

ISSN 2010-9075

BERDAQ atındağı QARAQALPAQ
MÁMLEKETLIK UNIVERSITETINIŇ

XABARShÍŚÍ

BERDAQ nomidagi QORAQALPOQ
DAVLAT UNIVERSITETINING

AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК

КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА

НӨКИС 2025 НУКУС

4

**BERDAQ atındağı QARAQALPAQ
MÁMLEKETLIK UNIVERSITETINIŇ**

XABARShÍŚÍ

**BERDAQ nomidagi QORAQALPOQ
DAVLAT UNIVERSITETINING**

AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК

**КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА**

№ 4 (72)

2025

Каракалпакский госуниверситет им. Бердаха

Учредитель и издатель: Каракалпакский государственный университет им. Бердаха

Главный редактор: доктор технических наук РЕЙМОВ А. М.

Заместитель главного редактора: доктор географических наук ТУРДЫМАМБЕТОВ И.Р.

Ответственный редактор журнала: ТУРСЫНМУРАТОВ М.

Редакционная коллегия:

АБДИНАЗИМОВ Ш. – проф., доктор филологических наук, АБДУЛЛАЕВА М.Н. – доктор философских наук, АМЕТОВ Я. – проф., доктор биологических наук, БАЙМАНОВ К. – проф., доктор технических наук, БАЛЛИЕВА Р. – доктор исторических наук, БАБАДЖАНОВ Ф. – доц., доктор филологических наук, БЕРДИМУРАТОВА А. – проф., доктор философских наук, ЖАРИМБЕТОВ К. – проф., доктор филологических наук, ЖОЛЛЫБЕКОВ Б. – проф., доктор географических наук, ЖУМАНОВ М.А. – проф., доктор биологических наук, ИСМАЙЛОВ К. А. – проф., доктор физико-математических наук, КОЩАНОВ Б. – проф., доктор исторических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ К.К. – проф., доктор физико-математических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ М.С. – проф. доктор филологических наук, КУТЫБАЕВА Е. – проф., доктор юридических наук, КАЙЫПБЕРГЕНОВ Б.Т. – доктор технических наук, МАМБЕТУЛЛАЕВА С.М. – проф., доктор биологических наук, МАМБЕТНАЗАРОВ Б.С. – проф., доктор сельскохозяйственных наук, МАТКУРБАНОВ Р. – доктор юридических наук, МАТЧАНОВ А.Т. – проф., доктор биологических наук, МАШАРИПОВА Т. Ж., – доц. доктор филологических наук, МУМИНОВ Ф.А. – проф., доктор филологических наук, МУСАГАЛИЕВ А. Ж. – доктор экономических наук, РЕЙМОВА З.А. – проф., доктор юридических наук, СЕЙФУЛЛАЕВ Ж. – доктор физико-математических наук, ТАГАЕВ М.Б. – проф., доктор технических наук, ТИЛЕУМУРАТОВ Г. – доц., кандидат филологических наук, ТУРДЫБАЕВ К.К. – доктор филологических наук, ТУРМАНОВ И. – доц., кандидат технических наук, УБАЙДУЛЛАЕВ Х. – проф., доктор экономических наук, УТЕБАЕВ Д., – доц. доктор физико-математических наук, УТЕУЛИЕВ Н.У. – проф., доктор физико-математических наук, УРАЗЫМБЕТОВ К.К. – проф., доктор филологических наук, УМАРОВА К. – доктор юридических наук, ХИКМАТОВ Ф. – проф., доктор географических наук.

Журнал издается с 2008 года

Выходит 4 раза в год на каракалпакском, узбекском, русском и английском языках

Адрес редакции: 230100, г. Нукус, ул. Ч. Абдирова, 1.

Телефон: 223-60-19

E-mail: vestnik@karsu.uz

Редактор: Машарипова Т. Ж.

Корректор: Кайыпова Ф.Ж.

Компьютерная верстка: Сейдабуллаева Ф.

«Вестник Каракалпакского государственного университета им. Бердаха» Постановлениями Президиума ВАК при Кабинете Министров Республики Узбекистан (20.03.2015 г., №214/2; 18. 11.2015 г., №218/5; 22.12.2015 г., №219/5; 23.12.2016 г., №232/5; 29.12.2016 г., №233/4; 29.03.2017 г., №239/5; 29.08.2017 г., №241/8; 28.12.2017 г., №247/6; 30. 11. 2022 г., №327/5) включен в перечень научных изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан, для публикации основных научных результатов докторских диссертаций по научным направлениям История, Философия, Филология, Юридика, Педагогика, Психология, Экономика, Политология, Исламоведение, Химия.

Сдано в набор 10. 12. 2025. Подписано к печати 25. 12. 2025. Формат бумаги 60x84 1/8. Печать офсетная. Бум. л. 30,1. Уч.-изд. л. 20. Тираж 300. Цена договорная.

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха. г.Нукус, ул. Ч. Абдирова,1 Журнал зарегистрирован Каракалпакским агентством печати и информации. Регистрационный номер №01-051 от 31 октября 2008 г.

© Вестник Каракалпакского государственного университета им.Бердаха

Founder and publisher: Karakalpak State University named after Berdakh

Editor in Chief: Doctor of Technical Sciences REYMOV A. M.

Deputy Editor-in-Chief: Doctor of Geographical Sciences TURDYMAMBETOV I.R.

Responsible editor of the periodical: TURSUNMURATOV M.

Editorial team:

ABDINAZIMOV Sh. – prof., Doctor of Philology, ABDULLAEVA M.N. – Doctor of Philosophy, AMETOV I. – prof., Doctor of Biological Sciences, BAYMANOV K. – Prof., Doctor of Technical Sciences, BALLIEVA R. – Doctor of Historical Sciences, BABAJANOV F. – Doctor of Philological Sciences., BERDIMURATOV A. – Prof., Doctor of Philosophy, ZHARIMBETOV K. – Prof., Doctor of Philology, ZHOLLYBEKOV B.–Prof., Doctor of Geography, ZHUMANOV M.A. –Prof., Doctor of Biological Sciences, ISMAYLOV K.A. – prof., Doctor of physical and mathematical Sciences, KOSCHANOV B. – prof., Doctor of historical Sciences, KUDAYBERGENOV K. K. – prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, KUDAYBERGENOV M.S. – prof. Doctor of Philology, KUTYBAEVA E. – Prof., Doctor of Law, KAYPBERGENOV B.T. – Doctor of Technical Sciences, MAMBETULAEVA S.M. – Prof., Doctor of Biological Sciences, MAMBETNAZAROV B.S. – prof., Doctor of Agricultural Sciences, MATKURBANOV R. – Doctor of Law, MATCHANOV A.T. – prof., Doctor of Biological Sciences, MASHARIPOVA T. Zh. - docent. Doctor of Philology, MUMINOV F.A. – prof., Doctor of Philological Sciences, Musagaliyev A. Zh. - Doctor of Economics, REIMOVA.Z.A. - prof., Doctor of Law, SEIFULLAEV J. - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, TAGAYEV M.B. – prof., Doctor of Technical Sciences, TILEUMURATOV G. - docent, Candidate of Philological Sciences, TURDIBAEV K.K. – Doctor of Philological Sciences., TURMANOV I. – Assoc. Prof., Candidate of Technical Sciences, UBAYDULLAYEV H. – prof., Doctor of economics, UTEBAEV D. - docent. Doctor of Physical and Mathematical Sciences, UTEULIEV N.U. – prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, URAZYMBETOV K.K. – prof., Doctor of Philology, UMAROVA K. – Doctor of Law, KHIKMATOV F.– prof., Doctor of Geographical Sciences.

Periodical has been published since 2008

Issued 4 times a year in Karakalpak, Uzbek, Russian and English

Editorial address: 230100, Nukus, st. Ch. Abdirov, 1.

Phone: 223-60-19

E-mail: vestnik@karsu.uz

Editor: Masharipova T. Zh.

Proofreader: Kayipova F.Zh.

Computer layout: F. Seydabullaeva

"The Herald of Karakalpak State University named after Berdakh" is included in a list of scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of the Minister of the Republic of Uzbekistan for the publication of the main scientific results of doctoral dissertations in scientific areas History, Philosophy, Philology, Law, Pedagogy, Psychology, Economy, Political Science, Islamic Studies, Chemistry by decrees of the Presidium of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan (20.03.2015 r., №214/2; 18. 11.2015 r., №218/5; 22.12.2015 r., №219/5; 23.12.2016 r., №232/5; 29.12.2016 r., №233/4; 29.03.2017 r., №239/5; 29.08.2017 r., №241/8; 28.12.2017 r., №247/6; 30. 11. 2022 r., №327/5).

Delivered to the set 10. 12. 2025. Signed for printing 25. 12. 2025. Paper size 60x84 1/8. Offset printing. Paper sheet 30,1. Edu.pub. sheet 20. Circulation 300. Price is negotiable.

Karakalpak State University. Berdakh Nukus, st. Ch. Abdirova, 1

The periodical is registered by the Karakalpak Press and Information Agency.

Registration number №01-051 from October 31, 2008

© Herald of Karakalpak State University named after Berdakh

APPLICATION OF INFORMATION MODELING TECHNOLOGY AT THE OPERATIONAL STAGE BRIDGE STRUCTURES

Jumabaev A.B., Kunnazarova A.R.
Karakalpak State University

Analysis Current trends in the construction and operation of transport infrastructure require the introduction of innovative approaches that ensure high efficiency in managing the life cycle of facilities. One of these technologies is information modeling of buildings and structures, which was initially used mainly at the design and construction stages, but is now being actively integrated at the operational stage. The operation of bridge structures is a key stage of their life cycle, which determines the safety, durability and cost-effectiveness of further use. Traditional monitoring and maintenance methods often do not provide sufficient accuracy and timely detection of defects, which leads to increased repair costs and reduced safety. The introduction of BIM technologies allows you to create a digital twin of a bridge facility, including data on its design, technical condition, operating conditions and maintenance plans.

The use of information modeling at the bridge operation stage ensures: integration of project, construction and operation data into a single digital platform; monitoring the condition of structural elements in real time; wear forecasting and repair planning; improving the accuracy of calculations of operating costs and optimizing the timing of maintenance.

Thus, the use of information modeling technology is an important tool for improving the efficiency of bridge management, extending their service life and ensuring transport safety. Assessing the reliability of bridge elements during operation is a difficult and time-consuming task. To solve it, it is necessary to establish patterns of change in various characteristics of the elements, to accumulate the necessary statistical data. The methodology is based on a model according to which fatigue failure occurs if the amount of accumulated damage reaches a certain limit (in the general case, a random value). When using this model, the uptime condition of the bridge element can be represented as: $v \leq v_{OH}$

v - estimated value of the damage measure; v_{OH} - the value of the damage measure at which the specified reliability is ensured.

In the model under consideration, the probability of failure-free operation of the element $P(v)$ is related to the damage measure according to the normal law.

The accumulation of damage in the elements of bridges occurs for various reasons: fatigue damage to the elements, corrosion, disorders of bolted joints and other factors. Let's consider a model where the advanced accumulation of damage occurs mainly in one of the elements of metal trusses (strut, suspension, lower belt), and the operability and safety of the structure is controlled by two levels of limiting conditions. Let's assume that the accumulation of damage in the element is monotonous and is reflected by the parameter $v(t)$ (Figure 1). When the parameter reaches the v_{OH} level, a fatigue crack appears, and when the v_p level is reached, fatigue failure of the structural element occurs.

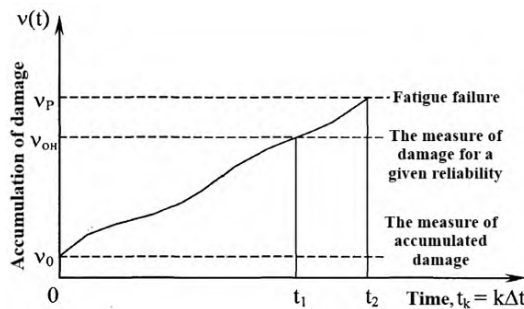

Figure 1: The scheme of accumulation of damage in the element

Let's consider a mathematical model for managing the technical condition of the bridge, taking into account fatigue damage. The reliability of the endurance element is assessed by comparing the calculated damage measure v with v_{OH} . Taking into account the high requirements for the safety of bridge operation and the nature of the development of post cracks, the probability of trouble-free operation of metal superstructure elements is assumed to be at least 0.98, which corresponds to $v_{OH} \leq 0.3$.

Table 1. Examination results

v_0	0,10	0,15	0,20	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45
$P(v_0)$	0,9990	0,9979	0,9955	0,9924	0,9845	0,9712	0,9515	0,9236

The durability of bridge elements is determined from the condition of equality of the calculated damage measure v_{HAK} , determined from the total impact of the load from the beginning of operation, and v_{OH} , corresponding to a given

reliability. In this case, the durability of a resource can be expressed in the number of trains or cars of certain types or in time [1,2]. In accordance with this methodology for assessing the fatigue life of elements of metal bridge spans, the residual resource, expressed in the number of cars, is:

$$N = \frac{v_{OH} - v_{HAK}}{v'}$$

where v_{HAK} - a measure of accumulated damage from passing cars; v' - a measure of damage from one reference vehicle.

Based on the methodology, the dependences of the accumulated damage measure and the probability of trouble-free operation of the superstructure elements on the number of vehicles, taking into account the current and prospective load, are obtained. The results obtained by this method are presented in Table 2.

Table 2. Results obtained by this method

Span length, m	Element	The measure of damage during the period of operation	Residual fatigue life, thousand. conditional cars	The measure of damage from one conditional machine
110	H0-1	0.00088	271805	$1.1001 \cdot 10^{-6}$
	H1-2	0.05566	3101	$7.4122 \cdot 10^{-5}$
	H2-3	0.03737	5035	$4.9732 \cdot 10^{-5}$
	H3-4	0.05434	3303	$7.2411 \cdot 10^{-5}$
	H4-5	0.04898	3564	$6.5234 \cdot 10^{-5}$
	P1-1	0.02565	12251	$3.4116 \cdot 10^{-5}$
	P2-2	0.02939	8202	$3.9056 \cdot 10^{-5}$
	P3-3	0.02484	8025	$3.3061 \cdot 10^{-5}$
	P4-4	0.01080	7922	$3.3703 \cdot 10^{-5}$
	P5-5	0.01777	6781	$2.3608 \cdot 10^{-5}$

The accumulation of damage in the elements of bridges occurs for various reasons: fatigue damage to the elements, corrosion, disorders of bolted joints and other factors. The experience of operating bridges in modern conditions shows that an increase in traffic intensity and an increase in the carrying capacity of transport also reduce the likelihood of trouble-free operation of the elements. Damage accumulation is assessed by monitoring the number of vehicles passing over the bridge. Monitoring the technical condition of bridges is an urgent task that allows for rapid monitoring and analysis of data for proper and effective management of bridge behavior. The technology of normalization modeling is not only a technology for designing bridge structures from scratch. The created information model of the bridge is very useful for existing facilities, since it contains all the necessary information about them, and the task of service organizations is to manage this information competently. With an efficient data transmission network from sensors mounted on the bridge structure, it is possible to quickly transfer information immediately to the information model, updating it (Figure 2).

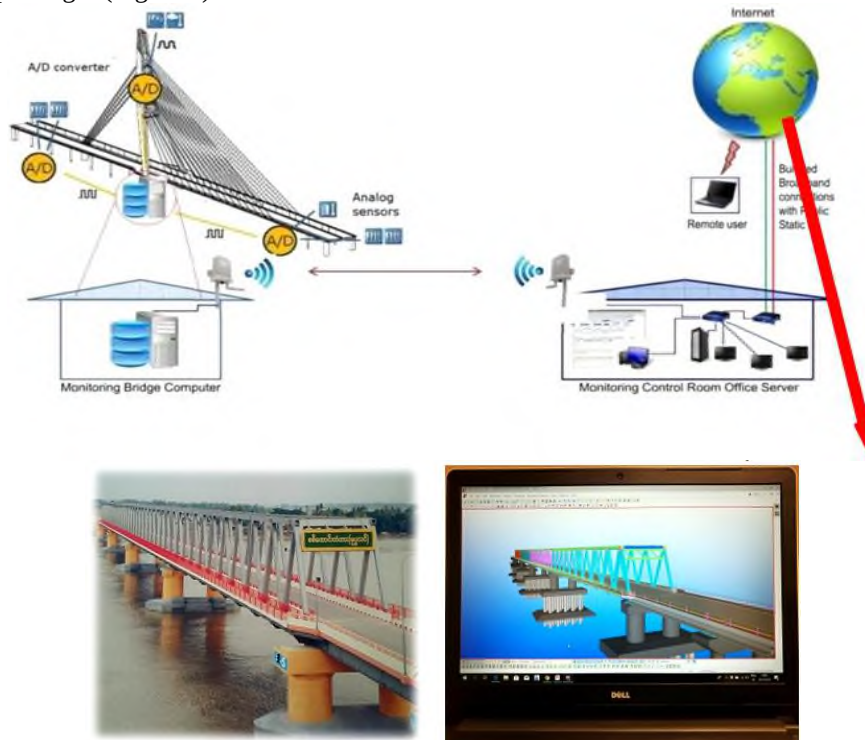

Figure 2: Transfer of monitoring results to the information model

The use of information modeling technology makes it possible to expand the base of properties of model elements by adapting software using plugins, which are application software operating in the information modeling environment. Plugins are a powerful tool that can significantly improve the operation of a certain type of structure. To ensure the specified reliability of metal bridge spans, it is necessary to reduce the period between repairs of damaged elements or

to strengthen them. To determine the period between repairs of damaged elements, we will consider the bridge as a complex technical system. Then the optimal repair interval can be determined based on the model of preventive replacements of "weak links" in a long-term operating system. Consider an element operating in the system with an increasing failure rate function [3,4]. For example, such an element would be the slant of the metal truss of the bridge superstructure. Let's make the obvious assumption that aging elements have a negligible probability of failure in the absence of a moving load. Let's introduce the designation: T_0 is the average uptime of the element, i.e. the time from the start of operation to reaching a given maximum reliability level $v_{OH} < 0.3$ (until the probability of uptime is reached $P(T_0) = 0.98$). The element can be replaced with another serviceable one in the order of preventive maintenance or in an emergency. Let's denote the replacement time of the functional element by T_1 , and the replacement time of the failed element by T_2 . We assume T_1 is less than T_2 . Time in this mathematical model is calculated in conventional units: as a unit, we will take the time interval during which 1000 conventional cars pass over the bridge. For bridges with different traffic intensity, this interval, expressed in years, will be different, and expressed in thousands of conventional cars – the same. Let's define the interval of preventive element replacements – the time after which the element must be replaced (repaired). The indicator by which the optimal value of the interval of preventive substitutions of a given element is selected is the probability $p(x, t)$. This indicator has the following meaning: the probability of finding an element in working condition at an arbitrary moment t and working flawlessly after the moment t for time x . In practice, it is recommended to choose the interval x as the shortest time exceeding the sum of T_2 and possible delays. Let's assume that the times of planned element replacements are realizations of some random variable T having a distribution $G(t)$.

The intervals between repairs (replacements) of the element form in time a sequence of independent, identically distributed random variables with a distribution function $F(t)$. The element is replaced (repaired) prophylactically after a random time distributed according to the distribution function $G(t)$, or immediately after failure:

$$G(t) = \begin{cases} 0 & t \leq \tau \\ 1 & t > \tau \end{cases}$$

Let's consider the implementation of a mathematical model for determining the optimal interval for preventive replacement of metal truss elements.

The time after which the element must be replaced is determined by the formula:

$$a\tau \int_0^{\tau} e^{-\frac{at^2}{2}} dt + e^{-\frac{a\tau^2}{2}} - 1 = C$$

$$C = \frac{T_1}{T_2 - T_1 + x}, \quad a = \frac{\pi}{2T_0^2}$$

To determine the optimal interval of preventive substitutions T_0 using the equation, it is necessary to know the numerical values of the constants T_0 , T_1 , T_2 and x . The slant was used as the investigated element of the farm.

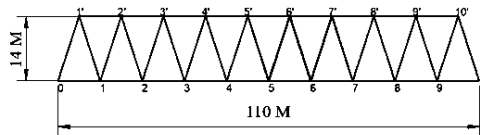

Figure 3: The superstructure of a metal bridge (truss).

T_0 is the total fatigue life of the element, i.e. operating time to failure at a given probability of uptime. Let's denote this value, expressed in conditional terms, by N_0 . Then the total fatigue life can be determined as follows.

- the developed fatigue life, i.e. the number of passed conditional machines;
- residual fatigue life, i.e. the number of conditional machines remaining until the full resource is reached.

The value depends on the design span of the truss, the type of element, and the type of conditional machines. In particular, for the braces P5'-5 of the superstructures of the farm in question, 6,780 thousand conventional machines. To process the monitoring results in the information model, a problem-oriented plug-in was written that implements a model for assessing the reliability of an operational bridge based on two levels of limit states. Recall that when the parameter reaches the level, a fatigue crack appears, and when the level is reached, fatigue failure of the structural element occurs. The program monitors the accumulation of damage to prevent these extreme conditions, and uses a color scale to show the extent of accumulated damage to individual elements. Data entry for the demo version is performed manually through the dialog box (Figure 4). In practice, information enters the program from sensors mounted on the elements or from sensors that count passing cars.

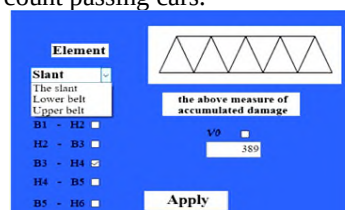

Figure 4: The dialog box of the element reliability assessment program.

The result of the plug-in is a three-dimensional image of a metal truss with a color image of the degree of accumulated damage (Figure 5).

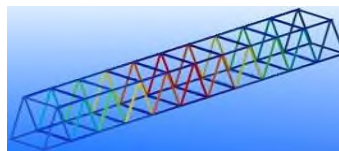

Figure 5: The result of the work: color display of the degree of accumulated damage in the bridge elements.

Thus, the integration of monitoring results into the information model of the bridge at the operational stage helps to timely monitor the degree of accumulated damage for individual elements, which will increase the reliability and durability of the bridge structure. Based on the research carried out by the author, the article proposes new scientifically based technological solutions to improve the quality of design and operation of bridge structures, which are essential for the country's transport system. They are listed below in the form of results, recommendations and prospects for further development:

The conducted research has shown that currently the most effective means of achieving high construction speeds and increasing the reliability of bridge structures during operation is the use of information modeling technology in bridge construction. This technology is a very useful tool at all stages of the life cycle of bridges. Separate families of supports and girder spans for the bridge have been developed. A family of bolted metal bridge trusses has been developed. A software implementation has been performed that expands the functionality of the program at the design stage, using problem-oriented plug-ins to select different types of metal truss sections. A software implementation has been performed that expands the functionality of the program at the design stage, for automatic placement of bolts in nodal joints. A plugin has been created for the automatic generation of spatial farm calculation schemes, which performs the preparation of a farm calculation scheme for a strength analysis system. A plugin has been created that integrates monitoring results into an information model to track the degree of accumulation of fatigue damage to selected bridge structure elements, which makes it possible to increase the reliability of the bridge structure during operation by improving the reliability assessment of individual elements and integrating existing monitoring techniques and results with the bridge information model.

An information model of the bridge in the Republic of Uzbekistan has been created using reverse engineering and developed programs. Her example shows the effectiveness of information modeling technology not only for the bridges being designed, but also for the bridges being operated. It is recommended to use information modeling technology at the operational stage to reduce the number of errors by performing the necessary calculations at any stage of the facility's operation, taking into account the monitoring results. The prospect of further development of the dissertation research topic is to expand the use of information modeling technology to improve the reliability of operational bridges based on the integration of new monitoring technologies by means of non-destructive testing into the digital model of bridge structures.

REFERENCES

1. Deformation of railway track embankment with loess soil sections in Republic of Uzbekistan. Miralimov M., Karshiboev A., Ospanov R., Mengliev I., Usmanov D. AIP Conf. Proc. 3256, 030004 (2025). <https://pubs.aip.org/aip/acp/article-abstract/3256/1/030004/3352581/Deformation-of-railway-track-embankment-with-loess?redirectedFrom=fulltext>
2. Strength of reinforced concrete T-beams of bridges reinforced with external reinforcement from fabric polymeric composites. Akhmedov S., Aripov Kh., Ospanov R., Mirzaolimov I. E3S Web Conferences 401, 01068 (11 July 2023). https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2023/38/e3sconf_conmechhydro23_01068/e3sconf_conmechhydro23_01068.html.
3. Modeling of dissipation of vibration energy in problems of structural dynamics. Miralimov M., Mengliev I., Ospanov R. E3S Web Conferences 401, 05025 (11 July 2023). https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2023/38/e3sconf_conmechhydro23_05025/e3sconf_conmechhydro23_05025.html
4. Influence of the Inertia Force of Underground Pipeline Systems Under Seismic Loads. Ishanxodjayev A., Axmedov Sh., Bekmirzaev D., Usmonov D., Ospanov R. AIP Conf. Proc. 2637, 050002 (OCTOBER 20 2022). <https://pubs.aip.org/aip/acp/article-abstract/2637/1/050002/2830867/Influence-of-the-inertia-force-of-underground?redirectedFrom=PDF>

Rezyume: Maqolada ko'prik inshootlaridan foydalanish bosqichida axborot modellashirish texnologiyasidan foydalanish ko'rib chiqiladi. BIMning kiritilishi ob'ektning dizayni, texnik holati, yuklanish sharoitlari va texnik xizmat ko'rsatish rejalari to'g'risidagi ma'lumotlarni har tomonlama boshqarishni ta'minlaydigan raqamli juftlikni yaratishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: Binolarni axborot modellashirish, ko'prik inshootlari, foydalanish, raqamli juftlik, holatni kuzatish.

Резюме: В статье рассматривается применение технологии информационного моделирования на этапе эксплуатации мостовых сооружений. Показано, что внедрение BIM позволяет создать цифровой двойник объекта, который обеспечивает комплексное управление данными о его конструкции, техническом состоянии, условиях нагрузки и планах технического обслуживания.

Ключевые слова: Информационное моделирование зданий, мостовые конструкции, эксплуатация, цифровой двойник, мониторинг состояния.

Summary: The article discusses the application of information modeling technology at the stage of operation of bridge structures. It is shown that the introduction of Building information modeling (BIM) makes it possible to create a digital twin of an object that provides comprehensive data management on its design, technical condition, load conditions and maintenance plans.

Key words: Building information modeling, bridge structures, operation, digital twin, condition monitoring.

UDK: 004.41+004.5+37.04

PYTHON PROGRAMMALASTIRIW ORTALIGINDA BOT JARATIW HAM BILIMLENDIRIW TARAWINDA NATIYJELI PAYDALANIW

¹Nurullaev J.A., ²Qazimbetova M.M.*Qaraqalpaq mámleketlik univrsiteti*

Házirgi zamanagóy jámiyette cıfrlı texnologiyalar tez pát penen rawajlanıp atır. Bunday texnologiyalar tek ǵana islep shıǵarıw hám xızmet kórsetiw tarawlarında emes sol menen qatar bilimlendiriw sistemasında da keńnen qollanılmaqta. Ásirese, jasalma intellekt, chatbotlar hám avtomatlastırılǵan programmalar bilimlendiriw processin optimallastırıw hám ónimdarlıǵın asırıwda áhmiyetli orın iyelemekte [5]. Usı maqalada Python programmalastırıw tilinde bot jaratıw hám olardı bilimlendiriw tarawında qanday nátiyjeli qollanıw múmkinshilikleri haqqında ayılǵan.

Python tilinde bot jaratıw tiykarları. Python programmalastırıw tili ápiwayılıǵı, sintaksisiniń túsiniikli hám keń kitapxanalar toplamına iye ekenligi menen basqa programmalastırıw tillerinen ajralıp turadı. Usınday artıq mashılıǵı hám qásiyetleri onı bilimlendiriw processindegi proektler ushın qolay quralǵa aylandıradı [1].

Botlar – bul avtomat tárizde belgili bir wazıypanı orınlay alatuǵın programmalıq ónim esaplanadı. **Chatbotlar** – paydalanıwshı menen jazba baylanısıwǵa arnalǵan bolıp, olar járdeminde:

- Soraw-juwap sistemaları,
- Maǵlıwmatlar tarqatıwshı platformalar,
- Oqıw tapsırmaların avtomat túrde tekseriwshı sistemalar,
- Bilimlendiriwge tiykarlanǵan másláhátler beriwshı programmalar jaratıw múmkin.

Telegram bot jaratıw. Pythonda Telegram bot jaratıw ushın **python-telegram-bot** kitapxanasınan keńnen paydalanıladı. Tómendegi basqıshlarda ápiwayı oqıwshı ushın test tapsırmalar jiberiwshı bot jaratıw múmkin [2-3]:

1. **BotFather** arqalı bot jaratıw hám token alıw [4].
2. **python-telegram-bot** kitapxanasın ornatiw: `pip install python-telegram-bot`
3. Ápiwayı bot kodı:

```
from telegram import Update
from telegram.ext import ApplicationBuilder, CommandHandler, ContextTypes
async def Baslaw(update: Update, context: ContextTypes.DEFAULT_TYPE):
    await update.message.reply_text("Assalawma áleykum! Python bilimlendiriw botına xosh kelipsiz!")
app = ApplicationBuilder().token("BOT_TOKEN").build()
app.add_handler(CommandHandler("start", Baslaw))
app.run_polling()
```

Bul ápiwayı bot kodı bolıp, bunda bot iske túsirilgende "Assalawma áleykum! Python bilimlendiriw botına xosh kelipsiz!" sálemlesiw xabar juwap esabında qaytarıladı. Bul bot durıs islewı programma kodındaǵı "BOT_TOKEN" ornına telegramda BotFather arqalı alınǵan API TOKEN dı kiritiw kerek [4].

Bilimlendiriwde botlardan paydalanıwdıń nátiyjeliligi

Bilimlendiriw tarawında botlardan paydalanıw tómendegi processler boyınsha paydalı esaplanadı [7]:

1. Avtomatlastırıw. Botlar járdeminde oqıwshılardı tapsırmalar jiberiw, juwaplardı qabıllaw, testlerdi avtomat túrde bahalaw múmkin. Bunıń nátiyjesinde oqıtıwshınıń waqtın tejew, kóbirek sıpatlı analizge itibar qaratıw múmkinshiliklerin beredi.

2. Personalizaciyalanǵan halda úyreniw. Botlar paydalanıwshı iskerligin analizlep, individual usınıslar beriwı múmkin. Mısal ushın, qanday da bir temanı orınlawda qıynalıp atırǵan oqıwshıǵa qosımsha materiallar yaki shınıǵıwlar kórsetiwı múmkin.

3. Interaktiv hám motivaciya. Botlar arqalı oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın asırıw múmkin. Máselen, oyın usılındaǵı soraw-juwaplar, ball toplaw sisteması, jarıslar kiritiliwi múmkin.

4. Turaqlı baylanıs. Botlar 24/7 isleydi, bul óz gezeginde oqıwshılardı qálegen waqıtta soraw beriw hám juwap alıw múmkinshiliklerin jaratadı.

Ámeliy mısallar

Mısal 1: Test bot. Oqıtıwshı Python járdeminde pán boyınsha test sorawların jaratıp, Telegram botqa jaylastıradı. Oqıwshı/test buyırǵın jiberip, testti sheshedi hám sol momentte juwapın aladı.

Mısal 2: Járdemshi bot. Studentler ushın sabaqlar kestesi, oqıtıwshılardıń baylanıs maǵlıwmatları, kitaplar dizimi sıyaqlı informaciyalardı usınıwshı bot.

Mısal 3: Til úyreniw botı. Ingliz tilin úyreniwge arnalǵan bot. Bunda hár kúni jańa sózlerdi, olardıń awdarmaları hám gápler ishinde isletiliwin jiberip barıw arqalı úyrenedi.

Pedagogikalıq jaqtan qaras. Zamanagóy bilimlendiriw processı oqıwshını aktivlestiriwshı, shaxsiylastırılǵan qaraslardı tiykarlanbaqta. Cıfrlı texnologiyalar, sonnan, Python tiykarında islep shıǵılǵan botlar áyne usı kóz qaraslardı ámelge asırıwda áhmiyetli qural bolıp xızmet etpekte. Botlardı bilimlendiriwge integraciyalawda tómendegi pedagogikalıq qarasar ayrıqsha áhmiyetke iye [8]:

Konstruktivlik qarasta jantasıw: tiykarında bilim oqıwshınıń iskerlik processin rawajlandıradı. Bul qaraska kóre, oqıwshı bilimin tayar halda emes, bálkim ózbetinshe izleniw hám aktiv qatnas arqalı iyeleydi. Botlar bul processte interaktiv qural sıpatında xızmet etiwı múmkin. Máselen:

• Oqıwshı sorawǵa juwap bergennen soń, bot oǵan túsindiriwshı pikirler, qosımsha mısallar yaki qarama-qarsı wáziypalardı beredi.

- Har bir tapsırma arqalı oqıwshı bilimin jańalap, úyrenip atırǵan materialların ámeliyatta sınap kóredi.
- Botlar oqıwshını pikirlerge hámde tek ǵana durıs yaqı nadurıs degen nátiyje emes, sol menen birge sebebinde qosıp analizleydi.

Bul usıl oqıwshınıń ózбетinshe pikirlew kónlikpelerin, mashqalanı sheshiw uqıplılıǵın hám aktiv qatnasın joqarılatadı.

Рефлексия – bul oqıwshınıń óz bilimleri, pikirleri, iskerligi hámde nátiyjelerin analizlew pocesı. Botlar bunda tómendegi jollar menen járdem beriwı múmkin:

- Oqıwshı hár bir ornlangan tapsırmadan keyin baha aladı hám bot oǵan “ne ushın bul juwap nadurıs”, “qanday qılıp jaqsılaw múmkin” sıyaqlı pikirlerdi usınıs etedi.
- Har bir sabaq juwmaǵında bot paydalanıwshıdan “Búgin nelerdi úyrendińiz?”, “Qaysı bólim qıyın boldı?”, “Jáne nelerge itibar qaratpaqsız?” degen sorawlar arqalı reflektiv jazıwlar talap qıladı.
- Рефлексия tiykarında oqıwshı óziniń biliminde ósiw baǵdarın anıqlap baradı hámde oqıtıwshıda bul maǵlıwmatlar járdeminde individual qarastı rawajlandırıw múmkin.

Рефлектив qaras botlardı tek juwaplardı tekseriwshı emes, bálkim bilimlendiriwde shákirt sıpatında kóriw múmkinshiligin beredi.

Өзlestiriw monitoringi – bilimlendiriw processinde oqıtıwshınıń oqıwshılardıń ózlestiriw dárejesin turaqlı baqlap barıw bilimlendiriwdiń tiykarǵı derekлерinen biri esaplanadı. Botlar bul monitoring processin avtomatlastırıw arqalı jańadan sistemalı qıladı:

- Har bir paydalanıwshı boyınsha bot statistikalıq maǵlıwmat toplaydı: neshe tapsırma ornlangan, qaysı temalar boyınsha nadurıs juwaplar kóp bolǵan, úyreniw tezligi qanday.
- Oqıtıwshı ushın avtomat esabatlar tayarlaydı hám har bir oqıwshı ushın individual ósiw dinamikasını kórsetedi.
- Özlestiriw tómєn bolǵan temalar boyınsha bot avtomat túrde tákirarlaw, shınıǵıw yaqı qosımsha materiallar usınadı.

Bunday monitoring sisteması processtıń ashıqlılıǵın joqarılatadı, oqıwshıǵa kerekli waqıtta járdem kórsetiw múmkinshiligin jaratadı.

Јuwmaqlap aytatuǵın bolsaq, Python tili járdeminde bot jaratıw hám olardı bilimlendiriw sistemasına engiziw házirgi zaman talabı esaplanadı. Botlar oqıwshılardı kómekshi esabında xızmet qılıp, bilimlendiriw salasın interaktiv, individual hám nátiyjeli qılıwda áhmiyetli orın tutadı. Keleshekte bunday texnologiyalar jáneде rawajlanıp, bilimlendiriwdiń hár bir basqışında tereń integraciyalasadı. Sol sebepli, pedagoglar hám programmistler sherikligi tiykarında bilimlendiriw boyınsha botlar sanı hám sıpat kórsetkishin joqarılatıw kerek.

Botlar járdeminde bilimlendiriw salasına konstruktiv, reflektiv hám monitoring qaraslardı nátiyjeli integraciyalaw múmkin. Bul qarasar oqıwshını aktivlestiriw, oqıw processin rawajlandırıw hám nátiyjeli ózlestiriwge erisiwdiń zamanagóy quralı esaplanadı. Botlar, ásirese, aralıqtan oqıtıw hám aralas tálimde pedagog ushın isenimli járdemshige aylanadı.

АДЕБИЯТЛАР

1. Al Sweigart. Automate the Boring Stuff with Python (2nd Edition). No Starch Press. 2019. ISBN: 978-1-59327-992-9. 592 p.
2. Telegram. Bots: An introduction for developers. Telegram Developer Documentation. 2023.
3. Telegram. Python Telegram Bot Library Documentation. Python-Telegram-Bot. 2024. <https://docs.python-telegram-bot.org>
4. BotFather – Telegram bot yaratish bo'yicha rasmiy yordamchi. Telegram Messenger. 2023. <https://core.telegram.org/bots/features#botfather>
5. A. Ismoilov, S. Karimov. Raqamli ta'lim texnologiyalari va ularning zamonaviy ta'limdagi roli. O'zbekiston pedagogika jurnali, 2022. №3, 45–51.
6. N. Zholchiev, R. Mamatqulov. Python dasturlash tili asosida mobil ilovalar yaratish. Andijon: Texinform. 2020. 330 b.
7. A.W. Bates, G. Poole. Effective Teaching with Technology in Higher Education. 2003. San Francisco: Jossey-Bass. 306 p.

Python dasturlash muhitida bot yaratish va ta'lim sahosisda samarali foydalanish

Annotatsiya: Ushbu maqolada Python dasturlash tili yordamida Telegram platformasida bot yaratish texnologiyalari, ularning ishlash printsiplari ham da ta'lim jarayonida qo'llanilishi haqida fikr yuritiladi. Maqolada dasturlash muhiti, kerakli kitubxonalar, bot yaratish bosqishlari va real ta'lim layholari misolida tushuntiriladi. Bu maqola o'qituvchila, dasturchilar va ta'lim texnologiyalari bilan shug'ullanivchilar uchun foydali qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zler: tsifrlı texnologiyalar, su'niy intellekt, bot, chatbot, avtomatlashtirilgan dasturlar, platforma, token.

Создание бота в среде программирования python и эффективное использование в образовании

Аннотация: В данной статье рассматриваются технологии создания ботов на платформе Telegram с использованием языка программирования Python, принципы их работы и применение в образовательном процессе. В статье описывается среда программирования, необходимые библиотеки, этапы создания ботов и реальные образовательные проекты. Эта статья послужит полезным руководством для учителей, программистов и тех, кто занимается образовательными технологиями.

Ключевые слова: цифровые технологии, искусственный интеллект, бот, чат-бот, автоматизированные программы, платформа, токен.

Creating a bot in the python programming environment and effective use in education

Abstract: This article discusses the technologies for creating bots on the Telegram platform using the Python programming language, their operating principles, and their application in the educational process. The article explains the programming environment, necessary libraries, bot development stages, and real-world educational projects. This article will serve as a useful guide for teachers, programmers, and those involved in educational technologies.

Key words: digital technologies, artificial intelligence, bot, chatbot, automated programs, platform, token.

UDK: 372(575.1)072

SHAHAR AVTOBUSLARINI YO'NALISHLARGA SAMARALI TAQSIMLASH USLUBINING NAZARIY ASOSLASH

¹Samatov G. A., ¹Jurayev M. N., ²Kunnazarova A.R.

¹Toshkent davlat transport universiteti

²Qaroqalpoq Davlat universiteti

Shahar ko'chalarida muntazam transport harakatini tashkil etish o'ta muhurligi sababli unga alohida ahamiyat berilmoqda. Hozirgi kunda Mamlakatimizda aholi soni va harakatchanligini ortib borayotganligi sababli, shahrimiz aholisiga sifatli, xavfsiz, ishonchli xizmat ko'rsatish asosida jamoat transporti tizimi samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada avtobuslar harakatini samarali tashkil etish orqali yo'lovchilarni ushbu turdagi jamoat transportlariga yo'naltirish, ishonchli transport xizmatiga bo'lgan talablarini qondirish, avtobuslar harakatini rioya etiladigan jadvallar asosida tashkil yetish yo'nalishlarida ko'plab ilmiy-tadqiqotlar olib borilgan[1; 4; 5;]. Tadqiqot va tahlillardan shuni ko'rish mumkinki, shaharlarning transport xizmati ishonchliliga ta'sir etadigan yo'nalish ko'rsatkichlarini hisobga olgan holda, shahar jamoat transporti harakatida muntazam intervallarni ta'minlash uchun har bir yo'nalish uchun asoslangan sondagi avtobuslarni marshrutlarga taqsimlash modelini yaratish hamda samarali xizmat ko'rsatish darajasini ta'minlash masalalari bo'yicha ilmiy-tadqiqotlar o'tkazish muhim ahamiyat kasb etadi.

Avtobuslarni marshrutlarga taqsimlashda, avvalo, marshrutlarini shunday taqsimlash talab qilinadiki, bunda yo'lovchilarning avtobusni kutish, harakatlanish va almashib o'tirishga sarflaydigan vaqtlarining yig'indisi minimal bo'lish talabi qo'yiladi. Bunda, quyidagi chegaraviy shartlarni inobatga olish kerak bo'ladi: avtobuslarning sig'diruvchanligidan foydalanish koeffitsiyentidan samarali foydalanish; avtobuslarning orasidagi interval berilgan kattalikdan oshib ketmasligi, bu kattaliklar har xil yo'nalishlar uchun turlicha bo'ladi; marshrutning uzunligi normativ uzunlikdan kam bo'lmasligi va maksimal uzunlikdan oshiq bo'lmasligi; marshrutlarning oxirgi punktlarini tashkil qilish uchun foydalanib bo'lmaydigan uzellardan boshlanmaslik va tugamasligi va har bir aniq shaharning geografik joylashuvidan kelib chiqadigan boshqa chegaraviy shartlar belgilanadi[2,3].

Shaharlarda avtobuslarini samarali taqsimlash masalasining qo'yilishi va uni yechish uchun tadqiqotlar asosida quyidagi boshlang'ich ma'lumotlarni shakllantirish zarur bo'ladi: yo'lovchi oqimlarining shakllanishi va tutashma manzillar– ular bo'yab avtobuslar harakatlanishi mumkin bo'lgan ko'chalardan tashkil topgan transport tarmog'i ko'rsatilgan shahar xaritasi olinadi; shaharning barcha tutashma manzillari o'rtasidagi yo'lovchilar oqimining kattaliklari: (bunda yo'lovchi qayerdan-qayerga ketayotganligi ko'rsatiladi); avtobuslardan samarali foydalanish koeffitsiyentini hisobga olib, yo'lovchilarga zaruriy qulayliklarni taqdim qilishni ta'minlash; bitta yo'lovchi tomonidan har bir bekatda almashib o'tirishga sarflanadigan vaqt va avtobuslarning harakatlanish intervallarini ratsional belgilash; butun marshrutlar tarmog'i bo'yicha avtobuslar sig'diruvchanligidan yuqori darajada foydalanib, avtobuslar parkidan samarali foydalanishni ta'minlash.

Agar avtobus marshrutlarining sxemasini hisoblashda yuqorida qayd etilgan qo'shimcha chegaraviy shartlarni hisobga olish zarur bo'lsa, u holda marshrutning mumkin bo'lgan minimal va maksimal uzunligi va hokazolar to'g'risida tegishli boshlang'ich ma'lumotlar zarur bo'ladi. Barcha hududlar o'zaro bevosita to'g'ridan-to'g'ri marshrutlar bilan bog'lanadi va shunda qatnashlarda birortayam almashib o'tirish bo'lmaydi va bunda marshrutlarning soni eng katta bo'ladi: $m = [(n - 1)n] : 2$, bu yerda n – hududlar soni.

Hududlar eng oddiy – chiziqli tarzda joylashganda boshqa bir eng chekka variant shunday variant bo'ladiki, bunda avtobus marshrutlari faqatgina qo'shni hududlar o'rtasiga qo'yiladi va marshrutlarning soni $m = n - 1$ tani tashkil qiladi, ya'ni hududlar soni 30 ta bo'lganda, marshrutlarning soni 29 tani tashkil qiladi. Biroq bunda yo'lovchilarning almashib o'tirishlar soni maksimal bo'ladi va shunga mos ravishda almashib o'tirishlarga sarflanadigan vaqt ham maksimal bo'ladi. Shunday qilib, to'g'ri marshrutlar va uchastka marshrutlarining shunday kombinatsiyasini tanlash zarur bo'ladiki, bunda yo'lovchilarning qatnashga ketadigan yig'indi vaqt sarfi minimal bo'lsin. Bu masalada bunday kombinatsiyalarning umumiy soni $2^{(n-1)n} - 1$ ga teng, ya'ni juda katta bo'lib hisoblanadi. Variantlarni yo'naltirilgan tanlab olish bilan kombinatorik tahlil qilish uslubi barcha variantlarning bir qismini hisoblash yo'li bilan ulardan eng yaxshisini topish imkonini beradi.

Shaharlarda avtobus marshrutlari sxemasini hisoblash uslubiyatini shartli, bir qadar soddalashtirilgan misolda ko'rib chiqamiz. Soddalashtirish shundan iboratki, misolda u yoki bu shaharning real sharoitlarida bo'lishi mumkin bo'lgan barcha chegaralashlar hisobga olinmaydi, biroq ularning asosiylari ushbu misolda oldindan berilgan.

Odatda marshrut sxemasini ishlab chiqish bir nechta bosqichdan tashkil topadi[3].

1-bosqich. Punktlar (hududlar) o'rtasidagi eng qisqa yo'llarni (vaqt bo'yicha) aniqlash. Eng qisqa yo'l to'g'risidagi masalani yechishning ko'plab algoritmlari orasida quyidagi algoritim ko'proq ko'rgazmali bo'lib hisoblanadi, u ikkita qadamdan tashkil topadi.

2-bosqich. Boshlang'ich marshrut sxemasini aniqlash. Boshlang'ich marshrut sxemasi sifatida almashib o'tirishlarsiz "yagonalik" marshrutlarni qo'yish, shuningdek birortayam "yagonalik" marshrut bilan mos tushmaydigan uchastka marshrutlarini qo'yish shartini qanoatlantiradigan sxema qabul qilinadi. "Yagonalik" marshruti deganda, yo'nalishga ketadigan vaqt sarflaridan kelib chiqib, eng qisqa yo'l bilan uchta yoki undan ko'p hududlarning markazlarini tutashtiradigan marshrut tushuniladi. "Yagonalik" marshrutni qo'yish uchun yetarli shart shunday tabiiy shartni qanoatlantirishi lozim bo'lgan marshrut bo'ladiki, bunda marshrutning boshlang'ich punktida yo'lovchining

avtobusni kutishga sarflaydigan vaqti u almashib o'tirish punktida sarflaydigan vaqtdan kichik yoki unga teng bo'lishi lozim, agar bunday marshrut bo'lmasa, u holda quyidagi munosabatga amal qilinadi:

$$c \cdot q \cdot T_p \leq t_{n_i} \cdot p \cdot P_{ij} \quad (1)$$

Bu yerda, s – yo'lovchilarning bekatga kelishining notekislik koeffitsiyenti;

q - avtobusning foydalaniladigan sig'diruvchanligi;

T_p - sutkaning hisobiy davrining davomiyligi, min;

p – yo'lovchi oqimining bir soat ichidagi notekislik koeffitsiyenti;

P_{ij} - qo'yiladigan marshrutning oxirgi punktlari o'rtasida maksimal yo'lovchi oqimi yo'nalishida qatnaydigan yo'lovchilar soni;

t_{n_i} - qo'yiladigan marshrutning i boshlang'ich va j oxirgi punktlari o'rtasida olingan yo'lda maksimal yo'lovchi oqimi yo'nalishidagi boshqa oraliq punktlarga nisbatan minimal almashib o'tirish davomiyligiga ega bo'lgan l punktida bitta yo'lovchining almashib o'tirishga sarflaydigan vaqti.

3-bosqich. Uchastka marshrutlarining berilgan harakat intervaliga muvofiqligini tekshirish. Tekshirishga faqatgina "yagonalik" marshrutlar bilan mos tushmaydigan va ularning o'rtasida boshqa marshrutlar bo'yicha avtobusda yurish imkoniyati mavjud bo'lgan punktlar orqali (ya'ni qandaydir bir oraliq punktlar orqali) o'tadigan uchastka marshrutlari topiladi.

Marshrut bo'yicha avtobuslarning harakat intervalini hisoblash uchun P_{ij}^{max} eng katta yo'lovchi oqimiga ega bo'lgan yo'nalish qabul qilinadi.

Harakat intervali quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$l_{ij} = \frac{qT_p}{P_{ij}} \quad (2)$$

4-bosqich. Qo'shimcha "yagonalik" marshrutlarni qo'yishning maqsadga muvofiqligini tekshirish. Boshlang'ich variantga tushgan marshrutlardan tashqari boshqa "yagonalik" marshrutlarni ham qo'shish mumkin.

Shu sababli hisoblashlarda faqat shu marshrutlarga ko'rib chiqiladi. Bunda ko'rsatilgan marshrutlarni harakatga kiritishning barcha mumkin bo'lgan kombinatsiyalaridan eng yaxshisini tanlash talab qilinadi. Bunday kombinatsiyalarning soni $2^m - 1$ ga teng, bu yerda m – marshrutlarning soni.

Marshrutlar soni ko'p bo'lganda barcha kombinatsiyalarni hisoblashning murakkabligi sababli yo'naltirilgan tanlab olish uslubidan foydalaniladi. Bunda dastlab boshlang'ich variantda tanlab olingan hamma marshrutlar amal qiladi deb hisoblanadi. Avtobus marshrutlari sxemasining boshlang'ich varianti uchun barcha yo'lovchilar tomonidan borish va almashib o'tirishga sarflanadigan vaqt hisoblanadi. Bunda har bir yo'lovchilar oqimi uchun qo'yilgan marshrutlarni hisobga olish bilan borish hamda almashib o'tirishlar vaqti bo'yicha eng qisqa qatnash yo'li tanlanadi.

Bitta marshrutda yo'nalishida maksimal yo'lovchilar oqimi boradigan bitta yo'nalishda barcha yo'lovchilarning kutish vaqti $T_{kutish} = cqT_p$ ga teng bo'ladi va shu yo'nalishda boradigan yo'lovchilar soniga bog'liq bo'lmaydi. Agar yo'lovchilarning soni katta bo'lsa, avtobuslarning intervallari kichik qilib belgilanadi va yo'lovchi umuman olganda avtobusni kamroq vaqt kutadi. Agar yo'lovchilar oqimi katta bo'lmasa, u holda avtobuslarning jo'nash intervali nisbatan katta qilib belgilanadi va bunda har bir yo'lovchining vaqt sarfi ortadi. Maksimal yo'lovchilar oqimiga ega bo'lgan marshrutning bitta yo'nalishida barcha yo'lovchilarning yig'indi kutish vaqti bir xil bo'ladi.

Bitta marshrutda asosiy va teskari yo'nalishlarda qatnashlarda yo'lovchilarning kutish vaqtlari turlicha bo'ladi, chunki avtobuslarning jo'nash intervallari maksimal yo'lovchilar oqimini, ya'ni asosiy yo'nalishdagi yo'lovchilar oqimini hisobga olish bilan belgilanadi. Teskari yo'nalishda boradigan yo'lovchilar avtobusning sig'diruvchanligidan to'liq foydalanmasdan va shu tariqa nisbatan kichikroq jo'nash intervali bilan tashiladi. Shu sababli jo'nashni kutishga vaqt sarflarining yig'indisini har bir qo'yilgan marshrut bo'yicha φ ($\varphi = P_{ij}^{min} : P_{ij}^{max}$) nisbatni hisobga olish bilan aniqlash zarur bo'ladi. φ koeffitsiyentni barcha qo'yilgan marshrutlar uchun o'rtacha kattalik sifatida qabul qilinadi.

4-bosqich. Olingan avtobus marshrutlari yo'nalishini berilgan avtobuslarning sig'diruvchanligidan foydalanish koeffitsiyentiga muvofiqligini tekshirish. Olingan avtobus marshrutlari yo'nalishi berilgan avtobuslarning sig'diruvchanligidan foydalanish koeffitsiyentiga muvofiqligini tekshirish uchun yo'lovchilar oqimlari o'zgarishiga qarab tuziladi va yo'lovchilar oqimi eng qisqa yo'l bo'yicha boradigan oraliq borish punktlari qo'yiladi. So'ngra tarmoqning har bir uchastkasi bo'yicha to'g'ri va teskari yo'nalishlarda yig'indi yo'lovchilar oqimi hisoblanadi.

Agar xuddi shu uchastka bo'ylab ikkita yoki undan ko'p marshrutlar o'tsa, u holda quyidagi jarayon amalga oshiriladi: bu marshrutlarning har biri bo'yicha birlashtirilgan uchastkadagi yo'lovchilar oqimini hisobga olmasdan eng katta yo'lovchilar oqimi tanlanadi; tanlangan yo'lovchilar oqimlaridan eng minimali birinchi marshrut bo'yicha yo'lovchilar oqimini belgilaydi; qolgan marshrutlar bo'yicha asosiy yo'nalishdagi eng katta yo'lovchilar oqimi tanlanadi va ulardan eng minimali keyingi marshrut bo'yicha yo'lovchilar oqimini belgilaydi.

O'rganilayotgan tadqiqotda olingan φ_1 koeffitsiyent kichik bo'lmagan berilgan bo'lsa, hisoblashlar natijasida φ_2 olingan, $\varphi_1 < \varphi_2$ bo'lsa, taqdim qilinadigan yo'lovchi-kilometrlar qiymatini qisqartirish lozim bo'ladi. Buning uchun yo'lovchilar oqimi katta bo'lgan marshrutlari tanlanadi va alohida uchustkalar bo'yicha avtobuslar taqsimlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Abdullaev B.I. Shahar avtobus yo'nalishlarida transport xizmati sifat ko'rsatkichlarini takomillashtirish: Dis. ... tex. fan.bo'y. fals. dok. (PhD). – Toshkent: 2019. – 108 S.
2. Геронимус Б.Л. Джумаев Д.Д. Математико-статистический метод выборочного обследования пассажиропотоков. – Автомобильный транспорт, 1966, №4. 43-44 бетлар.

3. Берхан Э. Анализ эффективности и проектирование маршрутов общественного автобусного транспорта Аддис-Абебы //ААиТ. Аддис-Абеба, Эфиопия. - 2013.
4. K. Kutlimuratov, A. M.-I. S. Earth, 2020, "Impact of stops for bus delays on routes," *iopscience.iop.org*, doi: 10.1088/1755-1315/614/1/012084.
5. X. Chen, L. Yu, Y. Zhang, and J. Guo, "Analyzing urban bus service reliability at the stop, route, and network levels," *Transp. Res. Part A Policy Pract.*, 2009, doi: 10.1016/j.tra.2009.07.006.

Shahar avtobuslarini yo'nalishlarga samarali taqsimlash uslubining nazariy asoslash

Annotatsiya. Maqolada shaharlarda avtobus marshrutlarini samarali taqsimlash masalasining qo'yilishi va uni yechish bosqichlari keltirilgan. Bunda, yo'nalishga kiritilayotgan avtobuslarning sig'diruvchanligidan foydalanish koeffitsiyentiga muvofiqligini tekshiririlishi va uchastkalar bo'yicha avtobuslar taqsimlanishi, yo'lovchi-kilometrlar qiymatidan olingan koeffitsiyent orqali baholangan.

Kalit so'zlar: avtobus, marshrut, taqsimlash, avtobuslarning sig'diruvchanligi, uchastkasi, yo'lovchilar oqimi.

Theoretical basis of the method of effective distribution of city buses to directions

Abstract: The article presents the problem of effective allocation of bus routes in cities and its the stages of solving. In this case, the compliance of the capacity of the buses entering the route with the coefficient of use and the distribution of buses by plots were evaluated by the coefficient obtained from the value of passenger-kilometers.

Key words: bus, route, distribution, bus capacity, section, passenger flow.

УДК 621.315.592

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ПРОЦЕССОВ ДИФФУЗИИ КИСЛОРОДА В КРЕМНИИ

¹Тураев А.Р., ¹Бурханов Р.Р., ²Исмаилов К.А.

¹Центр развития нанотехнологий при Национальном университете Узбекистана

²Каракалтакский госуниверситет им.Бердаха

Введение. Диффузия кислорода в кристалле кремния является важной характеристикой при рассмотрении явлений распада пересыщенного твердого раствора кислорода и связанного с ним процесса образования электрически активных центров [1,7]. С точки зрения технологии ясное понимание механизма диффузии позволяет управлять технологическим процессом окисления кремниевых пластин и процессом внутреннего генерирования быстро диффундирующих примесей тяжелых металлов при изготовлении полупроводниковых приборов и интегральных схем. Коэффициент диффузии кислорода в кремнии, аналогично другим примесям, зависит от температуры и описывается следующим выражением [1]:

$$D = D_0 \exp \left(- \frac{E_{\text{диф}}}{kT} \right), \quad (1)$$

где D_0 предэкспоненциальный множитель; $E_{\text{диф}}$ энергия активации диффузии. В действительности же коэффициент диффузии зависит не только от температуры, но и определяется рядом других факторов (ориентацией кристалла; зависит от среды, из которой проводится диффузия; наличием примесей и дефектов кристалла, особенно в приповерхностном слое) [2]. На практике коэффициент диффузии кислорода в кремнии, как правило, определяют из анализа глубинных концентрационных профилей, полученных различными методами. Такие концентрационные профили создаются либо в результате испарения кислорода во время отжига из приповерхностной области кислородсодержащего Si(Choh), наружу (out-diffusion), либо путем диффузии кислорода извне как из среды, так и ионной имплантацией в объем бескислородного кристалла Si(BZP), (in-diffusion) [2, 3]. Далее измеренные глубинные концентрационные профили можно теоретически описать с помощью функции ошибок, как это следует из простой теории диффузии, которая предполагает, что коэффициент диффузии примеси не зависит от ее концентрации. Рассмотрим теоретическое описание процессов in и outdiffusion.

1. Теоретическое описание процессов диффузии кислорода в кремнии. Кислород присутствует в низкоомном кремнии, полученном методом Чохральского, в концентрации до 10^{18} см^{-3} , но в высококачественном кремнии с высоким сопротивлением, полученном методом плавающей зоны (ПЗ), концентрация составляет всего 10^{15} см^{-3} . Метод высокотемпературной диффузии может быть использован для повышения концентрации кислорода в 250-300 мкм толстые кремниевые пластины, полученные из слитков, выращенных в ПЗ.

2. Диффузия кислорода в кремнии. Кислород может диффундировать в кристалл кремния через вакансии или междоузлия. Процесс изотропной диффузии описывается коэффициентом диффузии D , определяемым первым законом Фика [2,6].

$$J = -D \cdot \nabla [O_i], \quad (1)$$

где J - ток диффундирующих атомов и O_i - концентрация кислорода. Если диффундирующие атомы проникают в кремниевую пластину равномерно через поверхность, то анализ можно ограничить простым одномерным случаем. Применяя уравнение непрерывности к уравнению (1), получаем для одномерного случая:

$$\frac{\partial [O_i]}{\partial t} = D \frac{\partial^2 [O_i]}{\partial x^2}, \quad (2)$$

Скорость диффузии зависит от коэффициента D , а максимальная концентрация — от растворимости кислорода в кремнии. Для поддержания постоянной концентрации на плоскости поверхности ($x=0$) для диффундирующих примесей граничные условия следующие:

$$[O_i](x > 0, t = 0) = 0 \quad [O_i](x = 0, t \geq 0) = [O_i]_s \quad (3)$$

Решение уравнения (2) дает

$$[O_i](x, t) = ([O_i]_s) \operatorname{erfc} \left(\frac{x}{2\sqrt{D_0 t}} \right). \quad (4)$$

$$\operatorname{erfc} \eta = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_0^\eta \exp(-\eta^2) d\eta, \quad \eta = \frac{x}{2\sqrt{D_0 t}}.$$

Рассматривая «прямоугольный» ящик $t=0$ с толщиной h и постоянной концентрацией $O_{i,s}$ примеси в полубесконечном теле, решение (2) имеет вид

$$[O_i](x, t) = ([O_i]_s) \left[\operatorname{erfc} \left(\frac{x-h}{2\sqrt{D_0 t}} \right) - \operatorname{erfc} \left(\frac{x+h}{2\sqrt{D_0 t}} \right) \right] \quad (5)$$

Это решение достаточно хорошо описывает примесь, диффундирующую в кремний из газовой или паровой фазы.

3. Экспериментальное определение коэффициента диффузии кислорода. Скорость диффузии зависит от коэффициента D , а максимальная ее концентрация зависит от растворимости кислорода в кремнии. Растворимость кислорода в кремнии составляет $8.4 \cdot 10^{17}$ при 1250°C . Тесты на диффузию кислорода проводились с $1 \times 1 \text{ см}^2$ использованием 300 мкм образцы стандартного кремния [4,5]. С обеих сторон методом сухого окисления были выращены слои оксида кремния толщиной $3000 \text{ \AA}$. Образцы затем нагревали до 100°C в инертной атмосфере (N_2), что позволило кислороду диссоциировать на SiO_2 границе раздела и диффундировать в объём кремния. Образцы выдерживали при 1150°C температуре 100°C в течение 20 h .

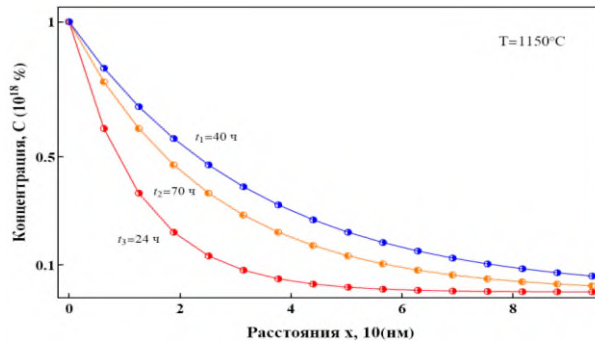

Рис. 1. Профиль концентрации кислорода.

Образцы затем нагревали до 100°C в инертной атмосфере (N_2), что позволило кислороду диссоциировать на SiO_2 границе раздела и диффундировать в объём кремния. Образцы выдерживали при 1150°C температуре 100°C в течение 20 h . На рис. 1 показан профиль концентрации кислорода, полученный в зависимости от глубины [4,]. Значения ϵD и N_0 (максимальная концентрация на поверхности), полученные в результате аппроксимации данных, равны $2.5 \times 10^3 \text{ см}^2$ и $5.6 \times 10^3 \text{ см}^{-3}$ соответственно. Этот SiO_2 слой искажает сигнал ВИМС для более мелких точек, которые были исключены из аппроксимации.

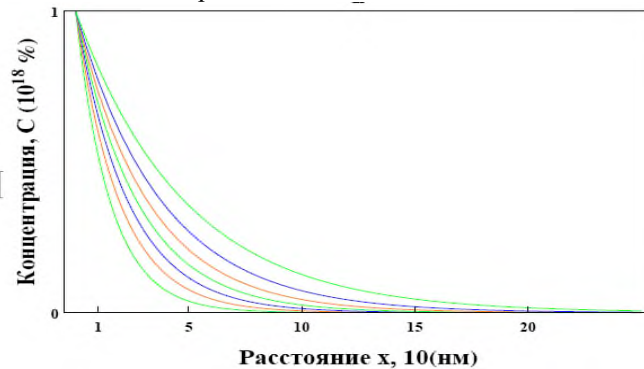

Рис. 2. Зависимость концентрации кислорода от глубины кремниевой пластины.

На рис. 2 показана зависимость концентрации кислорода от глубины кремниевой пластины. Она рассчитана с использованием подобранных параметров для трёх различных времен диффузии при 1150°C . Метод высокотемпературной диффузии использовался для введения кислорода в три кремниевые пластины толщиной 300 мкм с начальным удельным сопротивлением 300 Ом .

4. Заключение. Высокотемпературная диффузия является эффективным методом введения быстро диффундирующих примесей в кремний. Этот метод также гарантирует оптимальную радиальную однородность концентрации кислорода. Изменения начального сопротивления, вызванные термическим циклом процесса диффузии, незначительны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Соболев, Н. А. Кремний, легированный эрбием, - новый полупроводниковый материал для оптоэлектроники // Рос. Химия. - 2001. - т. 5-6. - с. 95—101.
2. Лебедев М.А. Распределение компонентов в структурах кремний - оксид кремния и кремний — оксид редкоземельного элемента / Н. В. Латухина, В. М. Лебедев // Письма в ЖЭТФ. - 2005. - т. 31, №. 13. - с. 58 - 64.
3. Латухина, Н. В. Роль микродеформации при образовании в кремнии, легированном редкоземельными элементами / «Металлдеформ-2009» - Самара, 2009. - т. 1. - с. 30—34.
4. Латухина, Н. В. Люминесценция систем на базе пористого кремния, легированного редкоземельными элементами / «Кремний-2011» - Москва, 2011. - с. 169.
5. Timerkaeva, D., Caliste, D., Deutsch, T., Pochet, P. Oxygen in silicon: Switch in the diffusion-mediated mechanism / *Physical Review B*. - 2017. - с. 1—8.
6. Cottom, J., Bochkarev, A. S., Olsson, E., Patel, K., Munde, M., Spitaler, J., Popov, M. N., Bosman, M., Shluger, A. L. Modeling of Diffusion and Incorporation of Interstitial Oxygen Ions at the TiN/SiO₂ Interface / *ACS Applied Materials & Interfaces*. - 2019. - C. 36232–36243.
7. Harris, C., Nguyen, D., Lee, K. A Self-Consistent Model for Thermal Oxidation of Silicon / *Proceedings of Materials Science Conference*. - 2016. - с. 56–63.

Аннотация. В статье рассмотрены процессы диффузии кислорода в кристалле кремния как с теоретической, так и с экспериментальной точек зрения. Показана зависимость коэффициента диффузии от температуры, ориентации кристалла, внешней среды и дефектов. Процессы in-diffusion и out-diffusion описаны на основе законов Фика и представлены через концентрационные профили. Эксперимент высокотемпературной диффузии позволил определить распределение кислорода по глубине кремниевых пластин. Полученные результаты имеют важное значение для технологии производства полупроводниковых приборов и интегральных схем.

Ключевые слова: диффузия кислорода, кремний, законы Фика, концентрационный профиль, высокотемпературная диффузия, полупроводниковая технология

Annotatsiya. Ushbu maqolada kremniy kristallarida kislorodning diffuziya jarayoni nazariy va eksperimental jihatdan tahlil qilingan. Diffuziya koeffitsiyentining temperaturaga, kristall orientatsiyasiga, tashqi muhitga hamda defektlarga bog'liqligi ko'rsatib o'tilgan. Kislorodning in-diffusion va out-diffusion jarayonlari Fik qonunlari asosida matematik modellashirilgan hamda konsentratsion profililar orqali ifodalangan. Yuqori haroratli diffuziya tajribasi orqali kremniy plastinalarida kislorodning chuqurlik bo'yicha taqsimlanishi o'lgangan. Olingan natijalar kremniy asosidagi yarimo'tkazgich asboblari va integral sxemalar texnologiyasida qo'llash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: kislorod diffuziyasi, kremniy, Fik qonunlari, konsentratsion profil, yuqori haroratli diffuziya, yarimo'tkazgich texnologiyasi

Abstract. This paper analyzes the diffusion of oxygen in silicon crystals from both theoretical and experimental perspectives. The diffusion coefficient is shown to depend on temperature, crystal orientation, ambient environment, and lattice defects. The processes of in-diffusion and out-diffusion are described using Fick's laws and concentration profiles. High-temperature diffusion experiments were conducted to determine the depth distribution of oxygen in silicon wafers. The results are of significant importance for the fabrication technology of semiconductor devices and integrated circuits.

Key words: oxygen diffusion, silicon, Fick's laws, concentration profile, high-temperature diffusion, semiconductor technology

YO'L MUHANDISLIGI BO'YICHA DASTURIY TA'MINOTNI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI

Toreshov D. B., Kunnazarova A. R.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Kirish. Zamonaviy yo'l muhandisligi sohasida dasturiy ta'minotning roli tobora ortib bormoqda. Muhandislik loyihalarini yanada aniq, samarali va xavfsiz bajarish uchun turli xil kompyuter dasturlari va texnologiyalar joriy etilmoqda. Ushbu dasturlar yo'l qurilishining har bir bosqichida- loyiha ishlab chiqishidan tortib, monitoring va ekspluatatsiyaga qadar- muhim ahamiyat kasb etadi.

So'nggi yillarda avtomatlashtirilgan loyihalash tizimlari (CAD), geoinformatsion tizimlar (GIS) hamda sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish texnologiyalari yo'l muhandisligi sohasiga jadal kirib kelmoqda. Bu esa muhandislar uchun tezkor va ishonchli tahlil imkoniyatlarini yaratib, qurilish jarayonlarini optimallashtirishga yordam bermoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi- yo'l muhandisligi sohasida dasturiy ta'minotning rivojlanish tendensiyalarini o'rganish, mavjud innovatsion texnologiyalarni tahlil qilish va kelajak istiqbollarini aniqlashdan iborat. Shu bilan birga, yo'l muhandisligi dasturlarining afzalliklari, kamchiliklari hamda ularni takomillashtirish yo'nalishlari ham ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: Yo'l muhandisligida dasturiy ta'minotning hozirgi holatini o'rganish; Asosiy dasturiy mahsulotlarni va ularning funksiyalarini tahlil qilish; Rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va istiqbollarini baholash; Zamonaviy texnologiyalarning yo'l qurilishi jarayoniga ta'sirini aniqlash.

Shunday qilib, ushbu tadqiqot yo'l muhandisligi sohasida raqamli texnologiyalarni rivojlantirishga qaratilgan dolzarb masalalarni o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, muhandislik jarayonlarini takomillashtirishga oid ilmiy va amaliy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

TADQIQOT USULI. Yo'l muhandisligi bo'yicha dasturiy ta'minotning rivojlanish tendensiyalarini o'rganish jarayonida bir qancha ilmiy va amaliy usullardan foydalanildi. Ushbu usullar orqali yo'l loyihalash jarayonida dasturiy ta'minotning samaradorligi, muhandislik modellashirish imkoniyatlari va mavjud muammolarni aniqlashga harakat qilindi. Tadqiqot natijalari asosida yo'l muhandisligida raqamli texnologiyalarning o'rni va istiqbollarini aniqlanib, ularni rivojlantirish bo'yicha muhim xulosalar chiqarildi. Eng avallo, ekspert tahlili usulidan foydalanildi. Ushbu usul orqali

yo'l muhandisligi va dasturiy ta'minot sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislarning fikrlari o'rganildi. Muhandislar va dasturchilar bilan olib borilgan suhbatlar natijasida ularning dasturiy ta'minotga bo'lgan ehtiyojlari va duch kelayotgan muammolari aniqlandi. Tadqiqot davomida mutaxassislarning 85 foizi yo'l loyihalashda raqamli texnologiyalar samaradorligini yuqori baholaganligi ma'lum bo'ldi. Bu esa dasturiy ta'minotning yo'l infratuzilmasini loyihalash jarayonida qanchalik muhim ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, amaliy tadqiqot usuli yordamida mavjud dasturiy ta'minot imkoniyatlari tahlil qilindi. Xususan, AutoCAD Civil3D va Bentley OpenRoads kabi dasturlar orqali yo'l loyihalarining yaratish jarayoni o'rganildi. GIS tizimlari yordamida esa yo'l infratuzilmasi monitoring va rejalashtirish ishlari amalga oshirildi. Amaliy tajribalar shuni ko'rsatdiki, ushbu dasturiy vositalardan foydalanish yo'l loyihalash jarayonini 40 foizga tezlashtirdi. Shu bilan birga, PTV Vissim dasturi yordamida transport harakatining modellashirilishi yo'l o'tkazuvchanligini oshirish va tirbandliklarni kamaytirish uchun muhim vosita ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida **statistik tahlil** ham amalga oshirildi. Turli mamalakatlarida yo'l muhandisligida dasturiy ta'minotdan foydalanish darajasi taqqoslandi. Olingan natijalarga ko'ra, AQSh, Germaniya, Yaponiya va Xitoy kabi rivojlangan mamlakatlarda yo'l loyihalash jarayonida CAD dasturlarining qo'llanish darajasi 77-85 foizni tashkil etadi. GIS tizimlaridan foydalanish esa 65-78 foiz oralig'ida bo'lib, sun'iy intellekt texnologiyalarining ulushi 40-55 foizni tashkil qilmoqda. Biroq, O'zbekistonda bu ko'rsatkichlar ancha past bo'lib, ayniqsa, sun'iy intellektdan foydalanish atigi 15 foizni tashkil etayotgani sohadagi raqamli texnologiyalarni rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, **modellashirish va simulyatsiya usuli** orqali yo'l loyihalarining samaradorligi baholandi. AutoCAD Civil 3D yordamida yo'l geometriyasi loyihalashtirilib, uning aniqlik darajasi tahlil qilindi. PTV Vissim dasturidan foydalangan holda esa turli transport oqimlari modellashirilib, yo'l infratuzilmasining samaradorligi baholandi. InfraWorks platformasida muqobil yo'l loyihalarini taqqoslanib, qaysi variant eng samarali ekanligi aniqlashga harakat qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, modellashirish va simulyatsiya orqali yo'l loyihalarining samaradorligini 30 foizga oshirish mumkin. Umuman olganda, tadqiqot davomida qo'llanilgan usullar yo'l muhandisligi bo'yicha dasturiy ta'minotning rivojlanish tendensiyalarini chuqur tahlil qilish imkonini berdi. Ekspert tahlili orqali mutaxassislarning fikrlari o'rganildi, amaliy tajribalar yordamida dasturiy sinovdan o'tkazildi, statistik tahlil orqali xalqaro tajriba bilan taqqoslash amalga oshirildi va modellashirish orqali samaradorlik baholandi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, yo'l muhandisligida zamonaviy raqamli texnologiyalarning qo'llanilishi loyihalash jarayonini tezlashtirish, aniqroq ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish va umumiy transport infratuzilmasini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot yo'l muhandisligi bo'yicha dasturiy ta'minotning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va ularning samaradorligini baholashga qaratilgan turli usullar qo'llanildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalar va muhandislik dasturlarining qo'llanilishi yo'l infratuzilmasini loyihalash va boshqarish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtiradi hamda samaradorligini oshiradi.

1. Ekspert tahlili natijalari. Yo'l muhandisligi sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislarning bilan o'tkazilgan intervyu va so'rovnoma natijasida ularning dasturiy ta'minotga bo'lgan ehtiyojlari va mavjud muammolari aniqlandi. So'rovnoma ishtirok etgan 100 nafar muhandis va dasturchilarning:

- 85%-yo'l loyihalash jarayonida dasturiy ta'minot muhim rol o'ynashini tasdiqladi.
- 72% -mavjud dasturlarni yanada modernizatsiya qilish zarurligini ta'kidladi.
- 60%- sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish natijasida ish unumdorligi oshishini qayd etdi.

2. Amaliy tadqiqot natijalari. AutoCAD Civil 3D, Bentley OpenRoads va GIS tizimlaridan foydalanish natijalari tahlil qilindi. Ushbu dasturlar yordamida yo'l loyihakash jarayonining samaradorligi quyidagicha baholandi:

- AutoCAD Civil 3D-loyiha tayyorlash jarayonini 40%ga tezlashtirdi.
- GIS tizimlari- yo'l infratuzilmasini kuzatish va rejalashtirish imkoniyatlarini 35%ga yaxshiladi.
- PTV Vissim- transport harakatini simulyatsiya qilish orqali yo'l o'tkazuvchanligini 25%ga oshirish imkoniyatini ko'rsatdi.

3. Statistik tahlil natijalari. Tadqiqot davomida dunyoning turli davlatlarida yo'l muhandisligida dasturiy ta'minotdan foydalanish darajasi taqqoslandi:

(JADVAL 1. Dunyoning turli davlatlarida yo'l muhandisligida dasturiy ta'minotdan foydalanish darajasi)

Davlat	CAD dasturidan foydalanish %	GIS tizimidan foydalanish %	Sun'iy intellekt integratsiyasi %
AQSh	85	75	40
Germaniya	82	78	35
Yaponiya	79	70	50
Xitoy	77	65	55
O'zbekiston	50	40	15

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, rivojlangan davlatlarda yo'l loyihalashda raqamli texnologiyalardan keng foydalanilmoqda. O'zbekistonda esa bu ko'rsatkichlar ancha past bo'lib, ayniqsa, sun'iy intellekt texnologiyalarining ulushi atigi 15%ni tashkil etmoqda. Bu esa sohada avtomatlashtirilgan tizimlarni keng joriy etish zarurligini ko'rsatadi.

4. Modellashirish va simulyatsiya natijalari. Yo'l loyihalarining samaradorligi baholash maqsadida AutoCAD Civil 3D va PTV Vissim dasturlaridan foydalanildi:

- Yo'l geometriyasini model qilish natijasida aniqlik darajasi 30% ga oshdi.
- Transport harakatining simulyatsiyasi yo'l tarmoqlari samaradorligini 25% ga yaxshiladi.

- InfraWorks dasturida muqobil yo'l loyihalari taqqoslanib, eng samarali variant aniqlashga erishildi.

Umumiy xulosalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yo'l muhandisligi bo'yicha dasturiy ta'minotdan foydalanish yo'l loyihalash jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi, xarajatlarni kamaytiradi va aniq ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Xususan, CAD va GIS tizimlarining integratsiyasi orqali yo'l infratuzilmasining samaradorligi oshirilishi, sun'iy intellektidan foydalanish esa avtomatlashtirilgan loyihalash tizimlarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Shunday qilib, yo'l muhandisligi sohasida dasturiy ta'minotning rivojlanish tendensiyalari texnologik innovatsiyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularni joriy etish soha rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Tadqiqot muhokamasi. Texnologiyalar rivojlanib borayotgan bugungi kunda yo'l muhandisligi ham zamonaviy dasturiy ta'minotdan keng foydalanishga o'tmoqda. Qurilish jarayonlarini tezlashtirish, aniqlikni oshirish va xarajatlarni kamaytirish uchun har xil muhandislik dasturlari ishlab chiqilmoqda. Biroq, bu o'zgarishlar faqat texnik imkoniyatlar bilan cheklanmaydi - ularning amaliyotga joriy etilishi, muhandislarning yangi texnologiyalar bilan ishlash darajasi va tizimlarning qanchalik samarali qo'llanilishi ham muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda yo'l loyihalash dasturlari nafaqat chizmalarning aniq bo'lishiga, balki jarayonning avtomatlashtirilishiga ham yordam bermoqda. Masalan, **AutoCAD Civil 3D** yo'l profilini loyihalashda aniq natijalar beradi, **PTV Vissim** esa transport harakatini simulyatsiya qilish imkoniyatini yaratadi. Ushbu texnologiyalar orqali loyihalar faqatgina tezkor emas, balki iqtisodiy jihatdan ham samaraliroq bo'lmoqda. Oldin muhandislar yo'lning optimal yo'nalishini aniqlash uchun uzoq vaqt tahlillar olib borgan bo'lsa, endi dasturiy vositalar bu jarayonni tezlashtirish bilan birga, eng maqbul yechimni taklif etishga imkon yaratmoqda.

Shu bilan birga, yo'l muhandisligi sohasida dasturiy ta'minotdan foydalanishning o'ziga xos qiyinchiliklari ham mavjud. Birinchidan, **bunday dasturlarni joriy etish uchun katta mablag' talab etiladi**. Har bir loyiha uchun litsenziyaga ega dasturlarni sotib olish, ularni muntazam yangilab borish va muhandislarni ushbu texnologiyalar bilan ishlashga o'rgatish katta investitsiyalarni talab qiladi. Ikkinchidan, **mutaxassislarining tayyorgarlik darajasi yetarlicha yuqori emas**. O'zbekiston sharoitida ko'plab muhandislar hali ham an'anaviy usullardan foydalanishga odatlangan, bu esa raqamli tizimlarga o'tish jarayonini sekinlashtiradi. Shuningdek, **yo'l qurilishi jarayonida sun'iy intellekt va avtomatlashtirish yetarlicha rivojlanmagan**. G'arb davlatlarida sun'iy intellekt yordamida yo'l harakatining kelajakdagi holati prognoz qilinadi, ehtimoliy tirbandliklar oldindan hisoblab chiqiladi va qurilish jarayonlari avtomatlashtirilgan tizimlar orqali boshqariladi. Biroq, O'zbekistonda bunday tizimlarning keng joriy etilishi hali boshlang'ich bosqichda.

Kelajakda yo'l muhandisligi bo'yicha dasturiy ta'minotdan samarali foydalanish uchun quyidagi yo'nalishlarda ishlash lozim:

1. Mutaxassislarni tayyorlash va ularning raqamli texnologiyalar bilan ishlash malakasini oshirish.
2. Sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlarni keng joriy etish.
3. Yo'l loyihalarida bulutli texnologiyalarni qo'llash orqali real vaqtda monitoring tizimlarini rivojlantirish.
4. Dasturiy ta'minotni mahalliy sharoitga moslashtirish va uning xarajatlarini kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish.

Umuman olganda, yo'l muhandisligida dasturiy ta'minotdan foydalanish zamonaviy infratuzilmani yaratishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Raqamli texnologiyalarni keng joriy etish nafaqat qurilish jarayonlarini tezlashtiradi, balki yo'l sifatini oshirishga ham xizmat qiladi. Bu borada samarali strategiyalar ishlab chiqish va yangi texnologiyalarni o'zlashtirish kelajak yo'llarini yanada xavfsiz va sifatli qilishning kaliti bo'lib qoladi.

Xulosa. Yo'l muhandisligi sohasida dasturiy ta'minotdan foydalanish nafaqat jarayonni tezlashtirish, balki aniqlikni oshirish va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash uchun ham muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy dasturlar, jumladan **AutoCAD Civil 3D, Bentley OpenRoads, PTV Vissim va GIS tizimlari**, yo'l loyihalash, qurilish va ekspluatatsiya jarayonlarini optimallashtirishga yordam beradi. Ushbu texnologiyalar yo'l infratuzilmasini rejalashtirishda katta o'zgarishlarni olib kelmoqda. Biroq, ushbu rivojlanish bilan bog'liq bir qator muammolar ham mavjud. Muhandislarning dasturiy ta'minotdan foydalanish bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmalarga ega emasligi, litsenziyalangan dasturlarning qimmatligi va sun'iy intellekt tizimlarining yetarlicha joriy etilmagani bu sohada to'siqlarni yuzaga keltirmoqda. Shuning uchun yo'l muhandisligi sohasida axborot texnologiyalarining keng joriy etilishi uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim:

- Yo'l muhandislarini zamonaviy texnologiyalar bilan ishlashga o'rgatish va ularning malakasini oshirish bo'yicha dasturlar ishlab chiqish.
- Dasturiy ta'minotning mahalliy sharoitga moslashtirilgan variantlarini ishlab chiqish va ularning xarajatlarini kamaytirish.
- Sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini keng joriy etish, bu esa yo'l qurilishi va harakatini yanada samarali boshqarishga yordam beradi.
- Bulutli texnologiyalar va real vaqtda monitoring tizimlarini rivojlantirish, bu orqali loyihalarni yanada aniq va moslashuvchan qilish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, yo'l muhandisligida dasturiy ta'minotdan foydalanish soha rivojlanishining ajralmas qismi bo'lib qolmoqda. Kelajakda ushbu texnologiyalarni kengroq qo'llash orqali yo'l infratuzilmasining sifatini oshirish va uni yanada samarali qilish mumkin bo'ladi. Shu sababli, yo'l muhandisligi sohasida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. A.Kh.Urokov. Technologies for Highway Repair and Maintenance. TAYLQEI. Tashkent: 2020, 365 p.
2. Mahkamov Z. T., Yusupov J. M. U. Software used in the processes of design, construction and operation of highways //Science and Education. - 2022. - Vol. 3. -No. 1. - P. 124-132.

3. Ravshanov J. Features of the development of the road network in developed countries // Science and Education. - 2022. - Vol. 3. - No. 1. - P. 299-304.
4. Salimova B.D., Khudaykulov R.M., Makhkamov B.R. Survey and Design of Highways and Airfields. Tashkent. TDTU, 2021. - 189 p.
5. Urokov A.Kh., Salimova B.D., Khudaykulov R.M., Kholov M.M. Communication Roads. Tashkent. TDTU, 2021. - 194 p.

Аннотация: Ушбу мақоллада yo'l muhandisligi sohasida dasturiy ta'minotdan foydalanishning zamonaviy tendensiyalari tahlil qilinadi. Yo'l loyihalash, qurilish va ekspluatatsiya jarayonlarida AutoCAD Civil3D, Bentley OpenRoads, PTV Vissim va GIS tizimlari kabi dasturlarining roli o'rganilib, ularning afzalliklari va mavjud muammolari muhokama qilinadi. Shuningdek, ushbu texnologiyalarni yanada samarali joriy etish uchun zarur bo'lgan metodlar, jumladan, suniy intellekt va avtomatlashtirish tizimlaridan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, yo'l muhandisligi sohasida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish muhandislik jarayonlarini optimallashtirish va yo'l infratuzilmasining sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlangan. Kelajakda ushbu texnologiyalarni yanada rivojlantirish uchun mutaxassislarini tayyorlash, dasturiy ta'minot xarajatlarini kamaytirish va bulutli texnologiyalarni kengroq qo'llash tavsiya etiladi.

Калит so'zlar: avtomatlashtirish, dasturiy ta'minot, GIS tizimlari, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellect, yo'l muhandisligi.

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ И УГЛОВЫЕ ЗАВИСИМОСТИ КОЭФФИЦИЕНТА ЗЕРКАЛЬНОГО ОТРАЖЕНИЯ ЖЕСТКОГО ГАММА-ИЗЛУЧЕНИЯ ОТ ШЕРОХОВАТЫХ ПОВЕРХНОСТЕЙ

Жумабаева Г. К.

Каракалпакский государственный университет

Введение. Обнаружение в экспериментах, проведенных на базе микротрона МТ-22С ЯФЛ СамГУ, явления зеркального отражения жесткого γ -излучения [1], ранее считавшегося сомнительным, открывает перспективы создания оптических систем в γ -диапазоне электромагнитного излучения, которые могут обусловить мощный технологический прорыв во многих областях деятельности человека.

Обнаруженное явление соответствует условию полного внешнего отражения рентгеновского излучения (см например [2]).

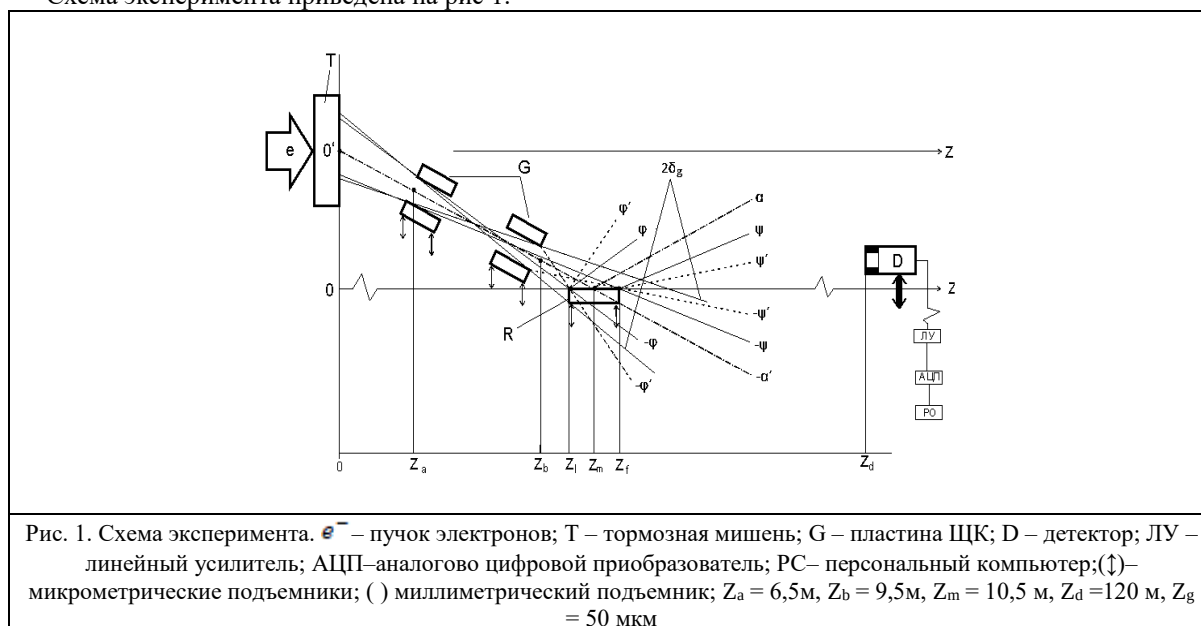
$$\theta_c = \frac{eh}{2\pi E_\theta} \left(\frac{ZN_A \rho}{Am_e \epsilon_0} \right) \quad (1)$$

где θ_c – критический угол скольжения излучения с энергией E_θ по микроскопически гладкой поверхности, Z, A и ρ – атомный номер, массовое число и плотность вещества отражателя, e, m_e – заряд и масса электрона, h – постоянная Планка, ϵ_0 – диэлектрическая проницаемость вакуума, N_A – число Авогадро.

Хотя, в отличие от рентгеновского, γ -излучение рассматривается, не как волна, а как поток фотонов. Поэтому выявление физической природы зеркального отражения γ -излучение является принципиально важным, как в фундаментальном, так и в прикладном отношении и для этого необходимы новые экспериментальные исследования. В настоящей работе исследованы энергетические и угловые зависимости коэффициентов зеркального отражения γ -излучение от поверхностей с различными шероховатостями.

Постановка эксперимента. Эксперимент осуществлен на установке для исследования рассеяния γ -излучения на сверхмалые углы [3, 4]

Схема эксперимента приведена на рис 1.

Исследования проведены на ртутном рефлекторе – до Hg1 и после –Hg2 механического удаления с его поверхности окисной пленки – очевидно, что $\delta X_r(\text{Hg2}) < \delta X_r(\text{Hg1})$. Отметим, что шероховатость поверхности жидкой ртути, обусловлена окисной пленкой и микроволнами, конвекционной и сейсмической природы, оценивается в $\delta X_r \approx n \cdot 10 \text{ \AA}$ [5] (шероховатости зеркал космического рентгеновского телескопа NUSTAR – $\delta X_r \approx 1 \text{ \AA}$ [6]).

Угловое распределение некогерентно рассеянного γ -излучения, в пределах рассматриваемых углов, практически изотропно, поэтому его относительный вклад в интенсивность отраженного пучка минимален в позиции $\theta = \alpha$, и по мере удаления от позиции $\theta = \alpha$ возрастает и, за пределами $\theta > |\alpha \pm \delta_g/2|$ становится преобладающим. Регистрация γ -излучений осуществляется спектрометрическим детектором NaJ(Tl), $\varnothing 63 \times 63$ мм с входным коллиматором, с высотой щели $\Delta X_d = 1$ мм, установленным на расстоянии $\Delta Z_d = 120$ м от тормозной мишени, позволяющим сканировать пучки ТИЭ по вертикали, шагами кратными высоте щели с апертурой $\Delta \theta_d = \Delta X_d / \Delta Z_d = 8.33$ мкрад. Спектрометрическая информация, с выхода детектора, в диапазоне $E_\gamma = 0,1 - 6,25$ МэВ, с помощью 1024 канального амплитудно-цифрового преобразователя (АЦП), записывается в памяти персонального компьютера (РС), позволяющего обрабатывать накопленную информацию по заданной программе.

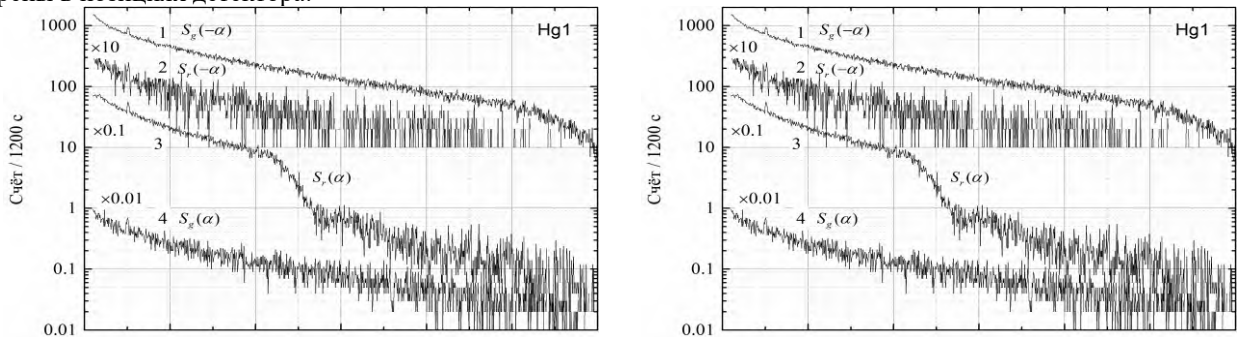
Юстировка системы 2ЩК и рефлектора осуществляется с помощью микрометрических устройств “вниз-вверх” ($\updownarrow$), а сканирование пучков перемещением детектора миллиметрическим устройством “вниз-вверх” ($\updownarrow$), регулируемых с пульта микротрона.

Значения предельных углов скольжения по поверхности рефлектора “прямых” и рассеянных γ -квантов пучка ТИЭ, сформированного под углом к оси $\alpha = 30$ мкрад и соответствующих критических энергий ПВО приведены в таблице.

Таблица.1 :

θ мкрад	$\psi = 21.6$	$\alpha = 30$	$\varphi = 39.2$	$\psi' = 3,7$	$\varphi' = 84.8$
$E(\theta)$ МэВ	3.27	2.33	1.76	>6	0.82

Предельные углы скольжения прямых (ψ, φ) и рассеянных (ψ', φ') γ -квантов и соответствующие критические энергии ПВО $\alpha = 30$ мкрад. Для исследований энергетических и угловых зависимостей коэффициентов отражения γ -излучения, спектры сформированных $-S_g$ и рефлекторных $-S_r$ пучков ТИЭ измерены в позициях детектора:

 Рис. 2. Спектры сформированных $S_g(-\alpha)$ – 1 и $S_g(\alpha)$ – 4 и рефлекторных $S_r(\alpha)$ – 3 и $S_r(-\alpha)$ – 2

пучков ТИЭ в измерениях с рефлектором Hg1 и Hg2 ($\alpha = 30$ мкрад).

- $\theta = -\alpha$ и $\theta = \alpha$ с длительностью $t = 1200$ с (рефлекторы Hg1 и Hg2 рис. 2).
- от $\theta = -100$ мкрад до $\theta = 100$ мкрад шагами 8,33; 16,67 или 25 мкрад, с длительностью $t = 100$ с, позволяющих по интенсивности спектров

$$I(\Delta E) = \int_{E_1}^{E_2} (\Delta E / dE) \quad (2)$$

в энергетических диапазонах :

- интегральном $\Delta E = 1,1 - 6,1$ МэВ,
- прямых γ -квантов $\Delta E = 1,8 - 3,3$ МэВ,
- рассеянных γ -квантов $\Delta E = 0,1 - 1,8$ и $3,3 - 5,1$ МэВ,

установить соответствующие угловые распределения $U_g(\Delta E)$ и $U_r(\Delta E)$ (рефлектор Hg2, рис. 3).

Отметим, что в спектрах слабо проявляются аппаратные эффекты – пики аннигиляционного излучения $E_\gamma = 511$ кэВ и суммирование импульсов в области верхней границы ТИЭ.

Длительность эксперимента была ограничена (по техническим обстоятельствам) несколькими часами. В связи с этим, выбранные условия измерений являются оптимальными, для статистического обеспечения экспериментальных результатов.

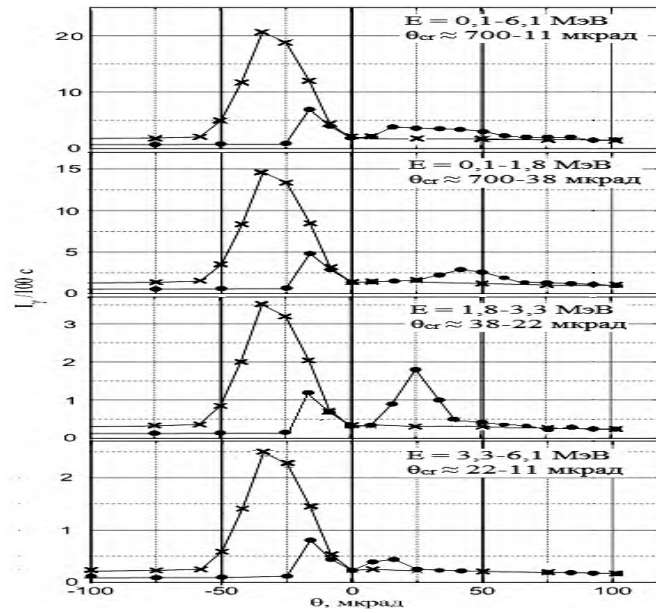

Рис 3. Угловые распределения гамма-квантов сформированного (×) и рефлекторного (•) пучков ТИЭ в различных энергетических диапазонах с рефлектором Hg2.

Экспериментальные результаты их обсуждения

Спектры и угловые распределения «чистых» и «отраженных» квантов исследованных пучков ТИЭ (рис.4) позволили установить энергетические зависимости коэффициентов отражения (рис. 5).

Отношения отраженных и «чистых» составляющих исследуемых угловых распределений пучков ТИЭ (рис.6) близки к реальным значениям коэффициента отражения только в позициях $\theta=33,3$ мкрад ($E_0 = 2,1$ МэВ) и $\theta = 25$ мкрад ($E_0 = 2,8$ МэВ), примыкающих к вершине $\theta=30$ мкрад, отраженного пучка. При этом в области углов $\theta < 25$ мкрад, соответствующие значениям критических энергий ПВО выходят за пределы верхней границы диапазона «прямых» γ -квантов и коэффициент отражения уменьшается до нулевого значения, а в области $\theta > 33,3$ мкрад, в отраженном излучении возрастает относительный вклад некогерентно рассеянной составляющей и отношения R быстро возрастает.

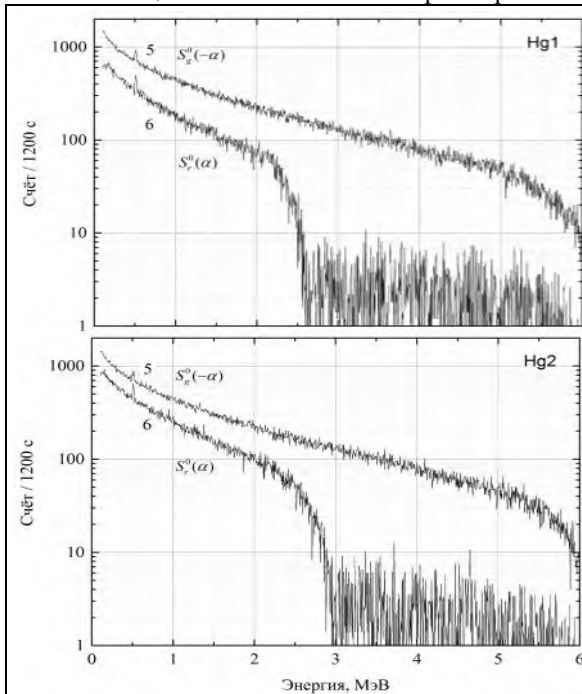

Рис. 4. «Чистые» – $S_g^0(-\alpha)$ и отражённые $S_r^0(\alpha)$ составляющие сформированных и рефлекторных пучков ТИЭ, измеренных с рефлекторами Hg1 и Hg2 ($\alpha = 30$ мкрад).

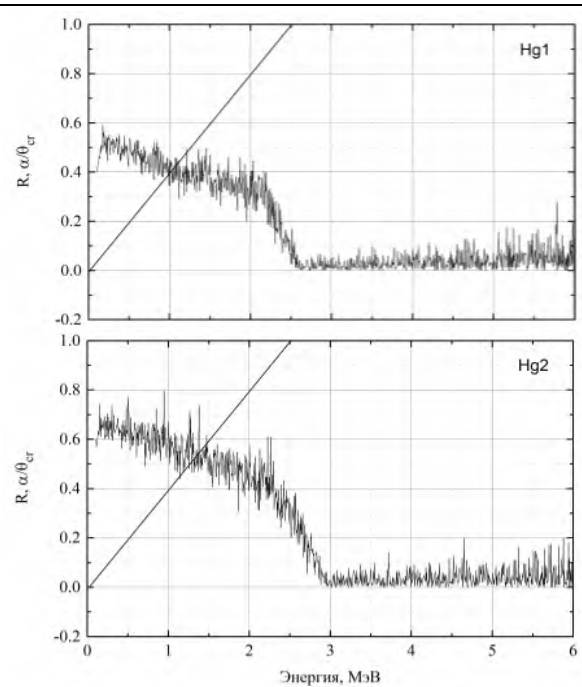

Рис. 5. Энергетические зависимости коэффициента отражения пучков ТИЭ от рефлекторов Hg1 и Hg2 ($\alpha = 30$ мкрад)

Отметим, что значения $R(25 \text{ мкрад}) \sim 0,1$ и $R(33,3 \text{ мкрад}) \sim 0,5$ соответствуют значениям $R(2,2 \text{ МэВ}) \sim 0,1$ и $R(2,1 \text{ МэВ}) \sim 0,4$, вытекающим из энергетической зависимости коэффициентов отражения (см. рис.5).

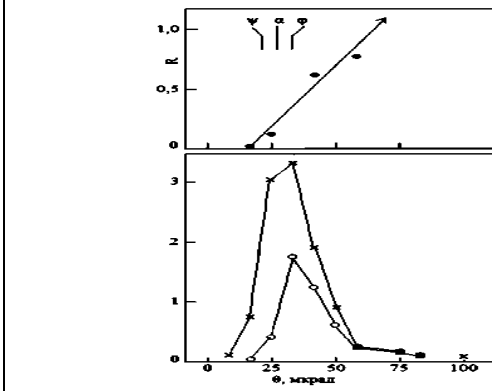

Рис. 6. Угловые распределения «чистых» и «отраженных» γ -квантов сформированного и рефлекторного пучков ТИЭ с рефлектором Hg2 – внизу и их отношения (R) –верху.

Проведенные исследования позволяют показать, что результаты эксперимента соответствуют:

- условию ПВО (формула 1);
- ожидаемым теоретическим угловым зависимостям коэффициентов ПВО от шероховатости отражающей поверхности [7], в соответствии с конв...

- монохроматическое γ -излучение в пучке с нулевой расходимостью при углах скольжения $\theta \leq \theta_{cr}$ (рис 7) отражается от идеально гладких поверхностей с коэффициентом равным единице $R=1$, а в случае шероховатой поверхности, по мере роста угла скольжения и степени шероховатости поверхности значения коэффициента отражения спадают, при этом верхний край отражения несколько уширяется за пределы границы

$$\frac{\theta}{\theta_{cr}} = 1.$$

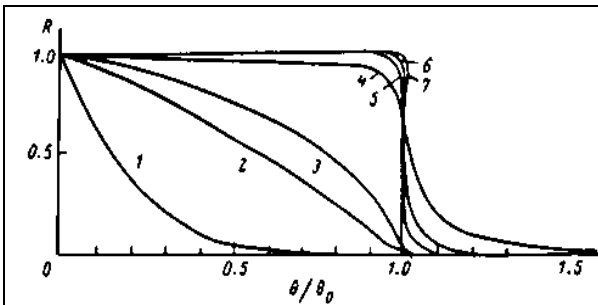

Рис7. Зависимость коэффициента отражения $R(6)$ для пучка с нулевой расходимостью от угла скольжения θ .

$\alpha/h_p=1000$ (1) , 200 (2) ,100 (3), 10 (4) , 1.0 (5), 0.5 (6) ,0 (7), $R\omega=122 \text{ кэВ}$, $\theta=2.64 \cdot 10^{-6} \text{ град}$, $\Delta=0$, $\kappa_p=61.3$

- в случаях пучка γ -излучения с конечной расходимостью (рис.8), рассматриваемые зависимости в граничной области $\theta/\theta_{cr}=1$, изменяются заметно сильнее, чем в случае пучка с нулевой расходимостью.

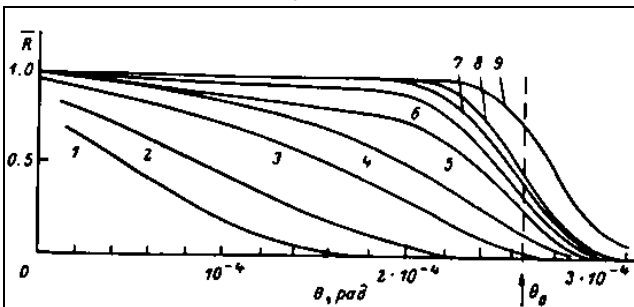

Рис 8. Зависимость $R(9)$ для пучков с расходимостью $6 \times 10^{-6} \text{ рад}$. $\alpha/h_p=1000$ (1) , 500 (2) ,200 (3), 100 (4) , 50 (5), 20 (6), 10 (7), 5 (8), 0 (9).

Действительно: с ростом энергии γ -излучения в окнах ДЭ распределение отраженных составляющих рефлекторных пучков смещаются низкоугловую область (см. рис.3); при переходе от рефлектора Hg1 к менее шероховатому Hg2 коэффициенты отражения γ -излучения заметно увеличиваются (см. рис. 5); значения коэффициентов отраженных γ -излучений с ростом отношения угла отражения к критическому углу ПВО в области $\alpha/\theta_{cr} \leq 1$ плавно возрастают, в в области $\alpha/\theta_{cr} > 1$ резко спадают до нулевого значения (см. рис. 5).

Помимо этого выявлено, что явление зеркального отражения γ -излучения сопровождается процессами некогерентного рассеяния, интенсивность которого зависит от степени шероховатости отражающей поверхности.

Заключение. Результаты выполненного экспериментального исследования зависимости коэффициента зеркального отражения жесткого γ -излучения как от энергий и углов их скольжения так и от шероховатости отражающих поверхностей, соответствуют условиям ПВО и закономерностям теоретических ожиданий ПВО.

Отметим, что возможности проведенного исследования были ограничены частыми перерывами электроснабжения лаборатории, сильной изношенностью микротрона, отсутствием материалов с высокой гладкостью поверхности и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Муминов А.Т., Муминов Т.М., Норбаев К.М., Османов Б.С., Салихбаев У.С., Сафаров А.Н., Скворцов В.В., Сулейманов Р.Д. Экспериментальное обнаружение зеркального отражения γ -квантов. Журнал технической физики. Вып. 9. 2011. Т. 81. С. 126 – 133.
2. Блохин М.А. Физика рентгеновских лучей. ГТТИ. М., 1953.
3. Alimov G.R., Kumakhov M.A., Muminov A.T., Muminov T.M., Osmanov B.S., Salikhbaev U.S., Safarov A.N., Skvortsov V.V., Usmanov R.R., Yuldashev B.S. A setup studies of ultra-small angle scattering of hard gamma-quanta // Nuclear Instruments and Methods. B. V. 222. 2004. P. 681 - 685.
4. Муминов А.Т., Муминов Т.М., Муратов Р.Р., Норбаев К.М., Салихбаев У.С., Сафаров А.Н., Скворцов В.В., Сулейманов Р.Д. Экспериментальная установка для исследования зеркального отражения γ -квантов. Приборы и техника эксперимента. 2013. №6. С.9 – 15.
5. Denisov E.I. et al. Focusing of X-rays using tapered waveguides. NIMA. v. 308. 1991. P.400-404.
6. Н.Н.Базарбаев, Г.К.Жумабаева, А.Т.Муминов, Т.М.Муминов, Р.Р.Муратов, К.М.Норбаев, А.А.Сафаров, А.Н.Сафаров, Р.Д.Сулейманов. Формирование пучка тормозного излучения электронов двумя щелевыми коллиматорами. Вестник СамГУ, 2018, стр 74-83.
7. Глебов В.И., Денисов Э.И., Жеваго Н.К., Пшонкин Ю.Н., Циноев В.Г. Отражение гамма-излучения от границы раздела двух сред. ЖТФ. Т.55. Вып.9. 1985. С. 1785 – 1792.

Аннотация: Исследованы энергетические и угловые зависимости коэффициентов зеркального отражения жесткого γ -излучения от поверхностей с различными шероховатостями.

Ключевое слово: тормозное излучение электронов, полное внешнее отражение, щелевой коллиматор, система двух соосно разнесённых щелевых коллиматоров.

UDK 515.14

AYÍRIM GEOMETRIYALÍQ MÁSELELERDI BIRLIK SHEÑBER JÁRDEMINDE SHESHIW

¹Aytmuratov N. K., Abdikadirov S. M. ^{1,2}

¹Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

²I.V.Romanovskiy atındaǵı Matematika instituti Qaraqalpaqstan bólimi

¹nawrizbay1994@gmail.com, ²subxan01102017@gmail.com

Teris sanlardıń kvadrat korenleriniń (jorimal sanlardıń) geometriyalıq máselelerge qanday qatnası bar? Planimetriyalıq máseleńi sheshiwde algebrada qaralatuǵın $a + i \cdot b$ – *algebralıq* kórinistegi kompleks sanlar qanday payda keltiriwi múmkin? Bul sorawlarǵa “hesh qanday” dep juwap beriwge asıqpaymız, sebebi jorimal sanlardıń, anıǵıraǵı kompleks sanlardıń qollanılıwı jiyy hallarda quramalı planimetriyalıq máseleńiń sheshimin sezilerdi dárejede jeńilletiwge xızmet etedi hám biz bul jumista usınday máselelerdi qarastramız. Bunıń ushın dáslep kompleks sanlardıń geometriyalıq talqılanıwına hám máselelerdi sheshiwde biz ushın kerekli túsiniqler hám belgilewlerge toqtalamız.

Meyli, tegislikte Oxy dekart koordinatalar sisteması hám Z noqat berilgen bolsın. Bul Z noqatnıń tegisliktegi ornı eki haqıyqiy san jubı (a, b) – noqatnıń koordinataları menen anıqlanadı.

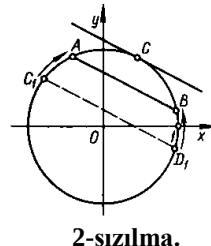
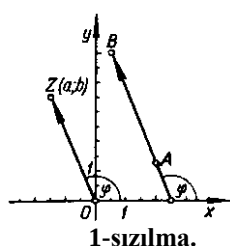
Tegisliktegi hár bir Z noqatqa $z = a + i \cdot b$ kompleks sanın sáykes qoyamız. Bul kompleks sandı Z noqatnıń *kompleks koordinatası* (keleside *koordinatası*) dep ataymız. Máselen, $(0, 1)$ noqat $0 + i \cdot 1 = i$ koordinataǵa iye.

Kerisinshe, hár bir $z = a + i \cdot b$ kompleks sanǵa Oxy dekart tegisligindegi (a, b) koordinatalı anıq bir Z noqatnıń sáykes qoyamız. Bul óz-ara bir mánisli sáykeslikten “kompleks san – bul tegisliktegi noqat” ekenligi kelip shıǵadı.

Hár bir kompleks sandı tegisliktegi bazıbir $\overrightarrow{AB} = \overrightarrow{OZ}$ vektordıń kompleks koordinatası dep hám qaraw múmkin (1-sızılma). Bul bizge kompleks sannıń *moduli* hám *argumenti* túsiniqlerin anıqlaw imkanın beredi. Anıǵıraq aytqanda, eger $z = a + i \cdot b$ – $\overrightarrow{AB}$ vektordıń kompleks koordinatası, onda bul vektor uzınlıǵı z kompleks sannıń *moduli* dep ataladı hám ol $|z|$ dep belgilenedi, yaǵnıy

$$|z| = \sqrt{a^2 + b^2}.$$

Solay etip, geometriyalıq jaqtan $|z|$ – koordinatalar basınan z kompleks koordinatalı noqatqa shekemgi aralıq.

Ox kósheriniń oń baǵıtı menen $\overline{AB}$ vektor arasındaǵı φ múyesh z kompleks sannıń *argumenti* dep ataladı hám ol $\arg z$ dep belgilenedi, bunda $0 \leq \arg z = \varphi < 2\pi$ (qar. [1. 9-11]).

1-sızılma kórinip turǵanında: $\cos \varphi = \frac{a}{|z|}$, $\sin \varphi = \frac{b}{|z|}$. Demek z kompleks sandı $z = a + i \cdot b$ algebralıq kórinisten tısqarı

$$z = |z| \cdot (\cos \varphi + i \cdot \sin \varphi) \quad (1)$$

kóriniste de jazıw múmkin, bul kompleks sannıń *trigonometriyalıq* kórinisi dep ataladı.

Eger $e^{i \cdot \varphi} = \cos \varphi + i \cdot \sin \varphi$ – Eyler formulasın esapqa alsaq, onda (1) kórinis

$$z = |z| \cdot e^{i \cdot \varphi} \quad (2)$$

kóriniske keledi, bul kompleks sannıń *kórsetkishli* kórinisi dep ataladı.

Endi $z = a + i \cdot b$ kompleks sanına *túyinles* kompleks san dep atalıwshı hám $\bar{z}$ dep belgilenetuǵın $\bar{z} = a - i \cdot b$ sanın qarastıramız. Bunda $|\bar{z}| = |z|$, $z \cdot \bar{z} = |z|^2$, $\bar{z} = |z| \cdot (\cos \varphi - i \cdot \sin \varphi)$ hám $\bar{z} = |z| \cdot e^{-i \cdot \varphi}$ ekenligi anıq (qar. [2. 10]).

Ádette *birlik sheńber* dep, orayı nól noqatta (koordinatalar basında) hám radiusı birge teń bolgan sheńberge ayıladı. Birlik sheńberdiń kompleks teńlemesi $|z| = 1$ boladı, yaǵnıy tegislikte koordinatalar basınan birlik aralıqta

jatıwshı barlıq z kompleks koordinatalı noqatlardıń geometriyalıq ornı. Bul shártti $|z|^2 = 1$, $z \cdot \bar{z} = 1$ yaqı $\bar{z} = \frac{1}{z}$

kóriniste de jazıw múmkin. Solay etip, birlik sheńber noqatınıń z koordinatası ushın (tek usınday noqat koordinataları ushın) onıń túyinlesi $\bar{z}$ oǵan keri $\frac{1}{z}$ sanǵa teń boladı. Eger (2) kórinisti esapqa alsaq, birlik sheńber teńlemesi $z = e^{i \cdot \varphi}$

kóriniste hám boladı, bunda $0 \leq \varphi < 2\pi$. Bunday ápiwayı teńlikler kóplegen ornına qoyıwlarıq iqshamlastırıp, birlik sheńber menen baylanıslı kóplegen máselelerdiń sheshimlerin jeńilletiwge imkan jaratadı. Ayılǵanlardıń tastıǵı sıpatında kelesi bir neshe mısallardı qarastıramız.

1-mısal. Birlik sheńberde AB hám CD xordalar parallel bolıwı ushın olardıń sáykes tóbeleriniń kompleks koordinataları a , b , c hám d lar qanday baylanısta bolıwı kerek?

Sheshimi: Másele shárti boyınsha $\overline{AB}$ hám $\overline{CD}$ vektorlar kollinear. Demek $\overline{AB}$ vektordan $\overline{CD}$ vektordı payda etiw ushın, $\overline{AB}$ vektordı tek ǵana sozıw (yaqı qısıw) hám eger bul vektorlar birdey baǵıtta bolsa, burıw ámelge asırılmaıdı, al eger olar qarama-qarsı baǵıtlanǵan bolsa, onda π radiangǵa burıw kerek. Sonlıqtan bul vektorlardıń kompleks koordinatalarınıń qatnası $\frac{b-a}{d-c}$ haqıyqıy san bolıwı kerek. Onda kelesi teńlik orınlı boladı

$$\frac{b-a}{d-c} = \overline{\left(\frac{b-a}{d-c} \right)},$$

yaǵnıy

$$\frac{b-a}{d-c} = \frac{\bar{b}-\bar{a}}{\bar{d}-\bar{c}}.$$

Bizde a , b , c , d – birlik sheńberdegi noqatlardıń koordinataları, onda $\bar{a} = \frac{1}{a}$, $\bar{b} = \frac{1}{b}$, $\bar{c} = \frac{1}{c}$, $\bar{d} = \frac{1}{d}$ hám bizde:

$$\frac{b-a}{d-c} = \left(\frac{1}{b} - \frac{1}{a} \right) : \left(\frac{1}{d} - \frac{1}{c} \right).$$

Bul sońǵı teńlikten $a \cdot b = c \cdot d$ teńlik kelip shıǵadı. Demek AB hám CD xordalar parallel bolıwı ushın $a \cdot b = c \cdot d$ shárt orınlı bolıwı kerek.

2-mısal. Birlik sheńberdegi A , B , C noqatlardıń koordinataları arasında qanday baylanıs bolǵanda, usı sheńberge C noqatta júrgizilgen urınba AB xordaǵa parallel boladı?

Sheshimi: Birlik sheńberde C_1 hám D_1 noqatlardı C_1D_1 xorda AB xordaǵa parallel bolatuǵında etip tańlaymız (2-sızılma). Sonda

$$ab = c_1 d_1. \quad (3)$$

Meyli endi C_1 hám D_1 noqatlar C noqatqa, C_1D_1 xorda AB xordaǵa parallelligin saqlaǵan halda, sheksiz jaqınlasin. Nátiyjede C_1D_1 xorda birlik sheńberge C noqatta júrgizilgen urınbaǵa aylanadı hám $c_1 \rightarrow c$, $d_1 \rightarrow c$. Sonlıqtan (3) den biz izlegen shárt kelip shıǵadı:

$$ab = c^2. \quad (4)$$

Eger C noqat AB doǵanıń ortası ekenligin esapqa alsaq, bul shártti basqasha jol menen jeńillew keltirip shıǵarıw da múmkin.

3-mısal. Birlik sheńberdegi AB hám CD xordalar óz-ara perpendikulyar bolıwı ushın olardıń tóbeleriniń koordinataları a, b, c, d lar óz-ara qanday baylanısqan bolıwı kerek?

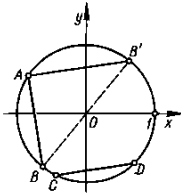
Sheshimi: Birlik sheñberdegi B noqatqa sheñber orayına salıstırğanda simmetriyalı bolğan noqattı B' arqalı belgileymiz (3-sızılma). Sonda $\triangle BAB'$ úshmúyeshlik tuwrımıyeshli úshmúyeshlik boladı, demek $AB' \perp AB$. Bunnan, $AB \perp CD$ bolıwı ushın $AB' \parallel CD$ bolıwı zárúrli hám jetkilikli, yaǵnıy $ab' = cd$. Biraq, bizde: $b' = -b$. Sonlıqtan perpendikulyarlıq shártı $a \cdot (-b) = cd$, yaǵnıy $ab + cd = 0$ boladı.

4-mısal. Birlik sheñberdegi C noqattan sheñberdiń AB xordasına CZ perpendikulyar túsirilgen bolsa, A , B , hám C noqatlardıń kompleks koordinataların bilgen halda perpendikulyar ultanı Z tiń koordinatasın tabıń (4-sızılma).

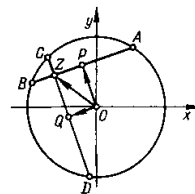
Sheshimi: Dáslep birlik sheñberdiń CZ tuwrı menen kesilisiw noqatı D niń koordinatasın tabamız (4-sızılma). 3-mısal sheshimine súyengen halda: $ab + cd = 0$, $d = -\frac{ab}{c}$. Sonda $\overrightarrow{OZ} = \overrightarrow{OP} + \overrightarrow{OQ}$, bunda P hám Q – AB hám CD xordaların ortaları. Sonlıqtan $z = p + q$, $p = \frac{1}{2}(a+b)$, $q = \frac{1}{2}(c+d)$ hám

$$z = \frac{1}{2} \left(a + b + c - \frac{ab}{c} \right).$$

Bul formula óz-ara perpendikulyar eki xordanıń kesilisiw noqatınıń kompleks koordinatasın tabıw imkaniyatın beredi hám sonıń menen másele óz sheshimin tabadı.

3-sızılma.

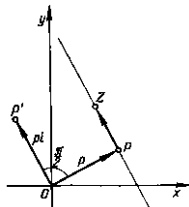
4-sızılma.

Endi berilgen p noqattan ótiwshi hám $\overrightarrow{OP}$ vektorǵa perpendikulyar bolğan tuwrı teńlemesine toqtalamız, bunda O – koordinatar bası (5-sızılma). Meyli Z usı tuwrıda jatiwshı qálegen noqat bolsın. Onda $\overrightarrow{PZ}$ vektor $\overrightarrow{OP'}$ vektorǵa kollinear boladı, bunda $\overrightarrow{OP'}$ vektordıń kompleks koordinatası $p \cdot i$. Sonlıqtan $\frac{z-p}{pi}$ – haqıyqıy san hám, demek, ol

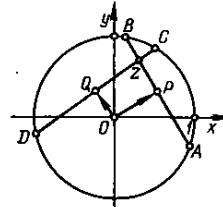
ózone túyinles sanǵa teń boladı: $\frac{z-p}{pi} = \frac{\bar{z}-\bar{p}}{-\bar{p}i}$, yaǵnıy

$$\frac{z}{p} + \frac{\bar{z}}{\bar{p}} = 2. \quad (5)$$

Mine usı (5) ańlatpa P noqattan ótiwshi hám $\overrightarrow{OP}$ vektorǵa perpendikulyar tuwrınıń teńlemesi boladı.

5-sızılma.

6-sızılma.

5-mısal. Birlik sheñberdegi AB hám CD eki xordanıń kesilisiw noqatınıń koordinatasın tabıń (6-sızılma).

Sheshimi: Meyli P hám Q bul xordaların ortalrı bolsın. Onda $p = \frac{1}{2}(a+b)$, $q = \frac{1}{2}(c+d)$ bolıp, AB hám CD tuwrılar (5) boyınsha kelesi teńlemelerge iye boladı:

$$\frac{z}{a+b} + \frac{\bar{z}}{\bar{a}+\bar{b}} = 1, \quad \frac{z}{c+d} + \frac{\bar{z}}{\bar{c}+\bar{d}} = 1.$$

Bul eki teńlemeden ibarat sistemanı, birinshi teńlemeni $\frac{1}{\bar{c}+\bar{d}}$ ǵa, al ekinshi teńlemeni $\frac{1}{\bar{a}+\bar{b}}$ ǵa kóbeytip, payda bolğan teńlemelerdi aǵzama-aǵza alıp, $\bar{z}$ ti joǵaltıp, sheshsek:

$$z \cdot \left(\frac{1}{(a+b)(\bar{c}+\bar{d})} - \frac{1}{(c+d)(\bar{a}+\bar{b})} \right) = \frac{1}{\bar{c}+\bar{d}} - \frac{1}{\bar{a}+\bar{b}}$$

boladı. Bizde sheñber birlik bolǵanlıqtan, $\bar{a} = \frac{1}{a}$, $\bar{b} = \frac{1}{b}$, $\bar{c} = \frac{1}{c}$, $\bar{d} = \frac{1}{d}$. Demek

$$z \cdot \left(\frac{1}{(a+b)\left(\frac{1}{c} + \frac{1}{d}\right)} - \frac{1}{(c+d)\left(\frac{1}{a} + \frac{1}{b}\right)} \right) = \frac{1}{\frac{1}{c} + \frac{1}{d}} - \frac{1}{\frac{1}{a} + \frac{1}{b}},$$

bunnan

$$z = \frac{(a+b)cd - (c+d)ab}{cd - ab}.$$

Сонı esletip ótemiz, kóbinece z ti tapqanǵa qaraǵanda $\bar{z}$ di tapqanıwız qolaylılaw boladı. Haqıyqattan, eger sońǵı teńliktegi barlıq sanlardı olardıń túyinlesleri menen almasırsaq, hám $\bar{a} = \frac{1}{a}$, $\bar{b} = \frac{1}{b}$, $\bar{c} = \frac{1}{c}$, $\bar{d} = \frac{1}{d}$ ekenligin esapqa alsaq, onda:

$$\bar{z} = \frac{(a+b) - (c+d)}{ab - cd}.$$

Bul mısallarda qarastırılǵan nátiyjeler tek ǵana birlik sheńberler ushın emes, al orayı koordinatalar basında bolǵan qálegen radiuslı sheńberler ushın da orınlı boladı.

Birlik sheńberde (yaki orayı nollik noqatta bolǵan, qálegen R radiuslı sheńberde) jaylasqan noqatlardıń koordinataları ushın, bul sanlardıń ayırmasınıń modulinen olardıń ayırmasınıń ózine ótiw imkanın beriwshi, qollanıw ushın paydalı formula bar. Meyli z_1 hám z_2 – orayı nollik noqatta bolǵan, qálegen R radiuslı sheńberde jaylasqan qanday da bir eki noqattıń kompleks koordinataları, al α hám β – z_1 hám z_2 sanlardıń sáykes argumentleri, $0 < \alpha < \beta < 2\pi$ (7-sızılma). Onda

$$z_2 - z_1 = |z_2 - z_1| \cdot i \cdot e^{i\frac{\alpha+\beta}{2}}. \quad (6)$$

Haqıyqattan, kompleks sannıń kórsetkishli kórinisinen hám Eyler formulasınan paydalansaq:

$$\frac{z_2 - z_1}{i e^{i\frac{\alpha+\beta}{2}}} = R \cdot \frac{e^{i\beta} - e^{i\alpha}}{i e^{i\frac{\alpha+\beta}{2}}} = \frac{1}{i} R \left(e^{i\frac{\beta-\alpha}{2}} - e^{-i\frac{\beta-\alpha}{2}} \right) = 2R \sin \frac{\beta-\alpha}{2} > 0.$$

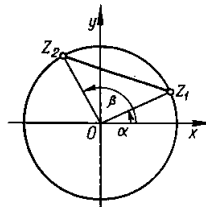
Bunnan

$$|z_1 - z_2| = 2R \sin \frac{\beta - \alpha}{2},$$

solay etip

$$\frac{z_2 - z_1}{i e^{i\frac{\alpha+\beta}{2}}} = |z_2 - z_1|,$$

al bul teńlik (6) formulaǵa ten kúshli boladı.

7-sızılma.

Joqarıda kórilgen máselelerge uqsas máselelerge qızıǵıwshı studentler, magistrantlar hám basqa da qızıǵıwshılar tómendegi máselelerdi sheship kóriwine boladı:

1. Eger ABC úshmúyeshlik γ birlik sheńberge ishley sızılǵan bolıp, úshmúyeshliktiń úsh tobesiniń kompleks koordinataları berilgen bolsa, onda úshmúyeshliktiń biyiklikleriniń kesilisiw noqatı H , bissektrisalarınń kesilisiw noqatı K , medianalarınń kesilisiw noqatı M lerdiń kompleks koordinataların hám úshmúyeshlik maydanın tabıń.

2. ABC úshmúyeshliktiń ishki múyeshleriniń bissektrisaları úshmúyeshlikke sırtlay sızılǵan sheńberdi sáykes túrde A_1 , B_1 hám C_1 noqatlarda kesip ótetuǵın bolsa, A_1A , B_1B hám C_1C tuwrılar $A_1B_1C_1$ úshmúyeshliktiń biyiklikleriniń dawamları bolama?

3. Sheńberdiń OA hám OB radiusları óz-ara perpendikulyar bolıp, kishi AB doǵada bazıbir Q noqat alınǵan. Eger QB tuwrı OA nurdı A_1 noqatta, al QA tuwrı OB nurdı B_1 noqatta kesip ótse hám $\frac{OA_1}{OA} = a$ ($a \neq 1$) bolsa, onda

$\frac{OB_1}{OB}$ qatnastı tabıń.

4. Sheńberge $A_1B_1C_1$ úshmúyeshlik ishley sızılğan. Sheńberdiń qálegen Q noqatınan úshmúyeshlik táreplerine (yamasa olardıń dawamlarına) perpendikulyarlar túsirilgen bolıp, bul perpendikulyarlardıń ultanları Q_1 , Q_2 hám Q_3 bolsa, olar olar bir tuwrıda jatatuǵınlıǵın dálilleń.

ÁDEBIYATLAR

1. Шабат Б. В. *Введение в комплексный анализ*. Часть I. Функции одного переменного. – М.: Наука, 1976. – 320 с.
2. Евграфов М. А. *Аналитические функции*. – М.: Наука, 1991. – 447 с.

Ayrim geometrik masalalarni birlik aylana yordamida yechish

Annotatsiya: Ushbu maqola metodik xarakterga ega bo'lib, unda tekislikdagi nuqtalarni ularning kompleks koordinatalari bilan aniqlash orqali birlik aylana bilan bog'liq ayrim geometrik masalalarga yengil yechim topish mumkin ekanligi ko'rsatilgan.

Tayanch so'zlar: kompleks son, kompleks koordinata, kompleks son moduli, kompleks son argumenti, birlik aylana.

Решение некоторых геометрических задач с помощью единичной окружности

Аннотация. Данная статья носит методический характер и показывает, что некоторые геометрические задачи, связанные с единичной окружностью, можно легко решить, определяя точки на плоскости посредством их комплексных координат.

Ключевые слова: комплексное число, комплексная координата, модуль комплексного числа, аргумент комплексного числа, единичная окружность.

Solving certain geometric problems using the unit circle

Abstract: This article has a methodological character and demonstrates that certain geometric problems related to the unit circle can be solved with ease by representing points in the plane through their complex coordinates.

Keywords: complex number, complex coordinate, modulus of a complex number, argument of a complex number, unit circle.

UDK 517.5

DÁREJELI KOMPLEKS QATARDÍ JÝYNAQLÍLÍQ OBLASTÍNÍN SHEGARASÍNDÁ TEKSERIW

Abdikadirov S. M.^{1,2}

¹*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti*

²*I.V.Romanovskiy atındaǵı Matematika instituti Qaraqalpaqstan bólimi*

Kompleks analiz kursınan bizge belgili bolǵanınday,

$$\sum_{n=0}^{+\infty} c_n (z - z_0)^n = c_0 + c_1 (z - z_0) + c_2 (z - z_0)^2 + \dots + c_n (z - z_0)^n + \dots \quad (1)$$

kórinistegi ańlatpa *dárejeli kompleks qatar* dep ataladı, bunda $c_0, c_1, c_2, \dots, c_n, \dots$ – kompleks koefficientler, z_0 – fiksirlengen (bekitilgen) kompleks noqat, z – kompleks ózgeriwshi. Bul qatardıń *jiynaqlılıq oblasti* kompleks tegisliktegi

$$|z - z_0| < R$$

ashıq dóngelek bolıp, bunda R onıń *jiynaqlılıq radiusı* dep ataladı. (1) qatar $|z - z_0| = R$ sheńber ishinde jiynaqlı, al sırtında bolsa taralıwshı bolıp, sheńber ústindegi noqatlarda (1) qatar jiynalıwı da, taralıwı da múmkin (qar. [1. 107-113]).

Máselen, $\sum_{n=0}^{+\infty} z^n = 1 + z + z^2 + \dots + z^n + \dots$ qatar $|z| = 1$ sheńberdegi barlıq noqatlarda tarlatuǵın bolsa,

$$\sum_{n=0}^{+\infty} (-1)^{n-1} \frac{z^n}{n} = z - \frac{z^2}{2} + \frac{z^3}{3} - \dots + (-1)^{n-1} \frac{z^n}{n} + \dots \quad \text{qatar } |z| = 1 \text{ sheńberdegi } z = 1 \text{ noqatta jiynalıp, } z = -1$$

noqatta taraladı, al $\sum_{n=1}^{+\infty} \frac{z^n}{n^2} = z + \frac{z^2}{2^2} + \frac{z^3}{3^2} + \dots + \frac{z^n}{n^2} + \dots$ qatar $|z| = 1$ sheńberdegi barlıq noqatlarda jiynaqlı boladı.

Biz bul jumısta (1) qatardı jiynaqlılıq oblastınıń shegarasında, yaǵnıy $|z - z_0| = R$ sheńberde jiynaqlılıqqa tekseriw máselesin qaraştıramız.

Bunıń ushın biz dáslep (1) qatardıń $|z - z_0| = R$ sheńberdegi ayırım noqatlardaǵı jiynaqlılıǵı menen $|z - z_0| < R$ oblasttaǵı (1) qatar qosındısı $f(z)$ tiń arasındaǵı baylanısı úyrenemiz.

Bunda, ulıwmalıqtı buzbaǵan halda, (1) qatar ornına

$$\sum_{n=0}^{+\infty} c_n z^n = c_0 + c_1 z + c_2 z^2 + \dots + c_n z^n + \dots \quad (2)$$

qatardı qaraştırıp, $R = 1$ dep alamız hám (2) qatar $|z| = 1$ sheńberdegi $z = 1$ noqatta jiynaqlı dep esaplaymız. Haqıyqatında da, eger bizge

$$\sum_{n=0}^{+\infty} a_n (\zeta - \zeta_0)^n = a_0 + a_1 (\zeta - \zeta_0) + a_2 (\zeta - \zeta_0)^2 + \dots + a_n (\zeta - \zeta_0)^n + \dots \quad (3)$$

ulıwma kórinistegi shekli R jıynaqlılıq radiusına iye hám ζ_1 noqatta, bunda $|\zeta_1 - \zeta_0| = R$, jıynaqlı dárejeli kompleks qatar berilgen bolsa, onda

$$z = \frac{\zeta - \zeta_0}{\zeta_1 - \zeta_0}$$

kórinistegi sıızqlı túrlendiriw járdeminde (3) qatardı (2) qatar kórinisine alıp keliw múmkin.

Meyli bazıbir $B = \{z - z_0\} < R \quad 0 < R < +\infty$ ashıq dóngelekte golomorf bolǵan funkciyanıń $f(z)$ elementin (qar. [2. 88-89]) qarastırayıq. Endi $\partial B = \{z - z_0\} = R$ sheńberdegi noqatlardı eki topaǵa (bul toparlardıń biri bos bolıwı da múmkin) kelesi tárizde ajıratamız:

(i) $\xi \in \partial B$ noqat $g(z)$ element ushın *durıs* dep ataladı, eger bul noqat $U_\xi = \{z - \xi\} < \rho$ dógerekke iye bolıp, bul dógerekte bazıbir $f_\xi(z)$ analitikalıq funkciya tabılıp, ol $B \cap U_\xi$ da $f(z)$ funkciya menen ústpe-úst túsetuǵın bolsa;

(ii) joqarıda ayılǵanday dógerekke iye bolmaǵan $\xi \in \partial B$ noqatlar $f(z)$ elementtiń *ayırıqsha* noqatları dep ataladı (qar. [2. 127-128]).

Bul másele boyınsha dáslepki nátiyje Abel tárepinen alınǵan bolıp, ol *Abeldiń ekinshi teoreması* dep atalıwshı tomendegi teoremadan ibarat.

Teorema 1. Eger (2) qatar $|z| < 1$ jıynaqlılıq oblastınıń shegarasındaǵı $z = 1$ noqatta jıynaqlı bolsa, onda jıynaqlılıq oblastındaǵı z $|z| < 1$ noqat 1 noqatqa tóbesi $z = 1$ noqatta bolǵan Ox kósherine qarata simmetriyalı qálegen $\Psi_\theta = 2\theta \left(\theta < \frac{\pi}{2} \right)$ múyesh ishi arqalı umılǵanda, (2) qatar qosındısı $f(z)$ limiti (2) qatar qosındısınıń $z = 1$ noqattaǵı mánisine teń boladı, yaǵnıy

$$\lim_{\substack{z \rightarrow 1 \\ z \in \Psi_\theta}} f(z) = \sum_{n=0}^{+\infty} c_n.$$

Bul teoremanıń qollanıwına mısıl retinde $\sum_{n=1}^{+\infty} (-1)^{n-1} \frac{z^n}{n}$ logarifmlik qatardı qarastıramız.

Dáslep, bul qatar birlik sheńberdiń -1 noqattan basqa hár bir $z = e^{i\varphi}$ noqatında jıynaqlı ekenligin, yaǵnıy $\sum_{n=1}^{+\infty} (-1)^{n-1} \frac{e^{in\varphi}}{n}$ qatar qálegen $\varphi \in (-\pi, \pi)$ ushın jıynaqlı ekenligin kórsetemiz.

Bunıń ushın sońǵı qatarda $a_n = (-1)^{n-1} e^{in\varphi}$ hám $b_n = \frac{1}{n}$ dep alamız. Sonda $\sum_{n=1}^{+\infty} a_n$ qatardıń dara qosındıları shegaralanǵan boladı, yaǵnıy:

$$\left| \sum_{n=1}^m a_n \right| = \left| \sum_{n=1}^m (-1)^{n-1} e^{in\varphi} \right| = \left| \frac{e^{i\varphi} - (-1)^m e^{i(m+1)\varphi}}{1 + e^{i\varphi}} \right| \leq \frac{2}{|1 + e^{i\varphi}|}.$$

Dawam ettirip, $\sum_{n=1}^{+\infty} |b_{n+1} - b_n|$ qatardı jıynaqlılıqqa tekseremiz. Bunda $|b_{n+1} - b_n| = \frac{1}{n} - \frac{1}{n+1} = \frac{1}{n^2 + n} \sim \frac{1}{n^2}$

$n \rightarrow +\infty$ ekenligin esapqa alsaq, $\sum_{n=1}^{+\infty} |b_{n+1} - b_n|$ qatar jıynaqlı boladı. Demek $\sum_{n=1}^{+\infty} a_n b_n = \sum_{n=1}^{+\infty} (-1)^{n-1} \frac{e^{in\varphi}}{n}$ qatar qálegen $\varphi \in (-\pi, \pi)$ ushın jıynaqlı eken.

Endi, $\sum_{n=1}^{+\infty} (-1)^{n-1} \frac{z^n}{n}$ qatar $f(z) = \ln 1 + z = \ln |1 + z| + i \cdot \arg 1 + z$ funkciyanıń $|z| < 1$ oblasttaǵı Teylor qatarı ekenligin esapqa alsaq, Abeldiń ekinshi teoreması boyınsha, qálegen $\varphi \in (-\pi, \pi)$ ushın:

$$\begin{aligned} \sum_{n=1}^{+\infty} (-1)^{n-1} \frac{e^{in\varphi}}{n} &= \lim_{z \rightarrow e^{i\varphi}} \ln(1 + z) = \ln |1 + e^{i\varphi}| + i \cdot \arg 1 + e^{i\varphi} = \\ &= \ln \sqrt{1 + \cos^2 \varphi + \sin^2 \varphi} + i \cdot \arg \left[e^{\frac{i\varphi}{2}} \cdot \frac{e^{\frac{i\varphi}{2}} + e^{-\frac{i\varphi}{2}}}{2} \right] = \ln \left(2 \cos \frac{\varphi}{2} \right) + i \cdot \frac{\varphi}{2}. \end{aligned}$$

Соңғы теңликтің хақықыр ҳәм жоримал бөлеклерин айырып, $\varphi \in (-\pi, \pi)$ де жиынақлы болатуғын келеси еки тригонометриялық қатарға ие боламыз:

$$\ln \left(2 \cos \frac{\varphi}{2} \right) = \sum_{n=1}^{+\infty} (-1)^{n-1} \frac{\cos n\varphi}{n}, \quad (4)$$

$$\frac{\varphi}{2} = \sum_{n=1}^{+\infty} (-1)^{n-1} \frac{\sin n\varphi}{n}. \quad (5)$$

Дара жағдайда, $\varphi = 0$ болғанда (4) формуладан:

$$\ln 2 = 1 - \frac{1}{2} + \frac{1}{3} - \frac{1}{4} + \dots$$

һәм $\varphi = \frac{\pi}{2}$ болғанда (5) формуладан:

$$\frac{\pi}{4} = 1 - \frac{1}{3} + \frac{1}{5} - \frac{1}{7} + \dots$$

Соңы айтп өтиw кerek, Абелдің екінши теоремасына кері тастырықлаw орнлы емес. Хақықаттан да, $\sum_{n=0}^{+\infty} z^n$ геометриялық қатардың $\frac{1}{1-z}$ қосындысы z birlik шеңбердің 1 den басқа қálegen $e^{i\varphi}$ noqatına umtilǵanda $\frac{1}{1-e^{i\varphi}}$ shekli limitke iye bolǵanı menen, $\sum_{n=0}^{+\infty} z^n$ qatar $|z| = 1$ birlik шеңбердің hár bir noqatında taraladı, sebebi $\sum_{n=0}^{+\infty} e^{in\varphi}$ qatar qálegen $\varphi \in (-\pi, \pi]$ de taralıwshı.

Degen menen, жиынақлылық oblastı $|z| < 1$ bolǵan (2) qatarдың c_n koeficientlerine bazıbir arnawlı sheklewler qoyıw arqalı, $\lim_{r \rightarrow 1-0} f(re^{i\varphi})$ limittiń (bunda $z = re^{i\varphi}$ noqat shegaralıq $e^{i\varphi}$ noqatqa radius boyınsha umtiladı) bar ekenliginen (2) qatarдың $e^{i\varphi}$ noqatta жиынақлы ekenligi kelip shıǵadı.

Usı túrdegi tастырықlawlardıń biri *Tauberı teoreması* bolıp tomendegishe:

Teorema 2. Eger жиынақлылық oblastı $|z| < 1$ bolǵan (2) qatarдың c_n koeficientleri ushın

$$\lim_{n \rightarrow +\infty} nc_n = 0$$

һәм

$$\lim_{x \rightarrow 1-0} f(x) = A$$

shekli limit bar bolsa, onda (2) qatar $z = 1$ noqatta жиынақлы, yaǵnıy $\sum_{n=0}^{+\infty} c_n$ qatar жиынақлы boladı һәм

$$\sum_{n=0}^{+\infty} c_n = A.$$

Buǵan uqsas tастырықlawlar ulıwmaraq shártler menen de ornлы bolıwı múmkin. Atap aytqanda, Tauberı teoremasında nc_n isbe-izlikti nolge umtilıwshı dep almay, onı shegaralangán dep alıw jetkilikli. Bul teoremanıń dálilleniwi Xardi һәм Littlvudlarǵa tiyisli bolıp, ol Tauberı teoremasınıń dálilleniwine qaraǵanda sezilerli dárejede quramalı. Соңы айтп өтиw кerek, dárejeli qatarda tek ǵana koeficientlerdiń nolge umtilıwı Tauberı teoremasına uqsas teoremanıń ornлы bolıwı ushın jetkilikli емес. Bunı tастырықlawshı misallar jetkilikli, biraq biz olardı bul jerde keltirip otırmaymız.

Bizge belgili bolǵanıday, (2) dárejeli kompleks qatarдың $|z| < 1$ жиынақлылық oblastınıń $|z| = 1$ shegarasında usı dárejeli qatarдың $f(z)$ qosındısı keminde bir ayrıqsha noqatqa iye boladı. Sebebi, kerı jaǵdayda, sonday $R' > 1$ radius tabılıp, (2) qatarдың жиынақлылық oblastı $|z| < R'$ bolǵan bolar edi. Tabiiy soraw tuwıladı: (2) qatarдың $f(z)$ qosındısınuń жиынақлылық oblast shegarasındaǵı ayrıqsha noqatlarınń bólistiriliwi (2) qatarдың usı shegaradaǵı жиынақлы yamasa taralıwshı noqatlardı menen qanday baylanısqań?

Biz maqala basında qarap ótken misallar bul baylanıs ápiwayı емес ekenligin kórsetedi. Хақықатında da, máselen, $\sum_{n=0}^{+\infty} z^n$ геометриялық qatar qosındısı $f(z) = \frac{1}{1-z}$ bolıp, bul funkciyanıń геометриялық qatarдың $|z| < 1$ жиынақлылық oblastınıń $|z| = 1$ shegarasındaǵı ayrıqsha noqatı tek ǵana $z = 1$ noqatı bolıp, шеңбердеgi басқа barlıq

noqatlar onin duris noqatlari boladi. Al $\sum_{n=1}^{+\infty} \frac{z^n}{n^2}$ qatardin jiynaqliliq radiusi 1 boladi. Demek, bul qatar qosindisi $|z| = 1$ shehberde keminde bir ayriqsha noqatga iye boladi. Degen menen, berilgen qatar birlik shehberdin barliginda absoliut ham teñ olshemli jiynaqli boladi, dara jagdayda, ayriqsha noqatta da absoliut jiynaqli.

Bizdi qiziqtiriwshi masaledegi nizamliliklardi, qarastiriliq atirgan qatarlardi bazibir sheklewlerge boysindirgan halda ornatiw mumkin ekenligin bayqaymiz. Sonday nizamliliklardin biri *Fatu teoremasi* dep ataliwshi tomendegi tastiyqlaw bolip tabiladi.

Teorema 3. Eger jiynaqliliq oblasti $|z| < 1$ bolgan (2) qatardin c_n koeficientleri ushin

$$\lim_{n \rightarrow +\infty} c_n = 0$$

bolsa, onda (2) qatar usi qatar qosindisi ushin barliq noqatlari (eki ushin qosip) duris bolatuigin $|z| = 1$ shehberdegi qalegen dogada teñ olshemli jiynaqli boladi.

Soni aytiw kerek, jiynaqliliq oblasti $|z| < 1$ bolgan (2) qatardin c_n koeficientleri nolge umtilip, (2) qatar $|z| = 1$ birlik shehberdegi bazibir dogada teñ olshemli jiynaqli boliwınan bul doganın noqatlari qatar qosindisi ushin duris noqatlar

boladi dep ayta almaymiz. Buni $\sum_{n=0}^{+\infty} \frac{z^{2n}}{2^{n^2}}$ qatar misalında koriw mumkin, yagniy, bul qatar qosindisi $f(z)$ ushin $|z| = 1$

birlik shehberdin barliq noqatlari ayriqsha noqatlar boladi, biraq bul qaralip atirgan qatardin $|z| \leq 1$ tuyiq birlik dogeekte teñ olshemli jiynaqli boliwına kesetpeydi.

Joqarida korilgen masalelerge uqsas masalelerge qiziqirwshi studentler, magistrantlar ham basqa da qiziqirwshilar tomendegi masalelerdi sheship koriwine boladi:

$$1. \sum_{n=0}^{+\infty} C_{\tau}^n e^{in\varphi} \text{ binomial qatardin qosindisin tabin, bunda } C_{\tau}^n = \frac{\tau \cdot (\tau - 1) \cdot \dots \cdot (\tau - (n - 1))}{n!} - \text{ binomial}$$

koeficient, τ – kompleks turaqli, $\varphi \in [0, 2\pi)$.

$$2. \sum_{n=0}^{+\infty} C_{\tau}^n \cos n\varphi \text{ ham } \sum_{n=0}^{+\infty} C_{\tau}^n \sin n\varphi \text{ qatarlardin qosindilarin tabin, bunda } \tau - \text{ haqiqiy turaqli, } \varphi \in [0, 2\pi).$$

$$3. \sum_{n=0}^{+\infty} C_{\tau}^n z^n = (1 + z)^{\tau} \text{ binomial qatar } |z| = 1 \text{ birlik shehberdin } z = 1 \text{ noqatti oz ishine (ushlari da bola almaydi)}$$

almaytugin qalegen dogasında teñ olshemli jiynaqli ekenligin dalillen.

АДЕБИЯТЛАР

1. Шабат Б. В. *Введение в комплексный анализ*. Часть I. Функции одного переменного. – М.: Наука, 1976. – 320 с.
2. Евграфов М. А. *Аналитические функции*. – М.: Наука, 1991. – 447 с.

Darajali kompleks qatorni yaqinlashish sohasining chegarasida organish

Annotatsiya: Ushbu maqola metodik xarakterga ega bo'lib, unda darajali kompleks qatorni uning yaqinlashish sohasi chegarasida, ya'ni birlik aylanasi ustida yaqinlashishini tekshirish usullari ko'rib chiqiladi va ular misollar yordamida tushuntiriladi. Maqola so'ngida o'quvchining ushbu usullarni tushunishini mustahkamlash maqsadida mustaqil ishlar berilgan.

Tayanch so'zlar: darajali kompleks qatar, yaqinlashish radiusi, yaqinlashish sohasi, yaqinlashish sohasi chegarasi.

Исследование степенного комплексного ряда на границе области сходимости

Аннотация. Данная статья носит методический характер и посвящена рассмотрению методов исследования сходимости степенного комплексного ряда на границе его области сходимости, то есть на окружности. Указанные методы поясняются с помощью примеров. В заключительной части статьи приведены самостоятельные задания, направленные на закрепление понимания рассматриваемых методов.

Ключевые слова: степенной комплексный ряд, радиус сходимости, область сходимости, граница области сходимости.

Investigation of a complex power series on the boundary of its domain of convergence

Abstract: This paper has a methodological character and is devoted to examining methods for investigating the convergence of a complex power series on the boundary of its region of convergence, that is, on the circle. The methods under consideration are illustrated by examples. In the final part of the paper, independent exercises are provided to reinforce the reader's understanding of these methods.

Keywords: complex power series, radius of convergence, region of convergence, boundary of the region of convergence.

УДК 517.95

О РАЗРЕШИМОСТИ ОДНОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОРЯДКА В ПРЯМОУГОЛЬНОЙ ОБЛАСТИ

Бекиев А.Б., Тажимуратова А.К.

Введение. Краевые задачи для дифференциальных уравнений четвёртого порядка находят широкое применение при моделировании процессов в различных областях науки и техники: при изучении динамики

сжимаемой стратифицированной жидкости, распространения волн в диспергирующих средах, вибраций кораблей, колебаний стержней, балок и пластин.

Краевым задачам для уравнений четвертого порядка посвящены многочисленные исследования. В монографии [9] рассматриваются задачи для модельного уравнения смешанного типа четвертого порядка в различных геометрических областях. Классификация уравнений четвертого порядка с двумя независимыми переменными дана в монографии [5], где также представлена обширная библиография по этой теме и рассмотрены различные типы краевых задач. В статьях [1–3, 6] рассматриваются краевые задачи с локальными условиями для уравнений четвертого порядка в прямоугольных областях. Так, в [1] анализируются задачи с третьей производной по времени. В работах [4, 7, 13–14] изучаются краевые задачи с локальными и нелокальными условиями. В [4,7] авторы доказывают, что собственные и присоединённые функции соответствующей спектральной задачи формируют базис Рисса, а решение задачи выражается в виде биортогонального ряда. В работе [8] рассматриваются краевые задачи для вырождающихся уравнений четвертого порядка. Начально-граничные задачи для колебаний балки и пластины исследуются в работах [10–11]. Использование метода разделения переменных позволяет установить условия разрешимости и построить явные представления решений для уравнений с учетом вращательного движения и различных типов закреплений. В работе [12] рассмотрена обратная задача для уравнения четвертого порядка с неизвестной правой частью, доказана теорема единственности и приведён конструктивный метод решения.

Постановка задачи. В области $\Omega = \{(x, t) : 0 < x < p, 0 < t < q\}$ рассмотрим уравнение

$$Lu = u_{ttt} + u_t - u_{xxxx} - b^2 u = 0 \quad (1)$$

где $b = \text{const}$.

Задача 1. Найти в области Ω функцию $u(x, t)$ удовлетворяющие условиям

$$u(x, t) \in C_{x,t}^{2,1}(\bar{\Omega}) \cap C_{x,t}^{4,3}(\Omega); \quad (2)$$

$$Lu(x, t) = 0, (x, t) \in \Omega; \quad (3)$$

$$u(x, 0) = \varphi(x), u_t(x, 0) = \psi(x), u(x, q) = \eta(x), 0 \leq x \leq p; \quad (4)$$

$$u(0, t) = u(p, t) = 0, u_{xx}(0, t) = u_{xx}(p, t) = 0, 0 \leq t \leq q, \quad (5)$$

где $\varphi(x), \psi(x), \eta(x)$ - заданные функции, причем $\varphi^{(2i)}(0) = 0, \varphi^{(2i)}(p) = 0, \eta^{(2i)}(0) = 0, \eta^{(2i)}(p) = 0, i = 0, 1; \psi(0) = \psi(p) = 0$.

Под классическим решением краевой задачи (2)–(5) понимаем функцию $u(x, t) \in C_{x,t}^{4,3}(\Omega)$ удовлетворяющие условиям (2)–(5) в обычном смысле.

Единственность и существования решения задачи. Решаем задачи (2)–(5) методом разделения переменных $u(x, t) = X(x)T(t)$. Тогда имеем для функции $X(x)$ следующую спектральную задачу:

$$\begin{aligned} X^{IV}(x) - \eta X(x) &= 0, \quad 0 < x < p, \\ X(0) &= X(p) = 0, \quad X''(0) = X''(p) = 0 \end{aligned} \quad (6)$$

где η - постоянная разделения.

Спектральная задача (6) имеет следующую систему собственных чисел и собственных функций:

$$X_k(x) = \sqrt{\frac{2}{p}} \sin \lambda_k x, \quad \lambda_k = \sqrt[4]{\eta_k} = \frac{k\pi}{p}, \quad k = 1, 2, \dots \quad (7)$$

Решение задачи (2)–(5) ищем в виде

$$u(x, t) \equiv \sum_{k=1}^{\infty} T_k(t) X_k(x), \quad (8)$$

где

$$T_k(t) = \int_0^p u(x, t) X_k(x) dx. \quad (9)$$

На основании (9) введем функции

$$T_{k,\varepsilon}(t) = \int_{\varepsilon}^{p-\varepsilon} u(x, t) X_k(x) dx, \quad (10)$$

где ε - достаточно малое число. Дифференцируем равенства (10) три раза и учитываем (1), имеем

$$T_{k,\varepsilon}''(t) = \int_{\varepsilon}^{p-\varepsilon} [-u_t(x, t) + u_{xxxx}(x, t) + b^2 u(x, t)] X_k(x) dx. \quad (11)$$

В интеграле (11), интегрируя четыре раза по частям вторую слагаемую и переходя к пределу при $\varepsilon \rightarrow 0$ с учетом граничных условий (5), имеем дифференциальные уравнения:

$$T_k''''(t) + T_k'(t) - v_k^2 T_k(t) = 0, \quad (12)$$

где $v_k^2 = \lambda_k^4 + b^2$.

Общие решения уравнения (12) примет вид

$$T_k(t) = a_k e^{(\alpha_k + \beta_k)t} + e^{-\frac{1}{2}(\alpha_k + \beta_k)t} \left[b_k \cos \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)t + c_k \sin \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)t \right], \quad (13)$$

где a_k, b_k, c_k - произвольные постоянные и

$$\alpha_k = \sqrt[3]{\frac{1}{2}v_k^2 + \sqrt{\frac{1}{27} + \frac{1}{4}v_k^4}}, \quad \beta_k = \sqrt[3]{\frac{1}{2}v_k^2 - \sqrt{\frac{1}{27} + \frac{1}{4}v_k^4}}.$$

Для определения коэффициентов a_k, b_k, c_k используем условия (4), которые переходят

$$T_k(0) = \varphi_k, \quad T_k'(0) = \psi_k, \quad T_k(q) = \eta_k \quad (14)$$

где

$$\varphi_k = \int_0^p \varphi(x) X_k(x) dx, \quad \psi_k = \int_0^p \psi(x) X_k(x) dx, \quad \eta_k = \int_0^p \eta(x) X_k(x) dx. \quad (15)$$

Подставляя в решения (13), условия (14) получим систему уравнений для определения a_k, b_k и c_k :

$$\begin{cases} a_k + b_k = \varphi_k, \\ a_k(\alpha_k + \beta_k) - \frac{1}{2}b_k(\alpha_k + \beta_k) + \frac{\sqrt{3}}{2}c_k(\alpha_k - \beta_k) = \psi_k, \\ a_k e^{(\alpha_k + \beta_k)q} + e^{-\frac{1}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} \left[b_k \cos \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)q + c_k \sin \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)q \right] = \eta_k. \end{cases} \quad (16)$$

Определитель системы (16) примет вид:

$$\begin{aligned} \Delta_k(q) &= \sqrt{3}e^{\frac{3}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} \bar{\Delta}_k(q) = \\ &= \sqrt{3}e^{\frac{3}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} \left[(\alpha_k - \beta_k) - \sqrt{3}(\alpha_k + \beta_k)e^{-\frac{3}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} \sin \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)q - \right. \\ &\quad \left. - (\alpha_k - \beta_k)e^{-\frac{3}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} \cos \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)q \right]. \end{aligned} \quad (17)$$

Если $\Delta_k(q) \neq 0$, то система (16) имеет единственное решение

$$\begin{aligned} a_k &= \frac{1}{\sqrt{3}\Delta_k} \left\{ -\varphi_k \left[(\alpha_k + \beta_k) \sin \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)q + \sqrt{3}(\alpha_k - \beta_k) \cos \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)q \right] - \right. \\ &\quad \left. - 2\psi_k \sin \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)q + \sqrt{3}(\alpha_k - \beta_k)\eta_k e^{\frac{1}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} \right\}, \\ b_k &= \frac{1}{\sqrt{3}\Delta_k} \left\{ \varphi_k \left[-2(\alpha_k + \beta_k) \sin \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)q + \sqrt{3}(\alpha_k - \beta_k)e^{\frac{3}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} \right] + \right. \\ &\quad \left. + 2\psi_k \sin \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)q - \sqrt{3}(\alpha_k - \beta_k)\eta_k e^{\frac{1}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} \right\}, \\ c_k &= \frac{1}{\sqrt{3}\Delta_k} \left\{ \varphi_k \left[2(\alpha_k + \beta_k) \cos \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)q + (\alpha_k + \beta_k)e^{\frac{3}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} \right] - \right. \\ &\quad \left. - 2\psi_k \left[\cos \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha_k - \beta_k)q - e^{\frac{3}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} \right] - \sqrt{3}(\alpha_k + \beta_k)\eta_k e^{\frac{1}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} \right\}. \end{aligned}$$

Подставляя значения a_k, b_k и c_k в (13) имеем:

$$T_k(t) = A_k(t)\varphi_k + B_k(t)\psi_k + C_k(t)\eta_k, \quad (18)$$

где

$$A_k(t) = \frac{2}{\sqrt{3}\Delta_k} \left\{ - \left[\alpha_k \sin \left(\frac{\sqrt{3}}{2} (\alpha_k - \beta_k) q + \frac{\pi}{3} \right) + \beta_k \sin \left(\frac{\sqrt{3}}{2} (\alpha_k - \beta_k) q - \frac{\pi}{3} \right) \right] e^{(\alpha_k + \beta_k)t} - \right. \\ \left. - (\alpha_k + \beta_k) e^{-\frac{1}{2}(\alpha_k + \beta_k)t} \sin \left(\frac{\sqrt{3}}{2} (\alpha_k - \beta_k) (q - t) \right) + \right. \\ \left. + \left[\alpha_k \sin \left(\frac{\sqrt{3}}{2} (\alpha_k - \beta_k) t + \frac{\pi}{3} \right) + \beta_k \sin \left(\frac{\sqrt{3}}{2} (\alpha_k - \beta_k) t - \frac{\pi}{3} \right) \right] e^{\frac{3}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} e^{-\frac{1}{2}(\alpha_k + \beta_k)t} \right\}, \quad (19)$$

$$B_k(t) = \frac{2}{\sqrt{3}\Delta_k} \left\{ - \sin \frac{\sqrt{3}}{2} (\alpha_k - \beta_k) q \cdot e^{(\alpha_k + \beta_k)q} + \right. \\ \left. + \sin \left(\frac{\sqrt{3}}{2} (\alpha_k - \beta_k) (q - t) \right) e^{-\frac{1}{2}(\alpha_k + \beta_k)t} + e^{\frac{3}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} e^{-\frac{1}{2}(\alpha_k + \beta_k)t} \sin \frac{\sqrt{3}}{2} (\alpha_k - \beta_k) t \right\}, \quad (20)$$

$$C_k(t) = \frac{1}{\Delta_k} \left\{ (\alpha_k - \beta_k) e^{\frac{1}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} e^{(\alpha_k + \beta_k)t} - \right. \\ \left. - 2 \left[\alpha_k \cos \left(\frac{\sqrt{3}}{2} (\alpha_k - \beta_k) t - \frac{\pi}{3} \right) - \beta_k \cos \left(\frac{\sqrt{3}}{2} (\alpha_k - \beta_k) t + \frac{\pi}{3} \right) \right] e^{\frac{1}{2}(\alpha_k + \beta_k)q} e^{-\frac{1}{2}(\alpha_k + \beta_k)t} \right\}. \quad (21)$$

Итак получили решение задачи (2)-(5) в виде (8)-(9), где $X_k(x)$, $T_k(t)$ определяются соответственно из (7), (18), а коэффициенты $A_k(t)$, $B_k(t)$, $C_k(t)$ из (19)-(21).

Теперь $\bar{\Delta}_k(q)$ в (17) представим в виде

$$\bar{\Delta}_k(q) = (\alpha_k - \beta_k) - M_k \sin \left(\frac{\sqrt{3}}{2} (\alpha_k - \beta_k) q + \gamma_k \right), \quad (22)$$

где $\gamma_k = \arcsin \frac{(\alpha_k - \beta_k) e^{-\frac{3}{2}(\alpha_k + \beta_k)q}}{M_k}$, $M_k = 2\sqrt{\alpha_k^2 + \alpha_k\beta_k + \beta_k^2} e^{-\frac{3}{2}(\alpha_k + \beta_k)q}$.

Лемма 1. Для любой $q > 0$ справедлива оценка

$$|\bar{\Delta}_k(q)| \geq C_0 k^{\frac{4}{3}}, \quad (23)$$

где C_0 - положительная постоянная.

Доказательство леммы непосредственно следует из (22).

Теперь докажем единственность решения задачи (2)-(5). Пусть $\varphi(x) \equiv 0$, $\psi(x) \equiv 0$, $\eta(x) \equiv 0$ на $[0, p]$.

Тогда $\varphi_k \equiv 0$, $\psi_k \equiv 0$, $\eta_k \equiv 0$ и из (18) следует, что $T_k(t) \equiv 0$ на $[0, q]$ при всех $k \in N$. Тогда из равенств (9) имеем, что при всех $t \in [0, q]$

$$\int_0^p u(x, t) X_k(x) dx \equiv 0, \quad k \in N.$$

Отсюда в силу полноты (7) в пространстве $L_2[0, p]$ и непрерывности функции $u(x, t)$ в области $\bar{\Omega}$, следует что $u(x, t) \equiv 0$ в $\bar{\Omega}$.

Итак, доказана

Теорема 1. Если существует решение задачи (2)-(5), то оно единственно.

Лемма 2. При больших натуральных k справедливы следующие оценки:

$$|T_k(t)| \leq C_1 \left(|\varphi_k| + k^{\frac{4}{3}} |\psi_k| + |\eta_k| \right), \quad |T'_k(t)| \leq C_2 \left(k^{\frac{4}{3}} |\varphi_k| + |\psi_k| + k^{\frac{4}{3}} |\eta_k| \right), \\ |T''_k(t)| \leq C_3 \left(k^{\frac{8}{3}} |\varphi_k| + k^{\frac{4}{3}} |\psi_k| + k^{\frac{8}{3}} |\eta_k| \right), \quad |T'''_k(t)| \leq C_4 \left(k^4 |\varphi_k| + k^{\frac{8}{3}} |\psi_k| + k^4 |\eta_k| \right) \quad (24)$$

где C_i здесь и далее суть положительные постоянные.

Доказательство. Из (19)-(21) с учетом (23) получим следующие оценки:

$$\begin{aligned}
 |A_k(t)| &\leq c_1, |B_k(t)| \leq c_2 k^{-\frac{4}{3}}, |C_k(t)| \leq c_3, \\
 |A'_k(t)| &\leq c_4 k^{\frac{4}{3}}, |B'_k(t)| \leq c_5, |C'_k(t)| \leq c_6 k^{\frac{4}{3}}, \\
 |A''_k(t)| &\leq c_7 k^{\frac{8}{3}}, |B''_k(t)| \leq c_8 k^{\frac{4}{3}}, |C''_k(t)| \leq c_9 k^{\frac{8}{3}}, \\
 |A'''_k(t)| &\leq c_7 k^4, |B'''_k(t)| \leq c_8 k^{\frac{8}{3}}, |C'''_k(t)| \leq c_9 k^4.
 \end{aligned}$$

Тогда из (18) имеем

$$|T_k(t)| \leq c_1 |\varphi_k| + c_2 k^{-\frac{4}{3}} |\psi_k| + c_3 |\eta_k| \leq C_1 \left(|\varphi_k| + k^{-\frac{4}{3}} |\psi_k| + |\eta_k| \right).$$

Из этой оценки вытекает справедливость первой требуемой в лемме оценки. Доказательство справедливости других остальных оценок показывается аналогично. Лемма доказана.

Лемма 3. Пусть $\varphi(x), \eta(x) \in C^{(5)}[0, p], \psi(x) \in C^{(4)}[0, p], \varphi^{(2i)}(0) = \varphi^{(2i)}(p) = 0, \eta^{(2i)}(0) = \eta^{(2i)}(p) = 0, i = 0, 1, 2; \psi^{(2i)}(0) = \psi^{(2i)}(p) = 0, i = 0, 1$. Тогда справедливы представления

$$\varphi_k = \frac{1}{\lambda_k^5} \bar{\varphi}_k^{(5)}, \psi_k = \frac{1}{\lambda_k^4} \bar{\psi}_k^{(4)}, \eta_k = \frac{1}{\lambda_k^5} \bar{\eta}_k^{(5)}, \quad (25)$$

где

$$\bar{\varphi}_k^{(5)} = \sqrt{\frac{2}{p}} \int_0^p \varphi^{(5)}(x) \cos \lambda_k x dx, \bar{\psi}_k^{(4)} = \sqrt{\frac{2}{p}} \int_0^p \psi^{(4)}(x) \sin \lambda_k x dx, \bar{\eta}_k^{(5)} = \sqrt{\frac{2}{p}} \int_0^p \eta^{(5)}(x) \cos \lambda_k x dx.$$

Интегрируя первое и третье интегралы в (15) по частям пять раз, а второй интеграл по частям четыре раза с учетом условий леммы, получим представления (25).

Итак, доказана

Теорема 2. Пусть функции $\varphi(x), \psi(x)$ и $\eta(x)$ удовлетворяют условиям леммы 3. Тогда существует единственное решение задачи (2)-(5), которое определяется рядами (8).

Устойчивость решения. Введем следующие нормы:

$$\|u(x, t)\|_{L_2[0, p]} = \left(\int_0^p |u(x, t)|^2 dx \right)^{\frac{1}{2}}, \|u(x, t)\|_{C(\bar{\Omega})} = \max_{\bar{\Omega}} |u(x, t)|.$$

Теорема 3. Пусть выполнены условия теоремы 2, тогда для решения (8) задачи 1 справедливы оценки:

$$\|u(x, t)\|_{L_2[0, p]} \leq C_5 \left[\|\varphi\|_{L_2} + \|\psi\|_{L_2} + \|\eta\|_{L_2} \right], \quad (26)$$

$$\|u(x, t)\|_{C(\bar{\Omega})} \leq C_6 \left[\|\varphi\|_{W_2^1} + \|\psi\|_{W_2^0} + \|\eta\|_{W_2^1} \right]. \quad (27)$$

Доказательство. Из (8), (21) и первое неравенство леммы 2 имеем

$$\begin{aligned}
 \|u(x, t)\|_{L_2}^2 &= \sum_{k=1}^{\infty} T_k^2(t) \leq C_1^2 \sum_{k=1}^{\infty} (|\varphi_k| + |\psi_k| + |\eta_k|)^2 \leq \\
 &\leq 3C_1^2 \sum_{k=1}^{\infty} \left(|\varphi_k|^2 + k^{-\frac{8}{3}} |\psi_k|^2 + |\eta_k|^2 \right) \leq 3C_1^2 \left[\|\varphi\|_{L_2}^2 + \|\psi\|_{L_2}^2 + \|\eta\|_{L_2}^2 \right].
 \end{aligned}$$

Из этого неравенства вытекает справедливость оценки (26).

Пусть (x, t) - произвольная точка из области $\bar{\Omega}$. Из первой оценки (24) имеем

$$|u(x, t)| \leq C_1 \sum_{k=1}^{\infty} \left(|\varphi_k| + k^{-\frac{1}{3}} |\psi_k| + |\eta_k| \right). \quad (28)$$

Коэффициенты φ_k, η_k представим в виде

$$\varphi_k = \frac{1}{\lambda_k} \bar{\varphi}_k^{(1)}, \eta_k = \frac{1}{\lambda_k} \bar{\eta}_k^{(1)},$$

где

$$\bar{\varphi}_k^{(1)} = \sqrt{\frac{2}{p}} \int_0^p \varphi'(x) \cos \lambda_k x dx, \bar{\eta}_k^{(1)} = \sqrt{\frac{2}{p}} \int_0^p \eta'(x) \cos \lambda_k x dx.$$

Из (28) имеем

$$\begin{aligned} |u(x, t)| &\leq C_1 \sum_{k=1}^{\infty} \left(k^{-1} |\bar{\varphi}_k^{(1)}| + k^{-\frac{1}{3}} |\psi_k| + k^{-1} |\bar{\eta}_k^{(1)}| \right) \leq \\ &\leq C_1 \left(\sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k^2} \right)^{\frac{1}{2}} \left[\left(\sum_{k=1}^{\infty} |\bar{\varphi}_k^{(1)}|^2 \right)^{\frac{1}{2}} + \left(\sum_{k=1}^{\infty} |\psi_k|^2 \right)^{\frac{1}{2}} + \left(\sum_{k=1}^{\infty} |\bar{\eta}_k^{(1)}|^2 \right)^{\frac{1}{2}} \right] \leq \\ &\leq C_1 \frac{\pi}{\sqrt{6}} \left[\|\varphi'\|_{L_2} + \|\psi\|_{L_2} + \|\eta'\|_{L_2} \right] \leq C_6 \left[\|\varphi\|_{W_2^1} + \|\psi\|_{W_2^0} + \|\eta\|_{W_2^1} \right]. \end{aligned}$$

Из этого неравенства вытекает справедливость оценки (27). Теорема доказана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аманов Д. Разрешимость и спектральные свойства краевых задач для уравнений четного порядка, автореф. дис. д-ра физ.-мат. наук. Ташкент: АН РУз, 2019. 44 с.
2. Apakov Yu.P., Melikuzieva D.M. On a boundary problem for the fourth order equation with the third derivative with respect to time // Bulletin of the Karaganda University. Mathematics Series, No.4(112), 2023, pp.30–40.
3. Бекиев А. Б. Разрешимость нелокальной обратной задачи для уравнения четвертого порядка // Вестник КРАУНЦ. Физ.-мат. науки. 2023. Т. 42. №1. С. 9–26.
4. Berdyshev A.S., Cabada A., Kadirkulov B.J. The Samarskii–Ionkin type problem for the fourth order parabolic equation with fractional differential operator. Computers and Mathematics with Applications. 2011. 62(10), 3884–3893.
5. Джурев Т. Д., Сопуев А. К теории дифференциальных уравнений в частных производных четвертого порядка. Т.: 2000. 144 с.
6. Kilichov O. Sh., Ubaydullaev A. N. On one boundary value problem for the fourth-order equation in partial derivatives // Vestnik KRAUNC. Fiz.-Mat. nauki., 2022. Т. 39, № 2, С.32–41
7. Мегралиев Я. Т., Велиева Б. К. Обратная краевая задача для линеаризованного уравнения Бенни–Люка с нелокальными условиями // Вестник Удмуртского университета. Математика. Механика. Компьютерные науки. 2019. Т. 29. Вып. 2.
8. Otarova J.A. A boundary value problem for the fourth-order degenerate equation of the mixed type. Bulletin of the Karaganda University. Mathematics series, 2024, №1 (113), pp.140–148.
9. Смирнов М.М. Модельное уравнение смешанного типа четвертого порядка. Л.: Изд-во ЛГУ, 1972. -123 с.
10. Сабитов К.Б. Начально-граничные задачи для уравнения колебаний балки с учётом её вращательного движения при изгибе // Дифференциальные уравнения. 2021. том 57, № 3, с.364–374.
11. Сабитов К. Б. Колебания пластины с граничными условиями «шарнир–заделка», Вестн. Сам. гос. техн. ун-та. Сер. Физ.-мат. науки. 2022. Т. 26, № 4. С. 650–671.
12. Urinov A.K., Azizov M.S. Boundary Value Problems for a Fourth Order Partial Differential Equation with an Unknown Right-hand Part. Lobachevskii Journal of Mathematics. 2021. 42(3), 632–640.
13. Huntul M. J., Abbas V. An inverse problem of fourth-order partial differential equation with nonlocal integral condition // Advances in Continuous and Discrete Models, 2022. no. 55 (2022), pp. 1–27.
14. Юлдашев Т.К. об одном смешанном дифференциальном уравнении четвертого порядка // Известия института математики и информатики УдГУ. 2016. Вып. 1(47). Стр. 119–128.

О разрешимости одной краевой задачи для уравнения четвертого порядка в прямоугольной области

Резюме. В статье рассмотрена краевая задача для уравнения четвертого порядка. Доказано существование, единственность и устойчивость решения рассматриваемой задачи.

Ключевые слова: краевая задача, метод разделения переменных, существование, единственность и устойчивость решения.

On the solvability of one boundary value problem for a fourth-order equation in a rectangular domain

Summary. The article examines the boundary value problem for a fourth-order equation. The existence, uniqueness, and stability of the solution to the problem under consideration have been proven.

Key words: boundary value problem, method of separating variables, existence, uniqueness, and stability of the solution.

To'rtburchakli sohada to'rtinchi tartibli tenglama uchun bir chegaraviy masalaning yechilishi haqida

Rezyume. Maqolada to'rtinchi tartibli tenglama uchun chegaraviy masala ko'rib chiqilgan. Qaralayotgan masala yechimining mavjudligi, yagonaligi va turg'unligi isbotlangan.

Tayanch iboralar: chegaraviy masala, o'zgaruvchilarni ajratish usuli, yechimning mavjudligi, yagonaligi va turg'unligi.

UDK 514.112

KOMPLEKS TEGISLIKTEGI EKI NOQAT AYIRMASÍ MODULINIŃ GEOMETRIYALÍQ MÁNISÍ

¹Orinbayev P. R., ^{1,2} Abdikadirov S. M.

¹*Ózbekistan Respublikası ilimler akademiyası V.I.Romanovskiy atındağı matematika instituti*

²*Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti*

paraxatorinbaev@gmail.com

Kompleks sanlar, olar ústinde ámeller, kompleks san moduli sıyaqlı túsinikler menen mektep oqıwshıların tanıstırıw, ásirese eki kompleks san ayırmasınıń moduli tegisliktegi eki noqat arasındağı aralıq ekenligi haqqında olarda túsinik hám kónlikpelerdi qalıplestiriw arqalı planimetriyalıq ayırım quramalı kóringen máselelerdi sheshiwde olar ushın jeńillikler jaratıw múmkin. Ayılǵanlardıń tastıyǵı sıpatında kelesi bir neshe misallardı qarastramız. Álbette, eń dáslep kompleks sanlar haqqındaǵı bizler ushın kerekli bolatúǵın maǵlıwmatlardı keltirip ótemiz.

Meyli, tegislikte Oxy dekart koordinatalar sisteması hám Z noqat berilgen bolsın. Bul Z noqatın tegisliktegi ornı eki haqıyqiy san jubı (a, b) – noqatın koordinataları menen anıqlanadı.

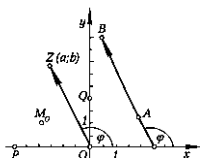
Tegisliktegi hár bir Z noqatqa $z = a + i \cdot b$ kompleks sanın sáykes qoyamız. Bul kompleks sandı Z noqatın *kompleks koordinatası* (keleside *koordinatası*) dep ataymız. Máselen, $(0,1)$ noqat $0 + i \cdot 1 = i$ koordinatağa iye.

Kerisinshe, hár bir $z = a + i \cdot b$ kompleks sanğa Oxy dekart tegisligindegi (a,b) koordinatalı anıq bir Z noqatın sáykes qoyamız. Bul óz-ara bir mánisli sáykeslikten “kompleks san – bul tegisliktegi noqat” ekenligi kelip shıǵadı.

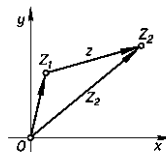
Hár bir kompleks sandı tegisliktegi bazıbir $\overrightarrow{AB} = \overrightarrow{OZ}$ vektordın kompleks koordinatası dep hám qaraw múmkin (1-sızılma). Bul bizge kompleks sannıń *moduli* hám *argumenti* túsiniqlerini anıqlaw imkanı beredi. Anıǵıraq aytqanda, eger $z = a + i \cdot b = \overrightarrow{AB}$ vektordın kompleks koordinatası, onda bul vektor uzınlıǵı z kompleks sannıń *moduli* dep ataladı hám ol $|z|$ dep belgilenedi, yaǵnıy

$$|z| = \sqrt{a^2 + b^2}.$$

Solay etip, geometriyalıq jaqtan $|z|$ – koordinatalar basınnan z kompleks koordinatalı noqatqa shekemgi aralıq.

1-sızılma.

2-sızılma.

Ox kósheriniń óń baǵıtı menen $\overrightarrow{AB}$ vektor arasındagı φ múyesh z kompleks sannıń *argumenti* dep ataladı hám ol $\arg z$ dep belgilenedi, bunda $0 \leq \arg z = \varphi < 2\pi$ (qar. [1. 9-11-betler]).

1-sızılmada kórinip turǵanıday: $\cos \varphi = \frac{a}{|z|}$, $\sin \varphi = \frac{b}{|z|}$. Demek z kompleks sandı $z = a + i \cdot b$ algebralıq kórinisten tısqarı

$$z = |z| \cdot (\cos \varphi + i \cdot \sin \varphi) \quad (1)$$

kóriniste de jazıw múmkin, bul kompleks sannıń *trigonometriyalıq* kórinisi dep ataladı.

Eger $e^{i \cdot \varphi} = \cos \varphi + i \cdot \sin \varphi$ – Eyler formulasın esapqa alsaq, onda (1) kórinis

$$z = |z| \cdot e^{i \cdot \varphi} \quad (2)$$

kóriniske keledi, bul kompleks sannıń *kórsetkishli* kórinisi dep ataladı.

Endi $z = a + i \cdot b$ kompleks sanına *túyinles* kompleks san dep atalıwshı hám $\bar{z}$ dep belgilenetuǵın $\bar{z} = a - i \cdot b$ sanın qaraştıramız. Bunda $|\bar{z}| = |z|$, $z \cdot \bar{z} = |z|^2$, $\bar{z} = |z| \cdot (\cos \varphi - i \cdot \sin \varphi)$ hám $\bar{z} = |z| \cdot e^{-i \cdot \varphi}$ ekenligi anıq (qar. [2. 10-bet]).

Meyli Z_1 hám Z_2 kompleks tegisliktegi kompleks koordinataları sáykes túrde z_1 hám z_2 bolǵan eki noqat bolsın. $\overrightarrow{Z_1 Z_2}$ vektordın kompleks koordinatasın z arqalı belgilesek, onda $z = z_2 - z_1$ boladı hám $|z| = |z_2 - z_1|$. Bizge belgili bolǵanıday, $|z|$ – $\overrightarrow{Z_1 Z_2}$ vektor uzınlıǵı. Sonlıqtan $|z_2 - z_1|$ sanın geometriyalıq jaqtan kompleks koordinataları z_1 hám z_2 bolǵan eki noqat arasındagı aralıq dep túsinemiz (2-sızılma).

1-mısal. $Z_1 Z_2 Z_3$ úshmúyeshliktiń tóbeleri sáykes túrde z_1, z_2, z_3 kompleks koordinatalarǵa iye bolsa, úshmúyeshlik medianaların uzınlıqların tabıń.

Sheshimi: Meyli úshmúyeshliktiń tóbeleri z_1, z_2, z_3 noqatlarǵa sáykes $A_1(x_1; y_1), A_2(x_2; y_2)$ hám $A_3(x_3; y_3)$ noqatlar menen belgileyik. Onda A_1 tóbeden shıqqan medianası úshinshi tárepke túsiw noqatın B_1 menen belgileyik. Onda B_1 noqatın koordinataları $B_1\left(\frac{x_2 + x_3}{2}; \frac{y_2 + y_3}{2}\right)$ al mediananıń uzınlıǵı

$$|A_1 B_1| = \sqrt{\left(x_1 - \frac{x_2 + x_3}{2}\right)^2 + \left(y_1 - \frac{y_2 + y_3}{2}\right)^2} = \left|z_1 - \frac{z_2 + z_3}{2}\right|$$

kóriniste anıqlanadı.

Dál usınday bolıp qalǵan eki mediana sáykes túrde tómendegishe tabıladı:

$$|A_2 B_2| = \left|z_2 - \frac{z_1 + z_3}{2}\right| \quad \text{hám} \quad |A_3 B_3| = \left|z_3 - \frac{z_1 + z_2}{2}\right|.$$

2-mısal. Sheńberde qálegen M bektilgen (fiksirlengen) noqat berilgen bolsa, bul noqattan usı sheńberdiń qálegen diametriniń tóbelerine shekemgi aralıqlardıń kvadratların qosındısı turaqlı shama ekenligin dálilleń hám bul turaqlı shamalı tabıń.

Sheshimi: Qolaylıq ushın sheńber radiusın r menen belgilep, orayın bolsa koordinata basına qoyıp, sheńberden qálegen $M(x; y)$ noqatın alayıq onda $x^2 + y^2 = r^2$ teńligi orınlı. Qalegen diametr sıpatında Ox kósherinde jatıwshı diametrin alsaq, onıń ushları $A(r; 0)$ hám $B(-r; 0)$ noqatlarda boladı. Onda másele shártı boyınsha esaplasaq tómendegi teńlikti tabamız:

$$|AM|^2 + |AB|^2 = (x-r)^2 + y^2 + (x+r)^2 + y^2 = 2(x^2 + y^2) + 2r^2 = 4r^2.$$

Demek, soralgán turaqlı shama $4r^2$ qa teń eken.

3-mısal. Sheńber hám $Z_1Z_2Z_3Z_4$ kvadrat ulıwma orayǵa iye bolsa, berilgen sheńberdegi qálegen Z noqat ushın $ZZ_1^2 \cdot ZZ_3^2 + ZZ_2^2 \cdot ZZ_4^2$ ańlatpa turaqlı shama ekenligin dálilleń.

Sheshimi: Qolaylıq ushın sheńber radiusın r menen belgilep, sheńber orayın hám kvadrattıń massa orayın koordinata basına qoyıp, sheńberden qálegen $Z = Z(x; y)$ noqatın alayıq. Onda $x^2 + y^2 = r^2$ teńligi orınlı. Z noqattıń kompleks koordinatasın $z = re^{i\varphi}$ kórsetkishli kóriniste jazıp alamız, bul jerde $r > 0$, $0 \leq \varphi < 2\pi$. Ulıwmalıqtı buzbaǵan halda, kvadrat tóbeleriniń kompleks koordinataların sáykes túrde $Z_1 = ae^{i\frac{\pi}{4}}$, $Z_2 = ae^{i\frac{3\pi}{4}}$, $Z_3 = ae^{i\frac{5\pi}{4}}$ hám $Z_4 = ae^{i\frac{7\pi}{4}}$ dep alamız, bunda a – kvadrat tóbesinen onıń orayına shekemgi aralıq. Onda

$$|ZZ_1| \cdot |ZZ_3| = |Z - Z_1| |Z - Z_3| = |(Z - Z_1)(Z - Z_3)| = |Z^2 - ZZ_3 - ZZ_1 + Z_1Z_3|. \quad (3)$$

Bizge belgili

$$\begin{aligned} Z^2 &= r^2, \\ ZZ_1 &= re^{i\varphi} ae^{i\frac{\pi}{4}} = are^{i\left(\varphi + \frac{\pi}{4}\right)} = ar \left(\cos\left(\varphi + \frac{\pi}{4}\right) + i \sin\left(\varphi + \frac{\pi}{4}\right) \right), \\ ZZ_3 &= re^{i\varphi} ae^{i\frac{5\pi}{4}} = are^{i\left(\varphi + \frac{5\pi}{4}\right)} = ar \left(\cos\left(\varphi + \frac{5\pi}{4}\right) + i \sin\left(\varphi + \frac{5\pi}{4}\right) \right) = \\ &= -ar \left(\cos\left(\varphi + \frac{\pi}{4}\right) + i \sin\left(\varphi + \frac{\pi}{4}\right) \right) = -ZZ_1, \\ Z_1Z_3 &= ae^{i\frac{\pi}{4}} ae^{i\frac{5\pi}{4}} = a^2 e^{i\left(\frac{\pi}{4} + \frac{5\pi}{4}\right)} = a^2 e^{2\pi i} = a^2 (\cos 2\pi + i \sin 2\pi) = a^2. \end{aligned}$$

Bul tabılǵanlardı (3) ge qoyıp, $|ZZ_1| \cdot |ZZ_3| = |r^2 - ar + ar + a^2| = |r^2 + a^2|$ qa teń ekenligin tabamız.

$$|ZZ_2| \cdot |ZZ_4| = |Z - Z_2| |Z - Z_4| = |(Z - Z_2)(Z - Z_4)| = |Z^2 - ZZ_2 - ZZ_4 + Z_2Z_4| \quad (4)$$

Bizge belgili

$$\begin{aligned} Z^2 &= r^2, \\ ZZ_2 &= re^{i\varphi} ae^{i\frac{3\pi}{4}} = are^{i\left(\varphi + \frac{3\pi}{4}\right)} = ar \left(\cos\left(\varphi + \frac{3\pi}{4}\right) + i \sin\left(\varphi + \frac{3\pi}{4}\right) \right), \\ ZZ_4 &= re^{i\varphi} ae^{i\frac{7\pi}{4}} = are^{i\left(\varphi + \frac{7\pi}{4}\right)} = ar \left(\cos\left(\varphi + \frac{7\pi}{4}\right) + i \sin\left(\varphi + \frac{7\pi}{4}\right) \right) = \\ &= -ar \left(\cos\left(\varphi + \frac{3\pi}{4}\right) + i \sin\left(\varphi + \frac{3\pi}{4}\right) \right) = -ZZ_2, \\ Z_2Z_4 &= ae^{i\frac{3\pi}{4}} ae^{i\frac{7\pi}{4}} = a^2 e^{i\left(\frac{3\pi}{4} + \frac{7\pi}{4}\right)} = a^2 e^{2,5\pi i} = a^2 (\cos 2,5\pi + i \sin 2,5\pi) = a^2 i. \end{aligned}$$

Bul tabılǵanlardı (4) ge qoyıp, $|ZZ_2| \cdot |ZZ_4| = |r^2 - ar + ar + a^2 i| = |r^2 + a^2 i|$ qa teń ekenligin tabamız.

Bul tabılǵanlardan soralgán teńlik

$$ZZ_1^2 \cdot ZZ_3^2 + ZZ_2^2 \cdot ZZ_4^2 = |r^2 + a^2|^2 + |r^2 + a^2 i|^2 = (r^2 + a^2)^2 + (r^4 + a^4)$$

turaqlı shamaǵa teń boladı.

4-misal. Bizge belgili, qálegen parallelogrammnıń tárepleriniń kvadratlarınıń qosındısı onıń diagonalarınıń kvadratlarınıń qosındısına teń boladı. Tegisliktegi qálegen dónes tórtmúyeshliktiń tárepleriniń kvadratlarınıń qosındısı onıń diagonalarınıń kvadratlarınıń qosındısına qanshaǵa pariǵ qıladı (*Eyler máselesi*)?

Sheshimi: Berilgen dónes tórtmúyeshlikti $A_1A_2A_3A_4$ arqalı belgileyik. Sonda bizge kerek bolǵan shama (onı δ dep alsaq) tómendegishe boladı:

$$\delta = A_1A_2^2 + A_2A_3^2 + A_3A_4^2 + A_4A_1^2 - (A_1A_3^2 + A_2A_4^2).$$

Tegislikte dekart koordinatalar sistemasın saylasaq hám A_1, A_2, A_3, A_4 noqatlar sáykes z_1, z_2, z_3, z_4 kompleks koordinatalarǵa iye bolsın. Sonda

$$\delta = |z_2 - z_1|^2 + |z_3 - z_2|^2 + |z_4 - z_3|^2 + |z_1 - z_4|^2 - (|z_3 - z_1|^2 + |z_4 - z_2|^2).$$

Dawam ettirsek, $|z_2 - z_1|^2 = (z_2 - z_1)(\bar{z}_2 - \bar{z}_1) = z_1\bar{z}_1 + z_2\bar{z}_2 - (z_1\bar{z}_2 + z_2\bar{z}_1)$ ekenligin paydalansaq, δ shamanı modulsiz tómendegishe jazamız:

$$\begin{aligned} \delta &= z_1\bar{z}_1 + z_2\bar{z}_2 - (z_1\bar{z}_2 + z_2\bar{z}_1) + z_2\bar{z}_2 + z_3\bar{z}_3 - (z_2\bar{z}_3 + z_3\bar{z}_2) + \\ &+ z_3\bar{z}_3 + z_4\bar{z}_4 - (z_3\bar{z}_4 + z_4\bar{z}_3) + z_4\bar{z}_4 + z_1\bar{z}_1 - (z_4\bar{z}_1 + z_1\bar{z}_4) - \\ &- (z_1\bar{z}_1 + z_3\bar{z}_3 - (z_1\bar{z}_3 + z_3\bar{z}_1)) - (z_2\bar{z}_2 + z_4\bar{z}_4 - (z_2\bar{z}_4 + z_4\bar{z}_2)). \end{aligned}$$

Bul sońǵı ańlatpanı ápiwayılastırsaq:

$$\delta = (z_1 - z_2 + z_3 - z_4)(\bar{z}_1 - \bar{z}_2 + \bar{z}_3 - \bar{z}_4) = |z_1 - z_2 + z_3 - z_4|^2.$$

Bul sońǵı ańlatpanıń geometriyalıq mánisi neden ibarat? Biz bilemiz, A_1A_3 diagonal ortası C noqattıń kompleks koordinatası $\frac{z_1 + z_3}{2}$, al A_2A_4 diagonal ortası D noqattıń kompleks koordinatası $\frac{z_2 + z_4}{2}$ boladı. Yaǵnıy, $c = \frac{z_1 + z_3}{2}$ hám $d = \frac{z_2 + z_4}{2}$ boladı. Sonda $\delta = 4|c - d|^2$ boladı, al $|c - d|$ — CD kesindi uzınlıǵı. Demek, $\delta = 4CD^2$ (3-sızılma).

5-misal. Qálegen a, b hám c haqıyqıy sanlar ushın

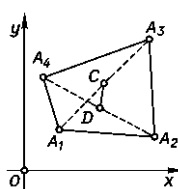
$$|\sqrt{a^2 + b^2} - \sqrt{a^2 + c^2}| \leq |b - c|$$

teńsizlik orınlı ekenligin dálilleń.

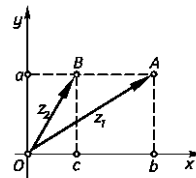
Sheshimi: Eger $z_1 = b + ai$ hám $z_2 = c + ai$ kompleks sanların alsaq, onda $\sqrt{a^2 + b^2} = |z_1|$, $\sqrt{a^2 + c^2} = |z_2|$ hám $z_1 - z_2 = b - c$ ekenligi kelip shıǵadı. Demek, $|b - c| = |z_1 - z_2|$ boladı. Usılardı esapqa alsaq, biz dálillewimiz kerek bolǵan teńsizlik kompleks kóriniste tómendegishe boladı:

$$||z_1| - |z_2|| \leq |z_1 - z_2|.$$

Endi kompleks koordinataları z_1 hám z_2 bolǵan A hám B noqatlardı tegislikte qastramız (4-sızılma). Sonda $|b - c| = |z_1 - z_2|$ san A hám B noqatlar arasındǵı aralıq, yaǵnıy OAB úshmúyeshliktiń AB tárepiniń uzınlıǵı. Al $|z_1|$ — OA táreptiń uzınlıǵı, $|z_2|$ — OB táreptiń uzınlıǵı. Sonlıqtan biz dálillewimiz talap etilip atırǵan teńsizlik úshmúyeshlik tárepleri arasındǵı belgili bolǵan baylanıstan kelip shıǵadı.

3-sızılma.

4-sızılma.

Joqarıda kórilgen miselerge uqas yaǵnıy kompleks tegisliktegi máselelerge qızıǵıwshı studentler, magistrantlar hám basqa da qızıǵıwshılar tómendegi máselelerdi sheship kóriwine boladı:

1. Eki kompleks san qosındısıń moduli olardıń modullarınıń qosındısına teń boladıma, bolsa qanday jaǵdayda?
2. Eki kompleks san qosındısıń moduli olardıń modullarınıń ayırmasına teń boladıma, bolsa qanday jaǵdayda?
3. Eki kompleks san ayırmasıń moduli olardıń modullarınıń qosındısına teń boladıma, bolsa qanday jaǵdayda?
4. 2-mısaldǵı qásiyet M noqat sıpatında usı sheńber jaylasqan tegisliktiń qálegen bekitilgen (fiksirlengen) noqatın alǵanda da orınlı boladı ma?
5. $Z_1Z_2Z_3$ úshmúyeshlik tegisliginde jaylasqan qálegen Z noqattan Z_1, Z_2, Z_3 tóbelerge hám úshmúyeshliktiń W massa orayına shekemgi aralıqlar

$$ZZ_1^2 + ZZ_2^2 + ZZ_3^2 = Z_1W^2 + Z_2W^2 + Z_3W^2 + 3 \cdot ZW^2$$

tehlakti qanaatlandiruvn dälilleñ (*Leybnic teoremasi*).

АДЕБИЯТЛАР

1. Шабат Б. В. *Введение в комплексный анализ*. Часть I. Функции одного переменного. – М.: Наука, 1976. – 320 с.
2. Евграфов М. А. *Аналитические функции*. – М.: Наука, 1991. – 447 с.

Kompleks tekislikdagi ikki nuqta ayirmasi modulining geometrik ma'nosi

Annotatsiya. Ushbu maqola metodik xarakterga ega bo'lib, bunda tekislikdagi kompleks nuqtalar ayirmasi modulining geometrik ma'nosi haqida so'z etilib, ushbu tushuncha yordamida ayrim planimetrik masalalarga yengil yechim topish mumkin ekanligi ko'rsatilgan.

Tayanch so'zlar: kompleks son, kompleks koordinata, kompleks tekislik, kompleks son moduli.

Геометрический смысл модуля разности двух точек на комплексной плоскости

Аннотация. Данная статья носит методический характер и посвящена изложению геометрического смысла модуля разности комплексных точек на плоскости. Показано, что использование данного понятия позволяет находить простые решения некоторых задач планиметрии.

Ключевые слова: комплексное число, комплексная координата, комплексная плоскость, модуль комплексного числа.

The geometric meaning of the modulus of the difference between two points in the complex plane

Abstract. This paper has a methodological character and is devoted to presenting the geometric meaning of the modulus of the difference between complex points in the plane. It is shown that applying this concept allows for straightforward solutions to certain planimetric problems.

Key words: complex number, complex coordinate, complex plane, modulus of a complex number.

UDK 72.033

“KARVONSAROYLAR VA SAVDO INFRATUZILMASINING ARXITEKTURAVIY TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI (XORAZM VOHASI MISOLIDA)”

Djoldasov A.B.

Qoraqalpoq davlat universiteti,

Karvon yo'llari tizimi insoniyat tarixida faqatgina iqtisodiy aloqalarni ta'minlovchi yo'nalishlar bo'lib qolmay, balki sivilizatsiyalararo muloqotning eng muhim geokultur qatlamini shakllantirgan transport-kommunikatsiya makoni sifatida namoyon bo'lgan [1]. Markaziy Osiyo, xususan Xorazm vohasi ana shunday global tarixiy jarayonlarning markazida bo'lib, Sharq va G'arb o'rtasida ko'prik vazifasini bajargan. Karvonlar harakati uchun yaratilgan me'moriy-inshootlarning shakllanishi esa o'z navbatida mazkur hududning ijtimoiy-siyosiy barqarorligi, iqtisodiy salohiyati va madaniy taraqqiyot darajasining muhim mezonini sifatida qaralgan.

Xorazm vohasi Buyuk Ipak yo'lining turli tarmoqlari chorrahasida joylashgani bois qadimdan savdo-sotiq va madaniy integratsiyaning uzviy markazi sifatida shakllangan [2]. Ushbu jarayonda karvonsaroylar nafaqat savdo-sotiqni qo'llab-quvvatlovchi logistik baza, balki ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarni amalga oshiruvchi muhim me'moriy inshoot sifatida o'z o'rniga ega bo'lgan. Ularning arxitektura-tipologik ko'rinishlari hududning tabiiy-landshaft sharoiti, siyosiy tizim va iqtisodiy model bilan chambarchas bog'liq holda shakllanib brogan [3]. Karvonsaroylarning tarixiy taraqqiyotini o'rganish ular joylashgan geografik hududlar, mudofaa tuzilmalari, ichki funksional rejalashtirish va qurilish materiallarining tanlanishi orqali savdo munosabatlarining intensivligi darajasini anglash imkonini beradi [4]. Ayniqsa, Xorazm vohasidagi infratuzilmaviy tizimlarning shakllanishida transchegaraviy savdo tamoyillari, chorvador ko'chmanchi xalqlar bilan olib borilgan iqtisodiy almashinuv hamda diplomatik-madaniy aloqalar muhim o'rin tutgan [5]. Mazkur tadqiqot karvonsaroylarning tipologik tahlilini amalga oshirish barobarida, ularning hududiy joylashuv me'yorlari, me'moriy-kompozitsion tuzilishi va savdo jarayonlari bilan bog'liq infratuzilma unsurlarini aniqlashga qaratilgan. Shu orqali karvon yo'llari bo'ylab shakllangan madaniy makonning struktura va funksional modelini ilmiy asosda qayta tiklash imkoniyati tug'iladi. Shuningdek, O'zbekiston hududidagi karvonsaroylar tarmog'ini global Ipak yo'li tizimi kontekstida o'rganish tarixiy-madaniy merosning bugungi kunda turizm va hududiy rivojlanish strategiyalarida tutgan o'rnini qayta baholash zaruratini ham yuzaga keltiradi.

Karvonsaroylarning tarixi va funksional ahamiyati. Karvonsaroylar Sharq sivilizatsiyasi tarixida iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotning ajralmas komponenti sifatida shakllanib, yirik savdo yo'llari bo'ylab karvonlarning xavfsiz harakatini ta'minlashda asosiy infratuzilmaviy tayanch bo'lib xizmat qilgan [6]. Ularning vujudga kelishi qadimgi davrlardagi savdo almashinuvi jarayonlariga borib taqaladi, biroq o'rta asrlarda Ipak yo'li tizimi yuksak darajada institutsionallashtirgan paytda karvonsaroylar murakkab me'moriy-kommunikatsion majmualarga aylangan. Karvonsaroylarning birlamchi vazifasi savdogarlarning muloqot va savdo faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'lgan bo'lsa-da, tarixiy jarayonlar davomida ular diplomatik missiyalarni qabul qiluvchi va ko'chmanchi qabilalar bilan aloqalarni muvofiqlashtiruvchi markaz sifatida ham ishlatilgan [7]. Bu jihat karvonsaroylarni nafaqat me'moriy obyekt, balki ijtimoiy boshqaruv va integratsiya vositasi sifatida ham talqin etishga imkon beradi. Xorazm vohasi hududidagi karvon yo'llari strategik ahamiyatga ega bo'lgani sababli bu yerda bunyod etilgan karvonsaroylar nafaqat iqtisodiy almashinuvni, balki siyosiy barqarorlikni ham ta'minlagan. Ko'chmanchi chorvadorlar bilan olib borilgan savdo munosabatlari orqali hududiy ijtimoiy tizimlar o'zaro uyg'unlashgan, buning natijasida iqtisodiy-siyosiy ittifoqlar shakllangan va madaniy kodlarning o'zaro almashuvi yuz bergan.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, karvonsaroylar Markaziy Osiyo, ayniqsa Xorazm vohasi savdo-siyosiy tizimining shakllanishida strategik ahamiyat kasb etgan infratuzilmaviy majmualar bo'lib, ular faqatgina savdo

almashinuvi uchun mo'ljallangan bino sifatida emas, balki mintaqaviy diplomatik aloqalar, xavfsizlik, logistik ta'minot va madaniy integratsiya markazi sifatida ham faoliyat yuritgan. Karvonsaroylarning joylashuv tamoyillari va me'moriy tipologiyasi tabiiy-landshaft sharoiti, geosiyosiy ehtiyojlar hamda ko'chmanchi va o'troq madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan [8].

Ayniqsa, Xorazm hududining transchegaraviy tranzit makon sifatidagi mavqei karvon yo'llari bo'yab shakllangan me'moriy-kommunikatsion tizimning rivojlanishiga sabab bo'lgan [9]. Karvonsaroylarning mudofaa me'morchiligi, ichki funksional zonalarga ajratilishi va qurilish texnologiyalarining evolyutsiyasi ushbu obidalarni nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy boshqaruv va madaniy almashinuv institutlari darajasiga ko'targan [10].

Tavsiyalar: Tarixiy infratuzilmalarni rekonstruksiya qilish va ularni zamonaviy turizm yo'nalishlariga integratsiya etish Xorazm mintaqasining iqtisodiy salohiyatini ochishda muhim omil bo'ladi. Arxitektura – tipologik tadqiqotlarni GIS va 3D modellashirish asosida davom ettirish karvonsaroylarning asl tarixiy ko'rinishini ilmiy asosda qayta tiklash imkonini yaratadi. **Ko'chmanchi – o'troq** madaniy aloqalarini o'rganuvchi yangi ilmiy yo'nalishlarni rivojlantirish Ipak yo'lining ijtimoiy – madaniy merosi bo'yicha ilmiy bazani boyitadi. Qadimiy savdo yo'llari bo'yicha **madaniy landshaft yondashuvini** qo'llash tarixiy arxitektura yodgorliklarini kompleks tarzda muhofaza qilishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Бартольд В.В. “Туркестан в эпоху монгольского нашествия”. Москва: Наука, 1963.
2. Толстов С.П. “Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования”. Москва: МГУ, 1948.
3. Буряков Ю.Ф. “Караванные пути Средней Азии”. Ташкент: Фан, 1982.
4. Djoldasov A.B. “Quyí Amudaryo mintaqasidagi karvon yo'llari bo'yab savdo-madaniy aloqalar”. Nukus: QDU nashriyoti, 2024.
5. Askarov A. “O'zbekistonning qadimiy shahar madaniyati”. Toshkent: O'zbekiston, 1992.
6. Ртвеладзе Э.В. “Великий Шелковый путь и Средняя Азия”. Ташкент: Фан, 2002.
7. Berdimurodov A. “Xorazm tarixiy-madaniy yodgorliklari”. Urganch: UrDU nashriyoti, 2015.
8. Alimov K. “O'zbekiston arxitektura yodgorliklarining tipologik tahlili”. Toshkent: O'ZFA, 2010.
9. Habibullaev B. “Markaziy Osiyoda karvon yo'llarining geosiyosiy ahamiyati”. Samarqand: SamDU, 2020.
10. Пугаченкова Г.А., Ремпел Л.И. “Архитектура Средней Азии”. Москва: Искусство, 1958.

Annotatsiya. Mazkur maqolada karvonsaroilar va savdo infratuzilmasining arxitektura-tipologik xususiyatlari tarixiy, arxeologik va me'moriy manbalar asosida ilmiy-uslubiy yondashuvda tahlil qilinadi. Tadqiqotda Markaziy Osiyo hududida, xususan Xorazm vohasida shakllangan karvon yo'llari tarmog'i, ularning savdo, diplomatik va madaniy almashinuvdagi strategik roli hamda ushbu yo'llar bo'yab bunyod etilgan karvonsaroylarning funksional tuzilishi, mudofaa-me'moriy yechimlari va qurilish texnologiyalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: savdo infratuzilmasi, karvon yo'llari, me'moriy tipologiya, . tranzit hudud.

Аннотация. В данной статье архитектурно-типологические особенности караван-сараев и торговой инфраструктуры рассматриваются на основе исторических, археологических и архитектурных источников в научно-аналитическом подходе. В исследовании анализируются торговые пути, сформировавшиеся на территории Средней Азии, в частности в Хорезмском оазисе, их стратегическая роль в торговых, дипломатических и культурных обменах, а также функциональная структура караван-сараев, возведённых вдоль этих дорог, их оборонительно-архитектурные решения и строительные технологии.

Ключевые слова: торговая инфраструктура, караванные пути, архитектурная типология, транзитный регион.

Annotation. This article examines the architectural and typological features of caravanserais and trade infrastructure through a scientific and analytical approach based on historical, archaeological, and architectural sources. The study analyzes the network of caravan routes that developed across Central Asia, particularly within the Khorezm oasis, their strategic role in trade, diplomacy, and cultural exchange, as well as the functional structure of the caravanserais built along these routes, including their defensive-architectural solutions and construction technologies.

Keywords: trade infrastructure, caravan routes, architectural typology, transit region.

UDK 554.54

THE AUTOMORPHISM GROUP OF THE THREE-DIMENSIONAL NILPOTENT LIE ALGEBRA

Allambergenov A.

Karakalpak state university

The structure and classification of low-dimensional nilpotent Lie algebras play a significant role in Lie theory, representation theory, and the geometry of nilpotent Lie groups. Among these algebras, the three-dimensional nilpotent Lie algebra L_3 , which is isomorphic to the classical Heisenberg Lie algebra, represents one of the simplest yet most fundamental examples (see [1], [2]). Due to its elementary structure and rich algebraic properties, L_3 appears naturally in various mathematical contexts, including quantum mechanics, symplectic geometry.

The automorphism group of a Lie algebra captures all invertible linear transformations that preserve the Lie bracket, and therefore describes the intrinsic symmetries of the algebra. For nilpotent Lie algebras, and in particular for L_3 , this group has a characteristic structure determined by the action on the lower central series and the interplay between inner and derivations (see [3], [4]). Understanding the automorphism group of L_3 is not only an important problem in its own right but also serves as a foundational step in the study of automorphisms of higher-dimensional Heisenberg-type and filiform algebras.

Although the structure of L_3 is well known, a detailed and explicit description of all its automorphisms remains valuable for both theoretical and pedagogical purposes. In particular, the automorphisms of L_3 provide a model for analogous computations in more complicated nilpotent algebras ([5]).

The aim of this paper is to present a complete and constructive description of the automorphism group $Aut(L_3)$. By examining the derivation algebra, the structure of inner automorphisms, and the action on the lower central series, we obtain an explicit parametrization of all automorphisms of the three-dimensional nilpotent Lie algebra L_3 . The results shed light on how nilpotency constrains the possible symmetries of the algebra and provide a useful foundation for further investigations.

Definition. A vector space L over a field F , with an operation $L \times L \rightarrow L$, denoted $(x, y) \mapsto [x, y]$ and called the bracket or commutator of x and y , is called *Lie algebra* over F if the following axioms are satisfied[6]:

(L1) The bracket operation is bilinear;

(L2) $[x, x] = 0$ for all x in L ;

(L3) $[x[y, z]] + [y[z, x]] + [z[x, y]] = 0$ ($x, y, z \in L$).

Axiom (L3) is called the Jacobi identity.

Let L be a Lie algebra. Define a sequence of ideals of L (the descending central series, also called the lower central series):

$$L^0 = L, L^1 = [L, L], L^2 = [L, L^1], \dots, L^i = [L, L^{i-1}].$$

Definition. A Lie algebra L is said to be *nilpotent* if there exists $n \in \mathbb{N}$ such that $L^n = 0$. The smallest such n is called the *nilpotency class* (or the *nilindex*) of L .

Definition. A n -dimensional Lie algebra L is said to be *filiform* if its descendant central series satisfies

$$\dim L^k = n - k \text{ for all } 2 \leq k \leq n$$

Any n -dimensional filiform Lie algebra is nilpotent and its nilpotency class is n .

Let L be a Lie algebra.

A linear bijection $\Phi: L \rightarrow L$ is said to be isomorphism if

$$[\Phi(x), \Phi(y)] = \Phi([x, y]) \quad (1)$$

for all $x, y \in L$.

If L is a finite dimensional Lie algebra with a basis $\{e_1, e_2, \dots, e_n\}$, then linear bijection Φ is isomorphism if and only

$$[\Phi(e_i), \Phi(e_j)] = \Phi([e_i, e_j]) \quad (2)$$

for all $1 \leq i < j \leq n$.

The algebra L_3 admits a basis $\{e_1, e_2, e_3\}$ in which its table of multiplications is the following:[7]

$$[e_1, e_2] = e_3 \quad (3)$$

Let us consider the following linear mappings on L_3 which defined as follows:

1)

$$\bullet \Phi_1(e_1) = \alpha_1 e_1 + \alpha_2 e_2,$$

$$\bullet \Phi_1(e_2) = \beta_1 e_1 + \beta_2 e_2,$$

$$\bullet \Phi_1(e_3) = \alpha_1 \begin{vmatrix} \alpha_1 & \beta_1 \\ \alpha_2 & \beta_2 \end{vmatrix} e_3.$$

2)

$$\bullet \Phi_2(e_1) = e_1 + \alpha_3 e_3,$$

$$\bullet \Phi_2(e_2) = e_2,$$

$$\bullet \Phi_2(e_3) = e_3.$$

3)

$$\bullet \Phi_3(e_1) = e_1,$$

$$\bullet \Phi_3(e_2) = e_2 + \beta_2 e_3,$$

$$\bullet \Phi_3(e_3) = e_3.$$

Lemma 1. Φ_1, Φ_2, Φ_3 are isomorphisms.

The main result is the following theorem.

Theorem. Any $\Phi \in Aut(L_3)$ can be uniquely represented in the form:

$$\Phi = \Phi_1 \circ \Phi_2 \circ \Phi_3$$

Proof. Let $\Phi \in Aut(L_3)$. Then

$$\Phi(e_1) = \sum_{i=1}^3 \alpha_i e_i, \Phi(e_2) = \sum_{j=1}^3 \beta_j e_j \quad (4)$$

$$\begin{aligned}\Phi(e_3) &= \Phi([e_1, e_2]) = [\Phi(e_1), \Phi(e_2)] = \left[\sum_{i=1}^3 \alpha_i e_i, \sum_{j=1}^3 \beta_j e_j \right] = \\ &= \sum_{i,j=1}^3 \alpha_i \beta_j [e_i, e_j] = \sum_{j=2}^3 \alpha_1 \beta_j [e_1, e_j] + \sum_{i=2}^3 \alpha_i \beta_1 [e_i, e_1] = (\alpha_1 \beta_2 - \beta_1 \alpha_2) e_3.\end{aligned}\quad (5)$$

$$\Phi = \begin{pmatrix} \alpha_1 & \beta_1 & 0 \\ \alpha_2 & \beta_2 & 0 \\ \alpha_3 & \beta_3 & \begin{vmatrix} \alpha_1 & \beta_1 \\ \alpha_2 & \beta_2 \end{vmatrix} \end{pmatrix}, \quad \begin{vmatrix} \alpha_1 & \beta_1 \\ \alpha_2 & \beta_2 \end{vmatrix} \neq 0. \quad (6)$$

Since Φ is a bijection it follows that

$$\Phi_1 = \begin{pmatrix} \alpha_1 & \beta_1 & 0 \\ \alpha_2 & \beta_2 & 0 \\ 0 & 0 & \begin{vmatrix} \alpha_1 & \beta_1 \\ \alpha_2 & \beta_2 \end{vmatrix} \end{pmatrix}$$

$$\Phi_1 \in \text{Aut}(L_3).$$

$$\begin{aligned}\Phi &= \Phi_1^{-1} \cdot \Phi = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ \alpha'_3 & \beta'_3 & 1 \end{pmatrix} \\ \Phi_2 &= \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ \alpha'_3 & 0 & 1 \end{pmatrix}\end{aligned}$$

$$\Phi = \Phi_2^{-1} \cdot \Phi$$

$$\Phi = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & \beta'_3 & 1 \end{pmatrix}, \quad \Phi_3 = \Phi.$$

$$\Phi_3(e_3) = [\Phi_3(e_1), \Phi_3(e_2)] = [e_1, e_2 + \beta'_3 e_3] = e_3.$$

$$\Phi_3 = \Phi = \Phi_2^{-1} \cdot \Phi = \Phi_2^{-1} \circ \Phi_1^{-1} \circ \Phi \quad (7)$$

Multiplying (7) by left side Φ_2 and Φ_1 we obtain that

$$\Phi = \Phi_1 \circ \Phi_2 \circ \Phi_3. \text{ Proof the complete.}$$

REFERENCES

1. Jacobson, N. *Lie Algebras*. Dover Publications, 1979.
2. Vergne, M. "Cohomologie des algèbres de Lie nilpotentes." *Bull. Soc. Math. France*, 1966.
3. Mubarakzhanov, G. M. "On solvable Lie algebras." *Izv. Vyssh. Uchebn. Zaved. Mat.*, 1963.
4. Goze, M., Khakimjanov, Yu. *Nilpotent Lie Algebras*. Kluwer Academic Publishers, 1996.
5. de Graaf, W. "Classification of Nilpotent Lie Algebras of Dimension ≤ 7 ." *Journal of Symbolic Computation*, 2007.
6. J. Humphreys, *Introduction to Lie algebras and representation theory*, Graduate Text in Math. vol 255, 1972.

Uch o'lichamli nilpotent Li algebrasining avtomorfizmlar gruppasi

Rezyume. Ushbu maqolada past o'lichamli nilpotent Li algebralarining avtomorfizmlar guruhi tuzilishi o'rganiladi. Avtomorfizmlarning to'liq majmuini tavsiflash uchun konstruktiv yondashuv taqdim etilgan bo'lib, nilpotentlik tufayli yuzaga keladigan ichki simmetriyalarni ko'rsatadi. Ushbu yondashuv murakkab nilpotent va filiform algebralarining avtomorfizmlarini o'rganish uchun model bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Nilpotent Li algebra, avtomorfizmlar guruhi, filiform algebra.

Группа автоморфизмов нильпотентных алгебр Ли размерности три

Резюме. В работе изучается структура групп автоморфизмов нильпотентных алгебр Ли малых размера. Представлен конструктивный подход для описания групп автоморфизмов, подчеркивающий внутренние симметрии, задаваемые нильпотентностью. Предложенная схема служит моделью для изучения групп автоморфизмов более сложных нильпотентных и филиформных алгебр Ли.

Ключевые слова: нильпотентная алгебра Ли, группа автоморфизмов, филиформная алгебра.

The automorphism group of the three-dimensional nilpotent Lie algebra

Summary. This paper investigates the structure of automorphism groups of low-dimensional nilpotent Lie algebras. A constructive approach is presented to describe the complete group automorphisms, highlighting the intrinsic symmetries imposed by nilpotency. This framework serves as a model for understanding automorphism groups of more complex nilpotent and filiform Lie algebras.

Key words: Nilpotent Lie algebra, group automorphisms, filiform algebra.

GALLIY VA FOSFOR KIRISHMA ATOMLARI BILAN LEGIRLANGAN KREMNIYNING SIRTINI
TADQIQ ETISH

Turekeev X. S.

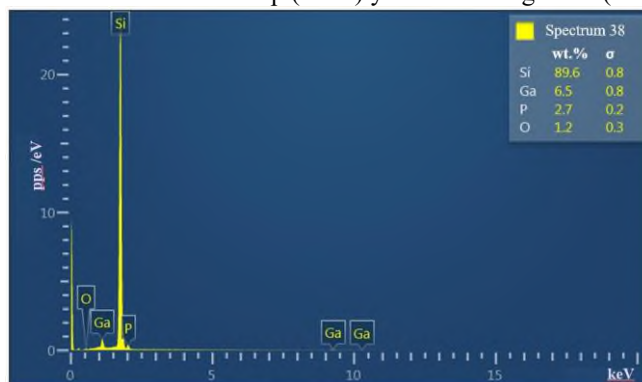
Qoraqalpoq davlat universiteti

Kirish. Dunyoda bugungi kunda jadal rivojlanayotgan elektronika va fotoenergetika sohasidagi istiqbolli yo'nalishlardan biri yarimo'tkazgich materiallarga III, V va II, VI guruh elementlarini kirishma sifatida tanlash yo'li bilan hajmda va sirtida nanoklasterlar, jumladan binar elementar birikmalar hosil qilish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Amaliy jihatdan kremniyda dastlabki materialning mavjud xossalardan tubdan farq qiluvchi mutlaqo boshqa xossalarga ega tarkibida binar elementar birikmalar bo'lgan yangi materiallarni kashf qilish jahon ilmiy hamjamiyatining dolzarb vazifasidir. Bunda yangi materialning elektrofizik va fotoelektrik xossalarini o'rganish hamda yuqori sifatli kremniy materialini tejash muammosi dolzarb hisoblanadi. Shuningdek kristall panjarada binar birikmalar hosil qilish yo'li bilan materialning funktsional imkoniyatlarini kengaytirilishi hisobiga elektronika, materialshunoslik hamda fotoenergetika sohalarida yangi yarim o'tkazgich asboblari paydo bo'lishiga olib keladi. Hozirgi kunda jahonda kremniy materiali negizida nanoo'lchamli birikmalar hosil qilish bilan materialning fizik xossalarini tubdan o'zgartirish, uning xususiyatlarini o'rganish va yangi material asosida fotoelementlar va infraqizil sohasida ishlaydigan datchiklar tayyorlashga katta ahamiyat berilmoqda. Bu borada, maqsadli ilmiy tadqiqotlarni, jumladan, quyidagi ilmiy izlanishlar muhim vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi: kremniy materialini III, V va II, VI guruh elementlaridan kirishma sifatida foydalanib past haroratli diffuziya usuli bilan legirlash va yuzada emirilish to'liq bartaraf etilgan namunalari olish texnologiyasini joriy qilish; $\text{Si}_2\text{A}^{\text{III}}\text{B}^{\text{V}}$ va $\text{Si}_2\text{A}^{\text{II}}\text{B}^{\text{VI}}$ binar birikmalarni olish uchun III, V va II, VI guruh elementlari ishtirokida kremniy panjarasida juftlashadigan maqbul atomlarini aniqlash; panjarada $\text{Si}_2\text{A}^{\text{III}}\text{B}^{\text{V}}$ va $\text{Si}_2\text{A}^{\text{II}}\text{B}^{\text{VI}}$ strukturali binar birikmalar hosil qilish orqali kremniyning elektrofizik va fotoelektrik xossalarini boshqarilishini aniqlash; $\text{Si}_2\text{A}^{\text{III}}\text{B}^{\text{V}}$ va $\text{Si}_2\text{A}^{\text{II}}\text{B}^{\text{VI}}$ binar birikmalarga ega bo'lgan kremniy namunasidagi qisqa tutashuv toki zichligi va salt kuchlanishi qiymatlarini infraqizil nur sohasida mavjud bo'lishini aniqlash; $\text{Si}_2\text{A}^{\text{III}}\text{B}^{\text{V}}$ va $\text{Si}_2\text{A}^{\text{II}}\text{B}^{\text{VI}}$ binar birikmalarga ega bo'lgan kremniy materialidan fotoelementlar ishlab chiqish va yaratish [1,2].

Bu ishning maqsadi kremniy panjarasidagi Si_2GaP binar birikmasini diffuzion texnologiya orqali shakllantirish. Ga va P kirishma atomlarining kirishini maksimal ta'minlash uchun, shunday termodinamik sharoit tanlash kerak, bunda kirishma atomlarning konsentrasyon taqsimoti deyarli bir hil bo'lishi kerak. O'tkazilgan hisoblashlarda konsentrasyon taqsimot, kirishma atomlarning diffuziya koeffitsienti, kremniydagi eruvchanligi, cheksiz manbadan diffuziya bo'lishi hisobga olinadi.

Asosiy qism. Kremniyga galliy va fosfor kirishma atomlarining birgalikdagi diffuziyasi uchun FGECH-1-17 markali sof galliy fosfid kristallini maydalash orqali olingan kukuni ishlatilgan. Kremniy namunalari kerakli mexanik va kimyoviy ishlov berilgandan so'ng galliy fosfid kukuni gaz fazasidan $T=1250\text{ }^{\circ}\text{C}$ da $t=2$ soat vaqt davomida diffuziya qilingan.

Diffuziyadan keyin hosil bo'lgan plyonkaning morfologiyasi va tarkibini aniqlash uchun (rentgen spektral tahlil) namunalar Zeiss EVO 15 skanerlovchi elektron mikroskop (SEM) yordamida o'rganildi (1-rasm). 1-jadval).

1-rasm. Kremniyning fosfor va galliy kirishma atomlari bilan legirlangandan keyingi element tarkibi.

1-jadval. Kremniy sirt qatlamining fosfor va galliy diffuziyasidan keyingi tarkibi.

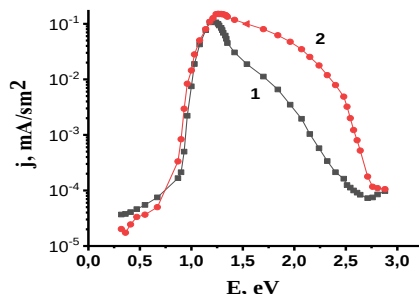
Element	Vazni. %	Sigma vazni. %
O	1.21.	0,25
Si	89,58	0,85
B.	2,68	0,18
Ga	6.52.	0,83
Miqdori:	100,00	

Zeiss EVO 15 rentgen energetik dispersion mikroanalizatori yordamida amalga oshirilgan kremniy sirtining element tarkibi tahlili (1-rasm). 1) kremniy atomlari sirtning taxminan 90% ni tashkil qilishini ko'rsatadi. Galliy konsentratsiyasi taxminan 6,5%, fosfor konsentratsiyasi taxminan 2,7% va kislorod konsentratsiyasi taxminan 1,2% ni tashkil qiladi (1-jadval). Natijalar shuni ko'rsatadiki, galliy konsentratsiyasi fosfor kirishma atomlari ishtirokida ortadi.

Bu esa kremniy sirtida ma'lum termodinamik sharoitlarda Si_2GaP tipidagi binar birikma hosil bo'lishida galliy va fosfor kirishma atomlari ishtirok etishini ko'rsatadi [3,4].

1-jadvalda ko'rsatilganidek, kislorod atomlarining mavjudligi, tarkibida $\sim 10^{17} \text{ sm}^{-3}$ darajasida kislorod bo'lgan, shuningdek, nazorat qilinmaydigan nuqsonlarning ma'lum konsentratsiyasiga ega bo'lgan, Choxralskiy tomonidan o'stirilgan monokristall kremniyning ishlatilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

2-rasmda faqat fosfor atomlari bilan legirlangan (1-egri chiziq) va galliy fosfidi bilan legirlangan (2-egri chiziq) kremniy asosida olingan p-n o'tishning qisqa tutashuv tokining spektral sezgirligi keltirilgan.

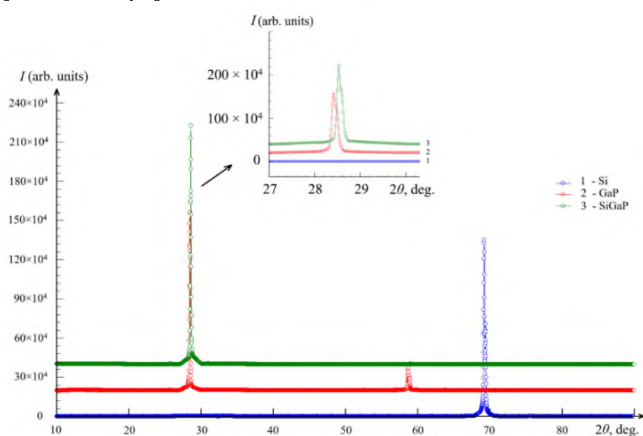

2-rasm. Fosfor kirishma atomlari bilan (1) va galliy va fosfor kirishma atomlari bilan (2) legirlangan kremniyning fotoelektrik xossalari

Fosfor va galliy kirishma atomlari bilan legirlangan kremniyning fotoelektrik xossalarida spektr sezuvchanligidan ko'rinadigan nurlarining soha oralig'i tomon sezilarli kengayadi. Bunday ilmiy natijalar kremniyda Si_2GaP turidagi binar birikmalar shakllanadi deb taxmin qilishga asos bo'ladi.

Element tahlilidan so'ng legirlangan kremniy namunalari Empyrean Malvern Panalytical rentgen difraktometri yordamida tekshirildi ($\lambda_{\text{av}} = 1,5418 \text{ \AA}$, $\text{CuK}\alpha$ nurlanish, skanerlash diapazoni $2\theta = 10-90^\circ$) (1-rasm).

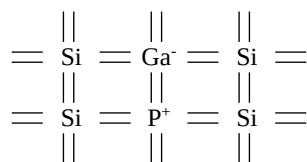
Diagrammada sof monokristall kremniy (1), sof galliy fosfid (2) va fosfor va galliy kirishma atomlari bilan legirlangan kremniy (3) ning rentgenogrammalari keltirilgan. Shuningdek, taxminan $28-29^\circ$ gradus oralig'ida difraksiyon manzaraning kattalashgan qismi ham ko'rsatilgan. Fosfor va galliy bilan legirlangan kremniyning difraksiya maksimumi sof kremniy cho'qqisi tomon siljiydi va yangi cho'qqi paydo bo'ladi. Eksperimental rentgen natijalari yangi fazalar hosil bo'lishini ko'rsatadi. Ushbu natijalar kremniy panjarasida fosfor va galliy kirishma atomlarining binar birikmalarini hosil qilish imkoniyatini tasdiqlaydi.

3-rasm. Fosfor va galliy kirishma atomlari bilan legirlangan kremniyning rentgenogrammasi va rentgenogrammaning kattalashtirilgan shkalasi.

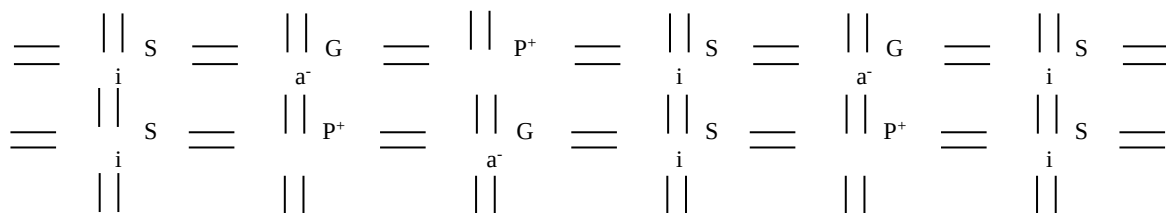
Grafik shuni ko'rsatadiki, o'lchangan ma'lumotlar adabiyot qiymatlari bilan yaxshi mos keladi [5,6]. Galliy va fosfor kirishma atomlari konsentratsiyasini skanerlovchi elektron mikroskop yordamida eksperimental aniqlash galliy konsentratsiyasining kremniyda eruvchanligining fundamental chegarasiga nisbatan sezilarli darajada ortishini ko'rsatadi. Bu ortish fosfor va galliy atomlaridan tashkil topgan binar birikmalar hosil bo'lishi bilan tushuntirish mumkin. Kremniyda binar birikmalarning shakllanishini uning parametrlari orqali boshqarish katta ilmiy va amaliy qiziqishni keltirib chiqaradi. Bu bir tomondan bizga kremniy asosidagi yangi avlod fundamental parametrlari boshqariladigan yarimo'tkazgichli material olish imkonini bersa, boshqa tomondan kremniyda berilgan parametrlari hajmiy nanostrukturani optimal metod bilan yaratish imkonini beradi. Yuqori eruvchanlik va kichik diffuziya koeffitsientli Ga va P atomlarining kremniyga diffuziyasi berilgan sohada binar birikmalarning shakllanishining etarli konsentratsiyasini paydo etadi [7,8].

Xulosa. Kremniy sirtidan 3-4 mkm chuqurlikda zaryad tashuvchilar konsentratsiyasi 10^{19} sm^{-3} bo'lganligini hisobga olsak, Ga va P atomlarining manfiy va musbat zaryadga ega ekanligi ularning kremniy panjarasida elektroneytral molekula hosil qilish ehtimolligini oshiradi. Bu fosfor va galliy atomlari qo'shni tugunlarda joylashadi va $\text{Si}_2\text{Ga}^- \text{P}^+$ turdagi yangi binar birikma paydo bo'ladi deyishga asos bo'ladi (4-rasm).

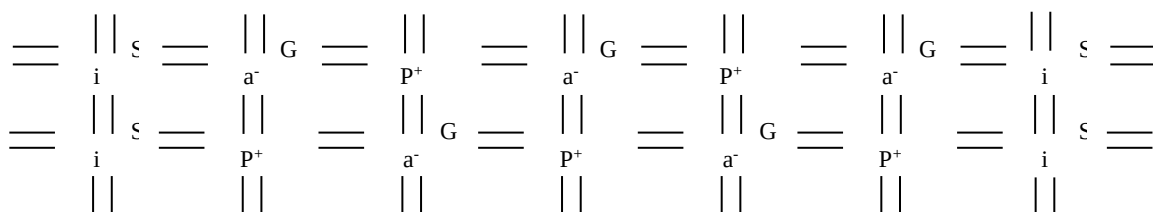

4-rasm. $Si_2Ga^-P^+$ tipidagi yangi binar birikma.

Bu binar birikmadagi Ga va P atomlarining umumiy zaryadi nolga teng bo'ladi va kremniyda hech kanday energetik sathlarni hosil qilmaydi. Bunday yangi binar birikmaning shakllanishi amaliy tomondan panjaradagi tetraedrik bog'lanishni buzmaydi. Bu elementar binar birikmaning kremniy elementar yacheykasidan farqi 100% kovalent bog'lanish emas, qisman kovalent bog'lanish, qisman ionlangan bog'lanish. Etarli yuqori konsentrasiyalarda 10^{19} - 10^{20} sm^{-3} Ga^-P^+ birikmalar bir-biriga yaqinlashishi ruy beradi va natijada kremniyda har xil kombinasiyalari (5-rasm) elementar binar birikmalarning zich joylashgan nanokristallari hosil bo'ladi (6-rasm).

Rasm 5. Si_2GaP binar birikmasining har xil kombinasiyalari.

Rasm 6. Kremniydagi GaP nanokristali

Shunday qilib kremniy panjarasida Ga va P ishtirokidagi nanokristall struktura olish mumkinligi ko'rsatildi. Har bir shakllangan yangi nanokristall o'zining hususiy energetik bog'lanishiga, zaryad tashuvchilar harakatchanligiga va zonaviy strukturasiga ega bo'ladi. Bu kremniy asosidagi yangi material yaratish, hossalari va parametrlari bir-biridan farq qiladi va ular elektrofizik fotoelektrik va optik hossalarning farq qilishini ko'rsatadi [9,10].

Keyingi bosqichda Si_2GaP elementar binar birikmalarining shakllanish texnologiyasini takomillashtirish va berilgan parametrlar boshqariladigan material olish, ularning elektr, fotoelektr va optik hossalarni chuqur tadqiq qilish, shuningdek ulardan tayyorlangan materialning fotoenergetika va optoelektronikada qo'llanishning funksional imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR

1. Bakhadyrhanov M.K., Sodikov U.X., Melibayev D., Tuerdi Wumaier, Koveshnikov S.V., Khodjanepesov K.A., Jiangxiang Zhan Silicon with Clusters of Impurity Atoms as a Novel Material for Optoelectronics and Photovoltaic Energetcs. Journal of Materials Science and Chemical Engineering, USA DOI: 10.4236/msce.2018.64017 Apr. 30, 2018,6, 180-190. (<http://www.scirp.org/journal/msce> (RG(40) Impact Factor: 0.4).
2. Bakhadyrhanov M.K., Sodikov U.X., Iliev Kh.M., Tachilin S.A., Tuerdi Wumaier Perspective Material for Photoenergetics on the Basis of Silicon with Binary Elementary Cells. USA. Journal of Materials Physics and Chemistry, 2018, Volume 1 doi 10.63019/mpc.vli2.493.pp.1-7. (RG(40) Impact Factor: 1.7).
3. Baxadixanov M.K., Sodikov U.X., Iliev X.M., Tachilin S.A., Turdi Omar Noviy podxod v poluchenii perspektivnix materialov dlya fotoenergetiki. Geliotexnika 2017, №4 3-5. (RG(40) Impact Factor: 0.65).
4. Baxadixanov M.K., Sodikov U.X., Mavlyanov A.SH., Xakkulov M. Kremniy s binarnimi elementarnymi yacheykami, kak novyy klass materialov dlya buduyey fotoenergetiki. Geliotexnika 2015, №4 28-32. (RG(40) Impact Factor: 0.65).
5. A.Daulay, Andriyani, Marpongahtun, Saharman Gea, "Synthesis Si nanoparticles from rice husk as material active electrode on secondary cell battery with X-Ray diffraction analysis" South African Journal of Chemical Engineering, 42, pp. 32-41 (2022).
6. A. Zhou, Y. Ping Wang, C. Cornet, Y. Léger, L. Pédesseau, V. Favre-Nicolin, G. A. Chahine, T. U. Schüll, J. Eymery, M. Bahri, L. Largeau, G. Patriarche, O. Durand and A. Létoublon, "A study of the strain distribution by scanning X-ray diffraction on GaP/Si for III-V monolithic integration on silicon," Journal of Applied Crystallography, 52, pp. 809-815 (2019).
7. N.F. Zikrillayev, S.V. Koveshnikov, Kh.S. Turekeev, N. Norqulov, S.A. Tachilin. Diffusion of Phosphorus and Gallium from a Deposited Layer of Gallium Phosphide into Silicon. // Physics of the Solid State, 2022, Vol. 64, No. 11, pp. 587-594.
8. N. F. Zikrillayev, S. B. Isamov, S. V. Koveshnikov, Z. T. Kenzhaev, Kh. S. Turekeev. Codiffusion of Gallium and Phosphorus Atoms in Silicon. Surface Engineering and Applied Electrochemistry, 2023, Vol. 59, No. 2, pp. 210-215.
9. N.F.Zikrillayev, S.V.Koveshnikov, Kh.S.Turekeev, B.K.Ismaylov. Composition of Silicon Alloyed with Gallium and Phosphorus Atoms. Journal of surface investigation. X-ray, synchrotron and neutron techniques. 2024, Vol, 18, No 1, pp 69-73.
10. Н.Ф.Зикриллаев, С.Б.Исамо, Х.С.Турекеев, А.Б.Камалов, Ж.О.Акимова. Кремнийга фосфор ва галлийнинг кетма-кет диффузияси натижасида галлий концентрациясининг ошиши. Фан ва жамият. 2021.№3. 21-23 бетлар.

Annotatsiya. Bu ishda eksperimental tarzda kremniy sirtining morfologiyasi va tarkibi skanerlovchi elektron mikroskop yordamida va fotoelektrik hassasi spektrometr yordamida o'rganilgan. Rentgen difraktometri yordamida galliy va fosfor kirishma atomlari bilan legirlangan kremniy namunalarining rentgen fazasi tahlili shuni ko'rsatadiki, kremniy panjarasida galliy va fosfor kirishma atomlari birikma hosil qilishi boshlang'ich kremniyning asosiy parametrlarning o'zgarishiga olib keladi.

Kalit so'zlar: kremniy, diffuziya, fosfor, galliy, kirishma atom, harorat, binar birikma.

Аннотация. В данной работе экспериментально изучены морфология и состав поверхности кремния с помощью сканирующего электронного микроскопа и фотоэлектрические свойства с помощью спектрометра. Рентгенофазовый анализ образцов кремния, легированного примесными атомами галлия и фосфора с помощью рентгеновского дифрактометра, показывает, что образование соединения примесными атомами галлия и фосфора в решетке кремния приводит к изменению основных параметров исходного кремния.

Ключевые слова: кремний, диффузия, фосфор, галлий, примесный атом, температура, бинарное соединение.

Annotation. In this work, the morphology and composition of the silicon surface were experimentally studied using a scanning electron microscope and the photoelectric properties using a spectrometer. X-ray phase analysis of silicon samples doped with impurity atoms of gallium and phosphorus using a X-ray diffractometer shows that the formation of a compound of impurity atoms of gallium and phosphorus in the silicon lattice leads to a change in the main parameters of the initial silicon.

Key words: silicon, diffusion, phosphorus, gallium, impurity atom, temperature, binary compound.

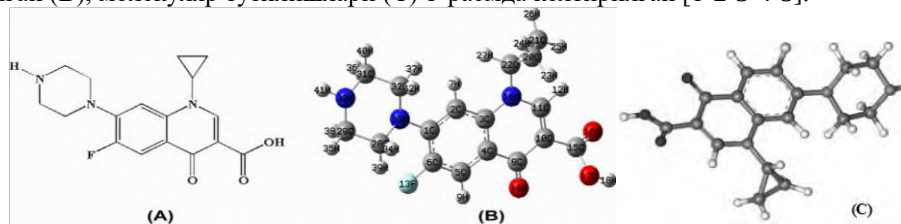
ЦИПРОФЛОКСАЦИННИ DFT КВАНТ-КИМЁВИЙ ҲИСОБЛАШЛАРИ

Kudiyarova A.D.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Ципрофлоксациннинг молекуляр ва кристаллик тузилишлари PCA ёрдамида тўлиқ ўрганилгани DFT таҳлилида энергетик ва геометрик параметрлари ҳамда реакция қобилятини квант-кимёвий усуллар билан назарий ҳисоблаш йўллари орқали олинган илмий натижалар муҳокама қилинди.

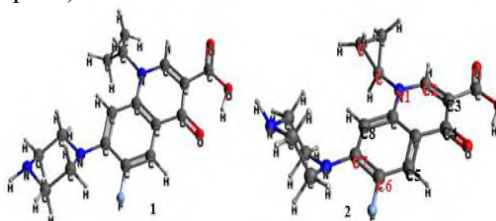
Кембридж структуралар маълумот базасида (CCDC) ципрофлоксацин молекуласининг кимёвий (A), оптималлаштирилган (B), молекуляр тузилишлари (C) 1-расмда келтирилган [1-2-3-4-5].

1-расм. Ципрофлоксациннинг кимёвий (A) ва оптималлаштирилган (B) ва молекуляр тузилишлари (C)

Хинолон лигандларнинг оммалашуви тадқиқотчиларга ципрофлоксацин асосидаги лиганднинг координацион кимёда тақдим этиши мумкин бўлган афзалликларини тўлиқ англаб етишларига имкон берди.

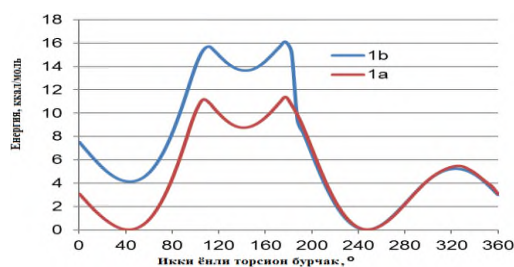
Ципрофлоксацин молекуласи пиперазин фрагментининг фазода жойлашиши бўйича (хинолон текислигига нисбатан) 2 хил эканлигини кўрсатди. Шунингдек, ципрофлоксацин ҳалқасининг ҳам фазода жойлашиши бўйича фарқ қилувчи структуралар аниқланди. Бу маълумотлар пиперазин ва циклопропан ҳалқаларининг C-N боғи атрофида айланиш баръерини ўрганиш учун туртки бўлди. Пиперазин ҳалқасидаги азот атомининг (NH) протонланиши 106 ва 175⁰ даги энергетик тўсиқ катталикларининг 11.16 ккал/моль дан 16 ккал/моль га ортишига олиб келиши аниқланди (2-расм).

2-расм. Фазовий жихатдан бир-бирдан фарқ қилувчи 1 ва 2 ципрофлоксацин молекулаларининг DFT усулида мақбуллаштирилган фазовий тузилиши (C2-N1-C-C ва C6-C7-N-C торсион бурчаклар мос равишда циклопропан ҳамда пиперазин ҳалқаларини C-N боғи атрофида айлантириш учун қўлланилди).

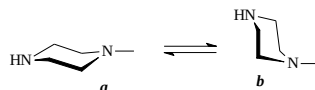
Олинган натижалар, яъни фрагментларнинг ички айланиши потенциал сатҳ эгри чизиқлари 3 ва 4-расмларда келтирилган. 3-расмдан 1a ва 1b учун энергетик тўсиқнинг баландлиги билан фарқ қилувчи ўхшаш эгри чизик эканлигини кўриш мумкин. Ципрофлоксацин молекуласи потенциал сатҳ эгри чизиги 40 ва 250⁰ ларда энергетик минимумга эга бўлиб, ушбу ҳолатларда циклопропан ҳалқаси хинолон молекуласи текислигига нисбатан тўлиқ юқори ёки паст ҳолатда жойлашган. Потенциаль сатҳи эгри чизигининг энг катта максимумлари 106 ва 175⁰ бўлиб, бу максимумлар циклопропан CH₂ гуруҳи водород атомлари ва хинолондаги C8 углерод атоми водород атомлари билан стерик таъсирлашув натижасида юзага келган. Энергетик тўсиқ баландлиги 11.16 ккал/моль га тенг.

Кейинги энергетик тўсиқ (5.46 ккал/мол) нисбатан кичик бўлиб, 325⁰ да кузатилди. Ушбу энергетик тўсиқ циклопропан CH₂ гуруҳи ва C2 водород атомлари орасидаги фазовий таъсирлашув натижасида юзага келган.

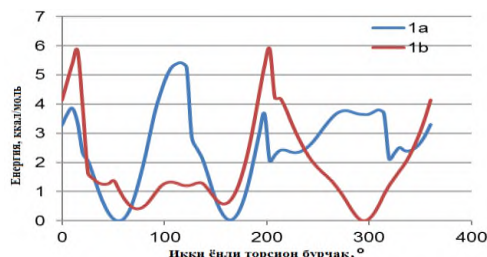
3-расм. Ципрофлоксацин (1a) ва унинг протонланган (1b) ҳолатлари мисолида циклопропан ҳалқасининг ички айланиш потенциал сатҳи эгри чизиқлари

Пиперазин ҳалқасининг хиналон текислигига нисбатан ўзгариши, яъни $a \leftrightarrow b$ орасидаги ўтишлар (1-схема) 1 ва 2 бирикмалар пиперазин ҳалқасини C-N боғи атрофида айлантириш натижасида кузатилиши мумкинлиги аниқланди. Потенциаль эгри чизиқдаги катта максимумлар пиперазин ҳалқасининг инверсияси $a \leftrightarrow b$ натижасида юзага келган.

1-схема. Пиперазин ҳалқасининг хиналон текислигига нисбатан ўзгариши

Ички айланиш потенциал сатҳи ўрганишлари натижасида DFT усулида оптимизация қилинган структураларда циклопропан ва пиперазин ҳалқалари энг оптималъ геометрик ҳолатларда жойлашганлиги аниқланди. Ципрофлоксацин 1 ва 2 ларнинг ҳамда уларнинг катион формаларининг умумий энергиялари таққосланганда структура 1 2-3 ккал/моль энергияга структура 2 дан оптималъ эканлиги аниқланди (1-Жадвал). Иккала структуралар орасидаги геометрик ўзгаришлар хона ҳароратида ёки қиздириш натижасида бир-бирига ўтиши мумкин.

3-расм. Ципрофлоксацин (1a) ва унинг протонланган (1b) ҳолатлари мисолида пиперазин ҳалқасининг ички айланиш потенциал сатҳи эгри чизиқлари

1-Жадвал. 1, 2 ва уларнинг протонланган формалари учун ҳисобланган квант-кимёвий параметрлари

Квант-кимёвий параметрлар	1	1 cation	2	2 cation
$E_{\text{юб}}, \text{ ккал/моль}$	-720202.79	-720431.90	-720200.79	-720428.18
$E_{\text{НОМО}}, \text{ эВ}$	-5.94	-8.48	-5.75	-8.58
$E_{\text{ЛУМО}}, \text{ эВ}$	-1.48	-4.15	-1.45	-4.22
$ \Delta E = E_{\text{ЮБМО}} - E_{\text{КБМО}}, (\text{эВ})$	4.46	4.33	4.30	4.36
Ионланиш потенциали, $I = -E_{\text{НОМО}}, (\text{эВ})$	5.94	8.48	5.75	8.58
Электронга мойиллик, $A = -E_{\text{КБМО}}, (\text{эВ})$	1.48	4.15	1.45	4.22
Электроманфийлик, $\chi = (I + A)/2 (\text{эВ})$	3.71	6.31	3.6	6.4
Кимёвий каттиклик, $\eta = (I - A)/2 (\text{эВ})$	2.23	2.16	2.15	2.18
Кимёвий потенциал, $\mu_r = -(I + A)/2 (\text{эВ})$	-3.71	-6.31	-3.6	-6.4
Кимёвий юмшоқлик, $\sigma = 1/(2\eta) (\text{эВ}^{-1})$	0.22	0.23	0.23	0.23
Электрофиллик индекси, $\omega = \mu_r^2/2\eta (\text{эВ})$	3.08	9.21	3.01	9.39
Диполь момент, μ (Дебай)	11.27	30.84	11.32	29.11

Фазовий жиҳатдан бир-биридан фарқ қилувчи ципрофлоксацин 1 ва 2 лар учун кенг қўлланиладиган квант-кимёвий кўрсаткичлар DFT усулида ҳисобланди. Маълумки, юқори банд ва қуйи бўш МОлар (ЮБМО ва ҚБМО) кимёда муҳим ўрин тутати. Улар асосида кимёда муҳим аҳамият касб қиладиган η (кимёвий каттиклик), σ (кимёвий юмшоқлик), ΔE (энергетик тирқич), χ (электроманфийлик) ва ω (электрофиллик индекси) каби кўрсаткичлар ҳисоблаб топилиши мумкин. Купманс теоремасига кўра бирикмаларнинг ЮБМО (манфий ишорадаги) энергияси уларнинг ионланиш потенциалига тенг ва айни пайтда ҚБМО энергияси бирикмаларнинг электронга мойиллигини ифодалайди. Шунингдек, ЮБМО ва ҚБМО сатҳлари мос равишда бирикмаларнинг электронодонорлик ва электрооакцепторлик қобилиятларини ифодалайди. Пиперазин чекка азот атомининг протонланиб, тўртламчи азот катионини ҳосил қилиши натижасида ЮБМО ҳамда ҚБМО сатҳлари пасайишига ва ўз навбатида молекуланинг стабиллашишига олиб келган. Ципрофлоксацин 1 ва 2 ларнинг, айниқса уларнинг протонланган ҳолатлари диполь моментларининг катталиги уларнинг кутбилигининг юқорилигидан далолат беради. Ципрофлоксацин 1 ва 2 ларнинг, шунингдек уларнинг протонланган ҳолатларининг кимёвий каттиклик ва юмшоқлик катталиклари қарийб бир хил. 1 ва 2 бирикмаларнинг протонланган ҳолатларида электроманфийлик ва электрофиллик индекслари протонланмаган

ҳолатига нисбатан юқори эканлиги аниқланди. Бу ципрофлоксацин 1 ва 2 ларнинг протонланган ҳолатда нуклеофил ҳужумга мойиллиги юқори эканлигини кўрсатади [6].

АДАБИЁТЛАР

1. Islan G.A., Mukherjee A., Castro. R. Development of biopolymer nanocomposite for silver nanoparticles and ciprofloxacin controlled release // Int J Biol Macromol. –2015. –V. 72. –P.740-750.
2. Tabbara K.F., El-Sheikh H.F., Aabed.B. Extended wear contact lens related bacterial keratitis // Br J Ophthalmol. –2001. –V.85. –P.842-847.
3. Stapleton F., Carnt N. Contact lens-related microbial keratitis: how have epidemiology and genetics helped us with pathogenesis and prophylaxis // Eye. –2012. –V.26. –P.185-193.
4. Schaefer F., Bruttin. O., Zografos. L., Guex-Crosier Y. Bacterial keratitis: a prospective clinical and microbiological study // Br J Ophthalmol. –2012. –V.84. –P.327-328.
5. Appelbaum P.C., Hunter P.A. The fluoroquinolone antibacterials: past, present and future perspectives // Int J Antimicrob Agents. –2000. –V.16. –P.5-15.
6. Kudiyarova A.D., Eshimbetov A.G., Ashurov J.M., Khodjanizayov K.U., Ibragimov B.T. DFT study of rotary barriers of ciprofloxacin molecule fragments and formation of a complex with zinc(II) // Norwegian Journal of development of the International Science. –2021. –№ 61. –P.17-23. doi:10.24412/3453-9875-2021-61-17-23.

Ципрофлоксацинни DFT квант-кимёвий ҳисоблашлари

Резюме. Мақолада фторхинолонлар синфига кирувчи ципрофлоксацин молекуласини DFT таҳлили энергетик ва геометрик параметрлари ҳамда реакцион қобилятини квант-кимёвий усуллар билан назарий ҳисоблаш йўллари орқали олинган илмий натижалар муҳокама қилинди.

Kalit so'zlar: ципрофлоксацин, DFT, энергетик, геометрик параметрлар, электрон параметрлар.

Квантово-химические расчеты ДФТ ципрофлоксацина

Аннотация. В статье обсуждались энергетические и геометрические параметры ДФТ-анализа молекулы ципрофлоксацина, принадлежащей к классу фторхинолонов, а также научные результаты, полученные путем теоретического расчета реакционной способности квантово-химическими методами.

Ключевые слова: ципрофлоксацин, ДФТ, энергетические, геометрические параметры, электронные параметры.

Quantum-chemical calculations of ciprofloxacin DFT

Annotation. The article discusses the scientific results obtained by theoretical calculation of the energy and geometric parameters and reactivity of the ciprofloxacin molecule, which belongs to the class of fluoroquinolones, by quantum-chemical methods of DFT analysis.

Key words: ciprofloxacin, DFT, energetic, geometric parameters, electronic parameters.

NAVOIY VILOYATIDA O'RTA MAXSUS VA KASB-HUNAR TA'LIMINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Jurayeva N. B.

Navoiy innovatsiyalar universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasida o'qituvchisi

Kirish. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonlari oxirgi yillarda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek: "Muammolarimizning yechimi, savollarimizning javobi — bu ta'lim va tarbiya. Hamma eshiklarni ochadigan kalit ham — faqat ta'lim va tarbiyadir" [1]. Shu nuqtai nazardan, o'rta maxsus va professional ta'lim (OMPT) tizimi iqtisodiyot ehtiyojlariga mos, malakali kadrlarni tayyorlashning asosiy bo'g'ini sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, texnikumlar, kasb-hunar maktablari va kollejlarda o'quv jarayonini mehnat bozori talablariga moslashtirish bo'yicha chuqur islohotlar amalga oshirilmoqda [2]. Navoi viloyati misolida ushbu sohaning rivojlanish dinamikasini o'rganish alohida ahamiyatga ega. Chunki viloyat respublikaning yirik sanoat markazlaridan biri bo'lib, bu yerda ta'lim va ishlab chiqarish o'rtasida uzviy aloqalarni yo'lga qo'yish davlat siyosatida ham belgilangan [3]. 2021–2025 yillar mobaynida Navoiy viloyatida faoliyat yuritayotgan OMPT muassasalari soni, ularga qabul qilinganlar, tahsil olayotganlar, bitiruvchilar va pedagog xodimlar tarkibida sezilarli o'zgarishlar qayd etilgan [5]. Shuningdek, mazkur davrda qabul qilingan davlat dasturlari, Prezident farmonlari, strategik hujjatlar hamda xalqaro standartlarga (xususan, MSKO–2011) moslashuv jarayonlari ushbu o'zgarishlarga bevosita ta'sir ko'rsatgan [4, 6].

Maqolaning asosiy maqsadi — Navoiy viloyatida o'rta maxsus va professional ta'lim tizimidagi rivojlanish tendensiyalarini xalqaro ilmiy tahlil uslublari asosida yoritish, davlat siyosati va hududiy amaliyot o'rtasidagi uzviylikni ko'rsatish hamda sifatni oshirishga doir tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Ushbu tadqiqot quyidagi savollarga javob izlaydi:

1. 2021–2025 yillarda Navoiy viloyatida OMPT tizimida qanday miqdoriy va sifat o'zgarishlari kuzatildi?
2. Davlat siyosati va Prezident nutqlari bilan mazkur sohada natijalar o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?
3. Xalqaro ta'lim standartlari nuqtai nazaridan tizimni yanada takomillashtirish uchun qanday strategik yo'nalishlar taklif etilishi mumkin?

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda aralash uslubdagi ilmiy tahlil (mixed-method approach) qo'llanildi. Metodologiya quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: Tadqiqotning asosiy statistik bazasini Navoiy viloyati statistika boshqarmasi tomonidan 2025-yil 29-aprelda e'lon qilingan "Navoiy viloyatida o'rta maxsus va professional ta'lim" nomli press-reviz tashkil etadi [5]. Unda 2021/2022 o'quv yilidan 2024/2025 o'quv yiligacha bo'lgan davr mobaynida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha rasmiy ma'lumotlar keltirilgan: - faoliyat yuritayotgan ta'lim muassasalari

soni (litsey, kollej, texnikum, kasb-hunar maktablari), - qabul qilingan o'quvchilar soni, - tahsil olayotganlar soni, - bitiruvchilar soni, - pedagog xodimlar soni (o'rindoshlarsiz), - shahar va tumanlar kesimidagi taqsimot.

Qo'shimcha sifatida quyidagi manbalardan ham foydalanildi: - O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning ta'lim tizimini isloh qilishga oid nutqlari va chiqishlari [1–3],

- "O'zbekiston Respublikasida milliy malaka tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PQ–345-son qarori (2024-yil 31-oktabr) [4],

- Xalqaro ta'lim tasnifi — MSKO–2011 standarti bo'yicha metodik hujjatlar [6],

- Ilmiy-analitik maqolalar va hukumat portallari materiallari (yuz.uz, insonhuquqlari.uz va boshqalar) [7–8].

Tadqiqotda quyidagi ilmiy tahlil usullari qo'llanildi:

Dinamik qatorlar tahlili — 2021–2025 yillar davomida ta'lim muassasalari soni, qabul qilinganlar, tahsil olayotganlar, bitiruvchilar va pedagoglar tarkibidagi o'zgarishlar bo'yicha o'sish yoki kamayish tendensiyalari hisoblab chiqildi [5].

Foizli o'zgarishlar — har bir ko'rsatkich bo'yicha bazaviy (2021/2022) yilga nisbatan foizli o'sish yoki pasayish darajasi aniqlanib, yillik dinamik ko'rsatkichlar yaratildi.

Normativ-siyosiy tahlil — Prezident nutqlari va strategik hujjatlarda ko'tarilgan ta'lim islohotlari yo'nalishlari bilan statistik natijalar o'zaro solishtirildi, bu orqali davlat siyosati va hududiy amaliyot o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatildi [1–4]. Xalqaro standartlar bilan taqqoslash — ta'lim tizimining tasnifi va bosqichlari MSKO–2011 xalqaro klassifikatori bilan solishtirildi, bu esa tizimning moslashuv darajasini aniqlash imkonini berdi [6].

Natijalar. 2021–2025 yillar davomida Navoiy viloyatida faoliyat yuritayotgan o'rta maxsus va professional ta'lim muassasalari sonida sezilarli o'zgarishlar qayd etildi. 2024/2025 o'quv yili boshida bunday muassasalar umumiy soni 30 taga yetgan bo'lib, bu 2021/2022 o'quv yiliga nisbatan 3,4 % ga ko'paygan [5].

Shu jumladan:

- Akademik litseylar soni 3 ta bo'lib, 2021-yildan buyon o'zgarmagan;
- Kasb-hunar maktablari soni 11 ta — ham o'zgarishsiz qolgan;
- Kollejlar soni 4 tadan 3 taga kamaygan (25 % kamayish);
- Texnikumlar soni esa 11 tadan 13 taga oshgan (18,2 % o'sish) [5].

Bu o'zgarishlar viloyatda o'rta maxsus ta'limdan ko'ra professional yo'nalishdagi texnikum tarmog'ini kengaytirishga e'tibor kuchayganini ko'rsatadi. Akademik litseylar tarmog'i esa asosan markazlashgan holda Navoiy shahrida joylashgan.

Qabul ko'rsatkichlari bo'yicha ma'lumotlar viloyatda ta'lim tizimining real yuklamasi va yoshlar qamrovini aks ettiradi. 2024/2025 o'quv yili boshida qabul qilinganlar soni quyidagicha bo'lgan:

- Akademik litseylar — 628 nafar, deyarli barqaror;
- Kasb-hunar maktablari — 3,5 ming nafar (2021-yildagi 3,4 ming nafarga nisbatan 2,9 % o'sish);
- Kollejlar — 0,3 ming nafar (70 % kamayish);

- Texnikumlar — 2,0 ming nafar (41,2 % kamayish) [5]. Bu natijalar texnikum va kollejlar bo'yicha qabul ko'rsatkichlarida sezilarli pasayish borligini ko'rsatmoqda. Bu holat ayrim yo'nalishlarda qabul kvotalarining optimallashtirilishi va ta'lim tizimini qayta tuzish jarayonlari bilan izohlanadi.

Tahsil olayotgan o'quvchilar soni 2024/2025 o'quv yili boshida 13,3 ming nafarni tashkil etib, 2021-yilga nisbatan 2,6 ming nafarga (16,4 %) kamaygan [5]. Ta'lim shakllari bo'yicha ko'rsatkichlar quyidagicha:

- Akademik litseylar — 1,2 ming nafar (14,3 % kamayish),
- Kasb-hunar maktablari — 6,8 ming nafar (11,5 % o'sish),
- Kollejlar — 0,6 ming nafar (64,7 % kamayish),
- Texnikumlar — 4,7 ming nafar (2,0 ming nafarga kamayish) [5].

Bu raqamlar kasb-hunar maktablariga bo'lgan talab oshib borayotganini, ammo texnikum va kollejlar segmentida pasayish tendensiyasi mavjudligini ko'rsatmoqda. Shuningdek, o'quvchilarning katta qismi Navoiy shahri va yirik sanoat markazlarida to'plangan.

2024-yilda OMPT tizimi bo'yicha jami bitiruvchilar soni 7,5 ming nafarni tashkil etgan bo'lib, bu 2021-yilga nisbatan 8,3 barobarga oshgan [5]. Segmentlar bo'yicha:

- Kasb-hunar maktablari — 3,2 ming nafar (asosiy o'sish manbai),
- Kollejlar — 0,3 ming nafar (4 barobar o'sish),
- Texnikumlar — 3,1 ming nafar (16,5 barobar o'sish),
- Akademik litseylar — barqaror ko'rsatkich (~0,6 ming).

Bu natijalar Navoiy viloyatida ayniqsa texnikumlar tarmog'ida bitiruvchilar sonining keskin oshgani, ya'ni tizimning ishlab chiqarish sektori bilan yaqinlashayotganini bildiradi.

2024/2025 o'quv yili boshida viloyatdagi pedagog xodimlar (o'rindoshlarsiz) soni 956 nafarni tashkil etib, bu 2021-yilga nisbatan 32,8 % ga ko'paygan [5]. Segmentlar bo'yicha:

- Akademik litseylar — 127 nafar (+6,7 %),
- Kasb-hunar maktablari — 460 nafar (+67,3 %),
- Kollejlar — 44 nafar (-47,0 %),
- Texnikumlar — 325 nafar (+33,7 %).

Eng ko'p pedagog xodimlar kasb-hunar maktablari va texnikumlarda jamlangan bo'lib, bu tizimning professional yo'nalishga qayta yo'naltirilayotganini ko'rsatadi. Kollejlardagi keskin kamayish ularning strukturaviy qayta tashkil

etilishi bilan bog'liq. Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, akademik litseylarning barchasi Navoiy shahrida joylashgan, kasb-hunar maktablari esa Qiziltepa va Nurota tumanlarida nisbatan ko'proq. Texnikumlar Navoiy shahri, Zarafshon, Karmana va Xatirchida yuqori kontsentratsiyaga ega [5]. Bu holat viloyat markazlari va tumanlari o'rtasida ta'lim imkoniyatlari bo'yicha nomutanosiblik mavjudligini ko'rsatadi. Ayni paytda kasb-hunar maktablarining geografik taqsimoti ko'proq aholining ta'limga kirish imkoniyatini oshirayotganini ta'kidlash lozim.

Muhokama. 2021–2025 yillar davomida Navoiy viloyatida o'rta maxsus va professional ta'lim tizimi miqyosida qayd etilgan o'zgarishlar davlat siyosatida belgilangan strategik yo'nalishlar bilan uzviy bog'liqdir. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'limni isloh qilish masalalarini doimiy ravishda kun tartibiga qo'yib kelmoqda. U bir nutqida shunday degan edi:

“Muammolarimizning yechimi — ta'limda. Hamma eshiklarni ochadigan kalit ham — faqat va faqat ta'lim va tarbiyadir” [1]. Statistik natijalar [5] va Prezident nutqlarida ilgari surilgan yo'nalishlar [1–3] o'rtasida aniq uzviylik mavjud. Jumladan, kasb-hunar maktablari va texnikumlar sonining ko'payishi, qabul va bitiruvchilar sonida sezilarli o'sish kuzatilgani — professional ta'limni iqtisodiyot ehtiyojlariga moslashtirishga qaratilgan siyosat natijasidir.

Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan “maktabdan boshlab ishlab chiqarishgacha uzviy tizim” konsepsiyasi kasb-hunar ta'limi tizimini qayta yo'naltirishda muhim omil bo'ldi [2]. Bu jarayonda texnikumlar asosiy bo'g'inga aylanib bormoqda, bu esa 2021–2025 yillar oralig'ida texnikumlar sonining 18,2 % ga oshishi va bitiruvchilar sonining 16 barobardan ortiq ko'payishida yaqqol ko'rinmoqda [5]. Natijalardan ko'rinishicha, kollejlarda son va qabul ko'rsatkichlarida keskin pasayish kuzatilmoqda. Bu holat hukumat tomonidan 2017-yildan boshlab kollejlarda tizimini optimallashtirish, ayrimlarini texnikumlarga aylantirish siyosati bilan bog'liqdir. PQ–345-son qarorida ta'lim tizimini xalqaro malaka standartlariga moslashtirish va o'quv dasturlarini qayta tuzish zarurligi belgilab berilgan [4].

Mazkur qayta tuzilish jarayoni qisqa muddatda ayrim kollejlarning yopilishi yoki birlashtirilishiga olib kelgan bo'lsa-da, uzoq muddatda bu tizimning texnik yo'nalishlarga yo'naltirilishini kuchaytiradi. Bu esa O'zbekistonning MSKO–2011 xalqaro ta'lim tasnifiga moslashuvini jadallashtiradi [6].

Umuman olganda, Navoiy viloyatida OMPT tizimida qayd etilgan o'zgarishlar davlat siyosatining real hududiy natijalarini yaqqol aks ettirmoqda. Kasb-hunar maktablari va texnikumlarning kengayishi — mehnat bozori ehtiyojlariga yaqinlashuvni, pedagoglar sonining oshishi — ta'lim quvvatlarining kengayishini bildiradi.

Shu bilan birga, kollejlarda segmentidagi qisqarish, hududiy nomutanosibliklar va sifat monitoringi tizimining sustligi — yechimini talab qiladigan muammolardir. Bu esa siyosiy qarorlar, moliyaviy qo'llab-quvvatlash va xalqaro tajribani chuqur integratsiya qilishni talab qiladi [1–8].

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari Navoiy viloyatida 2021–2025 yillar davomida o'rta maxsus va professional ta'lim (OMPT) tizimida sodir bo'lgan chuqur strukturaviy o'zgarishlarni ko'rsatdi. Rasmiy statistik ma'lumotlar, davlat siyosati va xalqaro ta'lim standartlari tahlili quyidagi asosiy xulosalarga olib keldi:

1. Tizimning qayta yo'naltirilishi: texnikumlar soni va bitiruvchilar ko'rsatkichlari keskin oshgani, kasb-hunar maktablari tarmog'ining kengaygani — professional yo'nalishga o'tishning real belgilaridir [5].

2. Kollejlarda segmentidagi qisqarish: bu holat PQ–345-son qarori va tizimni MSKO–2011 tasnifiga moslashtirish siyosati bilan bog'liq bo'lib, qisqa muddatli cheklolarga qaramay, uzoq muddatda tizimni soddalashtirish va malaka darajalarini aniq belgilashga xizmat qiladi [4, 6].

3. Hududiy tafovutlar: ta'lim muassasalari asosan Navoiy shahrida to'plangan bo'lib, bu tumanlar kesimida ta'limga kirish imkoniyatlarida nomutanosibliklarni yuzaga keltirmoqda [5]. Kasb-hunar maktablari bu tafovutni qisman yumshatmoqda, biroq texnikum va akademik litseylar tarmog'ida kengayish zarur.

4. Kadrlar salohiyati va sifat masalasi: pedagoglar soni oshgani ijobiy, ammo xalqaro tajriba nuqtai nazaridan sifat ko'rsatkichlari — malaka darajasi, amaliy ko'nikmalar, sanoat bilan integratsiya — ustuvor yo'nalish bo'lib qolmoqda [3, 6, 7].

5. Davlat siyosati va hududiy natijalar o'rtasidagi uyg'unlik: Prezident nutqlari va strategik hujjatlarda belgilangan yo'nalishlar viloyatdagi real natijalar bilan sezilarli darajada mos keladi [1–3, 5].

6. Xalqaro standartlarga yaqinlashuv: MSKO–2011 tasnifiga muvofiqlik darajasi oshmoqda, biroq ta'lim dasturlarini yangilash va malaka ramkalarini to'liq joriy etish bo'yicha ishlar davom etmoqda [6].

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, Navoiy viloyatida OMPT tizimi rivojlanishida muhim ijobiy siljishlar mavjud, ammo sifatni oshirish, hududiy tenglikni ta'minlash va xalqaro standartlarni chuqur integratsiya qilish bo'yicha hali bajarilishi zarur bo'lgan ko'plab vazifalar mavjud.

Tavsiyalar sifatida quyidagilarni ta'kidlash mumkin: Texnikumlar va kasb-hunar maktablarida o'quv dasturlarini sanoat bilan birgalikda ishlab chiqish; Tumanlardagi ta'lim imkoniyatlarini tenglashtirish, ayniqsa texnikum tarmog'ini kengaytirish; Pedagoglar malakasini xalqaro me'zonlar asosida muntazam oshirish; Bitiruvchilarning mehnat bozoriga integratsiyasi bo'yicha kuzatuv va baholash tizimini yaratish.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. (2021). “Muammolarimizning yechimi — ta'lim va tarbiya”. Prezident nutqi. [Onlayn]. Available: https://president.uz/oz/lists/view/7519
2. Mirziyoyev Sh.M. (2023). “Maktabdan ishlab chiqarishgacha uzviy tizim” konsepsiyasi bo'yicha nutq. [Onlayn]. Available: https://president.uz/oz/lists/view/8127
3. Mirziyoyev Sh.M. (2022). “Yangi avlod kadrlari — islohotlar poydevori”. Prezident chiqishi. [Onlayn]. Available: https://president.uz/oz/lists/view/3864
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentiining qarori PQ–345 (31.10.2024). “O'zbekiston Respublikasi milliy malaka tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida”. [Onlayn]. Available: https://gov.uz/oz/edu/pages/pqpf

5. Navoiy viloyati statistika boshqarmasi (2025). Navoiy viloyatida o'rta maxsus va professional ta'lim. Rasmiy press-reliz. 29-aprel 2025-y.
6. UNESCO (2011). *International Standard Classification of Education (ISCED 2011)*. Paris: UNESCO Institute for Statistics.
7. OECD (2019). *Vocational Education and Training in a Changing World*. OECD Publishing, Paris.
8. Yuz.uz (2024). "Ta'lim-tarbiya tizimi: taraqqiyotning yangi bosqichi muhokama qilindi". [Onlayn]. Available: [https://yuz.uz/uz/news/talim-tarbiya-tizimi-taraqqiyotning-yangi-bosqichi-muhokama-qilindi] (https://yuz.uz/uz/news/talim-tarbiya-tizimi-taraqqiyotning-yangi-bosqichi-muhokama-qilindi)

Annotatsiya. Ushbu maqolada 2021–2025-yillar davomida O'zbekistonning Navoiy viloyatida o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limining rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Rasmiy statistik ma'lumotlar, Prezident nutqlari va me'yoriy hujjatlar asosida ta'lim muassasalari sonidagi o'zgarishlar, qabul dinamikasi, bitiruvchilar va pedagogik kadrlar holati o'rganilgan. Tahlil davlat ta'lim siyosati bilan hududiy amalga oshirish amaliyoti o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yoritadi. Ta'lim sifati, mehnat bozori talablariga moslik va muassasalarning salohiyatini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kasb-hunar ta'limi, o'rta maxsus ta'lim, ta'lim siyosati, statistika.

Тенденции развития среднего специального и профессионального образования в Навоийской области

Аннотация. В данной статье анализируются тенденции развития среднего специального и профессионального образования в Навоийской области Узбекистана в период с 2021 по 2025 годы. На основе официальных статистических данных, выступлений Президента и нормативных документов исследуются изменения в количестве образовательных учреждений, динамике приема учащихся, выпускников и педагогических кадров. Анализ выявляет взаимосвязь между государственной образовательной политикой и региональными практиками ее реализации. Предложены рекомендации по повышению качества образования, улучшению соответствия рынка труда и укреплению институционального потенциала.

Ключевые слова: профессиональное образование, среднее специальное образование, образовательная политика, статистика.

Development Trends of Secondary Specialized and Vocational Education in the Navoi Region

Annotation. This article analyzes the development trends of secondary specialized and vocational education in the Navoi region of Uzbekistan between 2021 and 2025. Based on official statistical data, presidential speeches, and normative documents, the study examines changes in the number of educational institutions, enrollment dynamics, graduates, and teaching staff. The analysis highlights the relationship between state educational policy and regional implementation practices. Recommendations are proposed to enhance educational quality, improve labor market relevance, and strengthen institutional capacity.

Key words: vocational education, secondary specialized education, educational policy, statistics.

УДК 564.48.01

НЕФТЬ-ГАЗ ОМБОРЛАРИНИ ҲАВФСИЗ САҚЛАШ УЧУН МАХСУС ОЛОВБАРДОШ ЦЕМЕНТ КОМПОЗИЦИЯ

Абдукодиров¹ Ф.Б., Ахмедов² С.И., Хабибуллаев³ А.Ж., Мавлонова⁴ М.Э.

1,2,4-ТАСИ, 3-ҚҚДУ

Сўнги йилларда нефть омборларини авриясиз, ишончли ва хавфсиз сақлаш энг долзарб муаммолардан бири хисобланади [1-2]. Бутун дунёда қазиб олинадиган нефть ва нефть маҳсулотларини сақлаш, қайта ишлаш асосан резервуар паркларда амалга оширилади. Шундай экан хавфли ишлаб чиқриш объектлари орасида минглаб нефть ва нефть маҳсулотларини сақлаш омборлари давлат реестрида ўрин эгаллаган.

Шунунгдек Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 21 июлдаги қабул қилинган №39 “Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг саноат хавфсизлиги” тўғрисидаги қонунига биноан нефть омборлари ва резервуар парклари хавфли саноат объектларига киртилганди. Келтирилган фактларга асосланган ҳолда, биз тадқиқотларимизнинг кейинги босқичида қурилиш материаллари ва конструкцияларининг иссиққа чидамлилиги ва оловбардошлигини ошириш муаммосидан ташқари, портлаш жараёнида вужудга келадиган кучли зарбали тўлқин, гидродинамик оқим тўлқини, аланга ва кучли босимни ҳам хисоблаш кераклигига эътибор бердик. Биз юқорида таъкидлаганимиздек, ёқилғи омборларини лойихалашда, қуришда ва эксплуатация қилишда ишлатиладиган қурилиш ашёларига жуда юқори талаблар қўйилади. Сабаби, турли фавқулотда вазиятлар содир бўлганда, танлаб олинган қурилиш ашёлари ва улардан барпо этилган иншоот ва қурилмалар ўта ишончли даражада бўлгандагида, турли фожеа ва йўқотишларни олди олинади.

Шу сабабдан биз кейинги тадқиқотларимизда омборхоналарни қуришда қўлланиладиган қурилиш ашёларининг оловбардошлигини ошириш йўналишида тадқиқотларни олиб бордик.

Дастлаб асбест толалари билан кучайтирилган цемент асосида олинган композицион материалларни хоссаларини такомиллаштириш масаласини ўргандик. Маълумки, цемент тоши сиқилишга яхши ишлайди, лекин чўзилишга ёмон ишлайди, бу эса зарбали тўлқин таъсирида шиддат билан парчаланиб кетишига олиб келади. 15% асбест толаси қўшилса цемент тошини физик-механик хоссалари ошиб боради, чунки асбест толаси чўзилишга яхши ишлайди. Асбестцемент чўзилишга мустаҳкамлиги юқори, ўтга чидамлилиги, юқори бўлиб, узок хизмат қилиши мумкин. Бирок, унинг сув ўтказувчанлиги юқоридир. Бу муаммони бартараф этиш учун, биз асбестцемент қоришмаси таркибига янги “МНА”-русумидаги полимерни бир неча нисбатда (0,05 дан то 3,0 масса микдоригача микдорда) қўшиб, унинг амалий хоссаларини ўргандик.

Асосан хризотил асбестдан фойдаландик, негаки бу хом ашёнинг захиралари бизнинг республикамызда кўпдир. Унинг 3-6 навлари узунлиги 10 мм дан кўп, диаметри 4000 мм. булар 50-24% бўлади, қолгани 50-76% эса чангсимон ва бошқа қўшимчалардан иборат. Асбест толасининг сирти юзаси (15-30 г/м³) жуда катта бўлгани учун кўп сув талаб қилади. Тайёрланган асбестоцемент бўтқасида асбест бир метёрда таркалиши таъминланди. “МНА”-русумидаги полимерни қоришма таркибига киритишимиз билан, сувга бўлган талаб

кескин камайиши, олиб борилган тадқиқотларимиз давомида маълум бўлди.

Цемент қотиш жараёнида ундан ажралиб чиқаётган яхши қотувчи компонентни асбест ютиб-шилиб олиш жараёни, таркибда “МНА”-полимерининг миқдорини ортиб бориши билан тезлашиши аниқланди. Шунинг хисобига цементни қотиши тезлашади ва асбест билан яхши ёпишиб жипслашади. Бунинг натижасида ишлаб чиқарилаётган буюм, ўзининг технологик кўрсаткичларига регламентда белгаланган вақтдан аввал эришади.

“МНА”-русумидаги полимер билан модификацияланган асбест-цемент қоришмаси билан қуйидаги оловбардош ва иссиқлик таъсирига чидамли бўлган буюмлар олиш мумкинлиги аниқланди: -томбоп шифер, деворбоп шифер; -кувурлар, муфталар; -вентиляция қоробкалари, санитар-техник буюмлари; -оловдан муҳофаза қиладиган тўсиқлар, буюмлар, зонтлар.

Хоссалари тақомиллаштирилган асбест-цемент махсулотининг чўзилишга мустаҳкамлиги 1400 МПа, яъни арматуранинг кўрсаткичига тенглашар экан. Асбестоцемент таркибида 0,5% “МНА”-полимери бўлганда цемент тошига қараганда $R_{чз}=3-5$ марта, $R_{эгл}=2-3$ марта юқори бўлиши аниқланди.

Совуққа чидамлилиги: $-p=1,57$ г/см³ да 25 цикл; $-p=1,65$ г/см³ да 50 цикл; $-p=1,8$ г/см³ да 100 цикл.

Иссиқ ўтказувчанлиги $p=1,9$ г/см³ да 0,35 Вт/(м⁰С) 850⁰С температурага ишлатиш мумкин. “МНА”-русумидаги полимернинг миқдорини 2,5-3,0 масса миқдорига ортиши, махсулотнинг иссиққа чидамлигини 1680⁰С гача ошириш мумкинлиги исботланди.

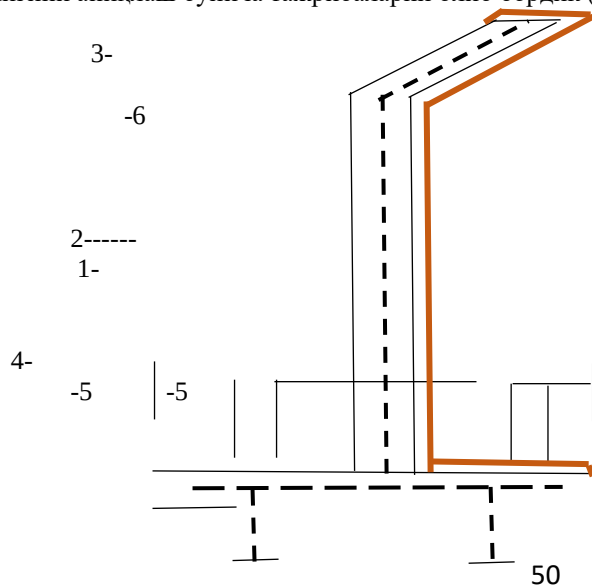
Бетон махсулотларининг юқорида санаб ўтилган камчиликларини бартараф этиш мақсадида, биз кейинги тадқиқотларимизда, ёқилғи сақлаш омлари, АЁҚШ ва хавфли тоифаланган объектларда ишлатиладиган тўсиқларнинг сиртки деворини, янги ишлаб чиқилган “МНА”-русумидаги асбестцемент қоришмаси билан (шпаклевка кўринишида) ишлов бериб, унинг технологик ва амалий хоссаларини ўрганишни мақсад қилиб олдик. Бу муаммонинг долзарблиги шундан иборатки, Қорқалпоқистон Республикасида иқлим ўта мўтадил бўлиб, ёзнинг иссиқ кунларида об-хаво 70-78⁰С гача кўтарилади, кузги ва баҳорги ёғингарчилик даврида хавонинг таркибида туз, минераллар кўп бўлганлиги сабабли кислотали ёмғирлар кўп ёғади, қиш мавсумида қор ва ёмғирларнинг меъёри жуда паст, бундан ҳолатда, атмосфера хавосида агрессив, тажовузкор унсурлар миқдори меъёридан ортиқ бўлиб, ҳар қандан мустаҳкам иншоот, қурилма, ҳаттоки темир-бетон қурилиш конструкциясини ҳам эрозиясини, коррозиясини тезлаштириб, уларни яроқсиз ахволга келтиради.

Вужудга келган бундай салбий ҳолат, мантиқан барча ижтмоий, маданий, тарихий объектлар қатори, ёқилғи омборлари девор, тўсиқ ва қурилмаларига салбий таъсир кўрсатиб келмоқда [3-4].

Шу сабабли, биз кейинги тадқиқотларимизда, Тахиятош ёқилғи омбори ташқи тўсиқ-деворларини “МНА”-русумидаги полимер билан тақомиллаштирилган асбестцемент қоришмасини пардозбоп сурткич (шпаклевка) билан ишлов бериб, деворнинг ташқи деворида, махсус химоя қатламини ҳосил қилиб, унинг амалий хоссаларини ўргандик (1- расм). Дастлабки алангали тажриба-синовларда, “МНА”-русумидаги полимер қўшилган асбестцемент билан қопланган бетон тўсиқ, Тахиятош ёқилғи омборхонасида мавжуд бўлган бетон тўсиқларга нисбатан юқори ҳароратга бардошлиги ва олов таъсирида жуда секин, ҳамда бир текис кенгайиш хусусиятига эга эканлигини намоён этди, ёқилғи омборхонаси тўсиғи намунасининг ташқи кўринишида эса нотекис кенгайиши ва тартибсиз равишда ёриқлар ҳосил бўлиши кузатилди (2- расм).

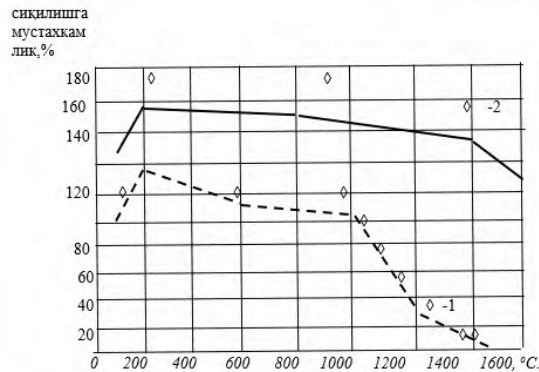
Олиб борилган аланга таъсирини ўрганиш йўналишидаги синовлар шунинг кўрсатдики, “МНА”-русумидаги полимер қўшилган асбестцемент билан қопланган бетон тўсиқ таркибида, юқори ҳарорат ва аланга таъсирида ҳосил бўлаётган ёриқлар, ажралиб чиқаётган кристаллогидратларни ўзида ютиб, полимер (золь-гель) қатлами эса, шу гидроксил гуруҳ намлигини ютиб, шишади ва ёриқларни тўлдиради, бу жараён, худди ёш чақалоқларда қўлланиладиган памперснинг ишлаш механизмининг эслатади. Бунинг натижасида, ёриқларнинг хаотик ҳосил бўлиши камаёди ва бетон намунасининг иссиққа ва оловга бардошлиги ортади (3- расм).

Экспериментларнинг кейинги босқичида, оловбардошлик кўрсаткичини аниқлашга тайёрланган намуналарнинг бир вақтнинг ўзида юқори ҳарорат ва сиқилиш кучланиши таъсир эттирганда деформацияга бардошлигини аниқлаш бўйича тажрибаларни олиб бордик (3- расм).

1-расм. Алангани ва зарбали тўлқинни қайтарувчи темир-бетон тўсиқнинг “МНА”-русумидаги полимер билан такомиллаштирилган асбестоцемент қоришмаси билан ишлов берилган кўриниши: 1-темир-бетон тўсиқ девори, 2- пўлат арматура, 3-тўлқинни қайтарувчи қош (зонг), 4 - деворни барқарорлигини таъминловчи қисми (фундамент), 5 - деворни ерга илашишини кучайтирувчи тиш-тирговичлар, 6-“МНА”-русумидаги полимер билан такомиллаштирилган асбестоцемент қоришмаси қатлами. Олиб борилган тажриба синовлари шуни кўрсатдики, “МНА”-русумидаги полимер қўшилган асбестоцемент билан қопланган бетон намуналари, юқори харорат ва сиқилиш кучланиши таъсир эттирганда, деформацияга қаршилиги юқори бўлар экан. Бунинг асосий сабаби шундан иборатки, саноатда кенг қўлланиладиган қўшимчалар киритилган бетон намуналари, юқори харорат ва сиқилиш кучланиши таъсир этганида тартибсиз равишда ва шиддат билан кенгайди ва когломератнинг кристалл панжарасини бузилиши натижасида деструкцияга учрайди.

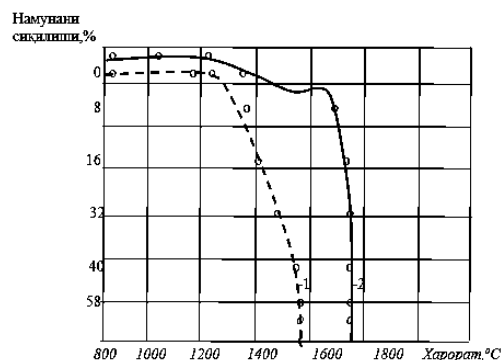
Бизнинг ишланма асосида тайёрланган бетон намуналари эса, юқори харорат ва кучланш таъсирида, юқори даражада кристалл панжаранинг мустахкамлиги, унинг ташқи қаватини полимер қатлами қоплаб олганлиги натижасида, мустахкам тизимни ҳосил қилади ва хароратнинг 1500 - 1800°C га етганида ҳам юқори барқарорликни намоён этади.

2-расм. Тажриба-синов намуналарининг юқори харорат таъсирида сиқилишга мустахкамлиги кўрсаткичининг ўзгариш динамикаси: 1- саноат бетон намунаси, 2- “МНА”-русумидаги полимер қўшилган асбестоцемент билан қопланган бетон намунаси.

Иссиқлик ўтказувчанлик (λ) материалнинг ғоваклиги ва тузилишига боғлиқлигини юқорида олиб борилган эксперимент натижалари кўрсатди. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, саноат стандарти бўйича тайёрланган намуналарда иссиқлик ўтказувчанлик (λ) ортиши кузатилди, биз томондан ишлаб чиқарилган қўшимчали бетон намуналарида бу кўрсаткич камайди. Иссиқлик ўтказувчанликни аниқлаш бўйича олиб борилган эксперимент натижалари 1- жадвалда келтирилган.

Намуналарнинг термик чидамлиги аниқлаш бўйича олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, “МНА”-русумидаги полимер қўшилган асбестоцемент қопламаси билан қопланиб ишлов берилган бетон хароратни циклли кўп марта ўзгаришида, кислотали ёмғирлар, атмосферанинг иссиқ хавоси ва қуёш радиацияси узоқ вақт давомида (5 йил давомида) таъсир этганда ҳам парчаланмасдан бардошлик хусусияти юқорилигини кўрсатди [3]. Маълумки, термик чидамлилик материалнинг таркибига, хароратдан кенгайиш коэффициентига ҳам боғлиқ бўлади.

3-расм. Намунага бир вақтнинг ўзида юқори харорат ва зарбали тўлқин (сиқилиш кучланиши) таъсир эттирганда деформацияга бардошлик кўрсаткичлари: 1- саноат бетон намунаси, 2-“МНА”-русумидаги полимер қўшилган асбестоцемент билан қопланган бетон намунаси.

1-жадвал. Тажриба синов намуналарининг иссиқлик ўтказувчанлик ва ютувчанлик коэффициентлари

№	Намуналар	Ўртача зичлик, кг/м ³	λ , Вт/м ⁰ С	C, кЖ/кг ⁰ С
1	Саноат намунасидаги бетон	2750	2,95	2,6
2	“МНА”-русумидаги полимер қўшилган асбестоцемент билан қопланган бетон	2550	2,65	2,35

Иссиқ харорат ва аланга таъсирини ўрганиш бўйича олиб борилган экспериментлар натижасида олинган натижалар, “МНА”-русумидаги полимер қўшилган асбестоцемент билан қопланган бетон намуналарини махсус

тоифаланган объектларда қўллаш мумкинлигини кўрсатди.

Эксперимент натижаларига асосланган ҳолда, биз саноат техноген чиқиндиси – фосфогипс ва галоидли мономер асосида олинган “МНА”-русумидаги полимер қўшимчаларини махсус тоифаланган, ўта ҳавфли ва юқори даражада маъсулиятни талаб қиладиган бино, иншоотларда ва корхоналарда (АЭС, ИЭС, ГЭСлар, ёқилғи сақлаш омборлари ва ёқилғи қуйиш шахобчаларида) амалиётда қўллаш мумкинлигини аниқладик.

АДАБИЁТЛАР

1. Баженов С.И., Львов В.И. Огнестойкие бетоны. М.: Стройиздат.1997г.
2. Золотухин И.В. Специальные добавки к бетонам.С-Пб.: Химия.2008г.
3. Ахмедов С.И., Ахунжанова С.Р., Абдукадиров Ф.Б. Чиқиндиар асосида янги антипиренларни олиш ва хоссаларини урганиш. Меъморчилик ва қурилиш муаммолари журнали, №2,2025 й.-100-102 б.
4. Ахмедов С.И., Мухамедов Н.А., Ахунжанова С.Р., Абдукадиров Ф.Б., Сивенков А.Б.Добавки нового поколения на основе техногенных отходов для повышения огнестойкости цементных композиций. Журнал Актуальные проблемы пожарной безопасности. №2, 2025 г.-с.28-33.

Мақолада ёқилғи омборларини оловдан ва зарбали тўлқиндан химоя қилувчи тўсиқни олов ва иссиққабардошлигини ошириш учун янги полимер билан модификация қилинган асбестцемент композиция ишланмаси ҳақида маълумот берилган ва унинг амалий хоссалари ўрганилган.Олиб борилган изланишлар натижасида маҳаллий хом ашё ва саноат техноген чиқиндилари асосида оловбардош безак, пардозбоп ва бетон конструкция материалларини олиш имконияти кўрсатилган.Олинган ишланмани аниқ қўлланиш соҳалари кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар:бетон, оловдан химоя, иссиққа бардош, полимер композиция, штукатурка, пардозбоп материал.

В статье приведены сведения о разработке асбестоцементной композиции, модифицированной новым полимером для повышения огне- и теплостойкости преграды, защищающей склады ГСМ от огня и ударных волн. Изучены ее практические свойства, на основе которых показаны возможные области практического применения.

Ключевые слова: бетон, огнезащита, жаропрочность, полимерная композиция, штукатурка, отделочный материал.

The article provides information on the development of asbestos-cement composition modified with a new polymer to increase the fire and heat resistance of the barrier that protects fuel warehouses from fire and shock waves, and its practical properties are studied. the possibility of obtaining construction materials is indicated.

Key words: concrete, fire protection, heat resistance, polymer composition, plaster, finishing material.

МОНИТОРИНГ И КАРТОГРАФИРОВАНИЕ ВЛАЖНОСТИ И ТЕМПЕРАТУРЫ ПОЧВЫ: МЕТОДЫ И ПРИМЕНЕНИЕ

Султашова О.Г., Наурузбаева Г.Т., Бахрамова Г.Б.

Каракалпакский государственный университет

Влага и температура почвы являются критически важными факторами, определяющими условия для роста и развития растений, функционирование почвенных микроорганизмов, биогеохимические процессы и общее состояние агроэкосистем. Точные и своевременные данные о пространственном распределении этих параметров в различных почвенных слоях необходимы для эффективного управления сельским хозяйством, оценки водных ресурсов, прогнозирования урожайности, мониторинга засух и моделирования климатических изменений. Традиционные методы измерения влажности и температуры почвы, основанные на прямых замерах в отдельных точках, часто бывают трудоемкими, дорогостоящими и не позволяют получить полную картину пространственной неоднородности этих показателей.

В последние десятилетия активное развитие получили дистанционные методы зондирования Земли (ДЗЗ) и геоинформационные системы (ГИС), которые открыли новые возможности для оперативного и широкомасштабного мониторинга и картирования влажности и температуры почвы. Использование данных с космических аппаратов, самолетов и наземных датчиков, интегрированных в ГИС-среду, позволяет получать детальную информацию о пространственно-временной динамике этих ключевых параметров. Понимание того, как эти показатели распределяются в разных почвенных горизонтах, имеет решающее значение для оптимизации сельскохозяйственных практик, таких как орошение, внесение удобрений и защита растений.

В контексте противодействия угрозам, связанным с изменением климата, как отмечают документы Всемирной метеорологической организации (ВМО), необходимо картирование существующих и прогнозируемых изменений климатических условий. Известно, что влажность почвы является интегральным показателем влагообеспеченности растений и имеет большое значение для оценки условий увлажнения территории и сельскохозяйственных культур. Водный режим почв зависит от множества факторов, включая структуру почво-грунтов, климат, рельеф, водно-физические свойства почв, агротехнику возделывания культур и условия грунтового питания. Анализ водного режима почв обычно начинается с рассмотрения климатических факторов, в частности, атмосферных осадков и испаряемости, которые играют ведущую роль в его формировании. Стоит отметить, что влажность почвы также влияет на скорость проникновения воды в семена, и для успешного прорастания при оптимальной температуре семенам требуется определенный процент влаги от их веса, зависящий от типа почвы и ее характеристик.

Целью данной статьи является обзор и анализ современных методов и технологий, применяемых для картирования влажности и температуры почвы в различных ее слоях. Мы рассмотрим принципы работы дистанционных датчиков, алгоритмы обработки данных, а также практическое применение полученных

результатов в сельском хозяйстве, гидрологии и экологии. Статья также затронет вопросы точности методов, их ограничений и перспектив дальнейшего развития. Влажность почвы является **интегральным показателем влагообеспеченности растений** и имеет большое значение для оценки условий увлажнения территории и состояния сельскохозяйственных культур. Водный режим почв зависит от множества факторов, среди которых ключевыми являются структура почво-грунтов, климат, рельеф, водно-физические свойства почв, агротехника возделывания культур, условия грунтового питания и другие.

Для корректного анализа водного режима почв первостепенное значение имеет рассмотрение **климатических факторов**. Атмосферные осадки и испаряемость играют ведущую роль в формировании водного режима почв. Распределение осадков по сезонам, их интенсивность, а также величины потенциальной и эффективной испаряемости определяют влагонакопление и дефицит влаги в почве.

Влажность почвы напрямую влияет на процессы, связанные с семенами. Семенам требуется определенный процент влаги от их веса для начала прорастания. Наличие достаточного количества влаги в виде накопленной почвенной воды и своевременные весенние осадки, при оптимальной температуре, играют большую роль в успешном и быстром прорастании. **Типичные требования к почвенной влажности (VWC) могут составлять >25-30%**, в зависимости от типа почвы и ее агрофизических характеристик.

Температура почвы – это показатель теплового режима верхнего почвенного слоя. Она зависит от множества факторов, включая солнечную радиацию, альбедо поверхности, влажность почвы, атмосферные осадки, тип почвы и растительный покров. Температура почвы влияет на: **биологическую активность** (скорость прорастания семян, развитие корневой системы, жизнедеятельность почвенной микрофлоры и фауны), **физико-химические процессы** (скорость минерализации органического вещества, растворимость солей, диффузию газов) и **тепловой баланс**, оказывая влияние на локальный микроклимат.

Как отмечалось, атмосферные осадки и испаряемость играют ведущую роль в формировании водного режима почв. Распределение осадков по сезонам, их интенсивность, а также величины потенциальной и эффективной испаряемости определяют влагонакопление и дефицит влаги в почве. Согласно документам Всемирной метеорологической организации (ВМО) и ежегодным посланиям, в связи с глобальным потеплением климата наблюдается **наиболее непосредственная угроза не только жизни человечества, но и, в первую очередь, сельскому хозяйству**. Эти угрозы обусловлены **частотой возникновения экстремальных явлений**, таких как устойчивые отклонения от нормы температуры воздуха и почвы, аномалии сумм осадков, атмосферные, почвенные и гидрологические засухи. Эксперты ВМО прогнозируют **продолжение этих тенденций**. В связи с этим, при планировании мер по противодействию изменениям климата, **необходимо картирование ряда сложившихся условий и возможных будущих климатических изменений**, включая наблюдаемые повышения температуры, которые создают все более сложные проблемы во многих аспектах нашей жизни, и особенно в сельском хозяйстве.

Суть **агроклиматического подхода** заключается в логическом сопоставлении и анализе всех факторов, обусловленных закономерностями пространственного распределения температуры и влажности почвы. Этот метод предполагает получение количественных или качественных показателей связи между этими элементами с учетом географических координат (широта, долгота), рельефа (высота местности) и других факторов. Он реализуется путем проверки и сопоставления фактических и расчетных данных с последующей оценкой их приемлемости в практике. Специалисты агроклиматологии накопили значительный опыт в этой области, который успешно применяется на практике. В работе **Л. С. Кельчевской [2]** предложена методика картирования влагозапасов, основанная на материалах фактических наблюдений над влажностью почвы и восстановленных данных. В **монографии А. К. Абдуллаева [1]** установлена зависимость сумм эффективных температур воздуха от географической координаты (широты, долготы) и высоты местности над уровнем моря. В контексте расчета температуры поверхности почв, в **работах О. Г. Султашовой [4, 5]** предлагается использовать уравнения регрессии, основанные на известных координатах (долгота, широта) и высоте местности над уровнем моря. Эти уравнения позволяют моделировать температурный режим поверхности почв.

Жесткой экологической и экономической катастрофой Средней Азии XX века стало гибель Аральского моря. Чрезмерный забор пресной воды в 50-80-е годы для развития ирригационных систем в бассейне рек Амударья и Сырдарья привел к значительному сокращению его объема, в результате чего на бывшем дне образовалась «**Аральская пустыня**». В настоящее время предпринимаются меры по оздоровлению территории Приаралья. Большая роль в процессе оздоровления территории Приаралья принадлежит агро- и гидрометеорологическому обеспечению заинтересованных организаций, особенно сельскохозяйственных предприятий. Они разрабатывают различные технологии обработки почвы для сельскохозяйственных культур, особенно в весенний период. Для этого **в первую очередь необходима информация о температуре почвы по территории**. Это подчеркивает важность использования точных методов расчета и картирования температуры почв, как это предлагается в работах О. Г. Султашовой [4, 5], для корректного планирования сельскохозяйственных мероприятий в условиях меняющейся окружающей среды и экологических вызовов. Они имеют следующий вид;

$$U_n = -1,03X_1 - 0,24X_2 - 0,01X_3 + 46,39; R = 0,94 \quad (1)$$

где U_n – расчетная температура поверхности почвы, C^0 ; X_1 – долгота, X_2 широта и X_3 – высота местности над уровнем моря; R – коэффициент корреляции.

Для апреля месяца уравнения регрессии для расчета температуры почвы на разных глубинах, имеют

следующий вид:

$$\text{а) для расчета температуры почвы } (Y_{0,5}) \text{ на глубине 0-5 см слоя:} \\ Y_{0,5} = 1,25X_1 + 0,26X_2 - 0,01X_3 + 51,58; R = 0,79 \quad (2)$$

$$\text{б) для расчета температуры почвы } (Y_{0,10}) \text{ на глубине 0- 10 см слоя:} \\ Y_{0,10} = 1,10X_1 + 0,34X_2 - 0,01X_3 + 40,16; R = 0,80. \quad (3)$$

В формуле (3) обозначения X_1 , X_2 , X_3 и R аналогична формуле (1).

Для составления карт был использован метод картографирования, описанный Э. Ю. Сафаровым [3, 311-320.].

На наш взгляд, для составления карты в почвенно-климатическом аспекте требуется следующее:

-(1) хорошо знать классификацию и систематику картируемых элементов почв, а это требует солидных знаний в области почвоведения, географии почвы, агроклиматологии и почвенной климатологии;

Понимание этих элементов поможет более точно определить характеристики почвы и ее связь с климатическими условиями на территории. Таким образом, обширные знания в области почвоведения, географии почвы, агроклиматологии и почвенной климатологии будут необходимы для успешного создания карты в почвенно-климатическом аспекте.

-(2) Устанавливать функциональные и коррелятивные связи между температурой почвы и воздуха уметь выявлять закономерности с учетом почвенного покрова и рельефа местности.

Исследование функциональных и коррелятивных связей между температурой почвы и воздуха с учетом почвенного покрова, и рельефа местности позволит более глубоко понять процессы, происходящие в природной среде, и принимать обоснованные решения при создании карт почвенно-климатических условий.

-(3) Владеть некоторыми методами топографии и картографии, путем использования компьютерной техники решить задачи в основном путем применения современных географических информационных систем (ГИС).

Мониторинг и картирование влажности и температуры почвы являются неотъемлемыми компонентами современного сельского хозяйства и экологического менеджмента. Разнообразие применяемых методов, от традиционных полевых измерений до передовых технологий дистанционного зондирования и ГИС, позволяет получать все более точную и детальную информацию о состоянии почвенного покрова. [4, 263-264; 6]

Данные о влажности и температуре почвы, получаемые с использованием спутниковых и наземных сенсоров, предоставляют ценную информацию для:

- **Оптимизации орошения:** Точное знание влагозапасов в корнеобитаемом слое почвы позволяет рационально использовать водные ресурсы, снижая потери воды и предотвращая переувлажнение или засуху.

- **Прогнозирования урожайности:** Влажно- и тепловой режим почвы напрямую влияют на развитие сельскохозяйственных культур, поэтому их мониторинг важен для прогнозирования урожая.

- **Оценки риска засухи и моделирования климата:** Температурный и водный баланс почвы являются ключевыми параметрами в климатических моделях и индикаторами засух.

- **Понимания почвенных процессов:** Температура и влажность влияют на активность микроорганизмов, скорость минерализации органического вещества и другие биогеохимические процессы.

- **Дистанционного обнаружения аномалий:** Отклонения от нормы в температуре и влажности почвы могут свидетельствовать о наличии проблем, таких как болезни растений, переуплотнение или засоление. [2,3]

Несмотря на значительный прогресс, остаются вызовы, связанные с точностью дистанционных измерений, особенно для определения параметров почвы на больших глубинах, а также с необходимостью валидации данных с помощью наземных измерений. Дальнейшее развитие технологий, включая использование гиперспектральных датчиков, данных искусственного интеллекта для обработки информации и развитие сетей наземных IoT-сенсоров (IoT-сенсор (от англ. Internet of Things sensor) - это устройство, которое собирает информацию об окружающей среде или объекте и передает эти данные через интернет (или другую сеть), будет способствовать повышению точности и оперативности мониторинга влажности и температуры почвы, открывая новые горизонты для устойчивого управления природными ресурсами [7, 181-186; 886].

Таким образом, использование ГИС в топографии и картографии позволяет эффективно решать разнообразные задачи, связанные с пространственными данными, и получать более точные и наглядные результаты. Составление карты в почвенно-климатическом аспекте может быть полезным инструментом для планирования сельскохозяйственных работ, охраны окружающей среды и устойчивого развития региона.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев А. К. Агрометеорологическая оценка состояния и прогноз урожайности посевов хлопчатника в Узбекистане. - Ташкент: САНИГМИ, 1997. - 173 с.
2. Кельчевская Л. С. Методы обработки наблюдений в агроклиматологии. -Л.: Гидрометеоиздат, 1971.- 207 с.
3. Обручева Н. В. и др. Особенности водного режима при прорастании семян //Физиология растений. – 2017. – Т. 64. – №. 4.
4. Сафаров Э. Ю., Эгамбердиев А. Атласное картографирование экологии Узбекистана на основе ГИС-технологий // География ва география таълими ёшлар нигоҳида: кеча, бугун, эртага. Иқтидорли талабалар ва ёш олимларнинг республика илмий-амалий конференцияси материаллари. - Тошкент, 2008, 6-8 май. - Тошкент, 2008.
5. Султашова О.Г. Исследования агроклиматических ресурсов Узбекистана. Монография. 2024 . - С. 69-72.
6. Султашова О.Г. Жанубий Оролбўйи худудининг табиий-географик шароитлари. Scientific Journal Impact Factor SJIF 2023: 7.916.
7. Халилов М. Б., Загидов З. М., Халилова К. М. Развитие растений озимой пшеницы в зависимости от способов предпосевной обработки почвы //Известия Дагестанского ГАУ. – 2019. – №. 2. – С. 181-186.
8. Hagan R. M. Factors affecting soil moisture-plant growth relations //Report of the XIV International Horticultural Congress, Scheveningen, Netherlands. – 1955. – С. 86.

Tuproq namligi va haroratini monitoring qilish va xaritalash: usullar va qo'llanilishi

Annotatsiya: V state rassmatrivayetsya vlnost pochvy kak integralny pokazatel vlagobespechennosti rasteniy, imeyushiy bolshoye znacheniye dlya otsenki usloviy uvlajneniya territoriy i selskoxozyaystvennykh kultur. Iqlim tahdidlariga qarshi kurashish kontekstida mavjud va prognoz qilinayotgan iqlim o'zgarishlarini xaritalash zarurligi ta'kidlanadi. Usullarning aniqligi, ularning cheklovlari va rivojlanish istiqbollari ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar: tuproq, namlik, harorat, tuproq qatlami, xaritalash, suv rejimi, tuproq strukturasi, iqlim omillari.

Мониторинг и картографирование влажности и температуры почвы: методы и применение

Аннотация: В статье рассматривается влажность почвы как интегральный показатель влагообеспеченности растений, имеющий большое значение для оценки условий увлажнения территорий и сельскохозяйственных культур. Подчеркивается необходимость картирования существующих и прогнозируемых изменений климата в контексте противодействия климатическим угрозам. Рассматриваются вопросы точности методов, их ограничений и перспектив развития.

Ключевые слова: почва, влажность, температура, почвенный слой, картирование, водный режим, структура почв, климатические факторы.

Monitoring and mapping soil moisture and temperature: methods and applications

Abstract: The article examines soil moisture as an integral indicator of plant water availability, which is of great importance for assessing moisture conditions of territories and agricultural crops. It emphasizes the need to map existing and projected climate changes in the context of countering climate threats. The accuracy of methods, their limitations, and development prospects are considered.

Keywords: soil, moisture, temperature, soil layer, mapping, water regime, soil structure, climatic factors.

КОМПЛЕКСНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МОНОЭТАНОЛАМИНА С МОНОГИДРАТОМ АЦЕТАТА МЕДИ

¹Оразбаева А.А., ²Закиров Б.С., ³Джуманова З.К.

¹Нукусский государственный технический университет

²Институт общей и неорганической химии АН РУз,

³Каракалпакский государственный университет им. Бердаха

Введение. В современных агротехнологиях предпосевная обработка семян протравителями является важным этапом повышения урожайности, способствуя защите от патогенов и вредителей. Этанолламины, благодаря своей биологической активности, привлекают внимание как потенциальные стимуляторы роста и защитные агенты [1]. Известно [2], что моногидрат ацетата меди проявляет фунгицидные свойства, однако данные о комплексах ацетата меди с этаноламинами и их биологической эффективности ограничены.

В связи с вышеуказанным, целью настоящей исследования является комплексное изучение взаимодействия моноэтанолламинов с моногидратом ацетата меди.

Материалы и методы. Для изучения комплексных соединений использовались моноэтанолламин, обезвоженный вакуумом при 80–90°C, и перекристаллизованный моногидрат ацетата меди. Концентрация растворов составляла 1 моль/л. Все измерения проводились при температуре 20±0,1°C.

Кинематическую вязкость определяли капиллярным вискозиметром, показатель преломления - рефрактометром, плотность - пикнометрически, pH - с помощью pH-метра. ИК-спектры записывали на спектрофотометре SPECORD-75 с использованием прессования в KBr.

Рентгенофазовый анализ выполнялся на установке ДРОН-2 с медным антикатодом. Для расчета межплостных расстояний использовали таблицы Гиллера [3, 4]. Термический анализ проводился на дериватографе системы Паулик - Паулик - Эрдей. В качестве этанола использовали Al₂O₃ [5]. Содержание определяли соответственно спектроскопическим [6]

Результаты и их обсуждение. Изучение систем «моноэтанолламин - моногидрат ацетата меди - вода», методом изомольных серий выявило формирование комплексных соединений в эквимольных соотношениях [7]. Физико-химические параметры растворов (показатель преломления, плотность, вязкость, pH) демонстрировали характерные точки перегиба, указывающие на образование новых фаз (рис 1).

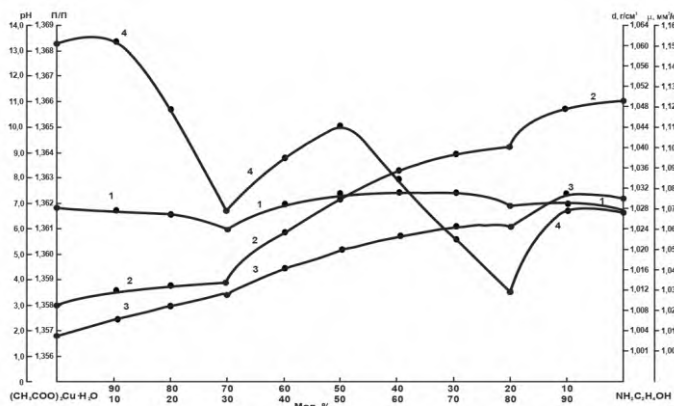

Рисунок 1. Система моногидрат ацетата меди – моноэтанолламин – вода:
1 – показатель преломления, 2 – pH-среды, 3 – плотность, 4 – вязкость

Анализ системы показывает, что при взаимодействии моноэтаноламина с моногидратом ацетата меди в водном растворе образуется комплексное соединение моноэтаноламин: моногидрат ацетата меди в эквимолекулярном соотношении. Полученные комплексы хорошо растворяются в спирте, плохо в ацетон, не растворяются в бензоле и толуоле. Растворимость в воде при 0°C составила 6,4 масс. %, что свидетельствует о конгруэнтности процесса растворения.

Для определения строения молекул синтезированного комплекса использовали физико-химический метод анализа (рентгенофазовый анализ, растворимости в разных растворителях, термический анализ, ИК-спектр).

Рентгенофазовый анализ показал новые межплоскостные расстояния, отличающиеся от исходных веществ, что подтверждает образование индивидуальных соединений (рис 2).

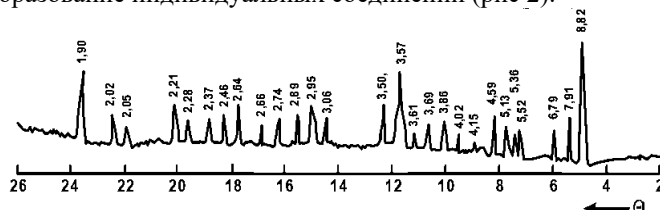

Рисунок 2. Рентгенограмма соединения моногидрата ацетата меди с моноэтаноламином при соотношении моногидрат ацетат меди:моноэтаноламин 1:1

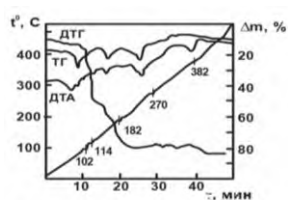

Рисунок 3. Дериватогрмма комплексной соли $\text{NH}_2\text{C}_2\text{H}_4\text{OH} (\text{CH}_3\text{COO})_2\text{Cu} \cdot \text{H}_2\text{O}$ состава 1:1

Продолжая исследование из термического анализа выявил особенности плавления и разложения комплексов, что дополнительно подтверждает их устойчивость и специфику структуры (рис 3).

Из термического анализа видно, что на кривой нагревания наблюдаются два эндотермических (102, 114°C) и пять экзотермических эффектов (182, 270, 382, 590 и 670°C). Первый эндоэффект не сопровождается потерей массы вещества и обусловлен плавлением соли, второй эффект при 114°C соответствует разложению вещества с потерей массы до 5,2%.

ИК-спектроскопия выявила смещение и изменение интенсивности полос, связанных с NH и OH группами, что свидетельствует о формировании межмолекулярных водородных связей между этаноламинами и ацетатом меди (рис 4).

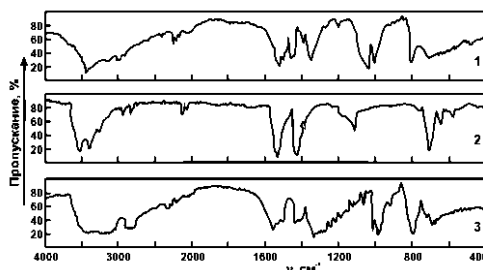

Рисунок 4. ИК-спектры: 1-моноэтаноламин, 2-моногидрат ацетат меди, 3-соединение состава в соотношении 1:1

В ИК-спектрах моногидрата ацетата меди и моноэтаноламина наблюдаются интенсивные полосы поглощения в области 2600-2800 см^{-1} ; 1700-1300 см^{-1} и 900 см^{-1} . Если в спектре исходного моногидрата ацетата меди при 3500 см^{-1} , 3400 см^{-1} и 2800 см^{-1} наблюдаются интенсивные и четко выраженные частоты валентных колебаний молекулы воды и колебаний связи C-N ацетатной группы, а в области 1600 см^{-1} интенсивная полоса координированной C=O группы, то в спектре комплекса в области 3600-3200 см^{-1} имеется широкая размытая полоса с максимумом 3350 см^{-1} , отнесенная к валентным колебаниям NH связи моноэтаноламина.

Аналогичная полоса в спектре моноэтаноламина также размыта и наблюдается при 3400 см^{-1} . Характер полосы поглощения указывает на участие NH_2 -группы и OH-группы моноэтаноламина в межмолекулярной водородной связи. Следует сделать вывод о том, что моноэтаноламин присоединяется к $(\text{CH}_3\text{COO})_2\text{Cu} \cdot \text{H}_2\text{O}$ за счет образования межмолекулярной водородной связи.

Закключение. Таким образом, проведено систематическое исследование взаимодействия моноэтаноламин с моногидратом ацетата меди методом изомольных серий и комплексных физико-химических анализов.

Установлено образование новых комплексных соединений, которые идентифицированы физико-химическими методами анализа. Полученные результаты работы открывают перспективы использования данных соединений в качестве микроэлементных стимуляторов роста растений и фунгицидных средств.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Химический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 724
2. Химический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 970
3. Ковба Л.М., Трунов В.К. Рентгенофазовый анализ. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – С. 160.
4. Гиллер Я.Л. Таблицы межплоскостных расстояний. – М.: Недра, 1966. – Т. 2. – С. 330
5. Пилоян О.Г. Введение в теорию термического анализа. – М.: Наука, 1964. – С. 105-106.
6. Климова В.А. Основные макрометоды анализа органических соединений. – М.: Химия, 1975. – С. 224.
7. Исследование взаимодействия моноэтаноламина с моногидратом ацетата меди / А.А. Оразбаева и др. // Кимевий технология назрат ва бошқарув. – 2009. – № 6. – С. 19-22.

Annotatsiya. Mis asetat monogidрати ekinlarning ildiz kasalliklariga qarshi fungitsidlik faolligi bilan mashhur. Etanolaminlarning turli tuzlar bilan o'zaro ta'siri bo'yicha tadqiqotlar mavjud bo'lishiga qaramay, ularning mis asetat monogidрати va hosil bo'lgan birikmalarning fungitsid xususiyatlari bilan o'zaro ta'sirini kompleks o'rganish etarli emas. Ushbu ishda monoetanolaninlarning mis asetat monohidrat bilan eruvchanligi va o'zaro ta'sirini kompleks o'rganish va yangi birikmalar hosil bo'lishi aniqlandi.

Kalit so'zlar: termografik tahlil, zichlik, yopishqqlik, izomolyar qator, monoetanolanin.

Annotatsiya. Mis acetat monogidрати eginlerdin tamir keselliklerine qarshi fungicidlik aktivligi menen belgili. Etanolaminlerdin turli duzlar menen oz ara tasiri bo'yinsha izertlewler bar bohwina qaramastan, olardın mis acetat monogidрати ham payda bolgan birikpelerdin fungicid qasiyetleri menen oz ara tasirin kompleks uyreniw jeterli emes. Keltirilgen bul jumista monoetanolaninni mis acetat monogidrat penen eriwshenligi ham oz ara tasirin kompleks uyreniw ham jana birikpeler payda bolıwı aniqlandi.

Tayanish so'zler: termografiyalıq analiz, tıgızlıq, jabisqalıq, izomolyar qatar, monoetanolanin.

Abstract: Copper acetate monohydrate is known for its fungicidal activity against root diseases of crops. Despite the existence of studies on the interaction of ethanolamines with various salts, a comprehensive study of their interaction with copper acetate monohydrate and the fungicidal properties of the compounds obtained remains insufficient. This paper presents a comprehensive study of the solubility and interaction of monoethanolamines with copper acetate monohydrate and establishes the formation of new compounds.

Key words: thermographic analysis, density, viscosity, isomolar series, monoethanolamine, diethanolamine, triethanolamine.

ЦИПРОФЛОКСАЦИННИНГ КАДМИЙ БИЛАН КОМПЛЕКС БИРИКМАСИНИНГ ХИРШФЕЛЬД СИРТ ЮЗАСИ ТАҲЛИЛИ

Kudiyarova A.D.

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

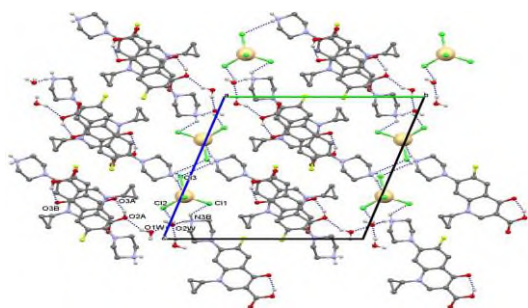
Бугунги кунда дунёда сотувда мавжуд бўлган биологик фаол бирикмаларнинг биометаллар билан металлокомплексларини синтез қилиш усулларини ишлаб чиқиш ва уларнинг физик-кимёвий хоссаларини аниқлашга бўлган қизиқиш ортиб бормокда. Ушбу бирикмалар фармацевтикада антибиотиклар ва силга қарши воситалар, тиббиётда биологик фаол моддалар ҳамда микроорганизм хужайралари учун бактерияларни ўсишини ингибирловчи антибактериал фаол моддалар сифатида фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳонда биологик фаол бирикмаларнинг биометалл катионлари билан бир турли ва аралаш лигандли комплекслар ҳосил бўлишини ўрганиш, амалиётда қўлланилаётган кимёвий воситалар таркибида бир турдаги моддадан кўра икки ёки ундан ортиқ бирикмаларнинг биргаликдаги таъсир самараси анча юқори бўлади, яъни синергизм ҳодисаси кузатилади. Шунинг учун таркибида турли кимёвий бирикмалар сақлаган биолигандли биофаол металлокомплексларининг синтези, олиниш шароитлари, молекуляр ва кристалл тузилишлари, физик-кимёвий хоссалари ҳамда уларнинг биологик фаоллигини аниқлаш бўйича кенг қўламдаги тадқиқотлар олиб бориш муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Рентген структуравий анализ синтез қилинган бирикмаларни нафақат индивидуаллигини, балки комплекс бирикмаларнинг тузилишини ҳам аниқлаш имконини беради. Cd^{2+} металл катиони билан ципрофлоксациннинг бир турли комплекс бирикмасининг синтезини амалга ошириш, унинг таркиби ва тузилишини таҳлил қилиш, олинган натижалар таҳлилидан тегишли қонуниятларни аниқлаш ва аниқланган хоссаларга кўра комплекс бирикмаларнинг қўлланилиш соҳаларини белгилаш каби вазифаларни амалга ошириш заруриятини кўрсатиб бери. Бундай комплекснинг олинишига бўлган қизиқиш, уларни биологик системаларда содир бўладиган жараёнларни моделлаштиришда ишлатиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Ципрофлоксацин молекуласидан фарқли равишда сув молекуласида қўшимча координацион боғ ҳосил қилиш имкониятлари пайдо бўлади, яъни комплекс ҳосил бўлишида кислород атомлари ҳам қатнашади.

Ципрофлоксацинни CdCl_2 билан олиб борилган реакцияси натижасида $[\text{CdCl}_4](\text{HL})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ комплекс

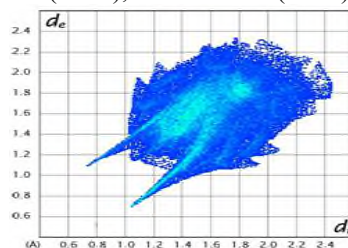
бирикмасини РСА ёрдамида тузилиши амалга оширилди. $[\text{CdCl}_4](\text{HL})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ комплексининг кристалл тузилиши 1-расмда келтирилган. Эритмада HCl борлиги сабабли комплекс $[\text{CdCl}_4](\text{HL})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ да ионли бирикмаси ҳосил бўлди, яъни кристалл икки зарядли $[\text{CdCl}_4]^{2-}$ тетраэдрдан ҳамда иккита бир хил зарядли $(\text{HL})^+$ - иккита катионлар (А ва В) шунингдек иккита сув молекуласидан иборат. $(\text{HL})^+$ - иккита катионлар пиперазин ҳалқасининг N(3) атоми протонланган ва карбоксил гуруҳлар карбоксилат шаклида эмас [1-2-3-4].

1-расм. $[\text{CdCl}_4](\text{HL})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ комплекс кристаллида водород боғланишда иштирок этмаган Н атомлари модда структурасидаги структуравий бирликларни кристалл қопланишида кўриш учун тушириб қолдирилган

Асосий ўрганилаётган биофаол бирикма ципрофлоксациннинг кадмий металл катиони иштирокидаги комплекс бирикманинг, таркиби ва тузилиши турлича бўлишлиги унинг молекулалараро таъсирлашида қандай намоён бўлишлигини ўрганиш ҳар томонлама қизиқ ҳисобланади. Шунинг учун РСА ёрдамида тажриба йўли билан олинган $[\text{CdCl}_4](\text{HL})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ комплекс бирикманинг кристаллографик маълумотлари асосида, улардаги молекулалараро таъсирлашувлар ўрганилди. Бунинг учун қаттиқ кристалл ҳолатда молекулалараро

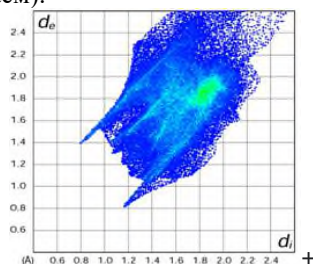
таъсирлашиш-ларни Хиршфельд (Hirshfeld) сирти тахлилили ёрдамида тавсифлаш амалга оширилди. Ципрофлоксацин молекуласининг молекулалараро ўзаро таъсирлашувларда иштирок этувчи атомлар улушларини кўрсатадиган икки ўлчамли бармоқ из чизмалари ҳамда тегишли жуфт атомларнинг хиссалари (%), Хиршфельд умумий сирт юзаси ва ҳажмининг микдорлари бўйича маълумотлар келтирилди. Тахлилига кўра молекулалараро ўзаро таъсирларда асосий улушлар $\text{H}\cdots\text{H}$ (31.0-40.5%) ва $\text{O}\cdots\text{H}/\text{O}\cdots\text{H}$ (22.2-34.7%) атомлари орасидаги таъсирларга мос келади. Комплекс бирикмаларда молекулалараро ўзаро таъсирлашувларда иштирок этувчи атомлар улушларини тавсифлайдиган икки ўлчамли бармоқ излари чизмаси ва жуфт атомларнинг хиссалари (%), умумий сирт юзаси ҳамда уларнинг ҳажми келтирилди.

Ципрофлоксацин структурасининг тўлиқ Хиршфельд сирт тахлилининг умумий майдонига кучсиз $\text{H}\cdots\text{H}$ боғлари 36,9 (А) ва 38,3% (В) тўғри келади, $\text{O}\cdots\text{H}/\text{O}\cdots\text{H}$ ўзаро таъсирга эса 30,3 (А) ва 33,3(В)% тўғри келади. Бундан ташқари, бошқа кучсиз ўзаро таъсирларнинг фоиз улуши қуйидагича: $\text{C}\cdots\text{H}/\text{H}\cdots\text{C}$ 16,7 (А) ва 17,7% (В), бошқа ўзаро таъсирлар учун боғланиш улушлари деярли бир-бирига яқин: яъни $\text{H}\cdots\text{F}/\text{F}\cdots\text{H}$ (8.4%), $\text{C}\cdots\text{C}$ (3.7 %), $\text{H}\cdots\text{N}/\text{N}\cdots\text{H}$ (2.4%), $\text{C}\cdots\text{N}/\text{N}\cdots\text{C}$ (0.9%), $\text{C}\cdots\text{O}/\text{O}\cdots\text{C}$ (0.3%), $S=334.60 \text{ \AA}^2$, $V=355.90 \text{ \AA}^3$ (1-расм) .

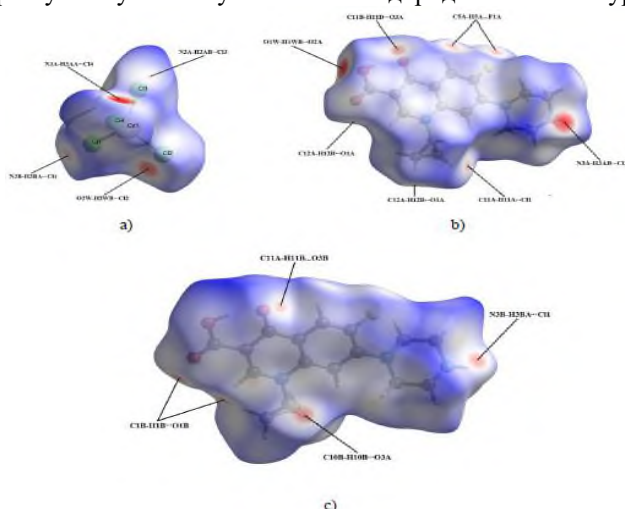
1- расм. Ципрофлоксациннинг молекулалараро ўзаро таъсирлашувларда иштирок этувчи атомлар улушлари.

Кристалл структурасининг тўлиқ Хиршфельд сирт тахлилининг умумий майдонига кучсиз $\text{H}\cdots\text{H}$ боғлари 33,2 (А) ва 37,2% (В) тўғри келади, $\text{O}\cdots\text{H}/\text{O}\cdots\text{H}$ ўзаро таъсирга эса 22,2 (А) ва 25,3(В)% тўғри келади. Бундан ташқари, бошқа кучсиз ўзаро таъсирларнинг фоиз улуши қуйидагича: $\text{C}\cdots\text{H}/\text{H}\cdots\text{C}$ - 3,6 (А) ва 3,7% (В), бошқа ўзаро таъсирлар учун боғланиш улушлари деярли бир-бирига яқин: яъни $\text{N}\cdots\text{C}/\text{C}\cdots\text{N}$ - 1,1%, $\text{N}\cdots\text{H}/\text{H}\cdots\text{N}$ - 0,4%, $\text{C}\cdots\text{C}$ - 9,5%, $\text{C}\cdots\text{O}/\text{O}\cdots\text{C}$ - 2,2% (2-расм).

2- расм. $[\text{CdCl}_4](\text{HL})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ молекулалараро ўзаро таъсирлашувларда иштирок этувчи атомлар улушлари.

$[\text{CdCl}_4](\text{HL})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ комплекс тузилишининг Хиршфельд сирт юзаси тахлилида ҳар қандай $(\text{HL})^+$ каби катионли мода учун мавжуд қисқа боғланишни тасаввур қилиш учун аниқланаётган бирикманинг кристаллидаги Хиршфельд сиртлари ўрганиди. Бунга кўра, юзадаги қизил доғлар $\text{N3A-H3AA}\cdots\text{Cl4}$, $\text{N3A-H3AB}\cdots\text{Cl3}$ ва $\text{N3B-H3BA}\cdots\text{Cl1}$ водород боғларига тўғри келадиган асосий ўзаро таъсирни кўрсатган, кўк майдон орқали эсе, бутунлай эркин ва яқин боғланишлар тасвирланган. $d_{\text{норм}}$ нинг сирт усулида бирикманинг гидратланган шаклининг барқарорлигини кўрсатувчи сув молекуласи билан водород боғланиши кўрсатилган (3-расм).

3-расм. $[\text{CdCl}_4]^{2-}$ -анион ва $(\text{HL})^+$ -катионлари учун уч ўлчамли Хиршфельд юзасининг тасвири -0,4180 дан 1,3344 гача бўлган диапазонда $d_{\text{норм}}$ бўйлаб чизилган (Бу ерда, а $[\text{CdCl}_4]^{2-}$ -анион учун, (b) ва (c) мос равишда ClP(A)^+ ва ClP(B)^+ катионлари учун Хиршфельд юзаларидир).

3-расмда боғланмаган ўзига хос ўзаро таъсирлар умумий сирт таҳлилга катта ҳисса қўшиши ва улар (HL)⁺-катионлар рецепторлари билан турли йўллар билан боғланиш мумкинлигини кўрсатган [5].

АДАБИЁТЛАР

1. Кудиярова А.Д., Ашуров Ж.М., Ибрагимов А.Б. Синтез и строение новых супрамолекулярных и металлокомплексов на основе ципрофлоксацина // Функционал полимерлар фанининг замонавий ҳолати ва истиқболлари мавзусидаги, Профессор-ўқитувчилар ва ёш олимларнинг илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент. –2020. –С.149.
2. Kudiyarova A.D., Ashurov J.M., Ziyaev M., Xudoyberganov O.I., Ibragimov B.T. Molecular and crystal structures of (CfH)₂[CdCl₄]·2H₂O (CfHLrofloxacin) // Биоорганик кимё фани муаммолари IX-республика ёш кимёгарлар конференцияси материаллари III том. Тошкент. 26-27 апрель –2019. –Р. 201-202.
3. Torambetov B.S., Kudiyarova A.D., Ashurov J.M., Ibragimov B.T. Crystal structure of ciprofloxacinium tetrachlorocadmium dehydrate // XVI Международной конференции «Спектроскопия координационных соединений». Россия. Кубанский государственный университет, г. Краснодар, 16-21 сентября. –2019. –Р. 236-237..
4. Kudiyarova A.D., Ashurov J.M., Ibragimov B.T. Crystal structure of ciprofloxacinium tetrachlorocadmium dehydrate// XXI асп – Интеллектуал ёшлар асри мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси. Тошкент 29 март. –2019. –Р. 247..
5. Kudiyarova A.D., Ashurov J.M., Ibragimov A.B., Sabirov V.Kh. Ibragimov B.T. Synthesis, crystal structure and Hirshfeld surface analysis of ciprofloxacinium tetrachlorocadmium dehydrate // Chemical Data Collections –2021. <https://doi.org/10.1016/j.cdc.2020.100633>.

Ципрофлоксациннинг кадмий билан комплекс бирикмасининг Хиршфельд сирт юзаси таҳлили

Annotatsiya. Мақолада биофаол бирикмалар синфига кирувчи ципрофлоксацин молекуласининг кадмий билан комплекс бирикмасининг молекулаларо таъсирлашишлари Хиршфельд (Hirshfeld) сирти таҳлили ёрдамида тавсифлаш амалга оширилди. Ципрофлоксацин ва кадмий комплекс бирикмасининг Хиршфельд умумий сирт юзаси ва ҳажмининг миқдорлари бўйича маълумотлар келтирилди.

Kalit so'zlar: ципрофлоксацин, кадмий, Хиршфельд, молекулаларо таъсирлашиш, сирт юзаси.

Analysis of the Hirschfeld surface of the complex compound of ciprofloxacin with cadmium

Annotation. The article describes the intermolecular interactions of ciprofloxacin with cadmium, a complex compound belonging to the class of bioactive compounds, using Hirschfeld surface analysis. Data on the total surface area and Hirschfeld volume of ciprofloxacin and the complex compound of cadmium are presented.

Keywords: ciprofloxacin, cadmium, Hirschfeld, intermolecular interaction, surface.

Анализ поверхности Хиршфельда комплексного соединения ципрофлоксацина с кадмием

Аннотация. В статье проведено описание межмолекулярных взаимодействий комплексного соединения ципрофлоксацина с кадмием, относящегося к классу биоактивных соединений, с помощью анализа поверхности Хиршфельда. Приведены данные по количеству общей поверхности и объема Хиршфельда ципрофлоксацина и комплексного соединения кадмия.

Ключевые слова: ципрофлоксацин, кадмий, Хиршфельд, межмолекулярное взаимодействие, поверхность.

ОРОЛБЎЙИ МИНТАҚАСИ МЎЙНОҚ ТУМАНИДА ЖОЙЛАШГАН №2-, №3-МАКТАБЛАР ЎҚУВЧИЛАРИДА ҚЎЛ КАФТ КУЧИ (ДИНАМОМЕТРИЯ) КЎРСАТКИЧИ ТАҲЛИЛИ

Утемуратов Н. А.

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети,

Болалар ва ўсмирларнинг жисмоний ривожланиш даражасини доимий мониторинг қилиш асосида саломатлик ҳолатини баҳолаш ва эҳтимолиги мавжуд салбий ҳолатларнинг олдини олиш чора-тадбирлар комплексини ишлаб чиқиш жамият келажиги учун долзарб аҳамиятга эга масала ҳисобланади [1.].

Қўл кафти кучи (динамометрия) мускуллар кучини аниқлаш билан биргаликда, одам организмининг умумий жисмоний ривожланиш (саломатлик) ҳолатини баҳолаш имконини беради [4. 9. 8.].

Шунингдек, қўл кафти кучи таҳлили асосида асаб, кардиометаболик тизим функционал ҳолатини билвосита баҳолаш мумкинлиги қайд қилинади [2. 3.]. Одам организмда мускуллар асосан ҳаракат функциясини таъминлаб, онтогенез жараёни давомида гетерохрон тавсифда ривожланиши, жумладан қўл кафти мускуллари 6-7 ёшда жадал ривожланиши, 7 ёшга нисбатан 11-12 ёшда қўл кафти мускул кучи 2-2,4 марта, 15-16 ёшда 4-4,6 марта, 20 ёшда 4,5-6 мартага ортиши қайд қилинади. Шунингдек, бунда қўл кафти кучи жинсга боғлиқ бўлиб, ўнг ва чап қўлда сезиларли даражада фарқланади [7.]. 7-11 ёш диапазонида болаларда статик юкламаларга нисбатан тез чарчаш ҳолати хос хусусият ҳисобланиб, мускул кучи 10-12...13-15 ёш диапазонида жадал ривожланади ва 18 ёшда секинлашиб, 25-26 ёшда тўлиқ шаклланади [7. 14.].

Мускул кучи қиймати 7 ёшда ҳар иккала жинс вакилларида деярли тенг бўлиб, 8-9 ёшда ўғил болаларда сезиларли ортиши, гормонал ўзгаришлар таъсирида 10-12 ёшда қизларда ўғил болаларга нисбатан “сакраш” тавсифида ортиши, 12 ёшдан бошлаб ўғил болаларда қизларга нисбатан ортиши кузатилади ҳамда 12-15 ёшда мазкур фарқ 30% ни ташкил этади [19.]. Одатда, вояга етган одамда эркакларда ўнг қўл кучи ўртача 35-50 кг, чап қўл кучи 32-46, аёлларда мос равишда 25-33, 23-30 кг, шунингдек куч индекси 35 ёшгача эркакларда ўртача 60-70%, аёлларда 45-50% га тенг ҳисобланади [4. 16.]. Қўл кафти кучи кўрсаткичи қийматига турли омиллар (тана вазни, конституция типи ва бошқ.) таъсир кўрсатиши қайд қилинади [22.]. Сўнгги вақтларда турли омиллар таъсирида болалар ва ўсмирларда қўл кафти динамометрияси кўрсаткичи қиймати сезиларли даражада камайиши қайд қилинади [12. 18.].

Мазкур тадқиқотнинг **мақсади** – Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманида жойлашган №2-, №3-мактаблар ўқувчиларида қўл кафт кучи (динамометрия) кўрсаткичи қийматларини таҳлил қилишдан иборат.

Тадқиқот материаллари ва услублари. Тадқиқотлар 2019-2022 йилларда Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманида жойлашган №2-, №3-мактабларда амалга оширилди. Одатда, тадқиқотларда болалар ва ўсмирлар организмида жисмоний ривожланишнинг асосий соматометрик (бўй узунлиги, тана вазни, кўкрак қафаси айланаси) ва физиометрик (ўпканинг тириклик сиғими, артериал қон босими, қўл кучи ва бошқ.) кўрсаткичларидан фойдаланилади. Бунда тана вазни бўй узунлигига нисбатан турли омилар таъсирига юқори даражада сезгир жавоб реакциясига эга антропометрик кўрсаткич ҳисобланади. Кўкрак қафаси айланаси, ўпкалар тириклик сиғими каби ташқи-муҳит омиллари таъсирига сезгир антропо-физиометрик кўрсаткичлардан яна бири мускуллар кучи ҳисобланади.

Тадқиқотларда ўқувчиларда (7-11 ёш) динамометрия услубида **қўл кучи** (кг) қиймати ўлчаш тик турган ҳолатда, куч ўлчанаётган қўл гавдага нисбатан 90° бурчак остида букилган ва иккинчи қўл пастга туширилган ҳолатда, ўлчаш диапазони максимал 90 кг га тенг бўлган (хатолик қиймати ±100 г.) “ЕН101” рақамли динамометр асбоби (“КҮТО”, Гонгконг) ёрдамида ўлчанди (ўлчаш ҳар бир қўлда 3 мартадан такрорланди ва энг катта қиймат қайд қилинди) [20.] (1-расм).

1-расм. Ўқувчининг тана вазини (I), қўл кафт кучини ўлчаш жараёни (II) (Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманида жойлашган №3-мактаб, 18.03.2021 йил).

Тадқиқотларда ўқувчиларда (7-11 ёш) куч индекси қуйидаги формула (2.1) ёрдамида ҳисобланди [23. 14. 17.]:

$$КИ = [A/TB] \times 100\% \quad (2.1)$$

Бу ерда КИ – куч индекси (%), А – ўнг ва чап қўл кучи ўртача қиймати $([ўнг қўл кучи + чап қўл кучи]/2)$ (кг), ТВ – тана вазини (кг) ифодалайди.

Кафт кучи – организмнинг мускуллари функционал ҳолатини баҳолашда интеграл кўрсаткич сифатида ўрин тутди [15.].

Куч индекси қийматлари қуйидаги жадвал асосида баҳоланди (1-жадвал).

1-жадвал. Куч индекси қийматлари бўйича жисмоний ривожланиш (саломатлик) ҳолатини баҳолаш [23.]

Т/р	Жисмоний ривожланиш (саломатлик) ҳолати				
	Паст	Ўртачадан паст	Ўртача	Ўртачадан юқори	Юқори
Ўғил болалар					
1.	≤60	61–65	66–70	71–80	≥81
Қизлар					
2.	≤40	41–50	51–55	56–60	≥61

Шунингдек, тажриба натижалари перцентиль коридор (3, 10, 25, 50 75, 90, 97) қийматлари бўйича таҳлил қилинди. Бунда 25–75 диапазон “меъёр”, 10 – “меъёрдан паст”, ≤3 – “меъёрдан жуда паст”, 90 – “меъёрдан юқори”, ≥97 – “меъёрдан жуда юқори” сифатида баҳоланди [23.]. Куч индекси – мускуллар кучи ва тана вазни ўртасидаги нисбатни ифодалаб, болалар ва ўсмирларда мускуллар ривожланиш ҳолатини баҳолашда муҳим ўрин тутди [5. 14.].

Олинган натижаларни математик-статистик қайта ишлаш. Тадқиқотларда олинган экспериментал натижаларни математик-статистик таҳлил қилиш “Microsoft Excel 2007” (Microsoft, АҚШ) ва “OriginPro v. 8.5 SR1” (EULA, АҚШ) махсус дастур пакетлари ёрдамида қайта ишланди. Олинган натижалар стандарт услублар ёрдамида математик-статистик қайта ишланди.

Экспериментал натижалар n марта такрорийликда амалга оширилган тажрибалар натижаларининг $M \pm m$ шаклида келтирилган бўлиб, M – ўртача арифметик қиймат ва m – стандарт хатолик қийматини ифодалайди (тажрибалар 3–4 марта такрорийликда ($n=3-4$) бажарилди). Шунингдек, тажриба натижалари гуруҳлар ўртасидаги қийматларнинг статистик ишончлилиқ даражаси Стьюдент t -мезони асосида ҳисобланди ва $p < 0,05$, $p < 0,01$ қийматларда статистик ишончли деб баҳоланди. Иккита тажриба гуруҳи қийматлари ўртасидаги фарқланиш ишончлилиқ даражаси Стьюдент мезони бўйича, қуйидаги формула (2.2) ёрдамида ҳисобланди.

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}} \quad (2.2)$$

Бу ерда, x_1 – биринчи гуруҳ ўртача қиймати, x_2 – иккинчи гуруҳ ўртача қиймати m_1 – биринчи гуруҳ ўртача хатолик қиймати, m_2 – иккинчи гуруҳ ўртача хатолик қийматини ифодалайди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Шундай қилиб, болалар ва ўсмирларда жисмоний ривожланиш жараёни ўсиш-ривожланишнинг жадал амалга ошиши, жинсий балоғатга етиш, адаптация жараёни, функционал захиралар ҳолати ва бошқа омиларга боғлиқ бўлиб, мазкур жараёнга генотип билан биргаликда ташқи-муҳит омиллари ҳам сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Тадқиқотларда Мўйноқ туманида жойлашган №2-, №3-мактаблар ўқувчиларида қўл кафт кучи (динамометрия) кўрсаткичи қийматлари таҳлил қилинди (2-жадвал).

2-жадвал. Мўйноқ туманида жойлашган №2-, №3-мактаблар ўқувчиларида қўл кафт кучи (динамометрия) кўрсаткичи қийматлари ($M \pm m$)

Т/р	Ёш	Ўнг қўл кафт кучи (динамометрия) (кг)							
		Ўғил болалар (n=134)				Қизлар (n=116)			
		Ўнг қўл		Чап қўл		Ўнг қўл		Чап қўл	
		Таъриба	Меъёр	Таъриба	Меъёр	Таъриба	Меъёр	Таъриба	Меъёр
Мўйноқ тумани									
1.	7	11,12±0,40	10,74	10,53±0,34	10,11	9,68±0,31	9,88	9,70±0,34	9,24
2.	8	13,85±0,36*	12,41	13,46±0,31**	11,67	11,86±0,33	11,16	11,14±0,30	10,48
3.	9	15,37±0,66	14,34	15,80±0,32*	13,47	13,35±0,59*	12,77	12,81±0,52	11,97
4.	10	17,64±0,63*	16,52	17,06±0,57*	15,59	15,50±0,51	14,65	15,28±0,60*	13,72
5.	11	18,43±0,17	18,85	18,03±0,29	17,72	16,37±0,46	16,54	15,74±0,37	15,52

Изоҳ: * – стандарт меъёр (назорат) гуруҳига нисбатан $p < 0,05$, ** – $p < 0,01$ ($n=3-4$).

Олинган натижалар қўл кафти кучи қийматлари динамикаси мактаб ўқувчиларида физиологик ёш диапазони (7-11 ёш) ва жинсга боғлиқ сезиларли даражада фарқланиши кузатилди. Бунда мазкур кўрсаткич қийматлари ўғил болаларда барча ёш диапазонларида қизларга нисбатан юқори бўлиб, ўнг ва чап қўл кучи қийматлари ўғил болаларда 7 ёшга нисбатан 11 ёшда мос равишда – 65,74 ва 71,23% га ортиши, қизларда мос равишда – 69,11 ва 59,31% га ортиши қайд қилинди.

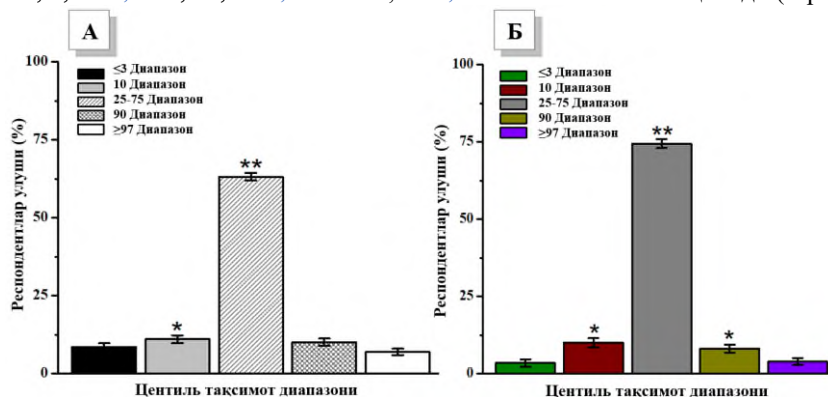
Тадқиқотларнинг навбатдаги босқичида Мўйноқ туманида жойлашган №2-, №3-мактаблар ўқувчиларида куч индекси таҳлил қилинди (3-жадвал).

3-жадвал. Мўйноқ туманида жойлашган №2, №3-мактаблар ўқувчиларида куч индекси таҳлили ($M \pm m$)

T/p	Ёш (йил)	Куч индекси (min.–max.)	Центиль қийматлари						
			3	10	25	50 (Медиана)	75	90	97
Ўғил болалар (n=134)									
1.	7	24,33–76,46	25,73	30,67	40,56	44,26±0,68	49,30	70,62	74,82
2.	8	26,05–65,08	28,12	33,57	43,17	48,59±1,16	53,16	59,91	64,00
3.	9	24,33–69,41	26,03	36,13	47,20	51,44±0,74	56,84	64,37	67,32
4.	10	33,96–79,72	35,87	38,10	49,86	54,56±1,37	60,42	70,18	75,43
5.	11	36,07–76,18	41,16	44,87	50,11	56,83±1,40	62,83	70,12	74,02
Қизлар (n=116)									
6.	7	23,07–54,38	24,90	31,05	37,19	40,36±1,14	44,10	50,48	53,16
7.	8	22,83–62,03	24,65	32,11	39,10	42,44±1,07	46,82	56,71	60,46
8.	9	26,49–58,80	31,13	34,83	40,15	42,89±0,53	49,50	50,86	57,18
9.	10	30,09–77,41	36,87	39,13	43,29	46,54±1,75	50,03	69,16	75,13
10.	11	32,45–78,05	35,97	38,30	45,06	47,05±0,67	51,10	68,97	76,49

Шундай қилиб, Мўйноқ туманида жойлашган №2-, №3-мактаблар ўқувчиларида ўғил болаларда (7-11 ёш) куч индекси ўртача (медиана) қийматлари минимал 44,26±0,68%, максимал 56,83±1,40% га тенг бўлиб, стандарт меъёр даражасига нисбатан “паст”, қизларда мос равишда – 40,36±1,14 ва 47,05±0,67% га тенг бўлиб, “ўртачадан паст” сифатида баҳоланди.

Шунингдек, куч индекси қийматлари бўйича ўғил болалар (7-11 ёш) контингентиди 25–75 диапазон (“меъёр”) даражасидаги респондентлар улуши 63,16±2,23%, 90 диапазонга тегишли (“меъёрдан юқори”) респондентлар улуши 10,12±0,15%, ≥97 диапазонга тегишли (“меъёрдан жуда юқори”) респондентлар улуши 7,02±0,02%, 10 диапазонга тегишли (“меъёрдан паст”) респондентлар улуши 11,09±0,16%, ≤3 диапазонга тегишли (“меъёрдан жуда паст”) респондентлар улуши 8,61±0,15%, қизларда мазкур қийматлар мос равишда – 74,46±1,48%, 8,14±0,03%, 3,91±0,04%, 10,06±0,09% ва 3,43±0,01% га тенглиги аниқланди (2-расм).

2-расм. Мўйноқ туманида жойлашган №2-, №3-мактаблар ўқувчиларида (7-11 ёш) куч индекси қийматлари бўйича центиль тақсимот таҳлили. * – ≤3 диапазон қийматларига нисбатан $p < 0,05$, ** – $p < 0,01$ ($n=3-4$). Шундай қилиб, болалар ва ўсмирларда жисмоний ривожланиш даражасини қўл кафти динамометрияси асосида баҳолашда мазкур кўрсаткич қийматлари турли омилар, жумладан атроф муҳит омиларига боғлиқлиги қайд қилинган [10. 15. 11.]. Қўл кафти кучи кўрсаткичи болалар ва ўсмирларда жинс, ёшга боғлиқ

гетерохрон тавсифда ривожланиб, 8-10 ёшда фаол ортиши, 11-13 ёшда қизларда жинсий балоғатга етиш жараёни жадаллашиши таъсирида ўғил болаларга нисбатан жадал ривожланиши кузатилади [13.].

Одатда, онтогенез давомида болалар ва ўсмирларда маълум бир физик сифатларнинг “сакраш” тавсифида динамик ривожланиши, сенситив даврлар, жумладан: эгилувчанлик 3-7 ёшда, мувозанатни сақлаш-координация 5-9 ёшда, югуриш тезлиги 6-13 ёшда, қўл ҳаракатлари тезлиги 8-14 ёшда, эпчиллик 8-13 ёшда, динамик куч 8-14 ёшда, қўлнинг статик кучи 7-15 ёшда, сакраш 8-13 ёшда ривожланиши қайд қилинади.

Одатда, 7-11 ёш диапазони “кичик мактаб ёши” даври сифатида тавсифланиб, бунда мускуллар жадал ривожланиши кузатилади [6.]. Айрим тадқиқотчилар томонидан болалар организмида мувозанат сақлашда жисмоний куч сифати хусусиятлари тадқиқ қилинган. Кафт кучи қиймати ортиши ўсмирларда жисмоний фаоллик ортиши билан боғлиқ бўлиши мумкинлиги қайд қилинади.

Айрим тадқиқотчилар томонидан охириги йилларда болалар ва ўсмирларда тана вазни (семириш), бўй узунлиги ортиши билан биргаликда, кафт кучи кўрсаткичи қиймати сезиларли пасайиши қайд қилинган.

Тадқиқотларда болалар ва ўсмирларда кафт кучи конституцияга (соматотип) боғлиқлиги қайд қилинган [15.]. Одам организмида онтогенез давомида скелет мускулатураси 6-7 ёшда жадал ривожланиб, 7-11 ёшда мускул кучи нисбатан секин, 10-12 ёшда эса жадал ривожланиши қайд қилинади. Бунда мускул кучи жинсга боғлиқ бўлиб, қўл кафти кучи ўғил болаларда 14-17 ёшда, қизларда 10-12 ёшда максимал қийматга эришиши кузатилади [7.]. Интеллектуал ривожланиш даражаси меъёрдан орқада қолган ўсмирларда бўй узунлиги нисбатан юқорилиги, шунингдек, қизларда (13-14 ёш) тана вазни ортиши, 14-16 ёш гуруҳида ўпканинг тириклик сиғими, қўл кучи кўрсаткичи қиймати пасайиши аниқланган.

Шундай қилиб, мускуллар кучи кучланишга қаршилиқ кўрсатиш хусусияти бўлиб, одам организмнинг жисмоний ривожланиши, физиологик фаоллиги, саломатлик ҳолатини баҳолаш имконини беради [21.].

1. Мўйноқ туманида №2-, №3-мактаблар ўқувчиларида қўл кафт кучи кўрсаткичи динамикаси физиологик ёш диапазони (7-11 ёш) ва жинсга боғлиқ сезиларли фарқланиши, ўғил болаларда барча ёш диапазонларида қизларга нисбатан юқори бўлиб, ўнг ва чап қўл кучи қийматлари ўғил болаларда 7 ёшга нисбатан 11 ёшда мос равишда – 65,74 ва 71,23% га ортиши, қизларда мос равишда – 69,11 ва 59,31% га ортиши қайд қилинди.

2. Ўқувчиларда ўғил болаларда (7-11 ёш) куч индекси ўртача (медиана) қийматлари минимал $44,26 \pm 0,68\%$, максимал $56,83 \pm 1,40\%$ га тенг бўлиб, стандарт меъёр даражасига нисбатан “наст”, қизларда мос равишда – $40,36 \pm 1,14$ ва $47,05 \pm 0,67\%$ га тенг бўлиб, “ўртачадан наст” сифатида баҳоланди. Шунингдек, куч индекси қийматлари бўйича ўғил болалар (7-11 ёш) контингентиди 25–75 диапазон (“меъёр”) даражасидаги респондентлар улуши $63,16 \pm 2,23\%$, 90 диапазонга тегишли (“меъёрдан юқори”) респондентлар улуши $10,12 \pm 0,15\%$, ≥ 97 диапазонга тегишли (“меъёрдан жуда юқори”) респондентлар улуши $7,02 \pm 0,02\%$, 10 диапазонга тегишли (“меъёрдан наст”) респондентлар улуши $11,09 \pm 0,16\%$, ≤ 3 диапазонга тегишли (“меъёрдан жуда наст”) респондентлар улуши $8,61 \pm 0,15\%$, қизларда мазкур қийматлар мос равишда – $74,46 \pm 1,48\%$, $8,14 \pm 0,03\%$, $3,91 \pm 0,04\%$, $10,06 \pm 0,09\%$ ва $3,43 \pm 0,01\%$ га тенглиги аниқланди.

Олинган натижалар Оролбўйи минтақасида болалар ва ўсмирларнинг антропо-физиометрик мониторинг стандарт меъёрларини ишлаб чиқиш, ўқувчиларнинг саломатлик ҳолати мониторинги, эҳтиمولлиги мавжуд патологик ҳолатлар олдини олишда профилактик чора-тадбирларни ишлаб чиқишда фойдаланилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Al-Sabunchi A.A., Al-Sabunchi O.A. Environmental factors and health of children in developing countries // Eurasian Union of Scientists. – 2019. – V.8-1(65). – P.37-40.
2. Norman K., Stobaus N., Gonzalez M.C., Schulzke J.-G., Pirlich M. Hand grip strength: Outcome predictor and marker of nutritional status // Clin. Nutr. – 2011. – V.30(2). – P.135-142.
3. Peterson M.D., Gordon P.M., Smeding S., Visich P. Grip strength is associated with longitudinal health maintenance and improvement in adolescents // J. Pediatr. – 2018. – V.202. – P.226-230.
4. Бочкарева С.И., Кокоулина О.П., Копылова Н.Е., Митина Н.Ф., Ростеванов А.Г. Физическая культура (Учебно-методический комплекс для студентов экономических специальностей) // Москва. – Изд. центр ЕАОИ, 2011. – С.344.
5. Ворсина Г.Л., Калюнов В.Н. Практикум по основам валеологии и школьной гигиены // Мн.: Тесей, 2008. – С.6-17.
6. Гончарова, Возрастная анатомия, физиология и гигиена Учебное пособие. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 2008. - 92 с.
7. Есаков С.А. Возрастная анатомия и физиология (Курс лекций) // Ижевск (УдГУ), 2010. – С.198.
8. Ефимова Н.В., Мыльникова И.В. Особенности физического развития детей Ямало-Ненецкого автономного округа // Вопросы школьной и университетской медицины и здоровья. – 2018. – №3. – С.34-39.
9. Ефимова Н.В., Мыльникова И.В. Характеристика физического развития детей Ямало-Ненецкого автономного округа // Экология человека. – 2017. – №4. – С.20-25.
10. Ефимова Н.В., Шибков А.А., Шибкова О.В. Особенности физического развития детей 7-8 лет, проживающих в различных районах промышленного мегаполиса // Вестник медицинского института “РЕАВИЗ”: Реабилитация, врач и здоровье. – 2017. – №4(28). – С.140-144.
11. Жесткова Ю.К., Ермолаева Н.Н. Возрастная динамика мышечной силы у школьников и студентов Елабужского института КФУ // Вестник НИЦ МИСИ: Актуальные вопросы современной науки. – 2019. – Т.19. – С.39-43.
12. Карандашева В.О. Возрастная динамика кистевой динамометрии мальчиков различных типов телосложения г. Магадана // Вестник Северо-Восточного государственного университета. – 2019. – №32. – С.29-33.
13. Каспарова Е.Н., Дунай В.И. Гендерные особенности маскулинности в юношеском периоде онтогенеза. Материалы II Международной научно-практической конференции “Инновационные технологии спортивной медицины и реабилитологии”. – 2021. – С.126-130.
14. Макарова Л.Н., Ромашевская Н.И. Мониторинг физического состояния школьников (Учебно-методическое пособие) // Новокузнецк: МАОУ ДПО ИПК, 2018. – С.77.

15. Милушкина О.Ю. и др. Зависимость мышечной силы от темпов биологического созревания и основных показателей физического развития у мальчиков-подростков // Вестник РГМУ. – 2017. – №6. – С.29-35.
16. Мурадов Ж.Ж., Дустов Б.К. Физическое воспитание и спорт (Учебное пособие) // Бухара. – ООО “Sadriddin Salim Buxoriy” Durdona nashriyoti, 2020. – С.25-312.
17. Павленкович С.С. Мониторинг физического развития и здоровья (Учебно-методическое пособие для студентов Института физической культуры и спорта) // Саратов. – Изд-во Саратовского гос. Ун-та, 2019. – С.50.
18. Пермякова Е.Ю., Гундэгмаа Л., Година Е.З. Морфофункциональные характеристики монгольских детей и подростков с разным уровнем физической активности // Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология. – 2021. – №1. – С.5-18.
19. Пронина Н.В. Методические указания и задания к лабораторной работе “Исследование и количественная оценка функционального состояния скелетных мышц методом динамометрии” // Симферополь, 2016. – С.11.
20. Саваневский Н.К., Хомич Г.Е. Практические работы по физиологии поведения (Учебно-методические указания для студентов 1-го курса психолого-педагогического факультета специальности “Психология”) // Брест. – “БрГУ им. А.С.Пушкина”, 2009. – С.36.
21. Смирнова А.П., Красулина Н.А., Егоров М.В., Вахитов Р.Г. Методика проведения учебно-тренировочных занятий по общей физической подготовке дисциплины “Физическая культура и спорт” для студентов нефтегазовых вузов, обучающихся по программам специалитета и бакалавриата очной и заочной форм обучения (Учебное пособие) // Уфа (ФГБОУ ВО Уфимский гос. технический ун-т), 2020. – С.67.
22. Щанкин А.А., Кошелева О.А. Зависимость силы мышц кисти от конституционального типа возрастной эволюции организма // Наука и современность. – 2000. – №(6). – С.247-251.
23. Щербаков М.А. Физическое развитие детей и подростков (Методические рекомендации) // Витебск (ВГУ им П.М.Машерова), 2017. – С.56.

Резюме: Мазкур тадқиқотда Қорақалпоғистон республикаси Мўйноқ туманида жойлашган №2-, №3-мактаблар ўқувчиларида қўл қафт кучи (динамометрия) кўрсаткичи қийматлари динамикаси физиологик ёш диапозони (7-11 ёш) ва жинсга боғлиқ сезиларли даражада фарқланиши кузатилди.

Таянч сўзлар: жисмоний ривожланиш, қўл қафти динамометрияси, куч индекси қийматлари.

Анализ показателя силы кисти (динамометрия) у учащихся школ №2, №3, расположенных в Муйнакском районе Приаралья

Резюме: В данном исследовании выявлено, что динамика значений показателя силы ладони (динамометрия) у учащихся школ №2 и №3, расположенных в Муйнакском районе Республики Каракалпакстан, существенно различалась в зависимости от физиологического возрастного диапазона. (7-11 лет) и пола.

Ключевые слова: физическое развитие, ладонь руки динамометрия, значения индекса прочности.

Analysis of hand grip strength (dynamometry) in students of schools No. 2 and No. 3 located in the Muynak district of the Aral Sea region

Summary: In this study, it was revealed that the dynamics of the values of the palm strength indicator (dynamometry) among students of schools №2 and №3, located in the Muynak district of the Republic of Karakalpakstan, differed significantly depending on the physiological age range. (7-11 years old) and gender.

Key words: physical development, palm hand dynamometry, strength index values.

BURG‘ULASH ERITMASI UCHUN SURKOV MOYI NAMUNALARNING KIMYOVIY TAHLILI

Usmonov S.B.¹, Sanetullayev E.E.², Abdullayev A.S.², Joldasbayeva G.B.², Rametullayev A.A.², Satullayev N.J.²

¹ O‘zR FA Umumiy va noorganik kimyo instituti

² Berdax nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Kirish. Burg‘ulash eritmalari uchun moylovchanlik xususiyati yuqori bo‘lgan reagentlarni ishlab chiqishda an’anaviy neft yoki mineral yog‘lardan tashqari ekologik va iqtisodiy jihatdan samarali materiallardan foydalanish ahamiyatli hisoblanadi. Jumladan, biolubrikantlar va qayta ishlangan motor moylari yuqori termik barqarorlik, past yonuvchanlik va biorazlagunlik xususiyatlari bilan ajralib turadi [1, 45-62].

Qayta ishlangan moylardan tayyorlangan burg‘ulash eritmalari nafaqat moylash qobiliyatini oshiradi, balki korroziyani kamaytiradi va shlam bilan adgeziyalanishni yaxshilaydi [2,3]. Ushbu tadqiqotlarda qayd qilinishicha, mahalliy chiqindi motor moylari va organik polifenollardan tayyorlangan reagentlar eng maqbul moylash va emulsiya barqarorligini ta’minlaydi [3,4]. Emulsiyalarni barqarorlashtirishda trietanolamin va neonol turkumidagi noionogen sirt-faol moddalarning roli ham muhim sanaladi. Ular emulsiyaning parchalanishiga yo‘l qo‘ymaydi, sirt taranglikni pasaytiradi va metall-gil zarrachalarida barqaror plyonka hosil qilishga yordam beradi [5,6]. Shu bilan birga, trietanolamin va neonol kombinatsiyasi sinergetik ta’sir ko‘rsatib, burg‘ulash eritmalarida emulsiya barqarorligini yanada oshiradi. Zamonaviy tadqiqotlarda mahalliy va qayta ishlangan xom-ashyolardan tayyorlangan burg‘ulash moylovchilari samaradorligi yuqori, ekologik toza va iqtisodiy jihatdan ham oqilona ekani ta’kidlangan [7].

Ushbu tahlil umumiy qilib shuni ko‘rsatadi: mahalliy xom-ashyolar va qayta ishlangan motor moylari, gossipol qatroni, trietanolamin va noionogen emulgatorlardan iborat kompozitsiya burg‘ulash eritmalari uchun optimal moylovchi reagent yaratish imkonini beradi. Bizga burg‘ulash eritmasi uchun surkov moyi namunalarning kimyoviy tuzilishi va tarkibidagi funksional guruhlarini aniqlash maqsadida IRAffinity-1S IQ-spektrometridan foydalanildi. Ushbu qurilma yuqori signal-shovqin nisbati (30000/1)ga ega bo‘lib, namunalarning ifodali IQ-spektrlarini olish imkonini beradi. Tadqiqot uchun SM_{BEU-1}, SM_{BEU-2}, SM_{BEU-3} va SM_{BEU-4} surkov moyi namunalari tanlandi, ularning IQ-spektrlari yozib olindi va olingan spektrlar asosida tarkibiy funksional guruhlar tahlil qilindi.

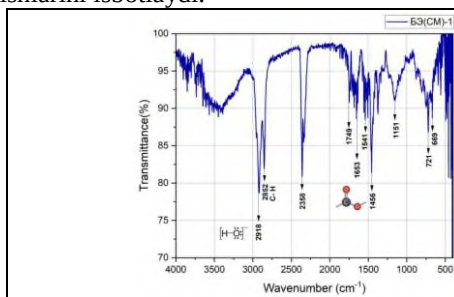
Burg'ulash eritmasi uchun surkov moyi namunalarni olishda suyuq uglevodorod sifatida kompleks tayyorlangan "Ishlatilgan M-20A motor moyi", miqdorda kompleks tayyorlangan "Gossipol qatroni", trietanolamin aralashmasi va depressor qo'ndirmasi sifatida "Neonol 9-12" komponentlardan foydalanilgan (1-jadval).

1-jadval. Ishlab chiqilgan surkov moylari namunalarning tarkibi (%)

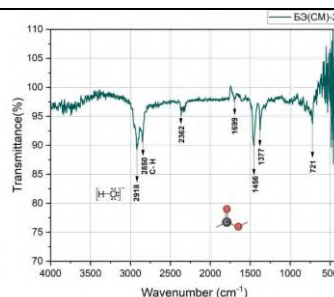
Namuna	Kompleks tayyorlangan "Ishlatilgan M-20A motor moyi"	Kompleks tayyorlangan "Gossipol qatroni"	Trietanolamin aralashmasi	"Neonol 9-12" depressorli qo'ndirma
SM _{BEU} -1	65	26	8,96	0,04
SM _{BEU} -2	70	21	8,96	0,04
SM _{BEU} -3	75	16	8,96	0,04
SM _{BEU} -4	80	11	8,96	0,04

1-jadvalda ishlab chiqilgan surkov moyi namunalari tarkibida komponentlar nisbati bosqichma-bosqich o'zgartirilgani ko'rsatilgan. SM_{BEU}-1 dan SM_{BEU}-4 gacha M-20A ishlatilgan motor moyi ulushi 65 foizdan 80 foizgacha oshirildi, gossipol qatroni esa 26 foizdan 11 foizgacha kamaytirildi; trietanolamin aralashmasi (8,96 foiz) va neonol 9-12 depressorli qo'ndirmasi (0,04 foiz) barcha namunada o'zgarishsiz saqlandi. Bunday tarkib motor moyi moylovchi fazani va past haroratda oquvchanlikni ta'minlovchi asosiy komponent sifatida, gossipol qatroni esa polyar yog' kislotalari hisobiga yuzada adsorbsiyalanib moylash plyonkasi hosil qiluvchi aktiv qism sifatida ishlashini hisobga olgan holda tanlandi. Qatron ulushini bosqichma-bosqich kamaytirish va moy ulushini oshirish orqali kompozitsiyaning moylovchanlik, oquvchanlik va barqarorlik ko'rsatkichlari o'rtasidagi eng maqbul muvozanatni aniqlash maqsad qilindi. 1-4 rasmlarda keltirilgan IQ-spektrlardan SM_{BEU}-1–SM_{BEU}-4 namunalari uglevodorod zanjirlariga tegishli cho'qqilar intensivligi yuqori bo'lib, bu uglerod zanjirlarining ustunligini va bu kompozitsiyalarning asosiy qismini tashkil etuvchi komponentlar alifatik tabiatga ega ekanini isbotlaydi. Bundan tashqari o'rganiliyotgan namunalarning barchasiga 2920; 2918; 2852 va 2850 sm⁻¹ sohalaridagi kuchli yutilish chiziqlari xos bo'lib, ular CH₂ va CH₃ guruhlarining assimetrik va simmetrik tebranishlariga to'g'ri keladi. Bu guruhlar ishlatilgan M-20A motor moyi hamda gossipol qatroni tarkibida yog' kislotalari hosilalarining uglevodorod zanjirlariga mos keladi. Bu guruhlar mavjudligini 1458-1456 va 1377 sm⁻¹ dagi chiziqlar bilan qo'shimcha izohlash mumkin.

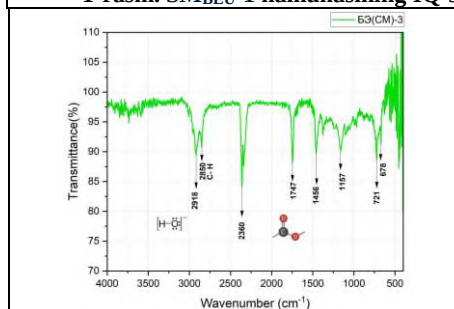
Bu tayyorlangan kompozitsiyalardagi asosiy farq karbonil guruhlariga tegishli sohalarida kuzatiladi. SM_{BEU}-1 spektrida 1749 sm⁻¹ da aniq yutilish chizig'i mavjud va u asosan efir tabiatli C=O guruhlarining tebranishlarini ifodalab, gossipol qatroni ulushi yuqori bo'lgan tarkibda yog' kislotalari va ularning efirlangan fragmentlari ko'proq ekani bilan mos keladi. To'yinmagan C=C bog'lari uchun xos bo'lgan 1653 sm⁻¹ atrofidagi chizig'i intensivligi yuqoriligi bu tarkibda to'yinmagan kislota qoldiqlari va ularning murakkab efirlari va tuzlari borligini ifodalaydi. Shu bilan birga bu namunada 1541 sm⁻¹ dagi intensiv cho'qqi aminlarning karbon kislotalar bilan hosil qilgan tuzlaridagi karboksilat guruhlarining assimetrik tebranishlari hisobiga yuzaga kelganligi va gossipol qatroni tarkibidagi aromatik birikmalar tebranishlarini isbotlaydi.

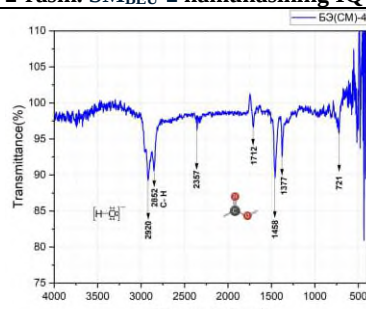
1-rasm. SM_{BEU}-1 namunasining IQ-spektri.

2-rasm. SM_{BEU}-2 namunasining IQ-spektri.

3-rasm. SM_{BEU}-3 namunasining IQ-spektri.

4-rasm. SM_{BEU}-4 namunasining IQ-spektri.

SM_{BEU}-3 namunasiga bo'lsa karbonil chizig'i (1747 sm⁻¹) saqlanib qolganligini, hamda 1157 sm⁻¹ da C-O tebranishlariga xos cho'qqini 3-rasmdan ko'rish mumkin. Gossipol qatroni miqdorining yuqori bo'lmaganligi sababli efir karbonillari bilan birgalikda qushimcha sifatida olingan neonol va yog' kislotali segmenlarga tegishli C-O guruhlar ham spektr chiziqlarida ko'ringan deb hisoblash mumkin. To'yinmagan va aromat birikmalar guruhlarining tashqi tekislikdagi tebranishlariga xos bulgan past chastotali chiziq 678 sm⁻¹ da namyon bo'lib, qutubli qism saqlanib qolganligini isbotlaydi. SM_{BEU}-2 va SM_{BEU}-4 namunalari karbonil guruhlariga xos cho'qqi pastroq to'liq sonlariga siljiganini spektrlardan ko'rishimiz mumkin. Bunda mos ravishda 1699 va 1712 sm⁻¹ da chiziqlarni kuzatish mumkin va bu C=O guruhlarining ko'proq vodorod bog'lari bilan bog'langan kislota tabiatli holatga o'tishini anglatishi mumkin.

Ushbu ikki namunada 1150-1160 cm^{-1} atrofida C–O chiziqlarining zaiflashishi yoki deyarli ko‘rinmasligi polyar efir bog‘lari ulushining birikma tarkibida kamayganini va motor moyi ulushi oshgani hamda gossipol qatroni ulushi pasaygani bilan to‘liq mos kelishini ta’kidlash mumkin.

Xulosa. IQ-spektrlarni tahlil qilish natijasida SM_{BEU-1} dan SM_{BEU-4} gacha tarkiblarning umumiy alifatik uglevodorodli asosga ega ekanini, gossipol qatroni ulushining ortishi (SM_{BEU-1}; SM_{BEU-3}) efir tabiatli C=O va C–O guruhlari intensiv namoyon bo‘lishi aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. Caenn R., Darley H.C.H., Gray G.R. *Drilling Fluids: Functions and Properties* // Journal of Petroleum Science. 2017. Vol. 32.
2. Darley H.C.H., Gray G.R. *Composition and Properties of Drilling and Completion Fluids*. – Houston: Gulf Publishing, 2011. – 704 p.
3. Ahmed T. *Fundamentals of Drilling Engineering*. – Richardson: Society of Petroleum Engineers (SPE), 2010. – 420 p.
4. Fattah K.A., Al-Mahyawi A.N., Al-Saba M. *Recycling of Used Engine Oil for Drilling Fluid Formulations* // Journal of Petroleum Exploration and Production Technology. 2019. Vol. 9(2). P. 823–832.
5. Zhang Y., Liu J., Wang P. *Natural Phenolic Resin-Based Lubricants for Drilling Fluids* // Colloids and Surfaces A: Physicochemical and Engineering Aspects. 2020. Vol. 586. P. 124–139.
6. Kumar R., Singh A., Patel M. *Role of Triethanolamine in Stabilizing Oil–Water Emulsions* // Journal of Surfactants and Detergents. 2015. Vol. 18(4). P. 645–653.
7. Gao P., Chen L., Xu Y. *Nonionic Surfactants (Ethoxylated Alkylphenols) as Emulsifiers in Drilling Fluids* // Journal of Petroleum Science and Engineering. 2021. Vol. 205. P. 108–119.

Annotatsiya: Maqolada turli ulushdagi M-20A motor moyi va gossipol qatronidan tayyorlangan surkov moyi namunalari tahlil qilingan. IQ-spektrlar alifatik uglevodorodlar va karbonli yog‘ kislotalari hosilalarini tasdiqladi. Gossipol qatroni ulushining yuqori bo‘lgan tarkiblarda efir va C–O guruhlari aniqlandi, motor moyi ulushi ortishi esa karbonil va efir bog‘lari intensivligini kamaytirdi.

Kalit so‘zlar: kompozitsiya, surkov moyi, karbonli guruhlar, moylash xususiyatlari, polyar fragmentlar.

Аннотация: В статье анализируются образцы смазочного масла, приготовленного из моторного масла M-20A и госсиполовой смолы в различных долях. ИК-спектры подтвердили наличие алифатических углеводородов и производных карбоновых жирных кислот. В составах с высокой долей госсиполовой смолы обнаружены эфирные и C–O группы, а увеличение доли моторного масла снижает интенсивность карбонильных и эфирных связей.

Ключевые слова: композиция, смазка, углеродные группы, смазывающие свойства, полярные фрагменты. oil prepared from M-20A motor oil and gossypol resin in various proportions. IR spectra confirmed the presence of aliphatic hydrocarbons and derivatives of carboxylic fatty acids. In compositions with a high proportion of gossypol resin, essential and C–O groups were found, and an increase in the proportion of motor oil reduces the intensity of carbonyl and essential bonds.

Key words: composition, lubricant, carbon groups, lubricating properties, polar fragments.

ATSETOATSETANILIDNING *m*-NITROBENZOILGIDRAZONI VA Cu(II) KOMPLEKSINING TERMIK TAHLILI

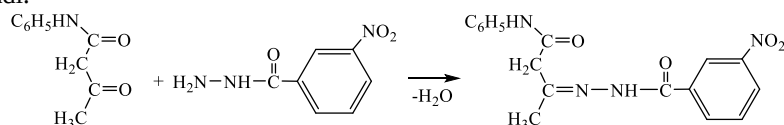
Sattorova S. Z., Xudoyorova E'. A., Abduraxmonov S. F., Umarov B. B.

Buxoro davlat universiteti

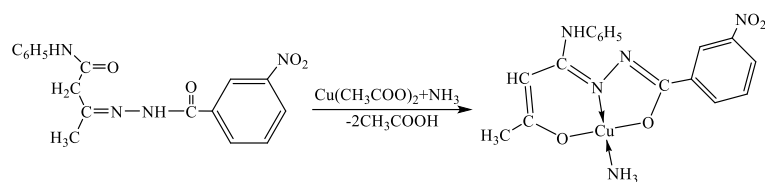
Termik tahlil usullari (TGA, DTA, DSC) moddalarning harorat ta'sirida yuz beradigan fizik-kimyoviy o'zgarishlarini aniqlashda keng qo'llaniladi. TGA (termogravimetrik analiz) modda massasining harorat ortishi bilan o'zgarishini o'lchaydi va parchalanish bosqichlarini ko'rsatadi. DTA (differensial termik analiz) jarayonda sodir bo'ladigan ekzotermik va endotermik effektlarni aniqlaydi. DSC (differensial skanerlovchi kalorimetriya) esa issiqlik oqimining o'zgarishiga asoslanib, moddaning fazaviy o'tishlarini, suyuqlanish haroratlarini va entalpiya o'zgarishlarini baholaydi[1]. Koordinatsion birikmalarning termik xossalari ligandlarning tabiatiga, metall ionining valentligiga hamda markaziy atomning koordinatsion soniga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun atsetoatsetanilid *m*-nitrobenzoilgidrazoni (H₂L) va u asosida olingan Cu(II) kompleksi (CuL·NH₃) o'rtasidagi termik farqlarni aniqlash ularning tuzilish xususiyatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi[2,3].

So'nggi yillarda gidrazon hosilalari va ularning metall komplekslari organik sintezi, biologik faol moddalar va koordinatsion kimyo sohalarida keng o'rganilmoqda. Gidrazonlar o'z tarkibidagi –C=O va –NH–N= guruhlari orqali metall ionlari bilan kuchli koordinatsion bog' hosil qila oladi. Bunday komplekslar yuqori termik barqarorlik, katalitik va biologik faollik xususiyatlariga ega[4]. Atsetoatsetanilidning *m*-nitrobenzoilgidrazoni tarkibida ham ushbu guruhlar mavjud bo'lib, elektronoakseptor xususiyatga ega nitro guruh (–NO₂) tufayli gidrazonning metall ionlari bilan bog'lanish jarayonida o'ziga xos konformatsion o'zgarishlar kuzatiladi. Shu sababli tahlil usullari orqali ularning termik barqarorligini, termik tuzilish va bog'lanish xususiyatlarini baholash muhim ilmiy ahamiyatga ega[5,6].

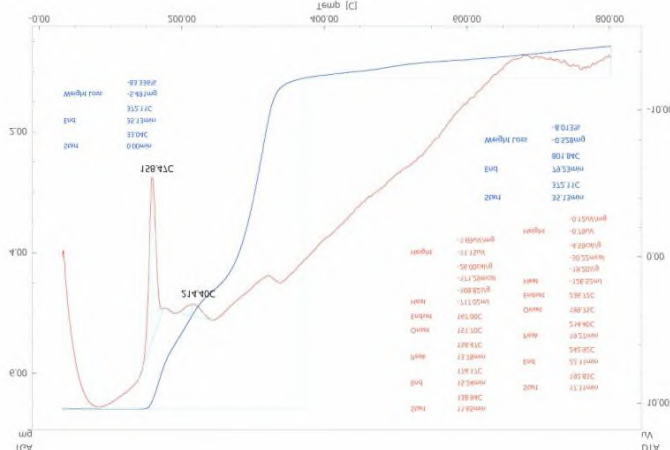
Atsetoatsetanilidning *m*-nitrobenzoilgidrazon bilan kondensatlanishidan atsetoatsetanilidning *m*-nitrobenzoilgidrazoni olindi.

Shu gidrazonning Cu(CH₃COO)₂ ning ammiakli suvli aralashmadagi eritmasi bilan 1:1 mol nisbatda reaksiyasi natijasida [Cu(C₁₇H₁₇N₅O₄)] kompleks birikmasi sintez qilindi.

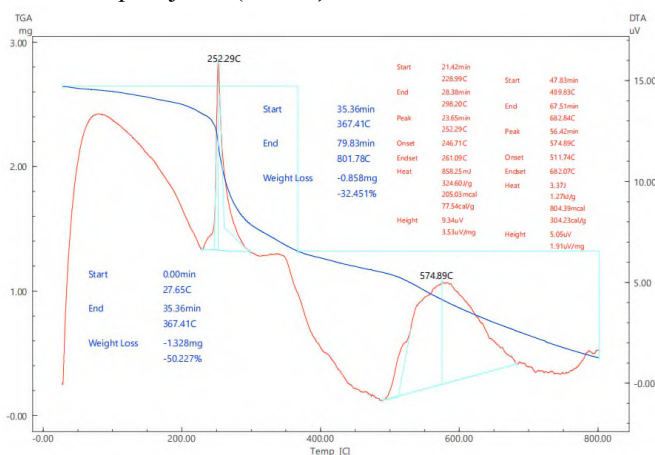

Sintez qilingan H_2L va u asosida olingan $CuL \cdot NH_3$ kompleksining termik barqarorligi tahlil qilish natijalari ularning termik barqarorligida sezilarli farq mavjudligini ko'rsatadi. Quyida ularning parchalanish bosqichlari va issiqlik effektlari o'zaro taqqoslab ko'riladi. H_2L dan namuna uchun 6,01 mg o'lchab olindi. Jarayon boshlanganidan 35,13 minut vaqt o'tib, ya'ni harorat 33,04 °C dan 372,11 °C ga yetganda namunaning massasi 5,491 mg ga kamaydi. Bu umumiy massaning 83,336 % ini tashkil etadi. Ushbu vaqt oralig'ida DTA chiziqlarida 174,17 °C da va 192,83 °C da ikkita endotermik effekt kuzatildi hamda tegishli tartibda 717,02 mJ va 126,52 mJ issiqlik yutildi, endotermik effekt cho'qqisi 158,47 °C va 214,4 °C. Ikkinchi bosqich 35,13 minutdan 79,23 minutgacha davom etdi. Harorat 372,11 °C dan 801,84 °C gacha ko'tarilganda umumiy massaning 8,013% i (0,528 mg) parchalandi (1-rasm)[1].

1-rasm. H_2L ning TGT, DTT, DSC grafiklari.

Tahlil uchun $CuL \cdot NH_3$ kompleksidan 2.64 mg olindi va 27.65°C dan 367.41°C ga qadar qizdirildi. Bu vaqtda dastlab namunadan adsorbdialangan suv va gazlarning desorbsiyasi kuzatildi, 252.9 °C da modda suyuqlanadi, keyin esa parchalanishning birinchi bosqichi boshlanadi. Modda 1.328 mg massani yo'qotdi, bu umumiy massaning 50.227 % ni tashkil etdi. Ikkinchi bosqichda modda 367.41°C dan 801.78°C gacha qizdirilganda umumiy massa yo'qotish 0.858 mg (32.451 %) ni tashkil etib bunda koordinatsion bog'larning uzilishi, molekulaning ligand qismida destruksiylar kuzatildi va qolgan qismi parchalanmaydigan noorganik qoldiqlar va CuO ga to'g'ri keldi. Parchalanish jarayonida DTA chizig'ida 228.99 °C dan 298.2 °C gacha oraliqda 1-ekzoeffekt kuzatildi, ekzotermik effekt cho'qqisi 252.29 °C ni tashkil etdi. Ikkinchi ekzoeffent 489.83 °C dan 682.07 °C oraliqda kuzatildi ekzotermik effect cho'qqisi 574.89 °C bo'lib, shu vaqtda 858.25 mJ va 3.37 J issiqlik ajraldi (2-rasm).

2-rasm. H_2L asosida olingan $CuL \cdot NH_3$ kompleksining TGT, DTT, DSC grafiklari.

1-jadval. Tadqiq qilingan namunalarining termik destruksiya bosqichlari parametrlari tahlil ma'lumotlari

Namuna	Harorat oralig'i (bosqichlar bo'yicha), °C	Massaning yo'qotilish miqdori, %	Massaning eng katta yo'qotilish harorati, °C
H_2L	33.04-372.11	83.336	158.47
$CuL \cdot N$	372.11-801.84	8.013	
H_3	27.65-367.41	50.227	252.29
	367.41-801.78	32.451	

2-jadval. Tadqiq qilingan namunalarning xarakteristik haroratlari va aktivlanish parametrlari bo'yicha termik barqarorligini solishtirma baholash natijalari

Namuna nomi	Xarakteristik harorat, °C			Faollanish energiyasi, kJ/mol	Korrelatsiya koeffitsienti R ²	Termik barqarorlik, °C
	T ₁₀	T ₂₀	T ₅₀			
H ₂ L	173	203	299	5.813	0.884	158.47
CuL·NH ₃	242	254	366	6.127	0.9348	367.41

Termik tahlil ma'lumotlari *m*-nitrobenzoiilgidrazonga nisbatan [Cu(L·NH₃)] kompleksi termik barqaror ekanligini tasdiqlaydi. *m*-Nitrobenzoiilgidrazonda massaning eng ko'p yo'qotilishi 158 °C ga to'g'ri kelsa [CuL·NH₃] kompleks birikmasida 252 °C ni tashkil etadi. Bu ma'lumotlar kompleks birikmalarda M-N, M-O bog'larning uzilishi bilan bog'liqdir.

ADABIYOTLAR

1. Термический анализ ацетоацетанилидных ароилгидразонов // *Universum: химия и биология : электрон. научн. журн.* Сатторова С.З. [и др.]. 2025. 11(137).
2. Vorob'ev N.N., Ivanova E.A. *Thermal Analysis of Hydrazone Metal Complexes*. J. Therm. Anal. Calorim., 2018, 132(2), 789–798.
3. Khudoyberdiyev S. et al. Thermal properties of polyelectrolyte complexes of bombyx mori chitosan with collagen // *Chemistry and chemical engineering*. – 2022. – T. 2022. – №. 1. – С. 5.
4. Sattorova S. Z. et al. Synthesis, Structure, and Properties of Acetoacetanilide Acetylhydrazone // *Russian Journal of Organic Chemistry*. – 2025. – T. 61. – №. 9. – С. 1626-1632.
5. Сулаймонова З. А., Наврузова М. Б., Чориева С. А. Термическое исследование производных ферроцена // *SCIENTIFIC COLLECTION «INTERCONF*. – 2021. – №. 45. – С. 473-478.
6. Абдурахмонов С. Ф. и др. Синтез и исследование биядерных комплексов ванадила (II) на основе бис-5-оксипиразолинов // *Universum: химия и биология*. – 2019. – №. 12 (66). – С. 50-55.

Atsetoatsetanilidning m-nitrobenzoiilgidrazoni va cu(ii) kompleksining termik tahlili

Annotatsiya: Ushbu ishda atsetoatsetanilidning *m*-nitrobenzoiilgidrazoni va u asosida Cu(II) kompleks birikmasi sintezi, termik xossalari (TGA, DTA va DSC usullari) muhokama qilindi. Termogravimetrik tahlil natijalariga ko'ra, birikmalarning parchalanish bosqichlari va ularning termik barqarorligi aniqlandi. TGA asosida moddalarning parchalanish bosqichlari, DTA asosida endo va ekzotermik jarayonlar, hamda DSC natijalariga asosan kompleks birikmaning hosil bo'lish energiyalari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari *m*-nitrobenzoiilgidrazoni asosida olingan Cu(II) kompleks birikmaning termik xossalari o'rganish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: atsetoatsetanilid, *m*-nitrobenzoiilgidrazid, *m*-nitrobenzoiilgidrazon, TGA, DTA, DSC, termik barqarorlik.

Термический анализ m-нитробензоилгидразона и комплекса cu (ii) ацетоацетанилида

Аннотация: В данной работе рассмотрены синтез *m*-нитробензоилгидразона ацетоацетанилида и полученного на его основе комплекса Cu(II), а также их термические свойства, изученные методами TGA, DTA и DSC. Согласно результатам термогравиметрического анализа, были определены стадии разложения соединений и их термическая стабильность. На основе данных TGA установлены этапы разложения веществ, по результатам DTA выявлены эндо- и экзотермические процессы, а анализ DSC позволил определить энергии образования комплексного соединения. Полученные результаты дают возможность всесторонне изучить термические свойства комплекса Cu(II), синтезированного на основе *m*-нитробензоилгидразона.

Ключевые слова: ацетоацетанилид, *m*-нитробензоилгидразид, *m*-нитробензоилгидразон, TGA, DTA, DSC, термическая стабильность.

Thermal analysis of the m-nitrobenzoylhydrazone and the cu (ii) complex of acetoacethanilide

Abstract: This study discusses the synthesis of *m*-nitrobenzoylhydrazone of acetoacetanilide and the Cu(II) complex compound obtained on its basis, as well as their thermal properties investigated by TGA, DTA, and DSC methods. According to the results of thermogravimetric analysis, the decomposition stages of the compounds and their thermal stability were determined. Based on TGA data, the decomposition steps of the substances were identified; DTA results revealed endothermic and exothermic processes; and DSC analysis allowed the evaluation of the formation energies of the complex compound. The findings provide an opportunity to comprehensively study the thermal properties of the Cu(II) complex synthesized from *m*-nitrobenzoylhydrazone.

Key words: acetoacetanilide, *m*-nitrobenzoylhydrazide, *m*-nitrobenzoylhydrazone, TGA, DTA, DSC, thermal stability.

METAN KISLOTA VA BUTIN-2-DIOL-1,4 LARNING O'ZARO TASIRLASHUVI NATIJASIDA BUTIN-2-DIOL-1,4 DIFORMIAT HOSIL BO'LISHI REAKSIYASI ENERGIYASINI GAUSSIAN DASTURINING DFT BLYP 6-31G BAZIS TO'PLAMI YORDAMIDA TAHLIL QILISH

Nizamov I. G'.

Nizomiy nomidagi O'zMPU Kimyo kafedrasida o'qituvchisi,

Kvant kimyo hisoblash usullarining rivojlanishi va kuchli kompyuter vositalarining paydo bo'lishi murakkab organik birikmalarning ba'zi muhim xususiyatlarini hisoblash imkonini berdi. Bunday hisob-kitoblarning aniqligi va ishonchlilik juda yuqori darajada. Shu sababli, kvant-kimyoviy va molekulyar dinamika hisoblashlari hozirda fizik-kimyoviy tadqiqot usullaridan biri sifatida foydalanilmoqda — bu usullar turli organik birikmalar hosil bo'lish mexanizmlaridagi qonuniyatlarni aniqlash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni olishga yordam beradi [8; 28–39]

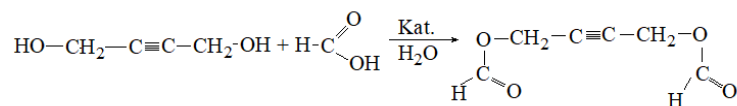
Bugungi kunda jahonda farmatsevtika, to'qimachilik, mashinasozlik va lok-bo'yoq sanoatida keng masshtabda qo'llaniladigan organik preparatlarga bo'lgan qiziqish tobora kuchayib bormoqda. Natijada yuqori ehtiyojga ega organik moddalar va materiallar ishlab chiqarish yildan yilga ortib bormoqda, bu esa nozik organik sintez asosida yangi avlod organik moddalar olish, ularning qo'llanish sohasini keng ko'lamda o'rganishni taqozo qilmoqda [2, 43-49; 3, 763-768]. Bular qatorida atsetilen birikmalari asosida fungitsidlar, demulgatorlar va ingibitorlar sintez qilish usullarini aniqlash, jarayonlar borishi va mahsulot unumiga turli omillarning ta'sirini o'rganish, yangi katalitik sistemalarni

qo'llash, ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etish, ularning fizik-kimyoviy, farmakologik va biologik xossalari o'rganish, tarkibi va tuzilishini aniqlash, xususiylar va kvant-kimyoviy tavsiflari, texnik shartlari va talablarini ishlab chiqish bo'yicha keng qamrovli tadqiqotlar bajarilmoqda [4].

Hozirgi vaqtda kvant kimyo hisoblash usullari katta darajada rivojlangan bo'lib, buning natijasida turli reagentlar va mahsulotlar molekularining geometriyasini, shuningdek, kimyoviy reaksiyalardagi oraliq mahsulotlar va o'tish holatlarining barqarorlik darajasini hisoblash imkoniyati paydo bo'lgan [5; 6; 85-90]

Bunday ma'lumotlarni turli reaksiyalar uchun tajribaviy yo'l bilan olish murakkab — bu jarayonlarning ko'p bosqichli bo'lishi, elementar bosqichlarning bir vaqtda sodir bo'lishi va oraliq mahsulotlarning yashash muddati nihoyatda qisqa bo'lishi bilan bog'liq [7; 2–14 b. 8; 1454–1465 b.]

Butin-2-diol-1,4 mo'l miqdordagi formiat kislotasi bilan o'zaro tasirlashganda butin-2-diol-1,4 diformiat hosil bo'ladi. Ushbu jarayonning reaksiya mexanizmi quyidagicha boradi.

Ushbu kimyoviy jarayon uchun ishlatilgan moddalar va reaksiya natijasida hosil bo'lgan butin-2-diol-1,4 molekularining energetik tahlili qilindi.

Molekularning energetik tahlili

Title Card Required		
C:/G09W/Scratch/GQL_224a/t_y8t.chk		
File Type	.chk	
Calculation Type	FOPT	
Calculation Method	RB3LYP	
Basis Set	6-31G	
Charge	0	
Spin	Singlet	
Solvation	None	
Electronic Energy	-228.994385	Hartree
RMS Gradient Norm	0.000008	Hartree/Bohr
Imaginary Freq		
Dipole Moment	4.835665	Debye
Point Group		

a

Title Card Required		
C:/G09W/Scratch/GQL_223a/t_b1i.chk		
File Type	.chk	
Calculation Type	FOPT	
Calculation Method	RB3LYP	
Basis Set	6-31G	
Charge	0	
Spin	Singlet	
Solvation	None	
Electronic Energy	-306.288924	Hartree
RMS Gradient Norm	0.000020	Hartree/Bohr
Imaginary Freq		
Dipole Moment	2.635249	Debye
Point Group		

b

Title Card Required		
C:/G09W/Scratch/GQL_223a/t_rqi.chk		
File Type	.chk	
Calculation Type	FOPT	
Calculation Method	RB3LYP	
Basis Set	6-31G	
Charge	0	
Spin	Singlet	
Solvation	None	
Electronic Energy	-611.525406	Hartree
RMS Gradient Norm	0.000003	Hartree/Bohr
Imaginary Freq		
Dipole Moment	1.231840	Debye
Point Group		

c

1-Rasm.a) metan kislotasi b) butin-2-diol-1,4 c) butin-2-diol-1,4 diformiat strukturalarining optimallashtirilgan summary

Energetik tahlil

Molekula (metan kislotasi):

Elektron energiya: -228.994385 Hartree Dipol moment: 4.835665 Debye

Molekula (butin-2-diol-1,4):

Elektron energiya: -306.288924 Hartree Dipol moment: 2.635249 Debye

Mahsulot molekulasini (butin-2-diol-1,4 diformiat):

Elektron energiya: -611.525406 Hartree Dipol moment: 1.231840 Debye

Tahlil va Solishtirish

Energiyalarning kamayish tartibi va (b) ning umumiy energiyasi ($a + b \approx -535.28$ Hartree)

Mahsulot (c) esa -611.52 Hartree, ya'ni ancha past.

Bu shuni anglatadiki, reaksiya natijasida energiya kamaygan, ya'ni jarayon termodinamik jihatdan barqaror.

Dipol momentlar taqqoslash

- 4.835 Debye
- 2.635 Debye
- 1.231 Debye (reaksiya natijasida kamaygan)

Dipol momentning kamayishi molekulaning yanada simmetrik tuzilishga ega bo'lishini yoki qutblanishning kamayishini bildiradi.

ESP- Electrostatic Potential

Hisoblash kimyosida ESP (Electrostatic Potential), ya'ni elektrostatik potensial, molekuladagi har bir nuqtada elektrostatik maydonning kuchlanishini o'lchash yoki hisoblashga xizmat qiladi. Bu potensial molekulaning atomlari va elektronlari orasidagi elektrostatik o'zaro ta'sirlarni tasvirlaydi. ESP yordamida molekulaning turli qismlarida qaysi joylar musbat yoki manfiy zaryadlarni jalb qilishini tushunish mumkin.

ESP asosan quyidagi maqsadlar uchun qo'llanadi:

1. Zaryad taqsimotini tushunish: ESP xaritasi molekula bo'ylab qanday zaryad taqsimlanganini ko'rsatadi. Bu xarita orqali molekulaning qaysi qismi musbat, qaysi qismi manfiy zaryadlanganligini aniqlash mumkin.

2. Kimyoviy reaktivlikni baholash: ESP ma'lumotlari asosida molekulaning qanday joylari boshqa molekular bilan o'zaro ta'sir qilishi mumkinligi, ya'ni qaysi joylari elektrofil yoki nukleofil reaksiya markazlari ekanligini baholash mumkin. Musbat ESP qiymatlariga ega joylar odatda nukleofil, manfiy qiymatlar esa elektrofil hududlarni jalb qiladi.

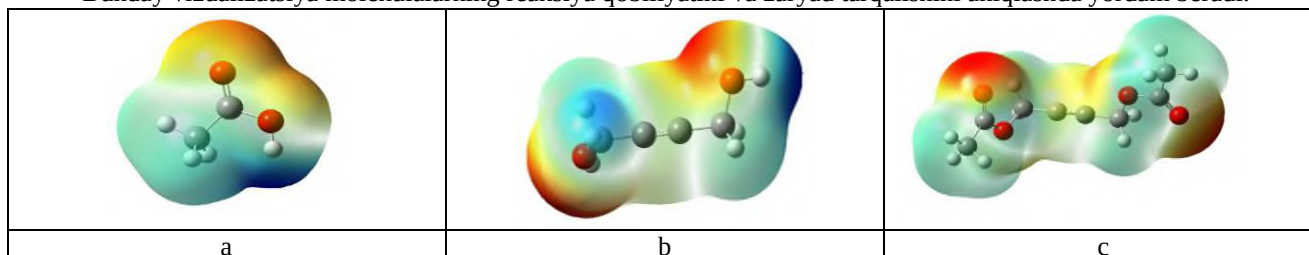
3. Vodorod bog‘lanishlarini tahlil qilish: ESP xaritalari molekular orasidagi vodorod bog‘lanishlarini prognozlashda foydali bo‘ladi, chunki vodorod bog‘lanishlar odatda zaryadning taqsimlanishiga bog‘liq.

ESP natijalari ko‘pincha molekular ustida rangli xarita sifatida ko‘rsatiladi, bu ranglar turli zaryad taqsimotini ifodalaydi: - **Qizil rang:** Manfiy zaryad (elektronlar ko‘proq to‘plangan joylar).

- **Ko‘k rang:** Musbat zaryad (elektronlar kamroq bo‘lgan joylar).

- **Yashil yoki sariq ranglar:** Neytral hududlarni bildiradi.

Bunday vizualizatsiya molekularning reaksiya qobiliyatini va zaryad tarqalishini aniqlashda yordam beradi.

5-Rasm.a) metan kislota b) butin-2-diol-1,4 c) butin-2-diol-1,4 diformiat strukturalarining optimallashtirilgan ESP natijalari
ESP tahlili

• Ranglar ma‘nosi:

Qizil/oranj → Eng elektrmanfiy hududlar (ya‘ni kislorod atrofida elektron zichligi yuqori).

Ko‘k → Elektromusbat hududlar (ya‘ni proton yoki kam elektron zichlik joylari).

Yashil → O‘rtacha elektrostatik potensialga ega bo‘lgan neytral hududlar.

2. Molekularning elektrostatik potentsiali bo‘yicha tahlil

• (a) Metan kislota:

Kislorod atomlari atrofida qizil sohalar mavjud → Bu hududlar elektron yetishmovchiligi sababli elektron donorlari (nukleofil markazlar) bo‘lishi mumkin.

Proton (H) yaqinidagi sohalar ko‘k → Ushbu joylar elektron qabul qilishi mumkin (elektrofil markazlar).

• (b) Butin-2-diol-1,4:

Kislorod atrofida qizil hududlar → Bu yerlar ham elektron yetishmovchiligiga ega va potentsial nukleofil markaz sifatida harakat qilishi mumkin.

Molekulaning uglerod skeleti asosan yashil, bu esa molekulaning nisbatan neytral taqsimlangan elektron zichligiga ega ekanligini ko‘rsatadi.

• (c) Butin-2-diol-1,4 diferomat (Mahsulot):

○ Elektron taqsimoti murakkablashgan, ko‘p joylarda qizil va ko‘k hududlar paydo bo‘lgan.

○ Kislorod atrofida qizil hududlar reaktiv markaz bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

○ Bu molekulada elektrostatik potentsialning keskin farqlari bor, bu esa reaksiya davomida qisman zaryadlar qayta taqsimlanganligini ko‘rsatadi.

3. ESP natijalariga ko‘ra reaksiya mexanizmi haqida xulosa

• Metan kislota va butin-2-diol-1,4 o‘zaro o‘zaro ta‘sirlashganda, elektron taqsimoti o‘zgaradi.

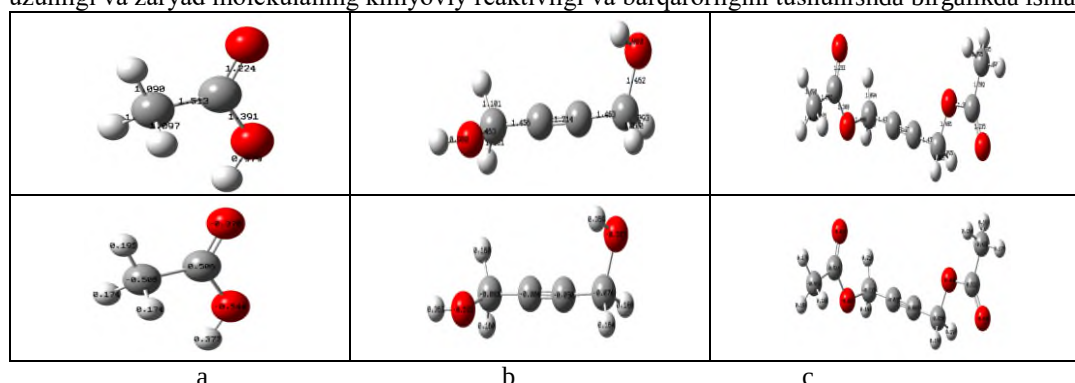
• Mahsulotda (c) elektrostatik potentsialning qayta taqsimlanishi reaktiv markazlarning o‘zgarishiga olib kelgan.

• Dastlabki reagentlar bilan taqqoslaganda, mahsulot elektrostatik taqsimlanish bo‘yicha ancha murakkab tuzilishga ega.

• Bu shuni anglatadiki, reaksiya davomida elektron zichligi o‘zgargan va yangi kimyoviy bog‘lar hosil bo‘lgan.

Bog‘ uzunli va zaryad qiymati

Bog‘ uzunligi ikki bog‘langan atomning yadro markazlari orasidagi masofani bildiradi. Bu molekulaning asosiy geometrik xususiyatlaridan biri bo‘lib, kimyoviy bog‘ning kuchini, stabilligini va molekularning umumiy shaklini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Molekulyar zaryad molekulaning umumiy elektr zaryadini bildiradi. Zaryad qiymati atomlar orasidagi elektron taqsimotiga bog‘liq va molekulaning kimyoviy va fizik xossalriga katta ta‘sir qiladi. Bog‘ uzunligi va zaryad molekulaning kimyoviy reaktivligi va barqarorligini tushunishda birgalikda ishlatiladi.

6-Rasm.a) метан kislota b) бутин-2-диол-1,4 c) бутин-2-диол-1,4 диформиат strukturalarining optimallashtirilgan bog' uzunligi va zaryad qiymatlari

Zaryad taqsimoti va bog' uzunliklari bo'yicha tahlil

(a) Metan kislota

- Kislород atomlari (-0.378 va -0.544) manfiy qism bo'lib, ularda elektron zichligi yuqori.
- Vodorod atomlari (musbat qiymatlar) elektrophil markazlar sifatida harakat qiladi.
- C=O bog'i 1.224 Å, bu tipik karbonil bog'i uzunligiga mos keladi.

(b) Бутин-2-диол-1,4

• Kislород atomlarida manfiy zaryadlar (-0.595) mavjud, bu ularga elektron donorlari sifatida harakat qilish imkonini beradi.

• Uglerodlar orasidagi bog' uzunliklari 1.214–1.463 Å oralig'ida, bu esa birikmada bog'larning delokalizatsiya holatini ko'rsatishi mumkin.

• Kislород va vodorod bog'lari 1.462 Å → bu sp³-hibridlangan alkogol guruhiga mos keladi.

(c) Бутин-2-диол-1,4 диферомат (Махsulot)

- Kislородlar orasidagi elektron taqsimoti sezilarli darajada o'zgargan (manfiy zaryad -0.403 atrofida).
- Uglerod bog' uzunliklari ham o'zgarib, molekula yanada delokalizatsiyalangan bo'lishi mumkin.
- Bog' uzunliklari va zaryadlar o'zgarishi mahsulotda yangi funksional guruhlar hosil bo'lganini ko'rsatadi.

2. Tahlildan kelib chiqadigan xulosa

• Reaksiya jarayonida kislород va uglerod atomlari atrofida zaryad taqsimoti o'zgaradi.

• Махsulot hosil bo'lganda yangi kimyoviy bog'lar va taqsimot naqshlari shakllanadi, bu esa reaksiyaning tabiiy yo'nalishini ko'rsatadi.

• Birinchi bosqichda (a va b) elektron zichligi nisbatan aniq taqsimlangan bo'lsa, oxirgi bosqichda (c) bu taqsimot murakkablashgan.

1. Reaksiya termodinamik jihatdan barqaror, chunki yakuniy mahsulotning energetik darajasi juda past.

2. Dipol moment kamaygan, bu esa mahsulotning elektrostatik xarakteri o'zgarishini ko'rsatadi.

3. Ushbu hisoblar asosida (a) va (b) boshlang'ich reagentlar bo'lib, (c) esa ularning birikishidan hosil bo'lgan mahsulot deb xulosa qilish mumkin.

4. ESP natijalari reaksiya jarayonida elektronlarning qanday taqsimlanganini va qanday o'zgarishlar yuz berganini ko'rsatadi. Махsulot (c) hosil bo'lganda, elektron taqsimoti o'zgargan va yangi funksional guruhlar hosil bo'lgan, bu esa molekulaning xossalriga ta'sir qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Фурсова П. В., Левич А. П. Математическое моделирование химических процессов. Проблемы окружающей среды (обзорная информация ВИНТИ). – Самара. – 2002. – № 9. – С. 28–39. URL: https://dis.bio.msu.ru/States/Fursova_Levich_2002.pdf
2. Cuibo Liu, Zhongxin Chen, Shibo Xi, Kian Ping Loh, Huan Yan, Ming Joo Koh The Nazarov cyclization // Synform, 2020. pp. 43–49. URL: <https://www.thieme-connect.com/products/ejournals/pdf/10.1055/s-0039-1691159.pdf>
3. d'Amboise M., Mathieu D., Piron D. L. A chemical study of 2-butyne-1, 4-diol // Talanta. – 1988. – Т. 35. – №. 10. – С. 763–768. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0039914088801802>
4. Turg'unov, E., Nizamov, I., & Sodiqov, M. (2023). BUTIN-2-DIOL-1, 4 OLINISHI VA UNING XOSSALARI. *Theoretical and experimental chemistry and modern problems of chemical technology*, 1(01). URL: <https://ojs.qarshidu.uz/index.php/ch/article/view/63>
5. Yusupova Lola A., Nurmanov Suvon E. QUANTUM-CHEMICAL CALCULATIONS AND MATHEMATICAL MODELATION OF SYNTHESIS OF ACETYLENICAL DIOLS // Austrian Journal of Technical and Natural Sciences. – С. 66–74. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=32655423>
6. Степанов Н. Ф. Квантовая механика и квантовая химия. – М. – 2001. – С. 128–139. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41245757>
7. Yandex. Direct. Исследование возбужденных состояний органических соединений. Авт. Эллингджер М. Ю. – Казань. – 2008.
8. Кнунянс И. Л., Бояринов А. Д. Математическое моделирование. Химическая энциклопедия. – М. – 2008. – Т. 3.
9. Содиков, М. К., Хужаназарова, С. Р. К., & Тургунов, Э. (2021). СИНТЕЗ ПРОСТЫХ И СЛОЖНЫХ ЭФИРОВ АЦЕТИЛЕНОВЫХ СПИРТОВ. *Universum: химия и биология*, (7-1 (85)), 85–90. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sintez-prostyh-i-slozhnyh-efirov-atsetilenovyh-spirov>
10. Umrzoqov, A. T., Muxiddinov, B. F., Vapoyev, H. M., & Nurmonov, S. E. (2018). Synthesis of butyne-2-diol-1, 4 using heterogeneous-catalytical method. *CHEMISTRY AND CHEMICAL ENGINEERING*, 2018(3), 10.
11. Hort, E. V., & Taylor, P. (2000). Acetylene-derived chemicals. *Kirk-Othmer Encyclopedia of Chemical Technology*.
12. Hellwig J., Beth M., Klimisch H. J. Developmental toxicity of 2-buten-1, 4-diol following oral administration to the rat // Toxicology letters. – 1997. – Т. 92. – №. 3. – С. 221–230.

Аннотатсия. Tadqiqotning asosiy maqsadi atsetilen diollarining to'yingan bir asosli karbon kislotalar bilan tasirlashuv jarayonlarini va hosil bo'lish energiyalarini, moddalarning struktura formulalarini, bog' uzunliklari va zaryad taqsimotlarini zamonaviy kompyuter dasturlari yordamida tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqolada Gaussian dasturining DFT BLYP 6-31G bazis to'plami yordamida metan kislota va бутин-2-диол-1,4 larning o'zaro eterifikatsiya reaksiyasi natijasida hosil bo'lgan бутин-2-диол-1,4 diformiatning hosil bo'lish energiyasi tahlil qilingan.

Аннотация. Основная цель исследования-анализ процессов взаимодействия ацетилендиолов с насыщенными одноосновными карбоновыми кислотами и энергий образования, структурных формул веществ, длин связей и распределения зарядов с помощью современных компьютерных программ. основная цель исследования-анализ процессов взаимодействия ацетилендиолов с насыщенными одноосновными карбоновыми кислотами и энергий образования, структурных формул веществ, длин связей и распределения зарядов с помощью современных компьютерных программ. В этой статье анализируется Энергия образования Бутин-2-диол-1,4 диформиата, образующегося в результате реакции

перекрестной этерификации метановой кислоты и Бутин-2-Диола-1,4 с использованием базового набора DFT BLYP 6-31g программы Гаусса.

Annotation. The main purpose of the study is to analyze the processes of interaction of acetylene diols with saturated one-base carbonic acids and the energy of formation, structural formulas of substances, garden lengths and charge distributions using modern computer programs. The main purpose of the study is to analyze the processes of interaction of acetylene diols with saturated one-base carbonic acids and the energy of formation, structural formulas of substances, garden lengths and charge distributions using modern computer programs. This article analyzes the energy of formation of the Butine-2-diol-1,4 diformiate formed by the cross-etherification reaction of methanic acid and Butine-2-diol-1,4s using the DFT BLYP 6-31g base set of the Gaussian program.

Kalit so'zlar: atsetilen, butin-2-diol-1,4, metan kislota, butin-2-diol-1,4 diformiat, organik sintez.

Ключевые слова: ацетилен, Бутин-2-диол-1,4, метановая кислота, Бутин-2-диол-1,4 диформиат, органический синтез.

Key words: acetylene, Butine-2-diol-1,4, methanic acid, Butine-2-diol-1,4 diformiate, organic synthesis.

UDC: 546.562;547.751;547.298.1;54.057;54.062;548.75

ORCID ID 0009-0003-7678-0330

MIS(II) IONINING, GETEROAUKSIN VA ATSETAMID BILAN KOORDINATSION BIRIKMASI SINTEZI HAMDA TADQIQOTI

Ismailova Sh. A.

Xorazm Ma'mun akademiyasi mustaqil tadqiqotchisi

KIRISH. Hozirgi zamon koordinatsion kimyosining dolzarb yo'nalishlaridan biri — tarkibida biologik faol ligantlar saqlovchi metallokomplekslar sintezi va ularning xossalari o'rganishdan iborat. Ayniqsa, o'tish metallari, xususan mis (II) ionlarining koordinatsion birikmalari o'simliklar fiziologiyasi va biokimyoviy jarayonlarda muhim rol o'ynashi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Mis ko'plab fermentlar tarkibiga kiruvchi va fotosintez hamda nafas olish jarayonlarini faollashtiruvchi muhim mikroelement hisoblanadi.

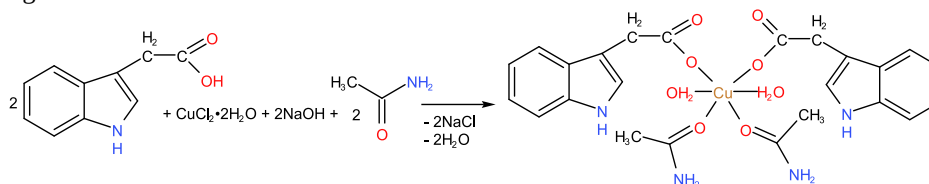
Indol-3-sirka kislotasi (geteroauksin) tabiatda eng keng tarqalgan fitogormon bo'lib, o'simlik hujayralarining bo'linishi, cho'zilishi va ildiz otish tizimining rivojlanishini tartibga soladi. Biroq, sof holdagi ushbu kislota tashqi muhit ta'siriga (yorug'lik, harorat) nisbatan ancha beqarordir. Uni metall ionlari bilan koordinatsion birikmalar holiga o'tkazish nafaqat kislotaning barqarorligini oshiradi, balki metall va ligantning sinergik ta'siri natijasida yuqori biologik faollikka ega bo'lgan yangi moddalarni olish imkonini beradi. Amidlar, xususan atsetamid, donorlik xossasi yuqori bo'lgan ligantlar sirasiga kirib, metall komplekslarining suvda eruvchanligini va o'simlik to'qimalariga singish qobiliyatini yaxshilaydi. Aralash ligantli komplekslarda indol-3-sirka kislotasi va atsetamidning birgalikda koordinatsiyalanishi markaziy ion atrofida o'ziga xos elektron va geometrik muhit yaratadi.

Ushbu tadqiqot ishining maqsadi, mis (II) xlorid tuzining indol-3-sirka kislotasi va atsetamid bilan yangi koordinatsion birikmalarini sintez qilish, ularning tarkibi, tuzilishi va fizik-kimyoviy xususiyatlarini zamonaviy usullar yordamida tadqiq etishdan iborat. Olingan natijalar kelajakda qishloq xo'jaligida samarali stimulyatorlar va mikroo'g'itlar yaratish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

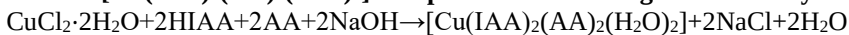
ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Geteroauksin (indol-3-sirka kislotasi, ISK) o'simliklar fiziologiyasida markaziy o'rinni egallab, hujayralar bo'linishi va differensiallanishini boshqaruvchi asosiy auksin hisoblanadi [4]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ISK nafaqat o'simliklarda, balki ayrim mikroorganizmlar, xususan, *Escherichia coli* tomonidan ham triptofan parchalanishi natijasida sintezlanishi mumkin [5]. So'nggi yillarda ISKning tibbiy-biologik ahamiyati ortib bormoqda. Xususan, uning antioksidantlik xususiyati, erkin radikallarni neytrallash va yallig'lanishga qarshi ta'siri uni farmatsevtika uchun istiqbolli ligandga aylantirmoqda [1]. Biroq, ISKning qo'llanilishida uning barqarorligi muammo bo'lib qolmoqda. Ma'lumki, ISK vodorod peroksid va peroksidaza fermentlari ta'sirida tezda oksidlanib, o'z biologik faolligini yo'qotadi [2]. Shuningdek, ayrim bakteriyalar (masalan, *Caballeronia glathei*) tarkibidagi maxsus fermentlar ISKni uglerod va energiya manbai sifatida parchalab yuborish xususiyatiga ega [3]. Ushbu muammolarni bartaraf etishning samarali usullaridan biri — ISKni metall ionlari, xususan, mis (II) bilan kompleks birikmalar holatiga o'tkazishdir. Mis ionlari bilan hosil qilingan koordinatsion birikmalar ligandning (ISK) oksidlanishga chidamliligini oshiradi va uning hujayra membranalaridan o'tish qobiliyatini yaxshilaydi [1, 4]. Atsetamid (AA) va uning hosilalari zamonaviy koordinatsion kimyoda muhim o'rin tutadi, chunki ular d-metallar bilan turlicha tarkib va tuzilishga ega bo'lgan kompleks birikmalar hosil qilish qobiliyatiga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, atsetamid va tiosemikarbazid asosidagi aralash ligandli komplekslar "tarkib-tuzilish-xossa" qonuniyatlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, Co(II), Ni(II) va Cu(II) tuzlarining atsetamid va tiosemikarbazid bilan hosil qilgan birikmalarida metall ionlari atsetamidning kislorod atomi orqali koordinatsiyalanishi aniqlangan [6]. Bundan tashqari, atsetamidning metal suksinatlar bilan o'zaro ta'siri ham o'rganilgan. Suvli muhitda bu birikmalarni sintez qilish qiyin bo'lganligi sababli, mexanokimyoviy usuldan foydalanilgan, bu esa qisqa vaqt ichida yuqori unum bilan turli tarkibli komplekslar olish imkonini beradi. Masalan, Co(II), Ni(II), Cu(II) va Zn(II) suksinatlarining atsetamid bilan komplekslari olingan bo'lib, ularning termik barqarorligi va IQ-spektroskopik xossalari tahlil qilingan [7]. Oxirgi yillarda atsetamidning atsetilatseton (AcAc) kabi boshqa kislorod saqlovchi ligandlar bilan birgalikda xrom (III) tuzlari bilan hosil qilgan geteroligandli birikmalarini o'rganishga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Bunday komplekslar nafaqat nazariy jihatdan, balki tibbiyot, analitik kimyo va korroziya ingibitorlari ishlab chiqarish kabi amaliy sohalarida ham keng qo'llaniladi. Aralash ligandli komplekslarda metallarning koordinatsion soni odatda 6 ga teng bo'lib, ligandlar dentatligi 6 dan kam bo'ladi [8].

Mis(II) xlorid tuzining, indol-3-sirka kislotasi va atsetamid bilan aralash ligandli koordinatsion birikmasi quyidagi usulda sintez qilindi. Dastlab, 0,01 mol (1,75g) indol-3-sirka kislotasi (IAA) 50 ml etanol erituvchisida eritildi. Hosil bo'lgan eritmada ligandning karboksil guruhi deprotonlanishini ta'minlash maqsadida unga 0,01 mol natriy gidroksid (NaOH) qo'shildi. Alohida stakanda 0,005 mol (0,85 g) mis(II) xlorid dihidrat ($\text{CuCl}_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) 20 ml distillangan suvda to'liq eritildi. Metall tuzi eritmasi indol-3-sirka kislotasi eritmasiga doimiy aralashtirish sharoitida tomchilab qo'shildi. Shundan so'ng, aralashmaga 0,01mol (0,59g) atsetamid(AA) qo'shilib, reaksiya muhitining bir jinsiligi ta'minlandi. Reaksiya aralashmasi 50–60 °C haroratda 2 soat davomida magnitli aralashtirgich yordamida uzluksiz aralashtirildi [9]. Reaksiya yakunida to'q yashil rangli cho'kma hosil bo'ldi. Hosil bo'lgan cho'kma filtrlash yo'li bilan ajratib olindi, distillangan suv va etanol bilan bir necha marotaba yuvildi hamda vakuumli quritgichda (P_2O_5 ustida) doimiy massa hosil bo'lguncha quritildi [10,11].

Sintez jarayoni natijasida to'q yashil rangli kristall kukun olindi. Sintez reaksiyasining umumiy unumdorligi 85 % ni tashkil etdi, bu esa tanlangan sintez usulining yuqori samaradorligini tasdiqlaydi. Kompleks birikmaning tarkibini o'rganish orqali, uni $[\text{Cu}(\text{IAA})_2(\text{AA})_2(\text{H}_2\text{O})_2]$ ushbu formulaga mos ekanligini aytish mumkin [12]. Reaksiya tenglamasini quyidagicha ifodalash mumkin.

1-rasm. $[\text{Cu}(\text{IAA})_2(\text{AA})_2(\text{H}_2\text{O})_2]$ kompleks birikmasining sintez reaksiyasi

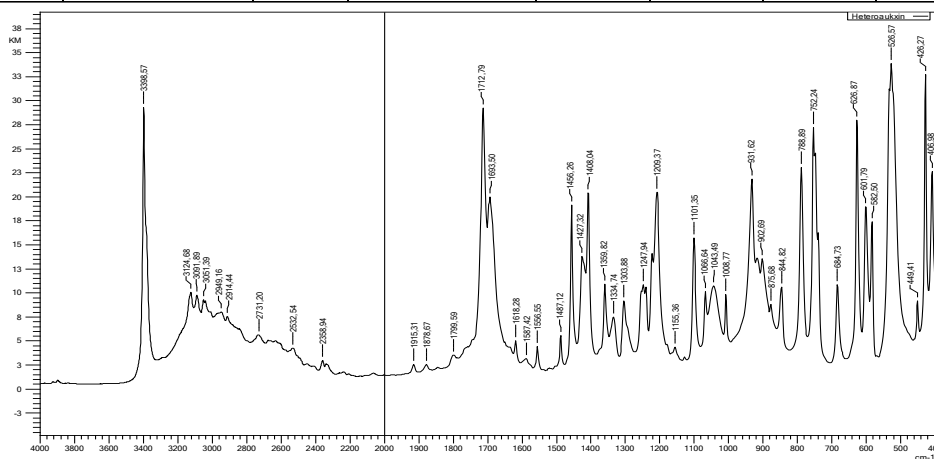
Bu tenglama shuni bildiradi: 2 ta HIAA → 2 ta IAA^- ga aylanadi (2 mol NaOH hisobiga)

Cl^- ionlari Na^+ bilan NaCl bo'lib chiqib ketadi. kompleks ichida 2 ta H_2O koordinatsion suv sifatida qoladi.

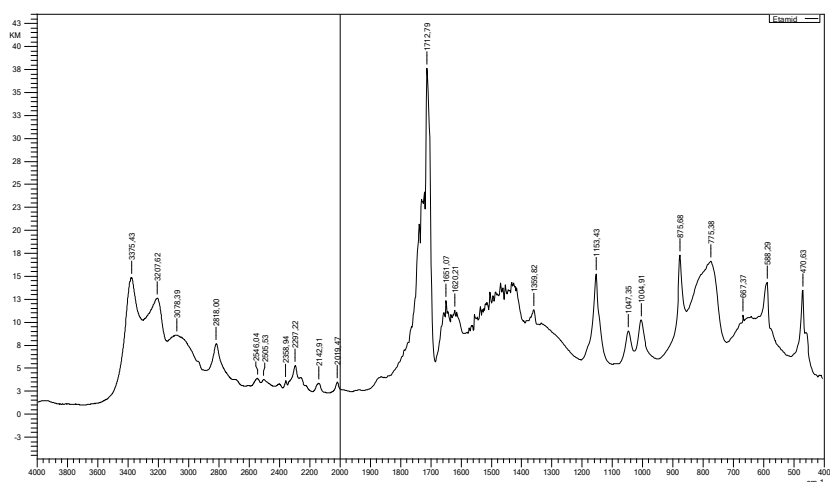
NATIJARLAR VA MUHOKAMA. $[\text{Cu}(\text{IAA})_2(\text{AA})_2(\text{H}_2\text{O})_2]$ kompleks birikma tarkibi element analizi [13], IQ-spektroskopiya, termik analiz (DSK) metodlari yordamida o'rganildi. Kompleks birikma tarkibini tahlil qilish orqali – barqarorlik konstantasi va biologik ta'sir mexanizmlari ham laboratoriya sharoitida o'rganildi.

1-jadval. Ligand va sintez qilingan kompleks birikmalarning tavsifi

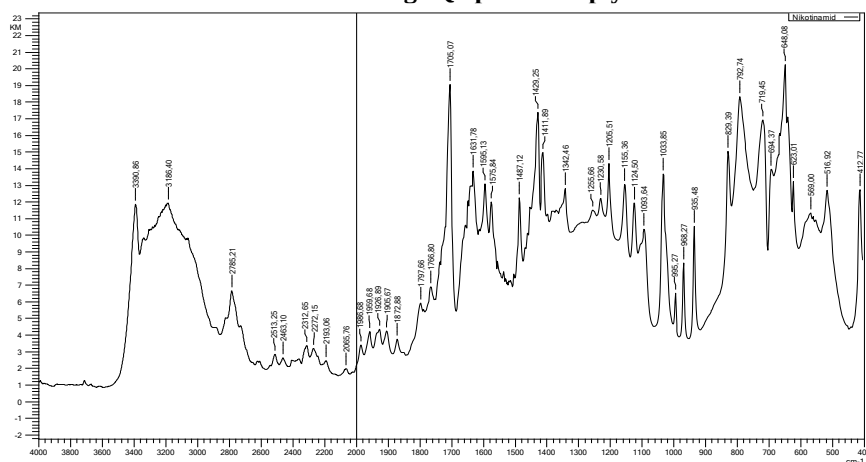
Modda	Rangi	Unum %	Erish harorati °C	Elementar tarkib (%)			Brutto formulasi
				C	N	M	
Geteroauksin(IAA)	Rangsiz	-	168-170	68,56	8,01	-	$\text{C}_{10}\text{H}_9\text{NO}_2$
Atsetamid(AA)	Rangsiz	-	81-83	40,68	23,72	-	$\text{C}_2\text{H}_5\text{NO}$
$[\text{Cu}(\text{IAA})_2(\text{AA})_2]$	To'q-qyashil rang	75	235-240	54,39	10,57	12,1	$\text{C}_{24}\text{H}_{26}\text{N}_4\text{O}_6\text{Cu}$
$[\text{Cu}(\text{IAA})_2(\text{AA})_2(\text{H}_2\text{O})_2]$	To'q-qyashil rang	85	199-201	50,92	9,92	11,23	$\text{C}_{24}\text{H}_{30}\text{N}_4\text{O}_8\text{Cu}$

2-rasm. Geteroauksinning IQ-spektroskopiya tasviri

3-rasm. Atsetamidning IQ-spektroskopiya tasviri

4-rasm. $[\text{Cu}(\text{IAA})_2(\text{AA})_2(\text{H}_2\text{O})_2]$ kompleks birikmasining IQ-spektroskopiya tasviri

Geteroauksinning IQ-spektri $4000\text{--}400\text{ sm}^{-1}$ sohada qayd etilgan bo'lib, unda moddaning funksional guruhlariga xos bo'lgan bir qator xarakterli yutilish cho'qqilari kuzatiladi. Spektarning yuqori chastotali sohasida $3400\text{--}3300\text{ sm}^{-1}$ oralig'ida keng va intensiv yutilish chizig'i paydo bo'lishi --NH (indol halqasi) hamda --OH (karboksil guruhi) valent tebranishlariga mos keladi. Ushbu cho'qqining kengligi molekulararo vodorod bog'lanishlarining mavjudligini ko'rsatadi. $3000\text{--}2850\text{ sm}^{-1}$ sohada kuzatiladigan nisbatan kuchsiz cho'qqilar alifatik $\text{--CH}_2\text{--}$ va aromatik C--H bog'larining valent tebranishlari bilan izohlanadi. Bu holat indol yadrosi va sirka kislota zanjirining mavjudligini tasdiqlaydi. Spektarning eng muhim qismlaridan biri $1720\text{--}1700\text{ sm}^{-1}$ atrofida joylashgan kuchli cho'qqi bo'lib, u karboksil guruhidagi C=O bog'ining valent tebranishiga tegishlidir. Ushbu cho'qqi geteroauksinning kislota tabiatga ega ekanligini ko'rsatadi va aynan shu karbonil kislorodi metall ionlari bilan koordinatsiyalanishga yuqori moyillik namoyon etadi. $1620\text{--}1580\text{ sm}^{-1}$ sohada kuzatilgan cho'qqilar indol halqasidagi C=C va C=N bog'larining valent tebranishlariga mos keladi. Bu signal indol yadrosining saqlanib qolganligini va π -elektron tizim mavjudligini ko'rsatadi. Indol halqasidagi azot atomi esa ma'lum sharoitlarda zaif donor markaz sifatida koordinatsion jarayonda ishtirok etishi mumkin. $1450\text{--}1380\text{ sm}^{-1}$ oralig'idagi yutilishlar $\text{--CH}_2\text{--}$ deformatsion tebranishlari hamda karboksilat guruhining ichki tebranishlariga taalluqlidir. $1300\text{--}1200\text{ sm}^{-1}$ sohada esa C--O bog'ining valent tebranishlari aniqlanadi, bu esa karboksil guruhining mavjudligini yana bir bor tasdiqlaydi. Past chastotali $900\text{--}700\text{ sm}^{-1}$ sohada aromatik halqaga xos C--H tekislikdan tashqari deformatsion tebranishlar kuzatiladi. Bu cho'qqilar indol skeletining strukturaviy barqarorligini ko'rsatadi. Atsetamid molekulasining IQ-spektri $4000\text{--}400\text{ sm}^{-1}$ diapazonda o'rganildi va unda amid guruhiga xos bo'lgan xarakterli yutilish cho'qqilari aniq qayd etildi.

$3375,43\text{ sm}^{-1}$ va $3207,62\text{ sm}^{-1}$: Bu cho'qqilar birlamchi amidlardagi --NH_2 guruhining valent tebranishlariga mos keladi. Ikkita cho'qqining mavjudligi simmetrik va asimmetrik tebranishlar sodir bo'layotganini bildiradi.

Bu sohadagi cho'qqilarning kengligi molekulararo vodorod bog'lanishlari mavjudligidan dalolat beradi. $1712,79\text{ sm}^{-1}$: Bu karbonil guruhining (C=O) valent tebranishidir. Atsetamid kabi amidlarda bu chiziq odatda "Amid I" deb ataladi. Spektdda bu cho'qqining juda intensiv (baland) ekanligi bog'ning yuqori qutblanganligini ko'rsatadi. $1651,07\text{ sm}^{-1}$ va $1620,21\text{ sm}^{-1}$: Bu sohadagi cho'qqilar N--H guruhining tekislikdagi deformatsion tebranishlari (qaychi simon tebranishlar) bilan bog'liq. Ular ko'pincha "Amid II" chizig'i deb yuritiladi. $2818,00\text{ sm}^{-1}$ va uning atrofidagi kichik cho'qqilar: Bu metil (--CH_3) guruhidagi C--H bog'larining valent tebranishlaridir. $1359,82\text{ sm}^{-1}$: Metil guruhining deformatsion tebranishlari hisoblanadi. Atsetamidda va Geteroauksinda: Erkin holatda C=O valent tebranishi taxminan 1712 sm^{-1} sohasida namoyon bo'lgan. Kompleks birikma spektrida bu cho'qqi 1705 sm^{-1} gacha pasayganini ko'rish mumkin. Bu karbonil guruhidagi kislorod atomining mis Cu^{2+} ionlari bilan koordinatsion bog' hosil qilganligidan dalolat

beradi, natijada bog' tartibi kamayadi va chastota pastga siljiydi. Geteroauksin tarkibidagi kislota guruhi kompleks hosil bo'lishida ionlashgan holatga o'tadi: Geteroauksinning o'zida kislota guruhiga xos 1712 cm^{-1} dagi cho'qqi kompleksda asimmetrik Vas(COO-) va simmetrik V(sim)(COO-) tebranishlariga ajraladi [14]. Spekrda $1600\text{--}1400\text{ cm}^{-1}$ sohasida paydo bo'lgan yangi intensiv cho'qqilar kislota guruhining mis ioni bilan monodentat usulda bog'langanligini ko'rsatadi. Kompleks spektrining yuqori chastotali sohasida ($3400\text{--}3200\text{ cm}^{-1}$) kuzatiladigan keng va kuchli yutilish polosalari tarkibidagi koordinatsion bog'langan suv molekulari (H_2O) mavjudligini isbotlaydi. Bu suv molekulari kompleksning ichki sferasiga kirib, mis atrofida oktaedrik muhit hosil qiladi [15].

XULOSA. O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida, mis(II) xlorid tuzi asosida geteroauksin (IAA) va atsetamid (AA) ligandlari ishtirokida yangi aralash ligandli koordinatsion birikma — $[\text{Cu}(\text{IAA})_2(\text{AA})_2(\text{H}_2\text{O})_2]$ sintez qilindi. IQ-spektroskopik tahlil natijalari kompleks birikmaning tuzilishini ishonchli tarzda tasdiqladi. Erkin ligandlarda $1712,79\text{ cm}^{-1}$ sohada kuzatilgan karbonil guruhining valent tebranishlari kompleks hosil bo'lganda $1705,07\text{ cm}^{-1}$ gacha past chastotalarga siljishi, geteroauksin va atsetamid molekularining markaziy Cu^{2+} ioni bilan aynan karbonil kislodlari orqali koordinatsiyalanganini ko'rsatdi. Indol halqasidagi N–H tebranishlarining deyarli o'zgarmasligi koordinatsiyada azot atomining ishtirok etmaganini tasdiqlaydi. Shuningdek, $3400\text{--}3200\text{ cm}^{-1}$ sohadagi keng yutilish polosalari kompleks tarkibida suv molekulari mavjudligini va ularning barqaror vodorod bog'lari hosil qilayotganini ko'rsatadi. Olingan natijalarga ko'ra, mis ioni atrofida oltita donor atom ishtirokida oktaedrik geometriyaga ega barqaror koordinatsion muhit shakllangan. Sintez qilingan ushbu kompleks birikma tarkibida mikroelement sifatida mis saqlashi va geteroauksin ligandining biologik faolligi tufayli qishloq xo'jaligida o'simliklar o'sishini rag'batlantiruvchi istiqbolli bioaktiv modda sifatida qo'llanish imkoniyatiga ega.

ADABIYOTLAR

1. Arabova L. I., Chumikina L. V., Arabov R. I., Topunov A. F. Indolyl-3-Acetic Acid for Medical Use (Review) // *Applied Biochemistry and Microbiology*. – 2024. – Vol. 60, No. 6. – PP. 993–1009.
2. Goldacre P. L. Hydrogen Peroxide in the Enzymic Oxidation of Heteroauxin // *Australian Journal of Scientific Research. Series B: Biological Sciences*. – 1951. – Vol. 4, No. 3. – PP. 293–302.
3. Sadauskas M., Statkeviciūtė R., Vaitekūnas J., Meškys R. Bioconversion of Biologically Active Indole Derivatives with Indole-3-Acetic Acid-Degrading Enzymes from *Caballeronia glathei* DSM50014 // *Biomolecules*. – 2020. – Vol. 10, No. 4. – Art. 663.
4. Ma Q., Grönes P., Robert S. Auxin signaling: a big question to be addressed by small molecules // *Journal of Experimental Botany*. – 2018. – Vol. 69, No. 2. – PP. 313–328.
5. Ball E. Heteroauxin and the Growth of *Escherichia coli* // *Journal of Bacteriology*. – 1938. – Vol. 36, No. 5. – PP. 559–565.
6. Нуралиева Г.А., Пиримова М.А. Исследование смешанно лигандных соединений с d-металлами ацетамида и тиосемикарбазида // *Universum: химия и биология*. – Москва, 2020. – № 2 (68). – С. 57–61.
7. Мукимова Г.Ж., Аллабердиев Ф.Х., Каримов А.Д., Зарипова Р.Ш. Синтез и свойства координационных соединений Cu (II), Ni (II), Co (II) и Zn (II) ацетамида // *Universum: химия и биология*. – Москва, 2019. – № 6 (60). – С. 66–70.
8. Султонова С.Ф. Синтез смешанных гетеролигандных соединений ацетамида и ацетилацетона с хромом // *Universum: химия и биология*. – Москва, 2022. – № 12 (102). – С. 46–50.
9. Мукимова Г.Ж. Синтез и исследование координационных соединений сукцинатов некоторых 3d-металлов с амидами: Автореф. дис ... канд. хим. наук. – Ташкент, 1999. – С. 35–38.
10. Sharipova L.A., Azizov T.A., Ibragimova M.R. Acetamide and nicotinic acid of monotype ligand coordination compounds of zinc nitrate // *Universum: chemistry and biology*, - Moskva, 2021. №5 (83).- P. 45–49.
11. Ж.У. Туракулов, Т.А. Азизов. Синтез и исследование координационных соединений ацетата кальция с ацетамидом. //Научный журнал. *Universum: Химия и биология*. №9 (51). Москва, 2018. С.18–24.
12. Харитонов Ю.А., Цивадзе А.Ю., Смирнов А.Н. Анализ нормальных колебаний координированного ацета мида // *Коорд. химия*. – 1975. – Т.1. – № 2. – С. 214–219.
13. Fadeeva, V. P., Tikhova, V. D., Nikulicheva, O. N. Elemental analysis of organic compounds with the use of automated CHNS analyzers // *Journal of Analytical Chemistry*. – 2008. – Vol. 63, No. 11. – P. 1094–1106.
14. Nakamoto K. IR and Raman spectra of inorganic and coordination compounds. - Moscow: Mir, 1991.- P. 536.
15. Sharipova L.A., Azizov T.A., Ibragimova M.R. Analysis of IR spectra of various coordination compounds of zinc nitrate with amides. Current status and prospects of the science of functional polymers. Tashkent.- March 19-20, 2020. - P. 384.

Annotatsiya. Ushbu maqola mis(II) xlorid tuzining indol-3-sirka kislotasi va atsetamid bilan hosil qilgan koordinatsion birikmalarini sintez qilish, ularning fizik-kimyoviy xossalari hamda tuzilish xususiyatlarini tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqotda biologik faol ligand sifatida indol-3-sirka kislotasi hamda neytral donor ligand sifatida atsetamid tanlab olinib, ularning Cu(II) ioni bilan koordinatsiyalanish xususiyatlari o'rganildi. Sintez jarayonlari suv-spirtli muhitda, muhitning pH qiymati nazorat qilingan holda olib borildi.

Kalit so'zlar: mis(II) xlorid, indol-3-sirka kislotasi, atsetamid, koordinatsion birikmalar, sintez.

Аннотация. В данной статье рассматриваются координационные соединения, полученные путем синтеза хлорида мис(II) с индол-3-карбоновой кислотой и ацетамидом, а также исследуются их физико-химические свойства и структурно-химические особенности. В ходе исследования были выбраны индол-3-карбоновая кислота в качестве биологически активного лиганда и ацетамид в качестве нейтрального донорного лиганда, а также изучены особенности их координации с ионами Cu(II). Процессы синтеза проводились в водной среде при контролируемом значении pH.

Ключевые слова: хлорид мис(II), индол-3-карбоновая кислота, ацетамид, координационные соединения, синтез.

Abstract. This article discusses coordination compounds obtained by synthesizing mis(II) chloride with indole-3-carboxylic acid and acetamide, and examines their physicochemical properties and structural and chemical characteristics. During the study, indole-3-carboxylic acid was selected as a biologically active ligand and acetamide as a neutral donor ligand, and the features of their coordination with Cu(II) ions were studied. The synthesis processes were carried out in an aqueous medium at a controlled pH value.

Key words: mis(II) chloride, indole-3-carboxylic acid, acetamide, coordination compounds, synthesis.

POLIETILEN KOMPOZITLARNING ANTIPIRENLAR BILAN MODIFIKATSIYALANISHI VA ULARNING YONUVCHANLIK GURUHINI PASAYTIRISH MEXANIZMLARI

Esanov R. R., To'rayev X.X., Tojiyev P.J., Bozorov L. U.

Termiz davlat pedagogika instituti, tadqiqotchi

Polimer qurilish materiallarining yong'inga nisbatan barqarorlik darajasini baholash zamonaviy yong'in xavfsizligi tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, konstruksion materiallarning ekspluatatsion xavfsizligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Chunki polietilen, polipropilen va boshqa organik polimerlar yuqori molekulyar struktura va energiya sig'imi tufayli tez alanganish, intensiv piroliz va tutun hosil qilish xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Mazkur omillar yong'in jarayonining rivojlanish kinetikasiga bevosita ta'sir ko'rsatib, materiallarning real obyektlardagi xavfsiz qo'llanish chegaralarini belgilab beradi. Shu bois polimer kompozitlarning yong'inbardoshligini oshirish, ularning termokimyoviy barqarorligini kuchaytiruvchi antipiren tizimlarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini normativ-huquqiy standartlar asosida baholash dolzarb ilmiy vazifa sifatida qaraladi.

Yong'inbardosh polimer kompozitlar ishlab chiqishda antipirenlarning kimyoviy tabiati, ularning polimer matritsa bilan fazalararo o'zaro ta'siri, karbonlashgan himoya qatlaminin shakllanish qobiliyati hamda gaz-fazaviy inhibitiv mexanizmlarning faolligi hal qiluvchi omillar sifatida maydonga chiqadi. Shu nuqtai nazardan, alyuminiy-kremniy oksidlari va siyanur kislotasi asosidagi antipiren tizimlarining polietilen F-0220 tarkibiga qo'shilishi polimerning yong'inga qarshi barqarorligini oshirishning istiqbolli yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Mazkur tadqiqotda turli miqdordagi antipiren qo'shimchalari bilan modifikatsiyalangan polietilen kompozitlarining yong'in-texniki xususiyatlari FOCT 30244-94 (II-usul) talablariga muvofiq baholanib, ularning yonuvchanlik kategoriyalari aniqlanadi hamda antipiren konsentratsiyasining yong'inga chidamlilikka ta'siri ilmiy jihatdan asoslanadi.

FOCT 30244-94 (II-usul) asosidagi tajriba jarayoni - ilmiy yoritilgan. Polimer kompozitlarning yonuvchanlik darajasini aniqlash FOCT 30244-94 "Qurilish materiallari. Yonuvchanlikni sinash usullari" talablari asosida amalga oshirildi. Tadqiqotning asosiy bosqichlari quyidagicha tashkil etildi: Namunalarning tayyorlanishi: Polietilen F-0220 matritsasiga turli miqdorda antipiren tizimlari kiritildi (S-10 dan S-50 gacha). Har bir namunada antipiren konsentratsiyasi qat'iy me'yorlarda saqlangan holda tekis taqsimlash ta'minlandi.

Sinov o'tkazish kamerasi: FOCT talablari asosida namunalar vertikal holatda maxsus issiqlik kamerasi ichiga joylashtirildi. Kamera ichida issiqlik oqimi zichligi, havo almashinuvi va olov ta'siri qat'iy normativ qiymatlarda ushlab turildi. Olov bilan ta'sirlantirish: Sinov davomida namunaga ma'lum davomiylikda ochiq olov yo'naltirildi. Olov manbai olingandan so'ng namunada yuzaga keladigan mustaqil yonish jarayoni, ya'ni materialning o'z-o'zidan yonishni davom ettirish qobiliyati kuzatildi. O'lchangan parametrlar: Tutun gazlarining maksimal harorati (T , °C), Uzunlik bo'yicha zarar darajasi (SL , %), Massa bo'yicha zarar darajasi (Sm , %), Mustaqil yonish davomiyligi ($Tc.r.c$), Yonish intensivligi va vizual degradatsiya ko'rsatkichlari. Ushbu parametrlar orqali materialning issiqlik ta'siriga berilishi, struktural o'zgarishi hamda kimyoviy parchalanish jarayonlari tizimli baholandi.

Polietilen kompozitlari tarkibida antipirenlar mavjud bo'lmaganda ularning yong'inga nisbatan barqarorlik darajasi keskin past ekani aniqlandi (1-jadval). Eksperimental o'lchovlar tutun gazlari haroratining yuqoriligi ($T \approx 525$ °C) bilan tavsiflanib, bu polimer matritsaning intensiv termooksidlanish jarayoniga kirishganini ko'rsatdi. Uzunlik va massa bo'yicha zarar darajalari mutanosib ravishda $SL \approx 68-69$ % hamda $Sm \approx 19,6$ % ni tashkil etdi, bu esa chiziqli va massaviy degradatsiya jarayonlarining chuqurligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi. Mustaqil yonishning davomiyligi ($Tc.r.c \approx 338$ s) materialning olov energiyasini o'zlashtirib, pirolitik jarayonni mustaqil davom ettirish qobiliyati yuqori ekanligini anglatadi. FOCT 30244-94 (II-usul) talablari asosida mazkur kompozitning E4 - kuchli yonuvchan toifaga mansubligi unga antipirenlarsiz ishlatish mumkin emasligini ko'rsatib, yong'inga qarshi himoya mexanizmlarini majburiy talab etadi. Turli to'ldiruvchilar bilan polietilen asosidagi polimer kompozitlarni yonuvchanlik guruhini aniqlash (analog)

1-jadval. Turli to'ldiruvchilar bilan polietilen asosidagi polimer kompozitlarni yonuvchanlik guruhini aniqlash (analog)

Namunalar	Yonuvchanlik darajasi					
	Tutun gaz harorati, T , °C	Uzunlik bo'yicha zarar darajasi SL , %	Massa bo'yicha zarar darajasi Sm , %			Mustaqil yonish davomiyligi. $Tc.r.c$
			avval	So'ng	%	
1	526	100	765	244	68	338
2	524	100	762	250	67	334
3	525	100	768	238	69	342
O'rtacha	525	100	-	-	19,6	338

Xulosa: Turli xil to'ldiruvchilar qo'shilgan polietilen asosidagi polimer kompozitlarning yong'inga chidamlilik xususiyatlari shuni ko'rsatadiki, ular FOCT 30244 standarti bo'yicha II-usul natijalariga asosan E4 - yuqori darajada yonuvchan materiallar toifasiga kiradi.

S-10 antipiren tizimi bilan modifikatsiya qilingan kompozitlarda polimerning termokimyoviy parchalanish dinamikasi sezilarli ravishda susaydi. Tutun gazlarining pasaytirilgan harorati ($T \approx 395$ °C) antipirenning issiqlik oqimi zichligiga ta'sir qiluvchi inhibitiv mexanizmlarini faollashtirganini ko'rsatadi. Strukturaviy buzilish ko'rsatkichlarining kamayishi ($SL \approx 38-42$ %, $Sm \approx 40$ %) polimer matritsasi ichida qisman karbonlashgan himoya qatlaminin shakllanganini tasdiqlaydi. Mustaqil yonish vaqtining $Tc.r.c \approx 245$ s gacha qisqarishi antipirenning gaz-fazaviy bloklovchi mexanizmlarini shakllantirganini ilmiy asosda anglatadi. Kompleks termal baholash natijasida kompozitning yong'inga chidamlilik toifasi E3 - me'yorida yonuvchan darajaga o'tdi, bu esa antipiren konsentratsiyasining materialning olov barqarorligini oshiruvchi kritik chegaraga yaqinlashganini bildiradi. (2-jadval).

S-10 antipirenlar qo'shilgan polimer kompozitlarni yonuvchanlik guruhini aniqlash
2-jadval. Polietilen F-0220 va alyuminiy-kremniy oksidlari hamda siyanur kislotasi asosidagi S-10 antipirenlar qo'shilgan polimer kompozitlarni yonuvchanlik guruhini aniqlash

Namunalar	Yonuvchanlik darajasi					
	Tutun gaz harorati, T,°C	Uzunlik bo'yicha zarar darajasi SL,%	Massa bo'yicha zarar darajasi Sm,%			Mustaqil yonish davomiyligi. Tc.r, c
			avval	So'ng	%	
1	387	94	812	503	38	245
2	405	92	805	466	42	248
3	395	93	816	489	40	243
O'rtacha	395	93	-	-	40	245

Xulosa: S-10 turdagi antipiren qo'shimchalari bilan boyitilgan polimer kompozitning o'tga chidamliligi bo'yicha o'tkazilgan sinovlar shuni ko'rsatdiki, u FOCT 30244 standarti (II-usul) talablari asosida E3 toifasiga - ya'ni me'yoriy darajada yonuvchan materiallar guruhiga kiradi.

S-20 antipiren qo'shilgan kompozitlarda yong'inga chidamlilik parametrlari yanada yaxshilangan bo'lib, tutun gazlari harorati $T \approx 364$ °C gacha pasaygani qayd etildi. Bu ko'rsatkich antipirenni endotermik parchalanish jarayonlari orqali issiqlik uzatishni cheklaganidan dalolat beradi. Strukturaviy degradatsiya parametrlari — $SL \approx 35-37$ % va $Sm \approx 36$ % — polimerning issiqlik ta'sirida asta-sekin inert fazaga o'tishini anglatadi. Mustaqil yonish davomiyligi $Tc.r, c \approx 238$ s bo'lib, antipirenni diffuziyaviy kislorod almashinuviga qarshi samarali bloklovchi qatlam yaratganini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari kompozitni FOCT 30244 bo'yicha E3 - me'yorida yonuvchan toifaga mansub deb baholash imkonini berdi. (3-jadval).

S-20 antipirenlar qo'shilgan polimer kompozitlarni yonuvchanlik guruhini aniqlash
3-jadval. Polietilen F-0220 va alyuminiy-kremniy oksidlari hamda siyanur kislotasi asosidagi S-20 antipirenlar qo'shilgan polimer kompozitlarni yonuvchanlik guruhini aniqlash

Namunalar	Yonuvchanlik darajasi					Mustaqil yonish davomiyligi. Tc.r, c
	Tutun gaz harorati, T.°C	Uzunlik bo'yicha zarar darajasi S _L ,%	Massa bo'yicha zarar darajasi S _m ,%			
			avval	So'ng	%	
1	365	90	822	534	35	238
2	360	92	825	519	37	240
3	368	90	819	524	36	236
O'rtacha	364	90	-	-	36	238

Xulosa: S-20 turdagi antipiren qo'shimchalari bilan boyitilgan polimer kompozitning o'tga chidamliligi bo'yicha o'tkazilgan sinovlar shuni ko'rsatdiki, u FOCT 30244 standarti (II-usul) talablari asosida E3 toifasiga - ya'ni me'yoriy darajada yonuvchan materiallar guruhiga kiradi.

S-30 antipirenni qo'llanishi kompozitning olovga qarshi funksional barqarorligini sezilarli darajada kuchaytirdi. Tutun gazlari haroratining $T \approx 235$ °C gacha pasayishi antipirenni issiqlikni yutuvchi qattiq fazali modifikator sifatida samarali ishlaganidan dalolat beradi. Uzunlik va massa bo'yicha zarar darajalari ($SL \approx 20-26$ %, $Sm \approx 22$ %) polimer matritsasida issiqlik ta'sirida hosil bo'luvchi karbon qatlamining zichlashganini ko'rsatadi. Mustaqil yonish vaqtining $Tc.r, c \approx 161$ s gacha qisqarishi antipirenni termo-oksidlovchi reaksiyalar zanjirini samarali ravishda uzayotganini bildiradi. GOST tasnifiga ko'ra, materialning yong'inga chidamlilik darajasi E2 - mo'tadil yonuvchan toifasiga ko'tarildi, bu kompozitning amaliy foydalanish xavfsizligini sezilarli oshiradi. (4-jadval).

S-30 antipirenlar qo'shilgan polimer kompozitlarni yonuvchanlik guruhini aniqlash
4-jadval. Polietilen F-0220 va alyuminiy-kremniy oksidlari hamda siyanur kislotasi asosidagi S-30 antipirenlar qo'shilgan polimer kompozitlarni yonuvchanlik guruhini aniqlash

Namunalar	Yonuvchanlik darajasin					Mustaqil yonish davomiyligi. Tc.r, c
	Tutun gaz harorati, T.°C	Uzunlik bo'yicha zarar darajasi SL,%	Massa bo'yicha zarar darajasi Sm,%			
			avval	So'ng	%	
1	236	82	765	566	26	167
2	238	79	770	616	20	156
3	231	77	762	594	22	162
O'rtacha	235	79	-	-	22	161

Xulosa: S-30 turdagi antipiren qo'shimchalari bilan boyitilgan polimer kompozitning o'tga chidamliligi bo'yicha o'tkazilgan sinovlar shuni ko'rsatdiki, u FOCT 30244 standarti (II-usul) talablari asosida E2 toifasiga - ya'ni mo'tadil yonuvchan materiallar guruhiga kiradi.

S-40 antipirenni konsentratsiyasi oshgan sari kompozitning issiqlik barqarorligi yanada mustahkamlandi. Tutun gazlari harorati $T \approx 198$ °C darajasida qayd etilishi issiqlik oqimining sezilarli darajada pasayganini, strukturaviy zarar ko'rsatkichlarining ($SL \approx 19-22$ %, $Sm \approx 20$ %) kamayishi esa himoya qiluvchi karbonatlangan qatlamning intensiv shakllanishini anglatadi. Mustaqil yonish davomiyligi $Tc.r, c \approx 148$ s antipirenni gaz-fazaviy inhibitiv reaksiyalarga kuchli ta'sirini tasdiqlaydi. Kompozitning yong'inga chidamlilik tasnifi E2 - mo'tadil yonuvchan bo'lgan bo'lib, bu antipirenni issiqlik va kimyoviy barqarorlashtirish jarayonlarida optimal samaradorlik bilan ishlashini ko'rsatadi. (5-jadval).

S-40 antipirenlar qo'shilgan polimer kompozitlarni yonuvchanlik guruhini aniqlash
5-jadval. Polietilen F-0220 va alyuminiy-kremniy oksidlari hamda siyanur kislotasi asosidagi S-40 antipirenlar qo'shilgan polimer kompozitlarni yonuvchanlik guruhini aniqlash

Namunalar	Yonuvchanlik darajasi			
	Tutun gaz	Uzunlik bo'yicha	Massa bo'yicha zarar darajasi Sm, %	Mustaqil yonish

	harorati, T, °C	zarar darajasi S _L , %	avval	So'ng	%	davomiyligi. Tc.r, c
1	203	48	876	700	20	152
2	197	51	874	707	19	145
3	194	54	865	674	22	147
O'rtacha	198	51	-	-	20	148

Xulosa: S-30 turdagi antipiren qo'shimchalari bilan boyitilgan polimer kompozitning o'tga chidamliligi bo'yicha o'tkazilgan sinovlar shuni ko'rsatdiki, u FOCT 30244 standart (II-usul) talablari asosida E2 toifasiga - ya'ni mo'tadil yonuvchan materiallar guruhiga kiradi.

S-50 antipiren qo'shilgan polietilen kompozitlar eng yuqori yong'in-texnik samaradorlikni namoyon etdi. Tutun gazlarining minimal harorati ($T \approx 178$ °C) antipirenni endotermik parchalanish va gaz-fazaviy inhibitsiya mexanizmlarining maksimal darajada faollashganidan dalolat beradi. Strukturaviy zarar ko'rsatkichlarining ($SL \approx 18-19$ %, $Sm \approx 18$ %) keskin kamayishi himoya qiluvchi karbon termo-barerining yuqori zichlikda shakllanganini ilmiy asosda tasdiqlaydi. Eng muhim yutuq shundaki, kompozit mustaqil yonishni davom ettirmadi ($Tc.r, c$ – aniqlanmadi), ya'ni antipiren yong'in jarayonining o'z-o'zidan davom etish zanjirini to'liq blokladi. Natijada kompozit E1 – kuchsiz yonuvchan toifasiga mansubligi bilan ajralib turadi. Bu S-50 antipiren tizimining fazalararo kimyoviy sinergiyasi yuqori bo'lib, real konstruksion amaliyotda yuqori darajadagi yong'in xavfsizligini ta'minlashga qodir ekanini ko'rsatadi. (6-jadval). S-50 antipirenlar qo'shilgan polimer kompozitlarni yonuvchanlik guruhini aniqlash

6-jadval. Polietilen F-0220 va alyuminiy-kremniy oksidlari hamda siyanur kislotasi asosidagi S-50 antipirenlar qo'shilgan polimer kompozitlarni yonuvchanlik guruhini aniqlash

Namunalar	Yonuvchanlik darajasi					Mustaqil yonish davomiyligi. Tc.r, c
	Tutun gaz harorati, T, °C	Uzunlik bo'yicha zarar darajasi S _L , %	Massa bo'yicha zarar darajasi S _m , %	avval	So'ng	
1	178	26	813	658	19	Yo'q
2	183	23	820	672	18	
3	174	24	816	669	18	
O'rtacha	178	24	-	-	18	Yo'q

Xulosa: S-50 antipiren qo'shilgan polimer kompozitning yong'inga chidamlilik ko'rsatkichlari shuni ko'rsatdiki, material FOCT 30244 standart (II-usul) bo'yicha E1 - past darajada yonuvchan materiallar toifasiga kiradi.

Ushbu tadqiqotda antipiren konsentratsiyasining polietilen asosidagi kompozitlarning yong'inga nisbatan barqarorlik ko'rsatkichlaridan biri — mustaqil yonish davomiyligi ($Tc.r, c$) ga ta'siri grafik tahlil asosida baholandi. Olingan natijalar antipirenni miqdori oshishi bilan materialning mustaqil yonish qobiliyati izchil ravishda pasayishini yaqqol ko'rsatadi. Bazaviy kompozitning $Tc.r, c$ qiymati 338 s bo'lib, antipiren tizimi mavjud emasligi sababli piroliz jarayoni kuchli energiya ajralishi bilan davom etishi kuzatildi. S-10 va S-20 antipirenlar qo'shilgan kompozitlarda mustaqil yonish mos ravishda 245 s va 238 s gacha qisqargan bo'lib, antipirenni boshlang'ich inhibitsiya ta'siri issiqlik oqimi zichligini kamaytirgani aniqlanadi. S-30 va S-40 kompozitlarida $Tc.r, c$ qiymatlarining keskin pasayishi (mos ravishda 161 s va 148 s) antipirenni karbonlashuvni kuchaytiruvchi barer mexanizmlarining faollashganidan dalolat beradi. Eng muhim natija — S-50 antipirenli kompozitning mustaqil yonishni butunlay davom ettirmasligidir, ya'ni $Tc.r, c = 0$ s, bu antipirenni maksimal samaradorlik bilan yong'in jarayonini to'liq bloklay olishini ilmiy asosda tasdiqlaydi. Grafikdagi umumiy tendensiya antipiren konsentratsiyasining oshishi materialning yong'inga chidamliligini bosqichma-bosqich kuchaytirishini, polimer matritsa yuqori konsentratsiyali antipiren tarkibida E4 → E3 → E2 → E1 yo'nalishi bo'yicha yong'inga doir tasnifda sezilarli yaxshilanishga erishishini ko'rsatadi. Bu esa antipirenlarning faza o'tish, gaz-faza inhibitsiya va karbonatlash mexanizmlarining kompleks ishlashi bilan izohlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Saad M., Mzoughi A., Ayadi A., Elleuch S., Abdelhedi R. Effect of accelerated thermal degradation of poly(vinyl chloride): The case of unplasticized PVC // arxiv preprint arxiv:2503.16121. – 2025. – 19 p. 54 – DOI: 10.48550/arxiv. 2503.16121
2. Laloyaux X., Fautré E., Blin T., et al. Temperature-Responsive Polymer Brushes Switching from Bactericidal to Cell-Repellent // Advanced Materials. 2010. 48-52.
3. Нуркулов Э.Н., Бекназаров Х.С., Джалилов А.Т., Абдирахимов Ш.У. Повышение пожарных свойств полиэтилена // Universum: Технические науки: электрон. науч. журн. - 2021. - Часть 4.с-74.
4. Нуркулов Э.Н., Бекназаров Х.С., Джалилов А.Т. Антипирен для защиты древесины от горения // Universum: Технические науки: электрон. науч. журн. - 2020. №1(70). с-71.
5. Abdirashidov D., Turayev KH., Tadjiev P. "Studying the structure and properties of polypropylene filled with nitrogen, phosphorus, metal-containing oligomers". Scientific and Technical Journal of NamIET. ISNS 2181-8622., VOL.8. Issue 4.. 2023. Page; 89-98.

Annotatsiya: Ushbu maqolada polietilen F-0220 asosidagi kompozitlarning alyuminiy-kremniy oksidlari hamda siyanur kislotasi bilan modifikatsiyalash usullari va ularning yonuvchanlik xususiyatlarini pasaytirish mexanizmlari keltirib o'tilgan

Kalit so'zlar: polietilen, antipiren, kompozit, alyuminiy-kremniy oksidlari, siyanur kislotasi

Аннотация: В данной статье представлены методы модификации композитов на основе полиэтилена F-0220 оксидами алюминия-кремния и циануровой кислотой и механизмы снижения их горючести.

Ключевые слова: полиэтилен, антипирен, композит, оксиды алюминия и кремния, циануровая кислота

Abstract: This article describes the methods of modifying polyethylene F-0220-based composites with aluminum-silicon oxides and cyanuric acid, and the mechanisms for reducing their flammability properties.

Key words: polyethylene, flame retardant, composite, aluminum-silicon oxides,

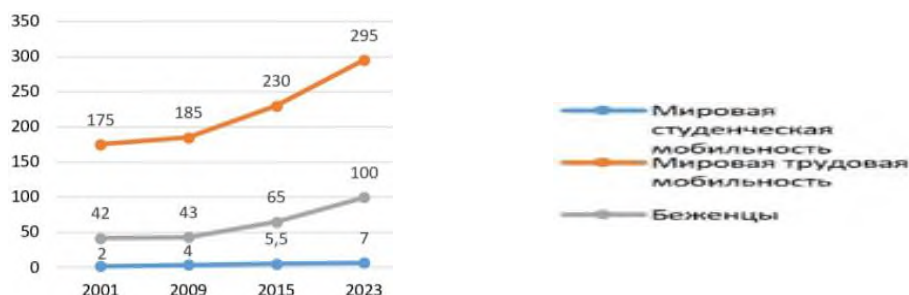
УДК: 378.4:331.556.4(100)

OLIIY TA'LIM MUASSASALARINING XALQARO FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA TALABALAR MOBILLAGINING O'RNI

Abdukadirov Abdukayum Abdulkhayevich,
Vorobyev Kirill Aleksandrovich

Hozirgi baynalmilallashuv dunyosida oliy ta'lim muassasalarining xalqaro faoliyatini rivojlantirish xalqaro aloqalarni shakllantirish, amaliy tajriba almashish, bilimlar transferi va madaniy boyishda juda muhim rol o'ynashi ko'rsatilgan, bu, ayniqsa, jahon talabalari mobilligi sifatida yaqqol namoyon bo'ladi.

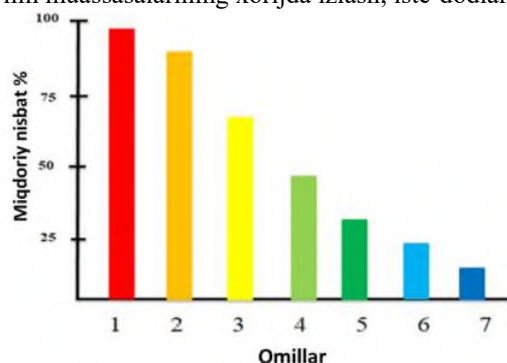
Jahonda mehnat va talabalar migratsiyasi, shuningdek, majburiy ko'chirilgan qochoqlar migratsiyasi hajmini miqdoriy aniqlash dolzarb hisoblanadi (1-rasm).

1-rasm. Jahon mehnat, talabalar va majburiy (qochoqlar) migratsiyasi, mln. kishi

Butun dunyo bo'ylab 2000-yilda 2 milliondan ortiq chet ellik talabalar tahsil olgan bo'lsa, 2020-yilga kelib ularning soni 6,3 milliondan oshdi. Shu bilan birga, chet ellik talabalar sonining ko'payishi bilan bir vaqtda, ularning o'qish uchun harakat yo'nalishlarining xilma-xilligi o'sdi [1, 34-37].

Ushbu yo'nalishda zamonaviy talabalar mobilligining asosiy sabablari va mexanizmlari tadqiq etilgan. Talabalarining harakatchanligini belgilovchi omillarga shaxsiy ambitsiyalar va o'qishni tugatgandan so'ng yaxshi ish istiqbollariga intilish (2 -rasm), yuqori sifatli oliy ta'lim muassasalarining yetishmasligi kiradi. O'z mamlakatida oliy kasbiy ta'lim olish uchun transchegaraviy harakatchanlikni rag'batlantirishga qaratilgan davlat siyosati, shuningdek, oliy ta'lim muassasalarining xorijda izlash, iste'dodlarni jalb qilish va boshqalar.

2 rasm. Rossiya Federatsiyasi, Markaziy Osiyo va Yaqin Sharqdan kelgan talabalarining harakatchanligi sabablari: 1 – rivojlangan davlatga migratsiya; 2 – chet elda ishga joylashish; 3 – til ko'nikmalari; 4 – yuqori sifatli ta'lim; 5 – yangi kompetensiyalarni olish; 6 – yangi tanishlar; 7 – akademik turizm

Qabul qiluvchi mamlakatlardagi universitetlar uchun xalqaro talabalar sezilarli daromad olishning muhim manbai bo'lishi va ularning iqtisodiy ko'rsatkichlari va innovatsion tizimlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin (ta'lim va yashash uchun zarur bo'lgan xarajatlarni amalga oshirish orqali). Shunday qilib, chet ellik talabalarining Qirg'iziston Respublikasining milliy iqtisodiyotiga qo'shgan hissasi YaIMning 30% dan ortig'ini tashkil etishi aniqlandi.

Shu bilan birga, Qirg'izistonda xorijlik talabalarining umumiy xarajatlari qariyb 29,827 mln. \$ AQSh. Natijada, Qirg'iziston Respublikasi Milliy banki ma'lumotlariga ko'ra, ta'lim xizmatlari eksportining umumiy hajmi 8,4 mln. \$ AQSH, import esa 12,2 mln. \$ AQSh.

Markaziy Osiyo universitetlarini baynalmilallashtirish kontekstida ta'kidlash kerak bo'lgan yana bir jihat - bu Rossiya Federatsiyasining roli. Mustaqil davlatlar bo'lsa ham, Markaziy Osiyo davlatlari Rossiya Federatsiyasi bilan hali ham ancha mustahkam hamkorlikka ega. Til to'sig'i va nisbatan o'xshash ta'lim tizimlari mavjud bo'lmaganda, ular uchun talabalar almashinuvi dasturlarini taqdim etish (masalan, qo'shma diplom dasturlari bo'yicha) va tadqiqot loyihalarida hamkorlik qilish osonroq.

Rossiya Federatsiyasining turli universitetlarida tahsil olayotgan chet ellik talabalar guruhlarini tarkibini tahlil qilish (kirish akademik harakatchanlik) ularning 70% dan ortig'i MDH mamlakatlariga to'g'ri kelishini ko'rish imkonini beradi: birinchi navbatda, bular Belarus, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikistondir. Rossiya Ta'lim va fan vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilda chet ellik talabalarining umumiy soni 351 ming kishidan oshdi. Rosstat prognoziga ko'ra, 2025-yilga kelib Rossiyada chet ellik talabalar soni 411,5 ming kishini tashkil qiladi. Shu bilan birga, tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Rossiya Federatsiyasida o'qiyotgan chet ellik talabalarining eng ko'p soni tibbiyot bilan bog'liq mutaxassisliklarga to'g'ri keladi – 76 029 kishi [2, 171-177].

2019-yilda Qozog'istondan tashqarida 90 mingdan ortiq qozog'istonlik tahsil oldi (2016-yilda bu ko'rsatkich 70 mingga yaqin talabani tashkil etdi), bu ushbu mamlakatdagi talabalar umumiy sonining 11 foizdan ortig'ini tashkil etdi. Shu bilan birga, Qozog'istonga 15 dan ortiq davlatdan xorijlik talabalar keladi.

Shunday qilib, 2020-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, dunyoning turli mamlakatlaridagi oliy o'quv yurtlarida 53 ming o'zbek talabasi tahsil oldi. Masalan, 2017-yilda Rossiya oliy o'quv yurtlarida O'zbekistondan 24 mingdan ortiq talaba tahsil olgan bo'lsa, 2024-yilda esa 50 ming kishi, 2024-yilda esa 8 ming kishi Rossiya oliy o'quv yurtlarining O'zbekistondagi filiallarida o'qishni tamomladi.

Ichki harakatchanlikning miqdoriy bahosi sifatida O'zbekiston Respublikasiga turli davrlarda o'qish uchun kelgan xorijlik talabalar soni to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim etish maqsadga muvofiqdir: 2016/2017 o'quv yili – 603; 2017/2018 o'quv yili – 1 320; 2018/2019 o'quv yili – 2 685; 2019/2020 o'quv yili – 3 593; 2020/2021 o'quv yili – 421/20; 2021/2022 o'quv yili - 5140 nafar, 2024/2025 o'quv yili boshiga O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan xorijiy talabalarning umumiy soni 12,5 ming nafarni tashkil etdi.

Qirg'iziston Respublikasida mahalliy oliy o'quv yurtlarining baynalmilallashuv darajasi oshgan. Shunday qilib, 2023-yilda Qirg'izistondagi oliy o'quv yurtlarida 71,7 ming nafar xorijlik talaba tahsil olgan. Ular orasida MDH davlatlari fuqarolari – 46 mingdan ortiq kishi bor. Qirg'izistonga ta'lim migratsiyasi geografik va lingvistik qo'shnilarini hisobga olgan holda juda o'ziga xosdir. Hindiston, shubhasiz, Qirg'izistonga xalqaro talabalarning eng yirik jo'natuvchisi – bu erda ular xalqaro talabalar umumiy sonining deyarli 50% ni tashkil qiladi.

Qirg'izistonda ichki harakatchanlikdan tashqari, tashqi, hatto aniqroq harakatchanlik ham mavjud. Shunday qilib, hozirgi vaqtda Qirg'iziston Respublikasi Ta'lim vazirligi uchun Rossiya Federatsiyasi tomonidan ajratilgan bepul ta'lim kvotalari bo'yicha Qirg'iziston Respublikasining 13 mingdan ortiq fuqarosi Rossiya universitetlarida tahsil olmoqda. Shu bilan birga, Xitoyda 10 mingdan ortiq, Qozog'istonda – 5 mingdan ortiq, Turkiyada – 1500 dan ortiq va hokazo [3].

Tojikistonlik tadqiqotchilar (oliy ta'limda ishlaydigan) ta'kidlaganidek, dastlab Tojikistonda chet ellik talabalarni qabul qilish (2014-2015-yillarda) juda kichik bo'lgan: 900 ga yaqin – talabalari, asosan, Afg'oniston, Hindiston va Erondan. Hozirda faqat Tojikiston davlat tibbiyot universitetida. Abu Ali ibn Sino (TSMU) 13 davlatdan: Rossiya, Hindiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston, Ozarbayjon, Afg'oniston, Iroq, Pokiston, Turkmaniston, Daniya, AQSh va Latviyadan kelgan talabalar tahsil oladi. Tojikistondan talabalar boradigan davlatlar soni ham 10 barobar oshdi - 4 tadan 40 taga. Hammasi bo'lib 1994 yildan 2019 yilgacha bo'lgan davrda. (ta'lim kvotalari hisobidan) ushbu respublikaning 34 mingdan ortiq fuqarolari xorijiy oliy o'quv yurtlarida oliy kasbiy ta'lim oldilar.

Yunesko ma'lumotlariga ko'ra, 2017-yilda xalqaro talabalar soni bo'yicha Misr mintaqada (Saudiya Arabistoni va BAA dan keyin) uchinchi o'rinni egallab, 70 mingdan ortiq xalqaro talabalarni qabul qilgan.

Misrdagi chet ellik talabalar tarkibi juda xilma-xildir. Ularning aksariyati Janubi-Sharqiy Osiyodan keladi, ammo Misr boshqa arab mamlakatlari, shuningdek, Sahroi Kabirdan janubiy Afrika (masalan, Nigeriya va boshqalar) talabalari uchun asosiy manzil hisoblanadi. Mismi chet ellik talabalar uchun juda jozibador qiladigan omillar - bu o'qish va yashash xarajatlarining nisbatan pastligi. Shunday qilib, davlat universitetlarida (masalan, Ayn Shams universiteti yoki Iskandariya universiteti) o'qish narxi masalan, yiliga chet ellik talabalar uchun atigi 1 000 AQSh dollarini tashkil qiladi. Qayd etish joizki, so'nggi o'n yil ichida oliy kasbiy ta'lim olish uchun xorijga ketayotgan misrlik talabalar soni uch baravar ko'paydi: 2008-yildagi 12,3 mingdan 2017-yilda deyarli 32,000 nafarga yetdi. Hozirda YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, Misrdan 47243 nafar talaba xorijda tahsil olmoqda.

Yaqin Sharq mintaqasidagi kuchli akademik, immigratsiya va tijorat aloqalarini aks ettirgan holda, Mismi tark etgan talabalarning taxminan 30% Saudiya Arabistonida yoki Birlashgan Arab Amirliklarida o'qishni afzal ko'radi.

Hozirda Iroqda chet elda o'qish uchun 200 million dollargacha stipendiyalar mavjud. AQSH. Masalan, oliy ta'lim sohasida inson va abadiy salohiyatni rivojlantirish dasturi 100 million dollar miqdorida stipendiya yordamini ko'rsatadi. Qo'shma Shtatlar faqat Iroqning Kurdiston avtonom viloyati talabalariga bag'ishlangan bo'lib, bugungi kunga qadar 4 000 dan ortiq kurd bitiruvchilari xalqaro dasturlarda magistr va PhD darajalarini olish uchun stipendiyalarga ega. 2024 yildan beri. Rossiya Federatsiyasi, shuningdek, iroqlik talabalar uchun kvotani – Iroq fuqarolariga beriladigan 200 dan 260 stipendiyagacha oshiradi. Umuman olganda, ushbu davrda Rossiya Federatsiyasida Iroqdan 4200 dan ortiq talaba tahsil olmoqda. Natijada, so'nggi yillarda Iroqdan talabalarning harakatchanligi sezilarli darajada o'sdi, 2005 va 2016-yillar oralig'ida 428% ga o'sdi, 5 493 dan 28 993 talabagacha. Shu bilan birga, ingliz tilidagi akademik o'quv dasturlari eng ko'p talabga ega (masalan, iroqliklarning atigi 5% turk tilida o'qiydi). Sifatli oliy kasbiy ta'limning yo'qligi va ko'pgina resurslarning cheklanganligi sababli Iroqqa kirish talabalarining harakatchanligi ahamiyatsiz: 2000 va 2004-yillar oralig'ida bu mamlakatda chet ellik talabalar soni 8280 dan 3557 gacha kamaydi.

Suriya Arab Respublikasidagi uzoq davom etgan mojaro ham 6,6 milliondan ortiq odamning ko'chirilishiga olib keldi. va 4,5 million qochqinning paydo bo'lishi (shundan 2,1 million – voyaga etmaganlar). Suriya Arab Respublikasida urush boshlanganidan beri Turkiya "ochiq eshiklar" siyosatini olib bordi va bu mamlakatga 3,7 million suriyalik qochqin yetib keldi va bu dunyodagi eng yirik qochqinlarni qabul qiluvchi davlatga aylandi. Natijada Turkiya universitetlarida xorijlik talabalar orasida suriyaliklarning ulushi 2014-yildagi 8 foizdan 2021-yilda 21 foizga oshdi. 2021 yilda 500 mingdan ortiq suriyalik qochqinlar universitet yoshida edi (19–24).

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo mamlakatlari oliy ta'lim muassasalarining baynalmilallashuvi kontekstida Rossiya Federatsiyasining roli muhim ahamiyatga ega. Markaziy Osiyoning ko'plab davlatlari mustaqil davlat bo'lsa-da, Rossiya Federatsiyasi bilan ancha mustahkam hamkorlik munosabatlariga ega. Til to'sig'i bo'lmaganda va nisbatan o'xshash ta'lim tizimlarida xodimlar va talabalar almashinuvi dasturlarini, qo'shma diplom dasturlarini taqdim etish va tadqiqot loyihalarida hamkorlik qilish osonroq bo'ladi [4, 439-444].

Hozirgi vaqtda Rossiya Federatsiyasi, Markaziy Osiyo, Iroq va Misr milliy ta'lim xizmatlari bozorlari hajmining o'sishi ancha uzoq davom etmoqda. Ularning o'sishining asosiy omillari, qoida tariqasida, Markaziy Osiyo, Iroq va Misr mamlakatlarida aholi sonining doimiy o'sishini va jahon sanoatining malakali mutaxassislarga bo'lgan talabining tez o'sib borishini o'z ichiga oladi, bu ularning umumiy sonida talabalarning umumiy sonining sezilarli darajada oshishiga olib keladi. (shu jumladan boshqa g'alati), oliy o'quv yurtlarida o'qish. Shu bilan birga, Rossiya Federatsiyasi, Markaziy Osiyo va yaqin Sharq mamlakatlari ta'lim xizmatlarining ichki bozori ularning aholisining umumiy soniga, birinchi navbatda yoshlarga bo'linadi. Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq mamlakatlarida aholi sonining o'sishi dunyodagi eng yuqori ko'rsatkichlardan biri bo'lib, bu ularning aholisi uchun oliy kasbiy ta'lim olishni jiddiy muammoga aylantiradi.

Masalan, O'zbekiston aholisining 34,3 foizini 10 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan bolalar va yoshlar tashkil etadi. Biroq, O'zbekiston Respublikasida ta'lim xizmatlarining umumiy xizmatlar hajmidagi ulushi atigi 3,6 foizni tashkil etadi (rivojlangan mamlakatlarda bu ko'rsatkich 15-16 foizni tashkil etadi). Agar 2012-2015-yillarda Qozog'iston Respublikasida uchinchi ta'lim bilan qamrab olishning yalpi koeffitsiyenti biroz pasaygan bo'lsa (51,6 foizdan 46,4 foizgacha - so'nggi o'n yillikdagi eng past ko'rsatkich), 2020-yilga kelib bu ko'rsatkich 64 foizga yetdi - bu Markaziy Osiyo mintaqasidagi eng yuqori ko'rsatkichdir [5]. 2013-yilda Qirg'iziston aholisining 30 foizi 15 yoshgacha bo'lganlar edi va ta'lim bilan yalpi qamrab olish ko'rsatkichi bo'yicha Qirg'iziston 42,3 foiz ko'rsatkich bilan Markaziy Osiyoda ikkinchi o'rinda turadi. Hozirgi vaqtda Tojikiston ham aholisi nisbatan yosh va tez o'sib borayotgan mamlakat hisoblanadi: uning 8 million fuqarosining taxminan 44 foizi 18 yoshgacha bo'lgan yoshlardir.

2019-yilda Tojikiston oliy o'quv yurtlarida 229,6 ming talaba tahsil olgan, demak, qamrovning yalpi koeffitsiyenti 31,3 foizni tashkil etgan. 1960-yillarning o'rtalaridan 2017-yilgacha Misr aholisi 3 baravardan ko'proq - 32 milliondan 98 milliongacha o'sdi va bu yerda aholining 51,63 foizi 25 yoshgacha bo'lgan yoshlardir. Misrda oliy kasb-hunar ta'limi bilan umumiy qamrov 2003-yildagi 27 foizdan 2005-yilda 31 foizga yetdi. Yaqin Sharq mintaqasida aholi o'sishining eng yuqori sur'atlaridan birini (yiliga 11 foiz) hisobga olgan holda, 2030-yilga borib Iroq aholisi 50 million kishiga yetishi kutilmoqda. Shu bilan birga, ushbu mamlakat aholisining 40 foizdan ortig'i 14 yoshgacha bo'lganlardir. 2001-yilda Suriya aholisi 17,5 million kishiga baholangan, ulardan kamida 41 foizi 14 yoshgacha bo'lganlar. Shu bilan birga, Suriya hozirda ~2,6% ga teng o'sish sur'atiga ega. Hozirgi vaqtda mahalliy oliy o'quv yurtlarining baynalmilallashuvi asosan Qozog'iston va Qirg'izistonda amalga oshirilayotgani, shuningdek, O'zbekistonda sezilarli darajada tezlashayotgani, Tojikistonda kamroq va Turkmanistonda deyarli yo'qligi aniq.

Malakali mutaxassislarga bo'lgan mavjud, tobora ortib borayotgan talab, ko'p jihatdan juda tez o'sib borayotgan ilm-fanni talab qiladigan sanoatlashtirish ta'lim xizmatlari jahon bozorining zamonaviy o'sishining asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Doimiy ravishda paydo bo'layotgan texnologik yutuqlar esa talabalarni o'qitishning prinsipial jihatdan yangi usullari va texnologiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi (masalan, onlayn ta'lim, virtual ta'lim, elektron test o'tkazish va boshqalar). Shu bilan birga, hozirgi vaqtda dunyoning 195 mamlakatidan atigi 11 foiz oliy o'quv yurtlari oliy kasbiy ta'limni xalqarolashtirish strategiyalariga ega bo'lib, ularning aksariyati boy G'arb mamlakatlari oliy o'quv yurtlarida ishlab chiqilgan va so'nggi 10-12 yil ichida nashr etilgan.

Shunday qilib, Rossiya Federatsiyasining turli universitetlarida tahsil olayotgan chet ellik talabalar guruhlarini tarkibini tahlil qilish (kiruvchi akademik harakatchanlik) ularning 70% dan ortig'i MDH mamlakatlariga to'g'ri keladi, degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. Birinchi navbatda bu Belarusiya, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston. Ushbu mamlakatlarning Rossiya Federatsiyasi uchun chet ellik talabalar donorlari sifatida ustunligini bir qator obyektiv omillar bilan izohlash mumkin: joylashuvning geografik yaqinligi, rus tilini yaxshi bilishi, Rossiya universitetlari tomonidan ajratilgan stipendiyalarning sezilarli miqdori (masalan, Rossiya Federatsiyasi bilan chegaradosh mamlakatlardan kelgan talabalar uchun) va Markaziy Osiyo mamlakatlarining milliy oliy kasb-hunar ta'limi tizimlari o'rtasidagi ma'lum bir o'xshashlik (Rossiya Federatsiyasi ularning muvofiqligi).

ADABIYOTLAR

1. Воробьев А.Е., Воробьев К.А. Международная образовательная интеграция: теория, практика, перспективы. Издательство LAP LAMBERT. Mauritius. 2023. 277 с. ISBN: 978-620-6-78795-2.
2. Воробьев А.Е., Холикулов Д.Б., Воробьев К.А., Зафаров У.О. Особенности развития международной деятельности в вузах Российской Федерации, странах центрально-азиатского региона, Ирака и Египта. Издательство «ZIYO NASHR-MATBAA», РУз. 2023. - 232 с. ISBN: 978-9910-733-37-6.
3. Воробьев А.Е., Торогелдиева А.Б., Воробьев К.А. Перспективные пути развития международной деятельности вузов стран Центрально-Азиатского региона: Монография / Под ред. акад. НАН Кыргызстана К.Ч. Кожоголова. – М.: Издательство «Спутник +», 2023. – 99 с. ISBN: 978-5-9973-6617-9.
4. Vorobyev K.A., Padilla G.A.A., Chekushina T.V., Vorobyev A.E., Schesnyak E.L. Modern language policy of the European Union and the Russian Federation: a comparative analysis // 6th SWS International scientific conference on arts and humanities 2019. Conference proceedings. STEF92 Technology. 2019. PP. 439-444. DOI: 10.5593/SWS.ISCAH.2019.2/S09.056.
5. Воробьев К.А., Чекушина Т.В. Разработка дорожных карт в технических вузах с использованием информационных технологий и цифровых решений // Естественные и технические науки. 2024.

Oliy ta'lim muassasalarining xalqaro faoliyatini rivojlantirishda talabalar mobilligining o'rni

Annotatsiya. Maqolada yangi ko'p qutbli dunyo tartibi shakllanayotgan sharoitda oliy ta'limning baynalmilallashuvi jarayonlari tahlil qilinadi. Talabalar va o'qituvchilarning akademik harakatchanligi, mehnat, talabalar va majburiy ko'chmanchilar migratsiyasining asosiy tendensiyalari ko'rib chiqilgan. Talabalar harakatchanligini belgilovchi omillar — shaxsiy ambitsiyalar, ta'lim sifati, davlat siyosati va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar — tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: oliy ta'limning baynalmilallashuvi, akademik harakatchanlik, ta'lim migratsiyasi, xalqaro hamkorlik, oliy ta'lim.

Роль студенческой мобильности в развитии международной деятельности высших учебных заведений.

Аннотация. Статья посвящена анализу процессов интернационализации высшего образования в современном мире в контексте формирования нового многополярного миропорядка. Рассмотрены основные тенденции роста академической мобильности студентов и преподавателей, а также количественные и качественные характеристики миграции труда, студентов и вынужденных переселенцев. Проведён сравнительный анализ факторов, определяющих мобильность студентов, включая качество образования, государственную политику и социально-экономические условия.

Ключевые слова: интернационализация образования, академическая мобильность, образовательная миграция, международное сотрудничество, высшее образование.

The role of student mobility in the development of the international activities of higher education institutions.

Abstract. The article examines the processes of higher education internationalization within the framework of the emerging multipolar world order. It analyzes the main trends in academic mobility of students and faculty, as well as the quantitative and qualitative characteristics of labor, student, and refugee migration. The article provides a comparative analysis of factors determining student mobility, including personal ambitions, quality of education, state policies, and socio-economic conditions.

Key words: internationalization of education, academic mobility, educational migration, international cooperation, higher education.

XORIYIY MAMLAKATLARNING DAVLAT BYUDJETINI SHAKLLANTIRISHDAGI ILG'OR TAJRIBALARI VA ULARNING AFZALLIKLARI

Buzrukxonov S. M.

Iqtisodiyot fanlari doktori, professor

KIRISH. Xorijiy mamlakatlar davlat byudjetini shakllantirishda bir qator ilg'or tajribalarga ega bo'lib, ularning yondashuvlari va usullari O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ham samarali bo'lishi mumkin. Har bir mamlakat o'zining iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sharoitlariga mos ravishda byudjet jarayonlarini tashkil etadi, lekin ba'zi umumiy tamoyillar va usullar mavjud bo'lib, ular davlat moliyasining samarali boshqarilishini ta'minlashga yordam beradi. Chet mamlakatlar soliq tizimlari xususiyatlarini o'rganish, ularning ijobiy va salbiy tomonlariga e'tibor berish, kamchilik va afzalliklarni hisobga olgan tarzda, rivojlanib kelayotgan, hamda jahon mamlakatlarining iqtisodiy va siyosiy integratsiyasini teng huquqli a'zosiga aylangan mustaqil O'zbekiston Respublikasi moliya-byudjet tizimi, soliqqa tortish tizimini mukammallashtirish orqali mamlakatimizni yanada taraqqiy etishiga xizmat qiladi, degan umiddamiz.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. Mazkur masala yuzasidan xalqaro doiradagi olimlar S. Glinkina, V. Dadalko, V. Esipov, I. Klyamkin, V. Ispravnikov, A. Krilov, A. Korchagin, Yu. Latov, G. Mishin, V. Ovchinskiy, Ye. Panova, Ye. Rumyanseva, R. Satuyev, L. Timofeyev, Yu. Sqganov, N. Chernina, D. Shraer, Yu. Shishnin, P. Xlebnikov, N. Yas'kovalarning ilmiy tadqiqot ishlari mazkur muammolarning yechimlariga qaratilgan.

Shuningdek, soliqqa oid huquqbuzarliklar masalalari bilan bog'iq ilmiy izlanishlarni maxalliy iqtisodchi olimlardan A. Vaxobov, E. Gadoyev, I. Jamolov, N. Jo'rayev, A. Isaxodjayev, A. Ortiqov, A. Soliyev, B. Toshmurodova, N. Kuziyeva, N. To'xliyev, P. Yo'ldoshev, N. Usmonov, A. O'lmasov, Z. Qurbonov, Sh. Toshmatov, A. Shestakov, Q. Yahyoyevlar ilmiy ishlarida tadqiq qilingan.

Mazkur masala yuzasidan xalqaro doiradagi olimlar S. Glinkina, V. Dadalko, V. Esipov, I. Klyamkin, V. Ispravnikov, A. Krilov, A. Korchagin, Yu. Latov, G. Mishin, V. Ovchinskiy, Ye. Panova, Ye. Rumyanseva, R. Satuyev, L. Timofeyev, Yu. Sqganov, N. Chernina, D. Shraer, Yu. Shishnin, P. Xlebnikov, N. Yas'kovalarning ilmiy tadqiqot ishlari mazkur muammolarning yechimlariga qaratilgan. Shuningdek, soliqqa oid huquqbuzarliklar masalalari bilan bog'iq ilmiy izlanishlarni maxalliy iqtisodchi olimlardan A. Vaxobov, E. Gadoyev, I. Jamolov, N. Jo'rayev, A. Isaxodjayev, A. Ortiqov, A. Soliyev, B. Toshmurodova, N. Kuziyeva, N. To'xliyev, P. Yo'ldoshev, N. Usmonov, A. O'lmasov, Z. Qurbonov, Sh. Toshmatov, A. Shestakov, Q. Yahyoyevlar ilmiy ishlarida tadqiq qilingan.

Mazkur masala yuzasidan xalqaro doiradagi olimlar S. Glinkina, V. Dadalko, V. Esipov, I. Klyamkin, V. Ispravnikov, A. Krilov, A. Korchagin, Yu. Latov, G. Mishin, V. Ovchinskiy, Ye. Panova, Ye. Rumyanseva, R. Satuyev, L. Timofeyev, Yu. Sqganov, N. Chernina, D. Shraer, Yu. Shishnin, P. Xlebnikov, N. Yas'kovalarning ilmiy tadqiqot ishlari mazkur muammolarning yechimlariga qaratilgan.

Shuningdek, soliqqa oid huquqbuzarliklar masalalari bilan bog'iq ilmiy izlanishlarni maxalliy iqtisodchi olimlardan A. Vaxobov, E. Gadoyev, I. Jamolov, N. Jo'rayev, A. Isaxodjayev, A. Ortiqov, A. Soliyev, B. Toshmurodova, N. Kuziyeva, N. To'xliyev, P. Yo'ldoshev, N. Usmonov, A. O'lmasov, Z. Qurbonov, Sh. Toshmatov, A. Shestakov, Q. Yahyoyevlar ilmiy ishlarida tadqiq qilingan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu maqolani tayyorlashda qiyosiy, tahlil qilish va tanlama kuzatish, statistik hamda ko'p omilli ekonometrik tahlil usullari, modellashtirish jarayonlarda iqtisodiy-matematik, noaniq to'plam nazariyasi, prognozlash va boshqa usullar qo'llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR. Jahon mamlakatlari iqlimi, ularning geografik joylashuvi, tabiiy resurslar turlarining mavjudligi, xalqlarining urf-odatlar va shu kabilar muayyan bir davlatning soliq tizimiga, amal qiladigan soliq turlariga, ularning undirilishidagi xususiyatlariga bevosita ta'sir etadi. Quyida bir nechta rivojlangan xorij davlatlarining byudjet va soliq tizimi haqida umumiy ma'lumotlarni tahlil qilamiz.

1. Shvetsiya: Shvetsiya davlat byudjetini shakllantirishda katta muvaffaqiyatlarga erishgan mamlakatlardan biridir. Bu yerda davlat byudjeti jarayoni maksimal darajada ochiq va shaffofdir, hamda fuqarolar va jamoat tashkilotlari byudjet rejalari haqida keng ma'lumotga ega bo'ladi. Shvetsiyada davlat byudjeti shakllantirish jarayoni to'liq ochiq va fuqarolar uchun tushunarli tarzda amalga oshiriladi. Buning natijasida soliq to'lovchilarning davlatning moliya

siyosatiga bo'lgan ishonchi ortadi. Byudjet hujjatlari va qarorlari jamoatchilikka keng ko'lamda taqdim etiladi, ularni jamoatchilik, ekspertlar va boshqa manfaatdor tomonlar muhokama qilish imkoniyatiga ega. Byudjet jarayonida fuqarolar va tashkilotlarning ishtiroki faolligi ta'minlanadi. Xususan, parlament, ilmiy doiralar, jamoat tashkilotlari va fuqarolar o'z fikrlarini bildirishadi. Bu jarayon davlat byudjeti shakllantirishning demokratik xususiyatini ta'minlaydi.

Shvetsiya hukumati soliq siyosatini aniq va barqaror tarzda shakllantiradi. Davlat xarajatlari aniq maqsadlar uchun sarflanadi va iqtisodiy barqarorlikni saqlash uchun soliq darajasi va xarajalar o'rtasidagi muvozanat doimiy nazorat ostida bo'ladi. Bu esa byudjetga bo'lgan ishonchni oshiradi va iqtisodiy shoklarga qarshi chidamliligini ta'minlaydi.

Afzalliklari: Byudjet jarayonining shaffofligi fuqarolarning soliq to'lashga bo'lgan ishonchini oshiradi; Jamoatchilik ishtiroki byudjetning adolatli va samarali bo'lishini ta'minlaydi; Moliyaviy barqarorlikni ta'minlaydi va davlatning iqtisodiy siyosatiga bo'lgan ishonchni oshiradi.

2. Niderlandiya: Niderlandiya davlat byudjetini shakllantirishda uzoq muddatli iqtisodiy rejalashtirish va soliqlarni adolatli taqsimlashga katta e'tibor beradi. Bu mamlakatning davlat moliyasini boshqarishning samarali tizimi mavjud. Niderlandiyada byudjet jarayonida nafaqat yillik rejalashtirish, balki o'rta va uzoq muddatli rejalashtirish ham muhim ahamiyatga ega. Bu, asosan, davlat iqtisodiyotining o'sishiga erishish va soliq bazasining kengayishiga xizmat qiladi. Byudjetni shakllantirishda ikki yoki uch yillik prognozlar ishlab chiqiladi, bu esa iqtisodiy barqarorlikni va byudjetning ishonchliligini ta'minlaydi. Niderlandiyada soliqlar faqat iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlash uchun emas, balki ijtimoiy va ekologik maqsadlarni amalga oshirish uchun ham ishlatiladi. Soliq tizimi xalqaro miqyosda adolatli va yuqori samarali hisoblanadi. Shu bilan birga, soliqlarni taqsimlashda adolatli yondashuv mavjud bo'lib, bu soliq to'lovchilarni rag'batlantiradi.

Byudjetda ijtimoiy xizmatlarga ajratiladigan mablag'lar va davlat xarajatlari birinchi o'rinda turadi. Xususan, ta'lim, sog'liqni saqlash, uy-joy va ijtimoiy himoya sohalariga ajratiladigan mablag'lar yuqori. Shu orqali fuqarolarni qo'llab-quvvatlash va jamiyatning barcha qatlamlariga ijtimoiy yordam ko'rsatish ta'minlanadi.

Afzalliklari: Barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlaydi; Byudjetni uzoq muddatli rejalashtirish iqtisodiy prognozlarning aniq bo'lishini ta'minlaydi; Ijtimoiy xarajalar va investitsiyalar davlat farovonligini oshiradi.

3. Singapur: Singapur davlat byudjeti shakllantirishda soliq siyosatini soddalashtirish va samarali boshqaruvni ta'minlashda o'zining ilg'or tajribalariga ega. Bu mamlakatda quyidagi xususiyatlar mavjud: Singapurda soliq to'lash tizimi soddalashtirilgan va samarali. Soliq stavkalari nisbatan past bo'lsa-da, soliq yig'ish tizimi yuqori samarali ishlaydi. Singapurda soliq to'lovchilar uchun barcha soliq majburiyatlarini aniqlash va to'lash tizimi juda aniq va tushunarli. Soliq tizimining soddaligi va samaradorligi iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi. Singapurda davlat byudjeti va uning xarajatlari qat'iy nazorat ostida bo'ladi. Davlat harajatlari aniq prognozlanadi va ularning sarflanishi to'g'risida jamoatchilikka to'liq axborot taqdim etiladi. Bu esa byudjet jarayonini samarali va shaffof qilishga yordam beradi. Singapurning davlat byudjeti asosan infratuzilma, texnologiya va innovatsiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan. Shu bilan birga, davlatning katta investitsiyalari ta'lim va sog'liqni saqlash sohalariga qaratiladi.

Afzalliklari: Soliq tizimi soddalashtirilgan va samarali; Davlat xarajatlari samarali boshqariladi, byudjetning shaffofligi ta'minlanadi; Yangi texnologiyalar va infratuzilmani rivojlantirishga katta e'tibor beriladi.

4. Kanada: Kanada davlat byudjeti shakllantirishda fiskal barqarorlik va ijtimoiy xizmatlarga katta e'tibor beradi. Davlatning soliq siyosati va xarajatlarini boshqarish jarayoni quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

Kanada hukumati byudjetni shakllantirishda fiskal barqarorlikni saqlashga katta ahamiyat beradi. Bu, asosan, davlat qarzining kamayishi va soliqlarning optimal darajada bo'lishi orqali amalga oshiriladi. Byudjetning defitsitidan qochish va soliq darajasini oshirmaslik uchun qat'iy chora-tadbirlar ko'riladi. Kanada davlat byudjeti ko'plab ijtimoiy dasturlarni, jumladan, sog'liqni saqlash, ta'lim va ijtimoiy yordamni moliyalashtirishga qaratilgan. Bu dasturlar fuqarolarni qo'llab-quvvatlash va jamiyatning barcha qatlamlariga xizmat qilishga mo'ljallangan.

Kanada soliq tizimi adolatli bo'lib, yuqori daromadli fuqarolardan ko'proq soliq yig'iladi. Bu davlat moliyasining adolatli ishlashiga va ijtimoiy tenglikni ta'minlashga yordam beradi.

Afzalliklari: Ijtimoiy xizmatlar va farovonlikni oshiradi; Fiskal barqarorlikni saqlaydi va davlat qarzini kamaytiradi; Soliq siyosatining adolatli taqsimlanishi ijtimoiy tenglikni ta'minlaydi.

Xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalari davlat byudjeti shakllantirishda ko'plab samarali va barqaror tamoyillarni o'z ichiga oladi. O'zbekiston uchun bu tajribalardan o'rganish va ular asosida o'z byudjet jarayonlarini takomillashtirish imkoniyatlari mavjud. Shvetsiya, Niderlandiya, Singapur va Kanada kabi mamlakatlar davlat byudjetini shakllantirishda shaffoflik, adolatli soliqlar, ijtimoiy xarajalar va fiskal barqarorlikka katta e'tibor qaratgan. Bu tajribalar O'zbekistonning davlat moliyasini barqarorlashtirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashga yordam berishi mumkin.

13 ta davlat 2024 yilda yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalarini o'zgartirdi. Sakkizta davlat o'zining yuqori korporativ stavkalarini oshirdi.

Suriya Arab Respublikasi va Avstriya - 2024 yilda korporativ soliq stavkalarini pasaytirdi. Soliq stavkalari Avstriyada atigi 1 foiz punktdan Suriya Arab Respublikasida 3 foiz punktgacha pasaygan. Bundan tashqari, 2024 yilda qonuniy korporativ soliq stavkalari 15 foizdan past bo'lgan beshta davlat - Bolgariya, Vengriya, Irlandiya, Lixtenshteynlar yirik kompaniyalar uchun samarali korporativ soliq stavkasini 15 foizga oshirdi.

1-jadval: 2024 yilda korporativ daromad solig'i stavkasining ayrim davlatlarda sezilarli darajada o'zgarishi dinamikasi¹

Mamlakatlar	2023-yil	2024-yil
Marokash	32%	33%

¹ <https://taxfoundation.org/data/all/global/corporate-tax-rates-by-country-2024/>

Svazilend	27,5%	25%
Suriya Arab Respublikasi	28%	25%
Avstriya	24%	23%
Belarus	20%	25%
Bolgariya	10%	10%
Chexiya	19%	21%
Vengriya	9%	9%
Islandiya	20%	21%
Irlandiya	12,5%	12,5%
Lixtenshteyn	12,5%	12,5%
Sloveniya	19%	22%
Barbados	6%	9%

2024-yilda daromad solig'i stavkalarining sezilarli o'zgarishi ko'plab mamlakatlarda iqtisodiy siyosatni yangilash, investitsion muhitni yaxshilash va ish o'rinlarini yaratish maqsadida amalga oshirildi. Har bir davlat o'zining iqtisodiy holati va rivojlanish istiqbollari qarang, soliq stavkalarini pasaytirish yoki oshirishga qaror qilgan. Bu o'zgarishlar global iqtisodiy sharoitlar, raqobatbardoshlik va ichki ehtiyojlar asosida shakllanmoqda.

2-jadval: 2024 yilda yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i stavkasining davlatlar kesimidagi dinamikasi²

№	Mamlakatlar	Foiz stavkasi	№	Mamlakatlar	Foiz stavkasi
1	Afghanistan	20%	27	Mexico	30%
2	Argentina	35%	28	Moldova	12%
3	Australia	30%	29	Mongolia	25%
4	Austria	23%	30	New Zealand	28%
5	Azerbaijan	20%	31	Nigeria	30%
6	Bahrain	0%	32	Norway	22%
7	Belarus	25%	33	Pakistan	29%
8	Brazil	34%	34	Panama	25%
9	Chile	27%	35	Philippines	25%
10	China	25%	36	Portugal	21%
11	Colombia	35%	37	Qatar	10%
12	Ecuador	25%	38	Romania	16%
13	Egypt	25%	39	Russia	25%
14	Estonia	20%	40	Saudi Arabia	20%
15	Finland	20%	41	Singapore	17%
16	France	25%	42	Slovakia	24%
17	Georgia	15%	43	South Africa	27%
18	Germany	30%	44	South Korea	24%
19	Greece	22%	45	Spain	25%
20	Iceland	21%	46	Sri Lanka	30%
21	India	34.94	47	Syria	28%
22	Indonesia	22%	48	Taiwan	20%
23	Iraq	15%	49	Thailand	20%
24	Israel	23%	50	Turkey	25%
25	Italy	24%	51	Ukraine	18%
26	Japan	30.62	52	United Arab Emirates	9%

2024-yilda korporativ daromad solig'i stavkalarining o'zgarishi ko'plab davlatlar uchun muhim iqtisodiy yangiliklardan biri bo'ldi. Bir qator mamlakatlar o'z soliq siyosatini o'zgartirib, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish yoki byudjet daromadlarini oshirish maqsadida stavkalarni o'zgartirdilar. Quyida 2024-yilga taalluqli ba'zi mamlakatlarda korporativ daromad solig'i stavkasining o'zgarishi haqida ma'lumotlar keltirilgan:

1. **AQSh:** 2024-yilda AQShda korporativ daromad solig'i stavkasi o'zgarmadi. Biroq, Kongressda kichik korxonalar uchun soliq imtiyozlarini kengaytirish bo'yicha muhokamalar davom etmoqda. Kichik korxonalar uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan soliq qonunlarining qabul qilinishi mumkin.

2. **Buyuk Britaniya:** Buyuk Britaniya 2024-yil 1-apreldan boshlab, yuqori daromadli kompaniyalar uchun korporativ daromad solig'ining stavkasini 25% ga oshirishni rejalashtirmoqda. Bu o'zgarish korporativ foydaning 250,000 funtdan yuqori bo'lgan kompaniyalarga taalluqli bo'ladi. Bu o'zgarish Buyuk Britaniyaning iqtisodiy muhitini optimallashtirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan.

3. **Yevropa Ittifoqi:** Yevropa Ittifoqida ko'plab davlatlar korporativ daromad solig'ining stavkalarini pasaytirish yoki o'zgartirishga qaratilgan siyosatlarni amalga oshirishga kirishdi. Masalan, **Ispaniya** va **Italiya** kabi mamlakatlar o'zlarining korporativ daromad solig'ini kamaytirishga intilmoqda, chunki ular iqtisodiy o'sish va ish o'rinlarini yaratish uchun investorlar uchun jozibador sharoitlar yaratmoqchi.

4. **Xitoy:** Xitoyda korporativ daromad solig'ining umumiy stavkasi 25% bo'lib, 2024-yil uchun soliq siyosatining o'zgarishi kutilmoqda. Xitoy hukumati iqtisodiy turg'unlikni yengib o'tish va xalqaro investitsiyalarni jalb qilish uchun ba'zi soliq imtiyozlarini ko'rishni maqsad qilgan.

² <https://tradingeconomics.com/>

5. **Rossiya:** Rossiya 2024-yilda o'zining korporativ daromad solig'i stavkasini o'zgartirishni rejalashtirmoqda. Stavka, asosan, o'rtacha daromadli korxonalarga taalluqli bo'lib, iqtisodiy o'sish va investitsiyalarni rag'batlantirish maqsadida ba'zi imtiyozlar berilishi mumkin.

6. **Turkiya:** Turkiya 2024-yilda korporativ daromad solig'ining stavkasini kamaytirishga qaror qildi. Bu o'zgarish, ayniqsa, kichik va o'rta korxonalar uchun foydalidir va mamlakatning iqtisodiy barqarorligini oshirishga xizmat qilishi kutilmoqda.

3-jadval: 2024 yilda jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkasining davlatlar kesimidagi dinamikasi³

Mamlakatlar	Foiz stavkasi	Mamlakatlar2	Foiz stavkasi2	Mamlakatlar3	Foiz stavkasi3
Afghanistan	20%	Mexico	35%	Indonesia	35%
Argentina	35%	Moldova	12%	Iraq	15%
Australia	45%	Mongolia	20%	Israel	50%
Austria	55%	New Zealand	39%	Italy	43%
Azerbaijan	25%	Nigeria	24%	Japan	56%
Bahrain	0%	Norway	47.4	Kazakhstan	10%
Belarus	13%	Pakistan	35%	Kuwait	0%
Brazil	28%	Panama	25%	Latvia	33%
Chile	40%	Philippines	35%	Macedonia	10%
China	45%	Portugal	48%	Madagascar	20%
Colombia	39%	Qatar	0%	Malaysia	30%
Ecuador	37%	Romania	10%	Taiwan	40%
Egypt	28%	Russia	13%	Thailand	35%
Estonia	20%	Saudi Arabia	0%	Turkey	40%
Finland	58%	Singapore	24%	Ukraine	18%
France	45%	Slovakia	25%	United Arab Emirates	0%
Georgia	20%	South Africa	45%	United Kingdom	45%
Germany	45%	South Korea	45%	United States	37%
Greece	44%	Spain	47%	Uruguay	36%
Iceland	46%	Sri Lanka	18%	Uzbekistan	12%
India	39%	Syria	22%	Venezuela	34%

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalarining dinamikasi, davlatlarning iqtisodiy siyosatiga, ijtimoiy talablariga, hamda global iqtisodiy sharoitga qarab o'zgarib turadi. 2024-yilda bir qator davlatlar jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalarini o'zgartirishga qaror qildilar. Quyida ba'zi davlatlardagi soliq stavkalarining dinamikasini tahlil qildim:

1. **AQSh:** 2024-yil: AQShda daromad solig'i stavkasi jismoniy shaxslar uchun progressiv tizimda belgilangan. Yuqori daromadli shaxslarga yuqori soliq stavkasi qo'llanadi. 2025-yilda soliq siyosatida jiddiy o'zgarishlar kutilmayapti, ammo kichik va o'rta daromadli fuqarolar uchun soliq imtiyozlari va chegirmalar ko'payishi mumkin.

Stavkalar: 10%, 12%, 22%, 24%, 32%, 35%, 37% (eng yuqori stavka). Bu soliq stavkalari o'tgan yillarda o'zgarmadi, lekin 2024-yilda kichik soliq islohotlari amalga oshirilishi mumkin.

2. **Buyuk Britaniya:** 2024-yil: Buyuk Britaniyada daromad solig'i stavkasi jismoniy shaxslarga nisbatan progressiv tarzda belgilanadi. 2025-yilga kelib, soliq stavkalarida o'zgarishlar kiritilishi mumkin, ayniqsa, yuqori daromadli shaxslarga taalluqli bo'lgan stavkalar oshirilishi kutilmoqda.

Stavkalar: 0% (eng past daraja, shaxsiy mablag')

20% (asosiy daromad solig'i stavkasi)

40% va 45% (yuqori daromadli shaxslarga).

2024-yilda yuqori daromadli fuqarolar uchun soliq stavkasi 45% ga ko'tarilishi mumkin.

3. **Fransiya:** 2024-yil: Fransiyada jismoniy shaxslarga soliq stavkasi ham progressiv tarzda belgilanadi. 2025-yilda soliq siyosatida ba'zi imtiyozlar kiritilishi kutilmoqda, ayniqsa, o'rtacha va yuqori daromadga ega bo'lgan fuqarolar uchun.

Stavkalar: 0%, 11%, 30%, 41%, 45%.

2025-yilga kelib, soliq stavkalarida yengillik yoki imtiyozlar qo'llanilishi mumkin, lekin yuqori daromadli shaxslar uchun soliq yuklamasi oshishi mumkin.

4. **Xitoy:** 2024-yil: Xitoyda jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i progressiv tarzda qo'llanadi. 2024-yilda soliq siyosatida katta o'zgarishlar kutilyapti, chunki Xitoy iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun kichik va o'rta daromadli fuqarolarga imtiyozlar taqdim etishi mumkin.

Stavkalar: 3%, 10%, 20%, 25%, 30%, 35%, 45%. Xitoy hukumati daromad solig'ining ba'zi segmentlarini kamaytirish yoki soliq stavkalarini pasaytirish rejasini ishlab chiqmoqda.

5. **Rossiya:** Rossiya 2024-yilga kelib, jismoniy shaxslarga olinadigan daromad solig'i stavkasini 13% da saqlab turdi. Rossiyada daromad solig'i stavkasi yirik o'zgarishlarga duch kelmagan, ammo kichik va o'rta daromadli fuqarolar uchun yangi imtiyozlar qo'llanishi mumkin. Stavka: 13% - yagona stavka (barcha daromadlar uchun).

2025-yilga kelib, Rossiya hukumati soliq imtiyozlarini kengaytirishni rejalashtirmoqda, ammo soliq stavkasi o'zgarmaydi.

³ <https://tradingeconomics.com/>

6. Germaniya: Germaniyada jismoniy shaxslarga soliq stavkasi progressiv tarzda belgilanadi va 2024-yilga kelib, soliq siyosatida ba'zi o'zgarishlar kutilyapti. Soliqni kamaytirish yoki soliq imtiyozlarini oshirish bo'yicha takliflar mavjud.

Stavkalar: 0%, 14%, 24%, 42%, 45%.

7. Kanada: Kanadada jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i progressiv tarzda belgilangan. 2024-yil uchun federal daromad solig'i stavkasi o'zgarmagan, ammo provinsiyalarda soliq stavkalari o'zgarishi mumkin.

Stavkalar: 15%, 20.5%, 26%, 29%, 33% (federal daromad solig'i).

8. Indoneziya: Indoneziya 2024-yilda jismoniy shaxslarga olinadigan daromad solig'i stavkalarini pasaytirish rejasini amalga oshirmoqda. Bu, ayniqsa, kichik biznes va o'rta daromadli fuqarolar uchun foydalidir. Stavkalar: 5%, 15%, 25%. 2024-yilda jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalarining o'zgarishi ko'plab davlatlarda iqtisodiy siyosatga qarab farqlanadi. Ba'zi davlatlar soliq stavkalarini oshirishga qaror qilgan bo'lsa, ba'zilari imtiyozlar va chegirmalar orqali soliq yukini kamaytirishga harakat qilmoqda. Soliq siyosatidagi o'zgarishlar asosan iqtisodiy o'sish, ijtimoiy farovonlik va investitsiyalarni jalb qilish maqsadida amalga oshirilmoqda.

Xorijiy davlatlar bo'yicha davlat byudjeti daromadlarida soliqlar ulushi dinamikasi iqtisodiy tuzilma, soliq-byudjet siyosati, ijtimoiy ta'minot tizimlari va davlat xarajatlariga qarab sezilarli darajada farqlanadi. Biroq, global miqyosda bir nechta umumiy tendentsiyalarni kuzatish mumkin, chunki mamlakatlar o'z soliq tizimlarini o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitlarga, global integratsiyaga va ijtimoiy ehtiyojlarga mos ravishda moslashtiradilar. Quyida ayrim xorijiy mamlakatlarda davlat byudjeti daromadlarida soliqlar ulushi qanday o'zgarganligi, shu jumladan, ushbu o'zgarishlarga ta'sir etuvchi asosiy omillarni tahlil qildim va dissertatsiyam uchun ma'lumot sifatida qabul qildim:

1. Amerika Qo'shma Shtatlari: AQShda soliqlar doimiy ravishda davlat byudjeti daromadlarining eng katta qismini tashkil qiladi, garchi bu ulush vaqt o'tishi bilan o'zgarib tursa ham. AQSh birinchi navbatda daromad solig'i, korporativ soliqlar va ijtimoiy sug'urta badallariga tayanadi. So'nggi yillarda, xususan, soliqlarni kamaytirish va islohotlardan so'ng, soliqlardan olingan daromadlar ulushi nisbatan barqaror bo'lib qoldi, ammo byudjet ehtiyojlarini qondirish uchun defitsitlarga bog'liqlik kuchaymoqda. 2024-yilda soliq islohotlari (Soliqlarni qisqartirish va ish o'rinlari to'g'risida qonun) korporativ soliq stavkalarini pasaytirdi va soliq tushumlarining umumiy ulushiga ta'sir ko'rsatadigan shaxsiy daromad solig'i qavslarini tuzatdi. Biroq, so'nggi tendentsiyalar federal taqchillikning o'sib borayotganini ko'rsatmoqda, soliq tushumlari ortib borayotgan davlat xarajatlarini to'liq qoplay olmaydi.

Yevropa Ittifoqi:

Soliq tushumlari odatda Evropa Ittifoqiga a'zo mamlakatlarda, xususan, farovonlik davlatlari muhim bo'lgan Skandinaviya mamlakatlarida davlat byudjetlarining katta qismini tashkil qiladi. Evropa Ittifoqi mamlakatlari jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS), korporativ soliqlar va ijtimoiy sug'urta badallariga tayanadi. O'tgan o'n yil ichida Evropa Ittifoqi mamlakatlari davlat xarajatlarini muvozanatlash uchun soliq stavkalarini moslashtirdilar. Misol uchun, Shvetsiya va Daniya o'zlarining saxiy ijtimoiy ta'minot tizimlarini moliyalashtirish uchun katta soliq stavkalariga tayanadi, Irlandiya kabi davlatlar esa transmilliy korporatsiyalarni jalb qilish uchun pastroq korporativ soliq stavkalarini saqlab qolishgan. COVID-19 pandemiyasi Evropa Ittifoqi mamlakatlarida soliqlar va qarzlar hisobidan moliyalashtirilgan davlat xarajatlarining sezilarli darajada oshishiga olib keldi. Biroq, ushbu modellarning uzoq muddatli barqarorligi muhokama qilinmoqda, ba'zi mamlakatlar pandemiyadan keyingi iqtisodiy tiklanishni hal qilish uchun soliq islohotlarini o'rganmoqda.

6. Germaniya: Soliqlar Germaniyaning kuchli ishlab chiqarish sektori va progressiv soliq tizimi tufayli davlat daromadlarining muhim qismini tashkil etadi. Germaniya byudjetidagi soliq tushumlarining ulushi nisbatan barqaror bo'lib qoldi, bunda daromad solig'i, korporativ soliqlar va qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) asosiy manbalar hisoblanadi. So'nggi yillarda Germaniyada investitsiyalar va innovatsiyalarni rag'batlantirishga qaratilgan soliq islohotlari amalga oshirildi. Biroq, ijtimoiy dasturlar va energiyaga o'tish uchun davlat xarajatlarining ortishi ushbu tashabbuslarni moliyalashtirish uchun soliqlarni oshirish bo'yicha davomli munozaralarga olib keldi.

7. Xitoy: Xitoyning jami daromadlardagi soliq ulushi mamlakat iqtisodiyoti bozorga yo'naltirilgan va murakkablashgani sababli o'sdi. Xitoy asosan korporativ soliqlar, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) va shaxsiy daromad solig'iga tayanadi. Hukumat so'nggi yillarda mulk va ko'chmas mulk bilan bog'liq operatsiyalarga soliqlarni ham joriy qildi. Xitoy byudjetidagi soliq tushumlarining ulushi ortib bormoqda, chunki hukumat davlat korxonalariga qaramlikni kamaytirishga va xususiy sektordan tushadigan daromadlarni oshirishga intiladi. Shaffoflikni oshirish va soliq yig'ishni kuchaytirishga qaratilgan soliq islohotlari Xitoyning fiskal siyosatida markaziy o'rin tutdi.

8. Yaponiya: Yaponiya davlat byudjeti daromadlarida yuqori daromad solig'i, iste'mol soliqlari (sotish solig'i) va korporativ soliqlar hisobiga soliqlar ulushi ortib bormoqda. Yaponiya aholisining qarishi va ijtimoiy ta'minot xarajatlarining oshishi so'nggi yillarda soliq yig'ishning kengayishiga olib keldi. So'nggi yillarda sog'liqni saqlash va pensiya tizimini moliyalashtirish uchun iste'mol solig'i bir necha marta (5 foizdan 10 foizga) oshirildi. Demografik muammolar tufayli Yaponiya farovonlik dasturlari uchun etarli daromadni ta'minlash uchun soliq siyosatini o'zgartirmoqda. Biroq byudjet daromadlarida soliqlarning ulushi iqtisodiy o'sishning sekinligi tufayli qiyinchiliklarga duch keldi.

9. Braziliya: Braziliyada soliq tushumlari davlat byudjetining muhim qismini tashkil qiladi, biroq soliq tizimi yuqori norasmiylik va bo'yinbozlik stavkalari bilan bog'liq muammolarga duch keldi. Braziliya ijtimoiy sug'urta badallari, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) va korporativ soliqlarga tayanadi. Mamlakatning murakkab soliq tizimi bir necha darajali soliqqa tortish va samarasizligi bilan tashvish uyg'otdi. Braziliya byudjetidagi soliq tushumlarining ulushiga makroiqtisodiy beqarorlik ta'sir ko'rsatdi, bu esa soliq yig'ishda tebranishlarni keltirib chiqardi. Soliq tizimida

samaradorlik va adolatni oshirishga qaratilgan soliq islohotlari muntazam muhokama qilinmoqda.

10.Hindiston: Hindiston so'nggi o'n yil ichida daromad solig'i va bilvosita soliqlar hisobiga davlat daromadlaridagi soliqlar ulushini oshirmoqda. 2017-yilda tovar va xizmatlar solig'ining (Tovar va xizmatlar solig'i) joriy etilishi soliq tuzilmasini soddalashtirish va soliq solinadigan bazani kengaytirishga qaratilgan yirik islohot bo'ldi. Bundan tashqari, daromad solig'i bo'yicha islohotlar va yanada samarali yig'ish tizimi rasmiy sektordan tushadigan daromadlarni oshirdi. Soliq tushumlarining o'sishiga qaramay, Hindistonning soliq tushumlarining byudjetdagi ulushi katta norasmiy iqtisod va soliqqa rioya qilishdagi qiyinchiliklar tufayli rivojlangan iqtisodlarga nisbatan nisbatan past.

11.Meksika: Meksikada korporativ soliqlar, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) va daromad solig'i kombinatsiyasi hisobiga davlat daromadlaridagi soliqlar ulushi bosqichma- bosqich o'sib bormoqda. Meksikaning soliq yig'ishiga davlat daromadlarining muhim qismini tashkil etuvchi neft eksporti ta'sir ko'rsatadi. Biroq, Meksika rasmiy iqtisodiyotni kengaytirish va soliqqa rioya qilishni yaxshilash orqali soliq bazasini diversifikatsiya qilish ustida ishlamoqda. Meksika hukumati soliq tushumlarini ko'paytirish va neft daromadlariga bog'liqlikni kamaytirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirdi. Buning natijasida byudjetga soliq tushumlarining ulushi ortib bormoqda.

Ko'pgina mamlakatlar, xususan, Evropa va Osiyoda barqaror va samarali daromad manbai sifatida qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) va savdo soliqlariga tobora ko'proq tayanmoqda. Ba'zi mamlakatlar, ayniqsa Osiyo (Xitoy va Hindiston kabi) va Evropada o'sib borayotgan texnologiya va ko'pmillatli sektorlarga kirishni maqsad qilib, yanada progressiv korporativ soliq tuzilmasi tomon o'tmoqda.

Bir qancha mamlakatlar (masalan, Meksika, Hindiston va Braziliya) samaradorlikni oshirish, norasmiylikni kamaytirish va qonunlarga rioya qilishni oshirish uchun soliq islohotlariga e'tibor qaratmoqda.

Skandinaviya mamlakatlari (Shvetsiya, Daniya va Finlyandiya kabi) o'z byudjetlarining muhim qismini farovonlik tizimlarini qo'llab-quvvatlash uchun yuqori soliqlar hisobidan moliyalashtiradi.

Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlar tabiiy resurslarga va xalqaro yordamga bog'liqlikni kamaytirish uchun soliq tizimlarini yaxshilashga intilmoqda. Davlat budjeti daromadlarida soliqlarning ulushi har bir mamlakatning iqtisodiy etukligini, fiskal siyosatini tanlash va tarkibiy ehtiyojlarini aks ettiradi. Rivojlangan iqtisodlar progressiv daromad solig'i va ijtimoiy sug'urta badallariga ko'proq tayanadi, rivojlanayotgan mamlakatlar esa soliqqa rioya qilishni yaxshilashga va soliq bazalarini kengaytirishga e'tibor qaratmoqda. Mamlakatlar barqaror daromadlarni ta'minlash uchun QQS kabi ko'proq bilvosita soliqlarni qabul qilmoqdalar, shu bilan birga globallashtirish uchun moslashish uchun korporativ soliq tizimlarini isloh qilmoqdalar.

Ushbu holatlarni o'rganish va tahlil qilish natijalarimga ko'ra men shuni aytib o'tishim kerakki, dunyo bo'ylab ko'pchilik davlatlar o'zining byudjet daromadlari manbai sifatida soliq tushumlaridan, jumladan, bevosita soliqlardan keladigan tushumlarga tayanadi. Shuningdek, yuqorida aytib o'tilgan yetakchi davlatlardek, bizning yurtimiz ham hali ham soliq tizimida ayrim kamchiliklarga ega. Bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun esa juda ko'p islohatlar, qonun osti hujjatlariga o'zgartirishlar va eng avvalo davlatning tegishli organlari xodimlari va soliq to'lovchilarning moliyaviy savodxonligini oshirish kerak. Shu bilan birga, soliq tizimidagi barcha amaliyotlarni to'liq elektron shaklga o'tkazish kerak. Bu orqali soliq to'lovchilarga juda katta yengilliklar yaratiladi, korrupsion holatlar kamayadi, shaffoflik va ochiqlik ta'minlanadi, noto'g'ri hisob-kitoblar oldi olinadi. To'g'ri hozirgi vaziyatda biz ushbu rivojlangan mamlakatlarning byudjet tizimi va soliq tizimlarini to'g'ridan-to'g'ri integratsiya qilolmaymiz, chunki o'rtada biz e'tibor berishimiz kerak bo'lgan yetarlicha omillar bor. Misol uchun, aholi soni, ishsizlik darajasi, inflatsiya darajasi, yalpi ichki mahsulot hajmi, eksport-import ko'rsatkichlari, kichik va o'rta biznes hamda korportiv bizneslarning rivojlanganlik darajasi, aholi ijtimoiy tuzilishi va shu kabi bir qancha omillar bor. Bu omillarni hisobga olingan holda ularning tizimlarini integratsiya qilsak va bu ustida ko'proq bosh qotirsak, hamda qisqa muddatli emas o'rta muddatli tizimni tanlab yo'limizi davom etsak o'ylaymanki bizning ham yurtimiz byudjet tizimida, soliq tizimida dunyo reytingida yetakchi o'rinlarda turadi va iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga erishadi.

4-jadval: "Xalqaro soliq raqobatbardoshlik indeksi reytingi- 2024"⁴

Mamlakatlar	Umuniy reyting	Umuniy ball	Korxonalaridan foyda solig'i reytingi	Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i reytingi	Mol-mulk solig'i reytingi	Transchegaraviy soliq qoidalar reytingi
Estoniya	1	100,0	2	2	1	9
Latviya	2	92,2	1	3	5	7
Yangi Zelandiya	3	84,2	30	6	8	17
Shveytsariya	4	83,6	10	8	36	1
Litva	5	79,5	3	10	7	16
Lyuksemburg	6	78,8	22	23	14	5
Vengriya	7	77,5	4	5	23	3
Chexiya Respublikasi	8	77,3	8	4	6	11
Slovakia	9	76,5	15	1	2	26
Isroil	10	76,4	11	29	10	10
Turkiya	11	74,8	21	7	22	6
Shvetsiya	12	73,2	6	18	9	12
Avstraliya	13	72,5	32	15	4	33
Niderlandiya	14	68,3	23	30	21	4

⁴ <https://taxfoundation.org/>

Avstriya	15	67,9	19	25	16	15
Germaniya	16	66,8	31	35	12	8
Kanada	17	66,7	26	31	25	19
AQSH	18	66,5	20	17	28	35
Norvegiya	19	66,2	13	28	15	14
Finlandiya	20	65,2	7	37	19	22
Kosta Rika	21	65,2	35	32	11	28
Sloveniya	22	64,9	9	12	24	20
Meksika	23	64,9	27	19	3	36
Koreya	24	63,0	25	38	32	30
Japoniya	25	61,1	34	34	26	29
Belgiya	26	61,0	18	13	29	24
Gretsiya	27	60,9	17	9	27	21
Daniya	28	60,2	14	36	17	32

Xalqaro soliq raqobatbardoshligi indeksi (XSRI) mamlakatning soliq tizimi soliq siyosatining ikkita muhim jihatiga: raqobatbardoshlik va betaraflilik darajasiga rioya qilish darajasini aniqlashga intiladi.

Raqobatbardosh soliq kodeksi marjinal soliq stavkalarini past darajada ushlab turadigan koddir. Hozirgi globallashgan dunyoda kapital juda harakatchan. Korxonalar eng yuqori daromadlilikni topish uchun dunyoning istalgan qator mamlakatlariga sarmoya kiritishni tanlashi mumkin. Bu shuni anglatadiki, korxonalar soliq to'lashdan keyingi daromad stavkasini maksimal darajada oshirish uchun investitsiyalar bo'yicha soliq stavkalari past bo'lgan mamlakatlarni qidiradi. Agar mamlakatning soliq stavkasi juda yuqori bo'lsa, u boshqa mamlakatlarga investitsiyalarni olib boradi va bu iqtisodiy o'sishning sekinlashishiga olib keladi. Bundan tashqari, yuqori marjinal soliq stavkalari ichki investitsiyalarga to'sqinlik qilishi va soliqlardan qochishga olib kelishi mumkin.

Tadqiqotlarga ko'ra, korporativ soliqlar iqtisodiy o'sish uchun eng zararli hisoblanadi, shaxsiy daromad solig'i va iste'mol soliqlari kamroq zarar keltiradi. Ko'chmas mulk solig'i o'sishga eng kam ta'sir ko'rsatadi. Soliq qonunlari murakkablashgani sayin ular ham neytral bo'lib qoladi. Agar nazariy jihatdan bir xil soliqlar barcha korxonalar va jismoniy shaxslarga taalluqli bo'lsa-da, lekin qoidalarga ko'ra, yirik korxonalar yoki badavlat shaxslar soliq imtiyozlarini olish uchun o'z xatti-harakatlarini o'zgartirishi mumkin bo'lsa, bu soliq tizimining betarafligiga putur etkazadi. Men quyidagi jadvalni o'rganishlarim natijasida shuni aytishim kerakki, Estoniya ketma-ket ko'p yillar eng yaxshi soliq kodeksiga ega. Uning yuqori balli soliq tizimining to'rtta ijobiy xususiyati bilan izohlanadi. Birinchidan, u faqat taqsimlangan foyda uchun qo'llaniladigan korporativ daromadga 20 foiz soliq stavkasiga ega. Ikkinchidan, u shaxsiy dividend daromadlariga taalluqli bo'lmagan shaxsiy daromaddan 20 foizli soliqqa tortiladi. Uchinchidan, uning mol-mulk solig'i ko'chmas mulk yoki kapital qiymatiga emas, balki faqat yerning qiymatiga nisbatan qo'llaniladi. Nihoyat, u mahalliy korporatsiyalar tomonidan olinadigan xorijiy foydaning 100 foizini bir nechta cheklovlar bilan ichki soliqqa tortishdan ozod qiladigan hududiy soliq tizimiga ega.

Xorijiy mamlakatlarning davlat byudjetini barqarorlashtirishdagi amaliy tajribalari va ularni O'zbekistonga integratsiyalash masalalari bugungi kunda muhim ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyatga ega. Byudjetni samarali boshqarish va uning barqarorligini ta'minlash davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Dunyo bo'ylab turli davlatlar, jumladan, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar ham, byudjetni barqarorlashtirishda o'ziga xos strategiyalarni ishlab chiqqan. Bu tajribalarni o'rganish va ularni O'zbekistonning iqtisodiy sharoitlariga moslashtirish mamlakatimizning moliyaviy tizimini mustahkamlash va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun katta ahamiyatga ega.

Xorijiy mamlakatlarning tajribalari

1. Rivojlangan mamlakatlar, masalan, AQSH, Germaniya va Yaponiya, byudjetni optimallashtirish va qisqartirish usullariga katta e'tibor berishadi. Ular davlat xarajatlarini samarali boshqarish, keraksiz xarajatlarni qisqartirish va soliq tizimini modernizatsiya qilish orqali byudjet muvozanatini ta'minlashga harakat qilmoqdalar.

2. Ko'plab rivojlangan davlatlar, masalan, Skandinaviya davlatlari (Shvetsiya, Daniya), progressiv soliq tizimlarini joriy etish va soliq yig'imlarining oshirishini ta'minlash orqali byudjetning barqarorligini saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan. Ular, shuningdek, korruptsiyaning oldini olish va soliq to'lovchilarining ishonchini qozonish uchun samarali nazorat tizimlarini yaratishmoqda.

3. Mamlakatlar davlat qarzini samarali boshqarish orqali byudjet muvozanatini ta'minlashga intiladilar. Masalan, Avstraliya va Yangi Zelandiya kabi davlatlar davlat qarzini boshqarishning qat'iy siyosatini amalga oshirish orqali iqtisodiy barqarorlikni saqlashga muvaffaq bo'lgan.

4. Ko'plab rivojlangan mamlakatlar byudjet jarayonida shaffoflikni ta'minlash, fuqarolarning va mutaxassislarning ishtirokini oshirishga katta e'tibor qaratadilar. Bu orqali davlat byudjetining samaradorligini oshirish va xalqning ishonchini mustahkamlashga erishish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi // *Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi*, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son
2. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi // *Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son
3. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi // *Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*, 29.12.2023-y., 03/23/891/0989-son
4. O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi // *Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*, 19.04.2018-y., 03/18/476/1087-son
5. O'zbekiston Respublikasining 2022-yil 30-dekabrda "2023-yil uchun O'zbekiston Respublikasining davlat byudjeti to'g'risida"gi O'RQ-813-sonli Qonuni // *Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*, 31.12.2022-y., 03/22/813/1144-son
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyuldagi PF-5468-sonli "O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to'g'risida"gi farmoni // *Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*, 19.03.2020-y., 06/20/5968/0331-son

7. O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 25-dekabrda "2024-yil uchun O'zbekiston Respublikasining davlat byudjeti to'g'risida"gi O'RQ-886-sonli Qonuni // *Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*, 26.12.2023-y., 03/23/886/0970- son
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrda "O'zbekiston – 2030 strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-sonli Farmoni // *Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*, 12.09.2023-y., 06/23/158/0694-son
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktabrda PF-6098- sonli "Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni // *Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*, 31.10.2020-y., 06/20/6098/1432-son
10. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi.- Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017- 48 b.
11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 07-yanvarda 1-sonli "Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi qarori // *Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*, 08.01.2021-y., 09/21/1/0002-son
12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 29-iyunda 445-sonli "Mahalliy budjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish zaxiralarini aniqlash ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori // *Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*, 23.01.2018-y., 09/18/40/0609-son
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-iyulda PF-5116-sonli "Soliq ma'muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni // *Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi*, 11.01.2019-y., 06/19/5620/2501-son
14. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliya. Darslik / TMI – Toshkent: "Noshir", 2012. – 712 b.
15. Haydarov N. Davlat moliyasining mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi o'rni // Moliya. — Toshkent: 2015.-11 b. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: «O'zbekiston», 2017. – 104b.
16. G'aybullaev O., O'roqov U. O'zbekiston Respublikasida byudjet tizimi va jarayoni. O'quv qo'llanma. -Toshkent: "Baktria press", 2016. -168 b.

Annotatsiya: Xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalari davlat byudjeti shakllantirishda ko'plab samarali va barqaror tamoyillarni o'z ichiga oladi. O'zbekiston uchun bu tajribalardan o'rganish va ular asosida o'z byudjet jarayonlarini takomillashtirish imkoniyatlari mavjud. Shvetsiya, Niderlandiya, Singapur va Kanada kabi mamlakatlar davlat byudjetini shakllantirishda shaffoflik, adolatli soliqlar, ijtimoiy xarajatlar va fiskal barqarorlikka katta e'tibor qaratgan. Bu tajribalar O'zbekistonning davlat moliyasini barqarorlashtirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashga yordam berishi mumkin.

Kalit so'zlar: daromad, xarajat, soliq siyosati, strategiya, iqtisodiy rivojlanish, tadbirkorlik, davlat qarzi.

Аннотация: Передовой опыт зарубежных стран включает в себя множество эффективных и устойчивых принципов формирования государственного бюджета. Для Узбекистана есть возможности учиться на этом опыте и на его основе совершенствовать свои бюджетные процессы. Такие страны, как Швеция, Нидерланды, Сингапур и Канада, уделяют большое внимание прозрачности, справедливым налогам, социальным расходам и фискальной стабильности при формировании государственного бюджета. Этот опыт может помочь стабилизировать государственные финансы Узбекистана и обеспечить экономический рост.

Ключевые слова: доходы, расходы, налоговая политика, стратегия, экономическое развитие, предпринимательство, государственный долг.

Abstract: The best practices of foreign countries include many effective and sustainable principles in the formation of the state budget. For Uzbekistan, there are opportunities to learn from this experience and improve its budget processes based on it. Countries such as Sweden, the Netherlands, Singapore, and Canada have paid great attention to transparency, fair taxes, social spending, and fiscal stability in the formation of the state budget. These experiences can help stabilize Uzbekistan's public finances and ensure economic growth.

Key words: income, expenditure, tax policy, strategy, economic development, entrepreneurship, public debt.

DAVLAT BUDJET SIYOSATINI MODERNIZATSIYA QILISHNING USTUVOR YO'NALISHLARI

¹Berdimuratov K. G., ²Umirov I. F.

¹QMU dotsenti

²IPU Samarkand kampusi dotsenti

Kirish. Yangi O'zbekistonning 2022–2026 yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasida davlat moliyasini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish muhim ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan. Xususan, unda budjet barqarorligini ta'minlash, budjet taqchilligini maqbul darajada saqlash hamda davlat qarzining xavfsizlik chegarasini nazorat ostida ushlab turish masalalariga alohida urg'u qaratilgan. Strategiyada davlat budjeti taqchilligining yalpi ichki mahsulotga (YaIM) nisbatan 3 foizdan oshmasligini ta'minlash talabi, shuningdek, muvozanatli va fiskal jihatdan mas'uliyatli siyosat yuritish zaruriy shart sifatida e'tirof etilgan. Bu yondashuv, o'z navbatida, makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o'sish sur'atlarini izchil qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Mazkur maqsadlar nafaqat iqtisodiy intizomni mustahkamlash, balki davlat moliyasining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashni ham ko'zda tutadi. So'nggi yillarda mamlakatda budjet tizimini isloh qilish, fiskal intizomni kuchaytirish, davlat xarajatlarning samaradorligini baholash hamda davlat qarzini boshqarish mexanizmlarini modernizatsiya qilish bo'yicha qator tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Ayniqsa, budjet jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish, ochiqlik va shaffoflik tamoyillarini chuqurlashtirish, hamda "fuqarolik budjeti" institutini rivojlantirish yo'nalishlarida bosqichma-bosqich islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, hududiy budjetlar mustaqilligini oshirish, ularning daromad bazasini kengaytirish va mavjud resurslardan oqilona foydalanish masalalari hamon dolzarb bo'lib qolmoqda.

Mazkur yo'nalishlar Yangi O'zbekistonning moliyaviy siyosatini modernizatsiya qilish, fiskal barqarorlikni ta'minlash va davlat boshqaruvida natijadorlikni oshirish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

Ayni paytda O'zbekiston Respublikasida muvozanatli va barqaror budjet siyosatini shakllantirish masalasi to'liq hal etilgan deb bo'lmaydi. Budjet taqchilligi, davlat qarzining o'sish dinamikasi, soliq tushumlari darajasi hamda xarajatlar tarkibining samaradorligi kabi omillar davlat moliya tizimining barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi asosiy iqtisodiy indikatorlar hisoblanadi. Shuningdek, xalqaro moliya bozorlaridagi beqarorlik, inflyatsion bosimlarning kuchayishi, global iqtisodiy inqirozlar va pandemiya oqibatlari milliy budjet siyosatiga sezilarli ta'sir o'tkazib, fiskal muvozanatni saqlashni murakkablashtirmoqda. Shu sababli, hozirgi sharoitda davlat budjet siyosatini takomillashtirish, fiskal boshqaruv jarayonlarini raqamlashtirish, hamda resurslardan oqilona va samarali foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy yo'nalishlardan biri sifatida ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur tadqiqot ana shu masalalarni chuqur tahlil qilishga, ya'ni O'zbekiston sharoitida davlat budjet siyosatini takomillashtirish yo'nalishlarini belgilash, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqishga qaratilgan. Ushbu yondashuv orqali fiskal siyosatning samaradorligini oshirish, budjet barqarorligini mustahkamlash va iqtisodiy o'sish uchun moliyaviy poydevorni yanada kuchaytirish imkoniyatlari asoslab beriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. M. Sajina o'z tadqiqotlarida ta'kidlaganidek, davlat budjet siyosatiga iqtisodiy yondashuvning mohiyati budjet taqchilligi muammosini uzoq muddatli istiqbolda hal etish uchun, eng avvalo, iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash zarurati bilan belgilanadi [2]. Olimaning fikricha, davlat budjeti defitsiti nafaqat moliyaviy nomutanosiblik belgisi, balki iqtisodiyotdagi tarkibiy va institutsional zaifliklarni aks ettiruvchi muhim indikator sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu bois, defitsitni kamaytirish chora-tadbirlari faqat fiskal siyosat doirasida emas, balki ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, eksport salohiyatini kengaytirish hamda soliq bazasining barqarorligini ta'minlash yo'nalishida ham amalga oshirilishi lozim.

Ye. Nikonova o'z ilmiy izlanishlarida zamonaviy budjet siyosatini takomillashtirish, ayniqsa budjetlararo munosabatlarni optimallashtirish, iqtisodiyotga ichki investitsiyalar oqimini rag'batlantirish va makroiqtisodiy o'sish barqarorligini ta'minlashning muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etadi [3]. Uning fikricha, bunday siyosatning eng muhim xususiyati — iqtisodiy va moliyaviy moslashuvchanlikni ta'minlaydigan universallikdir. Bu yondashuv, o'z navbatida, davlat iqtisodiy siyosatini global bozor sharoitlariga tezkor moslashtirish imkonini yaratadi.

T. Vershilo o'z tadqiqotlarida budjet mablag'laridan samarali foydalanishning ikki asosiy mexanizmini ajratib ko'rsatadi: birinchisi — minimal xarajatlar evaziga maqsadga erishish, ikkinchisi esa — mavjud mablag'lardan eng yuqori natijani olishdir [4]. Tadqiqotda qayd etilishicha, bu jarayonda davlat budjeti defitsiti hamda kassaviy uzilishlarning darajasi fiskal siyosat samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanganidek, budjet defitsiti va kassaviy uzilish tushunchalari o'zaro farqlanadi. Budjet defitsiti — bu budjet daromadlari jami xarajatlarni to'liq qoplamagan holat, kassaviy uzilish esa soliqlarning tushum va xarajatlar amalga oshirish vaqtlaridagi nomuvofiqlik natijasida yuzaga keluvchi vaqtinchalik moliyaviy disbalansdir. Shu bois, defitsitni qisqartirish hamda kassaviy muvozanatni ta'minlash fiskal siyosatning markaziy vazifalaridan biri sifatida qaraladi.

S. I. Chepurov o'z ilmiy qarashlarida davlat xaridlari tizimida budjet mablag'laridan oqilona foydalanish tamoyilini ta'minlash uchun xaridlarni me'yorlash va iqtisodiy asoslashning uyg'unlashuvi zarurligini ta'kidlaydi [5]. Ushbu yondashuv davlat xarajatlari tizimida ortiqcha sarflarni kamaytirish, shaffoflikni kuchaytirish va moliyaviy javobgarlikni oshirish imkonini beradi. J. M. Korres va A. Kokkinou tomonidan ilgari surilgan konsepsiyaga ko'ra, budjet mablag'laridan foydalanish samaradorligi kutilgan natijalar va amalda erishilgan ko'rsatkichlar o'rtasidagi indeks asosida taqqoslash orqali aniqlanadi [6]. Ushbu baholash mexanizmi davlat siyosatining amaliy natijadorligini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi hamda fiskal siyosat samaradorligini o'lchashning zamonaviy vositasi sifatida e'tirof etiladi. Yu. A. Kroxina o'z ilmiy izlanishlarida budjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini baholashda qonunchilikdagi mavjud bo'shliqlar va aniqlik yetishmasligi masalasiga e'tibor qaratadi [7]. Olimaning fikricha, qonun chiqaruvchi organlar tomonidan samaradorlik tamoyilini huquqiy jihatdan belgilashga urinishlar bo'lgan bo'lsa-da, amaliyotda ushbu konsepsiyani to'liq joriy etish uchun zarur metodologik mexanizmlar hali shakllanmagan. Shu bois, budjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini baholashda iqtisodiy, institutsional va ijtimoiy omillarni kompleks tarzda inobatga olish zarur deb hisoblaydi.

H. Hakimovning fikricha, budjet qoidolari (fiscal rules) moliyaviy barqarorlikni saqlash va fiskal intizomni ta'minlash uchun zarur normativ cheklovlar tizimini yaratadi [8]. Unga ko'ra, bunday qoidalar resurslardan oqilona foydalanish, xarajatlarni rejalashtirilgan ko'rsatkichlarga moslashtirish hamda fiskal muvozanatni saqlash imkonini beradi. Ayniqsa, xomashyo eksportiga tayanadigan iqtisodiyotlarda budjet qoidolari iqtisodiy beqarorlik xavfini kamaytirish va fiskal barqarorlikni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Olim ta'kidlaganidek, agar davlat budjeti surunkali defitsit holatida bo'lsa, unda qat'iy budjet qoidalarini joriy etish va moliyaviy intizomni kuchaytirish davlat moliyasida muvozanatni tiklashning muhim sharti hisoblanadi.

M. Xaydarov esa daromad manbalari bilan xarajat vakolatlari va majburiyatlarini muvofiqlashtirish masalasiga tizimli yondashuv zarurligini ta'kidlaydi [9]. U quyidagi muammolarni alohida qayd etadi:

1. Markaziy hokimiyat tomonidan yuklatilgan davlat vazifalarini bajarish uchun moliyalashtirish manbalarining yetarlicha aniqlanmaganligi;
2. Yuqori budjetlardan quyi darajadagi budjetlarga ajratiladigan subvensiyalar mexanizmining samarasizligi;
3. Ijtimoiy soha xarajatlarining markaziy va mahalliy budjetlar o'rtasida noaniq taqsimlanishi.

Olimning fikricha, ushbu muammolar natijasida mablag'lardan samarasiz foydalanish, takroriy moliyalashtirish, hamda mas'uliyatning tarqoqligi holatlari yuzaga keladi. Shu sababli, xarajat majburiyatlarini aniq chegaralash, ularni moliyaviy manbalar bilan ta'minlash va budjetlararo moliyaviy intizomni kuchaytirish O'zbekiston uchun dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Umuman olganda, o'rganilgan manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, davlat budget siyosatini takomillashtirish masalasi faqat fiskal barqarorlikni emas, balki iqtisodiy samaradorlik, investitsion faollik hamda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash bilan ham uzviy bog'liqdir. Shu bois, xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan ilgari surilgan yondashuvlar O'zbekiston moliyaviy islohotlarining amaliy bosqichida muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ilmiy tadqiqotda O'zbekiston Respublikasining davlat budget siyosatini takomillashtirishga doir nazariy, huquqiy va amaliy jihatlar kompleks tarzda o'rganildi va tahlil qilindi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, induksiya va deduksiya, shuningdek statistik-iqtisodiy hamda empirik tahlil usullari tashkil etdi. Tizimli yondashuv asosida davlat budget siyosati mamlakatning umumiy makroiqtisodiy siyosati tizimining ajralmas elementi sifatida talqin etildi. Ushbu yondashuv budget siyosatining davlat moliyaviy barqarorligini ta'minlashdagi o'rni va rolini tizim doirasida tahlil qilish imkonini berdi.

Qiyosiy tahlil usuli yordamida O'zbekiston Respublikasining amaldagi budget siyosati xorijiy mamlakatlar tajribasi bilan solishtirildi. Natijada fiskal siyosatni tashkil etish, budget jarayonini boshqarish va defitsitni nazorat qilish sohalaridagi ilg'or xalqaro amaliyotlar aniqlanib, ularni milliy sharoitga moslashtirish imkoniyatlari asoslab berildi.

Statistik tahlil usuli orqali 2020–2024-yillar oralig'ida davlat budgetining daromad va xarajatlari dinamikasi, defitsit hajmi hamda soliqlarning yalpi daromadlardagi ulushi chuqur o'rganildi. Ushbu ma'lumotlar asosida fiskal ko'rsatkichlarning o'zgarish tendensiyalari aniqlanib, budget siyosatining barqarorlik darajasi baholandi.

Tadqiqot jarayonida "O'zbekiston – 2030" strategiyasi, "2025-yil uchun Davlat budjeti to'g'risida"gi Qonun, shuningdek xalqaro moliya tashkilotlari — Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (IMF), Jahon banki va Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan ishlab chiqilgan fiskal siyosatga oid tavsiyalar tahliliy manbalar sifatida qo'llanildi. Metodologiya doirasida olingan ilmiy natijalar mantiqiy tahlil, modellashtirish va ekspert baholash usullari yordamida shakllantirildi. Shu asosda davlat budget siyosatini takomillashtirish yo'nalishlari bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqildi. Mazkur yondashuv tadqiqotda nazariy qarashlarni amaliy natijalar bilan uyg'unlashtirish, fiskal siyosatni boshqarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish hamda davlat moliya tizimini takomillashtirishga qaratilgan kompleks ilmiy asos yaratishga imkon berdi.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 24-dekabrda O'RQ-1011-sonli "2025-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to'g'risida"gi Qonunida budget tizimi ijrosini samarali tashkil etish va fiskal intizomni mustahkamlashga qaratilgan mexanizmlar belgilab berilgan. Ushbu qonunga muvofiq, agar O'zbekiston Respublikasi budget tizimi budgetlarining olti oylik ijrosi yakunlari bo'yicha daromadlar prognozi bajarilmagan hamda joriy moliya yilining yakunigacha ularning to'liq tushishi uchun yetarli asoslar mavjud bo'lmasa, quyidagi fiskal choralar qo'llaniladi: Agar respublika budjeti umumiy xarajatlarining 3 foizidan ortiq qismini qisqartirish zarurati yuzaga kelsa, bunday qaror Vazirlar Mahkamasining taklifiga ko'ra Oliy Majlis palatalari tomonidan qabul qilinadi; Agar qisqartirish miqdori respublika budjeti umumiy xarajatlarining 3 foizigacha bo'lsa, u holda tegishli chora-tadbirlar Iqtisodiyot va moliya vazirligining taklifiga asosan Vazirlar Mahkamasini qarori bilan amalga oshiriladi. Mazkur normalar davlat budgetining ijro intizomini kuchaytirish, fiskal xavf-xatarlarni oldindan bartaraf etish va davlat moliyasining barqarorligini saqlashga qaratilgan huquqiy mexanizm sifatida alohida ahamiyatga ega. Shuningdek, u budget daromadlari prognozini real iqtisodiy holatga moslashtirish hamda xarajatlar qisqartirilganda ijtimoiy-iqtisodiy ustuvor yo'nalishlarni himoya qilish imkonini beradi.

Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahri, shuningdek tuman va shaharlar budgetlari xarajatlarini qisqartirish masalalari bo'yicha qarorlar tegishli vakolatli mahalliy vakillik organlari tomonidan qabul qilinadi. Ya'ni, bu jarayon Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, shuningdek xalq deputatlari viloyatlar, Toshkent shahar, tuman va shahar kengashlari tomonidan amalga oshiriladi [10].

Mazkur tartib mahalliy budget siyosatida moliyaviy javobgarlik va tashabbusni kuchaytirish, hududiy fiskal mustaqillikni ta'minlash hamda budgetlararo boshqaruv tizimini muvozanatlashga xizmat qiladi. Shu orqali har bir hudud o'zining moliyaviy imkoniyatlari va iqtisodiy sharoitidan kelib chiqib, xarajatlarni optimallashtirish hamda budget barqarorligini saqlash choralari mustaqil ravishda belgilash imkoniyatiga ega bo'ladi.

1-jadval. O'zbekiston Respublikasi Davlat budgetining daromadlari va xarajatlari dinamikasi (mlrd so'mda)

Ko'rsatkichlar	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024 y.
Daromadlar	132 938	164 799	201 863	231 721	274 423
Xarajatlar	144 121	188 257	236 692	281 097	310 926

1-jadval ma'lumotlariga ko'ra, 2020–2024-yillar mobaynida O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti daromadlari va xarajatlari izchil o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Xususan, daromadlar 2020-yildagi 132,9 trln so'mdan 2024-yilda 274,4 trln so'mga yetib, qariyb 2,1 barobar oshgan. Shu davrda xarajatlar hajmi ham 144,1 trln so'mdan 310,9 trln so'mgacha ko'tarilib, 2,16 baravar o'sish qayd etilgan.

Biroq, tahlil shuni ko'rsatadiki, har bir yilda budget defitsiti (xarajatlarning daromadlardan ortiq bo'lishi) saqlanib qolgan. Masalan, 2020-yilda defitsit 11,2 trln so'm, 2024-yilda esa 36,5 trln so'mni tashkil etgan. Bu esa davlat moliyasining fiskal yuklamasi ortib borayotganini ko'rsatadi.

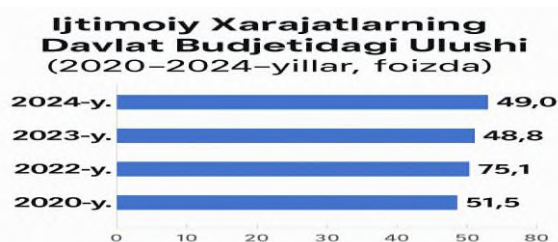
Daromadlar o'sishining asosiy omillari sifatida soliq bazasining kengaytirilishi, iqtisodiy faollikning oshishi, raqamli soliq boshqaruvining joriy etilishi va eksportdan tushumlarning ko'payishini qayd etish mumkin. Xarajatlar o'sishi esa, o'z navbatida, ijtimoiy sohalariga yo'naltirilgan mablag'lar, investitsion loyihalar va infratuzilma dasturlarining kengayishi bilan bog'liqdir. Shu bilan birga, fiskal barqarorlik nuqtai nazaridan davlat moliyasini samarali boshqarish jarayonida daromad va xarajatlar o'rtasidagi tafovutni qisqartirish, budget defitsitini maqbul chegarada ushlab turish hamda davlat qarzining xavfsiz darajasini ta'minlash dolzarb strategik vazifalardan biri bo'lib

qolmoqda. Daromad va xarajatlar o'rtasidagi nomuvofiqlikni kamaytirish, avvalo, soliq bazasini kengaytirish, yangi daromad manbalarini shakllantirish, shuningdek, byudjet xarajatlarning maqsadliligi va samaradorligini oshirish orqali amalga oshiriladi. Bu yo'nalishda fiskal siyosatning asosiy maqsadi — iqtisodiyotning o'sish sur'atlarini saqlab qolgan holda budjet balansini bosqichma-bosqich tiklashdan iboratdir.

Defitsitni nazorat ostida ushlab turish esa davlat qarzini boshqarishning ehtiyotkorlik tamoyili, xarajatlar tuzilmasini optimallashtirish va investitsion loyihalarni moliyalashtirishda ustuvorlik mezonlarini aniq belgilash bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa, defitsitning o'sishi milliy iqtisodiyot uchun inflyatsion bosimlarning kuchayishi, davlat qarzining ortishi va makroiqtisodiy muvozanatning buzilishi kabi xavflarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli, defitsitni maqbul darajada saqlab turish fiskal siyosatning barqarorligini ta'minlovchi hal qiluvchi omillardan biridir.

Davlat qarzining xavfsiz darajasini saqlash esa qarzning YaIMga nisbati, qarz xizmatining byudjetdagi ulushi va **qarzning tuzilmasi (ichki va tashqi manbalar bo'yicha)**ni doimiy nazorat ostida ushlab turishni talab etadi. Ushbu yondashuv fiskal xavf-xatlarni kamaytirish, xalqaro reytinglarda moliyaviy ishonchlilikni mustahkamlash hamda davlat moliyasining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Natijada, fiskal barqarorlikni ta'minlash nafaqat davlat budjeti muvozanatini saqlash, balki iqtisodiy o'sishning moliyaviy asoslarini mustahkamlash, ijtimoiy dasturlarni barqaror moliyalashtirish va makroiqtisodiy barqarorlikni uzoq muddatga kafolatlash uchun ham zaruriy shart sifatida qaraladi.

1-rasm O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti xarajatlarning umumiy hajmida ijtimoiy xarajatlarning ulushi, foizda

1-rasm ma'lumotlariga ko'ra, 2020–2024-yillar davomida O'zbekiston Respublikasining davlat budjeti tarkibida ijtimoiy yo'naltirilgan xarajatlar doimiy ustuvorlikka ega bo'lib kelmoqda. Bu esa mamlakatda inson kapitalini rivojlantirish, ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya va bandlikni qo'llab-quvvatlash siyosatining amaliy ifodasidir.

2020-yilda ijtimoiy xarajatlar budjetning 51,5 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2021–2023-yillarda bu ko'rsatkich 48,8 foiz atrofida barqarorlashgan. 2022-yilda 75,1 foizgacha keskin o'sish kuzatilgani esa pandemiya davrida sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya sohasiga yo'naltirilgan qo'shimcha mablag'lar bilan izohlanadi. 2024-yilda ulush 49,0 foiz darajasida qayd etilib, pandemiya keyingi muvozanatli fiskal siyosat bosqichiga o'tilganini ko'rsatadi.

Ushbu dinamikada ijtimoiy xarajatlarning yuqori ulushi davlat budjetining ijtimoiy yo'nalganlik tamoyiliga sodiqligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, bu tendensiya Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida belgilangan "inson qadri uchun" tamoyilining amaliy ro'yobini ifodalaydi. Umuman olganda, tahlil natijalari ijtimoiy sohalarga yo'naltirilgan budjet siyosati iqtisodiy o'sishning barqaror manbai sifatida shakllanayotganini tasdiqlaydi. Bu esa kelgusida ta'lim, sog'liqni saqlash va bandlik siyosatini yanada modernizatsiya qilish uchun moliyaviy poydevor yaratadi. E'tirof etish joizki, O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti daromadlarining asosiy qismini soliqlar tashkil etadi. Bu holat mamlakat fiskal siyosatining daromad tomonida soliq tushumlariga yuqori darajada tayanayotganini ko'rsatadi. Soliqlarning umumiy budjet daromdlari tarkibidagi ustuvor salmog'i davlat moliyasining asosiy manbai sifatida soliq tizimining samaradorligi va barqarorligiga bog'liqligini anglatadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston byudjetining soliqdarga qaramlik darajasi iqtisodiy siyosatning fiskal barqarorlik darajasini belgilovchi asosiy omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Bunda, ayniqsa, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS), foyda solig'i, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i va aksiz solig'ilar asosiy fiskal manba sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Shuningdek, so'nggi yillarda soliq siyosatining isloh qilinishi, soliq stavkalarining bosqichma-bosqich pasaytirilishi, soliq ma'murchiligining raqamlashtirilishi va soliq bazasining kengaytirilishi natijasida budjet daromdlari barqaror o'sish sur'atini namoyish etmoqda. Bu jarayon soliq tizimining iqtisodiyot bilan o'zaro uyg'unlashuvini kuchaytirib, soliq tushumlarining prognozga nisbatan yuqori bajarilishiga imkon yaratmoqda.

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasida soliqlarning davlat budjeti daromadlaridagi ulushi fiskal siyosatning strategik yo'nalishini belgilaydi. Bu esa, o'z navbatida, soliq islohotlarini chuqurlashtirish, soya iqtisodiyotini qisqartirish, soliq intizomini mustahkamlash va davlat byudjetining daromad bazasini diversifikatsiyalash zaruratini yuzaga keltirmoqda.

**SOLIQLARNING DAVLAT BUDJETIDAGI
ULUSHI (2020–2024, foizda)**

2-rasm. O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti daromadlarining umumiy hajmida soliqlarning ulushi, foizda

2-rasm tahlilidan ko‘rinib turibdiki, 2020–2024-yillar oralig‘ida soliqlarning davlat budjeti daromadlari tarkibidagi ulushi nisbatan yuqori bo‘lib qolgan. 2024-yil yakuniga kelib, ushbu ko‘rsatkich 64,9 foizni tashkil etgan. 2021–2023-yillarda bilvosita soliqlar ulushi sezilarli oshgan bo‘lsa-da, 2024-yilda bu tendensiya pasayish yo‘nalishiga o‘zgargan. Bunday o‘zgarish iqtisodiyotda soliq bazasining tarkibiy qayta shakllanishi, bilvosita soliqlarning qisqarishi hamda soliq imtiyozlari tizimi ta‘sirida yuzaga kelgan. Umuman olganda, soliq tushumlarining yuqori salmog‘i fiskal siyosatning barqarorligini ta‘minlashda muhim omil sifatida xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, soliqqa tortish tizimida diversifikatsiyani chuqurlashtirish, noinflyatsion daromad manbalarini kengaytirish hamda soliq yukining muvozanatini ta‘minlash masalalari o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Davlat budjeti siyosatida kuzatilayotgan yana bir muhim masala — budget defitsitining yuqori darajada saqlanib qolayotganidir. Bu holatning asosiy sababi sifatida davlat tashqi qarzining muayyan qismining budget xarajatlarini moliyalashtirishga yo‘naltirilishi qayd etiladi. Bunday amaliyot, bir tomondan, joriy fiskal barqarorlikni saqlash imkonini bersa, boshqa tomondan, makroiqtisodiy muvozanat va milliy valyuta barqarorligiga ma‘lum darajada xavf tug‘diradi. Shu bilan birga, doimiy budget defitsitining saqlanib qolishi uzoq muddatda davlat qarz hajmining ortishiga, foiz to‘lovlari yukining og‘irlashishiga, hamda fiskal mustaqillikning kamayishiga olib kelishi mumkin. Bunday holatda davlat ichki moliyaviy resurslarni safarbar etish, soliq bazasini kengaytirish, byudjet xarajatlarining samaradorligini oshirish, shuningdek tashqi qarz mablag‘laridan foydalanish ustidan qat‘iy monitoring o‘rnatish orqali defitsitning xavfli darajasini pasaytirishi lozim. Ushbu yondashuv fiskal siyosatning uzoq muddatli barqarorligini ta‘minlash va makroiqtisodiy muvozanatni mustahkamlashning asosiy shartidir.

2-jadval. O‘zbekiston Respublikasida davlat tashqi qarzining Davlat budjeti xarajatlarini moliyalashtirishga yo‘naltirilgan qismi ulushi (2020–2024-yillar, foizda)

Yil	Davlat tashqi qarzining Davlat budjeti xarajatlarini moliyalashtirishga yo‘naltirilgan ulushi, %
2020-yil	20
2021-yil	25
2022-yil	33
2023-yil	40
2024-yil	47

2-jadval ma‘lumotlaridan kelib chiqib, O‘zbekiston Respublikasida davlat tashqi qarzining davlat budjeti xarajatlarini moliyalashtirishga yo‘naltirilgan ulushi 2020–2024-yillar davomida barqaror o‘shish tendensiyasini namoyon etgan. 2024-yil yakuniga kelib mazkur ko‘rsatkich 47 foizga yetgan bo‘lib, bu davlat budjeti xarajatlarining deyarli yarmi tashqi qarz mablag‘lari hisobidan qoplanayotganini anglatadi. Mazkur holat qisqa muddatda davlat byudjeti ijrosini ta‘minlash va investitsion loyihalarni moliyalashtirish imkonini bersa-da, uzoq muddatli istiqbolda davlat qarzining barqarorligi hamda inflyatsion bosimning ortishi xavfini yuzaga keltiradi. Chunki tashqi qarz hisobidan amalga oshiriladigan moliyalashtirish jarayonlari ichki pul massasining ortishiga, natijada esa iste‘mol narxlarining o‘shishiga olib keladi. Bundan tashqari, tashqi qarz mablag‘larining asosiy qismi infratuzilma va ijtimoiy loyihalarga yo‘naltirilayotgan bo‘lsa-da, ushbu sohalarida iqtisodiy rentabellik darajasining pastligi qarz xizmatini qoplash yukini oshirib, fiskal barqarorlikka bosim ko‘rsatmoqda. Shu sababli, tashqi qarz siyosatini takomillashtirishda qarz mablag‘laridan samarali foydalanish, ularning qaytaruvchanligini oshirish, hamda investitsiyalarning iqtisodiy natijadorligini baholovchi mexanizmlarni kuchaytirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, 2020–2024-yillar mobaynida O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjetining asosiy tendensiyasi — bu daromad va xarajatlarning mutanosib o‘shishi bilan bir qatorda, doimiy defitsitning saqlanib qolishidir. Bu holat fiskal tizimda barqaror, ammo nazorat ostidagi moliyaviy muvozanat mavjudligini bildiradi. Budget siyosatini takomillashtirish istiqbollari nuqtai nazaridan esa, quyidagi strategik yo‘nalishlar ustuvor ahamiyat kasb etadi: Soliq bazasini kengaytirish va soliqqa tortish tizimining adolatli mexanizmlarini rivojlantirish; Davlat xarajatlarining natijadorligi va maqsadlilikini oshirish; Tashqi qarzga qaramlik darajasini bosqichma-bosqich kamaytirish; Budget jarayonini raqamlashtirish va ochiqlikni ta‘minlash orqali fiskal boshqaruvda shaffoflikni kuchaytirish. Ushbu yo‘nalishlarning izchil amalga oshirilishi O‘zbekiston Respublikasining fiskal barqarorligi, makroiqtisodiy muvozanati hamda davlat moliyasining uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, davlat budget siyosatini takomillashtirish masalasi mamlakatning makroiqtisodiy barqarorligi, moliyaviy mustahkamligi va ijtimoiy rivojlanish sur‘atlariga bevosita ta‘sir ko‘rsatuvchi strategik omil sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. O‘tkazilgan tahlillar asosida quyidagi ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Birinchidan, davlat budget siyosatiga iqtisodiy yondashuvning mazmuni shundan iboratki, budget defitsiti muammosini qisqa muddatli moliyaviy choralar orqali emas, balki iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlovchi kompleks yondashuv asosida hal etish zarur. Bunda fiskal intizomni kuchaytirish, davlat xarajatlarini maqbullashtirish, shuningdek, soliq bazasini kengaytirish davlat moliyasining barqarorligini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, budget mablag‘laridan foydalanish samaradorligini baholash jarayonida kutilgan va erishilgan natijalar o‘rtasidagi tafovut asosiy mezon sifatida e‘tirof etilishi lozim. Shu maqsadda natijaviylik indeksi, iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichi va ijtimoiy ta‘sir darajasi kabi indikatorlar tizimidan foydalanish tavsiya etiladi. Mazkur yondashuv budget mablag‘larining haqiqiy foydalilik darajasini aniqlash hamda xarajatlarning maqsadlilik va shaffoflik tamoyillariga muvofiqiligini baholash imkonini beradi.

Uchinchidan, 2020–2024-yillar oralig‘ida O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjetining daromad va xarajatlari hajmi izchil o‘shish tendensiyasiga ega bo‘lgan bo‘lsa-da, mazkur davrda barqaror budget defitsiti saqlanib qolgan. Boshqacha aytganda, xarajatlar hajmining daromadlarga nisbatan yuqoriligi fiskal muvozanatning to‘liq

ta'minlanmaganligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, budjet xarajatlari tarkibida ijtimoiy xarajatlarning yuqori ulushi saqlanib qolgan bo'lib, bu ijtimoiy siyosatning ustuvor yo'nalishini ifodalaydi.

To'rtinchidan, o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, davlat budjeti daromadlarining asosiy manbai sifatida soliqlar ustun mavqega ega. Bu esa O'zbekiston fiskal tizimining soliq'larga yuqori darajada tayanayotganini anglatadi. Shuning uchun soliqqa tortish tizimini diversifikatsiya qilish, soliq imtiyozlarini maqbullashtirish, va soliq yig'implari samaradorligini oshirish zarur. Soliq bazasining barqarorligini ta'minlash orqali budjet daromadlari barqaror o'sish sur'atiga ega bo'lishi, shu bilan birga iqtisodiy faollikni rag'batlantirish imkoniyati yaratiladi.

Beshinchidan, so'nggi yillarda davlat budjeti doimiy ravishda yirik defitsit bilan bajarilayotgani, tashqi qarz mablag'larining muayyan qismi budjet xarajatlarini moliyalashtirishga yo'naltirilayotgani, hamda ijtimoiy xarajatlarning normativ asosda rejalashtirilmasligi fiskal siyosatning dolzarb muammolari sifatida namoyon bo'lmoqda. Bunday holat fiskal barqarorlikka bosimni kuchaytiradi, shuning uchun davlat budjeti siyosatini isloh qilish zaruriy ehtiyojga aylanmoqda.

Mazkur xulosalardan kelib chiqib, davlat budjet siyosatini takomillashtirish maqsadida quyidagi ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Pul-kredit siyosati va fiskal siyosat o'rtasida muvozanatni ta'minlash. Tijorat banklari kreditlari bo'yicha foiz stavkalarining past va barqaror darajasini saqlash orqali xususiy sektorning investitsion faolligini oshirish lozim. Bu holat davlat budjeti xarajatlarning bir qismini xususiy kapital hisobidan moliyalashtirish imkonini beradi. Kredit resurslarining arzonlashuvi esa ishlab chiqarish hajmining kengayishiga, soliq tushumlarining ortishiga va natijada budjet defitsitining qisqarishiga xizmat qiladi.

2. Davlat qimmatli qog'ozlari bozorini rivojlantirish. Hukumat obligatsiyalari va boshqa moliyaviy instrumentlarning investitsion jozibadorligini oshirish orqali ularning emissiyasini kengaytirish zarur. Bu chora tashqi qarzga qaramlikni kamaytiradi, ichki moliyaviy resurslarni safarbar etadi hamda fiskal mustaqillikni mustahkamlaydi.

3. Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish tizimini takomillashtirish. Budjet siyosatini uzoq muddatli strategik maqsadlar bilan uyg'unlashtirish, xarajatlarni rejalashtirishda samaradorlik va muddatlilik mezonlarini joriy etish lozim. Bu tizim har bir xarajat yo'nalishining aniq natija ko'rsatkichlari bilan bog'lanishini ta'minlaydi. Masalan, sog'liqni saqlashda — davolangan bemorlar soni, ta'lim sohasida — oliy o'quv yurtlariga kirgan bitiruvchilar ulushi kabi ko'rsatkichlar budjet samaradorligining real o'lchovlari sifatida qo'llanilishi kerak.

4. Budjet jarayonida shaffoflik va hisobdorlikni kuchaytirish. "Raqamli budjet" tizimini keng joriy etish orqali jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, budjet ma'lumotlarining ochiqqligini ta'minlash hamda korrupsiya xavfini kamaytirish zarur. Shaffoflik fiskal siyosatga bo'lgan ishonchni oshiradi va resurslardan oqilona foydalanishni kafolatlaydi. Umuman olganda, davlat budjet siyosatini takomillashtirish nafaqat fiskal ko'rsatkichlarni yaxshilash, balki iqtisodiy o'sishning sifat jihatlarini mustahkamlash, ijtimoiy sohalarga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmini oshirish va davlat moliyasining barqarorligini ta'minlashga qaratilgan kompleks jarayondir. Shu sababli, O'zbekiston sharoitida budjet siyosatini modernizatsiya qilish ilmiy asoslangan yondashuvlar, zamonaviy boshqaruv texnologiyalari va xalqaro tajriba bilan uyg'unlashtirilgan holda olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022, 28-yanvar). 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida [Farmon]. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 2022-01-29, 06/22/60/0082-son; 2022-03-18, 06/22/89/0227-son; 2022-04-21, 06/22/113/0330-son.
2. Сажина, М. А. (2005). Бюджетная политика государства. Финансы и кредит, (27), 2–12.
3. Никонова, Е. Ю. (2008). Бюджетная политика государства – основа реорганизации межбюджетных отношений. Вестник Чувашского университета, (4), 23–29.
4. Вершило, Т. В. (2012). Принцип результативности и эффективности использования бюджетных средств: правовые проблемы реализации. Финансовое право, (12), 21–24.
5. Чепуров, С. И. (2020). Развитие принципа эффективности использования бюджетных средств. Молодой учёный, (32), 88–89. <https://moluch.ru/archive/322/73052/>
6. Korres, G. M., & Kokkinou, A. (2014). Public spending efficiency: A stochastic frontier approach on technical efficiency and regional growth. International Journal of Social Ecology and Sustainable Development. <https://doi.org/10.4018/IJSESD.2014100101>
7. Крохина, Ю. А. (2018). Эффективное расходование бюджетных средств: состояние и перспективы совершенствования правового регулирования. Экономика. Право. Общество, 1(13), 34–39.
8. Hakimov, H. A. (2018). Budjet qoidalari va ularning iqtisodiy samaradorligi [Budget rules and their economic efficiency]. In Qishloq xo'jaligi mahsulotlari raqobatbardoshligini oshirishda xalqaro standartlarni joriy etish: muammo va yechimlar (pp. 510). T.: Iqtisodiyot.
9. Xaydarov, M. (2014). Budjet kodeksini joriy etish sharoitida xarajatlar majburiyatlari reyestrini tuzish [Formation of the register of expenditure obligations under the conditions of the introduction of the Budget Code]. Iqtisod va moliya, (6), 2–9.
10. O'zbekiston Respublikasi. (2024, 24-dekabr). 2025-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to'g'risida [Qonun O'RQ-1011-son]. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 2024-12-25, 03/24/1011/1062-son.

Annotatsiya: Tadqiqotda budjet siyosatining nazariy-metodologik poydevori, uning makroiqtisodiy tartibga solishdagi o'rni va funksional mexanizmlari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, soliqlar, davlat qarz, budjet taqchilligi hamda davlat xarajatlari samaradorligi o'rtasidagi iqtisodiy bog'liqliklar tizimli yondashuv asosida o'rganiladi. Maqolada budjet jarayonining ochiqqligini ta'minlash, daromadlar bazasini kengaytirish, davlat qarzini boshqarishning uzoq muddatli strategiyasini shakllantirish hamda "yashil obligatsiyalar", davlat-xususiy sheriklik kabi innovatsion moliyaviy instrumentlardan foydalanish istiqbollari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: budjet, budjet barqarorligi, budjet taqchilligi, davlat budjeti, hududiy budjet, fuqarolik budjet.

Аннотация: В исследовании анализируется теоретико-методологическая основа бюджетной политики, её роль в макроэкономическом регулировании и функциональные механизмы реализации. Наряду с этим, системным подходом

изучаются взаимосвязи между налогами, государственным долгом, бюджетным дефицитом и эффективностью государственных расходов. В статье рассматриваются вопросы обеспечения прозрачности бюджетного процесса, расширения доходной базы бюджета, разработки долгосрочной стратегии управления государственным долгом, а также перспективы использования инновационных финансовых инструментов, таких как «зелёные облигации» и механизмы государственно-частного партнёрства.

Ключевые слова: бюджет, стабильность бюджета, дефицит бюджета, государственный бюджет, региональный бюджет, гражданский бюджет.

Annotation: The study analyzes the theoretical and methodological foundations of budget policy, its role in macroeconomic regulation, and its functional mechanisms. It also explores, through a systemic approach, the interrelations between taxation, public debt, budget deficit, and the efficiency of government expenditures. The article examines issues related to ensuring the transparency of the budget process, expanding the revenue base, developing long-term strategies for public debt management, and exploring the prospects for utilizing innovative financial instruments such as “green bonds” and public-private partnership mechanisms.

Key words: budget, budget stability, budget deficit, state budget, regional budget, civil budget.

TRANSPORT KORXONALARIDA INNOVATSION SALOHIYATNI SHAKLLANTIRISH VA BAHOLASH TENDENSIYALARI

Berdimuratov K. G.

QMU dotsenti

Zamonaviy global iqtisodiy makonda kechayotgan **globallashuv va integratsiya jarayonlari, raqobatning keskinlashuvi**, hamda **geosiyosiy o'zgarishlar** natijasida ishlab chiqarish va texnologik resurslarning qayta taqsimlanishi barcha mamlakatlar va xo'jalik yurituvchi subyektlar oldiga **o'z iqtisodiy pozitsiyasini saqlab qolish va rivojlantirish** kabi dolzarb vazifalarni qo'yimoqda. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish yo'nalishlarida, xususan, **korxonalarining innovatsion faoliyati** taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida e'tirof etilmoqda. Shu bilan birga, **ilm-fan, ishlab chiqarish, ta'lim va jamiyat o'rtasidagi innovatsion aloqalarni shakllantirish** korxonalarining iqtisodiy barqarorligi hamda texnologik raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli, **innovatsion salohiyatning shakllanishi va samaradorligini oshirishning nazariy hamda amaliy jihatlarini o'rganish** bugungi kunda iqtisodiy fanlarning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Zero, innovatsion salohiyat korxonaning **modernizatsiya, moslashuv va yangilanish qobiliyatini** belgilovchi, raqobat ustunligini shakllantiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Shunga qaramay, **xo'jalik yurituvchi subyektlarda innovatsion faoliyatni boshqarish, uni baholash va salohiyatini rivojlantirish bilan bog'liq masalalar** hali ham ko'plab ilmiy munozaralarga sabab bo'lmoqda. YE.A. Lapteva [1]ning fikricha, **innovatsion salohiyat** — bu iqtisodiy tizimning asosiy bo'g'ini bo'lgan korxonaning yangilanish, modernizatsiya va texnologik ustunlikka erishish qobiliyatini aks ettiruvchi kompleks iqtisodiy kategoriya hisoblanadi.

Shuningdek, innovatsiya nazariyasida **innovatsion salohiyatning tarkibiy tuzilmasi** uch asosiy yo'nalishda tahlil etiladi: **umumiy innovatsion salohiyat, resurs va ishlab chiqarish salohiyati**, hamda **ichki tashkiliy salohiyat**. Ularning uyg'unligi korxonaning innovatsion rivojlanish darajasini belgilovchi mezon sifatida namoyon bo'ladi [2].

O'zbekiston Respublikasida innovatsion rivojlanish jarayonlariga davlat miqyosida alohida e'tibor qaratilmoqda. Mazkur yo'nalishdagi amaliy islohotlarning boshlanish nuqtasi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 27-apreldagi PQ-3682-sonli “Innovatsion g'oyalar, texnologiyalar va loyihalarni amaliyotga tatbiq etish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur qarorda qayd etilishicha, ilmiy va amaliy tadqiqotlar natijalarini ishlab chiqarish jarayonlariga tatbiq etish, texnik va texnologik yangilanishni ta'minlash hamda nou-xau elementlarini keng joriy etish iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilishning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shuningdek, hujjatda ilmiy tashkilotlar bilan real sektor korxonalari o'rtasidagi hamkorlikni chuqurlashtirish, innovatsion g'oyalarni tijoratlashtirish va ishlab chiqarish jarayonlariga integratsiya qilish mamlakatning barqaror va tezkor innovatsion taraqqiyotini ta'minlovchi asosiy omil sifatida e'tirof etilgan. Natijada, ushbu qaror O'zbekistonning innovatsion siyosatini shakllantirishda konseptual burilish nuqtasi bo'lib, korxonalarda innovatsion salohiyatni baholash, rivojlantirish va boshqarish tizimining huquqiy poydevorini yaratdi. Innovatsion rivojlanish nazariyasi iqtisodiy tafakkur tarixida alohida o'rin tutadi. Ushbu yo'nalishning ilmiy asoslarini yaratgan avstriyalik iqtisodchi Yozef Shumpeter bo'lib, u 1911-yilda chop etilgan “Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi” asarida birinchi bo'lib innovatsiyani iqtisodiy o'sishning ichki harakatlantiruvchi kuchi sifatida izohladi. Olimning fikricha, radikal texnologik o'zgarishlar va yangiliklar iqtisodiy tanazzul davrlarida yangi imkoniyatlar eshigini ochadi, ishlab chiqarishni qayta tiklaydi va raqobatbardoshlikni ta'minlaydi. Shumpeter innovatsiyani “yaratuvchi vayronkorlik” (“creative destruction”) tamoyili orqali tushuntirgan bo'lib, u iqtisodiyotning yangilanishini doimiy jarayon sifatida talqin etgan. XX asrning 30-yillaridan boshlab, u “innovatsiya” terminini ilmiy muomalaga kiritib, uni iqtisodiy tizimni modernizatsiya qiluvchi mexanizm sifatida asoslab berdi. Shumpeterning ushbu konsepsiyasi keyinchalik dunyo iqtisodiyotida innovatsion rivojlanish siyosatlarining nazariy poydevoriga aylandi.

MDH olimlari orasida bu yo'nalishni chuqurlashtirganlardan biri — V. A. Balukova, I. A. Sadchikov va V. Ye. Somov bo'lib, ular innovatsiyani ixtiro yoki g'oyaning amaliy foydalanishga o'tish jarayoni sifatida talqin qilganlar [3]. I. T. Balabanov esa bu jarayonni natija nuqtai nazaridan o'rganib, innovatsiyani yangilikdan iqtisodiy samara olish holati deb baholaydi. Shu jihatdan, innovatsiyaning mohiyati haqida turli ilmiy maktablar o'ziga xos yondashuvlarni ilgari surganini kuzatish mumkin [4]. Mahalliy olimlardan I. Abdurahmonov innovatsiyaga g'oyat qisqa, ammo chuqur

mazmunga ega ta'rif bergan: "Ilm mablag'ga aylansa, ana shu innovatsiya." Ushbu fikr innovatsiyaning iqtisodiyotdagi amaliy mohiyatini — ya'ni ilmiy izlanishlarning iqtisodiy qiymatga aylanish jarayonini yaqqol ifodalaydi.

Shuningdek, O'zbekistonlik iqtisodchi olimlar Sh. N. Zaynutdinov, D. Shodiyeva, I. S. Xotamov, M. Rasulov, A. E. Norov va G. P. G'ulomova o'z ilmiy ishlarida korxonalarda innovatsion boshqaruv samaradorligini oshirish, inson kapitalining roli va ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish masalalarini chuqur tahlil qilganlar [5]. Ularning qarashlarida innovatsion faoliyatning muvaffaqiyati ko'p jihatdan inson omili, malakali kadrlar va boshqaruv madaniyatiga bog'liqligi ta'kidlanadi. Innovatsion rivojlanish nazariyasining shakllanishi jarayonini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu yo'nalish turli iqtisodiy maktablarning g'oyalari asosida bosqichma-bosqich rivojlangan. Dastlabki davrda (merkantilistlar — A. Monkreyten, T. Men, A. L. Ordin-Nashekin, I. T. Pososhkov va boshqalar [6]) innovatsiyalar mehnat unumdorligini oshirish va savdo kapitalini kengaytirish vositasi sifatida talqin qilingan. Keyinchalik fiziokratlar maktabi vakillari — F. Kene, A. Tyurgo, S. Bodo, I. Tyunen va boshqalar [7] innovatsiyani tabiiy resurslardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish omillarining muvozanatini ta'minlash nuqtai nazaridan baholaganlar.

Klassik iqtisodiy maktab vakillari — R. Kantilyon, A. Smit, D. Rikardo va ularning izdoshlari esa innovatsiyani iqtisodiy o'sishning muhim tarkibiy omili sifatida talqin etib, bu jarayonda bilim, kapital va davlatning rag'batlantiruvchi rolini alohida ajratib ko'rsatganlar [8]. Shu tariqa, innovatsion rivojlanish nazariyasining evolyutsiyasi iqtisodiy fikr tarixida ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni yangilash, samaradorlikni oshirish va raqobat ustunligini shakllantirish bilan chambarchas bog'liq ekanini namoyon etadi.

Tadqiqot metodologiyasi transport tizimi korxonalarining innovatsion salohiyatini baholashda statistik ma'lumotlar, soha hisobotlari va korxona ko'rsatkichlari asosida amalga oshiriladi. Ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi, Transport vazirligi va tegishli tarmoq korxonalari hisobotlaridan olingan bo'lib, ularning tahlili korrelyatsion-regression va komparativ usullar orqali bajarilgan.

Innovatsion rivojlanishning zamonaviy nazariyasi iqtisodiy rivojlanish, innovatsiya va tadbirkorlik nazariyalarining sinteziga asoslanib, tadqiqot obyektni kompleks tahlil qilish hamda metodologik yondashuvlarni diversifikatsiya qilish orqali shakllanmoqda [9]. Bugungi kunda innovatsiyalarning kelib chiqish manbalari, ularni rag'batlantiruvchi omillar va bu jarayonda davlat hamda institutlarning o'rni nazariy jihatdan chuqur o'rganilmoqda. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda milliy innovatsion tizimni rivojlantirish uchun mustahkam ilmiy-huquqiy zamin yaratilgan bo'lib, kimyo, energetika, biologiya, tibbiyot, elektronika va qishloq xo'jaligi kabi sohalarda keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmoqda. Mahalliy olimlar — A. Sh. Bekturodov, B. B. Berkinov, N. Q. Yuldashev, B. K. G'oyibnazarov, Sh. N. Zaynutdinov, R. I. Nurimbetov va boshqalar innovatsion rivojlanish yo'nalishida ilmiy izlanishlar olib borib, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi yondashuvlarni ishlab chiqmoqdalar [10–12]. Shu bilan birga, resursli yondashuv tarafdorlari S. N. Yashin, N. A. Murashova va S. D. Karlina [14] innovatsion salohiyatni kadrlar, texnologik, moliyaviy va ilmiy resurslar majmui sifatida talqin etadilar. Ularning fikricha, korxonaning innovatsion salohiyati aynan ushbu moddiy va nomoddiy omillar uyg'unligida namoyon bo'ladi hamda kadrlar, texnologik, moliyaviy va ilmiy salohiyat turlarini o'z ichiga oladi. Bizning fikrimizcha, bunday yondashuv korxonadagi innovatsion rivojlanganlik holatini, ya'ni innovatsion salohiyat darajasini baholash imkonini beradi. Chunki resursli yondashuv nafaqat mavjud imkoniyatlarni aniqlashga, balki ularning samarali kombinatsiyasini shakllantirish orqali korxonaning raqobatbardoshligini oshirishga ham xizmat qiladi. Shu bilan birga, innovatsion salohiyatni baholashda inson kapitali, texnologik yangilanish, ilmiy tadqiqot faoliyati va investitsion resurslar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni chuqur tahlil etish zarur. Ana shundagina korxonaning innovatsion salohiyati real iqtisodiy natijalarga aylanishi, ya'ni ishlab chiqarish samaradorligi va qo'shimcha qiymat yaratish jarayonida o'z aksini topadi. Biroq u korxonaning innovatsion rivojlanganlik darajasini to'liq aks ettira olmaydi. Shu bois bu yo'nalishda yanada chuqurroq ilmiy tadqiqotlar olib borish zarur (1-rasm)

1-rasm. Korxonaning innovatsion salohiyatini tashkil etuvchi asosiy tarkibiy qismlar

Korxonaning innovatsion salohiyatini aniqlashda navbatdagi yondashuv sifatida shuni aytish mumkinki, ko'p miqdordagi zaxiralarga ega bo'lib, ammo innovatsion salohiyati past bo'lgan korxonalar mavjud. Shuningdek, aksincha, innovatsion salohiyati yuqori, biroq mavjud zaxiralari cheklangan ishlab chiqarish korxonalari ham mavjud. Mazkur yondashuv mualliflari V. L. Gorbunov va P. G. Matveyevlar korxonaning innovatsion salohiyatini quyidagicha tavsiflaydilar (2-rasm). Ularning fikricha, korxonaning innovatsion salohiyati — bu korxonaning innovatsion faoliyatini belgilovchi ko'rsatkichlar majmuasidir. Bunda innovatsion faoliyat olingan patentlar, nomoddiy aktivlar, intellektual mulk obyektlari, zamonaviy texnologiyalar bilan ta'minlanganlik darajasi hamda intellektual salohiyatni o'z ichiga oladi. Biroq bizningcha, bunday yondashuv bir qator kamchiliklarga ega. Eng avvalo, u korxonaning innovatsion salohiyatini faqat mavjud holat asosida baholaydi, bu esa innovatsion rivojlanishning istiqbolli yo'nalishlarini yetarlicha aks ettirmaydi (2-rasm).

2-rasm. Korxonaning innovatsion salohiyat tarkibiga natijaviylik bo'yicha yondashuv

Iqtisodchi olim B. Lisin [16]ning fikricha, innovatsion salohiyat — bu korxonaning maqsadli natijalarga erishish uchun harakatga keltirilishi mumkin bo'lgan, ammo hali to'liq ishga solinmagan yoki yashirin resurs imkoniyatlarini o'z ichiga oluvchi iqtisodiy imkoniyatlar majmuasidir. Biroq, bizning fikrimizcha, bunday ta'rif innovatsion salohiyatning mohiyati va tuzilmasini aniqlashda ma'lum darajada noaniqlikni yuzaga keltiradi, chunki u faqat resurs omiliga urg'u beradi, natijaviylik va boshqaruv mexanizmlarini to'liq aks ettirmaydi. Shu bois, J. A. Mingaleva va I. I. Platinyuk [17] tomonidan ilgari surilgan natijaviylikka asoslangan yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning fikricha, korxonaning innovatsion faoliyati samaradorligi ko'rsatkichlari — innovatsion salohiyatning real ifodasidir. Biroq, bu natijalar har doim ham korxonaning haqiqiy innovatsion salohiyat darajasini to'liq aks ettira olmaydi, chunki salohiyatning ichki imkoniyatlari ba'zan tashqi natijalarda to'liq namoyon bo'lmaydi. Shu sababli, innovatsion salohiyatni baholashda resurs, natijaviylik va boshqaruv yondashuvlarini uyg'unlashtirgan kompleks modelni qo'llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Navbatdagi yondashuv korxonaning innovatsion salohiyatini ichki imkoniyatlarga tayanib shakllantirish g'oyasiga asoslanadi. Bu yondashuvning asosiy tarafdorlari A. N. Plotnikov va S. N. Litoninskiylar [18] bo'lib, ular innovatsion salohiyatni korxonaning ichki imkoniyatlarini ishga solish orqali innovatsion faoliyatni kengaytirish va yangilanishga erishish qobiliyati sifatida talqin etadilar. Ularning fikricha, innovatsion salohiyat bu faqat mavjud resurslar, texnologiyalar yoki erishilgan natijalar yig'indisi emas, balki korxona ichida kechayotgan jarayonlar, ularning o'zaro integratsiyasi va boshqaruv mexanizmlarining uyg'unligini ham ifodalaydi. Shu bois, mazkur yondashuv innovatsion rivojlanishning dinamik va tizimli xarakterini aks ettirib, salohiyatni faqat natija emas, balki doimiy rivojlanish jarayoni sifatida talqin etadi (3-rasm).

3-rasm. Korxonaning innovatsion salohiyati tarkibini ichki imkoniyatlar bo'yicha shakllantirish yondashuvi

Yuqoridagi tahlillardan ko'rinadiki, innovatsion salohiyat, xususan, korxona darajasidagi innovatsion salohiyatni talqin etishda turli ilmiy yondashuvlar mavjud. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, innovatsion salohiyatni aniqlashda ayrim olimlar uni iqtisodiy salohiyatning tarkibiy qismi sifatida baholaydilar. Bunday yondashuvga ko'ra, innovatsion salohiyat takror ishlab chiqarish jarayonida zarur shart-sharoitlarni yaratib, iqtisodiy o'sish va rivojlanishning muhim omili sifatida xizmat qiladi hamda tizimning ichki dinamikasini belgilaydi [20]. Shu bilan birga, G'arb iqtisodchi olimlari innovatsiyalarni boshqarish nazariyasida innovatsion salohiyatni boshqaruv jarayonining markaziy elementi sifatida ko'radilar. Ularning fikricha, innovatsion salohiyatni baholash jarayoni korxonaning tashqi muhitdagi o'zgarishlarga moslashuvi, ichki resurslardan samarali foydalanishi va natijaviylik darajasini aniqlashni o'z ichiga oladi [21]. Biroq, hozirgi kunda ham korxonalar darajasida innovatsion salohiyatni boshqarish bo'yicha yagona metodologik yondashuv shakllanmagan. Bu esa baholash natijalarida turlicha talqinlar paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Shu bois, G'arb iqtisodchilari tomonidan taklif etilgan yondashuvlarda innovatsion salohiyatni baholash uch yo'nalishda — miqdoriy, sifat va aralash ko'rsatkichlar asosida amalga oshiriladi. Bu esa, o'z navbatida, korxonaning innovatsion rivojlanish darajasini kompleks baholash va boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash imkonini beradi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ayrim iqtisodchi olimlar korxonaning innovatsion salohiyatini mavjud barcha salohiyatlar majmuasi sifatida talqin etadilar. Ularning fikricha, ishlab chiqarish, moliyaviy, mehnat va investitsion salohiyatlar birgalikda innovatsion rivojlanishning poydevorini tashkil etadi. Biroq, bizning fikrimizcha, korxonaning innovatsion salohiyatini alohida mustaqil iqtisodiy kategoriya sifatida o'rganish zarur. Chunki u nafaqat mavjud resurslardan foydalanish darajasini, balki yangilik yaratish, texnologik yangilanishni amalga oshirish va innovatsion g'oyalarni iqtisodiy foydaga aylantirish imkoniyatini ham aks ettiradi.

Mazkur yo'nalishda xorijiy olimlar bilan bir qatorda O'zbekistonlik tadqiqotchilar ham salmoqli ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar. Xususan, iqtisodchi olim E. B. Iskandarov [23] tomonidan ilgari surilgan yondashuvga ko'ra, korxonaning innovatsion salohiyati — bu faqat ilmiy-tadqiqot imkoniyatlari emas, balki texnika va texnologiyalar bilan ta'minlanganlik darajasi, texnologik salohiyat, innovatsion faoliyatning natijaviyligi (ya'ni, keltirilgan iqtisodiy foyda), shuningdek, xodimlar hissasiga to'g'ri keluvchi innovatsion mahsulot hajmi bilan ham belgilanadi. Bundan tashqari, u innovatsion salohiyatni aholi turmush darajasiga ta'sir ko'rsatish salohiyati orqali ham baholashni taklif etadi, bu esa

innovatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini chuqurroq ochib beradi. Bizning fikrimizcha, korxonaning innovatsion salohiyatini baholashda ushbu yondashuv eng maqbul va amaliy jihatdan samarali usullardan biri hisoblanadi. Chunki u nafaqat korxonadagi mavjud innovatsion faoliyat darajasini aniqlash va o'lchash, balki uni mustaqil baholash mezonini sifatida qo'llash imkonini ham beradi. Bu orqali korxonaning innovatsion faoliyat natijalarini tahlil qilish, resurslardan foydalanish samaradorligini aniqlash va kelgusidagi strategik rivojlanish yo'nalishlarini belgilash mumkin bo'ladi.

Shuningdek, korxonaning iqtisodiy salohiyati tushunchasining nazariy hamda amaliy mazmunidan kelib chiqib, biz ushbu yondashuv asosida ehtimoliy innovatsion salohiyat darajasini aniqlashni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Bunday baholash modeli korxonaning hozirgi imkoniyatlari bilan bir qatorda, uning rivojlanish potentsialini ham aks ettiradi, bu esa strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, korxonaning innovatsion salohiyatini baholashda uning ilmiy-tadqiqot, texnik, natijaviy va ijtimoiy ta'sir salohiyatlarini ham qamrab olish maqsadga muvofiqdir. Chunki innovatsion faoliyat faqat yangi texnologiyalarni joriy etish bilan cheklanmay, balki korxona faoliyatining barcha bo'g'inlarini — boshqaruv, ishlab chiqarish, moliya va kadrlar tizimini ham o'zaro uyg'un holda rivojlantirishni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, korxona rahbariyati tomonidan barcha bo'lim va bo'linmalar o'rtasida muvofiqlashtirilgan boshqaruv tizimini yaratish, xodimlarni rag'batlantirish va ularning ijodiy faolligini oshirish orqali innovatsion natijadorlikni maksimal darajaga yetkazish strategik ahamiyatga ega omil hisoblanadi.

Biroq bu jarayonning muvaffaqiyati, avvalo, korxonaning texnikaviy tayyorgarlik darajasi bilan chambarchas bog'liq. Innovatsiyalarni samarali joriy etish uchun asosiy fondlarning yaroqlilik koeffitsiyenti, qoldiq qiymati, yangilanish koeffitsiyenti, innovatsiyalarga qilingan xarajatlar ulushi, shuningdek, amaliy tadqiqotlar va ishlanmalarga yo'naltirilgan mablag'lar kabi ko'rsatkichlar talab darajasida bo'lishi zarur. Aynan texnikaviy salohiyatning yetarli darajada shakllanganligi korxonaning innovatsion imkoniyatlaridan to'liq foydalanish va barqaror raqobatbardoshlikka erishish uchun asos yaratadi. Korxonaning innovatsiyalar natijaviyligi salohiyati deganda, innovatsion faoliyatga yo'naltirilgan investitsiyalar ulushi, shuningdek ishlab chiqarilgan mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlar tarkibida innovatsion komponentlarning hisssasi tushuniladi. Ushbu ko'rsatkich korxonaning innovatsion siyosatini qanchalik samarali amalga oshirayotganini, ya'ni sarmoyalar real iqtisodiy natijalarga qay darajada aylantirilayotganini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, innovatsiyalarning turmush darajasiga ta'siri salohiyati xodimlar va iste'molchilar farovonligiga ta'sir ko'rsatish darajasini baholaydi. U har bir xodim hissasiga to'g'ri keluvchi innovatsion mahsulot va xizmatlar ulushi orqali aniqlanib, korxonaning ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirini, ya'ni innovatsiyalar orqali yaratilayotgan qo'shimcha qiymatning jamiyat farovonligiga qo'shayotgan hissasini ifodalaydi.

Iqtisodiyotni innovatsion rivojlanish yo'liga yo'naltirish zarurati keng ko'lamli texnologik, tashkiliy va institutsional o'zgarishlarni amalga oshirishni, shuningdek, innovatsion faollikni oshirish bilan bog'liq masalalarni kompleks hal etishni taqozo etadi. Bugungi kunda milliy iqtisodiyotning asosiy drayverlari bo'lgan tarmoqlar va ishlab chiqarish komplekslari innovatsion rivojlanish strategiyalarini tatbiq etish orqali barqaror raqobat ustunligini shakllantirmoqda. Shu nuqtai nazardan, xo'jalik yurituvchi subyektlarning innovatsion rivojlanish jarayonlarini tahlil qilish, ularning innovatsion salohiyatiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash hamda innovatsion o'sishni ta'minlaydigan resurs bazasini chuqur o'rganish zarurdir. Bunday yondashuv nafaqat korxonalar darajasida innovatsion boshqaruvni takomillashtirish, balki milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish uchun ham muhim metodologik asos yaratadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, korxonaning innovatsion salohiyati iqtisodiy o'sishning asosiy drayverlaridan biri sifatida nafaqat ishlab chiqarish samaradorligiga, balki butun milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Innovatsion rivojlanishning zamonaviy bosqichida resurslardan samarali foydalanish, texnologik yangilanishni jadallashtirish, ilmiy-tadqiqot natijalarini amaliyotga tatbiq etish va inson kapitalini rivojlantirish korxona salohiyatining tarkibiy asosini tashkil etadi.

Birinchidan, korxonaning innovatsion salohiyatini baholashda kompleks yondashuv qo'llanilishi lozim. Bunda iqtisodiy, texnik, ilmiy-tadqiqot, ijtimoiy va boshqaruv omillarini o'z ichiga olgan integrallashgan baholash modeli ishlab chiqilishi zarur. Bu yondashuv korxonaning nafaqat hozirgi imkoniyatlarini, balki ehtimoliy rivojlanish istiqbollari ham aniqlash imkonini beradi. **Ikkinchidan**, ilmiy-tadqiqot va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish zarur. Universitetlar, ilmiy markazlar va sanoat korxonalari o'rtasida innovatsion hamkorlik mexanizmlarini yo'lga qo'yish orqali yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va ularni ishlab chiqarish jarayonlariga tatbiq etish samaradorligini oshirish mumkin. **Uchinchidan**, korxonalarda texnik va texnologik yangilanish jarayonlarini qo'llab-quvvatlash iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishiga aylanishi kerak. Asosiy fondlarning yangilanish koeffitsiyenti, innovatsiyalarga qilingan investitsiyalar ulushi va tadqiqot ishlanmalariga yo'naltirilgan mablag'lar hajmi kabi ko'rsatkichlar muntazam monitoring qilinishi maqsadga muvofiqdir. **To'rtinchidan**, innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi institutsional muhitni takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu yo'nalishda soliq imtiyozlari, preferensiyalar va grant dasturlari orqali korxonalarni innovatsion faoliyatga jalb etish, shuningdek, innovatsion infratuzilmani (texnoparklar, inkubatorlar, innovatsion markazlar) rivojlantirish zarur. **Beshinchidan**, inson kapitali va kadrlar salohiyatini oshirish — innovatsion jarayonlarning muvaffaqiyatini belgilovchi hal qiluvchi omildir. Korxonalar miqyosida malaka oshirish, qayta tayyorlash va ilmiy ijodiy muhitni rivojlantirish orqali innovatsion faollik darajasini oshirish mumkin. **Oltinchidan**, innovatsion salohiyatni baholashning milliy metodikasini ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biridir. Bu metodika xalqaro tajriba asosida ishlab chiqilib, O'zbekiston iqtisodiyotining o'ziga xos sharoitlariga moslashtirilgan bo'lishi zarur. Umuman olganda, korxonalar innovatsion salohiyatini oshirish iqtisodiyotning tarkibiy modernizatsiyasi, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish va eksport salohiyatini kengaytirish uchun muhim omil hisoblanadi. Shu sababli, innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash va uni barqaror rivojlanish

strategiyasining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida belgilash mamlakat iqtisodiy siyosatining ustuvor vazifalaridan biri bo'lishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Лаптева Е.А. Проблемы оценки инновационного потенциала промышленных предприятий // Управление экономическими системами. – 2014. – No 8.
2. Гилева Т.А., Низаев А.Р. Инновационный потенциал предприятия: структура, оценка, формирование // Актуальные вопросы управления в социальных и экономических системах: Межвузовский сборник научных трудов. Ч. II. – Уфа, 2006. – С. 213–218.
3. Балукова В.А., Садчиков И.А., Сомов В.Е. Управление инновационными процессами на предприятиях химической и нефтехимической промышленности. – СПб.: СПбГИЭУ, 2003. – 147 с.
4. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент. – СПб.: Питер, 2001. – 304 с.
5. Зайнутдинов Ш.Н., Расулов Н.М. Инновацион менеджмент. – Т.: “Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2020. – 540 б.; Шодиева Д. Миллий иктисодиётнинг инновацион ривожланишини инвестициялашнинг назарий асосларини такомиллаштириш. (PhD) диссертация автореф. – Т.: 2020. – 58 б.
6. Расулов Н.М. Корпоратив тузилмаларда инновацион жараёнларни стратегик бошқариш услубиётини такомиллаштириш: (DSc) диссертация автореф. – Т.: 2021. – 81 б.; Норов А.Э. Инновацион фаолият ва унинг натижаларини тижоратлаштиришнинг назарий ва услубий асослари // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” илмий электрон журналы. No1, 2020 й.; Гуломов Г.П. Инновацион фаолият инфратузилмасини шакллантириш ишлаб чиқаришни модернизациялаш омили сифатида // Экономика и финансы (Узбекистан). – 2016. – No7.
7. Посошков И.Т. Книга о скудости и богатстве и другие сочинения / ред. и коммент. Б.Б. Кафенгауза; ред. изд-ва В.Р. Швейковская; худож. И.Ф. Рерберг. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 411 с.
8. Кенэ Ф., Тюрго А.Р.Ж., Дюпон де Немур П.С. Физиократы: избранные экономические произведения. – М.: Эксмо, 2008. – 1200 с.; Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: в 2 т. – М.: Наука, 1993. – 570 с.
9. Теребова С.В. Роль трансфера и коммерциализации научных разработок в инновационном развитии территорий // Проблемы развития территорий. – 2015. – No6. – С. 7–28.
10. Зайнутдинов Ш., Нурибегов Р.И., Калмуратов Б.С. Инновационный путь развития экономики Узбекистана // «Biznes-Эксперт» Экономический научно-практический журнал. – Ташкент, 2018. – No8. – С. 92–95.
11. Зайнутдинов Ш.Н. Инновацион салоҳиятини ошириш стратегияси // “Иктисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журналы. – No1. – Сентябрь, 2011.
12. Нурибегов Р.И., Калмуратов Б. Инновацион бошқариш стратегиясининг аҳамияти // Jamiyat va boshqaruv. – Т.: 2010. – No2. – Б. 73–75.
13. Лаптева Е.А. Классификация факторов развития инновационного потенциала предприятия // Экономика и предпринимательство. – 2013. – No9. – С. 495–498.
14. Яшин С.Н., Мурашова Н.А., Карлина С.Д. Совершенствование методики оценки уровня инновационной активности промышленных предприятий на основе анализа показателей статистической и финансовой отчетности // Финансы и кредит. – 2013. – No18 (546). – С. 11–20.
15. Горбунов В.Л., Матвеев П.Г. Методика оценки инновационного потенциала предприятия // Инновации. – 2002. – No8.
16. Лисин Б., Фридлянов Б. Инновационный потенциал как фактор развития (Межгосударственное социально-экономическое исследование) [Электронный ресурс]. – URL: <http://masters.donntu.edu.ua>
17. Мингалеева Ж.А., Платынюк И.И. Оценка уровня инновационного развития предприятия // Креативная экономика. – 2011. – No4 (52).
18. Плотников А.Н., Литонинский С.Н. Анализ методов оценки инновационного потенциала предприятия и направления их совершенствования // Проблемы современной экономики. – 2012. – No7. – С. 248–263.
19. Николаев А. Инновационное развитие и инновационная культура // Проблемы теории и практики управления. – 2011. – No2. – С. 57–63.
20. Фомченкова Л.В. Формирование и реализация инновационного потенциала промышленного предприятия // Российское предпринимательство. – 2005. – No8.
21. Westley F., Mintzberg H. Visionary leadership and strategic management // Strategic Management Journal. – 2005. – P. 32.
22. Oslo Manual. Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data. 3rd edition. A Joint Publication of OECD and Eurostat. – OECD/EC, 2005. – 192 p.23. Искандаров Э.Б. “Узбекистон қурилиш саноати корхоналарида барқарор инновацион ривожланишни таъминлаш” мавзусидаги 08.00.03 – Саноат иқтисодиёти ихтисослиги бўйича иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т.: 2022. – 13 б.

Annotatsiya: Ushbu maqolada transport korxonalarining innovatsion salohiyatini shakllantirish va baholash masalalari ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Innovatsion faoliyatning iqtisodiy samaradorligi, korxonalarda innovatsion boshqaruv mexanizmlarining joriy etilishi hamda transport tizimi raqobatbardoshligini oshirish omillari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda sohaning innovatsion rivojlanishiga ta'sir etuvchi tashkiliy, texnologik va iqtisodiy omillar tizimli tahlil qilinib, ularni takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: transport tizimi, innovatsion salohiyat, korxona samaradorligi, boshqaruv mexanizmlari, texnologik yangilanish.

Аннотация: В статье исследуются вопросы формирования и оценки инновационного потенциала транспортных предприятий. Рассмотрены экономическая эффективность инновационной деятельности, внедрение механизмов инновационного управления и факторы повышения конкурентоспособности транспортной системы. В ходе исследования проведён системный анализ организационных, технологических и экономических факторов, влияющих на инновационное развитие отрасли, а также предложены практические рекомендации по их совершенствованию.

Ключевые слова: транспортная система, инновационный потенциал, эффективность предприятия, механизмы управления, технологическое обновление.

Annotation: This article analyzes the formation and evaluation of the innovative potential of transport enterprises. It examines the economic efficiency of innovation activities, the implementation of innovation management mechanisms, and the factors contributing to the competitiveness of the transport system. The study provides a systematic analysis of organizational, technological, and economic determinants influencing the innovative development of the sector and proposes practical recommendations for their improvement.

Key words: transport system, innovation potential, enterprise efficiency, management mechanisms, technological renewal.

OLIY TA'LIM SIFATINI OSHIRISH VA XALQARO REYTINGLARDA RAQOBATBARDOSHLIKNI TA'MINLASH

Ibragimov A. M.

Iqtisodiyot rivojlanishining hozirgi bosqichida tashqi muhitning yuqori darajadagi beqarorligi, raqobatning kuchayib borishi, globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, shuningdek, davlat va jamiyat tomonidan zamonaviy oliy ta'lim muassasalari oldiga qo'yilayotgan yangi maqsad va vazifalar zamonaviy davrning asosiy xususiyatlaridan hisoblanadi. Bir tomondan, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari oldida bilim darajasi yuqori bo'lgan, talabchan va intiluvchan iste'molchilarning – ya'ni talabalar va ularning ota-onalarining sifatli ta'lim olishga bo'lgan umidlarini oqlash vazifasi turibdi. Boshqa tomondan, universitetlar bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat yurituvchi mustaqil subyekti sifatida o'zining barqaror moliyaviy holatini ta'minlashi lozim.

Jahon ta'lim makoniga integratsiyalashuv jarayonlari O'zbekiston oliy ta'lim tizimi oldiga yangi talab va chaqiriqlarni qo'ymoqda. Xususan, ta'lim sifatini oshirish, xalqaro reytinglarda munosib o'rin egallash, ilmiy salohiyatni rivojlantirish hamda innovatsion faoliyat ko'lamini kengaytirish bugungi kunning ustuvor vazifalaridan hisoblanadi. Shu bois zamonaviy universitetlarning boshqaruv modeli, ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish mexanizmlari va ta'lim jarayonini sifat jihatidan takomillashtirish global standartlar asosida amalga oshirilishi talab etiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan 2022–2026–yillarga mo'ljallangan “Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” hamda sohaga oid bir qator farmon va qarorlar oliy ta'lim tizimini tubdan modernizatsiya qilishga xizmat qilmoqda. Ushbu hujjatlarda oliy ta'limning raqobatbardoshligini oshirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish va innovatsion rivojlanish uchun mustahkam institutsional asos yaratish bo'yicha aniq vazifalar belgilangan [1]. Shu bilan birga, hozirgi bosqichda oliy ta'lim muassasalaridan ilmiy–texnik va innovatsion rivojlanish sohasida yuqori qo'shimcha qiymat yarata olish qobiliyati talab qilinmoqda. Bu esa oliy ta'lim tizimidagi faoliyat jarayonining sifatini chuqur tahlil qilish, iqtisodiy, moliyaviy va boshqaruv jihatlariga oid mavjud muammolarni aniqlash hamda endogen va ekzogen omillar ta'siri o'zgaruvchan sharoitida belgilangan strategik maqsadlarga erishish imkoniyatlarini baholashni dolzarb vazifaga aylantiradi.

Oliy ta'lim muassasalari va ularning bitiruvchilari raqobatbardoshligining mohiyati masalasi ko'plab xorijiy va mahalliy olimlarining ilmiy ishlarida keng yoritilgan. Xususan, L.A. Golovanova, N.A. Bondarenko va M.S. Syupovlarning tadqiqotlarida ta'kidlanganidek, oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisining raqobatbardoshligi – bu uning mehnat bozorida muvaffaqiyatli raqobatlasha olishi, tanlagan mutaxassislik yo'nalishiga muvofiq ish joyini egallashi hamda o'zining kasbiy va funksional vazifalarini samarali bajarish imkoniyatlarini o'zida mujassam etuvchi integral ko'rsatkichdir [7]. Hozirgi kunda amaliyotda oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining raqobatbardoshligini baholashda ularning tahsil olgan ta'lim muassasasi jahon va milliy reytinglarda egallagan o'rni muhim mezonlardan biri sifatida qaralmoqda. Boshqacha aytganda, bitiruvchining mehnat bozoridagi mavqei va imkoniyatlari ko'p jihatdan u bitirgan oliy ta'lim muassasasining raqobatbardoshlik darajasi bilan chambarchas bog'liqdir.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida universitetlar reyting baholash tizimini takomillashtirish, ularning xalqaro reytinglarda munosib o'rin egallashini ta'minlash masalalari bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, G.Astanakulova, Sh. Kuldashev, N. Muminov, T. Umarov va S. Atajonovlarning ilmiy izlanishlarida ta'lim sifatini baholash mezonlari, reyting tizimining metodologik asoslari hamda milliy oliy ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligini oshirish yo'nalishlari keng tahlil qilingan [2, 3, 4, 5, 6].

Mazkur tadqiqotlarda ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligini baholashda nafaqat ilmiy faoliyat samaradorligi, balki o'quv jarayonining innovatsionligi, xalqaro hamkorlik darajasi va bitiruvchilarning mehnat bozoridagi faol integratsiyasi kabi omillarni ham hisobga olish zarurligi ta'kidlanadi. Shu bois, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida reyting baholash mexanizmlarini xalqaro standartlarga yaqinlashtirish va milliy xususiyatlardan kelib chiqib takomillashtirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Oliy ta'lim muassasalari reytinglarini tuzish tarixi 1983–yildan boshlanadi. Shu yili US News & World Report jurnali tomonidan dunyoda birinchi marta oliy ta'lim muassasalarining reytingi e'lon qilingan bo'lib, bu hodisa oliy ta'limning globallashuv jarayonlari rivojlanishida muhim bosqich bo'ldi. XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib, universitetlar reytingini shakllantirish bo'yicha mustaqil tizimlar va hatto butun boshli tahliliy soha – reyting sanoati – vujudga keldi. Ushbu jarayonga nafaqat ommaviy axborot vositalari, balki maxsus tadqiqot markazlari, ilmiy laboratoriyalar va konsalting tashkilotlari ham faol jalb etila boshlandi [8].

Jahon universitetlarining akademik reytingi (Academic Ranking of World Universities – ARWU) yoki Shanxay reytingi birinchi marta 2003 – yilda Shanxay Szyao Tong universitetining Oliy ta'lim instituti tomonidan ishlab chiqilgan. Dastlabki tahlilda 1200 dan ortiq oliy ta'lim muassasalari ko'rib chiqilgan bo'lib, reyting natijasida har yili dunyoning eng yaxshi 500 ta universiteti e'lon qilinadi.

ARWU reytingini tuzishda jami olti asosiy ko'rsatkich inobatga olinadi.

Alumni – universitet bitiruvchilari orasida Nobel mukofoti yoki Filds medali sovrindorlarining umumiy soni;

Award – mazkur mukofotlarni qo'lga kiritgan universitet o'qituvchilari va ilmiy xodimlarining soni;

HiCi – 21 ta fan sohasi bo'yicha faoliyat yurituvchi ko'p iqtibos keltiriladigan tadqiqotchilar soni;

N&S – Nature va Science jurnallarida so'nggi besh yil ichida chop etilgan ilmiy maqolalar soni;

PUB – Science Citation Index Expanded (ISI Web of Knowledge) ma'lumotlar bazasida indekslangan jurnallarda universitet xodimlari tomonidan chop etilgan maqolalar va konferensiya materiallari soni;

PCP (Per Capita Performance) – yuqorida keltirilgan besh ko'rsatkichning yig'indisini to'liq stavkada ishlaydigan ilmiy–pedagogik xodimlar soniga nisbatan hisoblaydigan ko'rsatkich.

Shanxay reytingi (ARWU) dunyoning yetakchi universitetlari ro'yxatini quyidagicha shakllantiradi: birinchi o'rinda – har biri o'z reyting darajasiga ega bo'lgan 100 ta universitet joylashadi, qolgan 400 ta oliy ta'lim muassasalari esa alifbo tartibida 50 va 100 tadan (101–150, 151–200, 201–300 va hokazo) guruhlanadi. Reyting tuzilishining boshlanish davridan to hozirgi kunga qadar dunyo oliy ta'lim makonida AQSH va Buyuk Britaniya universitetlari yetakchi o'rinni egallab kelmoqda. 2025– yilgi ARWU natijalariga ko'ra, Garvard universiteti an'anaviy tarzda birinchi o'rinni, Kembrij universiteti esa beshinchi o'rinni saqlab qolgan. 2025– yilda dunyoning eng yaxshi 500 ta universiteti reytingiga avvalgi yillardagidan ko'ra ko'proq davlatlar, ya'ni 55 mamlakat oliy o'quv yurtlari kiritilgan. Ular orasida AQSH (180 ta OTM), Xitoy (214 ta OTM), Buyuk Britaniya (38 ta OTM) va Germaniya (35 ta OTM) yetakchilik qilmoqda. Keyingi o'rinlarda Avstraliya (25 ta OTM), Fransiya (22 ta OTM) va Yaponiya (15 ta OTM) joylashgan.

So'nggi yillarda, ayniqsa 2020– yildan keyingi davrda, Xitoy oliy ta'lim muassasalari reytingdagi mavqei sezilarli darajada mustahkamladi. Agar 2004– yilda ushbu ro'yxatda atigi 16 ta Xitoy universiteti bo'lgan bo'lsa, 2025– yilda ularning soni 200 tadan oshdi. Bu holat Xitoyning ilmiy salohiyatni oshirish, xalqaro nashrlar faoliyatini kengaytirish va ilmiy tadqiqotlarga e'tiborni kuchaytirish borasidagi siyosatining samaradorligini yaqqol namoyon etadi. "Tayms" reytingi (Times Higher Education Ranking) – bu Buyuk Britaniyaning nufuzli "The Times Higher Education Supplement" (THE) nashri tomonidan har yili e'lon qilinadigan xalqaro miqyosda tan olingan reyting tizimidir. Mazkur reyting ilk bor 2004– yilda ommaga taqdim etilgan bo'lib, u oliy ta'lim muassasalarining xalqaro raqobatbardoshligini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. 2005– yildan boshlab, "Tayms" reytingi universitetlar haqidagi zarur ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish sohasida tajribaga ega bo'lgan QS (Quacquarelli Symonds) kompaniyasi bilan hamkorlikda tuzila boshlandi. Biroq 2010– yilda "Tayms" tahririyati QS bilan hamkorlikni to'xtatdi va Thomson Reuters kompaniyasi bilan yangi shartnoma imzoladi. Mazkur kompaniya Web of Science ilmiy– metrik bazasiga egalik qiladi va ilmiy ma'lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish hamda xalqaro baholash tizimlarida yuqori nufuzga ega. Avvalgi yillarda "Tayms" reytingi asosan ekspert baholariga tayanar edi, bu esa baholash jarayonida ma'lum darajada subyektivlik keltirib chiqarardi. Chunki ekspertlar baholayotgan oliy ta'lim muassasalarining faoliyati to'g'risida har doim ham yetarli darajada to'liq va aniq ma'lumotlarga ega emasdilar. Natijada reyting natijalarining ishonchlilik muayyan shubhalarni keltirib chiqargan.

2010– yil sentyabr oyida "Times Higher Education" jurnali va "Thomson Reuters" kompaniyasi hamkorligida dunyoning eng yaxshi 200 ta universitetini o'z ichiga olgan yangilangan Times global reytingi e'lon qilindi. Ushbu yangi talqinda reyting metodologiyasiga sezilarli o'zgarishlar kiritildi: ilgari OTMlarni baholashda 6 ta mezon qo'llanilgan bo'lsa, endilikda ularning soni 13 ta asosiy ko'rsatkichgacha kengaytirildi.

Yangilangan tizimda reytingni ishlab chiquvchilar oliy ta'lim muassasalari faoliyatining uchta asosiy yo'nalishiga alohida e'tibor qaratdilar: ta'lim sifati; ilmiy– tadqiqot faoliyati samaradorligi; innovatsion faoliyat va iqtisodiy ta'sir.

Bunda akademik hamjamiyat fikriga asoslangan subyektiv baholarning salmog'i kamaytirilib, miqdoriy, obyektiv ko'rsatkichlarga ustuvorlik berildi. Natijada reyting tizimi yanada ishonchli, shaffof va xalqaro darajada solishtirish imkonini beradigan mezonlarga asoslanadigan bo'ldi. Ko'rsatkichlar sonining kengaytirilishi va ularning ilmiy– metrik bazalar bilan integratsiyasi "Tayms" reytingiga jahon oliy ta'lim tizimining rivojlanish holatini yanada aniq va har tomonlama baholash imkonini berdi. Shu jihatdan ushbu reyting bugungi kunda global ta'lim makonining eng nufuzli va ishonchli baholash tizimlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

1. Ta'lim sifati (Teaching) – 30%. Ushbu yo'nalish universitetning ta'lim sifati va o'quv jarayonini tashkil etish darajasini baholaydi. Baholash quyidagi ko'rsatkichlar asosida amalga oshiriladi: Ta'lim faoliyati darajasini akademik hamjamiyat tomonidan baholash – 15%; Talabalar soni va professor– o'qituvchilar soni o'rtasidagi nisbat – 4,5%; Berilgan PhD va bakalavr unvonlari o'rtasidagi nisbat – 2,25%; Ilmiy darajali professor– o'qituvchilar ulushi – 6%; Valyutaning xarid qobiliyati pariteti (PPP) bo'yicha me'yorlashtirilgan universitet daromadi – 2,25%. Mazkur indikator universitetda ta'lim sifati, o'quv yuklamalarining muvozanatini hamda professor– o'qituvchilar malakasining yuqoriligini aks ettiradi.

2. Ilmiy– tadqiqot faoliyati (Research) – 30%. Bu yo'nalish universitetning ilmiy salohiyatini va tadqiqot faoliyatining samaradorligini baholaydi. Asosiy ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

- Ilmiy– tadqiqot faoliyatini akademik hamjamiyat tomonidan baholash – 18%;
- Ilmiy tadqiqotlardan olingan daromad – 6%;

• Bir professor– o'qituvchiga to'g'ri keladigan ilmiy nashrlar soni (Elsevier's Scopus ma'lumotlar bazasida indekslangan jurnallarda chop etilgan maqolalar asosida) – 6%. Ushbu indikator universitetning ilmiy faoliyati miqyosi, tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati va ilmiy hamjamiyatdagi e'tirofini ifodalaydi.

3. Iqtiboslar (Citations) – 30%. Ushbu yo'nalish universitet olimlari tomonidan yaratilgan ilmiy ishlarga boshqa tadqiqotchilar tomonidan berilgan iqtiboslar soni orqali baholanadi. Tahlilda turli ilmiy sohalar bo'yicha me'yorlashtirilgan iqtibos ko'rsatkichlari so'nggi besh yil (2019–2024– yillar) oralig'ida chop etilgan nashrlar asosida hisobga olinadi. Mazkur indikator ilmiy tadqiqotlarning global miqyosdagi ta'sir kuchi, yangiligi va ilmiy nufuzini ifodalaydi.

4. Xalqaro istiqbol (International outlook) – 7,5% . Bu yo'nalish universitetning xalqaro ochiqligini va global akademik maydondagi faol ishtirokini baholaydi. Baholash quyidagi ko'rsatkichlar asosida amalga oshiriladi: Xorijiy talabalar ulushi – 2,5%; Xorijiy o'qituvchilar ulushi – 2,5%; So'nggi besh yil davomida xorijiy hammualliflar bilan chop etilgan ilmiy maqolalar ulushi – 2,5%. Ushbu indikator universitetning xalqaro integratsiyalashuv darajasi, akademik almashinuv faoliyati va global tarmoqdagi obro'sini ko'rsatadi.

5. Sanoat daromadi (Industry income) – 2, 5%. Bu yo‘nalish universitetning sanoat bilan hamkorlikda amalga oshirgan tadqiqotlari natijasida olingan daromadni baholaydi. Baholashda valyutaning xarid qobiliyati pariteti (PPP) bo‘yicha me‘yorlashtirilgan sanoat daromadi hisobga olinadi – **2, 5%**. Mazkur indikator universitetning iqtisodiyot va ishlab chiqarish tarmoqlari bilan amaliy aloqalari, innovatsion salohiyati va tijoratlashtirish darajasini aks ettiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston oliy ta‘lim tizimining jahon ta‘lim makoniga integratsiyalashuvi jarayoni ta‘lim sifatini oshirish, ilmiy faoliyat samaradorligini kuchaytirish hamda universitetlarning xalqaro reytinglardagi o‘rnini mustahkamlash borasida tizimli yondashuvni talab etadi. Times Higher Education, QS World University Rankings va boshqa reyting tizimlari mezonlarining tahlili O‘zbekiston universitetlarida ta‘lim sifati, ilmiy tadqiqotlar miqyosi, iqtiboslar darajasi, xalqaro hamkorlik hamda sanoat bilan hamkorlik kabi yo‘nalishlarda salmoqli o‘rinish uchun katta imkoniyatlar mavjudligini ko‘rsatdi. Ta‘lim faoliyati indikatorlari bo‘yicha professor-o‘qituvchilar malakasi, ilmiy darajaga ega pedagoglar ulushining yetarli emasligi, o‘quv yuklamasining yuqoriligi va o‘quv jarayonining raqamlashtirilish darajasi pastligi asosiy cheklovchi omillar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ilmiy-tadqiqot faoliyati bo‘yicha esa ilmiy nashrlar sonining oshayotganiga qaramay, xalqaro darajadagi yuqori impakt-faktorga ega jurnallarda chop etilgan maqolalar ulushi yetarli emas, sanoat buyurtmalariga asoslangan amaliy tadqiqotlar hajmi ham past darajada. Citations ko‘rsatkichlarining pastligi ilmiy maktablarning yetarli shakllanmagani, ilmiy hamkorlik geografiyasi torligi va ingliz tilida chop etiladigan nashrlar ulushining kamligi bilan bog‘liq. Xalqaro hamkorlik indikatorlarida esa xorijiy professor-o‘qituvchilar va xorijiy talabalar ulushi yetarli darajada shakllanmagani, ilmiy maqolalarda hammualliflik loyihalarining kamligi muhim muammolar sifatida baholandi.

Umuman olganda, tizimli islohotlar, ilmiy kadrlar salohiyatini oshirish, malaka oshirishni xalqaro standartlar asosida tashkil etish, innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish, hamda universitet–sanoat integratsiyasini kuchaytirish O‘zbekiston universitetlarining xalqaro reytinglarda yuqori o‘rinlarni egallashi uchun strategik ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining —2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni. – Toshkent, 2022.
2. Астанакулова Г. М., Аблатдинов С. А. Ключевые факторы повышения конкурентоспособности вуза в условиях современной экономики // Innovations in Science and Technologies: scientific electronic journal. – 2024. – Т. 1, № 6. – С. 9–21. – ISSN 3030-3451.
3. Kuldashiev Sh. A. Oliy ta‘lim muassasalari raqobatbardoshligini oshirishda xorij tajribasi // *Journal of Marketing, Business and Management*. – 2023. – Vol. 2, Iss. 9 (January). – P. 1–6. – ISSN 2181-3000.
4. Muminov N., Hoshimov P., Kim T., Zahirova G., Rakhmatov Kh. Restructuring the system of higher education of Uzbekistan in the conditions of increasing the competitiveness of the economy // *American Journal of Economics and Business Management*. – 2020. – Vol. 3, № 1 (Jan–Feb). – P. 33–40.
5. Umarov T. O. O‘zbekiston oliy ta‘lim xizmatlari bozorida raqobat muhiti tahlili // *Iqtisodiyot va turizm: xalqaro ilmiy va innovatsion jurnal*. – 2024. – № 6(20). – P. 116–123.
6. Атажоновна С. Б. Модернизация высшего образования и образовательных программ на основе инновационных идей и цифровых технологий в Узбекистане // Вестник Прикамского социального института. 2021. № 1 (88). С. 175–178.
7. Голованова Л.А., Бондаренко Н.А., Сюпова М.С. Системная оценка конкурентоспособности выпускников вузов // Вестник ТОГУ. — 2015. — № 1(36). С. 116–122
8. Бетти Ф., Адамс Дж. Глобальный рейтинг университетов мира. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.echo.msk.ru/programs/razvorot/662654_echo/

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy iqtisodiyot sharoitida oliy ta‘lim muassasalari raqobatbardoshligini oshirishning asosiy omillari chuqur tahlil qilingan. Jahon ta‘lim makoniga integratsiyalashuv, ta‘lim sifati, ilmiy tadqiqotlar samaradorligi, xalqaro reyting baholash tizimlarining metodologik mezonlari hamda O‘zbekiston universitetlarining ushbu reytinglarda munosib o‘rin egallashiga ta‘sir etuvchi omillar ilmiy asosda o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: oliy ta‘lim, raqobatbardoshlik, xalqaro reytinglar, ARWU, THE, ilmiy salohiyat, innovatsion faoliyat.

Аннотация. В данной статье проведён всесторонний анализ ключевых факторов повышения конкурентоспособности высших учебных заведений в условиях современной экономики. Рассмотрены процессы интеграции в мировое образовательное пространство, качество образования, эффективность научно-исследовательской деятельности, а также методологические критерии международных рейтингов ARWU, Times Higher Education и других систем оценки.

Ключевые слова: высшее образование, конкурентоспособность, международные рейтинги, ARWU, THE, качество образования, научный потенциал, инновации.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the key factors contributing to the competitiveness of higher education institutions in the context of the modern economy. It examines integration into the global educational space, the quality of education, the effectiveness of research activities, and the methodological criteria of international ranking systems such as ARWU, Times Higher Education, and others.

Key words: higher education, competitiveness, international rankings, ARWU, THE, research capacity, innovation.

ЕДИНАЯ ЦИФРОВАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ УСКОРЕНИЯ ЭКСПОРТНЫХ ПОСТАВОК РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАНА

Калбаев Б.

Ташкентский государственный транспортный университет.

Современный этап развития мировой экономики характеризуется стремительным ростом роли цифровых технологий, которые становятся ключевым фактором повышения эффективности всех отраслей хозяйственной деятельности, в том числе транспортно-логистического сектора. В условиях глобализации и роста

международной торговли управление этими процессами требует новых подходов, основанных на цифровизации и автоматизации. Цифровизация транспортной логистики представляет собой не просто внедрение отдельных технологий, а системную трансформацию управленческих процессов, направленную на оптимизацию маршрутов, повышение прозрачности операций, снижение транзакционных издержек и улучшение качества логистического сервиса. Одной из первых сфер, которых коснулась цифровизация, стала отрасль транспортно-логистических услуг. Именно логистика оказалась наиболее восприимчивой к внедрению цифровых технологий, поскольку она напрямую связана с обработкой больших объемов данных, координацией множества участников и необходимостью оперативного принятия решений. Логистическим услугам необходимо постоянно трансформироваться и адаптироваться к изменениям внешней среды, поскольку потребности общества и бизнеса неуклонно растут.

Во многих странах, включая Узбекистан, процесс цифровизации транспортной отрасли находится на стадии становления. Благодаря своему **географическому положению в центр Евразии**, Узбекистан обладает стратегическим преимуществом в формировании транзитных сухопутных маршрутов, связывающих Восток и Запад, Север и Юг. В этой связи развитие современной, устойчивой и цифровой транспортно-логистической инфраструктуры становится приоритетным направлением государственной политики [1].

В последние годы в Республике Узбекистан осуществляется последовательная и целенаправленная политика по дальнейшему развитию транспортно-логистической системы, модернизации транспортной инфраструктуры и повышению эффективности грузовых перевозок. По состоянию на 2024 год транспортная инфраструктура Республики Узбекистан демонстрирует устойчивое развитие и расширение своего потенциала. В частности, объём международных перевозок увеличился в 1,8 раза и достиг 59,6 млн тонн в 2024 году. Из этого объёма 16,6 млн тонн перевезено автомобильным транспортом, 43 млн тонн — железнодорожным, а 83 тыс. тонн — воздушным.

В январе–сентябре 2025 года объём внешнеторгового оборота страны достиг 59,8 млрд долларов США, что на 11,14 млрд долларов или 22,9 % больше по сравнению с аналогичным периодом 2024 года. Эти результаты

подтверждают	дальнейшее	укрепление	позиций	Узбекистана	в
международной	торговле	и	развитие	его	транспортно-логистического
потенциала.					

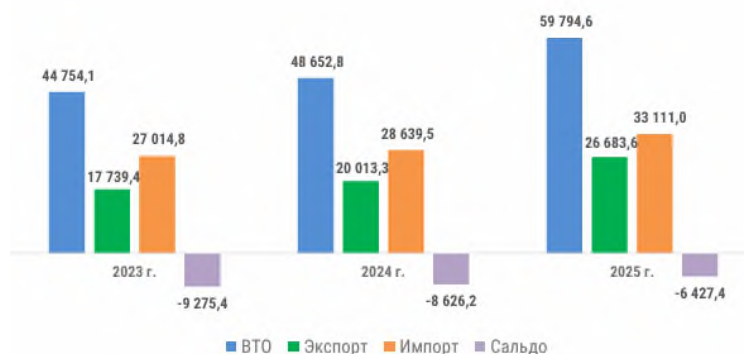

Рис.1 Объём внешнеторгового оборота Узбекистана за последние 3 года

Из общего объема ВТО экспорт составил 26 683,6 млн долл. США (прирост к январю–сентябрю 2024 года на 33,3 %), а импорт достиг 33 111,0 млн долл. США (прирост к январю–сентябрю 2024 года на 15,6 %). В результате наблюдалось отрицательное сальдо в размере 6 427,4 млн долл. [3]

Однако, несмотря на положительную динамику, процессы транспортировки грузов остаются продолжительными и затратными. Это во многом обусловлено существованием различных барьеров на внешнеторговых маршрутах, ограничивающих выход национальных компаний на международные и региональные рынки. К числу таких факторов относятся сложности в получении виз и разрешительных документов, а также отсутствие полноценного обмена данными между пограничными, таможенными и иными контролирующими органами. По данным Министерства транспорта, в 2024 году объём транзитных перевозок составил лишь 13,9 млн тонн, тогда как по оценкам международных экспертов данный показатель может быть увеличен до 23 млн тонн при условии реализации крупных инфраструктурных проектов и цифровизации процессов пересечения границы. Цифровая составляющая процессов внешней торговли в Узбекистане пока не полностью соответствует современным тенденциям, а именно темпы цифровизации процедур, связанных с получением разрешений на экспорт и импорт, заметно отстают от общей экономической динамики. Действующая в стране система «единого окна» формально обеспечивает централизованное взаимодействие участников внешнеэкономической деятельности с государственными органами. Тем не менее, её функциональные возможности остаются ограниченными: большинство процессов по-прежнему требует ручной обработки заявок, многократного ввода одних и тех же данных, а также участия нескольких ведомств, не интегрированы в единую информационную среду. Это приводит к задержкам при оформлении экспортно-импортных операций, снижает скорость международных автоперевозок и создает дополнительные административные издержки для бизнеса. Таким образом, укрепления позиций Узбекистана в международной

торговле особенно остро встаёт вопрос о совершенствовании национальной системы «единого окна», её глубокой цифровой модернизации и интеграции.

Согласно данным официального портала UzTradeInfo (uztradeinfo.uz), в современных условиях для экспорта фруктов в Узбекистане экспортер обязан получить три ключевых документа: **внутренний фитосанитарный сертификат, сертификат происхождения товара и фитосанитарный сертификат**. Однако оформление этих документов сопровождается значительной бюрократической нагрузкой. Для их получения экспортеру необходимо выполнить **13 онлайн-операций** и пройти ещё **4 онлайн-процедуры**, связанные с **обработкой таможенной декларации** в системе

«единого окна». В совокупности этот процесс занимает **от 2 до 6 дней**, при этом наблюдается дублирование информации и документов, что снижает эффективность и прозрачность процедур [4].

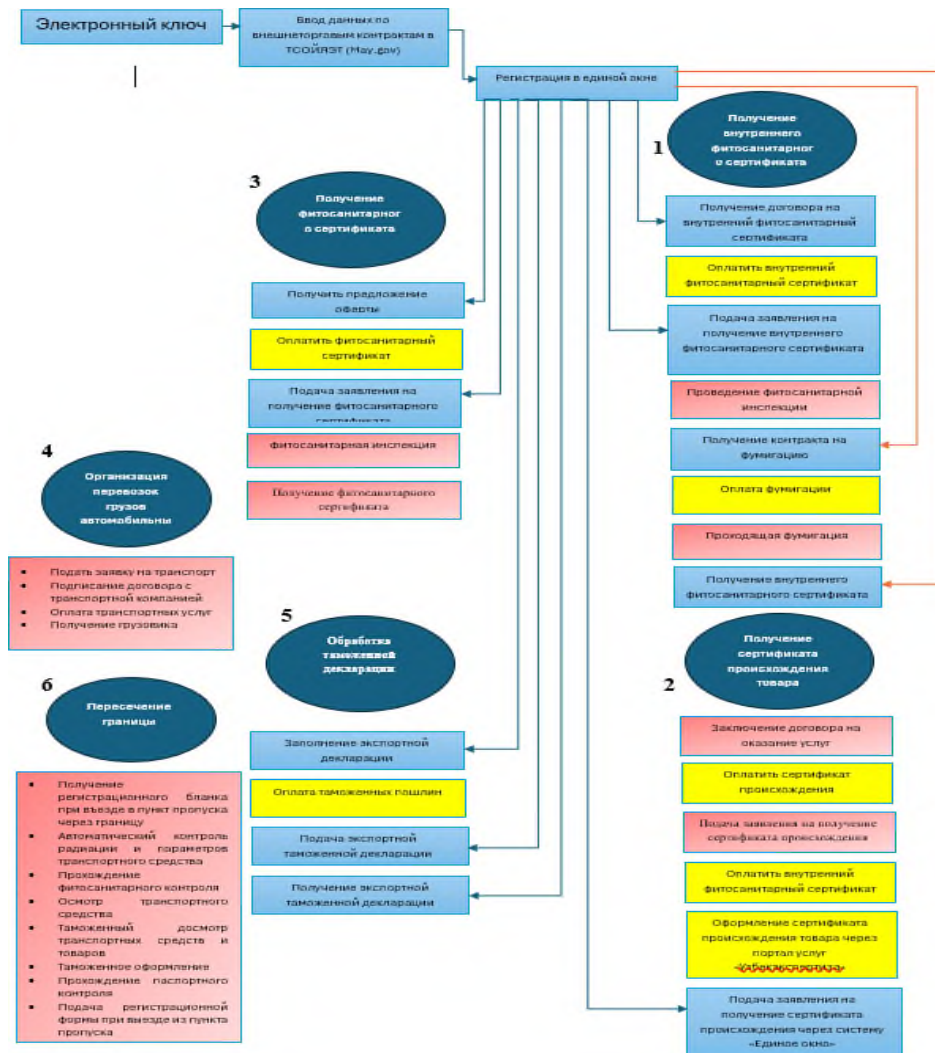

Рис. 2 Схема работы единого окна Узбекистана

Для решения проблемы дублирования документов и избыточных онлайн-процедур при экспорте фруктов предлагается автоматизировать весь процесс путём внедрения единой цифровой декларации экспорта, полностью интегрированной в систему «Единое окно» [1]. Ключевым элементом данной модели является то, что все компетентные органы — включая таможенную службу, фитосанитарные инспекции, органы сертификации и торгово-промышленную палату и др — будут интегрированы в единую цифровую платформу. Это позволит осуществлять автоматический обмен данными между ведомствами, исключить дублирование запросов и обеспечить единую точку взаимодействия экспортера с государственными структурами [5].

Суть инициативы заключается в том, что компания-экспортер регистрируется в системе и получает **уникальный идентификационный номер (UEN)** и **личный аккаунт**. После авторизации экспортер подаёт **единую электронную заявку**, включающую все сведения о товаре, транспорте и необходимых разрешительных документах.

Рис.3 Система работы модернизированного единого окна

Исследование показало, что одной из ключевых проблем транспортно-логистической системы Узбекистана на современном этапе является низкий уровень цифровизации экспортных процедур, сопровождающийся дублированием данных, множественными онлайн-операциями и продолжительным временем оформления документов. Несмотря на наличие системы «Единого окна», её функциональные возможности остаются ограниченными, а взаимодействие между ведомствами — недостаточно автоматизированным. В результате экспортёрам приходится выполнять до 17 онлайн-процессов, что удлиняет цикл экспортного оформления до 2–6 дней и создаёт дополнительные административные издержки.

Для решения этой проблемы предложена концепция единой цифровой декларации экспорта, полностью интегрированной в систему «Единое окно». Суть модели заключается в том, что система самостоятельно определяет перечень необходимых разрешений в зависимости от кода ТН ВЭД и автоматически направляет запросы во все компетентные органы — таможню, фитосанитарные службы, органы сертификации и торгово-промышленную палату. Это обеспечивает мгновенный обмен данными, прозрачность и устранение дублирования информации. Практическая реализация предложенного механизма позволяет сократить время оформления экспортных документов с 2–6 дней до 10 минут, полностью исключив необходимость ручной проверки бумаг и физического взаимодействия между участниками процесса. При пересечении границы достаточно сканирования штрих-кода экспортного разрешения, после чего все сведения автоматически отображаются в базе данных таможенных органов.

Таким образом, внедрение единой цифровой декларации экспорта является эффективным инструментом повышения прозрачности, скорости и надёжности экспортных операций. Это решение создаёт основу для формирования интеллектуальной транспортно-логистической экосистемы Узбекистана, способствует улучшению позиций страны в рейтинге LPI, снижению транзакционных издержек бизнеса и укреплению конкурентоспособности национальной экономики в глобальных цепочках поставок.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Агапова А. В. Развитие механизма «единого окна» в странах ЕАЭС на основе зарубежного опыта
2. https://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf
3. <https://nrm.uz/>
4. <https://uztradeinfo.uz/>
5. Судхир Гота, Элвин Меджиа, Мел Иден, Адвайт Лимае, Бенджамин Соко <https://asiantransportobservatory.org/>

Rezyume. Ushbu maqola O'zbekiston transport va logistika tizimida eksport protseduralarini raqamlashtirishdagi qiyinchiliklarni o'rganadi va yechim taklif qiladi: "Yagona oyna" tizimiga to'liq integratsiyalashgan yagona raqamli eksport deklaratsiyasini joriy etish. Taklif etilayotgan mexanizm shunday ishlaydiki, elektron ariza topshirilgandan so'ng, tizim HS kodi asosida zarur ruxsatnomalarni avtomatik ravishda aniqlaydi va so'rovlarni barcha vakolatli organlarga - bojxona, fitosanitariya inspeksiyalari, sertifikatlashtirish organlari va boshqa agentliklarga mustaqil ravishda yuboradi.

Kalit so'zlar: transport logistikasi, "yagona oyna", eksport, bojxona xizmati, eksport ruxsatnomasi, avtomatlashtirish.

Резюме. В статье рассматриваются проблемы цифровизации экспортных процедур в транспортно-логистической системе Узбекистана и предлагается решение в виде внедрения единой цифровой декларации экспорта, полностью интегрированной в систему «Единое окно». Предлагаемый механизм функционирует таким образом, что после подачи электронной заявки система автоматически определяет необходимые разрешительные документы в зависимости от кода ТН ВЭД и самостоятельно направляет запросы во все компетентные органы — таможенную службу, фитосанитарные инспекции, органы сертификации и другие ведомства.

Ключевые слова: транспортная логистика, единое окно, экспорт, таможенная служба, экспортное разрешение, автоматизация.

Resume. This article examines the challenges of digitalizing export procedures in Uzbekistan's transport and logistics system and proposes a solution: the introduction of a unified digital export declaration, fully integrated into the Single Window system. The proposed mechanism operates in such a way that, after an electronic application is submitted, the system automatically determines the necessary permits based on the HS code and independently forwards requests to all competent authorities—customs, phytosanitary inspections, certification bodies, and other agencies.

Key words: transport logistics, single window, export, customs service, export permit, automation.

UDC 528.9:504:004.9(575.1)

CHIMBOY TUMANINING YASHILLIK DARAJASINI GAT TEXNOLOGIYALARI VA GEOFAZOVIY MA'LUMOTLAR ASOSIDA TADQIQ QILISH USLUBINI TAKOMILLASHTIRISH

Jaqsibaev R.N., Imamalikova D.B.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Kirish. Bugungi kunda global miqyosda sodir bo'layotgan iqlim o'zgarishlari, ekologik inqirozlar va tabiiy resurslardan haddan tashqari foydalanish natijasida dunyoning ko'plab mintaqalarida atrof-muhit muammolari kuchayib bormoqda. Aholi sonining ortishi, urbanizatsiya jarayonlari, yer va suv resurslarining oqilona foydalanilmasligi yashil maydonlarning qisqarishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, bizning tabiiy sharoitimizda, jarayonlar Orol dengizi inqirozi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, tuproq sho'rlanishining kuchayishi, vegetatsiya qatlamining degradatsiyasi va iqlimning keskin o'zgarishi mintaqaning ekologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli, yashil maydonlar holatini ilmiy asosda o'rganish, ularning fazoviy taqsimoti va vaqt bo'yicha dinamikasini aniqlash tadqiqot monitoringning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Ana shu maqsadda zamonaviy texnologiyalar va masofadan zondlash ma'lumotlari asosida tahlillar olib olingan hududlardagi yuz berayotgan tabiiy jarayonlarning salbiy oqibatlarini aniqlash, modellashtirish va vizualizatsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, Landsat va Sentinel sun'iy yo'ldoshining seriali avlodlari orqali olinadigan ko'p spektrli tasvirlar yordamida vegetatsiyaning holati haqida aniq ma'lumot olish, ularni atpe hisoblash formulalari orqali baholash bizga zarur tahlillar va bashoratlarni amalga oshirishda vaqt hamda xarajat nuqtayi nazaridan samarali hisoblanadi.

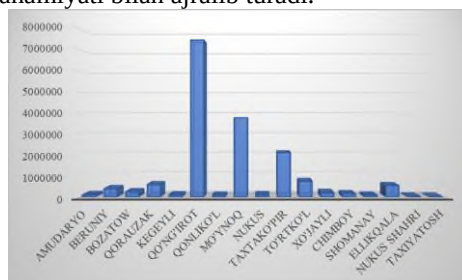
Asosiy qism. Tadqiqot hududi. Chimboy tumani Qoraqalpog'iston Respublikasining shimoli-g'arbiy qismida, Amudaryoning quyi oqimiga yaqin joylashgan. Tumanning relyefi asosan **tekislik** bo'lib, yerlarning atqismi **qurg'oqchil** atq **s'rxok tuproqlar**dan iborat. Iqlimi esa **keskin** atq **spectr**, ya'ni yozda issiq va quruq, qishda esa sovuq va kam yog'ingarchilikli. Vegetatsiya davri qisqa bo'lsa-da, **sug'oriladigan dehqonchilik** va **ekologik monitoring** uchun yetarli imkoniyatlar mavjud. Ayni vaqtda tumanda yashillik bilan qoplangan hududlar ekologik muvozanatni saqlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bois, ushbu hududda yashillik bilan qoplangan maydonlarning aniqlanishi va atq spect dolzarb masala hisoblanadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi o'zining hududiy tarkibi va tabiiy-geografik sharoitlari jihatidan turli xil yer resurslariga ega bo'lgan davlat hisoblanadi. Mamlakat umumiy yer fondi hajmi jihatidan Markaziy Osiyodagi yirik davlatlardan biri bo'lib, bu yerlarning katta qismi qishloq xo'jaligiga, sanoat rivojlanishiga, tabiatni muhofaza qilishga va ekologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilmoqda. Shuni takidlash kerakki, O'zbekistonning yer fondi viloyatlar kesimida sezilarli darajada farq qiladi: bu borada **Qoraqalpog'iston Respublikasi** eng katta yer maydoniga ega bo'lgan hudud sifatida ajralib turadi [1.37](1-rasm).

1-rasm. O'zbekiston Respublikasining umumiy yer maydoni (2024 yil 1 yanvar holatiga)

Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasi tarkibidagi eng yirik hudud bo'lib, uning umumiy yer maydoni 166.6 ming km² ni tashkil qiladi. Bu ko'rsatkich butun respublika yer fondining sezilarli qismini tashkil etadi. Hududning atq maydoni cho'l va yarim cho'l landshaftlariga to'g'ri keladi. Bunday tabiiy-geografik sharoitlar yer resurslarini oqilona boshqarish, ayniqsa, **yashil qoplama darajasini saqlash va yaxshilash** borasida masofadan zondlash ma'lumotlari va GAT texnologiyalaridan foydalanishni yuqori natijani ko'rsatadi [1.42].

Qoraqalpog'iston Respublikasining tumanlar kesimida **Qo'ng'iro't, Mo'ynoq va Taxtak'o'pir** kabi tumanlar eng atq maydonlarga ega (2-rasm). Shu bilan birga, **Chimboy tumani** nisbatan kichikroq yer maydoniga ega bo'lishiga qaramay, o'zining iqtisodiy va ekologik ahamiyati bilan ajralib turadi.

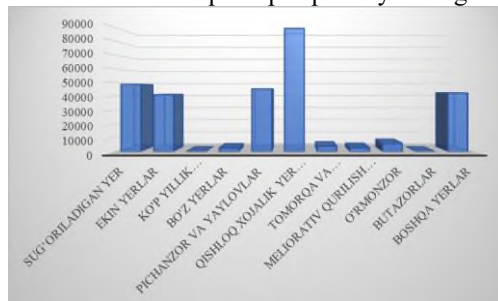

2-rasm. Qoraqalpog'iston Respublikasining yer maydoni, tumanlar kesimida, geklarda (2024 yil 1 yanvar holatiga)

Chimboy tumanining asosiy iqtisodiy yo'nalishi qishloq xo'jaligiga borib taqaladi. **Paxta, g'alla, sabzavot va boshqa ekinlar** yetishtiriladi. Ammo so'nggi yillarda iqlim o'zgarishlari, suv resurslarining kamayishi atq s'rlanish jarayonlari natijasida bu hududda **yashillik bilan qoplangan hududlarning kamayishi** kuzatilmoqda. Shu sababli, bu

maydonlarda **NDVI (Normallashtirilgan vegetatsiya indeksi) hisoblash formulasi** yordamida o'simlik qoplamining holatini masofadan tahlil qilish yashillikni ta'minlashda muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Chimboy tumanidagi yer fondining asosiy qismini (3-rasm): qishloq xo'jaligi yer turlari (taxminan 90 ming ga), pichanzor va yaylovlar (taxminan 50 ming ga), sug'oriladigan yerlar, ekin yerlar, ko'p yillik daraxtzorlar tashkil etadi [1.48]. Bu yerlar hududning dehqonchilikka yo'naltirilganligini ko'rsatadi. Sug'oriladigan yerlar va ekin maydonlari tuman iqtisodiyotining asosiy tayanchi hisoblanadi. Shu bilan birga, butazorlar, meliorativ qurilish holatidagi yerlar, bo'z yerlar kabi yer turlari ekologik barqarorlik nuqtayi nazaridan monitoringa muhtoj. Ayniqsa, yashil hududlarning (ko'p yillik daraxtzorlar, butazorlar) ko'lamini oshirish orqali tuproq eroziyasining oldini olish mumkin.

3-rasm. Chimboy tumani yer turlari gektarda (2024 yil 1 yanvar holatiga)

Chimboy tumani misolida olib borilayotgan bu tadqiqot **masofadan zondlash** va **GAT** texnologiyalari orqali yer resurslarining hozirgi holatini aniqlash, ularning yashillik darajasini tahlil qilish hamda degradatsiyaga uchragan maydonlarni aniqlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, NDVI indeksidan foydalanish orqali **vegetatsiya zichligi, biomassa miqdori, sug'oriladigan yerlar holati** aniqlanadi [4.358].

Metodologiya. Tadqiqotda asosiy manba sifatida **Sentinel 2** sun'iy yo'ldoshi tomonidan taqdim etilgan ko'p spektrli tasvirlar foydalanish maqsadga muvofiq. Sababi, ushbu ma'lumotlar **NDVI** indeksini hisoblash orqali vegetatsiya holatini aniqlash imkonini beradi. NDVI o'simlik qoplamining zichligi va salomatligini baholashda eng ko'p qo'llaniladigan masofadan zondlash indekslaridan biridir [3.3]. Ushbu indeks yaqin infraqizil (NIR) va qizil (Red) diapazonlardagi elektromagnit nurlanishlarni solishtirish orqali hisoblanadi va quyidagi formula asosida aniqlanadi [2]:

$$NDVI = \frac{NIR - Red}{NIR + Red}$$

Bu yerda:

- NIR – yaqin infraqizil ata spe qiymati (Sentinel-2: Band 8)
- RED – qizil ata spe qiymati (Sentinel-2: Band 4)

NDVI qiymatlari nazariy jihatdan -1 dan +1 gacha bo'ladi. Bu qiymatlar quyidagicha talqin qilinadi[5.4]:

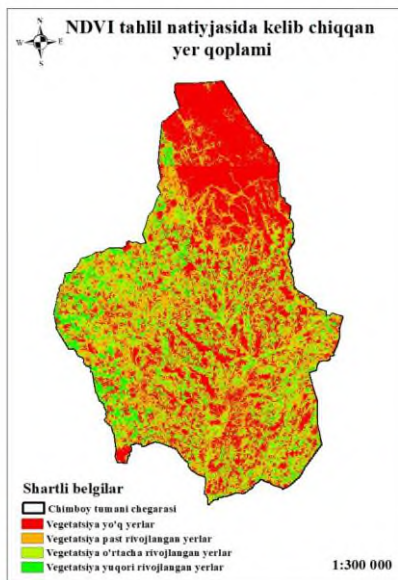
Manfiy qiymatlar (-1 dan 0 gacha): Bu qiymatlar odatda suv sathlari, o'simlik qoplamisiz maydon, tog' jinslari, yo'llar, binolar kabi o'simliksiz yoki o'ta kam vegetatsiyali sathlarga to'g'ri keladi. 0 – 0.2: O'simlik qoplamisiz yoki quruq o'simlik bilan qoplangan maydon, toshloq yoki cho'l hududlar kabi o'rtacha nurlanish aks ettiruvchi, ammo yashil o'simlik qoplami mavjud bo'lmagan sathlarni bildiradi. $NDVI > 0.2$: Bu qiymatlar o'simlik mavjudligini bildiradi. NDVI qiymati qanchalik yuqori bo'lsa, o'simlik qoplami shunchalik zich va sog'lom bo'ladi. Masalan: 0.2 – 0.5 oralig'ida siyrak yoki o'rtacha vegetatsiyali hududlar (o'tloqlar, butazorlar), 0.5 dan yuqori indeksda zich, sog'lom va faol fotosintezga ega o'simliklar (o'rmonlar, bog'lar, dalalar) bo'ladi [3.4].

Shunday qilib, NDVI yordamida hudud bo'ylab yashillik darajasini fazoviy va raqamli tarzda tahlil qilish mumkin bo'ladi. Bu indeks GAT va masofadan zondlash ma'lumtlari asosida tuzilgan tasvirlar bilan birga ishlatilganda, o'simliklar salomatligi, degradatsiyaga uchragan yerlar, shaharsozlik yoki ekologik monitoring kabi ko'plab yo'nalishlarda keng qo'llaniladi [5.5]. Tahlil uchun Sentinel-2 sun'iy yo'ldoshining L2A (Level-2A) sathidagi ata ko'p spektrli tasvirlari tanlandi. Tadqiqot jarayonida to'rtinchi va sakkizinchi diapazonlardan (Band 4 (Red-665nm), Band 8 (NIR-842nm)) foydalanildi [6]. Sababi, ushbu bandlar o'simliklar tomonidan yutilgan va aks ettirilgan yorug'lik darajalarini o'lchab, vegetatsiya darajasini aniqlashga imkon beradi.

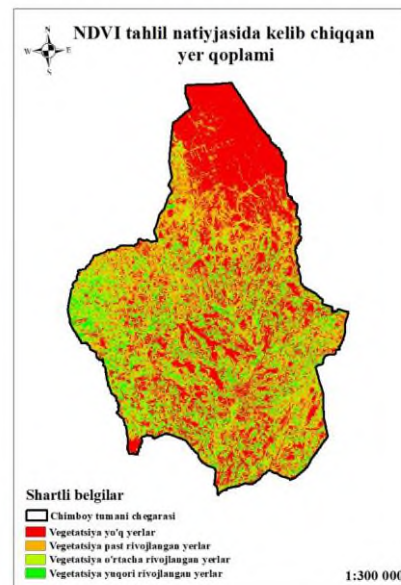
Mazkur hisoblash formulasini amalga oshirishda ArcGIS dasturlaridan foydalanish yuqori natija beradi.

Shundan, ArcGIS 10.8.2 fazoviy ma'lumotlar bilan ishlashda zamonaviy fan va texnologiyalarning kesishgan nuqtasida joylashgan, geoma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish, vizualizatsiya qilish, xaritalash hamda ata spec hisobotlar tayyorlash imkonini beruvchi ilg'or va ko'p qirrali geoinformatsion tizim platformasi ekanligini ko'rsatdi. Ushbu tadqiqotda ArcGIS dasturining ata spec interfeysi, kuchli raster tahlil vositalari hamda moslashuvchan funksional modullari Sentinel-2 sun'iy yo'ldoshi orqali olingan ata spectral ma'lumotlar asosida Chimboy tumanining yashillik bilan qoplanganlik darajasini NDVI indeksi yordamida aniq va ishonchli tahlil qilishga xizmat qildai.

Natijalar. Yuqoridagi keltirilgan malumotlar va usullardan foydalangan holda tadqiqot hududining yashillik bilan qoplanish darajasi 2018 va 2024-yillar oralig'ida solishtirildi. Natijada, 2018-yilda Chimboy tumanining ata qismini yuqori darajadagi vegetatsiya kuzatilmadi. Bu holat, ayniqsa tumanning shimoliy va markaziy qismlarida yaqqol namoyon bo'ldi. Vegetatsiya darajasi o'rtacha yoki yuqori bo'lgan hududlar asosan tumanning janubiy-g'arbiy qismida joylashgan bo'lib, ular juda kam ulushni tashkil qildi (4a-rasm).

4a-rasm. Chimboy tumanining yashillik bilan qoplanish darajasi 2018 yil holatiga

4b-rasm. Chimboy tumanining yashillik bilan qoplanish darajasi 2024 yil holatiga

2024-yilga kelib, vegetatsiya darajasida ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Xususan, yashil rangli hududlar sonining ortgani yaqqol ko'zga tashlanadi. Vegetatsiya o'rtacha va yuqori rivojlangan joylar tumanning deyarli barcha qismlarida, ayniqsa g'arbiy va janubiy hududlarda kengaygan (4b-rasm). NDVI o'rtacha qiymati 0.1695 ga ko'tarilgan bo'lib, bu 2018-yildagi ko'rsatkichga nisbatan 17% ga ortganligi malum bo'ldi.

5-rasm. Tadqiqot hududining 2018-2024 yillardagi yashillik bilan qoplanish farqlari

2018 va 2024-yillar oralig'idagi NDVI tahlil natijalari Chimboy tumanida vegetatsiya qoplanishining miqdoriy va sifat jihatdan ijobiy tomonga o'zgarayotganini tasdiqlaydi (5-rasm). NDVI o'rtacha qiymatining 0.1447 dan 0.1695 gacha ortgani tumanda yashil maydonlarning kengayganini bildiradi. Bundan ko'rindiki, vegetatsiyasi yo'q zonalar soni kamayib, o'rtacha va yuqori vegetatsiyali zonalar soni ortmoqda. Bu esa yashillik holatining tiklanayotganidan dalolat beradi. Bu o'zgarishlar yer resurslaridan foydalanish samaradorligining oshganini, shuningdek, ekologik yondashuvga asoslangan boshqaruv qarorlarining natija berayotganini ko'rsatadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ushbu o'zgarishlar faqatgina tabiiy omillar emas, balki inson omillarining ham natijasi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda GAT texnologiyalari va masofadan zondlash texnologiyalarining uyg'unligi orqali Chimboy tumanining ekologik holatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich — yashillik darajasining fazoviy va vaqtinchalik dinamikasi ilmiy jihatdan tahlil qilindi. NDVI indeksining Sentinel-2 sun'iy yo'ldosh tasvirlari asosida aniqlanishi orqali tabiiy landshaftdagi vegetatsiya o'zgarishlari aniq kartografik ko'rinishda namoyon bo'ldi. Bu esa, o'z navbatida, ekologik muvozanatni saqlab qolish, barqaror landshaft boshqaruvini yo'lga qo'yish va yashil hududlarni qayta tiklash bo'yicha ilmiy asoslangan chora-tadbirlar ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Shuningdek, GAT texnologiyalari hamda masofadan zondlash ma'lumotlarining kompleks tahlilga yo'naltirilgan qo'llanilishi nafaqat mavjud holatni baholashda, balki prognozlash, monitoring va rejalashtirish jarayonlarida ham yuqori samaradorlikka ega ekanligini ham iqtisodiy ham amaliy jihatdan tasdiqladi. Demak, zamonaviy geoinformatsion yondashuvlar yashillik darajasini va hududiy rivojlanishni boshqarishning asosiy vositasi sifatida kelgusi ilmiy-amaliy izlanishlar uchun mustahkam poydevor yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Kadastr agentligining Davlat kadastrlari palatasi. "O'zbekiston Respublikasining Yer fondi". 2024-yil 1-yanvar holatiga.
2. Rouse, J., Haas, R., Schell, J., & Deering, D. (1973). Monitoring Vegetation Systems in the Great Plains with ERTS //In Proceedings of the Earth Resources Technology Satellite Symposium (Vol. 1, pp. 309-317). Washington DC: NASA.
3. R.Jaksibaev, S. Gabbarov, I. Abdurahmanov, O. Sultashova, Z. Khafizova. "Vegetation monitoring in the South Aral Sea region by remote sensing and GIS". E3S Web Conf. Volume 386, 2023. Annual International Scientific Conferences: GIS in Central Asia – GISCA 2022 and Geoinformatics – GI 2022 "Designing the Geospatial Ecosystem". <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202338601001>

4. R.N.Jaqsiyabev, D.B.Imamalikova, I.Q.Tursinbaeva, A.P.Kadirbaeva. "Geografik axborot tizimi texnologiyalari va masofadan zondlash ma'lumotlari asosida yashillik darajasini tadqiq qilish (Chimboy tumani misolida)". "Atrof muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yili munosabati bilan mintaq iqtisodiyotini rivojlantirishning istiqbollari va muammolari" mavzusida respublika ilmiy-amaliy anjuman. 2025-yil, 356-359 betlar.
5. Shisanya C. A., Recha C., Anyamba A. Rainfall Variability and Its Impact on Normalized Difference Vegetation Index in Arid and Semi-Arid Lands of Kenya //International Journal of Geosciences, 2011, 2, - pp. 36-47 doi:10.4236/ijg.2011.21004
6. <https://scihub.copernicus.eu>

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasi Chimboy tumanining yashillik bilan qoplangan hududlari masofadan zondlash ma'lumotlari va geografik axborot tizimi texnologiyalari yordamida o'rganildi. Tahlil natijalari hududdagi yashillik holatni baholash, yashil hududlarni kengaytirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish va kelajakdagi monitoring ishlarini samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Degradatsiya, Yer turlari, Monitoring, GAT (Geografik Axborot Tizimi), masofadan zondlash.

Аннотация: В данной статье с помощью данных дистанционного зондирования и технологий географической информационной системы изучены зеленые территории Чимбайского района Республики Каракалпакстан. Результаты анализа послужат оценке состояния зеленого покрова в регионе, разработке предложений по расширению зеленых зон и эффективной организации будущего мониторинга.

Ключевые слова: деградация, типы земель, мониторинг, ГИС (Географическая информационная система), дистанционное зондирование.

Abstract: This article uses remote sensing data and geographic information system technologies to study the green areas of the Chimbay district of the Republic of Karakalpakstan. The results of the analysis will serve to assess the state of the green layer in the region, develop proposals for expanding green zones, and effectively organize monitoring in the future.

Key words: Degradation, land types, monitoring, GIS (Geographic Information System), remote sensing.

EKSTERNALIYLARNI TA'SIRINI TARTIBLASHTIRISH ASOSIDA GO'SHT YETISHTIRISHDA CHORVANI OZIQLASHTIRISHNING OPTIMAL VARIANTLARINI TANLASH

Urazbaeva L. M.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni ko'paytirishning eng ustuvor yo'li – dehqonchilik mahsulotlari yetishtirishda intensiv agrotexnologiyalarni qo'llash, sohani tom ma'noda modernizatsiya qilishdir.

Sanoat bilan bir qatorda iqtisodiyotimizning qishloq xo'jaligi kabi yetakchi sohasini ham modernizatsiya qilish, uning tarkibiga kiradigan deyarli barcha tarmoq va ishlab chiqarish sohaslarining butun kompleksida texnik va texnologik yangilash ishlarini amalga oshirishga katta ehtiyoj sezilmoqda. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini, jumladan chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko'paytirishning eng ustuvor yo'li – zamonaviy, ilg'or intensiv texnologiyalarni qo'llash, sohani modernizatsiya qilish lozim [1].

Chorvachilik – istiqbolda Qoraqalpog'iston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishda eng ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Chunki, so'nggi yillarda mintaqada sodir bo'layotgan suv tanqisligi qishloq xo'jaligini yuritishda qator muammolarni yuzaga keltirmoqda. Ma'lumki, chorvachilik tarmog'i, ayniqsa yaylov chorvachiligini rivojlantirish dexqonchilikka nisbatan kam suv talab etadi. Shu bilan birga, respublikada ushbu tarmoqni rivojlantirish uchun keng yaylov fondi mavjud. Shuningdek, mahalliy aholi tarixan boy chorvachilik tajribalariga ega bo'lib, yaylovlarda azaldan ushbu tarmoq bilan shug'illanib kelishgan [4]. Qoraqalpog'istonda chorvachilik dehqonchilik kabi qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari sifatida o'zining rivojlanish tarixiga ega. Binobarin, chorvachilik tarmog'ining rivojlanishi birinchi navbatda, aholini arzon va sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlasa, ikkinchidan uning xom ashyo mahsulotlaridan asosan yengil va oziq-ovqat sanoatida keng foydalaniladi. Respublikada chorvachilikning qoramolchilik, qo'y va echkichilik, yilqichilik, tuyachilik, cho'chqachilik, parrandachilik, baliqchilik, pillachilik, asalarichilik va boshqa sohalari mavjud. Ta'kidlash joizki, sut-go'sht yo'nalishidagi chorvachilikning go'sht va jun yo'nalishidagi yaylov chorvachiligidan farqli tomoni shundaki, u asosan shahar atrofida yoki aholi zich joylashgan hamda obikor dehqonchilik bilan shug'ullanadigan mintaqalarida rivojlanadi. Shu bois, sut-go'sht yo'nalishidagi shahar atrofi chorvachiligining rivojlanishi ekin maydonlarining ko'lamiga hamda go'sht va jun yo'nalishidagi yaylov chorvachiligining rivojlanishi esa yaylov maydonlari bilan ta'minlanganlik darajasiga bevosita bog'liq bo'ladi [2].

Qoraqalpog'istonda chorva mollari bosh sonining dinamikasiga kelsak, statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, yirik shoxli qoramollarning bosh soni 2000-2024 yillarda 1109,6 mingdan 1260,2 ming boshga o'sib, shu davr mobaynida 113,6 foizga ko'paygan. Bu yaxshi ko'rsatkich, albatta. Lekin, uning tahlil natijalari ushbu ko'rsatkichning zamon va makonda, ya'ni ham davriy, ham hududiy tafovutlarga ega ekanligini ko'rsatadi. Masalan, ushbu turdagi chorva mollarining bosh soni 2000-2010 yillarda 188,5 foizga, 2010-2020 yillarda esa 155,2 foizga ko'paygan.

Qoraqalpog'iston Respublikasida barcha toifadagi xo'jaliklardagi yirik shoxli qoramollarning sonini tumanlar bo'yicha qarab chiqadigan bo'lsak, respublika bo'yicha 2020 qilga nisbatan 113,6 foyzni tashkil etkanligini ko'rishimiz mumkin (1-jadval). Qoraqalpog'istonda yirik shoxli qoramollarning hududiy joylashuvi bo'yicha katta tafovutlar mavjud. Masalan, ushbu turdagi qoramollarning bosh soni bo'yicha Amudaryo, Beruniy, To'rtko'1 va Ellikqal'a tumanlari oldingi o'rinda turadi. 2024 yili ushbu tumanlarga respublikadagi jami yirik shoxli qoramollarning 50,2 foizi to'g'ri kelgan bo'lsa, 2000 yili u 45,3 foizga teng bo'lgan. Qoramollarning ulushi Muynoq va Taxiotosh tumanlarida boshqa tumanlarga nisbatan kam (ularning har birida 2,5 foizdan kam). Bundan ma'lumki, yirik shoxli qoramollarning hududiy taqsimlanishi bo'yicha janubiy tumanlar peshqadamlik qiladi va ularda bunday turdagi chorva mollarning respublikadagi ulushi ortib bormoqda [3].

1-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasida barcha toifadagi xo'jaliklardagi yirik shoxli qoramollarning sonini tumanlar bo'yicha taqsimlanishi⁵

Hududlar	Barcha toifadagi xo'jaliklar					O'sish sur'ati, %
	2020 й.	2021 й.	2022 й.	2023 й.	2024 й.	
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1109625	1175884	1208708	1232177	1260198	113,6
Nukus sh	8894	9 077	9 250	9 468	9 885	111,1
tumanlar:						
Amudaryo	154788	165 783	169 763	174 161	179 117	115,7
Beruniy	152511	161 082	163 255	166 858	167 287	109,7
Buzatov	-	37 860	37 886	39 102	39 569	104,5*
Qorao'zak	37860	38 919	40 416	41 048	41 690	110,1
Kegeyli	52914	53 660	57 607	57 257	59 390	112,2
Qo'ng'iro't	65701	68 932	71 705	75 675	77 719	118,3
Qonliko'l	33241	34 811	34 952	37 343	38 088	114,6
Mo'ynoq	27468	29 344	29 980	31 212	31 216	113,6
Nukus	37333	39 153	41 320	42 083	42 328	113,4
Taxiatosh	22464	24 524	25 851	26 534	26 916	119,8
Taxtakopir	43463	45 127	48 198	46 503	50 376	115,9
To'rtko'l	127993	133 742	134 304	135 869	137 993	107,8
Xo'jayli	55409	58 169	59 705	60 758	60 876	109,9
Chimboy	71350	81 055	84 102	85 311	85 746	120,2
Shumanay	61098	64 509	68 405	69 567	78 219	128,0
Ellikqal'a	122820	130 137	132 009	133 428	133 783	108,9

* Buzatov tumanida o'sish sur'ati 2021 yilga nisbatan

Tadqiqot davrida yirik shoxli qoramollarning dinamikasi hududiy jihatdan, ya'ni qishloq tumanlari bo'yicha ham katta tafovutlarga ega bo'ldi. Jumladan, 2000-2024 yillar mobaynida bunday turdagi chorva mollari bosh sonining o'sishi bo'yicha respublika ma'muriy birliklarini quyidagi javdalda ko'rishimiz mumkin.

2-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasi tumanlarining yirik shoxli qoramollar bosh sonining o'sish darajasi bo'yicha guruhlashtirilishi

Guruhlar va tumanlari	O'sish darajasi (barobar)	Qoramollar ulushi (foiz)		Hudud ulushi (foiz)	Ekin yerlar ulushi (foiz)
		2000	2024		
Taxiatosh, Shumanay	4,0 dan yuqori	4,8	9,0	0,6	8,0
Amudaryo, Beruniy, Nukus, Taxtakopir, To'rtko'l, Chimboy va Ellikqal'a	3,0-3,9	50,9	53,5	25,0	50,9
Bo'zatov, Kegeyli, Qanliko'l, Qorao'zak, Qo'ng'iro't, Muynoq, Xo'jayli	3,9 dan kam	44,4	37,6	74,4	41,1

Jadval QR statistik boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Birinci guruh tarkibiga kiruvchi qishloq tumanlarida 2000-2024 yillarda yirik shoxli qoramollar bosh sonining o'sishi 4 barobardan ko'p bo'lgan va uning respublikadagi ulushi esa 4,8 foizdan 9,0 foizga o'sgan. Ushbu guruh tumanlariga respublika hududining 0,6 foizi, ekin maydonlarining esa 8,0 foizi to'g'ri keladi.

Tadqiq etilayotgan davrda chorva mollari bosh sonining o'sish darajasini qishloq tumanlari miqyosida ko'rsak, Taxiatosh tumanida 8 barobarga yaqin va Shumanay tumanida esa 4 barobardan ziyodga ko'paygan. Ushbu tumanlarda ko'rsatkichlarning bunday bo'lishining ob'ektiv sabablari mavjud. Masalan, bu davrda ma'muriy-hududiy o'zgarishlar sodir bo'lib, har ikkala tuman tarkibiga Xo'jayli tumanidan ma'lum miqdorda yerlar qo'shib berilgan.

Ikkinchi guruh tumanlariga respublika hududining 25,0 foizi, ekin maydonlarining esa 50,9 foizi to'g'ri keladi. Ko'rilayotgan davrda ushbu guruhda yirik shoxli qoramollarning bosh sonining ko'payishi 3,0-3,9 barobar atrofida bo'lgan va uning ulushi 50,9 foizdan 53,5 foizga o'sgan. Geografik joylashgan o'rniga ko'ra, ular asosan janubiy, qisman markaziy va shimoliy tumanlarni tashkil etadi.

Uchinchi guruh er maydoni bo'yicha eng yirigi hisoblanib, unga respublika hududining 74,4 foizi, ekin maydonlarining esa 41,1 foizi to'g'ri keladi. 2000-2024 yillarda yirik shoxli qoramollar bosh sonining o'sishi 2,9 barobardan kam bo'lgan. O'sish sur'atining past bo'lishiga bog'liq ushbu turdagi qoramollarning ulushi 44,4 foizdan 37,6 foizga kamaygan. Mazkur guruhdan asosan chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish zarur bo'lgan shimoliy tumanlar joy olgan.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, Qoraqalpog'istonda qishloq tumanlari o'zining egallagan maydoni, aholisi va chorva mollari bosh soni, ekin va yaylov maydonlari ko'lami hamda boshqa geografik xususiyatlari bilan bir biridan keskin farq qiladi. Masalan, hududi bo'yicha eng katta Qo'ng'iro't (74,5 ming kv km) va eng kichik Taxiatosh (0,2 ming kv km) tumanlari o'rtasidagi farq yoki hududning "geografiylik" koeffitsienti 372,5 ga teng. Buning ma'nosi Qo'ng'iro't tumani Taxiatoshdan 372,5 barobarga katta hisoblanadi. Agar ushbu usul respublikada chorva mollaring bosh soni bo'yicha qo'llanilsa, yirik shoxli qoramollar soni eng ko'p Amudaryo tumani (165,8 ming) va eng kam Taxiatosh

⁵ Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi ma'lumotlari

tumani (24,5 ming) o'rtasidagi nisbiy koeffitsient 6,8 ga teng bo'lsa, ekin maydonlari bo'yicha eng ko'p Chimboy tumani (41,2 ming ga) va eng kam Taxiotosh tumani (6,8 ming ga) o'rtasidagi ushbu koeffitsient 6,1 ni tashkil etadi.

Shunday qilib, Qoraqalpog'istonda qishloq tumanlari o'rtasida bunday kata geografik tafovutlarning mavjudligi ularni yirik shoxli qoramollar va ekin yerlari ulushi nisbatida namoyon bo'luvchi tarmoqning rivojlanganlik indeksini aniqlash yo'li bilan tahlil qilish katta amaliy ahamiyatga ega bo'ladi. Bunda normal rivojlanish indeksi shartli ravishda 1,00 ga teng bo'ladi. Agar ushbu indeks 1,00 dan katta bo'lsa, shu tumanlarda sohaning rivojlanganlik sig'imligi yuqori, ko'rsatkich 1,00 dan kichik bo'lsa, unda mazkur tumanlarda sohasini rivojlantirish istiqbollari keng ekanligini anglatadi [5].

3-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasida yirik shoxli qoramolchilik chorvachiligining rivojlanganlik indeksi

№	Tumanlar	Yirik shoxli qoramollar		Ekin yerlar maydoni		Rivojlanganlik indeksi
		Ming bosh	Ulushi (%)	Ming ga	Ulushi (%)	
1	Beruniy	167,3	13,3	33,6	6,5	2,04
2	To'rtko'l	138,0	11,0	32,2	6,2	1,76
3	Amudaryo	179,1	14,2	39,5	7,6	1,86
4	Ellikqal'a	133,8	10,6	34,4	6,7	1,60
5	Taxiotosh	26,9	2,1	7,9	1,5	1,40
6	Muynoq	31,2	2,5	26,1	5,0	0,49
7	Xo'jayli	60,9	4,8	21,5	4,2	1,16
8	Bo'zatov	39,6	3,1	30,1	5,8	0,54
9	Shumanay	78,2	6,2	29,1	5,6	1,10
10	Kegeyli	59,4	4,7	32,4	6,3	0,75
11	Chimboy	85,7	6,8	48,8	9,4	0,72
12	Qo'ng'iro't	77,7	6,2	42,6	8,2	0,75
13	Nukus	42,3	3,4	30,7	5,9	0,57
14	Taxtakopir	50,4	4,0	34,7	6,7	0,60
15	Qorao'zak	41,7	3,3	35,7	6,9	0,48
16	Qanliko'l	38,1	3,0	35,5	6,9	0,44
17	Nukus shahri	9,9	0,8	2,2	0,4	1,85
	Jami:	1260,2	100,0	516,9	100,0	

Jadval QR statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

3-jadval tahlillari natijalaridan Qoraqalpog'iston Respublikasi qishloq tumanlarini yirik shoxli qoramolchilik tarmog'ining rivojlanganlik indeksi bo'yicha quyidagi ikkita guruhga ajratish mumkin: - birinchi guruhga Amudaryo, Beruniy, Taxiotosh, To'rtko'l, Xo'jayli, Shumanay, Ellikqal'a tumanlari va Nukus shahri; - ikkinchi guruhga Muynoq, Bo'zatov, Kegeyli, Chimboy, Qo'ng'iro't, Nukus, Qanliko'l, Qorao'zak va Taxtakopir tumanlari.

Birinchi guruhdagi qishloq tumanlarida shartli indeks 1,00 dan yuqori bo'lishining ikkita sababi mavjud bo'lib, mazkur tumanlarda yirik shoxli qoramollar bosh soni ko'p yoki ekin maydonlari nisbatan kam. Statistik ma'lumotlarga qaraganda yirik shoxli qoramollarning bosh soni birinchi guruh tarkibiga kiruvchi Amudaryo, Beruniy, To'rtko'l va Ellikqal'a tumanlarida ko'p (49,1 foiz), Taxiotosh, Shumanay va Xo'jayli tumanlarida esa kam (13,9 foiz). Ushbu tumanlarga mos ravishda 27,0 foiz va 11,7 foiz ekin yerlari to'g'ri keladi. Mazkur guruhga respublikadagi yirik shoxli qoramollarning 63,0 foizi, ekin maydonlarining esa 38,8 foizi to'g'ri keladi. Demak, bu turdagi chorva mollari va ekin yerlari o'rtasidagi nisbiy koeffitsient 1,62 ga teng.

Ikkinchi guruhdagi qishloq tumanlariga Qoraqalpog'istondagi yirik shoxli qoramollarning 37,0 foizi, ekin yerlarining esa 61,2 foizi to'g'ri keladi. Ushbu ikkita omil o'rtasidagi nisbiy koeffitsient 0,603 ga teng.

Bundan xulosa qilish mumkinki, ikkinchi guruhdan asosan shimoliy va qisman markaziy mintaqada joylashgan qishloq tumanlari joy olgan bo'lib, ularda go'sht va sut yo'nalishidagi chorvachilikni rivojlantirish uchun qulay imkoniyatlar mavjud. Ushbu imkoniyatlar avvalo yem-xashak ekinlarini yetishtirish uchun keng ekin maydonlarining mavjudligi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, so'nggi yillarda suv resurslari tanqisligini inobatga olib, mazkur tumanlarda ekin maydonlari tarkibini suvni kam talab qiladigan yem-xashak ekinlariga almashtirish maqsadga muvofiq [6]. Qishloq xo'jaligi hayvonlarini boqish - eng yaxshi sifatli go'shtni olish uchun so'yishdan oldingi davrda hayvonlarni oziqlantirishni kuchaytirish. Boqishning iqtisodiy ko'rsatkichlari va go'sht mahsulotlarining sifati zoti, jinsi, yoshi, sog'liq holati, yog' miqdori, ovqatlanish turi va intensivligi, ushlab turish sharoitlari va boshqalarga bog'liq. Eng yaxshi natijalarga sanoat kesishmasidan olingan ixtisoslashgan go'sht zotlari va xochlarni boqish orqali erishiladi. Go'shtni so'yish uchun mo'ljallangan barcha sog'lom chorva mollari, asosiy podani yig'ib olgandan keyin qolgan yosh hayvonlar va asosiy podadan chiqarib yuborilgan kattalar hayvonlari boqilishi kerak. Oziqlantirish va parvarish qilishni yaxshiroq tashkil etish uchun hayvonlar jinsi, yoshi, semizligi va temperamenti bo'yicha guruhlanadi.

Chorvachilikda mollarni boqishning bir necha turi qo'llaniladi: parhezboq oq va gastronomik yoki og'ir buzoq go'shti, yosh ("yosh-mol go'shti") va xo'raki mol go'shti olish uchun va boshqalar.

Birinchi turdagi boquvning davomiyligi - tug'ilgandan 45-60 kunlik yoshgacha; asosiy ozuqa - sut, davr oxiriga kelib yog'sizlantirilgan sut va konsentratlardan foydalanishga ruxsat beriladi. Parhez buzoq go'shti asosan bemorlarni ovqatlantirish uchun ishlab chiqariladi. Gastronomik buzoq go'shti olish uchun buzoqlar 3-4 oylik bo'lguncha boqiladi; ratsionga qaymog'i olinmagan sut bilan bir qatorda 15-20 kunligidan boshlab qaymog'i olinmagan sut o'rni bosuvchilar, yog'sizlantirilgan sut va konsentratlar kiritiladi. Bunday boqish ko'pincha AQSH, Buyuk Britaniya va Germaniyada qo'llaniladi. Yosh mol go'shti yetishtirish uchun yosh mollar 6-8 oylikidan 9-12 oylikigacha boqiladi (G'arbiy Yevropa va Lotin Amerikasining ayrim mamlakatlarida, AQSH, Avstraliya, Yangi Zelandiyada).

O'zbekistonda esa sut va sut-go'sht yo'nalishidagi yosh mollar 18-20 oyligida bo'rdoqiga boqiladi (intensiv qoramolchilik zonalarida 14-18 oyligida), hayvonlarning vazni 400-480 kg ga yetganda.

Ular ko'k va shirali ozuqalar, silos, pichan, sanoat chiqindilari (barde, jom va boshqalar) bilan boqiladi. Asosiy ozuqalar to'yimligi bo'yicha 50-70% ni tashkil etadi. Chorva mollari binolarda va ochiq maydonlarda boqiladi. O'rtacha kunlik semirish 800-1200 g. 1 kg semirishga sarflanadigan ozuqa sarfi 8-11 ozuqa birligi, 1 s semirishga sarflanadigan mehnat sarfi ixtisoslashtirilgan xo'jaliklarda 4,2-6,3 kishi-soat. Yem-xashak bazasining asosini tabiiy yaylovlar tashkil etadigan Janubiy Amerika, Afrika, Okeaniya mamlakatlarida, Rossiyaning ba'zi rayonlarida, Mongoliyada chorva mollarini bo'rdoqiga boqishning ekstensiv formalari – yaylovda mol boqish ustunlik qiladi.

Muvaffaqiyatli boqishning asosi mo'l-ko'l va muvozanatli ovqatlanishdir. Oziqlantirish darajasi va foydaliligi qanchalik yuqori bo'lsa, hayvonlarning mahsuldorligi shunchalik yuqori bo'ladi va har bir birlik uchun ozuqa narxi past bo'ladi. Boqiladigan chorva mollari muvozanatli, xilma-xil boqiladi. Bir tomonlama muvozanatsiz ovqatlanish ishtahaning pasayishiga, umumiy holatning yomonlashishiga, ozuqa xarajatlarining oshishiga va go'shtning ozuqaviy sifatining pasayishiga olib keladi [7].

Yem-xashakni bekam-u ko'st yeyish, ovqatga talabchan bo'lmaslik chorva mollarining bo'rdoqiga boqilishini tezlashtirishga va arzon, to'yimli go'sht olishga yordam beradi. Ishtahaning yomonligi, ozuqani tez-tez iste'mol qilmaslik, ozuqani haddan tashqari ko'p iste'mol qilish semirishning uzayishi, go'sht tannarxining oshishi va ozuqa sifatining yomonlashishi bilan birga keladi. Buzoqlarni muntazam, yetarli va to'la qiymatli oziqlantirish, yosh mollarni yaxshi saqlash bilan birgalikda katta miqdorda, ayniqsa, hajmli ozuqalarni yeyishga erta o'rgatish ishtahani rivojlantiradi. Oziqlantirishga bo'lgan ehtiyoj hayvonlarning zotiga, turiga qarab turlicha bo'ladi. Shunday qilib, qozoqi oqbo'sh, gereford, aberdin-angus va shortgorn zotli hayvonlar 15-16 oyligida 450-470 kg qaytim vazniga erishadi va ularda mahsuldorlikning genetik potentsiali o'rtacha kunlik o'sishning 900-1100 g oralig'ida o'zgarib turadi.

Eksternaliylarni ta'sirini tartiblashtirish asosida go'sht yetishtirishda chorvani oziqlashtirishning optimal variantlarini tanlash ushun tadqiqot davomida tizim interfeysi yaratiladi.

ADABIYOTLAR

1. J. Macháč, M.Trantinová, L.Zaňková. Externalities in agriculture: How to include their monetary value in decision-making?. International Journal of Environmental Science and Technology (2021) 18:3–20. <https://doi.org/10.1007/s13762-020-02752-7>;
2. Чеплянский А.В. Экстерналии в аграрном секторе и направления их интернализации / А.В. Чеплянский, М.А. Лагун // Науч. Стремления. – 2014. - №9 – с. 99 – 102.;
3. Шодиев Т.Ш. Проблемы моделирования развития сельского хозяйства (на примере Узбекистана): Дис. ...док. экон. наук. Т. 1988. – 380 с.;
4. Saukhanov J.K. Soil salination as an external factor to increase transaction costs in the agricultural sector of Uzbekistan economy // Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems. Volume 12, Issue 4 Special Issue, 2020, Pages 479-489.
5. Сауханов Ж.К. Яйловлардан унумли фойдаланган ҳолда гўшт етиштириш самарадорлигини эконометрик баҳолаш. // Иқтисодий ва таълим журнали. 2020, №4. 156-161 б. (08.00.00 №11).
6. Urazbaeva L. Qishloq xo'jaligida chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishga eksternaliylar ta'siri. Agro Ilm jurnali, maxsus son (2) [93], 2023, 34-36 b.
7. Уразбаева Л.М. (2024). Разработка прогнозных показателей и регулирование экстерналий развития животноводства в регионе. Экономика и Предпринимательство, 2(163), 559–563. <https://doi.org/10.34925/eip.2024.163.2.107>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasida chorvachilik tarmog'ining rivojlanish holati, xususan, go'sht yetishtirishda chorva hayvonlarini oziqlantirishning samarali variantlarini tanlash masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda eksternaliylarning chorvachilikka ijobiy va salbiy ta'siri o'rganilib, ularning boshqaruvi asosida oziqlantirish tizimini takomillashtirish yo'llari ishlab chiqilgan. Shuningdek, mintaqada yirik shoxli qoramollar sonining o'sish dinamikasi, yaylov maydonlarining holati va yerlarning sho'rlanish darajasi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: go'sht yetishtirish, oziqlantirish, eksternaliylar, sho'rlanish, barqaror rivojlanish, ozuqa bazasi.

Annotation. This article analyzes the state of development of the livestock industry in the Republic of Karakalpakstan, in particular, the selection of effective feeding options for livestock in meat production. In the study, the positive and negative influence of externalities on livestock farming was studied, and ways to improve the feeding system based on their management were developed. The dynamics of the growth of cattle numbers in the region, the state of pastures, and the degree of soil salinity are also analyzed.

Key words: meat production, feeding, externalities, salinization, sustainable development, feed base.

Аннотация. В данной статье анализируется состояние развития животноводческой отрасли в Республике Каракалпакстан, в частности, вопросы выбора эффективных вариантов кормления скота при производстве мяса. В исследовании изучено положительное и отрицательное влияние экстерналий на животноводство, разработаны пути совершенствования системы кормления на основе их управления. Также анализируется динамика роста поголовья крупного рогатого скота в регионе, состояние пастбищных угодий и уровень засоления земель.

Ключевые слова: производство мяса, кормление, экстерналии, засоление, устойчивое развитие, кормовая база.

INTEGRATING MEDICAL AND PILGRIMAGE TOURISM IN SAMARKAND REGION: OPPORTUNITIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Xoliqov N. A., Sultonov A. A.

– “Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti

Introduction. Tourism is increasingly becoming one of the most dynamic sectors of the global economy, contributing not only to economic growth but also to cultural exchange, social well-being, and regional development. In

Uzbekistan, the tourism sector has been recognized as a strategic industry with high potential for diversification and integration with other fields. Among the various directions, pilgrimage tourism and medical tourism have emerged as two promising segments that can complement each other in unique ways.

The Samarkand region, known worldwide for its architectural marvels, ancient heritage, and spiritual landmarks, already attracts millions of pilgrims and cultural tourists annually. At the same time, Uzbekistan has started to develop its medical tourism sector by modernizing clinics, promoting traditional healing practices, and building sanatoriums that cater to both domestic and international visitors. However, these two types of tourism—pilgrimage and medical—are still developing separately. Their integration could provide a new model of sustainable tourism development in the region, enhancing its competitiveness in the international market.

This article explores the opportunities, challenges, and strategic solutions for integrating medical and pilgrimage tourism in the Samarkand region, with a focus on achieving sustainable development and inclusive growth.

Analysis of literature on the topic. In economic literature and scientific works on the field of tourism, the theoretical and methodological aspects of tourism development have been covered by many foreign scholars, including: G. Richards, J. Wilson, Richard George, Brian King, A.Yu.Aleksandrova, I.T.Balabanov, M.A.Zhukova, M.B.Birzhakov, Yu.A.Barzikin, N.I.Kabushkin, R.V.Kolotova, A.E.Saak, V.A.Kvartalnov and others. [3].

In the study of tourism, such domestic scientists as Q.Kh. Abdurakhmanov, N.T.Tokhliyev, M.Q.Pardayev, I.S.Tukhliyev, B.N.Navruz-Zoda, A.A.Eshtayev, B.Sh.Safarov, O.M.Pardayev, M.T.Aliyeva, A.N.Norchayev, A.T.Mirzayev, N.S.Ibragimov, and other economists are conducting research. [2].

At the same time, various aspects of the development trends of the tourism sector, as well as issues such as increasing the tourist competitiveness and attractiveness of tourist areas, were widely discussed.

Research methodology. The research was conducted using methods such as analysis and synthesis, abstract-logical analysis, econometrics, observation, comparison, correlation, regression, statistical and economic analysis.

Analysis and results. Pilgrimage Tourism. Pilgrimage tourism refers to the movement of individuals for religious or spiritual purposes, often to sacred sites, shrines, and monuments. It is one of the oldest forms of tourism, historically motivating large-scale human mobility. Pilgrimage sites also serve as cultural and educational hubs, where religious values are preserved and transmitted. [2]. In Samarkand, key pilgrimage sites include the mausoleum of Imam Bukhari, Shahi Zinda necropolis, Khoja Doniyor complex, and the shrines of many other religious figures. These places attract not only domestic pilgrims but also international visitors from across the Muslim world. [1]. Medical Tourism. Medical tourism involves traveling across borders to receive healthcare services, ranging from wellness and preventive care to specialized treatments and surgeries. This sector has become increasingly globalized, driven by the rising cost of healthcare in developed countries and the desire for affordable, high-quality services in developing economies.

Uzbekistan's medical tourism is based on a combination of modern clinics, wellness centers, and sanatoriums, many of which are located near natural springs and healing environments. In addition, traditional medicine—herbal remedies, spiritual healing, and alternative therapies—forms an integral part of the country's medical heritage.

The integration of pilgrimage and medical tourism involves creating hybrid tourism products where visitors can satisfy both their spiritual and healthcare needs. Such integration is already practiced in countries like Turkey, Iran, and Saudi Arabia, where pilgrims also seek wellness treatments, alternative medicine, or modern healthcare services.

The Samarkand region is one of the most visited areas in Uzbekistan due to its historical, cultural, and religious heritage. Its tourism industry is dominated by pilgrimage and cultural tourism, supported by UNESCO-recognized monuments. However, medical tourism is still in its early stages of development.

- Pilgrimage Tourism: The annual influx of pilgrims to Samarkand is growing steadily. The Imam Bukhari complex alone attracts thousands of visitors from countries like Indonesia, Malaysia, Turkey, and Pakistan. Domestic pilgrims from all over Uzbekistan also consider Samarkand a spiritual center.

- Medical Tourism: Uzbekistan has invested in sanatoriums such as “Chor-Chinor,” “Samarkand Sanatorium,” and several private clinics offering dental, ophthalmological, and cosmetic treatments. Traditional medicine, particularly herbal treatments and healing baths, is also gaining popularity.

Challenges:

- ✓ Weak integration between medical and pilgrimage services.
- ✓ Lack of tailored tourism packages combining healthcare and religious visits.
- ✓ Limited international marketing strategies.
- ✓ Insufficient transport and accommodation facilities near pilgrimage and medical centers.

Despite these opportunities, several challenges may hinder the integration of medical and pilgrimage tourism:

1. **Infrastructural Gaps.** Many pilgrimage sites lack sufficient accommodations, modern transport, and healthcare facilities nearby;

2. **Shortage of Skilled Personnel.** There is a need for professionals who are simultaneously knowledgeable about healthcare and tourism services;

3. **Regulatory and Ethical Issues.** Pilgrimage tourism involves religious sensitivity, while medical tourism requires strict adherence to international healthcare standards. Balancing both requires careful regulation;

4. **Marketing Limitations.** Uzbekistan's integrated tourism products are not widely promoted on international platforms. Awareness among foreign tourists is still low.

To address the challenges and fully exploit the opportunities, the following strategic solutions are recommended: **Infrastructure Development.** Investment in roads, accommodations, and healthcare facilities near pilgrimage sites.

Special medical centers can be established within close reach of spiritual complexes; Human Capital Development. Training programs for medical staff in hospitality and foreign languages, as well as for tourism professionals in healthcare basics, to create a pool of versatile specialists; Public-Private Partnerships (PPP). Encouraging collaboration between government, private clinics, tour operators, and religious institutions to create integrated tourism services; Digital Marketing and Branding. Promoting Samarkand under the brand “Spiritual and Healing Destination” on international tourism platforms, with emphasis on affordability, authenticity, and cultural richness; Policy Support. Developing legal frameworks that regulate both medical standards and respect for religious traditions, ensuring visitor trust and safety.

During the research, we identified the factors affecting the volume of tourist services (Y) in Samarkand region.

In this study, we test the following 2 hypotheses:

H0 — the effect of at least one of the factors X1, X2, X3, X4, X5, X6, X7, X8, X9, X10 on Y is statistically significant.

H1 — the effect of none of the factors X1, X2, X3, X4, X5, X6, X7, X8, X9, X10 on Y is statistically significant. [4].

After some calculations we found out the indicators of volume of tourist services in Samarkand region for 2010-2024 and the trend line adapted to this graph (Figure 1)

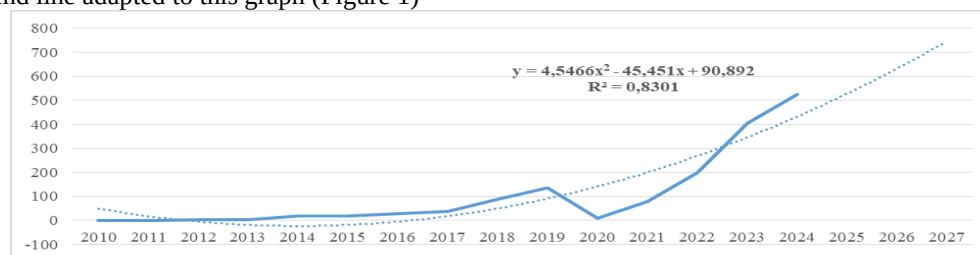

Figure 1. Indicators of volume of tourist services in Samarkand region for 2010-2024 and the trend line adapted to this graph

*Source: Created by the author based on information from the Samarkand Regional Tourism Department

Based on Figure 1, this fitted trend line explains the graph of the volume of tourism services in Samarkand region with 83% accuracy. We will try to find the values of for 2025-2027 (Table 1).

Table 1. Forecast values of the volume of tourist services in Samarkand region for 2025-2027

Years	The volume of tourist services in Samarkand region, million dollars
2025	527,6056
2026	632,1924
2027	745,8724

*Source: Calculated by the author using Excel programm

According to the data presented in table 4, the volume of tourist services in Samarkand region will amount to 527 million 605 thousand 600 dollars in 2025, and by 2027 this figure will increase to 745 million 872 thousand 400 dollars. This steady increase highlights the growing importance of the tourism sector in the region’s economy and reflects positive expectations for its development. The data suggests that with continued investment and strategic planning, Samarkand is poised to significantly strengthen its position as a key tourist destination in Uzbekistan and the broader Central Asian region.

Conclusion and suggestions. The integration of medical and pilgrimage tourism in the Samarkand region represents a unique opportunity for Uzbekistan to diversify its tourism sector, strengthen its international competitiveness, and achieve sustainable development. While significant challenges remain—particularly in infrastructure, human capital, and marketing—strategic interventions can overcome these barriers.

The integration of medical and pilgrimage tourism in the Samarkand region offers multiple opportunities:

1. Creation of “Healing and Pilgrimage” Packages. Tour operators can design special tours that include visits to sacred sites alongside stays at wellness centers or clinics. For example, a week-long package could involve pilgrimage visits followed by spa treatments, herbal therapies, or medical check-ups.
2. Development of Wellness Centers Near Pilgrimage Sites. Building or upgrading wellness facilities near Imam Bukhari or Shahi Zinda would allow visitors to combine their spiritual journey with physical and mental healing.
3. Promotion of Traditional Medicine. Uzbekistan has a rich tradition of herbal medicine and spiritual healing, which can be marketed as part of a unique “holistic tourism” experience. This could attract both Muslim pilgrims and wellness tourists from Europe and Asia.
4. Attracting Foreign Visitors. Pilgrims from countries such as Indonesia, Malaysia, and Turkey are also interested in healthcare services. By offering affordable treatments in combination with religious visits, Uzbekistan can position Samarkand as a regional hub.
5. Community Involvement. Local communities can be trained to provide hospitality services such as family guesthouses, local food, handicrafts, and guided tours, ensuring that economic benefits are widely distributed.

By creating innovative tourism packages, investing in wellness centers, promoting traditional medicine, and engaging local communities, Samarkand can become a regional hub for both spiritual and medical healing. In the long term, this integration will not only enhance the well-being of visitors but also improve the socio-economic conditions of local communities, making tourism a true driver of inclusive growth.

Expected Economic and Social Outcomes. Integrating medical and pilgrimage tourism will generate significant benefits for the Samarkand region:

Economic Growth: Increased inflow of tourists, higher foreign exchange earnings, and greater demand for local services.

Employment: New jobs in healthcare, tourism, and hospitality sectors.

Healthcare Improvement: Expansion of clinics and wellness centers will also improve services for local residents.

Cultural Exchange: International visitors will experience Uzbek traditions, cuisine, and lifestyle, enhancing cultural diplomacy.

Regional Branding: Samarkand will be positioned as a unique destination combining spirituality and healing, boosting its global recognition.

REFERENCES

1. Eshtayev A.A. Globallashuv sharoitida turizm industriyasini boshqarishning marketing strategiyasi (O'zbekiston Respublikasi turizm tarmog'i misolida). DSc. Dissertatsiya avtoreferati – Samarqand. 2019.-246 b.;
2. Mirzayev A.T. O'zbekistonda turistik-rekreatsiya faoliyatini boshqarish metodologiyasini takomillashtirish. DSc. diss. avtoref. – Toshkent, 2021. –68 b.;
3. Xoliqov N.A. "Ziyorat turizmiga oid destinatsiyalarni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish (Samarqand viloyati misolida)" PhD dissertatsiyasi, Samarqand-2024, 81-87 b.;
4. Chaddock, R. E. (1925). Principles and methods of statistics. Houghton Mifflin. https://archive.org/details/principlesmethod0000chad/page/n5/mode/2up?utm_source=chatgpt.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Samarqand viloyatida tibbiy va ziyorat turizmini integratsiya qilish orqali barqaror turizmni rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Viloyatning boy ma'naviy merosi, jumladan Imom Buxoriy va Shohi Zinda kabi muqaddas maskanlar bilan bir qatorda, tibbiy va sog'lomlashtirish xizmatlari imkoniyatlari ham yoritilgan. Tadqiqotda "davolanish va ziyorat" paketlarini yaratish, an'anaviy tabobatni targ'ib qilish va xalqaro sayyohlarni jalb etish kabi imkoniyatlari bilan birga, infratuzilma muammolari, malakali kadrlar yetishmasligi va marketingning sustligi kabi muammolar ham ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ziyorat turizmi, barqaror rivojlanish, sog'lomlashtirish xizmatlari, ma'naviy meros, turizm integratsiyasi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются возможности устойчивого развития туризма в Самаркандской области через интеграцию медицинского и паломнического туризма. Подчеркивается богатое духовное наследие региона, включая святыне места, такие как Имам Бухари и Шахи Зинда, а также возрастающий потенциал медицинских и оздоровительных услуг. В исследовании определены ключевые возможности, включая создание пакетов «лечение и паломничество», продвижение традиционной медицины и привлечение международных туристов, а также обозначены существующие проблемы — инфраструктурные ограничения, нехватка квалифицированных кадров и слабый маркетинг.

Ключевые слова: паломнический туризм, устойчивое развитие, оздоровительные услуги, духовное наследие, интеграция туризма.

Annotation: This article examines the potential of integrating medical and pilgrimage tourism in the Samarkand region of Uzbekistan. By combining the region's rich spiritual heritage with emerging medical and wellness services, Samarkand can position itself as a unique destination for both healing and spiritual enrichment. The study identifies key opportunities and challenges, offering strategic solutions for sustainable development. Integrating these sectors is expected to boost economic growth, enhance global competitiveness, and improve community well-being.

Key words: pilgrimage tourism, sustainable development, wellness services, spiritual heritage, tourism integration.

УДК: 336.71/336.273.22

РАСТУЩИЙ ТЕМП ПРОСРОЧЕННЫХ ЗАДОЛЖЕННОСТЕЙ КАК ОДНО ИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ НЕ КАЧЕСТВЕННОЙ АВТОМАТИЗАЦИЙ ПРИ КРЕДИТОВАНИИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Аимбетов А. Д.

Каракалпакский государственный университет

Актуальность исследования. Хотя объем малого бизнеса в узбекской экономике постоянно увеличивается, доступ к финансированию, особенно к банковским кредитам, остается актуальной проблемой. Несмотря на то, что в сфере кредитования малого бизнеса за последние годы произошли позитивные изменения, на практике малый бизнес все еще сталкивается с ограниченным доступом к широкому кругу финансовых услуг.

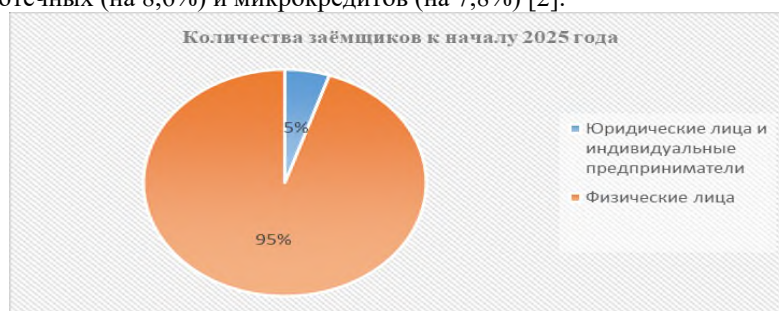
Основные проблемы кредитования определяются следующим: Недостаточное залоговое обеспечение. При выдаче кредитов банки, как правило, требуют в качестве залога недвижимость или высоколиквидные активы. У малого бизнеса таких активов зачастую нет. Высокие процентные ставки. Средняя годовая ставка по банковским кредитам составляет около 22–28%, что увеличивает финансовую нагрузку на малый бизнес. Сложность бюрократических процедур. Подготовка и согласование необходимых документов для получения кредита отнимают много времени и ресурсов. Незрелость системы кредитной истории и рейтинга. Поскольку владельцы малого бизнеса зачастую не имеют официальной финансовой истории, банки считают их высокорискованными [1]. Анализ свидетельствует, что львиная доля кредитов, предоставляемых малому бизнесу, приходится на краткосрочные займы. Такая тенденция ограничивает возможности предпринимателей реализовывать инновационные проекты или вкладывать средства в долгосрочные инвестиции, связанные с расширением производства. Государство реализует ряд мер финансовой поддержки малого бизнеса. Например: Льготные кредиты предоставляются в рамках таких программ, как «Молодежная тетрадь», «Женская тетрадь»; Внедрены программы субсидирования для покрытия части процентных расходов для малого бизнеса; Развиваются механизмы гарантий и страхования кредитов через «Фонд поддержки предпринимательства».

Однако недостаточное продвижение этих возможностей среди населения, недостаток информации и осторожная политика банков по-прежнему не позволяют использовать их в полной мере.

Основная часть. В Узбекистане финансовая поддержка малого бизнеса признана одним из приоритетных направлений государственной политики. Несмотря на то, что реформы, проводимые в этой сфере в последние годы, дали определённые результаты, статистический анализ показывает, что в этой сфере всё ещё существуют проблемы, требующие решения. В частности, по состоянию на 1 января 2025 года количество действующих договоров с наличием задолженности выросло на 33,6% по сравнению с аналогичным показателем на 1 января 2024 года и составило почти 7,5 миллиона. Число заёмщиков за тот же период увеличилось на 20% и достигло около 5 миллионов человек. На начало 2025 года 94,9% от общего количества заёмщиков составили физические лица, а 5,1% – юридические лица и индивидуальные предприниматели. Среди физических лиц, имеющих задолженность по кредитам, 54,4% составляют мужчины, а 45,6% – женщины.

Проблемные кредиты отражаются в невыполнении заёмщиками своих обязательств перед банком как по основному долгу и по процентам. Сам ущерб выражается в следующих моментах:

В динамике по видам кредитов по сравнению с предыдущим годом наибольший рост отмечен по кредитным картам – в 2,3 раза. Также увеличилось количество микрозаймов (на 54,4%), образовательных кредитов (на 19,8%), ипотечных (на 8,6%) и микрокредитов (на 7,8%) [2].

Источник: Центральный банк

Рис. 8. Количество заёмщиков к началу 2025 года

В целях предотвращения кредитных рисков, а также для проведения качественной и комплексной оценки платежеспособности клиентов посредством скоринга, особое значение приобретают полнота охвата и обмен информацией. С этой целью указом президента Республики Узбекистан от 5 октября 2020 года № 6079 "Об утверждении стратегии "Цифровой Узбекистан-2030" и мерах по ее эффективной реализации" была утверждена стратегия "Цифровой Узбекистан—2030" [3].

Указом президента Республики Узбекистан от 12 мая 2020 года № 5992 утверждена "Стратегия реформирования банковской системы Республики Узбекистан на 2020-2025 годы". Стратегия также определяет комплексную трансформацию коммерческих банков с государственной долей в качестве одного из приоритетных направлений реформирования банковской системы, внедрение современных стандартов банковского дела, информационных технологий и программных продуктов, продажу пакета государственных акций в банках на основе конкурентных продаж инвесторам с необходимым опытом и знаниями.

Что дает потребителю оцифровка банка: потребитель сможет пользоваться банковскими услугами в любое время и по любым каналам: офис банка, центр, видеосвязь, банкомат, мобильный и интернет-банкинг, чат-боты, социальные сети и мессенджеры; клиенту не нужно приходить в офис банка, он может удаленно получить любую услугу: открытие карты, выдачу кредита, открытие вклада и т.д., при условии доставки на дом; услуги персонализированы. Благодаря большим данным банки будут иметь много информации о клиентах, что позволит покончить с различными формальностями.

Система обмена кредитной информацией включает в себя Государственный реестр кредитной информации (ГРКИ) при Центральном банке, а также кредитные бюро «Кредитно-информационный аналитический центр (КИАЦ)» и «CRIF Кредитно-информационные услуги». В государственном реестре кредитной информации аккумулируются сведения о поданных заявках, заключённых договорах и последующих операциях по банковским продуктам, таким как кредиты, лизинг, факторинг и банковские гарантии, предоставляемые коммерческими банками. В 2024 году в ГРКИ была начата подача данных от небанковских кредитных организаций – микрофинансовых организаций и ломбардов, – а также приём сведений о факторинговых услугах и банковских гарантиях. В дополнение к этому, для расширения аналитических и контрольных возможностей было организовано сбор дополнительной и уточняющей информации.

Для обеспечения качества поступающей кредитной информации, была продолжена работа по инвентаризации данных, и в течение прошлого года все выявленные ошибки и недостатки, касающиеся кредитной информации, были полностью устранены в сотрудничестве с коммерческими банками.

В целях предотвращения ошибок при подаче информации, а также повышения качества и достоверности данных, были разработаны различные логические проверки, которые внедрены в программное обеспечение.

На основе бизнес-аналитической платформы (Business Intelligence) ГРКИ налажено автоматическое формирование отчетов и аналитической информации, а также внедрены несколько программных модулей, позволяющих коммерческим банкам объективно оценивать риски в собственных кредитных портфелях.

По состоянию на 1 января 2025 года, общее количество субъектов, информация о которых содержится в базе Кредитного бюро КИАЦ, составило 15,0 млн, из них 95,9% (около 14,4 млн) приходится на физических лиц, и 4,1% (612,8 тыс.) – на юридических лиц. В течение 2024 года количество пользователей кредитной информации, заключивших договоры с Кредитным бюро КИАЦ, увеличилось на 143 (в основном за счет ритейлеров и других организаций) и составило 773.

Также в 2024 году количество поставщиков кредитной информации в бюро выросло на 140, и по состоянию на 1 января 2025 года достигло 777. В настоящее время Кредитное бюро КИАЦ предоставляет банкам и небанковским кредитным организациям более 60 видов кредитных отчетов.

В течение 2024 года банки и небанковские организации получили в Кредитном бюро КИАЦ в общей сложности 106 166,9 тыс. кредитных отчетов, из которых 79 416,6 тыс. (74,8%) приходится на коммерческие банки, 25 676,5 тыс. (24,2%) – на небанковские кредитные организации (микрофинансовые организации, ломбарды), а также лизинговые, страховые, розничные и прочие компании. Кроме того, 1 073,8 тыс. отчетов (1,0%) были получены физическими и юридическими лицами – субъектами кредитной информации.

Таблица 1. Количество пользователей кредитной информацией, в ед

Организации	2019 год	2020 год	2021 год	2022 год	2023 год	2024 год
Коммерческие банки	30	32	33	31	35	35
Микрофинансовые организации	55	59	68	83	84	97
Ломбарды	60	62	70	80	84	92
Лизинговые организации	3	5	8	20	31	36
Страховые организации		1	1	4	8	11
Розничные организации (ритейлеры)	13	70	175	261	388	502
Всего	161	229	355	479	630	773

Источник: Центральный банк

Для физических лиц и субъектов предпринимательства – пользователей кредитной информации – была усовершенствована система получения данных о кредитной истории в дистанционном (онлайн) формате.

В частности, была запущена новая услуга “FREEZE”, позволяющая субъектам кредитной информации временно приостанавливать доступ к своей кредитной истории. Также на платформе “my.gov.uz” были реализованы функции активации и деактивации сервисов “FREEZE” и “SMS уведомление”.

В 2024 году было запущено мобильное приложение Кредитного бюро КИАЦ, через которое пользователи могут бесплатно и в режиме реального времени: получать данные о кредитной истории, отслеживать скоринговый балл и сводную информацию о кредитной активности, управлять сервисами “FREEZE” и “SMS-уведомление”, осуществлять различные виды платежей. В 2025 году был внедрён обновлённый интерфейс Залогового реестра, что обеспечило коммерческим банкам, микрофинансовым организациям, Государственному налоговому комитету, а также органам дознания и следствия возможность пользоваться всеми функциями реестра через собственные внутренние информационные системы.

Благодаря созданному веб-сервису банки и небанковские кредитные организации получили возможность получать сведения через информационную систему нотариусов, накладывая и снимая обременения, а также осуществлять доступ к информации из информационной системы ГУБДД МВД. Также введена практика предоставления информации о статусе записи (активная или удалённая) при поиске через систему Залогового реестра, а также выдачи копий записей с QR-кодом, подтверждающим наличие или отсутствие такой записи.

Благодаря интеграции с платёжной системой Рауме, расширены возможности по приёму платежей от физических лиц за услуги Залогового реестра. Введена система отправки SMS-уведомлений на номера владельцев имущества при внесении или удалении записи в Залоговом реестре.

Кроме того, Залоговый реестр был интегрирован с порталом my.gov.uz, что позволило физическим и юридическим лицам осуществлять онлайн-поиск по базе данных реестра.

Была также реализована интеграция между системой «Цифровое правительство» (Межведомственная интеграционная платформа) и системой «Залоговый реестр». Это позволило обеспечить адресное, проактивное и оперативное предоставление мер государственной социальной поддержки.

В рамках развития международного сотрудничества, при поддержке экспертов Международной финансовой корпорации была проведена оценка деятельности Залогового реестра. По её итогам определены меры по повышению точности данных, улучшению качества сервисов и внедрению новшеств. Создан веб-сервис, предоставляющий доступ к информации Залогового реестра через платформы факторинга.

Кредитное бюро КИАЦ было интегрировано с системой Залогового реестра, что позволило физическим и юридическим лицам – пользователям бюро – получать копии записей через сайт infokredit.uz.

Для получения информации о наличии обременений и арестов в отношении специальной техники, а также другой важной информации об указанном имуществе, в 2025 году было утверждено Соглашение о подключении реестра залогов к информационной системе Инспекции по контролю за агропромышленным комплексом при Кабинете Министров. По состоянию на 1 января 2025 года число пользователей реестра залогов достигло 1 914, увеличившись на 635 по сравнению с предыдущим годом.

Количество новых записей о правах на залоговое имущество, внесённых пользователями в реестр, превысило 530 тыс. Коммерческие банки, в свою очередь, направили в автоматизированную информационную систему «Нотариус» Министерства юстиции более 135 тыс. уведомлений о наложении обременений и свыше 134 тыс. – об изменении статуса залогового имущества.

Общее количество активных записей в базе данных Залогового реестра на 1 января 2025 года составило около 1,4 млн. При этом к существующим записям было внесено свыше 45,8 тыс. изменений. Пользователям выдано почти 323 тыс. копий записей, а количество удалённых записей из реестра превысило 724 тыс.

Заключение. Несмотря на то, что в Узбекистане наблюдается тенденция к автоматизации банковской сферы, темпы ее развития пока остаются недостаточными, особенно в государственном секторе. Это объясняется сложностями интеграции существующих систем, необходимостью переподготовки персонала и значительными финансовыми вложениями, требуемыми для цифровизации. Хотя процесс и запущен, его необходимо ускорить, чтобы соответствовать современным стандартам и повысить эффективность банковской деятельности. Что касается стратегии и управления кредитной организацией в целом, то для автоматизации управления необходимо внедрить межстранные функции - возрожденные системы, поддерживающие общекорпоративные функции (стратегическое планирование, управление слияниями и поглощениями, управление бизнес-процессами, методологическая поддержка), а также инновации, краудсорсинг и электронный документооборот. Важно обеспечить возможность обмена документами с клиентами не только в отношении юридических лиц, но и физических лиц с использованием электронных цифровых подписей, а также наличие единого склада документов с цифровой печатью (договоров, клиентских документов).

Технологические услуги являются инструментом и движущей силой для изменения бизнес-стратегий и достижения положительных финансовых результатов. Деятельность кредитной организации в этом направлении продвигается на качественно новый уровень, позволяя ей стать более привлекательной для клиента, в то время как бездействие может привести к тому, что участник будет вытеснен с рынка.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аминов С.Д. Совершенствование практики кредитования малого бизнеса. International scientific journal «MODERN SCIENCE AND RESEARCH» VOLUME 4 / ISSUE 7 / UIF:8.2 / <https://doi.org/10.5281/zenodo.16162817>
2. Центральный банк Республики Узбекистан. Годовой отчет 2024. <https://cbu.uz/ru/>
3. <https://lex.uz/uz/docs/5031048>

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы общих понятий кредитного риска в малом и среднем бизнесе. Акцентируется внимание на проблемах и недостатках существующих методик, в частности о высоком уровне просроченной задолженности, низком уровне автоматизации. Сформулирован вывод, что в Узбекистане наблюдается постепенная, но всё ещё недостаточная автоматизация банковской сферы, особенно в государственном секторе, что обусловлено сложностью интеграции старых систем, необходимостью обучения персонала и значительными финансовыми затратами на цифровизацию. Процесс идёт, но требует ускорения для соответствия современным требованиям и повышения эффективности.

Ключевые слова: кредитный риск, кредитная политика, кредит, коммерческий банк, задолженность.

Annotation. This article examines the general concepts of credit risk in small and medium-sized businesses. It highlights the problems and shortcomings of existing methods, particularly the high level of overdue debt and low levels of automation. It concludes that Uzbekistan is seeing gradual, but still insufficient, automation of the banking sector, particularly in the public sector, due to the complexity of integrating legacy systems, the need for staff training, and the significant financial costs of digitalization. The process is ongoing, but requires acceleration to meet modern requirements and improve efficiency.

Key words: credit risk, credit policy, loan, commercial bank, debt.

Izoh. Ushbu maqolada kichik va o'rta biznesdagi kredit riskining umumiy tushunchalari ko'rib chiqiladi. Unda mavjud usullarning muammolari va kamchiliklari, xususan, muddati o'tgan qarzdorlikning yuqori darajasi va avtomatlashtirishning past darajasi ko'rsatilgan. Unda O'zbekistonda eski tizimlarni integratsiyalashning murakkabligi, kadrlar malakasini oshirish zarurati va raqamlashtirishning katta moliyaviy xarajatlari tufayli bank sektori, xususan, davlat sektori bosqichma-bosqich, lekin hali ham yetarli darajada avtomatlashtirilmayapti, degan xulosaga keldi. Jarayon davom etmoqda, ammo zamonaviy talablarga javob berish va samaradorlikni oshirish uchun tezlashtirishni talab qiladi.

Kalit so'zlar: kredit tavakkalchiligi, kredit siyosati, kredit, tijorat bank, qarzdorlik.

TURIZMDI STRATEGIYALIQ TARAW SIPATINDA RAWAJLANDIRIWDIŇ OBYEKTIV ZÁRÚRLIGI

Kaypnazarova G. X.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kirisiw. Turizm dúnyanıń kóplegen mámleketlerinde ekonomikanıń áhmiyetli tarawı bolıp, aymaqlardı rawajlandırıwdıń tiykarǵı usıllarınan biri bolıp esaplanadı. Tarawdıń tabıslı rawajlanıwı kóplegen faktorlarǵa, atap aytqanda, sociallıq-ekonomikalıq hám huqıqıy tiykarlarǵa baylanıslı. Turizm - bul ekonomikanıń arnawlı tarawı hám insan iskerliginiń ózine say kórinisi esaplanadı. Turizm tarawınıń milliy ekonomikaǵa unamı tásiri mámlekette ol tek ǵana hár tárepleme rawajlanǵanında kórinedi, yaǵnıy turizm tarawınıń nátiyjelliligine onıń mámlekettegi basqa social-ekonomikalıq tarmaqlar menen parallel halda hám óz ara baylanısta rawajlanıwı nátiyjesinde erisiledi. Turizm tarawı jergilikli xalıq hám sırt el puqaraları baratuǵın mámleket yamasa regionlardıń tariyxı, ol jerdegi tariyxıy arxitekturalıq obyektlar, jergilikli xalıqtıń úrp-ádetleri, dástúrleri, máresimleri boyınsha bilimlerin arttırıwı, dem alıwı hám emleniwine sháráyatlar jaratıp beriw menen bir qatarda usı mámleket yamasa aymaq ekonomikasına tikkeley valyutalar aǵımın alıp keliwge, jergilikli xalıqtıń jasaw sháráyatın arttırıw hám olardı jumıs penen támiyinlewge járdemlesedi. Turizm tarawı milliy ekonomikanıń óz aldına tarmaq sipatında ózgesheligi menen ajralıp turadı, onıń ónimi belgili túrdegi xızmetlerden paydalanıwǵa beriletuǵın huqıq bolıp, bul xızmetlerdiń ózi bolsa, ekonomikanıń basqa tarmaqlarında jaratıladı.

Mámleketimiz turizm tarawın rawajlandırıwdıń shólkemlestiriw-ekonomikalıq hám metodologiyalıq tárepleri Q.X.Abduraxmonov, M.Q.Pardayev, G.Qudratov, N.Tuxliyev, I.S.Tuxliyev, B.Sh.Safarov, M.T.Alimova, O.X.Xamidov, A.A.Eshayev, M.Aliyeva, A.T.Mirzayev, A.Norchayev, N.S.Ibragimov, A.K.Alimov, J.N.Abiyev, B.D.Ollanazarov, B.Kusekeev, R.Adilchayev, A.Embergenova hám basqalardıń izertlew jumıslarında tereń úyrenilgen. Joqarıda tilge alıńǵan alımlar izertlewlerinde mámleketimiz ekonomikasında turizm tarawın rawajlandırıw máseleleri keń jarıtılıp beriliwine qaramastan, búgingi kúnde ekologiyalıq krizis júzege kelgen mámleketimiz aymaǵında turizm tarawın rawajlandırıwdıń shólkemlestiriw-ekonomikalıq mexanizmlerin jetilistiriw, turizm xızmetleri bazarında sayaxatshılıq shólkemleri xızmetin jetilistiriw, ayrıqsha qorǵalatuǵın tábiyiy aymaqlarda ekologiyalıq turizm ortalıǵın islep shıǵıw, smart arxeologiyalıq turizm baǵdarların islep shıǵıw arqalı tarawdı strategiyalıq turaqlı rawajlandırıwda ishki imkaniyatlarınan paydalanıw perspektivaların izertlew aktual máselelerden esaplanadı.

Tiykargı bólim. Ózbekstanda turizm tarawın rawajlandırıw boyınsha zárúr bolǵan shólkemleskenlik-huqıqiy, nızamlı normativ tiykarlar jaratılıp, dúnyada tarawdıń rawajlanıw tendenciyasına qarap jetilistiriw kelinbeke. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwında da turizm áhmiyetli orındı iyeleydi. Bul respublika ekonomikasınıń ósiwine sezilerli tásir kórsetip, jańa jumıs orınların jaratıw, investiciyalardı tartıw, kishi hám orta biznestiń rawajlanıwına xızmet qılmaqta. Respublika Húkimeti turizمنىń ekonomikaǵa úlesiniń eń áhmiyetli táreplerinen biri bul jańa jumıs orınların jaratıwdan ibarat ekenligin inabatqa alǵan halda, miymanxana xızmetleri, restoranlar, transport xızmetleri, ekskursiya gidleri, ónermentshilik ustaxanaları hám basqa da kóplegen xızmetlerdi rawajlandırıwǵa itibar qaratmaqta. Bunnan tisqari, turizm tarawınıń rawajlanıwı ushın jergilikli xalıqtıń qanıgelegen asırıw, kadrlar tayarlaw, olardı jumıs penen támiyinlew baǵdarında jańa imkaniyatlar jaratılmaqta.

Ózbekstan Respublikasında, sonıń ishinde Qaraqalpaqstanda da turizm tarawı rawajlanıwınıń shólkemlestiriw-huqıqiy tiykarların eki basqışqa bóliwimiz múmkin. Birinshi basqış 1991-2016 jıllardaǵı normativ-huqıqiy hújjetler Ózbekstan Respublikası ǵárezsizliginiń dáslepki jıllarınan baslanǵan bolıp, tiykarınan turizm tarawınıń qalıplesiw dáwirine tiyisli. Degen menen, bul dáwirdegi hújjetlerdiń qabıl etiliwinde, tarawdı huqıqiy tártipke salıw máselesine sistemalı jantasıw bolmastan, logikalıq izbe-izlikke tiykarlanbaǵan, az sandaǵı normativ hújjetlerden ibarat. Ekinshi basqış 2016-jıldan baslap búgingi kúнге shekemgi Ózbekstanda turizm tarawın reformalawǵa ayrıqsha itibar qaratılǵan dáwir baslandı. Házirgi waqıtta milliy ekonomikanıń básikeyge shıdamlılıǵın arttırıwdıń tiykarǵı maqsetlerinen biri tiykarǵı strategiyalıq baǵdarlardı tańlap alıwdan ibarat. Sol sebepli Prezidentimizdiń tikkeley baslaması menen turizm tarawı Ózbekstan ekonomikasınıń strategiyalıq tarmaqlarınan birine aylanıw zárúrligin belgilep bergenin ayrıqsha atap ótsek boladı. Turizm tarawınıń barlıq tiyisli tarmaqlarında sapa jaǵınan strukturalıq ózgerislerdi támiyinleytuǵın rawajlanıwdıń ekinshi basqışına ótiw waqtı keldi.

Rawajlanıwdıń ekinshi basqışına ótiwde bunday qatnas turizm hámme aymaqlardı hám óz-ara baylanıslı tarmaqlardı kompleksli túrde jedel rawajlandırıwdıń jetekshi kúshine, ekonomikanı diversifikaciyalaw, strukturalıq ózgeris hám turaqlı rawajlanıwdıń drayverine aylandırıw zárúr ekenligin bildiredi.

Dúnya júzlik turizm shólkemi (DJTSH) hám turizm boyınsha Parlamentler aralıq konferensiyasında qabıl etilgen Gaaga deklaraciyası 1989-jılı 14-aprelde birinshi ret turizmdi awıl xojalıǵı, sanaat, bilimlendiriw, sociallıq támiynat sıyaqlı tiykarǵı baǵdarlar sıyaqlı mámleketti kompleksli rawajlandırıw rejesiniń quramlıq bólegi sıpatında ilájlar qabıl etiw zárúrligin belgiledi hám basqa social-ekonomikalıq háreket sıyaqlı turizm rásmiy túrde tarmaq sıpatında tán alındı hám mámleket tárepińen itibar beriliwi atap ótilgen edi [3].

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2016-jıl 2-dekabrdegi "Ózbekstan Respublikasınıń turizm tarawın jedel rawajlandırıwdı támiyinlew ilájları haqqında"ǵı PP-4861-sanlı Pármanı menen turizm boyınsha Parlamentler aralıq konferensiyada qabıl etilgen Gaaga deklaraciyasında tek ǵana turizm rásmiy túrde tarmaq sıpatında tán alındı, sonday-aq Jańa Ózbekstanda turizmge strategiyalıq sektor statusınıń beriliwi onı mámleket ekonomikasınıń drayveri bolıwına tiykar salındı hám onı sırt eller arasındadıǵı qatnasılardıń jańa basqışına alıp shıqtı [1]. Sol sebepli, milliy ekonomikanıń strategiyalıq sektori, yaǵnıy drayveri sıpatında turizmdi jedel rawajlandırıw ushın qolaylı ekonomikalıq hám shólkemlestiriwshilik-huqıqiy sháráyatlar jaratıw, aymaqlardıń úlken turizm potencialınan jáne de nátiyjelli paydalanıw, oǵan jaqın bolǵan ekonomika tarmaqların klaster usılında rawajlandırıw, milliy turizm brendin jaratıw hám onı dúnya bazarlarında úgit-násiyatlaw esabınan Ózbekstannıń unamlı kelbetin kórsetiw talap etilmekte.

Mámleketimizde turizm tarawın ekonomikanıń drayveri sıpatında rawajlandırıw isbilermenlik hám investiciyalıq belsendiliktiń artıwına, byudjetke valyuta túsimin támiyinlewge, miymanxana hám infrastrukturalardıń jaqsılanıwına jáne xalıq aralıq baylanıslardıń keńeyiwine alıp keledi. Ózbekstan zamanagóy turizm industriyasın milliy ekonomikanıń drayverine aylandırıw ushın barlıq kerekli dereklerge iye bolıp, Ullı Jipek jolınıń boyında jaylasqan watanımız qolaylı tábiyiy-iqlım sháráyatına, bay tariyxıy, mádeniy miyrasqa, házirgi waqıtta hám ishki hám xalıq aralıq turizmdi rawajlandırıw ushın joqarı potencialǵa iye ekenligi dúnya jámiyetshiligi tárepińen tán alınbaqta.

Ósiw drayveri túsiniǵı hám onıń ekonomika ushın áhmiyetine názer taslasaq, ekonomikalıq rawajlanıwdıń drayverleri innovaciyalıq ózgerislerge, mámlekettiń ekonomikalıq siyasatın ózgeritiwge, ilim, bilimlendiriw, insan kapitalın qollap-quwatlawǵa, miynet ónimdarlıǵın arttırıw, miynet haqı, biznes hám óndiriske, investiciyalardı tiykarlanǵan boladı. Rawajlanıw drayveri bolsa, ekonomikalıq ósiwdiń katalizatorları bolıp, olar kóp tarmaqlı baylanıslar hám birge islesiw arqalı barlıq tarawlarda ekonomikalıq turaqlılıqqa tiykar jaratadı.

Búgingi kúnde turizm kóplegen zamanagóy mámleketler ekonomikasınıń tiykarǵı tarmaqlarınan biri esaplanıp, byudjet dáramatların arttırıwdan tisqari, transport hám kommunikaciya, qurılıs hám awıl xojalıǵı sanatatınıń rawajlanıwın xoshametleydi, bul bolsa óz nábwetinde qosımsha jumıs orınların jaratılıwına alıp keledi. Dúnya júzlik turizm hám sayaxatlar keńesi tárepińen ótkerilgen izertlew boyınsha, 2019-jılı hár tórtinshi jańa jumıs ornı sayaxat hám

turizm tarawında jaratılğan, barlıq jumıs orınlarınıń 10,6% (334 mln.adam) jáhán JIO niń 10,4% turizmge tuwra kelgen [4]. Jańa Ózbekstanda turizm ekonomikanıń strategiyalıq tarmaqlarınan biri sıpatında belgileniwi nátiyjesinde húkimet tárepinen qabıl etilgen bir qatar páрман hám qararlar tiykarında bul tarawda úlken ózgerisler ámelge asırılmaqta. Atap aytqanda, sırt el puqaralarınan elimizge keliw ushın viza talap etilmeytuǵın mámleketler sanı 9 dan 86 ǵa jetkerildi, 53 mámleket ushın "elektron viza" sisteması engizildi. Turizm ushın qıyın bolǵan usı jıldı tarawdaǵı subyektlér hár tárepleme qollap-quwatlanbaqta, olarǵa subsidiya hám ssudalar ajratılmaqta. Sonıń menen birge, Qaraqalpaqstanda turizm subyektléri sanı jıldan-jılǵa kóbeyip, kórsetiletuǵın xızmetler sapası artpaqta. Qaraqalpaqstan Respublikası Turizm basqarması maǵlıwmatlarına kóre, 2025-jıl 1-yanvar jaǵdayına respublika boyınsha jámi jaylastırıw orınları sanı 112 ni qurap, sonnan 30 miymanxana, 28 xostel, 3 otaw úyi hám 51 miyman úyi bolıp tabıladı. 2024-jıldı 2 miymanxana, 3 xostel, 1 otaw úyi hám 6 miyman úyi jańadan shólkemlestirilip, olar házirgi kúnde óz jumısın baslaǵan. Bul jaylastırıw orınları e-mehmon.uz sistemasında jumıs alıp barmaqta. Respublika boyınsha 67 turopoperator hám 13 turagent jumıs alıp barmaqta. Bulardan 10 turopoperator hámde 10 turagent 2024-jıldı shólkemlestirilgen. Qaraqalpaqstan Respublikasına 2024-jıldı 200 mınnan artıq shet elli hám 2240 mın ishki turistlerdiń sayaxatları shólkemlestirilgen bolıp, 2024-jıldı turizm xızmetleri eksporti kólemi 36,5 mln. AQSh dolların quraǵan [6]. Álbette, tarawdıń rawajlanıwı jaratılğan bekkem hám jetilistirip barılatuǵın huqıqıy tiykarlarǵa, berilip atırǵan jeńillik hám preferenciylarǵa, sonday-aq, investiciylarǵa bolǵan ashıqlıq siyasatına baylanıslı. Elimizdiń turizm ónimin islep shıǵıwda, kiriwshi hám ishki turizm segmentlerin, turizm túrlerinen ásirese zıyarat hám ekoturizmdi rawajlandırıwda barlıq imkaniyatlarımız boyınsha salıstırmalı artıqmashlıqlarǵa iye ekenimizdi kórsetpekte. Turizm tarawı milliy ekonomikanıń kóplegen qońsı tarmaqlarına tikkeley hám tikkeley bolmaǵan baylanısta ekenligi tómendegi súwrette sawlelengen.

1-súwret

Turizm tarawı	
Tikkeley baylanıslı	Tikkeley baylanıslı bolmaǵan
Ulıwma awqatlanıw kárxanaları, miymanxana hám soǵan uqsas jaylastırıw quralları, transport xızmetlerin kórsetiwshi kárxanalar, bank xızmetleri, ayırıqsha jaǵdaylarda qutqarıw xızmetleri, ekologiya, málimleme kommunikaciya texnologiyaları, tariyxıy estelikler hám zamanagóy imaratlar, muzeyler, kórgizbeler, medicinalıq xızmetler, qamsızlandırıw, baylanıs, kewil-ashar industriya, ishki isler ministrliǵı turizm policiyası, sawda-kommersiyalıq, isbilermenlik hám turmıslıq xızmetler.	Infrastruktura kárxanaları, jumıstı úyge alıp islew, kommunal xojalıǵı, bajıxana komiteti, mádeniy-aǵartıwshılıq tarawları, málimleme kommunikaciya texnologiyaları, awıl xojalıǵı, baspa, sport, qurılıs, xalıq aralıq baylanıslar, ǴXQ hám internet saytları.

1-súwret. Turizm tarawına drayver sıpatında tásir etiwshi tarawlar

Ózbekstanda turizm tarawın súwrette kórsetilgen qatnas tarmaqlar menen birgeliktegi rawajlanıwın esapqa alǵan halda esap-kitaplar, bántlik boyınsha jılına keminde 112 mınnan aslam qosımsha jumıs orınların jaratıw imkaniyatı bar ekenligi anıqlandı. Ózbekstan Respublikasınıń 2024-jılǵı statistikalıq maǵlıwmatlarına qaraǵanda Ózbekstangá kirip kelgen sırt el mámleket puqaralarınan sanı 8 600 000 mın adamdı quraǵan. Olarǵa 2,7 milliard dollarlıq xızmet kórsetilgen hám bul 2023-jılǵa salıstırǵanda 1,5 esegé kóp [2]. Respublikamızǵa shet elli, sonday-aq, Ózbekstan Respublikasınıń basqa aymaqlarınan turistlerdi tartıwda milliy ózgesheligimizden, bay tariyxımızdan hám ózine tán tábiyatımızdan kelip shıǵıp milliy turistlik ónimdi jaratıw, onı keń propagandalaw, kórsetiletuǵın xızmetlerdiń sanın kóbeytiw hám sapasın joqarı dárejege alıp shıǵıw, bunda tarawǵa professional kadrlardı jetkerip beriw búgingi kúnniń áhmiyetli máseleleri qatarına kiredi. Búgingi kúnde turizm tarawındaǵı jaylastırıw orınların, yaǵnıy birinshi orında miymanxanalardaǵı servis dárejesin kóteriw arqalı olarǵa kategoriyalıq beriw, bunda miymanxanalardıń bul baǵdardaǵı jumsaǵan qarjıların mámleket tárepinen subsidiyalaw arqalı olardı qollap-quwatlaw unamlı nátiye beriwı sózsiz.

Juwmaqlaw. Hár qanday iskerlik túrin ámelge asırıwda belgili bir ulıwmalıq qabıl etilgen tártip qaǵıydalarǵa ámel qılǵan halda jumıstı shólkemlestiriw maqsetke muwapıq. Turizm tarawındaǵı jumıs túrlerin ámelge asırıwda da qabıl etilgen bir qansha milliy standartlarǵa tiykarlanıp is júritiw zárúr. Sonıń menen birge, licenziya hám sertifikat talap etiletuǵın turizm tarawı iskerlik túrlerin shólkemlestiriwde licenziya hám sertifikat alıw shártleri, licenziya tártipleri hám hújjet tapsırıw jolları ápiwayılastırılmaqta.

Búgingi zamanagóy rawajlanǵan dáwirde insanlar ózleriniń bos waqıtlarında turaqlı jasaw orınlarınan basqa mámleket yamasa óz mámleketleri aymaǵında sayaxat hám dem alıw, densawlıǵın tiklew, miymandoslıq, bilim alıw yamasa kásiplik-ámeliy maqsetlerinde sayaxat etiw hám barǵan jerlerinde pul menen xoshametlenetuǵın jumıs penen shuǵıllanbaytuǵın taraw – turizm keń en jayıp rawajlanbaqta. Bul baǵdarda mámleketimizdiń barlıq aymaqlarında keń kólemli reformalar alıp barılıp, hár bir aymaqtıń tábiyiy-ekologiyalıq, social-ekonomikalıq hám tariyxıy-geografiyalıq táreplerinen kelip shıqqan halda bul taraw strategiyalıq áhmiyetke iye struktura sıpatında qalıpspekte.

Mámleket tárepinen aymaqlarda turizm tarawın anıq bir belgilengen maqset tiykarında rawajlandırıwǵa tásir kórsetiw siyasatı úlken áhmiyetke iye. Turizmge strategiyalıq taraw statusınıń beriliwi aymaqlardıń social-ekonomikalıq rawajlanıwındaǵı reformalar hám turizmge bolǵan itibardıń artıwı, bul tarawda izertlewlerdiń keńeyiwine alıp keledi, bunda turizm tarawınıń básekiǵe shıdamlılıǵın arttırıw hám jańa báseki ústinligin jaratıw maqsetinde regionallıq siyasatı ámelge asırıw basqıshları sheńberinde turistlik ónimlerdi diversifikaciyalawdı nátiyjelli basqarıw hám shólkemlestiriw mexanizmlerin qalıplestiriw úlken áhmiyetke iye ekenligi tiykarlandı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2016-jıl 2-dekabrdegi "Ózbekstan Respublikasınıń turizm tarawın jedel rawajlandırıwda támiyinlew ilájları haqqında"ǵı PP-4861-sanlı Pármalı. <https://lex.uz/docs/3077025>.
2. Prezident Sh.Mirziyoyevtiń 2025-jıl 9-apreldegi "Aymaqlardıń turizm potencialın arttırıw, sırt el investitsiya joybarların jedellestiriw" máseleleriniń dodalanıwı boyınsha videoselektor maǵlıwmatları.
3. Adilchaev R.T., Aliyeva M., Seytniyazov S. Turizm tiykarları. Oqıw qollanba. Nókis "Bilim" 2024.

4. Adilchaev R.T. Turizm geografıyası. Oqıwlıq. Nókis “Bilim” 2024.
5. Qaraqalpaqstan Respublikası turizm basqarması maǵlıwmatları

Annotaciya: Bul maqalada turizm tarawınıń dúnya júzinde ekonomikanıń joqarı dáramatlı tarmaqlarınan biri ekenligi, xalıq aralıq social-siyasiy hám mádeniy baylanıslardı bekkemlewdegi áhmiyetli ornı ásirese, házirgi globalıasw processleri tereńlesip baratırǵan bir payıtta turizm sırt el valyuta túsimleriniń kóbeyiwi hám xalıqtıń bántlik dárejesiniń artıwın támiyinlewdegi roli tiykarlap berilgen. Sonday-aq, innovaciyalıq ekonomika shárayatında turizm tarawı tek ǵana ekonomikalıq emes, bálkim jámiyetlik áhmiyetke iye bolǵan taraw sıpatında da rawajlandırıw aktual mashqala ekenligi, tarawdıń tabıslı rawajlanıwına tásir etiwshi faktorlar úyrenilgen.

Gilt sózler: strategiyalıq taraw, xızmet kórsetiw, sayaxat, tariyxıy-arxitekturalıq obyektler, drayver.

Abstract: In this article, it is substantiated that the tourism sector is one of the most profitable sectors of the global economy, playing an important role in strengthening international socio-political and cultural ties, especially in the context of deepening globalization processes. Its significance in ensuring the growth of foreign exchange earnings and employment is also emphasized. Furthermore, in the framework of an innovative economy, the development of the tourism sector not only as an economic but also as a socially significant sphere is considered a pressing issue. The factors influencing the successful development of the sector have been analyzed.

Key words: strategic sector, services, tourism, historical and architectural sites, driver.

Аннотация: В данной статье обосновано, что сфера туризма является одной из высокодоходных отраслей экономики в мире, играет важную роль в укреплении международных социально-политических и культурных связей, особенно в условиях углубления процессов глобализации, и ее роль в обеспечении роста валютных поступлений и повышения уровня занятости населения. Кроме того, в условиях инновационной экономики развитие туристической отрасли как не только экономической, но и социальной сферы является актуальной проблемой. Изучены факторы, влияющие на успешное развитие отрасли.

Ключевые слова: стратегическая сфера, сфера услуг, путешествия, историко-архитектурные объекты, драйвер.

XÍZMET KÓRSETIW TARAWÍNDÁ SANLÍ XÍZMETLERDÍŇ SOCIAL-EKONOMIKALÍQ ÁHMIYETI

Ismailov B.A., Jumaniyazov R.A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Xızmet kórsetiw tarawınıń social-ekonomikalıq rawajlanıwı óz mazmunına qaray, turmıs abadanlıǵı hám onıń sapasın arttırıw, zamanagóy tarmaqlardıń qalıplesiwı menen baylanıslı bolǵan insan kapitalın rawajlandırıw ushın qolaylı sharayatlardı jaratıw, miynet bólistiriliwiniń salıstırmalı joqarı dárejesin támiyinlew boyınsha xojalıq jumısınıń túrli baǵdarların qamtıp aladı. Ekonomikanıń transformaciyanıwı sharayatında xızmetler tarawı ekonomikalıq jaqtan sanaat óndirisine qaraganda birqansha nátiyjeli, sebebi xızmetler tarawında dáslepki xızmetti ámelge asırıw az qarjılardı talap etip, kapitaldıń aylanıw tezligi birqansha joqarı esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası ǵárezsizlikke eriskennen keyin, rawajlanıwdıń aldındı hám optimal variantın tańlawǵa umtıldı. Bunday tańlawlar arqalı xızmetler tarawın hár tárepleme rawajlandırıw, ekonomikanı basqıshpa-basqısh reformalaw máselesin qoydı. Xalıqtıń sociallıq mashqalaların sheshiw, xalıqtıń turmıs sharayatın jaqsılaw jas mámleket ushın tómendegi reformalardı ámelge asırıw kerek ekenligin kórsetti:

- Birinshiden - múlq qatnasıqların reformalaw;
- Ekinshiden, agrar reforması;
- Úshinshiden, finans-kredit reforması;
- Tórtinshiden, sociallıq reformalar;
- Besinshiden - sırtqı ekonomikalıq baylanıslar reforması [1].

Házirgi kúnge kelip, mámlekette resurslardı az talap etetuǵın xızmetler tarawın tańlaw, innovaciya hám sanlı ekonomikanı rawajlandırıw hám keń kólemde paydalanıw kerek ekenligin kórsetpekte.

Xızmet kórsetiw tarawın izertlegende, dáslep, usı tarawdıń qanshelli ózine tán ekenligin atap ótiw zárúr. Bunıń sebebi sonda, xızmet kórsetiw kárxanaları hám shólkemleri, sonday-aq, usı tarawda islep atırǵan xızmetkerler xalıqtıń materiallıq, sociallıq, kúndelikli hám ruwxıy mútájlikleriniń úlken bólegin qanaatlandırıwǵa qábiletli. Xızmet kórsetiw tarawına ulıwma sipatlama beriw hám usı tarawda xızmet kórsetiwshi xojalıq subyektleriniń ornı hám áhmiyetin anıqlaw ushın dáslep, “xızmet” sıyaqlı túsinikti kórip shıǵıw, onıń anıq táriyplerin keltiriw lazıw.

Búgingi kúnge shekem xızmetlerdiń bir pútın mániske iye anıqlaması joq. Sociallıq-ekonomikalıq mánisine qaray, belgili bir sipatlamadı anıqlawda materiallıq baylıqlarǵa salıstırǵanda xızmetlerdi sociallıq áhmiyeti hám ekonomikalıq nátiyjesi boyınsha sipatlaw ayrıqsha áhmiyetke iye. Bul jaǵdayda xızmetlerdiń áhmiyetli ózgesheligi sipatında adamlardıń mútájliklerin qanaatlandırıw menen baylanıslı iskerlik esaplanıp, anıq iskerlik forması yamasa túrinin aqırǵı nátiyjesi kórinisinde kórinedi.

Házirgi künde ayırım ekonomikalıq ádebiyatlarda xızmetler keń tarqalgan tómendegi túrde táriyiplenbeke...“maqsetli (sanalı) miynet bolıp, onda óndiristin nátiyjesi onıń tutınıwı menen sáykes keledi” [2].

Batis Evropa mámleketleri ekonomist alımları tárepinen “xızmet” kategoriyasına tómendegishe táriyip berilgen: ásirese, F.Kottler xızmetler degende iri hár túrdegi xızmet túrleri hám kommerciyalıq iskerliklerdi táriyiplep, olar “bir tárep ekinshi tárepke usınıw múmkin hám tiykarınan olardı seziwge bolmaydı hám de bir zatqa iyelik etiwge alıp kelmeydi. Xızmetlerdi kórsetiw materiallıq kórinistegi tovar menen baylanıslı boliwi yaki kerisinshe baylanıslı bolmawı da múmkin” [3]. N.A.Barinovtıń bergen anıqlaması boyınsha: “xızmet - bul ónimniń (nárseniń) paydalı háreketi yamasa insannıń ózine tán, aqlıǵa muwapıq mútájliklerin qanaatlandırıw ushın xızmet túrinde kórinetuǵın, paydalanıw qunların jaratatuǵın miynet nátiyjeleri boyınsha payda bolatuǵın ekonomikalıq qatnasıqlar” [4].

Respublikamızdın belgili alımlarınan I.S.Tuxliev: “Xızmetler - bul kózge kórinbeytuǵın tovardın ózine tán túri” [5] deydi hám bul qatnasta alım xızmetti tovar ózgesheligin kórsetken, yaǵnıy, xızmetler óndiris, materiallıq óndiris proceslerindeki miynet qatnasıqların ózinde sáwlelendiredi, biraq óndiris procesi nátiyjesi materiallıq emes kóriniske iye boladı dep atap ótiwge háreket etedi. Xızmet túsinigine I.Ochilov tárepinen berilgen sipatlama basqalarına qaraganda mazmun hám áhmiyet tárepinen jetilisen bolıp, ol tómendegi kóriniste berilgen: “Xızmet degende insannın, xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń, mámleketiń hám jámiyettiń belgili bir mútajlıǵın qanaatlandırıwǵa bagdarlangan adamlardıń payda keltiretuǵın xızmet procesi menen baylanıslı sanalı iskerligi túsiniledi” [6].

Xızmetler tarawına názer taslar ekenbiz, xızmetlerdiń kópshilik ekonomika tarawındaǵı alımlardıń túrli boljaw hám kózqarasları bar ekenligine, ayırım jaǵdaylarda bolsa bir-birin biykar etiwshi kózqaraslarǵa guwa bolamız. Sol sebepli xızmet hám xızmet kórsetiw mazmunı puqta hám birdey islep shıǵılmas eken, ilimiy ádebiyatlar ámeliyatqa baylanıspaydı. Sol sebepli bizler xızmet hám servis mánisin hám parqın ańlaw kerek dep esaplaymız.

Biziń pikirimizshe xızmet - bul belgili tárep tárepinen bagdarlangan óz qunına iye bolgan materiallıq kórinistegi háreket yaqı miynet ónimi túsiniledi. Búgingi kúnde xızmet túrleriniń keńeyiw adamzat jámiyetinde talap hám mútajlıqtıń kúshli tásir sheńberine iye bolıp atırǵanlıǵın kórsetedi. Xızmetler tarawı insan civilizaciyası rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı halda rawajlandı. Ekonomist alımlar tárepinen xızmet kórsetiw tarawınıń mazmun-mánisin ashıp beriwge háreket etiw teoriyalıq-logikalıq áhmiyeti haqqında kóplegen ilimiy-pikirler bildirilgen.

1-súwretten kórinip turganıday, xızmet dáslep algashqı jámiyet dáwirinde qalıplesken bolıp, shaxstin ózine-ózi tárepinen ámelge asırılǵan. Keyin ala shańaraq qurıw qawımlardıń keńeyiwı, mápler soqlıǵısıwı tiykarında, túrli maqsetlerdi gózlegen halda, járdemshi kúshlerge zárúrlık sezildi. Bul bolsa xızmet kórsetiwdiń jaratılıwına, xızmet kórsetiw bolsa xızmet kórsetiw tarawlarınan rawajlanıwına tiykar jarattı.

Xızmet (dáslepki baslanǵısh forma)

Jeke mápin qanatlandırıwǵa urınıw
Ózin-ózi qorǵaw
Ańshılıq (jeke máp ushın)
Súwret salıw, hár qıylı qurallar soǵıwdıń dáslepki formaları.
Ózin-ózi emlew basqalar.

Xızmet kórsetiw

Tamaq toydırıw ushın jámaát maqseti ushın birlesiw
Jallanba jawingerler, ańshılar, úy xızmetkerleri
ózi yamasa basqa birewdiń talabı boyınsha súwret salıw, súwretshilik sıyaqlılar.
Jeke máp ushın jallanba iskerliktiń barlıq kórinisleri
Tálim beriw, táwipshilik etiw
Basqalar ushın qural soǵıw, kiyim tigiw, úy soǵıw hám t.b. usı sıyaqlılar

Xızmet kórsetiw tarawı: Bilimlendiriw tarawı; Densawlıqtı saqlaw tarawı; Turizm tarawı; Bank, finans hám qamsızlandırıw xızmetleri tarawı; Transport xızmetleri tarawı; Baylanıs xızmetleri tarawı; Kommunal hám turmıslıq taraw; Mádeniy multimedia, audio-video televidenie, programmalıq támiynat tarawı.

Sanlı xızmetler: Bilimlendiriw tarawındaǵı onlayn sabaqlar, elektron sabaqlıqlar, elektron jurnallar, arnawlı pedagogikalıq qurallar hám basqalar; Densawlıqtı saqlaw tarawındaǵı kesellikti anıqlawda paydalanılatuǵın barlıq arnawlı apparatlar; onlayn másláhátler, beyimlestirilgen web-baǵdarlamalar hám basqalar; Turizm, dem alıw, sayaxat etiw ushın maǵlıwmatlardı usınatuǵın programmalıq támiynatlar; Mobil qurılmalar, bankomat, elektron bagdarlamalıq qurallar hám elektron pullar usılar sıyaqlılar; Internet, baylanıs liniyaları, router, kabeller, tolqın tarqatıwshı qurılmalar hám t.b.; Brauzer, web-sayt, arnawlı portallar, elektron húkimet, mólsherlengen programmalar.

Házirgi kúnde 1-súwrette keltirilgenindey cıfrlı xızmetler ekonomikanıń barlıq tarawların qamtıp alıw dárejesiniń joqarılıǵın bildiredi. Bul bolsa xızmetler tarawı ekonomikanıń tiykarǵı sektorlarınan biri ekenliginen dárek beredi.

Ekonomikanıń túrli dáwirlerde jetilisiwı adamzat jámiyetindegi ekonomikalıq evolyuciya nátiyjesi degeni. Sol sebepli adamzat jámiyetindegi ekonomikalıq evolyuciya nátiyjesinde xızmetler tarawı ekonomikada áhmiyetli sektorlardan birine aylanıwına alıp keldi. Onıń jaǵdayı qalǵan sektorlardıń rawajlanıwına baylanıslı hám proporcional jaǵdayda qalıplesti.

Xızmetler iskerligindegi ózgerisler dúnya ekonomikasınıń quramlıq bólimine aylandı. Sol sebepli xızmetler tarawınıń mánisin ańlawda rawajlanıw civilizaciyasın úsh úlken basqışqa bólip qaraw maqsetke muwapıq esaplanadı. Bul basqışlar industrialǵa shekemgi jámiyet, industrial hám postindustrial jámiyetler bolıp tabıladı.

Ataqlı amerikalı ekonomist Jon Gelbreyt usı dáwirdegi xızmet sipatların tómendegishe táriyipleydi: “Industrialǵa shekemgi dáwirde awıl xojalıǵınan tısqarı ekonomikalıq xızmet penen shuǵıllanıwshılardıń kópshilik bólimi bir adamnıń ekinshi adamǵa jeke xızmet etiwine qaratılǵan. Bunday xızmetke awqat pisiriw, bilim beriw, insandı sırtqı qawipten qorgaw hám basqa bir qatar xızmetler kiredi. Xızmet kórsetiwshi insan (tek din wákilinen tısqarı) xızmetler tutınıwshısınan tikkeley gárezli bolgan. qullarsha xızmet kórsetiw óz-ózinen xızmettiń quramı esaplangan. Dıqqatlı xızmetkerge qaratılǵan maqtawlar onıń tómén sociallıq jaǵdayın ayırıqsha kórsetetuǵın edi” [7].

Postindustrial jámiyet teoriyasınıń tiykarın salıwshı Daniel Bell bul sociallıq sistemanı tómendegishe táriyipleydi: “Miynet ónimdarlıǵı tóménligi hám xalıq sanınıń kópligi bánt emesler sanınıń artıwın tiykarlaydı, olar awıl xojalıǵı hám úy xızmetleri tarawına bólistiriledi. “Sol sebepli xızmet tarawında bánt bolǵanlardıń kópshilik bólegi jeke xızmetler menen shuǵıllanǵan. Kóbinese xızmetkerler tek ǵana tamaq toydırıw ushın da miynet etken, úydegi jumıs arzan hám keń tarqalǵan. Angliyada viktorian dáwiriniń ortalarında xızmetkerler klası eń kópshilikti quraǵan” [8].

Rawajlangan Batis mámleketleri mısasında postindustrial jámiyettiń qalıplesiwin baqlaw múmkın. (Bul jerde postindustrial jámiyet ele qalıplesiw basqışında ekenligin aytıp ótiw orınlı). Industrial jámiyetten postindustrial

жәмийетке өтиw өз ишине хызмет исерлигин rawajlandırıwdıń tómendegi úsh dawamlı basqıshın aladı.

1. Sanaattıń rawajlanıwı transport xızmetleri hám ulıwma tovar háraketi menen baylanıslı xızmetlerdiń keń tarqalıwına alıp keledi;

2. Ónimlerdi massalıq paydalanıw sharayatında bólistiriw tarawınıń ósiwi baslanadı (kótere hám usaqlap satıw), finanslıq xızmetler, kóshpes mülk penen operaciýalar, qamsızlandırıw;

3. Awqatlanıw ushin jumsalatuǵın shańaraqlıq dáramat úlesi kemeyedi. Bosap qalǵan qarjılardı xalıq dáslep uzaq paydalanılatuǵın tovarlardı satıp alıwǵa (kiyim-kenshek, avtomobiller) hám kóshpes mülkke, keyin ala bolsa qımbat bahalı tovarlar satıp alıwǵa hám dem alıwǵa sarplaydı. Usı tárizde jeke xızmetler keńeyedi. Olardıń qatarına restoranlar, miymanxanalar, avtomobil ustaxanaları, sayaxat, dem alıw hám sport industriyası sıyaqlılar kiredi. Xızmet kórsetiw tarawınıń tiykarǵı tarawları bolǵan densawlıqtı saqlaw, bilimlendiriw, turizm hám usı sıyaqlılarǵa qızıǵıwshılıq keskin kúsheydi. Bulardıń barlıǵı xızmetlerdiń jańa túrleriniń qalıpsiwı hám rawajlanıwına alıp keledi.

XX ásirdiń ekinshi yarımınan baslap, sanaatı rawajlangan mámleketlerde sociallıq, bólistiriw hám turmıshlıq xızmet tarawlarında bánt bolǵanlar sanı artıp bardı. XXI ásir baslarında islep shıǵarıwshılardıǵa xızmetler, bilimlendiriw hám densawlıqtı saqlaw tarawı menen baylanıslı xızmetler tez pát penen ósti.

Házirgi waqıtqa kelip tovar islep shıǵarıw, xızmet kórsetiw mámlekettiń isbilermenlik potencialına baylanıslı. Mámlekettiń isbilermenlik potencialın arttırıp tikkeley jańa tutınıw quwatlılıǵın anıqlawǵa tiykarlanadı. Kem resurslardı talap etetuǵın xızmetler tarawı biziń mámleketimiz ushin da áyne áhmiyetli másele bolıp tabıladı. Bunıń ushin xızmetler tarawın innovaciýalıq rawajlandırıw, onı hár tárepleme jetilistiriw, ekonomikadaǵı ornın sezilerli dárejede arttırıwda innovaciyanı qollanıw úlken áhmiyetke iye. Bunday innovaciýalardı sanlı ekonomika arqalı ámelge asırıw jańa túrdegi xızmetlerdiń jaratılıwına hám talaptıń tez qanaatlandırılıwına alıp keledi.

Sanlı ekonomikanıń rawajlanıwı xızmetler tarawın, sanlı xızmetler tarawı ataması menen ataw kerekligin kórsetpekte. Sol sebepli bizler eki ekonomikalıq terminge teoriýalıq jaqtan toqtap ótiw kerek dep esaplaymız.

Sanlı ekonomika kóp qırılı xızmet bolıp, onda sanlı informaciya hám bilimler óndiristiń tiykarǵı faktori sıpatında qollanıladı, zárúr xızmet maydanı sıpatında zamanagóy informaciya tarmaǵı ekonomika strukturasını optimallastırıw hám ónimdarlıqtı asırıwdıń jetekshi faktori sıpatında informaciya kommunikaciya texnologiyalarınan nátiyjeli qollanıladı [9].

Sanlı ekonomika - bul jәмiyettiń baylıqların islep shıǵarıw, bólistiriw hám tutınıw proceslerinde elektron hám de informaciya-kommunikaciya texnologiyaların keńnen engiziwdi názerde tutatuǵın insannıń xojalıq iskerligin izertlewshi pán. Sanlı ekonomika ataması eki túrli túsiniqlerdi sáwlelendiriw ushin qollanıladı. Birinshiden, sanlı ekonomika - bul rawajlanıwdıń zamanagóy basqıshı esaplanıp, ol dóretiwshilik miynet hám málimleme baylıqlarınıń ústin ornı menen táriyiplenedi. Ekinshiden, sanlı ekonomika - bul ózine tán teoriya bolıp, onıń úyreniw obyektı, informaciýalasqan jәмiyet esaplanadı. Sanlı ekonomika teoriyası óz rawajlanıwınıń baslanǵısh dáwirinde, sebebi civilizaciyanıń sanlı informaciya basqıshına ótiwi birneshe on jıllar aldın baslanǵan. “Sanlı ekonomika” ataması ilimiy ámeliyatqa ispaniyalı hám amerikalı sociolog, informaciýalasqan jәмiyettiń jetekshi izertlewshisi Manuel Kastels tárepinen kirgizilgen. Bul baǵdarda ol óziniń “Informaciya dáwiri: ekonomika, jәмiyet hám mádeniyat” atlı úsh tomlıq monografiyasın basıp shıǵarǵan. Házirgi waqıtqa kelip, sanlı ekonomika teoriyası tolıǵı menen qalıplespegen hám kópshilik ekonomistler tárepinen keń kólemde úyrenilmekte. Ilimiy ádebiyatlarda házirgi zaman “Jańa sanlı ekonomikasi” túrli atamalar menen ataladı. Máselen, “Postindustrial ekonomika” (D.Bell), “Informaciýalasqan ekonomika” (O.Toffler), “Megaekonomika” (V.Kuvaldin), “Informaciya baylanısqatıykarlangan ekonomika” (I.Niiriluto), “Texnoekonomika yaki sanlı ekonomika” (B.Geyc), “Bilimlerde tiykarlangan ekonomika” (D.Tapskott) [10].

Sanlı xızmetler - bul insannardıń túrli talap, qálew hám tileklerin qanaatlandırıp maqsetinde, jasaw sharayatın jaqsılawǵa járdemlesetuǵın, kúndelikli qurallar járdeminde texnika hám texnologiyalarǵa tiykarlangan xızmet kórsetiwdiń joqarı zamanagóy túri. Sanlı ekonomika rawajlanıp barǵan sayın xızmetler de sanlı xızmetlerge aylanıp baradı. Bunda xızmetler kárxanalar tárepinen ámelge asırılwı nátiyjesinde xızmetlerdiń sapası artadı hám tutınıwshı óziniń tovar hám xızmetler sapasına qoyıp atırǵan bahası arqalı tez múnásibet bildiredi. Jáhán xojalıǵında bunday global haqıyqatlıq jańa talap hám tutınıw formasınıń payda bolıwına hám keskin ózgeriwine alıp keledi. XXI ásirde insannar óz qálewlerin túrli mobil qurılmalar járdeminde qanaatlandırıp maqsetinde túrli veb-sayt, atap aytqanda, kommerciyalıq saytlarǵa múrájáati kúnnen-kúnge artpaqta, bul bolsa sanlı xızmetlerdiń ornı áhmiyetli ekenligin kórsetpekte. Sanlı xızmetler global regionlar boyınsha islep shıǵarıwshılardıń bir waqıttıń ózinde tez hám ańsat olardıń platformalarına jalǵanıw imkaniyatın beredi. Toliq aytqanda, sanlı xızmetler búgingi insaniyat rawajlanıwınıń ajıralmas bólegine aylanǵan hám aylanıp barmaqta.

Xızmet kórsetiw tarawınıń keńeyip barıwı barlıq mámleketlerdiń rawajlanıw dárejesine tásir etetuǵının atap ótiw áhmiyetli. Bul tarawdıń rawajlanǵanlıq dárejesi jәмiyet rawajlanıwınıń ólshimine aylanıp úlgerdi. Házirgi waqıtta eger xızmetler tarawında jalpi milliy ónimniń 65,0% ten az bólegi jaratılatsuǵın bolsa, bunday mámleket rawajlangan mámleketler qatarına kirgizilmeydi. Solay etip, házirgi zaman ekonomikasında eń áhmiyetli makroekonomikalıq teńsalmaqlıq bolıp, xızmet kórsetiw hám tovarlar islep shıǵarıw tarawlarınń qatnası esaplanadı

АДЕБИЯТЛАР

1. Ё.Абдуллаев “Бозор иктисодиёти асослари 100 савол ва 100 жавоб” Тошкент – “Мехнат”- 1997 йил.
2. Теплицкий В., Костюковский Ю. Как оценить инвестиционную привлекательность предприятия // Деловая жизнь, 1993. – № 9. - С. 11-18.
3. Котлер Ф. Основы маркетинга. - М.: Прогресс, 1993. - С.63 8.
4. Баринов Н. А. Указ. Соч. - С. 17.
5. Тухлиев И.С., Хайитбоев Р., Ибодуллаев Н.Е., Амриддинова Р.С. Туризм асослари: Ўқув қўлланма – С.: СамИСИ, 2010 - 247 б.

6. Очилов И. Бозор муносабатлари шароитида хизматларнинг турлари ва уларнинг тавсифи. // Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Монография. Т.: "IQTISODIYOT-MOLIYA", 2008 йил.
7. Гелбрейт Д.К. Экономические теории и цели общества / пер. с англ. М: Прогресс 1979 г.
8. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. М: Academia 1999 с 169.
9. How big is China's Digital economy? Bruegel, Working Paper, Issue 04, 17 May, 2018.
10. С.С. Гулямов, Р.Х. Аюпов, О.М. Абдуллаев, Г.Р. Балтабаева. Рақамли иқтисодиётда блокчейн технологиялар. Т.: ТМИ, "Иқтисод-Молия" нашриёти, 2019, 8 бет.

Rezyume: Ushbu maqolada xizmat ko'rsatish sohasida raqamli xizmatlarning shakllanishi, ularning iqtisodiy jarayonlardagi o'rnini va ahamiyati ko'rsatilgan. Maqolada xizmat va raqamli xizmat tushunchalariga turli olimlar tomonidan berilgan nazariy ta'riflar taqqoslanib, ularning o'ziga xos jihatlari asoslab berilgan hamda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi natijasida xizmat turlari kengayib, ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati ortib borayotgani ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: raqamli xizmatlar, iqtisodiyot, raqamli iqtisodiyot, innovatsiya, industrial jamiyat.

Аннотация: В данной статье рассматриваются формирование цифровых услуг в сфере услуг, их место и значение в экономических процессах. В статье сравниваются теоретические определения понятий услуги и цифровой услуги, данные различными учеными, обосновываются их специфические аспекты, а также подчеркивается, что в результате развития цифровой экономики расширяются виды услуг и возрастает их социально-экономическое значение.

Ключевые слова: цифровые услуги, экономика, цифровая экономика, инновации, индустриальное общество.

Abstract: This article examines the emergence of digital services within the service sector and evaluates their role in contemporary economic processes. It compares theoretical definitions of service and digital service proposed by various scholars, delineates their distinctive features, and articulates the conceptual boundaries between them. The analysis argues that ongoing advances in the digital economy are broadening the range of services and amplifying their socioeconomic impact, thereby accelerating structural transformation across industries.

Keywords: digital services, economy, digital economy, innovation, industrial society.

AUDITTE ÁHMIYETLILIK TÚSINIGINIŇ TEORIYALÍQ TIYKARLARI

Pirnazarova J. D.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

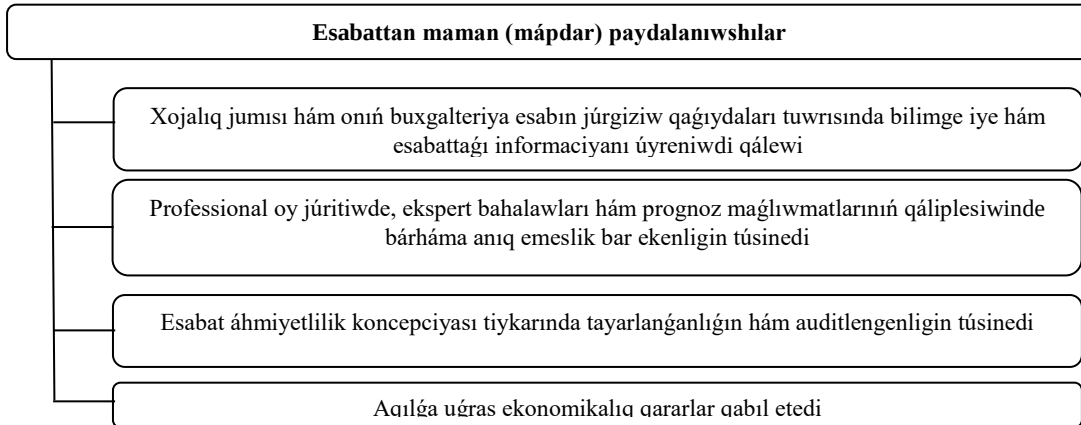
Ózbekstanda da Xalıqaralıq audit standartlarına (XAS) ótiw Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018 - jıl 19 - sentyabrdegi PQ – 3946 - san «Ózbekstan Respublikasında auditorlıq xızmetin jáne de rawajlandırıw ilajları haqqında»ǵı Qararında belgilep ótildi. Bul qarar tiykarında milliy auditorlıq jumıslarında túpkilikli reformalar ámelge asırılıp basladı. Bul boyınsha Ózbekstan Respublikasınıń 2021 - jıl 25 - fevraldaǵı «Auditorlıq xızmeti haqqında» ÓRQ-677-san Nızamnıń hám de 2022 - jıl 11 - aprelde «Ózbekstan Respublikası aymaǵında qollınıw ushın XASnıń tán alıw tártibi boyınsha qaǵıydıń tastıyqlaw haqqında»ǵı Ministrler Kabinetiniń qararı tiykarında auditorlıq kompaniyaları óz xızmetlerin XAS tiykarında júrgizip basladı. Respublikamızda ekonomikalıq reformalardıń tereńlestiriliwi hám ekonomikanıń erkinlestiriliwi nátiyesinde finanslıq esabat informaciyalarınan paydalanıwshılardıń túrleri kóbeymekte. Olardı audit tekseriwi procesinde hár biri ushın óz aldına áhmiyetlilik kórsetkishleri hám onıń mánisleri túrlishe bolıwı múmkin. Bul túsinińke tiyisli alıp barılǵan ilimiy teoriyalıq izertlewlerdi kórip shıǵatuǵın bolsaq, Ózbekstan Respublikası boyınsha kóp ǵana ilimpazlar ózleriniń avtorlıq pikirlerin bildirip kelgen.

Prof. R. D. Dismuratov «áhmiyetlilik», (materiality) túsiniǵı auditor tárepinen jol qoyılıwı múmkin bolǵan qátenin kólemin hám ótkeriletuǵın auditorlıq tekseriwiniń kólemin anıqlaw hám de dúziletuǵın auditorlik juwmaǵınıń formasın belgilew (unamlı yamasa unamsız) ushın baslanǵısh hám tiykar bolıwshı derek esaplanadı"[1] degen pikirdi keltiredi. Bul táriypte «áhmiyetlilik» túsiniǵı «áhmiyetlilik» (ózbekshe: muhimiylik) sózi menen berilgen. Bul táriypte avtor tárepinen áhmiyetlilik kórsetkishi nátiyjede auditorlıq juwmaǵı formasın hám ótkeriletuǵın auditorlıq tekseriwi kólemin belgilewge tiykar bolıwına pát berip ótken. Prof. M. M. Tulaxodjaevanıń táriypine kóre «Esabattaǵı paydalanıwshılardı qararlar qabıllawda aljastırıwı múmkin bolǵan, aqıbette paydasız finanslıq qarjılar, zıyanǵa alıp keletuǵın qáte hám túsirip qaldırıwlar saldamlı, áhmiyetli (ózbekshe: moddiy; qaraqalpaqsha: materiallıq) esaplanadı»[2]. Avtor táriypine kóre zıyanǵa alıp keliwshı qáte yamasa túsirip qaldırıwları áhmiyetli esaplanıwın atap ótiwge háreket etken. Sonıń menen birge, bul termindi de «áhmiyetlilik» (ózbekshe: muhimiylik), hám «áhmiyetli» hám de «materiallıq» sózleri menen beriwin kórip turmız. Bunnan usı nárse ayqın boladı, bul terminniń aldıńǵı avtorları sıyaqlı ilimiy termin sıpatında birden - bir jantasıw qalıpspegenliginen derek beredi.

Prof. Sh. İlhamov «Auditorlıq tekseriwin rejelestirgende áhmiyetlilik (materiallıq) ni belgilew kerek. Áhmiyetlilik (ózb: jiddiylik) - áhmiyetsiz esaplanǵan, yaǵnıy paydalanıwshılardı qáte pikirde bolıwına jol qoymaytuǵın, finanslıq schyotlarda jazılıwı múmkin bolǵan naduris summanıń eń kóp muǵdarı esaplanadı»[3]. Táriyptegi paydalanıwshılar qáte pikirge barıwına jol qoymaytuǵın áhmiyetsiz bolǵan naduris summanıń eń kóp muǵdarı, degen pikirdi ilgeri súrgen. Audit procesinde auditordıń áhmiyetlilikke esapqa alıwı - bul professional oy júritiw máselesi bolıp tabıladı. Áhmiyetlilik, finanslıq esabatlardadıń qáteliktiń sanalı paydalanıwshı tárepinen qabıl etiletuǵın qararlardıń tási kózqarasınan bahalanadı. Áhmiyetlilik kompaniyaların audit ótkeriw keńesi (PCAOB - The United States Public Company Accounting Oversight Board) de, Audit standartları keńesi (ASB - Auditing Standards Board) de áhmiyetlilikke anıqlawda paydalanıwshı mápin tiykar etip aladı[4]. Bizińshe keltirip ótilgen úsh táriypte de «áhmiyetlilik» túsiniǵiniń mánisin hár tárepleme ashıp bergen. Degen menen, bul táriyplerde «esabatlardan paydalanıwshılar» sóz dizbegine toqtap ótilmegen. Áhmiyetlilikke tiyisli kópshilik dereklerde hám táriyplerde túrli subyektlerge qatnasta qollanılgan: qarar qabıl etiwshı organ, maǵlıwmat alıwshı shaxs, finanslıq esabat paydalanıwshısı,

qánigeli paydalanıwshılar, aqılğa say (tıyanaqlı) investor/shaxs/adam, auditor múráját etken tárep hám ortasha iqtıyatlı investor. Eń kóp ushraytuǵın ańlatpa bul - «mápdar» (ing: reasonable – aqılğa say, durısı) sózi bolıp tabıladı. Izertlewlerimiz dawamında soǵan gúwa boldıq, bul túsiniq derlik barlıq táriypelerde keń qollanılǵan. (1 - súwret).

E. A. Prokudinnıń atap ótiwınshе, audit tekseriwinde áhmiyetlilik kórsetkishin anıqlaw mashqalası eń áhmiyetlilerinen biri bolıp tabıladı. Áyne áhmiyetlilik dárejesi finanslıq esabatlardıń isenimliliǵı haqqında sapa jaǵınan pikir bildiriw ushın tiykar boladı. Finanslıq esabatlardıń isenimliliǵı degende finanslıq kórsetkishlerdiń sonday anıqlıǵı túsiniledi, onıń tiykarında mápdar paydalanıwshı tuwrı qarar qabıllawı hám tuwrı juwmaq shıǵarıw múmkinshiligi payda boladı[6]. A. D. Sheremet, V. P. Suytclar[7] hám Yu. Kochinev[8] ta soǵan uqsas táriyp beredi. Olardıń pikirinshe áhmiyetlilik - bul maǵlıwmattan paydalanıwshınıń ekonomikalıq qararlarına tásir qılıw qásiyetine iye bolǵan informaciyanıń ózgesheligi esaplanadı. Avtorlar táriypke áhmiyetlilikke «informaciya ózgesheliki» mánisin berip ótken. Berilgen táriypda ekonomikalıq qararlar shıǵarıwda tásir qılıw qásiyetiniń bolıwı oraylıq másele retinde qaralıp atır.

1-súwret. Buxgalteriya (finanslıq) esabattan mápdar paydalanıwshılar[5]

Rik Xayes hám basqa avtorlar áhmiyetlilikke «Áhmiyetlilik obyektinń ólshemine yamasa onıń jetispewshiligi yamasa naduris kórsetilgen jaǵdaylarında bahalangán qatege baylanısh. Solay etip, áhmiyetlilik, eger maǵlıwmat paydalı bolıwı kerek bolsa, tiykarǵı sapalıq ózgesheligi emes, bálki shegara yamasa shegara noqatın támiyinleydi. Auditorınń juwapkershiligi finanslıq esabattın barlıq áhmiyetli tárepleri boyınsha finanslıq buxgalteriya standartlarına muwapıq dúzilgenligi tuwrısında pikir bildiriw bolıp tabıladı. Áhmiyetlilik - bul finanslıq esabattın maqsetin esapqa alǵan halda ele de maqul dep esaplangán anıq emeslik yamasa anıqsızlıq dárejesi»[9]. Bul táriypke finanslıq esabatlardıń kimge baǵdarlanganlıǵın inabatqa alıǵan halda ondaǵı anıqsızlıqtıń yaǵnıy qáteliktin qabıl etiletuǵın dárejesi, degen pikirdi keltirmekte. William F., Messier Jr. pikirine kóre bolsa, «áhmiyetlilik ámeldegi shárt-sharayatlardı názerde tutqan halda, buxgalteriya esabı maǵlıwmatlarındaǵı qátelik hám buzıp kórsetiwlediń mápdar táreptin maǵlıwmatqa iseniminiń sol qátelik yamasa buzıp kórsetiwlerge baylanıshı pikiri ózgeriwi yamasa oǵan tásir etiwı múmkinshiliginin muǵdarı esaplanadı»[10]. Informaciyaдан paydalanıwshınıń oǵan isenimi dárejesinen kelip shıǵıp, pikiri ózgeriwi múmkinligin áhmiyetlilikin mánisi retinde keltirilmekte.

Randal J. Elder hám basqa avtorlar «Audit standartları áhmiyetlilikke qáteliklerdiń kólemi, olardıń (qátelerdin) óz aldına (jalǵız) yamasa basqa da qátelikler menen jıynalǵan halda paydalanıwshılardıń finanslıq esabatlar tiykarında qabıl etetuǵın ekonomikalıq qararlarına tásir etiwı tiykarlangán halda kútiliwi»[11], dep táriypleydi.

Buxgalterler Standartları Keńesi tárepinen ulıwma qabıl etilgen 1-sanlı esap ámeliyatında «Eger finanslıq esabatlar tiykarında paydalanıwshılardıń qararları yamasa bahalawlarına óz aldına yamasa jıynalǵan halda tásir kórsetiwı múmkin bolsa, ol jaǵdayda elementlerdiń túsip qaldırılıwı yamasa naduris sáwlelendiriliwi áhmiyetli esaplanadı. Áhmiyetlilik - jaǵdayǵa qaray, bul qátelik yamasa aljasıqtıń mánisi yamasa kólemine baylanıshı boladı. Maǵlıwmat elementiniń mánisi yamasa kólemi (yamasa ekewiniń kombinaciyası) sheshiwshi faktor bolıwı múmkin»[12].

Ulıwma qabıl etilgen esap ámeliyatı menen uyqas túrde, Xalıqaralıq Jeke Sektor Buxgalteriya Esabı Standartları Keńesi áhmiyetlilikke (IPSASB - International Public Sector Accounting Standards Board) «Maǵlıwmat, eger onı túsirip qaldırıw, naduris bayanlaw yamasa anıq bolmaǵan tárizde usınıw shólkemdiń juwapkershiligin orınlawına yamasa paydalanıwshılardıń sol esabat dáwiri ushın tayarlangán shólkemniń ulıwma maqsetli finanslıq esabatları tiykarında qabıl etetuǵın qararlarına tiykarlangán halda aqılğa say tásir kórsetiwı múmkin bolsa áhmiyetli esaplanadı. Áhmiyetlilik shólkemniń anıq jaǵdaylarında bahalangán elementin mánisi hám muǵdarına baylanıshı boladı», dep táriyp berilgen. Áhmiyetlilikti anıqlawda oǵan tásir etetuǵın faktorlardı da dıqqattan shette qaldırmaw kerek. Áhmiyetlilikti anıqlawda kem degende tórt qıylı faktor tásir etiwı múmkin (1-súwretke qarań).

1-súwret. Áhmiyetlilikti anıqlawda tásir etiwshi ulıwma faktorlar túrleri[13]

Áhmiyetlilikke tásir etiwshi ulıwma faktorlar			
Tekseriletuǵın obyekt kólemi (masshtabı)	Tekseriletuǵın obyekt ózgesheligi (tábiyatı)	Tekseriletuǵın obyektin jaǵdayı (shárt sharaytı)	Obyektin auditi ushın qárejet hám onnan keletuǵın payda

Tekseriletuǵın obyekt kólemi (masshtabı) degende áhmiyetlilikin eń keń tarqalǵan qollanıwı kórip shıǵılıp atırǵan obyektin kólemine tiyisli. Finanslıq esabattan alıp taslangán úlken pul muǵdarı ádetde áhmiyetli esaplanadı. Kólemi salıstırmalı túrde kórip shıǵılıwı kerek, misalı, tolıq muǵdar emes, bálki tiyisli bazanın procenti (sap dáramat, jámi aktivler, sap túsım hám basqalar). Kólemi áhmiyetlilikin áhmiyetli belgileytuǵın faktori ekenligi haqqındaǵı

kózhqaras sonı ańlatadı, finanslıq esabat maqsetleri ushın áhmiyetlilik tek pul kórinisinde esaplanıwı múmkin bolǵan elementler yamasa qátelerge qatnasta bahalanıwı múmkin.

Tekseriletuǵın obyekt ózgesheligi (tábiyatı). Auditor barlıq jaǵdaylarda áhmiyetlilik haqqındaǵı qarardı muǵdarlıq bahalay almaydı. Pul ólshemindegi muǵdarı auditor ádetde obyektı kórip shıǵatuǵın dárejede úlken bolmasa da, ayırım elementler úlken áhmiyetke iye bolıwı múmkin. Mısalı, klienttiń hár qıylı korrupciyalıq sxemalardı aralasıwı, eger kólemi jaǵınan áhmiyetsiz bolsa da, sonday názik ózgeshelikke iye bolıw hám kompaniyanıń finanslıq esabatına sonday tásir etiwı múmkin, paydalanıwshılardı bul tuwralı xabardar etiw kerek boladı[14].

Tekseriletuǵın obyekttiń jaǵdayı (shárt sharayatı) qátetniń salmaǵı onıń júzege kelgen sharayatlarına baylanısı menen belgilenedi. Tiyisli jaǵdaylarınń eki túri bar:

1. buxgalteriya maǵlıwmatlarınń ekonomikalıq qararların qabıllaw procesinen paydalanıwshılar;

2. element yamasa qátelik júzege kelgen buxgalteriya maǵlıwmatlarınń konteksti. Áhmiyetlilik paydalanıwshıń qararlarına tásir qılıwın ańlatqanlıǵı sebepli, auditor finanslıq esabatlardıń itimallı paydalanıwshıları hám bul paydalanıwshılardıń qararların qabıllaw procesi haqqında maǵlıwmatqa iye bolıwı[15]. Mısal ushın, eger finanslıq esabattıń tiykarǵı paydalanıwshıları kreditorlar bolsa, auditor finanslıq esabattıń likvidlikke tásir kórsetetuǵın elementlerine, Mısalı, aǵımdaǵı aktivler hám minnetlemeler ushın áhmiyetlilik shegarasın belgilewi múmkin. Basqa tárepten, eger tiykarǵı paydalanıwshılar investorlar yamasa potencial investorlar bolsa, auditor dáramatqa qatnasta tómén áhmiyetlilik shegarasın belgilewi múmkin.

Obyekttiń auditi ushın qárejet hám onnan keletuǵın payda. Auditte áhmiyetlilikke anıqlawda málim dárejede miynet qárejetlerin sarıplaydı. Áhmiyetlilikke kórsetkishin úlken etip belgilew audit riskin asıradı, onıń tómén kórsetkishini tańlanıwı bolsa, kóbirek dálil toplawǵa waqıt hám miynet qárejetlerin talap etedi. Bul bolsa audit strategiyasına qarsı keliwi múmkin. Obyektke áhmiyetlilikke belgilewden kóreletuǵın payda audit ámellerine sarıplanatuǵın waqtın hám miynet qárejetlerin optimallaştırıwǵa hám auditorlıq komnaniyalardıń klientler menen islesiw sapası boyınsha hár qıylı sudlasıwlarda auditor oy juritiwiniń tiykarlanǵanlıǵın dálillewge járdem beredi.

АДЕБИЯТЛАР

1. R.D. Dismuratov. Audit asoslari /darslik — T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2003. — B 70 (614)
2. Tulaxodjaeva M.M. va boshq. «Audit» (darslik). Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti. Iqtisodiyot, 2010 y. — B 456 (92)
3. Sh. I. Ilhamov. Amaliy audit. Darslik. -T.: Iqtisodiyot, 2011. — B 365 (25).
4. W. F. Messier, Jr., N. Martinov, and A. Eilifsen, "A Review and Integration of Empirical Research on Materiality: Two Decades Later," Auditing: A Journal of Theory & Practice (November 2005), pp. 153–87, for a discussion of materiality research.
5. Niamh Brennan and Sidney J.(2005). The impact of materiality: accounting's best kept secret. Asian academy of management journal of accounting and finance journal Vol. 1, 1–31, 2005. — P 5 (1 – 31).
6. И.В. Панина, Л.С. Коробейникова, С.Н. Коменденко. Основы аудита / учебник — Воронеж: Издательский дом ВГУ, 2023. — С 140 (379)
7. Е.А. Прокудин. Способы определения уровня существенности в аудите. "Иктисодиёт ва инновацион технологиялар" илмий электрон журналі. № 4, июль-август, 2016 йил.- С 1 (7)
8. А.Д. Шеремет, В. П. Суйц. Аудит / учебник – 5 изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Инфра-М, 2002. — С 120 (360)
9. Ю. Ю. Кочинев, Аудит. 3-е изд. — СПб.: Питер, 2005. — 400 с.: ил. — (Серия «Бухгалтеру и аудитору»).
10. Rick Hayes, Roger Dassen, Arnold Schilder, Philip Wallage. Principles Of Auditing: An Introduction to International Standards on Auditing / textbook. Second edition published by Pearson Education Limited© Pearson Education Limited 2005. — P 215 (692)
11. William F., Messier JR. Auditing: a Systematic Approach, 1997 y. p 74.
12. Randal J. Elder, Mark S. Beasley, Chris E. Hogan, Alvin A. Arens. Auditing and assurance services International Perspective 17 ed. - P 210
13. GRAP 1 (Handbook Standards Of Generally Recognised Accounting Practice) paragraph 5.
14. The conceptual framework for general purpose financial reporting by public sector entities. IPSASB. December 2023 by the International Federation of Accountants (IFAC). 3.32 – P 46
15. Rick Hayes, Roger Dassen, Arnold Schilder, Philip Wallage. Principles Of Auditing: An Introduction to International Standards on Auditing / textbook. Second edition published by Pearson Education Limited© Pearson Education Limited 2005. — P 236 (692)

Annotaciya: Maqalada auditte áhmiyetlilik túsinigi finanslıq esabatlardagi qátelikler hám buzılıwlarıń auditor hám finanslıq esabat paydalanıwshıları ushın qanshelli áhmiyetli yekendligin kórsetip berilgen. Sonıń menen birge, áhmiyetlilik teoriyası audit standartları, finanslıq esap esabatınıń maqseti hám professional bahalaw principlerine tiykarlanıwı kórsetilgen. Sonday-aq, auditorlar áhmiyetlilikke durıs anıqlaw arqalı finanslıq esapbetlerdiń haqıyqıy hám isenimli bolıwın támiyinlewı kórsetilgen.

Tayanış sózler: audit, áhmiyetlilik (materiality), finanslıq esabat, audit standartları.

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие значимости в аудите, а также важность ошибок и искажений в финансовой отчетности для аудиторов и пользователей финансовой отчетности. Кроме того, показано, что теория значимости основывается на аудиторских стандартах, целях финансовой отчетности и принципах профессиональной оценки. Также освещается, что аудиторы обеспечивают достоверность и надежность финансовой отчетности, правильно определяя значимость.

Ключевые слова: аудит, значимость (материальность), финансовая отчетность, аудиторские стандарты.

Abstract: This article discusses the concept of materiality in auditing and the importance of errors and misstatements in financial statements for auditors and users of financial reports. It also highlights that the theory of materiality is based on auditing standards, the purpose of financial reporting, and principles of professional judgment. Furthermore, it explains that auditors ensure the fairness and reliability of financial statements by correctly determining materiality.

Key words: audit, materiality, financial statement, auditing standards, professional judgment.

UDK 631.171

PAXTA JETISTIRIWDE INNOVACIYALIQ TEXNIKA HÁM ARALIQTAN BASQARIW

Karajanova R. J.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Paxta shiyki zatı kóplegen mámleketler, sonıń ishinde, Qıtay hám Ózbekstan ushın strategiyalıq áhmiyetke iye bolǵan eksportqa qolaylı awıl xojalıǵı ónimi bolıp esaplanadı. Qıtay paxtashılıq sistemasında Sinczyan-Uyǵur avtonom rayonu oraylıq orındı iyeleydi. 2022-2024-jıllarda region Qıtay paxtası islep shıǵarılıwınıń derlik 80-90 procentin [7] támiyinlegen. Mısal etip kórsetsek 2024-j usı rayonda 5,69 mln. tonna paxta jetilistirildi, bul bolsa dúnya kóleminiń 20 procentin quraydı [8]. Úlken maydanlar, qurǵaq klimat hám suw jetispewshiligi Sinczyan joqarı texnologiyalı, resurs únemlewshı hám sanlı basqarıwǵa tiykarlanǵan awıl xojalıǵı modelin qalıplestiriwdi talap etti. Sońǵı on jıllıqta Sinczyanda paxta jetistiriw tolıq mexanizaciyanıp, tamshılalıp suwǵarıw, jasalma intellekt navigaciyası, dronlar, aralıqtan zondlaw hám IoT platformalarına tayanǵan bolıp modernizaciyanıń (1-súwret).

1-Súwret. Qıtaydın Sinczyan-Uyǵur avtonom rayonu paxtashılıǵındaǵı innovaciyalıq texnologiyaları

Sinczyan rayonınıń klimatı continental hám qurǵaq esaplanadı. Sol jerde jawın muǵdarı júdá az boladı, kúshli puwlanıw hám keskin temperatura parıqları menen xarakterlenedi. Paxta tiykarınan arqa, oraylıq hám qubla Sinczyan oazislerinde jetilistiriledi. Suwǵarılatuǵın jerler shorlanıwǵa beyim bolıp, qurǵaqshılıq tendenciyası kúsheyip, suw resurslarına bolǵan júk artadı [4, 23]. Sonlıqtan suw resurslarınan paydalanıw nátiyjeliligin arttırıw tiykarǵı wazıypalardan biri bolıp qalmaqta. Ilimiy izertlewler nátiyjeleri Sinczyanda paxtanıń ulıwma «suw izi» (water footprint) 1 tonna paxta ushın ortasha 4200-4300 m³ átirapında, onıń úlken bólegi «kók suw» (kanal hám qudıq suwları) esabına tuwrı keledi. Sonıń menen birge, suwdı únemletuǵın suwǵarıw texnologiyaların keńnen engiziw nátiyjesinde kelesi on jıllıqlarda paxta suw iziniń tómenelewı prognóz etilmekte [4, 24]. Region úlken atız maydanları, kóp tarmaqlı irrigaciya sistemaları hám paxta shiyki zatına bolǵan joqarı sanaat talabı menen xarakterlenedi. Sinczyanda tolıq mexanizaciyanıń hám sanlı awıl xojalıǵın jedellestiriw ushın shárayatlar jaratılmaqta.

Sinczyan paxta jetistiriw procesiniń derlik barlıq basqıshları - jerdi súriw, egiw, mineral tógin beriw, qorǵawshı islerin alıp barıw hám jıyım-terimleri - iri agrotexnika kompleksleri járdeminde ámelge asırıladı. Atap aytqanda, BeiDou milliy jasalma intellekt navigaciya sistemasına jalǵanǵan avtonom traktor hám seyalka agregatları bir waqıttıń ózinde topıraqtı jumsartıw, tuxım sebiw, tóginlerdi shashıw, tamshılalıp suwǵarıw lentaların jayıw hám plyonka menen qaplaw jumısların orınlaydı [5]. BeiDou tiykarındaǵı mexanizaciya egiw sızıqlarınıń anıqlıǵın arttırıp, agrotexnikalıq aralıqlardı turaqlı saqlawǵa, tuxım hám tógin sarplanıwın optimallastırıwǵa, jumısshı kúshi qárezetlerin keskin azaytıwǵa, keyingi agrotexnikalıq ilajlar (kultivaciya, tóginlew, mexanikalıq terim) nátiyjeliligin arttırıwǵa xızmet etedi [6, 67]. Házirgi waqıtta Sinczyanda paxta egin maydanları 100 procentke, al terim boyınsha 85-90 procentke jaqın mexanikalıq terim mashinaları menen qamtıp alıńǵan.

Sinczyanda paxta jetistiriwdiń tiykarǵı innovaciyalıq baǵdarı plyonka astında tamshılalıp suwǵarıw (drip irrigation under plastic mulch - DIUFM) texnologiyası bolıp tabıladı. Bul usıl [2] tamshılalıp suwǵarıw menen birgelikte plyonka járdeminde topıraqlı ıǵallıǵın uslap turıw, puwlanıwdı azaytıw hám vegetaciya dáwiriniń dáslepki basqıshında topıraqlı temperaturasını arttırıw imkaniyatın beredi. DIUFM texnologiyası dástúriy suwǵarıw usıllarına salıstırǵanda suw sarplanıwın 30-50 procentke shekem, miynet qárezetlerin birneshe ese, ónimdarlıqtı 10-30 procentke shekem arttırıp, bir waqıttıń ózinde shorlanıwdı azaytıwǵa xızmet etetuǵının kórsetedi. Sońǵı jılları plyonka astında tamshılalıp suwǵarıw hám «suw-tógin»di birgelikte basqarıw sistemaları, quyash energiyası menen isleytuǵın nasoslar, avtomatlastırılǵan klapanlar hám aralıqtan basqarılatuǵın kontrollerler menen birlestirilmekte.

Sinczyan-Uyǵur avtonom rayonında awıl xojalıǵın rawajlandırıwda «aralıqtan zondlaw» dep atalatuǵın texnologiya ayırıqsha orın iyeleydi. Bul texnologiyaniń mánisi tómendegishe: 1) sputnikler/dronlar kóp spektrli jıllılıq hám joqarı anıqlıqtaǵı súwretlerdi alıw arqalı bálentlikte turıp maydanlardan maǵlıwmatlardı toplaydı, 2) alıńǵan maǵlıwmatlar bultlardı filtrlew arqalı qayta islenedi (súwretten bultlar menen qaplanǵan bólegi óshiredi), hár bir egislik maydanınıń ornı anıq belgilenedi, neyron tarmaqlar (U-Net, SegNet, DeepLabV3+) járdeminde atız konturları ajratıladı, awıl xojalıǵı eginleri (paxta/mákke/biyday) klassifikaciyanıń; 3) IoT sensorları járdeminde real waqıt rejiminde monitoring ótkeriledi, yaǵnıy ósimliklerdiń tıǵızlıǵı, topıraqtıń ıǵallıǵı, topıraqtıń shorlanıwı, ósimliklerdiń jaǵdayı hám mikroklimat anıqlanadı; 4) sputnik, dron hám sensorlardan alıńǵan maǵlıwmatlar tiykarında jasalma intellekt sistemaları paxta jetistiriw prognózın islep shıǵadı, suwdıń jumsalıwın bahalaydı, tógin hám suwǵarıw normaların optimallastıradı. Aralıqtan zondlaw arqalı anıq diqqansılıq (precision agriculture) texnologiyaların engiziw, differenciyaıstırılǵan suwǵarıw hám tógin beriw, paxta jıyım-terimin rejelestiriw, maydanlar hám haqıyqıy jetistirilgen ónimdi bahalaw múmkin.

Kang, X., Huang, C., Chen, J.M maqalasida [3,75] aralıqtan zondlaw usillarınan paydalanıp, 2018-2021-jıllarda Sinczyanda paxta eginlerin kartalastırıwıń eki basqışlı strategiyası usınıs etilgen bolıp, izertlew 1,66 mln. km² aymaqtı qamtıp alǵan. Yang S. hám t.b. maqalasida [9, 39] Google Earth Engine platforması hám paxtanı kartalastırıw indeksi járdeminde 2019-2023-jıllarda Sinczyandaǵı paxta eginleriniń jıllıq maydanları haqqındaǵı maǵlıwmatlar alınǵan. Avtorlardıń juwmaqlarına kóre, kóp spektrli jasalma joldaslıq súwretleri paxtanıń ósiwin nátiyjeli baqlaw, ósimlikler jaǵdayın bahalaw, ónimdarlıqtı boljaw hám eginlerdi basqarıwda qarar qabıl etiwdi qollap-quwatlaw imkaniyatın beredi. Sinczyanda «sanlı atızlar» koncepciyası, yaǵnıy atızlardı sensorlar, dronlar, sputnikler, maǵlıwmatlar bazaları hám AI algoritmleri arqalı muwapıqlastırıw sistemalar dáslep iri xojalıqlar hám korporativ fermer xojalıqlarında engizilgen bolsa da, sońǵı jılları texnikanıń arzanlasıwı hám mámleketlik subsidiyalar esabınan orta hám kishi fermer xojalıqları arasında da keń tarqalmaqta.

Qaraqalpaqstan Respublikası ushın Sinczyandaǵı innovaciyalıq texnikalıq hám aralıqtan basqarıw texnologiyalarınń bir qatar baǵdarları áhmiyetli bolıp esaplanadı. Atap aytqanda, plyonka astında tamshilatıp suwǵarıw texnologiyası. Qıtaydın Shinjon Tianye kompaniyası tárepinen plyonka astında tamshilatıp suwǵarıw úskeneleri Ózbekstan paxta klasterlerinde sınaqtan ótkerilgeni hám suwdı sezilerli únemlew hám ónimdarlıqtı arttırıwǵa erisilgeni haqqında maǵlıwmatlar bar [1]. DIUFM texnologiyası kemshilikleri haqqında házirgi waqıtta ilimiy jumıslar joq emes. Chunyu Van izertlewlerinde tómendegi kemshiliklerdi kórsetip ótedi «kóp jıllar dawamında plastikalıq mulchadan paydalanıw hám olardıń topıraqtı toplanıp qalıwı, topıraq strukturasınıń buzılıwına, awıl xojalıǵı jerleriniń sapasınıń tómeleniwine, tuxımınıń shıǵıwına hám awıl xojalıǵı eginleriniń ósiwine zıyan jetkeriwı, ónimdarlıqtıń azayıwına hám awıl xojalıǵı jumıslarınıń tómeleniwine alıp keledi» [10, 17]. Demek bul texnologiyanı ele de izertlep jetilistiriw talap etilmekte. Qaraqalpaqstan sharayatında quyash energiyasına tiykarlanǵan nasoslar, avtomatlastırılǵan «suw-túgin» sistemaları hám aralıqtan basqarılátuǵın klapanlardan paydalanıw shorlanıwǵa beyim jerlerde suw resursların basqarıw nátiyjeliligin arttırıwı múmkin. Respublikamızdın fermer hám diyqan xojalıqlarında BeiDou tiykarındaǵı joqarı anıqlıqtaǵı eǵiw hám mexanikalıq terim texnologiyaların basqışpa-basqış engiziw. Qaraqalpaqstan paxta maydanları hám tegis relyefi Sinczyanda qollanılıp atırǵan avtonom traktor hám seyalka sheshimlerin lokal sharayatqa beyimlestiriw ushın qolaylı. Onda jergilikli hám shet el islep shıǵarıwshılar menen birgelikte joqarı anıqlıqtaǵı navigaciya modulın ornatiw, jergilikli kartalardı jaratıw hám texnikalıq xızmet kórsetiw sistemasın jolǵa qoyıw talap etiledi. Aralıqtan zondlaw texnologiyaların hám dronlardan paydalanıw Qaraqalpaqstanda shorlanıw kartaları, ıǵallıq bólistiriliwı hám zıyankeslerdiń tarqalıwı kartaların dúziw, suw hám tóginlerdi hár bir atızǵa norması menen beriw imkaniyatın beredi.

Juwmaqlap aytqanda Sinczyanda sınaqtan ótkerilgen «sanlı maydanlar» platformalarına uqsas milliy platforma jaratıw kerek dep esaplayman. Bul platforma Ózbekstannıń statistikalıq, meteorologiyalıq hám normativlik maǵlıwmatları menen integraciyanalıq, paxta klasterleri, suw xojalıǵı shólkemleri hám ilimiy toparlardıń birge islesiwine xızmet etiwı kerek. Platformaǵa atızlardaǵı IoT sensorlarınan kelip atırǵan maǵlıwmatlar, sputnikler/dronlardıń súwretleri, agroteknikalıq ilajlar kalendarı bir sistemada jámlenip, fermerler hám suw xojalıǵı qánigelerine aralıqtan basqarıw imkaniyatı jaratıladi.

ADEBIYATLAR

1. Китай поставил Узбекистану технологию капельного орошения для выращивания хлопка - <https://kun.uz/ru/news/2020/05/25/kitay-postavil-uzbekistanu-texnologiyu-kapalnego-orosheniya-dlya-vyrashchivaniya-xlopka>
2. Медведева А. Хлопководство в России надо возрождать под плёнкой и без ручного труда! [Электронный ресурс] // *Агропромышленный портал AgroXXI.ru.* - 2019. 25 марта.– URL: <https://www.agroxxi.ru/zhurnal-agromir-xxi/stati-rastenievodstvo/hlopkovodstvo-v-rossii-nado-vozhrozhdad-pod-plenkoi-i-bez-ruchnogo-truda.htm>
3. Kang, X., Huang, C., Chen, J.M. et al. The 10-m cotton maps in Xinjiang, China during 2018–2021. *Sci Data* 10, 688 (2023). <https://doi.org/10.1038/s41597-023-02584-3>
4. Pengcheng TIAN, Zhiwei YUE, Xiangxiang JI, Ning YAO, Pute WU, La ZHUO. Water footprint of irrigated cotton production in Xinjiang under predicted climate change scenarios. *Front. Agr. Sci. Eng.*, 2025, 12(2): 367-377 DOI:10.15302/J-FASE-2024585
5. Technology makes Xinjiang farming more efficient [Электронный ресурс] // *China Daily Xinjiang.* - 2022. 14 April. - URL: http://xinjiang.chinadaily.com.cn/2022-04/14/c_746433.htm
6. Shao, L.; Gong, J.; Fan, W.; Zhang, Z.; Zhang, M. Cost Comparison between Digital Management and Traditional Management of Cotton Fields - Evidence from Cotton Fields in Xinjiang, China. *Agriculture* 2022, 12, 1105. <https://doi.org/10.3390/agriculture12081105>
7. Xinhua. Xinjiang cotton – the epitome of modern agriculture // *English.news.cn.* 2023. 14 noyabr. - URL: <https://english.news.cn/20231114/867be44722d74bc2b86a2486f1d51b28/c.html>
8. Xinjiang kicks off cotton planting season with undeterred momentum // *English.scio.gov.cn.* - 2025. 22 april. - URL: http://english.scio.gov.cn/chinavoices/2025-04/22/content_117837816.html
9. Yang S., Wang R., Zheng J., Han W., Lu J., Zhao P., Mao X., Fan H. Remote Sensing-Based Monitoring of Cotton Growth and Its Response to Meteorological Factors// *Sustainability.* – 2024. – T.16, № 10. – St. 3992. – DOI: 10.3390/su16103992 - <https://www.mdpi.com/2071-1050/16/10/3992>
10. Wang C., Li S., Huang S.,Feng X. A Review of the Applicationand Impact of Drip Irrigation under Plastic Mulch in Agricultural Ecosystems//*Agronomy* 2024, 14(8), 1752; <https://doi.org/10.3390/agronomy14081752>

Rezyume. Ushbu maqolada Xitoyning Sintszyan-Uyg'ur avtonom rayonida paxta yetishtirishda qo'llaniladigan innovatsion texnologiya va masofadan boshqarishning asosiy yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. Xitoy tajribasiga tayangan holda, u suv tanqisligidan qiynalayotgan Qoraqalpog'istonda suvni tejash, mehnat unumdorligini oshirish va raqamli qishloq xo'jaligini rivojlantirish muammolarin ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: paxta, tomchilatib sug'orish, BeiDou, raqamli qishloq xo'jaligi.

Резюме. В статье рассматриваются основные направления инновационной техники и технологий дистанционного управления, применяемые в процессе выращивания хлопка в Синьцзян-Уйгурском автономном районе Китая. Используя китайский опыт, рассмотрены проблемы водосбережения, повышения производительности труда и развития цифрового сельского хозяйства в условиях Каракалпакстана, страдающего от нехватки воды.

Ключевые слова: хлопок, капельное орошение, BeiDou, цифровое сельское хозяйство.

Summary. This article examines the key areas of innovative technology and remote control applied to cotton cultivation in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of China. Drawing on Chinese experience, it examines the challenges of water conservation, increasing labor productivity, and developing digital agriculture in Karakalpakstan, which suffers from water shortages.

Keywords: cotton, drip irrigation, BeiDou, digital agriculture.

QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASIDA ASOSIY KAPITALGA KIRITILGAN INVESTITSIYALAR TAHLILI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Ruzieva D., Sarsenbaev S.

Qoraqalpog davlat universiteti

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlarning muvaffaqiyati bevosita investitsiyalarning samarali jalb etilishiga bog'liqdir. Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar mamlakat iqtisodiyotining modernizatsiya qilinishida, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratishda hamda hududiy rivojlanishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, Qoraqalpog'iston Respublikasida bu jarayon alohida ahamiyat kasb etadi. Hudud Orolbo'yi ekologik inqirozidan eng ko'p zarar ko'rgan bo'lsa-da, oxirgi yillarda davlat siyosatida Qoraqalpog'istonga alohida e'tibor qaratilmoqda. Prezident farmonlari va hukumat qarorlarida hududning investitsion salohiyatini oshirish bo'yicha qator chora-tadbirlar belgilangan. Jumladan, 2022–2026 yillarga mo'ljallangan “Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi”da Qoraqalpog'iston uchun alohida vazifalar qo'yilgan [1]. Investitsiyalar nafaqat iqtisodiy o'sishni jadallashtirish, balki yangi ish o'rinlari yaratish, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va aholi turmush sifatini oshirishga ham xizmat qiladi. Shu sababli, asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarni chuqur ilmiy tahlil qilish, ularning tarkibiy o'zgarishlarini o'rganish va kelgusidagi rivojlanish istiqbollari belgilash bugungi kun ilmiy izlanishlari uchun dolzarb masaladir [2].

Qoraqalpog'iston Respublikasida 2019–2024 yillarda asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi muntazam ravishda o'sib borgan. Bu jarayon hududda olib borilayotgan davlat siyosati, xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik va mahalliy biznesning faolligi bilan izohlanadi.

1-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi (2021–2024)

Yil	Investitsiyalar hajmi (mlrd so'm)	O'sish sur'ati (%)
2019	6 500	–
2020	7 100	+9.2
2021	7 800	+9.9
2022	8 500	+9.0
2023	10 200	+20.0
2024	12 000	+17.6

1-jadval ma'lumotlariga ko'ra, 2019–2024 yillar davomida investitsiyalar hajmi muntazam oshib borgan. 2019 yildagi 6,5 trillion so'm ko'rsatkich 2024 yilda 12 trillion so'mgacha yetib, deyarli ikki baravarga ko'paygan. O'sish sur'atlarining eng yuqori darajasi 2023 yilda qayd etilib, bu yilda investitsiyalar 20 foizga ortgan. Bunda davlat tomonidan olib borilgan iqtisodiy siyosat, xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik va hududiy loyihalarning kengayishi muhim rol o'ynagan [2].

2019 yilda investitsiyalar hajmi 6,5 trillion so'mni tashkil etdi. Asosiy sarmoyalar davlat mablag'lari hisobiga amalga oshirilgan infratuzilma va ijtimoiy loyihalarga yo'naltirildi. 2020 yilda pandemiya sharoitida ham investitsiyalar 7,1 trillion so'mni tashkil etdi. O'sish 9,2% bo'lib, qishloq xo'jaligi va sog'liqni saqlash sohalariga sarmoya ko'paydi.

2021 yilda investitsiyalar hajmi 7,8 trillion so'mga yetdi. Bu davrda xorijiy kapital ulushi oshib, sanoat va energetika loyihalari amalga oshirildi. 2022 yilda 8,5 trillion so'mlik investitsiyalar qayd etildi. Transport-logistika infratuzilmasi va yo'l qurilishi loyihalari ustuvor bo'ldi. 2023 yilda 10,2 trillion so'mlik rekord investitsiya qayd etildi. Xorijiy sarmoyadorlarning faol ishtiroki kuzatildi, yirik energetika loyihalari amalga oshirildi. 2024 yilda investitsiyalar 12 trillion so'mni tashkil etdi. Mahalliy va xorijiy kapital uyg'unligi kuzatilib, hududning barqaror o'sishi ta'minlandi.

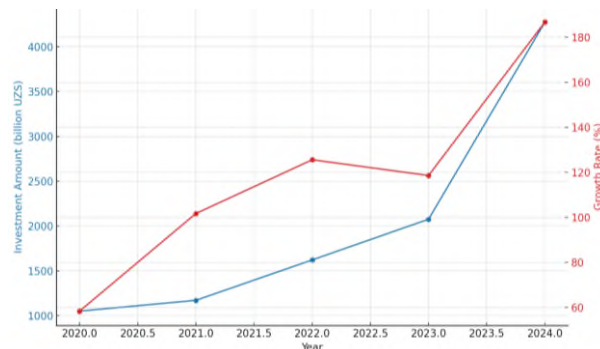
Hududiy investitsiyalar nafaqat iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilash, balki ijtimoiy sohani rivojlantirishga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Xususan, sog'liqni saqlash, ta'lim va kommunal xizmatlar sohalariga yo'naltirilgan mablag'lar aholi turmush sifatini yaxshilashga xizmat qilgan. Bu esa investitsiyalarning kompleks samaradorligini ta'minlab, hududning barqaror rivojlanishiga turtki bo'lgan.

2-jadval. Asosiy kapitalga investitsiyalarning tarkibi (2021–2024)

Yil	Mahalliy investitsiyalar (%)	Xorijiy investitsiyalar (%)	Davlat / Markazlashmagan (%)
2021	68.0	22.0	10.0
2022	66.5	23.5	10.0
2023	65.0	25.0	10.0
2024	63.5	26.5	10.0

Ushbu davr mobaynida mahalliy investitsiyalarning ulushi 68 foizdan 63,5 foizgacha pasaygan bo'lsa, xorijiy investitsiyalar ulushi 22 foizdan 26,5 foizgacha oshgan. Bu jarayon hududda xorijiy sarmoyadorlar uchun qulay investitsion muhit shakllanayotganini ko'rsatadi. Davlat mablag'larining ulushi esa 10 foiz atrofida barqaror qolmoqda.

[3]. Tarkibiy o'zgarishlarning iqtisodiy mazmuni shundan iboratki, xorijiy kapitalning ko'payishi hududda yangi texnologiyalar, innovatsiyalar va yuqori samarali ishlab chiqarish jarayonlarini olib kirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, mahalliy sarmoyalarning kamayishi hududiy korxonalar moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish zaruratini ko'rsatmoqda [4].

1-rasm. Qoraqalpog'istonda asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi dinamikasi (2019–2024)

Grafik tahlili shuni ko'rsatadiki, investitsiyalar hajmi doimiy o'sish tendentsiyasiga ega. Ayniqsa, 2023 yilda yuqori sur'atlar qayd etilib, bu yilda amalga oshirilgan yirik infratuzilma loyihalari, qishloq xo'jaligi va energetika sohalaridagi sarmoyalar muhim ahamiyat kasb etgan. Rasmiy prognozlariga ko'ra, ushbu trend keyingi yillarda ham saqlanib qolishi kutilmoqda [5]. Qoraqalpog'istonda investitsiya jarayonida mavjud muammolar orasida moliyaviy resurslarning cheklanganligi, kredit olishdagi qiyinchiliklar, infratuzilmaning eskirganligi va ekologik vaziyatning og'irligi alohida o'rin tutadi. Biroq, hududning boy tabiiy resurslari, davlat tomonidan berilayotgan soliq imtiyozlari, xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik loyihalari va Orolbo'yi hududini rivojlantirishga qaratilgan maxsus dasturlar hudud uchun katta imkoniyatlar yaratmoqda [6].

2019–2024 yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi muntazam o'sib bordi. Shu bilan birga, ushbu jarayonda bir qator **muammolar** ham mavjud:

- **Moliyaviy resurslarning cheklanganligi** – ayrim kichik va o'rta korxonalar uchun uzoq muddatli past foizli kreditlardan foydalanish imkoniyatlari tor [1].

- **Infratuzilmaning eskirganligi** – transport-logistika tarmoqlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi investitsiyalarning qaytishini sekinlashtirmoqda [2].

- **Ekologik omillar** – Orolbo'yi hududidagi og'ir ekologik vaziyat investitsion loyihalar samaradorligiga ta'sir ko'rsatmoqda [3].

- **Institutsional to'siqlar** – yer resurslaridan foydalanish va investitsiya loyihalarini ro'yxatdan o'tkazishdagi byurokratik jarayonlar investorlar uchun qo'shimcha xavf tug'diradi.

Biroq, mavjud imkoniyatlar ham sezilarli bo'lib, ularning amalga oshirilishi mamlakat iqtisodiyotining investitsion jozibadorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Xususan,

- Davlat tomonidan xorijiy investorlar uchun soliq imtiyozlari va preferensiyalar joriy etilgan.

- **Xalqaro moliya institutlari** (Jahon banki, ADB, FAO) bilan hamkorlikda infratuzilma va qishloq xo'jaligi sohasida yirik loyihalar amalga oshirilmoqda.

- **Hududiy resurslar** – tabiiy gaz, quyosh energiyasi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash sohalarida katta investitsion salohiyat mavjud [4]. Chunki ushbu mamlakatlarda shakllangan investitsion boshqaruv mexanizmlari, soliq siyosati va hududiy rivojlanish strategiyalari iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Ularning tajribasini o'rganish va moslashtirish orqali Qoraqalpog'istonda ham investitsion muhitni yaxshilash, xususi sektor faolligini oshirish hamda xorijiy kapitalni jalb etish imkoniyatlarini kengaytirish mumkin.

Xususan, Qozog'iston tajribasi xorijiy investitsiyalarni jalb etishda maxsus iqtisodiy zonalar va soliq imtiyozlarining samaradorligini ko'rsatmoqda. Bu yondashuv yirik infratuzilma loyihalarini amalga oshirish, sanoat zonalarini rivojlantirish hamda eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynagan [5]. Shuningdek, Turkmaniston misolida davlat tomonidan energetika va transport infratuzilmasiga yirik miqdordagi sarmoyalar yo'naltirilishi mamlakatning investitsion jozibadorligini oshirishga xizmat qilganini ko'rish mumkin [6]. Bu tajriba Qoraqalpog'iston sharoitida ham davlat-xususi sheriklik mexanizmlarini kengaytirish va transport-logistika tizimini modernizatsiya qilish zarurligini ko'rsatadi.

Yevropa Ittifoqi tajribasi esa investitsiya oqimlarini rag'batlantirishda moliyaviy qo'llab-quvvatlash vositalari — subsidiyalari, kafolatlar va grantlarning ahamiyatini ta'kidlaydi. Xususan, CAP (Common Agricultural Policy) doirasida amalga oshirilayotgan dasturlar investitsiyalarni ekologik barqarorlik tamoyillari bilan uyg'unlashtirgan holda amalga oshirilmoqda [7]. Shu bois, Yevropa Ittifoqining bu yondashuvi Qoraqalpog'iston uchun ham ekologik xavfsiz va ijtimoiy yo'naltirilgan investitsion siyosatni shakllantirishda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ushbu tajribalarni moslashtirish orqali Qoraqalpog'istonda investitsion muhitni yanada yaxshilash mumkin.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2019–2024 yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi barqaror o'sib, 6, 5 trillion so'mdan 12 trillion so'mgacha ko'tarildi. Bu hududning iqtisodiy rivojlanishida muhim omil sifatida xizmat qilmoqda. Yuqoridagi tahlillar asosida Qoraqalpog'iston Respublikasida investitsion siyosatni yanada takomillashtirish hamda investitsion jozibadorlikni oshirish maqsadida bir qator amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Shu nuqtayi nazardan, quyidagi asosiy takliflar ilgari suriladi:

Birinchidan, mahalliy va xorijiy investorlar uchun yanada qulay investitsion muhit yaratish lozim. Buning uchun normativ-huquqiy bazani soddalashtirish, ruxsat berish tartib-taomillarini qisqartirish hamda investorlar uchun kafolatlangan huquqiy himoya tizimini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. **Ikkinchidan**, transport-logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish orqali sarmoyalar samaradorligini oshirish talab etiladi. Zamonaviy transport tarmoqlari, yuk tashish yo‘laklari va logistika markazlarini rivojlantirish Qoraqalpog‘istonning iqtisodiy makonini respublika va xalqaro bozorlar bilan integratsiyalashuviga xizmat qiladi. **Uchinchidan**, xalqaro moliya institutlari bilan qo‘shma investitsion loyihalarni kengaytirish zarur. Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda energetika, suv xo‘jaligi, infratuzilma va qishloq xo‘jaligi yo‘nalishlarida barqaror rivojlanishga yo‘naltirilgan dasturlarni amalga oshirish investitsion oqimlarni oshiradi. To‘rtinchidan, innovatsion texnologiyalarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish muhimdir. Bu esa raqamli iqtisodiyot tamoyillariga asoslangan ilg‘or texnologiyalarni joriy etish, ilmiy tadqiqotlar va startup loyihalarni qo‘llab-quvvatlashni talab etadi.

Beshinchidan, soliq va kredit imtiyozlarini kengaytirish orqali xususiy sektor faolligini rag‘batlantirish lozim. Bu yo‘nalishda kichik va o‘rta biznes subyektlariga uzoq muddatli past foizli kreditlar, investitsion grantlar hamda eksport faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmlarni takomillashtirish muhim o‘rin tutadi. Shu orqali Qoraqalpog‘iston investitsion salohiyatidan to‘liq foydalanib, hududiy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. *Asosiy kapitalga investitsiyalar statistik ma‘lumotlari, 2019–2024*. – Toshkent: Stat.uz, 2024.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF–60-sonli Farmoni. *2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi*. – Toshkent, 2022.
3. Jahon banki. *Uzbekistan: Country Economic Update*. – Vashington: World Bank, 2023.
4. Asian Development Bank (ADB). *Central Asia Regional Economic Cooperation: Infrastructure and Investment in Uzbekistan*. – Manila: ADB, 2021.
5. OECD. *Kazakhstan: Investment Policy Review*. – Paris: OECD Publishing, 2020.
6. FAO Subregional Office for Central Asia. *Turkmenistan: Investment and Agricultural Policy Review*. – Ankara: FAO, 2021.
7. European Commission. *Foreign Direct Investment and EU Investment Policy*. – Brussels: EU Publications, 2022.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning 2021–2024 yillardagi dinamikasi ilmiy tahlil qilinadi. Rasmiy statistik ma‘lumotlar asosida investitsiya hajmlarining o‘zgarishi, ularning iqtisodiy samaradorligi hamda davlat siyosati doirasidagi qo‘llab-quvvatlash choralari yoritilgan. Xorijiy tajribalar bilan qiyosiy tahlil asosida hududda investitsiya siyosatini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: investitsiya, asosiy kapital, iqtisodiy rivojlanish, davlat siyosati, istiqbol.

Аннотация. В статье анализируется динамика инвестиций в основной капитал в Республике Каракалпакстан в 2021–2024 годах. На основе официальных статистических данных рассматриваются изменения объема инвестиций, их экономическая эффективность и меры государственной поддержки. На основе сравнительного анализа зарубежного опыта выработаны научно-практические рекомендации по совершенствованию инвестиционной политики в регионе.

Ключевые слова: инвестиции, основной капитал, экономическое развитие, государственная политика, перспективы.

Abstract. This article analyzes the dynamics of capital investments in the Republic of Karakalpakstan during 2021–2024. Based on official statistics, the study examines changes in investment volumes, their economic efficiency, and state support measures. Drawing on comparative international experience, the paper develops scientific and practical recommendations for improving investment policy in the region.

Keywords: investment, fixed capital, economic development, state policy, prospects.

УДК 69.003.13

QURILIS INDUSTRİYASI KÁRXANALARINIŇ TURAQLÍ INNOVACIYALÍQ RAWAJLANIWIŇ TÁMIYINLEWDIŇ KONCEPTUAL TIYKARLARI HÁM NÁTIYJELI USÍLLARI

Najimov I. P.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Dúnyada innovatsiyalıq rawajlanıw globalıq xarakterge iye bolıp, ol ekonomikanıń barlıq tarawları hám iskerlik salaların qamtıp almaqta. 2019-jili noyabr ayında UNIDO ushin áhmiyetli qollanba esaplangan Abu-Dabi Deklaratsiyası qabıl etildi [1]. 2020-jılı oktyabr ayında usı shólkem aǵza mámleketlerge jańa qatnastı usındı, onıń mazmunı “IV sanaat revolyutsiyası - hámmeniń mápleri ushin”. Bul qatnastıń tiykarin tórt element quraydı: innovatsiya, sanlı infrastruktura, sanlı kónlikpeler hám sanlı birge islesiw [9].

Bizge belgili, innovatsiyalıq rawajlanıw dinamikası hám dárejesi patent belsendiliginiń ósiwi menen sipatlanadi. Jaqin tariyxqa názer salsaq, 2021-jili xalıqaralıq patentke ótinishler sani rekord dárejege jetti. Patent ótinishleriniń 54,1 protsenti Aziya mámleketleriniń úlesine tuwra keldi. Bunda jetekshiler qatarinan Qıtay, AQSH, Yaponiya hám Germaniya mámleketleri orın aldı [9]. Bul protsess mámleketimiz ekonomikasına aktiv tásir kórsetpekte. Ózbekstanda ámelge asırılıp atırılǵan reformalar xalıqaralıq maydanda jetekshi ekspertler tárepinen joqarı bahalanbaqta [3.64].

Búgingi kúnde dúnyanıń kóplegen rawajlangan mámleketleriniń ilimpazları hám ekonomistleri sanaatti innovatsiyalıq rawajlandırıw boyınsha ilimiy izertlewlerge ayırıqsha diqqat qaratpaqta. Atap aytqanda, sanaat kárxanalarınıń innovatsiyalıq iskerligin aktivlestiriw hám usı tiykarda kárxanalardıń básekige shıdamlılıq potensialın arttırıw sıyaqlı máseleler boyınsha ilimiy izertlewler alıp barılmaqta, bul bolsa jergilikli qurılıs materialları sanaatına da tolıq qatnashlı. Qurılıs materialları sanaatında, ekonomikanıń basqa kóplegen tarmaqlarında bolǵanı sıyaqlı, házirgi waqıtta tek ǵana texnikalıq yamasa texnologiyalıq jańalıqlar emes, al finans resursların tartıwdıń shólkemlestiriwshilik,

ekonomikalıq, sotsiallıq, sonday-aq zamanagóy usılları ámelde qollanıla baslağanı fonında innovatsıyalıq protsesstıń aktivlesiwi baqlanbaqta. Sońǵı jılları jergilikli ámeliyatta kóplegen hár túrli jańalıqlar qollanılmaqta. Soǵan qaramastan, Ózbekstan qurılıs kompleksinde innovatsıyalıq iskerliktiń rawajlanıwın analizlep, bul iskerlik maqsetke muwapıq hám talap yetilgen joqarı dárejedegi turaqlılıq hám básekige shıdamlılıqtı támiyinlewge múmkinshilik berdi, degen juwmaqqa kele almaymız.

Sirt yel alimlarınıń miynetlerinde, ásirese [5.18] de, basqariw dárejesiniń yeń áhmiyyetli kórsetkishini miynet ónimdarlıǵı yekenligi hám bul kórsetkishtiń XX ásirde aldıńǵı rawajlanıw dáwirine salıstırǵanda bir neshe márte óskeni kórsetilgen. Adamzat sivilizatsiyası ilimiy rawajlanıw hám innovatsıyalıq protsesstıń jedellesiwi sebepli júzege keledi, bul tek ǵana ásbap-úskeneler hám texnologiyalardı jańalawdı tezlestiriwde yemes, al bir qatar dástúrlı tarawlardıń joǵalıp ketiwinde, bilim hám ekonomikanıń jańa tarawlarınıń payda bolıwında (misalı, bioinjeneriya, jasalma intellekt, nanotexnologiya hám basqalar) kórinedi. Innovatsıyalıq protsess degende biz qurılıs tarawınıń adekvat rawajlanıwın támiyinlew, básekige shıdamlılıq hám resurslardı únemlewdiń joqarı dárejesine erisiw, házirgi zaman investitsiyalıq qurılıs iskerligi talaplarına juwap beretuǵın obyektiv zárúr qubılıstı túsinemiz. Kórinip turǵanıday, innovatsıyalıq protsess waqıtsha qubilis emes, al úziksiz isleytuǵın protsess bolıp tabıladi.

Innovatsıyalıq iskerlik rawajlanıwınıń analizi soni kórsetedi, yaǵnıy, siyrek ushırasatuǵın nátiyjeli innovatsiyadan (texnologiyadan) paydalanıw básekide panatseya emes, bunnan tısqari uzaq waqt, múnásip modernizatsiyalanbastan, bunday innovatsiyalardan paydalanıw geyde bankrotlıqqa alıp keledi. Sonıń ushın progressiv hám turaqlı innovatsıyalıq rawajlanıw sistemalı jantasıwdan paydalanıwdı, belgili bir sistemanı dóretiw hám qollanıwdı talap etedi.

Qurılıs materialları sanaatınıń turaqlı innovatsıyalıq rawajlanıw sisteması degende sanaattıń barlıq dárejeleri hám bólimlerinde waqt hám keńislikte innovatsıyalıq protsesstıń úziksiz hám nátiyjeli aǵımın támiyinleytuǵın keń kólemli mexanizm názerde tutiladı. Ámeldegi atama hám “turaqlı innovatsıyalıq rawajlanıw” túsiniǵı eń joqarı nátiyjelilik dárejesiniń bir máwlettegi nátiyjesine yemes, al waqt hám keńislik ishinde innovatsıyalıq protsess rawajlanıwınıń zárúr turaqlı trayektoriyasına yerisiwge umtiliwdi ańlatadı. Yaǵnıy, bul sanaat hám ulıwma milliy ekonomika mápdar bolǵan uzaq múddetli nátiyje bolıp esaplanadı. Bul mexanizm, álbette, bazar usıllarınan paydalanıwǵa tiykarlanǵan bolıwi kerek, oni rawajlandırıw zárúrliǵı Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoyev tárepinen bir neshshe márte atap ótilgen. Ózbekstan Respublikası Qurılıs hám úy-jay kommunal xojalıǵı ministrligin shólkemlestiriw haqqındaǵı normativ hújjetlerge muwapıq, bul ministrlık mámleket qurılıs kompleksiniń xalıq xojalıǵı hám jámiyettiń házirgi zaman talaplarına muwapq islewin támiyinlewge baǵdarlanǵan. Bul mámleketlik struktura tiykarınan shólkemlestiriw-óndiris klasteri bolıp tabıladi. Bul bolsa ayırım kárxanalardı hám ulıwma klasterdi óz-ara tolıqtıratuǵın hám bekkemleytuǵın básekige uqplı artıqmashlıqları bolıp esaplanadı. Basqasha aytqanda, klaster, durıs islew menen, sistemalarǵa tán bolǵan bir pútinlik qásiyetin ámelge asırıp, sinergiyalıq tásirdi támiyinlewge múmkinshilik beredi.

Kórinip turǵanıday, Ózbekstan Respublikası qurılıs hám úy-jay kommunal xojalıǵı ministrligi qurılıs tarawın jeterli dárejede rawajlandırıwdı milliy kólemde támiyinlewge qaratilǵan shárayatda, tómengi strukturalar hám xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń baslamaların qolap-quwatlaw ushın bazar usıllarınan paydalanıwdı basqariw resursları menen úlestiriwi kerek. Qurılıs tarawın turaqlı innovatsıyalıq rawajlandırıw sistemasın dúziwde dál usı nárese názerde tutiladı hám aqirǵı maqset yetip belgilenedi.

Sanaatti innovatsıyalıq rawajlandırıw sistemasın dúziwde bul tarawǵa hár qiyli shólkemlerdiń kiriwi yesapqa alinadı, bular: izertlew, joybarlaw shólkemleri; qurılısta izertlewler menen shuǵıllanatuǵın ilimiy shólkemler; hár túrli qánigelik hám kólemdegi qurılıs, qurılıs-montaj shólkemleri, qurılıs sanaatı kárxanalari; qurılıs ónimlerin jetkizip beriwshi transport shólkemleri; qurılıs materialları, buyımlari hám konstruksiyaların islep shıǵarıwshı kárxanalar.

Negizinde, ministrliktiń ózi hám joqarıda atap ótilgen kárxana hám shólkemlerdi yesapqa alsaq, yeki klaster bar yekenligin atap ótiw múmkin. Birinshi klaster - bul ministrliktiń ózi tuwrıdan-tuwrı oǵan baǵınatuǵın shólkemler menen, yekinhisi - mülk formasi hám idaralıq baǵınıwına qaramastan, qurılıs penen baylanisli barlıq kárxana hám shólkemlerdi, sonıń ishinde, qurılıs penen baylanisli bilimlendiriw mákemelerin óz ishine alǵan mega-klaster.

Dáslepki analizler soni kórsetedi, sistemani qalıplestiriwde onıń tómendegi quramlıq bólimlerine dıqqat qaratıw kerek: klasterlerdiń barlıq elementlerin qamtıp alıw hám tartıwdı esaplaw menen innovatsıyalıq basqariw funksiyaların anıqlaw hám anıq bólistiriw; qurılıs tarawındaǵı barlıq kárxana hám shólkemlerge tásiretiw formalar hám usılların, sonıń ishinde, xoshametlewshi sanksiyalardı izlew; barlıq iyerarxiyalıq dárejelerde “tuwrıdan-tuwrı” hám “keri baylanis”ti hám birinshi gezekte ministrlık apparatı hám qurılısta xojalıq júrgiziwshi subyektlardı nátiyjeli ámelge asırıwǵa, sonday-aq, innovatsıyalıq protsesti nátiyjeli monitoring yetiwge múmkinshilik beretuǵın maǵliwmat támiyinatı sistemasın dúziw; innovatsiyalardı hám ulıwma innovatsıyalıq protsesti nátiyjeli bahalawdı támiyinleytuǵın wazıypalardı sheshiw. Sonıń menen birge, qurılıs materialları sanaatınıń turaqlı innovatsıyalıq rawajlanıwın támiyinlew ushın qarap shıǵılıp atılǵan sistemaniń áhmiyyetli elementi bul tarawdaǵı innovatsiyalardı klassifikatsiyalaw bolıp, onda innovatsiyalar sanaat ózgesheliklerin esapqa alǵan halda buyırtpa etiledi. Kestede bir qatar ilimiy miynetlerdi úyreniw tiykarında [6.45.,7.63.,8.81], innovatsiyalardıń avtorlıq klassifikatsiyası berilgen (1-keste).

1-keste. Innovatsiya túrleri hám olardı klassifikatsiyalaw ózgeshelikleri

№	Belgileri	Innovatsiya túrleri
1	Qollanıw sheńberi	ónimge baylanisli, protsess penen baylanisli
2	Jańalıq dárejesi	absolyut, salıstırmalı, shártli, jarım-jartilay
3	SHólkemlestiriw variantları	ishki korporativlik, baǵdarlamaǵa sáykes, básekileslik
4	Óndiriw hám tarqatiw dárejesi	mámleket dárejesinde, aymaqlıq, tarmaqlıq, korporativlik

5	Ámelge asiriw páti	tez pát penen (ósiwshi), áste (bir qiyli), sóniwshi
6	Ilimiy bilimlerge baylanislilik xarakteri	kóteriliw (jańa bilimler tiykarında), páseyiw (bar bilimler tiykarında)
7	Iskerlik tarawı	ekonomikaliq, ekologiyaliq, jámiyyetlik-siyasiy, jámiyyetlik-mádeniy, huqiqiy hám t.b.
10	Payda bolıw sebebi	reaktiv, strategiyaliq
13	Innovatsiyalardı ámelge asiriw túrine qaray	ónim formasında, protsess formasında
16	Tásir kólemi boyınsha	global dárejede, mámleketlik dárejede, aymaqlıq dárejede, korporativlik dárejede

Sonı ayırıqsha atap ótiw kerek, házirgi waqıtta tarawdaǵı innovatsiyalardıń ekonomikalıq nátiyjeliligini bahalaw ushin normativlik hújjetler joq. Sózsiz, bul bahalawdıń obektivligin tómenletedi hám innovatsiyalıq protsesske tásir yetedi. Bul talaplar innovatsiyalardı ekonomikalıq hám jámiyyetlik bahalaw menen baylanıslı bolıp, usınday talaptı, búgingi kúnde bargan sayın áhmiyetli bolıp baratırǵan, innovatsiyalardı ekologiyalıq kózqarastan bahalaw haqqında da aytiw múmkin. Joqarıdaǵılardan tómendegishe juwmaq shıǵarıwmız mumkin: dúnya ámeliyatındaǵı innovatsiyalıq iskerlik básekege shıdamlılıqtı arttırıwdıń áhmiyetli faktorına aylandı; mámlektimizde innovatsiyalıq protsess barlıq tarawlarda, sonıń ishinde qurılıs materiallari sanaatında da bargan sayın kúsheyip barmaqta hám ilaylıq bahalanbaqta; qurılıs materialların islep shıǵarıw tarawında qurılıs hám úy- jay kommunal xojalıǵı ministrliǵı turaqlı innovatsiyalıq rawajlanıwı támiyinlewdiń áhmiyetli elementi bolıp, ol Óz darejesi boyınsha turaqlı innovatsiyalıq rawajlanıw sisteması menen baylanıslı bir qatar strukturalardı Óz ishine alǵan klaster bolıp esaplanadı; tarawda innovatsiyalıq iskerliktiń maqsetke muwapıqlıǵı hám ańıqlıǵın arttırıw ushin innovatsiyalardıń klassifikatsiyası usınıs etiledi.

Bular qurılıs tarawın turaqlı innovatsiyalıq rawajlandırıw sistemasın qalıplestiriwdiń tiykarǵı qaǵıydaları bolıp, olardıń dúziliwı qurılıs tarawında innovatsiyalıq iskerliktiń nátiyjeli rawajlanıwın hám onıń básekege shıdamlılıǵın arttırıwdı támiyinleydi.

ÁDEBIYATLAR

1. Организация объединенных наций по промышленному развитию. Абу-Дабийская декларация. Вена. 2021. (<https://www.unido.org>)
2. Кадырова Р.А. Роль инноваций, науки и государства в развитии экономики // Universum: экономика и юриспруденция : электрон. научн. журн. 2021.1-2(77). (URL: <https://7universum.com/ru/economy/archive/item/11211> (дата обращения: 29.12.2022)).
3. Кальметов Б.Д. и др. Углубление экономических реформ в строительном комплексе Узбекистана.- Ташкент, АКАТМ, 2023 г.-264 с.
4. Грейсон Дж.К. мл., О'Делл Карла. Американский менеджмент на пороге XXI века. –М.: Экономика, 2001 г. -320с.
5. Имайкина, О.И. Стратегическое управление инновационной деятельностью промышленных предприятий: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Имайкина Ольга Ивановна. - Саранск, 2015. - 220 с.
6. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов / С.Д. Ильенкова, Л.М. Гохберг, С.Ю. Яковлев и др. / Под ред. С.Д. Ильенковой.-М.: Банки и биржи. ЮНИТИ, 2008 - 327 с;
7. Методологические основы и экономическое стимулирование инновационной деятельности промышленного предприятия: монография / В.А. Бердников, И.В. Косякова, М.В. Чебыкина - Saint-Louis, Missouri, USA, 2016. - С.32-39.; Мухамедьяров А.М., Уткин, Э.А. Инновационный менеджмент / Э.А. Уткин, Н.И. Морозова, Г.И. Морозова. - М.: Акалис, 2006 – 400с.
8. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями.-М.: Экономика, 2005. -271 с.
9. <https://www.tadviser.ru/index.php>

Annotatsiya: maqolada Wzbekiston Respublikasi qurılısh materiallari sanoatida barqaror innovatsion rivojlanish tizimini shakllantirish masalalari kwrib chiqilgan. Ushbu tizimning maqsad va vazifalari, qurılıshda innovatsion faoliyat samaradorligini ta'minlash usullari va shakllari wrganilgan. Mahalliy qurılısh materiallari sanoatining innovatsion rivojlanishini ta'minlash mexanizmining bir qator muhim elementlari belgilab berilgan.

Kalit sozlar: innovatsion faoliyat, qurılısh materiallari sanoati, korxonalarni barqaror innovatsion rivojlantirish tizimi.

Аннотация: в статье рассматриваются вопросы формирования системы устойчивого инновационного развития в промышленности строительных материалов Республики Узбекистан. Изучены цели и задачи этой системы, методы и формы обеспечения эффективности инновационной деятельности в строительстве. Определен ряд важных элементов механизма обеспечения инновационного развития отечественной промышленности строительных материалов.

Ключевые слова: инновационная деятельность, промышленность строительных материалов, система устойчивого инновационного развития предприятий.

Abstract: the article deals with the formation of a system of sustainable innovative development in the construction materials industry of the Republic of Uzbekistan. The goals and objectives of this system, methods and forms of ensuring the effectiveness of innovative activity in construction are studied. A number of important elements of the mechanism for ensuring the innovative development of the domestic construction materials industry have been identified.

Key words: innovative activity, building materials industry, system of sustainable innovative development of enterprises.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ

Утемураева Г. Х.

доктор экономических наук, профессор КТУ им.Бердаха

Государственно-частное партнерство (ГЧП) стало ключевым инструментом привлечения капитала и управленческих компетенций частного сектора для модернизации инфраструктуры и услуг. Программа в

Узбекистане за 2019–2025 гг. прошла фазу интенсивного наращивания портфеля и вступает в этап управляемого роста, где приоритетами выступают качество отбора проектов, диверсификация по секторам, дисциплина фискальных рисков и развитие локального проектного финансирования. Это требует стандартизации методик VfM/PSC, матриц распределения рисков и внедрения предохранителей на уровне бюджетной политики.

ГЧП — долгосрочное контрактное взаимодействие государства и бизнеса с распределением рисков, обязанностей и результатов. Ключевые методики: оценка ценности для денег (VfM), государственный эталон (PSC), риск-матрицы по секторам, стресс-тесты (курс, трафик/спрос, инфляция/тарифы), управление условными обязательствами. Центр компетенций (PPP Center of Excellence) обеспечивает единообразие анализа, контрактов и мониторинга KPI, снижая проектные и фискальные риски.

Совокупный портфель к концу 2024 г. достиг ориентировочно 28–31 млрд долл. США; около 80–90% стоимости — энергетика (в т.ч. ВИЭ и генерация). На 2025–2030 гг. планируется дальнейшее развитие в транспорте (платные магистрали), ЖКХ (водоснабжение, теплотрассы) и социальных объектах (образование, здравоохранение), что снижает концентрацию рисков и улучшает равномерность обязательств по времени.

Правовая база ГЧП дополняется процедурами предквалификации, открытыми конкурсами, централизованным сопровождением и лимитами на новые обязательства. Закрепление годового «потолка» стоимости новых соглашений и создание реестра условных обязательств усиливают бюджетную устойчивость. Прозрачность повышается через раскрытие метрик по проектам и регулярный пересмотр risk allocation.

Ключевые проблемы и риски. Концентрация в энергетике повышает коррелированные риски по гарантиям выручки и тарифным индексациям. Фискальные риски: трансформация гарантий (трафик/выручка, индексации) в расходы бюджета при стресс-сценариях. Качество подготовки: неоднородное применение VfM/PSC, оптимистичные предпосылки в моделях, вариативная практика распределения рисков. Кадры и капитал: дефицит специалистов ГЧП и ограниченная глубина нацвалютного долга с длинными сроками.

Перспективы развития и диверсификация. Транспорт: платные дороги, развязки, логистические узлы — рост мобильности и привлекательности регионов; ЖКХ/вода: модели «оплата за доступность» и KPI по потерям/качеству; Социальные проекты: школы, клиники, объекты долгосрочной эксплуатации (FM), переход к outcome-based оплате; Цифровая инфраструктура: ЦОДы, широкополосный доступ, платформы GovTech — четкая роль и периметр ответственности в контрактах.

Рекомендуется закрепить: централизованную экспертизу VfM/PSC для проектов выше порога; «красную книгу» рисков с типовыми положениями (форс-мажор, step-in, разрешение споров, индексация); агрегированный лимит на условные обязательства; обязательные стресс-тесты с публикацией результатов; перекрестные ссылки на бюджетный цикл и долговую стратегию.

Приоритет — рост доли фондирования в нацвалюте: инфраструктурные облигации, программы рефинансирования банков, кредитные линии с длинными сроками, секьюритизация контрактных потоков. Участие институтов развития и МФИ целесообразно для якорного финансирования и снижения рисков надбавки. Энергетика (ВИЭ/генерация): повышение энергобезопасности, снижение LCOE при корректной индексации и локализации O&M. Транспорт: эффект времени и логистики, но осторожная политика гарантий трафика. ЖКХ/вода: снижение потерь, рост качества и устойчивости услуг. Социальные объекты: ускоренный ввод мощностей, стандартизация эксплуатации.

Таблица 1. Настройки программы ГЧП: текущее состояние и целевые ориентиры

Параметр	Текущее	Ориентир 2025–2030
Объем портфеля	~28–31 млрд \$	Сбалансированный рост
Годовой потолок	Установлен	Корректировка при росте качества
Концентрация энергетики	Высокая	<60% за счёт транспорта/ЖКХ/соцсфер
Управление рисками	Разнородно	Единые VfM/PSC, risk book, стресс-тесты
Источники финансирования	Преимущественно внешние	Рост доли нацвалютных инструментов

ГЧП в Узбекистане переходит от экстенсивного роста к качественной настройке: диверсификация отраслей, дисциплина фискальных рисков, стандарты подготовки и локальное финансирование. Реализация дорожной карты 2025–2027 гг. позволит сохранить устойчивость бюджетов, ускорить модернизацию инфраструктуры и повысить социально-экономическую отдачу проектов.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. IMF. Uzbekistan and Public–Private Partnerships: Selected Issues Paper. Washington, D.C., 2025.
2. IMF. Article IV Consultation with the Republic of Uzbekistan, 2025.
3. Invest Uzbekistan. PPPs: Investment Guide. Tashkent, 2025.
4. Nordic Star Law. PPP in Uzbekistan: A New Model of Interaction, 2025.
5. ЕАБР. ГЧП-дайджест, 2025.
6. *Gazeta.uz*. Обзор портфеля ГЧП и комментарии МВФ, 2025.
7. S&P Global Ratings. Sovereign Outlook: Uzbekistan, 2025.
8. Агентство стратегических реформ. Программа стратегических реформ-2025.

Аннотация. Статья рассматривает текущее состояние, ключевые проблемы и перспективы развития государственно-частного партнерства (ГЧП) в Республике Узбекистан в 2019–2025 гг. с прицелом на стратегические цели 2025–2030. Анализируются масштаб и секторная структура портфеля ГЧП, институциональные преобразования и регуляторные новации, а также фискальные и долговые риски, вытекающие из контрактных гарантий и условных обязательств. Показано, что при существенном росте портфеля, сосредоточенного преимущественно в энергетике, назрела

необходимость диверсификации в транспорт, ЖКХ и социальные отрасли, а также внедрения единых стандартов оценки эффективности, управления рисками и развития локального проектного финансирования. Предложена дорожная карта 2025–2027 гг.: централизованная экспертиза VfM/PSC, лимиты на условные обязательства, типовые матрицы распределения рисков, развитие инфраструктурных облигаций и системная подготовка кадров.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство; ГЧП; инфраструктура; энергетика; транспорт; ЖКХ; социальные объекты; условные обязательства; фискальные риски; проектное финансирование; регуляторные реформы.

Abstract. The article examines the current state, key challenges, and development prospects of public–private partnerships (PPPs) in the Republic of Uzbekistan over 2019–2025, with an outlook to 2025–2030. It analyzes the scale and sectoral composition of the PPP portfolio, institutional reforms and regulatory innovations, as well as fiscal and debt risks arising from contractual guarantees and contingent liabilities. The study shows that, alongside a sizable expansion of PPPs—concentrated predominantly in the energy sector—there is a pressing need to diversify into transport, utilities, and social sectors, while introducing unified standards for value-for-money (VfM), public sector comparator (PSC), risk allocation, and local project finance development. A 2025–2027 roadmap is proposed: centralized quality assurance for VfM/PSC, caps on contingent liabilities, sector-specific risk allocation templates, the development of infrastructure bonds, and comprehensive capacity-building programs.

Keywords: public–private partnership; PPP; infrastructure; energy; transport; utilities; social infrastructure; contingent liabilities; fiscal risks; project finance; regulatory reform

RESPUBLIKAMIZ QISHLOQ XUJALIGI KORXONALARINI YASHIL MOLIYALASHTIRISHGA UTISH SHAROYITIDA SUG‘URTALASH METADOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Kalenov K. T.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Kirish. Qishloq xo‘jaligi sug‘urtasining zamonaviy o‘zbek modelini joriy etish tajribasi davlat va sug‘urta kompaniyalari o‘rtasidagi munosabatlarni rivojlantirishning yangi bosqichini ko‘rsatadi: ijtimoiy ahamiyatga ega davlat vazifalarini hal qilish uchun qo‘shma tuzilmalar va tizimlar yaratilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining Farmoni bilan Qishloq xo‘jaligi va-zirligi huzurida davlat muassasasi – Agrosanoat ishlab chiqarishi sohasida sug‘urtani Qishloq xo‘jaligi sug‘urtasining zamonaviy o‘zbek modelini joriy etish tajribasi davlat va sug‘urta kompaniyalari o‘rtasidagi munosabatlarni rivojlantirishning yangi bosqichini ko‘rsatadi: ijtimoiy ahamiyatga ega davlat vazifalarini hal qilish uchun qo‘shma tuzilmalar va tizimlar yaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasining Farmoni bilan Qishloq xo‘jaligi azirligi huzurida davlat muassasasi – Agrosanoat ishlab chiqarishi sohasida sug‘urtani davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash agentligi tashkil etildi, unga ko‘ra: agrosanoat ishlab chiqarishi sohasidagi sug‘urta faoliyatini axborot bilan ta‘minlash; agrosanoat ishlab chiqarishi sohasida sug‘urta tajribasini umumlashtirish, ushbu faoliyatni takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish va agrosanoat ishlab chiqarishi sohasida sug‘urtani davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning yangi mexanizmlari va shakllaridan foydalanish.

Asosiy qism tahlili. 01.04.2021-yildagi O‘RQ-680-sonli “Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasining Qonuni va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 23.10.2019-yildagi PF-5853-son “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” asosida, amalga oshirilishi, qishloq xo‘jaligini sug‘urtalashning prinsipial yangi tizimini barpo etish, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari og‘irligini oson qilish imkonini beradi, ular yangi sxema bo‘yicha amalda jami sug‘urtaning atigi 50 foizini to‘laydilar. Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash sifatida sug‘urtaning qolgan 50 foizini qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchisining arizasiga ko‘ra sug‘urtalovchining manziliga o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligining prognozlariga ko‘ra, ushbu qonunning qabul qilinishi sug‘urtalangan ekin maydonlarining ulushini yanada 80 foizga oshiradi, bankrotlik holatida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga sug‘urta tovonini to‘lamaslik xavfini kamaytiradi, shuningdek alohida sug‘urta kompaniyalari va favqulodda vaziyatlarda davlat byudjet mablag‘larini tejashga yordamlashadi. [6]

Sug‘urta bozori tahlilchilarining fikriga ko‘ra, tubdan yangilik quyidagilardir:

1. Faqat a‘zo bo‘lgan sug‘urta tashkilotlari tavakkalchiliklar bo‘yicha yuzaga keladigan yo‘qotishlarni qoplash uchun yetarli konsolidatsiyalangan resurslarni, shuningdek, ayrim sug‘urta kompaniyalari moliyaviy nochor bo‘lgan taqdirda majburiyatlar bo‘yicha jamoaviy javobgarlikni shakllan-tirish maqsadida tashkil etilishi ushbu qonunda nazarda tutilgan sug‘urta-lovchilarning professional uyushmasiga. Uyushma o‘zining barcha a‘zolari uchun yagona qoidalarni ishlab chiqadi va tasdiqlaydi.

2. Sug‘urtalovchilarning kasbiy birlashmasi zimmasiga a‘zolardan biri bankrot bo‘lgan taqdirda butun tizimning to‘lov qobiliyatining kafilligi funksiyalari yuklanadi. Ushbu maqsadlar uchun sug‘urtachilar to-monidan olingan sug‘urta mukofotining bir qismini o‘tkazish yo‘li bilan to‘ldiriladigan kompensatsiya to‘lovlari fondi shakllantiriladi. Chegirma-larning miqdori sug‘urtalovchilar uyushmasi tomonidan belgilanadi, lekin olingan sug‘urta mukofotlarining 5 foizidan kam bo‘lmasligi kerak. Bundan tashqari, qonun sug‘urtalovchi olingan mukofotning atigi 20 foizini o‘z biznesini yuritish uchun sarflashi mumkinligi, qolgan 80 foizi sug‘urta tovonini to‘lash uchun zaxiralarni shakllantirishga yo‘naltirilishi belgilandi.

3. Yangi qonunga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchisi hisoblangan sug‘urta mukofotining atigi 50 foizini to‘laydi. Qolgan 50% sug‘urta tashkilotining hisob raqamiga O‘zbekiston Respublikasining ta‘sis subyekting agrosanoat kompleksining boshqaruv organi tomonidan o‘tkaziladi.

4. Qishloq xo‘jaligini sug‘urtalash rejasi har yili O‘zbekiston Res-publikasining ta‘sis subyektlari va sug‘urtalovchilar assotsiatsiyasining takliflari asosida ishlab chiqiladi. Ushbu reja mas‘ul davlat vazirliklar va idoralar

bilan majburiy muvofiqlashtirilishi kerak va sug'urta obyektlari ro'yxatini va subsidiyalar miqdorini hisoblash uchun marjinal stavkalarini o'z ichiga oladi.

5. 2021-yil 1-yanvardan boshlab shartnoma tuzish va sug'urta tovonini to'lash tartib-taomillarini soddalashtirish maqsadida yagona sug'urta stan-dartlari o'rnatildi: namunaviy sug'urta qoidalari, standart namunaviy sug'urta shartnomasi, zararni qoplash, sug'urta hujjatlari standarti (tek-shiruv hisobotlari, sertifikatlar va boshqalar).

6. Zararni baholashning yagona standartlari joriy etilmoqda: sug'urtalovchi va sug'urtalangan shaxs o'rtasidagi nizolarni hal qilish uchun qonunda agroekspertiza tartibi ko'zda tutilgan bo'lib, endi bu sug'urta kom-paniyasi tomonidan to'lanadi. [2;73]. Mazkur qonunning qabul qilinishi va hayotga muvaffaqiyatli tatbiq etilishi davlat ko'magida amalga oshirilayotgan qishloq xo'jaligini sug'urtalashning samarali tizimini shakllantirishga, qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining moliyaviy barqarorligini oshirishga, shu orqali mamlakatimiz oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Xalqaro amaliyot ko'rsatmoqdaki, qishloq xo'jaligi risklarini fermer va dehqon xo'jaliklari, qishloq xo'jaligi klasterlari va hattoki shaxsiy xo'jaliklar o'rtasida o'zaro sug'urtalash jamiyatlarini tashkil etish orqali sug'urtalash o'z samarasini beradi. Buni Amerika Qo'shma Shtatlarida uchta yirik o'zaro sug'urtalash jamiyatlarining, hamda davlat ko'magi bilan faoliyat ko'rsatuvchi jami 16 ta o'zaro sug'urtalash jamiyatlarining faoliyat ko'rsatayotganligi bilan izohlash mumkin. O'zaro sug'urta vositalaridan foydalanish Yevropa va Lotin Amerikasida ham yaxshi yo'lga qo'yilgan. Amaliyot ko'rsatishicha, qishloq xo'jaligi sug'urtasida O'zaro sug'urtalash jamiyatlarining muvaffaqiyatli ishlashi, avvalo, ular mavjud bo'lishining uzoq tarixi bilan bog'liq bo'lib, bu ularga boshqa, katastrofik bo'lmagan xatarlar bilan ishlash orqali zarur resurslarni to'plash imkonini berdi.

Ko'pgina xorijiy mamlakatlarda qishloq xo'jaligi sug'urtasi uchun byudjetdan mablag'lar ajratilib, konkurs asosida tanlab olingan sug'urta tashkilotlari bilan qishloq xo'jaligi korxonalar o'rtasida tuzilgan sug'urta shartnomalari asosida ushbu sug'urta tashkilotlariga sug'urta mukofoti sifatida o'tkazib beriladi. Bu mablag'lar qishloq xo'jaligi korxonasi tomonidan sug'urta tashkilotiga to'lanadigan sug'urta mukofotining bir qismi bo'lib, qolgan qismini qishloq xo'jalik korxonasi o'z hisobidan amalga oshiradi va natijada korxona o'z faoliyati bilan bog'liq xatarlarning to'liq sug'urtaviy ta'minotiga ega bo'ladi. Bunday ta'minotga ega bo'lgan qishloq xo'jalik korxonalarining ekinlariga yoki chorva mollariga tabiiy yoki boshqa hodisalar natijasida zarar yetkazilganda ko'rilgan zarar davlat yoki o'zlari tomonidan emas, balki sug'urta tashkiloti tomonidan qoplab beriladi. [2;54]

Bunday sharoitda sug'urta shartnomalarini tuzishda qishloq xo'jaligi korxonasi uchun hamda sug'urta mukofotining bir qismini to'laydigan davlat uchun ham sug'urta tashkilotlari tomonidan taklif etiladigan sug'urta tariflarining miqdori muhim hisoblanadi. Tijoratga asoslangan sug'urta tashkilotlari taklif etadigan sug'urta tariflari birmuncha yuqori bo'lishi tabiiy hol. Chunki tijorat sug'urta tashkiloti foyda olishni maqsad qilib qo'yadi. Bu borada qishloq xo'jaligi sug'urtasini amalga oshirishga ixtisoslashgan O'zaro sug'urtalash jamiyatlari tashkil etish har jihatdan qulay ekanligini chet mamlakatlar tajribasi ko'rsatmoqda.

2025-yilda mamlakat rivojlanishining ustuvor yondashuvlari sifatida quyidagilar belgilab olingan: mahalla, ko'chalarda yashillik darajasini oshirish, ekologik jihatdan qulay va farovon yashash muhitini shakllantirish; aholi salomatligini yaxshilash, ekologik turmush tarzini shakllantirish; tabiiy resurslarni tejash va ulardan oqilona foydalanish, ekologik barqarorlikni ta'minlash; o'simlik va hayvonot dunyosini asrash, ko'paytirish va keyingi avlodga yetkazish; "yashil iqtisodiyot" tamoyillarini keng joriy qilish, iqtisodiyotni iqlim o'zgarishiga moslashtirish; respublika energobalansida qayta tiklanuvchi energiya ulushini oshirish; iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada zamonaviy energotejamkor texnologiyalarni keng qo'llash; ekologik barqarorlikka yo'naltirilgan hududlar va tarmoqlararo muvofiqlashtiruvni ta'minlash; 20 ming gektar o'rmon fondi yerlarida sanoatbop, manzarali va mevali daraxt turlaridan iborat o'rmonlar barpo etish, ko'chatxonalar tashkil etish va dorivor o'simliklar yetishtirish loyihalari amalga oshiriladi; jami 100 gektar yer uchastkalarida brssonetiya daraxtini yetishtirish bo'yicha pilot loyihalar amalga oshiriladi. [4]. 2025-yil 1-yanvardan moliyaviy va boshqa xavflarning oldini olish uchun Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari, vazirlik va idoralar, ustav fondida (ustav kapitalida) davlat ulushi 50 foiz va undan ortiq bo'lgan yirik tashkilotlarda ularning birinchi rahbarlari boshchiligidagi kollegial asosda "Xavflarni boshqarish" qo'mitalari tuzildi. Respublika va mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organida xavflar Xavflarni boshqarish qo'mitasi tomonidan boshqariladi. [6]. Xavflar quyidagi tartibda baholanadi: xavf ta'sirini aniqlash; xavf ehtimolini aniqlash; xavf ta'siri va ehtimoli natijalarini o'zaro bir-biriga ko'paytirish orqali xavf darajasini hisoblash. Xavf ta'sirini aniqlashda quyidagi omillarga belgilangan mezonlar asosida 1 - 3 ball beriladi: xavfni boshqarish bo'yicha tashkilot nazorati; tashkilotning ushbu xavf yuzaga kelishi mumkin bo'lgan funksiyasining avtomatlashgani; xavfning yuzaga kelishida normativ-huquqiy hujjatlardagi bo'shliqlarning mavjudligi.

Bunda 3 ball tegishli xavf ta'sirining eng yuqori darajasini va 1 ball eng past darajasini bildiradi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning ma'lum qilishicha, chorak asrdan keyin mahsulotlar uchdan bir qismga kamayib ketishi mumkin. Shuningdek, Markaziy Osiyo mamlakatlari 2040 yilga borib yuqori darajadagi suv tanqisligiga duch kelishi mumkin. O'rganish natijalariga ko'ra, bu Amudaryo va Sirdaryoda suv oqimining kamayishi natijasida yuzaga keladi. Chunki Markaziy Osiyo umumiy yer maydonining 20 foizdan ziyodi degradatsiyaga uchragan [6].

Agrar sohani sug'urtalash uyi tabiiy hodisalardan himoyalashning elementi sifatida o'tgan asrning 20-yillarida paydo bo'lib, qator mamlakatlarda yuqori darajada rivojlanishga erishdi. Dunyoda agrar sug'urta dasturlarining ko'plab turlari mavjud bo'lsada, ularning birortasi ham aniq va ishonchli ma'lumotlardan foydalanmasdan turib amalga oshirilmaydi. Shu bilan birga bu tizim davlatning ma'lumotlar seleksiyasi va jamlanishi kabi muhim yo'nalishidagi qo'llab-quvvatlashisiz faoliyat yurita olmaydi. Qishloq xo'jaligidagi aktual hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun esa agrar ishlab chiqarish hamda ob-havo to'g'risidagi ma'lumotlar zarur [1].

Xulosa. Har bir davlat qishloq xo'jaligi sohasini rivojlantirish va uning barqarorligini ta'minlashni o'zining asosiy vazifalaridan biri sifatida hisoblaydi. Chunki qishloq xo'jaligi muhim strategik soha bo'lib, ushbu tarmoq orqali mamlakat fuqarolarining hayot farovonligi ta'minlanadi. Bu vazifani amalga oshirishda sug'urta xizmatlaridan keng foydalanadi. Qishloq xo'jaligi mulklarini sug'urtalashning ahamiyatini quyidagicha izohlash mumkin: - qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga tabiiy ofatlar, kutilmagan boshqa hodisalar va baxtsiz hodisalar natijasida yetkazilgan zararlarni qoplash maqsadida sug'urta fondini tashkil etish va undan foydalanish. - ijtimoiy o'zaro yordamning bir turidir. Sug'urta tufayli stixiyali hodisalarning oqibatlarini bilan kurashishda xo'jaliklar uchun natijadorlikka erishish, shu maqsadga yo'naltiriladigan xarajatlar sarfini aniq belgilab olish imkonini beradi. Bu esa xo'jaliklarning o'z oldiga qo'ygan maqsadlarini ishonch bilan amalga oshirishga kirishish, ushbu maqsadlar yo'lida g'ov bo'ladigan turli risklar bilan bog'liq zararlarni hajmini kamaytirishga shart-sharoit yaratadi; - dehqonchilik va chorvachilikni himoya qilish vositasi sifatida muhim hisoblanadi va ushbu vositasiz xo'jaliklarning moddiy yo'qotishlar bilan bog'liq risklar darajasi ortib ketgan bo'lar edi; - xo'jalikdagi jami mablag'lar harakatining barqarorligini ta'minlaydi, shuning uchun ushbu vosita qishloq xo'jaligi sohasida faoliyat ko'rsatayotgan fermer xo'jaliklari, klasterlar va boshqa barcha shakldagi qishloq xo'jalik korxonalari faoliyati uchun muhim soha hisoblanadi; - oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, ishlab chiqarish xarajatlarni qoplash, xo'jalikning moliyaviy ahvolini yaxshilash va shu asosda mamlakat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining barqarorligini ta'minlash imkonini beradi. Shunday ekan, barcha qishloq xo'jaligi subyektlari uchun sug'urta xizmatlaridan foydalanish imkoniyatining yaratilishi masalasi dolzarblik kasb etadi. Bu muammo asosan davlatning qo'llab quvvatlashi evaziga hal etiladi. [2]

Barcha mamlakatlarda bo'lgani kabi, O'zbekistonda ham qishloq xo'jaligi sug'urtasi davlatning qishloq xo'jaligini qo'llab-quvvatlashdagi muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi, shu bilan birga bugungi kunga qadar yetarli darajada samaradorlikka erishilmagan soha hisoblanadi. Chunki qishloq xo'jaligi sug'urtasida asosiy va muhim o'ringa ega bo'lgan qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi sug'urtasi (turli tabiat hodisalari, noqulay ob-havoning yuzaga kelishi natijasida hosildorlikning kamayib ketishi yoki umuman hosil olinmasligi natijasida ko'riladigan moddiy zararlardan sug'urtalash) nisbatan kam miqdorda amalga oshirilayotgan sug'urta turi bo'lib qolmoqda.

Buning sabablari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: ushbu sug'urta turining murakkabligi va zararlilik darajasining yuqoriligi; - mamlakatimizda qishloq xo'jaligi sug'urtasida raqobat muhitining yaratilmaganligi, qishloq xo'jaligi sug'urtasiga nisbatan sug'urta kompaniyalarida qiziqishning pastligi ushbu sug'urta tarmog'ining talab darajasida rivojlanmay qolishiga sabab bo'lmoqda; - qishloq xo'jaligi korxonalari egalarining sug'urta to'g'risidagi tushunchalarining pastligi va bu borada tushuntirish ishlarining yetarli emasligi; qishloq xo'jaligi korxonalari asosiy qismining to'lov qobiliyati pastligi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi muhim strategik soha bo'lganligi tufayli ushbu sohani rivojlantirishni maqsad qilib qo'ygan barcha mamlakatlarda sohani davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va subsidiyalashga alohida e'tibor qaratiladi. Davlatning qo'llab-quvvatlashiga asoslangan sug'urta dasturlari qishloq xo'jaligi korxonalari daromadlarining stabiligini ta'minlashga qaratilgan bo'lishi kerak, ammo ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning bahosiga ta'sir ko'rsatishga qaratilmasligi muhim hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi sug'urtasini davlat tomonidan qo'llab quvvatlash tizimi sug'urtaning asosiy prinsiplaridan chetga chiqmagan holda yo'lga qo'yilishi va xatoliklardan xoli bo'lishi zarur. [3]. Yuqoridagi holatlar qishloq xo'jaligi sug'urtasining metodologiyasini takomillashtirish zarurligini dolzarb qilib qo'yadi.

ADABIYOTLAR

1. Алиев, Б. Х. Б. Х. Алиев, Ю. М. Махдиева./Сугурта/Бухоро: Юнити-Дана. 2021.
2. Задков, А. Қишлоқ хўжалиги сугурта тизимини ривожлантириш / А. Нурматов /АПК: Иктисодиёт, менежмент. 2021. №1.
3. Samandarova, G. M. K. (2021). Analysis of the practice of transparency in budget policy in Uzbekistan. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(9), 317- 327.
4. Афанасиев, В. Н. Қишлоқ хўжалиги статистикаси / Р.М. Файзиев. Т.: Молия ва статистика, 2020.
5. <http://www.stat.uz/reports/>
6. <https://president.uz/>

Annotatsiya: Maqolada qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyati bilan bog'liq korxonalarni yashil moliyalashtirish, sug'urta tavakkalchilik va ularni tasniflash hamda davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash orqali sug'urta xizmatlari bilan ta'minlashning samaradorligiga erishish masalalari yoritib berilgan va xulosa chiqarilgan.

Kalit so'zlar: Yashil moliyalashtirish, agrosug'urtalash, xavflarni boshqarish.

Аннотация: В статье освещены и сделаны выводы по вопросам достижения эффективности предоставления страховых услуг посредством зеленого финансирования, страхования рисков и их классификации, а также государственной поддержки предприятий, связанных с деятельностью сельскохозяйственных предприятий.

Ключевые слова: Зеленое финансирование, агрострахование, управление рисками.

Abstract: The article highlights and summarizes the issues of achieving the effectiveness of providing insurance services to agricultural enterprises through green financing, risk insurance, and their classification, as well as state support.

Key words: Green financing, agricultural insurance, risk management.

KLIMAT ÓZGERIWI SHARAYATINDA QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI AYMAQLARINIŇ SOCIAL-EKONOMIKALIQ RAWAJLANIWINIŇ HÁZIRGI JAǴDAYI

Madenova E. N.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti,

Aymaqlardıń rawajlanıw strategiyasın islep shıǵıwda dáslepki basqısh retinde onıń ekonomikasın modernizaciyalaw hám reformalawda erisilgen nátiyjeleri, ámeldegi máselelerdi anıqlaw baslı wazıypalardan biri bolıp

esaplanadi. Ásirese regionda ekonomikalıq ósiw pátleri, onıń tiykarǵı faktorları, ekonomika quramın qalıplesiwinde ayırım tarmaqlardıń ornın tereń analiz qılıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

Jana Ozbekistannın "Ózbekstan-2030" rawajlanıw strategiyasında "Aymaqlardı kompleksli rawajlandırıw, urbanizaciya strategiyasın ámelge asırıw" (60 maqset) hám klimat ózgeriwiniń unamsız tásiriniń aldın alıw (70 maqset) ayrıqsha itibar berilgen[1]. Mámleketimiz regionları arasında Qaraqalpaqstan Respublikası óziniń bay mineral shiyki zat resursları, jer hám suw rezervleriniń sheklengenligi, xalıqaralıq áhmetke iye Aral teńizi mashqalaları menen ajralıp turadı. Bul jaǵday regiondaǵı bar tábiyǵıy-ekonomikalıq potencialdıń abzallıqlarınan nátiyjeli paydalanıw, sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwǵa unamsız faktorlardıń tásirin azaytıwǵa baǵdarlangan uzaq múddetli strategiyanı islep shıǵıw hám onı izbe-iz ámelge asırıwdı talap etedi.

Ǵárezsizlik jıllarında Qaraqalpaqstan Respublikasında institucional hám strukturalıq ózgerislerdi ámelge asırıwda málim unamlı ózgerislerge erisildi. Regiondaǵı jaman ekologiyalıq jaǵdayǵa qaramay regionda makroekonomikalıq jáne social turaqlılıq támiyinlendi, ekonomikanıń barlıq tarmaqlarında reformalar keń kólemde ámelge asırıldı.

Sońǵı jılları regionımızda óz-ara sawda, investiciyalar hám transport tasıwlarınń kólemi bes esege shekem kóbeydi. Birgeliktegi investiciyalıq fondlar, shegara aymaqlarında sawda hám sanaat zonaları shólkemlestirildi, iri infrastrukturalıq joybarlar ámelge asırılmaqta. Qaraqalpaqstan Respublikası ushında ekonomikalıq ósiwge erisilgen bolıp, tómende keltirilgen kestede regionda ekonomikalıq ósim tendenciyasında kórinip tur (1-keste). Sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, regionda ekonomikalıq ósiw pátleri 2017-2024 jıllarda (3,0 esege) ulıwma mámleketlik kórsetkishlerine salıstırǵanda 2,1 ese joqarı bolǵan. Analizlerge kóre, bul joqarı ekonomikalıq ósiw pátleri eń dáslep regionda qurılıs, sanaat hám xızmet tarawların rawajlandırıw esabına erisilgen. Atap aytqanda, 2017-2024 jıllarda jalpı aymaqlıq ónim kólemi asırıw 143, 6 % bolıp (mámleket boyınsha bul kórsetkish 128, 8 %). Ásirese 2016-jılǵa joqarı ekonomikalıq ósiw (18, 7 %) jańa qurılǵan Qońrat soda zavodı hám Ústúrt gazkimya kompleksin jumısqa túsiriw hám quwatlardı asırıw esabına tuwrı keledi. 2022- jılǵa yanvar-mart aylarında Ózbekstanda jalpı ishki ónim (JIÓ) kólemi ámeldegi bahalarda 162,8 trln. sumdı quradı. 2021- jılǵa saykes dáwirine salıstırǵanda 5,8 % ke ósti. 2022- jılǵa yanvar-mart aylarında xalıq jan basına esaplangan JIÓ kólemi ámeldegi bahalarda 4 604,6 mıń sum (420 AQSH dolların) quradı, 2021-jılǵa saykes dáwirine salıstırǵanda 3,7 % ke ósti.

2024-jıl ushın Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha jalpı aymaqlıq ónim (keyingi orınlarda - JAÓ) kólemi aǵımdaǵı bahalarda 45 658,5 mlrd. sumdı quradı hám 2023-jılǵa salıstırǵanda 6,3% ke ósti.[8]

JAÓ deflyaciyaalıq indeksi 2023-jılǵa salıstırǵanda 109,7% ti quradı. Ózbekstan Respublikası boyınsha JIÓniń qalıplesiwinde Qaraqalpaqstan Respublikasınıń qosqan úlesi 3,1% ke jetti.

2025-jılǵa yanvar-iyul aylarında rásmiy bolmaǵan sektorda qurılıs jumıslarınıń úlesi 36,4 % yamasa 1 992,3 mlrd. somdı qurap, 2024-jılǵa saykes dáwirine salıstırǵanda 107,8 % ti quradı.[8]

1-keste. Qaraqalpaqstan Respublikasında ekonomikalıq ósim tendenciyaları (aldınǵı jıllarǵa salıstırǵanda % da)

Jıllar	Jalpı ishki ónim	Jalpı aym. Jalpı aymaqlıq ónim
	Ózbekstan Respublikası	Qaraqalpaqstan Respublikasında
2013	103,8	89,7
2014	104,2	98,3
2015	104,0	100,9
2016	107,0	106,9
2017	108,5	105,0
2018	108,1	108,4
2019	108,0	110,7
2020	107,8	105,7
2021	106,7	107,4
2022	103,7	103,0
2023	106,3	104,0
2024	107,8	105,0

Derek: QQR.Statistika komiteti maǵlıwmatları tiykarında esaplangan.

Sonsha islenip atirgan ilajlarǵa qaramay ayırım tarawlarda agrar tarawdıń rawajlanıwda investicion aktivlik hám tutınıw tovarları óndiriste aqırǵı jıllarda málim dárejede qalaqlıq hám tómenelewde gúzetilip atır. Ishki tutınıwdı qalıplestiriwshi tovar ayırbaslaw hám xızmetlerdiń ósiw pátleriniń keskin azayıwı xalıq turmıs sapasına unamsız tásir kórsetedi. Erisilgen nátiyjelerge qaramay regionnıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi ámeldegi tábiyiy potencialǵa uyqas kelmeydi. 2018-jılǵa Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleket jalpı ishki ónimindegi úlesi 3,5 procent, uyqas túrde sanaat óndirisi 4,6 procent, awıl xojalıǵı 3,3 procent, xızmetler 3,1 procent shólkemlestirgen. Tiykarǵı makroekonomikalıq kórsetkishler boyınsha Qaraqalpaqstan Respublikası basqa regionlarǵa salıstırǵanda, atap aytqanda, awıl xojalıǵı hám usaqlap satıw tovar almaslaw boyınsha eń tómene nátiyjelerge iye.

2-keste. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń tiykarǵı ekonomikalıq kórsetkishler indeksi (xalıq jan basına esaplangan) tendenciyaları

№	Kórsetkishler	2015j.		2024j.	
		Indeks (1, 0 Ózbekstan Respublikası)	Regionlar arasındaǵı ornı	Indeks (1, 0 Ózbekstan Respublikası)	Regionlar arasındaǵı ornı
1	Jalpı aymaqlıq ónim	0,387	14	0,728	11
2	Sanaat ónimleri	0,209	14	0,820	7
3	Awıl xojalıq onimleri	0,526	13	0,456	13
4	Tutınıw tovarları	0,235	14	0,462	13
5	Investitsiyalar	0,512	11	1,002	9

6	Sawda	0,550	14	0,703	14
7	Xizmetler	0,451	13	0,623	10

Derek: Mámleket statistika komiteti maǵlhwmatları tiykarında esaplangan.

Joqarıdaǵı keste de kórinip turǵanday, olda, Qaraqalpaqstan Respublikası jalpı aymaqlıq ónim, tutınıw tovarları, pullı xızmetler indeksi boyınsha da mámleket regionları arasında aqırǵı orınlardan birin iyelegen. 2015 -2024 jıllar dawamında tiykarǵı unamı jılısıw sanaat tarawına tuwrı keledi. Bul jaǵday regionda aqırǵı jıllarda jumısqa túsirilgen iri gaz-ximiya kárxanaları esabına erisilgen. Ulıwma, esap-kitaplarǵa kóre, Qaraqalpaqstan Respublikası 2024-jılda integral kórsetkish, yaǵnıy xalıq jan basına jalpı aymaqlıq ónim boyınsha (0, 618-indeks) mámleket regionları arasında 11-orındı iyelegen (2015 jılda 14-orın). Jańa Ózbekstannıń rawajlanıwı strategiyasınıń **22-maqsetinde:** Milliy ekonomika turaqlılıǵın támiyinlew hám jalpı ishki ónimde sanaat úlesin asırıwǵa qaratılǵan sanaat siyasatın dawam ettirip, sanaat ónimleri kólemi 1,4 esegesi asırıw Energetika salasında transformaciya processlerin jedellestiriw.[1]

Bunda, elektr energiya támiynatında monopoliyanı biykarlaw hám de tarawǵa bazar mexanizmlerin engiziw, atap aytqanda: energetika bazarı regulyatorın shólkemlestiriw; “Ózbekstan milliy elektr tarmaqları” AJdan elektr energiyasın “birden-bir satıp alınǵan zat etiwshi” funktsiyasın ajratıw; “Aymaqlıq elektr tarmaqları” AJga jeke operatorlardı tartıw boyınsha tiykarǵı talaplardı belgilew; “Ózbekgidroenergo” AJ kishi hám orta investiciya joybarlarına jeke investorlardı qosıw. Neft-gaz salasında transformaciya processlerin jedellestiriw arqalı tábiyy gaz támiynatında bazar mexanizmlerin engiziw, atap aytqanda: “Óztransgaz” AJnı tek gazdı transportirovka qılıw menen shuǵıllanatuǵın kompaniyaǵa aylandırıw ; tabiiy gazdıń básekili kótere bazarın basqıshpa-basqısh qalıplestiriw; “Ózbekneftgaz” AJnıń shólkemlestirilgen-huqıqiy strukturasını dúnıyanıń jetekshi neft-gaz kompaniyaları standartlarına muwapıqlastırıw, bunda jámiyet iqtıyarındaǵı kárxanalarda kooperaciya hám outsorsing xızmetlerin engiziw; “Aymaqqaztáminot” AJ iskerligi baǵdarlarına jeke operatorlardı tartıw boyınsha tiykarǵı talaplardı belgilewler maqset etip alındı.

Regionda social-ekonomikalıq rawajlanıw nátiyjeleri ekonomika quramınıń qalıplesiwi menen de tikkeley baylanıslı. Analizlerge kóre, jalpı aymaqlıq ónimniń quramında, yaǵnıy diversifikaciya processinde málim ózgerisler baqlanǵan (3-keste).

Regionda ekologiyalıq jaǵdaydıń (Aral teńizi daǵdarısı, suw hám jerdiń sapa kórsetkishleri túsip ketkenligi) jaqsı emesligin da bir qatar ámelge asırılǵan izertlewler tastıyıqlamaqda. Ulıwma, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ekonomikalıq ósiw hám strukturalıq ózgerislerinde bir qatar unamsız nátiyjeler anıqlanǵan. Sonıń menen birge, region ekonomikası quramın qalıplestiriwde alıp barılıp atırǵan strukturalıq hám investitsion siyasatda ámeldegi tábiyy, ekologiyalıq, demografik faktorlarǵa sistemalı itibar joq, jóneltirilip atırǵan finanslıq aqshalar, atap aytqanda, bir qatar shet el mámleketler hám xalıq aralıq shólkemler tárepinen ámelge asırılıp atırǵan grantlar hám texnikalıq járdemniń natıyjeliligi tómenligi menen baylanıslı. Ulıwma, ámeldegi qalıplesken ekonomika quramı óziniń bir jaqlamalığı, yaǵnıy awıl xojalıǵınıń ústinligi, jergilikli sanaat potencial tómenligi, social tarawdıń rawajlanıwı xalıq talaplarına juwap bermesligi, ekonomikalıq ósiw ámeldegi múmkinshilikler menen mas emesligi menen ajralıp turadı.

Tiykarǵı sistemalı máseleler: suw rezervleri jetispewshiligi aqıbetinde egin maydanları azayıwı, sorlaq jerlerdiń payda bolıwı (2018 jılda 74, 0 procent suwǵarılatuǵın jerler málim dárejede kebirlengen); suwǵarılatuǵın jerler sapası jamanlasıwı (suwdıń mineralılasıw dárejesi asıwı, jer astı suwı eriwı); suw infrastrukturası imaratları tozıwı hám jemiriliwı, awıl xojalıǵı ónimlerin qayta islew dárejesiniń tómenligi (azıq-awqat qawıpsızlıǵı talapqa juwap bermeydi, tiykarǵı azıq-awqat ónimleri import etiledi), region hám rayonlardıń qanıgelesiwi tábiyy-klimat hám ekologiyalıq shárayatına uyqas kelmewi; sharwashılıqta nátiyjelilik dárejesi tómenligi; ekologiyalıq jaǵday jamanlasıwı, Aral teńizi daǵdarısı qurǵaqshılıq procesi kusheyiwine alıp kelgen, bul óz gezeginde, awıl xojalıǵı ónimlerin óndiriste unamsız aqıbetlerge alıp kelip atır.

Házir hám keleshekte sanaattıń tiykarın janar may tarmaǵı quraydı. Geologiya qıdırıw jumıslarınıń keskin asqanlığı, Ózbekneftgaz milliy kompaniyasında bir qatar shet el investorlar menen sheriklik jolǵa qoyılǵanlıǵı, Rossiya, Koreya Respublikası hám Qıtay Respublikası kompaniyaları menen dúzilgen shártname tiykarında Ustúrtıń Shoxpaxta hám Kandim gruppalarına kiretuǵın neft-gaz aymaqlarında gaz hám gaz kondensatın qazıp alıw kólemi keskin asırıw boyınsha ilajlar ámelge asırılıp atırǵanlıǵı buǵan ayqın misal bola aladı. Sonıń menen birge, strategiyalıq áhmiyetke iye iri investicion joybar Ustúrt gaz ximiya kompleksi ámelge asırıldı hám jumısqa túsirildi. Usı kárxanada tolıq ishengende jılına 4, 5 mlrd. kub metr tábiyy gazdı qayta islew esabınan 387 mın tonna polietilen, 83 mın tonna polipropilen, 102 mın tonna piroliz benzini islep shıǵarıladı. Kompleksde 1, 5 mın jumıs shólkemlestirilgen. Házirde regionda eń iri hám tiykarǵı elektr energiyası óndiriwshi Taxiýatas ıssılıq elektr stanciyası modernizaciya etilip atır (678, 2 mln. doll. investitsion joybar 2020-jılda stanciyanıń ulıwma quwatı 730 dan 1003 mega watt shekem artadı).

Qala hám rayonlar kesiminde tutınıw ónimlerin islep shıǵarıwdıń respublika jámi kólemindegi eń joqarı úles Nókis qalasına tuwrı kelip, 21,1 % ti, sonday-aq, Taxiýatas rayonu 11,4 % ti, Tórtkúl rayonu 8,1 % ti, Ellikqala rayonları 7,9 % ti, Beruniy rayonu 7,3 % ti, Ámiwdárya rayonu 7,1 % ti quradı.[8]. Respublikadaǵı sanaat islep shıǵarılıw quramında eń kóp úles Nókis qalası (Respublika sanaat islep shıǵarılıw kóleminiń 54,8 % ti), Taxiýatas (13,7 %), Qońırat (4,4 %), Ámiwdárya (3,2 %), Tórtkúl (3,0 %) hám Beruniy (2,9 %) rayonlarına tuwrı kelmekte.[8]

Qaraqalpaqstan Respublikasında tutınıw tovarları islep shıǵarıwdı keńeytiwge qaratılǵan bir qatar investicion joybarlar da ámelge asırılǵan. Atap aytqanda, tuwrıdan-tuwrı shet el investitsiyalar qatnasıwında bir qatar tekstil kárxanalar qurıldı (Beruniy-teks, Tórtkul teks, Elteks hám basqalar). Region rawajlanıwınıń strategiyasın islep shıǵıwda, túrli cenariy hám variantlardı úyreniwde ekonomikalıq ósiwdi támiyinlewde zárúrli áhmiyetke iye kiris potencialınıń házirgi jaǵdayın analiz qılıw hám bahalaw júda zárúr.

Soni aytiw kerek, zamanagóy Ózbekstannın sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw keleshekleri, milliy hám jergilikli máplerdi esapqa alǵan halda, respublikanın hár bir ekonomikalıq rayonu hám wálayatlarının barlıq resurslardan aqlıǵa say paydalanıwına baylanıslı. Xızmetler tarawınıń rawajlanıw dárejesi xalıqtıń aymaqlıq jáne social jıldamlıǵın, jańa xojalıq aymaqların ózlestiriw, islep shıǵarıw natıyjeliligini hám materiallıq ónimler tutınıwın asırıwdı támiyinleydi.

Xalıqtıń jan basına kórsetilgen bazar xızmetleri kóleminiń hár ayda ósiwi gúzetilip atır. Respublikada xızmetler tarawınıń rawajlanıwı xalıqtıń ósip baratırǵan tólew qábileti hám jeńilliklerine, atap aytqanda, informacion-kommunikaciya texnologiyalarınan paydalanǵan halda, ásirese zamanagóy xızmet túrlerine bolǵan qarıydarlar talabın qandıra alatuǵın kishi biznestiń rawajlanıwına baylanıslı. Basqasha etip aytqanda, bir tárepten xızmetlerdi islep shıǵarıw kólemine úy xojalıqları dáramatları hám jeńillikler, xızmetlerge tarifler, basqa tárepten investiciyalar, salıq, pul-kredit hám mámleket siyaseti, ilimiy-texnikalıq siyaset, sonıń menen birge, kishi biznestiń rawajlanıwı sıyaqlı faktorlar tásir etedi. Ásirese awıllıq joylarda xızmetlerdiń rawajlanıw dárejesi xalıq talaplarına tolıq juwap bermeydi. Xalıqtı tikkeley joylarǵa barǵan halda mútájlikleri hám talap -tileklerin anıqlaw maqsetinde, izertlewde avtor qatnasqan social izertlewler instituti tárepinen Birlesken Milletler Shólkemi járdeminde ámelge asırılǵan programma nátiyjelerinen keń paydalanıladı.[4]. Orta hám uzaq múddetli region strategiyasın islep shıǵıwda monografik gúzetiw nátiyjeleri arqalı anıqlanǵan reyting, yaǵnıy eń tiykarǵı sistemalı mashqalalardı sheshiw, xalıq turmıs sapasın túpten jaqsılaw jáne onıń qáwipsizligin támiyinlewge qaratılıwı maqsetke muwapıq. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń turaqlı sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwın belgileytuǵın tiykarǵı faktor investitsion iskerliginiń aktivligi bolıp tabıladı. 2000-2024 jıllarda Qaraqalpaqstan Respublikasınıń social-ekonomikalıq rawajlandırıwı ushın mámleketdegi ulıwma investitsiyalarınń ortasha 16,0% i jóneltirilgen. Mámlekette investitsiyalar kólemi regionlar boyınsha bólistiriliwinde Qaraqalpaqstan Respublikası 2018 -jılda 5-orındı iyelegen bolsa 2024 jılı 3-orında.

Ústúrt hám Aral teńizi ekvatoriyasında alıp barılıp atırǵan geologiya qıdırıw jumısları shet el investorlar tárepinen ámelge asırılıp atır. Olar “Lukoil” (Rossiya), “Gazprom” (Rossiya), “KNOG” (Koreya), “CNPC International” (Qıtay) kompaniyaları bolıp tabıladı. 2018-jıl basında Tómen Surgul (Ústúrtıda) jańa gaz kondensatı káni ashılǵan. Transport infrastrukturasına baǵdarlanılıp atırǵan investitsiyalar úlesi joqarılıǵı Qaraqalpaqstan Respublikasında xalıq aralıq úlgilerge tiykarlanǵan Ózbekstan milliy avtojoli (Beyneu-Qonırat -Nókis) hám Buxara-Muńlı temirjolı qurılısı menen baylanıslı. Regionda investicion aktivlikti jáne de asırıwǵa tosqınlıq qılıp atırǵan faktorlar qatarına islep shıǵarıw infrastrukturasınıń rawajlanıw dárejesi tómenligi, qolaysız ekologiyalıq jaǵday, mámleketimiz hám shet el investorlarınń regionnıń potentsialı tuwrısında maǵlıwmatqa tolıq iye emesligi, adamlardıń turmıs dárejesiniń salıstırǵanda joqarı emesligin kirgiziw múmkin.

Ulıwma Qaraqalpaqstan Respublikasınıń tiykarǵı makroekonomikalıq kórsetkishleri analizine kóre, aqırǵı jıllarda bir qatar unamalı nátiyjelerge erisilgen. Biraqta sogan qaramastan sheshiliwi kerek bolǵan bir qatar máseleler hám mashqalalar elede bar ham ámelde (ekonomikalıq potentsialdıń tómen dárejede ekenligi). Usınıń sebebinen olardı ekonomikanı rawajlandırıw strategiyasın islep shıǵıwda itibarǵa alıw, múmkinshilik hám kemshilikler, kúshli hám kúshsiz táreplerden (SWOT-analiz) aqlıǵa say paydalanıw zárúrli áhmiyetke iye.

ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekiston Respublikası Prezidentining "Ózbekiston-2030" strategiyası to'g'risidagi Farmoni. Toshkent. 2023-yil 11-sentyabr
2. Ózbekiston Respublikası Prezidentining "2022-2026 yillarga móljallangan Yangi Ózbekistonning taraqqiyot strategiyası to'g'risida" Farmoni. PF-60-son 28.01.2022 yilda qabul qilingan/- URL:<https://lex.uz/uz/docs/5841063>
3. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń "Qaraqalpaqstan Respublikasınıń 2020 -2023 jıllar kompleks rawajlandırıw mámleket programması" 2020-j 10 -noyabr.
4. Национальное сообщение Республики Узбекистан об изменении климата. ПРООН. 2021г. - 208с.
5. Нуримов Р.И. Бозор шароитида иқтисодиётни бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизми (Қорақалпоғистон Республикаси мисолида). Автореферат, и.ф.д., -Тошкент, 2009 -35 б
6. Madenova E.N.Iqlim o'zgarishi sharoitida Qoraqalpog'iston Respublikasını barqaror rivojlantirishning uzoq muddatli strategiyasi. Monografiya. Xorazm: Khwarezm publication, 2024.- 140 b.
7. Ózbekstan Respublikası statistika basqarması toplamları 2018-2024 jıllar
8. Qaraqalpagstan Respublikası statistika basqarması toplamları 2018-2024 jıllar.
9. Lexuz – interteti Ózbekstan Respublikası nizam xujjetleri milliy bazasi.

Rezyume. Maqalada klimat ózgeriwi sharayatında qaraqalpaqstan respublikası aymaqlariniń social-ekonomikalıq rawajlanıwınıń házirgi jaǵdayı úyrenilgen.

Резюме. В статье рассматривается текущее состояние социально-экономического развития регионов Республики Каракалпакстан в условиях изменения климата.

Summary. The article examines the current state of socio-economic development of the regions of the Republic of Karakalpakstan under the conditions of climate change.

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В ФИНАНСАХ И УЧЕТЕ

Алланиязов П. А.

Старший преподаватель кафедры «Экономика и гуманитарные науки» Нукусского филиала Самаркандского государственного университета ветеринарной медицины, животноводства и биотехнологии

Введение. В условиях современного развития экономики эффективное использование информационных технологий в финансовой и бухгалтерской сферах приобретает все большее значение в повышении

эффективности деятельности предприятий и организаций. Автоматизированные информационные системы (АИС) упрощают и ускоряют процессы учета, финансовой отчетности, сбора аналитических данных и принятия решений. Современные технологии принесли революционные изменения в сферу финансов и бухгалтерского учета. Автоматизированные информационные системы (АИС) повышают конкурентоспособность организаций за счет оптимизации учетных процессов, минимизации человеческих ошибок и повышения качества принимаемых решений. В данной статье анализируются эффективность АИС, экономические аспекты их внедрения и решения, используемые в Узбекистане.[1]

Основная часть. 1. Преимущества автоматизированных информационных систем. Внедрение АИС в финансы и бухгалтерский учет дает следующие преимущества:

- Точность расчетов: Снижаются ошибки, вызванные человеческим фактором.
- Скорость: Расчеты производятся автоматически, что экономит время.
- Возможности аудита и мониторинга: Контролировать любые операции становится проще.
- Аналитические возможности: Создается возможность быстро анализировать финансовые показатели и формировать отчеты.[2]

2. Основные виды ААТ и их функции. К программным комплексам, которые сегодня широко используются, относятся:

1С:Бухгалтерия - распространенная система ведения бухгалтерского учета и налоговой отчетности;

SAP, Oracle Financials - ERP-системы, предназначенные для крупных предприятий;

QuickBooks, Zoho Books - удобные платформы для малого и среднего бизнеса;

Национальные проекты (Например: Единый интерактивный портал государственных услуг, интеграции Soliq.uz) - инструменты, развивающие цифровое управление в государственном секторе.

3. Статус внедрения АСН в условиях Узбекистана. В Узбекистане продолжается процесс перехода к цифровой экономике. Государственный налоговый комитет, Министерство финансов и другие организации реализуют множество проектов по автоматизации. В частности:

- Система E-XS (электронные счета-фактуры);
- Платформа «Электронный бюджет» Министерства финансов;
- Государственная аккредитация бухгалтерских программ.[3]

4. Перспективы дальнейшего развития. Перспективы использования ИИ проявляются в:

Системах на основе искусственного интеллекта: автоматическая разработка прогнозов затрат, анализа рисков и финансовых рекомендаций.

Облачные технологии: возможность доступа к учетным данным из любой точки мира.

Технологии блокчейн: обеспечение прозрачности финансовых транзакций.

Модульные системы для малого бизнеса: простой интерфейс и недорогие средства автоматизации.

5. Факторы эффективности автоматизированных систем. Экономия времени и ресурсов. Автоматизация отчетов: сокращает время создания финансовых отчетов на 70%. Например, балансы, отчеты о доходах и расходах формируются в режиме реального времени.

Упрощение процессов: такие операции, как движение денежных средств, управление дебиторской/кредиторской задолженностью, выполняются на единой платформе, что снижает нагрузку на сотрудников. Сокращение ошибок. Точность математических расчетов: 15-20% ошибок при ручных расчетах сокращаются до 1-2% при автоматизированных расчетах. Ограничение исправлений в банковских и кассовых документах: согласно узбекским правилам, удаления или исправления в банковских документах не допускаются, что обеспечивается с помощью ААТ.

Безопасность и контроль. Защита данных: облачные технологии и методы шифрования защищают финансовые данные от мошенничества и кражи.

Материальная ответственность: внутренний контроль усиливается за счет системы двойной записи документации по движению товаров и материалов.

6. Аналитические и стратегические преимущества. Мониторинг в реальном времени. Отслеживание финансового состояния: изменения активов, обязательств и капитала отслеживаются в режиме онлайн, что помогает предотвратить непредвиденные расходы. Планирование бюджета: системы на основе ИИ прогнозируют тенденции расходов и снижают риск недоисполнения бюджета. База данных для принятия решений. Глубокий анализ: автоматический анализ прибыльности, ликвидности и эффективности активов компании предоставляет руководству основу для принятия стратегических решений.

Оптимизация налогообложения: программы автоматически рассчитывают налоговые льготы и оптимизируют налоговые платежи вовремя.[3]

Повышает производительность труда. Работа, которую должны выполнять несколько бухгалтеров, может быть выполнена быстро с помощью одной системы. Сотрудники освобождаются от ненужной бумажной работы и повторяющихся расчетов.

Пример: Финансовые отчеты, которые обычно занимают 2–3 дня, в автоматизированной системе готовы в течение 10–30 минут.

Снижает количество ошибок. Система минимизирует человеческие ошибки за счет автоматических формул и алгоритмов проверки.

Доступны автоматические проверки в соответствии с налоговым и бухгалтерским законодательством.

Результат: Сокращаются неверные цифры в финансовых расчетах, неверные налоговые расчеты.
Экономит время. Автоматизируется документооборот, управление документами и архивирование.
Отчеты, налоги и банковские операции завершаются всего за несколько кликов.
Пример: Подача ежемесячного налогового отчета теперь занимает минуты, а не часы.

Обеспечивает контроль и прозрачность. Все финансовые операции регистрируются и отслеживаются в системе.
Все необходимые документы для органов аудита и внутреннего контроля быстро извлекаются из системы.
Пример: Руководитель организации или аудитор может в любой момент скачать нужный отчет из системы.

Облегчает принятие решений. Системы помогают быстро принимать управленческие решения на основе аналитических отчетов, графиков, тенденций.

Пример: С помощью анализа продаж, себестоимости или прибыли руководитель предприятия быстро определяет, в каком направлении двигаться. Гибкость и интеграционные возможности. Системы могут быть интегрированы с другими службами, такими как банковские, налоговые, таможенные, кадровые. Создает удобные условия для удаленной работы.[5]

В следующих таблицах представлены статистические данные, отражающие эффективность АИС:

Таблица 1. Основные показатели сбережений

Индикатор	До автоматизации	После автоматизации	Изменить (%)
Время подготовки отчета	12 час	3 час	-75%
Процент ошибок (в расчетах)	18%	2%	-89%
Эксплуатационные расходы (ежемесячно)	15 000 000 сум	9 000 000 сум	-40%
Время обслуживания клиентов	45 минута	15 минута	-67%

Таблица 2. Сравнение систем (на узбекском рынке)

Параметр	1С Бухгалтерия	SAP	Oracle Financials
Цена активации	5-20 миллион сумов	100-500 миллион сумов	150-600 миллион сумов
Период обучения	2-4 неделя	3-6 месяцев	4-8 месяцев
Соблюдение местных законов	95%	70% (требуется корректировка)	60% (требуется корректировка)
ROI (возврат инвестиций)	6-9 месяцев	2-3 года	3-4 года
Доля в Узбекистане	78%	15% (yirik korxonalar)	7% (международные компании)

Таблица 3. Экономическое влияние автоматизации (2024)

Размер предприятия	Первоначальные инвестиции	Годовая экономия (средняя)	ROI (возврат инвестиций)	Рост рентабельности
Малый (до 50 сотрудников)	8-12 миллион сумов	14-18 миллион сумов	7-9 месяцев	22%
Средний (50-250 сотрудников)	25-40 миллион сумов	45-60 миллион сумов	6-8 месяцев	28%
Крупный (более 250 сотрудников)	120-300 миллион сумов	200-450 миллион сумов	9-15 месяцев	19%

1. Понятие и значение автоматизированных информационных систем. Автоматизированная информационная система — это комплекс программных, технических и организационных средств, предназначенных для сбора, хранения, обработки и анализа информации с целью принятия эффективных управленческих решений. В области финансов и учета такие системы позволяют повысить точность расчетов, сократить человеческий фактор, ускорить обработку данных и обеспечить прозрачность финансовых потоков.

2. Современные направления использования АИС в финансах и учете

1. Бухгалтерский учет и отчетность. Системы типа 1С:Бухгалтерия, SAP ERP, Oracle Financials позволяют автоматизировать учет хозяйственных операций, формирование отчетности и контроль за движением активов.

2. Финансовый анализ и планирование. Программы класса BI (Business Intelligence), например Power BI, Tableau, обеспечивают сбор и визуализацию финансовых данных, что способствует принятию стратегических решений на основе фактов.

3. Управление денежными потоками. АИС позволяют эффективно планировать бюджеты, контролировать платежи, прогнозировать ликвидность предприятия и управлять рисками.

4. Интеграция с банковскими системами. Современные АИС обеспечивают автоматический обмен данными с банками, упрощая операции по расчетам и контролю платежей.

3. Преимущества использования автоматизированных систем

Повышение точности и достоверности бухгалтерских данных.

Ускорение процессов обработки и анализа финансовой информации.

Возможность оперативного контроля за состоянием активов и обязательств.

Снижение издержек на выполнение учетных операций.

Повышение прозрачности и надежности финансовой отчетности.

4. Проблемы и вызовы внедрения АИС. Несмотря на очевидные преимущества, использование АИС сопровождается рядом трудностей: высокая стоимость внедрения и обслуживания программных решений; необходимость обучения персонала; риски информационной безопасности; зависимость от качества программного обеспечения и технической поддержки. Решение этих проблем требует комплексного подхода, включая разработку стратегии цифровой трансформации предприятия.

5. Перспективы развития автоматизированных систем. В будущем можно ожидать: **широкого внедрения искусственного интеллекта (ИИ)** и машинного обучения для анализа финансовых данных и прогнозирования; развития **облачных технологий**, обеспечивающих доступ к данным из любой точки мира; применения **блокчейн-технологий** для повышения прозрачности и безопасности финансовых операций; интеграции АИС с государственными и налоговыми платформами в рамках цифровой экономики.

Заключение. Внедрение автоматизированных информационных систем в финансах и бухгалтерском учете не только повышает экономическую эффективность, но и повышает прозрачность, скорость и контроль. В ближайшем будущем ожидается дальнейшее ускорение процессов развития в этой сфере на основе технологических инноваций. Поэтому организации должны стремиться активно интегрироваться в эти процессы. Автоматизированные информационные системы в финансах и учете становятся ключевым инструментом повышения эффективности управления предприятиями. Их развитие и внедрение способствуют не только оптимизации учетных процессов, но и формированию новой культуры принятия решений, основанной на данных. В перспективе АИС будут играть центральную роль в формировании цифровой финансовой среды и обеспечении устойчивого развития экономики.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мухамедов, Ф. И., & Ахмедов, Б. А. (2020). Инновацион "Klaster mobile" иловаси. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 140-145.
2. Гулбоев, Н. А., Дуйсенов, Н. Э., Ахмедов, Б. А., & Рахманова, Г. С. (2020). Модели систем управления электрическими сетями. Молодой ученый, 22(312), 105-107.
3. Qaror (2020) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori, 2020-yil 28-aprel, PQ-4699-son
4. "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risida.
5. Qodirov A., Tursunov O. (2021) Axborot texnologiyalari va tizimlari. – Toshkent: Iqtisodiyot.
6. Rakhimov A.A. (2022) Axborot xavfsizligi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Sharq.

Annotatsiya. Ushbu maqolada moliyaviy menejmentga oid qarashlar va unda zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash orqali erishilgan natijalar keltirilgan. Shuningdek, zamonaviy moliyaviy institutlarning samaradorligini oshirish, xizmatlar sifatini yaxshilash va mijozlar ishonchini qozonish uchun moliyaviy tizimdagi boshqaruv jarayonlariga axborot texnologiyalarini qo'llashning ahamiyati va ularni moliyaviy tizimda qo'llashning asosiy turlari bayon etilgan.

Tayanch iboralar: moliya tizimi, blokcheyn texnologiyasi, sun'iy intellekt, platforma.

Аннотация. В данной статье представлены взгляды на финансовый менеджмент и результаты, полученные за счет применения в нем современных информационных технологий. Также описывается значение применения информационных технологий к процессам управления в финансовой системе для повышения эффективности современных финансовых институтов, улучшения качества услуг и завоевания доверия клиентов, а также описываются основные виды их применения в финансовой системе.

Ключевые слова: финансовая система, технология блокчейн, искусственный интеллект, платформа.

Abstract. This article presents views on financial management and the results obtained through the application of modern information technologies in it. It also describes the importance of applying information technologies to management processes in the financial system to improve the efficiency of modern financial institutions, improve the quality of services, and gain the trust of clients, as well as the main types of their application in the financial system.

Key words: financial system, blockchain technology, artificial intelligence, platform.

QORAQALPOGISTON AGRAR KORXONALARIDA AYLANMA MABLAG'LARDAN SAMARALI FOYDALANISH: TAHLIL VA TAVSIYALAR

Kalbaev M. A.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishi, ishlab chiqarishning mavsumiyliqi, iqlim risklari va moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi sharoitida aylanma kapitalni oqilona boshqarish alohida ahamiyat kasb etadi. Aylanma aktivlar tarkibini optimallashtirish xarajatlarni kamaytirish, rentabellikni oshirish va agrar sektorning investitsiyaviy jozibadorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Yalpi hududiy mahsulotning qariyb 32 foizini qishloq xo'jaligi tashkil etadigan va aholining 38 foizdan ortig'ini ish bilan ta'minlaydigan Qoraqalpog'iston iqtisodiyoti uchun aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi strategik ahamiyatga ega [5]. Kapital aylanish jarayonining samaradorligini biroz yaxshilashning o'zi ham qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy barqarorligi va daromadlilikini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Mintaqa agrar sektorining zamonaviy muammolari - irrigatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish, suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish, qayta ishlash va logistikani rivojlantirish zarurati mavjud moliyaviy resurslardan oqilona foydalanishni talab qilmoqda. Aylanma mablag'larni samarali boshqarish qishloq xo'jaligi unumdorligi va barqarorligini oshirishning muhim vositasiga aylanmoqda. Strategik hujjatlarda, jumladan, O'zbekiston qishloq

xo'jaligini rivojlantirish strategiyasi va Qoraqalpog'iston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturi da fermerlik bankini rivojlantirish, raqamli moliyaviy yechimlar va ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishga alohida e'tibor qaratilgan [1]. Ushbu chora-tadbirlar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining raqobatbardoshligini oshirish va aylanma mablag'lardan samarali foydalanishga qaratilgan. Shunday qilib, Qoraqalpog'iston agrar sektorida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini o'rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega, chunki bu korxonalarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga, mahsulotning qo'shilgan qiymatini oshirishga va qishloq hududlarini barqaror rivojlantirishga yordam beradi.

Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'lardan samarali foydalanish muammosi resurslarni boshqarishning iqtisodiy nazariyasi va amaliyotida an'anaviy ravishda muhim o'rin tutadi. Klassik va zamonaviy tadqiqotlar aylanma aktivlarning mohiyatini, ularning funksiyalarini va samaradorlik ko'rsatkichlarini (aylanuvchanlik, aylanish davomiyligi, rentabellik va boshqalar) aniqlaydi, bu ayniqsa qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga nisbatan dolzarbdir.

MDH mamlakatlari tadqiqotlarida agrosanoat majmuasida aylanma mablag'larni boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari alohida e'tiborga loyiq hisoblanadi. Ushbu xususiyatlar orasida mavsumiylik, uzoq ishlab chiqarish sikli, tabiiy sharoitlarga bog'liqlik hamda moliyaviy vositalarni moslashtirish zaruriyati asosiy omillar sifatida ajratiladi. Rossiyalik va qozog'istonlik olimlar esa qishloq xo'jaligi korxonalarida qisqa muddatli kreditlash tizimini takomillashtirish hamda hisobga olish va moliyaviy monitoring usullarini optimallashtirish zarurligini ta'kidlashadi.

O'zbekistonda fermer va klaster tuzilmalarida aylanma mablag'larni shakllantirish xususiyatlari, kredit tizimi va raqamlashtirishning agrobiznes samaradorligiga ta'siri ilmiy ishlarda o'rganilgan. Biroq, aksariyat tadqiqotlar tavsifiy xarakterga ega bo'lib, moliyalashtirish, kapital aylanish tezligi va korxonalar rentabelligi o'rtasidagi miqdoriy bog'liqlikni yetarlicha ochib bermaydi. Shu nuqtai nazardan, Qoraqalpog'iston agrar korxonalarida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni kompleks tahlil qilish vazifasi hali hal etilmaganligi qolmoqda, bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligi va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Aylanma mablag'lar - mahsulot ishlab chiqarish va sotishning uzluksizligini ta'minlash maqsadida korxonaning joriy aktivlariga avanslanadigan moliyaviy mablag'lar yig'indisi. Ularning tarkibiga xomashyo zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, debitorlik qarzlari va pul mablag'lari kiradi. Asosiy fondlardan farqli o'laroq, aylanma mablag'lar ishlab chiqarish davrida to'liq aylanish siklini amalga oshiradi, shaklini o'zgartiradi va qiymatini to'liq tayyor mahsulotga o'tkazadi [5].

Nazariya va amaliyotda aylanma mablag'larning ikki jihati - ishlab chiqarish va moliyaviy jihatlar ajratib ko'rsatiladi. Birinchi holatda ular ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini, ikkinchi holatda esa korxonaning likvidligi va to'lov qobiliyatini ta'minlaydi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, aylanma mablag'lardan samarali foydalanish kapital aylanishini tezlashtiradi, qarz mablag'lariga qaramlikni kamaytiradi va daromadlilikni oshiradi [3].

Mavsumiylik va uzoq davom etuvchi ishlab chiqarish sikli bilan xarakterlanadigan agrar sektor uchun aylanma mablag'larni oqilona boshqarish alohida ahamiyatga ega. Bu nafaqat ekish va yig'im-terim ishlarini o'z vaqtida tashkil etishni ta'minlaydi, balki texnikaning bekor turishini va hosil yo'qotilishining oldini oladi. Shuningdek, aylanma mablag'larning iqtisodiy mohiyatini tushunish ularning samaradorligini o'lchashga imkon beruvchi ko'rsatkichlarni ishlab chiqish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Nazariy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aylanma mablag'lardan samarali foydalanish qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardan biridir. O'zbekiston Respublikasi agrar sektorining 2019–2024-yillardagi tahlili yalpi mahsulotning yillik o'sish sur'ati 3,2–3,8 % darajasida bo'lganligini ko'rsatadi [5], bu esa resurslarni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish va mehnat unumdorligini oshirish natijasidir. Shu bilan birga, foyda va rentabellikning o'sish sur'ati ishlab chiqarish hajmini oshirish sur'atidan sezilarli darajada orqada qolmoqda, bu esa, ayniqsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi kabi hududlarda aylanma kapitalni boshqarishdagi mavjud muammolarni ochib beradi. Aylanma mablag'larni samarali boshqarish ishlab chiqarish siklining uzluksizligini, hisob-kitoblarning o'z vaqtida amalga oshirilishini hamda korxonalarining likvidligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Qoraqalpog'iston agrar xo'jaliklari uchun mavsumiylik, iqlimiy xavf-xatarlar va bozor narxlarining beqarorligi sharoitida ko'pincha aylanma mablag'lar yetishmasligi kuzatiladi, bu esa kapital aylanishining sekinlashishiga, ortiqcha zaxiralarning to'planishiga va debitorlik qarzlarning ko'payishiga olib keladi.

Qishloq xo'jaligi vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, agrosector korxonalarining aylanma mablag'lari jami kapitalning o'rtacha 35–40 % ni tashkil etadi, ularning yarmidan ortig'i ishlab chiqarish zaxiralarga, 25–30 % esa debitorlik qarzlarga to'g'ri keladi [5]. Bunday tuzilma kapitalning yuqori darajada immobilizatsiyasini ko'rsatib, resurslarni tezkor qayta taqsimlash imkoniyatini cheklaydi va korxonalarining moliyaviy moslashuvchanligini pasaytiradi. Mavjud holat qisqa muddatli moliyalashtirishning notekisligi bilan murakkablashmoqda: yirik klasterlar imtiyozli kreditlarni jalb qilishda ustunlikka ega bo'lsa, kichik fermer va dehqon xo'jaliklari aylanma mablag'larning keskin yetishmovchiligiga duch keladi. Natijada ularning investitsion faolligi pasayadi va agrar sektor ichidagi tarkibiy tafovutlar kuchayadi.

Shunday qilib, ishlab chiqarishning ijobiy dinamikasiga qaramay, aylanma mablag'lardan samarali foydalanish Qoraqalpog'iston qishloq xo'jaligining moliyaviy barqarorligini ta'minlash va modernizatsiya qilishda eng muhim masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Kapital aylanuvchanligini oshirish, aktivlar tarkibini optimallashtirish va raqamli boshqaruv vositalarini joriy etish mintaqa agrar korxonalarining samaradorligini oshirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilanishi zarur. Agrar sohada aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini baholashning asosiy yo'nalishlaridan biri – ularning pul shakliga aylanish tezligini ifodalovchi aylanuvchanlikni tahlil qilishdir.

Aylanuvchanlik koeffitsiyenti qanchalik yuqori bo'lsa, aylanma kapital shunchalik samarali ishlatiladi va belgilangan hajmdagi mahsulotni ishlab chiqarish va sotish uchun kamroq moliyaviy resurs talab etiladi.

Samaradorlikni yanada kompleks baholash maqsadida nafaqat aylanish koeffitsiyenti va bir aylanish davomiyligi, balki sotilgan mahsulotning bir so'miga to'g'ri keladigan joriy aktivlar miqdorini ifodalovchi aylanma mablag'larning yuklanish koeffitsiyentidan ham foydalanildi. Shuningdek, xo'jalik faoliyati jarayonida ulardan foydalanish daromadlilikini o'lovchi aylanma mablag'larning rentabelligi tahlil qilindi. Ushbu ko'rsatkichlarning integratsiyalashgan tahlili Qoraqalpog'iston agrar korxonalarida aylanma kapital samaradorligi tendensiyalarini aniqlash va uning oshirish imkoniyatlarini belgilash imkonini beradi.

1-jadval. Qoraqalpog'iston qishloq xo'jaligi korxonalari aylanma mablag'laridan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari

Yil	Aylanish koeffitsiyenti, marta	Bir aylanish davomiyligi, kun	Aylanma mablag'larning yuklanish koeffitsiyenti, so'm/so'm	Aylanma mablag'larning rentabelligi, %
2019	1,7	212	0,59	7,1
2020	1,8	203	0,55	7,5
2021	2,0	182	0,50	8,2
2022	2,1	174	0,47	8,9
2023	2,3	159	0,43	9,6
2024	2,5	146	0,40	10,3

1-jadval ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, 2019–2024-yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasi agrar sektorida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlarida o'rtacha bo'lsa-da, ijobiy dinamika kuzatilmoqda. Aylanuvchanlik koeffitsiyenti 1,7 baravardan 2,5 baravarga oshgan bo'lib, bu kapital aylanish siklining tezlashayotganini va undan foydalanish samaradorligi bosqichma-bosqich oshib borayotganini ko'rsatadi. Mos ravishda, bitta aylanishning davomiyligi 212 kundan 146 kungacha qisqargan, bu esa moliyaviy intizomning yaxshilanishi, kontragentlar bilan hisob-kitoblarning tezlashishi hamda ishlab chiqarish zaxiralarining optimallashtirilishini aks ettiradi.

Shu bilan birga, aylanma mablag'lardan foydalanish koeffitsiyentining pasayishi kuzatilmoqda — sotilgan 1 so'm mahsulot uchun sarflanayotgan mablag' miqdori 0,59 so'mdan 0,40 so'mgacha kamaygan. Bu esa viloyat qishloq xo'jaligi korxonalari aylanma mablag'lardan yanada oqilona foydalanayotganini, ya'ni bir xil hajmdagi mahsulot ishlab chiqarishni joriy resurslarni kamroq sarflagan holda ta'minlay boshlaganini ko'rsatadi.

Aylanma mablag'lar rentabelligining 7,1 foizdan 10,3 foizgacha o'sishi ham joriy aktivlarga kiritilgan qo'yimalarning qaytim darajasi oshib borayotganini tasdiqlaydi. Bu holat zamonaviy agrotexnologiyalarni bosqichma-bosqich joriy etish, klaster tuzilmalarini rivojlantirish hamda fermer va shirkat xo'jaliklari darajasida moliyaviy menejment tizimini takomillashtirish bilan izohlanadi. Shunga qaramay, mavjud ijobiy o'zgarishlarga baxmay Qoraqalpog'iston Respublikasi agrar korxonalarida aylanma mablag'larning aylanish darajasi respublika bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan pastligicha qolmoqda. Bu holat tabiiy-iqlim sharoitining xavf-xatarlilik, irrigatsiya infratuzilmasiga yuqori darajada bog'liqlik, kichik xo'jaliklarning aylanma mablag'lar bilan yetarlicha ta'minlanmaganligi hamda qisqa muddatli moliyalashtirish manbalarining yetarli darajada diversifikatsiya qilinmaganligi bilan izohlanadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi agrar korxonalarining 2019–2024-yillardagi aylanma mablag'lari tahlili ularning samarali foydalanishiga to'sqinlik qilayotgan bir qator barqaror muammolarni aniqladi. Likvidlilik darajasini oshirish va aktivlar aylanishini tezlashtirish borasida ijobiy o'zgarishlar kuzatilgan bo'lsa-da, mintaqaning agrar sektorida barqaror rivojlanishni cheklab turgan institutsional hamda tashkiliy-moliyaviy to'siqlar hanuzgacha saqlanib qolmoqda.

Birinchidan, ishlab chiqarish zaxiralari hamda debitorlik qarzlari ulushining yuqoriligi agrar korxonalar faoliyatidagi asosiy tarkibiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Garchi zaxiralar ulushi 60 foizdan 52 foizgacha qisqargan bo'lsa-da, aktivlarning katta qismi sotilmagan moddiy resurslar ko'rinishida "muzlatilgan" holda qolmoqda, bu esa kapital aylanish tezligini pasaytiradi. Shu bilan birga, debitorlik qarzlarning 30 foizgacha o'sishi to'lov intizomining zaifligi hamda hisob-kitob xatarlarini sug'urtalash mexanizmlarining yetarlicha rivojlanmaganligini aks ettiradi. **Ikkinchidan**, qishloq xo'jaligi korxonalarining qisqa muddatli kreditlardan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi hamon ularning rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda. Ixtisoslashtirilgan bank kreditlash dasturlari mavjud bo'lishiga qaramay, yuqori foiz stavkalari hamda garov ta'minotiga qo'yiladigan qat'iy talablar ushbu kreditlarni aksariyat fermer xo'jaliklari uchun amalda noqulay qilib qo'ymoqda. Natijada korxonalar asosan o'z mablag'lariga tayanishga majbur bo'lib, bu esa aylanma mablag'larni boshqarish jarayonida moslashuvchanlikni cheklaydi.

Uchinchidan, xo'jaliklarda raqamlashtirish darajasining pastligi va hisob-tahlil tizimining mukammal emasligi zaxiralar harakati hamda debitor qarzdorlikni tezkor kuzatib borish imkonini cheklamoqda. Zamonaviy elektron platformalar (ERP, CRM, e-Agro va boshqalar) bilan integratsiya qilinmaganligi axborot oqimlarining shaffofligini pasaytiradi, boshqaruv xarajatlarini esa oshiradi. **To'rtinchidan**, hududda logistika va infratuzilma bazasining zaifligi ortiqcha zaxiralar to'planishi hamda saqlash jarayonidagi yo'qotishlar muammosini yanada kuchaytirmoqda. Zamonaviy omborxona va qayta ishlash quvvatlarining yetishmasligi xo'jaliklarni sug'urta zaxiralarini shakllantirishga majbur qilmoqda, bu esa o'z navbatida aylanma mablag'larning "muzlashiga" olib kelmoqda. **Beshinchidan**, xo'jalik rahbarlarining moliyaviy savodxonlik darajasining pastligi aktivlarni boshqarish jarayonida tahliliy vositalardan samarali foydalanish imkoniyatlarini cheklaydi va natijada noto'g'ri yoki samarasiz boshqaruv qarorlarining qabul qilinishiga olib keladi. Bundan tashqari, kapital aylanish tezligidagi hududlararo tafovutlar hamon saqlanib qolmoqda. Xususan, Qoraqalpog'iston Respublikasining ayrim tumanlarida ushbu ko'rsatkich mamlakatning nisbatan rivojlangan

hududlariga qaraganda past darajada bo'lib qolmoqda. Bu holat, asosan, infratuzilma rivojlanishining notekisligi hamda investitsion faollikning yetarli darajada shakllanmaganligi bilan izohlanadi.

Shunday qilib, Qoraqalpog'iston Respublikasining agrar sektorida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirish uchun ularni boshqarishning moliyaviy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish, kredit resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish hamda raqamli texnologiyalarni joriy etish zarur. Ushbu chora-tadbirlar ishlab chiqarish korxonalarining likvidligi va moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, ularning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Qoraqalpog'iston Respublikasi agrar sektorida aniqlangan muammolar hamda aylanma mablag'lar harakati va boshqaruvining o'ziga xos jihatlarini inobatga olgan holda, ularning samaradorligini oshirishning ustuvor yo'nalishlari va mexanizmlarini ko'rib chiqish zarur. Mazkur masalalarni hal etish jarayoni moliyaviy boshqaruvni modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish hamda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirishga yo'naltirilgan kompleks yondashuvni talab etadi.

Birinchidan, moliya-kredit mexanizmini takomillashtirish aylanma mablag'lardan samarali foydalanishni ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Qoraqalpog'iston qishloq xo'jaligi korxonalari uchun fermer va klaster xo'jaliklariga mo'ljallangan ixtisoslashtirilgan kredit mahsulotlarini yaratish orqali qisqa muddatli kreditlar hamda aylanma mablag'larni moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Foiz stavkalarini davlat tomonidan subsidiya qilish va mikromoliyalash dasturlarini rivojlantirish aylanma mablag'larning ommabopligini oshirish, kapital aylanishini jadallashtirish hamda xo'jaliklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash imkonini beradi. **Ikkinchidan**, hisob-kitob va tahlil jarayonlarini raqamlashtirish sohasida katta imkoniyatlar mavjud. Elektron monitoring tizimlarini (ERP, AgriTech, e-Agro) joriy etish zaxiralar va debitorlik qarzlari harakatini nazorat qilishni takomillashtiradi, ortiqcha zaxiralarni kamaytiradi hamda moliyaviy operatsiyalarning shaffofligini oshiradi. Bunday tizimlarning joriy etilishi, ayniqsa, raqamlashtirish darajasi past bo'lgan hududlardagi qishloq xo'jaligi korxonalari uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi. **Uchinchidan**, logistika infratuzilmasi va qayta ishlash quvvatlarini rivojlantirish zarur. Qoraqalpog'iston tumanlarida zamonaviy sabzavot omborlari, sovutish komplekslari hamda qayta ishlash markazlarini barpo etish mahsulot yo'qotishlarini kamaytiradi, saqlash xarajatlarini qisqartiradi va moddiy zaxiralardan foydalanish samaradorligini oshiradi. **To'rtinchidan**, qishloq xo'jaligi korxonalari rahbarlari va buxgalterlarining moliyaviy savodxonligini oshirish muhim ustuvor yo'nalish hisoblanadi. Aylanma mablag'larning aylanuvchanligi, likvidligi va rentabelligini tahlil qilish bo'yicha amaliy ko'nikmalarni shakllantirish boshqaruv qarorlarining sifatini oshiradi hamda kapitaldan samarasiz foydalanish xavfini kamaytiradi. Bundan tashqari, moliyalashtirishning muqobil manbalari — lizing, mikromoliyalash va islomiy bank tizimini rivojlantirish istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Bu mexanizmlar an'anaviy bank kreditlaridan foydalana olmaydigan fermer xo'jaliklari uchun qo'shimcha moliyaviy imkoniyatlar yaratadi hamda agrar sohada aylanma mablag'lar aylanishini faollashtirishga xizmat qiladi.

“O'zbekiston–2030” strategiyasi hamda 2020–2030-yillarda qishloq xo'jaligini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturlarni amalga oshirish sharoitida “aqlli dehqonchilik” (smart farming) elementlarini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish va resurslardan oqilona foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv mehnat va yer unumdorligini oshirish, mahsulot tannarxini pasaytirish hamda kapital aylanishini tezlashtirish imkonini beradi. Shunday qilib, Qoraqalpog'iston agrar sektorida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirish moliyaviy, tashkiliy va texnologik chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan kompleks jarayon sifatida qaralishi lozim. Taklif etilgan yo'nalishlarning amaliyotga tatbiq etilishi kapital aylanuvchanligining oshishini, korxonalarning likvidligi va rentabelligini yaxshilashni ta'minlaydi. Natijada bu jarayon mintaqada oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, agrar tarmoqning raqobatbardoshligini oshirish hamda qishloq xo'jaligi iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 – 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida. PF-5853. 23.10.2019
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni. “O'zbekiston - 2030» Strategiyasi to'g'risida. PF-158. 11.09.2023.
3. Бєкбєсынов К. (2025). Учет и анализ оборотных средств в фермерских хозяйствах Узбекистана//Modern Science and Research, 4(4), 341–345
4. Савицкая Г. В., Гудкова Е. А. Экономическая сущность оборотного капитала как объекта бухгалтерского учета и анализа // Экономический анализ: теория и практика. 2018. №4 (475)
5. Qoraqalpog'iston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari. 2019-2024 yy.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasining agrar sektorida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi 2019–2024-yillar statistik ma'lumotlari asosida ilmiy tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida aylanma mablag'lar aylanuvchanligi va rentabelligi ko'rsatkichlarining ijobiy o'sish tendensiyalari aniqlanib, shu bilan birga korxonalarning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan tarkibiy va tashkiliy muammolar mavjudligi ko'rsatib o'tilgan. Maqolada samaradorlikni oshirish bo'yicha amaliy takliflar — kreditlash tizimini takomillashtirish, hisob-kitob jarayonlarini raqamlashtirish hamda logistika infratuzilmasini rivojlantirish zarurligi asoslab berilgan.

Tayanch iboralar: aylanuvchanlik, likvidlik, rentabellik, agrar sektor, samaradorlik.

Аннотация. В статье проанализирована эффективность использования оборотных средств в аграрном секторе Каракалпакстана на основе данных за 2019–2024 гг. Определены тенденции роста оборачиваемости и рентабельности оборотных средств, выявлены структурные и финансовые проблемы, снижающие устойчивость предприятий. Предложены направления повышения эффективности — совершенствование кредитования, цифровизация учёта и развитие логистической инфраструктуры.

Ключевые слова: оборачиваемость, ликвидность, рентабельность, аграрный сектор, эффективность.

Abstract. The article analyzes the efficiency of working capital utilization in the agricultural sector of Karakalpakstan based on data from 2019–2024. The study identifies positive trends in turnover and profitability growth, as well as structural and financial

constraints affecting enterprise stability. Key directions for improvement are proposed, including the enhancement of credit mechanisms, digitalization of accounting, and development of logistics infrastructure.

Key words: turnover, liquidity, profitability, agricultural sector, efficiency.

SANLÍ EKONOMIKA SHÁRAYATÍNDÁ FINANSLÍQ NÁTIYJELERDÍŇ EKONOMIKALÍQ MAZMUNÍ HÁM ESABÍN SHÓLKEMLESTIRIWDÍŇ NORMATIV TIYKARLARÍ

Jumanova V. A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Házirgi kúnde sanlı ekonomika túsiniğı bir qatar mámleketlerdiń ekonomikalıq teoriiyası hám ámeliyatında payda boldı. Bul sanlı texnologiyalardıń jedel rawajlanıwı, informaciya salasında revolyuciya hám ekonomikanıń globalıasıw processlerin tezlestiriw menen ajralıp turdı. Olardan paydalanıw natıyjeliligi artıp baratırǵan bilimge, qalaberse social-ekonomikalıq baylanıslar barǵan házirgi kúnde keńeymekte.

Mámleketimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoev aytp ótkeni sıyaqlı, “Rawajlanıwǵa erisiw ushın sanlı bilimler hám zamanagóy informaciya texnologiyaların iyelewimiz zárúr hám shárt. Bul bizge rawajlanıwdıń eń qısqa jolınan barıw múmkinshiligin beredi [1]”. Sanlı ekonomika - sanlı texnologiyalardıq tiykarlangan elektron biznes hám elektron kommerciya menen bekkem baylanıslı ekonomikalıq iskerlik, hám de sol iskerlik nátiyjesinde islep shıǵarılatuǵın hám satılatuǵın sanlı tovarlar, xızmetler jıyındısı bolıp tabıladı. Pútkil dúnyada búgingi kúnde kárxanalardıń buxgalteriya esabı hám auditin xalıqaralıq standartlar tiykarında shólkemlestiriwge itibar qaratılmaqta. Dúnyanıń kópshilik mámleketleri fond birjalarında akciyalardı bar bolǵan kompaniyalardan finanslıq esabatları xalıqaralıq standartlar tiykarında dúziw talap etiledi. jıl 19-sentyabrdegi PQ-3946-sanlı “Ózbekstan Respublikasında auditorlıq iskerligin rawajlandırıw shara ılawları haqqında”ǵı qararı, 2020-jıl 24-fevral’daǵı PQ-4611-sanlı “Finanslıq esabatları xalıqaralıq standartlarına ótiw boyınsha qosımsha shara ılawları haqqında”ǵı qararı hám basqa bir qatar normativ-huquqiy hújjetlerde belgilengen wazıypalardı ámelge asırıwda tańlangan pitkeriw qanigelik jumısı óz áhmiyetin tiygizedi. Finanslıq nátiyjeler – bul xojalıq júritiwshi subekttiń belgili bir esabat dáwirinde isbilermenlik iskerligi procesinde ózine qaralıw qarajınıń artıwı yaqi kemeyiwı bolıp tabıladı. Buxgalteriya esabında bunday iskerlik nátiyjesi esabat dáwirindegi barlıq paydalar hám zıyanları esaplaw jolı menen anıqlanadı.

Respublikamızda bazar qatnasıqlarına ótiw kárxanalar iskerligin túpten reformalaw, olardı júzege kelgen jańa ekonomikalıq qatnaslar sharayatında rawajlanıwın támiynlew, mámlekette kishi hám orta isbilermenlikti rawajlandırıw kárxanalar xalıqaralıq finanslıq turaqlılıǵına tıǵız baylanıslı. Kárxanalar xalıqaralıq finanslıq jaqtan turaqlı bolıwı olardıń iskerligi dawamında alǵan paydasınıń durıs qalıplestiriwı menen baylanıslı. Sebebi kárxanalarda payda usı jerde islewshilerdiń materiallıq támiynleniwiniń, kárxanalarda islep shıǵarıw iskerligin keńeytiriwdiń, islep shıǵarıwda pán-texnika jetiskenliklerin hám jańa texnologiyalardı en jaydırıw sıyaqlı jumıslardıń tiykarǵı materiallıq deregi bolıp esaplanadı[2].

Payda materiallıq islep shıǵarıw tarawında isbilermenlik iskerligi procesinde jaratıladı. Islep shıǵarıw faktorları (miynet, kapital hám tábiyǵıy resurslar) hám xojalıq júritiwshi subektlerdiń paydalı islep shıǵarıw iskerliginiń birigiwı nátiyjesinde ónim islep shıǵarıladı, ol tutınıwǵa satılǵanda, tovar bolıp esaplanadı.

Tovar-pul qatnasları sharayatında kárxana dárejesinde sap dáramat payda formasın aladı. Tovarlar bazarında kárxanalar salıstırmalı túrde óz aldına tovar islep shıǵarıwshı bolıp maydangá shıǵadı. Bazarda ónimge baha belgilep, onı tutınıwshılardıq satadı. Satıw nátiyjesinde olar pul túsimin aladı, bul bolsa dáramat alıńǵanlıǵın anılatadı. Finanslıq nátiyjeni anıqlaw ushın túsimdi ónim islep shıǵarıwǵa ketken qárejet penen salıstırıw kerek.

Eger túsım qárejetlerden joqarı bolsa, finanslıq nátiyje payda alıńǵanlıǵınan derek beredi. Isbilermen barmulla payda alıwdı óz aldına maqset etip qoyadı, biraq buǵan barmulla erise almaydı. Eger túsım qárejetlerge teń bolsa, onda tek ónim islep shıǵarıw hám satıw qárejetleri qaplangan boladı. Bunda zıyan kórimeydi, biraq islep shıǵarıw, ilimiy-texnikalıq hám sociallıq rawajlanıwdıń deregi sıpatındaǵı payda da alınbaydı. Eger kárxananıń qárejetleri túsiminen kóp bolsa, ol zıyan kóredi, yaǵnıy keri finanslıq nátiyjege erisedi. Bul jaǵday onı anaǵurlım quramalı finanslıq jaǵdayǵa salıp qoyadı.

1.1.1-keste Buxgalteriya esabında finanslıq nátiyjeler mánisin anıqlama beriwge tiyisli qatnaslar.

Derek	Anıqlama
Соколов Я.В., Пятков М.Л. [3]	Finanslıq nátiyje xojalıq jurgiziwshi sub'ekttiń dáramat hám qárejetleri ortasındaǵı parq yamasa sap aktivleriniń ósiwı bolıp tabıladı.
Салова А.А. [4]	Finanslıq nátiyje arnawlı bir dáwirde payda (zıyan) kóleminiń ósiwı yamasa azayıwın anılatıwshı kórsetkish bolıp tabıladı.
Савицкая Г.В. [6]	Kárxana iskerliginiń finanslıq nátiyjeleri - alıńǵan payda hám rentabellik dárejesin anılatadı.
Пошерстник Н. [7]	Finanslıq nátiyjeler kórsetkishleri - kárxana iskerligi nátiyjesinde alıńǵan ekonomikalıq nátiyjeni anılatadı.
Каримов А.А., Исломов Ф.Р., Авлокулов А.З. [4]	Finanslıq nátiyjeler - bul xojalıq jurgiziwshi sub'ekttiń málim esabat dáwirinde isbilermenlik iskerligi procesinde ózine qaralıw qarajlarınń asıwı yamasa azayıwı bolıp tabıladı. Buxgalteriya esabında bunday iskerlik nátiyjesi esabat dáwirindegi barlıq paydalar hám zıyanları esaplaw jolı menen anıqlanadı.

Sonday eken, finanslıq nátiyjeler payda hám zıyanları esaplaw menen juwmaqlanıp, xojalıq júrgiziwshi sub'ekttiń belgili bir dáwirdegi aktivleriniń asıwı yamasa azayıwın da sáwlelendiredi.

Payda kárxana iskerligi nátiyjesinde alıńǵan ekonomikalıq nátiyjeni xarakterleydi. Biraq jalǵız payda kórsetkishi járdeminde kárxana iskerliginiń barlıq táreplerin bahalap bolmaydı. Bunday universal kórsetkishtiń bolıwı da múmkin emes. Mine sonıń ushın kárxananiń islep shıǵarıw, xojalıq hám finanslıq iskerligin shólkemlestiriwde kórsetkishler sistemasınan paydalanıladı. Paydanıń áhmiyeti sonnan ibarat, ol juwmaqlawshı finanslıq nátiyjeni sáwlelendiredi. Sonıń menen birge onıń muǵdarı hám ózgeriwge kárxananiń qárejetlerine baylanıslı bolǵan hámde baylanıslı bolmaǵan faktorlar tásir etedi. Payda xoshametlewshı funkciyasın atqaradı. Bunıń mazmunı sonnan ibarat, payda bir waqtıń ózinde finanslıq nátiyje hám kárxananiń finanslıq resurslarınıń tiykarǵı elementi bolıp esaplanadı. Óz-ózin qarjılandırıw principiniń real támiynleniwi alıńǵan payda menen belgilenedi. Salıqlar hám basqa májbúriy tólemler tólungennen keyin kárxana ıqtıyarında qalatuǵın sap payda kárxananiń islep shıǵarıw iskerligin keńeytiriwdi, kárxananiń ilimiy-texnikalıq hám sociallıq rawajlanıwın, xızmetkerlerdi materiallıq xoshametlewdi qarjılandırıw ushın jeterli bolıwı kerek. 2. Payda xár túrli dárejede byudjetlerdi xoshametlew dereklerinen byudjetlerge kelip túsedi hám basqa dáramat túsimleri menen bir qatarda sociallıq talaplardı qandırıwdı qarjılandırıw, mámleket tárepinen óz iskerligin orınlawdı támiynlew, mámlekettiń investiciya islep shıǵarıw, ilimiy-texnikalıq hám sociallıq dástúrlerin ámelge asırıw ushın isletiledi. Finanslıq nátiyjerlerdi buxgalteriyada esapqa alıwdıń tiykarǵı wazıypaları tómendegilerden ibarat: finanslıq nátiyjerlerdiń qalıplesiwi durıs ekenligin úyreniw; alıńǵan payda muǵdarın hár ayda hámde jıl basınan óz waqtında hám durıs esap-kitap qılıw; finanslıq nátiyjerler menen baylanıslı operaciyalardı hám olardıń bólistiriliwın buxgalteriya esabı esapbetlerinde hám tiyisli registlerde durıs sáwlelendiriw.

Kárxananiń islep shıǵarıw, satıw, támiynat hám finanslıq iskerligin xár túrli tárepleri, finanslıq nátiyjerler kórsetkishleri kompleksinde óziniń juwmaqlawshı puldaǵı kórinisin tabadı. Kárxananiń finanslıq nátiyjerlerin bahalaw, payda hám rentabellik sıyaqlı, juwmaqlawshı finanslıq kórsetkishler tiykarında ámelge asırıladı. Kárxanalardıń finanslıq nátiyjerlerin ańlatıwshı kórsetkishlerin izertlewden maqset bazar qatnasıqlarına tiykarlangan erkin ekonomikaǵa, Ózbekstannıń ózine tán ekonomikalıq rawajlanıw jolina sáykes kárxanalardıń finanslıq nátiyjerlerin analizlewdiń jetiliske quramın, onda qollanılatuǵın kórsetkishler sistemasın, olardı bahalaw hám analizlew jolların islep shıǵıwdan hámde olardı teoriyalıq hám metodologiyalıq jaqtan tiykarlawdan ibarat.

Bul maqsetke erisiw tómendegi wazıypaları orınlawdı kórsetedi: 1) esaplaw usılı; 2) kassa usılı.

Ózbekstan Respublikası Milliy buxgalteriya esabı standartlarına muwapiq «esaplaw» usılı qollanıladı. Bul usılǵa kóre, ónim, jumıs hám xızmetler pulı túsiminen ǵárezsiz jiberilgende satılǵan bolıp esaplanadı hám finanslıq nátiyjerlerde sáwlelendiriledi. Sebebi, shet eldegi rawajlangan mámleketler ámeliyatında esap sisteması esaplaw usılı qaǵıydasında ámelge asırıladı[5]. Dáramatlardı tán alıwdıń, ónim (jumıs, xızmet)lerdi satılǵan dep esaplaw yaki dáramatlardıń tán alıwdıń hár eki metodı da keltirip ótiledi. Biraq xojalıq subekti bulardan qay bir metodtı qollanıwı múmkinligi haqqında pikirler bildirilmeydi. Sol sebepli, dáramatlardı tán alıw yaki ónimlerdi satılǵan dep esaplawda ol yaki bul metodtı qollanıwdı, kárxananiń esap siyasatında kórsetip ótiliwi áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Demek, finanslıq nátiyjerlerde dáramattıń tán alıwın durıs belgilew úlken áhmiyetke iye. Sonıń menen birge qárejetlerdi anıqlaw hám onıń orın belgilew tiyis.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 5-fevral 1999-jıl daǵı 54-sanlı qararı menen tastıyıqlanǵan «Ónim (jumıslar, xızmetler)di islep shıǵarıw hám satıw qárejetleri quramı hámde finanslıq nátiyjerlerdi qalıplestiriw tártibi haqqında»ǵı Nızamda keltirilgen qárejetler xarakteristikası aldın-ala buxgalteriya esabında qárejetlerdi durıs hám tolıq sáwlelendiriwge, sonday-aq, xojalıq júritiwshı subekttiń finanslıq esabatın dúziw ushın onıń iskerligi finanslıq nátiyjerlerin (payda yaki zıyandı) anıqlawǵa baǵdarlangan boladı.

Xojalıq júritiwshı subekt iskerliginiń finanslıq nátiyjerleri paydanıń tómendegi kórsetkishleri menen xarakterlenedi:

- ónim satıwdan alıńǵan jalpı payda, bul satıwdan alıńǵan sap payda menen satılǵan ónimniń islep shıǵarıwdıń ózine túser bahası ortasındaǵı ózgeshelik sıpatında anıqlanadı: $JP = SST - \text{ÓTB}$ bunda,

JP - jalpı payda; SST - satıwdan alıńǵan sap túsım; ÓTB - satılǵan ónimniń islep shıǵarıwdıń ózine túser bahası;

- tiykarǵı iskerlikten kórilgen payda, bul ónimdi satıwdan alıńǵan jalpı payda menen dáwir qárejetleri ortasındaǵı parq, hám plyus tiykarǵı iskerlikten kórilgen basqa dáramatlar yaki minus basqa zıyanlar sıpatında anıqlanadı:

$TIP = JP - DQ + (BD - BZ)$

bunda, TIP-tiykarǵı iskerlikten alıńǵan payda; DQ-dáwir qárejetleri;

BD-tiykarǵı iskerlikten alıńǵan basqa dáramatlar; BZ-tiykarǵı iskerlikten kórilgen basqa zıyanlar;

- xojalıq iskerliginen alıńǵan payda (yaki zıyan), bul tiykarǵı iskerlikten alıńǵan payda summası plyus finanslıq iskerlikten kórilgen dáramatlar hám minus zıyanlar sıpatında esaplap shıǵıladı: $UIP = TIP + (FD - FQ)$

UIP- ulıwmaxojalıqlıq iskerliginen alıńǵan payda; MD-finanslıq iskerlikten alıńǵan dáramatlar; FQ-finanslıq iskerlik qárejetleri;

- salıq tólegenge shekemgi alıńǵan payda, ol ulıwmaxojalıqlıq iskerliginen alıńǵan payda plyus tosınnan kórilgen (kózde tutılmaǵan) jaǵdaylardan kórilgen payda hám minus zıyan sıpatında anıqlanadı:

$STP = UIP + (TP - TZ)$ bunda, STP-salıq tólegenge shekemgi alıńǵan payda; TP-tosınnan kórilgen jaǵdaylardan alıńǵan payda; TZ-tosınnan kórilgen jaǵdaylardan kórilgen zıyan;

- jıldıń sap paydası, ol salıq tólegennen keyin xojalıq júritiwshı subekt ıqtıyarında qaladı, ózinde dáramat (payda)tan, tólenetuǵın salıqtı hám minus nızam hújjetlerinde názerde tutılǵan basqa salıqlar hám tólemlerdi shıǵarıp taslaǵan halda salıqlar tólegenge shekemgi alıńǵan paydanı ańlatadı.

$SP = STP - DS - BS$ Bunda, SP-sap payda;

DS-dáramat (payda)tan tólenetuǵın salıq;

BS- basqa salıqlar hám tólemler.

Demek, Nızamğa muwapıq, sap payda formasında tek ağımdağı dáwir aqırında qalatuğın salıq hám basqa tólemler tólungennen keyin qalğan payda túsiniledi. Finanslıq nátiyjelerdiń qalıplesiwi, joqarıda aytıp ótilgen tiykarda ámelge asırıladı hám finanslıq esabattıń 2-formasında óz sáwleleniwın tabadı. Ózbekstanda kóp ukladlı ekonomika qalıplesip atırğan dáwirde hár túrli formadağı múlkshilikke tiykarlangan kárxanalardıń tiykarǵı maqseti jańa texnika, texnologiyalardı islep shıǵarıwǵa en jaydırıw, bar bolğan imkaniyatlardan nátiyjeli paydalanıw nátiyjesinde kárxananiń pul jamǵarmaların qalıplestiriw hám kóbirek sap payda alıwǵa erisiwden ibarat bolıp tabıladı. Kárxananiń paydası hámde paydalılıq dárejesi bazar ekonomikası sharayatında shólkemlestiriwshilik, texnologiyalıq hám ekonomikalıq faktorlarǵa baylanıslı boladı. Barlıq resurslar, yaǵnıy, miynet, jer, kapital, texnika, materiallar hámde isbilermenlikten tolıq paydalanıw nátiyjesinde kárxanalardıń sap paydasınıń kólemi jáne de artadı.

Sap dáramat túsiniǵı kárxana alatuğın barlıq dáramattı emes, al onıń bir bólimin ǵana qamrap aladı. Kárxananiń jalpı dáramatı - ónimdi satıwdan túsken puldıń materiallıq qárejetlerin shıǵarıp taslaǵannan keyingi bólimi bolıp, ol kárxananiń sap óniminiń pul forması bolıp tabıladı. Jalpı dáramat hám sap dáramat ortasındaǵı parq sonnan ibarat, jalpı dáramat óz quramına miynetke haqı tólewdi aladı, al sap dáramat bunı óz ishine almaydı.

Satıwdan kelgen túsım támiynachı menen tutınıwshı ortasındaǵı pul qatnasların ańlatıwshı áhmiyetli finanslıq kategoriya bolıp esaplanadı. Finanslıq resurslardıń bólistiriliwi procesinde miynetke haqı tólew fondı hám pul jamǵarmaları sıpatında isletiwshı - jalpı dáramat bolıp tabıladı. Ónim satıwdan keletuğın túsimniń muǵdarı assortiment túri, sanı, ónimniń sıpatı hám bahalarǵa baylanıslı boladı. Realizaciya qılınıp atırğan ónimniń kólemi túsimniń muǵdarına sezilerli tásir kórsetedi. Óz náwbetinde satılğan ónim muǵdarı satılmaǵan ónimniń qaldıq kólemine baylanıslı boladı. Jalpı dáramat – mámleket byudjeti hám kárxananiń finanslıq resurslarınıń negizin qurawshı derek bolıp tabıladı. Payda jańa jaratılğan bahaniń payda kórinisindegi tek bir bólimin sáwlelendiredi. Jalpı dáramat islep shıǵarıw nátiyjeliligi dárejesin, yaǵnıy jalpı bahanı – mámleketniń milliy dáramatınıń tiykarǵı deregin sáwlelendiredi[3].

Kárxananiń jalpı dáramatı xár túrli faktorlar tásirinde qalıpleseedi. Jalpı dáramat quramında iskerliktiń barlıq túrlerinen alınğan payda esabına alınadı. Aldın-ala, jalpı dáramat tovardı satıwdan kelgen paydanı óz ishine aladı. Bul ónimdi satıwdan alınğan túsım ulıwma summasınan qosılğan qun salıǵı, akcizler, satıw hám islep shıǵarıwǵa ketken qárejetlerdi shıǵarıp taslaw arqalı esaplanadı. Bunnan tisqari, jalpı dáramat quramına basqa ónimler hám xızmetler satıwdan alınğan payda yaki zıyan kiritiledi. Jalpı dáramat quramına tiykarǵı fondlar hám basqa mal-múlkti satıwdan alınğan payda da kiritiledi. Jalpı dáramat quramında ónim satıwdan tisqari, dáramat hám qárejetler, yaǵnıy, ónim satıwdan tisqari processlerdiń nátiyjeleri de kórsetiledi. Jalpı paydanıń tiykarǵı bólimin kárxana ónimdi satıwdan aladı. Sol sebepli, paydanıń bul bólimine kóbirek itibar beriliwi kerek. Kárxana iskerliginen ǵárezsiz, joqarıda keltirilgen faktorlar tiykarınan ónimdi satıwdan alınğan paydaǵa tásir etedi.

Ónimdi satıwdan kelgen paydaǵa da bir qansha faktorlar tásir etedi. Islep shıǵarıw hám ónim satıw kóleminiń ózgerisi, ónimniń ózine túser bahasınıń ózgeriwi, islep shıǵarılıp atırğan hám satılıp atırğan ónimniń túri hám sıpatı tap usınday ózgeshelikke iye. Basqa ónimler hám xızmetler satıwdan kelgen nátiyjelerge qarap, unamlı yaki kerı bolıwı da múmkin. Kárxana balansında turıwshı transport quralları, tovar material zapaslar, orınlanatuğın jumslar, xızmetlerden tek ǵana payda emes, al zıyan da kóriwi múmkin. Bul bolsa óz náwbetinde jalpı dáramat kólemine tásir etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Шавкат Мирзиёев. Ўзбекистан Республикасы Президентиниң олий Мажлиске мурээтнамасы. «Халық сөзи» газетасы. 2020 жыл 27 декабрь. № 358–896(7229–7230)
2. Вухгалтерија esabi. Дарслик. Иктисод Молия Тошкент, 2022 йил 424 бет. Каримов А.А., Байжанов С.Х., Исмаилов Қ.С., Утегенова С.Т.
3. Каримов А.А., Исломов Ф.Р., Авлокулов А.З. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. -Т.: “Шарқ” НМАК, 2004. -592 б.
4. Салова А.А. Понятие, сущность и значение финансового результата предприятия. //Альманах современной науки и образования, № 7 (120) 2017.
5. Соколов Я.В. Финансовый результат как цель бухгалтерского учета / Я.В.Соколов, М.Л.Пятов //Бухгалтерский учет. – 2007. – № 21. – С. 56-59.
6. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебник / Савицкая Г.В. -М.: Инфра-М, 2013. – 384 с.
7. Пошерстник Н.В. Бухгалтерский учет на современном предприятии: учебно-практическое пособие. –М.: Проспект, 2011. -

Annotaciya. Bul maqalada sanli ekonomika sharaytida finansliq nátiyjelerdin ekonomikalıq mazmuni hám esabin shólkemlestiriwde normativ tiykarlardıń nátiyjeliligi hám qollanıw baǵdarları sáwlelendirilgen.. Sonday-aq, finanslıq esabatlardı standartlar tiykarında islew nátiyjesi esabat dáwirindegi barlıq paydalar hám zıyanlardı esaplaw jolı menen anıqlanıw baǵdarları sáwlelendirilgen.

Tayamsh sózler: ekonomika, investiciya, sanli ekonomika, standart, investiciyalıq finanslıq esabat.

Аннотация. В данной статье освещены эффективность и направления применения нормативных основ в организации экономического содержания и учета финансовых результатов в условиях цифровой экономики. Кроме того, отражены направления определения результатов работы финансовой отчетности на основе стандартов путем расчета всех прибылей и убытков за отчетный период.

Ключевые слова: экономика, инвестиции, цифровая экономика, стандарт, инвестиционный финансовый отчет.

Annotation This article highlights the effectiveness and application of regulatory frameworks in organizing the economic content and accounting of financial results under a digital economy. Furthermore, the results of working with financial statements based on standards are determined by calculating all profits and losses for the reporting period.

Key words: economy, investment, digital economy, standard, investment financial reporting, financial result.

UDK: 373

**KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARNING RAQAMLI KO'NIKMALARNI
RIVOJLANTIRISHDA TIZIMLI PEDAGOGIK HUSUSIYATLARI****Aynazarova A.J***Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat universiteti*

KIRISH: raqamli asrda boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasida raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish ularning akademik muvaffaqiyati va kelajakka tayyor bo'lishi uchun juda muhimdir. Raqamli davrda texnologiyadan samarali foydalanish qobiliyati akademik va professional sohalarida muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan asosiy mahoratga aylandi. Dunyo tobora o'zaro bog'langan va raqamli texnologiyalarga qaram bo'lib borayotgani sababli, talabalarni erta yoshdan boshlab raqamli ko'nikmalar bilan qurollantirish zarurati hech qachon bu qadar muhim bo'lmagan. Boshlang'ich ta'lim umrbod ta'lim va ko'nikmalarni rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi, bu uni raqamli kompetensiyalarni joriy etish va rivojlantirish uchun ideal bosqichga aylantiradi.

Raqamli ko'nikmalar keng ko'lamli qobiliyatlarni o'z ichiga oladi, jumladan raqamli qurilmalardan mohirona foydalanish, raqamli tarkibni tushunish va baholash va raqamli media yaratish. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun bu ko'nikmalarni erta rivojlantirish ularni nafaqat kelajakdagi texnologik yutuqlarga tayyorlaydi, balki umumiy o'rganish tajribasini ham oshiradi. Raqamli savodxonlikni boshlang'ich ta'limga integratsiyalash XXI-asrda ajralmas atributlar bo'lgan tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin.

Raqamli savodxonlikning aniq afzalliklariga qaramay, uni boshlang'ich ta'limga integratsiya qilish bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Bularga texnologiyadan adolatli kirishni ta'minlash, raqamli ta'limni samarali olib borish uchun o'qituvchilarni tayyorlash va raqamli savodxonlikni allaqachon olomon o'quv dasturiga moslashtirish kiradi. Bu muammolarni hal qilish o'qituvchilarni ham, o'quvchilarni ham qo'llab-quvvatlovchi kompleks va yaxshi tuzilgan pedagogik yondashuvni talab qiladi[2: 30].

Raqamli ko'nikmalar – bu shaxsning axborotni izlash, tahlil qilish, qayta ishlash, yaratish va uni mas'uliyatli tarzda internet muhitida qo'llay olish qobiliyatidir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ushbu ko'nikmalar asosan quyidagi yo'nalishlarda shakllanadi:

- Axborot olish va izlash (kompyuter, planshet, telefon orqali);
- Oddiy dasturlar bilan ishlash (Paint, Word, PowerPoint, Scratch);
- Ta'limiy o'yinlar va interfaol platformalardan foydalanish (LearningApps, Kahoot, Code.org);
- Internet xavfsizligiga oid boshlang'ich tushunchalar;
- Raqamli madaniyat va axborot etikasi.

Ushbu ko'nikmalarni shakllantirishda pedagog o'quvchining yosh psixologiyasiga mos metodik yondashuvlarni qo'llashi lozim.

1. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning raqamli ko'nikmalari tushunchasi

Raqamli ko'nikmalar – bu shaxsning axborotni izlash, tahlil qilish, qayta ishlash, yaratish va uni mas'uliyatli tarzda internet muhitida qo'llay olish qobiliyatidir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ushbu ko'nikmalar asosan quyidagi yo'nalishlarda shakllanadi:

- Axborot olish va izlash (kompyuter, planshet, telefon orqali);
- Oddiy dasturlar bilan ishlash (Paint, Word, PowerPoint, Scratch);
- Ta'limiy o'yinlar va interfaol platformalardan foydalanish (LearningApps, Kahoot, Code.org);
- Internet xavfsizligiga oid boshlang'ich tushunchalar;
- Raqamli madaniyat va axborot etikasi. Ushbu ko'nikmalarni shakllantirishda pedagog o'quvchining yosh

psixologiyasiga mos metodik yondashuvlarni qo'llashi lozim.

2. Raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishda tizimli pedagogik yondashuvning mohiyati

Tizimli yondashuv — ta'lim jarayonining barcha komponentlarini (maqsad, mazmun, metod, vosita, natija) o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqishni taqozo etadi. Raqamli ta'limni tizimli tashkil etish quyidagilarga asoslanadi:

- Maqsadli tizim – o'quvchining raqamli kompetensiyasini shakllantirish;
- Mazmunli tizim – raqamli texnologiyalarni o'quv dasturlariga integratsiya qilish;
- Metodik tizim – interfaol, loyihaviy, o'yinli va refleksiv usullarni uyg'unlashtirish;
- Boshqaruv tizimi – o'qituvchi, ota-ona va o'quvchi hamkorligiga asoslanish.

Bu yondashuv raqamli ko'nikmalarni bosqichma-bosqich, tizimli va uzluksiz shakllantirishni ta'minlaydi.

3. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda raqamli fikrlashni shakllantirish omillari

Raqamli fikrlash — bu axborotni tahlil qilish, muammoga texnologik yechim topish, algoritmik fikrlash va kreativ yondashuvni o'z ichiga oladi. Quyidagi omillar bu jarayonni samarali tashkil etishga yordam beradi:

1. Motivatsion omil – raqamli o'yinlar, rag'batlantiruvchi topshiriqlar orqali o'quvchining qiziqishini oshirish;
2. Kognitiv omil – o'quv materialini vizual, audio va interfaol shakllarda berish;
3. Ijtimoiy omil – jamoaviy loyiha va hamkorlikda o'qitish muhitini yaratish;
4. Texnik omil – maktablarda raqamli vositalarning (kompyuter, planshet, internet) mavjudligi.

Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarida raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish bilan bog'liq pedagogik jarayonlarni o'rganadi. U erta ta'limda raqamli savodxonlikning muhimligini ta'kidlaydi, ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishning samarali metodologiyalarini o'rganadi va ularni amalga oshirish bilan bog'liq muammolar va echimlarni muhokama qiladi. Ushbu jihatlarni tushunish va hal qilish orqali o'qituvchilar yosh o'quvchilarni kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun zarur bo'lgan raqamli kompetensiyalar bilan jihozlaydigan qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratishi mumkin.

Boshlang'ich ta'limda raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish o'qituvchilar, siyosatchilar va tadqiqotchilar o'rtasida keng ko'lamli tadqiqot va muhokama mavzusi bo'ldi. Ushbu adabiyotlarni ko'rib chiqishda erta ta'limda raqamli savodxonlikning ahamiyatini asoslovchi asosiy tadqiqotlar va nazariy asoslar, qo'llaniladigan metodologiyalar va ushbu ko'nikmalarni o'quv dasturiga integratsiya qilishda duch keladigan muammolar ko'rib chiqiladi.

Bawden (2008) raqamli savodxonlikni kompyuterlar orqali taqdim etilganda turli xil manbalardan olingan bir nechta formatdagi ma'lumotlarni tushunish va undan foydalanish qobiliyati sifatida belgilaydi. Uning ta'kidlashicha, raqamli savodxonlik nafaqat texnik ko'nikmalar, balki tanqidiy fikrlash va raqamli kontentni baholashni ham o'z ichiga oladi. Raqamli savodxonlikka keng qamrovli yondashuv Xalqaro Ta'lim Texnologiyalari Jamiyati (ISTE) tomonidan qo'llab-quvvatlangan bo'lib, u o'quvchilarning doimiy rivojlanib borayotgan texnologik landshaftda muvaffaqiyat qozonishiga yo'naltirilgan talabalar uchun standartlarni ishlab chiqdi (ISTE, 2016).

Neumann and Neumann (2014) raqamli texnologiyalarning erta savodxonlikni rivojlantirishga ta'sirini o'rganib chiqdi. Ularning tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, planshetlar va ta'lim dasturlari kabi raqamli vositalar interaktiv va qiziqarli o'rganish tajribasini taqdim etish orqali yosh bolalarda savodxonlikni rivojlantirishga yordam berishi mumkin. Ularning ta'kidlashicha, raqamli texnologiyaga erta ta'sir qilish savodxonlikning muhim tarkibiy qismlari bo'lgan fonologik xabardorlik, so'z boyligi va hikoya qilish qobiliyatlarini oshirishi mumkin.

Raqamli savodxonlikni boshlang'ich ta'limga integratsiyalash samarali pedagogik strategiyalarni talab qiladi. Ertmer va Ottenbreit-Leftwich (2010) ga ko'ra, o'qituvchilarning texnologiyaga bo'lgan e'tiqodlari va munosabatlari uning sinfga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvida muhim rol o'ynaydi. Ular o'qituvchilarning raqamli vositalardan foydalanishda ishonchi va malakasini oshirishga qaratilgan kasbiy rivojlanish dasturlarini himoya qiladilar[1: 23].

An'anaviy sinfdagi ta'limni onlayn ta'lim faoliyati bilan birlashtirgan aralash ta'lim raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishning samarali yondashuvi sifatida aniqlandi. Graham (2006) aralash ta'lim moslashuvchanlik va shaxsiylashtirishni taklif qilishini ta'kidlaydi, bu esa o'quvchilarga tezkor fikr-mulohazalarni olishda o'z tezligida o'rganish imkonini beradi. Ushbu yondashuv, shuningdek, turli xil ta'lim ehtiyojlari va uslublarini qondirish uchun tabaqalashtirilgan ta'limni osonlashtiradi.

Falloon (2013) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli vositalar talabalarning faolligi va motivatsiyasini oshirishi mumkin. Uning boshlang'ich sinflarda planshetlardan foydalanish bo'yicha tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, bu qurilmalar hamkorlikda o'rganish, ijodkorlik va tanqidiy fikrlashni qo'llab-quvvatlaydi. Xuddi shunday, Hwang, Lai, and Wang (2015) raqamli vositalardan foydalangan holda o'yinga asoslangan o'quv muhiti o'quvchilarning muammoni hal qilish ko'nikmalarini va bilimlarini saqlab qolishni yaxshilashi mumkinligini aniqladi.

Raqamli savodxonlikni tatbiq etishdagi muammolar. Imtiyozlarga qaramay, raqamli savodxonlikni boshlang'ich ta'limga integratsiyalashda bir qancha qiyinchiliklar mavjud. Asosiy muammolardan biri texnologiyadan adolatli foydalanishni ta'minlashdir. Warschauer (2004) raqamli tafovutni muhokama qiladi va maktablar ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishidan qat'i nazar, barcha talabalarga raqamli vositalardan teng foydalanishni ta'minlash zarurligini ta'kidlaydi.

Yana bir qiyinchilik - o'qituvchining tayyorgarligi. Tondeur, van Braak va Valcke (2007) fikriga ko'ra, ko'plab o'qituvchilar o'qitish va qo'llab-quvvatlash etishmasligi tufayli raqamli ko'nikmalarni o'rgatish uchun etarli darajada tayyor emasligini his qilishadi. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar uchun doimiy kasbiy rivojlanish va hamkorlikda o'rganish imkoniyatlari raqamli savodxonlikni samarali o'qitish uchun zarurdir.

Bir nechta amaliy tadqiqotlar boshlang'ich ta'limda raqamli savodxonlik dasturlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishni ko'rsatadi. Masalan, Voogt va McKenney (2008) tomonidan Gollandiyada "Texnologiyaga boy ko'rsatma" loyihasi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, o'quv dasturlari bo'ylab texnologiyani integratsiyalash o'quvchilarning ta'lim natijalarida sezilarli yaxshilanishlarga olib kelishi mumkin. Loyihada o'qituvchilar malakasini oshirish, o'quv dasturlarini ishlab chiqish va interfaol ta'lim muhitidan foydalanishga alohida e'tibor qaratildi.

Rivojlanayotgan mamlakatlardagi talabalarga noutbuk taqdim etgan "Bola boshiga bitta noutbuk" tashabbusi yana bir misoldir. Cristia va boshqalar tomonidan o'tkazilgan tadqiqot. (2012) dasturni amalga oshirishda qiyinchiliklarga duch kelgan bo'lsa-da, bu talabalarning raqamli ko'nikmalari va akademik samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Raqamli ko'nikmalar bugungi bilimga asoslangan jamiyatda o'qish va yozish kabi zarur bo'lib bormoqda. Boshlang'ich ta'limda ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish o'quvchilarni hayotning deyarli barcha jabhalariga texnologiya kirib boradigan dunyoga tayyorlashda muhim rol o'ynaydi. Raqamli savodxonlikning erta ta'limga integratsiyalashuvi nafaqat texnologiyadan foydalanishni o'rganish, balki uning qo'llanilishi, imkoniyatlari va oqibatlarini tushunishdir.

Boshlang'ich bosqichda raqamli ko'nikmalarni joriy etish keyingi hayotda yanada ilg'or texnologik malakaga ega bo'lish uchun mustahkam poydevor yaratadi. Boshlang'ich ta'lim savodxonlik va hisoblash asoslarini yaratganidek, raqamli savodxonlik uchun ham zamin yaratishi kerak. Texnologiya bilan erta tanishish bolalarga raqamli vositalar bilan qulay va tanish bo'lishga yordam beradi, ular yuqori sinflarda duch kelishi mumkin bo'lgan o'rganish egri chizig'ini kamaytiradi. Raqamli vositalar darslarni yanada qiziqarli va interaktiv qilish orqali an'anaviy ta'lim natijalarini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Ta'lim dasturlari, multimediya resurslari va onlayn platformalar turli xil o'rganish

uslublari va ehtiyojlarini qondirish uchun mavzularni hayotga olib kelishi mumkin. Misol uchun, fan yoki matematika o'yinlaridagi interaktiv simulyatsiyalar mavhum tushunchalarni yanada aniqroq va tushunishni osonlashtiradi. Ushbu interfaol yondashuv o'quv materialini yaxshiroq saqlash va tushunishga olib kelishi mumkin.

Raqamli savodxonlik tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Texnologiya bilan shug'ullanish ko'pincha o'quvchilardan ma'lumotni tahlil qilishni, qaror qabul qilishni va muammolarni hal qilishni talab qiladi. Oddiy dasturni kodlash, onlayn tadqiqot olib borish yoki raqamli kontent yaratish, talabalar duch keladigan ma'lumotlar va bajaradigan vazifalar haqida tanqidiy fikrlashni o'rganadilar. Bu ko'nikmalar bebahodir, ular izlanuvchan, tahliliy va murakkab muammolarni hal qilishga qodir bo'lgan fikrlashni rivojlantiradi.

Bugungi mehnat bozorida raqamli malaka ko'pchilik martaba uchun zaruriy shartdir. Raqamli savodxonlikni boshlang'ich ta'limga kiritish orqali biz o'quvchilarni kelajakdagi ilmiy izlanishlari va texnologik ko'nikmalar muhim bo'lgan professional muhitlarga tayyorlaymiz. Raqamli vositalardan foydalanishda va raqamli muhitni tushunishda mohir talabalar akademik va martaba sayohatlarida muhim ustunlikka ega bo'ladi.

Raqamli savodxonlikni erta yoshda o'rgatish o'quvchilarni texnologiyadan xavfsiz va mas'uliyatli foydalanishga o'rgatishni ham o'z ichiga oladi. Internet xavfsizligini tushunish, kiberbullyingni tan olish, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va onlayn axloqiy xatti-harakatlarni qo'llash raqamli ta'limning muhim tarkibiy qismidir. Raqamli fuqarolik bo'yicha erta ta'lim talabalarga raqamli dunyoda mas'uliyat bilan harakat qilishda yordam beradi va raqamli texnologiyalar bilan bog'liq xavflarni kamaytiradi [3: 25-30]. Boshlang'ich ta'limga raqamli ko'nikmalarni kiritish turli ijtimoiy-iqtisodiy guruhlar o'rtasida mavjud bo'lgan raqamli tafovutni bartaraf etishga yordam beradi. Raqamli ta'limga kirish barcha o'quvchilarning, ularning kelib chiqishidan qat'i nazar, muhim ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyatini ta'minlaydi. Maktablar texnologiyadan adolatli foydalanishni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi va shu bilan inklyuzivlikni rag'batlantiradi va nomutanosiblikni kamaytiradi. Boshlang'ich ta'limda raqamli ko'nikmalarining ahamiyatini ortiqcha baholab bo'lmaydi. Ular talabalarning akademik muvaffaqiyati, kelajakdagi martaba istiqbollari va raqamli dunyoda xavfsiz va mas'uliyatli harakat qilish qobiliyati uchun asosdir. Raqamli savodxonlikni o'quv dasturiga integratsiyalash orqali o'qituvchilar an'anaviy ta'lim natijalarini oshirishlari, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishlari, o'quvchilarni kelajakka tayyorlashlari va raqamli ta'limdan teng foydalanishni ta'minlashlari mumkin. Yosh o'quvchilarni XXI asrda rivojlanishi uchun zarur bo'lgan vositalar bilan jihozlashda erta yoshdan boshlab raqamli ko'nikmalarga e'tibor qaratish zarur.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish zamonaviy ta'limning asosiy jihati bo'lib, yosh o'quvchilarni tez rivojlanayotgan texnologik dunyoga tayyorlaydi. Raqamli savodxonlikni boshlang'ich ta'limga integratsiyalash nafaqat an'anaviy ta'lim natijalarini yaxshilaydi, balki o'quvchilarni tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik va muammolarni hal qilish kabi XXI-asrning muhim ko'nikmalari bilan jihozlaydi. Bugungi kunda jahon jamiyati tez sur'atlarda raqamli texnologiyalar asosida rivojlanmoqda. Axborot-kommunikatsiya vositalarining kundalik hayotimizga keng kirib borishi ta'lim sohasini ham tubdan o'zgartirmoqda. Kichik maktab yoshidagi bolalarda raqamli ko'nikmalarni erta yoshdan shakllantirish, ularni zamonaviy bilim olish jarayoniga tayyorlash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli savodxonlik yosh avlodning ta'lim va kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlovchi asosiy omillardan biridir. Shu sababli, pedagogika fanida raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish jarayonini tizimli yondashuv bilan tashkil etish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Bu esa kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning psixologik va pedagogik xususiyatlarini hisobga olgan holda, bosqichma-bosqich tizimli pedagogik tamoyillar asosida amalga oshirilishi lozim. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning raqamli ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida tizimli pedagogik yondashuvning xususiyatlarini o'rganish va uni samarali tatbiq etish yo'llarini aniqlashdir.

Buning doirasida quyidagi vazifalar bajariladi: Raqamli ko'nikmalar tushunchasi va kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda uning o'ziga xos jihatlarini tahlil qilish; Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning psixologik va pedagogik xususiyatlarini o'rganish; Tizimli pedagogik yondashuv tamoyillari va ularni raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishda qo'llash usullarini aniqlash; Amaliy metod va vositalarni tavsiflash; O'quv jarayonida tizimli pedagogik yondashuvni amalga oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish.

Obyekti: Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ta'lim jarayoni.

Predmeti: Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning raqamli ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida tizimli pedagogik yondashuvning xususiyatlari.

Maqola yozilishida pedagogika, psixologiya va axborot texnologiyalari sohasidagi nazariy adabiyotlar tahlili, taqqoslash, umumlashtirish, shuningdek, amaliy tajribalar va kuzatuvlar natijalari o'rganilgan. Raqamli ko'nikmalar zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismidir. Ular nafaqat axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalana olish qobiliyatini, balki axborotni tanlash, tahlil qilish, yaratish hamda xavfsiz foydalanish ko'nikmalarini ham o'z ichiga oladi[6: 20].

Milliy va xalqaro ta'lim standartlarida raqamli ko'nikmalar quyidagicha tasniflanadi:

Asosiy raqamli ko'nikmalar: Kompyuter va boshqa qurollarni boshqarish, dasturlar bilan ishlash (matn yozish, rasm chizish, audio va video materiallar yaratish).

Axborot qidirish va tahlil qilish: Internet orqali ma'lumot qidirish, ularni saralash va foydalanishga tayyorlash.

Raqamli muloqot va hamkorlik: Elektron pochta, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn platformalar orqali muloqot qilish.

Raqamli xavfsizlik: Shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, internet xavfsizligi qoidalariga rioya qilish.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun esa ko'proq asosiy ko'nikmalar va oddiy interaktiv dasturlar yordamida bilim berish maqsadga muvofiqdir. Masalan, ScratchJr, Kodable kabi bolalar uchun mo'ljallangan o'yinli dasturlar orqali dasturlash asoslari bilan tanishtirish mumkin.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning psixologik va pedagogik xususiyatlari

6-10 yoshdagi bolalar psixologik jihatdan o'ziga xos davrni boshdan kechiradi. Bu davrda ular o'yin orqali o'rganishga, qiziqarli va vizual materiallarga ko'proq e'tibor qaratishga moyildirlar.

Bu yoshda bolalarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Diqqatning qisqa davomiyligi — darslarda qisqa muddatda faol bo'lishlarini inobatga olish zarur.

Harakat orqali o'rganish — faol harakat va o'yin elementlari bilan o'qitish samaraliroq bo'ladi.

Tasavvur kuchi rivojlanganligi — vizual va interaktiv materiallar o'quv jarayonini qiziqarli qiladi.

Emotsional motivatsiya muhimligi — rag'batlantirish va ijobiy ta'sirlar o'quvchilar faolligini oshiradi.

Shu sababli raqamli ko'nikmalarni shakllantirishda didaktik o'yinlar, animatsiyalar, videomateriallar, interaktiv topshiriqlardan keng foydalanish talab etiladi. Raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishning nazariy asoslari shunndan iborat

Pedagogika va psixologiya nazariyalarida o'yin va interaktiv ta'lim metodlarining o'rni katta hisoblanadi. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi shuni ko'rsatadiki, bola mustaqil bajarolmaydigan vazifalarni yetarli darajadagi yordam bilan amalga oshirganda o'rganish samarasi oshadi. Shu bois, o'qituvchining vazifasi bolaning imkoniyatlarini hisobga olgan holda bosqichma-bosqich murakkabroq vazifalarni berishdir.

Shuningdek, **integratsiyalashgan ta'lim** prinsipi bo'yicha, raqamli ko'nikmalar faqat informatika darslari bilan cheklanmasdan, matematika, ona tili, tabiatshunoslik va boshqa fanlarda ham qo'llanilishi zarur.

Interaktiv va ko'rgazmali usullar o'quvchilarning qiziqishini oshiradi, bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi. Tizimli pedagogik yondashuv

"Tizim" atamasi yunoncha "systema" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "birlashtirilgan elementlar majmui" degan ma'noni anglatadi. Pedagogik tizim esa o'quvchilar, o'qituvchilar, o'quv materiallari, ta'lim metodlari va boshqaruv vositalaridan tashkil topgan murakkab va uzviy bog'liq butunlikdir. Tizimli yondashuv ta'lim jarayonini tashkil etishda barcha elementlarning o'zaro bog'liqligini, maqsadga yo'naltirilganligini ta'minlashni nazarda tutadi[4: 263].

Tizimli pedagogik yondashuv kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning raqamli ko'nikmalarini rivojlantirishda quyidagi afzalliklarni beradi: Ta'lim jarayonining har bir bosqichi maqsadli va samarali tashkil etiladi; O'quvchilar bilimlari uzviy ravishda bosqichma-bosqich shakllanadi; Raqamli ko'nikmalarni o'zlashtirishda motivatsiya va qiziqish doimiy qo'llab-quvvatlanadi; O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida samarali muloqot o'rnatiladi.

Raqamli ko'nikmalarni tizimli shakllantirishning asosiy tamoyillari. Maqsadga yo'naltirilganlik deganda ta'lim jarayoni oldindan aniq belgilangan maqsadlar asosida tashkil etilishi zarur. Kichik yoshdagi bolalar uchun raqamli ko'nikmalarni shakllantirish maqsadlari oddiy va aniq bo'lishi, ular erishilishi mumkin bo'lgan vazifalar sifatida qo'yilishi muhimdir. Bosqichma-bosqichlik yangi bilimlar oldingi bilimlarga tayangan holda, murakkablik darajasi oshirilgan holda berilishi kerak. Masalan, dastlab o'quvchilar kompyuter asosiy funksiyalari bilan tanishtiriladi, so'ngra oddiy grafika dasturlaridan foydalanish ko'nikmalari, keyinchalik esa o'yinli kodlash asoslari o'rgatiladi.

Raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish jarayoni doimiy bo'lishi, yangi ma'lumotlar avval o'rgatilganlarga ulanib borishi lozim. Bu o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini mustahkamlash imkonini yaratadi. Fanlararo integratsiyasi deganida nimani tushunish mumkin?

Raqamli ko'nikmalar faqat informatika darsida emas, balki matematika, ona tili, tabiatshunoslik kabi fanlarda ham qo'llanilishi kerak. Masalan, matematika darsida raqamli hisoblash qurilmalaridan foydalanish, ona tili darsida elektron lug'atlardan foydalanish kabi. Tizimli yondashuvni amalga oshirish usullari va vositalari

Pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun mo'ljallangan usullar to'plamidir. Raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishda interaktiv o'yinlar, multimedia ta'lim materiallari va elektron o'quv resurslari keng qo'llaniladi. Interaktiv va o'yin usullari jadayam kerak nimaga deganda,

kichik yoshdagi bolalar uchun o'yin elementlari ta'limda juda muhimdir. O'yinlar orqali o'quvchilar yangi bilimlarni o'zlashtiradi, ko'nikmalarni takomillashtiradi va motivatsiya oladi. ScratchJr, Kodable kabi o'yinli dasturlar bolalarni kodlash asoslari bilan tanishtirishda samarali vositalardir.

Raqamli vositalar (dasturlar, platformalar) bular qudagilardan tashkil topgan

Zamonaviy ta'lim jarayonida quyidagi raqamli vositalardan foydalanish tavsiya etiladi:

Interaktiv doskalar: O'quvchilarning e'tiborini jalb qilish, vizual materiallarni taqdim etish uchun;

Planshet va kompyuterlar: Amaliy mashg'ulotlar uchun;

Onlayn platformalar: Google Classroom, LearningApps, Kahoot kabi test va mashqlarni yaratish uchun.

Amaliy qismiga quyidagilardan iborat: O'quv jarayonida raqamli ko'nikmalarni shakllantirish

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning raqamli ko'nikmalarini rivojlantirishda amaliy mashg'ulotlar va darslar rejaları alohida o'rin tutadi. Darslar interaktiv usullar va o'yin elementlari asosida tashkil etilishi kerak. Masalan, o'quvchilarga kompyuterning asosiy funksiyalarini o'rgatish uchun quyidagi mavzularni kiritish mumkin:

Kompyuterni yoqish va o'chirish qoidalari;

Klaviatura va sichqonchani boshqarish asoslari;

Matn yozish va oddiy chizmalar yaratish;

Raqamli o'yinlar orqali mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish.

Darslarda elektron ta'lim resurslaridan foydalanish (multimedia, video, interaktiv dasturlar) o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va ularni faol o'rganishga rag'batlantiradi [5; 518].

O'qituvchi va ota-onaning roli judayam natijasi kuchli sababi, raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishda o'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi, motivator ham bo'lishi kerak. O'qituvchi:

O'quvchilarning qobiliyatlarini aniqlab, individual yondashuvni ta'minlaydi;

Darslarni interaktiv va o'yin shaklida tashkil etadi;

Ota-onalar bilan hamkorlik qilib, uyda qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydi.

Ota-onalar esa bolani raqamli vositalar bilan xavfsiz ishlashga o'rgatishi, ularni to'g'ri rag'batlantirishi va me'yorda foydalanishga e'tibor berishi zarur.

Zamonaviy raqamli ta'lim vositalari bugungi kunda ta'limda quyidagi zamonaviy vositalar keng qo'llaniladi:

Interaktiv daskalar: O'quv materiallarini jonlantirish va ko'rgazmali qilish imkonini beradi;

Planshetlar va kompyuterlar: Bolalarning mustaqil ishlashini ta'minlaydi;

Ta'lim platformalari: Google Classroom, Moodle, Kahoot, Quizlet kabi vositalar test va topshiriqlar yaratishda yordam beradi;

O'yinli dasturlar: ScratchJr, Kodable, Tynker bolalarni dasturlashga qiziqtiradi.

Bu vositalarni tizimli va bosqichma-bosqich qo'llash o'quvchilarning raqamli ko'nikmalarini samarali rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilarida raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish ularning akademik muvaffaqiyati, kelajakdagi martaba istiqbollari va raqamli dunyoda xavfsiz va mas'uliyatli harakat qilish qobiliyati uchun juda muhimdir. Raqamli savodxonlikni o'quv dasturiga integratsiyalash va samarali pedagogik strategiyalarni qo'llash orqali o'qituvchilar muhim raqamli kompetensiyalarni rivojlantiradigan qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratishi mumkin. Raqamli ta'limdan barcha talabalar foyda olishini ta'minlash uchun kirish va o'qituvchilarning tayyorgarligi bilan bog'liq muammolarni hal qilish juda muhimdir. Texnologik taraqqiyot bizning dunyomizni shakllantirishda davom etar ekan, erta ta'limda raqamli savodxonlikning ahamiyati o'sib boradi va bu o'qituvchilar va siyosatchilar uchun ta'limning ushbu jihatiga ustuvor ahamiyat berishni talab qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Bawden, D. (2008). Origins and concepts of digital literacy. *Digital Literacies: Concepts, Policies and Practices*, 30(1), 17-32.
2. Buckingham, D. (2015). Defining digital literacy – What do young people need to know about digital media? *Nordic Journal of Digital Literacy*, 21-34.
3. Cristia, J. P., Ibarraran, P., Cueto, S., Santiago, A., & Severin, E. (2012). Technology and child development: Evidence from the One Laptop per Child program. *IDB Working Paper Series*, 25-30.
4. Ertmer, P. A., & Ottenbreit-Leftwich, A. T. (2010). Teacher technology change: How knowledge, confidence, beliefs, and culture intersect. *Journal of Research on Technology in Education*, 42(3), 255-284.
5. Falloon, G. (2013). Young students using iPads: App design and content influences on their learning pathways. *Computers & Education*, 68, 505-521.
6. Graham, C. R. (2006). Blended learning systems: Definition, current trends, and future directions. *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs*, 3-21.

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda raqamli fikrlashni shakllantirish omillari, axborotni tahlil qilish, muammoga texnologik yechim topish, algoritmik fikrlash va kreativ yondashuv singari malumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: raqamli ko'nikmalar, boshlang'ich ta'lim, pedagogik jarayon, raqamli savodxonlik, texnologik ravonlik.

Аннотация: В данной статье представлена информация о факторах формирования цифрового мышления у учащихся младшего школьного возраста, включая анализ информации, поиск технологических решений проблем, алгоритмическое мышление и креативный подход.

Ключевые слова: цифровые навыки, начальное образование, педагогический процесс, цифровая грамотность.

Abstract: This article presents information on the factors contributing to the development of digital thinking in primary school-age students, including information analysis, finding technological solutions to problems, algorithmic thinking, and creative approaches.

Key words: digital skills, primary education, pedagogical process, digital literacy.

MAKTAB KIMYO KURSI UCHUN DIDAKTIK MATERIALLAR BILAN "DAVRIY QONUNNING KASHF ETILISHI. D.I.MENDELEYEVNING HAYOTI VA FAOLIYATI" MAVZUSINI O'QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH ¹Begmanova G., ²Ajjeva M.B., ²Sultonov D.Q., ²Ajjeva Z.B.

Berdaq nomidagi QDU
Ajiniyoz nomidagi NDPI

Kirish. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim tizimidagi islohotlar, innovatsion o'zgarishlar, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash, ta'lim sifat va samaradorligini oshirish yo'lida ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilari uchun zaruriy hamda yetrli shart-sharoitlarni yaratib berilishi oliy o'quv yurtlari rahbarlari va professor-o'qituvchilariga ham o'ziga xos kata mas'uliyat yuklaydi. Yangi O'zbekiston ta'lim tizimini tubdan o'zgartirish, uni xalqaro standartlarga integratsiyalash, mehnat bozori talablariga mos keluvchi malakali kadrlarni tayyorlash hamda Uchinchi Renessans g'oyasini amalga oshiradigan yangi avlodni voyaga yetkazish maqsadida kata islohotlar amalga oshirilmoqda.[1]

Muhokama va natijalar. Dars o'tilgan mavzu bo'yicha yuzma-yuz muhokama bilan boshlanadi. Keyin barcha o'quvchilar kartalar yordamida mustaqil ishlarni bajaradilar.

Biz quyidagi dars rejasini taklif qilamiz:

Kimyoviy bilim, ko'nikma va malakalar rivojlantirildi: davriy jadval, ishqoriy metall guruhi va galogen guruhi.

- Uskunalar: D.I.Mendeleyev bo'yicha talabalar ishlari ko'rgazmasi, D.I.Mendeleyevning kimyoviy elementlar davriy jadvali jadvali.

- Moddalar: galogenlar – xlor, brom, yod; ishqoriy metallar – litiy, natriy; uchinchi davr elementlarining oksidlari va gidroksidlari.

Dars jarayoni. O'qituvchi mantiqan yangi mavzuga o'tadi. Sinf mavzu va dars nomini yozib oladi. Keyin o'quvchilar qisqa taqdimotlarni tinglashadi: "D.I. Mendeleyevning tarjimai holidan", "Buyuk olimning eng muhim asarlari", ularga D.I.Mendeleyev haqidagi videolavhalar, otkritkalar, albomlar va kitoblar hamrohlik qiladi.[2]

"Davriy qonun tarixi va kimyoviy elementlarning davriy jadvali" mavzusidagi taqdimotga alohida e'tibor qaratish lozim. Darslikdan ma'lumotnoma sifatida foydalanib, asosiy fikrlarni ta'kidlang. 19-asrning ikkinchi yarmida 63 ta kimyoviy element mavjudligi ma'lum edi. Dunyo bo'ylab olimlar ularni xususiyatlariga asoslanib tizimlashtirishga harakat qilishdi. Shunday qilib, o'xshash kimyoviy xususiyatlarga ega elementlar guruhlarining mavjudligi aniqlandi. Masalan, ishqoriy metall guruhi (IA) Li, Na, K, Rb va Cs ni o'z ichiga oladi. Galogen guruhi (VIIA) F, Cl, Br va I ni o'z ichiga oladi. Biroq, ma'lum element guruhlari va bir guruhdan boshqasiga o'tish naqshlari o'rtasidagi munosabatlar aniqlanmagan. Barcha kimyoviy elementlarni bir guruhga birlashtirish mumkin emas edi.[3]

1865-yilda ingliz olimi Nyulends ma'lum kimyoviy elementlarni atom massasining ortishi tartibida joylashtirdi va jadval tuzdi. Olimlar elementlarning xususiyatlarida davriylikni payqashdi: har sakkizinchi element ko'pincha oldingi ustundagi elementga o'xshash xususiyatlarga ega bo'lib, o'xshash kimyoviy elementlar guruhlarini aniqladi. Biroq, kashf etilgan naqsh tabiat qonunini aks ettirmadi, chunki ko'plab istisnalar mavjud edi.[4]

D.I.Mendeleyev kimyoviy elementlarning o'zgaruvchan xususiyatlarida qonuniyatni kashf etdi. U o'z tadqiqotlarini kimyoviy elementlarning miqdoriy xususiyatlari bo'lgan atom massasi va valentligiga asosladi. Mendeleyev kimyoviy elementlarni elementlarning valentligi va ular hosil qilgan moddalarning xususiyatlarini hisobga olgan holda atom massasining ortishi tartibida joylashtirdi.

1869-yilda Mendeleyev barcha elementar kimyoning asosi bo'lgan Davriy qonunni shakllantirdi.

Shunday qilib, Davriy qonun kimyoviy elementlarni tizimlashtirish, ularning xilma-xilligini va o'xshash kimyoviy xususiyatlarga ega elementlar guruhlarining mavjudligini tushuntirish imkonini berdi va ilgari noma'lum bo'lgan faktlar va hodisalarni bashorat qildi. Ayniqsa, yorqin rus olimi D.I.Mendeleyev noma'lum kimyoviy elementlarning mavjudligini bashorat qilgani va ularning xususiyatlarini tasvirlab bergani diqqatga sazovordir. Davriy qonun ilmiy hamjamiyat tomonidan tan olingan.[5]

Dars oxirida talabalar "Biz D.I.Mendeleyev xotirasini sharaflaymiz" mavzusidagi taqdimotni tinglashadi.

Keyin o'qituvchi qonunni atomning elektron tuzilishi nazariyasi nuqtai nazaridan tushuntiradi: atomning elementar bog'liqligi uning yadrosining zaryadi bilan belgilanadi; yadro zaryadi oshgani sayin, elektronlar ketma-ket energiya sathlarini to'ldiradi, shunda tashqi sathning elektron tuzilishi vaqti-vaqti bilan takrorlanadi va uning xususiyatlarining davriy bog'liqligini aniqlaydi.

O'qituvchi qonunning tarixiy va zamonaviy formulalarida biron bir qarama-qarshilik bor-yo'qligini muhokama qilishni taklif qiladi. Elementning atom massasi atom yadrosining zaryadi bilan ortadi va elementning valentligi valentlik energiya darajasidagi elektronlar soni bilan bog'liq. Davriy qonun D.I.Mendeleyevning Kimyoviy elementlarning davriy jadvalida ifodalangan bo'lib, biz uni jadval shaklida ishlatamiz.

Talabalar ushbu mavzu bo'yicha umumiy xulosalar chiqaradilar: D.I.Mendeleyevning Kimyoviy elementlar davriy jadvali atom tuzilishini tushunishning kalitidir. Atom tuzilishining ochilishi Davriy qonunning tasdiqlanishi va rivojlanishidir.

O'qituvchi shuningdek, Kimyoviy elementlar davriy jadvalining tuzilishi haqida ma'lumot beradi va kimyoviy elementlarni tavsiflash uchun quyidagi sxemadan foydalanadi:

- Kimyoviy belgi
- Kimyoviy element nomi
- Elementning atom raqami
- Davr raqami
- Guruh raqami
- Atom tuzilishi
- Oddiy moddaning tabiati
- Yuqori oksidning formulasi
- Yuqori oksidning kislota-asos tabiati
- Yuqori gidroksidning formulasi
- Yuqori gidroksidning kislota-asos tabiati
- Uchuvchan vodorod birikmasining formulasi

Va nihoyat, o'qituvchi savollar bo'yicha yuzma-yuz muhokama o'tkazadi.

O'rganilgan materialni mustahkamlash va umimlashtirish uchun o'qituvchi quyidagi savollar va topshiriqlarni tayyorlaydi.[6]

1. D.I. Mendeleyevning kimyoviy elementlar davriy jadvalining IVA guruhini qaysi element boshqaradi?

- [illegible]

reaksiyaning issiqlik effekti, termokimyoviy tenglamalar tuza bilish va alanga tuzilishini o'rganish bo'yicha amaliy ishlar ko'nikmalari takomillashadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-avgustdagi "Kimyo-biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilmiy natijadorligini oshirish chora-tadbirlari haqida"gi PQ-4805-sonli qarori.
2. I.R.Askarova, K.G'opirov, N.X.To'xtaboyev Kimyo – 8. Toshkent - 2019
3. P.P.Суворова, М.И.Виноградова «Химия» Поурочные разработки с дидактическим материалом. М.»Дрофа» 2004
4. Л.С.Гузья, В.В.Сорокина, Р.П.Суворова «Химия 8 класс» М. «Дрофа» 2003
5. M.B.Ajjeva, M.B.Artiqov, G.N.Bekimbetova, M.U.Umrbekova "8-klass ximiyasin oqitw metodikasi" Nókis 2022
6. F.A.Alimova, M.B.Ajjeva, G.U.Dauekееva, G.E.Begmanova, T.O.Naurizbayeva "Ximiyani oqitwda zamanagóy texnologiyalar "Golden Print Nukus" 2024

Annotatsiya. Ushbu metodik tavsiyalar ikki qismdan iborat: 8-sinf kimyo kursi uchun o'quv dasturining tematik rejalashtirilishi va dars rejalari. Ushbu ishlanma bir necha yillardan beri I.R. Askarova, K. G'opirov va N.X. To'xtaboevaning "Kimyo 8" darsligidan foydalanib kelayotgan o'qituvchilarning tajribasini aks ettiradi. Taklif etilayotgan dars rejasida namunaviy savollar va topshiriqlar mavjud. Har bir savol uchta darajadagi topshiriqlarni o'z ichiga oladi: boshlang'ich darajadagi topshiriqlar (idrok), namunaviy topshiriqlar va chuqurlashtirilgan topshiriqlar. Topshiriqlar I.R.Askarova, K.G'opirov va N.X.To'xtaboevaning "Kimyo 8" darsligi bilan mos keladi.

Kalit so'zlar: davriy qonun, davr, valentlik, atom massasi, galogenlar, ishqoriy metallar.

Аннотация. Настоящие методические рекомендации состоят из двух частей: тематического планирования учебной программы по курсу химии для 8-го класса и поурочных планов. Эта разработка отражает опыт учителей, работающих по учебнику «Химия 8» И.Р. Аскаровой, К. Гопирова и Н.Х. Тохтабоевой в течение нескольких лет. Предлагаемый поурочный план содержит примеры вопросов и заданий. Каждый вопрос включает задания трёх уровней: начального уровня (восприятие), примерные задания и углублённые задания. Задания соответствуют учебнику «Химия 8» И.Р. Аскаровой, К. Гопирова и Н.Х. Тохтабоевой.

Ключевые слова: периодический закон, период, валентность, атомная масса, галогены, щелочные металлы.

Abstract. These methodological recommendations consist of two parts: thematic planning of the curriculum for the 8th grade chemistry course and lesson plans. This development reflects the experience of teachers who have been using the textbook "Chemistry 8" by I.R. Askarova, K. Gopirov and N.Kh. Tokhtaboyeva for several years. The proposed lesson plan contains sample questions and assignments. Each question includes tasks at three levels: initial level tasks (perception), sample tasks and in-depth tasks. The tasks correspond to the textbook "Chemistry 8" by I.R. Askarova, K. Gopirov and N.Kh. Tokhtaboyeva.

Key words: periodic law, period, valence, atomic mass, halogens, alkali metals.

TEKNOLOGIK TA'LIMDA RAQAMLI MEDIA MATN VA TASVIRLARDAN FOYDALANIB AMALIY TOPSHIRIQLARNI LOYIHALASHNING BA'ZI JIXATLARI

Normurodov S. S.

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

KIRISH: Zamonaviy ta'lim tizimi jadal raqamlashtirilayotgan bir paytda raqamli media vositalaridan samarali foydalanish texnologik ta'limning ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda. O'quv jarayonida raqamli matn va tasvirlar orqali interaktiv, ko'rgazmali va amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish nafaqat bilimni o'zlashtirishni osonlashtiradi, balki talabalarning fikrlash qobiliyati, media savodxonligi va tafakkurini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Xususan, infografikalar, annotatsiyalar, diagrammalar va boshqa raqamli vizual materiallar o'quvchilar uchun ko'proq tushunarli, esda qolarli va motivatsion ta'sirga ega bo'ladi. Texnologik ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun amaliy topshiriqlar o'quv materialini mustahkamlovchi asosiy vosita hisoblanadi. Bunday topshiriqlarni raqamli vositalar asosida loyihalash, ularning tuzilmasi, mazmuni va bajarish mexanizmini metodik jihatdan to'g'ri yo'lga qo'yish talabalar bilimni amaliy faoliyatga yo'naltirishda muhim o'rin tutadi. Raqamli matnlar asosida tayyorlangan topshiriqlar, masalan: matnni tahlil qilish, kontekstual izoh berish, tarjima yoki annotatsiya yozish kabi ishlanmalar orqali o'quvchi nafaqat axborotni tushunadi, balki uni qayta ishlash va ijodiy yondashish malakasini ham rivojlantiradi. Xuddi shuningdek, tasvirlarga asoslangan topshiriqlar — infografika tahlili, rasmi tartiblash, sxematik moslik kabi faoliyatlar orqali talabalar vizual tafakkur, mantiqiy bog'lanish va tahliliy fikrlashga yo'naltiriladi.

Bugungi kunda Canva, Padlet, Wordwall, Jamboard kabi qulay va funksional raqamli platformalar yordamida topshiriqlarni loyihalash, ularga interaktiv elementlar qo'shish, grafik materiallar bilan boyitish va natijalarni baholash imkoniyatlari kengaymoqda. Ushbu vositalardan to'g'ri foydalanish esa o'quv jarayonini nafaqat samarali, balki qiziqarli va raqamli kompetensiyaga yo'naltirilgan holga keltiradi. Shu sababli, ushbu maqolada texnologik ta'limda raqamli media matn va tasvirlardan foydalanib amaliy topshiriqlarni loyihalashning metodik asoslarini chuqur o'rganish maqsad qilib olinadi. Tadqiqotda topshiriq dizaynining bosqichlari, raqamli platformalardan foydalanish imkoniyatlari, samaradorlikni baholash mezonlari va o'rgatish jarayoniga integratsiyalash bo'yicha aniq metodik yondashuvlar ishlab chiqiladi. Bu esa kelajakda texnologik fanlar o'qituvchilari uchun raqamli ta'lim vositalari yordamida amaliy topshiriqlarni yaratish va qo'llash bo'yicha ilmiy-amaliy asosni ta'minlaydi.

Raqamli media vositalarining ta'lim jarayonidagi o'rni so'nggi yillarda sezilarli darajada kengaydi. Ayniqsa, texnologik ta'lim sohasida talabalarning raqamli kompetensiyalarini shakllantirish, fikrlashni rivojlantirish hamda murakkab axborotlarni soddalashtirilgan, tushunarli formatlarda taqdim etish — zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, matn va tasvirlar bilan ishlash, ularni raqamli formatda qayta ishlash, tahlil qilish va natijalarga asoslangan amaliy topshiriqlarni loyihalash texnologik ta'limning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Dunyo miqyosida olib borilgan tadqiqotlar

raqamli media vositalari, ayniqsa matn va tasvirlarni avtomatlashtirilgan tarzda qayta ishlash vositalarining o'quv jarayonidagi rolini oshirayotganini ko'rsatadi. Masalan, A. Krizhevsky, I. Sutskever va G. Hinton tomonidan taqdim etilgan konvolyutsion neyron tarmoqlar (CNN) tasvirni filtrlash, ajratish va mavzuga mos toifalarga ajratish imkonini beruvchi eng samarali modellar sifatida tan olingan [1]. Bu yondashuv, xususan texnologik fanlarda grafik axborotni anglash va ishlatishda katta ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, L. Zhang va Y. Wang (2020) tomonidan olib borilgan tadqiqotda raqamli matnlar bilan ishlashda OCR (Optical Character Recognition) va NLP (Natural Language Processing) texnologiyalarining o'quvchilarning tahliliy tafakkuriga ta'siri keng yoritilgan. Ular matnni avtomatik tarzda o'qish, tahlil qilish va tarjima qilish orqali o'rgatish samaradorligini oshirish imkonini ta'minlaydi [2]. Ta'limda vizual axborot vositalarining, ayniqsa infografikalar, interaktiv diagrammalar, videodarslar va multimodal taqdimotlarning roli alohida e'tiborga loyiq. R. Mayer tomonidan ilgari surilgan "Multimedia Learning" nazariyasida axborotni bir vaqtning o'zida vizual va eshitish orqali uzatish talabalarda bilimni mustahkamlash, tushunish va eslab qolish jarayonlarini kuchaytirishi ta'kidlanadi [3]. Shu nuqtai nazardan qaraganda, raqamli media elementlarini ta'limga integratsiya qilish nafaqat didaktik maqsadlarga xizmat qiladi, balki talabalarining fikrlash faoliyatini, tasavvurlarini va ijodiy yondashuvini rivojlantiradi. Shuningdek, raqamli topshiriqlar orqali talabalar algoritmik fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilmoqda. Masalan, Scopus bazasida chop etilgan ilmiy maqolalarda Python, MATLAB va boshqa dasturlash muhitlarida ishlab chiqilgan amaliy mashg'ulotlar raqamli kompetensiyalarni shakllantirishda eng samarali yondashuvlardan biri sifatida ko'rsatilgan. Johnson & Adams (2022) o'z maqolasida talabalar tomonidan matn va tasvirlar asosida kichik dasturlar yaratish orqali ularning mantiqiy fikrlashi va texnik savodxonligi sezilarli darajada rivojlanishini isbotlaganlar [4] [5]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli media vositalari asosida yaratilgan amaliy topshiriqlar o'quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil ishlash malakasini rivojlantirish va ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan holatga keltirishda muhim vositadir. Interaktiv platformalar — Canva, Padlet, Wordwall, Jamboard kabi vositalar orqali topshiriqlarni loyihalash va taqdim etish metodikasi o'quvchilarning dars jarayonidagi ishtirokini kuchaytiradi, fikrni vizual tarzda ifodalash va fikr almashish muhitini yaratadi. Yuqoridagi adabiyotlar tahlili va metodik yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, texnologik ta'limda raqamli media vositalari bilan ishlashni o'rgatish bugungi kunda nafaqat texnik bilimlarni, balki raqamli tafakkur, ijodkorlik, tanqidiy yondashuv, hamkorlikda ishlash va muammoni mustaqil hal qilish kabi yuqori darajadagi kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qilmoqda. Shu sababli, mazkur yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy-amaliy izlanishlar texnologik ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishga asos bo'lib xizmat qiladi.

MUHOKAMA: Zamonaviy texnologik ta'lim tizimida raqamli media vositalaridan foydalanib amaliy topshiriqlarni loyihalash ta'lim jarayonining ajralmas va samaradorlikni ta'minlovchi komponentiga aylanmoqda. Tadqiqot davomida o'rganilgan ilmiy adabiyotlar, amaliy tajribalar va ilg'or metodik yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, matn va tasvirlar asosida tashkil etilgan topshiriqlar talabalarni faollikka, mustaqil fikrlashga, raqamli kontent yaratishga va algoritmik yondashuv asosida yechim topishga yo'naltiradi. Raqamli matnlar bilan ishlash bo'yicha topshiriqlar (masalan, annotatsiya yozish, matnni qisqartirish, tarjima qilish, mazmun ajratish) talabalar tafakkurini chuqurlashtiradi, axborotni tahlil qilish, asosiy g'oyani aniqlash, tanqidiy yondashish kabi yuqori darajadagi fikrlash faoliyat turlarini faollashtiradi. Ayniqsa, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) asosidagi topshiriqlar yordamida talabalar o'z fikrini strukturaviy va izchil shakllantirishga o'rganadi.

Raqamli tasvirlarga asoslangan topshiriqlar (diagrammalar, infografikalar, skrinshotlar, vizual tartiblash) esa talabalarda vizual tafakkur, tasniflash, ketma-ketlikni anglash, sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilish kabi qobiliyatlarni rivojlantiradi. Ushbu topshiriqlar ayniqsa texnologik va muhandislik yo'nalishlari uchun ahamiyatlidir, chunki ular real hayotdagi texnik obyektlarni va jarayonlarni tasvirlash va tahlil qilishga tayyorlaydi.

Muhokamada alohida urg'u berilishi kerak bo'lgan jihatlardan biri – bu topshiriq dizaynining bosqichlari va ularni metodik asosda tashkil etishdir. Tadqiqotda ko'rsatib o'tilganidek, samarali amaliy topshiriq quyidagi bosqichlarda yaratiladi: 1. Ta'limning maqsadini aniqlash; 2. Raqamli matn yoki tasvirni tanlash; 3. Faoliyat turi va natijasini belgilash; 4. Baholash mezonlarini aniqlash; 5. Platforma va vositani tanlash (masalan, Canva, Padlet, Jamboard)

Mazkur metodik yondashuv asosida yaratilgan topshiriqlar o'quvchini "passiv tinglovchi"dan "faol yaratuvchi"ga aylantiradi. Bu esa bugungi raqamli jamiyat uchun zarur bo'lgan kompetensiyalarni — media savodxonlik, raqamli tafakkur, kreativlik va hamkorlikda ishlashni rivojlantiradi. Shuningdek, muhokama jarayonida e'tibor qaratilgan jihatlardan yana biri — raqamli topshiriqlarning didaktik rolidir. Raqamli matn va tasvirlar asosida tuzilgan topshiriqlar talabaning o'zlashtirish jarayonida ko'rgazmalilik, faollik va refleksiya mexanizmlarini uyg'unlashtiradi. Masalan, infografika asosida fikr yuritish, diagrammani sharhlash yoki Canva'da o'quv posteri yaratish talabaning mavzuni nafaqat eslab qolishiga, balki uni qayta ifodalash va real holatlarga tatbiq etishiga xizmat qiladi.

Muhokama davomida aniqlangan muammolardan biri — o'qituvchilarning ba'zida raqamli platformalar bilan ishlashda yetarli tayyorgarlikka ega emasligi, shuningdek, mavjud o'quv dasturlarining raqamli topshiriqlarga to'liq moslashtirilmaganligidir. Bu muammolarni hal etish uchun o'qituvchilar malakasini oshirish, metodik qo'llanmalar yaratish va raqamli ta'lim vositalarini o'quv dasturlariga integratsiyalash zarur.

Shu asosda aytish mumkinki, raqamli media vositalaridan foydalangan holda amaliy topshiriqlarni loyihalash texnologik ta'limda bilimni chuqurlashtirish, ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash va zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirishda muhim pedagogik vosita sifatida qaralishi lozim.

XULOSA: Texnologik ta'limda raqamli media vositalaridan, xususan raqamli matn va tasvirlardan foydalanib amaliy topshiriqlarni loyihalash — nafaqat o'quv jarayonini zamonaviylashtirish, balki talabalarining bilish (fikirlash), tahliliy va ijodiy faoliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan samarali pedagogik yondashuvdir. O'tkazilgan adabiyotlar

tahlili, mavjud tajribalar va metodik yondashuvlar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, matn va tasvirga asoslangan topshiriqlar orqali talabalar mustaqil fikrlashga, raqamli kontentni idrok etish va tahlil qilishga, shuningdek, amaliy bilimlarini real muammolarni hal qilishga yo'naltirgan holda mustahkamlashga erishadilar.

Raqamli matnlar (annotatsiya, tarjima, tahlil) va tasvirlar (infografika, diagramma, screenshot) bilan ishlash orqali talabalarning media savodxonligi, algoritmik tafakkuri va vizual fikrlash qobiliyatlari shakllanadi. Canva, Padlet, Jamboard, Wordwall kabi raqamli platformalar yordamida topshiriqlarni interaktiv, qiziqarli va baholanishga yaroqli shaklda tashkil qilish imkoniyati mavjud. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, topshiriqlarni samarali loyihalash quyidagi omillarga bog'liq: Ta'limiy maqsadga mos kontent tanlash; Raqamli vositalardan maqsadli foydalanish; Baholash mezonlarini oldindan belgilash; Talabani faol ishtirokini ta'minlovchi mexanizmlarni kiritish. Shuningdek, o'qituvchilarning raqamli platformalar bilan ishlash bo'yicha malakasini oshirish va raqamli topshiriqlarni yaratishga oid metodik qo'llanmalarni ishlab chiqish dolzarb hisoblanadi. Amaliy topshiriqlarni raqamli media vositalari asosida loyihalash texnologik ta'limni yanada samarali, shaxsga yo'naltirilgan va interaktiv shaklga keltiradi.

Xulosa qilib aytganda raqamli media matn va tasvirlarga asoslangan amaliy topshiriqlar texnologik ta'limda zamonaviy metodik yechim sifatida qaralishi mumkin. Bu esa talabalarni nafaqat texnik jihatdan tayyorlaydi, balki ularni raqamli jamiyatning faol, tafakkurli va ijodiy ishtirokchisiga aylantiradi.

ADABIYOTLAR

1. Krizhevsky, A., Sutskever, I., & Hinton, G. E. (2012). ImageNet classification with deep convolutional neural networks. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 25, 1097–1105. <https://doi.org/10.1145/3065386>
2. Zhang, L., & Wang, Y. (2020). Text Recognition and Natural Language Processing in Digital Media. *Journal of Digital Information Management*, 18(4), 251–258.
3. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia Learning* (2nd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511811678>
4. Johnson, M., & Adams, S. (2022). Integrating Algorithmic Thinking into Digital Education. *Journal of Educational Technology & Society*, 25(2), 98–112.
5. Smith, J., & Brown, R. (2021). 3D Graphics and Virtual Reality in Engineering Education: Experimental Evidence. *International Journal of Engineering Education*, 37(1), 44–52.
6. Anderson, T. (2017). Developing Effective Online and Blended Learning Environments. *Journal of Online Learning Research*, 3(2), 123–135.
7. Hossain, M. S., & Muhammad, G. (2019). Explainable AI and mass personalization in education: Towards a data-driven learning system. *IEEE Access*, 7, 68134–68148. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2019.2916642>
8. Nuritdinov, N. D. (2022). Tasvirlarni qayta ishlash usullari va algoritmlari. *World Scientific Research Journal*, 10(1), 10–19.
9. Davletov, R. & Saidova, M. (2021). Interaktiv topshiriqlar orqali raqamli savodxonlikni shakllantirish. *Pedagogik innovatsiyalar jurnali*, 2(3), 45–50.
10. Mardonov, S. (2023). Amaliy mashg'ulotlarni raqamli media asosida tashkil qilishning metodik yondashuvlari. *Texnologik ta'lim muammolari*, 1(1), 30–38.

Texnologik ta'limda raqamli media matn va tasvirlardan foydalanib amaliy topshiriqlarni loyihalashning ba'zi jixatlari

Annotatsiya: Ushbu maqolada texnologik ta'lim jarayonida raqamli media vositalari — matn va tasvirlardan foydalanib amaliy topshiriqlarni loyihalashning metodik asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, topshiriqlar samaradorligini baholash mezonlari, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlashda media vositalarning didaktik roli va metodik tavsiyalar asosida ishlab chiqilgan model asoslanadi. Tadqiqot natijalari texnologik ta'limda amaliy topshiriqlarni yanada samarali tashkil etish uchun ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: raqamli media, raqamli matn, raqamli tasvir, amaliy topshiriq, topshiriqni loyihalash.

Некоторые аспекты разработки практических заданий с использованием текста и изображений цифровых медиа в технологическом образовании

Аннотация: В данной статье будут проанализированы методические основы проектирования практических заданий с использованием цифровых носителей — текста и изображений-в процессе технологического обучения. В основу также положена модель, разработанная на основе критериев оценки эффективности выполнения заданий, дидактической роли средств массовой информации в обеспечении активного участия учащихся и методических рекомендаций. Результаты исследований служат научно-практической основой для более эффективной организации практических заданий в технологическом образовании.

Ключевые слова: цифровые медиа, цифровой текст, цифровые изображения, практическое задание, дизайн задания.

Some aspects of designing practical tasks using digital media text and images in technological education

Abstract: This article analyzes the methodological foundations of the design of practical tasks using digital media tools — texts and images-in the process of technological education. Also, the criteria for assessing the effectiveness of assignments, the didactic role of media tools in ensuring the active participation of students and a model developed on the basis of methodological recommendations are based. The results of the study serve as a scientific and practical basis for more effective organization of practical tasks in technological education.

Keywords: digital media, digital text, digital image, practical assignment, assignment design.

BO'LAJAK ERKIN KURASH BO'YICHA MURABBIYLARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Allanazarova A. B.

Qoraqalpoq Davlat Universiteti

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Rivojlangan davlatlar ta'lim tizimidagi yutuqlardan kelib chiqqan holda yuksak bilimli va intellektual rivojlangan

avlodni tarbiyalash, oliy ta'lim muassasalarida kompetentli ilmiy pedagogik kadrlar zahirasi yaratish" vazifasi belgilab o'tilgan. Shu bilan birga mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ko'plab islohotlarda ham demokratik tamoyillar asosidagi fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida oliy ta'lim tizimida talabalarning mutaxassisligi bo'yicha kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirishda pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini yanada takomillashtirish zarurati ta'kidlab o'tilgan[1].

Bozor munosabatlari sharoitida mehnat bozorida ustuvor o'rin egallagan kuchli raqobatga bardoshli bo'lish har bir mutaxassisdan kasbiy kompetentlikka ega bo'lish, uni izchil ravishda oshirib borish zarurligini ko'rsatmoqda. Bu vazifalarni amalga oshirishda ta'lim kontekstida ko'p bosqichli uzviylik, uzluksizlik va izchillik tamoyillariga asoslangan samarali innovatsion modellarni yaratish, pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishni taqozo qilmoqda. Globalashuv va xalqaro integratsiyaning rivojlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning kengayishi bilan bog'liq holda kasbiy kompetensiyalar bo'yicha axborotlarning ham tezkor almashish imkonini beradigan mexanizmlar zarur bo'lmoqda va bu masalalar mazkur mavzuning dolzarbligini belgilab beradi. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak murabbiylarni intellektual salohiyatini oshirish, dunyoqarashlarini boyitishda ularni innovatsion ta'lim texnologiyalari, o'qitishning yangi, innovatsion shakl, metod va vositalari bilan tanishtirish, bo'lajak murabbiylarda kasbiy kompetentlik sifatleri va kreativ qobiliyat mohiyati bilan yaqindan tanishtirish muhim ahamiyatga ega. "Kompetentlik" tushunchasi ta'lim sohasiga psixologik ilmiy izlanishlar natijasida kirib kelgan. Vazirlar Maqkamasining 2017 yil 6 apreldagi 187-son qarori bilan tasdiqlangan ta'limning Davlat Ta'lim Standartida kompetensiya tushunchasiga mavjud bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik faoliyatda qo'llay olish qobiliyati sifatida ta'rif berilgan[2]. Psixologik nuqtai nazardan kompetentlik "noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan holatlarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik"ni anglatadi. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda bo'lajak erkin kurash sporti bo'yicha murabbiylarni kompetentligi bu insonning mavjud bilim va hayotiy tajribalarga tayangan holda ma'lum bir muammoni hal etishga doir iqtidori degan xulosaga kelish mumkin.

Oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv jarayoniga innovatsiyalarni tatbiq etishdagi muhim komponentlardan biri – professor-o'qituvchilarning kasbiy kompetentligi va innovatsion faolligi hisoblanadi. Kasbiy kompetentlik tushunchasiga nisbatan ilmiy doirada turli munosabatlar ilgari suriladi. U mehnat subyektiga nisbatan aniq faoliyat talablari yoki aynan, subyektning aniq faoliyatning o'ziga xos jihatlari nisbatan munosabatini tavsiflovchi xususiyat sifatida qo'llaniladi. Masalan, tadqiqotchi olim E.F.Zeyer kasbiy kompetentlikning funksional taraqqiyotini tadqiq qilish kasbiy kamolotga erishish chog'ida kompetentlikning turli ko'rinishlari integratsiyalashib borishini va ularning kasbiy muhim shaxs sifatleri bilan aloqasi kuchayib borishini ko'rsatadi. Xususan, erkin kurash bo'yicha murabbiylarning kasbiy kompetentligining asosiy darajalariga kasbiy tayyorgarlik va tajriba, o'zini-o'zi anglash, o'z kuchiga ishonish, professor-o'qituvchilar tomonidan ko'rsatilgan kamchiliklarni to'g'ri qabul qilish va shu kabi boshqa kasbiy kamolotni belgilab beruvchi murabbiylik xususiyatlarini kiritadi. Yuqorida qayd etilgan fikrlarni tahlili bo'lajak erkin kurash bo'yicha murabbiylarni kasbiy kompetentligini shaxsiy, ijtimoiy, kreativ, metodik kompetentlik kabi qator o'ziga xos xususiyatlar majmuasi sifatida to'liq izohlanishiga imkon beradi.

Bo'lajak erkin kurash bo'yicha murabbiylarning kasbiy kompetentlikda mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo'llay olinishi nazarda tutiladi. Bu tushuncha bo'yicha turlicha ta'rif va yondashuvlar mavjud. N.M.Muslimovning fikriga ko'ra, "kompetentlik" (ingl. "competence" – "qobiliyat") – faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olishni ifodalaydi[3].

Bo'lajak erkin kurash bo'yicha murabbiylarning kasbiy kompetentligi bo'lg'usi mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir texnik-taktik yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni taqozo etadi. Bo'lajak erkin kurash bo'yicha murabbiylarning kasbiy kompetentligi murakkab jarayonlarda, noaniq vazifalarni bajarishda, bir-biriga zid ma'lumotlardan foydalanishda, kutilmagan vaziyatda harakat rejasiga ega bo'la olishda va boshqa shu kabi holatlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Bo'lajak erkin kurash bo'yicha murabbiylarning kasbiy-pedagogik kompetentligi esa o'zining kasbiy mahoratini mukammal rivojlantirgan, mashg'ulot jarayonini samarali loyihalashtiradigan, uni boshqara oladigan, ta'lim-tarbiya islohotlarini, zamon talablarini, innovatsion paradigmalarini anglagan holda ularni mashg'ulot jarayonida muvaffaqiyatli qo'llay oladigan mutaxassislarga nisbatan bildiriladi. Demak, bo'lajak erkin kurash bo'yicha murabbiylarning o'z kasbiy-pedagogik bilimlarini izchil boyitish, yangi axborotlarni o'zlashtirish, davr talablarini chuqur anglagan holda yangi bilimlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z amaliy faoliyatida samarali qo'llay olish orqali kasbiy kompetentlikka erishadi. Aytib o'tish kerakki, bo'lajak erkin kurash bo'yicha murabbiylarning kasbiy kompetentlik negizida bir qator sifatlar mavjud bo'lib, ularning mohiyatini quyidagicha izohlash mumkin.

Ijtimoiy kompetentlik – mashg'ulotlar ijtimoiy munosabatlarda faollik ko'rsatish ko'nikma, malakalariga egalik, kasbiy-pedagogik faoliyatda subyektlar bilan kommunikativ muloqotga kirisha olish.

Maxsus kompetentlik – bo'lajak erkin kurash bo'yicha murabbiylarning kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, kasbiy-pedagogik vazifalarni oqilona hal qilish, faoliyati natijalarini real baholash, o'zini izchil rivojlantirib borish bo'lib, ushbu kompetentlik negizida ruhiy (psixologik), uslubiy, axborot (informasion), kreativ (nostandart), innovatsion va kommunikativ kompetentlik ko'zga tashlanadi.

Bo'lajak erkin kurash bo'yicha murabbiylarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda o'z ustida ishlash va o'z-o'zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O'z-o'zini rivojlantirish vazifalari o'zini o'zi tahlil qilish baholash orqali aniqlanadi. O'z ustida ishlash bu mutaxassis tomonidan o'zini ijtimoiy hamda kasbiy jihatdan rivojlantirish, kamolotga erishish yo'lida maqsadli, izchil, tizimli harakatlarning tashkil etishi tushuniladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-son Farmoni. 2017 yil 7 fevral.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasbhunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-sonli qarori, 2017 yil 6 aprel.
3. Muslimov N.M. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari.
4. Markova A.K. Psixologiya professionalizma. – M.: Znaniye, 1996.

Annotatsiya: Ushbu maqolada yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash, oliy ta'lim muassasalarida kompetentli ilmiy pedagogik kadrlar zahirasini yaratish, oliy ta'lim tizimida bo'lajak erkin kurash bo'yicha murabbiylarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: murabbiy, erkin kurash, uzviylik, uzluksizlik, izchillik, tasavvurlar, kompetensiyalar, ta'lim texnologiyalari.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы воспитания высокообразованного и интеллектуально развитого поколения, создания резерва компетентных научно-педагогических кадров в высших учебных заведениях, а также развития профессиональной компетентности будущих тренеров по вольной борьбе в системе высшего образования.

Ключевые слова: тренер, вольная борьба, слаженность, преемственность, последовательность, видение, компетенции, образовательные технологии.

Abstract: This article discusses the upbringing of a highly educated and intellectually developed generation, the creation of a reserve of competent scientific and pedagogical personnel in higher educational institutions, and the development of professional competence of future freestyle wrestling coaches in the higher education system.

Key words: coach, freestyle wrestling, coherence, continuity, consistency, visions, competencies, educational technologies.

UO'K 378.144/.146

TALABALARDA DISKURSGA YO'NALTIRILGAN KOMMUNIKATIV MALAKALARNI RIVOJLANTIRISHNING METODIK KONSEPSIYASI

Kalikhazarova Z.M.

Qoraqalpoq davlat universiteti doktoranti

Diskursiv kompetentsiyaning mohiyati va tuzilishini batafsil tavsiflash fan metodologiyasining asosi sifatida tilshunoslikda "diskurs" atamasini tushunishni o'rganishni talab qiladi.

Ko'pgina tadqiqotchilar "diskurs" tushunchasi mazmunining tarixiy o'zgarishi haqida fikr almashadilar. Hozirgi bosqichda nutq ekstralingvistik omillar yoki nutq konteksti bilan birgalikda dinamik tarzda yaratilgan va idrok etilgan izchil, kommunikativ tarzda tashkil etilgan nutq ishi sifatida qaraladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, lingvistik komponent - matnga qo'shimcha ravishda, nutq ko'pincha quyidagi tarkibiy qismlarning kombinatsiyasi sifatida qaraladigan ekstralingvistik tarkibiy qismni ham o'z ichiga oladi: muloqot ishtirokchilari, ularning kommunikativ maqsadlari va niyatlari, pragmatik munosabatlar, ijtimoiy rollar, asosiy bilim, suhbatdosh haqida bilim, muloqotning vaqtinchalik va fazoviy sharoitlari.

Nutqning lingvistik komponenti - matn - bu semantik aloqa bilan birlashtirilgan jumlar ketma-ketligi sifatida tushuniladi, ularning asosiy xususiyatlari izchillik va yaxlitlikdir.

Nutqning ekstralingvistik komponenti - kontekst - "...muloqot sharoiti, mavzu doirasi, muloqot vaqti va joyi, kommunikantlarning o'zlari, ularning bir-biriga munosabati va boshqalarni o'z ichiga olgan muloqot holati" [1, 182]. Ushbu atamaning mahalliy va xorijiy olimlar talqinidagi tahlili "ekstralingvistik kontekst" tushunchasi ikkita noyob qutbni - ma'ruzachi / yozuvchi (subyekt) va nutq paydo bo'ladigan kommunikativ vaziyatni o'z ichiga oladi degan xulosaga keldi. Bundan tashqari, ekstralingvistik kontekstning yana bir (ko'rsatilgan ikkitadan tashqari) komponentini ajratib ko'rsatish kerak - matn turi ("muloqot turi", "kommunikativ harakat yoki hodisa turi" atamalari ham bir xilda ishlatilishi mumkin. ma'nosi), ushbu tadqiqotda "janr" atamasi bilan belgilanadi. Demak, janr subyektning kommunikativ niyatiga va muayyan kommunikativ vaziyatga mos keladigan matn turidir [3].

Shunday qilib, tadqiqotchilarning mutlaq ko'pchiligi tomonidan "ekstralingvistik kontekstdagi matn" deb tushunilgan nutq ma'lum turdagi matn sifatida batafsilroq ta'riflanishi mumkin, ya'ni. janr, muayyan muloqot holatida (kommunikativ vaziyatda) nutq predmetining kommunikativ niyatini amalga oshirish. Nutq ichidagi matn, unda amalga oshirilgan haqiqiy lingvistik xususiyatlarga qo'shimcha ravishda (uyg'unlik va yaxlitlik) ma'lum bir muloqot sharoitida kommunikativ niyatni amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi, bu matn turini (janrini) tanlashda ham o'zini namoyon qiladi. va bir qator matn toifalarida, masalan, adreslash, modallik va boshqalar.

Nutq tushunchasiga quyidagi to'rt komponentni kiritish mumkin ko'rinadi.

1) Matn. Ushbu komponent sof lingvistik xususiyatga ega, "matn" tushunchasi juda tor doirada (matn bo'lmagandan farqli o'laroq) ko'rib chiqiladi: bu semantik aloqa bilan birlashtirilgan belgi birliklari ketma-ketligi bo'lib, ularning asosiy xususiyatlari izchillik va yaxlitlikdir.

2) Janr. Komponent ikki tomonlama xususiyatga ega, chunki matnning sof lingvistik xususiyatlarini tanlash ekstralingvistik omillarga - kommunikativ vaziyatga va subyektning niyatiga bog'liq.

3) Aloqa holati. Ekstralingvistik omil - bu kontekstning jihatlaridan biri, shu jumladan muloqotning vaqtinchalik va fazoviy sharoitlari, suhbatdoshlarning ijtimoiy rollari va maqomi, ular o'rtasidagi munosabatlar.

4) Mavzu (ma'ruzachi/yozuvchi) va birinchi navbatda uning kommunikativ niyatlari. Ushbu ekstralingvistik komponent nutqning dinamik xususiyatini subyektning o'ziga xos ehtiyojlari va maqsadlariga mos keladigan maqsadli og'zaki muloqot jarayoni sifatida belgilaydi.

Nutq tarkibida aniqlangan to'rt komponentga (matn, janr, kommunikativ vaziyat va ma'ruzachi/yozuvchi, ya'ni nutq predmeti) muvofiq, diskursiv kompetentsiyada ham to'rt komponent ajratiladi.

- Matn kompetensiyasi jumlar ketma-ketligini shunday tashkil etish qobiliyatini nazarda tutadiki, ular bir butunlikni – o'ziga xos barcha xossalarga ega izchil matnni tashkil qiladi.

- Janr kompetensiyasi janr me'yorlari haqidagi bilimlarni va ma'lum kontekstda subyektning kommunikativ niyatiga erishish uchun tanlangan muayyan janr qonunlariga muvofiq nutqni tashkil etish qobiliyatini o'z ichiga oladi.

- Taktik kompetensiya kommunikativ vaziyatni tahlil qilish va shu asosda subyektning kommunikativ niyatiga erishish uchun ma'lum bir til hamjamiyatida mos, adekvat va eng maqbul vosita va usullarni tanlash qobiliyatini nazarda tutadi.

- strategik kompetensiya subyektning o'zining kommunikativ niyatini aniq tushunish va kommunikativ hodisani rejalashtirish qobiliyati sifatida qaraladi.

Diskursiv kompetensiyaning matn, janr, taktik va strategik komponentlari shunday ketma-ketlikda keltirilganki, ularning nutq tuzilishiga mos kelishi aniqroq bo'ladi. Agar jarayon sifatida nutq haqida gapiradigan bo'lsak, unda tarkibiy qismlar ketma-ketligi boshqacha bo'lishi kerak, chunki nutqning boshlang'ich nuqtasi va belgilovchi momenti muallifning kommunikativ niyati, matn esa nutqning mahsuli, natijasidir. Shuning uchun ishda diskursiv kompetensiyaning tarkibiy qismlari quyidagi ketma-ketlikda ko'rib chiqiladi: strategik, taktik, janr va matn, chunki. Aynan shu tartibda ular real muloqotda nutq ishlab chiqarish jarayoniga mos keladi[4].

Diskursiv kompetensiyaning har bir komponentini batafsil o'rganish va tahlil qilish uni chet tilini o'qitishning amaliy maqsadlari uchun uning tarkibiy bilim va ko'nikmalari to'plami sifatida tavsiflash imkonini beradi. Diskursiv kompetensiya (DC) bo'yicha quyidagi bilim va ko'nikmalar aniqlandi: o'z nutqining maqsadini bilish (DKning strategik komponenti); kommunikativ maqsadga muvofiq (DKning strategik komponenti) nutqni umumiy rejalashtirishni amalga oshirish; kommunikativ vaziyatni tahlil qilish (DKning taktik komponenti); shu asosda kommunikativ niyatni aniqlang va bayonotingizni aniq rejalashtiring (DKning taktik komponenti); nutq ishini yaratishning barcha bosqichlarida CS parametrlarini hisobga olish (DKning taktik komponenti); matn janrini tanlash (dam olish markazining janr komponenti); janr qonunlariga rioya qilish (dam olish markazining janr komponenti); ma'lumotni semantik predikatlar ierarxiyasi sifatida taqdim etish (DK ning matn komponenti); ushbu ierarxiyani matn qismlari tuzilishida aks ettirish (DK ning matn komponenti); yaxlitlik xususiyatlarining turli guruhlarini (DK ning matn komponenti) yordamida alohida qismlarni bir butunga birlashtirishni amalga oshirish; matn segmenti va butun matn (DKning matn komponenti) darajasida leksik va grammatik bog'lanish vositalaridan foydalangan holda jumalarning izchil ketma-ketligini tashkil qilish.

Tilshunoslik, psixolingvistika va psixologiya sohalarida olib borilgan tadqiqotlar og'zaki va yozma til o'rtasida sezilarli farqlar mavjudligini ko'rsatadi. Ushbu asarlarning tahlili yozma nutqda diskursiv kompetensiya faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflash imkonini berdi.

Strategik kompetensiya darajasida nutqning yozma shaklining dastlabki tayyorgarlik, xabardorlik, motivatsiya va o'zboshimchalik kabi xususiyatlari haqida gapirish kerak.

Birinchi ikkita xususiyat shuni ko'rsatadiki, ifodali yozma nutq, uning eng muhim bosqichi sifatida, ichki fikrlash, rejalashtirish va bayonotni dasturlash bosqichini o'z ichiga oladi. Agar og'zaki nutq haqida gapirganda, uning strategik tabiatiga shubha qilish mumkin bo'lsa, chunki u har doim ham oldindan o'ylab topilmaydi, kommunikativ niyat ko'pincha bayonot muallifi tomonidan to'liq amalga oshirilmasa, yozma nutq uchun bu xususiyat asosiy hisoblanadi, u aniqlaydi. uning boshqa ko'plab o'ziga xos xususiyatlari. Yozma nutqning motivatsion sohasining o'ziga xos xususiyati nutq ishlab chiqarish vaqtida adresatning yo'qligi, matnni yozish holati va muloqot holati o'rtasidagi nomuvofiqlik bilan bog'liq [2, 286]. Va agar og'zaki nutqda muloqot qilish motivi ko'pincha muloqot holatining o'zidan kelib chiqsa, yozma muloqot har doim o'zboshimchalik bilan bo'ladi. Shunday qilib, yozma nutqda strategik kompetensiyaning ulushi og'zaki nutqqa qaraganda ancha yuqori.

Taktik kompetensiya subyektning kommunikativ maqsadga erishishga qaratilgan kommunikativ xatti-harakatlarini aniqlashtirishni, shuningdek, kommunikativ vaziyatning parametrlarini hisobga olgan holda ikkinchi darajali maqsadlarga erishishni o'z ichiga oladi. Og'zaki va yozma nutqda taktik kompetensiya faoliyatining o'ziga xosligi, birinchi navbatda, nutqning ikkita nomidagi shaklidagi kommunikativ vaziyatning farqi bilan izohlanadi. Yozma muloqotda to'g'ridan-to'g'ri muloqot holati mavjud bo'lmaganligi sababli, masalan, murojaat va modallik toifalarida o'z aksini topgan muallif obrazi va adresat obrazi kabi parametrlarni aniq ifodalash zarur. Bu kategoriyalarni yozma nutqning xarakteristikasi sifatida ajratib olish ularning og'zaki nutqda yo'qligini anglatmaydi.

Manzillilik va modallik og'zaki va yozma nutqning muhim belgilaridir, lekin yozma matnlarda ularni ifodalashning murakkabligi o'quv jarayonida ularga alohida e'tibor berishni talab qiladi.

Og'zaki va yozma nutqda janr kompetensiyasi birinchi navbatda nutqning har bir shaklidagi o'ziga xos janrlar to'plami bilan farqlanadi. Yozma va og'zaki nutq janrlarining asosiy farqlari shundaki, birinchidan, ularning aksariyati rasmiy muloqot sohasiga taalluqlidir; ikkinchidan, ular ancha kanonlashtirilgan. Shu sabablarga ko'ra yozma nutqda janr kompetensiyasining ahamiyati ayniqsa katta.

Nutqni ishlab chiqarish jarayonida adresatning yo'qligi va bevosita aloqa holati yozma nutqdagi matn kompetensiyasining o'ziga xosligini ham belgilaydi. Batafsillik, izchillik, yaxlitlik, to'liqlik - matnga xos bo'lgan barcha xususiyatlar, birinchi navbatda, yozma matnni oldindan tayyorlash, qayta ishlash va matn ma'lumotlarining maksimal aniqligi va keng qamrovligiga bo'lgan ehtiyoj tufayli yozma matnga tegishli.

Ajratilgan xususiyatlar nutqning har bir shaklining xususiyatlarini diskursiv kompetensiyani rivojlantirish jarayonida hisobga olishning ahamiyati va zarurligi haqidagi xulosaga olib keladi.

Chet tillarni o'qitish metodikasida har xil turdagi kompetensiyalarni rivojlantirishning ikki yo'li mavjud: biri reproduktiv mashqlardan ishlab chiqarishga bosqichma-bosqich o'tishni o'z ichiga oladi, ikkinchisi - nutq faoliyatiga bevosita o'rgatish. Taklif etilayotgan metodologiya reproduktiv-produktiv modelga asoslangan bo'lib, u chet tilida yozma nutq asarini yaratishda reproduktiv va mahsuldor komponentlar o'rtasidagi optimal muvozanatni hisobga olishni talab qiladi va natijada diskursiv kompetensiyani shakllantirishda.

DC hosil bo'lish jarayonida ko'payishning roli haqidagi savolni hal qilish mazmun va shakl muammosi bilan bog'liq. Ma'lumki, shaklni mukammal o'zlashtirmaslik mazmunni taqdim etishga xalaqit beradi va matn ishlab chiqarishni sekinlashtiradi. Shu munosabat bilan, kontent-reja darajasida biz o'quvchilarni ishlab chiqarish (o'z fikrlarini ifodalash), ko'paytirish (mazmunni uzatish) va ijodkorlik elementlari (baholash, shaxsiy munosabat va boshqalar) bilan takrorlashni o'rgatish zarur deb hisoblaymiz.).

Yozma bayonot shakliga kelsak, tarkibni loyihalashning reproduktiv va mahsuldor xususiyatiga ustunlik berish haqida gapirish tavsiya etiladi, bu quyidagi omillarga bog'liq[5].

1. Chet tilini bilish (hatto eng yuqori darajada) so'z, iboralar, klişelar va boshqalarning sezilarli miqdordagi birikmalarini ko'paytirishga asoslanadi. Aks holda, ona tilining aralashuvi til birliklarining kontekstual, vaziyat yoki odatiy tarzda noto'g'ri ishlatilishiga olib keladi.

2. Barcha darajadagi til stereotipi holatlarining ko'pligi bilan tavsiflanadi. Yozma va (kamroq) og'zaki nutqning ko'plab janrlarini kanonizatsiya qilish alohida e'tibor talab qiladi, bu ma'lum bir turdagi matnlarni yaratishda ularning ritorik, stilistik, tarkibiy, kompozitsion, leksik va grammatik xususiyatlarini majburiy takrorlashni nazarda tutadi.

Shunday qilib, ifodali yozish sohasida o'qituvchining vazifasi o'quvchilarni o'z fikrlarini ifodalash yoki asosiy matnda (prototip) mavjud bo'lgan ma'lumotlarni etkazish uchun o'zlashtirilgan tayyor va mustaqil ravishda tuzilgan til birliklari va tuzilmalaridan ijodiy foydalanishga o'rgatishdir. Shu munosabat bilan ifodali yozma nutqni o'rgatish jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan takror ishlab chiqarish turlarini atroflicha ko'rib chiqish zarur.

Manba matnining mazmunini ko'paytirish nuqtai nazaridan biz ko'paytirishning quyidagi turlarini ajratamiz:

1) reproduktiv - dastlabki matn ma'lumotlarini to'liq yoki siqilgan shaklda uzatish;

2) reproduktiv-produktiv - manba matndan ma'lumotni ma'ruzachi/yozuvchining hikoya qiluvchi, tavsiflovchi, argumentativ yoki baholovchi qo'shimcha (asl, o'z) ma'lumotlari bilan birgalikda uzatish;

3) mahsuldor-reproduktiv - o'z bayonotida manba matnidagi ma'lumotlardan foydalanish.

Ko'rinib turibdiki, takror ishlab chiqarishning bu turlari o'z ma'lumotlarining hajmi, ijodkorlik darajasi va ularda ijodkorlik kuchayishi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu ko'payish turlari ro'yxatining mantiqiy xulosasi ikkilamchi ishlab chiqarishning nol darajasiga ega bo'lgan mahsulotlar bo'lishi kerak.

Bayonotni shakllantirish nuqtai nazaridan ko'paytirish quyidagi darajalarda amalga oshirilishi mumkin: matn turi (janr); gapning ritorik tashkil etilishi, mantiqiy va semantik tuzilishi; yaxlitlik va izchillik belgilari; matnni loyihalashning leksik va grammatik vositalari.

Shaklni takrorlash nuqtai nazaridan eng muhimi, matn turini takrorlashdir, chunki buning oqibati bayonotning ritorik tashkil etilishini, uning mantiqiy va semantik tuzilishini, yaxlitlik belgilarining ko'pchiligini avtomatik ravishda takrorlashdir. izchillik, shuningdek, ushbu janrga xos bo'lgan sezilarli miqdordagi leksik va grammatik vositalar. Agar manba matndan ma'lumot boshqa janrda taqdim etilgan bo'lsa, yuqoridagi matn parametrlarini takrorlash ham istisno qilinmaydi va mavjud bo'ladi, lekin kamroq darajada, chunki bayonotlar tuzishda unumdorlik ulushi ortadi.

Matn turini ko'paytirish (ko'paytirish) yoki yangisini tanlash (ishlab chiqarish) quyi darajadagi nutq birliklarining turli darajalarini ko'paytirishni va umuman matn mazmunini loyihalashni belgilaydi. Matn turi (janri) qayta tiklanayotganiga yoki yangi (boshqa) tanlanganiga qarab, tarkibni ko'paytirishning turli xil variantlari mumkin. Yaratiladigan matn turini tanlashda shakl va mazmun darajasida takror ishlab chiqarish va mahsuldorlik o'rtasidagi bog'liqlik. Manba matni janrini reproduktiv qilish manba matnidagi farqli janrni tanlash (ishlab chiqarish) manba matn mazmunini ko'paytirish turi reproduktiv Taqdimot, mavhum adabiy asar, pragmatik xarakterdagi matn -* yozma (ya'ni taqdimot). boshqa janr doirasida o'rganilgan narsalar)

reproduktiv-produktiv Manba matni mazmunini taqdim etish + o'z munosabatini ifodalash, dalillar, xulosalar (insho - "insho) badiiy asarni ko'rib chiqish mahsuldor-reproduktiv xat -► unga javob (taklif -* minnatdorchilik izhori) reklama matnlari bandlik maktubi samarali. Namunaviy matn bilan bir xil janrdagi, lekin boshqa mavzudagi asarni manba matniga tayanmasdan kommunikativ niyatga muvofiq tanlash;

Shunday qilib, talabalar diskursiv kompetensiyani shakllantirish ularni ma'lum bir mazmunni adekvat vositalar (bayonnoma shakli) bilan ifodalashga o'rgatishga qaratilgan, ya'ni. yozma nutqda takror ishlab chiqarish va ishlab chiqarishning optimal nisbati. Matnli axborotni ko'paytirishning reproduktiv, shuningdek reproduktiv-produktiv turlarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular nafaqat matn yaratish jarayonini, balki uni qabul qilishni ham o'z ichiga oladi. Shu munosabat bilan nutq faoliyatining retseptiv turlarida diskursiv kompetensiyani ishlab chiqarish xususiyatlarini ko'rib chiqish kerak. Nutq faoliyatining retseptiv turlari bo'yicha strategik kompetensiya muallifning kommunikativ niyatini, matnning g'oyasi va mavzusini tushunish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Taktik kompetensiya idrok etilgan

matnda taqdim etilgan kommunikativ vaziyatning parametrlarini o'rnatish qobiliyatiga asoslanadi. Janr kompetensiyasi matn janrini aniqlash, janr modeli haqidagi bilimlar asosida matn haqida bashorat qilish va qo'shimcha ma'lumot olish qobiliyatini nazarda tutadi.

Matn kompetensiyasi - bu matnning semantik predikatlari ierarxiasini qayta qurish, matnning tuzilishi, alohida qismlarining o'zaro bog'liqligi, bo'linish xususiyatlariga ko'ra asosiy g'oyani taqdim etish mantig'i haqida ma'lumot olish qobiliyati, matn tuzilishi, yaxlitlik va izchillik belgilari.

Xulosa qilib aytganda, diskursiv kompetentsiya uning tarkibiy qismlarining bilim va ko'nikmalari yig'indisini ifodalovchi yaxlit qobiliyat sifatida tavsiflangan. Uning ifodali yozma nutqdagi (produktiv va reproduktiv) va nutq faoliyatining retseptiv turlaridagi xususiyatlari ham tekshirildi. Taklif etilayotgan tushunchada yozma nutqda diskursiv kompetentsiya chet tilini o'qitish jarayonida uni talabalarada shakllantirishning maxsus metodologiyasini talab qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Азиевабаева Ж.А. Принципы речевого поведения адресата в конвенциональном общении. — Уфа, 1998 — 182 с.
2. Амирова Т.А. Функциональная связь письменного и звукового языка. -М., 1985-286 с.
3. Анисимова Т.В. К вопросу о типологии жанров речи.// Языковая личность: жанровая речевая деятельность: Тез. докл. научн. конф. Волгоград, 6-8 окт. 1998 г. /ВГПУ. — Волгоград: Перемена, 1998.
4. Бабаева Е.В. Характеристики речевого жанра с позиций концептуологического подхода.// Языковая личность: жанровая речевая деятельность: Тез. докл. научн. конф. Волгоград, 6-8 окт. 1998 г. /ВГПУ. -Волгоград: Перемена, 1998.
5. П.Баранов А.Г. Когнитивность текста (к проблеме уровней абстракции текстовой деятельности). // Жанры речи. Саратов, 1997.

Talabalarda diskursga yo'naltirilgan kommunikativ malakalarni rivojlantirishning metodik konsepsiyasi

Rezyume: Ushbu maqolada talabalarda diskursga yo'naltirilgan kommunikativ malakalarni rivojlantirishning metodik konsepsiyasi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Diskursiv kompetensiyaning mazmuni, uning kommunikativ kompetentsiya tizimidagi o'rni hamda ta'lim jarayonida qo'llaniladigan metodik yondashuvlar asoslab beriladi. Maqolada shuningdek, diskursga asoslangan topshiriqlar tizimi, muloqot senariylari, interaktiv metodlar hamda kommunikativ strategiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: diskurs, diskursiv kompetentsiya, kommunikativ malaka, lingvodidaktika, kommunikativ strategiyalar.

Дискурсно-ориентированная коммуникативная у студентов методическая концепция развития навыков

Резюме: В данной статье научно-теоретически анализируется методическая концепция развития дискурсно-ориентированных коммуникативных умений у студентов. Обосновано содержание дискурсивной компетенции, ее место в системе коммуникативной компетенции и методические подходы, используемые в образовательном процессе. В статье также анализируется система заданий, основанных на дискурсе, сценарии общения, интерактивные методы и педагогические технологии, направленные на развитие коммуникативных стратегий.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивная компетенция, коммуникативная компетенция, лингводидактика, коммуникативные стратегии.

Discourse-oriented communicative in students methodological concept of skill development

Summary: In this article, the methodological concept of developing discourse-oriented communicative skills in students is analyzed from a scientific and theoretical point of view. The content of discursive competence, its place in the system of communicative competence, and methodological approaches used in the educational process are substantiated. The article also analyzes a system of tasks based on discourse, communication scenarios, interactive methods, and pedagogical technologies aimed at developing communicative strategies.

Key words: discourse, discursive competence, communicative competence, linguodidactics, communicative strategies.

O'SPIRINLIK DAVRIDA SHAXS RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ismailova G. F., Bektursinova L.

Qoraqalpoq Davlat Universiteti

Inson hayotining o'smirlik va o'spirinlik davrlari psixologik rivojlanishning eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, o'smirlik bolalikdan kattalikka o'tish, biologik, psixologik va ijtimoiy o'zgarishlarning boshlanish bosqichi bo'lsa, o'spirinlik bu o'zini anglash, ijtimoiy rolni egallash va kasbiy yo'nalishni tanlash katta hayotga qadam qo'yish bosqichidir. Bu davrlar ilmiy manbalarning ba'zilarida bir xil tushunchaga ega bo'lsa, bazi manbalarda bir-biriga mazmunan farqli bosqichlar sifatida keltirilgan. Hozirgi davrda bo'lsa raqamli texnologiyada yashayotganimizning o'zi ham o'spirinlar hayotiga ta'sir etmasdan qolmaydi. G'oziyevning "Ontogenez psixologiyasi" darsligida o'smirlik davri 11 yoshda 15 yoshgacha bo'lsa, o'spirinlik davri 15 yoshdan 18 ba'zi manbalar bu yosh 23 yosh davrni o'z ichiga oladi. Bu o'smirlik va o'spirinlikning o'ziga xos o'zgarishlarga ega.

O'smirlar nihoyatda taqlidchan bo'lib, ularda hali aniq bir fikr, dunyoqarash shakllanmagan bo'ladi. Ular tashqi ta'sirlarga va hissiyotlarga juda beriluvchan bo'ladi. Tengdoshlar va o'quvchilar bilan kelishmovchilik kelib chiqishiga quyidagi toifadagi o'quvchilar sabab bo'ladi: Oilasi notinch, ota-onasi janjalkash bolalar, ko'pincha sinfda jizzakilik qilib, arzimagan sabablar tufayli ham tengqurlari bilan nizolashadi, ularni odatda sinfdoshlari va o'qituvchilari «tarbiyasi og'ir» bolalar deb ta'riflaydilar[1].

O'smirlikdan keyingi davom etuvchi bu davr inson hayotidagi eng murakkab va o'zgaruvchan bosqichlardan biri bo'lib «kamolot bo'sag'asi fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni o'z ichiga oladi. Akseleratsiya natijasida bugungi ilk o'spirinlarning taraqqiyoti avvalgi avlodlarga nisbatan o'rtacha ikki-uch yil avval yetilmoqda. O'spirinlik davri inson hayotidagi eng murakkab va o'zgaruvchan bosqichlardan biridir. Ushbu davrda jismoniy, psixologik va ijtimoiy jihatdan chuqur o'zgarishlar ro'y beradi. Psixologlarning fikriga ko'ra, bu bosqich shaxsning o'z "Men"ini

shakllantirish, mustaqil fikrlash va o'z yo'lini tanlash davridir. Ushbu bosqich "o'tish davri" deb ham yuritiladi, chunki bola bolalikdan yetuklik sari harakatlanadi.

A.V. Petrovskiyning fikricha, ijtimoiy-psixologik munosabatlar shaxsning ijtimoiy taraqqiyotida yosh davrlarini inobatga olgan holda amalga oshadi. Petrovskiy shaxs xarakteri va tarbiyasini rivojlantirishda ahamiyatga ega bo'lgan 3 asosiy makrofazani ajratib ko'rsatadi:

1. Bolalik davri.
2. O'smirlik davri.
3. Yoshlik (o'pirinlik) davri.

Bolalik davrida — individning adaptatsiyalashuv jarayoni amalga oshadi, bunda, ma'lum me'yorlarni egallash bilan jamiyatga ijtimoilashuv, ya'ni ijtimoiy adaptatsiya jarayoni yuz beradi (masalan: 2 yoshli bolaga choynakdagi choyning issiqligini o'rgatish) yoki bola 3 yoshdan boshlab bog'chaga borib boshlaydi bola jamiyatga shu orqali ijtimoiy jarayoni boshlanadi. Katta yoshdagilar uchun esa oila a'zolaridan biri, do'sti, hamkasbi kabilar ta'sir ko'rsatuvchi shaxs bo'lishi mumkin. Bu borada jins xususiyati ham o'ziga xos ahamiyatga ega.

Amerikalik Jon Xoelter, amerikalik o'smir — o'quvchilar bilan tadqiqot o'tkazib, shuni aniqlaganki, o'smir qizlar o'zining o'g'il bola tengdoshlarining fikrlarini ko'proq inobatga olar ekan, o'smir o'g'il bolalar esa o'z ota-onalarining fikrlarini ko'proq inobatga olishi aniqlangan. Demak bu tadqiqot shuni ko'rsatadiki har bir o'smir va osprinlar o'z fikrini shakllantirishda boshqalarning ta'siriga duch keladi[2]. Bizning tadqiqotimizda ham Xo'jayli tumani maktablarining 10-11 sinflarda o'qiyotgan 55 nafar o'spirin o'rtasida kuzatish metodik orqali kuzatildi. Kuzatish o'spirinlarning muloqoti, o'qish va hissiy holatlari ijtimoiy muhitda oiladagi holati o'rganildi.

Oilasida ziddiyatlar, sovuq munosabat, doimiy tanbeh yoki psixologik bosim mavjud bo'lgan o'spirinlarda: tashvishlanish darajasi yuqoriligi; o'zini ifoda etishda qiyinchilik; do'stlar bilan munosabatlarda noaniqlik yoki tajovuzkorlik; o'qish motivatsiyasida pasayish; e'tibor va diqqatning tez chalg'ishi holatlari ko'proq kuzatildi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, oilaviy emotsional qo'llab-quvvatlov darajasi o'spirinning psixik barqarorligida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Iliq psixologik muhitda ulg'aygan o'spirinlar o'zini erkin ifoda etadi, ijtimoiy vaziyatlarga tez moslashadi va o'quv faoliyatida yuqori ko'rsatkichlarni namoyish etadi. Kuzatish metodi orqali olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, o'spirinlarning muloqot madaniyati va hissiy holati ularning oilaviy muhitiga bevosita bog'liq. Oila ichidagi iliq munosabat, ota-onaning e'tibori va qo'llab-quvvatlovi o'spirinning o'ziga ishonchini kuchaytiradi hamda o'qishdagi faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, oila ichida samarali muloqot, ota-onaning e'tibor va rag'batlantiruvchi yondashuvi, o'spirinning shaxs sifatida qabul qilinishi uning ijtimoiy-psixologik rivojlanishini mustahkamlaydi va konfliktlardan holi munosabatlarni shakllantiradi. Shu bilan birga, oiladagi ziddiyatlar va hissiy befarqlik, aksincha, o'spirinlarning psixologik va ijtimoiy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'plab olimlarning (E. Erikson, J. Piaget, L.S. Vygotskiy, A.V. Petrovskiy, D. Feldshteyn va boshqalar) tadqiqotlariga ko'ra, o'spirinlik davri shaxsning o'zini anglash, mustaqil fikr yuritish va ijtimoiy munosabatlarda o'z o'rnini topish davridir.

M.G. Davletshin kitobida keltirib o'tilgan malumotlarga ko'ra Akseleratsiya natijasida bugungi ilk o'spirinlarning taraqqiyoti avvalgi avlodlarga nisbatan o'rtacha ikki-uch yil avval yetilmoqda. Shunday savol tug'iladi xo'sh bunday bo'lishining sababi nimada? Fiziologlar bu jarayonni 2-darajali jinsiy belgilarning paydo bo'lishiga qarab, 3-ta bosqichga ajratadilar: I bosqich - prepubertat; II bosqich - pubertat; III bosqich - postpubertat davr.

Bugungi o'spirinlik — bu rivojlanishning erta faollashgan, ammo murakkab bosqichi. U nafaqat biologik, balki ijtimoiy jihatdan tezlashayotgan hayot ritmiga moslashuv ifodasidir. Shu sababli psixologlar va pedagoglar yoshlarning bu jarayonda to'g'ri yo'naltirilishiga, hissiy va ijtimoiy tayyorgarligiga alohida e'tibor berishlari zarur[3].

Bugungi kunda o'spirinlik davrining avvalroq boshlanishi va uning chegaralarining o'zgarib borishi tabiiy biologik omillargina emas, balki jamiyatda yuz berayotgan ijtimoiy, texnologik va madaniy o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, akseleratsiya jarayoni — ya'ni bolalarda jismoniy va fiziologik yetilishning tezlashuvi — bu jarayonning tashqi ko'rinishidir. Lekin menimcha, asosiy sabab bolaning atrofidagi axborot muhiti va ijtimoiy tajriba imkoniyatlarining erta kengayishidir. Rus psixologi L.S. Vygotskiy 1920 yillardayoq ilk o'spirinlarning rivojlanishi haqida nazariyalar ko'pligini ta'kidlagan edi. Ilk o'spirinlar rivojlanishi bo'yicha 3ta yirik yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Sotsiogenetik psixogenetik biogenetik nazariyalar.

Taraqqiyotning biogenetik nazariyalarida rivojlanishning biologik determinantlariga asosiy urg'u beriladi. Rivojlanish jarayonining o'zi bosqichlari universal bo'lgan yetilish sifatida talqin etiladi. Bu yo'nalishning yorqin namoyondalaridan biri XX asr amerikalik psixologi S. Xolldir. Uning ta'kidlashicha, rivojlanish psixologiyasining asosiy qonuni biogenetik "rekapitulyatsiya qonuni" hisoblanadi, unga ko'ra individual rivojlanish, ontogenez filogeneznig asosiy bosqichlarini takrorlaydi. Go'daklik rivojlanishning hayvonot fazalarini takrorlaydi. Bolalik qadimgi odamlarning asosiy mashg'ulotlari ovchilik va baliq ovlash bo'lgan davrga to'g'ri keladi. 8 dan 12 yoshgacha bo'lgan davr o'smirlikdan oldingi davr deb ataladi, yovvoyilik tugallanib, madaniyatning boshlanishi deb ta'riflaydi. 12-13 yoshdan 22-25 yoshgacha bo'lgan davrni o'spirinlik deb ataladi, kattalikning boshlanishi, romantizm davri deb ataladi. Bu davrda tashqi va ichki nizolar avj olib, insonda "individuallik hissi" paydo bo'ladi. Holning bu nazariyasi psixologlar tomonidan tanqid qilinadi[4]. Bu davrlar hayotdagi hal qiluvchi bosqich bo'lib, u asosan insonning keyingi taqdirini belgilaydi. Buni Ivan Tsarevich to'xtab qolgan, o'yga cho'mgan chorrahaga qiyoslash mumkin: "Agar chapga borsang... o'ngga borsang..." deb yozilgan tosh yonida bir yo'l inson o'z hayoti uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olgan, borligining ma'nosini anglagan, hayot quvonchini his qilganda haqiqiy balog'atga yetadi. Ikkinchisi esa ko'plab muammolarga duchor bo'lgan hayoliy, go'dak yoki antisosial balog'atga olib keladi.

Bu davrda iqtisodiy va madaniy beqarorlik sharoitida, oilaviy inqirozlar sharoitida ulg'ayishi ayniqsa qiyin. Ijtimoiy muhitdagi farqlarga qaramay, ularning deyarli barchasi bu davrni keskin boshdan kechiradi: ular ota-onalar va o'qituvchilar bilan o'zaro munosabatlarida tajovuzkor, itoatsiz bo'lib qoladilar. Bunday vaziyatda hatto eng g'amxo'r ota-onalar va o'qituvchilar ham ko'pincha o'zlarini yordamsiz deb bilishadi. Farzandlariga nima bo'layotganini tushunolmay, ular o'z farzandlarining inqirozini kuchaytiradigan yo'l bilan harakat qilishadi. Ayni paytda, ota-onalarning o'zlari ko'pincha stressga duchor bo'lib, bolalarining hissiy va jismoniy farovonligiga salbiy ta'sir qiladi[5].

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda oilaviy nizolar o'spirinlarda emotsional beqarorlik, agressiya, tashvish, ijtimoiy moslashuv muammolari va o'ziga ishonchsizlikning asosiy omillaridan biri sifatida ko'rsatilmoqda. Oiladagi kommunikativ buzilishlar, ota-onaning avtoritar yoki befarq tarbiya uslubi, shuningdek, davomli psixologik bosim o'spirinning shaxsiy rivojlanish jarayonida salbiy oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois o'spirinlik psixologiyasini oilaviy nizolar kontekstida ilmiy tahlil qilish, ushbu jarayonning o'zaro aloqalarini ochib berish va ularni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish zamonaviy psixologiya fanining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Gipoproteksiya bu biz eshitmagan atama bo'lishi mumkin, gipoproteksiya ota-onalar tomonidan e'tibor va nazoratning etishmasligi, e'tiborsizlik bilan chegaralangan ota-ona tarbiya uslubi. shunday holatki, unda ota-onaning bola bilan shug'ullanishga yo vaqti yetishmaydi, yoki bu ishni boshqalarga yuklab qo'yadi. Bugungi kunda bu holat ancha ko'paymadimikin? Ota-onalarning farzandiga vaqti yo'q; ularda hissiy aloqalar yo'q va bolaning muammolari va qiziqishlari bilan shug'ullanmaydi.

O'spirinlik davridagi o'zgarishlarda ota onalar ko'proq e'tibor qaratishi kerak. Quyida ota onalar uchun tavsiyalar keltirilgan: har bir oilada ota-ona farzandlarini ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini yaxshi bilishi, farzandini kimlar bilan munosabatda e'tibor berishi; farzandlarni xarakteridagi ijobiy xislatlarini namoyon bo'lishiga xulqidagi salbiy jihatlarni tuzatishi, psixolog bilan hamkorlikda; ota-onalar farzandlariga nisbatan bir xil munosabatda bo'lishi, bolani haddan ziyod erkalamaslik, kamsitmasligi, tengdoshlari bilan solishtirmasligi; ota-ona va farzandlar o'rtasidagi nizolarni keltirib chiqaruvchi omillarni sabablarini inobatga olish, ular bilan do'stona munosabatda bo'lish va farzandlar bilan ishlashda qat'iy qoidalarga rioya qilish; farzandlarni o'smirlik davrida sodir bo'layotgan o'zgarishlarini inobatga olish, uni shaxs sifatida qabul qilib ularning fikrlarini tinglash, ayblamaslik, ularni qilgan ishlari va xatti-harakatlarini tanqid qilmasliklari tavsiya qilinadi. Shundagina bu davrda yengil ota ona ham farzand ham o'tishi mumkin.[6]

Bundan tashqari ota-onalar uchun treninglar tashkil etib, ularni o'spirinlarning hissiy ehtiyojlarini to'g'ri tushunishga o'rgatish; Raqamli gigiyena va internetdan to'g'ri foydalanish bo'yicha psixosotsial mashg'ulotlar o'tkazish; o'spirinlar bilan ishlashda individual suhbat va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash dasturlarini yo'lga qo'yish ham hozirgi kunning talablaridan biri sanaladi. O'spirinlarning ijobiy o'zini anglashini rivojlantiruvchi ijtimoiy loyihalar (volontyorlik, sport, san'at to'garaklari)ni kengaytirish.

Xulosa qilib aytganda, o'spirinlik davri — bu shaxsning hayotga ongli kirib kelish, o'z yo'lini topish va ichki dunyosini shakllantirish bosqichidir. To'g'ri yo'naltirilgan psixologik va pedagogik ta'sir bu davrda sog'lom, mustaqil va mas'uliyatli shaxs yetishib chiqishiga zamin yaratadi. O'spirinlik davrining psixologik o'zgarishlari ko'p omilli jarayon bo'lib, u nafaqat biologik yetilish, balki ijtimoiy muhit, tarbiya, ta'lim, oila va madaniy qadriyatlar ta'siri bilan belgilanadi. Shu bois bu bosqichda o'spirin shaxsining shakllanishi murakkab, ba'zan ziddiyatli kechadi, ammo bu ziddiyatlar tabiiy taraqqiyotning ajralmas qismi hisoblanadi. Zamonaviy sharoitda raqamli muhit, axborot oqimining tezligi va akseleratsiya jarayoni tufayli o'spirinlik yoshining boshlanishi avvalgiga nisbatan erta kechmoqda. Natijada yoshlar o'zini kattalar jamiyatining faol a'zosi sifatida his etadi, bu esa ularning psixologik barqarorligi, emotsional muvozanati va ijtimoiy moslashuviga qo'shimcha talablar qo'yadi.

ADABIYOTLAR

1. Ahmedova M. Pedagogik konfliktologiya / o'quv qo'llanma / Ahmedova M.-Toshkent: <<Donishmand ziyosi>>, 2020. 304-b.
- 2.2. Ijtimoiy psixologiya: o'quv qo'llanma N. Ismoilova, D. Abdullayeva; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. –Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti», 2013- 168 b.
- 3.3. M.G.Davletshin, Sh.Do'stmuhamedova, M.Mavlonov, S.To'ychieva, M. Djumabaeva Yosh va pedagogik psixologiya (o'quv qo'llanma) Toshkent -2007
4. Umarov B.M. - psixologiya fanlari doktori, professor D.B.Botirova, 2021
5. Психология подростка. Учебные пособие для студентов высший. Учеб заведений-2-е ИЗД испр_ М Издательский центр «Академия» 2005 160 с
6. Ibaydullayeva U.R. Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi nizolarning ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori diss –T.: 2022

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smirlik va o'spirinlik davrlarining biologik psixologik ijtimoiy xususiyatlari asosan o'spirinlik davriga qaratilgan bo'lib bu davrdagi kreziplar nizolar kelib chiqish sabablari va olimlarning bu davr haqidagi ilmiy qarashlari keltirilgan. Bundan tashqari xulosa va tavsiyalar ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlik, o'spirinlik, identifikatsiya, kognitiv o'sish, psixologik barqarorlik akseleratsiya, gipoproteksiya

Аннотация в данной статье биологические, психологические и социальные особенности подросткового и юношеского возраста в основном сосредоточены на подростковом возрасте, приводятся причины кризисов и конфликтов в этот период, а также научные взгляды ученых на этот период.

Ключевые слова: подростковый возраст, юность, идентификация, когнитивный рост, психологическая устойчивость, акселерация, гипопротекция.

PEDAGOGNING PROFESSIONAL IMIJINI SHAKLLANTIRISH

Bektursinova L.X.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Dunyoda pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarining o'quv-bilish faoliyatini takomillashtirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini aniqlashtirish, fasilitatsion yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarda ijtimoiy-emotsional intellekti rivojlantirishning fasilitativ texnologiyalarini ishlab chiqishga doir qator ilmiy izlanishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, talabalarining kognitiv va ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirishning kasbiy-pedagogik texnologiyalarini ishlab chiqish, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy imijini shakllantirishning refleksiv mexanizmlarini takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, pedagogik fasilitatsiya vositasida pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarida tolerantlik madaniyatini tarbiyalash, interfaol ta'limni tashkil etish va amalga oshirishning innovatsion kompetentligini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Bunday sharoitda, yuqori malakali pedagoglarga bo'lgan talablar ortib borib, barkamol avlodni asrlar davomida shakllanib kelgan umuminsoniy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash layoqatiga ega, fanning fundamental asoslarini, pedagogika va psixologiya metodlarini mukammal egallagan, kasbiy tayyorgarligi yuksak darajada bo'lgan hamda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini amaliyotda qo'llash ko'nikma va malakasiga ega ijodkor pedagoglarni tayyorlash talab etiladi[1, 3-b.]. Bu esa o'qituvchilarni fasilitativ faoliyatga tayyorlash samaradorligini oshirish lozimligini ko'rsatadi. Pedagogik fasilitatsiyaning dolzarb masalalaridan biri o'qituvchi imijini shakllantirishdir. Hozirgi vaqtda ijobiy imij nafaqat dolzarb muammoga aylanmoqda siyosiy va ishbilarmonlik sohalarida, shuningdek, faoliyatda vazifasi yuqori malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashdan iborat bo'lgan oliy maktab o'qituvchilari va mutaxassislar.

Ensiklopedik va pedagogik-psixologik adabiyotlarda imij tushunchasiga xilma-xil ta'riflar berilgan. Jumladan, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da quyidagicha ta'rif berilgan: "imij" atamasi lotincha "image" so'zidan olingan bo'lib, uni o'zbek tilida bayon etadigan bo'lsak, qiyofa, siymo, timsol, chiroy, mashhur, muhim, kelishgan, savlatli, ko'rimli, obro'li, nufuzli kabi ma'nolarni bildiradi[2]. Rossiyalik tadqiqotchilardan E.V.Kondratev va R.N.Abramovlar imijga shunday ta'rif berishadi: "Imij – murakkab ijtimoiy voqelikni vujudga keltirish va aniqlashning tejamkorroq usulidir. Imij – bu axborotni qayta ishlash natijalariga asoslangan ob'ektning ramziy qiyofasidir. Bizning imijimiz, o'zgalarning ko'z o'ngidagi suratimiz singari, ba'zi hollarda bizning o'zimizdan ham muhimroq bo'ladi" [3].

Ye.N.Bogdanov va V.G.Zazikinlar esa imijga quyidagicha ta'rif ta'rif beradilar: "Imij – ijtimoiy ongda nimaning yoki kimningdir shakllangan va stereotip xususiyatiga ega bo'lgan hissiy jihatdan boyitishdir" [4].

Tadqiqotchi V.S.Komarovskiy tomonidan esa "Imij – (inglizcha image so'zidan olingan) shaxslarning ma'lum guruhiga muayyan tarzda hissiy-ruhiy ta'sir ko'rsatish uchun bir maqsadli ravishda shakllantiriladigan shaxs, tashkilot yoki hodisaning qiyofasidir" [5], deb ta'rif berilgan.

Professor A.N.Chumikovning ta'kidlashicha, "Imij muammosi bo'yicha yozilgan ishlarning turli-tumanligiga qaramay, bu tushunchaga oid ko'pgina masalalar hanuzgacha muammoli bo'lib qolmoqda. Ayrim kishilar imijni yaxshi ko'rinish mahorati, deb tushunadilar va shunga yarasha kiyim-kechak tanlash, sochni turmaklash, o'ziga oro berish kabilar bilan shug'ullanadilar. Boshqalar uchun esa imij faqat tashqi ko'rinish bo'lib qolmay, balki shirali ovoz, o'zini tuta olish, omma oldida so'zlay bilish qobiliyati va muloqot qilish mahoratidir" [5, 318]. A.V.Petrovskiy va M.G.Yaroshevskiy "Qisqacha psixologik lug'at"da imijga shunday ta'rif beradilar: "imij" omma ongida aniq ob'ekt stereotip obrazining yaratilishidir. Imij tushunchasi aniq shaxsdan tashqari, tovarga, tashkiliy tuzilmaga, sohaga va h.k.ga nisbatan ham qo'llanilishi mumkin[6]. Imij tushunchasiga berilgan ta'riflar asosida A.A.Kalyujniy uning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatadi: tashqi qiyofa, muloqotning verbal va noverbal vositalari, shaxsiy va kasbiy "Men"ning uyg'unligi[7]. Tashqi qiyofa insonga o'ziga e'tiborni jalb etish, ijobiy obrazni yaratish, nafaqat o'zini istarali, balki nafosatli o'qituvchi sifatida ko'rsatishga yordam beradi. Pedagog o'zining tashqi qiyofasi bilan o'quvchilar va kattalarga o'mak bo'lishi lozim. Unda boy ichki olam, bolalarga muhabbat va ular haqida g'amxo'rlik qilish uyg'unlashgan bo'lishi zarur. Shuni yodda tutish lozimki, bolalar kattalardan, eng asosiysi o'qituvchidan to'g'ri kiyinishni o'rganishadi. Kiyim kiyishda eng muhim qoida namoyon bo'ladi: chiroyli ko'rinishga egami, demak yon-atrofdagi kishilarga hurmat bilan munosabatda. Insonning tashqi qiyofasiga qo'yiladigan talablar pedagogga o'zining kasbiy imijini yaxshilash va muvaffaqiyatga erishishiga yordam beradi. Haqiqiy o'qituvchi kiyim bilan emas, o'zining intellekti, kasbiy malaka va qobiliyatlari bilan hurmat qozonadi.

Verbal va noverbal vositalar imijning muhim tarkibiy qismi sanaladi. Ya'ni biz so'z yordamida boshqa kishiga ta'sir ko'rsata olamizmi, qanday jest va mimikalardan foydalanamiz, qanday o'tiramiz, turamiz va yuramiz – hamma-hammasi muhim ahamiyatga ega. O'zining kasbiy yetukligini namoyon qilish uchun yon-atrofdagilarga o'zining qulay tarzda taqdim etishga e'tibor qilishi va uddasidan chiqishi lozim. Tadqiqotlar asosida tasdiqlanganki, 35 % informatsiyaning kishilar og'zaki (verbal) va 65 foizini noverbal vositalar yordamida oladi.

Shaxsiy va kasbiy "Men" uyg'unligi – pedagogik imijning muhim komponenti sanalib, ma'qul kelish va boshqa kishilar ajralib turish ko'nikmasi kasbiy muloqotda muhim sifat hisoblanadi. Imij o'qituvchining ichki ustanovkasiga aylanib qolmasdan, uning xarakteri va qarashlari bilan ham mos bo'lishi lozim. O'z obrazimizni yaratish orqali biz o'z-o'zimizni tarbiyalaymiz. Faoliyat shaxsiy-ichki anglanganlikni tashqi namoyon qilish manbai bo'lib xizmat qiladi. Bu eng avvalo o'zining betakrorligini namoyon etish, pedagogik jarayonning (maqsad va vazifadan o'quv materiali, shakl, metod va vositalarni tanlashgacha) originalligini ta'minlash, muloqot uslubida, o'quvchilarning xulq-atvoriga munosabatida, vaziyatni to'g'ri mo'ljalga olishida namoyon bo'ladi.

A.A.Kalyujniyning fikricha, imijni yaratishning to'rtta usulini ajratib ko'rsatish mumkin: birinchidan, insonning o'zi atrofdegilarga qanday munosabatda bo'lishi, o'zi haqida nimalarni tasavvur qilishi orqali; ikkinchidan, imijmeykerlar – siyosatchilar, shou-biznes vakillari uchun imij yaratuvchi professionallar; uchinchidan, imijni yaratishda ommaviy axborot vositalari – radio, televidenie, ijtimoiy tarmoqlar muhim rol o'ynaydi; to'rtinchidan, uni yon-atrofdagi kishilar – do'stlar, qarindoshlar, hamkasblar yaratadi[7].

L.M.Mitina tomonidan taklif etilgan professional imidj tuzilmasida imidjning uchta tarkibiy qismi ajratib ko'rsatilgan: tashqi imidj; protsessual imij; ichki imidj. Tashqi tarkibiy qismga mimika, imo-ishoralar, ovoz temбри va kuchi, kiyinishi, xatti-harakatlar, yurish kiradi. O'qituvchining tashqi ko'rinishi, albatta, darsda ishchan yoki ishdan tashqari kayfiyatni vujudga keltirishi, o'zaro bir-birini tushunishga yordam berishi yoki to'sqinlik qilishi, pedagogik muloqotni osonlashtirishi yoki qiyinlashtirishi mumkin. Kasbiy faoliyat, L.M.Mitinaning fikriga ko'ra, imijning protsessual tarkibiy qismi orqali ochiladi, u professionallik, plastiklik, ekspressivlik va boshqalar kabi muloqot shakllari bilan aniqlanadi. "Hissiyotlarga boy, his-tuyg'ularning verbal va noverbal namoyon bo'lish usullarini egallagan va ularni maqsadga muvofiq qo'llaydigan..." tarbiyachi darsni "jonlantirishga," uni ifodali qilishga, tabiiy muloqotga yaqinlashtirishga qodir.

Ichki tarkibiy qism - bu insonning ichki dunyosi, uning ma'naviy va intellektual rivojlanishi, qiziqishlari, qadriyatlari, umuman, uning shaxsiyati haqidagi tasavvurdir. Shuning uchun ham qiyofamizning vizual jozibadorligi juda muhim. Barcha davrlarda odamlar uyg'unlik va go'zallikni qadrlaganlar. Birinchi taassurot effekti vizual idrokka asoslanadi. Psixologlarning eksperimental ma'lumotlariga ko'ra, tashqi ko'rinishi jozibali odamlar atrofdegilarning yoqtirishiga osonroq erishadilar. Vizual jozibadorlik nafaqat bizning jismoniy ma'lumotlarimiz, balki bizga bevosita bog'liq bo'lgan sezilarli miqdordagi tashqi tarkibiy qismlardir. Bu kiyim, soch turmagi, pardoz yordamida ta'kidlangan ma'lumotlarimizning tashrif qog'ozi. Pedagogning asosiy uslubi - bu klassika. Ushbu uslub quyidagi fazilatlarini anglatadi: o'ziga ishonch va o'zini tuta bilish, qat'iyatlilik va psixologik moslashuvchanlik, obro'-e'tibor. Bu fazilatlar pedagog uchun kasbiy jihatdan zarurdir. Shuningdek, pedagog imidjining ajralmas tarkibiy qismi kasbiy tayyorgarlik va doimiy o'z-o'zini takomillashtirishdir. Ayniqsa, boshlovchi pedagoglar uchun bu juda muhim. Yosh mutaxassis pedagogik mahorat usullarini egallashi, bolalarni tarbiyalashning shaxsga yo'naltirilgan modeli asoslarini o'zi uchun anglashi va o'z kasbiy fazilatlarini rivojlantirish ustida doimiy ishlashi kerak.

Imijni rivojlantirish masalasi Ye.P.Kostenko izlanishlarida o'z aksini topgan[8]. Imijni akmeologik rivojlantirish algoritmi deganda, u avvaldan erishish mo'ljallangan natijani kafolatlash uchun bajariladigan barqaror harakatlarni tushunadi. Dastlabki bosqich – ijtimoiy muhit nuqtai nazaridan insonning o'z-o'zini idrok etish va anglashi sifatidagi refleksiyaning mavjudligi. Ikkinchi bosqich – sub'ekt shaxsi va kasbiy faoliyatni rivojlantirish nuqtai nazaridan imijni loyihalash va amalga oshirish. Yakuniy bosqich – maxsus ishlab chiqilgan akmeologik dastur va texnologiyalar asosida sub'ektning amaliy jihatdan o'z-o'zini takomillashtirishi va rivojlantirishi natijasida imijni korreksiyalash.

Tadqiqot natijalari asosida har bir o'qituvchi o'zining amaliy faoliyatida foydalanishi mumkin bo'lgan shaxsiy imijni tarkib toptirishning quyidagi o'ziga xosliklari va texnikalari aniqlashtirildi: o'z-o'zini tahlil etish va o'zi haqidagi tasavvurlarni shakllantirish; o'z-o'ziga nisbatan motivatsiya hosil qilish – o'z-o'zini qo'llab-quvvatlash; jozibadorlik – ijobiy qiyofani yaratish; shaxsiy jozibadorlik metodikasi; muvaffaqiyatga erishish texnikasi.

O'z-o'zini tahlil etish va o'zi haqidagi tasavvurlarni shakllantirish. O'qituvchi imijini yaratish uzoq davom etadigan va murakkab jarayon bo'lib, uning muvaffaqiyati nafaqat, shakllantirish shart-sharoitlari va texnologiyalari, balki uning o'zi haqidagi shaxsiy tasavvurlariga ham bog'liqdir. Inson butun umr davomida o'z-o'zini anglashga harakat qiladi. Biz o'z haqimizdagi nuqtai nazarlarni shakllantirishga tayyor bo'lamiz va hech ikkilanmasdan nega shunday o'ylayotganimiz, harakat qilayotganligimizni tushuntirishga harakat qilamiz. Agar shunday bo'lmasa, biz qay tarzda o'zimiz haqimizda yaxshi bilishimiz mumkin?! O'qituvchi o'z-o'zini takomillashtirishni o'zining shaxsiy va kasbiy muammolarini o'rganishdan boshlashi kerak. Mazkur bosqichda o'z-o'zini tashxis etish metod va usullarini tanlashga yordam olish uchun psixolog-mutaxassis katta rol o'ynaydi. O'zi haqidagi dastlabki tasavvurlarni pedagog turli pedagogik-psixologik metodikalarni o'tkazish orqali bilib olishi mumkin.

O'z-o'ziga nisbatan ijobiy motivatsiyani hosil qilish – o'z-o'zini qo'llab-quvvatlash. Ma'lumki, o'z-o'ziga qaraganda boshqalarning ko'nglini olish oson, o'z-o'ziga maslahat berish va uni bajarish murakkab. Savol tug'iladi: qanday qilib inson o'z-o'zini motivlashtirishi mumkin? Agar o'zingni o'zing qo'llab-quvvatlamasang, boshqalardan ijobiy natija kutib bo'lmaydi. O'z-o'zini motivlashtirish harakatga undovchi inson holatini ifoda etadi. O'z-o'zini motivlashtirish uchun vaziyatni tahlil etish lozim. Buning uchun bir varaq qog'oz olinadi va uch qismga bo'linadi. Qog'ozchalarga quyidagi savollar yoziladi: "Ushbu vaziyatda nima yaxshi?", "Ushbu vaziyatda nima yomon?", "Biroq shu sababli men qila olishim mumkin...". Mazkur vaziyatning keyingi rivojini ko'rish, yomon fikr va o'y-xayollardan bartaraf bo'lishga yordam beradi. Shuningdek, terapevtik usul – qog'oz terapiyadan foydalanish mumkin. Salbiy o'y-fikrlarni qog'ozga yozish orqali inson yomon o'y-xayollardan o'zini ozod qiladi.

Jozibadorlik – ijobiy qiyofani yaratish. Mohiyatiga ko'ra imij – bu o'z-o'zini namoyon etish, obrazning mohiyatini tavsif etishda namoyon bo'ladigan uning tashqi jihat. Bunda muhim o'rinni samarali imijni yaratish egallashi zarur. Agar inson o'zining kiyimi, pardosi, mimikasi orqali o'zining imijini yaratsa, ma'lum vaqt o'tganidan keyin uning haqiqiy tashqi jihatdan namoyon bo'layotganini his qiladi. Mavjud holat imijning yangi detallarini namoyon qilishni taqozo etadi.

Shaxsiy jozibadorlik metodikasi. Yuz – imijning asosiy tarkibiy qismi. Insonning yuz ifodasidagi hissiyot uning tanasidagi libos va aksessuarlaridan ko'proq tassurot qoldiradi. Masalan, ko'zdan ongli ravishda oqilona foydalanish so'zning tinglovchanlik xususiyatini 25 % ga oshiradi, ayniqsa, darsda yangi materialni tushuntirishda yordam berishi

mumkin. Mushaklarni qisqartirish orqali yuzdagi emotsiya va ifodalarni boshqarish uchun feysbilding bilan shug'ullanish lozim: maxsus mashqlar, yuz gimnastikasi, ko'z aerobikasi, turli situativ rollarni o'ynash, videotreninglar.

Xulosa qilib aytganda, shaxsiy-kasbiy imijni shakllantirish o'qituvchi mahoratining muhim tarkibiy qismidir. O'z-o'zini namoyon etish strategiya va usullarini tanlay olish pedagogik faoliyat va pedagogik muloqot jarayoniga samarali ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ta'lim muassasasi psixologi zamonaviy tendensiyalar va imijeologiyaning yutuqlarini hisobga olgan holda, o'qituvchi imijini shakllantirish yuzasidan zaruriy maslahatlarni berib borishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти: пед. фан. док. дисс. – Тошкент, 2007. – 305 б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 362 б.
3. Кондратьев Э.В., Абрамов Р.Н. Связи с общественностью. М.: Академический Проект, 2005. – 126 с.
4. Богданов Е.Н., Зазыгин В.Г. Психологические основы «Паблик рилейнз». 2-е изд. – СПб, 2004. – 36 с.
5. Комаровский В.С. «Государственная служба и СМИ». – Воронеж: Издательство им. Е.А. Болховитинова, 2003. – 257 с.
6. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Краткий психологический словарь. – М.: Политиздат, 1991. – 494 с.
7. Калужный А.А. Психология формирования имиджа учителя. – М.: ВЛАДОС, 2004. – 222 с.
8. Костенко Е.П. Акмеологическая концепция развития имиджа политика: дисс. ... док.псих.наук. – М., 2008. – 267 с.

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagogik imiji va uning o'ziga xosliklari, o'qituvchi imijini shakllantirishga doir turli yondashuvlar tahlil etilgan hamda samarali usullari bayon etilgan.

Tayanch so'zlar: imij, vosita, usul, o'qituvchi imiji, shaxsiy imij, akmeologiya, jozibadorlik.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогический имидж и его особенности, различные подходы к формированию имиджа учителя, описываются эффективные методы.

Ключевые слова: имидж, инструмент, метод, образ учителя, имидж личности, акмеология, привлекательность.

Abstract. This article analyzes the pedagogical image and its features, various approaches to forming the image of a teacher, and describes effective methods.

Key words: image, tool, method, teacher image, personality image, acmeology, attractiveness.

HAYALLARDA TUWIWDAN KEYINGI DEPRESSIYANIN SEBEP HAM AQIBETLERIN ILIMIY PSIXOLOGIYALIQ KOZQARASTAN UYRENIW

Asamatdinova J., Perdebaeva M. B.

Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti

Analıq - insan ómirindegi eń áhmiyetli basqışlardan biri bolıp, ol tek ǵana quwanış emes, al úlken juwapkershilikte alıp keledi. Biraq kóplegen hayallar ushın tuwıwdan keyingi dáwir tek ǵana baxıt hám jıllı sezimler menen sheklenip qalmaydı. Ásirese, bul dáwirde hayal organizminde júz berip atırǵan ózgerisler, fizikalıq hám ruwxıy sharshaw, jańa turmıs tárizi menen baylanıslı qıyınshılıqlar geyde tuwıwdan keyingi depressiyaǵa sebep bolwı múmkin. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoevniń atap ótkenindey, "Jer júzindegi qaysı bir jámiyetniń mádeniy dárejesi onıń hayallarǵa bolǵan múnásibeti menen belgilenedi" solay eken, hayal-qızlarǵa búgingi kúnde berilip atırǵan itibar, olardıń fizikalıq salamatlıǵı menen bir qatarda ruwxıy salamatlıǵında ayırıqsha itibar qaratıw dáwir talabı bolmaqta. Tuwıwdan keyingi depressiya (TKD) - bul jańa bosanǵan analar arasında keń tarqalǵan ruwxıy jaǵday bolıp, ol tuwıwdan keyingi birinshi hápte yamasa aylar dawamında júz beriwı múmkin. Dúnya boylap hár 10 hayaldıń bir-ekewi usı jaǵdayǵa dus keledi. Ayırım jaǵdaylarda bolsa bul kórsetkish bunnanda joqarı bolıwı múmkin. Biraq, ruwxıy salamatlıq mashqalalarına jeterli itibar berilmegeni sebepli TKD kóbinese óz waqtında anıqlanbaydı hám emlenbeydi. Sol sebepli, bul temanı ashıq talqılaw hám onıń sebeplerin túsindiriw júdá áhmiyetli.

Tuwıwdan keyingi depressiya (TKD) - jańa ana bolǵan hayallarda ushırasatuǵın ruwxıy jaǵday bolıp, ol gormonal ózgerisler, fizikalıq sharshaw, ruwxıy basım hám basqa túrli faktorlar nátiyjesinde kelip shıǵadı. Usı maqalada TKD sebeplerin tolıǵıraq talqılaymız. Demek joqarıda kórsetip ótkenimizdey, tuwıwdan keyin hayal organizminde júdá úlken gormonal ózgerisler júz beredi. Bul gormonlar dárejesindegi ózgerisler TKD rawajlanıwına tikkeley tásir etedi: hámiledarlıq dáwirinde estrogen hám progesteron dárejesi joqarı boladı, bul gormonlar keypiyat turaqlılıǵın saqlawǵa járdem beredi [3;65]. Tuwıwdan keyin bolsa olardıń muǵdarı júdá tez kemeyip ketedi. Bul bolsa keypiyat túskenligi, motivaciyanıń tómenlewi hám biypárwalıq sezimin keltirip shıǵarıwı múmkin. Tuwıwdan keyin organizmde stress dárejesi artıp, kortizol islep shıǵarılwı artıwı múmkin. Bul hayaldıń ózin turaqlı táshwısh, qorqıw yamasa turaqsız seziniwine sebep boladı. Oksitocin "muhabbat hám qarım qatnas" gormonı bolıp, emiziw procesinde ajıraladı. Biraq, ayırım hayallarda bul gormon jeterli dárejede ajıralıp shıǵpawı yamasa onıń islew mexanizmi buzılıwı múmkin. Bul bolsa analıq seziminiń tómenligi hám bala menen baylanıswı qıyınshılıǵına alıp keliwı múmkin. Ayırım hayallarda tuwıwdan keyin qalqan tárizli bez gormonlarınıń uyǵınlıǵı buzıladı. Gipotireoz (qalqantárizli bez xızmetiniń páseyiwı) depressiya belgileri, sharshaw hám keypiyatnıń tómenlewine alıp keliwı múmkin.

Tuwıwdan keyin hayal organizmi awır tikleniw procesinen ótedi. Bul dáwirde tómenдеgi fizikalıq faktorlar TKD rawajlanıwına sebep bolıwı múmkin: turaqlı uyqısızlıq hám bul jańa tuwılǵan náresteniń kútimi kúni-túni dawam etedi. Tuwıwdan keyingi dáslepki háptelerde kópshilik analar tünde 2-3 saattan artıq uyıqlamaydı. Turaqlı uyqısızlıq bolsa miydiń normal islewine kesent etip, depressiya simptomların kúsheytıwı múmkin. Organizmniń tikleniwı ushın jeterli waqt joqlıǵı-hayal organizmi tuwıwdan keyin tikleniw ushın waqt hám resurslarǵa mıtáj boladı. Biraq, bala tárbıyası hám úy jumsları sebepli kóp hayal-qızlar óz salamatlıǵına itibar bere almaydı. Nátiyjede immunitet tómenleydi, fizikalıq jaǵday jamanlasadı hám ruwxıy túskenlik kúsheydi; xirurgiyalıq jol menen tuwıw (keser kesiw) yamasa tuwıwdıń awır ótiwı. Awır tuwıw yamasa operaciya arqalı dúnyaǵa kelgen bala ananıń fizikalıq tikleniw procesin

uzağıraq sozadı. Bunday jaǵdaylarda sharshaw hám awırıw sezimi uzaq dawam etip, hayaldıń ruwxıy jaǵdayına unamsız tásir etedi.

Ruwxıy basımda TKDnıń eń tiykarǵı sebeplerinen biri. Bul faktor tómendegi kórinislerde kórinıwi múmkin: analıq juwapkershiligi menen baylanıslı táshwishler - jańa ana bolıw kóplegen hayallar ushın úlken sınaq. "Men jaqsı ana bola alamanba?" yamasa "Balamdı durıs kútip atırmanba?" sıyaqlı sorawlar hayalda turaqlı táshwish tuwdırıwı múmkin. Ayırım hayallar tuwıw procesinde shok yamasa awır stress jaǵdayın bastan keshiredi. Eger tuwıw qıyın ótken bolsa yamasa shıpakerlerdiń múnásibeti unamsız bolsa, bul jaǵday posttravmatikalıq stress sindromına alıp keliwi múmkin. Ilimiy izertlewler analizi sonı kórsetedi, tuwıwdan keyin hayaldıń ómiri pútkilley ózgeredi. Ol endi kóbirek náreste tárbiyasına baylanıslı bolıp qaladı. Buringı ádetler, jámiyetlik turmıs hám jeke erkinlik sheklenedi. Bul bolsa stress hám túskinlikke sebep bolıwı múmkin. Hayaldıń átirapındaǵı ortalıq TKD rawajlanıwında úlken rol oynadı, máselen ómirlik jo lıdasınıń itibarsızlıǵı, eger hayaldıń ómirlik joldası oǵan jeterli itibar bermese, ol ózin jalǵız seziniwi múmkin. Er hám hayal arasındǵı qarım-qatnas jeterli bolmasa, TKD qáwpi artadı. Jaqınları tárepinen túsinbewshilik yaǵnıy ayırım jaǵdaylarda átiraptaǵılar TKDnı "ózińdi bas," "hámme ana bolıp atırǵo" dep mensinbewi múmkin. Bul bolsa hayalda ózin túsiniksiz hám járdemge mútaj seziniwine alıp keledi. Eger hayal jaqınlarınan uzaqta yamasa jalǵız bolsa, bul onıń ruwxıy jaǵdayına unamsız tásir etedi. Ásirese, sociallıq sheńberi tar bolsa, ol depressiyaǵa túsiw itimalı joqarı boladı. Bul ómirindegi aldınǵı psixikalıq mashqalalarǵa yaǵnıy depressiya tariyxında baylanıslı bolıwı múmkin. Eger hayal aldın depressiya yamasa ruwxıy mashqalalar menen gúresken bolsa, tuwıwdan keyin bul jaǵday jáne qaytalanıw itimalı joqarı. Sonday-aq, finanslıq- turmıslıq qıyınshılıqlar nátiyjesinde júz beriwi múmkin. Máselen, bala dúnyaǵa kelgen soń shańaraqlıq qárejetler keskin artadı, bul bolsa hayal adamda finanslıq qáweterleniwdi kúsheytip, stress keltirip shıǵarıwı múmkin. Jańa tuwılǵan náreste menen baylanıslı qárejetler, shańaraq byudjetindegi ózgerisler hám keleshek ushın táshwishleniw hayal adamda qosımsha stress keltirip shıǵarıwı múmkin. Eger hayal óziniń ekonomikalıq jaǵdayınan qáweterlense, bul onıń ruwxıy salamatlıǵına unamsız tásir etedi.

Alım Z.Ibodullaevtiń izertlewlerine kóre ayırım hayallarda tuwıwdan keyin túrli ruwxıy-emocional buzılıwlar júz beredi. Átiraptaǵılardıń jaqsı múnásibetine qaramastan, tuwǵan hayaldıń keypiyatı keskin ózgeriwi múmkin. Ásirese, sebepsiz ashıwshaqlıq, tez ókpelew, jılaw, hawlıǵıw, qáweterleniw, uyqı buzılıwı sıyaqlı belgiler kóp baqlanadı hám olar hesh qanday medicinalıq-psixologiyalıq járdemsiz ótip ketiwide múmkin. Bul jaǵdaylar, ásirese birinshi ret tuwǵan hayallarda kóp baqlanadı hám sharshaw menen kórinedi. Bunday jaǵdayda ómirlik joldası, ata-anası hám basqa jaqınlarınıń úlken itibarı, miyrim-shápááti bul ruwxıy ózgerislerdi tezirek saplastırwǵa járdem beredi. Qanıgelderdiń pikirinshe, tuwıwdan keyingi bunday psixoemocional buzılıwlar derlik 20% quraydı hám bir ayǵa shekem sozılıwı múmkin [1;377]. Ásirese, bala shala tuwılsa, onda nuqsanlar anıqlansa, ruwxıy buzılıwlar kúsheydi. Kópshilik jaǵdaylarda tuwıwdan aldınǵı qáweter tuwıwdan keyinde saqlanıp qaladı. Sol sebepli rawajlanǵan ellerde tuwıwdan aldın hayal-qızlardı klinikalıq psixolog tekseriwinen ótkeriw diagnostika standartına kirgizilgen. Tuwǵan hayaldıń átirapında unamsız ortalıq jaratılса, ruwxıy-emocional buzılıwlar kúsheyip, awır depressiyaǵa ótiw qáwpi bar. Tuwıwdan keyin óz perzentinen waz keshiw yamasa óz janına qastıyanlıq etiw jaǵdayları sol sebepli júz beriwi múmkin. Psixikalıq-emocional buzılıwlar ishinde tuwıwdan keyin baqlanatuǵın depressiya ayrıqsha orındı iyeleydi hám bunda, álbette, medicina psixologınıń járdemi kerek boladı [1;377]. Hayaldıń ózi bul jaǵdaydan shıǵa almay qalıwı múmkin. Tuwıw menen baylanıslı depressiya, ásirese, bala óli yamasa qandayda bir nuqsan menen tuwılǵan jaǵdayda kóp ushırasadı. Bala tiri tuwılǵanda baqlanatuǵın depressiyanıń tiykarǵı belgilerinen biri - bul óz balası hám kúyewine qızıǵıwshılıqtıń sóniwi. Bunday jaǵdayda balanı emiziw zárúrligin jaqınları hayaldan jalbarınıp soraydı. Ana bolsa jılap atırǵan balaǵa itibarsız boladı, náresteni onıń qushaǵına alıp barsa, qolına almaydı, qolına berse iyerip jiberedi, ózide jılap beredi. Geyde bolsa kózine jas kelmeydi, balasına yamasa dógeregindegilerge teris burılıp jatıp aladı. Kópshilik jaǵdaylarda depressiya qorqıw, qáweter, hár túrli dárejede belgilengen vegetativ hám somatikalıq buzılıwlar menen kórinedi. Ásirese jasırınǵan depressiyanıń tuwıwdan keyin payda bolıwı shıpaker ushında úlken diagnostikalıq qıyınshılıq tuwdıradı. Jasırınǵan depressiya túrli somatikalıq kesellikler yamasa sindromlar kórinisinde kórinedi. Sonıń ushın jasırınǵan depressiyanı durıs anıqlaw hám medicinalıq hám psixologiyalıq tekseriwler ótkeriwdi talap etedi. Jasırınǵan depressiyada somatikalıq buzılıwlar subyektiv bolıp, obyektiv tekseriwlerde tastıyqlanbaydı. Tuwıwdan keyin baqlanatuǵın qáweterli-depressiv buzılıwları emlewde zamanagóy antidepressantlardan keń paydalanıladı[1;378]. Biraq ruwxıy keselliklerdi usı dáriler menen emlewde olardı emiziwshi hayalǵa qarsılıq etiwshi táreplerin, nárestege kerı tásirleri hám ruwxıy buzılıwdıń awırılıq dárejesin itibarǵa alıw kerek. Tuwıwdan keyin rawajlanıwı múmkin bolǵan qáweterli-depressiv buzılıwlarıń aldın alıw júdá áhmiyetli. Ilimiy talqılawlardan sonday pikir-juwmaqlarǵa kelemiz hár bir hámiledar hayalǵa "Medicinalıq-psixologiyalıq anketa" toltırılıwı hám medicinalıq psixolog olardı qadaǵalawǵa alıwı zárúr. Sebebi endi rawajlanıp atırǵan depressiyanıń jasırın belgilerin tek ǵana medicinalıq psixolog anıqlay aladı hám olardı óz waqtında psixoterapiyalıq jollar menen saplastıradı.

Tuwıwdan keyingi depressiyanı qalay emlew kerekligi óz waqtında anıqlanbasa, bul tómendegi aqibetlerdiń rawajlanıwına alıp keliwi múmkin; depressiyanıń kúsheyiwı hám uzaq waqt dawam etiwı; óz janına qast etiwge urınıwlar; sociallıq aqibetler, sol qatarda shańaraqtıń buzılıwı yáki baladan waz keshiw.

Keleshekte tuwıwdan keyingi depressiyadan shıǵıw mashqalasına dus kelmew ushın tómendegi profilaktikalıq ilajlardı kóriw usınıs etiledi: tuwıwdan keyingi depressiyanı óz waqtında diagnozlaw hám dawalaw; tuwıw procesine puxta tayarlanıw hám hámledarlıqtı rejelestiriw; hámledarlıq waqtında tájriybeli psixologiyalıq járdem alıw.

Demek psixolog-izertlewshiler kóz qarasında tuwıwdan keyingi depressiya awır mashqala bolıp, onı itibarsız qaldırıw múmkin emes. Bul process tábiyiy jaǵay bolsada, onıń menen jalǵız gúresiw anaǵa qıyınshılıq tuwdıradı. Sol sebepli, jaqınları hám jámiyet tárepinen analarǵa jeterli itibar hám qollap-quwatlaw kórsetiliwi zárúr. Eger hayal ózin

turaqlı tўskın, biypārwa yamasa qāweterli sezse, qānigege mūrājat etiwden tartınbawı kerek. Sebebi salamat ana - salamat bala hām baxıtlı shańaraq girewi. Alımlar pikirlerine tayanğan halda, analarğa depressiyadan shıǵıw ushın ruwxıy járdem beriliwi, eger zárúr bolsa perzentiniń densawlıǵına tásir etpeytuǵın tınıshlandırıwshı dári preparatları yamasa psixolog járdemi kórsetiliwi kerek degen sheshimge kelemiz [3;176]. Ananın ózin tiklep alıwı ushın shańaraqta qolaylı sharayát, tınıshlıqtı támiyinlep beriw zárúr. Bunda álbette perzent tárbiyasında ómirlik joldasınıń járdemi kerek.

Demek, depressiya awır kesellik bolıp, nawqastı emlew tek ǵana psixoterapiya hām antidepressiv terapiyadan ibarat bolmawı kerek. Emlew procesinde psixoterapiya, farmakoterapiya, muzıka terapiya, fizioterapiya, refleksoterapiya, logoterapiya, gelioterapiya, talassoterapiya, sociallıq terapiya, sport yamasa fizikalıq terapiya sıyaqlı emlew-reabilitaciyalaw usıllarınan ónimli paydalanıw zárúr boladı. Keminde tómendegi 4 túrli emlew usılın álbette qollanıw zárúr: 1) psixoterapiya; 2) farmakoterapiya; 3) muzika terapiyası; 4) sport yamasa fizioterapiya. Hár qanday depressiyada emlew procesi psixoterapiya menen baslanıwı hām psixoterapiya menen tamamlanıwı kerek. Farmakoterapiyadan aldın ótkizilgen psixoterapiya emlew procesin jeńillestirse, keyin ótkizilgen psixoterapiya depressiya qaytalanıwınıń aldın aladı. Psixoterapiya, ásirese, depressiyanıń jeńil hām orta dárejedege túrlerinde júdá nátiyjeli. Tuwrı tańlangan psixoterapiya járdeminde kópshilik jaǵdaylarda nawqasqa antidepressant usınıs etpesten-aq onı depressiyadan shıǵarıw múmkin. Búgingi kúnde nawqaslardı emlew procesinde qollanılatuǵın psixoterapiyalıq usıllar júdá kóp bolıp, olardıń ayırımlarına toqtalıp ótemiz.

Kognitiv psixoterapiya yamasa kognitiv terapiya (ingl. cognitive therapy), bul baǵdar tiykarın salıwshı - amerikalı ataqlı psixoterapevt Aaron Bek (1921-jılda tuwılǵan). Bul usıldı Aaron Bek depressiyanı emlewde keńnen qollanadı hām joqarı nátiyjege erisedi. Kognitiv psixoterapevtler pikirinshe, nevroz, depressiya hām fobiya tiykarında miyge orınasqan naduris pikirler hām olarǵa iseniw jatadı. Ózine, basqalarǵa hām jámiyette júz berip atırǵan waqıyalarǵa jaman qatnastı qalıplestirgen usı stereotip ideyalar nawqastıń minez-qulqın, turmıs tárizin, adamlarǵa hām jámiyetke bolǵan múnásibetin ózgertip jiberedi. Nawqastı azaplap atırǵan kesellik belgilerinen qutılıw ushın miyine orınasıp alǵan azaplı ideya hām pikirlerden qutılıwı kerek. Bul wazıypanı kognitiv psixoterapevt ámelge asıradı. Kognitiv psixoterapevt nawqas penen islesiw procesinde onı sol waqıtta qıynap atırǵan azaplı pikirleri, sezimleri, fantaziyaları, tilekleri hām orınlanbay atırǵan árman-úmitlerin bilip, durıs emes kózqarasların sol kúnnen baslap jeńiw hām ózine isenim sezimin nawqastıń miyine sińdirip baradı. Psixoterapiyalıq sáwbetler arasında erisilgen jetiskenlikler talqılanadı hām ele miydi tárk etpey atırǵan azaplı pikirlerden tazalap, olardıń ornın jańa niyet hām ideyalar menen toltırıp barıladı.

1955-jılı Albert Ellis racional-emotiv terapiya teoriyasın alǵa súrdi. Bul teoriyanıń tiykarǵı mazmunında insannıń ózi, basqalar hām jámiyet haqqındaǵı pikirlerin ózgertiwge qaratılǵan. Bul teoriya boyınsha depressiya, qāweter, ayıpkerlik sezimi hām sol sıyaqlı basqa psixologiyalıq mashqalalar ruwxıy jaraqatlandırıwshı faktorlar hām jaǵdaylar sebepli emes, al insannıń usı faktorlar hām jaǵdaylarǵa jeke múnásibeti hām kózqarasları sebepli júzege keledi.

Ellistiń pikirinshe, tómendegi 3 qaǵıydaǵa qatań ámel etiwge umtılıw adamdı bārqulla qāweterge saladı: 1) ózine úzliksiz talap qoya beriw ("men onday bolıwıń kerek, bunday bolıwıń kerek"); 2) basqalardıń ogan úzliksiz talap qoya beriw ("sen onday bolıwıń kerek, bunday bolıwıń kerek"); 3) onıń basqalarǵa úzliksiz talap qoya beriw ("adamlar onday bolıwı kerek, bunday bolıwı kerek"). Mine usı úsh "kerek" principi - qāweter hām depressiya deregi esaplanadı. Racional-emotiv terapiya ózi haqqında insannıń miyine orınasıp qalǵan stereotip pikirlerden onı azat etiw hām sol sebepli ózgergen minez-qulıqlardı korrekciyalawǵa qaratılǵan. Racional-emotiv terapiya usılındada kognitiv-bixevioral terapiyadaǵı sıyaqlı pikir hām minez-qulqı parallel túrde korrekciyalanıp barıladı.

Bul maǵlıwmatlardı tek ǵana qānige emes, al hár bir insan biliwi shart bolıp esaplanadı. Sebebi biz úyrenip atırǵan mashqalanıń belgili bir sheshimlerine hūkimetimiz tárepinen alıp barılıp atırǵan analar hām balalardı sociallıq qorǵawǵa baǵıshlangan qararlar hām ilajlar xızmet etpekte. Kórilip atırǵan ilajlardıń barlıǵı elimizde insan qādir-qımbatına, onıń salamatlıǵına, ásirese, analar hām balalardıń salamatlıǵına ayırıqsha itibar qaratılıp atırǵanınan derek beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentini Qarori «Sog'lom ona va bola yili» davlat dasturi to'g'risida (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2016-y., 7-son, 62-modda). www.dd.gov.uz; www.uza.uz; www.norma.uz; www.dedale.ru
2. Z. Ibodullayev. Tibbiyot psixologiyasi. Toshkent. (2019)
3. Julie S. Moldenhauer, MD, Children's Hospital of Philadelphia, Last full review/revision June 2018 by Julie S. Moldenhauer, MD. www.msmanuals.com
4. Edward H. Hagen, Depression as bargaining: the case postpartum , Evolution and Human Behavior, Innovationskolleg Theoretische Biologie Humboldt-Universität zu Berlin Invalidenstraße 43 10115 Berlin, Germany, 2000. –B.2
5. Edward H. Hagen, Depression as bargaining: the case postpartum , Evolution and Human Behavior, Innovationskolleg Theoretische Biologie Humboldt-Universität zu Berlin Invalidenstraße 43 10115 Berlin, Germany, 2000. –B.3
6. Julie S. Moldenhauer, MD, Children's Hospital of Philadelphia, Last full review/revision June 2018 by Julie S. Moldenhauer, MD. www.msmanuals.com

Annotatsiya: Bul maqalada hayallardaǵı tuwıwdan keyin baqlanatuǵın depressiyanıń sebepleri, onıń ana hām bala shaxsına tásiiri, profilaktikalıq ilajlar hām dawalawshı psixoterapiyalıq usıllar haqqında túsiniq berilgen

Tayanış túsiniqler: stress, emocional zorıǵıw, depressiya, nevroz, ayıpkerlik sezimi, hāmiledarlıq, tuwıwdan keyingi dáwir.

Аннотация: В данной статье дается представление о послеродовой депрессии у женщин и ее причинах, влиянии депрессии на личность матери и ребенка, профилактических мерах и лечебных психотерапевтических методах

Ключевые слова: стресс, эмоциональное напряжение, депрессия, невроз, чувство вины, беременность, послеродовой период.

Annotation: This article provides an understanding of postpartum depression in women and its causes, the impact of depression on the personality of mother and child, preventive measures, and therapeutic psychotherapeutic methods

Key words: stress, emotional stress, depression, neurosis, guilt, pregnancy, postpartum period.

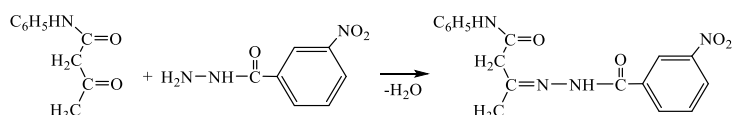
ATSETOATSETANILIDNING *m*-NITROBENZOILGIDRAZONI VA Cu(II) KOMPLEKSINING TERMIK TAHLILI

Umarov B. B., Abduraxmonov S. F., Sattorova S. Z., Xudoyorova E. A.

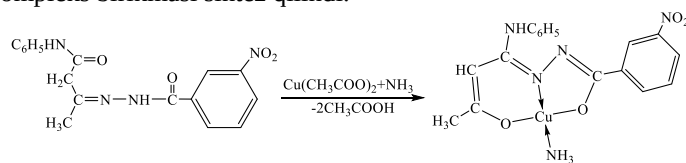
Buxoro davlat universiteti

Termik tahlil usullari (TGA, DTA, DSC) moddalarning harorat ta'sirida yuz beradigan fizik-kimyoviy o'zgarishlarini aniqlashda keng qo'llaniladi. TGA (termogravimetrik analiz) modda massasining harorat ortishi bilan o'zgarishini o'lchaydi va parchalanish bosqichlarini ko'rsatadi. DTA (differensial termik analiz) jarayonda sodir bo'ladigan ekzotermik va endotermik effektlarni aniqlaydi. DSC (differensial skanerlovchi kalorimetriya) esa issiqlik oqimining o'zgarishiga asoslanib, moddaning fazaviy o'tishlarini, suyuqlanish haroratlarini va entalpiya o'zgarishlarini baholaydi[1]. Koordinatsion birikmalarning termik xossalari ligandlarning tabiatiga, metall ionining valentligiga hamda markaziy atomning koordinatsion soniga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun atsetoatsetanilid *m*-nitrobenzoilgidrazoni (H_2L) va u asosida olingan Cu(II) kompleksi ($CuL \cdot NH_3$) o'rtasidagi termik farqlarni aniqlash ularning tuzilish xususiyatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi[2,3].

So'nggi yillarda gidrazon hosilalari va ularning metall komplekslari organik sintezi, biologik faol moddalar va koordinatsion kimyo sohalarida keng o'rganilmoqda. Gidrazonlar o'z tarkibidagi $-C=O$ va $-NH-N=$ guruhlarini orqali metall ionlari bilan kuchli koordinatsion bog' hosil qila oladi. Bunday komplekslar yuqori termik barqarorlik, katalitik va biologik faollik xususiyatlariga ega[4]. Atsetoatsetanilidning *m*-nitrobenzoilgidrazoni tarkibida ham ushbu guruhlar mavjud bo'lib, elektronoakseptor xususiyatga ega nitro guruh ($-NO_2$) tufayli gidrazonning metall ionlari bilan bog'lanish jarayonida o'ziga xos konformatsion o'zgarishlar kuzatiladi. Shu sababli tahlil usullari orqali ularning termik barqarorligini, termik tuzilish va bog'lanish xususiyatlarini baholash muhim ilmiy ahamiyatga ega[5,6]. Atsetoatsetanilidning *m*-nitrobenzoilgidrazon bilan kondensatlanishidan atsetoatsetanilidning *m*-nitrobenzoilgidrazoni olindi.

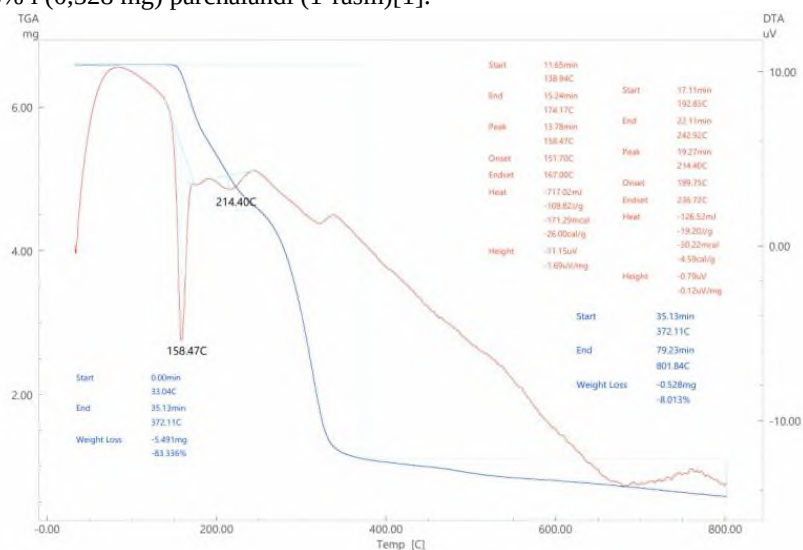

Shu gidrazonning $Cu(CH_3COO)_2$ ning ammiakli suvli aralashmadagi eritmasi bilan 1:1 mol nisbatda reaksiyasi natijasida $[Cu(C_{17}H_{17}N_5O_4)]$ kompleks birikmasi sintez qilindi.

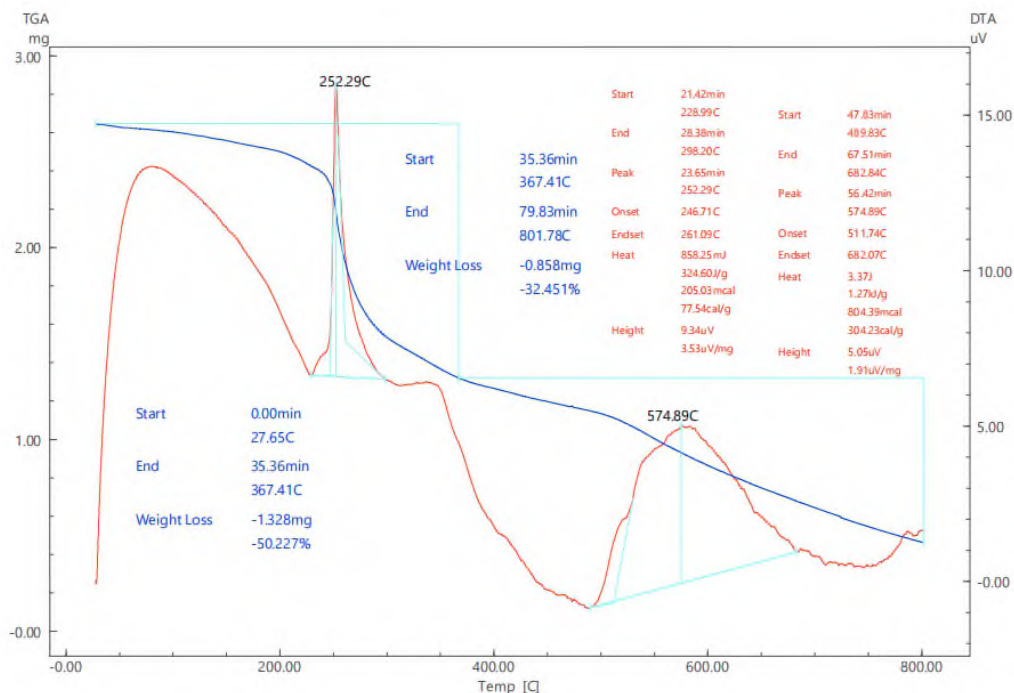
Sintez qilingan H_2L va u asosida olingan $CuL \cdot NH_3$ kompleksining termik barqarorligi tahlil qilish natijalari ularning termik barqarorligida sezilarli farq mavjudligini ko'rsatadi. Quyida ularning parchalanish bosqichlari va issiqlik effektlari o'zaro taqqoslab ko'riladi.

H_2L dan namuna uchun 6,01 mg o'lchab olindi. Jarayon boshlanganidan 35,13 minut vaqt o'tib, ya'ni harorat 33,04 °C dan 372,11 °C ga yetganda namunaning massasi 5,491 mg ga kamaydi. Bu umumiy massaning 83,336 % ini tashkil etadi. Ushbu vaqt oralig'ida DTA chiziqlarida 174,17 °C da va 192,83 °C da ikkita endotermik effekt kuzatildi hamda tegishli tartibda 717,02 mJ va 126,52 mJ issiqlik yutildi, endotermik effekt cho'qqisi 158,47 °C va 214,4 °C. Ikkinchi bosqich 35,13 minutdan 79,23 minutgacha davom etdi. Harorat 372,11 °C dan 801,84 °C gacha ko'tarilganda umumiy massaning 8,013% i (0,528 mg) parchalandi (1-rasm)[1].

2-rasm. H_2L ning TGT, DTT, DSC grafiklari.

Tahlil uchun $\text{CuL}\cdot\text{NH}_3$ kompleksidan 2.64 mg olindi va 27.65°C dan 367.41°C ga qadar qizdirildi. Bu vaqtda dastlab namunadan adsorbdialangan suv va gazlarning desorbsiyasi kuzatildi, 252.9 °C da modda suyuqlanadi, keyin esa parchalanishning birinchi bosqichi boshlanadi. Modda 1.328 mg massani yo'qotdi, bu umumiy massaning 50.227 % ni tashkil etdi. Ikkinchi bosqichda modda 367.41°C dan 801.78°C gacha qizdirilganda umumiy massa yo'qotish 0.858 mg (32.451 %) ni tashkil etib bunda koordinatsion bog'larning uzilishi, molekulaning ligand qismida destruksiylar kuzatildi va qolgan qismi parchalanmaydigan noorganik qoldiqlar va CuO ga to'g'ri keldi. Parchalanish jarayonida DTA chizig'ida 228.99 °C dan 298.2 °C gacha oraliqda 1-ekzoeffekt kuzatildi, ekzotermik effekt cho'qqisi 252.29 °C ni tashkil etdi. Ikkinchi ekzoeffekt 489.83 °C dan 682.07 °C oraliqda kuzatildi ekzotermik effect cho'qqisi 574.89 °C bo'lib, shu vaqtda 858.25 mJ va 3.37 J issiqlik ajraldi (2-rasm).

2-rasm. H_2L asosida olingan $\text{CuL}\cdot\text{NH}_3$ kompleksining TGT, DTT, DSC grafiklari.

1-jadval. Tadqiq qilingan namunalarining termik destruksiya bosqichlari parametrlari tahlil ma'lumotlari

Namuna	Harorat oralig'i (bosqichlar bo'yicha), °C	Massaning yo'qotilish miqdori, %	Massaning eng katta yo'qotilish harorati, °C
H_2L	33.04-372.11 372.11-801.84	83.336 8.013	158.47
$\text{CuL}\cdot\text{NH}_3$	27.65-367.41 367.41-801.78	50.227 32.451	252.29

2-jadval. Tadqiq qilingan namunalarining xarakteristik haroratlari va aktivlanish parametrlari bo'yicha termik barqarorligini solishtirma baholash natijalari

Namuna nomi	Xarakteristik harorat, °C			Faollanish energiyasi, kJ/mol	Korrelatsiya koeffitsienti R^2	Termik barqarorlik, °C
	T_{10}	T_{20}	T_{50}			
H_2L	173	203	299	5.813	0.884	158.47
$\text{CuL}\cdot\text{NH}_3$	242	254	366	6.127	0.9348	367.41

Termik tahlil ma'lumotlari *m*-nitrobenzoilgidrazonga nisbatan $[\text{Cu}(\text{L}\cdot\text{NH}_3)]$ kompleksi termik barqaror ekanligini tasdiqlaydi. *m*-Nitrobenzoilgidrazonda massaning eng ko'p yo'qotilishi 158 °C ga to'g'ri kelsa $[\text{CuL}\cdot\text{NH}_3]$ kompleksi birikmasida 252 °C ni tashkil etadi. Bu ma'lumotlar kompleks birikmalarda M-N, M-O bog'larning uzilishi bilan bog'liqdir.

ADABIYOTLAR

1. Термический анализ ацетоацетанилидных ароилгидразонов // Universum: химия и биология : электрон. научн. журн. Сатторова С.З. [и др.]. 2025. 11(137).
2. Vorob'ev N.N., Ivanova E.A. *Thermal Analysis of Hydrazone Metal Complexes*. J. Therm. Anal. Calorim., 2018, 132(2), 789–798.
3. Khudoyberdiev S. et al. Thermal properties of polyelectrolyte complexes of bombyx mori chitosan with collagen //Chemistry and chemical engineering. – 2022. – T. 2022. – №. 1. – С. 5.
4. Sattorova S. Z. et al. Synthesis, Structure, and Properties of Acetoacetanilide Acetylhydrazone //Russian Journal of Organic Chemistry. – 2025. – T. 61. – №. 9. – С. 1626-1632.
5. Сулаймонова З. А., Наврузова М. Б., Чориева С. А. Термическое исследование производных ферроцена //SCIENTIFIC COLLECTION «INTERCONF. – 2021. – №. 45. – С. 473-478.
6. Абдурахмонов С. Ф. и др. Синтез и исследование биядерных комплексов ванадила (II) на основе бис-5-оксипиразолинов //Universum: химия и биология. – 2019. – №. 12 (66). – С. 50-55.

Annotatsiya: Ushbu ishda atsetoatsetanilidning *m*-nitrobenzoilgidrazoni va u asosida Cu(II) kompleks birikmasi sintezi, termik xossalari (TGA, DTA va DSC usullari) muhokama qilindi. Termogravimetrik tahlil natijalariga ko'ra, birikmalarning

parchalanish bosqichlari va ularning termik barqarorligi aniqlandi. TGA asosida moddalarning parchalanish bosqichlari, DTA asosida endo va ekzotermik jarayonlar, hamda DSC natijalariga asoslanib kompleks birikmaning hosil bo'lish energiyalari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari m-nitrobenzoiilgidrazoni asosida olingan Cu(II) kompleks birikmaning termik xossalari o'rganish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: atsetoatsetanilid, m-nitrobenzoiilgidrazid, m-nitrobenzoiilgidrazon, TGA, DTA, DSC, termik barqarorlik.

Термический анализ m-нитробензоилгидразона и комплекса сu(ii) ацетоацетанилида

Аннотация: В данной работе рассмотрены синтез m-нитробензоилгидразона ацетоацетанилида и полученного на его основе комплекса Cu(II), а также их термические свойства, изученные методами TGA, DTA и DSC. Согласно результатам термогравиметрического анализа, были определены стадии разложения соединений и их термическая стабильность. На основе данных TGA установлены этапы разложения веществ, по результатам DTA выявлены эндо- и экзотермические процессы, а анализ DSC позволил определить энергии образования комплексного соединения. Полученные результаты дают возможность всесторонне изучить термические свойства комплекса Cu(II), синтезированного на основе m-нитробензоилгидразона.

Ключевые слова: ацетоацетанилид, m-нитробензоилгидразид, m-нитробензоилгидразон, TGA, DTA, DSC, термическая стабильность.

Thermal analysis of the m-nitrobenzoylhydrazone and the cu(ii) complex of acetoacethanylide

Abstract: This study discusses the synthesis of m-nitrobenzoylhydrazone of acetoacetanilide and the Cu(II) complex compound obtained on its basis, as well as their thermal properties investigated by TGA, DTA, and DSC methods. According to the results of thermogravimetric analysis, the decomposition stages of the compounds and their thermal stability were determined. Based on TGA data, the decomposition steps of the substances were identified; DTA results revealed endothermic and exothermic processes; and DSC analysis allowed the evaluation of the formation energies of the complex compound. The findings provide an opportunity to comprehensively study the thermal properties of the Cu(II) complex synthesized from m-nitrobenzoylhydrazone.

Key words: acetoacetanilide, m-nitrobenzoylhydrazide, m-nitrobenzoylhydrazone, TGA, DTA, DSC, thermal stability.

NAVOIY VILOYATIDA O'RTA MAXSUS VA KASB-HUNAR TA'LIMNING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Jurayeva N. B.

Navoiy innovatsiyalar universiteti

Kirish. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonlari oxirgi yillarda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek: "Muammolarimizning yechimi, savollarimizning javobi — bu ta'lim va tarbiya. Hamma eshiklarni ochadigan kalit ham — faqat ta'lim va tarbiyadir" [1]. Shu nuqtai nazardan, o'rta maxsus va professional ta'lim (OMPT) tizimi iqtisodiyot ehtiyojlariga mos, malakali kadrlarni tayyorlashning asosiy bo'g'ini sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, texnikumlar, kasb-hunar maktablari va kollejlarda o'quv jarayonini mehnat bozori talablariga moslashtirish bo'yicha chuqur islohotlar amalga oshirilmoqda [2]. Navoi viloyati misolida ushbu sohaning rivojlanish dinamikasini o'rganish alohida ahamiyatga ega. Chunki viloyat respublikaning yirik sanoat markazlaridan biri bo'lib, bu yerda ta'lim va ishlab chiqarish o'rtasida uzviy aloqalarni yo'lga qo'yish davlat siyosatida ham belgilangan [3]. 2021–2025 yillar mobaynida Navoiy viloyatida faoliyat yuritayotgan OMPT muassasalari soni, ularga qabul qilinganlar, tahsil olayotganlar, bitiruvchilar va pedagog xodimlar tarkibida sezilarli o'zgarishlar qayd etilgan [5]. Shuningdek, mazkur davrda qabul qilingan davlat dasturlari, Prezident farmonlari, strategik hujjatlar hamda xalqaro standartlarga (xususan, MSKO–2011) moslashuv jarayonlari ushbu o'zgarishlarga bevosita ta'sir ko'rsatgan [4, 6].

Maqolaning asosiy maqsadi — Navoiy viloyatida o'rta maxsus va professional ta'lim tizimidagi rivojlanish tendensiyalarini xalqaro ilmiy tahlil uslublari asosida yoritish, davlat siyosati va hududiy amaliyot o'rtasidagi uzviylikni ko'rsatish hamda sifatni oshirishga doir tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Ushbu tadqiqot quyidagi savollarga javob izlaydi:

1. 2021–2025 yillarda Navoiy viloyatida OMPT tizimida qanday miqdoriy va sifat o'zgarishlari kuzatildi?
2. Davlat siyosati va Prezident nutqlari bilan mazkur sohada hududiy natijalar o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?
3. Xalqaro ta'lim standartlari nuqtai nazaridan tizimni yanada takomillashtirish uchun qanday strategik yo'nalishlar taklif etilishi mumkin?

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda aralash uslubdagi ilmiy tahlil (mixed-method approach) qo'llanildi. Metodologiya quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: Tadqiqotning asosiy statistik bazasini Navoiy viloyati statistika boshqarmasi tomonidan 2025-yil 29-aprelda e'lon qilingan "Navoiy viloyatida o'rta maxsus va professional ta'lim" nomli press-reviz tashkil etadi [5]. Unda 2021/2022 o'quv yilidan 2024/2025 o'quv yiligacha bo'lgan davr mobaynida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha rasmiy ma'lumotlar keltirilgan: faoliyat yuritayotgan ta'lim muassasalari soni (litsey, kollej, texnikum, kasb-hunar maktablari); qabul qilingan o'quvchilar soni; tahsil olayotganlar soni; bitiruvchilar soni; pedagog xodimlar soni (o'rindoshlarsiz); shahar va tumanlar kesimidagi taqsimot.

Qo'shimcha sifatida quyidagi manbalardan ham foydalanildi:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning ta'lim tizimini isloh qilishga oid nutqlari va chiqishlari [1–3],
- "O'zbekiston Respublikasida milliy malaka tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PQ–345-son qarori (2024-yil 31-oktabr) [4],
- Xalqaro ta'lim tasnifi — MSKO–2011 standarti bo'yicha metodik hujjatlar [6],
- Ilmiy-analitik maqolalar va hukumat portallari materiallari (yuz.uz, insonhuquqlari.uz va boshqalar) [7–8].

Tadqiqotda quyidagi ilmiy tahlil usullari qo'llanildi:

Dinamik qatorlar tahlili — 2021–2025 yillar davomida ta'lim muassasalari soni, qabul qilinganlar, tahsil olayotganlar, bitiruvchilar va pedagoglar tarkibidagi o'zgarishlar bo'yicha o'sish yoki kamayish tendensiyalari hisoblab chiqildi [5]. Foizli o'zgarishlar — har bir ko'rsatkich bo'yicha bazaviy (2021/2022) yilga nisbatan foizli o'sish yoki pasayish darajasi aniqlanib, yillik dinamik ko'rsatkichlar yaratildi. Normativ-siyosiy tahlil — Prezident nutqlari va strategik hujjatlarda ko'tarilgan ta'lim islohotlari yo'nalishlari bilan statistik natijalar o'zaro solishtirildi, bu orqali davlat siyosati va hududiy amaliyot o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatildi [1, 4].

Xalqaro standartlar bilan taqqoslash — ta'lim tizimining tasnifi va bosqichlari MSKO–2011 xalqaro klassifikatori bilan solishtirildi, bu esa tizimning moslashuv darajasini aniqlash imkonini berdi [6].

Natijalar. 2021–2025 yillar davomida Navoiy viloyatida faoliyat yuritayotgan o'rta maxsus va professional ta'lim muassasalari sonida sezilarli o'zgarishlar qayd etildi. 2024/2025 o'quv yili boshida bunday muassasalar umumiy soni 30 taga yetgan bo'lib, bu 2021/2022 o'quv yiliga nisbatan 3,4 % ga ko'paygan [5].

Shu jumladan: - Akademik litseylar soni 3 ta bo'lib, 2021-yildan buyon o'zgarmagan;

- Kasb-hunar maktablari soni 11 ta — ham o'zgarishsiz qolgan;

- Kollejlar soni 4 tadan 3 taga kamaygan (25 % kamayish);

- Texnikumlar soni esa 11 tadan 13 taga oshgan (18,2 % o'sish) [5].

Bu o'zgarishlar viloyatda o'rta maxsus ta'limdan ko'ra professional yo'nalishdagi texnikum tarmog'ini kengaytirishga e'tibor kuchayganini ko'rsatadi. Akademik litseylar tarmog'i esa asosan markazlashgan holda Navoiy shahrida joylashgan.

Qabul ko'rsatkichlari bo'yicha ma'lumotlar viloyatda ta'lim tizimining real yuklamasi va yoshlar qamrovini aks ettiradi. 2024/2025 o'quv yili boshida qabul qilinganlar soni quyidagicha bo'lgan:

- Akademik litseylar — 628 nafar, deyarli barqaror;

- Kasb-hunar maktablari — 3,5 ming nafar (2021-yildagi 3,4 ming nafarga nisbatan 2,9 % o'sish);

- Kollejlar — 0,3 ming nafar (70 % kamayish);

- Texnikumlar — 2,0 ming nafar (41,2 % kamayish) [5].

Bu natijalar texnikum va kollejlar bo'yicha qabul ko'rsatkichlarida sezilarli pasayish borligini ko'rsatmoqda. Bu holat ayrim yo'nalishlarda qabul kvotalarining optimallashtirilishi va ta'lim tizimini qayta tuzish jarayonlari bilan izohlanadi.

Tahsil olayotgan o'quvchilar soni 2024/2025 o'quv yili boshida 13,3 ming nafarni tashkil etib, 2021-yilga nisbatan 2,6 ming nafarga (16,4 %) kamaygan [5]. Ta'lim shakllari bo'yicha ko'rsatkichlar quyidagicha:

- Akademik litseylar — 1,2 ming nafar (14,3 % kamayish),

- Kasb-hunar maktablari — 6,8 ming nafar (11,5 % o'sish),

- Kollejlar — 0,6 ming nafar (64,7 % kamayish),

- Texnikumlar — 4,7 ming nafar (2,0 ming nafarga kamayish) [5].

Bu raqamlar kasb-hunar maktablariga bo'lgan talab oshib borayotganini, ammo texnikum va kollejlar segmentida pasayish tendensiyasi mavjudligini ko'rsatmoqda. Shuningdek, o'quvchilarning katta qismi Navoiy shahri va yirik sanoat markazlarida to'plangan.

2024-yilda OMPT tizimi bo'yicha jami bitiruvchilar soni 7,5 ming nafarni tashkil etgan bo'lib, bu 2021-yilga nisbatan 8,3 barobarga oshgan [5]. Segmentlar bo'yicha:

-Kasb-hunar maktablari — 3,2 ming nafar (asosiy o'sish manbai),

- Kollejlar — 0,3 ming nafar (4 barobar o'sish),

- Texnikumlar — 3,1 ming nafar (16,5 barobar o'sish),

-Akademik litseylar — barqaror ko'rsatkich (~0,6 ming).

Bu natijalar Navoiy viloyatida ayniqsa texnikumlar tarmog'ida bitiruvchilar sonining keskin oshgani, ya'ni tizimning ishlab chiqarish sektori bilan yaqinlashayotganini bildiradi.

2024/2025 o'quv yili boshida viloyatdagi pedagog xodimlar (o'rindoshlarsiz) soni 956 nafarni tashkil etib, bu 2021-yilga nisbatan 32,8 % ga ko'paygan [5]. Segmentlar bo'yicha:

- Akademik litseylar — 127 nafar (+6,7 %),

- Kasb-hunar maktablari — 460 nafar (+67,3 %),

- Kollejlar — 44 nafar (-47,0 %),

- Texnikumlar — 325 nafar (+33,7 %). Eng ko'p pedagog xodimlar kasb-hunar maktablari va texnikumlarda jamlangan bo'lib, bu tizimning professional yo'nalishga qayta yo'naltirilayotganini ko'rsatadi. Kollejlardagi keskin kamayish ularning strukturaviy qayta tashkil etilishi bilan bog'liq.

Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, akademik litseylarning barchasi Navoiy shahrida joylashgan, kasb-hunar maktablari esa Qiziltepa va Nurota tumanlarida nisbatan ko'proq. Texnikumlar Navoiy shahri, Zarafshon, Karmana va Xatirchida yuqori konsentratsiyaga ega [5]. Bu holat viloyat markazlari va tumanlari o'rtasida ta'lim imkoniyatlari bo'yicha nomutanosiblik mavjudligini ko'rsatadi. Ayni paytda kasb-hunar maktablarining geografik taqsimoti ko'proq aholining ta'limga kirish imkoniyatini oshirayotganini ta'kidlash lozim.

Muhokama. 2021–2025 yillar davomida Navoiy viloyatida o'rta maxsus va professional ta'lim tizimi miqyosida qayd etilgan o'zgarishlar davlat siyosatida belgilangan strategik yo'nalishlar bilan uzviy bog'liqdir. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'limni isloh qilish masalalarini doimiy ravishda kun tartibiga qo'yib kelmoqda. U bir nutqida shunday degan edi:

“Muammolarimizning yechimi — ta’limda. Hamma eshiklarni ochadigan kalit ham — faqat va faqat ta’lim va tarbiyadir” [1]. Statistik natijalar [5] va Prezident nutqlarida ilgari surilgan yo’nalishlar [1–3] o’rtasida aniq uzviylik mavjud. Jumladan, kasb-hunar maktablari va texnikumlar sonining ko’payishi, qabul va bitiruvchilar sonida sezilarli o’sish kuzatilgani — professional ta’limni iqtisodiyot ehtiyojlariga moslashtirishga qaratilgan siyosat natijasidir.

Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan “maktabdan boshlab ishlab chiqarishgacha uzviy tizim” konsepsiyasi kasb-hunar ta’limi tizimini qayta yo’naltirishda muhim omil bo’ldi [2]. Bu jarayonda texnikumlar asosiy bo’g’inga aylanib bormoqda, bu esa 2021–2025 yillar oralig’ida texnikumlar sonining 18,2 % ga oshishi va bitiruvchilar sonining 16 barobardan ortiq ko’payishida yaqqol ko’rinmoqda [5]. Natijalardan ko’rinishicha, kollejlarning tarmog’ida son va qabul ko’rsatkichlarida keskin pasayish kuzatilmoqda. Bu holat hukumat tomonidan 2017-yildan boshlab kollejlarning tizimini optimallashtirish, ayrimlarini texnikumlarga aylantirish siyosati bilan bog’liqdir. PQ–345-son qarorida ta’lim tizimini xalqaro malaka standartlariga moslashtirish va o’quv dasturlarini qayta tuzish zarurligi belgilab berilgan [4]. Mazkur qayta tuzilish jarayoni qisqa muddatda ayrim kollejlarning yopilishi yoki birlashtirilishiga olib kelgan bo’lsa-da, uzoq muddatda bu tizimning texnik yo’nalishlarga yo’naltirilishini kuchaytiradi. Bu esa O’zbekistonning MSKO–2011 xalqaro ta’lim tasnifiga moslashuvini jadallashtiradi [6]. Umuman olganda, Navoiy viloyatida OMPT tizimida qayd etilgan o’zgarishlar davlat siyosatining real hududiy natijalarini yaqqol aks ettirmoqda. Kasb-hunar maktablari va texnikumlarining kengayishi — mehnat bozori ehtiyojlariga yaqinlashuvni, pedagoglar sonining oshishi — ta’lim quvvatlarining kengayishini bildiradi. Shu bilan birga, kollejlarning segmentidagi qisqarish, hududiy nomutanosibliklar va sifat monitoringi tizimining sustligi — yechimini talab qiladigan muammolardir. Bu esa siyosiy qarorlar, moliyaviy qo’llab-quvvatlash va xalqaro tajribani chuqur integratsiya qilishni talab qiladi [1–8].

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari Navoiy viloyatida 2021–2025 yillar davomida o’rta maxsus va professional ta’lim (OMPT) tizimida sodir bo’lgan chuqur strukturaviy o’zgarishlarni ko’rsatdi. Rasmiy statistik ma’lumotlar, davlat siyosati va xalqaro ta’lim standartlari tahlili quyidagi asosiy xulosalarga olib keldi:

1. Tizimning qayta yo’naltirilishi: texnikumlar soni va bitiruvchilar ko’rsatkichlari keskin oshgani, kasb-hunar maktablari tarmog’ining kengaygani — professional yo’nalishga o’tishning real belgilaridir [5].
2. Kollejlarning segmentidagi qisqarish: bu holat PQ–345-son qarori va tizimni MSKO–2011 tasnifiga moslashtirish siyosati bilan bog’liq bo’lib, qisqa muddatli cheklolarga qaramay, uzoq muddatda tizimni soddalashtirish va malaka darajalarini aniq belgilashga xizmat qiladi [4, 6].
3. Hududiy tafovutlar: ta’lim muassasalari asosan Navoiy shahrida to’plangan bo’lib, bu tumanlar kesimida ta’limga kirish imkoniyatlarida nomutanosibliklarni yuzaga keltirmoqda [5]. Kasb-hunar maktablari bu tafovutni qisman yumshatmoqda, biroq texnikum va akademik litseylar tarmog’ida kengayish zarur.
4. Kadrlar salohiyati va sifat masalasi: pedagoglar soni oshgani ijobiy, ammo xalqaro tajriba nuqtai nazaridan sifat ko’rsatkichlari — malaka darajasi, amaliy ko’nikmalar, sanoat bilan integratsiya — ustuvor yo’nalish bo’lib qolmoqda [3, 6, 7].
5. Davlat siyosati va hududiy natijalar o’rtasidagi uyg’unlik: Prezident nutqlari va strategik hujjatlarda belgilangan yo’nalishlar viloyatdagi real natijalar bilan sezilarli darajada mos keladi [1–3, 5].
6. Xalqaro standartlarga yaqinlashuv: MSKO–2011 tasnifiga muvofiqlik darajasi oshmoqda, biroq ta’lim dasturlarini yangilash va malaka ramkalarini to’liq joriy etish bo’yicha ishlar davom etmoqda [6]. Tadqiqot shuni ko’rsatdiki, Navoiy viloyatida OMPT tizimi rivojlanishida muhim ijobiy siljishlar mavjud, ammo sifatni oshirish, hududiy tenglikni ta’minlash va xalqaro standartlarni chuqur integratsiya qilish bo’yicha hali bajarilishi zarur bo’lgan ko’plab vazifalar mavjud.

Tavsiyalar sifatida quyidagilarni ta’kidlash mumkin: Texnikumlar va kasb-hunar maktablarida o’quv dasturlarini sanoat bilan birgalikda ishlab chiqish; Tumanlardagi ta’lim imkoniyatlarini tenglashtirish, ayniqsa texnikum tarmog’ini kengaytirish; Pedagoglar malakasini xalqaro me’zonlar asosida muntazam oshirish; Bitiruvchilarning mehnat bozoriga integratsiyasi bo’yicha kuzatuv va baholash tizimini yaratish.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. (2021). “Muammolarimizning yechimi — ta’lim va tarbiya”. Prezident nutqi. [Onlayn]. Available: https://president.uz/oz/lists/view/7519
2. Mirziyoyev Sh.M. (2023). “Maktabdan ishlab chiqarishgacha uzviy tizim” konsepsiyasi bo’yicha nutq. [Onlayn]. Available: https://president.uz/oz/lists/view/8127
3. Mirziyoyev Sh.M. (2022). “Yangi avlod kadrlari — islohotlar poydevori”. Prezident chiqishi. [Onlayn]. Available: https://president.uz/oz/lists/view/3864
4. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori PQ–345 (31.10.2024). “O’zbekiston Respublikasi milliy malaka tizimini yanada takomillashtirish to’g’risida”. [Onlayn]. Available: https://gov.uz/oz/edu/pages/pppf
5. Navoiy viloyati statistika boshqarmasi (2025). Navoiy viloyatida o’rta maxsus va professional ta’lim. Rasmiy press-reliz. 29-aprel 2025-y.
6. UNESCO (2011). *International Standard Classification of Education (ISCED 2011)*. Paris: UNESCO Institute for Statistics.
7. OECD (2019). *Vocational Education and Training in a Changing World*. OECD Publishing, Paris.
8. Yuz.uz (2024). “Ta’lim-tarbiya tizimi: taraqqiyotning yangi bosqichi muhokama qilindi”. [Onlayn]. Available: https://yuz.uz/uz/news/talim-tarbiya-tizimi-taraqqiyotning-yangi-bosqichi-muhokama-qilindi

Annotatsiya. Ushbu maqolada 2021–2025-yillar davomida O’zbekistonning Navoiy viloyatida o’rta maxsus va kasb-hunar ta’limining rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Rasmiy statistik ma’lumotlar, Prezident nutqlari va me’yoriy hujjatlar asosida ta’lim muassasalari sonidagi o’zgarishlar, qabul dinamikasi, bitiruvchilar va pedagogik kadrlar holati o’rganilgan. Tahlil davlat ta’lim

siyosati bilan hududiy amalga oshirish amaliyoti o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yoritadi. Ta'lim sifati, mehnat bozori talablariga moslik va muassasalarning salohiyatini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kasb-hunar ta'limi, o'rta maxsus ta'lim, ta'lim siyosati, statistika, rivojlanish tendensiyalari.

Тенденции развития среднего специального и профессионального образования в Навоийской области

Аннотация. В данной статье анализируются тенденции развития среднего специального и профессионального образования в Навоийской области Узбекистана в период с 2021 по 2025 годы. На основе официальных статистических данных, выступлений Президента и нормативных документов исследуются изменения в количестве образовательных учреждений, динамике приема учащихся, выпускников и педагогических кадров. Анализ выявляет взаимосвязь между государственной образовательной политикой и региональными практиками ее реализации. Предложены рекомендации по повышению качества образования, улучшению соответствия рынка труда и укреплению институционального потенциала.

Ключевые слова: профессиональное образование, среднее специальное образование, образовательная политика, статистика, тенденции развития.

Development Trends of Secondary Specialized and Vocational Education in the Navoi Region

Annotation. This article analyzes the development trends of secondary specialized and vocational education in the Navoi region of Uzbekistan between 2021 and 2025. Based on official statistical data, presidential speeches, and normative documents, the study examines changes in the number of educational institutions, enrollment dynamics, graduates, and teaching staff. The analysis highlights the relationship between state educational policy and regional implementation practices. Recommendations are proposed to enhance educational quality, improve labor market relevance, and strengthen institutional capacity.

Key words: vocational education, secondary specialized education, educational policy, statistics, development trends.

NEMIS TILI DARSLARIDA MAQOLLARDAN FOYDALANISH

Sabirova Sh.

Qoraqalpoq davlat Universiteti

Maktab o'quvchilarini o'rganilayotgan tilning maqol va matallari bilan tanishtirish ularning nutqiy ko'nikma va malakalarini rivojlantirish ustida ishlashning samarali usullaridan biridir. Ildizlari uzoq o'tmishga borib taqaladigan og'zaki xalq og'zaki ijodi namunalari bo'lgan maqol va matallar o'quvchilarga o'rganilayotgan til mamlakati madaniyati bilan yaqindan tanishish imkonini beradi. Ular o'quvchilarni turli xalqlarning fikr va intilishlari bir xil bo'lishi mumkinligiga ishonitirib, ularning axloqiy tarbiyasiga xizmat qiladi. Maqollar bilan tanishish maktab o'quvchilarida ijobiy his-tuyg'ularni uyg'otadi, bu nemis tilidan madaniyatlararo muloqot vositasi sifatida foydalanish motivatsiyasiga sezilarli ta'sir qiladi [1, 408].

Ushbu maqolada men nemis tili darslarida maqollardan qanday foydalanish haqida o'z fikrlarimni bildirmoqchiman.

Talaffuzni yaxshilash va to'g'rilash maqsadida maqollardan foydalanish, xususan:

1. Knaklaut:

Ende gut - alles gut.

Aller Anfang ist schwer.

Anfang gut, alles gut.

Keine Antwort ist auch eine Antwort.

2. Diftonglar:

Morgen, morgen nur nicht heute, sagen alle faulen Leute.

Ohne Fleiss kein Preis.

Eile mit Weile.

Die Zeit teilt, heilt, eilt.

3. [O], [E] tovushlari:

Keine Rose ohne Dornen.

Morgenstunde hat Gold im Munde.

Grammatik materialni o'rganishda maqollardan foydalanish, masalan:

1. Man olmoshlari:

Man lernt nie aus.

Den Freund erkennt man in der Not.

Was man hat, das hat man.

Den Voegel erkennt man an seinen Federn.

2. Modal fe'llar:

Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen.

Wer will, der kann

Wer "A" sagt, muss auch "B" sagen.

Das Alter soll man ehren.

Wer will haben, der muss graben.

3. Sifatlarning qiyoslanish darajalari:

Wer zuletzt lacht, lacht am besten.

Lieber spät als nie.

Vier Augen sehen mehr als zwei.

Das Hemd ist mir näher als der Rock.

Besser ein kleiner Fisch als gar nichts auf dem Tisch. [2,3].

4. Sifatlarning turlanishi:

Dem Glücklichen schlägt keine Stunde.

Ein guter Plan ist halb getan.

Wer das Kleine nicht ehrt, ist des Großen nicht wert.

So'z yasalish elementlarini ko'rsatish uchun:

Ein Unglück kommt selten allein.

Langes Fädchen, faules Mädchen.

Nach Faulheit folgt Krankheit.

Sich selbst besiegen ist der größte Sieg.

Rangni bildiruvchi so'zlarni yaxshiroq tushunish uchun:

Eine schwarze Kuh gibt auch weiße Milch

Salz und Brot macht Wangen rot.

Bei Nacht sind alle Katzen grau.

In jeder Horde findet sich ein schwarzes Schaf [5, 92].

Akademik mavzularni o'rganishda, masalan:

"Oziq-ovqat":

In der Not schmeckt jedes Brot.

Man lebt nicht, um zu essen, sondern man isst, um zu leben.

Nach dem Essen sollst du stehen oder tausend Schritte gehen.

Wenn die Mäuse satt sind, schmeckt das Mehl bitter.

"Salomatlik":

Gesundheit ist die Tochter der Arbeit.

Allzuviel ist ungesund.

Besser gesund und schlank als fett und krank.

"Inson mehnati":

Es ist noch kein Meister vom Himmel gefallen.

Fleißige Hand baut Leute und Land.

Arbeit schlägt Feuer aus dem Stein

Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen.

Viele Hände machen die Arbeit schnell ein Ende [5, 94].

Tinglab tinglashga o'rgatishda eshitilganlarning tushunilganligini tekshirish maqsadida o'quvchilarga quyidagi topshiriqlarni bajarish topshiriladi:

a) berilgan maqollardan mavzuga mosini tanlash (Sucht aus folgenden Sprichwörtern diejenigen heraus, die zum Thema passen);

b) Ushbu dialogni (hikoyani) maqol bilan yakunlang (Beendet den Dialog (die Erzählung) mit einem Sprichwort)..

Og'zaki nutqni o'rgatishda talabalar quyidagi vazifalarni oladilar:

1. Quyidagi maqollarning ma'nosini tushuntiring (Erklärt den Sinn folgender Sprichwörter):

- Dem Mutigen gehört die Welt.
- Richtig leben, lange leben.

2. Maqollardan foydalanib, dialoglarni o'ylab topish va sahnalashtirish (Denkt euch Dialoge aus, inszeniert diese Dialoge und gebraucht dabei Sprichwörter)

- Von Nichts kommt nichts.
- Wer die Wahl hat, hat die Qual [4, 3].

3. Shior vazifasini bajaradigan maqollarni ayting (Nennt die Sprichwörter, die als Motto dienen können).

4. Do'stingizga maslahat bering va mos maqolni ishlatung (Gebt eurem Freund einen Rat, verwendet dabei ein passendes Sprichwort), Masalan: Ich rate dir nicht so viel zu plaudern, du weißt doch : Reden ist Silber, Schweigen ist Gold.

Maqollar ustida ishlashning quyidagi bosqichlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Lentaga yozilgan yoki o'qituvchi tomonidan aytilgan maqolni ko'rsatish.

2. Maqol mazmuni ustida ishlash. Uni mazmunli talaffuz qilish juda muhimdir. Ayrim so'zlarning ma'nosini sinonimlar, antonimlar, izohlar yordamida ochish mumkin. Nemis tilidagi maqollar uchun ona tilidagi mos maqollarni tanlash kerak.

3. Talaffuz ustida ishlash.

Maqollarni talabalar xotirasida mustahkamlash uchun siz quyidagi mashqlarni bajarishingiz mumkin:

1. Uning tarkibiy qismlaridan maqol tuzing (Stellt aus folgenden Teilen ein Sprichwort zusammen):

Lerne was,	dann das Vergnuegen.
Erst die Arbeit,	gute Rede.
Kurze Rede,	so kannst du was.

2. Maqolning oxirgi so'zi nima (Nennt das letzte Wort des Sprichwortes):

Klein aber ...(fein).

Zum Lernen ist niemand zu...(alt).

Erst mach dein Sach, dann...(lach).

3. Ushbu maqollarni ma'nosiga qarab taqsimlang (Ordnet folgende Sprichwoerter nach ihren Hauptgedanken):

Man soll fleissig sein.	Man soll mutig sein.	Man soll gesund sein.
-------------------------	----------------------	-----------------------

Wer wagt, gewinnt

Richtig leben, lange leben.

Wer nicht arbeitet ,soll auch nicht essen.

Salz und Brot macht Wangen rot.

Wie die Saat, so die Ernte

Dem Mutigen gehoert die Welt.

Gesundheit ist leichter verloren als wiedergewonnen

Ohne Fleiss kein Preis [3, 2].

4. Jadvalga muvofiq maqol tuzing: (Stellt nach der Tabelle Sprichwoerter zusammen):

Zum Lernen Der Morgen Aller Anfang Hunger Ein guter Name Gesundheit Geben	ist	der beste Koch. besser als Silber und Gold. schwer. weiser als der Abend. niemand zu alt. besser als nehmen. der groesste Reichtum.
--	-----	---

Klub va ixtiyoriy mashg'ulotlarda "Kim ko'proq maqollarni eslab qoladi" o'yinini "qor to'pi" o'yini qoidalariga muvofiq o'tkazish tavsiya etiladi: birinchi o'quvchi maqol aytadi, ikkinchisi uni takrorlaydi va yangi maqolni nomlaydi, uchinchisi ikkalasini takrorlaydi va boshqasini qo'shadi va hokazo.

Quyidagi vazifalar ham taklif qilinishi mumkin:

- Maqolni ushbu rasmga moslang (Findet das Sprichwort, das zum Bild passt).

- Mantiqan maqol bilan tugaydigan hikoya tuzing (Stellt die Erzählung zusammen, die das Sprichwort logisch beendet).

- Ushbu maqollarni rasm bilan ko'rsating (Illustriert folgende Sprichwörter mit Zeichnungen) [3: 4].

Oxirgi ikkita vazifa o'quvchilarga uyda bajarish uchun berilishi mumkin, chunki ular vaqt va konsentratsiyali fikrlashni talab qiladi, ob'ektiv sabablarga ko'ra sinfda har doim ham amalga oshirish mumkin emas.

Maqollarning xilma-xilligi ulardan har qanday yoshdagi va har qanday rivojlanish darajasidagi o'quvchilar bilan ishlashda foydalanish imkonini beradi. Bu qisqa gaplarning chuqur mazmuni nafaqat o'quvchilar tafakkurini rivojlantiradi, balki katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Ashurov Sh., Kazieva G. Chet tillarni o'qitishda maqol va matallarning o'rni. International Conference Philology, methodology, translation studies: current issues of modern science, 2014, 407-412-bb.
2. Знаценко Е.А. "Формирование грамматических навыков продуктивной речи при обучении немецкому языку через использование нетрадиционных приёмов". Опубликовано 23.06.2014. <https://nsportal.ru/shkola /inostrannye-yazyki/nemetskiy-yazyk/library/2014/06/23/formirovanie-grammaticheskikh-navykov>
3. Мазалова П. М. "100 пословиц на занятиях по немецкому языку". Инфоурок, 2015.
4. Маматов Р., Усман П. "Немис халк маколлари, маталлари ва уларнинг узбекча мукобиллари" Самарканд, 1975 г.
5. Петлеваний Г.П., Малик О.С. "400 немецких рифмованных пословиц и поговорок." Издательство "Высшая школа", 1980.

Rezyume. Ushbu maqolada maktab o'quvchilarini o'rganilayotgan tilning maqol va matallari bilan tanishtirish, ularning nutqiy ko'nikma va malakalarini rivojlantirish ustida ishlashning samarali usullaridan foydalanish haqida so'z yuritilgadi, bu esa bugungi kundagi eng dolzarb masalalari sanaladi

Tayanch so'zlar: axloqiy tarbiya, ijobiy his-tuyg'u, madaniyatlararo muloqot, vosita.

Резюме. В данной статье рассматриваются эффективные методы ознакомления школьников с пословицами и поговорками изучаемого языка, а также работа над развитием их речевых навыков и компетенций, что является одной из самых актуальных задач на сегодняшний день.

Ключевые слова: нравственное воспитание, положительные эмоции, межкультурная коммуникация, средства.

Abstract. This article discusses the use of effective methods of familiarizing schoolchildren with proverbs and sayings of the language being studied, working on the development of their speech skills and competencies, which are considered the most relevant issues today.

Keywords: moral education, positive emotions, intercultural communication, means.

NEMIS TILI SABAQLARINDA NAQIL-MAQALLARDAN PAYDALANIW USILLARI

Taakeeva A.T.

Nemis tili hám ádebiyatı kafedrası assistenti

Joqarı oqıw orınları tómengi kurs studentlerin hám mektep oqıwshılarnı úyrenilip atrıǵan tildiń naqıl-maqalları menen tanıstırıw olardıń sóylew kónlikpelerin rawajlandırıw ústinde islewdiń nátiyjeli usıllarınan biri bolıp esaplanadı. Tamırları uzaq ótmishke barıp taqalatıǵın awızeki xalıq awızeki dóretiwshiligi úlğileri bolǵan naqıl-maqallar oqıwshılardıǵa úyrenilip atrıǵan til mámleketiniń mádeniyatı menen jaqınnan tanısw imkaniyatın beredi. Olar

oqıwshılardı túrli xalıqlardıń pikirleri hám umtılsarı birdey bolıwı múmkinligine isendirip, olardıń ádep-ikramlılıq tárbiyasına xızmet etedi. Naqıl-maqallar menen tanısw mektep oqıwshılarında unamlı sezimlerdi oyatadı, bul nemis tilinen mádeniyatlararalıq qarım-qatnas quralı sıpatında paydalanıw motivaciyasına sezilerli tásir etedi.

Bul maqalada men nemis tili sabaqlarında naqıl-maqallardan qalay paydalanıw haqqında óz pikirlerimdi bildirmekshimen.

I. Sóylew kónlikpesin rawajlandırıw hám tereńlestiriw ushın ásirese

1. Knaklaut:

Ende gut_ - alles gut.

Aller Anfang ist schwer.

Anfang gut,alles gut.

Keine Antwort ist auch eine Antwort.

2. Diftonglar qatnasında:

“Morgen, morgen nur nicht heute.”-sagen alle faulen Leute.

Ohne Fleiss kein Preis.

Eile mit Weile.

Die Zeit teilt, heilt, eilt.

Einmal ist keinmal.

3. [O], [E] dawıshları arqalı

Keine Rose ohne Dornen.

Morgenstunde hat Gold im Munde.

II. Grammatikalıq materiýallardı úyretiwde tómendegi naqıl-maqallardı qollanılsa maqsetke muwapıq boladı:

1. Man almasıǵı:

Man lernt nie aus.

Den Freund erkennt man in der Not.

Was man hat, das hat man.

Die Vögel erkennt man an seinen Federn.

Man lernt, solange man lebt.

2. Modal feyiller:

Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen.

Wer will, der kann

Wer “A” sagt, muss auch “B” sagen.

Das Alter soll man ehren.

Wer nicht hören will, muss fühlen

Wer will haben, der muss graben.

Ein guter Magen kann alles vertragen.

3. Kelbetliklerdiń salıstırmalı dárejeleri:

Wer zuletzt lacht, lacht am besten.

Lieber spät als nie.

Vier Augen sehen mehr als zwei.

Das Hemd ist mir näher als der Rock.

Man glaubt einem Auge mehr als zwei Ohren.

Ost, West, zu Hause best.

Eine Biene ist besser als ein ganzer Schwarm Fliegen.

Besser ein kleiner Fisch als gar nichts auf dem Tisch.

4. Atlıqlasqan kelbetliklerdiń seplenıwi:

Dem Glücklichen schlägt keine Stunde.

Ein guter Plan ist halb getan.

Wer das Kleine nicht ehrt, ist des Großen nicht wert.

III. Söz jasawshı elementleri prefix yaki suffiksler menen jasalǵan söz shaqapları:

Ein Unglück kommt selten allein.

Langes Fädchen, faules Mädchen.

Nach Faulheit folgt Krankheit.

Sich selbst besiegen ist der größte Sieg.

IV. Reńdi bildiretuǵın sózlerdi jaqsıraq túsiniwi hám olardı durıs qollanıwı ushın:

Eine schwarze Kuh gibt auch weiße Milch

Salz und Brot macht Wangen rot.

Bei Nacht sind alle Katzen grau.

Rote Äpfel sind auch faul.

In jeder Horde findet sich ein schwarzes Schaf.

V. Akademikalıq temalardı úyreniwde tómendegidey naqıl – maqallardı mısıl ushın keltirsek boladı, "Azıq - awqat " temasına:

Der Appetit kommt beim Essen

Hunger treibt den Wolf ins Dorf.
 Von schönen Worten wird man nicht satt.
 Wie der Koch, so der Brei.
 In der Not schmeckt jedes Brot.
 Hunger ist der beste Koch.
 Man lebt nicht, um zu essen, sondern man isst, um zu leben.
 Nach dem Essen sollst du stehen oder tausend Schritte gehen.
 Wenn die Mäuse satt sind, schmeckt das Mehl bitter.
 "Den sawlıq tereñ baylıq":
 Gesundheit ist die Tochter der Arbeit.
 Allzuviel ist ungesund.
 Besser gesund und schlank als fett und krank.
 "Insandı miynetke úyretiw ushın":
 Es ist noch kein Meister vom Himmel gefallen.
 Übung macht den Meister.
 Viele Hände, leichte Arbeit.
 Arbeit macht das Leben süß.
 Fleißige Hand baut Leute und Land.
 Arbeit schlägt Feuer aus dem Stein
 Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen.
 Wer will haben, der muss graben.
 Viele Hände machen die Arbeit schnell ein Ende.
 Erst die Arbeit ,dann das Spiel, nach dem Essen kommt das Ziel.

VI. Tıñlawǵa úyretiwde esitilgenlerdiń túsiniqligini tekseriw maqsetinde oqıwshılardı tómenдегі tapsırmalardı orınlaw tapsırıladı:

a) berilgen naqıl - maqallardan temaǵa sáykesin tańlaw (Sucht aus folgenden Sprichwörtern diejenigen aus, die zum Thema passen);

b) Usı dialogtı (gúrrińdi) naqıl - maqal menen juwmaqlań (Beendet den Dialog), (die Erzählung) bir sóz benen.)..

VII. Awızeki sóylewdi úyretiwde studentler tómenдегі wazıypalardı aladı:

1) Tómenдегі naqıl - maqallardıń mánisin túsindirıń (Erklärt den Sinn folgender Sprichwörter):

Dem Mutigen gehört die Welt.

Richtig leben, lange leben.

2) naqıl-maqallardan paydalanıp, dialoglardı oylap tabıw hám olardı saxnalastırıw. (Denkt euch Dialoge aus, inszeniert diese Dialoge und gebraucht dabei Sprichwörter)

Von Nichts kommt nichts.

Wer die Wahl hat, hat die Qual

3) Shaqırıq jetekleyshi wazıypasın atqarıwshı naqıl - maqallardı aytıń (Nennt die Sprichwörter, die als Motto dienen können).

4) Dostınızǵa másláhát berıń hám sáykes naqıl - maqallardan paydalanıń (Gebt eurem Freund einen Rat,verwendet dabei ein passendes Sprichwort), mäselen: Ich rate dir nicht so viel zu plaudern, du weißt doch: Reden ist Silber, Schweigen ist Gold.

Naqıllar ústinde islewdiń tómenдегі basqıshların ajratıp kórsetiw múmkin:

1. Lentaǵa jazılǵan yamasa muǵallım tárepinen ayılǵan naqıldı kórsetiw.

2. Naqıl mazmunı ústinde islew. Onı mazmunlı aytıw júdá áhmiyetli. Ayırım sózlerdiń mánisin sinonimler, antonimler, túsindiriwler járdeminde ashıw múmkin. Nemis tilindeгі maqallar ushın ana tilindeгі sáykes maqallardı tańlaw kerek.

3. Awız eki sóylew ústinde islew.

Naqıllardı studentlerdiń yadında bekkemlew ushın siz tómenдегі shınıǵıwları orınlawıńız múmkin:

1. Tómenде berilgen naqıl – maqallardıń bólimlerinen naqıl dúziń (Stellt aus folgenden Teilen ein Sprichwort zusammen):

Lerne was,	dann das Vergnuegen.
Erst die Arbeit,	gute Rede.
Kurze Rede,	so kannst du was.

2. Biriktirip jazılǵan nemis naqılların bóleklep tuwrı jazıń (Ermittelt die deutschen Sprichwörter, die sich hinter den Bandwurmsätzen verbergen):

ESISTNOCHNICTALLERTAGEABEND.

ROMISTNICTANEINEMTAGGEBAUTWORD.

ISSWASGARISTRINKWASKLARISTSPRICHWASWAHRIST.

3. Naqıldıń izin dawam ettiriń (Nennt das letzte Wort des Sprichwortes):

Klein aber ... (fein).

Zum Lernen ist niemand zu... (alt).

Erst mach dein Sach, dann... (lach).

4. “Gold” “altın” sózin tiwrı jaylastırıp nemis tilindegi naqıllardı payda qılasız (Setzt das Wort “Gold” ein und ihr erhaltet deutsche Sprichwoerter):

Der eigene Herd ist...wert.	GOLD	Reden ist Silber ,Schweigen ist ...
Es ist nicht alles ... was glaenzt.	GOLD	Morgenstunde hat ...im Munde.

5. Tóمندegi naqıl-maqallardı mánisine qarap tártipke keltiriń (Ordnet folgende Sprichwoerter nach ihren Hauptgedanken):

Man soll fleissig sein.	Man soll mutig sein.	Man soll gesund sein.
-------------------------	----------------------	-----------------------

Wer wagt, gewinnt
Richtig leben, lange leben.
Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen.
Salz und Brot macht Wangen rot.
Wie die Saat, so die Ernte
Dem Mutigen gehört die Welt.
Gesundheit ist leichter verloren als wiedergewonnen
Ohne Fleiss kein Preis.
Den Kopf halt man kühl, die Füße warm, das macht den besten Doktor arm.

6. Tablıtsadğı berilgen naqıllardıń sáykes keletuđın bólimin tabıń : (Stellt nach der Tabelle Sprichwörter zusammen):

Zum Lernen Der Morgen Aller Anfang Hunger Ein guter Name Gesundheit Geben Dankbarkeit	st	der beste Koch. besser als Silber und Gold. schwer. weiser als der Abend. niemand zu alt. besser als nehmen. der größte Reichtum.
--	----	---

7. Nemisha naqıl hasıl qılıw ushın tómende berilgen sózlerden paydalanıń hám tártipke túsirıń (In den Kästchen sind die Wörter so zu ordnen, dass sich bekannte deutsche Sprichwörter ergeben):

man einmal Wer glaubt nicht luegt dem	Narren Wahrheit und Kinder die sagen	uch wird nicht ernten Wer saet nichts	Rauch ist Wo Feuer ist auch
---	---	---	--

lub hám ıqtıyarlı shınıǵıwlarda "Kim kóbirek naqıllardı yadlaydı" oyın "qar tobi" oyın qáǵıydalarına muwapıq ótkeriw usını etiledi: birinshi oqıwshı naqıl aytadı, ekinshisi onı tákirarlaydı hám jańa naqıldı ataydı, úshinshisi ekewin tákirarlaydı hám basqasın qosadı hám t.b.

Tóمندegi wazıypalar da usınılıwı múmkin: Maqaldı usı súwretke muwapıqlastırın (Findet das Sprichwort, das zum Bild passt). Logikalıq jaqtan naqıl - maqal menen tamamlanatuđın gúrriń dúziń (Stellt die Erzählung zusammen, die das Sprichwort logisch endendet). Usı maqallardı súwret penen kórsetiń (Illustriert folgende Sprichwörter mit Zeichnungen): Aqırǵı eki tapsırma oqıwshılardı úyde orınlaw ushın beriliwı múmkin, sebebi olar waqt hám dıqqatlı pikirlewdi talap etedi, obektiv sebeplerge kóre klassta barlıq waqtta ámelge asırıw múmkin emes. Naqıl-maqallardıń hár qıylılıǵı olardan hár qanday jastaǵı hám hár qanday rawajlanıw dárejesindegi oqıwshılar menen islesiwde paydalanıw imkaniyatın beredi. Bul qısqa gáplerdıń tereń mazmunı tek ǵana oqıwshılardıń oy-pikirin rawajlandırıp qoymastan, al úlken tárbiyalıq áhmietke de iye ekenin umıypawımız kerek.

ADABIYATLAR

1. “Век живи- век учись”. Аудем Х. Ю., Эндлих Г. Издательство “Март”, Москва 2000.
2. Галиева Г. Р. Фразеологические единицы в зеркале грамматического строя языка (на материале русского, немецкого и башкирского языков): дисс. ... к. филол. н. Уфа, 2007. 141 с.
3. “400 немецких рифмованных пословиц и поговорок”. Петлеваний Г.П., Малик О.С. Издательство “Высшая школа”, 1980.
4. Маматов Р., Усман П. “Немис халк мақоллари, маталлари ва уларнинг ўзбекча муқобиллари” Самарканд, 1975 г.
5. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. М., 1980.

Annotaciya: Bul maqalada joqarı oqıw orınları studentlerin hám mektep oqıwshıların úyrenilip atırǵan tildiń naqıl-maqalları menen tanistırıw, olardıń sóylew kónlikpelerin hám uqıplılıǵın rawajlandırıw ústinde islewdiń nátiyjeli usıllarınan paydalanıw haqqında sóz etiledi, bul bolsa búgingi kúndegi eń áhmietli máseleleri bolıp esaplanadı.

Tayanish sózler: unamlı sezim, qural, motivaciya, diftong, modal feyiller, salıstırmalı, element, awızeki sóylew, dialog.

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim maskanlari talabalarini va maktab o'quvchilarini o'rganilayotgan tilning maqol va matallari bilan tanishtirish, ularning nutqiy ko'nikma va malakalarini rivojlantirish ustida ishlashning samarali usullaridan foydalanish haqida so'z yuritilgadi, bu esa bugungi kundagi eng dolzarb masalalari sanaladi.

Tayanch so'zlar: ijobiy his-tuyg'u, vosita, motivatsiya, diftongi, modal fe'llar, qiyosiy, element, og'zaki nutq, dialog.

Abstract: This article discusses the use of effective methods for familiarizing students of higher education institutions and schoolchildren with proverbs and sayings of the language being studied, and working on the development of their speech skills and competencies, which are considered one of the most pressing issues today.

Keywords: positive emotions, means, motivation, diphthongs, modal verbs, comparative, element, oral speech, dialogue.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING IN DIFFERENT AGE PERIODS (ON THE EXAMPLE OF SMALL AND HIGH SCHOOL AGE PERIODS)

Shixova I. O.

The center of pedagogical skills of the Khorezm region

Introduction. In our country, special attention is paid to improving the quality of the educational system and the upbringing of the perfect generation, rising to the level of the main priorities of state policy. In particular, within the framework of the decree of the president of the Republic of Uzbekistan PF-5712 of April 29, 2019, a number of important tasks have been set for the implementation of the "concept of development of the public education system in the Republic of Uzbekistan until 2030". The essence of this concept is aimed at raising the younger generation and expanding their opportunities for learning, improving the quality of education, applying innovative methods and digitizing the educational process, introducing modern educational standards. The development of independent thinking skills, mental thinking of young people, the formation of hurficrity, mental and logical thinking skills in them in the process of building a legal and Democratic state are set as priorities. These processes also help to make the education system more qualitative and effective by introducing international education standards. Such approaches are important in the education and development of our young people, laying the groundwork for their future maturity and perfection, perfection. For this reason, it is necessary to create and improve socio-psychological foundations for the development of youth, adolescent thinking. In modern psychology, the development of the thinking of young people, their protection from negative ideas and the ability to think independently, the development of logical thinking are among the priorities. To achieve this goal, it is necessary to improve psychological and pedagogical technologies, to research them based on scientific theories. It is important to analyze existing scientific theories about the thinking of young people, its essence and content and develop educational programs based on them. Through this, it is achieved to protect young people from negative influences, ensuring that they are spiritually and socially strong. Professor Y., who developed the theoretical and practical foundations of thinking. M.Orlov addresses the issue of human mental health, making the following point: contemplation is one of the most reliable ways of life philosophy, mind and body health. This methodology allows a high level of assimilation of new emotional-mental habits, collects the experience of pathogenic thinking of the past. In the processes of globalization – in the conditions of rapidly aging rapid flows of information, the increased requirements for the intellect and worldview of the individual, scientific and cultural level, professional skills and creative abilities pose the problem of forming the need for a continuous increase in educational training in members of society and creating favorable conditions for its realization. Because such a need is a necessary sign, as well as being an important condition for a competent person. Psychologist O.Zels perceived thinking as an act of intellectual operations and achieved a description of its essence. The author sets himself the task of observing in what way, in what way, these or that components of the thought process are formed, showing the stages of intellectual activity, reducing or completely eliminating its contradictions in the productive and reproductive manifestations.

Each person should not only control their own emotions and behavior, but also be able to control the way of thinking according to certain rules. The process of self-maturation plays an important role in human life and activity, but the components of self-management, namely self-analysis, control, evaluation, verification, etc., are of particular importance. Thought is considered a way of thinking that supports and inspires. Every person in the course of his life often experiences asthenic (unpleasant) emotions or encounters unfavorable situations that cause negative emotional experiences: frustration, distrust, failure, hopelessness, impatience, guilt, and others. Some of us lose ourselves in the face of such real emotions and our mental strength weakens. Others quickly come to terms with themselves, quickly overcome such unpleasant situations and are able to find a worthy place in life.

Specialists in the field of psychology, medicine and pedagogy are trying to develop logical thinking and find answers to many other questions. Modern psychology these cases are considered no different from the problem of thinking, and from foreign scientists Y. M. Orlov, S. N. Morozyuk, Y. V. Miroshnik, K. K..Izard, Dj.Duyi, R. J. Sternberg, K. The sternbergs are aimed at studying the essence, nature and specialties of thinking on its development, the psychological characteristics of the thinking jargon, the social essence of thinking and the pedagogical-psychological foundations of independent thinking. For example, Z. Freud makes sure that Neurosis behavior as a mental illness is created by cultural Automata of reason. K. Yung argues that it is necessary to overcome the methods of thought and understanding determined by the archetypical characteristics of the individual. Rain does not always come full of logical laws that govern reasoning according to the rules gives urgu.

K.Horney believes that human behavior is often regulated by cultural factors, since our culture has a great influence on rational thinking, elevates it, and considers the irrational principle to be inferior. M.James believes that the basis of early thought is awareness as the ability to understand what is happening at the moment. A man with a wide mind knows the world of his inner feelings, fantasies, is not afraid and ashamed of him, his mind and body fully correspond to the situation "here and now". Based on the study of the concept of "thinking", it has been concluded that it has the following main characteristics:

- 1) contemplation gives timken to reflect event-events Uniq vi generalized points;
- 2) indirectly reflects the existence, the rain is humanized data, which generates new knowledge in the isolated state;
- 3) performance creativity in Reasoning and activity is an important feature of human thinking;
- 4) thinking is directly related to language. Because thought, contemplative walking can be assessed as an ideal and social phenomenon. The reason is that it became a reality only by means of language. The local is understood and directly accepted for everyone, His sufficiency has taken shape, and human beings are born in the Wild and the Wild, in

the Wild, in the Wild, in the Wild, in the Wild, in the Wild, in the Wild, in the Wild, in the Wild. Y. It was stated by Galperin that "thought is in the general state of reality, and the word is in the co-existence". It reflects the generalized word of thought and mediated environmental phenomena.

The deep study of socio-psychological and pedagogical aspects of these issues, logical thinking plays an important role in the intellectual development of children in the formation of healthy thinking and social activity skills of our youth, in the correct work with information. Especially during the school period, the formation and development of this ability determines their success in further educational processes. Pedagogical and psychological research shows that logical thinking manifests itself in its own way during each age period. This article analyzes the psychological characteristics of the development of logical thinking of students at the age of Junior School (7-10 years old) and high school (11-14 years old).

Styles. In the study of the psychological characteristics of the development of logical thinking in different age periods(on the example of small and high school age periods), it is advisable to use the following methods.

- Observational method. The essence of this method is to observe the process of developing the logical thinking of school-age children in everyday activities and determine their behavior in performing logical tasks, methods of answering questions, ways to solve problems.

- Conversation method. This method focuses on studying their thought processes by conducting individual or group conversations with the Olas, asking specific questions and answers to determine their thought process and logical errors.

- Tests and diagnostic methods. In this method, tasks such as applying special psychological tests and tasks that determine logical thinking, identifying analogies, finding reverse links, building logical chains.

- Experimental method. This method is based on giving children new logical tasks and observing the process of solving them in managed conditions, providing step-by-step assistance in solving certain logical problems, or changing the conditions.

- Analysis of children's own responses, thoughts and methods of inference through the method of analysis and synthesis; consists in dividing their thoughts into parts and determining the logical structure in them.

- Games and active teaching methods consist in organizing practical activities through special games, rebus, krassvord, chess, logic puzzles, mathematical games for the development of students ' logical thinking, control over learned skills.

- J. The Raven's progressive Matrix test is a very effective diagnostic tool for determining logical reasoning, especially logical reasoning and problem solving ability. Raven's tests focus on abstract thinking and defining logical relationships, and the test gives matrices made up of geometric shapes, and one of them is wrong or missing. The participant, on the other hand, must find the correct form to complete this matrix. The Test assesses the participant's level of understanding of logical relationships, pattern recognition, problem solving, and general intellectual ability. This test is used to assess the stages of development of children's logical thinking. Assignments are given that increase in complexity with age, the results indicate the state of the child's level of logical thinking and ability to learn, objectively measure the development of logical thinking.

Results. Factors affecting the development of thinking include:

- Social environment. Children learn a lot through their connections with people around them, such as family, friends, and teachers.

- Educational system. Changes in teaching methods, quality of education and curricula affect the development of thinking.

- Emotional state. Stress, anxiety, and other emotions can have negative or positive effects on thought processes.

- Small groups. Relationships between friends and peers enhance interaction and develop problem-solving skills.

- Self-awareness. Children experience difficulties with their personality and abilities, which shape their thought processes.

- Technologies. Internet and digital technologies can change ways of thinking and obtaining information.

- Cultural factors. Different cultures and traditions have different influences on the development of thinking.

- Quantitative research. Collection and analysis of statistical data through surveys, questionnaires.

- Quality research. An in-depth study of children's thought processes through interviews, group discussions or observations.

- Training programs and activities. Measuring the development of thinking through extracurricular activities, creative activities or innovative lessons.

- Self-assessment. The application of techniques that allow children to assess their own thoughts and feelings. This can be done, for example, by writing a diary or by reflective questions.

- Analysis and output of results. Analysis of the data obtained and the release of results, including the identification of important factors in the development of thinking.

- Interdisciplinary approach. The use of the fields of psychology, pedagogy and sociology, as well as the integration of various techniques in working with children.

These methodological foundations help to properly and effectively research the development of thinking in childhood. By analyzing these factors, it is possible to further understand the development of adolescent thinking. Alternatively, contemplation fulfills the predictive function of realizing that there are signs of another phenomenon in one event, and thus emphasizing the connection between them. In this case, it is determined that any result or

consequence depends on the events and events that occurred before it. The governing function of thought is Z. In Freud's psychodynamic theory of personality it is stated in its own way. In the process of creating a topographic model of personality, the author places logical thinking in the area of the "Ego", that is, in front of the mind. It is this part that is responsible for the course of intellectual processes. Under the influence of this second process, desires are agreed with the restrictions imposed by the outside world, and behavior is directed in the desired direction, and the instinctive needs of the individual are ensured to be satisfied safely. By itself, thinking, as a behavioral regulator or administrator, acts in conjunction with society, allowing you to solve life problems in a way convenient for oneself and for those around you.

At a small school age, logical thinking is still vague, more based on concrete thinking. They prefer pictorial-experience-based approaches to solving logical problems. Children of small school age seek to solve issues on a pictorial-experimental basis. May not fully understand logical consistency and cause-and-effect relationships. Abstract-logical thinking begins to gradually take shape in high school-age students. They are more active in understanding analogy, cause-and-effect dependencies. According to the Raven test results, high school students had 15-20% higher logical reasoning rates than younger ones. Helps children to study the processes of logical thinking in everyday activities in natural conditions, to associate theoretical knowledge with practice. The importance of the method of conversation makes it possible to reveal the internal thought processes of children, to identify their logical mistakes, misunderstandings, helps to understand differences in personal and social terms. Tests and diagnostic methods allow you to express the level of logical thinking in clear and digital indicators, provide the basis for comparing the stages of development among different young people, and are useful in establishing a program to identify educational and developmental deficiencies and eliminate them. The importance of the experimental method is that in this method it makes it possible to study under control various factors affecting logical thinking and is considered important in testing innovative methods and assessing their effectiveness. Together, these techniques allow you to more fully, deeply and accurately study the logical thinking of children. Each method has its own role and they complement each other. Through this, the psychological characteristics of the development of logical thinking, age-specific aspects are analyzed on a clear and scientific basis.

Discussion. The results show that logical thinking develops in stages with age. While in children of younger school age, the stage of mainly concrete-operational thinking is dominant, by high school age, they move to the stage of formal-operational thinking (J. In accordance with piage's theory) he, in turn, requires teachers to apply age-appropriate techniques, and to make extensive use of exercises and assignments that foster logical thinking. It is also necessary that psychological approaches and didactic materials are adapted to the age of students. In young school-age children, logical thinking is still in the formative stage, and they rely more on concrete and sensitive information. In high school age, however, the ability to think abstractly and understand complex logical relationships develops. Children of this age can solve problems with a more independent and critical approach.

Conclusion. Logical thinking is the ability to understand the connection between thoughts, to draw correct conclusions based on evidence. This ability is decisive in the intellectual development of the child and plays an important role, especially in the educational process. Psychological research shows that the development of logical thinking in each age period has its own stages. During the junior school period, the child mainly thinks on the basis of concrete thinking, while by the middle school period he gradually begins to move towards abstract and formal thinking. This article analyzes exactly this process from a psychological and pedagogical point of view. The article illuminates the age-specific stages of development of logical thinking and justifies the importance of a differential approach in the educational system. Taking into account the fact that logical thinking is formed in different ways in children of small and high school age, special methods for them should be developed. Based on the results of the study, the following conclusions were drawn: logical thinking is formed in its own way during each age period. Students of junior and high school age have different levels of thinking and styles. The use of age-appropriate training methods in the educational process effectively develops logical thinking. Psychologists and educators need to provide an individual approach taking into account the specific forms of thinking of these age periods.

REFERENCES

1. Musurmonova O. Yuqori sinf o'quvchilari ma'naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari./ Ped.f. dok. diss. – T.: 1993.
2. Мустафаева Ш.Ф. Психологические особенности манипулятивного воздействия в деструктивных культовых организациях (на примере молодежных групп/ Дисс...к.пс.н., - Т.: ТДПУ. 2012.
3. Mavlonov J.X. Shaxsning tashkilotchilik va kommunikativ qobiliyatlarini o'rganish metodikasi: o'zbek tiliga tarjima qilish va moslashtirish muammolari// O'zbekistonning iste'dodli bolalari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Termiz, 1992.
4. Марцинковская, Т.Д. Психология развития: Учебник / Т.Д. Марцинковская.-М.: Academia, 2018.
5. Маматов М.Ш. Юкори даражада бошқариладиган тақсимланган тизимларда изланиш муаммосини ҳал қилиш тўғрисида. Тошкент 2013 й.
6. Махмудова Д.М. Талабаларда мустақил ижодий фаолиятни ривожлантириш жараёнларида муаммоли масалалардан фойдаланиш. (PhD) Автореферат Дис. ... пед. фан. ном. –Тошкент : ЎзМУ, 2018.
7. Jalolov J. Pedagogika. Toshkent: O'qituvchi, 2016.
8. Qodirova N. Bola psixologiyasi. Toshkent: Fan, 2018.
9. Sharipov O. Psixologik diagnostika asoslari. Toshkent: Ilm Ziyu, 2020.
10. Karimova M. O'quvchilarda tafakkurni shakllantirish metodikasi. Toshkent: Innovatsiya, 2022.
www.ziyounet.uz
www.kitob.uz
www.aim.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada turli yosh davrlarida mantiqiy tafakkurini rivojlantirishning psixologik xususiyatlari kichik va o'rta maktab yosh davrlari misolida ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: zamonaviy ta'lim standartlari, aqliy va mantiqiy fikrlash ko'nikmalari, yetuk va mukammal, komil inson,

Аннотация. В статье представлены психологические особенности развития логического мышления в разном возрасте на примере младшего и среднего школьного возраста

Ключевые слова: современные образовательные стандарты, навыки интеллектуального и логического мышления, зрелый и совершенный, совершенный человек.

Abstract. This article presents the psychological characteristics of the development of logical thinking at different ages using the example of primary and secondary school age.

Key words: modern educational standards, intellectual and logical thinking skills, mature and perfect, perfect person

AWIL XOJALIGI ISLEP SHIGARIW ONIMLERIN OPTIMAL BOLISTIRIW PROCESIN EKONOMIKALIQ - MATEMATIKALIQ MODELLESTIRIW

Raximberdiyev Q.B.¹, Jo'rabekov T.K.²

¹Tashkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent

²Qoraqalpog' davlat universiteti, Nukus

KIRISIW. Házirgi globallasıw hám bazar qatnasları sharayatında awıl xojalıǵı salasında islep shıǵarılǵan ónimlerdi waqıtında hám kem gárejet menen qarıydarǵa jetkiziw aktual máselelerden birine aylandı. Ásirese, máwsimiy xarakterge iye bolǵan mıywe-palız eginleri, sút ónimleri hám basqa tez buz'latuǵın azıq-awqat túrlerin nátiyjeli bólistiriw tekǵana ekonomikalıq nátiyjelilikti asıradı, bálki azıq-awqat qawipsizligin da támiyinleydi. Biraq, ámeliyatda awıl xojalıǵı ónimlerin islep shıǵarıw kólemi, olardı saqlaw infratuzılması hám transport tarmaqlarınıń ayırıqsha túrde rawajlanǵanı sebepli ónimlerdi maqsetli bazarlarǵa jetkiziwde túrli máseleler júzege keledi. Mısalı, ayırım aymaqlarda ónimler artıqsha islep shıǵarılıp atırǵan bolsa, basqa aymaqlarda tańsıqlıq baqlanadı; transport shıǵımları joqarı bolıp, ónim ózine túser bahası artıp ketedi; Ámeldegi transport qurallarından nátiyjesiz paydalanıw áqibetinde waqıt hám resurslar ısırap boladı. Sonday jaǵdaylarda transport máselesin matematikalıq model retinde qóllaw arqalı ónimlerdi dereklerden tutınıw noqatlarǵa optimal bólistiriw múmkinshiligi jaratıladı. Házirgi waqıtta matematikalıq programmalastırıwdıń transport máselesi teoriyalıq izertlewde keń taralǵan. Bunday máseleler óndiris hám awıl-xojalıq ónimleriniń eń áhmiyetli túrlerin tasıwları racionallastırıwdı hám de júk tasıwdı jobalastırıwdı, sonday-aq, transporttıń hár qıylı túrleriniń jumısın optimallastırıwda úlken áhmiyetke iye. Matematikalıq programmalastırıwda sıızqlı programmalastırıwdıń máseleleri ishinde transport máselesi ayırıqsha ornı tutadı.

Ádebiyatlarǵa sholiw. Transport máselesi sıızqlı programmalastırıw máselesine jatadı, biraqta, bul máseleńin sheklewleri ózine tán bir qansha ózgesheliklerge iye. Sol sebepli transport máselesin sheshiw ushın sıızqlı programmalastırıwdıń ulıwma túrdegi máselesin sheshiwde sanlı usıllarına salıstırǵanda bir qansha qolaylı usıllardı qollanıw múmkin boladı. Házirgi waqıtqa shekem sıızqlı programmlastırıwdıń arnawlı bólimi bolǵan transport máselelerine sanlı usılların islep shıǵıw, jetilistiriw oǵada rawajlanǵan. Bul baǵdarda belgili ilimpazlardan G.Vagner, S.Gass, L.Ford, R. Bellman, E.G.Golshteyn, D.B.Yudin, Yu.M.Ermolev, I.I.Lyashko, V.S.Mixalevich, V.I.Tyuptya, I.N.Lyashenko, Yu.P.Zaychenko, I.L.Akulich, S.A.Ashmanov, Yu.N.Kuznecov hám taǵı basqalardıń ilimiy miynetlerinde kóriwimizge boladı. Birinshi mártebe transport máselesi 1939 jılı rus ilimpazı A.N.Tolstoy tárepinen hám 1941 jılı amerikalı ilimpaz F.Xichgok tárepinen qoyılǵan. Sońǵı jıllarda transport máselesi tekǵana klassik sıızqlı programmalastırıwdıń bir túri retinde, bálki global ekonomikalıq sistemalardaǵı anıq hám nátiyjeli qarar qabıllaw quralı retinde de aktiv qollanılıp atır. Zamanagóy ilimiy ádebiyatlarda transport máselesi túrli tarawlardaǵı kompleks logistik sistemalar, resurs bólistiriwi, social infratuzılma, ekologiyalıq optimizatsiya hám támiynat shınjırları basqarıw sıyaqlı jónelislerdegi mashqalalardı sheshiwde keń qollanıw etilip atır.

Jáhán banki, McKinsey Global Institute, Evropanıń transport boyınsha izertlew orayları (ETC, ITF) hám de Web of Science hám Scopus bazalarında baspadan shıǵarılǵan sońǵı izertlewlerde aytılwına qaraǵanda, nomerlestiriw processleri artıp barıwı menen transport máselesin avtomatlastırılǵan qararlardı qollap-quwatlaw sistemalarında (Decision Support Systems) paydalanıw arqalı tavar aylanbası natıyjeliligi asırılıp atır (Wang et al., 2022; Zhang & Yu, 2021). Mısalı, ullı maǵlıwmatlar (Big Data) tiykarında dúzilgen transport grafları, GPS maǵlıwmatları tiykarındaǵı marshrut tańlaw, sensor tarmaqlardan kiritilip atırǵan real waqıt maǵlıwmatları arqalı modifikatsiyalanǵan transport máseleleri izertlew etilip atır.

ANALIZ HÁM NÁTIYJELER. Transport máselesi matematikalıq programmalastırıw máseleleri ishinde teoriyalıq hám ámeliy kóz qarastan eń jaqsı ózlestirilgen máselelerdiń biri bolıp, onnan ekonomikalıq ámeliyatta keńnen paydalanıladı. Transport máselesin sheshiw ushın onıń arnawlı qásiyetlerin itibarǵa alıwshı usıllar jaratılǵan bolıp, bul jumısta, biz olar menen tanısıp ótemiz.

Meyli, m támiyinlewshidegi A_i den a_i ($i=1,2,...,m$) birlik muǵdardaǵı toplanıp qalǵan bir túrdegi ónimdi, sáykes túrdegi n tutınıwshılardıǵa, yaǵnıy, B_j ge b_j ($j=1,2,...,n$) birlik muǵdarda ónimlerdi jetkiziw zárúr bolsın. Bizge i -támiyinlewshiden j -tutınıwshıǵa bir birlik ónimdi tasıw bahası C_{ij} belgili. Barlıq júkti tasıw, yaǵnıy alıp barıw múmkinshiligine iye hám talaplardı tolıq qanaatlantıratuǵın sonıń menen qatar eń kem bahaǵa iye bolǵan tasıw jobasın dúziw zárúr. Júk birliginiń muǵdarın X_{ij} dep belgilesek, i - támiyinlewshiden j - tutınıwshıǵa júklerdi tasıwdı

jobalastırıw, yaǵnıy berilgen transport máselesiniń shártın 1-kestesi kórinisinde jazıw múmkin hám bunı biz aldaǵı waqıtta jobalastırıw matricası dep ataymız.

1-keste

Támiyinlewshiler	Tutınıwshılar						a_i			
	B ₁		B ₂		B ₃			...	B _n	
A ₁	x_{11}	C ₁₁	x_{12}	C ₁₂	x_{13}	C ₁₃	...	x_{1n}	C _{1n}	a_1
A ₂		C ₂₁		C ₂₂		C ₂₃			C _{2n}	
A ₃	x_{21}	C ₃₁	x_{22}	C ₃₂	x_{23}	C ₃₃		x_{2n}	C _{3n}	a_2
A ₃		C ₃₁		C ₃₂		C ₃₃			C _{3n}	
A ₃	x_{31}	C ₃₁	x_{32}	C ₃₂	x_{33}	C ₃₃		x_{3n}	C _{3n}	a_3
...		...		...		...			...	
A _m	x_{m1}	C _{m1}	x_{m2}	C _{m2}	x_{m3}	C _{m3}		x_{mn}	C _{mn}	a_m
b_j		b_1		b_2		b_3				

Máseleniń matematikalıq modelin dúzemiz. i-támiynlewshiden j-tutınıwshıǵa jobalastırılǵan ónim birliǵı x_{ij} júk birliǵine iye bolsa, onda bul ónimdi tasıw ushın jumsalatuǵın transport shıǵını, yaǵnıy tasılıw bahası $C_{ij}x_{ij}$ di quraydı. Barlıq joba bahası eki eseli qosındı menen anlatıladı:

$$Z = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n C_{ij}x_{ij} \quad (1)$$

Sheklewler sistemasın máseleniń tómendegi shártlerinen alamız:

a) Barlıq júkler tasılıwı tiyis, yaǵnıy, $\sum_{j=1}^n x_{ij} = a_i \quad (i = 1, 2, \dots, m)$, (bul teńlemeler 1-kestesindegi qatarlardan alınadı).

b) Barlıq talaplar qanaatlandırılıwı tiyis, yaǵnıy, $\sum_{i=1}^m x_{ij} = b_j \quad (j = 1, 2, \dots, n)$, (bul teńlemeler 1-kestesindegi baǵanalarдан alınadı).

Solay etip, transport máselesiniń matematikalıq modeli tómendegishe kóriniske iye.

$$Z = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n C_{ij}x_{ij} \quad (1)$$

sızıqlı funksiyanıń, $\sum_{j=1}^n x_{ij} = a_i \quad (i = 1, 2, \dots, m)$, $\sum_{i=1}^m x_{ij} = b_j \quad (j = 1, 2, \dots, n)$

$x_{ij} \geq 0, \quad (i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n)$, sheklewlerindegi eń kishi mánisin tabıw kerek. Qarap ótilgen modelimizden shamalap támiynlewshilerdegi ónimlerdiń bar muǵdarlarınń jıynaǵı talaplar jıynaǵına teń desek, yaǵnıy, $\sum_{i=1}^m a_i = \sum_{j=1}^n b_j$ bolsa, onda bunday model jabıq model dep ataladı. Bazıbir transport máselelerinde ónimniń támiynlewshilerde bar muǵdarı $\left(\sum_{i=1}^m a_i\right)$ tutınıwshılardıń talaplarınıń qosındısınan $\left(\sum_{j=1}^n b_j\right)$ kishi yamasa artıq bolıwı múmkin. Bunday máseleler ashıq modelli transport máselesi delinedi.

Egerde, $\sum_{i=1}^m a_i < \sum_{j=1}^n b_j$ bolsa, onda ónimge bolǵan barlıq talaptı qanaatlandırıp bolmaydı. Biraqta bul jaǵdayda da ónimdi az shıǵın jumsap bólistiriw jobasın tabıw múmkin. Bunıń ushın máselege jalǵan $(m+1) - A_{m+1}$ támiynleniwshisi kirgiziledi. Ondaǵı ónimniń bar muǵdarı

$$a_{n+1} = \sum_{j=1}^n b_j - \sum_{i=1}^m a_i$$

shamasına teń dep esaplanıp, bul muǵdardaǵı ónimdi tasıw ushın jumsalatuǵın transport shıǵınları nolge teń dep uyǵarıladı: $c_{n+1j} = 0 \quad (j = \overline{1, n})$. Nátiyjede jabıq modelli transport máselesi kelip shıǵadı. Egerde, $\sum_{i=1}^m a_i > \sum_{j=1}^n b_j$

теңсизлиги орнланса, онда óнимге болған талabы, $b_{n+1} = \sum_{i=1}^m a_i - \sum_{j=1}^n b_j$ shamasına тең болған жалған $(n+1) - B_{n+1}$ tutınıwshısı kirgiziledi. Bul tutınıwshıǵa jumsalatıuǵın transport shıǵınları nolge тең dep esaplanadı: $c_{in+1} = 0$ ($i = \overline{1, m}$). Nátiyjede bul jaǵdayda da ádettegi jabıq modelli transport máselesi kelip shıǵadı.

Biz aldaǵı waqıtları, egerde ashıq modelli transport máselesi berilgen bolsa, onda joqarıda kórsetilgen usıllardıń birewinen paydalanıp, máseleńiń shártleriniń kestesin (5) shárti orınlanganday etip, qayta dúzip alamız. Bul usıldıń tiykarǵı ideyası tómendegilerden ibarat. Dáslep arqa-batis múyeshinde jaylasqan (A_1, B_1) kletkadaǵı x_{ij} belgisizleriniń mánisin tabamız, yaǵnıy x_{11} belgisiziniń mánisi tabıladı: $x_{11} = \min(a_1, b_1)$.

Eger $a_1 < b_1$ bolsa, onda $x_{11} = a_1$, $x_{1j} = 0$ ($j = 2, 3, \dots, n$), $b'_1 = b_1 - a_1$.

Eger $a_1 > b_1$ bolsa, onda $x_{11} = b_1$, $x_{i1} = 0$ ($i = 2, 3, \dots, m$), $a'_1 = a_1 - b_1$.

Aytayıq, birinshi jaǵday orınlı bolsın. Bul jaǵdayda kestenıń ekinshi qatarındaǵı birinshi elementiniń mánisin tabamız:

$$x_{21} = \min(a_2, b'_1)$$

Eger $a_2 > b'_1$ bolsa, onda, $x_{21} = b'_1$, $x_{i1} = 0$ ($i = 3, 4, \dots, m$), $a'_2 = a_2 - b'_1$.

Eger $a_2 < b'_1$ bolsa, onda, $x_{21} = a_2$, $x_{2j} = 0$ ($j = 3, 4, \dots, n$), $b''_1 = b'_1 - a_2$.

Tap usılayınsha dawam etip, hár bir adımda x_{ij} dıń bir mánisi tabılıp barıladı. Bul process barlıq a_i ($i = \overline{1, m}$) hám b_j ($j = \overline{1, n}$) lar 0 ge aylanǵansha tákirarlanadı [6].

Arqa-batis múyeshi usılında esaplawlardı orınlaw, támiyinlewshilerden barlıq ónimler tolıq tasılıp bolǵansha hám tutınıwshılardıń ónimge bolǵan talapları tolıq qanaatlandırılǵansha dawam ettiriledi. Basqasha aytqanda, bul usıl menen, kestenıń eń sońǵı qatarı menen baǵanasınıń barlıq elementleri 0 ge тең болǵansha esaplaw processı dawam etedi.

Meyli, transport máselesiniń shárti 2-keste túrinde berilgen bolsın.

2-keste.

Támiyinlewshiler	Tutınıwshılar						a_i
	B ₁	B ₂	B ₃	B ₄	B ₅	B ₆	
A ₁	10 200	19 250	17	18	16	21	450
A ₂	13	14 50	11 350	17	18	19	400
A ₃	15	11	7 50	19 100	19	22	150
A ₄	14	13	12 150	18	21 0	23	150
A ₅	21	23	10	20 150	15	16 100	250
b_j	200	300	400	250	150	100	1400

Bul máseleńiń baslanǵısh tayanısh sheshimin arqa-batis múyeshi usılı menen anıqlaymız.

1-adım. $x_{11} = \min(a_1, b_1) = \min(450, 200) = 200$; $a'_1 = a_1 - x_{11} = 450 - 200 = 250$; $b'_1 = b_1 - x_{11} = 200 - 200 = 0$;

$x_{21} = x_{31} = x_{41} = x_{51} = 0$. Bul adımda tutınıwshınıń b_1 talabı tolıq qanaatlandırıldı.

2-adım. $x_{12} = \min(a'_1, b_2) = \min(250, 300) = 250$; $a''_1 = a'_1 - x_{12} = 250 - 250 = 0$; $b'_2 = b_2 - x_{12} = 300 - 250 = 50$;

$x_{13} = x_{14} = x_{15} = x_{16} = 0$. Bul adımda támiyinlewshiniń a_1 ónimi tolıq tasıldı.

3-adım. $x_{22} = \min(a_2, b'_2) = \min(400, 50) = 50$; $a'_2 = a_2 - x_{22} = 400 - 50 = 350$; $b''_2 = b'_2 - x_{22} = 50 - 50 = 0$;

$x_{32} = x_{42} = x_{52} = 0$. Bul adımda tutınıwshınıń b_2 talabı tolıq qanaatlandırıldı.

4-adım. $x_{23} = \min(a'_2, b_3) = \min(350, 400) = 350$; $a''_2 = a'_2 - x_{23} = 350 - 350 = 0$; $b'_3 = b_3 - x_{23} = 400 - 350 = 50$;

$x_{24} = x_{25} = x_{26} = 0$. Bul adımda támiyinlewshiniń a_2 ónimi tolıq tasıldı.

5-adım. $x_{33} = \min(a_3, b'_3) = \min(150, 50) = 50$; $a'_3 = a_3 - x_{33} = 150 - 50 = 100$; $b'_3 = b'_3 - x_{33} = 50 - 50 = 0$; $x_{43} = x_{53} = 0$.

Bul adımda tutınıwshınıń b_3 talabı tolıq qanaatlandırıldı.

6-adım. $x_{34} = \min(a'_3, b_4) = \min(100, 250) = 100$; $a''_3 = a'_3 - x_{34} = 100 - 100 = 0$; $b'_4 = b_4 - x_{34} = 250 - 100 = 150$;

$x_{35} = x_{36} = 0$. Bul adımda támiyinlewshiniń a_3 ónimi tolıq tasıldı.

7-adım. $x_{44} = \min(a_4, b'_4) = \min(150, 150) = 150$; $a'_4 = a_4 - x_{44} = 150 - 150 = 0$; $b''_4 = b'_4 - x_{44} = 150 - 150 = 0$; $x_{54} = 0$, $x_{45} = x_{46} = 0$. Bul adımda tutınıwshınıń b_4 talabı tolıq qanaatlandırıldı hám támiyinlewshiniń a_4 ónimi tolıq tasıldı.

8-adım. $x_{55} = \min(a'_5, b_5) = \min(250, 150) = 150$; $a'_5 = a_5 - x_{55} = 250 - 150 = 100$; $b'_5 = b_5 - x_{55} = 150 - 150 = 0$. Bul adımda tutınıwshınıń b_5 talabı tolıq qanaatlandırıldı.

9-adım. $x_{56} = \min(a'_5, b'_6) = \min(100, 100) = 100$; $a''_5 = a'_5 - x_{56} = 100 - 100 = 0$; $b'_6 = b_6 - x_{56} = 100 - 100 = 0$;

Bul adımda tutınıwshınıń b_6 talabı tolıq qanaatlandırıldı hám támiyinlewshiniń a_5 ónimi tolıq tasıldı. Solay etip, tutınıwshılardıń barlıq b_j ($j=1, 2, 3, 4, 5, 6$) talapları tolıq qanaatlandırıldı hám támiyinlewshilerdiń barlıq a_i ($i=1, 2, 3, 4, 5$) óniminiń muǵdarları tolıq tasıldı, yaǵnıy usınıń menen berilegn transport máselesiniń baslanǵısh tayanıshsheshimin tabıw processii juwmaqlandı.

Berilgen transport máselesiniń baslanǵısh tayanısh sheshimin tómendegishe jaza alamız:

$$X^{(0)} = \begin{pmatrix} 200 & 250 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 50 & 350 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 50 & 100 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 150 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 150 & 100 \end{pmatrix}$$

Bul tayanısh sheshim boyınsha barlıq ónimdi tasıw bahası

$$Z = 200 \cdot 10 + 250 \cdot 19 + 50 \cdot 14 + 350 \cdot 11 + 50 \cdot 7 + 100 \cdot 19 + 150 \cdot 18 + 150 \cdot 15 + 100 \cdot 16 = 18500 \text{ ǵa teń boladı eken.}$$

Barlıq támiynatshılar ónimdi tolıq jetkezgen, barlıq qarıydarlar bolsa óz talapların qandirgan. Usınıń sebebinen, sheshim xatersiz hám teń salmaqlılıqlı bolıp, awıl xojalıǵı ónimlerin isenimli jetkiziw sisteması retinde ámelge asırılıwı múmkin. Biraq, bul sheshim optimal dep bahalanmaydı, sebebi ulıwma ǵárezjetti kemeytiw múmkinshiligi saqlanıp qalıp atır. Eger bul transport sxeması hár ayda ámelge asırılatuǵın logistik process bolsa, jıllıq ǵárezjet muǵdarı 222000 shártli pul birligine teń boladı. Baslanǵısh sheshimdi optimallastırıw arqalı hár ayda 5-10 procentkeshe ǵárezjetti kemeytiw arqalı jılına 10000-20000 birlik átirapında ekonomikalıq payda alıw múmkinshiligi bar.

Juwmaqlaw. Awıl xojalıǵı ónimlerin tutınıw noqatlarǵa jetkiziwde transport máselesin qóllaw - logistik processlerdi ratsional shólkemlestiriw hám ekonomikalıq nátiyjelilikli asırıwda zárúrli áhmiyetke iye boladı. Bul izertlew sheńberinde qurılǵan baslanǵısh sheshimde támiynat hám talap arasında teń salmaqlılıq támiyinlengen bolıp, barlıq ónim dereklerden maqsetli bazarlarǵa belgilengen kólemlerde jetkezip berildi. Sheshim boyınsha jámi tasıw ǵárezjeti 18500 shártli pul birligin quradı. Analiz nátiyjeleri sonı kórsetedi, ónimler ayırım joqarı ǵárezjetli jónelisler arqalı da jetkizilgen jáne bul ulıwma ǵárezjetti artıwına sebep bolǵan. Sheshimdi modifikatsiya qılıw hám optimallastırıw arqalı transport ǵárezjetlerin kemeytiw, logistika nátiyjeliliginiń asırıw hám ekonomikalıq paydanı kóbeytiw múmkinshiligi bar.

Sol kózqarastan, transport máselesiniń tereń analizi hám optimal sheshimdi qóllaw, awıl xojalıǵı sistemasında nátiyjeli támiynat shıńjırın shólkemlestiriwde zárúrli orın tutadı. Bul bolsa turaqlı bazar mexanizmin qalıplestiriw, ónim ózine túser bahasınıń tómendetiw hám azıq-awqat qawıpsızlıǵın támiyinlewge xızmet etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Wang, Y., Zhang, J., & Liu, Y. (2022). A hybrid optimization model for agricultural product distribution using modified transportation algorithm. *Computers and Electronics in Agriculture*, 194, 106751. <https://doi.org/10.1016/j.compag.2022.106751>
2. Singh, R., Meena, M. L., & Sharma, P. (2023). Optimizing supply chain networks for perishable agricultural commodities using advanced transportation models. *Journal of Cleaner Production*, 396, 136534. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.136534>
3. Ahmed, S., & Farooq, M. (2022). Application of fuzzy transportation model in agri-food logistics under uncertainty. *Mathematics*, 10(5), 834. <https://doi.org/10.3390/math10050834>
4. Li, X., & Chen, H. (2021). A multi-objective transportation problem in agri-logistics with sustainability considerations. *Sustainable Computing: Informatics and Systems*, 30, 100556. <https://doi.org/10.1016/j.suscom.2021.100556>
5. Zhou, L., Wang, T., & Yao, J. (2020). Green transportation planning for agricultural products with carbon emission constraints. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 28935–28947. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-09109-3>
6. Mishra, N., & Singh, A. (2019). Integrated supply chain model with transportation problem for agri-business optimization. *International Journal of Production Research*, 57(16), 5090–5106. <https://doi.org/10.1080/00207543.2018.1521536>
7. FAO. (2021). *Agricultural supply chains and transportation modeling under climate constraints*. Food and Agriculture Organization of the United Nations. <https://www.fao.org>

Annotatsiya. Bul maqalada, awıl xojalıǵı salasında islep shıǵarılǵan ónimlerin tutınıw noqatlarǵa waqıt hám ǵárezjet boyınsha optimal jetkiziw mashqalası úyrenigan. Izertlewde transport máselesi tiykarında optimal bólistiriwdi támiyinlew maqsetinde ekonomikalıq -matematikalıq modeli islep shıǵılǵan.

Gilt sózler. transport máselesi, sızıqlı programmalastırıw, logistika, optimal sheshim, transport ǵárezjetleri.

Аннотация. В статье рассматривается проблема оптимальной по срокам и стоимости доставки сельскохозяйственной продукции в пункты потребления. В ходе исследования была разработана экономико-математическая модель для обеспечения оптимального распределения на основе транспортной задачи.

Ключевые слова. транспортная задача, линейное программирование, логистика, оптимальное решение, транспортные расходы.

Summary. This article studies the problem of optimal delivery of agricultural products to consumption points in terms of time and cost. In the study, an economic and mathematical model was developed to ensure optimal distribution based on the transportation problem.

Key words: transportation problem, linear programming, logistics, optimal solution, transportation costs.

SOCIOFOTIYANIN ZAMANAGÓY JÁMIYETTEGI AQIBETLERI

Asamatdinova J. P., Seytnazarova A. T.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Songı dáwirlerde insanlar psixikasında hár qıylı qorqıw halatları payda bolmaqta. Qorqıw - bul organizmniń qorǵanıw mexanizmi bolıp, insan ómirinde qáwip payda bolǵanda organizmde gormonlar islep shıǵarıladı. Bul process qorqıw sezimin payda etedi. Qorqıw sezimi payda etken qorǵanıw reaksiyaları paydalı tárepleride bar bolıp, máselen biyiklikten túsip ketiwden, ıssı suwda kúyip qalıwdan saqlaydı. Qorqınısh sana iskerligi tárepinen basqarılatuǵın jaǵday esaplanadı. Qorqıw sezimi sebepli insan qáwipten uzaqlasadı hám ómiri ushın qáwipsiz jaǵdaydı tańlaydı.

Mine usı jaǵdaylar aqıbetinde fobiyalar júzege kelmekte. Fobiya - bul real bir qáwip bolmaǵan jaǵdayda payda bolıp, psixikaǵa bekkem ornasadı, turaqlı qorqıw halatın payda etedi. Fobiyanı qadaǵalap bolmaydı. Fobiya waqtında insan óz háreketine juwap bermeydi hám ózin basqara almaydı. Eń keń tarqalǵan fobiya bul hár qıylı sociallıq jaǵdaylarda basqa adamlar tárepinen biykarlanıwı, masqara etiliwi yamasa kemsitiliwinen qorqıw bolıp esaplanadı. Bunday jaǵdaylarda adam óziniń sırtqı kórinisi, is-háreketi yamasa minez-qulqı haqqındaǵı hár qanday sın pikirlerden qorqadı. Bul ilimde sociofobiya dep ataladı. Songı jılları sociofobiya óz aldına kesellik sıpatında qarala basladı. Ilimiy dereklerge kóre, sociofobiyanı bastan keshirgen adam basqa adamlar aldında tınıshsızlanadı, basqalar ol haqqında ne oylawınan qorqadı. Olar adamlarda jaqsı tásir qaldırıwǵa háreket etedi, biraq bul haqıyqatında sonday ekenligine gúman menen qaraydı. Sonıń ushın ol kózge túspewge háreket etkeni menen biraq basqalar onı biykarlawı múmkin dep oylaydı [7;25]. Geyde sociofobiya qollar qaltırawı, tosattan qızarıw, terlew, kewil aynıwı sıyaqlı belgiler menen kórinedi. Ayırım jaǵdaylarda biytanıs insanlar menen sóylesiw, kópshilik aldında sóylew, telefon arqalı sóylesiwden qorqıw sıyaqlı jaǵdaylarda kózge taslanadı. Bul minez-qulqı ózgeriwi bolıp, insanda adamlar dıqqat orayında bolıwdan hám onı unamsız bahalawlarınan kúshli qorqıw payda boladı. Bunıń kelip shıǵıwına túrli faktorlar tásir etiwı múmkin. Birinshisi biologiyalıq faktorlar: ata-anada sociofobiya baqlanǵan bolsa olardıń perzentinde sociofobiyaǵa ushraw qáwpide bolıwı múmkin yaqı neyrobiologiyalıq proceslerge baylanıslı bolıwı múmkin. Ekinshisi psixologiyalıq faktorlar: balalıqtaǵı mudamı kemsitiwler, jazalawlar aqıbetinde ózine bolǵan isenimniń hám bahanıń tómenleniwi sociofobiyanıń rawajlanıwına sebeb bolıwı múmkin.

Demek sociofobiya birneshe faktorlardıń óz-ara táhiri nátiyjesinde kelip shıǵadı. Sociofobiyaǵa ushrawan ayırım adamlar, birinshi náwbette, sociallıq qarım-qatnastıń olarǵa alıp keliwi múmkin bolǵan aqıbetlerinen qorqadı. Jumısta sociallıq qáweterge iye adamlar jámaáttan uzaqlasadı. Olar ózlerine itibar qaratılıwınan qorqıp, jıynalıslarda hesh qashan soraw bermeydi. Biraq, ayırım jaǵdaylarda, insan mashqalalı jaǵdaydan qashpaydı, al basqalardıń itibarın tartıw qáwpin minimallastırıwǵa umtıladı. Solay eken, siz kózge kórinbeytuǵın stilde kiyiniwińiz, gápti birinshi baslamawıńız, basqa adamlardıń názerlerinen qashıwıńız hám olardıń sorawlarına júdá qısqa juwap beriwińiz sociofobiyanıń bir túri esaplanadı. Sociofobiya qanshelli keń tarqalǵan? Psixolog alımlardıń izertlewlerine kóre, adamlardıń 3 ten 13 procentine shekem ómiriniń bir basqışında sociofobiyaǵa ushrawan. Pútkil ómiri dawamında sociofobiyaǵa ushrawan adamlardıń úlesi 1 den 2,5% ke shekem jetken. Jıllıq maǵlıwmatlarǵa kóre, dúnya xalqınıń keminde 8 procenti usı mashqaladan qıynalmaqta. Bul buzılıw kóbinese óspirimlik dáwirinde baslanadı hám jıllar dawamında dawam etiwı múmkin, biraq waqt ótiwi menen onıń intensivligi ózgeriwi múmkin.

Ronald M. Rappenıń “Uyalshaqlıq hám sociofobiyanı basqışpa-basqış jeńiw” qollanbasında kórsetiliwınshe, 1960-jıllardıń baslarında, "sociofobiya" ataması payda bolǵannan soń, kesellik salıstırmalı túrde azaya basladı, dep esaplaǵan. Biraq songı jılları diagnostika kriteriyaları hám soraw usılları jetiliskeni sebepli, insan ómirinde sociofobiya keminde onnan birine tásir etiwı málim boldı [4;79]. Eń kóp qorqıwdı qozdırıwshı jaǵdaylar tómendegiler bolıp esaplanadı: tanısıw; bashlıqlar menen sóylesiw; telefon arqalı sóylesiw; basqalardıń janında bir nárese islew; olar masqaralap atrıǵanday seziw; miymanlar menen úyde awqatlanıw; basqalardıń janında bir nárese jazıw; kópshilik aldında sózge shıǵıw. Mısalı: jumısta jas xızmetker basshısına óz pikirın bildiriwden qorqadı. Ol basshısı aldında sóylep atrıǵanda, nadurıs sóylep qoyıwınan qáweterlenip, basın tómen iyip turadı yamasa ekinshi jaǵdayda restoranda orındı aldınnan buyırtpa beriw kerek, biraq insan telefon arqalı biytanıs adam menen sóylesiwden júdá qáweterlenedi. Ol kóp mártebe nomerin terip, soń óshiriwge májbúr boladı.

Sociofobiya qashan payda boladı? Sociofobiya ádette on bes jastan jigirma jasqa shekemgi dáwirde payda bolıwı múmkin. Tábiyiy, bul jaslar kóbinese uyalshaq boladı. Kópshilik adamlar birinshi mártebe bir nárese aytıw yamasa islew kerek bolǵanda stress sezinedi. Eger jaǵdayǵa úyrenisip ketilse, bul ádet joǵaladı. Sociofobiyada bunday túrdegi jaǵdaylardan qashıw jámiyetke kiriwdiń normal procesine kesent beredi. Eger emlew dárhal baslanbasa, sociofobiya uzaq dawam etedi. Álbette, kesellik bir qansha waqt páseyiwi múmkin, eger sociofobiyaǵa ushrawan adam sol waqıtta bir insan menen jaqın múnásibette bolsa. Sociofobiyalar joqarıda aytıp ótkanimizdey jas óspirimlik dáwirinde baslanadı hám kishi toparlarda basqalar tárepinen itibarǵa alınıwı qorqınıshı boladı hám nátiyjede sociallıq jaǵdaylardan qashıwǵa háreket ete beredi. Bul jaǵdayda búgingi kúnde zamanagóy texnologiyalar hám sociallıq tarmaqlar olarǵa sóylesiwde járdem beriwi múmkin. Máselen, onlayn baylanıs arqalı olar ózlerin qolaylıraq seziwi múmkin. Biraq, bul real turmıstaǵı baylanıstan qashıwǵa alıp keliwi hám sociallıq kónlikpelerdi rawajlandırıwǵa tosqınlıq etiwı múmkin.

Sonday-aq, sociofobiya bilimlendiriw procesinde tásir kórsetedi. Oqıwshılar sabaqlarda belsene qatnasıwdan, soraw beriwden yamasa jámaát aldında prezentaciya islewden qashıwı múmkin. Bul bolsa olardıń oqıw nátiyjeliligini tómenletiwı hám bilim alıw procesin qıynlastırıwı múmkin. Sociofobiya jámiyetniń ulıwma salamatlıǵı hám nátiyjeliligine tásir etedi. Sociofobiyaǵa ushrawan shaxslar jámiyetniń belsendi aǵzaları bola almaydı, bul bolsa jámiyetniń sociallıq kapitalın tómenletiwı múmkin. Sonday-aq, bul jaǵday jámiyet ruwxıy salamatlıq mashqalalarınıń artıwına alıp keliwi múmkin.

Ilimiy talqılawlar sonı kórsetedi, demek sociofobiya insannıń ruwxıy salamatlıǵına sezilerli tásir kórsetedi. Bul buzılıw turaqlı táshwısh hám qorqıw sezimi menen ótedi, bul waqıttıń ótiwi menen depressiya, basqa psixologiyalıq buzılıwları hám hátteki óz janına qastıyanlıq etiw pikirlerine alıp keliwi múmkin. Sebebi sociofobiyaǵa ushraǵan shaxslardıń kóbinese óz-ózine bolǵan bahası tómén hám ózine sın kózqarastan qarawǵa iye boladı, bul bolsa olardıń ulıwma ruwxıy jaǵdayın jánede tóménletedi. Turaqlı stress hám táshwısh jaǵdayı insannıń fizikalıq salamatlıǵında unamsız tásir kórsetedi. Sociofobiyaǵa ushraǵan shaxslar júrek urıwı tezlesiwı, terlew, qaltıraw hám bas aylanıw sıyaqlı fizikalıq simptomlardı bastan keshiriwleri múmkin. Bul simptomlar tek ǵana qolaysızlıq tuwdırıp qoymastan, al uzaq múddette júrek-qan tamır kesellikleri hám immunitet sistemasınıń hálsirewinde alıp keliwi múmkin. Sociallıq fobiya shaxstı sociallıq jekkeleniwge alıp keledi. Nátiyjede, insan ózin jalǵız sezinedi, doslar hám shańaraq penen baylanısları tóménleydi, bul bolsa ruwxıy salamatlıqtıń jánede jamanlasıwına sebep boladı. Sociallıq izolyaciya, óz nábwetinde, depressiya hám basqa ruwxıy buzılıwlar qáwpin asıradı. Kásiplik jumısta bolsa sociofobiya shaxstıń karyera rawajlanıwında tosqınlıq etedi, sebebi bul jaǵday onıń professional ósiw imkaniyatların shekleydi hám jumıs nátiyjeliligini tóménletedi. Ilimiy ádebiyatlardan sonı anıqladıq, sociofobiyaǵa ushraǵan insan kúndelikli is-háreketlerden zawıq ala almaydı, mudamı táshwısh hám qorqıw sezimi menen jasaydı, bul bolsa onıń baxıttı seziniw dárejesin tóménletedi. Sociofobiyaǵa ushraǵan shaxslar kóbinese ózlerin túsiniwmegen hám jalǵız sezinedi, bul bolsa olardıń ómirde qanaatlanıw dárejesin tóménletedi.

Demek, sociofobiya zamanagóy jámiyette awır mashqala bolıp esaplanar eken, jámiyette bul mashqala haqqında xabardarlıqtı arttırıw hám qollap-quwatlaw sistemaların jaratıw ayrıqsha áhmiyetke iye. Sociofobiyaǵa ushraǵan adamlar ushın bul maqala biybaha qollanba bolıp xızmet etedi, sebebi basqa fobiyalıq kesellikler (másele, biyiklikten qorqıw) menen salıstırǵanda, sociofobiya tolıq izertlewdi talap etetuǵın quramalı kesellik bolıp esaplanadı. Bálentlikten qorıqqan adam bul qorqıwdı bastan keshirgen jaǵdaylardı basqara aladı hám áste-aqırın, basqıshpa-basqısh bul sezimdi jeńedi. Sociofobiyaǵa ushraǵan adam jámiyet hám basqa adamlar menen turaqlı baylanısta boladı hám sonıń ushın barlıq waqıttada belgili bir jaǵdaylarda basınan keshirip atırǵan unamsız tájiriybelerdı basqara almaydı. Sociofobiyanı jeńiwdiń júdá áhmiyetli basqıshı bul sizdi táshwıshke salıwshı pikirlerdi, ásirese basqalar siz haqqında ne oylawına baylanıslı pikirlerdi baqlaw esaplanadı. Jáne de tómendegi usınıslardı kórsetsek boladı: unamsız pikirlerdi anıqlaw hám ózgertiw: Másele: "Men sózge shıqsam, hámme meni masqara etedi" degen pikirdi "Hámme meniń sózimdi diqqat penen tıńlaydı hám qátelerdi tuwrı túsinedi" degen unamlı pikirge almastırw; qorqıwdı oyatıwshı jaǵdaylarǵa basqıshpa-basqısh beyimlesiw másele, aldın doslar quramında sóylew, keyin kishi auditoriya aldında shıǵıp sóylew; diafragmal dem alıw: tereń dem alıp, áste-aqırın shıǵarıw arqalı organizmdı tınıshlandırıw.

Sociofobiyanı durıs qarım-qatnas hám onı joqarıda kórsetilgen emlew usılları járdeminde jeńiw múmkin. Eń áhmiyetlisi, insan ózin jámiyette erkin seziwdi úyreniw hám ózine bolǵan isenimin arttırıwı kerek. Sociofobiyanı jeńiw ushın házirgi kúnde nátiyjeli psixologiyalıq metodlardan paydalanıw áhmiyetli. Másele, kognitiv minez-qulıq terapiyası unamsız pikirlerdi ózgertiwge járdem beredi, ekspoziciya terapiyası bolsa qorqıwdı kemeyttiwiwge xızmet etedi. Relaksaciya usılları, sonıń ishinde, tereń dem alıw texnikası hám meditaciya, tınıshsızlanıw dárejesin páseytiwde paydalı esaplanadı.

Sonıń menen birge, jámiyet tárepinen mashqalanı túsiniw hám qollap-quwatlaw sistemasın rawajlandırıwda unamlı nátiyje beredi. Durıs tańlangan psixologiyalıq metodlar insannıń jámiyetlik turmısqa beyimlesiwine hám ózin erkin seziwine járdem beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Лейбович, М. Р. (2003). Социальная фобия: диагностика, оценка и лечение. Москва: Медицинская литература.
2. Зинченко, Ю. П., & Морозов, С. В. (2015). Психологические аспекты социальной тревожности и её последствия в обществе. Санкт-Петербург: Питер.
3. Крылова, И. А. (2017). Социальные страхи и их влияние на личность. Москва: Академия.
4. Ronald M. Rapee (1998) "Overcoming Shyness and Social Phobia: A Step-by-Step Guide"
5. Hofmann, S. G., & DiBartolo, P. M. (2010). Social Anxiety: Clinical, Developmental, and Social Perspectives. London: Academic Press.
6. Crozier, W. R., & Alden, L. E. (2001). International Handbook of Social Anxiety: Concepts, Research, and Interventions Relating to the Self and Shyness. Chichester: John Wiley & Sons.
7. Дж.У.Биик «Тренинг преодоления социофобии. Руководство по самопомощи» Перев.с англ. И.Рассказова, Н.Рассказовой. Москва: Изд-во Института Психотерапии, 2003.

Аннотация: Бу мақалада sociofobiya haqqında dáslepki pikirler, onıń belgileri, aqıbetleri hám sociofobiyanıń zamanagóy jamiyettegi ornı hám onıń túrli social jaǵdaylarǵa tásiiri talqılanadı. Izertlew procesinde sociofobiyanıń shaxslaralıq múnasibetlerge, social toparlardıń qalıplesiwine tásiiri kórip shıǵıladı.

Таянısh túsiniqler: sociofobiya, qorqıw, social izolyaciya, stress, jámiyet, psixologiyalıq tásir, shaxslaralıq qarım-qatnas.

Аннотация: В данной статье анализируются первоначальные представления о социофобии, ее признаки, последствия, а также роль социофобии в современном обществе и ее влияние на различные социальные ситуации. В процессе исследования рассматривается влияние социофобии на межличностные отношения и формирование социальных групп.

Ключевые слова: социофобия, страх, социальная изоляция, стресс, общество, психологическое воздействие, межличностное общение.

Abstract: This article analyzes initial ideas about social phobia, its symptoms, consequences, and the role of social phobia in modern society and its impact on various social situations. In the research process, the influence of social phobia on interpersonal relationships and the formation of social groups is examined.

Keywords: social phobia, fear, social isolation, stress, society, psychological impact, interpersonal relationships.

UDK:373.3.1.

“ELEKTR TEXNOLOGIYA ASOSLARI FANINI O‘QITISHDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARINING ROLI”

¹Sayimbetov Z. J., ¹Najimatdinov Q. M., ¹Shaulemetov T.U., ¹Nurniyazov P. K. ²Kadirova G.K., ¹Tilavxanova L. R.

¹Qoraqalpog‘ davlat universiteti

²Nukus davlat texnika universiteti Ekanomika kafedrası assistenti

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o’rni tobora kengayib borayotgan bir davrda texnik yo’nalishdagi fanlarni o’qitish jarayonini takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, “Elektr texnologiya asoslari” fani talabalarda elektr jarayonlarining fizik mohiyatini, elektr energiyasini ishlab chiqarish, uzatish va iste’mol qilish jarayonlari haqidagi fundamental bilimlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu bilimlarni zamonaviy metodlar asosida yetkazish, amaliy ko’nikmalarni rivojlantirish va talabalarning mustaqil ishlash salohiyatini oshirish bevosita AKT imkoniyatlaridan samarali foydalanishni talab etadi [1,3]. Bugungi kunda raqamli ta’lim resurslari, elektron darsliklar, virtual laboratoriya stendlari, simulyatsiya dasturlari, multimediya vositalari hamda onlayn ta’lim platformalari elektr texnologiyalari bo’yicha o’quv jarayonining ajralmas qismiga aylangan. Bunday vositalar yordamida murakkab elektr hodisalarini vizual, interaktiv va modellashtirilgan ko’rinishda talabalarga yetkazish imkoniyati kengayadi. Natijada o’quvchilarning fanga qiziqishi oshadi, mavzularni o’zlashtirish darajasi chuqurlashadi va amaliy ko’nikmalarni shakllantirish jarayoni yengillashadi.

Shu ma’noda, “Elektr texnologiya asoslari” fanini o’qitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish nafaqat ta’lim samaradorligini oshiradi, balki bo’lajak texnik mutaxassislarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, fanlararo integratsiyani kuchaytirish va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash madaniyatini shakllantirishda muhim omil bo’lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada mazkur fanni o’qitish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining pedagogik ahamiyati, imkoniyatlari va samaradorligi tahlil qilinadi.

Ta’limda o’quv da’surlari va darsliklarning mazmunini takomillashtirish, ayniqsa, uning yangi mazmundagi ta’rkibiy tu’zilishini aniqlash, o’quv materiallarini ha’r bir bo’lim va mavzularini maqsadga muvofiq joylashtirilganligini qayta qarab chiqish, ta’lim va tarbiya jarayonining asosiy omillari hisoblanadi.

O’quv materialining mantiqiy tarkibiy tu’zilishi deyilganda, odatda, o’rganiladigan o’quv fanlaridagi tushuncha va fikr-mulohazalarni ichki aloqalari va ularning bir-biriga ta’siri, bir-birini taqozo qilishi tu’shuniladi.

O’quv matyeriali ma’lum ko’rinishda shakllangan, o’zlashtirilishi kerak bo’lgan bilimlar majmuasi hisoblanadi. Umuman ta’lim jarayonida o’quv material markaziy o’rinni egallaydi. Shu ma’noda o’quv jarayonida o’quv materialining mantiqiy tu’zilishi masalasi katta ahamiyatga ega. Demak, ha’r bir fan uchun fanning tarkibiy tu’zilishi (strukturasini) muhim hisoblanadi. Ko’p hollarda struktura tushunchasi butunning tarkibiy bo’laklarini orttirish yoki kamaytirish deb, yoki qismlarini qay tartibda joylashtirish, bir butunga birlashtirish yoki aksincha parchalash, ba’zan butunga biror element qo’shish yoki butundan ajratib olish bilan sistema mohiyatiga ta’sir ko’rsatish ma’nosida izohlanadi. Struktura ega bo’lgan sistema tugallangan butunni tashkil etadi [4]. Butunning qismlari elementlar o’zaro bir-biri bilan jiddiy bog’langan bo’lib, elementlarning joylashuvi, ma’lum ta’rtib qat’iyligi ko’rinishida, ularni o’zaro ta’sirlashuvi natijasida struktura namoyon bo’ladi. shunday qilib struktura bir butun sistemadagi o’zaro ta’sirlashuvchi elementlarning qat’iy, turg’un mos kelishidir. Shuning uchun ham o’quv material ma’lum struktura ega bo’lib, u o’quv predmetining strukturasini va mazmuni asosida aniqlanadi.

Mazmun va struktura ajralmas ichki birlikni tashkil etsa ham bu aynan bir narsa degani emas, chunki aynan bir mazmun turli struktura ichida bo’lishi mumkin yoki strukturasiz mazmun ko’rinishida ham bo’lishi mumkin. Ha’r bir fanda o’quv materialining strukturasini ma’lum tu’zilishga ega bo’lib, uning qismlari shunday joylashgan, bog’langanki ular bir-biri bilan o’zaro va jiddiy ta’sirga ega bo’ladi. Ulardan birini tushurib qoldirish yoki qo’shish o’quv materialining mantiqiy strukturasini tamomila o’zgartirib yuboradi. Ha’r bir predmet uslubining strukturasini pedagogik xodisalar – ta’lim va tarbiya jarayonida o’quv materiallari chuqurlashuvida mukamallashib boradi.

O’qitish uslubidagi ichki qismlar - struktura elementlari va aloqalar uning strukturasini belgilaydi. Boshqacha aytganda, o’quv fanining ha’r qanday o’qitish uslubi ma’lum struktura ega bo’lib ichki va tashqi, mikro va makrostrukturalardan, uni tashkil qiladigan strukturalar majmuasidan iboratdir. O’qitish uslubining asosiy strukturaviy elementlari o’quv fanining mazmuni, ta’lim-tarbiya usullari va shakllari bo’lib, ular yagona bir butunlikni tashkil qiladi va uslubiy strukturaviy elementlar soni, fanning mazmuni va tarkibiy tuzilishi doimiy bo’lmay, ijtimoiy taraqqiyot ehtiyojini, fan yutuqlari va ilg’or pedagogik amaliyot ta’sirida o’zgaradi, rivojlanib boradi [5].

“Elektr texnologiya asoslari” fanidan tahsil olayotgan o’quvchi-talabalarga o’qitishdan maqsad talabalarda elektr texnologiya qurilmalarning tasnifi haqida nazariy tushunchalarni shakllantirish, elektr pechsozlikda ishlatiladigan materiallar ha’mda uzluksiz ishlovchi pechlarni, davriy ishlovchi qarshilik pechining issiqlik hisobi sxemasi o’rganish, ushbu fanni o’rganishning asosiy vazifalaridan biri texnologik jarayonning energetika diagrammasi va uning ha’r xil qurilmalarda ro’y beradigan jarayonlari, tahlil usullari, Elektr texnologik qurilmalarni ekspluatatsiyalash va loyihalashtirish haqidagi bilimlarni o’rganish [2].

Ushbu fanni o’zlashtirgan talaba quyidagi bilim va ko’nikmaga ega bo’ladilar: qizdirish kinetikasining asoslarini va ularni issiqlik uzatish usullarini bilib oladi; elektrotermiya uchun materiallar tu’zilishi; elektr energiyasini issiqlikqa aylantirish qonunlari va jarayonlarni va ularning amaliy ahamiyatini o’rganadi; tajriba natijalarini nazariy bilimlar asosida qayta ishlashni o’rganish va nazariy bilimlarni amalda tekshirish ko’nikmalarini o’zida shakllantiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, “Elektr texnologiya asoslari” fanini o’qitish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Xususan, darslarda

multimedia vositalari, virtual laboratoriyalar, simulyatsiya dasturlari, elektron darsliklar va onlayn platformalar qo'llanganda talabalar elektr jarayonlarining fizik mohiyatini tezroq anglaydi, mavzularni chuqur o'zlashtiradi va amaliy ko'nikmalarni mustahkamlaydi. O'tkazilgan kuzatuv va tahlillar axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda talabalar faolligi oshganini, jarayonning interaktivligi ularning mustaqil fikrlashi va muammolarni tahlil qilish qobiliyatini kuchaytirganini ko'rsatdi. Ayniqsa, elektr sxemalarini kompyuterda modellash, jarayonlarni grafik ko'rinishda tahlil qilish va virtual tajribalar o'tkazish an'anaviy usullarga nisbatan ancha samarali natijalar bergani aniqlandi.

Shu bilan birga, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish jarayonida ayrim muammolar ham kuzatildi. Jumladan, texnik jihozlarning yetishmovchiligi, ayrim talabalar va o'qituvchilarning raqamli ko'nikmalarining pastligi, internet tezligi yoki texnik nosozliklar kabi omillar ta'lim jarayoniga qisman to'sqinlik qilishi mumkin. Biroq ushbu muammolarni bartaraf etish uchun AKT bo'yicha qo'shimcha o'quv mashg'ulotlari tashkil etish, moddiy-texnik bazani mustahkamlash va metodik qo'llanmalarni takomillashtirish zarurligi aniqlandi.

Yakuniy natijalar shuni ko'rsatadiki, AKTni puxta o'ylangan didaktik yondashuv asosida qo'llash "Elektr texnologiya asoslari" fanining o'qitilishi samaradorligini keskin oshiradi, talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantiradi va ularni zamonaviy texnologik muhitda ishlashga tayyorlaydi. Demak, AKT asosidagi o'qitish ushbu fanni o'zlashtirishda eng ustuvor va istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Shuningdek talaba: Yirik metallurgiya, konlar va boshqa tarmoqlarning barcha sohalarida, ha'r hil turdagi elektr pechlarni va qizdiruvchi mexanizmlar hamda qurilmalardan keng foydalaniladi.

Ha'r qanday elektrotexnologiya qurilmalarni amalga oshirish uchun elektr pech va qizdiruvchi mexanizmlarning ish organini harakatga keltirish darkor. Bu esa elektr texnologiya asoslarini amalga oshiriladi, xususan, elektr energiya ishqilik energiyaga aylantiriladi. Elektr texnologiya qurilmalarini ma'lum yo'naltirilgan maqsadda o'zgartirishi kerak. Shuning uchun uning tarkibiga bu funksiyalarni amalga oshiruvchi qurilmalar va boshqaruv vositalari kiritilishi darkor. Bu maqsadga metallarni to'la qizdirish induksion qurilmalari yordami asosida erishiladi. Elektr pechlarida yuqori haroratli zonalar mavjudligi tufayli ularda odatdagi konstruksion va elektroteknika materiallar bilan bir qatorda yuqori haroratda ishlay oladigan va shuning uchun zarur xossalarga ega bo'lgan spetsifik (maxsus) materiallar ha'm qo'llaniladi.

- Elektr texnologiya qurilmalarning tasnifi. Texnologik jarayonning energetika diagrammasi qurishni bilish. Texnologik jarayonni boshqarishda avtomatik tizimlarga o'tkazish kerak. Elektrotermik asoslarini va qizdirish kinetikasining asoslari tu'shinishi kerak. Issiqlik uzatish usullari.

"Elektr texnologiya asoslari" fanini o'qitish ma'ruza, tajriba, amaliy mashg'ulot va auditoriyadan tashqari mustaqil ishlardan iborat bo'lib, ma'ruza darslarida asosiy nazariy tushunchalar beriladi, umumiy qonuniyatlar, fanlararo o'zaro bog'liqlikda tushuntiriladi, ha'mda amaliy va tajriba mashg'ulotlari uchun kerakli bo'lgan o'zgarma tok mashinalarining uyg'otish usullari beriladi.

- Tajriba mashg'ulotlarida o'zgarma tokda ishlovchi payvandlash agregatlari usullari amalda tekshirib ko'riladi va tajriba bilimning asosi ekanligi haqidagi tushunchalar shakllantiriladi.

-Amaliy mashg'ulotlarda o'zgarma tok agregatlari (generatorlari) ko'p postli va bir postli parametrlarini hisoblashga doir masalalar echish bilan nazariy bilimlar mustahkamlanadi.

-Auditoriyadan tashqari mustaqil ish talabalarni darslarda olgan bilimlarini mustaqamlash, uni chuqurlashtirish va ijodiy fikrlashni shakllantirish ma'nosida tashkil etiladi.

O'z navbatida "Elektr texnologiya asoslari" fanidan olingan bilimlar "Elektr texnikasi, elektr mexanikasi va elektr texnologiyalari" yo'nalishining boshqa mutaxassislik fanlarini o'qitishda nazariy asos bo'la oladi. Tanlab olingan "Elektr texnologiya asoslari" mavzusi bundan oldin o'rganilgan barcha mavzular bilan uzviy bog'liqdir. Shu jumladan, metallarni to'la qizdirish induksion qurilmalari, induksion va dielektrik qizdirish, qarshilik pechlarining elektr hisobi, elektr yoy pechlari va qurilmalari, elektr shlakli qayta eritish pechlari, va boshqa bir qator mavzular ushbu mavzuni o'zlashtirishda asos bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar talabaning bu mavzular bo'yicha erkin fikrlarini shakllantirishda, guruhda ishlalashda o'z qobiliyatlarini yaxshiroq namoyon eta olishiga muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Ho'zirda rivojlanayotgan texnika asrimizda muhandis texnologlarni didaktik vositalardan foydalangan holda tarbiyalash, o'qitish kelajakda raqobatbardosh kadr bo'lishlariga pilapoya bo'la oladi. Shuning uchun hozirda pedagogik texnologiyadan foydalanishda ha'r bir talabaning ichki kompetensiyasidan kelib chiqqan holda dars mashg'ulotlarini olib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Valery Vodovozov «Introduction to power engineering», stedition, Bookboon, 2010.
2. Mexanizmi elektrotexnologicheskix ustanovok - A. Meleshko. Uchebniki i posobiya dlya vuzov. -M . 2018g.
3. Imomnazarov A.T., Ortikov T.J. «Elektrotehnika, elektromexanika va elektrotexnologiyalar yunalishiga kirish». Ma'ruzalar matni. TDTU, 2000.
4. Imomnazarov A.T. Yo'nalishga kirish. Toshkent: ToshDTU. 2013.
5. Electric Motors and Drives: Fundamentals, Types and Applications, Third edition, Austin Hughes. 2006, Austin Hughes. Published by Elsevier Ltd. Burlington
6. Elektrotexnologicheskiye ustanovki i sistemi. Teploperedacha v elektrotexnologii. Uprajneniya i zadachi. A. I. Aliferov. NTGTU, 2017. 7. Elektrotexnologii v selskom xozyaystve. Oskin S.V.: 503 str.2016g.
7. Irta Schmidt, Istvan es Veszpremi «Drive Control», Karoly, XMLmind XSL-FO Converter, 2012.

Annatsiya. Maqolada "Elektr texnologiya asoslari" fanini o'qitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining roli ko'rib chiqiladi. Ha'r bir o'quv fanini o'qitishda o'ziga xos yo'nalishlar mavjud bo'lib, shu bilan birga bir qator muammolar ham uchraydi.

Talabalar tomonidan o'quv materialining sifatli o'zlashtirilishini ta'minlash uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda dars jarayonida turli metod va uslublarni qo'llash zarur.

Kalit so'zlar: ma'lumotlar, mazmun, standart, tuzilma, fikrlash, obyektiv, real, strategik, predmeti, innovatsion, mafkura

Аннотация. В статье рассматривается роль информационно-коммуникационных технологий в преподавании предмета "Основы электротехники." В процессе преподавания каждого учебного предмета существуют свои специфические направления, в то же время встречается ряд проблем. Для обеспечения качественного усвоения студентами учебного материала необходимо применять различные методы и приемы в процессе занятий с использованием информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова: данные, содержание, стандарт, структура, мышление, объективный, реальный, стратегический, предмет, инновационный, идеология.

Abstract. The article examines the role of information and communication technologies in teaching the subject "Fundamentals of Electrical Engineering." In teaching each academic subject, there are specific directions, but at the same time, a number of problems are encountered. To ensure students' high-quality assimilation of the learning material, it is necessary to apply various methods and techniques in the learning process using information and communication technologies. These methods allow for a clear definition of priority areas.

Keyword. data, content, standard, structure, thinking, objective, real, strategic, subject, innovative, ideology.

XAVOTIRLANISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI VA KELIB CHIQISH SABABLARI

Uzakbayeva S. H., Bektursinova L. X.

Qoraqalpoq davlat universiteti

So'nggi yillarda jamiyatda emotsional zo'riqish va xavotirlanish darajasi keskin oshib bormoqda. O'quvchilar, talabalar va kattalar orasida uchrayotgan doimiy tashvish, noaniqlikdan qo'rquv va ichki bezovtalik insonning ruhiy holati hamda kundalik faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Xavotirlanish psixologik jarayon sifatida nafaqat emotsional barqarorlikni susaytiradi, balki shaxsning ijtimoiy moslashuviga ham to'sqinlik qiladi. Shu bois, xavotirlanishning psixologik mexanizmlarini o'rganish hozirgi davrning muhim ilmiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Xavotirlanish oddiydek ko'rinishi mumkin lekin u insonga asta sekinlik bilan ta'sir etib yuqori darajalarga ko'tarilgani sari inson o'zini boshqarish jarayonlari qiyinlashishi va kutilmagan noxush insonlar uchun xavfli bo'lgan holatlarga olib kelishi mumkin. Bu haqida yurtboshimiz ham o'z nutqida bu haqda aytib o'tgan.

"Ruhiy salomatlik" tushunchasi omma orasiga sekin-asta kirib boryapti, chunki ruhiy muammolar bizni tobora ko'proq bezovta qilyapti: tushkunlik, stress, xavotir. Vaqtida mutaxassisga murojaat qilish esa bizda odatga kirmagan – muammolardan o'zimizni qayerga qo'yishni bilmay qolgan chog'imizdagina bu esimizga tushadi yoki... tushmaydi. Aslida esa salomatlikka putur yetmasdan turib salomatlikni saqlash kerak. Bu jismoniy salomatlikka ham, ruhiy salomatlikka ham tegishli. [1.12]. Haqiqatdan ham inson qachonki ruhiy va jismoniy tomondan sog'lom bo'lsa ularning fikrlashi, biron narsaga harakat qilishi, jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishi, sog'lom farzandlarni dunyoga keltirib o'z hayot yo'lini chiroyli va boshqalar havas qiladigan darajada yashay oladi.

Xavotirlanish holatini, xavotirlanishlanish tushunchasini birinchi marta Z.Freyd tomonidan aniqlangan va ta'kidlangan. U bu holatni hissiy holat sifatida tavsifladi, shu jumladan kutish va noaniqlik, nochorlik hissi, bularning barchasi ichki sabablarga asoslanadi. Natijada, ko'plab taniqli psixologlar va psixoterapevtlar xavotirlanish holatini o'rganishdi va ko'plab asarlar yozishdi. Psixologik adabiyotlarda xavotirlanish tushunchasining turli xil ta'riflarini topish mumkin, garchi ko'pchilik tadqiqotchilar buni boshqacha ko'rib chiqish zarurligiga rozi bo'lishadi - vaziyatli hodisa va shaxsiy xususiyat sifatida, o'tish holati va uning dinamikasini hisobga olgan holda. Psixologik lug'at ushbu atamaning quyidagi izohini beradi: "Xavotirlanish - bu odamning tez-tez va kuchli xavotirlanishlanishga moyilligi, shuningdek, uning paydo bo'lishining past chegarasida namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyat, jarayonlar yigindisidir".[2.49]

Ya'ni xavotirlanish (anxiety) — bu insonning ichki taranglik, bexotirlik, qo'rquv yoki xavf kutish hissi bilan kechadigan emosional holati. U ko'pincha aniq sababga ega bo'lmasligi mumkin, lekin tana va ongning "xavfga tayyorlanish" reaksiyasi sifatida paydo bo'ladi. Xavotirlanish vaziyatdan, hodisadan kelib chiqqan holda har xil belgilar va sabablar asosida paydo bo'ladi.

Asosiy belgilar:

- Ichki bezovtalik, tinch o'tirib turolmaslik
- Salbiy fikrlar, ortiqcha o'ylash
- Yurak urishining tezlashishi
- Nafas qisishi yoki qiyinlashishi
- Mushaklarda taranglik
- Konsentratsiyaning pasayishi

Bunday belgilarning bo'lishi insonda nimadandir bezovta, xavotirli ekanligini bilish mumkin. Bunday holatlar bora bora kuchayaversa inson hayotga bo'lgan qiziqishi, intilishi susayib kasallik holatlariga kelib qoladi.

Nima uchun paydo bo'ladi?

Stress yoki hayotdagi o'zgarishlar

Noaniqlikdan qo'rqish

Ortiqcha mas'uliyat

Travmatik tajribalar

Genetik moyillik yoki biologik omillar.

Ko'pgina ruhiy kasalliklar ham xavotirlanish asosida paydo bo'ladi. Masalan, stressning kelib chiqishining birinchi bosqichida ham asos bo'lib xavotir qatnashadi. Bu haqida G.Selye stressni 3 ta asosiy bosqichga ajratgan va quyidagicha ta'riflagan. Birinchi bosqich — xavotirlanish bosqichidir. Bu bosqichda qon bosimi va tana harorati pasayadi, kapillarlarining qon bilan to'lishi va alkaloz kuzatiladi, oshqozon-ichak sistemasida funksional o'zgarishlar paydo bo'ladi, qonda qand miqdori kamayadi. [3.118]

Inson tushkunlikka tushib doimiy bir narsalarni o'ylab xavotir va qo'rquv, bosim ostida yuradigan bo'lsa bu ko'pgina salomatlik uchun xavf soladigan kasalliklarni keltirib chiqaradi.

Xavotir bizni kelajakni rejalashtirishga undaydi va bu ma'noda tashvish aslida yaxshi narsadir. Aynan o'sha zerikarli tuyg'u bizni o'sha sinov uchun o'qishga, o'sha o'yin uchun ko'proq mashq qilishga yoki o'sha kuni eng zo'r bo'lishga undaydi. Ammo ba'zi odamlar tashvishni shunchalik kuchli his qilishadiki, u endi foydali yoki foydali bo'lmaydi. Ular shunchalik hayajonlanib, tashvishga tushib qolishlari mumkinki, ular haqiqatan ham sinovdan o'ta olmaydilar, to'pni chalg'itadilar yoki butun kunni tebranish va ko'z bilan aloqa qilmaslik uchun o'tkazadilar. Agar tashvish insonning hayotiga sezilarli darajada aralasha boshlasa, bu buzilish deb hisoblanadi.[4.1]

Biz xavotirni umumiy holatda faqatgina salbiy tomondangina baholamay ijobiy tomonini ham ko'rishimiz kerak. Chunki insonda biror narsadan xavotir va qo'rquv bo'lsa u yanada ko'proq harakat qiladi. Misol uchun agarda biror o'quvchi olimpiadaga qatnashmoqchi butun universitet nomidan unda xavotir paydo bo'ladi qanday bo'lar ekan? Men uddalay olamanmi? kabi har xil savollar paydo bo'ladi va yanada ko'proq o'qib bor diqqat va e'tiborini mana shu musobaqaga ajratadi. Bu ilohiy kuchdek insondagi xavotir unga yanada qattiq tayyorgarlik ko'rish uchun kuch va energiya beradi.

Barlow xavotirni uchta asosiy mexanizm bilan izohlaydi: Biologik moyillik (genetik va neyrobiologik sabablar) Barlowga ko'ra, ba'zi odamlar tug'ma ravishda: Yuqori qo'zg'aluvchan asab tizimiga ega bo'ladi; stressga tez reaksiya qiluvchi nevrologik mexanizmlarga ega; miya markazlari (amigdala) ortiqcha faollashishga moyil; serotonin, norepinefrin, GABA kabi neyrotansmitterlarda nomutanosiblik bo'lishi mumkin. Bular odamni xavotirga yaqin holatga tayyorlab qo'yadi. Barlow buni "general biological vulnerability" deb ataydi.

2. Psixologik asosiy zaiflik (early psychological vulnerability)

Bu — bolalik davrida shakllanadigan ichki xavfsizlik hisining buzilishi.

Barlowga ko'ra:

- Haddan tashqari nazorat qiluvchi ota-ona
- cheklovlar, jazolar;
- mustaqil qaror qila olmaslik;
- xatolarni qilishga qo'rqitish;
- emotsional qo'llab-quvvatlanmaslik odamda "Dunyo xavfli, men esa ojizman" degan ichki modelni yaratadi.

Bu keyinchalik xavotir uchun asos bo'ladi.

3. Maxsus psixologik zaiflik (learned fear – o'rganilgan qo'rquv) Barlow bu mexanizمنى quyidagicha tushuntiradi:

Odam muayyan holatni xavf bilan bog'lab qo'yadi. Bu bog'lanish odatda stressli yoki travmatik tajriba orqali paydo bo'ladi. Keyinchalik o'sha holat qayta ko'rinishi bilan xavotir avtomatik ishga tushadi

Masalan: yurak tez urishi + stress → "yuragim to'xtab qoladi" deb o'rganilishi.

Bu mexanizm fobiya, panika, ijtimoiy xavotirda juda muhim rol o'ynaydi.

Barlow xavotirni quyidagi uchlik orqali tushuntiradi:

- 1) Subyektiv tajriba (ichki qo'rquv, xavotir fikrlari)
- 2) Jismoniy reaksiyalar (yurak urishi, terlash, taranglik)
- 3) Xulq-atvor (qochish, xavfsizlik qoidalari, nazorat qilish)

Sabablar ushbu uch qismni bir-biri bilan bog'laydi.

Xulosa qilib aytganda xavotirlanish — insonning ichki xavfsizligi va barqarorligi buzilganda namoyon bo'ladigan tabiiy psixologik holat bo'lib, u organizmni ehtimoliy xavflarga tayyorlaydigan mudofaa mexanizmi sifatida xizmat qiladi. Ammo xavotir kuchli, uzoq davom etuvchi yoki kundalik hayot faoliyatiga xalaqit beruvchi darajaga yetganda, u psixologik muammo sifatida baholanadi. Zamonaviy psixologiya xavotirlanishning kelib chiqishini bir nechta omillar uyg'unligi bilan izohlaydi: biologik moyillik, bolalikda shakllangan psixologik zaiflik va stressli vaziyatlar orqali o'rganilgan qo'rquv reaksiyalari. xavotirlanishning kelib chiqishi ko'p omillidir va uni bartaraf etish jarayoni ham kompleks yondashuvni talab qiladi. Psixoterapiya, xususan, kognitiv-xulqiy yondashuv, stressni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish, hayot tarzi o'zgarishlari va emotsional savodxonlikni oshirish xavotirni kamaytirishda samarali vosita hisoblanadi.

Xavotirni to'g'ri tushunish, uning mexanizmlarini anglash va unga sog'lom yondashuvni shakllantirish inson psixologik farovonligi uchun muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Qodirov A. "Sog'lom turmush tarzi va ruhiy jarayonlar barqarorligi" // Ilm sarchashmalari jurnali. — 2023. — №9. — 12–14-betlar. URL: https://ilmsarchashmalari.uz/user-media/issues_files/2023-9.
2. <https://cyberleninka.ru>
3. Z. IBODULLAYEV TIBBIYOT PSIXOLOGIYASI. O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tibbiyot oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan. Toshkent iqtisod-moliya» 2008
4. Anxiety and its disorders the nature and treatment of anxiety and panic.

Annotatsiya: Ushbu maqolada insonda xavotirlanish holatining psixologik tabiati, uning kelib chiqishiga ta'sir etuvchi biologik, psixologik va ijtimoiy omillar tahlil qilinadi. Xavotirlanishning shakllanish mexanizmlari, emotsional va fiziologik ko'rinishlari, shuningdek, xavotirning kundalik hayot va shaxs rivojlanishiga ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: xavotirlanish, psixologik holat, emotsional reaksiya, stress, qo'rquv, biologik omillar.

Аннотация: В данной статье анализируется психологическая природа тревожного состояния у человека, биологические, психологические и социальные факторы, влияющие на его возникновение. Освещены механизмы формирования тревожности, ее эмоциональные и физиологические проявления, а также влияние тревожности на повседневную жизнь и развитие личности.

Ключевые слова: тревога, психологическое состояние, эмоциональная реакция, стресс, страх, биологические факторы.

Abstract: This article analyzes the psychological nature of anxiety in humans and the biological, psychological, and social factors influencing its occurrence. The mechanisms of anxiety formation, emotional and physiological manifestations, as well as the influence of anxiety on daily life and personality development are highlighted.

Key words: anxiety, psychological state, emotional reaction, stress, fear, biological factors.

TA'LIM FALSAFASI VA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI

Karimov Z. A.

Urganch davlat pedagogika instituti

Kirish. Globallashuv va tezkor texnologik taraqqiyot davrida ta'limdagi innovatsiyalar e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydigan zaruratdir. Inson va jamiyat taraqqiyotining muhim ustunlaridan biri sifatida ta'lim zamonaviy davrning ehtiyojlari va muammolariga mos ravishda uzluksiz moslashish va yangilanishni talab etadi [1.239].

Axborotning keskin o'sishi va mehnat paradigmasidagi o'zgarishlar sharoitida an'anaviy, statik va bir xillikka asoslangan ta'lim tizimi tobora ko'proq tanqidga uchramoqda. Buning sababi zamonaviy mehnat bozori talablari bilan uyg'unlashmasligi, ijodkorlik va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishdagi cheklovlar bilan bog'liqdir.

An'anaviy, statik ta'lim tizimlari bugungi kunda mehnat bozori ehtiyojlariga javob bera olmayapti. XXI asrda insondan faqat bilim emas, balki tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv, muammolarni hal etish va jamoaviy ishlash ko'nikmalari talab etilmoqda. Shu sababli, zamonaviy ta'limning markazida innovatsion pedagogik yondashuvlar va raqamli texnologiyalarni integratsiyalash masalasi turibdi.

OECD tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'limdagi innovatsiyalar o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshiradi, ularda muammolarni hal etish, tanqidiy va reflektiv fikrlash, hamkorlik hamda moslashuvchanlik kabi XXI asr kompetensiyalarini shakllantiradi. Ayniqsa, raqamli ta'lim platformalari, e-learning tizimlari va interaktiv o'quv ilovalari o'quvchilarning motivatsiyasini kuchaytiradi va ularning bilim olish samaradorligini oshiradi [2.564]. Bundan tashqari, loyihaviy ta'lim va teskari sinf modeli kabi yondashuvlar o'quvchilarning o'quv jarayonida faol ishtirokini ta'minlaydi, bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo'llash imkonini yaratadi. Bu esa o'quv jarayonining amaliy yo'nalishini kuchaytirib, ta'limni hayot bilan uzviy bog'laydi.

OECDning Ta'lim Tadqiqotlari va Innovatsiyalar Markazi (CERI) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ham bu fikrni tasdiqlaydi: zamonaviy ta'lim tizimi o'quvchilarga nazariy bilimni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish, o'z bilimlarini real sharoitda tatbiq etish imkoniyatini beruvchi yondashuvlarga asoslanmog'i lozim.

Shu tariqa, ta'lim falsafasi va texnologik innovatsiyalarni chuqur integratsiya qilish nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki insonni har tomonlama yetuk, ijodkor, tanqidiy fikrlovchi va jamiyatda faol ishtirok etuvchi shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy ta'lim tizimini faqat bilim beruvchi emas, balki tafakkurni, qadriyatlarni va insoniylikni tarbiyalovchi muhitga aylantirishning eng muhim falsafiy yo'nalishidir.

Asosiy qism. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida jamiyatning barcha qatlamlari uchun inklyuziv va ochiq ta'lim imkoniyatlarini yaratish tobora dolzarb masalaga aylanmoqda. Ta'limdagi innovatsiyalar faqat o'quv jarayonining samaradorligini oshirish bilangina cheklanmay, balki ijtimoiy adolat, teng imkoniyatlar va ta'limga keng kirish imkonini ta'minlashni ham o'z ichiga oladi. Shu nuqtai nazardan, ta'limning har bir bosqichida, xususan, chekka hududlarda yashovchi aholi, nogironligi bo'lgan shaxslar hamda etnik yoki madaniy ozchilik guruhlari uchun sifatli ta'lim olish imkonini yaratish zamonaviy ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi.

Bu borada onlayn ta'lim platformalari va ochiq o'quv resurslarini rivojlantirish muhim qadam bo'lib xizmat qilmoqda. Bunday tashabbuslarning yorqin namunasi sifatida UNESCO tomonidan COVID-19 pandemiyasi davrida yo'lga qo'yilgan "Global Education Coalition" dasturini keltirish mumkin. Ushbu global tashabbus butun dunyo miqyosida o'quvchilarga uzluksiz ta'lim olish imkonini berish, ayniqsa, ta'limdan chetda qolgan qatlamlarni o'quv jarayoniga jalb etishni maqsad qilgan [3.782]. So'nggi o'n yillikda ro'y bergan texnologik inqilob ta'lim paradigmasini tubdan o'zgartirdi. Endilikda ta'lim jarayoni ko'proq interaktiv, hamkorlikka asoslangan va kompetensiyaga yo'naltirilgan shaklga ega bo'lmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sohasidagi yutuqlar natijasida raqamli ta'lim vositalari, virtual o'quv muhitlari va sun'iy intellekt asosidagi platformalar o'quv jarayonining yangi sifat bosqichiga ko'tarilishini ta'minlamoqda.

Masalan, Learning Management Systems (LMS), Virtual Reality (VR), Augmented Reality (AR) hamda Artificial Intelligence (AI) kabi texnologiyalar ta'limda shaxsga yo'naltirilgan, moslashuvchan va adaptiv o'qitish modellarini yaratishga imkon bermoqda. Bu esa har bir o'quvchining shaxsiy ehtiyojlari, bilim darajasi va o'rganish sur'atiga mos ta'lim olish imkoniyatini kengaytiradi.

Multimedia vositalari asosida o'quvchilarni o'qitish quyidagi afzalliklarga ega:

- berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o'zlashtirish imkoniyati bor;
- ta'lim olishning yangi sohaları bilan yaqindan aloqa qilish ishtiyoqi yanada ortadi;
- ta'lim olish vaqtining qisqarish natijasida, vaqtni tejash imkoniyatiga erishish;

- olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq saqlanib, kerak bulganda amaliyotda qo'llash imkoniyatiga erishiladi [4.1395]. Natijada, ta'lim jarayoni endilikda faqat bilim berish emas, balki insonni o'zlashtirish, tafakkur qilish, o'zgaruvchan muhitda yo'l topish va moslashish qobiliyatlarini shakllantiruvchi kompleks tizim sifatida talqin qilinmoqda. Shu bois, inklyuzivlik, texnologik yangilik va falsafiy yondashuvning integratsiyasi bugungi ta'lim tizimining eng muhim strategik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Ta'lim jarayonida texnologiyadan foydalanish talabalarining o'qishga bo'lgan qiziqishini va motivatsiyasini sezilarli darajada oshirdi. Mobil ilovalar hamda onlayn hamkorlik platformalari kabi raqamli vositalarning qo'llanilishi o'quvchilarning dars jarayonidagi ishtirokini faollashtirib, ularning o'quv natijalarini yaxshilashga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, texnologiya keng va xilma-xil o'quv manbalariga kirish imkonini berib, o'quv jarayonini mazmunan boyitilgan, kontekstual va dolzarb materiallar bilan to'ldirmoqda.

Aralash ta'lim an'anaviy yuzma-yuz o'qitish va onlayn ta'limning uyg'unlashuvi o'quvchilarga moslashuvchanlik va mustaqil o'rganish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, o'qituvchi tomonidan zarur metodik va psixologik qo'llab-quvvatlash ham ta'minlanadi. Loyiha asosidagi ta'lim texnologiyalar yordamida boyitilganda, talabalar real loyihalar ustida raqamli vositalardan foydalanib ishlash imkoniga ega bo'ladilar, bu esa ularda muammolarni hal etish, tanqidiy fikrlash va hamkorlik qilish kabi XXI asr ko'nikmalarini shakllantiradi.

Biroq, ta'lim jarayoniga texnologiyani integratsiya qilish bilan bir qatorda qator muammolar ham yuzaga kelmoqda. Eng avvalo, raqamli tafovut, ya'ni texnologik imkoniyatlar va internet tarmog'iga kirish darajasidagi tengsizlik masalasidir. Shuningdek, o'qituvchilarning zamonaviy texnologiyalarni samarali qo'llash bo'yicha malakasini oshirish zaruriyati ham dolzarbdur. Bundan tashqari, masofaviy ta'limning samaradorligi an'anaviy, yuzma-yuz o'qitish uslublari bilan qiyoslanganda ko'plab savollarni keltirib chiqarmoqda. Shu sababli, texnologiyadan inklyuziv va samarali foydalanishni ta'minlash uchun qo'shimcha ilmiy tadqiqotlar o'tkazish hamda mos siyosiy va pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu jarayonda ta'lim falsafasi — ya'ni ta'limning maqsadi, jarayoni va qadriyatlarini tahlil qiluvchi falsafaning mustaqil sohasi ta'lim siyosati va amaliyotini shakllantirishda nazariy poydevor sifatida muhim rol o'ynaydi. Qadimdan buyon falsafiy tafakkur ta'limning inson shaxsini va jamiyatni shakllantirishdagi o'rni haqida chuqur fikrlar ilgari surgan. Masalan, Platon va Aristotel ta'limni insonning axloqiy fazilatlarini va ma'naviy qiyofasini tarbiyalovchi asosiy vosita sifatida talqin qilganlar. Jan-Jak Russo esa ta'limni bolaning tabiiy qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni sifatida ko'rgan [5.32]. Shu tariqa, ta'lim falsafasi texnologik yondashuvlar bilan uyg'unlashgan holda zamonaviy ta'lim siyosati va pedagogik amaliyotning g'oyaviy asosini tashkil etadi hamda insonni erkin, tanqidiy fikrlovchi va ijtimoiy mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Ta'lim falsafasining nazariy asos sifatidagi ahamiyati uning ta'limning mazmuni, maqsadi va mohiyatini tushunishga yo'naltirilgan konseptual doirani ta'minlab berish qobiliyatidir. Bu falsafiy yondashuv o'qituvchilar va siyosat ishlab chiquvchilarga mavjud ta'lim amaliyotlarini baholash, ularni tahlil qilish va yanada axloqiy, samarali hamda inklyuziv yo'nalishga burish imkonini beradi. Shu ma'noda, ta'lim falsafasi nafaqat nima o'qitilishi, balki nima sababdan va qanday usulda o'qitilishi kerakligini ham aniqlaydi.

Globallashuv va tez sur'atlarda kechayotgan ijtimoiy o'zgarishlar davrida ta'lim tizimlari duch kelayotgan muammolar tobora murakkablashib bormoqda. Bular qatoriga ta'limning hamma uchun ochiqligi va tengligi, raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish kabi masalalar kiradi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim falsafasi mazkur muammolarni hal etishda tanqidiy tahlil va mantiqiy yondashuvga asoslangan nazariy vositalarni taqdim etadi. U turli falsafiy pozitsiyalar orqali ta'limning ijtimoiy adolat, barqaror rivojlanish va madaniyatlararo tushunishni rivojlantirishdagi rolini ochib beradi. Masalan, tanqidiy ta'lim nazariyasi (critical educational theory) an'anaviy ta'lim tizimidagi bilim va hokimiyat haqidagi stereotip qarashlarni qayta ko'rib chiqishga chaqiradi. Bu yondashuv ta'limni demokratik, ishtirokchi va insonparvar muhit sifatida ko'radi.

Bundan tashqari, ta'lim falsafasi ta'lim orqali erishilishi lozim bo'lgan axloqiy qadriyatlar, maqsadlar va insoniy fazilatlarini aniqlashda ham muhim rol o'ynaydi. U jamiyat qanday insonni tarbiyalashni xohlashi, qanday ijtimoiy tuzumni barpo etishga intilishi va bu yo'lda ta'limning qanday o'rni borligini tahlil qiladi.

Falsafiy muhokama va refleksiya jarayoni orqali ta'lim hamjamiyati umumiy maqsad va qadriyatlarni belgilovchi yagona g'oyaviy yo'nalishga ega bo'ladi. Bu yo'nalish esa o'z navbatida o'quv dasturlari, o'qitish metodlari va ta'lim siyosatini shakllantirish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi.

Natijada, ta'lim falsafasi nazariy asos sifatida tanqidiy fikrlash, innovatsion yondashuv va ta'lim islohotlari uchun poydevor vazifasini bajaradi. Ta'limning qadriyatlari, maqsadlari va amaliy jihatlari chuqur tahlil qilish orqali u shaxs ehtiyojlariga hamda zamonaviy jamiyat muammolariga mos keluvchi ta'limiy yondashuvlarni shakllantirishga yordam beradi. Shu bois, ta'lim falsafasi bugungi kunda ham ta'lim sohasidagi ilmiy-nazariy munozaralarning ajralmas qismi bo'lib qolmoqda. U ta'limning mazmuni, maqsadi va ijtimoiy ahamiyatini kengroq tushunishga, shuningdek, yanada adolatli, ma'naviy va taraqqiyparvar kelajakni shakllantirishdagi imkoniyatlarini anglashga xizmat qiladi.

Mazkur maqola ta'lim falsafasi va texnologiya o'zaro kesishgan nuqtani tahlil qilib, shu asosda innovatsion o'qitish yondashuvlarini ishlab chiqish imkoniyatlarini o'rganadi. Bugungi raqamli davrda texnologiya inson hayotining barcha jabhalariga, jumladan ta'lim jarayoniga ham chuqur kirib kelgan. Biroq, ko'p hollarda ta'limda texnologiyadan foydalanish ta'lim falsafasining nazariy tamoyillarini chuqur tahlil qilmasdan, amaliy darajada amalga oshiriladi.

Shu sababli, ushbu maqolaning maqsadi ta'lim falsafasining asosiy tamoyillarini texnologiya bilan uyg'unlashtirish yo'llarini aniqlash hamda pedagogik jihatdan samarali, shu bilan birga zamon talablari va ijtimoiy ehtiyojlarga mos o'quv strategiyalarini ishlab chiqishdir. Bu yondashuv ta'limni nafaqat texnik jihatdan, balki axloqiy, ijtimoiy va insoniy qadriyatlar nuqtayi nazaridan ham mukammallashtirish imkonini beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ta'lim falsafasini zamonaviy o'quv texnologiyalaridagi yutuqlar bilan uyg'unlashtirish yaxlit va inklyuziv ta'lim tizimini shakllantirish uchun muhim omildir. Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli tafovut, onlayn ta'lim samaradorligi kabi muammolar hanuz dolzarbligicha qolayotgan bo'lsa-da, pedagogik nazariya bilan zamonaviy texnologiyalar uyg'unligi o'quv jarayonini yanada interaktiv, shaxsga yo'naltirilgan va moslashuvchan shaklga keltirish imkonini beradi. Tadqiqot shuningdek, ta'lim sifatini oshirish va talabalarni kelajakdagi murakkab ijtimoiy hamda texnologik sharoitlarga tayyorlashda barcha ta'lim ishtirokchilari o'rtasidagi hamkorlik, innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlovchi davlat siyosati hamda pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga e'tibor qaratish muhimligini ta'kidlaydi.

Bu yondashuv, o'z navbatida, ta'lim tizimining nafaqat texnik, balki falsafiy asoslarini ham mustahkamlab, inson salohiyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qiluvchi yanada mukammal pedagogik modelni yaratishga yo'naltirilgan.

Kelajakdagi ta'lim tadqiqotlari, avvalo, o'quvchilarning faolligi va o'zlashtirish darajasini oshirishga qaratilgan o'qitish strategiyalarini takomillashtirish hamda texnologiyani pedagogik jarayonga samarali integratsiya qilish yo'llarini izlashga qaratilishi lozim. Tadqiqotlarda ta'lim jarayonini shaxsiylashtirish va farqlashtirishning yangi usullari ishlab chiqilishi, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda moslashuvchan baholash tizimlarini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, ta'lim muhitini yanada qulay va inklyuziv qilish, oilaviy hamda jamoaviy ishtirokni kuchaytirish strategiyalarini o'rganish ham zarur. Shu bilan birga, innovatsion yondashuvlarni qo'llab-quvvatlovchi va o'qituvchilarning yangi pedagogik uslublarni o'zlashtirish jarayonidagi to'siqlarni bartaraf etishga xizmat qiluvchi ta'lim siyosatining ta'sirini tahlil qilish bo'yicha ilmiy izlanishlarga ham ehtiyoj mavjud.

Mazkur tadqiqot yo'nalishlari zamonaviy davr talablariga javob beradigan, o'quvchilarning ehtiyojlari va intilishlarini inobatga oluvchi samarali ta'lim tizimini shakllantirish hamda ularni kelajakdagi muvaffaqiyatlarga tayyorlashda nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Manu, G. A., Yusro, A. C., Hailitik, H. J., & Putra, L. D. (2023). Menggali Dampak, Relevansi, dan Tantangan Artificial Intelligence serta Learning Analytic dalam Lanskap Pendidikan. *Proceedings Series of Educational Studies*, 239–248.
2. Nisah, N., Widiyono, A., Milkhaturohman, M., & Lailiyah, N. N. (2021). Keefektifan Model Project Based Learning Terhadap Peningkatan Hasil Belajar IPA di Sekolah Dasar. *Pedagogi: Jurnal Penelitian Pendidikan*, 8(2), 564.
3. Ilmi, A. R. M., Junaidi, A., Yusnanto, T., Kase, E. B., Safar, M., & Sari, M. N. (2024). Belajar di Era Digital: Memahami Teknologi Pendidikan dan Sumber Belajar Online. *Community Development Journal: Jurnal Pengabdian Masyarakat*, 5(1), 782–789.
4. A. Dedaxanov., TA'LIMDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI, SCIENTIFIC PROGRESS, VOLUME 2, ISSUE 2, 2021 ISSN: 2181-1601, Page 1395.
5. Mubin, A. (2019). Refleksi Pendidikan Filsafat Idealisme. *Rausyan Fikr: Jurnal Pemikiran dan Pencerahan*, 15(2), 32.

Annotatsiya: Globallashuv va tezkor texnologik taraqqiyot davrida ta'lim sohasida yangilik va innovatsiyalarni joriy etish nihoyatda muhimdir. Inson va jamiyat taraqqiyotining asosiy ustunlaridan biri sifatida ta'lim zamonaviy davr ehtiyojlari va muammolariga mos ravishda doimiy rivojlanib borishi lozim. Kelajakdagi murakkab sharoitlarga yosh avlodni tayyorlash uchun ta'limdagi innovatsiyalarni global siyosiy kun tartibining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilash zarur.

Kalit so'zlar: ta'lim falsafasi, ta'lim texnologiyasi, raqamli ta'lim, ta'lim metodlari, globallashuv, UNESCO, online ta'lim.

Philosophy of education and information-communication technologies

Abstract: In the era of globalization and rapid technological advancement, introducing innovation and modernization into the field of education has become increasingly crucial. As one of the main pillars of human and societal development, education must continuously evolve to meet the needs and challenges of the modern world. Preparing the younger generation for the complex conditions of the future requires making educational innovation one of the top priorities on the global policy agenda.

Keywords: philosophy of education, educational technology, digital education, teaching methods, globalization, UNESCO, online learning.

Философия образования и информационно-коммуникационные технологии

Аннотация: В эпоху глобализации и стремительного технологического прогресса внедрение инноваций и новшеств в систему образования приобретает особое значение. Образование, являясь одной из ключевых основ развития личности и общества, должно постоянно совершенствоваться в соответствии с требованиями и вызовами современности. Для подготовки молодого поколения к сложным условиям будущего инновации в образовании должны рассматриваться как один из приоритетных направлений глобальной политики.

Ключевые слова: философия образования, образовательные технологии, цифровое образование, методы обучения, глобализация, ЮНЕСКО, онлайн-обучение.

ÓSPIRIMLERDİŇ ÓZ-ÓZINE ISENIMIN EKSPERIMENTAL ÚYRENIW

Sagindikova N.J., Tolbaeva F.Q.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Isenim tábiyiy náirse, hesh kim isenimsizlik penen tuwılmaıdı. Isenim hár bir insan ózinde bolǵan qáwipsizlik, insan iskerliginiń barlıq tarawlarında úlken áhmiyetke iye sıpat esaplanadı. Bul mektepte, jumısta, bizneste, social ortalıqta júdá áhmiyetli. Hámmege málim ózine isengen adam ózine isenbegen adamǵa qaraǵanda júdá úlken

imkaniyatlarga iye boladı. Házirgi waqıtta isenim sociologiya, social psixologiya hám basqarıw psixologiyası sıyaqlı tarawlarda keń úyrenilmekte. Isenimdi úyreniwdiń bunday keń sheńberi onıń shaxs hám ulıwma jámiyet turmısı hám iskerliginiń túrli tarawlarında keńinen kóriniwi menen baylanıslı. Sonıń ushın isenim fenomeni psixologiya menen baylanıslı bolğan kóples pánler – antropologiya, filosofiya, sociologiya hám ekonomika tárepinde kórip shıǵıladı. İnsanlardıń óz ara múnasábetlerinde isenimniń zárúrligin tń alǵan dáslepki jazıwshılardan biri Ralf Valdo Emerson edi. R.V.Emersonniń bunnan 150 jıl aldın bayan etilgen ideyaları bizin dáwirimizde de óz áhmiyetin joǵaltqanı joq. Eger kimdur isenimdi bilmese, oǵan adamlar menen jaqın múnasábet ornatiw qıyın boladı. Ol jalǵızlıqtıń sheńberine túsip qalıwı múmkin. Ol basqalarǵa qansheli kem isense onıń doslarında sonsheli az boladı. Bunday adam ózin kerektsizdey sezinedi. Isenimdi úyretip bolmaydı, onı hesh kimgе iseniwge májbúrlep bolmaydı tek onı qalıplestiriw, rawajlandırıw múmkin.

Psixologiya tarawındaǵı ilimpazlar ortasında isenim túrleri hám formaların bólistiriwge jantasıwlarda birlik joq. Isenim tipologiyasınıń qabıl etilgen tiykarlarınan biri isenim obykti bolıp tabıladı. Buǵan qaray izertlewshiler dúnyaǵa bolğan isenimdi, basqalarǵa iseniwdi hám ózine iseniwdi ajratadı. Bul úsh túrdegi isenimniń qalıplesiwine E. Erikson táriyplegen " tiykarǵı isenim" tiykar boladı. Tiykarǵı isenim shaxstıń ontogenetik rawajlanıwınıń dáslepki basqıshlarında balanıń eń jaqın adamlar ortalıǵı menen ushırasıw tájiriybesinen kelip shıǵadı, insannıń ómiri dawamında rawajlanıwdı dawam etedi hám isenimlilik sıyaqlı jeke ózgeshelikti belgileydi.

T. P. Skripkina óz-ózine isenimdi " shaxstıń ózine, dúnyaǵa salıstırǵanda málım bir qádiriya poziciyasın iyelewine hám sol poziciyaǵa tiykarlanıp, óz strategiyasınıń jaratılıwına múmkinshilik beretuǵın shaxstıń refleksli, subyektiv hádiysesi" dep táriypleydi. Onıń atap ótiwınshe, ózine bolğan isenimniń maqul túsetuǵın dárejesin rawajlandırıw birlik, bálkim shaxstıń jetikligi kórsetkish bolıp tabıladı. [3]

Átiraptaǵı dúnya, basqa adamlar hám isenim subyektiniń ózi menen bir qatarda, isenim obektleri málım social róldiń, social gruppalar hám shólkemlerdiń, materiallıq hám materiallıq emes dúyanıń túrli hádiyseleriniń tasıwshısı retindegi shaxslar bolıp tabıladı. Social isenimdi málım bir jaǵdayda ayrıqsha minez-qılıq penen baylanıslı bolmaǵan, basqa shaxslardan isenimlilik kútiw retinde kóriw múmkin. Social isenim - bul hár bir anıq shaxstan biyganalastırılǵan isenim, ol jámiyette ámeldegi bolğan ulıwmalastırılǵan isenim bolıp tabıladı. E. Giddenstıń pikirine qaraǵanda, jekelestirilgen yamasa shaxslara isenim social isenimdi qalıplestiriwdiń negizi retinde qaralıwı kerek. Shaxslara isenim - bul shaxstıń basqalarǵa iseniw tendenciyasını ańlatadı. T. P. Skripkina atap ótiwınshe, social isenim hám shaxslara isenim tuwrıdan-tuwrı sıızlıq múnasábetlerge iye emes hám ulıwma alǵanda túrli haqıyqatlardı sáwlelendiredi.[3]. T.П.Скрипкина " insan isenimsiz jasadı almaydı, bunday jaǵdayda ol dúnya menen baylanıstı joǵatadı", dep esaplaydı. Isenim - bul shaxstıń rawajlanıwı, ózgeriw shárti, bul oǵan táwekel qılıw hám ózin hám múmkinshiliklerin sınap kóriw imkaniyatın beredi ". Isenim menen atqarılatuǵın funkciyalar tek ǵana adamlardıń bir-biri menen, bálki insannıń dúnya jáne onıń bólek bólimleri menen óz-ara tásiiri procesin de ańlatadı. B.Анате́нко isenimniń social -psixologiyalıq funkciyası onıń psixologiyalıq mazmunı boyınsha social óz-ara múnasábetlerdegi róli menen belgilenedi, dep esaplaydı.

Isenimniń social - psixologiyalıq funkciyaları arasında ol tómendegilerdi ajratıp turadı: tiykarǵısı - nátiyjeli iskerlikti, sonday-aq birgeliktegi iskerlikti támiyinlew; integraciya - jámiyettiń túrli dárejelerinde social integraciyanı támiyinleydi; kommunikativ - erisilgen isenim dárejesine muwapıq shaxslar jáne social gruppaların málım dárejedegi baylanısın támiyinleydi; interaktiv - erisilgen isenim dárejesine muwapıq shaxslar jáne social gruppalar ortasındaǵı óz-ara múnasábetlerdiń málım dárejesin támiyinleydi; perceptual - ámeldegi isenim dárejesi arnawlı bir jaǵdaydı qabıl etiwge arnawlı bir múnasábeti qalıplestiriwi menen belgilenedi; kemeytiw – múnasábetlerdiń quramalı sistemasın bir múnasábetlerge - haqıyqıy isenim mánisine azaytadı; basqarıwshı - basqarıw resursı retinde isenimnen paydalanıwda kórinetuǵın boladı; boljawlı - kórsetilgen yamasa erisilgen isenim dárejesine qaray tárepler ortasındaǵı óz-ara múnasábetlerdi rawajlandırıwda málım bir prognoz qılıw múmkinshiliginen ibarat boladı; orientaciya - basqa múnasábetlerdi rawajlandırıw ushın tiykardı jaratadı ; nátiyjeli – múnasábetlerdi jáne de nátiyjeli etedi; turaqlastırıwshı – múnasábetler turaqlılıǵınıń tiykarın quraydı ; psixologiyalıq – múnasábetlerdegi keskinlik hám stress dárejesin páseytedi. Isenim máselesin kórip shıqqan eń iri psixologlar arasında E.Erikson, K.Rojers, A.Maslau, E.From, E.Shostroma, N.Raydos sıyaqlılardı aytıp ótsek boladı. Olar isenimdi túrli processler menen baylanıstırıp úyrenedi. Mısalı biz óz-ózine isenimdi qaweterleniw menen baylanıslı táreplerin úyrenip shıqtıq.

Qaweterleniw hám ózine bolğan isenim- bul insan psixologiyasınıń bir- birine baylanısqa eki tárepi bolıp, olar adamlardıń ózin qanday qabıl etiwine hám átiraptaǵı dúyanı basqarıwǵa tereń tásir etedi. Ózine bolğan isenim adamlarǵa qıyınshılıqlardı isenimlilik hám shıdamlılıq penen jeńiw imkaniyatın berse de, táshwish, qaweterleniw tosıq bolıp, imkaniyatlardan paydalanıw hám óz potencıallarıń júzege shıǵarıwda tosıqlıq qılıwı múmkin. Qaweterleniw hám ózine isenim ortasındaǵı quramalı baylanıslardı túsiniw shaxsıy ósiw, párawanlıq hám jetiskenlikke erisiw ushın júdá áhimiyetli esaplanadı.

Qaweterleniw – bul ishki tártibsizliktiń unamsız tárepi hám qorqıw jaǵdayın óz ishine alatuǵın sezim. Bul qolaysızlıq hám táshwish sezimi. Ádette ulıwmalıq hám itibarǵa alınbaǵan jaǵdayǵa háden tısqarı reakciya sıpatında subyektiv rawishte payda boladı.[1;17]. Kóbinese bulshıq etlerdiń kúshleniwı, táshwish, sharshaw, hálsizlik, demdi uslay almaw, qarın boshlıǵında sıqılıw, kewil aynıw hám dıqqattı jámlewde mashqalalar menen birge keledi. Ózine isenim hám qaweterleniw ortasındaǵı baylanıslardı kórip shıqsaq. Ózine bolğan isenimniń tómennligi táshwishstıń rawajlanıwına yaqi kúshyiwine járdem beredi. Óz qábiletlerine isenimi joq adamlar óz-ózinin ǵumanlanıw, jetiskenlikke erise almaw qorqıwı hám kritika yaqi biykarlawǵa qaray sezgirlikti bastan keshiriwi múmkin, bulardıń barlıǵı táshwishli pikirler hám is-háreketlerdi kúsheytiriwi múmkin. Kerisinshe, táshwish insannıń juwapkershilik,

avtonomiya hám qádır-qımbat sezimin joǵaltıp, ózine bolǵan isenimdi kemeyttiriwi múmkin, bul bolsa adamlardıń óz qábiyetleri hám juwmaqlarına isenimin qıynlastıradı. Bunnan tısqarı, qáweterleniw sebepli kelip shıǵatuǵın qashıw is-háreketleri ósiw imkaniyatların sheklewi hám jetispewshilik sezimin kúsheyttiriwi múmkin. [2;14]

Qáweterleniw hám ózine isenim ortasındaǵı múnasábetler quramalı, kognitiv, sezimlik hám minez-qulıq mexanizmderin óz ishine aladı. Kognitiv buzılıwlar áhimiyetli ról oynaydı. Qáweterli shaxslar kóbinese katastrofizaciya (eń jaman nátiyjeni kútiw) hám ulıwma yaqi hesh nárseni oylaw (jaǵdaylardı aq-qara kóz qarastan kóriw) sıyaqlı unamsız pikirlew naǵısaları menen shuǵıllanadı. Bul buzılıwlar olardıń waqıyalıqtı qabıl etiwge tosqınlıq qıladı hám olardı haqıyqattan da kemirek qábiyetli ekenligine isendiredi. Turaqlı ráwishte fizikalıq shınıǵıwlar, normada awqatlanıw, jeterli uyqı hám abaylılıq ámeliyatları ruwxıy salamatlıqtı jaqsılawǵa járdem beredi. Bunnan tısqarı, óz kúshi hám qábiyetlerine mas keletuǵın jumıslar menen shuǵıllanıw insannıń ózine degen pozitiv kóz qarasların rawajlandıradı hám bul álbette onıń ózine degen isenimin jaqsılawǵa óz úlesin qosadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, qáweterleniw hám óz-ózine isenim bir-birine tıǵız baylanıslı bolıp, qáweterleniw kóbinese shaxstıń óz qábiyetleri hám qádır-qımbatına bolǵan isenimin buzadı. Qáweterleniwdiń ózine bolǵan isenimge tásinin túsiniw hám sheshiw ruwxıy salamatlıqtı bekkemlew hám adamlarǵa jáne de tolıq hám kúshli turmıs keshiriwine imkan beriw ushın júdá áhimiyetli. Eksperimental izzertlew jumısları óspirimlik jastaǵı mektep oqıwshılardan ótkerildi hám 100 oqıwshı qatnastı. Shaxslardıń óz-ózine degen isenimi kóp faktorlarǵa baylanıslı hám biz onı Teylordıń qáweterleniw dárejesin anıqlaw metodikası arqalı úyrendik. Qollanba: Bunda respondendke qáweterleniwge baylanıslı 50 túrli jaǵday hám soarwıara beriledi. Paydalanıw qolay bolıwı ushın hár bir tasdıq sınılıwshılardıń óz aldına kartochkalar usınıladı. Qáweterleniwdiń dárejesi tómendegi keltirilgen kriteriya tiykarında esaplanadı:

"awa"- 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50

"yaq"- 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14

Sorawlar juwapları mas kelse 1 balldan beriledi.

Nátiyjeni analiz qılıw: 40-50 ball – Júdá joqarı qáweterleniw. Bul diapozındaǵı adamlar júdá joqarı dárejede qáweterleniwdi bastan keshirediler. Belgileri: olar kúshli hám turaqlı táshwish, qáweterleniw, qorqıw yaqi ashıwshańlıqtı júzege shıǵarıwı múmkin. Tez júrek urıwı, terlew, qaltıraw hám dem alıwda qıyınshılıqlar sıyaqlı fizikalıq belgilerdi payda etedi. 25-40 ball - Joqarı qáweterleniw. Bul diapozındaǵı adamlar júdá joqarı diapazondaǵılar sıyaqlı kúshli bolmasa-da. Joqarı dárejede qáweterleniwdi bastan keshiredi. Olarda da qorqıw, táshwish , ózine isenimsizlik sıyaqlı jaǵdaylardı bastan keshiriwi múmkin.

15-25 ball – Ortasha táshwish. Olarda waqtı – waqtı menen qáweterleniw, ashıwlanıw hám isenimsizlik belgileri payda bolıwı múmkin, biraq bul sezim tuyǵılar ádette basqarıladı hám kúndelik iskerlikte sezilerli dárejede kesent etpeydi. Fiziologiyalıq belgiler waqtı-waqtı menen yaqi jeńil bolıwı múmkin. Ortasha qáweterleniw dárejesi kúndelik stressler, mısalı, belgilengen múddetler, social jaǵdaylar yaqi turmıstaǵı kishi ózgerislerden kelip shıǵıwı múmkin.

5-15 ball – Pás hám ortasha qáweterleniw. Olarda qáweterleniw yaqi ashıwlanıw sezimi minimal yaqi kemnen - kem bolıwı múmkin hám turmısqa ulıwma pozitiv kóz qarasta bolǵan hám ózine isengen adamlarda pás dárejede qáweterleniw dárejesi bolıwı múmkin.

0-5 ball – minimal qáweterleniw. Bul diapozındaǵı adamlar heshqanday qáweterleniwdi bastan keshirmeydi. Olar ádette tınısh hám arxayınlı minez-qulıqtı kórsetedi, ózinen gúmanlanıw, qorqıw, táshwish sezimi minimal dárejede yaqi ulıwma joq. Oqıwshılardan Teylordıń "Qáweterleniwdi anıqlaw" metodikası boyınsha nátiyje tómendegi keste (1-keste) kórinisinde keltirilgen.

1- keste

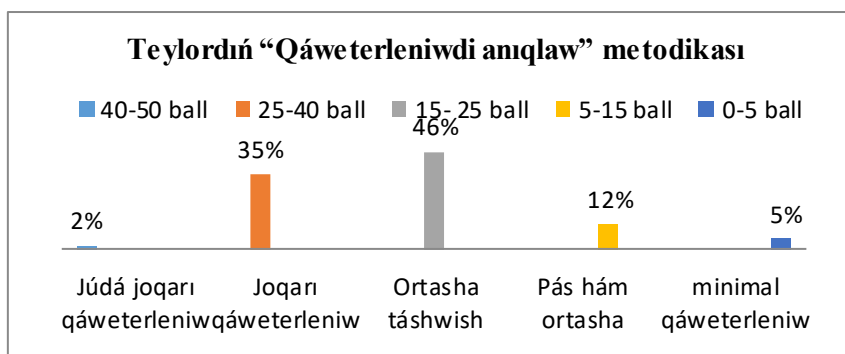
n=100

Teylordıń "Qáweterleniwdi anıqlaw" metodikası nátiyjesi

40-50 ball júdá joqarı qáweterleniw.	25-40 ball joqarı qáweterleniw	15-25 ball ortasha táshwish	5-15 ball pás hám ortasha qáweterleniw	0-5 ball minimal qáweterleniw
2 %	35 %	46 %	12 %	5 %

Oqıwshılardan alınǵan Teylordıń " Qáweterleniwdi anıqlaw" metodikası boyınsha nátiyjelер 1-súwrette grafig fotmasında keltirilgen.

n =100

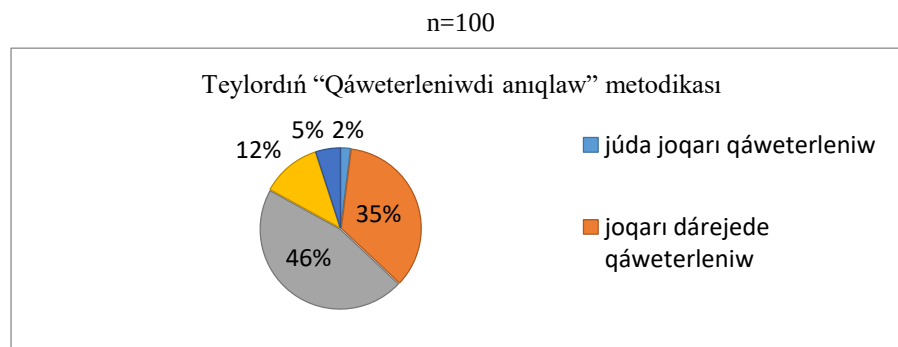

1 – súwret

Ótkerilgen sorawnama juwmaǵı sonı kórsetedi respondentlerdiń 2% inde yaǵnıy 2 oqıwshıda qáweterleniw dárejesi júdá joqarı. Bunnan sonı bilsek boladı olarda turaqlı rawishte táshwish, qayǵırıw hám ózine isenim boyınsha mashqalalar gúzetilip turadı hám bárqulla kúshli basım astında júredi. Keyingi shkala, yaǵnıy joqarı dárejede qáweterleniw ulıwma sorawnamada qatnasqan oqıwshılardıń 35% in óz ishine aladı. Bul 35 oqıwshıda tez-tez qáweterleniw, óziniń qararlarına bolǵan isenimsizlik hám ortalıqtan qashıw belgileri gúzetiledi. Sonı ayıp ótiwimiz kerek, bul oqıwshılardıń kóp bólimi qız balalardan quralǵan hám bul olardıń ótiw dáwirinde bolǵanlıǵına da baylanıslı. Olar sırtqı tásir kúshine turaqsız, yaǵnıy óz-ózine isenim, erk kúshi tolıq qalıplespen. Metodikada qatnasqanlardı 100 procent dep alsaq sonıń 46 % in orta dárejede qáweterleniwshi oqıwshılar quradı. Olarda waqtı – waqtı menen qáweterleniw belgileri, isenimsizlik hámde ashıwlanıw baqlanıwı múmkin, biraq bul jaǵdaylar olardıń kúndelikli turmısına kerı tásir kórsetpeydi. Keyingi kórsetkish 5-15 ball jıynaǵan oqıwshılar, yaǵnıy pás dárejede qáweterleniw 12 oqıwshıda gúzetildi. Bul oqıwshılarda ózine isenim dárejesi joqarı derlik qáweterleniw sezimleri bayqalmaydı.

Oqıwshılarda ótkerilgen Teylordıń “Qáweterleniwdi anıqlaw” metodikası boyınsha nátiyjeler diagramma formasında keltirilgen.

2-súwret

Sonı ayıp ótiwimiz kerek, bul oqıwshılar haqqında muǵallimlerin sorawımızda olardıń ózlestiriw dárejeside jaqsı ekenligin ayıp ótti. Bizde aqırǵı dáreje minimal qáweterleniw bolıp, bul qatnasıwshılardıń 5% in quradı. Bul 5 oqıwshımız heshqanday qáweterleniw, táshwishleniw bastan keshirmeydi. Olar ádette tınısh hám awır basıq bolıp, hár qanday jaǵdayda ózin basqarıw jolların islep shıqqan. Ótkerilgen metodikada sorawlar “Men bárqulla ózimdi baxıtlı sezemen”, “Men ózime isenemen” sıyaqlı 50 maqullaw hám inkar etiw gápplerinen ibarat edi hám qatnasqan oqıwshılardıń kópshiliginde qáweterleniw dárejesi orta hám joqarı dárejeni kórsetkeniniń sebebi óspirimlik dáwiri óziniń individuallıǵı hám biytákrarlıǵı menen xarakterlenedi. Shaxsıy “Men” iniń qalıplesiwı, turmıshlıq rejelerdiń payda bolıwı qáweterleniw dárejesiniń payda bolıwı hám kóteriliwine sebep bolǵan.

Juwmaqlap aytqand izertlew nátiyjeleri óspirimlerde ózine isenim hám qáweterleniw óz-ara tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetti. Qáweterleniw dárejesi joqarı bolǵanda ózine isenim tómenleydi, psixologiyalıq qollap-quwatlaw hám ámeliy shınıǵıwlar bolsa kerisinshe isenimdi bekkemleydi. Sonıń ushın mektep jasındaǵı oqıwshılar arasında psixologiyalıq diagnostika hám qollap-quwatlaw jumısların kúsheytiw arqalı ózine isenimdi rawajlandırıw áhmiyetli esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Bouras N, Holt G (2007). Psychiatric and Behavioral Disorders in Intellectual and Developmental Disabilities .Cambridge University Press
2. Barker P (2003). Psychiatric and Mental Health Nursing: The Craft of Caring. London: Edward Arnold 17 p
3. Xreferat.com

Óspirimlerde óz-ózine isenimin eksperimental úyreniw

Annotasiya: Bul maqalada óspirimlerdegi óz-ózine isenim dárajeleri hám qáweterleniw aralıq baylanısları qarap shıǵıladı. Isenim insannıń shaxsıy hám kásiplik rawajlanıwında tiykarǵı róldi oynaydı, al qáweterleniw isenimni páseytip, shaxstıń imkaniyatların shekleydi. Maqala natijeleri óspirimlerdegi qáweterleniw hám óz-ózine isenimdiń ózara tásirin kórsetip, ruwxıy salamatlıqtı saqlaw hám óz-ózine isenimdi rawajlandırıwda psixologiyalıq qollawdıń áhmiyetin ayqınlaydı.

Tayanış sózler: óz-ózine isenim, qáweterleniw, psixologiyalıq diagnostika, Taylor metodikası, óspirimler

Ósmirlarning o'ziga ishonchini eksperimental o'rganish

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'spirinlarda o'z-o'ziga ishonch darajalari va xavotirlanish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilingan. Ishonch shaxsiy va kasbiy rivojlanishda asosiy omil bo'lsa, xavotirlanish uni pasaytirib, shaxs imkoniyatlarini cheklaydi. Tadqiqot natijalari xavotirlanish va o'z-o'ziga ishonch o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berib, ruhiy salomatlikni saqlash va ishonchni rivojlantirishda psixologik qo'llab-quvvatlashning ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: o'z-o'ziga ishonch, xavotirlanish, psixologik diagnostika, Taylor metodikasi, o'smirlar

Experimental study of adolescents's self-confidence

Abstract: This article examines the relationship between adolescents' self-confidence and anxiety. Self-confidence plays a key role in personal and professional development, while anxiety reduces confidence and limits individual potential. The findings reveal the interrelation between anxiety and self-confidence, highlighting the importance of psychological support in maintaining mental health and fostering adolescents' self-confidence.

Key words: self-confidence, anxiety, psychological diagnostics, Taylor's method, adolescents.

ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРЛАРИНИ ТУШУНИШДА РАНГЛАР ВА РАМЗЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Абатов Ж. О.

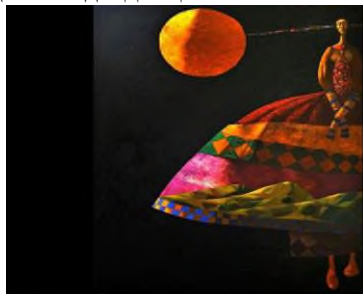
Қорақалпоқ давлат университети

Кириш. Адабиёт ва бошқа фанлар ҳам сўз воситасида, тасвирланади, баён қилинади, аммо тасвирий санъат ранглар орқали ифода қилинади. Чизиш кўпчилик учун шунчаки эрмак бўлиши мумкин, аммо соҳа мутахассислари учун ижод вақти ҳисобланади. Оддий кишилар рангларга, табиатга, ўсимликларга шунчаки қараб ўтиб кетиши мумкин, аммо рангтасвир устаси унга бошқача қарайди, ундан янги ранг ва маъно топади. Бундай туйғулар воситасида яралган тафаккур ва тасаввур маҳсулини англаш учун калитлар – ранглар ҳақида ҳар бир киши билиши лозим. Тасвирий санъат бадиий асарга қараганда тезроқ тушунилиши билан фарқ қилади. Асарни ўқиш учун кўпроқ вақт ва кунт керак, масалан, айрим романлар учун бир ой ҳам камлик қилади, аммо тасвирий санъат намунасини тушуниш учун агар ранглар ҳақида муайян билим бўлса, тафаккур теран бўлса, битта нигоҳ, бир икки лаҳза етарли бўлади. Маълумки, тарих ўқитишида ҳам кўргазмалилик принципи асосийдир. Ҳарҳолда, “юз маротаба эшитгандан бир маротаба курган афзалдир” – деган мақол халқ орасида бежиз айтилмайди. Шу сабабли К.Д. Ушинский, – “расмни кўрганда соқов ҳам тилга киради”, – деганда ҳақ эди. [1,48.] Тасвирий санъатни ўқитишда кўргазмалилик аҳамияти шунчалик юксакки, бу ўқув фанни ўқитишда бирор дарс кўргазмасиз ўтмайди. Бу фанда кўргазмасиз ўтилган дарс – дарс ҳисобланмайди. Ўқитишнинг дидактик асосларини яратган Я. Каменский – “Худо ақлдан бутунлай маҳрум қилмаган ёшларнинг барчаси таълим олади. Инсонни ақлли, доно, заковатли, яхши фазилатли, юксак маънавийатли қилиб тайёрлашга ёрдам берадиган барча нарсалар ёшларга ўргатилади. Ўқитиладиган нарсалар зоҳириймас, балки ҳақиқий, тўғри объектив, илмий бўлиши керак” – деб кўрсатган эди. [2,55.] Шу ўринда тасвирий санъат намуналарини тушуниш учун ранглар англатадиган рамзлар ҳақида ҳам маълумотга эга бўлиш талаб этилади. Рангни аниқлаш усуллари, рангларнинг табиати ва психологияси ҳақиқий ранглар (ҳақиқий). Атрофимиздаги нарсаларга қарасак, биз кўрган ҳар бир нарса ўз шаклидан ташқари, ўзига хос рангга эга. Олманинг сарғишлиги, дастурхоннинг кўклиги ва бошқаларни билиб оламиз. Объектнинг ранги соф, аралашмаган ва ўзгармас ранг бўлиб, унинг равшанлиги ва ўзгармас сифати бизга ва объектга маълум нарсани англатади. Оддий (сенсорли) ранг – бу ташқи Марказий эффектларни ҳисобга олмайдиган бирор нарса ёки объектнинг тегиниш ранги. Объект ёки маҳсулотнинг текстура (сенсорли) ранги бир ранг ёки бир нечта ранг бўлиши мумкин. Парфюмерия гулларининг ранглари оқ ёки қизил эканлигини кўрамиз. Лекин ҳар бир гулда мева рангининг бир нечта ранглари санаш мумкин. Нарса ва предметларнинг ўзига қарашда ёки уларни хотирадан чизишда уларнинг ранглари узгартириш хусусиятларини, ярим соя ва соя эффектлари курсатиш талаб этилади. Фақат битта ранг ёруғлик ва ҳаво таъсирида ва бошқа ранглар билан аралашганда бошқа рангларга ўзгаради. Асарда куёш нурлари билан ёритилган танамнинг гўзал рангининг пенумбраси яққол кўзга ташланади. Соғлом ранг тўлиқ соя ишида тўлиқ кўринмайди. Ёрқин нурда у банд бўлади ва рангни хиралаштиради. Рассомлар ёруғликдаги нозик рангларнинг ўзгаришини аниқ кўрсатиш орқали бизга нарса ва нарсаларнинг гўзаллигини кўрсатадилар. Тўлдирувчи ва қўшимча ранглардан фойдаланиш назарияси ва амалиётини ўзлаштиргандан сўнг, биз ёруғлик ва сояда объектлар ва нарсаларнинг чиройли ранглари ва ранглари тасаввур қилишимиз мумкин. Ранг ҳар доим танадан келадиган нарсанинг рангига ёки унга олиб келадиган рангга қўшилади. Мисол учун, қизил олма қўшимча яшил рангга эга. Бундан ташқари, ҳар бир соя ишида кўк ранг билан бирга тананинг рангидан кўра аниқроқ ранг ишлатилади. Шунини эсда тутиш керакки, тананинг соғлом оҳангига унинг атрофидаги муҳит таъсир қилади. Яшил материал сариқ олма ёнига қўйилганда, ранг акси пайдо бўлади, яъни олма рангининг ўзи яшил рангга кўрсатади. [4,49.]

Тушимизда олисдаги барча ранглар йўқолиб кетаётганини тасаввур қилсак ва уни оқ-кулранг тушда кўрсак, қандай ачинарли, зерикарли, биз кўнмаган табиат пайдо бўлади. Ўша пайтда биз бу ранглар ҳаётимизда қанчалик муҳимлигини биламиз. Ҳар бир нарсанинг ўзига хос ранги бор. Биз баъзи нарсаларни ранги билан таниймиз. Биз кўз олдимизга бир хил ўлчамдаги учта думалоқ нарсаларни келтирамиз. Биз уларни мос рангларга бўяш орқали ёрқин сариқ тўқ сариқ, қизил помидор ёки ёрқин яшил олмага айлантира оламиз. Ранглар табиат ва фаслларнинг ўзгариши ҳақида маълумот беради. Куннинг турли вақтларида куёш ранги таъсирида ер, кўк ва сувларнинг ранги ўзгаради. Куёш чиққанда яшил ранг кўринади. Ва қоронғи тушганда, қизил, тўйинган қизил ранглар қаттиқ рангларга айланади. Мовий ва яшил ранглар очик ранглардир. Биз ранглар орқали дунёнинг гўзаллигини, объектларнинг шакли ва хусусиятларини, бўшлиқ ва енгилликни кўришимиз мумкин. Ранг биз кўрган ва ҳидлайдиган нарсаларнинг аниқ белгиларидан биридир. Табиатнинг ранг-баранг фасллари ўзига хос рангларга эга. Баҳор, ёз, куз, қиш. Баҳорда у табиат уйғонишга тайёр бўлмаган нозик липас кияди. Шунинг учун баҳор палитраси қуйидаги юмшоқ ранглардан иборат: очик жигарранг, оч қизил, оч яшил ва бошқалар. Ранг контрастини яратиш учун янги ўсиб чиққан ўсимликларнинг ранги, жигарранг-қизил ранг ва оч (Бордо) қизил ранглардан фойдаланилади. Ёз мавсумининг ранглари ёрқин, ранг-баранг ва мендан фарқ қилади. Рассомнинг палитраси қуюқ яшил, қизил, оч жигарранг, кўк, қуюқ сариқ ва (тўқ сариқ) ранглар билан тўлдирилган. Ҳар бир рангдан турли хил таркибга эга бўлган бошқа ранглар тизими танланади. Кузда рассомнинг палитраси тўлиб-тошган. Асар композициясида иссиқ ранглар ёрқин ва ёрқин порлайди, контрастларнинг таъсири кўк ва оч сариқ (тўқ сариқ), сариқ ва сиёҳ ранглари, қизил сариқ, оч жигарранг қизил (Бордо) ва бошқалар. порлайди ва диққатни тортади. Табиий рангларнинг гамутини яшил ранглар билан тўлдириш мумкин. Қишки пастел палитрасида очик ҳаво ранги, ақуамарин, музнинг кўк ранги,

қора ва оқ ўткир ранглар каби турли хил ранглар мавжуд. Бундай композицияларда, қоида тариқасида, тинч ва аниқ ранглар қўлланилади. Қишнинг романтизми нейтрал кулранг ранглар билан бойитилган. Ер юзиде жойлашган мамлакатлар Шарқ, жануб ва ғарбий ва бошқалар. шароитга қараб ўзининг табиий палитрасига ега. Мисол учун, Сибир ва жанубдаги ранглар табиат ва иқлимнинг рангга таъсири туфайли бир-биридан фарқ қилади (масалан, Японияда). Ранг нафақат одамни хурсанд қилади, балки уни ғазаблантиради, безовта қилади ва ҳоказо. Бу бизнинг руҳимизга кучли таъсир қилиши мумкин.

Баъзи ранглар тинчланади ва нафас олади, бошқалари еса, аксинча, яшил ва осмон кўк ранглари тасалли беради. Бинафша, қизил, жигарранг, сариқ, қизил-сариқ (тўқ сариқ) ранглар асабни ҳаракатга келтирадиган ранглар гуруҳига киради. Қадим замонлардан бери одамлар рангларга катта аҳамият беришган. Ўрта асрларда жигарранг ранг куч, куч ва қадр-қимматни, кўк осмон гўзаллиқни, заҳарлиликни, юмшоқликни, қора ва қизил ранглар еса ўлимни ифодалаган. Ҳайит байрамларида ранглар ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, қизил ранг - қувонч ва бахт, қора ранг - қайғу, оқ ранг - еркинлик ва Камолот, яшил ранг - қимматли умид. Бундан ташқари, бир қатор турли халқлар турли хил белгилар ва хурофотлар учун бир хил рангдан фойдаланганлар. Масалан: Хитой, Осиё ва Африкада оқ ранг қайғу (мотам) маъносини билдиради. Биринчилар қаторида И. Гёте рангларнинг смола хоссаларига таъсирини чуқур ўрганиб чиқди ва ўз асарларида яшил ранг эҳтиёткорлик, тинчлантирувчи, кўзни ва қалбни тетиклаштирувчи, кўк ранг совуқ Аёзни эслатувчи, қизил ранг эса қўрқитувчи хусусиятга эга эканлигини ҳис қилганлигини ёзган. Ўзбек рассомлари рангларни танлашда, албатта, ўзбекча тафаккур, ўзбекона менталитетдан келиб чиқади. Шу маънода улар яратган картиналарни томоша қилганда ўзбек халқи масалан, қора рангни қандай маънода қўллаши, сариқ рангдан қандай маъно тушуниши, яшил ранг нимани аңлатишини назардан кочирмайди. Чунки турли халқлар рангларни турлича тушуниши табиий. Бобур Исмаиловнинг “Ярим ой” номли композициясига диққат қилинг:

Бабур Исмаилов “Ярим ой”

Бу картина ўзбек рассоми Ўзбекистон Бадий академияси ҳақиқий аъзоси – Бабур Исмаиловнинг “Ярим ой” номли композицияси. Картинада рассом қиз образини ойга тенглаштириб ўзининг фантазияларини керакли рангларда фалсафий фикрларини рангларнинг иссиқлиги орқали кўрсатишга ҳаракат қилган. Гёте табиатнинг ўзига яшил, сариқ, қизил, кўк кўзойнак орқали қарашни ва инсоннинг руҳий ҳолатидаги ўзгаришларни кузатишни яхши кўрарди. Мутахассисларнинг фикрича, одатда қизил ранг ва унинг турли комбинациялари ҳаракатга келтиради, тетиклантиради, фаолликни оширади, куч беради, сариқ ранг - қувончли, рағбатлантирувчи - қувончли, оловли ранг - қувноқлик, қувноқлик, оловли сезгирлик. [5, 118.]

Яшил ранг ва унинг бой комбинацияси тинч ва осойишта муҳит яратади. Агар кўк рангни олсак, бу жиддийликни, қайғу бўлса, эҳтиёцизликни аңлатади ва ҳоказо. ҳабар берди. Сиёҳ ранги (бинафша) қизил ва кўк ранглардан келиб чиққан ҳис-туйғуларнинг уйғунлигига таъсир қилади, бир вақтнинг ўзиде диққатни тортади ва сизни хурсанд қилади, аксинча, сизни ҳафа қилади ва сизни бегоналаштиради. Ҳар бир инсон маст ҳолда рангни ҳис қилади. Талабалардаги ҳис-туйғулар - ақл, куч, ақлий қобилиятлар, дид ва бошқалар. Талабалар рангни тор идрок етадилар (яшил терак, осмон, мовий осмон, Дарё, сариқ қуёш, қизил гул, оқ қор) улар катта бўлгунга қадар “талабалар идроки” доирасида қоладилар, аксинча, диапазон сифатида. рангларнинг комбинацияси кенгайди, рангларни идрок этиш хусусиятлари ошади ва вариантлар ўсишда давом этади. Олдиндан расм чизиш билан шуғулланинг, унинг рангини турли йўллар билан ўрганинг, уни нарсалар ва табиат билан солиштиришга ҳаракат қилинг, оқ бўёқ ва сув билан ранглар ҳосил қилинг, рангларни бир-бири билан аралаштириб, янги ранг яратинг ва ҳоказо. Буларнинг барчаси одамга ёқимли ҳид беради. Акварел, гоуаш, куруқ қаламлар (pastel) ва бошқалар. фойдаланиш мумкин.

Рангни идрок этиш туйғусини ривожлантириш ва табиатдаги гўзал рангларнинг мос келишини, рангтасвир асарларини, халқ хунарамандчилигини, дизайнерларнинг ижодий иншоотларини, уй-рўзғор буюмларини кузатиш фойдалидир. Сиз рангнинг хусусиятларини билиб олдингиз ва бир марта ранг ва товушни таққосладингиз. И. Нютоннинг стандартлаштирилган ранг спектри ва мусиқа октаваларининг тахминий диаграммаси келтирилган. Рангли мусиқа (светомусиқа) асарларида ранг ва ёркинликнинг гўзал кўринишларини кузатиш мумкин. Инсон ўз ўйинида ранг ва мусиқани уйғунлаштириши ва ранг-баранг мусиқа туйғусини ошириши мумкин. Бу хусусият ранг ва тасвирни таҳрирлашни ўрганишда фойдалидир. Рангнинг хоссаларини яхши тушуниш, рангни бўйишда қўллаш ва ундан расм санъатида фойдаланиш рангни таниб олиш мавзусида рассомларга ёрдам беради. Ранг мавзуси қадимий мавзудир. Милоддан аввалги 4-асрда юнон файласуфи Арасту рангларнинг келиб чиқиши ва турли қуринишларини тушунтиришга ҳаракат қилган. Уйғониш даврида буюк италян рассоми Леонардо да Винчи ўзининг “Рангли тасвир ҳақида рисола” асарида ранг ҳақидаги маълумотларни ёзиб қолдирган ва бу замонавий рассомлар учун катта аҳамиятга эга

[3,36.] Хулоса шуки, ҳар бир талаба/ўқувчи тасвирий санъат намуналарини тушунишни, ундаги маъно ва ғояни илғаб олишни хоҳласа, албатта, ранглар англатадиган маънолар ҳақида керакли маълумотларга эга бўлиши талаб этилади, шу ўринда миллий ҳамда халқаро доирада рассомлар томонида бир хил тушуниладиган рамзларнинг маъноларини ҳам тушуниб олишга ҳаракат қилиш лозим. Талабаларга мусаввирлар кўп фойдаланадиган анор ниманинг рамзи, олма, узум, тувакдаги гул, ярим ой, ёрқин ёлдуз ниманинг рамзи бўлиши мумкинлигини ўргатиш мақсадга мувофиқ бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ушинский К.Д. Танланган педагогикалар. Т. 1959. 56-б.
2. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. В 2-х т. Т. 1. - М.: 1982.
3. Орипов Б. Тасвирий санъат ва уни ўқитиш методикаси. - Тошкент. 2004. 176 б.
4. Белинский Н.Г. Танланганасарлар. 3-том. М. 1948 й. 67-бет.
5. Сокольникова Н.М. Методика преподавания изобразительного искусства: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / Н. М. Сокольникова. — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательский центр «Академия», 2012. — 256 с.

Аннотация: Мақолада тасвирий санъат намуналарини талабаларга тушунтиришда ҳар бир ҳодиса вақтга алоқдор бўлгани боис тасвирий санъат намуналари ҳам муайян ранглар ва рамзлар асосида ижтимоий воқеани, ҳис-туйғуни ифода этади, шу маънода суратлар, миниатюралар, ноёб расмларни тушунишда муайян даражада ранглар англатувчи маъноларга боғлиқ. Мақолада тасвирий санъат намуналарини тушунишда ранглар ҳақида ҳам муайян тасаввур бўлиши лозимлиги ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: ранглар, рамзлар, тасвирий санъат, тарих, интеграция, дарс, алоқадорлик/

Важность цветов и символов в понимании изобразительного искусства

Аннотация: Поскольку в статье при объяснении студентам образов изобразительного искусства каждое событие связано со временем, образцы изобразительного искусства также выражают социальное событие, чувство на основе определенных цветов и символов, в этом смысле картины, миниатюры, уникальные рисунки в определенной степени зависят от цветовых значений. В статье говорится о том, что при понимании образов изобразительного искусства необходимо иметь определенное представление о цветах.

Ключевые слова: цвета, символы, изобразительное искусство, история, интеграция, урок, связь/

The importance of colors and symbols in the understanding of fine art

Abstract: In the article, when explaining examples of fine art to students, since each event is related to time, examples of fine art also express social events and feelings based on certain colors and symbols, in this sense, the understanding of pictures, miniatures, and unique paintings depends to a certain extent on the meanings of colors. The article emphasizes that understanding fine art examples requires a certain understanding of colors.

Key words: colors, symbols, visual arts, history, integration, lesson, connection/

ADAM XARAKTERINIŇ ÖZINE TÁN QÁSIYETLERI HÁM OLARDIŇ SPORT ISKERLIGINDEGI ÁHMIYETI

Qazaqbaev A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Búgingi kúnde insan shaxsın hár tárepleme rawajlandırıw máselesi jámiyettiń eń áhmiyetli mashqalalarınan biri bolıp tabıladı. İnsannıń minez-qulqı, erk-ıqrarı hám ruwxıy turaqlılıǵı onıń ómirdegi tabısların belgileytuǵın eń áhmiyetli faktorlardan bolıp tabıladı. Atap aytqanda, sport iskerligi tarawında xarakter tek ǵana fizikalıq emes, al ruwxıy tayarlıqtı da belgileytuǵın tiykarǵı psixologiyalıq komponent sıpatında sáwlelenedi. Shaxstıń xarakteri - bul ol arqalı insannıń sociallıq turmıstaǵı ornı, onıń iskerligi, múnásibetleri hám qádiriyatları kórsetiletuǵın ishki sistema. [1]

Usı maqalada insan xarakteriniń psixologiyalıq mánisi, onı qalıplestiriwshi faktorlar hám de onıń sport iskerligindegi ornı hám áhmiyeti ilimiy tiykarda analiz etiledi.

Temaniń áhmiyetliliǵı Zamanagóy sport iskerligi sharayatında insan faktori, atap aytqanda, shaxstıń psixologiyalıq tayarlıǵı hám xarakter ózgeshelikleri barǵan sayın úlken áhmiyetke iye bolmaqta. Sportta joqarı nátiyjelerge erisiw tek ǵana fizikalıq potencial menen emes, al sportshınıń ishki ruwxıy jaǵdayı, erk-ıqrarı, motivaciyası hám xarakter bekkemligi menen de tıǵız baylanıslı. Búgingi kúnde sportshılar arasındǵı básekininiń keskinlesiwı, quramalı jarıs sharayatları, stress hám basım astında háreket etiw zárurlıǵı sport psixologiyasını tereń úyreniwdi talap etpekte. Mine usınday sharayatta insan xarakteriniń ózine tán táreplerin anıqlaw, onı qalıplestiriw mexanizmlerin talqılaw, sportshı shaxsın hár tárepleme rawajlandırıw usılların islep shıǵıw áhmiyetli ilimiy máselege aylanǵan.

Xarakter insannıń social-psixologiyalıq portretin belgilewshi faktor bolıp, ol sport iskerliginde erk-ıqrar turaqlılıǵı, sabır-taqat, qatańlıq hám motivaciya sıyaqlı sıpatlardıń dereǵı esaplanadı. Sonıń menen birge, trenerler hám sport komandalarınıń psixologiyalıq ortalıǵı sportshı xarakteriniń qalıplesiwinde sheshiwshi rol oynaydı. Sol sebepli, sportshı shaxsında xarakter tárbiyasın pedagogikalıq, psixologiyalıq hám sociallıq jaqtan kompleks úyreniw búgingi kúnde sport pedagogikası pániniń eń áhmiyetli baǵdarlarınan biri esaplanadı. [2]

Bul maqalanıń aktualılıǵı sonnan ibarat, ol sport tarawında insan shaxsın tárbiyalaw, ruwxıy turaqlılıqtı arttırıw hám sport iskerliginiń nátiyjeliliginiń támiyinlewge qaratılǵan ilimiy-ámeliy sheshimlerdi usınıs etedi. Bul máseleler tek sportshılar ushın emes, bálkim trenerler, psixologlar hám pedagoglar iskerliginde de úlken áhmiyetke iye.

Izertlewdiń obykti - sport iskerligi procesinde insan shaxsınıń psixologiyalıq ózgeshelikleri hám olardıń qáılesiwі esaplanadı. Yaǵnıy, izertlew sportshılar shaxsınıń ruwxıy jaǵdayı, xarakter dúzilisi, erk-ıqrar sıpatlarına iye bolıw dárejesi hám de bul ózgesheliklerdiń sport iskerliginde sáwleleniw processlerin qamtıp aladı.

Sunday-aq, izertlew obykti sıpatında sportshı shaxsınıń social-psixologiyalıq rawajlanıw sisteması - yaǵnıy sport ortalıǵında qáılesetuǵın qatnasıqlar, trenerdiń tásiiri hám jarıs iskerligindegi minez-qulıq ózgerisleri de úyreniledi.

Izertlewdiń predmeti - insan xarakteriniń ózine tán ózgeshelikleri hám olardıń sport iskerligindegi áhmiyetin belgileytuǵın psixologiyalıq, pedagogikalıq hám sociallıq faktorlar. Predmet sıpatında sportshı shaxsındaǵı minez-qulıq qáılesiwine tásir etiwshi ishki (ıqrarlı, motivaciyaalıq, emocionallıq) hám sırtqı (sociallıq ortalıq, komanda, trener) faktorlardıń óz ara baylanısı, olardıń sport nátiyjelerine tásiiri ilimiy jaqtan analizlenedi.

Izertlewdiń maqseti - sportshı shaxsında xarakterdiń qáılesiwine tásir etiwshi faktorlardı anıqlaw hám olardıń sport nátiyjelerine tásin bahalaw. **Wazıyları:** xarakter túsiniginiń psixologiyalıq mazmunın ashıw; sport xızmetinde xarakterdiń áhmiyetin anıqlaw; trener hám komanda rolin analiz etiw; ámeliy usınıslar islep shıǵıw.

Ilimiy janalıq Maqalada sportshı xarakteriniń qáılesiwinde psixologiyalıq, pedagogikalıq hám sociallıq faktorlardıń óz ara baylanısı sistemalı kózqaras tiykarında analiz yetildi. Sunday-aq, sport iskerliginde xarakterdiń qáılesiwın erk-ıqrar processleri menen integraciyalasqan halda úyreniw boyınsha jańa ilimiy kózqaraslar alǵa qoyıldı.

Izertlewdiń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti. Teoriyalıq áhmiyeti sonda, maqalada sport psixologiyası teoriyasın bayıtuǵın jańa ilimiy tallawlar keltirilgen. Ámeliy jaqtan bolsa, izertlew nátiyjeleri sportshılar hám trenerler ushın xarakter sıpatların rawajlandırıwda, psixologiyalıq tayarlıq baǵdarlamaların islep shıǵıwda paydalı bolıwı múmkin.

Psixologiyada "xarakter" túsinigi insan shaxsınıń turaqlı psixologiyalıq sıpatları jıyındısı sıpatında túsindiriledi. Rubinshteyn (1957) atap ótkendeı, xarakter - bul shaxstıń ózin tutıwında, iskerliginde hám sociallıq qatnasıqlarında izbe-iz payda bolatuǵın qásiyetler sisteması. A.N.Leontev bolsa xakterdi shaxstıń talap-motivaciyaalıq tarawınıń sáwleleniw forması dep esaplaydı. Xarakter shaxstıń sociallıq tájiriyesi, tárbiyası, erk-ıqrar kúshi hám ortalıq penen óz ara tásirinde qáılesedi. Demek, minez bul insannıń ishki "psixologiyalıq yadrosı" bolıp, ol háreket, sóylew, qarım-qatnas hám qararlar arqalı anılatıladı [3]. Sport psixologiyasında xarakter shaxstıń jarısqa shıdamlılıǵın, stresske shıdam beriw qáiletin hám erk tayarlıǵın belgileytuǵın tiykarǵı faktor sıpatında kóridei. Sportshınıń jetiskenligi tek fizikalıq kúshke ǵana emes, al ruwxıy turaqlılıq, shıdamlılıq, ózin uslay alıw hám erk qásiyetleriniń dárejesine de baylanıslı. Máselen, A. Maslovtnıń motivaciya teoriyasına muwapıq, insannıń ózin aqlaw (self-actualization) procesinde xakterdin jetekshi rol oynaytuǵın baqlanadı. Sportta bul process sportshınıń ishki motivaciya, ózin kórsetiw zárúrligi hám tabısqa isenimi arqalı ámelge asırıladı [4]. Sportshı shaxsında xakterdiń qáılesiwine biologiyalıq, psixologiyalıq hám sociallıq faktorlar tásir etedi. Biologiyalıq faktorlar - násillik, temperament, fiziologiyalıq ózgeshelikler bolsa, psixologiyalıq faktorlar - erk tayarlıǵı, emocional turaqlılıq, jeke motivler hám ózin anlaw dárejesi menen baylanıslı. Sociallıq faktorlar bolsa shańaraq, trener, komanda hám jámiyetin sportshıǵa bolǵan múnásibeti arqalı kórsetiledi. Bandura (1977) aytıp ótkendeı, shaxstıń sociallıq úyreniw teoriyasına muwapıq, insan óz háreketlerin kóbirek baqlaw hám eliklew arqalı qáılestiredi - bul process sportshılar ushın aırıqsha áhmiyetli. [5]

Sport túrleri sportshılardıń xarakter qáılesiwine túrlishe tásir kórsetedi. Máselen, jeke gúres túrlerinde qatańlıq, mártlik hám ózine isenim tiykarǵı rol oynasa, komandalıq oýınlarda sóylesiwshelik, birge islesiw hám jetekshilik pazyletleri ústinlik etedi. Juwırıw, júziw yaki awır atletika sıyaqlı individual sport túrlerinde sportshınıń ishki motivaciya hám ǵárezsizlik dárejesi úlken áhmiyetke iye. Sunday-aq, komandalıq sport túrlerinde - futbol, voleybol, basketbolda - komandalıq ruwx, awızbirshilik hám óz-ara isenim xakterdi bekkemleydi. [6]

Trener sportshınıń xakterin qáılestiriwde eń áhmiyetli shaxs. Trener tek ǵana texnikalıq tayarlıqtı emes, al sportshınıń ruwxıy, ádep-ıkramlılıq hám erk-ıqrar táreplerin de rawajlandıradı. Ol óziniń jeke úlgisi arqalı sportshılardı miynet súyǵishlik, sabırlılıq, juwapkershilik hám hadallıq pazyletlerin sińiredi. Komandanıń unamlı ortalıq jaratıwdaǵı roli de áhmiyetli: salamat báseki, óz-ara qollap-quwatlaw hám ulıwma maqset jolında háreket sportshınıń xakterin jáne de bekkemleydi [7]. Xakterdiń orayında erk turadı. Írzalıq sıpatlar - bul shaxstıń maqsetke qaray háreketke shıdam beriw qáileti. Psixologiyada erikli procesler motivacion, emocional hám intellektual tárepler menen tıǵız baylanısqan. Sportshı ushın erk - bul ózin sinap kóriw, qıyınshılıqlardı qaramastan maqsetke qaray háreket etiw. Qarıydarlıq sıpatlar (sabır, qatańlıq, batırılıq) kúshli xakterdiń psixologiyalıq tiykarın quraydı. [8]

Sportshı xakterin rawajlandırıw ushın tómendegi usınıslar áhmiyetli: Psixologiyalıq treningler hám motivaciyaalıq shınıǵıwları turaqlı ótkeriw; Erkinlik sıpatların rawajlandırıwshı wazıypalardı (máselen, sheklengen sharayatta shınıǵıwlar) qollanıw; Trenerler tárepinen individual qatnastı támiyinlew; Stresske shıdamlılıqtı arttırıw ushın relaksaciya, autogen shınıǵıwlar hám meditaciya usılların engiziw; Sportshılarda ózin-ózi qadaǵalaw, maqsetti anıq belgilew hám motivaciyanı joqarı dárejede saqlap turıw ádetin qáılestiriw. [9]

Juwmaq. Joqarıda keltirilgen analizler sonı kórsetedi, insan xakteri sport iskerliginiń psixologiyalıq tiykarın quraydı. Sportshınıń jetiskenligi onıń fizikalıq tayarlıǵınan góre kóbirek xakter bekkemligi hám erk-ıqrar turaqlılıǵına baylanıslı. Sport iskerligi insan xakteriniń eń áhmiyetli pazyletlerin - sabırlılıq, qatańlıq, pıdayılıq hám ózine isenimdi rawajlandıradı. Solay eken, trenerler, psixologlar hám pedagoglar sportshılardıń xakterin qáılestiriwdi sport tayarlıǵınıń ajralmas bólegi sıpatında sáwleleniwı kerek.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдурасулов Р. А. Спорт машғулотларининг ўқувчи-спортчилар шахсини шакллантиришдаги роли (яккакураш турлари мисолида): психология фан. доктори (DSc) ... диссертация автореферати: 19.00.06. Тошкент, 2018. 12-13 betlar
2. Бабушкин Г. Д. Спортивная психология: учеб. для вузов физической культуры. Омск, 2012. Страница 32
3. Батарчев А.В. Типология характера и личности.- Москва: Институт психотерапии, 2005. Страница 56

4. Огородова, Т. В. Психология спорта: учеб. пособие / Т. В. Огородова; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль, 2013. Страница 120
5. Серова, Л. К. Психология личности спортсмена: учеб. пособие для академического бакалавриата / Л. К. Серова. – 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2019. Страница 11-12
6. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977. Page 33
7. Maslow A.H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1970. Page 124
8. Hasanov B., Jo'rayev O. Sport psixologiyasi asoslari. – Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti, 2019. 188 bet
9. Sultonov M. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2020. 111 bet

Inson xarakterining o'ziga xos xususiyatlari va ularning sport faoliyatidagi ahamiyati.

Annotatsiya Ushbu ilmiy maqola inson xarakterining o'ziga xos psixologik xususiyatlari hamda ularning sport faoliyatidagi o'rni va ahamiyatiga bag'ishlangan. Maqolada inson shaxsining individual-psixologik fazilatlari, irodaviy sifatlarining shakllanish mexanizmlari, shuningdek, sport jarayonida xarakterning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar ilmiy asosda tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – sportchilar shaxsida xarakter xususiyatlarini shakllantirishning psixologik va pedagogik yo'nalishlarini aniqlashdan iborat.

Kalit so'zlar: inson xakteri, sport psixologiyasi, irodaviy sifatlar, motivatsiya, sportchi shaxsi.

Особенности характера человека и их значение в спортивной деятельности.

Аннотация Данная научная статья посвящена специфическим психологическим особенностям характера человека и их роли и значению в спортивной деятельности. В статье на научной основе анализируются индивидуально-психологические качества личности человека, механизмы формирования волевых качеств, а также факторы, влияющие на развитие характера в спортивном процессе. Основная цель исследования - определить психолого-педагогические направления формирования черт характера у спортсменов.

Ключевые слова: характер человека, спортивная психология, волевые качества, мотивация, личность спортсмена.

Features of human character and their significance in sports activities.

Abstract This scientific article is devoted to the specific psychological characteristics of human character and their role and importance in sports activities. The article scientifically analyzes the individual psychological qualities of the human personality, the mechanisms of formation of volitional qualities, as well as the factors influencing the development of character in the sports process. The main goal of the research is to determine the psychological and pedagogical directions of the formation of character traits in the personality of athletes.

Key words: human character, sports psychology, volitional qualities, motivation, athlete's personality.

К ВОПРОСУ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БАКАЛАВРОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Альджанова Г. А.

Каракалпакский государственный университет

Государственная научно-техническая и образовательная политика, осуществляемая в Республике Узбекистан в соответствии с программой «Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года» [1], направлена на сохранение и обеспечение развития научно-технического потенциала, создание оптимальных образовательных условий, формирование инновационной деятельности, концентрацию усилий в решении социально-экономических проблем в условиях глубокой трансформации экономики. Успешное решение данных актуальных проблем обеспечит эффективность создания и реализации стратегии инновационного развития в интересах дальнейшего подъема экономики страны и повышения ее конкурентоспособности на мировом рынке. Сегодня, очевидно, что каким бы компетентным ни был человек, и в какой бы сфере деятельности ни работал, он должен понимать значение экономической культуры. Поскольку знание экономической культуры входит в сферу социальных и экономических отношений на протяжении всей жизнедеятельности человека, что, в свою очередь, создает необходимость в творческом поиске новых подходов, концептуальных путей и содержания работы по формированию навыков экономической культуры у студентов в системе современного высшего образования. Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев выступил с Обращением к парламенту – Олий Мажлису. В своём Обращении к парламенту, он подчеркнул важность и необходимость вопроса и особо отметил, что «...мы не имеем права забывать истину о том, что интеллектуальный и культурный потенциал является бесценным богатством, и что воспитание всесторонне развитой талантливой молодежи играет решающее значение, и что развитые страны достигли высоких рубежей именно за счет решения данного вопроса» [2, 1]. Полноценное образование формирует в человеке его культуру и нравственность, где для реализации данной цели определены содержательные базовые компоненты:

1) Интернализацию универсальных общечеловеческих ценностей, сохранение совокупного духовного опыта человечества: диалог между различными культурами и народами; уважение к человеческой жизни, осознание ее неприкосновенности; свобода и ответственность.

2) Овладение основными сферами жизнедеятельности современного человека, гуманизирующими личность и отношения между людьми; художественное и техническое творчество; забота о здоровье и жилье; охрана природы и среды обитания; общение с родителями и друзьями; совместные экскурсии и путешествия; оказание помощи и другое.

3) Освоение материальных и духовных ценностей общечеловеческой и национальной культуры: научных, художественных, технических нравственных и воспроизводство в творческих видах деятельности.

4) Формирование опыта гражданского поведения.

5) Накопление опыта эмоционально-насыщенных ситуаций гуманного поведения.

6) Овладение ситуациями реальной ответственности, самостоятельности.

Экономическое мышление и соответственно культура, формируются не только на занятиях по экономике, но и на основе знаний по педагогике, истории, географии, психологии, праву, информатике, математике и другим общеобразовательным дисциплинам. Образовательная область экономики должна опираться на интеграцию экономических знаний в общем комплексе изучаемых предметов [6].

В настоящее время модернизация системы образования в Узбекистане выдвигает вопросы формирования профессиональной компетентности педагогических кадров различных образовательных сфер (дошкольное, школьное, высшее профессиональное и послевузовское образование). Основная цель современного образования состоит в его соответствии актуальным и перспективным потребностям государства, подготовке разносторонней личности гражданина, способной к социальной адаптации, трудовой деятельности, самообразованию и самосовершенствованию. Гарантом достижения поставленной цели является педагог способный прогнозировать результаты своей деятельности и моделировать образовательный процесс.

Необходимо учитывать, что в условиях рыночной экономики повышение конкурентоспособности педагога на рынке труда неразрывно связано с формированием его экономической компетентности. Так, многие ученые (А.П.Беляева, Е.А. Жилкина, В.Н.Худяков и др.) высказывают мнение о необходимости формирования экономической компетентности российских специалистов [5]. Как показывает практика, в настоящее время резко повысился спрос на квалифицированные, творчески мыслящие, конкурентоспособные трудовые кадры в педагогической сфере, способные воспитывать личность в современном, динамично меняющемся мире. При профессиональной подготовке конкурентоспособного специалиста следует четко представлять, чем характеризуется экономическая компетентность, в чем сущность самого понятия «экономическая компетентность». Под экономической компетентностью традиционно понимают, знания своей специальности (профессионального направления) с учетом экономической ситуации, умение разбираться в реальной экономической обстановке, на основе теоретической базы в области экономики. В условиях рынка умение анализировать и принимать эффективные решения для целого ряда профессий, причем не только экономических, является составной частью их профессиональной компетентности [4].

Профессиональная компетентность педагога – необходимое условие повышения качества педагогического процесса. Изменения, происходящие в современной системе образования в последние годы, выдвигают необходимостью повышение профессионализма педагога, то есть его профессиональной компетентности.

В настоящее время понятие «компетентность» расширено, в него включены личностные качества человека. Под компетентностью подразумевается – обладание человеком соответствующей компетенцией, включающей его личностное отношение к ней и предмету деятельности. Компетенции являются структурными компонентами компетентности.

Под профессиональной компетентностью педагога понимается совокупность профессиональных и личностных качеств, необходимых для успешной педагогической деятельности. Развитие профессиональной компетентности – это развитие творческой индивидуальности, восприимчивости к педагогическим инновациям, способностей адаптироваться в меняющейся педагогической среде [3]. В качестве основных элементов педагогической компетентности, И.А. Зимняя выделяет следующие: Специальная компетентность в области преподаваемой дисциплины. Методическая компетентность в области способов формирования знаний, умений и навыков у учащихся. Психолого-педагогическая компетентность в сфере обучения. Дифференциально-психологическая компетентность в области мотивов, способностей, направленности обучаемых. Рефлексия педагогической деятельности или аутопсихологическая компетентность.

Следовательно, на сегодняшний день педагогу необходимо обладать определенным набором компетенций. Мы считаем, что современные условия рыночной экономики вызывают необходимость актуализации такого элемента педагогической компетентности как экономическая компетентность. Под экономической компетентностью мы понимаем качественную характеристику современного педагога, которая заключается в особом экономическом мышлении, состоит из системы компетенций и характеризуется знаниями, умениями, опытом деятельности; возможностью мобилизации усилий к адекватному восприятию экономической ситуации; степенью готовности педагога к решению определенных профессиональных задач в сложившихся экономических условиях [3].

Экономические компетенции включают умение: ориентироваться в создавшейся экономической ситуации; разбираться в основных экономических вопросах; проводить общий анализ экономической обстановки; давать объективную оценку экономическим явлениям; объяснить обучающимся основополагающие аспекты профессионального направления с учетом сложившейся экономической действительности.

Следует отметить, что сущностные характеристики экономической компетентности педагога нельзя рассматривать изолированно, поскольку они носят интегративный, целостный характер, являются продуктом профессиональной подготовки в целом. Под экономическими компетенциями мы понимаем достаточный уровень экономических знаний и умений, включенных в набор требований к личности современного педагога способного успешно решать профессиональные задачи в конкретной социально-экономической ситуации.

Сущностные характеристики системы экономических компетенций включают, в свою очередь, совокупность научно-теоретических знаний, в том числе необходимых современному педагогу знаний в области экономики, профессионально-экономических умений и опыта, наличие устойчивой потребности в том, чтобы быть экономически компетентным специалистом, интереса к экономической информации своего

профиля. Повышение конкурентоспособности в процессе профессиональной подготовки предполагает формирование специалистов, свободно владеющих своей профессией и ориентированных в смежных областях деятельности, готовых к постоянному профессиональному росту, социально и профессионально мобильных.

Таким образом, анализ различных современных подходов к проблеме формирования экономической компетентности у бакалавров педагогического образования позволяет нам сделать заключение об ее значимости. Указать на важность формирования различных ее компонентов в образовательном процессе вуза, а также на создание определенных условий.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года» Указ Президента Республики Узбекистан от 17 марта 2022 года № УП-89
2. Обращение Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева к Олий Мажлису // Сельская жизнь. Т., 2017. 23 декабря. № 153-154 (8861). С. 1-2.
3. Зимняя И.А. Общая культура и социально-профессиональная компетентность человека // Высшее образование сегодня. 2005. № 11. С. 16.
4. Назарова О.Г. Экономическая компетентность как структурная единица экономической культуры // Гуманизация образования. 2008. № 5. С. 149-153.
5. Сластёнин, В.А. Формирование социально активной личности: Общая концепция исследования / В.А. Сластёнин // Формирование социально активной личности учителя. М.: МГПИ, 2000. - 180 с.
6. Якиманская, И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе / И.С.Якиманская. М., 2000,- 91 с.

К вопросу формирования экономической компетентности у бакалавров педагогического образования

Резюме: в статье выделено, что для студентов педагогического профиля образования задача формирования экономической компетентности важна прежде всего ввиду высокой социальной ответственности педагогов.

Ключевые слова: педагогика, компетентность, студенты, экономика, образование, модель

Pedagogik ta'lim bakalavrlarida iqtisodiy kompetentsiyani shakllantirish masalasiga

Xulosa: maqolada ta'kidlanishicha, ta'limning pedagogik yo'nalishi talabalari uchun iqtisodiy kompetentsiyani shakllantirish vazifasi birinchi navbatda o'qituvchilarning yuqori ijtimoiy javobgarligi tufayli muhimdir.

Kalit so'zlar: pedagogika, malaka, talabalar, iqtisodiyot, ta'lim, model

On the issue of formation of economic competence among bachelors of pedagogical education

Summary: the article highlights that for students of pedagogical education, the task of forming economic competence is important primarily due to the high social responsibility of teachers.

Keywords: pedagogy, competence, students, economics, education, model

ЎЗБЕКСТАНДА ЭСТЕТИКАЛЫҚ МӘДЕНИЯТ ЖОҚАРЫЛАҰЫНЫҢ МИЛЛИЙ ХӘМ УЛЫҰМАИНСАНЫЙ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Қурбанова Р.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Ўзбекстанда жасаўшы ҳәр бир шахс ҳәм оның жәмийеттеги эстетикалық мәденияты өзиниң тарийхый келбети менен миллет абырайы, халықтың миллий менталитети, бир-бири менен уйғынласып раўажланған ҳалда миллий менталитети, миллий ҳәм улыўмаинсаный өзгешеликлерге ийе екенлигин ХХІ әсирде пүткил жәхән тән алмақта. Бундай тарийхый раўажланыў жолынан баратырған Ўзбекстан өзиниң ертенги пәраўан келешегин бүгинги саламат әўлад турмыс тәризиде, әдеп икрамлылық ҳәм эстетикалық мәденияты арқалы раўажланыўы өз алдына мақсет етип алған.

Хәр бир дәўирде миллий ҳәм улыўмаинсаный келбет пайда етип барыўшы шахс эстетикалық маданияты мәмлекетимиз басшысының көзқарасынан ҳеш қашан шетте қалмаған. “Ең әҳмийетли ўазыйпамыз, – деп айтып өтеди Ш.Мирзиёев, – мәмлекетимизде тынышлық ҳәм пәраўанлықты бекемлеў, адамларды, халқымызды турмысынан разы етиўден ибарат. Буның ушын ел-журтымыз дәслеппе – басшылардың искерлигинен разы болыўы керек. Буның ушын ҳәр бир басшы өз жүгин өзи тартыўы, өз тараўындағы жумыслардың ахўалы ушын жеке өзи жуўап бериўи керек. Сонда ғана жәмийетимизде өзгерис болады, раўажланыў болады”[1]. Жәмийетимизде мине усындай эстетикалық сезим-туйғылы ҳәм талғамлы улылыққа умтылыўшы шахсты тәрбиялаў тезликпен пәраўанлашып баратырған заманда бәршениң дыққат-итибарында анық ҳәм тынық идеяны гөзлеўи, яғный “Миллий тиклениўден миллий раўажланыўға қарай” идеясын әпиўайы пуқарадан мәмлекет басшысына шын жүректен сезиниўди актуал болып баратырғанлығын умытпаўымыз керек. Бул бойынша сөз еткенимизде миллий ҳәм улыўмаинсаный өзгешеликлериниң ҳақыйықый мәнис-мазмунын терең аңлаў зәрүр. “Бүгинги тез өзгериш атырған дүнья инсаният алдында, жаслар алдында жаңадан-жаңа, уллы имаканиятлар ашылмақта. Соның менен бирге, оларды алдын көрилмеген түрли қәўип-қәтерлергеде дуўшар етпекте. Ғәрезли күшлер әпиўайы, сада балаларды өз ата-анасына, өз елинде қарсы қайрап, олардың өмирине зиян жеткермекте. Бундай кескин ҳәм қәўетерли шараятта биз ата-аналар, устаз-тәрбияшылар, жәмәәтшилик, мәхәлле бул мәселеде қырағылықты жәнәде асырыўымыз керек. Балаларымызды биреўлердиң қолына берип қоймастан, оларды өзимиз тәрбиялаўымыз лазым”[2].

Пуқаралық жәмийети қурылыў процесинде миллийлик ҳәм улыўмаинсаныйлық халқымыздың маданиятының ажыралмас өзгешелиги сыпатында мәмлекетимизде жасаўшы барлық миллетлер ҳәм елатлардың идеологиясы, дуньяқарасы ҳәмде қадирятларын қадирлеў әҳмийетли мәселе саналады. Олар барлық

миллетлар ҳам елатлар эстетикалық маданияты, әдеп икрамы ҳам рухиятының ядросын қурайды. Себеби бул процесс мәмлекетимиз миллетлери ортасындағы мәдениетли мүнәсибетлерде көзге тасланбақта.

Миллий ҳам улыўмаинсаний өзгешеликлер қадирятлар ҳам әдеп икрамлылық нормалардан алып қаралғанда миллетлар ҳам елатлар теңлигине, басқа миллет адамларына деген, олардың эстетикалық мәдениетли, дәстүрлерине, миллий туйғыларына терең хұрмет принципине тийкарланады.

Бүгинги күнде халқымыздың турмыс тәрзине тән өзгешелик сыпатында миллийлик ҳам улыўмаинсанийлықты жәнәде раўажланыў, шахс эстетикалық маданиятын Өзбекстанда жасап атырған миллетлар ҳам елатлар ортасындағы социал қаарым-қатнастарды мазмуны ҳам көлеми жағынан байытыў үлкен әҳмийетке ийе. Себеби, миллий ҳам улыўмаинсаний өзгешеликлер идеялық-сиясий, әдеп-икрамлылық, эстетикалық, диний тәрәптән инсанларды бир-бирине жақынластырады ҳам түрли көринистеги эгоизм, маҳаллешилик, шовинизм ҳам миллетшиликлерден сақлайды.

Улыўма инсанийлық халқымыздың турмыс тәрзине тән өзгешелик сыпатында миллий өзликти аңлаўдыда талап етеди. “Көп миллетли мәмлекет шараятында миллий раўажланыў ҳам миллетлараралық мүнәсибетлер тараўындағы ҳәдийселердің усы күнги ҳалаты көрсетиўинше, хәр бир миллет, елаттың тек ғана экономикалық, социал-сиясий ҳам мәдений имканиятларына емес, бәлки оларды өз-ара мүнәсибетлердің мәнаўий сезим-туйғылары ҳам руўхый имканиятларында үйренбей турып миллий раўажланыў менен байланыслы болған бир тараўда гөзленген мақсетке ерисип болмайды”[3]. Миллийлик ҳам улыўмаинсанийлық халқымыздың қәлипlesiў ҳам раўажланыў механизмлерин билиўде бул процести ашып береді. Олардың раўажланыўына объектив ҳам субъектив факторлар комплекси, жәмийеттеги экономикалық, жәмийетлик-сиясий ҳам әдеп икрамлылық-эстетикалық ситуация менен белгиленетуғын улыўма шәрт-шараят, инсан өмириниң анық ҳалатлары, оның шахс сыпатында өзине тән өзгешеликлері, эстетикалық мәдениетли, нени қәдирлеўи, неге умытылыўы ҳам басқалар тәсир етеди. Ұақыялар сондай болады, тарийхый өтмиш, оның ушын характерли болған халықлардың жеккеленип жасаўы, ескирип қалған үрип-әдет, дәстүрлер массалық санада, гейде болса адамлардың еле жетилиспеген санасында сәўлелеленеди. Миллий надурис түсиниклердің элементлари ҳам қалақ әдетлер әйне усы тараўда пайда болыўы мүмкин. Көбинесе шахс буны аңламаўыда мүмкин, гейде белгили шараятларда бул билинип қалады. Ғәрезсизлигимиз шарапаты менен халқымыз турмыс тәрзинде жүдә үлкен абзаллықларға ийе болып, ол миллий ҳам улыўмаинсаний өзгешеликлерди уйғын түрде раўажландырады. Бул процесс жәмийетлик мүнәсибетлеримиз жетиклигинен дәрек береді. Олардың субъекти Өзбекстанның пуқаралары, яғный түрли миллет ҳам елат ўәкиллери есапланады. Олардың турмысы, эстетикалық искерлиги өтмиш ҳам ҳәзирги заманның бир-бири менен байланысларынан, ишки ҳам сыртқы факторлардан, тәбийий-географиялық шараятлардан, социал-экономикалық, мәнаўий-әдеп икрамлылық, көркем-эстетикалық мотивлардан келип шығыўшы улыўмалық ҳам байланысшылықтағы, бирлик ҳам парықларындағы шексиз эстетикалық қадирятлар менен тойынған.

Эстетикалық мәдениеттиң миллий ҳам улыўмаинсаний өзгешеликлері ҳам териялық, ҳам улыўмаметодологиялық көзқарастан философиялық ҳам эстетикалық әдебиятларда көбирек ески дәўир идеологиясы тийкарында орнатылған. Ғәрезсизлик дәўири болса, өз гезегинде, халықтың түп идеологиялары ҳам ерк күши миллийлик ҳам улыўмаинсанийлық өзгешеликлерине қаратылды.

Эстетикалық мәдениеттиң миллий өзгешеликлер раўажланыўына тәсир етиўши бир қатар себеплер бар: бириншиден, илимий әдебиятларда шахс ҳам жәмийет эстетикалық мәдениетлинің емес, бәлки миллий мәдениетлинің өзине тән өзгешеликлері философиялық талқыланған. Жәмийет эстетикалық мәдениеттиң раўажланыў процеси миллий идея, мәнаўий мәдениет, миллий қадирятлар көзқарасынан изертленип, эстетикалық мәдениет бойынша айрым алымлар, тийкарынан, Т.Махмудов, М.Абдуллаев, М.Нурматов, Э.Умаров, Н.Абдуллаева, Б.Хусанов, А.Самадов, З.Собировалардың пикирлерин көриниўимиз мүмкин. Тийкаргы әдебиятларда көбирек миллет пенен байланыслы миллий ҳам улыўмаинсаний өзгешеликлер сәўлелендирип, мәселеге диалектикалық тәризде қатнас жасалады. Екиншиден, илимий әдебиятларда эстетикалық мәдениет түсинигине улыўма қатнас бар болып, миллий өзликти аңлаў мәселелери С.Отамуродов, Ж.Бахронов, У.Обилов, А.Очилдиев, А.Мухторов, С.Мамашокиров кибилер көзқарасларында тийкаргы орында турады. Олардың мийнетлеринде миллий ҳам улыўмаинсаний өзгешеликлер миллет тәғдири, қадирятлары менен уйғынласқан ҳалда шахс эстетикалық мәдениетли көрсетип береді.

Улыўма алғанда, ғәрезсиз Өзбекстанның миллий ҳам улыўмаинсаний раўажланыў процесинде шахс ҳам жәмийет эстетикалық маданиятының эстетикалық көриниси изертлеў объекти сыпатында үйрениў актуал мәселе есапланады. Эстетикалық мәдениетти изертлеў өзине тән улыўмаинсаний өзгешеликлер мененде байланыслы. Бул өзгешеликлер өзінде тек ғана теорияны емес, бәлки әмелиятты ҳам тарийхый процести көрсетип келеди. Бул өзгешеликлер төмендегише: бириншиден, шахс эстетикалық маданияты раўажланыўында экономикалық, социал, сиясий, әдеп икрамлылық, мәнаўий ҳам идеологиялық процесслер әҳмийетке ийе болып, олардың тийкарында жәмийет раўажланына хызмет етиўши гөззалық дүньясының пайда болыўы эстетикалық зәрурликти раўажландырады; икиншиден, эстетикалық мәдениет тийкарында түрли миллет ҳам елат ўәкиллериниң мәдениетли, көркем өнери, социал мүнәсибетлері бирлеседи, шахс дүньяқарасында гөззаллыққа умтылыў күшейип барады; үшіншиден, шахс дүньяқарасының қәлипlesiўи ҳам классикалық, ҳам заманағөй эстетикалық мәдениетлимыздың үлгилерин өзінде сәўлелендиреди. Шахс эстетикалық мәдениетлиның ҳам миллий, ҳам жәҳән эстетикалық мәдениетлиның ең жақсы үлгилери менен ең жақсы менен уйғынласыўы жас әўладты хәр тәрәплеме камал тапқан кәмил инсан дәрежесине көтериўимиз лазым. “Бул

ислер баланың дүнья ҳаққындағы, әлемнің раўажланыўы ызымлылықлары, инсаний мүнәсебетлар бойынша өзине тәнликлер, әдеп икрамлылық принципери, гөззаллық ҳаққындағы түсиниклерин кеңейтүүге хызмет етеди”[4]. Бундай гөззаллық әлемин жаратыў ҳәр бир шахс қалбине пәклик, жыллық, көтеринкилик алып киреди; төртиншиден, ғәрезсизлик шарапаты менен шахсты еркин искерлик алып барыўы ушын барлық шәрт-шараятлар жаратылып, инсанлар өзлерин эстетикалық талғамы, өз бетинше пикирлеўи, умытылыўшаңлығы, дәретиўшилиқ қәбилети тийкарында ўақыяға қалыс қатнаста болмақта. Оларда жәмийет ҳәр бир шахс ушын эстетикалық мәдениәти тийкары екенлиги ҳаққындағы унамлы елеслер қәлиплесепекте; бесиншиден, шахсты турмыс тәрзи, эстетикалық идеаллары өтмиш ҳәм ҳәзирги күн арасыдағы даўамшылығы менен байланып, пуқараларды эстетикалық тәрбиясы ҳәм мәдениәти раўажланыўына илим-пән жетискенликлери тәсир етип эстетикалық санамызда көп қырлылығын көрсетпекте; алтыншыдан, ҳуқуқый демократиялық пуқаралық жәмийетин қурыўда өндириш ҳәм базар қатнасықларын жетилистирип барыўы, өмирди қыйынластырып, шахсты мәнәўияты, мәдениәти ҳәм эстетикалық тәрбиясы миллий ҳәм заманагөй дәстүрлер менен байланысып кетип атырғаны көзге тасланбақта; жетиншиден, техника әсири болған ХХІ әсир барлық пәнлерди техника ҳәм технологиясыз раўажлана алмаўын көрсетип тур. Нәтийжеде, соңғы илим-пән жетискенликлери тийкарында өндиристи шөлкемлестириў адамларды келешекке исенимди беккемлеў менен өмирдеги эстетикалық искерлигин раўажландырыў лазым. Инсанларда өз кәсип-кәрине, мәнәўий қәдириятларына садық болыўын тәмийинлеў керек; сегизиншиден, күнделик турмысымызды безеп туратуғын ҳәм бизге әлем ҳаққындағы жаңа билимлерди беретугын “Төртинши ҳәкимият” системасын эстетикалық мәданиятқа тәсириниң қандай екенлигин адамларға жеткеріў лазым. Усы тийкарда эстетикалық идеалларды, сезим-туйғыларды, жоқары мәнәўиятты қәлиплестириў лазым.

Эстетикалық мәданияттың жоқарылаўы ҳәр бир инсанның процеске заўық бағышлаўшы мүнәсибет тийкарында жүзеге келеди. Соны ушын эстетикалық мәданият мәданияттың бир түри сыпатында өзін миллий ҳәм улўмаинсаний өзгешеликлерди раўажландырып барады. Демек, мәданият адамлар мәнәўий дүньясын байытыўдың бас факторы ғана емес, бәлки шахсты өз ўатанына садық, өз мәдений мийрасына муҳаббат ҳәм басқа халықлар, олардың мәданиятлары дәстүрлери ҳәм үрип-әдетлерине ҳүрмет рухында тәрбиялаў сыпатында көзге тасланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаталарини таъминлаш – юрт тараққийети ва халқ фаровонлигининг гарови. –Т.: Ўзбекистон, 2017. 23-бет.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг қундалиқ қондаси бўлсин. –Т.: Ўзбекистон, 2017. 53-бет.
3. Отамуротов Садулла, Отамуротов Сарвар. Ўзбекистонда маънавий-руҳий тикланиш. –Т.: Янги аср авлоди, 2003. 69-бет.
4. Отабек Ғайбуллаев. Миллий истиқлол гоҳси: асосий тушунча ва тамойиллар. –Т.: Янги аср авлоди, 2001. 176-бет.
5. Отамуротов Садулла, Отамуротов Сарвар. Ўзбекистонда маънавий-руҳий тикланиш. –Т.: Янги аср авлоди, 2003. 92-бет.

Ўзбекистонда эстетик маданият юқсалишининг миллий ва умуминсоний хусусиятлари.

Резюме: Мақолада Ўзбекистонда эстетик маданиятнинг аҳамияти ва унинг миллий ҳамда умуминсоний хусусиятлари ҳақида сўз боради. Эстетик маданият жамият маънавияти ва миллий қадриятлар билан боғлиқлиги таъкидланган. Шунингдек, ёшларни тарбиялаш, маънавий етуқликка йўналтириш масалалари ёритилган.

Таянч тушунчалар: эстетик маданият, умуминсоний қадриятлар, гузаллик, маънавият, одоб ахлоқ, ҳуққатвор, шахс.

Национальные и общечеловеческие особенности развития эстетической культуры в Узбекистане.

Резюме: В статье рассматривается значение эстетической культуры в Узбекистане и ее национальные и общечеловеческие особенности. Подчеркивается, что эстетическая культура связана с духовностью общества и национальными ценностями. Также освещены вопросы воспитания молодежи, направления ее на духовную зрелость.

Ключевые слова: эстетическая культура, общечеловеческие ценности, красота, духовность, манеры, нравственность, поведение, личность.

National and universal features of the development of aesthetic culture in Uzbekistan.

Summary: The article discusses the importance of aesthetic culture in Uzbekistan and its national and universal features. It emphasizes that aesthetic culture is connected with the spirituality of society and national values. The article also highlights the importance of educating young people and guiding them towards spiritual maturity.

Key words: aesthetic culture, universal values, beauty, spirituality, manners, morality, behavior, personality.

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМДА ГЛОБАЛ МУАММОЛАР ТАҲЛИЛИ: НАЗАРИЙ ВА МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАР

Қурбанов О. Х.

Нуқус Президент мактабининг физика фани ўқувчиси

Ҳозирги глобаллашув ва ахборотлашган жамиятда таълимдаги асосий вазифалардан бири ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришдир. Интеллектуал салоҳият билимларни таҳлил қилиш, қайта таҳрирлаш, ишлаш, мантиқий ва танқидий баҳолаш ҳамда амалиётда қўллаш салоҳиятини белгилайди. Шунинг учун таълимда ўқувчиларнинг когнитив ва ижодий кўникмаларининг ривожланишини таъминлайдиган илмий-назарий асосларга зарурият ортиб бормоқта. Таълим жараёнида глобал муаммоларни таҳлил қилишда интеллектуал салоҳиятни шакллантиришда муҳим восита сифатида кўрсатади. Чунки глобал муаммолар (энергия ресурслари, экология, ахборот хавфсизлиги, демографик мувозанат ва бошқалар) билан боғлиқ муаммолар ўқувчиларнинг онгли равишда фикр юритиши, ҳар томонлама уйланган, асосланган далиллар асосида қарор қабул қилиш ҳамда жамият олдидаги масъулиятни англашини ривожлантиради.

Таълим мазмунини қайта кўриб чиқиш зарурати дунё миқёсидаги глобал муаммоларнинг тобора кескинлашуви билан узвий боғлиқдир. Бу ўзгаришлар, таълимнинг мақсадларини фақат академик билим бериш билан чекламай, балки ўқувчиларда жаҳон миқёсида долзарб бўлган ижтимоий, экологик, иқтисодий ва маданий муаммоларга танқидий ёндашиш, таҳлил қилиш ва мулоҳазали муносабат билдириш қобилятини шакллантиришга қаратилган янги парадигмани талаб этмоқда.

Cambridge Global Perspectives концепцияси айнан шу парадигмани амалга оширишда назарий ва методик платформа сифатида хизмат қилади. CGPни физика таълимига интеграция қилиш орқали “глобал муаммо” тушунчасини илмий асосда очиб бериш, ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга хизмат қилади. Масалан, иқлим ўзгариши, сув ресурслари танқислиги ёки технология ва инсон хавфсизлиги ўртасидаги мувозанат каби масалаларни физик қонунлар, моделлар ва тадқиқотлар асосида таҳлил қилиш, фақат когнитив эмас, балки ижтимоий, ахлоқий ва рефлексив тафаккурни ҳам фаоллаштиради.

Илмий манбаларда “глобал муаммо” тушунчаси бутун инсоният манфаатларига дахлдор, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва табиий тизимлар ўртасидаги зиддиятлар ва хавф-хатарлардан келиб чиқадиган, фақат глобал миқёсдаги ҳамкорлик асосида ҳал этиладиган мураккаб ва ўзаро боғлиқ масалалар мажмуаси сифатида талқин этилади. Жумладан, Т.И. Иноземцев ва К.А. Голубинцев таъкидлаганидек, глобал муаммолар – бу “планетар миқёсдаги ижтимоий-табиий зиддиятлар бўлиб, улар бутун инсоният манфаатларини қамраб олади ва глобал ёндашувни талаб этади” [5].

Глобал муаммолар таълим мазмунига интеграция қилинар экан, уларнинг тоифалаштирилиши ва педагогик интерпретацияси алоҳида назарий асос талаб қилади. Илмий манбаларда ва халқаро таълим концепцияларида глобал муаммоларни куйидаги асосий тоифаларга ажратиш мақсадга мувофиқ деб топилади:

Экологик муаммолар – атмосферанинг ифлосланиши, иқлим ўзгариши, биологик хилма-хилликнинг камайиши, сув ресурсларининг танқислиги, ер юзасининг деградацияси каби масалаларни қамраб олади. Ушбу муаммоларнинг таҳлили физика фанидаги энергия айланиши, иссиқлик узатиш ва глобал моделлаштириш қонуниятлари билан узвий боғлиқдир. Таълим мазмунида бундай муаммолар экологик саводхонлик, табиатга масъулиятли муносабат ва барқарор ривожланиш ғояси билан боғланган ҳолда шакллантирилиши зарур [2, 3].

Ижтимоий муаммолар – камбағаллик, ижтимоий тенгсизлик, мажбурий миграция, ногиронлиги бор шахслар ҳуқуқлари, гендер мувозанати ва таълимга тенг имкониятлар масалалари. Ушбу муаммоларнинг ечими ўқувчиларда ижтимоий англаш, фуқаролик позицияси ва инсоний бағрикенгликни шакллантирувчи таҳлил фаолияти орқали амалга оширилиши мумкин. Физика дарсларида бундай ижтимоий муаммолар, масалан, ривожланган ва ривожланаётган минтақалар ўртасида замонавий технологиялардан (энергия манбалари, электр тармоқлари, интернет инфратузилмаси) фойдаланиш имкониятларидаги фарқлар, яъни технологик тенгсизлик масаласи орқали ёритилиши мумкин. Бу таҳлил ўқувчиларда фанни фақат назарий эмас, балки жамиятнинг реал муаммолари билан боғлаш салоҳиятини ривожлантиради [3].

Иқтисодий муаммолар – ресурсларнинг тақсими, иқтисодий нотенглик, инфляция, ишсизлик ва энергия самарадорлиги каби масалалар. Физика фани бу муаммоларни энергия манбалари, қайта тикланадиган технологиялар ва самарадорликни баҳолаш каби мавзуларда таҳлил қилиш имконини беради. Бу орқали ўқувчиларда иқтисодий онг ва функционал саводхонликни шакллантиришга эришилади [2, 4].

Маданий муаммолар – маданий меросни асраш, глобаллашув таъсирида тил ва анъаналарнинг йўқолиши, маданиятлараро мулоқот ва ҳурмат каби масалалар. Таълимда бу муаммоларни ёритиш ўқувчиларда маданий англаш, идентификация ва глобал онгни шакллантиришга хизмат қилади. Физикада буни фаннинг турли миллатлардаги ривожланиш тарихи орқали кўрсатиш, турли маданиятларда фаннинг аҳамиятини баҳолаш йўли билан амалга ошириш мумкин [1, 5].

Гуманитар муаммолар – инсон ҳуқуқларининг бузилиши, қуролли можаролар, камситиш, болалар меҳнати ва инсон савдоси каби масалаларни қамраб олади. Таълимда бу муаммолар универсал кадриятлар, инсонпарварлик ва тинчлик маданиятини шакллантиришга қаратилган фаолият сифатида ташкил қилиниши зарур [1, 3]. Глобал муаммоларни ўрганиш жараёни таълимда фанлараро ёндашувни талаб этади. Айниқса, Cambridge Global Perspectives дастурида бу муаммолар таҳлил, фикрлаш, муносабат билдириш ва ижтимоий ечим таклиф қилиш каби фаолиятлар тизими орқали ёритилади [4]. Бу ёндашув UNESCO, OECD ва UNICEF каби халқаро ташкилотлар томонидан стратегик таълим механизми сифатида эътироф этилган. Шу нуқтаи назардан, “глобал муаммо” тушунчаси таълимда фақат мазмун ёки мавзулар тизими эмас, балки ўқувчида интеллектуал ва фуқаролик салоҳиятини шакллантирувчи, универсал онгни уйғотувчи ва шахсий позицияни фаоллаштирувчи педагогик механизм сифатида талқин қилиниши зарур. Бу эса, CGP доирасидаги таҳлил фаолиятини таълимнинг илмий-назарий ва амалий асосларидан бири сифатида қабул қилиш зарурлигини кўрсатади. Глобал муаммолар таҳлилининг самарадорлиги қўлланилаётган методологик ёндашувлар билан узвий боғлиқ бўлиб, бу жараён таълим мазмунида когнитив, ижтимоий ва ахлоқий қобилятларни уйғун шаклда шакллантиришни талаб этади. Айниқса, XXI аср таълимида ўқувчи шахсиятида танқидий фикрлаш, мулоқот маданияти ва ижтимоий фаолликни ривожлантирувчи методологик ёндашувларни комплекс тарзда татбиқ этиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу талаблар Cambridge Global Perspectives, БМТнинг Барқарор Ривожланиш Мақсадлари, шунингдек PISA Global Competence Framework каби халқаро платформаларда устувор методик йўналишлар сифатида белгиланган [2].

Умуман олганда, глобал муаммоларни таҳлил қилиш ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришда самарали педагогик восита ҳисобланади. Бу ўқувчиларда мантиқий ҳамда танқидий

фикрлаш кўникмаларини, мулоқот маданияти ва қадриятларга асосланган позицияни шакллантиришга ёрдам беради. Cambridge Global Perspectives концепцияси таълимда глобал муаммоларни интеграция қилишнинг илмий-назарий асосларини ҳамда амалий жиҳатларини яратиб, фанларни жамиятнинг долзарб масалалари билан боғлаш имконини беради. Шу боис, XXI аср таълимида глобал муаммолар таҳлилининг назарий ва методологик асосларини такомиллаштириш, уларни таълим мазмунига мос равишда жорий этиш ҳамда ўқувчиларда глобал компетенцияларни ривожлантириш устувор вазифа сифатида намоён бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. – Paris: UNESCO Publishing, 2015. – 62 p.
2. OECD. Preparing Our Youth for an Inclusive and Sustainable World: The OECD Global Competence Framework. – Paris: OECD Publishing, 2018. – 44 p.
3. UNICEF. Global Learning and Education for Sustainable Development. – New York: UNICEF, 2021. – 88 p.
4. Cambridge Assessment International Education. Global Perspectives Curriculum Framework. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 34 p.
5. Иноземцев Т.И., Голубинцев К.А. Глобальные проблемы человечества // Вопросы философии. – 2008. – № 6. – С. 3–9.

Замонавий таълимда глобал муаммолар таҳлили: назарий ва методологик асослар

Аннотация. Мақолада замонавий таълим мазмунини қайта қўриб чиқиш зарурати глобал муаммоларнинг тобора кучайиб бориши билан боғлиқ равишда таҳлил қилинган. Интеллектуал салоҳиятни ривожлантиришда глобал муаммолар таҳлилининг ўрни очиб берилган ҳамда Cambridge Global Perspectives концепциясининг назарий ва методологик имкониятлари кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: глобал муаммолар, интеллектуал салоҳият, замонавий таълим, когнитив кўникмалар.

Заметки о теоретических и методологических основах анализа глобальных проблем в современном образовании

Аннотация. В статье проанализирована необходимость пересмотра содержания современного образования в связи с усилением глобальных проблем. Раскрыта роль анализа глобальных проблем в развитии интеллектуального потенциала учащихся, а также показаны теоретические и методологические возможности концепции *Cambridge Global Perspectives*.

Ключевые слова: глобальные проблемы, интеллектуальный потенциал, современное образование, когнитивные навыки.

Analysis of global issues in modern education: theoretical and methodological foundations

Abstract. The article analyzes the necessity of revising the content of modern education in connection with the growing global challenges. It reveals the role of global issues analysis in the development of students' intellectual potential and highlights the theoretical and methodological opportunities of the *Cambridge Global Perspectives* concept.

Key words: global issues, intellectual potential, modern education, cognitive skills.

KURASHCHILAR MAXSUS HARAKAT FAOLIYATINING BIOMEXANIK MEZONLARI ASOSIDA TEZKOR-KUCH TAYYORGARLIGI METODIKASI TAKOMILLASHTIRISH

Muxammadiev K.B.

Xalqaro Kurash instituti

Dolzardligi. Zamonaviy sport musobaqalaridagi natijalarni oshirish masalasi mashg'ulot jarayoni vositalari va usullarini optimallashtirish bilan chambarchas bog'liq. Kurashchilarni tayyorlashda jismoniy tayyorgarlik vositalarining tarkibi va o'zaro nisbati alohida ahamiyat kasb etmoqda, chunki texnik-taktik tayyorgarlik bilan bir qatorda tezkor-kuchli chidamkorlik muammosi ham birinchi o'ringa chiqdi. Qo'llanilayotgan jismoniy tayyorgarlik vositalarining biomexanik va biokimyoviy jihatdan bir biriga mosligi mezonlari bo'yicha zamonaviy kurash talablariga muvofiqligi kurash turlarida ham katta ahamiyatga ega. Murabbiylar ko'pincha mashg'ulot jarayoni biomexanik va bioenergetik mezonlarining etarli darajada mosligini hisobga olmasdan qo'llaniladigan tayyorgarlik vositalari va usullarining o'ziga xos xususiyatlariga, ularning musobaqa faoliyati sharoitlariga muvofiqligiga e'tibor bermasdan amalga oshiradilar.

Hozirgi vaqtda kurash sportining tomoshabopliga va uning geografiyasi kengayib borayotganligi alohida ahamiyat kasb etmoqda: kurashchi faqat faol harakat emas, balki tartibli murash madaniyati o'zida yaxshi shakllangan, tashqi jihatdan ham juda kelishgan va kuchli ko'rinishga ega, chiroyli, halol kurash namoyish etadigan, raqibga, hakamlarga hurmat bilan qaraydigan bo'lmog'i lozim. Yuqori malakali kurashchilarning musobaqa faoliyati tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, hozirgi kunda g'avdani to'g'ri tutgan holda, yaqin ushlab orqali usulini qo'llash sportchilarga yuqori ustunlik berimoqda. Usullarni bajarish o'rtasidagi oraliqlar vaqtlarda kurashchilarning faolligi, turish xolatlari, siljishlar, ushlab olishlar, tebranish harakatlari, kuchli surishlar, siqishlardan iborat bo'lgan "faol harakat foni"ning ustunligi to'g'risidagi masala va muammolar ham keskin muhokama sifatida ko'tarilmoqda. Shunday qilib, zamonaviy kurashchi texnik harakatlarni doimiy bosim (pressing) ko'rinishida amalga oshirishi kerak.

Ko'p yillik kuzatuvlar va ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, maxsus jismoniy tayyorgarlikning mavjud tizimi etarli darajada samarali emas, bu, kurashchilarning tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirishning an'anaviy shakllangan usullari esa yangi qoidalar asosida kurashchilarning texnik-taktik harakatlarida tezkor-kuch imkoniyatlarining yuqori darajadagi qayta shakllanishi (transformatsiyasini) ta'minlamaydi. Shu munosabat bilan tezkor-kuch sifatleri bilan kurashi texnikasining samaradorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish sporti nazariyasi va amaliyotida yuqori natija ko'rsatish uchun o'ta dolzarbdir.

Tadqiqotning ob'ekti. Yuqori malakali kurashchilarning mashg'ulot jarayoni.

Tadqiqotning maqsadi. Kurashchilardagi start kuchni shakllantirish jarayonida asab-mushak apparatining tezkor-kuch ko'rsatkichlariga asoslanib, maxsus jismoniy tayyorgarlik uchun optimal vositalarini ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:

1. Musobaqa bellashuvda taktik-texnik harakatlarni (TTH) bajarishning biomexanik xususiyatlarini aniqlash maqsadida musobaqa bellashuvlarining videoyozuvlarini tahlil qilish.
2. Milliy kurashda maxsus jismoniy tayyorgarlik (MJT) ga qo'yiladigan zamonaviy talablarni tadqiq etish.
3. Oldindan zo'riqish va toliqishning turli darajalarida kurashchilarning asab-mushak apparati (ASM) portlovchi kuchlanishlarining vaqtga bog'liq xususiyatlari dinamikasini aniqlash.
4. Kurashchilarning tezlik-kuch tayyorgarligi uchun maxsus vositalarni ishlab chiqish va ularning samaradorligini tajribada tekshirish.

Tadqiqot usullari: ilmiy va ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, musobaqa bellashuvlari videoyozuvlarini tahlil qilish, elektromiografiya, dinamografiya, pulsometriya va biokimyoviy nazorat, pedagogik eksperiment, matematik statistika usullari.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamaksi. Musobaqalarni o'tkazishning yangi qoidalari va reglamenti nuqtai nazaridan kurashchi-sportchilarga qo'yiladigan talablarni o'rganish o'zaro kuch bosimi ulushining sezilarli darajada oshishi, passiv kurash olib borayotgan polvonga qo'yiladigan talablarning kuchaytirilishi, yon beruvchi-yengib o'tuvchi rejimda ishlaydigan doimiy yuklama olayotgan (zo'riqayotgan) mushak guruhlarini fonida maxsus portlovchi kuchlar ahamiyatining oshishi kabi umumiy tendensiyalarni qayd etish imkonini berdi, bu esa harakat faolligi yoki texnik vazifalarni amalga oshirishning samarali zichligiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi.

Zamonaviy kurashda polvonlarning faollik me'yori daqiqasiga 2,1–2,4 ta texnik harakatni tashkil etadi.

Bunday ortad qolishning sababini eski tayyorgarlik tizimining ham miqdoriy (turli tayyorgarlik turlarining nisbati), ham sifat jihatidan (jismoniy va taktik-texnik tayyorgarlik vositalari va usullari) nomukammalligidan yoki takomillashmaganligidan izlash kerak, chunki ular kurashchilariga qo'yiladigan talablarga javob bermay qolmoqda. Turli toifadagi kurashchilarning harakat faolligini tahlil qilish shuni tasdiqladiki, sportchilar bellashuv olib borishning yangi shart-sharoitlariga to'liq moslashmagan 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Turli vazn toifasidagi kurashchilarning harakat faolligi (TH/t daqiqa hisobida)

T/r	Vazn toifasi.kg	1 daqiqa	2 daqiqa	3 daqiqa	4 daqiqa	5 daqiqa
	60	0,4	1,3	2,1	0,5	0,1
	66	0,5	1,8	0,63	0,18	0,33
	73	0,33	0,5	0,63	0,5	0,63
	81	1,0	0,63	1,0	0,8	0,63
	90	0,33	2,0	0,63	1,15	1,0
	100	0,4	0,8	0,8	0,33	0,33
	120	1,0	0,63	0,8	1,0	0,4
	+120	0,91	0,52	0,7	0,80	0,4

Jismoniy yuklamalarning tabiati sportchilardan energiya ta'minotining yangi mexanizmlarini talab qildi, demak, bu esa o'z navbatida yangi mashg'ulot rejimi va usullarini joriy etish zarurligini ko'rsatdi. Harakat faolligi 0,33 dan 2,1 gacha o'zgarib turadi, xolbuki yuqori toifali kurashchilar uchun model darajasi 2,4 ni tashkil etilishi kerak [2, 3, 4].

Kurash bellashuvini o'tkazishning zamonaviy qoidalari, yuqorida ta'kidlanganidek, kurashchining NMA (neyromushak apparati)ga ham yangi talablar qo'yadi. Kuch ishlatib kurashish holatlari butun bellashuv vaqtining 80% ini tashkil qiladi. Bunday sharoitda kurashchi texnik harakatlarni (TH) bajarayotganda mushaklar doimiy zo'riqish holatidan start olishiga to'g'ri keladi. Shu bois, biz kurashchilarning eng ko'p uchraydigan to'rtta holatini tahlil qilib ajratdik, ular boshlang'ich yoki start holatlari hisoblanadi. Ular TXni o'zaro kuch bosimi va kuchli mushak zo'riqishi holatidan o'tkazishni nazarda tutadi: Boshlang'ich holatlar: ikki engdan ushlab, bir eng va bir yoqadan ushlab, bir en va qo'lni raqib elkasidan oshirib belbog'idan ushlab, bir qo'l bilash engdan, ikkinchi bo'l bilan qo'lni bilakdan oshirib ushlab, ikki yoqadan ushlab, ikki qo'l bilan belni quchoqlab belbog'dan ushlab va boshqa ushlab holatlari.

Mushak joylashuvini tahlil qilish eng katta yukni ko'taradigan mushak guruhlarini ajratishga imkon berdi. Ajratilgan mushak guruhlarining faollik rejimlarini o'rganish maqsadida biz start holatiga bog'liq ravishda ularning ishini elektromiografiya vositasi bilan o'rgandik [2, 3, 4].

Mushaklar faoliyatini tahlil shuni ko'rsatdiki, maxsus harakat faoliyatini bajarishda mushaklarda deyarli "sukuat zonasi" yo'q. Demak, mushaklar doimiy innervatsiya holatida bo'lib, aynan shu holat fonda texnik harakatlar (TH) amalga oshirilishi ilojisiz. An'anaviy qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik vositalarida mushak guruhlarining ish rejimlarini baholash uchun biz eng ko'p qo'llaniladigan mashqlardan biri bo'lgan tosh ko'tarish mashqini elektromiografik tekshiruvdan o'tkazdik. Elektromiogramma tahlili mushaklar ishida "sukuat zonasi" zonalari mavjudligini ko'rsatdi, bu zamonaviy kurashda ularning ishlash xususiyatiga mos kelmaydi.

O'tkazilgan elektromiografik tadqiqotlar natijasida biz an'anaviy ravishda qo'llaniladigan jismoniy tayyorgarlik vositalarining aksariyati biomexanik mezon bo'yicha zamonaviy talablarga javob bermasligini aniqladik.

Yuqoridagi holatdan kelib chiqib, shunday xulosa qilish mumkinki, musobaqalarni o'tkazish qoidalaridagi o'zgarishlar natijasida UJT tizimida maxsus tezkor-kuch tayyorgarlikning ahamiyati keskin oshdi. Bu esa, kurashchining NMA ishini bellashuv rejimida biomexanik moslik nuqtai nazaridan UJT vositalari va usullarini sezilarli darajada qayta ko'rib chiqishni talab qildi. O'tkazilgan tadqiqotlar turli malakali kurashchilarda texnik harakatni amalga oshirishda boshlang'ich yoki start reaksiyasini baholash imkonini berdi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich yoki start harakatidagi kuch pasayishi kurashchining malaka darajasiga va NMAning dastlabki zo'riqish darajasiga bevosita bog'liq (2-jadval).

2-jadval. Kurashchilarda kuchning pasayishi ulardagi malaka va NMAning oldindangi kuchlanish darajasiga bog'liligi

T/r	Testlar	Sportchi bo'lmaganlar	Sport ustaligiga nomzodlar	Sport ustalari	Xalqaro toifadagi sport ustalari
1.	Maksimal shiddat	96 ±31	120 ±37	168 ±34	185 ±39
2.	Oldindan zo'riqtirish darajasi	84 ±30	105 ±40	152 ±41	178 ±42
3.	Oldindan zo'riqtirish darajasi 60 %	78 ±38	101 ±40	144 ± 47	169 ±40
4.	Oldindan zo'riqtirish darajasi 80 %	72 ±39	94 ±43	136 ±50	153 ±48
5.	σ % =max – 80%	25%	21,6%	19,1%	17,3%

Muskullar ishining tahlili maxsus kurash tayyorgarligi yuqori bo'lmagan sportchilarda relaksatsiya (mushaklarning bo'shashish, erkinlashish) fazasi mavjudligini, yuqori malakali sportchilarda esa relaksatsiya fazasi yo'qligini ko'rsatdi.

Musobaqa yuklamasini modellashtiruvchi tadqiqotlar shuni ta'kidlash imkonini berdiki, boshlang'ich yoki start harakatida kuchi sezilarli darajada pasayishi kurashchilarning NMA o'ziga xos sensomotor reaksiyasining toliqish omili bo'lib, buni elektromiografik tadqiqotlar shuni tasdiqladiki, boshlang'ich yoki start harakatida hujum qiluvchi kurashchida TXni muvaffaqiyatli o'tkazish uchun ishlayotgan mushak guruhlarining bo'shashish fazasi bo'lmashligi kerak yoki uning vaqti 130 msek dan oshmasligi kerak (yuqori malakali kurashchilar uchun ma'lumotlar) [2, 3, 4].

Pedagogik tajribada qo'llanilgan vositalar ham xuddi shunday usulda tanlab olindi va korreksiya qilindi.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, kurashchilarning maxsus tezlik-kuch tayyorgarlik (MTT)lari bir tomondan biokimyoviy mezonga maksimal darajada mos keladigan sharoitda o'tkazilishi kerak, boshqa tomondan esa musobaqa sharoitida kurashchining bioenergetikasi aerob-anaerob rejimda, anaerob rejimning ustunligi bilan kechadi, shuning uchun MTT vositalari bilan ta'sir qilish usullarini ishlab chiqishda biokimyoviy muvofiqlik mezonlarini hisobga olish kerak [2, 3, 4]. Ushbu taxminni tajribada asoslash maqsadida pedagogik tajriba o'tkazildi. Uning asosiga musobaqa faoliyatga mos bo'lgan biomexanik va biokimyoviy me'yorlari asosida tanlab olingan vositalardan foydalangan holda biz tomonimizdan ishlab chiqilgan MJT uslubi qo'yildi.

Tasdiqlovchi (asosiy) tajriba metodikasi. Tajribada 16 yoshdan 19 yoshgacha bo'lgan sport ustaligiga nomzod va 1 razryadli kurashchilar ishtirok etishdi. Kurashchilar guruhi bir xil vazn-bo'y mansub. Pedagogik tajribada ishtirok etgan kurashchilarning umumiy soni 30 nafarni tashkil etdi. Tajriba-sinov ishlariga 2 ta guruhda, ya'ni 16 nafar tajriba va 14 nafar nazorat guruhi ko'rinishida shakllantirildi. Ikkala guruh sinalluvchilarining yoshi, sport staji, sport malakasi, jismoniy va texnik tayyorgarligi bo'yicha deyarli bir xil, ya'ni sezilarli farqlar yo'q. Nazorat va tajriba guruhlaridagi mashg'ulot sharoitlari bir xil bo'ldi. Mashg'ulot rejasi texnik-taktik mahoratni takomillashtirish, shuningdek, funksional tayyorgarlik darajasini oshirishni o'z ichiga oldi [2, 3, 4]. Tayyorgarlik mashg'ulotlari rejasi texnik-taktik mahoratini rivojlantirish hamda funksional tayyorgarlik darajasini oshirishni o'z ichiga oldi. Har ikki guruh kurashchilari haftada olti marotaba birtadan mashg'ulot olib borishdi. Ulardan o'rtacha bir xil olib borildi, dushanba va payshanba kunlari o'tkazilgan ikkita mashg'ulotda esa sezilarli farqqa sezilarli farqlar bilan olib borildi. Tajriba guruhi kurashchilari shu kunlardagi mashg'ulotlarni asosiy talabga javob beradigan maxsus mashqlardan iborat qilib olib borishdi, ya'ni, barcha mashqlar asosiy mushak guruhlarining dastlabki zo'riqish va charchash darajasi bilan o'tkazildi.

Uslubni tajriba sinovidan o'tkazishdan oldin Toshkent davlat transport universiteti kurash zali bazasida o'quv-mashg'ulot bellashuvlari o'tkazildi, unda ikkala guruh kurashchilari, shuningdek, boshqa talaba kurashchilar ishtirok etdilar. Barcha ishtirokchilar 4 ta uchrashuv, 2 ta kunduzgi va 2 ta kechki bellashuvni o'tkazdilar. Mashg'ulot bellashuvlari kurashning shakli va keskinligi bo'yicha musobaqa bellashuvlarini modellashtirdi [2,3].

Biz tomonimizdan tajribada ishtirok etayotgan kurashchilarning mashg'ulot bellashuvlari tahlil qilindi. Har bir bellashuvda tik turishda texnik harakatlarni o'tkazishga urinishlar soni, shuningdek, muvaffaqiyatli o'tkazilgan usullar soni qayd etildi. Barcha ma'lumotlar umumlashtirilib, o'rtacha guruh ko'rsatkichlari hisoblab chiqildi (3-jadval).

3-jadval. Tajribadan oldin va keyin musobaqa faoliyati ko'rsatkichlari

T/r	O'tkazilgan tajribalar	Hujumda				Himoyada			
		Tajriba guruhi		Nazorat guruhi		Tajriba guruhi		Nazorat guruhi	
1.	Tajribadan oldin	0,22	0,41	0,25	0,43	0,30	0,42	0,33	0,40
2.	Tajribadan so'ng	0,65	0,76	0,41	0,62	0,82	0,86	0,55	0,38

3-jadvaldan ko'rinishida turibdiki, hujum va himoyada guruhlarida ikkala sezilarli farqlar yo'q. Hujur harakatining kamligi kurashchilarning aniq maqsadsiz ko'p sonli urinishlarni amalga oshirishi bilan izohlanadi. Ko'pgina kurashchilarning jismoniy tayyorgarligi etarli emas edi, ko'pincha ular o'z ustunliklarini amalga oshira olmadilar. Bu, ayniqsa, TH NMAning charchashi TDni o'tkazishda qo'shimcha to'xtatuvchi omil bo'lganida, to'lg'oqning 4 va 5-daqiqalarida sezilarli bo'ldi. Bu ayniqsa bellashuvning 4- va 5-daqiqalarida yaqqol ko'ringan. Charchoq tufayli Ximoya harakatlari pasayib, TH ni amalga oshirishda qo'shimcha qiyinchilik va paydo bo'ladi [2, 3]. Bellashuvda qo'llanilgan texnik vositalarning muvaffaqiyatli amalga oshirilganlari soni texnik vositalar soniga nisbatan qo'llanilgan vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari tahlili natijasida, tajriba guruh polvonlarida natijadorlikning o'sish dinamikasi ancha tez va intensiv ekani aniqlandi. Natijalar tadqiqot boshidagi natijalar bilan taqqoslaganda, tajriba guruhida ustunlik hujumda 43% ga, himoyada esa 48% ga oshgan. Nazorat guruhi kurashchilarida esa bu ko'rsatkich ustunda hujumda atigi 13%, ximoyada esa 21% ni tashkil etgan (0,25 va 0,41; 0,33 va 0,55).

Himoya harakatlari samaradorligi ko'rsatkichlari hujum usullari samaradorligidan biroz ustunlik qiladi. Nazorat guruhi kurashchilarida hujamda bellashuv 5% ga oshdi va 0,62 ni tashkil etdi. Himoyada bellashuv esa dastlabkiga nisbatan biroz 2% ga yomonlashdi va 1,38 ni tashkil etdi. Tajriba guruhi kurashchilarida himoyada bellashuv samaradorligi 0,82 ga, himoyada esa 0,86 ga teng bo'ldi. Shuningdek, ularning barqarorligi yuqori ekanligini ham ta'kidlash lozim. Tajriba guruhi kurashchilari bellashuvning 1-daqiqasida ham, so'nggi daqiqalarida ham boshlang'ich

start vaziyatlarini samarali amalga oshirdilar, ularning raqiblari esa bellashuv oxiriga kelib sust kurash olib bordilar, kuch bosimi natijasida THni samarali samarali bajara olmadilar. TXni amalga oshirishning yuqori samaradorligi bilan tajriba guruhi kurashchilarida o'tkazilgan musobaqalarda yuqori natija ko'rsatish imkonini berdi.

ADABIYOTLAR

1. Акопян А.О., Игуменов В.М., Осотов М.В. и др. Методика скоростно-силовой подготовки на основе биомеханического критерия соответствия специальной двигательной деятельности // Актуальные проблемы спортивной борьбы. – М.: Физкультура, образование и наука. – 1998. – С. 48-50.
2. Мухаммадиев К. Б. Обоснование модели подготовки высококвалифицированных спортсменов с применением комбинаций техники приёмов кураш // Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў. Илимий-методикалык журнал. – Нукус. 2024 №. 4-сан. С – 559 – 570.
3. Muxammadiev K va boshqalar. Kurash ixtisosligiga kirish (Kurash usullarini o'qitish metodikasi). O'quv qo'llanma. / K. Muxammadiev, N. Tadjiev, N. Chorshamiev, F. Bobomurodov. – Toshkent. "Dimak" nashriëti. – 2025 y. – 144 b.
4. Менщиков, А.И. Специальная скоростно-силовая подготовка высококвалифицированных борцов в условиях выполнения двигательных действий в партере: Автореф. дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.04 / Кубанский гос. ун-т физ. культуры, спорта и туризма. – Краснодар. – 2013. – 23 с.
5. Обеспечение вариативности силовой нагрузки при выполнении бросков в спортивной борьбе на основе управления инерционными характеристиками специального тренировочного устройства / М.В. Семенюк, Сотский Н.Б. – 2015. – 106 с.
6. Остапенко, Л.А. Организация питания в скоростно-силовых и силовых видах спорта // Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта. – 2008. – №. 1 (6). – С. – 44-49.

Annotatsiya. Ushbu maqolada kurashchilar maxsus harakat faoliyatining biomexanik mezonlari asosida yuqori malakali kurashchilarning tezkor-kuch qobiliyatlarini takomillashtirish metodikasini ilmiy jihatdan asoslash va tajribada sinab ko'rish borasida malakali kurashchilar bilan olib borilgan mashg'ulotlar davomida qo'llanilgan uslublar ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: kurash, tezkor-kuch, malaka, qobiliyat, takomillashtirish, uloqtirish, tayanch, reaksiya, model.

Аннотация. В данной статье на основе биомеханических критериев специальной двигательной деятельности курашистов научно обоснованы и апробированы на практике методики совершенствования скоростно-силовых способностей высококвалифицированных курашистов, методы, использованные в ходе занятий с квалифицированными курашистами.

Ключевые слова: борьба, скоростная сила, навык, способность, совершенствование, метание, опора, реакция, модель.

Annotation. In this article, based on biomechanical criteria of the special motor activity of kurash wrestlers, the methods of improving the speed-strength abilities of highly qualified kurash wrestlers, the methods used during classes with qualified kurash wrestlers, are scientifically substantiated and tested in practice.

Key words: wrestling, speed-strength, skill, ability, improvement, throwing, support, reaction, model.

TA'LIM MUASASSALARIDA TO'QIMACHILIK HUNARIGA O'RGATISHNI TASHKIL ETISHNING AKMEOLOGIK JIHATLARI

Kaliquazarova G.

Qoraqalpoq davlat universiteti

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev «Sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalashda jamiyatimizning eng muhim, men aytgan bo'lardimki, xal qiluvchi bo'g'ini bo'lmish oilaga alohida e'tibor berish va har tomonlama asrab avaylash...» muhimligini ta'kidlab o'tgan[1;23]. Darhaqiqat, qadim-qadimdan oila yoshlarning kasb-hunar tanlashida, ularning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishda, hayotga tayyorlashda maktab vazifasini o'tab kelgan. Shu jihatdan ota-bobolarimiz bola tarbiyasida mehnatga, kasb-hunarga qiziqtirishga alohida e'tibor berganlar. Demak, XXI asrda har bir ota-ona oilada o'z farzandlarining qaysi kasb egasi bo'lishlariga e'tibor berishlari muhim ahamiyatga ega. Chunki bolada mehnatga munosabat, dastavval, oiladan boshlanadi.

Prezident Sh.M.Mirziyoyevning ta'kidlashicha, «Bugungi kunda bizning qilayotgan barcha ishlarimiz farzandlarimizning baxtu saodati, ularning yorug' kelajagi uchun amalga oshirilmoqda. Lekin baxtu saodat faqat boylik, molu mulk bilan belgilanmaydi. Odobli, bilimdon va aqlli, mehnatsevar, iymon-e'tiqodli farzand nafaqat ota-onaning, balki butun jamiyatning eng katta boyligi»[1; 97]. Shunday ekan, har bir farzand kelajakda quruvchi bo'ladimi, tikuvchi bo'ladimi, hunarmard bo'ladimi oila tarbiyasiga, uning mehnatsevarligiga bog'liqdir. Shu bois qadimdan oilada farzand tarbiyasi, uning kelajakda qanday kishi bo'lib yetishishi, avlodlarning davomiyligini ta'minlashda unga qo'yiladigan talablar, tarbiyaning uzluksizligi kabi psixologik va pedagogik jihatlarga katta e'tibor berilgan.

Albatta, farzandlarga kasb-hunar o'rgatishda oila tarbiyasi muhim hisoblangan. Shu jihatdan ham asrlar davomida farzand tarbiyasiga, uning axloqiy tomonlariga, kelajakda farzandning malakali kasb egasi bo'lib, hayotda halol yashashi, mehnat qilishi yuksak qadriyatlar darajasiga ko'tarilgan.

Falsafiy va pedagogik-psixologik adabiyotlar tahlili «qadriyat» tushunchasini talqin etishda xilma-xil yondashuvlar mavjudligini ko'rsatdi. Falsafiy nuqtai nazardan qadriyat inson tomonidan baholanadigan keng ommalashgan sub'ektiv obraz yoki tasavvurlar sifatida idrok etilsa, sotsiologik yondashuvda qadriyat inson hayotiy faoliyatini tashkil etuvchi ijtimoiy me'yorlar, uning xulq-atvori bilan mustahkam aloqadorlikda talqin etiladi, psixologiya mazkur tushunchani shaxsning qiziqishlari, ehtiyojlari bilan bog'liqlikda ifoda etadi, pedagogikada «qadriyat» tushunchasi insonning har tomonlama uyg'un rivojlantirishga yo'naltirilgan individual hayotiy tajribasi, dunyo haqidagi bilimlari asosida yuzaga keluvchi olamga shaxsiy munosabatini aks ettiradi[5; 67].

Qadimda ota-onalar farzandlariga hunar o'rgatayotgan ustozni hurmat-ehtirom qilganlar. Ota-onalar va ustozlar o'rtasida munosabat madaniyati ham o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan. Ota-onaning ustozga munosabatida unga

muruvvat ko'rsatish, ustozning farzandiga bergan tanbehini to'g'ri tushunish, farzandining hunar o'rganishi uchun kerakli narsalarni yetkazib berish, ustozni rozi qilish va boshqalar farzand tarbiyasida muhim omillardan biri bo'lgan.

Ustozning ham ota-onaga nisbatan o'ziga xos munosabat mezoni bo'lgan. Ular shogirdiga hunar o'rgatish borasida zimmasiga olgan vazifasini bajarish, o'z va'dasining ustidan chiqish, ota-onaga farzandining qobiliyati, xulq-odobi to'g'risida ochiq gapirish kabi o'ziga xos milliylik xususiyatlari, ta'limiy-tarbiyaviy imkoniyatlari, ustoz-shogird an'analari, ular o'rtasidagi axloq-odob mezoni, madaniyati yosh avlodni hunarmandchilik kasbiga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Ta'kidlash joizki, har bir xonadonda farzand tarbiyasining asosi oiladan boshlanadi. Ota-onaning jamiyatda qanday kasb-korga egaligi, mahalladagi obro'si tarbiyaning muhim omili sifatida farzandlarning dunyoqarashi, bilimi va xulq-atvoriga katta ta'sir ko'rsatadi. Demak, talabalarda kasbga bo'lgan qiziqishini shakllantirish omillaridan biri oila hisoblanadi. Aksariyat hollarda bolaning kasbga bo'lgan qiziqishi o'z oilasida ota-bobolari, aka-opalari, qarindosh – urug'lari, ya'ni o'zidan kattalarga taqlid qilish asosida rivojlanadi. «Jamiyatda komil inson fuqarosini shakllantirish, tarbiyalash hozirgi zamon oilasining muhim funksiyasi darajasiga kiradi. Chunki shaxsning biron bir hunar yoki kasbga bo'lgan qiziqishi dastavval oilada vujudga keladi. Oiladagi tarbiya orqali shaxsga ma'lum bir siyosiy-g'oyaviy dunyoqarash, axloqiy me'yorlar va xulq namunalari, jismoniy sifatlar singdiriladi. Oilada amalga oshadigan bu jarayon natijasida shaxs ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlarni o'zlashtiradi, ijtimoiy hayotga kirib boradi» [3; 89]. Kashta kiyimlar va buyumlarni bezashda katta ahamiyatga ega. Kashta tikishni bilish orqali, kiyimlarni yangilab olish, ko'pgina kerakli buyumlarni: salfetkalar, panno, fartuk, yostiq jildlarini, yaqin kishilarga sovg'alarni bezash va tayyorlash mumkin.

Kashta tikish – qiziqarli va ijodiy ish bo'lib, u insonga zavq berishi, bo'sh vaqtda ermak bo'lishi, insonni nafosat olamiga olib kirishi mumkin. Kashta tikish usullarini o'zlashtirayotganda hamma narsa birdaniga yaxshi chiqmasligi mumkin, chunki kashtachilik sabr-toqatli, e'tiborli, tartibli bo'lishni talab etadi. Chidamli bo'lish lozim. Kerakli ko'nikma va malakalar egallagan sayin ish asta-sekin osonlasha boradi [7; 156]. Kashta tikish san'atining ko'p asrlik tarixi bor. Arxeologik topilmalarda yozilishicha, qadimdan uy-ro'zg'or buyumlarini – sochiqlar, to'r hoshiya, dasturxonlar, bayram va kundalik kiyimlar, peshbandlar, kashta tikish usullari, gullari, ranglarning mujassamlanishi avloddan-avlodga o'tib takomillashib bordi. Sekin-asta eng yaxshi kashtalar tanlanib qoldi va milliy xususiyatlari bilan xarakterli betakror kashta namunalari yaratilib, bosh kiyimlar va boshqa narsalar kashtalar tikib bezatilgan[6; 234].

Xalq ustalari kashta tikib bezagan buyumlar chiroyli gullari bilan, ranglarining bir-biriga mosligi, to'la mutanosibligi, bajarish usullarining professional aniqligi bilan ajralib turadi. Kashta tikilgan har bir buyum amaliy vazifasiga to'g'ri keladi.

Mamlakatimiz muzeylarida xalq kashtachiligining ko'p namunalari to'plangan, ayniqsa, XIX asr kashtalari eng yaxshi saqlanib, shu kunlarga yetib kelgan. Qoraqalpoq milliy kashtachiligi (kashtado'zlik) amaliy san'atning eng qadimiy turlaridan bo'lib, u xalkning o'z turmushini go'zal kilish istagi natijasida yuzaga kelgan. Kashtachilik san'ati nafakat mamlakatimizda, balki chet ellarda xam shuhrat qozongan. Hozirgacha buyumlar o'ziga xos go'zallik, nafis bezaklarning rang-barangligi bilan kishilarni hayratga solib kelmoqda. Badiiy kashtachilik uzoq tarixga ega, buni arxeologik topilmalar va yozma manbalar isbotlab bermoqda. Qoraqalpoq kashtachiligi iqlim, tabiiy sharoit, muhit bilan bog'liq holda barcha kasb-hunarlari bilan birgalikda rivoj topgan. Kashtachilik san'atining eng qadimiysi saklanmagan.

Qoraqalpoq kashtachilarida o'simliksimon, geometrik hamda gul naqshlari ko'p bo'lsa, rus kashtachiligida geometrik, o'simliksimon shakllar, gullar, qush va mevalar ko'p tasvirlanadi. Qozoq va qirg'iz kashtachiligida esa ko'proq hayvonlar, shoh va tuyuqlarini eslatuvchi elementlar tasvirlanadi [6; 78].

Qadimiy an'analarga ko'ra, qoraqalpoq qizlari – bo'lajak kelinchaklar seplari – har xil kashtachilik buyumlarini o'zlari tayyorlashlari lozim edi. Kashtalar qanchalik nozik, chiroyli bo'lsa, qaylik shunchalik yuqori baholanar edi. Qizlar 7-9 yoshdan boshlab kashta tikishga o'rgatildilar. Ular uch, to'rt yildan keyin mustakil kashta tika boshlaydilar. Yetishib chiqqan kashtachi qizlar o'zining san'ati va tabiatiga ko'ra go'zallik haqidagi orzularini ifodalashga harakat qilganlar, shuning uchun ham qoraqalpoq xalqida "Sepli kelin olma, epli kelin ol"-degan maqol bejiz aytilmagan bo'lsa kerak [4; 190]. Xalq amaliy san'ati, uning turlari va kashtachilik san'ati tarixini o'rgatish ham bolalar tarbiyasida muhim omillardan hisoblanadi.

Binobarin, qoraqalpoq xalqining ko'p asrlik tarixida xalq amaliy bezak san'ati madaniy merosimizning asosiy qismini tashkil etadi. Qoraqalpoq diyorida vujudga kelib, gullab – yashnagan amaliy san'at turlari bemsil va betakrorligi bilan dunyoga mashhur. Bu taraqqiyot bosqichi haqida fikr yuritir ekanmiz, amaliy bezak san'atining kelib chiqishi insoniyatning ilk davri, ya'ni ibtidoiy jamoa davriga borib taqalishining guvohi bo'lamiz. Yaqin o'tmishda amaliy bezak san'atining eng rivojlangan kashtachilik, ganchkorlik, tosh va suyak o'ymakorligi, kandakorlik, pichoqchilik, bo'yrachilik, zargarlik, zardo'zlik, gilamdo'zlik, kigizchilik, savatchilik kabi turlarining o'ziga xos bajarish texnologiyalari, haqiqiy milliy nomlari, ularga xos atamalar, bu san'atlarga xos maktablar, uslublar hamda shu sohalarida nom qozongan ustalarning xizmatlari butun jahonga dong'i ketgan.

O'rta Ociyo kashtachilik san'ati qadimdan dunyoga mashhur. O'tmishda ota-bobolarimiz tomonidan matolarga bitilgan go'zallik hozirgi kungacha maftunkor jilvasini yo'qotmagan. Yuksak did bilan ishlangan kashtalar hozirgacha bizni hayratga solib kelmoqda. Kashta arabcha so'z bo'lib, tasvir, gul degan ma'noni bildiradi. U qush, hayvonot, o'simlik dunyosi, geometrik va boshqa turli shakllarning ma'lum tartibda takrorlanishidan hosil qilingan bezakdir. Badiiy kashtachilik ranglarning uyg'unligida va o'ziga xos kompozitsiyalarda go'zallik yaratish san'ati. Hunarmand usta o'z ishida ranglarning tabiiy jilosidan va uyg'unligidan, bejirim shakldan, material fakturasidan mohirlik bilan foydalanib, yorqin ifodalilikka erishadi. Ota-bobolarimiz qadimda matolarni nafis tasvirlar bilan bezar ekanlar, ular orqali o'z orzu-umidlarini, muhabbatlarini, tilaklarini tasvirlaganlar. Hunarmand ota-bobolarimiz inson ruhiyatini juda chuqur va har taraflama o'rganib, ularni ajoyib kashtalar bilan boyitganlar. Donishmand bobolar kashtalar bilan

bezalgan uyda kishilar xotirjam, osoyishtalik og‘ushida bo‘lishini, bunday muhitda inson uzoq umr ko‘rishini asrlar davomida o‘z hayotiy tajribalari asosida isbotlab berganlar.

Xalq amaliy san‘atining qaysi bir turi bo‘lmasin, uning zaminida kashta elementlaridan tuzilgan kompozitsiya yotadi. Kashta kompozitsiyasining bezak elementlari esa tabiatda uchrovchi gul, novda, barg, parranda va hayvonot dunyosini soddalashtirib tasvirlash bilan hosil qilinadi. Har bir vo‘ha va shaharlarning kashta kompozitsiyalari o‘ziga xosligi bilan bir-biridan ajralib turadi. Mustaqil kompozitsiya tuzish jarayonida stilizatsiya orqali kashta elementlari o‘zaro biriktiriladi. Kashta bo‘laklarining vazifalari va ravon chizilishiga e‘tibor beriladi. Gul, barg, novda va qo‘sh bandlik kashta elementlaridan kompozitsiya tuziladi. Odamzod bir umr zarur bo‘ladigan tabiiy ko‘nikma va xususiyatlar, masalan, har qaysi bolaning o‘ziga xos va o‘ziga mos qobiliyati, atrofdagi odamlar bilan muomalasi, tengdoshlari orasida o‘zini qanday his qilishi, yetakchilik xislatlariga ega bo‘lishi yoki bo‘lmasligi, kerak bo‘lsa, dunyoqarashi – bularning barchasi eng avvalo uning tug‘ma tabiati, shu bilan birga, oilada oladigan tarbiyasiga uzviy bog‘liq ekanini hayot tajribasi ko‘p misollarda tasdiqlab beradi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev fikrlaridan kelib chiqqan holda, bolalarga yoshlik chog‘idanoq xalq amaliy bezak san‘atiga bo‘lgan qiziqishini shakllantirish maqsadida dasturlar tuzish, mashg‘ulotlar o‘tkazish, kashtali rasmlar chizish kitobchalarini tayyorlashlari maqsadga muvofiq. Xullas, oilada bolalar kashtachilik san‘atiga oid tushunchalariga ega bo‘lishlari va mashg‘ulotlar jarayonida dastlabki ko‘nikma va malakalar shakllanishi muhim hisoblanadi [1; 167].

Keyingi vaqtda axborot texnologiyalarining ta‘lim-tarbiya jarayoniga keng tatbiq qilinishi, ta‘lim mazmunini boyitishga, uni takomillashtirishga va talabalar bilimini o‘zlashtirishda jadallashtirish, hamkorlik hamda yakka tartibda ta‘lim olish va ta‘limni kompleks loyihalashtirish muammolarini yechishga qaratilgan. Bu esa barcha texnologiyalarni qamrab olgan va amaliy qo‘llashga yo‘naltirilgan yangi avlod darslik va o‘quv qo‘llanmalarini yaratishni taqazo etadi.

Talabalarining xalq hunarmandchiligiga bo‘lgan qiziqishlarini shakllantirishda shu soha bo‘yicha o‘tkaziladigan turli ko‘rgazmalar va unda o‘zlari yaratgan turli mavzudagi ijodiy ishlari bilan muntazam ishtirok etishlari, ularning yuqori ko‘nikma va malakaga ega bo‘lganliklarini ko‘rsatadi. Ularning turli ko‘rgazma va tanlovlarda qatnashishlari bois ma‘naviy ozuqa oladilar, hamda bilimlarini yanada chuqurlashtirishlari uchun shu soha bo‘yicha mamlakatimizdagi talabalarga xalq hunarmandchiligi sirlarini o‘rgatishda kashtachilikdagi naqsh unsurlari va bezak buyumlari turlari haqida ma‘lumot berish alohida ahamiyatga ega. Ma‘lumki, har kanday naqsh buyumlarni, ya‘ni idish-tovoq, kiyim-kechak, gazmol, bino, xiyobon va shu singarilarni bezashda qo‘llaniladi. Naqshni chizishda, asosan ikki shakldan: tabiiy va geometrik shakllardan foydalaniladi. O‘simliklar, hayvonlar va kushlar naqsh san‘atining tasvir ob‘yektidir. Barg, lola, qalampir, atirgul, paxta, anor, nok, tuxum, uzum, tovu, kabutar, sichqon, kapalak, tulki, toshbaqa, qush, sher, g‘oz, baliq, qo‘ng‘iz, samovar, choynak, telefon, yulduz, chovgum va boshqa buyumlarning qo‘rinishi naqshga asos qilib olinishi mumkin.

Har bir xalqning o‘ziga xos urf-odatlar va xususiyatlari bo‘ladi. Chunonchi, ukrain xalq naqshlarida ko‘proq kungaboqar, xo‘rsa, qush, bug‘doy va boshqa narsalarning ko‘rinishlari aks etadi. Qoraqalpoq, qirg‘iz va qozoq naqshlarida esa shoxli hayvonlar va ularning shoxlari, o‘tovlar tasvir chiziladi. Tojik xalq naqshlarida lola, bodom, har xil gullar; turkman xalq naqshlarida esa echki kallasi, uzum tanasi, qushlar ko‘p tasvirlanadi. O‘zbek xalq naqshlarida tipik unsurlar sifatida yaproq, gul, g‘uncha, kurtak, lola, qalampir, anor, anor bargi, nok, ko‘p bargli gul va boshqalar ifodalanadi. Talabalar xalq amaliy san‘atining asosini kashtachilik tashkil etishi, qadimgi Sharq me‘morchilik san‘atining betakror kompozitsiyalari, ganch, yog‘och o‘ymakorligi va amaliy san‘atning boshqa turlarida kashta kompozitsiyalari o‘zining chiroyi, go‘zalligi va nafisligi bilan butun dunyoga mashhurligi haqidagi ma‘lumotga ega bo‘ladilar.

Kashtachilikning asosiy prinsiplari – uyg‘unlik, mutanosiblik, kolorit va usullarning vujudga kelishi tarixi va ularning ahamiyati bilan tanishadilar. Kashtachilik an‘analari (san‘atning ana shu turini o‘rgatish metodlari sifatida ham), unda rangning tabiiy jilosi, bejirim shakli, oliy namunalari boy ijodiy fantaziyasi haqidagi bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘ladilar [6; 99]. Talabalarining amaliy va badiiy bezak san‘atiga bo‘lgan qiziqishlarini rivojlantirishda va takomillashtirishda quyidagi tavsiyalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq: OTMlarining DTS, namunaviy o‘quv rejalari va dasturlarida ta‘lim oluvchilarga amaliy va badiiy bezak san‘atini o‘rgatishning turli usullari, o‘qitishning samarali yo‘llarini rivojlantirish to‘g‘risida ma‘lumot berish; amaliy va badiiy bezak san‘atidan dars beruvchi mutaxassis professor-o‘qituvchilarning kasbiy bilimlari bo‘yicha axborot texnologiyalari asosida malaka oshirishini tashkil etish; respublikada tasviriy va amaliy san‘at turlari bo‘yicha turli tanlovlarning yuqori saviyada o‘tkazilishini va ularda talabalarining ishtirokini ta‘minlash lozim. Qoraqalpoqcha kashta tikish hunari xalq mohirligining namunalariidan biri sanaladi. Ayrim kiyimdagi naqsh turlari boshqa xalqlarda uchramaydi.

Ta‘lim muassasalarida milliy qadriyatlarimiz talabalarining faoliyatini to‘g‘ri tashkil etishda, oiladagi ijodiy muhit, yoshlarni ota-bobolarimizdan meros bo‘lib kelgan xalq amaliy san‘atining xaqiqiy davomchilari qilib tarbiyalashda, hayotga to‘g‘ri yo‘naltirilishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Zero, bugun hech kimga sir emaski, biz yashayotgan XXI asr – intellektual boylik hukmronlik qiladigan asr. Kimki bu haqiqatni o‘z vaqtida anglab olmasa, intellektual boylikka intilish har qaysi millat va davlat uchun kundalik hayot mazmuniga aylanmasa, bunday davlat jahon taraqqiyoti yo‘lidan chetda qolib ketishi muqarrar.

Ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatadi, talaba qizlarda qoraqalpoq xalq hunarmandchiligiga oid bilim, ko‘nikma va malakalarni innovatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali rivojlantirishda texnologiya ta‘limining uzluksizligi, tabaqalashtirilishi, talaba-qizlarning individual imkoniyatlari, iqtidori va ijodkorligini hisobga olish kasbiy ko‘nikma va malakalarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. O‘quv-bilish faoliyati ilmiylik, izchillik, nazariy va amaliy birligi kabi tushunchalar asosida rivojlantirildi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 17 ноябрдаги “Хунармандчиликни ривожлантириш ва хунармандларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-5242-сон Фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 20.11.2017 й., 06/17/5242/0280-сон.
2. Абдимуратов П.С. Каракалпакские народные традиции в нравственном воспитании старшеклассников: Автореф. дис.... канд. пед. наук. – Ташкент: УзНИИПН, 1998. – 22 с.
3. Алеуов У. Каракалпак халкының этнопедагогикасы. – Нөкис: Билим, 1994. – 56 б.
4. Алламуратов А. Каракалпакская народная вышивка. – Нукус: Билим, 1997. – 134 с.
5. Асаматдинова Ж. Технологии формирования ценностной ориентации учащихся на основе их нравственно-эстетического воспитания. Монография. – Ташкент: «Fan va texnologiya», 2016. – 168 с.
6. Богословская И.В. Қорақалпоқ безак нақшларидаги сирли хатлар. // Санъат. – Тошкент, 2008. – № 2. – Б.8-10.
7. Булатов С.С., Салимов С.С., Мухторов А.Т. Шердор мадрасаси безакларининг сирли олами. – Т: “Талкин” нашриёти, 2007. – 178 б.

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq xalq pedagogikasi asosida o'quvchilarning ekologik ta'limini rivojlantirishning mazmuni, texnologiyasi, usullari va metodikasiga yangicha yondashuv haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: ta'lim, tarbiya, ekologiya, axloq, estetika, shaxs, model, o'z-o'zini anglash

Аннотация: В статье рассказывается о новом подходе к содержанию, технологии, методам и методике развития экологического образования учащихся на основе каракалпакской народной педагогики.

Ключевые слова: образование, воспитание, экология, мораль, эстетика, личность, модель, самопознание

Abstract: The article talks about a new approach to the content, technology, methods and methodology for the development of environmental education for students based on Karakalpak folk pedagogy

Key words: education, upbringing, ecology, morality, aesthetics, personality, model, self knowledge

UDK: 371.036:17.02

YOSHLARNI AXLOQIY-ESTETIK TARBİYALASHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Abdimuratov J.

Qorqalpoq davlat universiteti

Kirish. Xalqimizning yuksak axloqiy fazilatlarini yosh avlod qalbiga singdirish bugungi kunda tobora muhim ahamiyat kasb etayotir. Yurtboshmizning asarlarida, nutqlarida, xalq talimiga oid rasmiy hujjatlarda bu fikr qayta-qayta takidlanayotganligi bejiz amas. Masalaning bunday dolzarbligi o'qituvchilar jumladan, psixologiya fani o'qituvchilarining ham zimmasiga yoshlarni yuksak manaviyat ruhida tarbiyalash uchun har tomonlama malakali tayyorlanish vazifasini yuklaydi[1]. Ana shunday tarbiya milliy mentalitet va talimning milliy modeli talablariga hamohang bo'lganligi bois talim tizimining barcha bosqichlarida e'shlarni o'zini-o'zi anglash va boshqarishning psixologik mag'zi mustahkam manaviy etiqodni tarbiyalash bugungi kunning dolzarb vazifasidir.

Ysh avlod turli faoliyat jara'ida tarkib topadi. Zotan, o'quvchining faoliyati juda maroqli, o'ziga xos go'zal va shakl jihatidan rang-barang. Maroqli va manaviy zavq beruvchi ana shu go'zal tuygu o'quvchilar nafas tarbiyasiga kuchli tasir ko'rsatadi. Binobarin, bolada namo'en bo'ladigan o'z-o'zini anglash, estetik tarbiya muhim manaviy go'zallikka puxta zamin hozirlaydi. O'spirinlik davrida o'quvchilar uchun eng muhimi ularning manaviy jihatdan kamolotga intilishining kuchayishidir. Chunki voqelikka, kishilarga munosabat chuqur ichki manaviy intilish orqali sodir bo'ladi. O'zining ichki dunyosini anglash, yoshlarda quvonch bilan birga ko'p tashvish va ichki kechinmalarni ham keltirib chiqarishi haqiqatdan uzoq emas. Bunda asosiy ziddiyat ichki manaviy dun'e «men» bilan, tashqi xulq atvor me'rlarining bir-biriga mos kelmasligidadir. Bu esa yoshlarda o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini nazorat qilishning kuchayishi bilan xarakterlanadi.

O'spirinda o'zligini anglashning takrorlanmas xususiyatlari bilan birga shaxsiy, axloqiy va kasbiy masalalarni hal qilishda yakka hisini sezishi ham juda muhim xususiyatga ega. Shunga ko'ra o'z hayotiga doir masalalarni jimlikda, yakka ichki muhokama qilish, o'zining ichki nidosini, ichki ovozi e'hitish asosida chuqur axloqiy-estetik sifatlarni o'ziga singdirishga ehtiyoj kuchayadi. Bularning hammasi negizida kelajak masalasi, yani kelajak orzular haqida o'ylar, yoshlar fikri-zikrida belgilovchi bo'lib qoladi. Natijada bu masalalarni hal qilishda kattalar bilan muloqotga ehtiyoj sezadi. O'smirlikdagi jinsiy balo'atga etishishning kuchayishi sevgi-muhabbat hislarini uning hayotida muhim masalaga aylantiradi. Balogat yoshda o'quvchilarda hayotga qiziqishi paydo bo'ladi va mustahkamlana boradi. SHaxsiy maqsadlarning umumlashib va yiriklashib borishi asosida axloqiy-estetik qadriyatlarining barqarorlashishi yuz beradi. Shuningdek motiv va maqsadlar oydinlashib, tabaqalashadi. Mavhum, orzu tarzidagi hayot maqsadlari aniqlanib, aniq bir ideal tariqasida shakllanadi. Hayot maqsadi va u asosida shakllangan ideal bir vaqtning o'zida murakkab tuzilishga ega bo'lib, o'smir hayotida ijtimoiy va axloqiy hodisa darajasiga ko'tariladi. «Kim bo'lsam ekan?» va «qanaqa bo'laman» tushunchalari avval aniq anglashilmagan bo'lsa, o'smirlikda aniq hayot maqsadiga aylanadiki, bu esa uning axloqiy -estetik idealining mohiyatini tashkil etadi. SHuning uchun ham talim-tarbiya jarayonida buni etiborga olish e'shlarda kelajakka ishonch va o'zini-o'zi anglash tushunchalarini kengaytirib boradi. O'spirinlik davrning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, bu davrda o'zligini anglashda keskin o'zgarishlar sodir bo'ladi. O'z navbatida ayrim shaxsiy sifatlarning umumiydashib, yaxlit holda shakllanishiga olib keladi. O'ziga baho berishda ham avvalgi yaxshiyomondan aniqlashib, faoliyatdagi muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlikni bir-biridan ajratish, sabablarini aniqlash asosida o'ziga baho berishda aniq yondashish belgilovchi mezon bo'ladi[3].

O'quvchilar o'zini anglashda o'zidagi salbiy sifatlarni tuzatish masalasiga o'ziga tanqidiy qarash asosida ijobiy axloqiy sifatlarni shakllantirishga intilish kuchayadi. Bu yoshda o'smirlikdagi o'z xatti-xarakatiga emocional baho berishdan bosiqlik, vazminlik orqali o'z xatti-harakatiga baho berish kuchayadi. Bu davrda o'quvchilar o'zlarini aniq bir jins sifatida anglashi natijasida boshqa jinsga munosabatlar, qiziqishlar shakllana boradi.

O'spirin o'zining takrorlanmas mukammalligini, boshqalarga o'xshamasligini anglashi bilan birga yakka, o'zgalardan ajralib qolish, ichki kechinmalarni echishda bir o'zi ro'baro' bo'lib qolishdan cho'chish uni qiynaydi. Bu holat uni boshqalardan alohida bo'lishga intilishga olib keladi. Undagi bolalikdagi odatlardan qutulishga bo'lgan kuchli intilish bilimga intilishni, o'zini bilishga bo'lgan qiziqishni oshiradi. O'spirindagi o'zi haqidagi tasavvur albatta, boshqalarga, ayniqsa, o'zini tushunishni istagan kishi bilan solishtirishga ehtiyoj sezadi.

O'smirlardagi o'zini tasvirlash, o'ziga baho berish yosh o'tishi bilan malum sifatlarni hamda malum mezonlarni tanlash bilan xarakterlanadi. Oqibatda akademik licey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilarida etiqod, saviya, aqliy qobiliyat, emociya va iroda kabi xislatlarga munosabat keskin oshadi. SHu bilan birga mehnatga va boshqa kishilarga bo'lgan qiziqishi kuchayib, shaxs sifatlariga baho berishda alohida shaxslarga emas, umuman, insoniy sifatlarga etibor kuchayadi. SHu asosda o'ziga tavsif berish umumlashib, ayrim sifatlrga alohida yondashishi, ularni hurmatli kishilar sifatlari bilan taqqoslashga etibor berish kuchayadi.

YOshlarning psixologik o'zgarishlari kishini idrok qilishda ham qator o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Masalan, kishilarga baho berishda tanlash mufassal ketma-ketlikda insoniy sifatlarni bayon qilish, kishi xulq-atvorini tahlil qilish va tushuntirish, uni ishonarli, aniq tasvirlash kabi xususiyatlar rivojlanadi[4]. O'quvchilarda o'zlariga baho berganda ham shaxsiy va psixologik xarakterdagi belgilarni izohlash bilan birga o'zining boshqalardan farqini ko'rsatishga alohida etibor beriladi. O'quvchilarning «men» ini baholashda aqliy-psixologik, tashqi gavda ko'rinishiga munosabat, ularda o'z gavadasi, tashqi ko'rinishiga etibor kuchayib, o'zini o'rtoqlari bilan solishtirish sifatlari shakllana boradi. O'spirinlik yoshi o'quvchilari uchun o'qish-o'qitish va tarbiya uchun eng qulay yosh davri hisoblanadi. CHunki mazkur yosh o'quvchilarda turmushda o'z o'rnini topish, kasb-xunar egallash, ixtisoslik tanlash va istiqbol rejalarini tuzish, kelajakda jiddiy munosabatda bo'lish hususiyatlari yaqqol namayon bo'ladi. SHu bilan bu davrda jo'shqin, kuch-gayrat, shijoat, qahramonlik ko'rsatishga intilish hyotda erkin va mustaqil xarakat qilish, dunyoqarash asosining shakllanishi. Kishilarga, jamiyatga romantik munosabatda bo'lish xislatlari shakllana boradi.

Maktab davrining yana bir xarakterli tomoni shundaki, o'spirin o'ziga tanqidiy qarash, o'z xatti-harakatlariga baho berish, o'z-o'zini tarbiyalashga ichki ehtiyoj kuchayadi[5]. Mustaqil hayot bo'sag'asida turgan o'spirinda o'z o'rnini hayotda topish, Vatan yo'lida xizmat qilish istagi, insoniy burchni chuqur anglash xislatlari shakllanadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadi, akademik licey, kasb-xunar kollejlari o'quvchilarida ijtimoiy hayotdagi dolzarb vazifalarni hal qilishda faol ishtirok etish istagi kuchli. Buning oqibatida ularda o'quv yurti, maktab va undan tashqaridagi ijtimoiy ishlarda ishtirok etish, fan asoslarini egallash, kasb-hunar o'rganishga jiddiy va ijodiy yondashish mayllari barqaror tus ola boshlaydi. SHuning uchun o'quv muassasalari mamuriyati, guruh rahbarlari, tarbiyachilar o'quvchilardagi bu xususiyat va ishtiyoqni o'sganligidan to'g'ri foydalanishlari lozim. Ammo, shu bilan birga o'spirinda hali xatti-harakatlariga ortiqcha baho berish hollari ham batamom uni tark etmagan bo'ladi. SHuni hisobga olib, o'quvchilar, tarbiyachilar o'quvchilarga o'zining fazilatlarini to'g'risida to'g'ri tasavvur hosil qilishga mohironalik bilan yordam berishlari lozim. Ayrim hollarda o'spirinlar o'zlarini qo'rqmas, jasur qilib ko'rsatishga, noo'rin xatti-harakatlar orqali atrofda qilgan oldida obro'-etiborli bo'lishga intiladilar. Bunday vaziyatda tarbiyachilar ularga suniy yo'llar bilan qiyinchiliklarni engib bo'lmasligini tushuntirishlari muhimdir.

Pedagoglar nafaqat o'zlari o'qitadigan fanlarni har tomonlama chuqur bilishlari, balki o'quvchilar uchun yuksak insoniy xislatlar namunasi, yani axloqiy poklik, estetik go'zallikning timsollari ham bo'lishlari lozimdir.

Yshlarni axloqiy-estetik tarbiyalashning psixologik omillaridan biri, bu- musiqa vositalari erdamida tarbiyalash o'zining obrazli tabiati va emocional tasir xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi[3].

Musiqa tili, uni anglashning umumiy uslublari dunega munosabatning musiqa shakllantirgan tizimi bular bari psixologik tomondan inson ongiga kuchli tasir etadigan, musiqa darsining tarbiyaviy imkoniyatlarini tashkil qiladi.

Vadiiy-musiqiy faoliyat jarayonida o'quvchilar egallagan emocional his-tuygu tajribasi malum sharoitlarda ularning axloqiy barkamollikka erishuvida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Psixolog, musiqachi pedagoglar fikricha, bunda uquvchining musiqaga tasirchanligi, uni jo'shqin hayajonli qabul qila bilishi juda muhim hisoblanadi.

Ayrim olimlar musiqaga muhabbat, musiqaga moyillik bilan atrofda odamlar gamidan qaygurish, ularga hamdard bo'lish urtasida uzviy aloqa mavjudligini takidlashadi. Boshlangich sinf musiqa o'qituvchisi oldida ilk darslar-danoq bolalarga musiqani farqlash va tushunishga, ayrim musiqa vositalari tasirchanligini anglashga urgatish vazifasi turadi. Bolalarda bunday ko'nikma hosil bo'lmay turib; ular musiqaning estetik va axloqiy mazmunini to'la tushu-nib eta olmaydilar. Tajriba-sinov ishlari jarayonida musiqa asarlarining o'quvchilar ongiga manaviy-axloqiy tasirini taminlashning quyidagi pedagogik shartlari aniqlandi: axloqiy-estetik munosabatni jo'shqin ifoda etishga undovchi badiiy, obrazni idrok etish qulay emocional muhitni yaratish; musiqa asarini estetik idrok etish va uning axloqiy-tarbiyaviy ahamiyatini o'rganish, o'rtasida muvtaazam aloqani yo'lga qo'yish; o'quvchilarni jamoat bilan yoki yakka tartibda badiiy-musiqiy faoliyatga jalb etish uchun sharoit yaratib berish.

O'qituvchi quyidagn ish uslublarini mukammgsh egallagan bo'lsagina bu pedagogik shartlarga rioya etish mumkin bo'dadi: musiqa, kompozitor, asarning yaratilish tarixi haqida qiziqarli suhbatlar olib borish; badiiy yuksak, tushunarli, yorqin, bolalar manfaatiga mos musiqa materialini tanlay bilish; yuksak badiiy mahorat bnlan ifodali va yorqin ijro eta olish; musiqa asarini (go'ya, mazmun, ifoda vositalari) namunali tahlil etish; musiqani anglash, qabul

etish uchun alohida, o'ziga xos muhit kayfiyat yarata bilish; turli pedagogik uslublarni qo'llay bilish; bolalarni musiqaviy faoliyatning har xil turlariga jalb eta olish; musiqa asarining axloqiy-estetik qirralarini ko'rsatib berish.

Ana shu talablarga muvofiq ravishda biz musiqa o'qituvchisini bolalarni axloqiy-estetik tarbiyalashga tayyorlash dasturini havola etamiz.

- ish mazmuni: Bolalarning yosh xususiyatlarini, «axloqiy tarbiya» tushunchasining mazmunini o'rganish, axloqiy tarbiyaga tayyorlik, psixologik-pedagogik turkum fanlarni o'rganishda axloqiy tarbiya qonuniyatlarini egallash, o'zlashtirish, guruhlar bilan eki yakka holda musiqa, adabiet mashqulotlarida badiiy-estetik sanati vositalarining axloqiy tarbiyaga tasirini o'rganish.

-ish mazmuni: Maxsus musiqa fanlari turkumini o'rganish jarayonida boshlangich sinf o'quvchilarini axloqiy ruhda tarbiyalashning pedagogik-psixologik uslub va yo'l-yo'riqlarini hamda musiqa talimi va tarbiyasining xususiy uslublarni egallash[5].

Birinchii bosqichda psixologik-pedagogik turkumdagi fanlar va maktabda musiqa o'qitish metodikasidan mashqlarda talabalarga quyidagi masalalar mazmuni ochib beriladi:

1.Axloqiy tarbiya jarayonining mohiyati, mazmuni, funkciyalari, bosqichlari va prinsiplari.

2.Boshlangich sinf o'quvchilarini badiiy-musiqiy tasir vositalari yordamida axloqiy tarbiyalashning o'ziga xosliklari.

3.Boshlangich sinf o'quvchilarining axloqiy tarbiyalanganlik darajasini o'rganish, aniqlash metodikasi.

4.O'quvchilarga yakka tartibda va jamoat asosida axloqiy tasir o'tkazish yo'l-yo'riqlari.

5.Buyuk pedagoglar ijodida axloqiy tarbiya qirralarini kuzatishga imkon beruvchi pedagogika taryxi kureini o'rganishda tanlab tahlil qilysh uslubini qo'llash.

6.O'quvchilarning manaviy-axloqiy rivojlanishiga yana da samarali tasir etuvchi musiqiy-pedagogik uslublarni egallash. Ikkinchi bosqichda talabalar quyi sinflar o'quvchilarini kuzatish, musiqa mashqulotlariga ijobiy munosabatni shakllantirishning maxsus uslublari bilan tanishadilar, ularni amalda qullab turadilar.

Talabalarning pedagogik amaliyotiga alohida ahamiyat beriladi. Bunda I—IV kurs talabalariga tartib bilan kichik amaliy topshiriqdan tortib, to ilmiy-tekshirish ishigacha murakkablashtirilgan vazifalar yuklatiladi.

Sinov-tajribalar talabalarni, quyi sinf uquvchilarini axloqiy tarbiyalashga tayyorlash samarasini oshirishning pedagogik sharti masalaga individual-tabaqalashtirilgan tartibda endashuv ekanligini aniqlab berdi. Bu esa yakka tartibda va guruhlarda mashqulot olib borish, fakultativ va mustaqil darslar o'tkazish, referatlar, annotaciya va kurs ishlari tayyorlash, ilmiy-tekshirish topshirigini bajarish, baxs-munozara yoki konferenciya so'zga chiqishga tayyorlanish shakllarida amalga oshirildi.

Xulosa. Yoshlarni axloqiy-estetik tarbiyalashning psixologik omillari bo'yicha olib borilgan adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tarbiya jarayonida shaxsning individual xususiyatlari, hissiy kechinmalari, qiziqishlari va ehtiyojlari muhim ahamiyat kasb etadi. Axloqiy tarbiya yoshlarning ijtimoiy muhitda to'g'ri yo'l tutishi, jamiyat me'yorlariga moslashishi va ma'naviy kamolotga erishishini ta'minlaydi. Estetik tarbiya esa san'at, adabiyot va madaniyat orqali go'zallikni anglash, qadrlash va estetik didni shakllantirishga xizmat qiladi. Oila, maktab va tengdoshlar guruhi yoshlarning axloqiy-estetik qarashlarini shakllantirishda hal qiluvchi psixologik omillar sifatida namoyon bo'ladi. Shaxsiy rivojlanishda axloqiy qarashlar va estetik didning uyg'unligi barkamol insonni tarbiyalashning asosiy sharti hisoblanadi. Demak, psixologik omillarni chuqur o'rganish va ulardan kompleks foydalanish ta'lim-tarbiya jarayonining muvaffaqiyatini belgilaydi hamda jamiyatda ma'naviy-ruhiy jihatdan yetuk avlodni shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev SH.M "YOshlarni ilm-fan sohasiga jalb etish va ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida". T.2020 y.
2. Ўzbekiston Respublikasi "Talim to'g'risida" Qonun. T.2020 y.
3. Bobomurodov E. O'zbekiston eshlarining ijtimoiy psixologiyasi.T. «O'zbekiston» 2010.
4. Goziev E. Umumiy psixologiya.II-kitob T. «Universitet» 2002.
5. Karimova V.M. Psixologiya. T. SHarq..2000.

Annotatsiya: Mazkur maqolada yosh avlodni axloqiy-estetik tarbiyalash jarayonida psixologik omillarning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Axloqiy-estetik tarbiya nafaqat shaxsning ma'naviy kamolotini ta'minlash, balki uning ijtimoiy muhitda to'g'ri yo'l tutishi, go'zallikni anglash va qadrlash qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tayanch so'zlar: axloq, estetika, milliy qadriyat, tarbiya, shaxs, faoliyat, o'z-o'zini anglash.

Annotation: This article explores the role and significance of psychological factors in the process of moral and aesthetic education of young people. Moral and aesthetic upbringing not only ensures the spiritual development of the individual but also helps them act appropriately in society, appreciate beauty, and cultivate refined taste.

Ключевые слова: мораль, эстетика, национальная ценность, образование, человек, деятельность, самосознание.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль и значение психологических факторов в процессе нравственно-эстетического воспитания молодежи. Нравственно-эстетическое воспитание не только обеспечивает духовное развитие личности, но и способствует формированию правильного поведения в обществе, умению воспринимать и ценить красоту, а также развивает эстетический вкус.

Key words: morality, esthetics, national value, education, a person, activity, self-conscious.

SPORT MAKTABLARIDA DZYUDO KURASHNING IJTIMOIIY-PEDAGOGIK JIHATLARI

Qaypov S. B. , Utebergenov A. K.

Nukus davlat pedagogika instituti

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarorida "aholining barcha qatlamlarini kurash bilan shug'ullanishga keng jalb qilish hamda O'zbekistonda kurashni umumxalq sport turiga aylantirish, kurashni ommalashtirish, uning jahon sporti durdonasiga aylanishiga va Xalqaro olimpiya o'yinlari dasturiga kiritilishiga erishish"[1] kabi vazifalar belgilangan. Mazkur vazifalar o'quvchi-yoshlarning madaniy va ma'rifiy tushunchalarini yanada rivojlantirish, ularni jismoniy jihatdan barkamol qilib tarbiyalashga zamin yaratadi. Vatanparvarlik, jasurlik g'oyalarini o'zida mujassam etgan dzyudo kurashi dunyoda sport turi sifatida tan o'ziga xos o'rin tutadi. Shuningdek, o'smir-yoshlarning bo'sh vaqtini to'g'ri tashkil etish, sportga qiziqishlarini oshirish, ularni chaqqonlikka, o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishishga, bir-birlari bilan hamjihat va do'stona munosabatda bo'lishga, shuningdek, dzyudo kurashi bo'yicha bo'lajak sportchini tayyorlash maqsadida to'garaklar tashkil qilinganligi ham bu sohada bir qancha yutuqlarga erishishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'smir-yoshlarda xalqimizga xos bo'lgan saxovat, halollik va mehr-oqibat kabi fazilatlarini yanada yuksaltirish, g'urur, iftixor va Vatanga sadoqatli bo'lishni o'rgatishda dzyudo kurashi mashg'ulotlarida nazariy bilim va amaliy malakalarni chuqur o'rgatish bilan maqsadga erishiladi.

Dzyudo kurashi ikki ming yillik tarixga ega qadimiy yakkakurash sport turi bo'lib, Sharq va Yevropa[4] xalqlari orasida jismoniy tarbiyaning muhim omili sifatida e'tirof etilib kelingan. Dzyudo sportining paydo bo'lishida Kano eski dzyudzyutsu maktablari nazariy platformasi mohiyatini aks ettiruvchi yapon maqoli "Dzyu yeku goo sey suru" (muloyimlik, kuch va yovuzlikni yengadi)ni e'tiborga oladi. Lekin ilmiy nuqtai nazardan Kano dzyudo kurashini ko'p jihatdan oqilona tashkil qiladi va takomillashtiradi. U tomondan kurashchilar mashg'ulotiga kiritilgan uslubiyat hozirgi kunda ham qo'llanib kelinadi. Shuni qayd qilish kerakki, Kano dzyudoga ijtimoiy, fuqaroviy va tarbiyaviy ahamiyatini ochib beradi. O'zbekistonda "Dzyudo kurash" nomi bilan mashhur bu sport turi taktik harakatlar orqali raqib yelkasini yerga tekkazish tarzida o'ylab topilgan. Bu kurash turi jismoniy kuch, chaqqonlik va epchillik, o'z-o'zini himoyalash kabilar bilan birga iroda va axloqiy fazilatlarini ham shakllantiradi.

N.N.Azizovning malakali dzyudochilarning maxsus va musobaqaoldi tayyorgarligini shakllantirish nomli ilmiy tadqiqotida malakali dzyudochilarning maxsus va musobaqaoldi tayyorgarligi bosqichlarining ratsional mikrotuzilmalari, mashg'ulot izchilligi, kunlari, kunlik va haftalik mikrotsikllar (MS), dzyudochilar organizmiga mashg'ulotlar jarayonida harakat mexanizmining ta'siri samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan qo'shimcha mashg'ulotlarning uyg'unligi, mashg'ulotlarning umumiy sonini oshirish va uning natijasida maxsus ish qobiliyati samaradorligini oshirish imkoniyatlari, dzyudochilarning maxsus va musobaqaoldi tayyorgarligi bosqichlarini rejalashtirish jarayonida mashg'ulot yuklamalarining bajarilishini nazorat qilish, yuklamalarning turli kattaligi yo'nalishi, mashg'ulotlar turining kuchi va ta'sir qilish tavsifi, dzyudochilarning maxsus va musobaqaoldi tayyorgarligi bosqichlari davomiyligining o'zgaruvchan holatiga va haftalik mikrotsikl tizimida turli yo'nalishlarda bajarilgan yuklamalarning natijalari samaradorligi o'rganilgan [2]. Ko'rinadiki, N.N.Azizov o'z tadqiqotida malakali dzyudochilarni tayyorlashda asosan mikro va mezo sikllarning mohiyatini ochib bergan. Biroq, malakali dzyudochilarning maxsus va musobaqaoldi tayyorgarligini shakllantirishda uning pedagogik xususiyatlari yoritib berilmagan. M.P.Deberdeyev Ehtimoliy sharoitlarda harakat faoliyatini modellashtirishga asoslangan yosh dzyudochilarni tayyorlash metodikasi borasida olib borgan tadqiqotida yosh dzyudochilarning noma'lum, ehtimoliy va kutilmagan sharoitlarda texnik-taktik mahorat va ko'nikmalarni bajarish qiyinligini bosqichma-bosqich oshirish, yosh dzyudochilarning o'quv-mashq jarayoniga aqliy va psixomotor rivojlantirishni talab qiluvchi maxsus motorli vazifalarni tizimli ravishda joriy etilishi mashg'ulot jarayonida va o'quv-mashq va musobaqalari sharoitida texnik-taktik harakatlarni amalga oshirishda yuzaga keladigan kutilmagan, ehtimoliy va noma'lum vaziyatlarni modellashtirish, yosh dzyudochilarning ehtimoliy sharoitlarda samarali faoliyati uchun sport va texnik tayyorgarlikka shaxsga yo'naltirilgan yondashuvini ko'rib chiqadi [3]. Yosh duzyudochilarni tayyorlashda mkrabbiy tomonidan u yoki bu metodika tanlab olinadi. Darhaqiqat yosh dzyudochilarni tayyorlashda ishlab chiqilgan metodika mazmunida albatta, mashg'ulotlarni tashkil etish mexanizmi va mashg'ulotda ta'limiy-tarbiyaviy xususiyatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik talablar ham o'z aksini topishi lozim.

F.A.Sharipovning yosh dzyudochilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda sportni takomillashtirish bosqichida tezlik-kuchini shakllantirishga yo'naltirilgan tadqiqotida, shaxsiy kompyuter yordamida o'quv yuklamalarini tahlil qilishning avtomatlashtirilgan tizimi ishlab chiqadi va uning mazmunida yosh dzyudochilarni tayyorlash amaliyotida qo'llaniladigan o'quv yuklamalari tasniflaydi [5]. Shuningdek, turli vazn toifasidagi dzyudochilar tomonidan qo'llaniladigan texnik harakatlarning individual arsenalini, yillik siklning asosiy tayyorgarlik bosqichlarida tezlik-kuchga yo'naltirish vositalari va usullarining tarkibini o'rganadi hamda yosh kurashchining hujum va mudofaa harakatlarining individual arsenalini hisobga olgan holda yo'nalish bo'yicha tezlik-kuch mashqini bajarish vositalarini tanlash usuli ishlab chiqadi. Olib borilgan tadqiqot asosini individuallashtirish tashkil etadi. Individual mashg'ulotlarni tashkil etishda, uning tashkiliy-pedagogik asoslari juda muhim hisoblanib, musobaqa mobaynida sportchini o'zini tutishi, raqibga bo'lgan munosabati kabi xususiyatlarni shakllantirishda ijobiy kechadi.

O'quvchi-yoshlarning kamoloti hayot yo'li davomida rivojlanishining o'ziga xos shakli bo'lib, maxsus olib boriladigan tarbiyaviy ta'sir natijasida amalga oshiriladi. Hozirgi kunda jismoniy tarbiya va sport pedagogik nuqtai-nazardan o'quvchilarning kundalik turmush tarzini eng qulay holda tashkil etuvchi, faollashtiruvchi va sog'ligini mustahkamlovchi, Vatan himoyasiga tayyorlovchi bolalar va o'smirlar sport maktablarida esa har tomonlama barkamol

avlodni yetishtiruvchi muhim vositadir. Shunday ekan, sportchilarni saralash yuqori malakali sportchilarni tayyorlashda muhim qism (kichik tizim) bo'lib hisoblanadi. U ikki xil bo'ladi: nomzodlarni terma jamoaga saralash; terma jamoa a'zolarini xalqaro musobaqalarda qatnashish uchun saralashni talab etadi. Ularga quyidagilar kiradi: sport-texnik natija va uning so'nggi mashg'ulot yillari ichida erishgan yutuqlari dinamikasi; kurashchi yoshi, antropometrik ko'rsatkichlari va sport turining o'ziga xos xususiyatini hisobga olgan holdagi salomatligi; dzyudo kurash texnikasining eng muhim fazalari va elementlarini bajarishda texnik xatolarni yo'qotish bo'yicha ularni mustahkamlash darajasi; ko'p yillik mashg'ulot jarayonida kam o'zgaradigan maxsus jismoniy sifatlarining rivojlanganlik darajasi; organizm funksional tizimining kurashdagi o'ziga xos xarakatlarni bajarishga bo'lgan imkoniyatlari; ixtisoslashgan mashg'ulot nagruzkalariga ruhiy mustahkamlik; maqsadli yo'nalganlik.

Yuqorida zikr etilgan dzyudo kurashining ijtimoiy-pedagogik jihatlarini tadqiqot jarayonlarida mukammal o'rganish va amalda qo'llash o'quvchi-yoshlarning ilmiy va umumiy nazariy tayyorgarliklarini oshirishga yo'naltirilgan bo'lib, uning tashkiliy-pedagogik jihatlarini ishlab chiqish muhim masalalar sirasiga kiradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 4 noyabrda "Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4881-son qarori.
2. Азизов Н.Н. Малакали дзюдочиларнинг махсус ва мусобақаолди тайёргарлигини шакллантириш. Дисс.п.ф.н. Тошкент-2007 й. 104 б.
3. Дебердеев М.П. Методика тренировки юных дзюдоистов на основе моделирования двигательной деятельности в вероятностных условиях. Дисс...п.ф.н. Таганрог-2006 г. 143 с.
4. Керимов Ф. А. Сорт кураши: назарияси ва усуллар. -Т.: ЎзДЖТИ, 2001. -286 б.
5. Шарипов Ф.А. Скоростно-силовая подготовка юных дзюдоистов на этапе спортивного совершенствования с учетом их индивидуальных характеристик. Дисс...п.ф.н. Москва-1997 г. 137 с.

Annotatsiya. Mazkur maqola sport maktablarida dzyudo kurashining ijtimoiy-pedagogik jihatlariga bag'ishlangan bo'lib, unda yosh dzyudochilarni tayyorlashda ta'limiy va tarbiyaviy tomonlari borasida fikrlar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: sport maktabi, kurash, dzyudo, ta'lim, pedagogik, tarbiya, jarayon, sport, o'quvchi, jismoniy tarbiya.

Аннотация. Статья посвящена социально-педагогическим аспектам развития борьбы дзюдо в спортивных школах, а также излагает идеи образовательного и воспитательного аспектов подготовки юных дзюдоистов.

Ключевые слова: спортивная школа, борьба, дзюдо, образование, педагогический, воспитание, процесс, спорт, студент, физическое воспитание.

Abstract. This article is devoted to the socio-pedagogical aspects of judo wrestling in sports schools, and it presents ideas on the educational and upbringing aspects of training young judokas.

Key words: sports school, wrestling, judo, education, pedagogical, upbringing, process, sport, student, physical education.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ПСИХОЛОГИИ Пирниязова Н. В.

Каракалпакский государственный университет

Преподавание психологии в высшем учебном заведении в условиях инновационной модели образования становится все более сложным. Современные педагоги должны не только быть компетентными в области своей специальности и готовыми поделиться глубоким знанием преподаваемого предмета, но и владеть новыми учебными технологиями, обеспечивающими активное вовлечение студентов в учебную, научно-исследовательскую и самостоятельную работу. Преподавание психологии требует организации такого обучения, которое бы обеспечило естественный переход с ведущей учебной деятельности на профессиональную с соответствующей трансформацией мотивов, средств, способов и результатов деятельности. Этого можно добиться лишь при реализации принципа профессиональной ориентации всех компонентов обучения, что дает возможность будущему психологу совершенствовать свою профессиональную компетентность, учиться занимать активную позицию, формируя профессионально востребованные личные качества.

Можно говорить о том, что используемые в образовании технологии, в том числе –инновационные (интерактивные занятия, практические занятия с элементами тренингов, моделирование работы психолога, самостоятельно выполненные и защищенные проекты и т.д.), являются одним из значимых показателей в оценке выпускниками качества подготовки, так как, в конечном итоге, отвечают на их запрос о формировании таких компетенций, которые позволяют им реализовать смыслы получения образования [3].

Среди учебных дисциплин, преподавание которых было основано, в том числе, на описанных ниже инновационных технологиях, можно отметить следующие: «Общая психология», «Профессиональная психология», «Психодиагностика», «Психологическая консультация и психокоррекция».

Инновационные методы преподавания психологических дисциплин строятся на принципе активности познающего субъекта. При этом разнообразные формы активизации личностной позиции и жизненного опыта участников обучения (письменные высказывания, диалог, коллективное решение проблемной ситуации, групповая дискуссия, межгрупповое сотрудничество и др.) выступают и в другом аспекте – формировании личности психолога. Все методы преподавания психологии можно разделить на три основные группы: проблемные; дистанционные; интерактивные [4, 76]. В инновационном подходе методики преподавания психологии их принято называть активными, диалоговыми методами обучения.

Инновация представляет собой комплекс взаимосвязанных процессов и является результатом

концептуализации новой идеи, направленной на решение проблемы и далее – к практическому применению нового явления. В качестве педагогических инноваций в учебном процессе могут выступать: содержание учебного материала, технические средства, педагогические технологии и т.д. Мы остановимся подробнее на технологиях. К инновационным технологиям обучения В.Д. Симоненко относит: интерактивные технологии обучения, технологию проектного обучения и компьютерные технологии [9, 95]. В психологической теории обучения интерактивным называется обучение, основывающееся на психологии человеческих взаимоотношений. Технологии интерактивного обучения рассматриваются как способы усвоения знаний, формирования умений и навыков в процессе взаимоотношений педагога и обучаемого как субъектов учебной деятельности. Сущность их состоит в том, что они опираются не только на процессы восприятия, памяти, внимания, но, прежде всего, на творческое, продуктивное мышление, поведение, общение. При этом процесс обучения организуется таким образом, что обучаемые учатся общаться, взаимодействовать друг с другом и другими людьми, учатся критически мыслить, решать сложные проблемы на основе анализа производственных ситуаций, ситуационных профессиональных задач и соответствующей информации.

В интерактивных технологиях обучения существенно меняются роли обучающего и обучаемых, а также роль информации. Остановимся кратко на характеристике некоторых технологий интерактивного обучения и приведем примеры их использования в процессе преподавания педагогических дисциплин. Дискуссия (от лат. *discussio* – исследование, рассмотрение) – всестороннее обсуждение спорного вопроса в публичном собрании, в частной беседе, споре [5, 79]. Другими словами, дискуссия заключается в коллективном обсуждении какого-либо вопроса, проблемы или сопоставлении информации, идей, мнений, предложений. Цели проведения дискуссии могут быть разнообразными: обучение, тренинг, диагностика, преобразование, изменение установок, стимулирование творчества и др. При организации дискуссии в учебном процессе обычно ставят сразу несколько учебных целей, как чисто познавательных, так и коммуникативных. При этом цели дискуссии, конечно, тесно связаны с темой. Если тема обширна, содержит большой объем информации, в результате дискуссии могут быть достигнуты только такие цели, как сбор и упорядочение информации, поиск альтернатив, их теоретическая интерпретация и методологическое обоснование. Если тема дискуссии узкая, то дискуссия может закончиться принятием решения.

Рассмотрим на конкретном примере, как можно использовать данную технологию на семинарских занятиях. Студенческая группа (в силу специфики факультета численность группы – 16-20 чел.) делится на 2 микрогруппы. Каждая микрогруппа получает конкретную педагогическую технологию. Задание дается заранее и у студентов есть время на подготовку. Но, кроме представления своей технологии, микрогруппы готовят вопросы для команды-оппонента, которые подчеркивали бы недостатки технологии, доставшейся команде-сопернице [6, 21]. Непосредственно на семинарском занятии сначала одна микрогруппа представляет свою технологию, а команда-соперница задает ей вопросы. Затем вторая микрогруппа представляет уже свою технологию, и студенты первой микрогруппы задают ей вопросы. Обычно обсуждение ответов проходит очень бурно, возникают дополнительные, уточняющие вопросы и команда-соперница вправе согласиться или не согласиться с данным ответом. Когда работа подходит к концу, наступает рефлексивный момент. Студенты сами оценивают свою работу, вклад каждого члена микрогруппы в общую работу, а также оценивается работа студентов из команды-оппонента. Преподаватель в ходе дискуссии выступает координатором, помощником.

«Мозговой штурм» ставит своей целью сбор как можно большего количества идей, освобождение студентов от инерции мышления, активизацию творческого мышления, преодоление привычного хода мыслей при решении поставленной проблемы. «Мозговой штурм» позволяет существенно увеличить эффективность генерирования новых идей в учебной группе. Использование данной технологии в учебном процессе позволяет решить следующие задачи [7, 14]: творческое усвоение студентами учебного материала; связь теоретических знаний с практикой; активизация учебно-познавательной деятельности обучаемых; формирование способностей концентрировать внимание и мыслительные усилия на решении актуальной задачи; формирование опыта коллективной мыслительной деятельности.

Мозговой штурм, например, можно использовать при поиске решения педагогических задач и ситуаций. Дидактическая игра выступает важным педагогическим средством активизации процесса обучения в профессиональной школе. В процессе дидактической игры обучаемый должен выполнить действия, аналогичные тем, которые могут иметь место в его профессиональной деятельности. В результате происходит накопление, актуализация и трансформация знаний в умения и навыки, накопление опыта личности и ее развитие [8, с.79]. Технология дидактической игры состоит из трех этапов: подготовка, проведение анализ. Например, решение тех же педагогических задач и ситуаций можно находить в ходе выполнения игровых действий. Студентам дается на занятии определенная педагогическая ситуация, они распределяют роли, обдумывают варианты решения ситуации, игровой сюжет, а затем представляют выбранное решение. Оценивая эффективность дидактических игр, можно отметить следующее [9, с.22]: 1) игра позволяет проводить контроль знаний студентов; 2) в ходе игры у студентов формируется собственное мнение, самостоятельность; 3) отрабатывается умение принимать решение в реальных условиях; 4) формируется умение работать в коллективе над решением общей задачи; 5) игра развивает инициативность и творческое отношение к учёбе.

Технология проектного обучения рассматривается как гибкая модель организации учебного процесса в профессиональной школе, ориентированная на творческую самореализацию личности обучаемого путем развития его интеллектуальных и физических возможностей, волевых качеств и творческих способностей в

процессе создания учебного творческого проекта. Например, к концу изучения курса «Образовательные технологии» студенты должны разработать и подготовить к защите проект. Работа над проектом начинается с выбора темы. Студенты должны выбрать для себя объект проектирования, то есть образовательное учреждение любого типа и уровня, которое действительно хотели бы усовершенствовать. Для выполнения исследовательского проекта необходимо четко определить его структуру. Проект должен включать обоснование актуальности (т.е. необходимости) данного образовательного учреждения, цели и задачи образовательного учреждения, услуги, предоставляемые им, перспективы его развития, материально-техническую базу, модель образовательного учреждения, образовательные технологии, которые будут использоваться в учебно-воспитательном процессе, ожидаемые результаты деятельности проектируемого образовательного учреждения.

Такой проект может начинаться в рамках семинарских занятий и продолжается во внеурочное время до тех пор, пока не будут получены необходимые результаты. Защита (презентация) проводится на семинаре. Виды презентации проектов: научный доклад, деловая игра, демонстрация видеофильма, научная конференция, инсценировка, театрализация; защита на учёном совете, путешествие, реклама, пресс-конференция и т.п. Критерии оценки проекта должны быть: понятны и доступны участникам проекта; их должно быть не более 7-10; известны с самого начала работы над проектом; оцениваться, прежде всего, должно качество работы в целом, а не только презентация. Компьютерные технологии обучения — это процессы сбора, переработки, хранения и передачи информации обучаемому посредством компьютера. К настоящему времени наибольшее распространение получили такие технологические направления, в которых компьютер является [2]: средством для предоставления учебного материала учащимся с целью передачи знаний; средством информационной поддержки учебных процессов как дополнительный источник информации; средством для определения уровня знаний и контроля за усвоением учебного материала; универсальным тренажером для приобретения навыков практического применения знаний; средством для проведения учебных экспериментов и деловых игр по предмету изучения; одним из важнейших элементов в будущей профессиональной деятельности обучаемого.

Возросшая производительность персональных компьютеров сделала возможным достаточно широкое применение технологий мультимедиа. В частности, на занятиях (как лекционных, так и семинарских) широко используются компьютерные презентации. Компьютер оказывается и неоценимым помощником при обработке результатов студенческого рейтинга. Применение компьютерных технологий в системе профессионального образования способствует реализации следующих педагогических целей [1, 76]: развитие личности обучаемого, подготовка к самостоятельной продуктивной профессиональной деятельности; реализация социального заказа, обусловленного потребностями современного общества; интенсификация образовательного процесса в профессиональной школе.

В заключении отметим, что ведущими функциями инновационного обучения можно считать: интенсивное развитие личности студента и педагога; демократизацию их совместной деятельности и общения; гуманизацию учебно-воспитательного процесса; ориентацию на творческое преподавание и активное учение и инициативу студента в формировании себя как будущего профессионала; модернизацию средств, методов, технологий обучения, способствующих формированию инновационного мышления будущего профессионала.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Азизходжаева Н.Н. «Педагогические технологии и педагогическое мастерство» Ташкент, 2005. - 200с.
2. Голиш Л.В. Развитие социальной зрелости учащихся средних профессионально-технических училищ: диссертация ... кандидата педагогических наук: 13.00.01. - Ташкент, 1991. - 163 с.
3. Горьковая И.А., Баканова А.А. Инновационные образовательные технологии в подготовке психологов//Инновации в образовании. Современная психология в обучении. Сборник трудов I международной интернет-конференции. Казань, 25-26 октября 2012 г./ред. Изотова Е.Д. –Казань: Изд-во «Казанский университет», 2012. –С. 53-59.
4. Герасимова В.С. Методика преподавания психологии: курс лекций / В.С. Герасимова – М.: Ось-89, 2004. – 111с.
5. Карпенко, М.П. Инновационные педагогические технологии в образовании [Текст] / М.П. Карпенко. - М., 2001.
6. Краснощеков Е.В. Инновационные образовательные технологии в современной школе в Германии. Автореферат на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. - Таганрог, 2000.– 24с.
7. Павлова Л.П. Инновационные обучающие технологии как фактор создания единого образовательного стандарта // Инновационные образовательные технологии. – Мн.: МИУ. – №1 – 2008.– 12-16с.
8. Самаль Е.В. Методика преподавания психологии: курс лекций / Е.В. Самаль.– Мн.: МГЭИ, 2005.– 212с.
9. Стародубцева Е. Обучение психологии с использованием ИКТ / Е. Стародубцева // Высшее образование в России. – 2007. – № 5. – 95с.

Использование инновационных технологий в процессе преподавания психологии

Резюме. В статье приведены некоторые частные инновационные технологии обучения, позволяющие формировать профессиональные и общекультурные компетенции психологов в рамках подготовки бакалавриата. Описаны инновационные образовательные технологии, использованные при подготовке психологов в рамках модульного обучения.

Ключевые слова: компетенции, студент, психология, инновации, образовательные технологии, игра, проектирование.

Psixologiyani o'qitish jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish

Xulosa. Maqolada bakalavrlar tayyorlash doirasida psixologlarning kasbiy va umumiy madaniy komplekslari shakllanishiga imkon beradigan ba'zi xususiy innovatsion texnologiyalar mavjud. Modulli mashg'ulotlar doirasida psixologlarni tayyorlashda qo'llaniladigan innovatsion ta'lim texnologiyalari tasvirlangan.

Kalit so'zlar: talabalar, psixologiya, innovatsiyalar, ta'lim texnologiyalari, o'yin, dizayn.

The use of innovative technologies in the process of teaching psychology

Summary. the article presents some private innovative learning technologies that allow the formation of professional and general cultural competencies of psychologists in the framework of bachelor's degree. The innovative educational technologies used in the training of psychologists within the framework of modular training are described.

Keywords: competencies, student, psychology, innovation, educational technology, game, design.

К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННОМ УПРАВЛЕНИИ ШКОЛ УЗБЕКИСТАНА

Пирниязов И. К.

Центр педагогического мастерства Республики Каракалпакстан

С каждым днем возрастают требования к школьной системе, что требует постоянного обновления и совершенствования структур и методик. Следует отметить, что в Узбекистане сформированы школы педагогического мастерства, которые успешно действуют во многих учебных заведениях.

Современная школа — это сложная социально-образовательная система, которая функционирует в условиях динамично меняющегося общества, цифровой трансформации и высоких требований к качеству образования. Управление школой становится особенно актуальной и комплексной задачей, требующей от руководителя не только профессиональных знаний, но и гибкости, инновационного мышления и лидерских качеств.

Современная система непрерывного образования Узбекистана состоит из 7 видов образования: дошкольное - общее среднее - среднее специальное, профессиональное - высшее - послевузовское образование - повышение квалификации и переподготовка кадров. В Узбекистане бесплатное школьное образование предоставляется детям в возрасте от 6 до 18 лет. Оно состоит из двух ступеней: начальной (1-4 классы) и общего среднего образования (5-11 классы). В проекте Стратегии «Узбекистан-2030» заявлено создание системы образования, соответствующей требованиям населения и международным стандартам [2].

Традиционные модели управления, основанные на жесткой иерархии и директивном стиле руководства, постепенно уступают место более демократичным, командным и ориентированным на результат подходам. В современных условиях управление школой — это не только административная деятельность, но и создание среды, способствующей развитию личности каждого ученика и профессиональному росту педагогов [4 с.187].

Управление школой — это целенаправленная деятельность руководителя и административной команды по организации и координации всех процессов внутри образовательной организации для достижения заданных целей и обеспечения высокого качества образования.

Особенности современного управления школой:

- Комплексность и многозадачность. Управляющий должен учитывать образовательные, социальные, экономические и технологические аспекты.

- Динамичность среды. Быстрые изменения нормативной базы, требований общества и технологий требуют гибкости и адаптивности.

- Человеческий фактор. В центре внимания — ученики, педагоги, родители, сообщество.

- Инновационность. Внедрение новых образовательных технологий и форм работы.

- Ориентация на качество и результат. Не только формальное выполнение нормативов, но и реальное улучшение образовательных результатов. [4 с.190].

Современное управление школой опирается на такие подходы, как:

1. Лидерство и командообразование

- Руководитель — не только администратор, но и лидер, вдохновляющий коллектив.

- Создание и поддержка команды профессионалов.

- Делегирование полномочий и распределение ответственности.

2. Управление качеством образования

- Внедрение систем внутреннего контроля и самооценки.

- Анализ и использование результатов учебных достижений для принятия управленческих решений.

- Постоянное совершенствование образовательного процесса.

3. Процессный подход

- Управление как последовательность взаимосвязанных процессов (учебных, воспитательных, административных).

- Оптимизация и стандартизация процессов.

4. Инновационное управление

- Использование цифровых технологий для оптимизации управления и обучения.

- Внедрение современных методик преподавания и воспитания.

- Готовность к экспериментам и быстрому реагированию на изменения.

5. Партнерство и взаимодействие

- Активное взаимодействие с родителями, местным сообществом, учреждениями дополнительного образования.

- Формирование социального капитала школы [5].

Содержательно педагогические инновации в нашей республике проявляются в различных аспектах и стратегиях совершенствования образовательных систем: 1) в разработке концепций развития и саморазвития

образовательного учреждения; 2) в обновлении содержания образования; 3) в изменении или разработке новых методов, методик, педагогической технологии обучения, воспитания и развития личности и коллектива; 4) в совершенствовании организационных форм обучения, воспитания и развития личности и коллектива; 5) в совершенствовании управления и самоуправления образовательного учреждения; 6) в улучшении сферы повышения квалификаций преподавателей и др. В стране сформированы школы педагогического мастерства, успешно функционирующие во многих учебных заведениях. От внедрения педагогических технологий, которыми занимаются многие педагоги, зависит подготовка высококвалифицированных специалистов. И для реализации этой цели необходимо внедрение инноваций в педагогический процесс.

Проводимые реформы в системе управления школой показывают, насколько эффективны фундаментальные исследования и сбор информации потребностях и тенденциях развития. Цель этого этапа – осознание потребности и возможности изменений, познание явлений окружающего мира, открытие новых закономерностей его развития, генерирование перспективных идей, их отбор и разработка, определение возможности реализации. Данный процесс проходит через два этапа: теоретический и поисковый. В результате первого формируются новые научные подходы и теории, а в результате второго – новые принципы подготовки педагогических кадров и переход к технологизации системы образования.

Технологизация системы управления школой – это объективный процесс, обусловленный научно-техническим прогрессом, информатизацией и технологизацией общества. Всё это требует определённой организации деятельности учеников и преподавателей. Инновационная деятельность, связанная с трансформацией идей и внедрением более новых или усовершенствованных технологий, составляет важную основу процесса модернизации. При этом она включает в себя научные, технологические и организационные мероприятия, направленные на создание и внедрение необходимого новшества.

Для достижения поставленной цели директора школ применяют синтез традиционных методов управления с использованием инновационных технологий. При этом технологические стратегии обучения предполагают формирование нового типа мышления у преподавателей и учащихся на основе педагогической компетентности и профессионального мастерства.

Школе, в условиях реформирования образовательной системы, стоит задача существенного улучшения качества управления. При этом успех достигается не только путём применения методических систем, но и через творческий подход к их реализации. Такой подход позволяет формировать у учеников потребность в обучении, развивать их мыслительные способности и интуитивное понимание мира, а также способствует развитию самостоятельности при решении задач. Только энергичный руководитель, настойчиво занимающийся делом, способен заинтересовать других и научить педагогов и учащихся творческому мышлению. Однако для этого и сам руководитель должен применять творческий подход к организации и процессу своей деятельности.

Важно отметить, что энтузиазм, приверженность и ответственное отношение директора к своей работе передаются работникам и учащимся, создавая взаимодействие, основанное на творческой организации учебного процесса. В период реформирования системы управления школой, обновление и модернизация учебного процесса осуществляются путём комплексной и глубокой работы.

Выделим проблемы в современном управлении школой

- Низкая мотивация педагогов и текучесть кадров.
- Недостаток ресурсов (финансовых, материальных, кадровых).
- Сложности внедрения цифровых технологий.
- Рост требований к качеству образования при ограниченных возможностях.
- Управление многообразием учеников, включая детей с особыми образовательными потребностями.
- Баланс между административными задачами и педагогическим лидерством.

Переход от гегемонистского управления к гуманистическому подходу является одной из ведущих идей модернизации школьной системы на протяжении многих веков. Основной целью и задачей модернизированных технологий является обучение и воспитание, основанные на личностно-ориентированном подходе в общении с работниками и учащимися школы.

Роль учителя на занятиях с применением модернизированных технологий заключается в стимулировании учащихся критического мышления, дискуссиям, общению, осознанию сложных проблем, а также объективной оценке своих знаний и знаний других. Технологические занятия включают в себя такие элементы, как позитивная взаимосвязь, личная ответственность, сотрудничество и навыки коллективной работы. Они требуют от учеников продуманной самостоятельной работы. Следует также отметить, что сами занятия становятся более эффективными, если они организованы на основе модернизированных технологий.

Важно обратить внимание на Указ Президента Республики Узбекистан от 11 мая 2022 г. за № УП-134 «Об утверждении Национальной программы по развитию школьного образования в 2022 — 2026 годах» [1].

В рамках этой программы формирования знаний и навыков учащихся школ, их воспитания в соответствии с национальными и всемирными ценностями, повышения престижа педагогической профессии и качества педагогического состава, усовершенствования учебных материалов и учебно-методических комплексов в соответствии с современными требованиями, создания школьных учреждений, соответствующих международным стандартам, а также в рамках Государственной программы по реализации Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022 — 2026 годы, имеются следующие положения:

1. Определить основные направления развития программы: полное внедрение национальной учебной программы в школьное образование, основанной на передовом международном опыте, и использование современных учебников, созданных как отечественными, так и зарубежными авторами; повышение престижа профессии учителя, создание благоприятных социальных условий для педагогов и соответствующие поощрения их работы; - усиление ответственности учителей за воспитание и обучение молодёжи, требовательность к собственному профессиональному развитию; формирование кадрового резерва для школьных учреждений, разработка критериев для директоров школ и учителей-образцов, а также проведение регулярной оценки работы руководителей и педагогического персонала на основе этих критериев; систематизация духовно-просветительской работы в школьных учреждениях, внедрение механизмов непрерывного мониторинга, оценки прогнозирования в этой области, увеличение роли семьи, особенно родителей, в образовании и воспитании детей; организация смыслового досуга учащихся, совершенствование системы их профессиональной ориентации; усиление интеграции детей с особыми образовательными потребностями в дошкольные и школьные учреждения, а также ускорение процесса инклюзивного образования; обеспечение обмена данными в школьном образовании с помощью единого программного комплекса управления системой дошкольного и школьного образования, расширение спектра предоставления электронных государственных услуг в этой сфере; достижение оптимального уровня сменности школьных учреждений, а также строительство, реконструкция, капитальный ремонт и оснащение школ с использованием современных моделей [3].

Основываясь на достижениях педагогической науки в Узбекистане, мы можем констатировать: в нашей республике разработаны методологические основы для оптимального внедрения передовых педагогических технологий, обеспечивающих эффективность и качество организации процесса образования в школах по различным направлениям, а также системы управления школьным образованием. Одна из важных педагогических идей, которая осуществляется, заключается в том, что преподаватель должен быть не только источником знаний, но и организатором процесса самостоятельной работы учащихся, консультантом-арбитром, менеджером учебного процесса. Он должен эффективно планировать и организовывать образовательный процесс, а также контролировать его ход. При этом не следует ограничивать преподавателей едиными универсальными методами преподавания, но нужно указать им определённые способы, формы и средства обучения. Концептуальные основы образовательной технологии включают в себя актуальность, цель и задачи учебной дисциплины, общий объём аудиторных часов и их распределение по темам и видам работ в соответствии с типовой программой учебного предмета, а также последовательное изложение тематического содержания учебного предмета. Структурные компоненты технологии обучения на занятиях включают модель технологии обучения, технологическую карту и приложения к технологической карте.

Модернизация системы управления школой представляет собой сочетание оптимальных методов и средств обучения, коммуникации, информации и самого управления, которые инструментально обеспечивают достижение поставленных целей и гарантированные результаты обучения. Главным инновационным принципом нынешнего образовательного цикла должен стать опережающий характер самого образования, а также ориентация на творческий подход и приоритетное формирование креативного мышления, способного к изобретательскому решению поставленных и всё обновляющихся задач. Возникает острая необходимость в непрерывном образовании на протяжении всей жизни и выборе компетентностного подхода в обучении. Благодаря технологизации учебного процесса мы можем осуществить модернизацию обучения и управления в школьной системе. Система управления школой должна заранее предвидеть и учитывать потребности и требования общества. Республики Узбекистан, что способствует реализации реформ образования в целом [5].

Главная цель заключается в повышении качества и эффективности образования в нашей стране. Каждая страна руководствуется понятием «интеллектуальный потенциал нации», которое является одним из факторов, определяющих успешное будущее страны. За его преумножение одинаково ответственны как государственные служащие, так и работники системы образования.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан, от 11.05.2022 г. № УП-134 «Об утверждении Национальной программы по развитию школьного образования в 2022 — 2026 годах» Режим доступа: <https://lex.uz/docs/6008668>
2. Механизмы повышения качества образования в образовательной организации (Методические материалы) / авторы-составители О.В. Созонтова, О.А. Притужалова. – Липецк: ГАУДПО ЛО «ИРО», 2020. – 105 с.
3. Пирнязова Н.В. «Общая педагогика и психология»: учебник. //– Ташкент. «METHODIST NASHRIYOT», 2025.-636с.
4. Саидахмедова Н.И., Эргашева Ф.Д. «Приоритет нового Узбекистана: совершенствование системы школьного образования» «Экономика и социум» с.1318-1325 Выпуск №5(120) часть 2 (май, 2024). Сайт: <http://www.iupr.ru>

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda zamonaviy maktab boshqaruvidagi zamonaviy yondashuvlar tahlil qilingan. Umumiy o'rta ta'lim maktablari ishiga kompleks yondashuv taqdim etilgan bo'lib, bu ish ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalarida bozor mexanizmini chuqurlashtirish sharoitida mamlakatda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlar bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish sharoitida yuqori malakali o'qituvchi kadrlar ijtimoiy siyosat jarayonida, maktablarda ta'lim jarayoni sifatini oshirishni ta'minlashda muhim missiyani bajaradi.

Аннотация. В статье дан анализ современных подходов в современном управлении школ Узбекистана. Представлен комплексный подход к работе средних школ, который показывает, что эта работа тесно связана с демократическими реформами проводимой в стране в условиях углубления рыночного механизма во всех сферах социально-экономической жизни. В условиях развития гражданского общества высококвалифицированные учительские кадры выполняют важную миссию в процессе социальной политики, обеспечения повышения качества образовательного процесса в школах.

Abstract. The article analyzes modern approaches in modern school management in Uzbekistan. A comprehensive approach to the work of secondary schools is presented, which shows that this work is closely connected with the democratic reforms being carried out in the country in the context of deepening the market mechanism in all spheres of socio-economic life. In the context of the development of civil society, highly qualified teachers perform an important mission in the process of social policy, ensuring the improvement of the quality of the educational process in schools.

TALABALARDA EKOLOGIK XAVFSIZLIK MADANIYATIGA OID YONDASHUVLARNING PSIXOLOGIK – PEDAGOGIK ASOSLARI

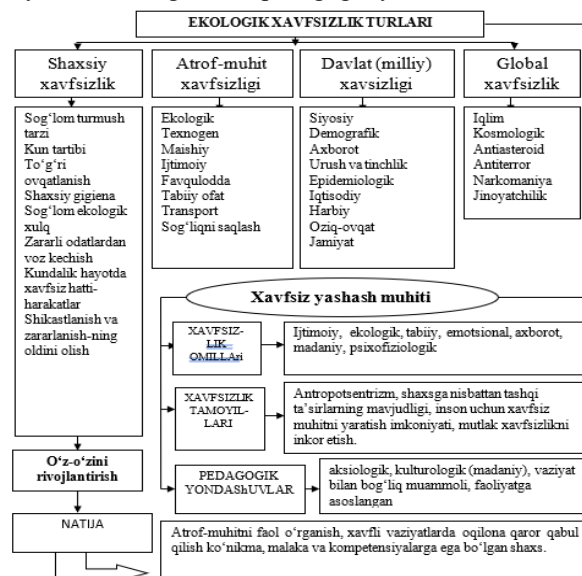
Davlatova S. T.

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Kirish: Yurtimizda ekotizimga nisbatan xavfsizlikni oshirish, vaziyatni jiddiy nazoratga olish hamda barqarorligini ta'minlashda ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Atrof -muhitni muhofaza qilish hamda ekologik nazorat sohasidagi davlat organlari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-76-sn qarorida tegishli ko'rsatmalar berilgan. "Bunday muammolarni faqat ma'muriy yo'l bilan hal etib bo'lmaydi, bunga yosh avlod qalbida ona – Tabiatga mehr-muhabbat, unga daxldorlik hissini tarbiyalash orqali erishish mumkin" [1].

Adabiyotlar tahlili: Ekologik muhofaza jihatidan o'quv jarayoniga talabalarning qiziqishni oshirish, berilgan topshiriqlarni mustaqil bajara olish ko'nikma, malaka va kompetensiyalari rivojlantirildi. Ekotizimlar, atrof-muhit tahlili, ularni tartiblash mexanizmlari, ekoxavfsizlik masalalarini ilmiy jihatdan asoslash yuzasidan tarbiyaviy manbalar orqali yaratilgan. Shu bilan birga, talabalarda o'zlarining mehnatlaridan qoniqish, atrofida qilargana hamdardlik bilan munosabatda bo'lish, tabiatni muhofaza qilish bo'yicha ijodiy ekologik jarayonlarda faol qatnashish xohishi hamda ekomadaniyatni tarbiyalash kognitiv metodning asosiy belgilari.

Y.Ayupovaning ilmiy qqrashlariga qo'shimcha sifatida biz 1.2.1-rasmda ko'rsatilganidek yashash muhitida xavfsizlikning turlari, omillari, tamoyillari va bunga ko'ra pedagogik yondashuvlarimizni keltirganmiz.

1-rasm. Ekologik xavfsizlik turlari va uning kelib chiqish omillari.

Xavf-xatar tabiatdagi ongli mavjudotlarning turli jabhalarida xatar tug'diradigan, ichki va tashqi omillariga ta'sir ko'rsatuvchi jarayon tushuniladi. Shu xatar orqali mavjudotlarning butun olami, yashash muhiti va hayoti ham tub ma'noda boshqacha bo'lishi mumkin. Ekotizimga bo'lgan ijobiy munosabatlar hozirda globallashgan chunki mazkur muammolarga yer, suv hamda tabiiy resurslar bo'lsa, yerlarning sho'rlanishi, tabiiy resurslarning tugashi, atmosferaning ifloslanishi kabilar mazkur muammolarning kelib chiqishidan dalolat beradi. A.A.Rafiqov, Q.N.Abirqulov, A.N.Hojimatovlar yurtimizda ekotizimning xavfsizlik choralari hamda xavf manbalari va uning salbiy natijalarini tahlil qilib o'tganlar.

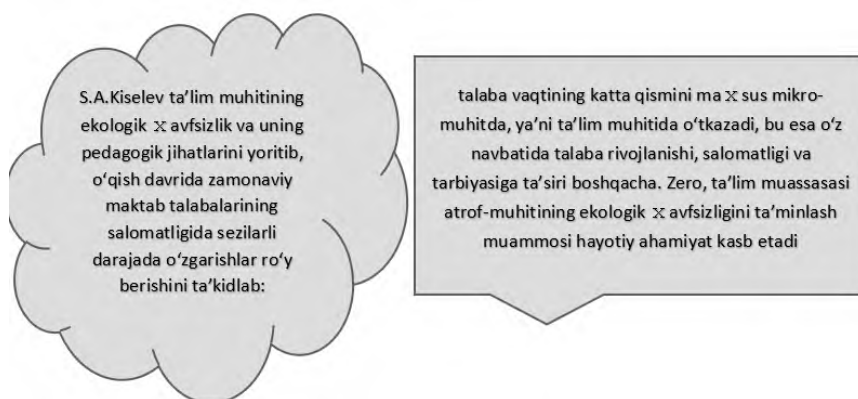
S.I.Xusanova xavfsizlikning o'quv faoliyatidagi o'rnini tahlil etib, o'quv faoliyati ishtirokchilari uchun "Hayot xavfsizligi asoslari" qoidalarining muhimligini qayd etadi. "Har bir talaba har qanday sharoitda o'z xavfsizligini ta'minlash borasida bilimlarga ega bo'lishi, zaruriy hollarda xavfsizlik choralari bo'yicha to'g'ri harakatlarni amalga oshira olishi lozim deb hisoblaydi" [7.]. Insonning tabiat kuchidan ajralib chiqishi madaniyatga xos bo'lgan ayrim elementlarning shakllanishi bilan sodir bo'ladi. Ekotizimga bo'lgan ijobiy munosabatlar hozirda globallashgan chunki mazkur muammolarga yer, suv hamda tabiiy resurslar bo'lsa, yerlarning sho'rlanishi, tabiiy resurslarning tugashi, atmosferaning ifloslanishi kabilar mazkur muammolarning kelib chiqishidan dalolat beradi.

Tadqiqot metodologiyasi: Vaziyatga muvofiq bo'lgan yondashuvning o'zni beqiyos, jumladan faoliyatdagi muammoli holatlarga yechim izlash ularda malaka va kompetensiyalarni o'zlashtirish imkonini beradi, bunda ma'lim vaziyat tahlilini olib borish, muammolar negizini anglash bosqichlari mavjud.

Ekologik muhofaza jihatidan o'quv jarayoniga talabalarning qiziqishni oshirish, berilgan topshiriqlarni mustaqil bajara olish ko'nikma, malaka va kompetensiyalari rivojlantirildi. Kognitiv metod muhofazalangan ekotizimlar, atrof-muhit tahlili, ularni tartiblash mexanizmlari, ekoxavfsizlik masalalarini ilmiy jihatdan asoslash yuzasidan tarbiyaviy manbalar orqali yaratilgan. Shu bilan birga, talabalarda o'zlarining mehnatlaridan qoniqish, atrofida qilargalarga hamdardlik bilan munosabatda bo'lish, tabiatni muhofaza qilish bo'yicha ijodiy ekologik jarayonlarda faol qatnashish xohishi hamda ekomadaniyatni tarbiyalash kognitiv metodning asosiy belgilari. Buning g'oyasi o'quv dasturlariga asosan talabalar ekologiyaga oid bilimlarini to'liq va izchil egallashiga yo'naltirilgan.

Tahlillar va natijalar: Ekotizimga bo'lgan ijobiy munosabatlar hozirda globallashtirgan chunki mazkur muammolarga yer, suv hamda tabiiy resurslar bo'lsa, yerlarning sho'rlanishi, tabiiy resurslarning tugashi, atmosferaning ifloslanishi kabilar mazkur muammolarning kelib chiqishidan dalolat beradi.

Texnika asri davomida insonlar ulardan noto'g'ri foydalanishi oqibatida ekotizimning o'zgarib ketishi tabiatda yashovchi mavjudotlarning xayotiga tug'diradigan xavfi o'ta yuqori.

2-rasm Ekologik xavfsizlik va uning pedagogic jixatlari

Fikrimizcha, yer yuzida yashab turgan mavjudotlar bashariyatning bir bo'lagi. Shuningdek, jadal rivojlanayotgan texnikalar va ularning zararlari mana shu mavjudotlarning qirilib ketishiga, umuman yo'q bo'lib ketishiga sabab bo'lmoqda. Ekologik muhofaza jihatidan o'quv jarayoniga talabalarning qiziqishni oshirish, berilgan topshiriqlarni mustaqil bajara olish ko'nikma, malaka va kompetensiyalari rivojlantirildi. Madaniyat kishilar tomonidan "yaratiladi". Ammo tabiat butun dunyoning yaratuvchisi tomonidan in'om etilgan va insonlarga omonat qilib berilgandir.

Ekolog olim V.M.Zaxarov ekologik madaniyatni jamoaviy madaniyatning bir qismi bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi. U.G.Saidova esa ekomadaniyatni ommaviy ma'naviy taraqqiyotining darajalaridan biri deb o'tadi. A.Kuchkinov "Ekologik madaniyat – shaxsning o'z organizmiga, boshqa tirik organizmlarga va atrof-muhitga mas'uliyatli munosabati deb hisoblaydi" [2].

Xulosa: O'quv faoliyati sihtirokcilarning ekologik xavfsizlik madaniyatining o'zgaruvchanligi, natijalarning avvaldan ma'lum emasligi hamda ikki yoqlama xususiyatlarni aks ettirishi muhim xususiyatlaridan biridir. Fanlar bog'liqligidagi darslar umumiylikidan kelib chiqib, darsdagi yagona asosiy tushuncha, uyg'unlashuv obyektiga birlashtiriladi, shu bilan bir qancha vazifalar hal qilinadi, faoliyatni boshqarish nuqtai nazaridan do'stona muhit va o'zaro hamkorlikka asoslangan faoliyat o'rnatiladi. O'qituvchi va talabalar teng ishtirok etadilar. Nazariy ma'lumotlarni umumlashtirib, tahlil qilib, ekoxavfsizlik borasida o'z xulosalarimizni keltirishni mumkinki: xavfsizlik madaniyati–prognoz xususiyatlarini namoyon qilish hamda xatarli vaziyatlarni baholash usullaridan maqsadga yarasha foydalanish natijasida orttirilgan qobiliyat. Xulosa qilib aytganda, ekologik tarbiya hamda ta'lim ekologik muhofaza madaniyatining bir bo'lagi bo'lib, insonning ekologik zarurlari, qiziqishlari bilan bog'liq holda, ekologik qonun-qoidalar vositasida to'g'ri joy olishni ta'minlaydi. "Ekologik ta'lim vazifalari ekologik qadriyatlar bilan aloqador bo'lib, ekologik madaniyat, ekologik mas'uliyat, ekologik tarbiyalanganlik tushunchalarida o'z aksini topadi".

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 18 fevraldagi Ekologik xavfsizlik to'g'risida umumiy texnik reglament 95-son qarori. 95-son 18.02.2020. (lex.uz).
2. Muxtarova L.A. "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik xavfsizlik madaniyatini fanlararo takomillashtirish metodikasi" nomli Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi Termiz. 2022 B.143
3. Westing Arthur (2013). Arthur H. Westing: Pioneer on the Environmental Impact of War. Springer. - Pp.15-16.
4. Djurakulov X.A. Shaxsda ekomadaniyat hissini oshirishning ijtimoiy-falsafiy masalalari. Falsafa va hayot xalqaro jurnal. ISSN 2181-9505. -T.; №2. 2020. - 82 b.
5. G'ulomov A.B. Jadid mutafakkirlarining ekologik madaniyatga doir qarashlari: tarixiy-falsafiy tahlil. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. - Buxoro, 2021. - 215 b.
6. Hanke E. Ins nachste Jahrhun dert: Was steht uns bevor? Leipzig ets, 1984.- Pp.7.
7. Xusanova S.I. xavfsizlik sohasida "Hayot xavfsizligi asoslari" qoidalarini o'qitishning samaradorligi. "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal - (3) III/2020 ISSN 2181-063X B 490-493

Talabalarda ekologik xavfsizlik madaniyatiga oid yondashuvlarning psixologik – pedagogik asoslari

Anotatsiya: Ushbu maqolada Ekologik muhofaza madaniyatini takomillashtirishning muhim jihatlaridan biri bu uning aniq maqsad uchun yo'naltirilgan faoliyatning mohiyatini ochishga xizmat qiluvchi obyektiv va subyektiv sabablarga asosan shakllantirish xususida so'z borgan.

Kalit so'zlar: Ekotizimlar, talabalar atrof -muhit, ekoxavfsizlik, xavf-xatar, ta'lim, tabiat.

Психологическо-педагогические основы подходов к формированию культуры экологической безопасности у учащихся

Аннотация: В данной статье рассматривается один из важных аспектов совершенствования культуры охраны окружающей среды – формирование на основе объективных и субъективных причин, позволяющих выявить сущность целенаправленной деятельности.

Ключевые слова: Экосистемы, студенты, окружающая среда, экологическая безопасность, риски, образование.

Psychological-pedagogical basis of approaches to the culture of ecological safety in students

Abstract: This article discusses one of the important aspects of improving the culture of environmental protection - its formation based on objective and subjective reasons that serve to reveal the essence of purposeful activity.

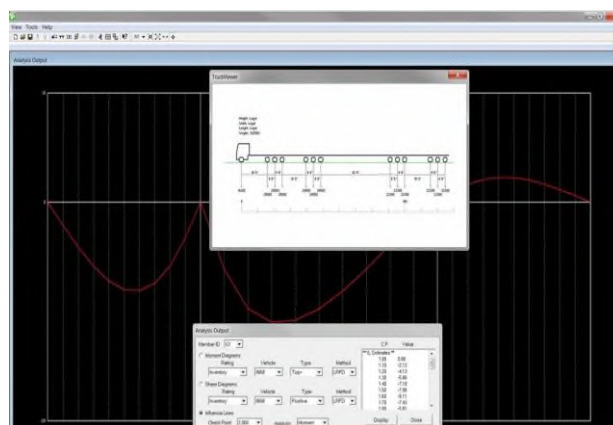
Key words: Ecosystems, students, environment, ecological safety, risks, education, nature.

THE RELEVANCE AND SCIENTIFIC AND PRACTICAL BASIS OF THE USE OF RIGID CABLE-STAYED SUPERSTRUCTURES ON HIGH-SPEED HIGHWAY BRIDGE STRUCTURES

Jumabaev A.B., Kunnazarova A.R.

Karakalpak State University named after Berdakh

Bridge structures are important transport infrastructure facilities that are essential for the development of the country. They are subject to increased demands at all stages of their life cycle. Transport infrastructure is an important component of modern cities and districts. The increasing degree of communication and traffic flows places increasing demands on the design time of infrastructure facilities, the quality and speed of their construction, as well as on the efficiency of their operation. There are a large number of tools that help achieve high results at each of these stages (design, construction, operation, reconstruction), but the most effective is the use of information modeling technologies. These technologies have been widely and successfully used in the construction of buildings for more than 15 years. In bridge construction, information modeling is also expanding its scope of application. The development of information modeling technology is the most effective means of achieving high construction speeds and increasing the reliability of bridge structures during operation. Scientists have made a great contribution to solving the problems of reliability of transport structures: E.S. Ashpiz, Yu.A. Bykov, S.A. Bokarev, V.V. Bolotin, V.A. Garber, V.B. Zylev, I.I. Ivanchenko, V.M. Kruglov, E.N. Kurbatsky, S.Ya. Lutsky, V.V. Passek, G.S. Resettantkov, V.E. Merkin, V.B. Meshcheryakov, V.O. Osipov, V.D. Potapov, T.V. Shepitko, E.P. Feoktistova, A.A. Zernant and many others. It is possible to increase the efficiency of using the methods developed and used today using information modeling technology, which allows them to be integrated into information models. The use of advanced information modeling technology in the design, operation and reconstruction of bridges in modern conditions will reduce the design time, reduce the number of errors and approvals at this stage, optimize the efficiency of calculations and increase the reliability of bridges in operation, and can also have a great economic effect. Information modeling technology allows you to organize collaboration at any stage from anywhere in the world. The paper uses methods of information modeling of structures, probability theory, mathematical statistics, reliability theory, and the finite element method. The reliability and validity of the applied methods is confirmed by their widespread use in various fields of activity. Bridge information modeling technology requires special software that works well with linear objects. Two solutions can be identified as the most convenient: the OpenBridge Modeler software package from Bentley and Tekla Structures from Trimble [1]. Each software product has its own characteristics. For example, Open Bridge Modeler implements the construction of information models of bridges as part of a common transport communications project. The information model is being created taking into account the landscape, roads, access roads and other infrastructure. This is achieved by directly using other Bentley applications for construction. The program offers simple project management throughout the entire lifecycle using the built-in interconnection between bridge components and DGN models via links (DGN is short for "design"; can be converted to DWG format) [2]. It is easy to generate reports on bridge geometry, as well as reports on bridge sections, installation upper structures and girder supports, about the scope of work and estimates. If necessary, two-dimensional drawings can be displayed for all plans, floors, necessary sections, types and elements. Bentley's solution allows bridge structure analysis to be performed using other Bentley applications. For example, you can perform load and stability calculations, calculate maximum loads and permissible voltages using the LARS Bridge module (Figure 1).

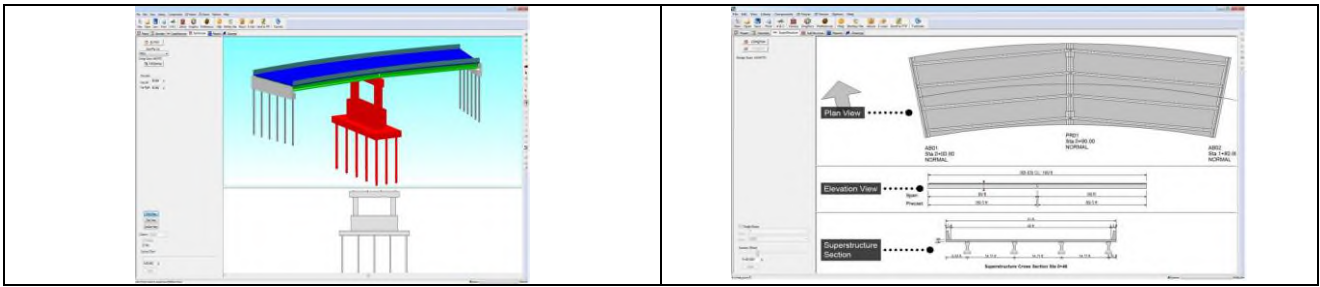

Figure 1: Bridge design and analysis at LARS Bridge

The disadvantage is the very high cost of the Bentley software and the complex user interface. To work with the software products of this company, the project organization will require large financial investments and long-term staff training. For large companies with sufficient financial resources, the solutions offered by Bentley are a good choice for the effective use of information modeling technology. As an alternative, Trimble's Tekla Structures software can be considered. It allows you to create and manage information models of not only buildings, but also structures of any complexity from any material. Information models created in Tekla Structures can be used at all stages of construction, including production, installation, and construction management. Tekla Structures allows you to create information models of metal, prefabricated and monolithic reinforced concrete structures. You can create models of structures made of steel and concrete. The program can be used to create detailed information models of any metal structures, as well as to obtain the necessary data for production and installation. Tekla Structures software solutions allow the exchange of models and drawings with most architectural and industrial software, for example, Archicad, ADT, Revit Building, Nemetschek Allplan and Bentley Architecture. Moreover, direct exchange in both directions is possible with Bentley products – without loss of information and without additional transformations. It is possible to exchange models with all programs that support the IFC, DGN or DWG format (Figure 2).

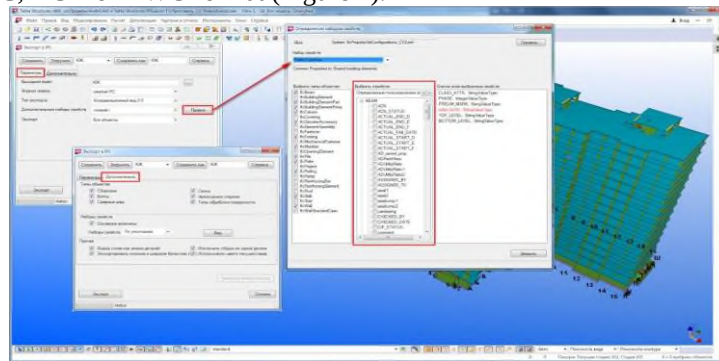

Figure 2: Configuring the export of the model to the IFC format

The program provides the ability to apply concentrated loads, linearly and non-linearly distributed loads, thermal and wind loads. After applying all the necessary loads, calculated combinations of forces are created (this process can be automated). Tekla Structures automatically creates combinations in accordance with European regulatory documents [3]. Unfortunately, there are no Russian building codes in the database, so you have to enter all the coefficient values manually. At the final stage, the resulting model is exported to the calculation environment. The Tekla Structures software package has a special interface for creating drawings, which is directly connected to the model [4]. This allows you to create drawings not only with plans and sections, but also any detail, which is especially important when working with metal structures. Drawings are created in a separate folder and remain linked to the model. When changes are made to the information model, the drawings are updated when opened. At the same time, the changes made to the drawings do not lead to an update of the model. In this case, even complex information models with a large amount of geometric and analytical data have small file sizes, and there is no significant decrease in performance. The figure shows that using the information model allows you to display the bridge structure with varying degrees of detail. This facilitates the process of acceptance of the project by the customer, and helps in the construction process during the installation of the structure.

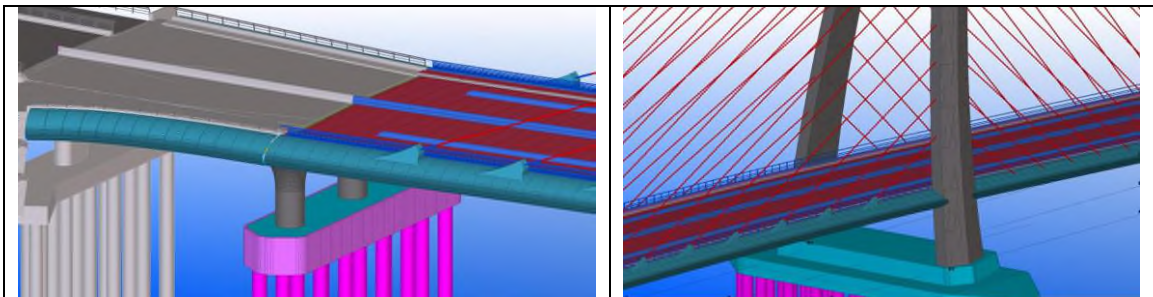

Figure 3: Elements and assemblies of the projected bridge

Despite the high demands placed on modeling, creating a project would have been even more difficult without information modeling technology, and the end result might not have been as accurate. It was quite easy to detect possible collisions and check for errors. New technologies and the combination of ways of working are related to their own problems, which were solved and studied during the project. The use of modern information modeling technologies made it possible to complete the project much easier, faster and more efficiently. The organization of joint work, as the experience of implementation shows, can become a problematic issue for any project. After setting up the view and creating the grid, you need to select the necessary tools to create typical parts of a bridge structure, such as beams, columns, plates, slabs, walls, etc. All the tools for the main types of elements are grouped in the toolbar. For example, the Steel toolbar contains tools for creating steel beams, columns, and plates; the Concrete toolbar contains tools for creating concrete and rebar objects.; The Loads toolbar contains tools for creating loads, viewing and editing load groups, etc. Several additional panels are provided that contain tools for modeling connections, parts, and other components. When choosing the most suitable option, it is necessary to carry out design calculations.

Using the information model makes it possible to speed up this process, as various possibilities are provided:

- calculation using built-in calculation applications (American or European standards are usually used)
- the ability to export the model to calculation complexes in various formats.

It is especially valuable that you can transmit the model in the form of a calculation scheme. In simple designs, adjustments are not required, and in more complex ones, you may need to supplement the design scheme, but not draw it completely. You can add the main beams and other necessary objects to the same calculation model. If necessary, you can make changes to the calculation model, calculation elements, or their properties. For example, you can set anchorages and end support conditions for design elements, as well as for connections; add, move, or combine design nodes; add or remove elements or loads. If necessary, you can create alternative calculation models or submodels. Next, you need to export the calculation model to the calculation application and perform the calculation. If necessary, you can add special loads and other settings required by the calculation application. If necessary, using the calculation application, it is possible to process the calculation model or calculation results. For example, you can change the profiles of the parts. After making the changes, the calculation must be performed again. Assessing the reliability of bridge elements during operation is a difficult and time-consuming task. To solve it, it is necessary to establish patterns of change in various characteristics of the elements, to accumulate the necessary statistical data. The methodology is based on a model according to which fatigue failure occurs if the amount of accumulated damage reaches a certain limit (in the general case, a random value). The use of information modeling technology in the design of bridge structures, the use of information modeling technology for strength analysis of bridge structures, the application of this technology at the stage of operation of bridge structures. This includes the possibilities of information modeling technology for calculating the reliability of operational bridges and integrating monitoring results into information models of bridges using the technology of developing problem-oriented plug-ins.

To achieve this goal, tasks are solved in the work: analysis of the effectiveness of information modeling technology in construction and bridge engineering, selection of software for information modeling of bridges; application of information modeling technology for individual elements and nodal attachments of projected bridges; formation of a complete information model of the operated bridge in the Republic; improving the quality at the design stage of bridge structures by expanding the functionality of programs used in information modeling technology; performing strength calculations of bridge metal trusses using the export of an information model to strength calculation complexes; assessment of the reliability of operational bridges using information modeling technology; integration of monitoring results into information models of bridges using the technology of problem-oriented plug-ins development.

Technologies of information modeling of bridge structures at the stage of design, operation and reconstruction of bridges, as well as the integration of existing reliability assessment methods into information models of bridges created using this technology. The results of the work are that it is proposed to use a new information modeling technology, the use of which will improve the quality of design solutions and the accuracy of calculations at the design stage of bridge structures. At the stage of bridge operation, the use of information models created using new technology will help improve the reliability and durability of structures by integrating monitoring results into the information model. During the reconstruction of bridge structures, the use of information modeling technology will increase the economic efficiency and environmental friendliness of the reconstruction process. Based on the research carried out, new scientifically based technological solutions are proposed in the article to improve the quality of design and operation of bridge structures, which are essential for the country's transport system.

They are listed below in the form of results, recommendations and prospects for further development:

1. The conducted research has shown that currently the most effective means of achieving high construction speeds and increasing the reliability of bridge structures during operation is the use of information modeling technology in bridge construction. This technology is a very useful tool at all stages of the life cycle of bridges.
2. A family of bolted metal bridge trusses has been developed.
3. A software implementation has been performed that expands the functionality of the BIM program at the design stage, using problem-oriented plug-ins to select different types of metal truss sections.
4. A software implementation has been implemented that expands the functionality of the BIM program at the design stage, for the automatic placement of bolts in nodal connections.
5. A plugin has been created for the automatic generation of spatial farm calculation schemes, which performs the preparation of a farm calculation scheme for a strength analysis system.
6. A plugin has been created that integrates monitoring results into an information model to track the degree of accumulation of fatigue damage to selected bridge structure elements, which improves the reliability of the bridge structure during operation by improving the reliability assessment of individual elements and integrating existing monitoring techniques and results with the bridge information model.
7. It is recommended to use information modeling technology on to reduce the number of errors by performing the necessary calculations at any stage of the facility's operation, taking into account the monitoring results.
8. The prospect of further development of the thesis research topic is to expand the use of information modeling technology to improve the reliability of operational bridges based on the integration of new monitoring technologies by means of non-destructive testing into the digital model of bridge structures.

REFERENCES

5. Deformation of railway track embankment with loess soil sections in Republic of Uzbekistan. Miralimov M., Karshiboev A., Ospanov R., Mengliev I., Usmanov D. AIP Conf. Proc. 3256, 030004 (2025). <https://pubs.aip.org/aip/acp/article-abstract/3256/1/030004/3352581/Deformation-of-railway-track-embankment-with-loess?redirectedFrom=fulltext>
6. Strength of reinforced concrete T-beams of bridges reinforced with external reinforcement from fabric polymeric composites. Akhmedov S., Aripov Kh., Ospanov R., Mirzaolimov I. E3S Web Conferences 401, 01068 (11 July 2023). https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2023/38/e3sconf_conmechhydro23_01068/e3sconf_conmechhydro23_01068.html.
7. Modeling of dissipation of vibration energy in problems of structural dynamics. Miralimov M., Mengliev I., Ospanov R. E3S Web Conferences 401, 05025 (11 July 2023). https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2023/38/e3sconf_conmechhydro23_05025/e3sconf_conmechhydro23_05025.html
8. Influence of the Inertia Force of Underground Pipeline Systems Under Seismic Loads. Ishanxodjayev A., Axmedov Sh., Bekmirzaev D., Usmonov D., Ospanov R. AIP Conf. Proc. 2637, 050002 (OCTOBER 20 2022). <https://pubs.aip.org/aip/acp/article-abstract/2637/1/050002/2830867/Influence-of-the-inertia-force-of-underground?redirectedFrom=PDF>

Rezyume: Maqolada so'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida yo'llar va ko'priklarni loyihalash va qurish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilayotgani va shu munosabat bilan O'zbekistonda "O'zbekiston Respublikasi fan, texnika va yangi texnologiyalarni rivojlantirishning Davlat kompleks dasturi" doirasida "O'zbekiston Respublikasi sharoitida zilzilaga chidamli sun'iy inshootlar konstruksiyalarini tadqiq etish va ishlab chiqish" hamda "binolar va boshqa inshootlarni ishonchli qurishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish" masalalari bo'yicha ilmiy-texnik ishlar olib borilayotgani keltirilgan.

Kalit so'zlar: temirbeton, yo'lo'tkazgich, ko'prik konstruksiyalari, texnologiya, mustahkamlik, yuk, tebranishlar.

Резюме: В статье отмечается, что в последние годы в Республике Узбекистан проводятся широкомасштабные работы по проектированию и строительству дорог и мостов, в связи с чем в Узбекистане в рамках "государственной комплексной программы развития науки, техники и новых технологий Республики Узбекистан" проводятся работы по проектированию и строительству "исследований и разработок конструкций сейсмостойких искусственных сооружений в условиях Республики Узбекистан", а также по проектированию и построение научно-техническая работа по вопросам "разработка научных основ".

Ключевые слова: железобетон, путепровод, мостовые конструкции, технология, прочность, нагрузка, вибрации.

Summary: In recent years, large-scale work has been carried out in the Uzbekistan Republic on the design and construction of roads and bridges. In this regard, scientific and technical work is being carried out in Uzbekistan within the framework of the "State Comprehensive program for the development of science, technology and new technologies UzR" on the problem: "Research and development of structures of earthquake-resistant artificial structures in the conditions of the Uzbekistan Republic" and "Development of scientific foundations of reliable building and other structures".

Key words: reinforced concrete, overpass, bridge structures, technology, strength, load, vibrations.

УДК 37.013.42:159.955.4

EKOLOGIYALÍQ PEDAGOGIKA TIYKARÍNDÁ EKOLOGIYALÍQ SANANÍ RAWAJLANDÍRÍWDÍN ÁHMIYETLI ÓZGESHELIKLERI

Utebaeva A.D.

Ajiniyaz atundağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institute

Málim bolğanınday, ekologiyalıq pedagogika úsh ilimiy pán: adam ekologiyası, ekologiyalıq psixologiya hám pedagogika tutasqan jerde payda bolgan. "Ekologiyalıq pedagogika - ekologiyalıq tárbiyalanganlıǵı, ekologiyalıq

dúnyaqarası, ekologiyalıq sana-sezimi, ekologiyalıq pikirlewi hám ekologiyalıq mádeniyatı menen táriyiplenetuǵın ekologiyalıq (ziyansız) shaxstı qalıplestiriw nızamlıqların úyrenetuǵın pedagogika pániniń tarmaǵı” [1, 77-b.]. Bul pedagogika kóbinese ádep-ikramlılıq pedagogikası dep te ataladı, sebebi onıń tiykarın shaxstıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyası quraydı. Adam ózin Jer planetasında túr sipatında saqlap qalıw, haywanat hám ósimlik dúnyası ushın ruwxıy juwapkershilikti óz moynına alǵan. Ol jer júzinde ózine tán “ruwxıy-ádep-ikramlılıq birlespeler”di jaratıwǵa uqıplı hám soǵan shaqırılǵan. Ekologiyalıq pedagogika jańa ekologiyalıq ádep-ikramlılıqtı júzege keltiredi. Bul zorlıq islemew, insan salamatlıǵın saqlaw hám bekkemlew, salamat turmıs tárizin qalıplestiriw pedagogikası bolıp tabıladı. Ekologiyalıq pedagogika XX ásirdeń ekinshi yarımında ekologiyalıq krizisler hám apachılıqlarǵa, planetamız resurslarınń sheklengenligine, insan hám tábiyattıń jatlasıwına juwap retinde júzege kelgen.

Ekologiyalıq pedagogikanıń obyektı ekologiyalıq aǵartıwshılıq procesi bolıp esaplanadı. Ekologiyalıq pedagogikanıń predmeti - bul insan hám ózgeriwshen tábiyiy ortalıq ortasındaǵı optimal óz ara tásir sipatında koevolıyuciyalıq (birgelikte) rawajlanıw nızamına tiykarlangan ekologiyalıq bilim, kónlikpe, kompetenciya hám qatnasıqlarǵa iye bolǵan ekologiyalıq shaxstı qalıplestiriwdiń dálilleri, mexanizmleri hám nızamlıqları esaplanadı. Basqasha aytqanda, ekologiyalıq pedagogikanıń predmeti - ekologiyalıq aǵartıwshılıq (ekologiyalıq bilimlendiriw, ekologiyalıq tárbiya) hám de ekologiyalıq mádeniyattı qalıplestiriwdiń teoriyalıq hám ámeliy wazıypaların sheshetuǵın ilimiy izertlewler kompleksi.

Ekologiyalıq pedagogikanıń wazıypaları tómendegilerden ibarat:

1) ekologiyalıq aǵartıwshılıq hám ekologiyalıq mádeniyattıń keleshektegi jaǵdayın boljaw imkaniyatın beretuǵın nızamlar hám nızamlılıqlardı anıqlaw;

2) úziksiz ekologiyalıq bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıw ushın obyektiv izertlew metodların islep shigiw, oqıw-metodikalıq bazanı jaratıw;

3) ekologiyalıq aǵartıwshılıqtı hám ekologiyalıq shaxstı rawajlandırıwdiń metodologiyalıq kózqarasların hám principlerin islep shıǵıw, sonday-aq, ekologiyalıq aǵartıwshılıqtıń bir pütün birlestiriwshi hám sistema jaratıwshi sipatında tutqan ornın belgilew;

4) bilimlendiriw shólkemleri ortalıǵın ekologiyalastırıw nızamlıqların anıqlaw.

Ekologiyalıq aǵartıwshılıqtıń wazıypaları tómendegilerden ibarat:

1. Ekologiyalıq bilimler sistemasın qalıplestiriw. Anıq tábiyiy obyektler kompleksi sipatında megaolem, makrolem hám mikrolem haqqındaǵı túsinipler sisteması. Jámiyettiń materiallıq hám ruwxıy quwat deregi sipatında tábiyattıń kóp qırılı qádiriyatların túsiniw.

2. Tábiyatqa, qorshagan ortalıqqa unamlı, abaylı hám juwapkershilikli ekologiyalıq qatnastı qalıplestiriw. Tábiyat, qorshagan ortalıq penen baylanısta bolıw zárúrlıkların qalıplestiriw.

3. Ekologiyalıq (qorshagan ortalıqtı qorǵaw) iskerlik kónlikpelerin qalıplestiriw. Qorshagan tábiyiy hám sociallıq ortalıq penen óz ara múnásibet strategiyaları hám texnologiyaların ólestiriw.

4. Tábiyattaǵı tábiyiy obyektler hám iskerlikti tallawda alternativ hám boljawshılıq pikirlewdi, ekologiyalıq sana, ekologiyalıq mentalitet hám ekologiyalıq mádeniyattı rawajlandırıw.

Ekologiyalıq pedagogika kózqarasınan ekologiyalıq aǵartıwshılıqtıń, yaǵnıy ekologiyalıq tálim hám ekologiyalıq tárbiyanıń maqseti ekologiyalıq shaxstı, keń mániste, ekologiyalıq mádeniyatlı shaxs hám jámiyetti qalıplestiriwden ibarat. Bul ǵápte eki termin: “ekologiya” hám “ekologiyalıq” sózleri qatnaspaqta. Bul terminler arasında ayırmashılıq bar. Dereklerde keltirilgen dáliller analizi boyınsha, “ekologiyalıq” terminin (inglisshe ecological - ekologiyalıq) mánisi jaǵınan qorshagan ortalıqqa (ekotizimge) tásir etiwshi procesler hám hádiyselerdi, onıń tábiyiy sipatı hám adamlar turmısında tutqan ornı hám áhmiyetin úyrenetuǵın ekologiya pánini menen baylanıslı. Standartlar, oqıw materialları, sabaqlar, ilajlar, oynılar hám sol sıyaqlılar ekologiyalıq bolıwı múmkin. “Ekologiya” terminin bolsa (inglisshe harmless - ziyansız) tábiyatqa yaki qorshagan ortalıqqa zıyanlı tásir kórsetpeytuǵın hám ekologiyalıq standartlarǵa saykes keletuǵın dep túsiniledi.

Transport (mashına, avtomobil, samolyot), óndiris, energetika, ásbap-úskene, janılǵı hám sol sıyaqlılar ekologiyalıq bolıwı múmkin. Sogán tiykarlanıp, ekologiyalıq shaxs - ekologiyalıq sananıń antropocentrik emes, bálki ekocentrik túrine tiyisli bolǵan shaxs.

Antropocentrik ekologiyalıq sana tómendegi ózgesheliklerge iye ekenligi menen sipatlanadı:

1. Adam - eń joǵarı qádiriyat; tábiyattaǵı qalǵan barlıq nárse adam ushın paydalı bolsa, qádir-qımbatqa iye boladı. Tábiyat adamzattıń mülki dep tán alınadı hám oǵan insannıń huqıqı bar, dep esaplanadı.

2. Álemniń ierarxıyalıq kartinası: piramidanıń tóbesinde adam turadı, azmaz tómende - adam tárepinen hám adam ushın dóretilgen zatlar hám onnan da tómende - tábiyattıń hár qıylı obektleri jaylasqan bolıp, olardıń ornı adamǵa paydalılıǵı menen belgilenedi.

3. Tábiyat penen óz ara qatnasıqta bolıwdan maqset ol yaki bul paydaǵa tiykarlangan óndiris, ilimiy hám basqa mútájiliklerdi qanaatlandırıw, belgili bir paydalı ónimdi alıw esaplanadı.

4. Tábiyat penen óz-ara qatnasıqlardıń tábiyatı “pragmatikalıq imperative” (payda gózlengen talap) penen belgilenedi: adam hám adamzat ushın paydalı bolǵan barlıq nársege ruxsat etilgen.

5. Tábiyat tek ǵana insan manipulyaciyası (hár qıylı taktikalar járdeminde háreketlerdi ámelge asırıw hám onnan payda alıw) obektı sipatında ǵana túsiniledi.

6. Ádep-ikramlılıq normaları hám qaǵıydaları tek insan áleminde ámel etedi hám tábiyat álemi menen óz ara qatnasıqlarǵa qollanılmaydı.

7. Tábiyat rawajlanıwı insan rawajlanıwına boysınıwı (xızmet etiwı) kerek bolgan process sıpatında kóz aldımızǵa keltiriledi [2].

Joqarıda atap ótilgenlerden parıqlı túrde, ekotsentrik ekologiyalıq sana tómendegi ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı:

1. İnsan hám tábiyattıń ünles rawajlanıwı eń joqarı qádiriyat esaplanadı. Tábiyatta insannıń qatnasıwısız yamasa tásirsisiz payda bolǵan yamasa júz bergen tábiyiy barlıq paydalı yamasa paydasız hám hátteki adamlar ushın zıyanlı bolıwına qaramastan, “tap sonday” bolıw huqıqına iye bolǵan tábiyiy qádirli dep tán alınadı. Adam tábiyattıń iyesi emes, bálki tábiyiy birlespe agzalarınan biri.

2. Álemnıń ierarxıyalıq kartinasını biykarlaw (tárk etiw). Insannıń aqıl-oyǵa iye bolıwı qanday da bir arnawlı artıqmashlıqlarǵa iyelik etiw sıpatında tán alınbaydı, kerisinshe, onıń aqıl-oyǵa (pikir júrgiziw qábiletine) iye bolıwı oǵan qorshaǵan tábiyattqa salıstırǵanda qosımsha wazıypalardı júkleydi. Adamlar (adamlar) dúnyası tábiyat dúnyasına qarama-qarsı emes, olar ekewi de bir pütün sistemanıń bir pütün elementleri esaplanadı.

3. Tábiyat penen óz ara qatnasıqta bolıwdıń bas maqseti hám insan mıtájliklerin, hám tábiyiy birlespelerdiń mıtájliklerin eń joqarı dárejede qanaatlardıw. “Tábiyatqa tásir” túsiniǵı “óz ara tásir” túsiniǵı menen almasdırıladı.

4. Tábiyat penen óz ara qatnasıqlardıń ózgesheligi ózine tán “ekologiyalıq imperativ” (ekologiyalıq talap) penen belgilenedi: tábiyatta bar bolgan ekologiyalıq teńsalmaqlılıqtı buzbaytuǵın nárselerge ruqsat etiledi.

5. Tábiyat hám barlıq tábiyiy nárseler adam menen óz-ara qatnasıqlardıń tolıq huqıqlı subekti sıpatında qabıl etiledi.

6. Ádep-ikramlılıq normaları hám qaǵıydaları tek adamlar arasındadı emes, al tábiyat álemi menen óz ara qatnasıqlarǵa da birdey qollanıladı.

7. Tábiyat hám insan rawajlanıwı koevolýuciya (birgeliktegi evolýuciya) procesi, óz ara paydalı birlik sıpatında kóz aldımızǵa keltiriledi [2]. Demek, ekologiyalıq pikirlew hám sana-sezimge iye insan tábiyat nızamların bileđi, tábiyiy resurslarǵa abaylılıq penen múnásibette boladı hám zıyanlı tásirlerden qashıp, basqalarǵa salıstırǵanda óz háreketlerin basqara aladı.

Tallawlar sonı kórsetedi, keyingi on jılıqlarda ekologiyalıq sananı qalıplestiriw, ekologiyalıq tálim-tárbiyanıń psixologiyalıq tiykarları boyınsha bir qatar izertlewler alıp barıldı (A.L. Vernik, S.D. Deryabo, M.M. Zabrotskiy, E.G. Kobernik, V.S. Krisachenko, I.V. Kryaj, A.M. Levochkina, V.A. Skrebc, M.M. Filonenko, V.A. Yasvin hám basqalar). Respublikamızda ekologiyalıq sananı qalıplestiriwdiń psixologiyalıq-pedagogikalıq tárepleri belgili dárejede izertlengen (M.R. Akramov, B. Mahkamov hám basqalar) [3], [4]. Biraq ámelge asırılǵan izertlewlerde oqıwshı hám student jaslarda ekotsentrik ekologiyalıq sana-sezimdi qalıplestiriw wazıypası qoyılmaǵan.

Ekologiyalıq sananı onıń strukturası hám strukturalıq quramlıq bólimlerin anıqlamay turıp qalıplestiriw múmkin emes. Ilimiy ádebiyatlarda ekologiyalıq sananıń quramlıq bólimlerin anıqlawǵa bir neshe qatnaslar bar. Atap aytqanda, shet el avtorları ekologiyalıq sana strukturasında tómendegi quramlıq bólimlerdi ajratıp kórsetken [5, 303-b.]:

1) affektiv (nervalıq, tolqınlanıwshılıq) quram bólegi - subekttiń tábiyiy ortalıq jaǵdayı haqqındaǵı sezim-emocionallıq keshirmesin óz ishine aladı;

2) dispoziciyalıq (belgili bir jaǵdaylardaǵı minez-qulıq is-háreketlerine aldınnan qalıplesken tayarlıq, beyimlik) quramlıq bólim - subekttiń proekologiyalıq (qorshaǵan ortalıqqa zıyandı azaytıwǵa qaratılǵan yamasa oǵan paydalı tásir kórsetetuǵın) is-háreketler sheńberinde óziniń nátiyjeliligi haqqındaǵı jeke túsiniqleriniń jıynaǵın óz ishine aladı;

3) kognitiv (aqılı, biliw menen baylanısh) quramlıq bólim - subekttiń ekologiyalıq bilimleri, dúnyaqarası hám ekoqádiriyatlar sistemasın birlestiredi;

4) aktiv (intensiv) quramlıq bólim - subekttiń ekologiyalıq háreket hám qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw iskerligi sheńberindeǵı anıq háreketlerin óz ishine aladı.

Demek, shaxstıń ekologiyalıq sanasınıń ekotsentrik túri tómendegi úsh tiykarǵı ózgesheligi menen sipatlanadı: 1) insannıń tábiyat álemine psixologiyalıq aralasıwı; 2) tábiyiy obyektlerdi anılawdıń subektiv tábiyatı;

3) tábiyat álemi menen nopragmatik (paydalı nátiyjege tiykarlanbagan) óz ara qatnasıqqa umtılıwı.

Sáykes túrde, tap usınday ózgeshelikler ekologiyalıq shaxsqa da tán. Bizge belgili, aymaqlardıń ekologiyalıq kórinisin anılaw yamasa qorshaǵan ortalıqqa ekologiyalıq kózqaras balalıqtan, mektep dáwirinen qalıplesip, pútkil ómirge ámel etedi. İnsan ózinde álle qashan qalıplesken ekologiyalıq kózqaraslarǵa kemnen-kem gúman etedi, tábiyiy túrde, oǵan isenedi. Tilekke qarsı, kópshilik adamlar óziniń ekologiyalıq pikirin, bilip-bilmey, ózine qarsı paydalanadı. Eger adam óziniń ekologiyalıq pikirlerin diqqat penen analizlese, olardıń kópshiligi naduris yaki sheklengen ekologiyalıq pikirlerinen kelip shiqqanlıǵın túsinedi. Sonıń ushın, adam tábiyat penen óz ara qatnasqa kirisiwge qıynalsa, óziniń ekologiyalıq kózqarasların qayta kórip shıǵıwı talap etiledi. Atap aytqanda, kimde-kim óziniń turmıslıq iskerliginde topıraq (jer), suw, hawa, ósimlik yamasa haywanat dúnyası menen baylanısh mashqalalarǵa dus kelse, demek, óziniń olar haqqında qanday pikirde ekenligin qayta oylap kóriwi kerek. Máselen, qaraqalpaqstanlı fermer suw tamtarıslıǵı sharayatında óz xojalıǵında suw resursınan ámellep-ámellep paydalanıp, shártname rejesin zorǵa orınlap, shańaraǵı hám ózin qarjı menen támiyinley aladı, biraq bunnan artıǵına shaması kelmeydi, deyik. Bunday jaǵdayda onıń sanasına “meniń atızımda hesh qashan jetkilikli suw bolmaydı”, “suw bolmasa, hesh qashan jetkilikli pul da bolmaydı” sıyaqlı eki unamsız pikir tereń ornalasıp alıp, oǵan turaqlı tásir etedi hám aqır-ayaǵında ol ózine-ózi usı pikirlerine sáykes bolǵan turmıslıq iskerlikti jaratıp aladı hám kónlikedi.

Tájiriýbeden belgili, kópshilik unamsız pikirler ózine uqsas kózqaraslar hám qıyallardı ertip júredi. Eger bul fermerdiń pikirleri jaqsılap tallansa, onda atızǵa suw alıp keliw hám pul tabıwǵa tosqınlıq etetuǵın bir qatar buzǵınshı pikirler qalıpleskeni belgili boladı: “meniń atızım kanaldıń eń aqırında jaylasqan, suw kelse - suwǵaraman, bolmasa – joq”, “suw biymálel keletuǵın atızlardıń hámmesi basqa fermerler tárepinen ielep alınǵan”, “baxıtlı fermerler ózimshil

(egoist), men bunday bolıwdı qálemeymen”. Endi bul pikirler mánisine itibar berin: fermerdi kanshelli sheklewshi hám kemsitiwshi karaslar! Bunda fermerdin áwmetsizligi yamasa atızına suw keliwi haqqında pikirleri tań qalarlıq emes, bálkim bay yamasa áwmetli fermer bolsam, men de ózimshil bolaman, basqalarga kesent etemen, degen pikir menen óz sanasına ózi tásir kórsetiwi múmkin. Basqa bir misal: bası kesellikten shıqpaytuǵın adamda “hámme jerim awıradı”, “ortalıq ta, ishim de viruslarga, mikroblarga tolı”, “keselligim densawlıgımnan kúshli” sıyaqlı pikirler qalıplesip, barmulla óz sanasına ózi tásir etedi.

Sol sebepli hár bir adam óziniń ishki sanasınıń maqsetinen mudamı xabardar bolıwi, ogan gamxorlıq etip turiwi kerek. Joqarıda atap ótilgen pikirlerden mina juwmaq shıǵarıw múmkin: yeger adamnıń ekologiyalıq sanasında qanday da bir naduris, tınıshsız, unamsız, shegaralangán ideya ornıp qalsa, ekologiyalıq sana onı haqqıyqat dep qabıl yetedi hám soǵan beyimlesip isley beredi, yaǵnıy adam óziniń turmıs iskerliginde tap usı ekologiyalıq kózqarası ámelge asırıw ilajların izleydi. Misalı, eger fermer suw jetispeushiligine, áwmetsizlik hám kambaǵallıq sózsiz ekenligine isense, onıń ishki sanası bar kúshi hám hár qıylı usıllar járdeminde bul isenimdi júzege shıǵarıwǵa hárezket etedi. Basqasha aytqanda, insan tiykarsız ekologiyalıq pikirlerdi sanasına sińdirip, qolaysız jaǵdayǵa túsip qaladı, bul jaǵday ogan kerı isenim payda etkenge shekem tásir ete beredi.

Ishki ekologiyalıq sana qanday da bir pikirdi qabıl etti me, onıń durıs yamasa naduris ekenligine qaramastan, sol isenimdi aqlaytuǵın pikirlerdi islep shıǵara beredi. Eger bir adam tábiyat yamasa onıń quramlıq bólekleriniń biri (máseleń, topıraq, suw, ósimlik yamasa haywan túrleri) menen óz ara múnásibet ornatiw ańsat is emes dep oylasa, onıń sanasına ornalasqan bul isenim miyin mınaday pikirler menen toltırıp baslaydı: “men hesh qashan tábiyat penen óz ara múnásibetke kire almayman”, “ósimlik yamasa haywan menen múnásibet ornatiw múmkin emes” hám t.b. Hatteki adam ogan júdá unaytuǵın qandayda bir ósimlik yamasa haywanǵa dus kelse de, onıń miyi: “bul ósimlik / haywan men oylaǵanday jaqsı bolmasa kerek”, “barlıq mashaqatıma arızımaydı, bári bir onıń menen kelise almayman” sıyaqlı tiykarsız pikirlerdi úymelep taslaydı. Basqasha aytqanda, unamsız pikirge qatań isengen ekologiyalıq sana bul pikirdi dálillewshi, bekkemlewshi turmıslıq misallardı oylap, topap, barlıq unamlı pikirlerdi biykarlay beredi. Demek, miy óz iyesinin ekologiyalıq kózqarasların tastıyıqlap, ogan beyimlesip, qorshagan ortalıqtaǵı haqqıyqat ekologiyalıq jaǵdaydı durıs yaqı naduris sawlelendiriw qábiletine iye. Bunday jaǵdaylarda adamnıń miyi bwl pikirlerdi biykarlay almaytuǵın dálillerdi tabadı hám onıń pútkil iskerligi usı pikirdi dálillewge qaratıladı. Ekinshi tárepten, eger adam tábiyat penen óz ara múnásibetke kirisw múmkinligine yamasa densawlıǵı tikleniwine isense, sol zamatta onıń miyi bul pikirlerdi dálilleytuǵın turmıslıq dálillerdi taba aladı.

Demek, adam qanday da bir ekologiyalıq mashqalaǵa dus kelse, bunday jaǵdayda mashqala da, onıń sheshimi de insannıń ózinde boladı. Bul gáp biraz ersi tuyılıwı múmkin, al ishki qarama-qarsılıq sırttan emes, adamnıń ózinen, onıń nege iseniwinen baslanadı. Eger adam ózinde qalıplesken qatań ekologiyalıq pikirdi, isenimdi ózgerge alsa, bul shaxs ushın pútkilley jańa ekologiyalıq kózqaraslar esigi ashıladı. Sebebi, adam tábiyat penen jaqınlasıw qıyın is dep oylasa, bul onıń tábiyat penen doslasıwdı qálemey atırǵanıń, ogan tayar emesliginiń tastıyǵı.

Hár qanday adamda tábiyat penen jaqınlasıw qıyın emesligine qatań isenim payda bolǵannan soń, onıń tábiyat penen óz-ara baylanısı, múnásibeti álbette tiklenedi; bálkim múnásibetler úylesimlilik dárejesinde qalıplespe de, biraq eń áhmietlisi - adam mashqalaǵa óz múnásibetin ózgerge aladı. Sonda ol mashqala joqlıǵın, onı ózi keltirip shıǵarǵanlıǵın birden ańlaydı. Aqırında, insan ózi jasap atırǵan ortalıqta júzege kelip atırǵan qolaysız ekologiyalıq jaǵday ushın ózi juwapker ekenligin ańlap, ogan analitikalıq qatnasta boladı, óziniń ekologiyalıq kózqarasın ózgeritiw shárt ekenligin tán aladı. Demek, adam tábiyat penen maqul múnásibet ornatiw qıyın másele emesligine isense, bul tán alıwdı tastıyıqlawshi kóplegen turmıslıq dálillerdi tabadı hám olardan hár qanday ekologiyalıq jaǵdayda óz maqsetin ámelge asırıw ushın ónimli paydalanıwǵa hárezket etedi. Bunday hárezketler adam miyinde unamlı mánistegi ekologiyalıq isenimdi payda etedi. Insan óziniń ishki ekologiyalıq sanasına qanday da bir ekologiyalıq pikir yaqı ideyanı bekkem ornatiw, onı turaqlastırıwǵa uqıplı ekenligin tez-tez esletip turiwi kerek. Miy bunı úziksiz qabıllap turadı, tek ǵana bul pikir yaqı ideyanı tereń seziniw bir neshe márte qaytalaw talap etiledi.

Adamnıń miyi ózi payda etken ádetler boyınsha isleydi. Eger adam óz miyine sheklengen yamasa qolaysız ekologiyalıq kózqaraslar tamır jayıwına jol bergen bolsa, qatań islengen hárezketler sebepli olardı saplastırıwı múmkin. Bunıń ushın sanadan eski ekologiyalıq pikirler pútkilley qısıp shıǵarılǵanǵa shekem jańa unamlı ekologiyalıq pikirler tez-tez tákirarlanıp turılıwı shárt. Usı tárizde adam óz miyinde ózine tán ekologiyalıq “tazalaw” jumsların ótkerip, ózinde unamsız ekologiyalıq pikirler bar-joqlıǵın turaqlı analizlep, anıqlap barıwı kerek. Barlıq buzǵınshı hám unamsız ekologiyalıq pikirlerdi, olar sanada tereń tamır jayıw ketken bolsa da, shıǵarıp taslap, jańalarına almastırıw talap etiledi.

Jańa ekologiyalıq sananıń payda bolıwı - bul eski, unamsız ekologiyalıq pikirlerdi miyden shıǵarıp taslawǵa kúsh tabıw degeni. Millionlaǵan adamlar qolaysız ekologiyalıq jaǵdaylarda óziniń házirgi turmıs-xızmetinen qanaatlanıp jasaydı, hátte onı biraz ózgeritiwge hárezket etpeydi. Sol sebepli, hár bir adam ózinde qalıplesken, biraq sheklengen ekologiyalıq pikirlerge qarsı jańa unamlı kózqaraslardı kóndalang qoyıp, olardı tez-tez tákirarlap, óziniń ekologiyalıq sanasına qatań sińdirip barıwı kerek. Bul baǵdarda birden kóp nársege, tabısqa erisip bolmaydı, biraq insan waqtıń ótiw menen ózinde júdá kúshli ekologiyalıq isenim payda bolǵanlıǵın, tábiyat máplerine xızmet etip atırǵanlıǵın ańlaydı. Hár qıylı ekologiyalıq ideyalar jas áwladqa ata-anası, tárbiyası hám oqıtıwshı, waqtınsha baspasóz hám televidenie, internet arqalı geyde durıs, geyde basqasha talqılanıp, úziksiz qayta-qayta úyretiledi hám ekologiyalıq sanada ornalasadı. Nátiyjede adam ózine kerek bolǵan yaqı bolmagan júdá kóp ekologiyalıq magliwmatlar, kórsetpelerge iye boladı hám olardıń mazmunı qanday bolsa, ekologiyalıq xızmet te sonday ámelge asadı.

Juwmaqlap aytqanda, ekologiyalıq pedagogika úzliksiz bilimlendiriw sistemasında ekologiyalıq shaxstı qalıplestiriwge xızmet etetuǵın ekologiyalıq bilimlendiriw (tálim-tárbiya) proceslerin ilimiy-metodikalıq tiykarda nátiyjeli shólkemlestiriw imkaniyatın jaratadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Моисеева Л.В. Экологическая педагогика – теоретическая основа уральской научной школы экологического образования // Педагогическое образование в России. – 2015. – № 12. – С. 76-82.
2. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. Ростов н/Д: Феникс, 1996. - 480 с.
3. Акрамов М.Р. (2023). Экологик онг шаклланиши психологик феномен сифатида: Образование и инновационные исследования / Международный научно-методический журнал, (1), 319-323.
4. Махкамов Б. Мехнат таълими жараёнида интерфаол усуллар воситасида ўқувчиларда экологик онгни шакллантириш. Пед. фан. номз... дисс. – Т., 2009. -174 с.
5. Никитин Н.А. Модель формирования экологического сознания студентов вуза в рамках внеурочной деятельности: структура, особенности внедрения в педагогический процесс // Самарский научный вестник. 2022. Т. 11, № 2.

Annotaciya. Ekologiyalıq pedagogika kózqarasınan ekologiyalıq aǵartıwshılıqtıń maqseti ekologiyalıq shaxstı, keń mániste, ekologiyalıq mádeniyatlı shaxs hám jámiyetti qalıplestiriwden ibarat. Ekologiyalıq shaxs - ekologiyalıq sananıń antropocentrik emes, bálki ekocentrik túrine iye bolǵan shaxs. Maqalada ekologiyalıq sana-sezimniń qalıplesiwiniń ayırım ózine tán ózgeshelikleri ashıp berilgen.

Tayanish sózler: tábiyat, ekologiya, qorshagan ortalıq, insan, shaxs, ekologiyalıq pedagogika, ekologiyalıq pikirlew.

Важные особенности развития экологического сознания на основе экологической педагогики

Аннотация. С позиции экологической педагогики целью экологического образования является формирование экологичной личности, в широком смысле, экологически культурного человека и общества. Экологичный человек - это человек, обладающий эоцентрическим, а не антропоцентрическим типом экологического сознания. В статье раскрываются некоторые особенности формирования экологического сознания.

Ключевые слова: природа, экология, окружающая среда, человек, личность, экологическая педагогика, экологическое мышление.

Important features of the development of environmental consciousness based on environmental pedagogy

Annotation. From the point of view of ecological pedagogy, the goal of ecological education is to form an eco-friendly personality, in a broad sense, an ecologically cultured person and society. An eco-friendly person is a person who has an ecocentric, rather than an anthropocentric, type of ecological consciousness. The article reveals some features of the formation of ecological consciousness.

Key words: nature, ecology, environment, human, personality, ecological pedagogy, ecological thinking.

DENE TÁRBIYASÍ HÁM SPORT SABAQLARÍNDÁ ZAMANAGÓY PEDAGOGIKALÍQ TEXNOLOGIYALARDAN PAYDALANIW.

Yedenbayev J.M., Qurbanbayev A.D., Masharipov R.R.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kisiw: Ǵárezsiz Ózbekstan Respublikasında qalıplesip atırǵan milliy ǵárezsizlik ideyası Respublika Konstituciyasında tán alınǵan insaniylyq, demokratiyalıq, huqıqıy mámleket hám jámiyetti qurıw, sonday-aq, sociallıq-ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıwdıń joqarı basqışlarına kóteriwdi, dúnya jámiyetshiligi qatarınan múnásip orın iyelewge qaratılǵan iygilikli maqsetlerdi ámelge asırıwǵa xızmet etedi.

Bul maqsetlerdiń unamı nátiyjege iye bolıwı, bárinen burın, jas áwladqa ilimiy bilimler tiykarların puqta úyretiw, olarda keń dúnyaqaras hám pikirlew kólemin qalıplestiriw, fizikalıq, ruwxıy hám ádep-ikramlılıq pazıyletlerdi qalıplestiriw baǵdarındaǵı tálim-tárbiya jumısların nátiyjeli shólkemlestiriwge baylanıslı. Sebebi, eldiń aydın keleshegin jaratıw, onıń atın dúnyaǵa keńnen jayıw, ullı ata-babalar tárepinen jaratılǵan milliy-mádeniy miyrastı jámiyetke kórsetiw, olardı bayıtıw, ǵárezsiz Ózbekstan Respublikasınıń rawajlanǵan mámleketler qatarınan orın alıwın támiyinlew jas áwladtı hár tárepleme kámil insan hám de maman qanıyge etip tárbiyalawǵa baylanıslı. Oqıtıwshılar oqıtıw usılların birlestirgen halda, shınıǵıwlar ótkeriwge tayarlanıwı, hár qıylı oqıw qurallarınan nátiyjeli paydalanıwı hám oqıw jobası hám baǵdarlamalarınń metodologiyasın ashıp beriwı kerek. Biraq, sonı umıtpaw kerek, oqıtıw hám úyretiw processlerin basqarıw, bar oqıw qurallarınan nátiyjeli paydalanıw hám oqıw sabaqlarında oqıwshılardıń imkanı barınsha paydalı bolıwın támiyinlew hám sol sıyaqlı basqa kóplegen wazıypalar oqıtıwshınıń moynına tolıq júklenedi. Pánlerdi oqıtıwda jańa pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw; oqıtıwshı oqıtıw hám úyretiw, sonday-aq, bar imkaniyat hám sharayatlardan ónimli paydalanıw ushın juwapker shaxs esaplanadı. Bul wazıypanı orınlaw ushın muǵallım oqıw procesi hám de oqıtılatuǵın pánlerdiń ilimiy hám texnikalıq táreplerin tolıq biliwı kerek. Bunnan maqset oqıtıw usılı sonday jolǵa qoyılsın, bunda oqıwshılar oqıtılıp atırǵan pándi tolıq ózlestire alsın.

Oqıtıw usıllarınıń oqıwshılar talabına sáykes keliwın anıqlawda oqıtıwshı óz baǵdarlamasınıń tómendegi altı tiykarǵı quram bólegin esapqa alıwı zárúr: 1. Rejelestiriw; 2. Imkaniyat hám sharayatlar; 3. Usıllar; 4. Xızmetler; 5. Keri baylanıs; 6. Baqlaw.

Oqıtıw usılın anıqlaw jollarınan biri joqarıda keltirilgen altı faktordıń hár birine tiyisli bolǵan sorawlar dizimin dúziw bolıp tabıladı. Sonı atap ótiw kerek, hár bir quramlıq bólim talaplarınıń tolıq orınlanıwın támiyinlew hám oǵan ámel etiw tańlanǵan oqıtıw metodınıń nátiyjeliligini arttıradı.

Rejelestiriw; Oqıtıw metodı tómendegilerdi óz ishine aladı, yaǵnıy: kónlikpeler hám gózlengen tiykarǵı maqsetler analizi; topar quramı; zárúr bolǵan kónlikpeler; úyreniliwı kerek bolǵan pánler; úyreniwge xoshametlewshi faktorlar;

úyreniw túrleri hám imkaniyatları; oqıw materialı hám onıń zamanǵa sáykesligi; mashqalalardı anıqlaw hám sheshimlerde tabıwda tájiriýbelerdi ulıwmalastırw zárúrligi; oqıw materialın usınıw usıllarına bolǵan zárúrlík.

Oqıw ushın tómendegi sharayatlardıń bolıwı zárúr: oqıw bólmeleri; oqıw quralları; audio-video materialları; túrli model hám úskeneler; ámeliy shınıǵıwlar ushın úlgi qurallar; temaga tiýisli tapsırma hám wazıypalar; toparlı yamasa jeke tártipte oqıtıw usılları; bahalaw materialları. Usıllar; Muǵallım tómendegi oqıtıw usıllarınan xabardar bolıwı kerek: jumıstı orınlaw boyınsha kórsetpeler berip, oqıtıw; arnawlı kompyuter programmaları járdeminde oqıtıw; bayanat qılıp, oqıtıw; kórsetiw hám tájiriýbe ótkeriw; joybar tiýkarında islew; algoritm hám túrli analiz usıllarınan paydalanıw; jaǵdaydı úyreniw; rol oynaw, talqılaw hám xoshametlew shınıǵıwları; kompyuter járdeminde oqıtıw.

Oqıtıwdıń tómendegi qaysı usılın qollanıw arqalı eń jaqsı nátiýjege erisiw múmkin?

- bayanat; - óz betinshe jumıs ótkeriw; - tınlawshılardıń talabına tiýkarlangan oqıtıw; - jeke tártipte oqıtıw; - miynet tájiriýbesin arttırıw imkaniyatın jaratıw; - oqıtıwshınıń tek bilimlerde tarqatıwshı bolıp qalmastan, al bul bilimlerde tınlawshı ózlestire alatıwın etip jetkerip be riwshi bola alıwı; - bahalaw sistemasın shólkemlestiriw; - oqıtıwshılar menen tınlawshılar arasındaǵı kerı baylanıstı tez ornatiw.

Joqarıda anıqlanǵan kriteriyalar tiýkarında sáykes keletuǵın oqıtıw hám úyretiw baǵdarlamasın islep shıǵıw ushın oqıtıwshı tómendegilerge uqıplı bolıwı kerek: - haqıyqatında bar oqıtıw kónlikpelerine iye bolıw; - oqıwshılardıń bilim dárejesin bahalaw ushın ornatiwǵan normalardı anıqlaw ólshemin túsindirip beriw; - oqıwshılardıǵa oqıtıw usıllarınıń sáykesligin anıqlaw. Dene tárbiyası hám sport sabaqlarında oqıtıw usılların birlestirgen halda, zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıw nátiýjeliligin arttırıw usılı hám quralları. Házirgi kúnde barlıq pedagoglar sıyaqlı dene tárbiyası muǵallımlerine de sabaqlardı zamanagóy pedagogikalıq talaplar tiýkarında shólkemlestiriw, sabaqqa innovaciyalıq qatnastı, oqıwshılardı óz betinshe pikirlewge úyretiwdi sabaq dawamında qalıplestiriw sıyaqlı aldınǵı pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw talap etiledi.

Interaktiv metod - bilim beriw procesinde oqıwshılar hám oqıtıwshı arasındaǵı belsendilikti arttırıw arqalı oqıwshılardı dene tárbiyası hám sport shınıǵıwlarında, bilimlerde ózlestiriwdi jedellestiriw, jeke pazıyletlerin rawajlandırıwǵa xızmet etedi.

DODALAW. Interaktiv (interaktiv) - inglisshe sóz bolıp, "interakt" "inter"-bul, óz ara, "akt"-bul —háreket etiw - mánisin anlatadı. Ulıwmalastırılǵanda bolsa —interaktiv óz-ara háreket etiw mánisin anlatadı. dástúriy emes hám interaktiv sabaq arasındaǵı ayırmashılıqlar. 1. Oqıw rejesindegi temalardı oqıtıwda, qaysı temalar boyınsha interaktiv sabaqlar shólkemlestiriw maqsetke muwapıq ekenligin esapqa alıw zárúr. Bunda bir tema boyınsha sabaqtıń maqsetine tolıq erisiwdi támiyinleytuǵın interaktiv yamasa dástúriy sabaq túrlerinen paydalanıw názerde tutıladı. 2. Interaktiv sabaqtıń nátiýjeli bolıwı ushın oqıwshılar jańa sabaqtan aldın, onıń teması boyınsha tiýkarǵı túsiniqlerdi hám dáslepki maǵlıwmatlardı biliwin támiyinlew zárúr. 3. Interaktiv shınıǵıwda oqıwshılardıń óz betinshe islewı ushın dástúriy shınıǵıwǵa salıstırǵanda kóp waqıt sarıplanıwın esapqa alıw zárúr.

Interaktiv bilim beriw usılı - hárbir oqıtıwshı tárepinen bar qurallar hám óz imkaniyatları dárejesinde ámelge asırıladı. Dene tárbiyası muǵallımı oqıwshılardıń belgili bir sharayatlardı dárejesin bilse ǵana, olardıń biliw hám úyreniw belsendiligini arttırıwǵa erise aladı. Bunıń ushın oqıwshılardıń interaktiv oqıw shınıǵıwına tayarlanıwı, ótilgen temanı ózlestirip alıwı hám de oqıw shınıǵıwına tayarlanıp keliwı, sabaq barısında oqılǵan yamasa tınlanǵan tekst boyınsha talqılawlar ótkere biliwleri, dóretiwshilik, ámeliy xarakterdegi tapsırmalardı ańsat orınlawları zárúr. Bilimlendiriw procesi tek ǵana muǵallım tárepinen basqarılátuǵın process emes, ol oqıwshılar iskerligi menen de tıǵız baylanıslı.

Oqıwshınıń ózin-ózi basqarıwı nátiýjesinde oqıw procesi jedellesedi. Dene tárbiyası hám sport sabaqlarında oqıwshınıń óz is-háreketlerin ózi qadaǵalawı, jol qoyǵan qátelerin ózi anıqlawı hám saplastırıwı, óz betinshe juwmaqlar shıǵarıwı, reprodúktivlik, biraz izleniwshenlik hám dóretiwshilik tapsırmalardı orınlawda qatnasıwı, oqıwshınıń belsendiligini arttıradı hám onı ámelge asırıwǵa nátiýjeli tásir kórsetedi.

Dene tárbiyası hám sporttıń teoriyalıq, ámeliy sabaqlarında, interaktiv metodlardan paydalanıwdıń abzallıǵı: 1. Oqıwshılardıń temalardı tereń ózlestiriwı; 2. Oqıtıwshı tárepinen oqıwshılardı baqlawdıń qolaylılıǵı. 3. Oqıwshılardıń qısqa waqıt ishinde kóbirek maǵlıwmat alıwı. 4. Oqıwshılardıń kónlikpe hám tájiriýbelerin maksimal rawajlandırıw,

Juwmaqlap aytqanda, interaktiv bilim beriw bir waqıttıń ózinde bir neshe mäseleni sheshiw imkaniyatın beredi.

Bulardan tiýkarǵısı-oqıwshılardıń qarım-qatnas júrgiziw boyınsha kónlikpe hám uqıbı rawajlanadı, oqıwshılar arasında emociionalıq baylanıslar ornatiwına járdem beredi, olardı jámaát quramında islewge, óz doslarınıń pikirini tınlawǵa úyretiw arqalı tárbiyalıq wazıypalardıń orınlanıwın támiyinleydi.

ÁDEBIYATLAR

1. Piraxunova F.N., Nazirov A.X. Oqıtıwdıń jańa pedagogikalıq texnologiyaları. Metodikalıq qollanba. -T.: "IQTISOD-MOLIYA." 2008, 3-48-betler.
2. Ózbekstan Respublikasında Kadrlar tayarlaw Milliy bagdarlaması. "Ózbekiston," Tashkent, 1997-jıl.
3. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2000-jıl 16-oktyabrdegi "Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw mámleketlik standartların tastıyıqlaw haqqında"ǵı qararı.
4. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2006-jılı mámleketimizdi sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıw juwmaqları hám 2007-jılı ekonomikalıq reformalardı tereńlestiriwdiń eń áhmiyetli tiýkarǵı bagdarlarına baǵıshlangan májilisi materiallarınan "Ózbekiston ovozi" gazetasi, 2007-jıl 12-fevral.
5. Бордовская Н.В. Диалектика педагогического Исследования. -М.; 2001.
6. Селевко Г. Современные образовательные технологии: Учеб. пособ. -М. 1998 год.
7. Кузнецова. Н. Формирование систем понятий в современном обучении. -Л. 1985 год.
8. Левина М. Технологии профессионального педагогического образования. - М., 2001 г.
9. Материалы Республиканской научно-практической конференции «Проблемы формирования и совершенствования содержания содержания среднего специального, профессионального образования» Ташкент. 2001 г.

Jismoniy tarbiya va sport darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish.

Annotatsiya: Ushbu maqolada jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, o'quvchilarda keng dunyoqarash va mustaqil fikrlashni shakllantirish, ularning jismoniy tayyorgarligi hamda ma'naviy-axloqiy sifatlarini rivojlantirishga oid bir qator ilmiy-amaliy tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion texnologiyalar, o'qitish usullari, baholash mezonlari, amaliy mashg'ulotlar

Using modern pedagogical technologies in physical education and sports lessons

Abstract: This article highlights the significance of integrating modern pedagogical technologies into physical education and sports sessions. It also presents several methodological recommendations aimed at broadening learners' worldview, enhancing their critical thinking, and developing their physical preparedness as well as their spiritual and moral qualities.

Keywords: innovative technologies, teaching methods, evaluation criteria, practical training

Использование современных педагогических технологий на занятиях по физической культуре и спорту

Аннотация: В данной статье раскрывается значение применения современных педагогических технологий в процессе физического воспитания и спортивных занятий. Кроме того, представлены рекомендации, направленные на расширение кругозора учащихся, развитие самостоятельного мышления, а также формирование их физических, духовных и нравственных качеств.

Ключевые слова: инновационные технологии, методы обучения, критерии оценки, практические занятия

INKLYUZIV BILIMLENDIRIWDE ADAPTIV DENE TÁRBIYANÍŇ ÁHMIYETI.

Najimov I.I., Najimov P.I., Yedenbayev J. M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Mayıplıǵı bolǵan shaxslardıń huqıqları menen máplerin qorǵaw mámleketlik siyasatıń tiyqarǵı baǵdarlarınan biri bolıp, ámeldegi nızam hám nızamnan kelip shıǵatúǵın hújjetlerde olardı sociallıq qollap-quwatlaw, olarǵa tálim-tárbiya beriw, kásip-ónerge úyretiw, salamat balalar qatarınan orın alıp óz qábileti, imkaniyatların kórsete alıwına, ruwxıy jetilisiwine tiykar jaratatuǵın ilajlar ayırıqsha atap ótilgen.

2020-jıl 23-sentyabrde qabıl etilgen Ózbekstan Respublikasınıń "Bilimlendiriw haqqında"ǵı Nızamında bilim alıw formalarınan biri sıpatında inklyuziv bilimlendiriw de atap ótilgen. Inklyuziv bilimlendiriw ayırıqsha bilimlendiriw mıtájlikleri hám individual imkaniyatlardıń hár túrliligin esapqa alǵan halda barlıq bilim alıwshılar ushın bilimlendiriw shólkemlerinde bilim alıwǵa bolǵan teń imkaniyatlardı támiyinlewge qaratılǵan bolıp, fizikalıq, aqılıy, sensor (sezim) yamasa ruwxıy kemshilikleri bolǵan balalar (shaxslar) ushın bilimlendiriw shólkemlerinde inklyuziv bilimlendiriw shólkemlestiriw bolıp tabıladı[1]. Inklyuziv bilimlendiriwdiń maqseti - ayırıqsha bilim alıw mıtájlikleri bar oqıwshılar ushın mektepte arnawlı qurallar hám metodlardı qollanıw arqalı arnawlı pedagoglardı tartqan halda tosqıqlarsız beyimlestirilgen bilimlendiriw ortalıǵın jaratıw, olardıń jámiyetke nátiyjeli beyimlesiwi hám de tolıq integraciyasına xızmet etetuǵın sapalı ulıwma orta bilim beriwdi támiyinlewden ibarat [3]. Inklyuziv bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıwdıń maqseti - bilim alıw ushın teń imkaniyattı támiyinlew hám barlıq balalardıń individual ózgesheliklerinen, aldınǵı bilimlendiriw jetiskenliklerinen, tili, mádeniyatı, ata-analardıń sociallıq hám ekonomikalıq jaǵdaynan ǵárezsiz bilimde tabısqa erisiwi ushın zárúr sharayatlardı jaratıw bolıp esaplanadı[2].

Arnawlı bilim beriwde adaptiv dene tárbiyasınıń aktuallıǵı áhmiyetli másele sıpatında qaralıp, búgingi kúnde adaptiv dene tárbiyası tek ǵana arnawlı bilim beriw emes, al inklyuziv bilim beriw ámeliyatınıń áhmiyetli bólegi sıpatında tán alınbaqta. Ámeldegi normativlik-huqıqiy hújjetler adaptiv fizikalıq tárbiyanı arnawlı hám inklyuziv bilimlendiriwge integraciyalawdı talap etedi hám bilimlendiriw mákemelerinde ayırıqsha bilimlendiriw mıtájlikleri bolǵan oqıwshılardı beriletuǵın adaptiv fizikalıq tárbiya kóplegen kónlikpelerdi qollap-quwatlawı hám jaqsılawı kerek ekenligin atap ótedi. Adaptiv dene tárbiyası arnawlı hám inklyuziv bilimlendiriwdiń áhmiyetli quram bólegi bolǵanlıǵı sebepli, dene tárbiyası muǵallimleri usı balalardı bilimlendiriw procesine tolıq tartıwdı támiyinlew ushın bilimlendiriw mákemelerinde ayırıqsha bilimlendiriw mıtájlikleri bolǵan oqıwshılar menen islesiwı kútiledi, bul bolsa jámiyette mashqalasız beyimlesiwi hám sociallasıwǵa alıp keledi. Bul process rejelestiriw, bahalaw, individual bilimlendiriw baǵdarlamaların tayarlaw, oqıtıw, resurslardı muwapıqlastırıw hám másláhát beriwdi óz ishine aladı.

Bilimlendiriw mákemelerinde ayırıqsha bilimlendiriw mıtájlikleri bolǵan oqıwshılar ushın adaptiv dene tárbiyası baǵdarlamaları olardıń talapları hám individual ózgesheliklerin, máselen, diagnoz, diagnozdıń awırılıǵı hám házirgi islew dárejesin esapqa alǵan halda islep shıǵılıwı kerek. Adaptiv fizikalıq tárbiya baǵdarlamalarınń áhmiyeti kóplegen ilimiy ádebiyatlarda tallanǵan, bir qatar avtorlar birinshi basqıshta bilimlendiriw mákemelerinde ayırıqsha bilimlendiriw mıtájlikleri bolǵan oqıwshılardı beyimlestirilgen fizikalıq tárbiya baǵdarlamaların, ekinshi basqıshta - rehabilitaciyalıq fizikalıq tárbiya baǵdarlamaların; aqırǵı basqıshta - konstruktivlik dene tárbiyası baǵdarlamaların talap etiwın atap ótedi (Evseev, Mirjamalov, Svetlichnaya, Sobirova, Davlatova, Boyko, Mamarajabova, Subanova). Ayırıqsha bilim alıw mıtájlikleri bolǵan oqıwshılar ushın fizikalıq jumıs psixomotor, sezimi hám kognitiv rawajlanıwdı jaqsılaw kózqarasınan wákillikli bolıwı kerek. Rawajlanıwdıń bul baǵdarlarına erisilse, uzaq múddetli maqsetlerge de erisiledi. Biraq, fizikalıq topar iskerligi ayırıqsha bilim alıw mıtájlikleri bar oqıwshılar arasında almasıw, sóylesiw hám sociallıq minez-qulıqtı úyreniwge járdem beredi.

Izertlew Nókis qalasındaǵı inklyuziv bilimlendiriw shólkemlestirilgen mekteplerdiń fizikalıq tárbiya sabaqlarında shólkemlestirildi. Izertlew ushın respublikalıq hám túrli xalıqaralıq ilimiy maǵlıwmatlar bazalarında izlew ótkerildi, olarda bilimlendiriw mákemelerinde ayırıqsha bilimlendiriw mıtájlikleri bolǵan oqıwshılardıń dene tárbiyasına baylanıslı basılımlar kirgizilgen hám úyrenilgen. Adaptiv dene tárbiya hám sporttıń ayırıqsha bilimlendiriw mıtájlikleri

bolğan oqıwshılardıń turmısındaǵı áhmiyetin esapqa alǵan halda, bul izertlew inklyuziv bilimlendiriwde dene tárbiya hám sporttıń abzallıqları hám nátiyjelerin kompleksli tiykarda ilimiy hám sistemalı tańlawdan ibarat.

Inklyuziv mektep muǵallımı hám inklyuziv baqsha tárbiyashısı qanday pazıyetlerge iye bolıwı kerek? Inklyuziv bilimlendiriwde oqıtıwshınıń kásiplik sheberligi bas faktor esaplanadı. Bárinen burın, oqıtıwshı inklyuziv pikirlewge iye bolıwı hám bilimlendiriw sapası juwapkershiligin óz moyńına alıwı shárt. Inklyuziv tálim beriw muǵallimler jumısınń sapasınıń tiykarǵı ólshemleri - muǵallım oqıwshılardıń hár qıylı kategoriyasına qaramastan barlıq balalardıń huqıqın qorǵawı hám húrmet etiwı kerek. Jáne bir sapa - birge islesiwdi jolǵa qoyıw. Sebebi muǵallimler ushın birge islesiw hám óz-ara pikir alısw áhmiyetli. Oqıtıwshı óz jumısın sistemalı bahalap barıwı, turaqlı tájiriyesin arttırıp barıwı, ayırıqsha bilimlendiriw mıtájligi bar balalardıń tártipli hám mákemeler aralıq toparlar menen nátiyjeli islewı ushın jetekshilik hám basqarıw kónlikpelerin qollanıw, mashqalalardı birgelikte sheshiw, keń kólemli mektep birge islesiwın jolǵa qoyıw sıyaqlı sıpatlarǵa iye bolıwı kerek. Bizge belgili, inklyuziv bilimlendiriwde ayırıqsha bilimlendiriwge mıtájligi bar balalar barlıq balalar menen birge belgili maqsette túrli qábiletlerge muwapıq toparlastırıladı. Arnawlı bilimlendiriw aqılıy, fizikalıq sırtqı kóriniske muwapıq ámelge asırılsa, inklyuziv bilimlendiriw balanıń qábilyeti hám imkaniyatlarına qarap belgilenedi. Arnawlı bilimlendiriw oqıtıwshı arnawlı hám alternativ baǵdarlamaları arqalı oqıtılса, inklyuziv bilimlendiriw balaǵa baǵdarlangan hám beyimlestirilgen, kórsetpeli, hámmege mólsherlengen oqıw baǵdarlaması tiykarında oqıtıladı. Inklyuziv tálimniń ózine tánligi áhmiyetli tárepi sonda, balalar hám muǵallım bir-birinen úyrenedi hám mashqalalardı birgelikte sheshedi. Izertlew nátiyjesinde usı nárse belgili boldı, mámleketimizdiń barlıq aymaqlarında inklyuziv bilimlendiriw shólkemlestirilip atırǵan mekteplerdiń sanı artıp barmaqta. Demek, buǵan zárúrlık bar ekenligin tómendegi kestede de kóriw múmkin.

Inklyuziv klasslar shólkemlestirilgen hám shólkemlestiriliwı rejelestirilgen mektepler sanı boyınsha maǵlıwmat

Инклюзив класслар шәлкемләстүргән һәм шәлкемләстүргән режеләстүргән мектепләр сәһи бөйүһиһә мәғһиһә				
Q/s	Aymaqlar	Jämi inklyuziv klasslı mektepler	Sonnan	
			2024/2025 oqıw jılında	2025/2026 oqıw jılında
Jami:		1901	947	954
1.	Qaraqalpaqstan	138	88	50
2.	Andijan	100	80	20
3.	Buxara	99	39	60
4.	Jizzax	114	60	54
5.	Qashqadarya	183	72	111
6.	Nawayı	74	29	45
7.	Namangan	162	89	73
8.	Samarqand	156	52	104
9.	Surxandarya	160	53	107
10.	Sirdarya	83	58	25
11.	Toshkent	205	130	75
12.	Fergana	201	80	121
13.	Xarezm	110	44	66
14.	Toshkent qalası	116	73	43

Inklyuziv bilimlendiriwde kadrlar potencialın arttırıw maqsetinde, inklyuziv bilimlendiriw shólkemlestirilgen ulıwma bilim beriw mekteplerinde jumıs alıp barıp atırǵan 2250 basshı hám xızmetkerler (mektep direktorları, baslawshı klass muǵallimleri hám psixologları) Diagnostika orayı tárepinen 72 saatlıq qısqa múddetli oqıw kursında oqıtılǵan. Biraq bul mekteplerde jumıs alıp barıp atırǵan dene tárbiyası pání muǵallimleriniń mamanlıǵın arttırıw jolǵa qoyılmaǵan.

Adaptiv dene tárbiya hám sport shınıǵıwları, birinshi gezekte, bilimlendiriw sharayatında ayırıqsha bilimlendiriw mıtájlikleri bolǵan oqıwshılardıń tolıq huqıqlı shaxs bolıp qalıplesiwi, turmıshıq motivaciyası hám sociallıq beyimlesiwine járdem beriwge qaratılǵan. Ol sport ádetlerin rawajlandırıw hám ayırıqsha bilimge mıtáj adamlar sport penen shuǵıllanatuǵın jámiyetti jaratıwǵa qaratılǵan. Basqasha aytqanda, sport hesh qanday mayıplıqtı tán almaydı.

Izertlew sonı kórsetedi, mayıplıǵı bar sportchılar xalıqaralıq kólemde ótip atırǵan sport jarıslarında kóplegen áhmiyetli jetiskenliklerdi kórsetpekte, ásirese, fizikalıq, kóriw, esitiw, aqılıy qábileti tómén bolǵanlar kóplegen sport túrleri boyınsha sezilerli jetiskenliklerge erispekte (xalıqaralıq sport jarıslarında erisilgen nátiyjeler tómendegi kestede).

Mayıplıǵı bolǵan sportshılardıń 2024-jılı xalıqaralıq sport jarıslarında erisken nátiyjeleri.

Q/s	Xalıqaralıq oynılar	Qolǵa kiritilgen medallar			Jámi medallar
		Altın	Gumis	Bronza	
1.	Paralimpia, Para Osiyo o'yinlari	77	42	105	224
2.	Surdlimpiya, Surdo Osiyo o'yinlari	25	38	51	114
3.	Xalqaro maxsus Olimpiada o'yinlari	58	63	73	194
4.	IBSA o'yinlari (kózi azziler sport jarısları)	29	32	31	92

Usı kózqarastan, ayırıqsha bilimlendiriwge mıtájlikleri bolǵan oqıwshılar ushın adaptiv dene tárbiyası, oynı hám sport shınıǵıwları áhmiyetli mamanlıqtı talap etedi. Sogán muwapıq, bir qatar mámleketlerde usı talaplarǵa juwap bere alatuǵın professional toparlardı tayarlaw ushın bilimlendiriw mákemeleri shólkemlestirilgen.

Sonday-aq, ayırıqsha bilimlendiriw mıtájlikleri bolǵan oqıwshılardıń bilimlendiriw mákemelerinde dene tárbiyası hám belsendilikke bolǵan talapları shańaraq, beyimlestirilgen dene tárbiyası muǵallımı, dene tárbiyası terapevtı hám arnawlı bilimlendiriw qániygeleri menen birgelikte ámelge asırılıwı zárúrligi atap ótilgen. Sport túsiniǵın qamtıp alıwı

hár qıylı jınıs, jas, sport toparları, kesellikler, mayıplıqtıń túri hám awırılıǵı, sociallıq-ekonomikalıq sharayatlardı óz ishine aladı. Jámiyette sporttıń kólemi bilimlendiriw mákemelerinde ayrıqsha bilimlendiriw mútájlikleri bolǵan oqıwshılar ushın dene tárbiyası hám sporttı talap etedi. Turmıs sapasın jaqsılaw, ayrıqsha bilimlendiriw mútájlikleri bolǵan oqıwshılardıń bilimlendiriw mákemelerine integraciyalasıwı hám reabilitaciyalanıwına erisiw hár bir mayıplıq toparı ushın arnawlı sport sharayatları hám imkaniyatların jaratıwdı talap etedi [6]. Sonday-aq, fizikalıq shınıǵıwlar hám sport ayrıqsha bilimlendiriw mútájlikleri bolǵan oqıwshılardıǵa impulsiv is-háreketlerdi basqarıwǵa járdem beredi. Sport sociallıq iskerlik sıpatında sociallıq ortalıqta qatnasıwǵa alıp kelgenligi sebepli, ol sociallasıwda áhmiyetli rol oynaydı. Izertlewler sonı kórsetti, bilimlendiriw mákemeleriniń kampusında ótkeriletuǵın dene tárbiyası hám sport shınıǵıwları inklyuziv bilimlendiriw sharayatında oqıtıwshılardıń óz-ózinen nátiyjeliligin arttırdı.

Fizikalıq imkaniyatı sheklengen balalar bilim alıw ushın tiykarǵı maqset olar jasap atırǵan jámáátte birge islesiwdegi qolaylıq hám erkinliktiń tásiiri bolıp tabıladı[7]. Ádebiyatlardı tallaw boyınsha, bilimlendiriw mákemelerinde ayrıqsha bilimlendiriw mútájlikleri bolǵan oqıwshılar ushın beyimlestirilgen dene tárbiyası hám sport kursın tamamlǵan oqıtıwshılar bilimlendiriw mákemelerinde ayrıqsha mútájlighi bolǵan shaxslardıń nátiyjeleri hám jetiskenliklerine kóbirek isenim payda etetuǵınlıǵı atap ótıledi. Bunnan tisqari, oqıtıwshılar ushın erte balalıqtan joqarı bilimlendiriwge shekem bolǵan ortalıqtı támiyinlew, onda oqıtıwshılar bilimlendiriw mákemelerinde ayrıqsha bilimlendiriw mútájlikleri bolǵan oqıwshılar haqqındaǵı bilimlerin keńeytetuǵın, qabıl etetuǵın hám olar menen pikirlesetuǵın ortalıqtı támiyinlew oǵada áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Aytıp ótiw orınlı, dene tárbiyası hám sport shınıǵıwları ayrıqsha bilimlendiriw mútájlikleri bolǵan oqıwshılar turmısında áhmiyetli orın iyeleydi hám bul shınıǵıwlar maman qanıygeler tárepinen oqıtılıwı zárúr. Soǵan muwapıq joqarıdaǵı jumıslardı ámelde jáne de nátiyjeli shólkemlestiriw boyınsha usınıslar islep shıǵıldı, atap aytqanda: ayrıqsha bilimlendiriw mútájlikleri bolǵan oqıwshılardıń fizikalıq hám háreketshenligi; rawajlanıwın waqtı-waqtı menen baqlap barıw zárúr; hár bir arnawlı bilimlendiriw hám reabilitaciya yamasa inklyuziv bilimlendiriw mákemesinde ayrıqsha bilimlendiriw mútájlikleri bolǵan oqıwshılardı tárbiyalawda wákillikli dene tárbiya muǵallimi bolıwı kerek; ayrıqsha bilimlendiriw mútájlikleri bolǵan oqıwshılardıń fizikalıq tárbiyası ushın ashıq hám jabıq ortalıqlar shólkemlestiriliwi kerek. Hár bir arnawlı bilimlendiriw hám reabilitaciya yamasa inklyuziv bilimlendiriw mákemesi háreketler, muwapıqlastırıw hám basqa fizikalıq tárbiya ámeliyatların rawajlandırıw ushın zárúr materiallar menen támiyinlewi kerek; bahalaw hám baqlawlar boyınsha, ayrıqsha bilimlendiriw mútájlikleri bolǵan oqıwshılar ushın; dene tárbiyası dawamlılıǵın arttırıw, rawajlanıw dárejesin de baqlaw múmkin; arnawlı bilimlendiriw qanıygeleri hám dene tárbiyası muǵallimleriniń dene tárbiyasınıń áhmiyeti, ayrıqsha bilimlendiriw mútájlikleri bolǵan oqıwshılar ushın dene tárbiyası tarawındaǵı bar tendenciya hám arnawlı bilimlendiriw ámeliyatı qollanıwı hám dene tárbiyası menen integraciyalaw boyınsha bilim, kónlikpe hám tájiriybelerin arttırıw múmkin; joqarı bilimlendiriw mákemeleri arnawlı bilimlendiriw muǵallimlerin tayarlaw baǵdarlamaları sheńberinde beyimlestirilgen dene tárbiyası menen baylanıslı kóbirek kurslardı usınıw etiwı kerek. Joqarıdaǵılardı ulıwmalastırıw ushın sonı atap ótiw kerek, pedagogika hám bilimlendiriw sistemasına inklyuziya hár bir shaxstıń teńligi hám qádiriyatların járiyalaytuǵın hám óz potencialın maksimal dárejede júzege shıǵarıwǵa imkan beretuǵın principial jaqtan jańa bilimlendiriw paradigması sıpatında túsiniledi.

Inklyuziv bilimlendiriw sisteması dástúriy bilimlendiriw sisteması (mayıplıǵı bolǵan balalardıń integraciyalanıwına imkan beriwshi) hám tek ayrıqsha mútájlighi bar balalardı qaratılǵan hám eki sistemanıń eń jaqsısını ózinde jámlegen arnawlı pedagogikalıq sistemanıń ózine tán gibridi bolıp esaplanadı. Dene tárbiyası oqıwshılardıń funkcionallıq jaǵdayın jaqsılaw, olardıń beyimlesiw qáiletin arttırıw hám psixo-emocional jaǵdayın normallastırıw ushın úlken imkaniyatlardı iye. Tilekke qarsı, bilimlendiriw mákemelerinde qollanılatuǵın dástúriy dene tárbiyası quralları mektep oqıwshılardıń inklyuziv bilimlendiriw sharayatlarına tabıslı beyimlestiriw mashqalaların tolıq sheshe almaydı. Solay etip, zamanagóy jámiyette inklyuziya máseleleri áhmiyetliliginde qalmaqta, degen juwmaqqa keliwimiz múmkin, biraq adaptiv dene tárbiyası sisteması menen baylanıslı bolsa da, mashqalalar eleǵe shekem jaqsı túsiniwmegen. Bul mayıplıǵı bolǵan balalardı beyimlestirilgen dene tárbiyası menen tanıstırıw boyınsha tájiriye bazasın jaratıw boyınsha oqıtıwshılar hám ilimpazlardıń ilimiy islenbelerin talap etedi, bul bolsa sociallıq beyimlesiw mashqalaların sheshedi.

Turmıs sapasın jaqsılaw, álbette, inklyuziv bilimlendiriwde úlken áhmiyetke iye. Kúndelikli iskerlikte qatnasıw, sociallasıw hám individual baǵdarlamalar ayrıqsha bilim alıw mútájlikleri bolǵan oqıwshılardıń turmısında úlken rol oynaydı. Dene tárbiyası hám sport ayrıqsha bilimlendiriw mútájlikleri bolǵan oqıwshılar turmısınan áhmiyetli bólegi bolıp, bilimlendiriw siyasatı hám ámeliyatın jetilistiriw ushın usı tarawda kóbirek izertlewler talap etiledi.

ÁDEBIYATLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni. // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y., 03/20/637/1313-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktyabrdaǵı “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora- tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4860-son qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabrdaǵı “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida” 638-son qarori.
4. Евсеева О. Э. Адаптивное физическое воспитание в образовательных организациях (специальные медицинские группы) : учебное пособие. Санкт- Петербург: НГУ им П. Ф. Лесгафта. 2015.
5. Adaptiv va sog‘lomlashtirish jismoniy tarbiyasi: o‘quv-uslubiy qo‘llanma / L.B.Sobirova, L.T.Davlatova. – Chirchiq: O‘zDJTSU, 2020.
6. Адаптивное физическое воспитание детей школьного возраста: учеб.-метод. пособие / сост. Н.А.Бойко, В.Н.Бойко. – Сургут:

7. Importance of adaptive physical education in inclusive education; INTER EDUCATION & GLOBAL STUDY Scientific theoretical and methodical journal: O. Шодиев 2025:

Inklyuziv ta'limda adaptiv jismoniy tarbiyaning ahamiyati

Rezyume: maqolada inklyuziv ta'limda adaptiv jismoniy tarbiyaning ahamiyati muhokama qilinadi. Adaptiv jismoniy tarbiya salomatlikni saqlash va mustahkamlashning eng muhim vositalaridan biridir. Inklyuziv ta'lim joriy qilingan ta'lim muassasalarida adaptiv jismoniy tarbiyaning rivojlanish darajasi, o'qitish usullari va texnik vositalari, o'qituvchilarning tayyorgarlik darajasi va ularning kasbiy kompetentsiyalari o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatilgan. Adaptiv jismoniy tarbiya sohasida o'qituvchilar faoliyati samaradorligini oshirish yo'nalishlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: nogironligi bo'lgan shaxs, kasbiy kompetentsiya, ta'lim muassasalari, reabilitatsiya.

Важность адаптивного физического воспитания в инклюзивном образовании

Резюме: в статье обсуждается значение адаптивной физической культуры в инклюзивном образовании. Адаптивная физическая культура является одним из важнейших средств сохранения и укрепления здоровья. В образовательных учреждениях, где внедрено инклюзивное обучение, рассматриваются уровень развития адаптивной физической культуры, методы обучения и технические средства, уровень подготовки преподавателей и их профессиональные компетенции. Предлагаются направления повышения эффективности деятельности педагогов в сфере адаптивной физической культуры.

Ключевые слова: лица с инвалидностью, профессиональная компетентность, образовательные учреждения, реабилитация.

Importance of adaptive physical education in inclusive education

Summary: the article discusses the importance of adaptive physical education in inclusive education. Adaptive physical education is one of the most important means of maintaining and strengthening health. The relationship between the level of development of adaptive physical education in educational institutions where inclusive education is introduced, teaching methods and technical means, the level of training of teachers and their professional competencies is shown. Directions for improving the effectiveness of teachers' activities in the field of adaptive physical education are proposed.

Key words: person with disabilities, professional competence, educational institutions, rehabilitation.

INKLYUZIV TA'LIM MUHITINI SHAKLLANTIRISHDA O'QITUVCHINING ROLI

Asamatdinova U. M.

Ajiniyoz nomidagi NDPI syajyor o'qituvchisi

Kirish. Hozirgi ta'lim tizimi chuqur o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Bu o'zgarishlar ijtimoiy xilma-xillik, madaniy farqlar va o'quvchilarning o'ziga xos ta'lim ehtiyojlarini inobatga olish zaruriyati tufayli yuz bermoqda. Shu nuqtai nazardan, inklyuziv ta'lim jahon ta'lim jarayonining asosiy yo'nalishiga aylanib bormoqda. U teng imkoniyatlar jamiyatini qurishga qaratilgan bo'lib, bunda har bir bola o'zining individual xususiyatlaridan qat'i nazar, bilim olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Inklyuziya g'oyalarini amalga oshirishda asosiy rol o'qituvchiga tegishli. U nafaqat bilim uzatuvchi, balki o'zaro munosabatlarni tashkil etuvchi, vositachi va ta'lim jarayonini osonlashtiruvchi sifatida namoyon bo'ladi [1-4]. Fizika o'qitishda inklyuziv modelga o'tish pedagog shaxsiga alohida e'tibor qaratadi. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni muvaffaqiyatli integratsiyalash o'qituvchining kasbiy malakasi, metodik moslashuvchanligi va tabaqalashtirilgan yondashuvlarni qo'llay olish qobiliyatiga bog'liq. Fizika o'qituvchisi shunday ta'lim muhitini yaratuvchiga aylanadiki, unda har bir o'quvchi tabiatning asosiy qonunlarini o'zlashtirishi va o'zini jamoaning muhim a'zosi sifatida his qilishi mumkin bo'ladi [5, 6]. Fizika o'qitishda inklyuziv ta'lim muhitini shakllantirishda o'qituvchining rolini o'rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega. Bu ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida pedagogning kasbiy vazifasini yangicha tushunish imkonini beradi hamda ta'lim sifatini oshirish va barcha o'quvchilarning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuviga yordam beradi. Maqolada fizika o'qituvchisining asosiy vazifalari, samarali ish usullari va uni inklyuziv maktab uchun kasbiy tayyorlash yo'nalishlari ko'rib chiqiladi.

Asosiy qism. Inklyuziv ta'lim muhiti murakkab tizim bo'lib, unda barcha bolalarning, shu jumladan alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilarning muvaffaqiyatli ta'lim olishini ta'minlaydigan tashkiliy, psixologik va pedagogik omillar uyg'unlashadi. Bu tizimda markaziy o'rinni o'qituvchi egallaydi. U metodik va tarbiyaviy, kommunikativ va ijtimoiy-vositachilik kabi ko'plab vazifalarni bajaradi. Uning faoliyati faqat bilim berishdan iborat emas: u ishonch va qo'llab-quvvatlash muhitini yaratadi, o'quv materialini moslashtiradi, hamkasblar va ota-onalar bilan hamkorlik qiladi, o'quvchilarda bag'rikenglik va o'zaro hurmat qadriyatlarini shakllantiradi. Fizika an'anaviy ravishda maktab dasturidagi eng murakkab fanlardan biri hisoblanadi. U o'quvchilardan rivojlangan abstrakt tafakkurni, formulalarni qo'llay olishni, grafiklar va tajriba natijalarini tahlil qila olishni talab etadi. Imkoniyati cheklangan o'quvchilar uchun bu vazifalar ayniqsa qiyin bo'lishi mumkin. Biroq, aynan shu yerda o'qituvchi tabiatning murakkab hodisalarini tushunarli va qulay shakllarga aylantirish orqali yuqori darajadagi kasbiy malakasini namoyish eta oladi. O'qituvchining asosiy vazifalaridan biri fizika mazmunini turli toifadagi o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirish hisoblanadi. Masalan, "Nyuton qonunlari" mavzusini o'rganishda o'qituvchi kuchlarning ta'sirini aniq ko'rsatadigan ko'rgazmali modellar va simulyatsiyalardan foydalanishi mumkin. Eshitish qobiliyati cheklangan o'quvchilar uchun material vizual sxemalar va video tajribalarga subtitrlar bilan birga taqdim etiladi, ko'rish qobiliyati cheklangan o'quvchilar uchun esa taktil modellar - masalan, sirtidagi jismlarning maketlari yoki harakat traektoriyalarining maxsus relyefli tasvirlari qo'llaniladi.

"Elektr" mavzusidagi dars bunga misol bo'la oladi. An'anaviy shaklda o'quvchilar elektr zanjiri bilan tajribalar o'tkazadilar. Inklyuziv muhitda o'qituvchi vazifani virtual laboratoriyadan foydalanish bilan to'ldirishi mumkin, bu yerda harakatlanish imkoniyati cheklangan bola jismoniy harakatlarga murojaat qilmasdan zanjirni mustaqil ravishda modellashtirishi mumkin. Bu har bir o'quvchiga individual cheklovlariga qaramay jarayonga jalb qilinishiga imkon beradi. Inklyuziv sinfda turli darajadagi topshiriqlarni qo'llash samarali usul hisoblanadi. Masalan, "Energiyaning saqlanish qonuni"ni o'rganishda ba'zi o'quvchilar hisoblashga doir klassik masalalarni yechishlari, boshqalari

energiyaning o'zgarish grafiklari bilan ishlashlari, uchinchilari esa kundalik hayotdagi energetik jarayonlarni (maishiy asboblarning ishlashi, transport harakatini) kuzatish orqali loyiha topshiriqlarini bajarishlari mumkin. Bunday differensatsiya har bir o'quvchiga yaqin rivojlanish zonasida o'zini namoyon qilish imkoniyatini yaratadi.

O'qituvchi bu jarayonda koordinatorga aylanadi, u topshiriqlarni "qiyin-oson" tamoyili bo'yicha emas, balki o'quvchining individual kuchli tomonlaridan kelib chiqqan holda tanlaydi. Masalan, matematikada qiynaladigan bola energiya turlari haqidagi plakatni yaratishda qatnashishi mumkin, yuqori tahliliy qobiliyatga ega o'quvchi esa murakkabroq masalani yechadi. Natijada, har bir o'quvchi o'zini muvaffaqiyatli va ahamiyatli his qiladi.

"Qayta tiklanuvchi energiya manbalari" mavzusidagi navbatdagi integrativ loyihaga quyosh batareyalarining ishlash tamoyilini o'rganish misol bo'la oladi. O'qituvchi o'quvchilar faoliyatini shunday tashkil etadiki, bunda har bir o'quvchi o'zini eng maqbul shaklda namoyon eta oladi. Ba'zi maktab o'quvchilari quyosh panelining oddiy modelini yasaydilar, boshqalari uning kundalik hayotda amaliy qo'llanilishi haqida infografika tayyorlaydilar, uchinchilari esa uning ishlash jarayonini modellashtirish uchun kompyuter dasturlaridan foydalanadilar. Inklyuziv ta'lim sharoitida maxsus ehtiyojli bolalarning individual xususiyatlari hisobga olinadi: masalan, ko'rish qobiliyati cheklangan o'quvchi panelning taktil sxemasi bilan ishlaydi, harakatlanish qobiliyati cheklangan o'quvchi esa loyihaning tahliliy qismini bajaradi. Birgalikdagi faoliyat natijasi yagona mahsulotga aylanadi - har bir ishtirokchining hissasi aks ettirilgan modelni taqdimot va namoyish qilish. Inklyuziv ta'limning kelajagi ko'p jihatdan o'qituvchilik kasbining o'zgarishi bilan bog'liq. O'qituvchi nafaqat fan mutaxassisi, balki xilma-xillik bilan ishlay oladigan universal mutaxassisa aylanishi lozim. Raqamli texnologiyalardan foydalanish muhim yo'nalish hisoblanadi: onlayn resurslar, interaktiv doskalar, moslashtirilgan ta'lim uchun ilovalar [7, 8]. Bu vositalar ta'limni individuallashtirish va alohida ehtiyojli bolalar uchun bilim olishni osonlashtirish imkonini beradi.

Masalan, nutqni sintez qiluvchi dasturli planshetlardan foydalanish nutq nuqsoni bo'lgan bolalarga darslarda faol qatnashish va fikrlarini ifodalash imkonini beradi. Inklyuziv ta'lim muhitini shakllantirish murakkab, ko'p qirrali jarayon bo'lib, unda o'qituvchi markaziy o'rinni egallaydi. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni umumiy ta'lim jarayoniga muvaffaqiyatli integratsiyalash aynan uning kasb mahorati, shaxsiy fazilatlar va o'zgarishlarga tayyorligiga bog'liq. O'qituvchi nafaqat bilim manbai, balki o'quv faoliyatining tashkilotchisi, murabbiy, oila, maktab va jamiyat o'rtasidagi vositachi, hurmat va bag'rikenglik qadriyatlarining targ'ibotchisiga aylanadi.

O'qituvchi faoliyatining bolalarda farqlarga ijobiy munosabatni shakllantirish bilan bog'liq qismi alohida ahamiyatga ega. Inklyuziv maktab nafaqat bilim olish maskani, balki bolalar o'zaro muloqot qilishni, bir-biriga yordam berishni, individual xususiyatlarni hurmat qilishni o'rganadigan ijtimoiylashuv makoni hamdir. Shu ma'noda o'qituvchi yosh avlodda insonparvarlik qadriyatlarini shakllantiruvchi madaniy vositachi sifatida namoyon bo'ladi.

Shubhasiz, pedagoglar qiyinchiliklarga duch keladi: inklyuziv sinflarda ishlashga yetarli tayyorgarlikning yo'qligi, resurslarning tanqisligi, ruhiy zo'riqish. Bu muammolar ta'lim siyosati darajasida tizimli yechim talab qiladi: o'qituvchilar malakasini oshirish, qo'llab-quvvatlash metodik markazlarini tashkil etish, moslashtirilgan darsliklar va dasturlarni ishlab chiqish. Ammo hatto cheklovlar sharoitida ham o'qituvchining shaxsiy pozitsiyasi va kasbiy moslashuvchanligi ko'pincha inklyuziyaning muvaffaqiyatli bo'lishida hal qiluvchi omilga aylanadi.

Xulosa. Shunday qilib, inklyuziv ta'lim muhitini shakllantirishda o'qituvchining rolini baholab bo'lmaydi. U nafaqat pedagogik g'oyalar targ'ibotchisi, balki bolalar va kattalarning dunyoqarashini o'zgartirishga, maktabni har bir inson qadrlanadigan joyga aylantirishga qodir ilhomlantiruvchidir. Inklyuziv ta'limni yanada rivojlantirish istiqbollari pedagogning maqomini oshirish, uning vakolatlarini kengaytirish va qo'llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash bilan bevosita bog'liq. Tahlilimiz yakuni sifatida aynan o'qituvchi inklyuziv maktabning bosh me'mori ekanligini ta'kidlash mumkin. Uning xilma-xillikni qabul qilishga tayyorligiga nafaqat o'quvchilarning akademik muvaffaqiyati, balki tenglik, birdamlik va insonparvarlik tamoyillariga asoslangan jamiyatning shakllanishi ham bog'liqdir.

ADABIYOTLAR

1. Муллер О.Ю. "5.6. Ключевая роль педагога в реализации инклюзивного образования." *Инновации в современной системе образования: подходы и решения*. 2016. 381-392.
2. Паринова, Галина Константиновна, and Наталья Владимировна Якса. "Инклюзивное образование: современные подходы, модели, принципы." *Проблемы современного педагогического образования* 45-1 (2014): 212-221.
3. N.N. Azamova. "Inklyuziv ta'lim tamoyillari jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni va roli" *Inter education & global study*, no. 8 (1), 2024, pp. 144-150.
4. Z.S. Sadinova. "Mamlakatimizdagi inklyuziv ta'lim muammolari va ularni hal etish yo'llari" *Inter education & global study*, no. 8 (1), 2024, pp. 417-422.
5. Ковязина, И. В., and Л. В. Пилипец. "Психолого-педагогические аспекты инклюзии в образовании детей с тяжелыми нарушениями речевого развития в основной школе (на примере физики)." *Современные проблемы науки и образования* 6 (2014): 888-888.
6. Горшкова Е. В. Готовность педагогов общеобразовательных школ к обучению детей с особыми образовательными потребностями в условиях инклюзии // *Студенческий электронный журнал*. – 2016. – №. 5. – С. 1-5.
7. Мелихов Ю. В., Тутулева Г. В. Новые цифровые решения в обучении людей с нарушением зрения в современной инклюзивной образовательной среде // *Гуманитарно-педагогические исследования*. – 2022. – Т. 6. – №. 1. – С. 12-18.
8. Ащеулова А. В. Актуальные вопросы цифровой инклюзивной среды образования // *Человек труда и наука*. – 2022.

Annotatsiya. Maqolada umumta'lim maktablarida fizika fanini o'qitishda inklyuziv ta'lim muhitini shakllantirishda o'qituvchining roli tahlil etiladi. Unda pedagogning bilim beruvchi, tashkilotchi va vositachi sifatidagi vazifalari ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilar uchun fizika mazmunini moslashtirish, differensial topshiriqlarni qo'llash, raqamli texnologiyalar va loyihaviy faoliyatdan foydalanish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar. Inklyuziv ta'lim, fizika o'qituvchisi, ta'lim muhiti, differensial o'qitish.

Аннотация. Статья посвящена анализу роли учителя в формировании инклюзивной образовательной среды при преподавании физики в школе. Рассматриваются функции педагога как транслятора знаний, организатора и медиатора образовательного процесса. Особое внимание уделяется адаптации содержания физики для учащихся с особыми образовательными потребностями, использованию дифференцированных заданий, цифровых технологий и проектной деятельности.

Ключевые слова: инклюзивное образование, учитель физики, образовательная среда, дифференциация обучения.

Abstract. The article examines the role of teachers in shaping an inclusive educational environment in the context of teaching physics at school. It highlights the teacher's functions as a knowledge transmitter, organizer, and mediator of the educational process. Special attention is given to the adaptation of physics content for students with special educational needs, the use of differentiated tasks, digital technologies, and project-based learning.

Key words. Inclusive education, physics teacher, educational environment, differentiated learning.

GEOGRAFIYA DARSLARIDA O'QUVCHILARNING MUSTAQIL ISHLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA AKT NING O'RNI

¹Xodjaeva G.A., ²Jiemuratova G.O.

¹ Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

² Qoraqalpog'iston Respublikasi pedagogik mahorat markazi o'qituvchisi

Ma'lumki, zamonaviy jamiyatimiz axborotlashtirish jarayoni bilan chambarchas bog'liq. Chunki hayotimizning o'zi bizni ta'lim jarayonida axborot texnologiyalaridan yuqori darajada foydalanishga majbur qilmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy jamiyat axborotlashtirish jarayonining ustuvor yo'nalishlaridan biri ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etishdir. Bugungi kunda XXI asr o'quvchilari uchun zamonaviy texnologiyalar bilan bir qatorda axborot texnologiyalaridan foydalanib o'qitishni maqsad qilib olishimiz kerak. O'quvchilar standart topshiriqlarni nostandart usulda kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda bajarishga harakat qiladilar. Bu o'quvchining motivatsiyasini oshirishga va mavzuni mustaqil ravishda chuqurroq o'rganishga bo'lgan qiziqishini uyg'otadi. Shu bilan birga kompyuterning amaliy dasturlari bilan ishlash ko'nikmalari shakllanadi. Shuning uchun ham umumiy o'rta ta'lim maktablarining geografiya fani o'quv jarayoniga kompyuter texnologiyalari vositalaridan keng ko'lamda foydalanish maqsadga muvofiq. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil bilim olish, analiz qilish, mantiqiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirish eng muhim pedagogik vazifalardan biri. Ayniqsa, geografiya fanida bu ko'nikmalarni rivojlantirish o'quvchilarning ilmiy tafakkurini, tahliliy qarashlarini mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. Afsuski, hozirgi kunda ko'plab maktablarda o'quvchilar tayyor bilimni eslab qolish darajasidagina cheklanib qolmoqda. Geografiya fanida mustaqil ishlash deganda xarita bilan ishlash, grafik va statistik ma'lumotlarni tahlil qilish, taqqoslash, muammoga oid xulosalar chiqarish tushuniladi. Bu ko'nikmalar o'quvchilarning hayotiy savodxonligini oshiradi va ularni ijtimoiy faol fuqaroga aylantirishda xizmat qiladi. Umumiy o'rta talim maktablarida o'quvchilarning mustaqil bilim olish ko'nikmalarini rivojlantirish nima uchun zarur? Buning asosiy sabablaridan biri bugungi kungacha ko'pchilik darslarda o'quvchilar passiv tinglovchiga aylanmoqdaligi, mustaqil fikrlashga undovchi savollar va topshiriqlar yetarli emasligi va ta'limda raqamli resurslar va interaktiv vositalardan foydalanish darajasining pastligi. Haiyqatdan ham ta'limda raqamli resurslar va interaktiv vositalardan foydalanish nima uchun zarur?

Sababi bugungi kuni ta'lim sohasining barcha bo'g'inlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, umumta'lim maktablarida geografiya fanini o'qitishda AKT vositalari o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish, axborotni izlab topish, uni tahlil qilish va xulosa chiqarish kabi muhim ko'nikmalarni shakllantirishda kuchli omil bo'lib xizmat qilmoqda. Bugungi kungi milliy ta'lim dasturining amalda joriy etilishi asosida geografiya fanini o'qitish jarayonida raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish bo'yicha quyidagi tadbirlar ko'rsatilgan:

Zamonaviy raqamli texnologiyalar va ta'lim texnologiyalarining zich integratsiyalarini ta'minlash, bu bo'yicha pedagog kadrlarning kaspiy mahoratini rivojlantirish uchun qo'shimcha sharoitlar yaratish, geografiya fani bo'yicha elektron darsliklarni mobil aloqa qurollariga yuklab olish va ko'chirib olish maqsadida QR-kod yordamida sinflar kesimida ta'lim metodik komplekslar (innovatsion darsliklar, o'qituvchilar uchun metodik qo'llanma, darsliklarning multimediali ilovalari) haqidagi joylashtirish sistemasini yaratish; o'quvchilarni qo'shimcha qiziqarli yangiliklardan matn, audio, video shaklida xabardor qilib turish, zamonaviy informatsiyon-kommunikatsiyaviy texnologiyalar asosida masofadan ta'lim qurollarini tashkil etish; masofadan foydalanish imkonini beruvchi elektron kitobxona tizimiga geografiya fani bo'yicha ishlab chiqilgan ta'lim-metodik komplekslarini, elektron ta'lim resurslarini joylashtirish va ulardan foydalanish imkoniyatini oshirish, ta'lim jarayonida elektron resurslar hissasini bosqichma-bosqich oshirib borish, elektron adabiyotlar yaratish, ularni mobil aloqa qurilmalariga yuklab olish maqsadida QR-kod bilan elektron resurslar haqidagi xabarlarni joylashtirish tizimini yaratish va undan foydalanishni yo'lga qo'yish¹. Bu ko'rsatilgan tadbirlarni amalga oshirishda bilim beruvchida axborot kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha bilimi yetarli bo'lishi kerak va uzluksiz o'z ustida ishlashni talab etadi. Sababi darsliklarni samarali o'qitishda informatsion texnologiyalarning hissasi juda katta. Shuning uchun ham dastlab pedagog kadrlarning o'zlari bu imkoniyatlarni yuqori darajada o'zlashtirishi va foydalana olishi lozim. Fanlarni o'qitishda qo'llaniladigan axborot kommunikatsiya texnologiyalari texnik va an'anaviy qurollarni yaratish va ishlov berish texnologiyalari, shaxsiy elektron ta'lim resurslarini yaratish, fanlar bo'yicha elektron o'qish kurslarini rejalashtirish, o'quvchilar bilimini baholash tizimlari, Internet texnologiyalari, masofadan o'qitish texnologiyalari va uni tashkillashtirish usullaridan foydalanish, video konferensiya, on-line ochiq kurslar (Coursera, edX, Khan Academy, MIT Open Course Ware)ni tashkillashtirish kabi

bilimlarni talab etadi.[Bu bilimlarni rivojlantirish orqali umumiy oʻrta taʼlim maktablaridagi har bir oʻqituvchi oʻquvchilarga dars davomida ilmiy bilimlarni berish bilan birga ular keng dunyoqarashni paydo etish, oʻylash va mustaqil fikrlash koʻnikmalari orqali bilimga boʻlgan qiziquvchanligini rivojlantirib boradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida oʻquvchilarning oʻquv faoliyatini quyidagi yoʻllar bilan samarali tashkil etish mumkin:

- **Interaktiv taqdimotlar (PowerPoint, Prezi)** - bu interaktiv taqdimotlar orqali mavzularni vizual koʻrinishda oʻquvchilarga tushuntirish orqali eslab qolishni osonlashtiradi.

-**Elektron darsliklar va testlar**- bu oʻquvchilarning bilimlarini **mustahkamlash** maqsadida mustaqil tekshirishga yordam beradi.

- **Geografik onlayn xaritalar (Google Earth, ArcGIS, World Atlas)** –bul orqali oʻqituvchiga tabiiy-geografik omillarni amaliy koʻrsatish imkonini beradi.

- **Padlet, Mentimeter, Kahoot, LearningApps kabi interaktiv xizmatlar** – bu interaktiv xizmatlar darsda oʻquvchilarning ishtirokini faollashtirish va ijodiy fikrlarini ragʻbatlantirish k oʻnikmasini rivojlantiradi.

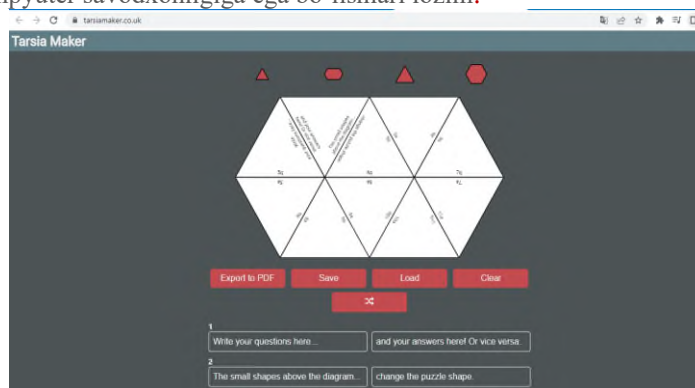
Haqiqatanda bugungi kuni oʻqituvchilar axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, ayniqsa oʻquvchilarning olgan bilimlarini baholashda qoʻllaniladigan platformalardan keng doirada foydalanmoqda. Masalan, shunday platformalardan biri barcha oʻqituvchilarga osan va qulay LearningApps interaktiv xizmatlar platformasi haqida toʻqtab otamiz. Bu interaktiv xizmat platformasi yordamida oʻqituvchi oʻquvchilarning oʻzlashtirgan bilimlarini mustahkamlashda foydalana oladigan interaktiv, multimediyali, elektron trenajyor mashqlar yarata oladi. LearningApps servisinde «Pazllar», «Juftingni top», «Moslashtiring», «Krossvord» va boshqa shu kabi interaktiv topshiriqlar konstruktori hisoblanadi. Bu konstruktorda yaratilgan mashqlar yordamida oʻquvchilar qiziqarli oʻyinlar bilan oʻz bilimlarinisab koʻrishi va mustahkamlashi mumkin. Yana bir afzalliklaridan biri platforma har bir fan oʻqituvchisi uchun qulay. Bu degani barcha fan oʻqituvchilari oʻz fanlaridan har xil shakldagi mashqlar yarata olish imkoniyati bor. Shuningdek yaratgan mashqlarining havolalarini oʻqituvchilar shu vaqtning oʻzida telegram gruppalari orqali yoki kundalik.com platformasi orqali uyga vazifa boʻlimida havolani joylashtirib oʻz oʻquvchilariga taqdim etadi. Shuning bilan birga bu oʻqituvchilarimiz bugungi kunda oʻz pedagogik faoliyatida keng koʻlamda foydalanayotganligini, darslarning yana ham qiziqarli va samarali boʻlayotganligi, oʻquvchilarning darsga boʻlgan qiziquvchiligning ortib borayotganligi bilan koʻrishimiz mumkin. Masalan, mazkur platformalarda geografiya darslarida foydalanish uchun yaratilgan oddiy bir mashqni koʻrsatib otamiz (1-rasm).

Shunday qilib, LearningApps.org platformasi geografiya darslarini oʻqitish jarayonida oʻquvchilar uchun quyidagi imkoniyatlarni beradi: -Dars davomida olgan bilimlarini tizimlashtiradi; -Tez xulosa qilishga oʻrgatadi; -Topshiriqni bir necha marta bajarish orqali yaxshi natijaga erishadi; -Umumiy taʼlimga boʻlgan motivatsiya paydo qiladi; -Qayta munosabat oʻrnatadi, oʻz-oʻzini baholaydi; -Mustaqil bilim olish koʻnikmasi shakllanadi; -Mustaqil ishni shaxsiy kompyuterlar, planshet, uyali telefon yordamida tashkillashtira oladi va darslarda interfaol texnologiyalardan samarali foydalanish masʼuliyat bilan ijodkor shaxsni shakllantirishga olib keladi.

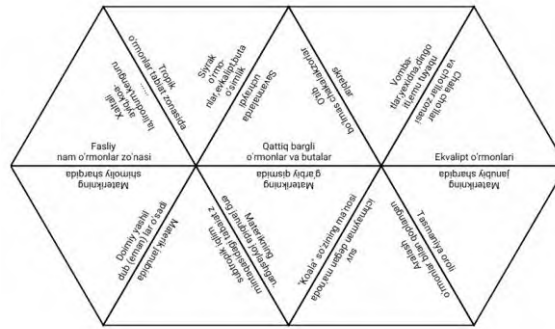
	Moslikni aniqlang.
	Jadvalnitoʻldiriring.
	Mos soʻzlar bilan maʼlumotlarni toʻldiring.

1-rasm. Geografiya darslarida foydalanish uchun yaratilgan mashqlar QR kodi

Bundan tashqari geografiya darslarida “Tarsiya Pazl”dasturidan ham foydalanish imkoniyati mavjud. Tarsiya dasturi asosida tuzilgan pazllardan yangi mavzuni oʻrganishda, oʻtilgan mavzuni takrorlashda, yangi mavzuni mustahkamlashda foydalanish mumkin. Faqat oʻqituvchilarimiz bu pazldan foydalanishda bugungi kuni electron dasturlardan foydalanish, kompyuter savodxonligiga ega boʻlishlari lozim.

“Tarsiya” koʻrinishi

Tarsiyaning hosil bo'lishi

O'qitishda ko'rsatmalilik o'quvchilarning geografik tasavvur doiralarini kengayishiga, mavzuni tushunarli bo'lishiga va puxta o'zlashtirilishiga imkon beradi. Turli o'quv ko'rsatmalari, asboblari geografik bilimlar yaxshi o'zlashtirilishiga va xotirada uzoq saqlanishiga sababchi bo'ladi. Biz bundan geografiya darslarini sifatli tashkil etish uchun amaliy dasturlar va ko'rgazmali qurollar (Google Earth Win, Bandicam, Ispring, Eclipse Crossword Krossvordli topishmoqlar)dan foydalanish orqali ham darslarning samaradorligini oshirish imkoniyatlari bor. Lekin bu imkoniyatlardan foydalanish uchun o'qituvchidan ko'p o'z ustida ishlashni talab etadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak geografiya darslarida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda darslarni tashkil qilish orqali o'quvchilarni bilim olish jarayonida faqatgina ma'lumotga ega bo'luvchi emas, to'liq qatnashuvchiga aylantirish, berilgan ma'lumotlar bilan mustaqil ishlash imkoniyatlarini yaratish va ta'lim jarayonida olingan bilim va ko'nikmalarni matn yoki o'quv topshiriqlari usulida monitoring qilish va baholash imkoniyatlariga ega bo'lamiz.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022-2026 yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida»gi 11.05.2022-yildagi PF-134-son Farmoni, (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 11.05.2022 y., 6/22/134/0407-son)
2. Xodjaeva G., Jemuratova G., География сабақларын оқытыўда өзбетинше тапсырмаларды пайдаланыўдың әҳмийети.// «Ilm hám jámiyet» ilmiy metodik jurnal. №2,2020. 66-68 б.
3. Xodjaeva G.A, Jemuratova G.Ó “Geografiya sabaqlarında interaktiv metodlardan paydalanıw” //Respublika ilmiy-amaliy konferenciya materiallari. Nukus, 11-aprel 2025. 297-b.
4. Xodjaeva G. A. Jemuratova G.O Geografiya darslarida o'quvchilarning kreativ fikrlashini shakllantirish masalalari //Янгилаётган Ўзбекистонда география: фан, таълим ва инновация номили республика илмий амалий конференция материаллари. Т., ТДПУ. – С. 352-354.
5. Xodjaeva G.A, Jemuratova G.Ó “Mektep sabaqlarındaǵı ayırım mashqalalar” xalqaro ilmiy-teoriyalıq konferenciya materiallari toplami. 10-11-oktyabr 2024. Nókis. 359-b.
6. Matsaidova S.X., “PEDAGOGIKA” O'zbekiston olimlarining ilmiy-amaliy tadqiqotlari jurnali 2023-y 3-soni.

Geografiya darslarida o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda AKT ning o'rni

Rezyume: Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim muassasalarida geografiya darslarini samarali tashkil etishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Unda o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llashning samarali yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: texnologiya, QR-kod, Elektron darsliklar, LearningApps, Tarsiya dasturi, interaktiv.

Роль ИКТ в развитии навыков самостоятельной работы учащихся на уроках географии

Резюме: В данной статье анализируется роль и значение информационно-коммуникационных технологий в эффективной организации уроков географии в общеобразовательных учреждениях. В ней рассматриваются эффективные способы применения современных технологий для формирования и развития у учеников навыков самостоятельной работы.

Ключевые слова: технология, QR-код, электронные учебники, LearningApps, программа Tarsiya, интерактив.

The role of ICS in developing pupils' independent work skillsm in Geography lessons

Resume: This article analyzes the role and importance of information and communication technologies in the effective organization of geography lessons in general secondary education institutions. It examines effective ways of using modern technologies to develop and improve pupils' independent working skills.

Keywords: technology, QR code, electronic textbooks, LearningApps, Tarsiya program, interactive.

UO'K 173.4

**SHA'ARAQ T'ARBIYASINDA RUWXIY QADIRIYATLARDIN' UZLIKSIZLIGI: JASLARDIN' ADEP-
IKRAMLILIQ M'ADENIYATIN RAWAJLANDIRIW FAKTORLARI.****Reymov R.M.***Qaraqalpaq mámleketlik universiteti*

Ǵárezsizliktiń dáslepki kúnlerinen baslap-aq mámleketimizde salamat áwladtı tárbialaw máselesine úlken diqqat awdarıldı. Sebebi, Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevtiń “Shańaraq kishi Watan, shańaraq tınısh bolsa, baxıtlı bolsa, Watan tınısh boladı” degen pikirleri menen salamat áwladtı, hár tárepleme jetik hám barksamal insanlar etip tárbialaw, olarǵa keleshegimiz iyleri dep qaraw, Xalıqtıń kelesheğine bolǵan tiykarǵı másele sıpatında Jańa Ózbekstandı qurıw jolındaǵı siyasatınıń ajıralmas buwına aylandı. Prezidentimizdiń baslaması menen 2024-jıldı mámleketimizde “Jaslar hám biznesti qollap-quwatlaw” jılı dep járyanalıp, bundaǵı kózde tutılǵan maqset Jańa Ózbekstandı jaratıwda salamat áwladtı tárbialaw barısında ámelge asırılıp atırǵan keń kólemli islerdi jańa basqıshqa kóteriń jámiyette joqarı ruwxıylıqqa iye bolǵan jas áwladtı tárbialap kamalǵa keltiriwden ibarat edi[2, 315]. Usı jerde salamat áwlad degende eń dáslep salamat násildi, fizikalıq jaqtan rawajlanıw menen birge ruwxıy, pikirlewi, iman isenimi pútin, bilimli, joqarı ruwxıylıqqa iye, márt hám er júrek, Watanpárwar áwladtı kóz aldımızǵa keledi.

Húrmetli Prezidentimizdiń «Jaslar keleshegi menen baylanıslı hár qanday wazıypa birlemshi áhmiyetke iye» degen pikirleri haqıyqattan da óz aktuallıǵına iye esaplanadı. Hár qanday millettin ózine tán ruwxıylıǵın qalıplestiriń hám kóterińde, jaslarđı jetik insanlar etip tárbialawda hesh gúmanıń shañaraqtıń ornı hám tásiрі teńsiz bolıp tabıladı. Sebebi insannıń eń taza hám pák sezimleri, dáslepki turmıslıq túsinikleri birinshi gezekte shañaraqta qalıplesedi. Balanıń xarakterin, tábiyatı hám dúnyaǵa kóz-qarasın belgileytuǵın ruwxıy ólshem hám principler – jaqsılıq hám gumanizm, joqarı pázilet, mexir-miriwbet, ar-namıs hám iybe sıyaqlı múqáddes túsiniklerdiń tiykarın shañaraq dep atalatuǵın ortalıqta qalıplesiwi tábiyiy. Sonıń ushın da, shañaraq ortalıǵında payda bolatuǵın ata-anaǵa degen húrmet, olardıń aldındaǵı ómirlik qarızdarlıq minnetin tereń anlaw hár bir insańǵa tán bolǵan insaniylyq páziletleridiń biri esaplanadı hám bul paziletler shañaraqlıq qatnasıqlarınıń negizin, shañaraqtıń ruwxıy dúnyasın qalıplestirińde xızmet qıladı.

Kóp jıllıq ilimiy baqlaw hám izertlewler sonı kórsetedi, insan óz ómiri dawamında alatuǵın barlıq informaciyanıń 70 procentin 5 jasqa shekemgi dáwirde aladı eken. Balanıń sanası tiykarınan 5-7 jasta qalıplesetuǵınlıǵın esapqa alatuǵın bolsaq, áyne usı dáwirde onıń júreginde shañaraqtaǵı ortalıq tásirinde mánawiyattıń tuǵısh belgileri kórine baslaydı. Adamzat ushın ómir boyı zárúr bolatuǵın tábiyiy kónlikpe hám ózgeshelikler bular mäselen, hár qanday balanıń ózine tán, ózine say uqıbı, átiraptaǵı adamlar menen qatnası, doslarınıń arasında ózin qanday seziniwi, jetekshilik qásiyetlerge iye bolıwı yaqi iye bolmawı, kerek bolsa, kóz-qarası bulardıń hámmeesi eń dáslep onıń tuwma tábiyatı, sonıń menen birge shañaraqta alatuǵın tárbiasına tıǵız baylanıslı ekenligin turmıs tájiriyesi kóp misallarda tastıyıqlap beredi. Áyne usı dáwirde bala hámme jaqsı-jaman nárseni túsinip anlaw baslaydı, onıń pák hám taza sanası, misli baspa qaǵaz sıyaqlı shañaraqtaǵı, dógerek átiraptaǵı bárshe waqiya-hádiyselerdi, olardıń negizindegi tásirlerdi ózine sińdirip aladı. Onıń ata-anasına, ata hám kempir apalarına mehri hám húrmeti, ózin qorshap turǵan ortalıqqa salıstırǵanda múnásibeti kúnnen-künge jetilisip baradı.

Ókinishli si sonda, ayırım ata-analar óz perzentiniń usınday qızıǵıwshılıǵı hám umtılıslarına, onıń sanası, oy-pikirinde hár kúni bir ózgeris júz berip, ózinde jańa-jańa sorawlar payda bolıp atırǵanına áhmiyet bermeydi. Onıń üstine eger ata shañaraqta ózin tutıwdı bilmese, ádep-ikramlılıq babında perzentlerine órnek bolıw ornına qopal múnásibet isleytuǵın bolsa, bul jaǵday balanıń ruwxıy dúnyasınıń qalıplesiwine unamsız tásir kórsetiwi tábiyiy, waqtı saati kelip, onıń xarakterinde insan degen atqa ılayıq emes ádepsiz hám tárbiasız adam sıpatında kórinedi. Yaqi shañaraqta qońsı-qobalardı kóre almaslıq, ósekshilik, ǵárezgýylik ortalıǵı húkimdar bolsa, hesh gúmanıń bulardıń barlıǵı balanıń yadında dúzetip bolmaytuǵın awır iz qaldıradı. Ulıwma shañaraqtaǵı ruwxıy ortalıq hám tárbia sebepli bala mexriyban hám reyimshil yaqi egoist hám tasbawır bolıp er jetiwin túsiniw qıyın emes. Biz óz perzentlerimizdiń baxıt-ıǵbalı, keleshegin kóriwdi qáler ekenbiz, tek shañaraqtaǵı ǵana emes, al qońsı-qoba, máhálledegi adamlardıń is-háreketi hám balanıń qalıplesip kiyatırǵan sap qálbi hám sanasına qanday tásir kórsetiwi haqqında mudamı oylawımız, bul máselede moynımızda qanday úlken juwapkershilik bar ekenligin umıtpawımız zárúr.

Shañaraqlıq tárbia máselesinde qátege jol qoymaw ushın eń dáslep hár bir úydegi ruwxıy ortalıq klimatın jaratıwımız zárúr, bunda óz-ara húrmet, ádep-ikramlılıq, insaniy múnásibetler tiykarında qurıw oǵada orınlı boladı. Bul haqqında aytqanda men, klassikalıq jazıwshımız Abdulla Qadiriydiń «Ótken kúnler» shıǵarmasındaǵı qáhármanlardıń óz-ara qatnası hám sóylesiwleri, olardıń hátte, kishkene perzentlerinde «siz»dep sóylewi misalında ata-babalaramızdıń shañaraq ruwxıylıǵına hám mádeniyatına qanshama úlken itibar bergenliginiń gúwası bolamız. Usı kóz-qarastan qaraǵanda búgingi künde de jurtımızda usınday shıraylı ádep-ikramlılıq ólshemleri menen jasap kiyatırǵan, ul-qızların usınday ruwxta tárbialap atırǵan kóplep úlgi shañaraqlar bárshemizde háwes oyatatuǵını tábiyiy.

Shañaraq bul tuwısqanlıq, jaqınlıq (neke qatnasıqları arqalı) yaqi birge jasaw arqalı baylanısqan adamlardan ibarat sociallıq topar esaplanadı. Shańaraqlıq qatnasıqlar salıstırmalı alıp qaralıp, jámiyettegi ámelde bar bolǵan social ekonomikalıq, ideologiyalıq munasebetler menen belgilenedi hám olar tásirinde ózgerip otıradı. Soǵan muwapıq, hár bir

jámiyet ózgerip uyqas shańaraq tipiniń, shańaraqqa tiyisli baylanısların ornatadı. Kóplegen jámiyet formalarında shańaraq balalar sociallasıwı ushın tiykarǵı institut wazıypasın atqaradı[7, 62].

Bizniń xalqımız ázel-ázelden óziniń balajanlıǵı menen, shańaraqqa húrmet-izzette bolıwı menen ajıralıp turatuǵınlıǵı bárshemizge belgili. Álbette, perzentke mehir qoyıw, olardıń qarnın toq, kiyimin pútin etiw óz jolı menen, biraq balalarımızdı jaslıq shaǵıman baslap milliy tárbiya, ádep-ikramlılıq, joqarı mánawiyat tiykarında ósiriw biz ushın mudamı áhmiyetli wazıypa bolıp kelgen. Bul máselege itibar bermew tek ayırım ata-analar ǵana emes, al, pútkil jámiyet ushın júdá qımbatqa túsetuǵınlıǵın da kóplegen turmıslıq mısallarda kóriwimiz múmkin. Bala tárbiyasında salamat áwlad máselesi de áhmiyetli rol oynaytuǵınlıǵın biykarlap bolmaytuǵınlıǵı óz-ózin belgili. Aqlı kámil hár qanday insan bul jaqtı dúnyada ómir bar eken, shańaraq bar ekenligin jaqsı ańlap jetedi. Shańaraq bar eken, perzent dep atalǵan biybaha baylıq bar. Perzent bar eken, adamzat hámıyshe iygilikli niyetler hám umtılsılar menen jasaydı. Bizniń pikirimizshe «áwlad» hám «nesiybe» degen sózler arasında qanday da bir iláhiy baylanıs barday seziledi. Álbette, hár bir bendege ırısqa-nesiybeni Allatala beredi. Biraq, bul ómirde nesiybesi pútin hám tolıq bolıwı ushın insannıń ózi de shın kewilden umtılwı, jas áwladtıń salamat ortalıqta tárbiyalanıwı úlken áhmiyetke iye ekenligin umıtpawımız zárúr.

Búgingi kúnde bizniń ámelge asırıp atırǵan barlıq islerimiz perzentlerimizdiń baxtı-ıǵbalı, olardıń jarqın keleshegi ushın ámelge asırılmaqta. Biraq, baxıt-ıǵbal tek ǵana baylıq, mal-múlk penen belgilenbeydi. Ádepli, bilimli hám aqlı, miynet súygish, iymán-insaplı perzent tek ǵana ata-ananıń emes, al pútkil jámiyettiń eń úlken baylıǵı bolıp tabıladı. Jaslarıda hár tárepleme salamat hám jetik etip tárbiyalaw, ómirdiń dawamlılıǵı, áwladlardıń dawamlılıǵın támiyinleytuǵın ruwxıylıq qorǵanı bolǵan shańaraqtı bekkemlew búgingi kúnde hámımızdiń tiykarǵı wazıypamız ǵana bolıp qalmastan, gumanistik minnetimizge de aylanıwı kerek ekenligin hár birimiz ádiwli wazıypamız ekenligin ańlawımız kerek. Sol sebepli biz ǵárezsizlik dáwirinde shańaraq institutın jámiyettiń basqa áhmiyetli sociallıq strukturaları, elimizdegi ruwxıy ózgerisler menen úyesimli tárizde rawajlandırıw, onıń abıroyın arttırıw máselesine mámleketlik siyasattıń eń baslı hám áhmiyetli baǵdarı sıpatında turaqlı dıqqat qaratıp kelmektemiz. Mámleketimiz Konstituciyasında shańaraqtıń sociallıq statusı anıq belgilep qoyılǵanı, usıǵan tiykarlanıp shańaraq, puqaralıq kodeksleri hám basqa da zárúrli nızam hújjetleri qabıl etilip, bul baǵdarda tiyisli huqıqıy tiykar jaratılǵanı da bul pikirdi tastıyıqlaydı[4, 141]. Shańaraqtı, hám onıń máńgilik qádiriyatların ullılap, mámleketimizde «El-jurt tayanışı» degen ájayıp estelik dóretkenimiz kópshiliktiń kewlindegi is bolǵanlıǵın atap ótiw orınlı.

Bizniń ruwxıy turmısımızdı bayıtıw haqqında sóz bolǵanda, máhálleniń roli hám tásiiri haqqında toqtalıp ótiw álbette orınlı boladı. Ázelden ózbek hám qaraqalpaq xalıqlarında máhálleler haqıyqıy milliy qádiriyatlar mákani bolıp xızmet etip atırǵanlıǵı bárshemizge belgili. Óz-ara mehir-miriwbet, awızbirshilik hám tatıwlıq, járdemge mıtáj adamlardıń jaǵdayınan xabar alıw, jetim-jesirlerdiń basınan sıypaw, toylarında kómek hám merekelerdi kópshilik penen másláhátlesip ótkeriw, jaqsı kúnde de, jaman kúnde de birge bolıw usaǵan xalqımızǵa tán úrip-ádet hám dástúrler birinshi gezekte máhálle shárayatında qalıplesken hám rawajlangan. Xalqımızǵa tán ózin-ózi basqarıw sistemasınıń bul ájayıp usılı áyyem zamannan adamlardıń tek ǵana tilinde emes, al kewlinde, pútkil ómirinde tereń orın iyelegen biykarǵa emes. Máhálle haqqında sóz etkende, kópshilik usınday tereń mánili sózlerdi eslewi hám tilge alıwı tábiyiy. Olar usılayınsha ózleriniń dártı hám táshwishlerin sheship beretuǵın tásirsheń jámiyetlik puqaralıq mákeme - ana-jurt tımsalı bolǵan máhállege óziniń múnásibetin bildiredi.

Ǵárezsizlik jıllarında máhálle turmısı menen baylanıslı kóplegen qádiriyatlar, salt-dástúrler qayta tiklenip, zaman talapları tiykarında bayıp barılmaqta. Usınıń menen birge, máhálleniń wákillikleri keńeytirilmekte, olar búgin ózin-ózi basqarıw mákemesi, haqıyqıy demokratiya mektebi sıpatında keń kólemli jumıs alıp barmaqta. Mámleketshiligimiz tariyxında birinshi márte «máhálle» túsinigi Konstituciyamızǵa kirgizilip, onıń jámiyet basqarıwındaǵı ornı hám statusı qatań belgilep berildi [3, 47]. Máhálle basqarıwına bunday úlken itibar búgin mámleketimizde alıp barılıp atırǵan siyasattıń Xalıqshılıǵınan derek beredi. Sonıń menen birge ol elimizde ámelge asırılıp atırǵan «Kúshli mámleketten – kúshli jámiyetke qaray» principiniń ámeliy kórinisi bolıp, ruwxıy turmısımızdı jáne de bekkemlewde, jas áwladtıń sana-sezimín zamanagóy tiykarda qalıplestiriwde úlken áhmiyetke iye kúsh bolıp kelmekte. Máhálleniń Xalıqtıń ruwxıylıǵı menen baylanıslı tárepleri haqqında sóz júrgizip, olardı kóz aldımızdan ótkerip, hár tárepleme talıqlap qarar ekenbiz, hesh ekilenbesten sonı ayıtıw kerek, biz hár bir shańaraқтаǵı, pútkil el-jurtımızdaǵı ruwxıy ortalıq klimatı hám jaǵdayın túsinbekshi bolsaq, bul baǵdardaǵı haqıyqıy jaǵdaydıń ayqın kórinisin birinshi gezekte máhálle turmısında ashıq aydın kóriw imkaniyatına iye bolamız. Sol sebepli biz ruwxıy turmısımızdı, milliy sana-sezim hám qádiriyatlarımızdı, isenim hám oy-pikirimizdi, úrip-ádet hám dástúrlerimizdi saqlaw, ruwxıy dúnyamızdı bayıtıwǵa umtılar ekenbiz, olardıń hámması máhálle mákemesine jáne de kóbirek imkaniyat beriw, onıń huqıqıy hám ámeliy wákilliklerin keńeytiw menen tikkeley baylanıslı ekenligin jaqsı túsinemiz. Sol arqalı biz ózimizdiń ullı maqsetimiz bolǵan erkin puqaralıq jámiyetti qurıw jolında, sózsiz, úlken qádem qoyǵan bolamız.

Ruwxıylıqtı qalıplestiriwge tikkeley tásir etetuǵın jáne bir áhmiyetli turmıslıq faktor – bul tálim-tárbiya sisteması menen tıǵız baylanıslı. Dúnyada insańǵa kerek barlıq nársede adam qolı menen jaratılıp, adam qolınan shıǵadı. İnsan dúnyaǵa kelgen waqıttan baslap oǵan tárbiya hawa menen suwday zárúr hám buni ámeliy jaqtan qollanandı. Biz tuwılǵanda áziz bolamız-bizge kúsh kerek, biz tuwılǵanda hámme nársede mıtáj bolamız-bizge járdem kerek, biz tuwılǵanda hesh nárseni oylamaymız-bizdi oylaw lazım. Demek, biz tuwılǵanda iye bolmaǵan hám tuwılǵannan soń olarsız jasaw múmkin bolmaǵan nárseniń barlıǵı bizge tárbiya arqalı beriledi[6, 87].

Tárbiya hámme waqıt quramalı, mashaqatlı hám qayırılı is. Bul joqarı mádeniyatti iyelegen adam óziniń danıshpanlıǵı, turmıslıq bilimi, ómir tájiriyesine súyenip, mámleketlik hám jámiyetlik-siyasiy áhmiyetke iye wazıypanı orınlap atırǵanın sezip turadı. Dúnya pedagogikası pání ásirler dawamında jas áwladtı jetik insan etip

jetistiriwdiñ metodikasın, metodologiyasın ilimiy jaqtan izertlep, ámeliy usılların, jolların jaratıp, turmısqa engizbekte[5, 3].

Hámmemizge belgili, ata-babalarımızdıñ ázelden biybaha baylıǵı bolǵan ilim hám bilimdi, tálim hám tárbiyanı insan kámalatı hám millettıñ rawajlanıwınıñ eñ tiykarǵı shártı hám girewi dep bilgen. Álbette, tálim-tárbiya sananıń miywesi, biraq, sonıń menen qatar sananıń dárejesi hám onıń rawajlanıwın da belgileytuǵın, yaǵnıy, xalıq mánawiyatın qalıplestiretuǵın hám bayıtatıuǵın eñ áhmiyetli faktor bolıp tabıladı. Solay eken, tálim-tárbiya sistemasın hám usı tiykarda sananı ózgeripsten turıp mánawiyatı rawajlandırıp bolmaydı. Sol sebepli bul salada júzeki, rásmiy jantasıwlarǵa, puqta oylanbaǵan islerge ulıwma jol qoyıwǵa bolmaydı. Mektep, tálim-tárbiya máselesi mámleket hám jámiyet qadaǵalawında bolıwı tiykarǵı nızamımızda belgilep qoyılǵan[1, 637-san]. Sonıń menen birge, bul keń jámiyetshilik, pútkil xalqımızdıñ qatnasıwın hám qollap-quwatlawın talap etetuǵın ulıwma milliy másele bolıp tabıladı.

Keleshegimizdiñ turnaǵı bilim dárgaylarında jaratıladı, basqasha aytqanda xalqımızdıñ erteńgi kúni qanday bolıwı perzentlerimizdiñ búgin qanday tálim hám tárbiya alıwına baylanıslı ekenligin umıtpawımız kerek. Bunı ushın hár bir ata-ana, ustaz hám oqıtıwshı hár bir bala tımsalında eñ dáslep shaxstı kóriwi zárúr. Ane usı ápiwayı talaptan kelip shıǵa otırıp, perzentlerimizdi erkin hám keń pikirlew uqıbına iye bolǵan, sanalı jasaytuǵın kámil insanlar etip kámalǵa jetkeriw – tálim-tárbiya tarawınıń tiykarǵı maqseti hám wazıypası bolıwı lazım dep qabıl etiwimiz kerek. Bul bolsa, tálim hám tárbiya jumısın bir-birinen ajratpaǵan halda tıǵız baylanısta alıp barıwdı talap etedi. Búgingi kúnde mámleket kóleminde tálim hám tárbiya, ilim pán, kásip-óner úyretiw sistemaların túpkilikli reformalawǵa oǵada úlken zárúrlık sezile basladı. Kadrlar tayarlaw milliy baǵdarlamasın islep shıǵıw menen baylanıslı process uzaq jıllar dawamında bul tarawda biraz mashqalalardıń jıynalıp qalǵanlıǵın kórsetti. Tálim-tárbiya sistemasındaǵı reformalar baslanǵan Jańa Ózbekstanda jáhán tájiriyesi hám turmısta ózin kóp márte aqlaǵan haqıyqattan kelip shıǵıp, eger bul maqsetlerimizdi tabıslı túrde ámelge asıra alsaq, tez arada turmısımızda unamlı mánistegi «jarılıw effekti»ne, yaǵnıy, jańa bilimlendiriw modeliniń kúshli nátiyjesine erisemiz, degen pikirde bildirer edim.

Haqıyqatında da, Jańa Ózbekstandı jaratıwda barlıq shárt-shárayatlarǵa iye bolǵan akademiyaqı lıcey, kásip-óner mektepleri, joqarı oqıw orınlarında oqıp atırǵan, zamanagóy kásip-óner hám ilim-bilim sırların úyrenip atırǵan, házirden-aq eki-úsh tilde arqayın sóylese alatuǵın mın-mınlap studentler, úlken ómirge kirip kiyatırǵan, óziniń talantı hám intellektualın jarqın kórsetip atırǵan jas kadrlarımız misalında áne usınday arız-umtılıslarımız búginniń ózinde óziniń miywesin berip atırǵanınıń gúwası bolmaqtamız. Usı islerge saykes túrde, elimizde bar bolǵan on mınǵa jaqın ulıwma bilimlendiriw mektebiniń materiallıq-texnikaqı bazasın bekkemlew, bilimlendiriw procesiniń mazmunın túpkilikli jetilistiriw, oqıtıwshılardıń miynetin materiallıq hám ruwxıy jaqtan xoshametlew boyınsha úlken isler ámelge asırılmaqta. Keyingi jıllarda tálim-tárbiya salasında ámelge asırǵan, kólemi hám mazmunına kóre úlken islerimiz biz gózlegen iyilikli niyetlerimizge erisiwde, hesh kimnen kem bolmaytuǵın turmıstı payda etiwde, jaslarımız pútkil xalqımızdıń ruwxıy joqarılalıw jolında bekkem tiykar jaratadı.

Biz demokratiyaqı jámiyet qurar ekenbiz, bul rawajlanǵan jámiyette bárshe tarawlardaǵı alǵa qaray ilgerleniwlerdi kórsək boladı. Atap aytqanda bilimlendiriw salası, mádeniyat, kórkem-óner, sport tarawına, medicinaǵa, ekonomikaǵa hám taǵı basqada tarawlarǵa úlken itibar qaratılıp atır. Usınday ullı islerdi ámelge asırıwda biz shıǵısqa tán bolǵan joldı tańladıq. Bul jolda jaslarđı jetik insanlar etip tárbiyalaw álbette olardıń ádep-ikramlılıǵın jetilistiriw menen tıǵız baylanıslı. Ádep-ikramlılıq degende eñ birinshi náwbette tálim-tárbiya, adamlar ortasındaǵı qarım-qatnas, olardıń birew-birewine degen mehri, adamlardıń insaniy páziyetleri kóz aldımızǵa keledi. Insaniyat tariyxında jámiyettiń rawajlanıw barısında ádep-ikramlılıq máseleleri hámme waqıtta da úlken áhmiyetke iye bolıp kelgen.

Juwmaqlastırıp aytqanda, tárbiya kórgen, bilimli jaslar degende búgingi kúnde dúnyaqı bilimlerde tereń iyelegen, ruwxıy dúnyası bay, fizikaqı jaqtan rawajlanǵan sap deneli, mámleketimiz hám xalqımızdıñ máplerin jeke óziniń mápleri menen birlestire alǵan insanlar túsiniledi. Sonlıqtan da, keleshegimiz bolǵan jas áwladqa bilim beriw hám tárbiyalawda jurtbasshımız tárepinen bildirilgen «Úshinshi renesanstı biz jaslar menen quramız» hám de «Jańa Ózbekstanıń keleshegi bul jetik bilim hám tárbiya alǵan jaslar» degen pikirin basshılıqqa alıp jetik áwlad tárbiyasına ayrıqsha itibar qaratıwı zárúr.

ÁDEBIYATLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi qonuni. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son.
2. Ш.М.Мирзиёев. «Янги Ўзбекистон стратегияси». – Тошкент: «О'zbekiston» нашриёти, 2021. 315-бет.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 01.05.2023. 47-бет.
4. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. 01.03.1997. 141-бет.
5. Абдимуратов.П.С Насият ҳар кимге лазым, ўғит ҳаммега зэрур. (эмелий-методикалық қолланба). Нөкис. 2014. 3-бет.
6. Abdulla Avloniy. Asarlari majmuasi. 87-бет.
7. O'zbekiston Milliy ensklopediyasi. O – bo'limi, 62-бет.

Oila tarbiyasida ma'naviy qadriyatlarining uzviyligi: yoshlarning axloqiy madaniyatini rivojlantirish omillari

Rezyume: Maqolada yosh avlodni oilada tarbiyalashning metod va usillari haqida keng tahlil qilingan. Ularning yoshlarni jamiyat uchun ahamiyatli bolgan ijtimoiy axloqiy tamoyillarini shakillantirishdagi orni ochip berilgan Maqolada bu masalalar buicha taniqli olimlarning fikirlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Yoshlar, tarbiya, tarbiya usillari, ta'lim, falsafiy, manaviy dunyo, mahalla, jamiyat.

Непрерывность духовных ценностей в семейном воспитании: факторы развития нравственной культуры молодежи

Резюме: В статье подробно анализируются методы и способы воспитания подрастающего поколения в семье. Раскрывается их роль в формировании важных для общества социально-нравственных устоев молодежи. В статье представлены мнения известных ученых по этим вопросам.

Ключевые слова: Молодежь, образование, методы воспитания, воспитание, философский, духовный мир, соседство.

Continuity of spiritual values in family upbringing: factors of developing the moral culture of young people

Summary: The article analyzes in detail the methods and ways of raising the younger generation in the family. Their role in the formation of important social and moral foundations of youth is revealed. The article presents the opinions of famous scientists on these issues.

Key words: Youth, education, methods of upbringing, upbringing, philosophical, spiritual world, neighborhood.

ПРОФЕССОР С. БАХАДЫРОВА МИЙНЕТЛЕРИНДЕ АТЛАРҒА (ЖЫЛҚЫ) БАЙЛАНЫСЛЫ МАҒЛЫҰМАТЛАР

Аметов А. Н.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Филология илимлеринің докторы, профессор Сарыгүл Бахадырова дәретиўшилигинде қарақалпақ әдебияты хәм фольклорының хәр қыйлы машқалалары бойынша онға жақын монографиялар, төрт жүзге шамалас илимий мақалалар жәрияланды. Биз усы мақаламызда С.Бахадырованың халқымыздың руўхый күшиниң бири оның арғымақ - аты, қарақалпақ тулпары, атқа пайдаланған ер-турманлары, атларға берилген тәрийплер, ат шаптырып той бериў, бийе сүтиниң қәсийетлери ҳаққындағы мағлыўматларына тоқталып өтемиз.

Илимпаз С.Бахадырова қарақалпақ халқының турмысындағы ең ағла түри болған арғымақ ат, тулпар атларға тәрийп бериўден баслайды.

Хаслы қарабайырды,

Дойнағының айбаты,

Жолда жатқан тасларды,

Төрт бөлек етип айырды.

Бул аттың түрин қарақалпақ халқының жети байлығының бири деп есаплайды, оның шыдамлылығына, күшине қәсийетлери, келип шығыў тарийхына бақа береді [3]. Онда Арал теңизи менен Әмиўдәрәяда суўдың астында суў айғырлары ямаса суў атлары жасағаны, оны «суў тулпары» деп атаўы, суў тулпарлары қыр тулпарлары менен ямаса «жел бийелери» менен жылында бир рет айқасып, теңиз бойында ушырасып ойнап кететуғын болғаны, сол атлардан тулпар Қарабайыр атлар туўылғанын, жылкыманлар жылқыларының суў тулпары менен ушырасыўы ушын теңиз бойына жайып алып келетуғынлығын, бул аттың суў айғырлары менен қыр бийелериниң қосылыўынан дөреген тулпар атты алыў усылы дүнья халықларында әйемги дәўирден болған екенлиги ҳаққында мағлыўматлар берилген [5,46].

С. Бахадырова суў тулпары суўда жүзгени ушын ба? Неге атасы Хумай қус, қустай ушқаны ушын ба? Аттың қолтығының астында қанаты болған ба? бул сөзлердиң хәр бирин тарийхый, этнографиялық хәм фольклорлық жақтан терең изертлеўди талап ететуғынлығын көрсетип өтеди [5,47]. С.П.Толстов "Хазарасп" сөзин қанаты қырқылған ат деген мәнини береді деп анықлайды [7,245]. Гүрганджандан (Гөне Үргениште) Бухараға баратуғын кәрўан жолында үлкен қала Хазарасп болған. Аңыз сөзлерге қарағанда қаланы дәў салған. Ол сол жердеги сүўреттен қанатлы мың тулпарды услап, олардың қанатларын қырқып қолға үйреткен. Хазарасп «мың жылқы» мәнисин билдиреди [8,85]. Қарақалпақ Қарабайырының реңи қара болған. Себеби суў тулпарларының да реңи қара болған, сонлықтан оннан туўылған қулынлар қара болып туўылған. "Төрүғлы" дәстанында Төрүғлының аты Қырат Әмиўдәрәяның астынан шыққан суў атынан туўылған. «Қырат» деген сөз «қара ат» деген мағананы береді [2:242].

Қарақалпақлар «ат - жигиттиң мураты» дейди. Демек, елдің ар-намысын қорғайтуғын батырдың батыр болыўы атына байланысly екен. Ат ийесин жаў қолында таслап кетпейди, егер батыр жараланып жерге қулса, аты кетпейди, оны бағып қалады. «Ат айналып қазығын табар» дейди халқымыз. Бул сөз бийқарға айтылмаған. Ат ҳеш ўақытта өзиниң туўған жерин, үйирин умыта алмайды екен. Егер ат көзин жумып уйқыға кетсе, тек өзиниң туўған жерин түсинде көреді екен. Қарақалпақ дәстанларында батырдың жүрегіндеги жаны бул аты деп бериледи [9,37-38]. Тәбияттың ең қыйын жеринде жасап атырған қарақалпақларға ең керекли хайўан ат болған, оны сойса тамақ, териси кийим, сүти ем болған, минсе көлиги, узақты жақын еткен транспорты, жаў менен алысқан стратегиялық қуралы болған. Солай етип, атсыз өмирди бизиң ата-бабаларымыз көз алдына келтире алмаған. Қарақалпақлар атқа өз өмиринде ең жоқары руўхый хәм материаллық байлық ретинде қараған, оны ерликтің, гөззаллықтың, хадаллықтың, берилгенликтің, руўхый күштиң, тазалықтың символы ретинде баҳалаған [5,49]. Аттың бир неше түри жөнинде мағлыўматты қарақалпақ дәстанлары береді. Дәстанларда батырлардың аты бир-бирине усамайды. Гүлайымның аты Ақтамкер, ал «Рустеми дәстан» да Рустем батырдың аты да Ақтамкер болады, Алпамыстың аты Байшубар, Қобланның аты - Торыша т.б. Ақтамкер, демек, тамғасы бар ақ ат, бул аттың түри Алпамыстың Байшубары менен менен бирдей. Екеўи де шубар тамғасы бар ақ ат екенлиги ҳаққында мағлыўматлар берилген [9,38-39].

Қарақалпақта неше дәстан болса, сонша батырдың аты бар және бир аттың аты екіншисин тәкирарламайды. Оларға ат қалай қойылған деген сораў туўылады. Хәр бир батырдың атының туўылыўы батырдың өзи сыяқлы үлкен тарийхына ийе. Атлардың түри, шабысы, жасы, туқымына қарай олардың атлары келип шыққан. Ат бағыў, оны сейислеў қарақалпақларда үлкен өнер. Ол өнердің көбисин биз жоғалтып алдық. Солай да болса ҳәзир бизиң қолымызда бар материалды, биз билген мағлыўматты келешек әўладқа жазып қалдырғанымыз жақсы. Бул материалдарды қарақалпақ фольклорына сүйенип жаздым. Фольклорда аттың туўылғанынан баслап, оның хәр бир жасына, жынысына байланысly дәўирге бөлиситреди. Оқырман жұртшылық өзлериниң билгенин мениң менен бирге толтырады деп үмит еткен [5,50]. Атлардың жаңа түрин қалай туўдырыў усылын "Қоблан" дәстанында Қуртқа пайдаланады. Ол Қобланға ылайық атты алыўдың үстинде ислейди. Ол көп жылқының ишинен бийени таңлайды. Сол Кер бийени Қобланға ат етип берсе де

болатуғын еди, бірақ оны Қобланға ылайық көрмейди, өзи Кер бийеден тобығында меңи бар Торыша аттың тууылыуын күтеди. Сол Торыша ат Қоблан батырға ылайық ат болады. Демек, бизің ата-бабаларымыз қайсы аттан қандай атты туудырып алыудың үстінде жұмыс алып барғанлығы хақында бағдарлық мағлыұматлар берілген [9,40]. Сондай ақ С.Бахадырова атлардың түр түси, минезине қарап атларға берилетуғын лақаптар – ақтамкер, – барақ, – кер бийе, – тарғыл, –тарлан, –торы, –төбел, – шабдар, – шақан ат, – ақша ат, – шәмбил ат, – шәўкер, – ябы, – буўрыл ат, – ақбоз ат, – көк шубар, – қан күрең, – бедеў атлардың аталыуына (лақабына), түрине, келип шығыу тарийхына талыклау жасалған [1]. Тулпардың фольклорда батырды жаўдың ортасынан аман алып шығады, ұзақ жолды жақын етеди, батырдың жақын досты, ол адамдай ақыллы, сезгир, түсимпаз аттың түри екенлигин тарийплеп өткен [5,51]. С. Бахадырова атлардың ер-турманында қолланылатуғын хәр қыйлы буйымлары хақында кең түрде мағлыұмат берип өтеди. Қарақалпақтарда аттың ер-тоқымына айрықша кеўил бөлінген. Халқымыз арғымақ атларды қызды кийиндиргендей етип жасандырған. Атты жасандырыуда гилем тоқыу, ағаштан, сүйектен, кийизден, гүл ойыу, зергерлик өнеринен кеңнен пайдаланған. Аттың ер-тоқымының хәр бири тек атқа керекли зат болып қоймастан, оны таярлаудың өзи де үлкен қол өнери мектеби болған. Ер- тоқымды қалеген адам таярлай алмаған, оны таярлаушы шебер усталары болған. Аттың ер-тоқымында қол өнеринен пайдаланбай исленген бирде бир зат жоқ, ата-бабаларымыздың бул өнерин жоғалтпау келешек әуладқа жеткеріу керек деп үгит нәсият етип қалдырған [2].

Аттың ер тоқымында пайдаланатуғын қол өнери буйымлары хақында «Алпамыс» дәстанында да мынадай қосық қатарлары бар:

Тилла ерди арқалап,
Жез баўырлы қамшыны,
Оң қолына алады,
Бәлент-бәлент таў келсе,

Ер кейнине кетер деп,
Жуптан айыл салады,
Ер артына кетер деп,
Қуйысқанын қыскартып,

Дегендей аттың ерин тилладан деп көрсетип, оны көтермелеп сүүретлегенин көремиз [6, 632-634]. «Тилла ер» эпители дәстанлардағы ең көп ушырасатуғын сүүретлеулердин бири. Қарақалпақтарда аттың ери үлкен қол өнери менен исленген. Ер ағаштан исленип сүйек, мыс, алтын менен әшекөйленеди. Буган жоқарыда дәстан текстинен келтирилген мысаллар айқын дәлил болады. Жезден өрип исленген қамшыны «Жез баўырлы қамшы» деп атайды. Аттың қамшысы териден өрилип, сабы тут, ерик, жийде ағашынан исленеди. Қарақалпақтарда ата-бабасынан қалған қамшыны ақ отаудың төрине илдирип қойыу дәстүр болған. Қамшының сабында териден исленген шашақлы баўы болады. Айыл хәм таралғы ер аттың үстинен аўмауы ушын тартылады [2]. Қарақалпақ халқының турмысында атлардың тутқан орны менен хызметин хәр тәреплеме көрсетип берген илимпаз С.Бахадырованың изертлеулеринде атлар образы шайыр хәм жазыушыларымыз тәрпинен тарийхый хәм хәзирги күн көз қарасы менен сүүретленеди. Мәселен Бердақ өз шежиресинде қарақалпақтың үлкен еки урыуының атамасының келип шығыуын тиккелей атларға байланыстырады. Онда қыпшақ урыуы уран еткен «Тоқсаба уран болған екен» дегендей «Тоқ» түрк тилинде тоқшылықты аңлатса «Саба» -қымыз қуятуғын, ат терисинен исленген ыдыс, соннан «Тоқсаба» сөзи келип шыққан. Демек, қыпшақтарға уран болған «Тоқсаба» тиккелей аттың культи менен байланысly [4].

Илимпаз С.Бахадырова бул хақында пикирлерин еле де тереңдете отырып, «Қоңырат» сөзи аттың культине байланысly айтылған, ат әйлемги түркий халықтарының қадирлейтуғын хайуанларының бири. Түркий халықтары жаўынгер, шарўа халық болғанлықтан олардың турмысында аттың атқарған хызмети айрықша болған. «Кон» бул күн, күн дөгерегинде айналған ат, күн тиришиликти билдирсе, ат ўақытты билдиреди деп түсинген. Әйлемги массагетлер саўашқа түсердиң алдында атты сойып құрбанлық ислеген, аттың қанын ишкен, үстине жаққан, булай ислеіп олар аттың күшин өзимизге аламыз деп түсинген [5,58].

Атты урыудың аты етип бийкарға алынбаған. Ат жаўгершиликте стратегиялық қурал, атсыз саўашқа шығыу мүмкин емес, оның үстине ол транспорт, көлик, ал сүти, ети жанға шыпа берген азық болған. Бизің ата-бабаларымыздың тийкарғы кәсиби шарўашылық. Шарўа көшпели турмыс кеширеди. Шарўашылыққа мал жайлауы кең жер керек, олар көбинесе кең жайлау ушын урысқан. Сыртқы душпанлардан елин, жерин қорғау бас ўазыйпа болған, усы ўазыйпаны атқарыуда стратегиялық қурал ат болған. Сонлықтан «ат ер жигиттің мураты» дейди халқымыз [9,38-39]. Бул хақында алымның мийнетлерин терен үйренген З.Бекбергенованың жазыуынша, «Хәзирети ата-баба қалдырған байлықлар» дүркинине кирген «Қоңырат» хәм «Тоқсаба» урыуларының келип шығыу этимологиясы хақында илимий хәм көркем әдебиятларда қолланылған дереклерге сүйенип сөз етеди. «Қоңырат» аттың культинен келип шыққанлығын, ат әйлемги саклардың сыйынатуғын атрибуттарының бири болып, әйлемги массагетлер саўашқа түсердиң алдында атты құрбанлыққа сойып, қанын ишип, үстине жағыу арқалы аттай күшли боламыз деп түсингенлигин х.т.б. қызықлы мағлыұматлар келтирип өтеди [10,84]. Қарақалпақтардың той-тамашаларындағы атқа байланысly ойынлардың ең көп тарқалған түри «ылақ» ямаса «көкпар» ойыны болып есапланады. Бул ойын илимпазлардың изертлеуи бойынша аңшылық дәуиринен баслап даўам етип киятыр. Бизің эрамызға шекемги дәуирде, еле жеке меншик, урыушылық қәлиплеспестен бурын пайда болған ойын. Ойын қасқырдың аң аўлап, аўлаған аңын бир-бирине таслап ойнауына еликлеуден пайда болған. «Көкпар» атамасы «көк бөри» деген сөзден келип шыққан [3].

Өлбетте, ата-бабамыз өз әуладын күшли, батыр, уқыплы, шаққан, жети қырлы азамат етип тәрбиялауды мақсет еткен, соның менен бирге усындай ойынлардың көпшилигинде аттан пайдаланғанлығын, ондағы спорт ойынларының бири ат жарысы болса, қарақалпақ дәстанларында да үш күнлик, жети күнлик жолға атларды жибериу сюжеттери орын алса, бизің күнделикли турмысымызда да тойларда ат жарысы, «ылақ», ямаса «көкпар» ойыны да аттың жәрдеминде өткерилетуғынын, бул ойынның аңшылық дәуиринен баслап, бизің

эрамыздан бурынғы эле жекке меншик, уруйшылык пайда болмастан бурын пайда болып, ойын қасқырлардың аң аўлап, өзлери аўлаған аңын бир-бирине таслап ойнаўына еликлеўден пайда болғанлығын, «көкпар» деген «көк қасқыр» сөзинен келип шығып, қасқырға көбинесе олжа болатуғын бийшара «ылақ» усы сөзден қалған деген қызықлы мағлыўматлар береди [10,82-83].

Илимпаз С.Баҳадырованың илимий мийнетлерин оқыў арқалы, оның халқымыздың өзлигин сақлап қалыў ушын жан күйдирип жазған пикирлери ҳәр бир инсанды терең ойға салады. Әсиресе, С.Баҳадырованың «Қарақалпақ қандай халық» кітабы устазымыздың айтқанындай, бул ручка менен емес, ал жүрек пенен жазылған кітап деп баҳалаўға болады. Усы аймақта жасап қиятырған ҳәр бир инсан, өз халқының келешегі ушын ойласа, әлбетте усы кітапты оқыўы керек ҳәм ондағы пикирлерден жуўмақ жасаў арқалы халқымыздың келешегі ушын өз үлесимизди қосыўымыз керек. Усы жерде профессор С.Баҳадырованың тағы бир пикирин келтирип өткенди макул көрдим... «бизің халық сыпатында дүнья картасында жоғалып кетпей жасаўымыздың тийкары ата-баба мийрасында, бизің тилимизде, дәстүримизде, фольклорымызда, бизің миллийлигимизде екен. Биз өзимиздің ата-бабамыз дәреткен мийрасымыздың ҳәр бирин жоғалтпай сақласақ ғана, соның тийкарында миллийлигимизди сақлап қала аламыз. Жәнеде келешекте бул бағдардағы изертлеў жумысларын кең көлемде даўам еттириў керек деген жуўмаққа келемиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Баҳадырова С. Хәзирети ата-баба қалдырған байлықлар. // «Еркин Қарақалпақстан», 13-июль, 2010-жыл.
2. Баҳадырова С. Қарақалпақ арғымағының ер тоқымы – қол өнериниң жетилискен түри. // «Еркин Қарақалпақстан» 17-июль 2010-жыл.
3. Баҳадырова С. Қарақалпақларда аттан пайдаланатуғын той ойынлары. // «Еркин Қарақалпақстан» 27-июль 2010-жыл.
4. Баҳадырова С. Хәзирети ата-баба қалдырған байлықлар «Қоңырат ҳәм тоқсаба // «Еркин Қарақалпақстан» 2010-жыл 5-август
5. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. Т., 2017.
6. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық) (1-8 том). Н., 2007.
7. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. М., 1948.
8. Мамбетуллаев М.М., Түребеков М., Юсупов О. Қарақалпақстан тарийхы. Н.,2010.
9. Баҳадырова С. Қарақалпақ дәстанлары: «Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге». – Ташкент: 2024. 37-38-бетлер.
10. Бекбергенова З. Профессор Сарыгүл Баҳадырова. Нөкис 2024. 84-бет.

Профессор Саригүл Баҳадырованың асарларида отларға оид мағлыўматлар

Мақолада профессор С.Баҳадырованың асарларидағы кеңг жамоатчилик учун жуда кизикарли, қадим замонлардан бери түрт тулик молниңг бири бўлған ота-боболаримиз қадрлаған, "эр йигитниңг бир муроди, энг яқин йўлдоши ва дўсти" бўлған арғумоқ оти бўлған қарабайир зотли отларға боғлиқ анъана, иримлар, отларни ўхшатишлар, қарақалпоқ халқ достонларидағы отларға берилген таърифлар, отлар иштирок этадиган миллий ўйинлар, отға фойдаланадиган от анжомлари, отларниңг халқимиз тарихидағы ўрни ва турмушдағы хизматлари ҳақида мағлыўматлар берилген.

Таянч сўзлар: арғумоқ от, тулпар, қарабайир, от анжомлари, кўпқари, бия, фольклор.

Сведения о лошадях в произведениях Профессора Саригуль Баходировой

В статье представлены очень интересные для широкой общественности сведения из произведений профессора С. Баходировой о лошадях карабаирской породы, которые с древних времен были одним из четырех видов домашнего скота, ценимых нашими предками. Эти лошади считались "одним из желаний джигита, его ближайшим спутником и другом." В работе описаны традиции, поверья, сравнения, связанные с лошадьми, а также характеристики лошадей в каракалпакских народных эпосах, национальные игры с участием лошадей, конское снаряжение, роль лошадей в истории нашего народа и их значение в повседневной жизни.

Ключевые слова: арғмақ, тулпар, карабаир, конское снаряжение, кўпқари, кобыла, фольклор.

Professor Sarigul Bakhodirova Information about horses in her works

The article provides information from Professor S. Bakhodirova's works that is very interesting for the general public. It covers traditions, beliefs, and comparisons related to Karabair horses, which have been one of the four types of livestock valued by our ancestors since ancient times. These horses, known as arghumoq, are described as "a man's desire, his closest companion and friend." The article also includes descriptions of horses in Karakalpak folk epics, national games involving horses, horse equipment, the place of horses in the history of our people, and their role in daily life.

Key words: arghumoq horse, tulpar, Karabair, horse equipment, kokpar, mare, Karakalpak, folklore.

О‘ЗБЕКISTON HUDUDIDA AVESTODA OZODLIKDAN MAHRUM QILISHGA MUQOBIL JAZOLARGA OID NORMALARINING RIVOJLANISHI TARIXI

Tilevov E.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti,

Tarixan O‘zbekiston hududida jinoiy jazo tizimi uzoq davrni boshidan kechirgan. Taxminan miloddan avvalgi 2-ming yillikning oxiridan boshlab milodiy VII asrgacha qadimgi O‘zbekiston hududida mavjud bo‘lgan zardushtiylik huquqiy tizimi, o‘zbek huquqi shakllanishining dastlabki bosqichi bo‘lgan.

“Avesto”da Yaqin va O‘rta Sharq xalqlarining huquqiy qarashlari o‘z ifodasini topgan. Unda huquqiy qoidalar tartibli tarzda berilmagan bo‘lsa ham o‘sha davrning huquqiy munosabatlarini aks ettiradi [1.95]. Hozirgi zamon tasavvurlaridan kelib chiqqan holda “Avesto”da jinoyat va jazo, fuqarolik, oila va nikoh, mulk, yer- suv bilan bog‘liq masalalarni tartibga soluvchi huquqiy sohalarini ajratib ko‘rsatish mumkin. Axloqiy qoidalar singari huquqiy qoidalar ham “Avesto”da diniy ruh bilan sug‘orilgan [2.37]. Jazo turli xil tarixiy davrlarda o‘zgargan va har doim jinoyatchilikka qarshi kurashda asosiy vosita bo‘lib kelgan murakkab huquqiy institutdir. Zardushtiylik davri davlatlarida jazo tizimi

doimo rivojlanib borgan. Qadimgi davrlarda va o'rta asrlarda ham xuddi "Avesto"da tasvirlanganidek jazo o'zining shafqatsizligi bilan ajralib turadi. Masalan, Ahamoniylar davrida eng ko'p jazo turlari jismoniy jazolardan iborat edi. Qattiq jazolardan foydalanilgan - tanani tamg'alash, tanani shikastlash, aybdorni tanasining yoki boshqa a'zolarining u yoki bu qismidan mahrum qilish, ko'rish qobiliyatini yo'qotish va boshqalar. Jismoniy jazo ko'pincha turli xil qurollar (aspaxix-ashatra, saravush-charana), turli xil kuchdagi zarbalar (asosan, ikki xil qurol bilan o'ndan ming martagacha), qo'llanilgan bo'lib, jazoning maqsadi aybni ruhan tozalashdan iborat deb hisoblangan [3.].

Ular inson hayoti, sha'ni va qadr-qimmatiga qarshi, shoh va uning atrofida qilargalarga qarshi va boshqalarga qarshi juda og'ir jinoyatlar sodir etishda qo'llanilgan [4.25]. Ayni chog'da, o'sha davridayoq qo'llanilgan ba'zi jazolar jinoyatchini tuzatish va tarbiyalash xususiyati (maqsadi)ga ega edi. Masalan, podshohga yaqin odamlar ro'yxatidan ma'lum inson ismini olib tashlash, yashash joyidan haydash, jarima, ba'zi jismoniy jazolar va boshqalar [5.301-304].

Tadqiqotchilar ushbu davrda qo'llanilgan jazo turlarini turlicha tasniflaydi. A.G. Perixanyan ushbu davrdagi jazo tizimini quyidagi asosiy turlarga ajratadi: a) jismoniy jazolar; b) mol-mulkni to'lash orqali aybini qoplash; v) ishlab to'lash (dala ishlarini jazo sifatida tayinlash); fuqarolikdan chetlatish [6.27]. A.G. Xoliqov jazolarni quyidagi guruhlarga ajratadi: a) jismoniy jazo (qamchi, tayoq bilan urish); b) jarima; v) axloq tuzatish ishlari (jinoyatchini yovuz kuchlar, jonzotlar bilan kurashda va xayrli ishlarga xizmat qilishda ishtirok etishi); g) ozodlikni cheklash (qamoq, qullik va boshqalar); d) muayyan faoliyat bilan shug'ullanish huquqidan mahrum etish (masalan, tibbiy faoliyat); ye) o'lim jazosi - "margarzan", "peshutanu", "tanafuhr" [7.361-362].

Jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlar shaxsning ijtimoiy mavqeiga (erkin yoki qul), jinsga va boshqalarga qarab qo'llanilgan. Bundan tashqari, jazo belgilariga ega bo'lgan ko'plab sinov turlari qo'llanilgan. Masalan, aybini isbotlash uchun aybdor shaxs maxsus ichimliklar ichishga majbur bo'lib, bu odatda odam o'limi bilan tugagan. Jazolar jismoniy, mulkiy va diniy-marosim xarakteriga ega bo'lgan. Aytish joizki, «Avesto»da jinoyatlarga beriladigan jazo yoki ularni har xil majburiyat hamda jarimalar bilan almashtirishning aniq me'yori yoxud mezonlari belgilab qo'yilgan. Bundan tashqari, xususiy tusdagi jinoyat, masalan, badanga shikast yetkazish jinoyati uchun jabrlanuvchi yoki uning qarindoshlari aybdor shaxsni kechirishlari ham mumkin edi [8.].

Jarima shaklidagi jazolar deyarli barcha turdagi huquqbuzarliklar, shu jumladan jinoyatlar uchun ham tayinlangan. Avesto normalardan birida hatto, jismoniy yoki boshqa jazo turlari bilan bir qatorda, asosiy yoki qo'shimcha jazo sifatida aybdorni jarima va tovon to'lash belgilangan. Masalan, unda inson salomatligiga qarshi jinoyatlar uchun javobgarlik ko'zda tutilgan. Keyingi davrlarda pul munosabatlarining rivojlanishi bilan jarima ayniqsa keng qo'llaniladigan jazo turiga aylanadi. U deyarli barcha turdagi jinoyatlar uchun ishlatilgan. Jarima miqdori sodir etilgan jinoyatning og'irligi va qo'riqlanadigan ob'ektning ahamiyatiga bog'liq edi. Masalan, voyaga yetmaganni zo'rlash uchun 600 ta draxma, boshqa bironing rafiqasi bilan zino qilish uchun 300 sater va hk.

Jamiyat va davlat rivojlanishi bilan jazolash tizimi va uni qo'llash shakllari va usullari ham rivojlangan. Shafqatsiz va g'ayriinsoniy qo'llanish shakllariga ega bo'lgan arxaik jazo turlari sezilarli darajada kamaytirilgan. Buning o'rniga moddiy, jismoniy va psixologik xarakterdagi jazolar qo'llanila boshlanadi. Bularga jarima, tovon to'lash, majburiy axloq tuzatish ishlari va boshqalar kiradi.

Jumladan, O'zbekiston hududidagi qadimgi davlatlarda, ayniqsa Avesto diniy-huquqiy me'yorlariga ko'ra, majburiy mehnat, axloqni tuzatuvchi mehnat shaklidagi jazolar keng qo'llanilgan. Masalan, ba'zi bir gunohda aybdor bo'lgan shaxs davlat yoki diniy tashkilot yerlarida axloq tuzatish ishlari shaklida jazolanishi mumkin edi. Shuningdek, ular bunday odamlarning mehnatidan jamoat yerlarida foydalanishgan, yerni harom narsalarni, o'lik odamlar va hayvonlarning jasadlarini tozalash, muqaddas olov uchun o'tin yig'ish, kanallarni qazish, ularni sug'orish va h.k. ishlarda foydalanilgan. Bunday jazolar asosan diniy va ekologik me'yorlarga rioya qilmaslik uchun qo'llanilgan.

Eng yengil huquqbuzarlik uchun jazo uchta qamchi bo'lgan, bu bitta qo'y narxida jarima belgilashga tengdir. Xuddi shu o'lehov, mehnatga haq to'lashda, qishloq xo'jaligi ishlarining bir kuniga teng bo'lgan.

Ta'kidlanganidek, majburiy ishlab berish shaklidagi jazo, birinchi navbatda, otash ibodatxonasi foydasiga amalga oshirilgan. Masalan, mahkum 10 ming uyum quruq va toza o'tin va 10 ming uyum xushbo'y o'tinni ibodatxonaga olib kelish majburiyati yuklangan. Shuningdek, otash ibodatxonasi foydasiga zarur bo'lgan uy-ro'zg'or buyumlarini - supurgi, bolta, idish-tovoqlarni va boshqalarni berishi kerak bo'lgan, askarlarga kiyim-kechak va harbiy qurollarni, zarur bo'lgan asbob-uskunalarini berishga majbur edi. Bunday jinoyatni sodir etganliklari uchun mahkumlar qishloq xo'jaligi foydasiga itning balandligi va kengligi bilan kanal qazishga, shuningdek, odamlarning o'tishlari uchun soy va kanallarda 14 ko'priq qurishga majbur bo'lgan. Undan uylar va hayvonlarga mo'ljallangan boshpanalarni qurish ham talab qilingan. U 14 ta kuchukchani boqish, teri kasalliklarini davolash va 18 ta itning jasadini hasharotlardan tozalash va h.k. Ushbu jinoyatda ayblanayotgan shaxs 10 ming zararli hayvonlar va hasharotlarni o'ldirishga majbur bo'lgan, ular orasida bo'ri, shoqol, sichqon, kalamush, ilon, toshbaqa, chayon, o'rgimchak, chivin va boshqalar bo'lgan [7, 351-354]. Xullas, Avesto va boshqa qonun manbalarida majburiy mehnatga jalb etish tarzidagi jazo ko'zda tutilgan va uning turli shakllari jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan keng qo'llanilgan.

Mohiyatan ozodlikni cheklashga o'xshash jazo ham ancha keng qo'llanilgan. Tarixda O'zbekiston hududida zardushtiylik qonunining butun davrida shaxs erkin yurishini cheklovchi jinoyat-huquqiy xarakterga ega bo'lgan chora sifatida qo'llanilgan va u meros tariqasida keyingi huquqiy tizimlarga o'tib ketgan.

Ushbu turdagi jazoning o'ziga xos xususiyati shundaki, jinoiy qilmish sodir etganlikda aybdor bo'lgan yoki o'sha davrning mulohazalari va dunyoqarashiga binoan ijtimoiy xavfli deb topilgan shaxsга nisbatan ijtimoiy va davlat majburlash choralari qo'llanilib, ular ko'pincha cheklash xususiyatiga ega edi. Masalan, Avesto va zardushtiylik davri davlatlari qonunlarining boshqa manbalarida hayz paytidagi ayolga muqaddas olovga yaqinlashish, suvga va sug'oriladigan yerlarga, boshqa toza joylarga borish taqiqlangan. Bunday holatda bo'lgan ayol "armesht", uni

saqlanadigan joy "armeshtgoh" yoki "armeshtgos" deb nomlangan. U to'liq tiklanishigacha u joyda bo'lishi kerak edi [9.42-43]. Shuningdek, o'liklarning jasadini bir kishiga mustaqil ravishda va boshqalarning yordamisiz daxmaga olib borish taqiqlangan edi, chunki u jasadni ko'chirish paytida yuqishi, harom bo'lib qolishi va jamiyatning boshqa a'zolariga yuqishi mumkin. Agar biror kishi, barcha taqiqlarga qaramay, bunday qilmishni sodir etgan bo'lsa, demak, uning harakati va ba'zi joylarda bo'lishi cheklangan.

Ba'zi urf-odatlarini sodir etish yoki diniy marosimlarni bajarishdan bosh tortish uchun ba'zan inson huquqlari va erkinliklari cheklangan. Masalan, agar kishi yillik diniy qurbonlikda o'z ulushini qo'shishdan bosh tortsa, demak, bu diniy marosimlarda qatnashishdan mahrum qilish uchun asos bo'lgan. Xuddi shu xatti-harakatni takroran sodir etganida uning protsessual huquqiy layoqati cheklangan, keyin yangi takrorlangan taqdirda chorva mollari musodara qilingan, keyinchalik mulkiy huquqlari cheklangan - u oilaning mulkida o'z ulushiga ega bo'lish huquqini yo'qotgan. Bunday xatti-harakatlar uchun jazoning so'nggi bosqichi o'lim jazosini qo'llash yoki jamoadan chiqarib yuborishdan iborat edi.

Jamoadan haydash va surgun qilish qadimgi davlatlar, ayniqsa zardushtiylik davri jinoyat huquqida asosiy jazo turlaridan biri sifatida qaralgan. Ular dinga qarshi jinoyat sodir etgan, qabila va jamoat qoidalarini buzgan va boshqa turdagi xatti-harakatlarni sodir etgan shaxslarga nisbatan qo'llanilgan. U mol-mulkni musodara qilish, jarimalar va jismoniy jazo kabi jazolar bilan birgalikda qo'llanilgan. Bunday jazolar yillik qurbonlikda qatnashishdan bosh tortganlik uchun qo'llanilgan. Agar biror kishi yillik qurbonlikdan oltinchi marta o'z hissasini qo'shishdan bosh tortsa, u holda uning aybi "o'ta yuqori ayb"ga tenglashtirilib, huquqbuzar jamoadan chetlashtirilib, bu fuqarolik layoqatining to'liq yo'qolishiga olib kelgan. Sosoniylar davrida, agar u o'ta og'ir jinoyat sodir etgan bo'lsa, u jamoadan chiqarib yuborilgan, bu ham ushbu shaxs tomonidan har qanday fuqarolik huquqiy layoqatini yo'qotishiga asos bo'lgan.

Bunday jazo oila va jamiyatga qarshi jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan ham qo'llanilgan. Masalan, oilasini qarovsiz qoldirish, erini aldash yoki turmushga chiqmagan qiz tomonidan zino qilish, qotillik. Ko'pincha bu qilmishlar sharmandali xarakterga ega bo'lgan. Ko'pgina hollarda, zino oilada va jamiyatda o'z o'rmini yo'qotishiga olib kelgan.

Ba'zi jinoyat harakatlarni sodir etish uchun jazo mol-mulkni musodara qilish shaklida bo'lgan. Asosan, bu oilani vasiysiz qoldirish, mulkka qarshi jinoyat sodir etish uchun tayinlangan. Mulkni musodara qilish tarzidagi jazo sehrgarlik bilan shug'ullangan shaxslarga ham qo'llanildi. U ham asosiy, ham qo'shimcha jazo sifatida qo'llanilgan.

Shuningdek, zardushtiylik jinoyat qonunchiligining diniy va huquqiy normalari va tarixiy O'zbekiston hududida amalda bo'lgan boshqa normalarda, inson hayoti va sog'lig'ini saqlash, jamoat tinchligi va osoyishtaligini ta'minlash uchun muayyan faoliyat bilan shug'ullanish yoki ma'lum bir lavozimni egallash huquqidan mahrum etish shaklida jazolash ko'zda tutilgan. Masalan, bunday jazo davolanishi natijasida odam o'limi yoki boshqa kasallikka sabab bo'lgan shifokorga nisbatan qo'llanilishi mumkin edi [10.569].

ADABIYOTLAR

1. Бобоев Х., Хасанов С. "Авесто" - маънавиятимиз сарчашмаси. - Т.: "Адолат", 2001 - 160 б.; Очилов Ж. А. Шарк ва Фарб цивилизацияси интеграциясининг инсоният маънавий-маданий муносабатлари глобаллашувига таъсири // Бердак номидаги Қорақалпоқ давлат университетининг ахборотномаси - № 4 (37) - 2017. - Б.95
2. Р. Икрамов, Б. Сапаров, А. Сапаров. Авестода ҳуқуқий қарашлар. Academic research in educational sciences VOLUME 2 | ISSUE 5 | 2021. - Б.807-814; А.Э.Абдусамедов. Динлар тарихи. - Тошкент, 2010. - Б.37.
3. Р. Рахмонов. «Авеста» – великий историко-правовой источник // <https://cyberleninka.ru/article/n/avesta-velikiy-istoriko-pravovoy-istochnik>
4. М. Тургунов. Авестода инсон ҳуқуқларини ўрганишнинг методологик муаммолари // юрид. фанлар доктори (DSc) дисс. автореферати. - Т.2021 - Б.25.
5. Б.Б.Сапаров, А.Б.Сапаров. Авестода одоб-ахлоқ масаласи // Academic research in educational sciences VOLUME 1 | ISSUE 3 | 2020 - Б.895-902; Халиков А.Г. Правовая система зороастризма. - М., 2004, С. 301-304;
6. Ахмадпур, Айуб. Незам-и кадайи-и Иран дар ахд-и бостон. = [Судебная система Древнего Ирана] // Изд. Ун-та им. Шахида Бахонара. - Керман, 1388х./2010. - № 15. - Б. 27.
7. Халиков А.Г. Правовая система зороастризма. М.ИГИПАН РФ - С. 361-362., 351-354.
8. Абзалова Х. Уголовная ответственность за убийство в Авесте. https://uzjournals.edu.uz/rev_law/vol4/iss1/2
9. Шокиров Т.С. Ўша асарда - Б. 42-43.
10. Авеста. Кн. 1. Душанбе, 2014. - Б. 569.

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston xududida zardushtiylikning muhaddas kitobi Avestoda ozodlikdan mahrum qilishga muqobil jazolarga oid normalarning qo'llanilishi va rivojlanish tarixi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: jinoyatchilik, voyaga etmaganlar, ozodlikdan mahrum qilish, Avesto, jazo, jazo turlari.

Аннотация. В статье анализируется история применения и развития норм, касающихся наказаний, альтернативных лишению свободы, в священной книге зороастризма "Авеста" на территории Узбекистана.

Ключевые слова: преступность, несовершеннолетние, лишение свободы, Авеста, наказание, виды наказаний.

Annotation. The article analyzes the history of the application and development of norms regarding alternative punishments to imprisonment in the Avesta, the holy book of Zoroastrianism in the territory of Uzbekistan.

Key words: criminality, juvenile delinquency, imprisonment, Avesta, punishment, types of punishment

“ҚАРАҚАЛПАҚ ЖАСЛАРЫ” ТҮСИНИГИНИНГ ҚӘЛИПЛЕСИҲ ХӘМ РАЎАЖЛАНЫҲ БАСҚЫШЛАРЫ

Усенов Ж.

Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

“Қарақалпақ жаслары” деген түсиник қашан қәлиплескен? Қарақалпақ жаслары өтмиште қандай болған? Олар қандай жәмийетлик-сиясий ўақыяларға қатнасқан? Булар ҳаққында пикир билдириў әҳмийетли. Бизин

жеке пикиримиз бойынша, каракалпак жасларын дәуірлестиріп алған мақұл хәм бул тарийхый дәуірди тийкарынан 3 басқышқа бөліўге болады:

1. Каракалпак халқы өз алдына миллет сыпатында қәлиплесип, “каракалпак” атағын алғаннан кейинги дәуірдеги каракалпак жаслары.

2. Кеңес хукимети дәуіріндеги каракалпак жаслары.

3. Ғәрезсизлик дәуіріндеги каракалпак жаслары.

Бурынғы илимий әдебиетларда тарийхшы П.П.Ивановтың каракалпаклар өз аты менен шығыс дереклеринде 1598-жылдан бурын ушыраспайды, деген 60 жылдай даўам еткен концепциясы бар еди. Бирақ, шығыстың белгили изертлеўшиси, академик Б.Ахмедов өзиниң мийнетинде каракалпаклардың 1578-1582-жыллары Бухара ханлығындағы сиясий гүреслерге белсене қатнасканлығын көрсетеди[1]. “Бул жыл сәнеси (1578-жыл) оғада үлкен әхмийетке ийе. Ол биринши жағынан каракалпаклардың Ноғай ханлығынан, ондағы 1557-1558-жыллардағы ўақыялардан соң, кешикпей Сырдарья бойларына келгенлигин көрсетеди. Екинши жағынан, ол П.П.Ивановтың каракалпаклар өз аты менен 1598-жылы пайда болды, деген пикирине өзгерис киргизеди. Бул тарийх илиминдеги үлкен жаңалық”[2]. Демек, каракалпаклар 1578-жылы өз алдына халық сыпатында қәлиплести. Олай болса, усы дәуірден баслап каракалпак жасларының жәмийетлик-социаллық турмыстағы белсендилигин үйрениў үлкен әхмийетке ийе.

Бул дәуірлерде “каракалпак жаслары” деген атама илимий мийнетлерде ушыраспайды. Бирақ, бул жас категориясына байланыслы халықтың миллий психологиясында, халық аўызеки дәретиўшилигинде сақланып киятырған пикирлер бар. Мысалы, каракалпакларда “Он төртте отаў ийеси” деген ибара бар. Бул сөз тегинге айтылмаған. Оның илимий тийкарлары болыўы керек. Халқымыз тийкарсыз хеш нәрсе айтпайды. Мысалы, каракалпак халық дәстанларында батырлар жас жигит ўақтында көплеген қахарманлық ислерди әмелге асырғанлығы сүүретленеди. Мысалы ушын, “Қоблан” дәстанында Қоблан 11 жасында атқа минип, жаў-жарак асынып халыққа зыян келтирип атырған дәўлерге қарсы урысқа атланады. Ал, “Алпамыс” дәстанында Алпамыс 14 жасында Байшубардың белине минип, жат журтлы болып кеткен Гүлпаршынды өз елине алып қайтыў ушын Тайшыхан журтына атланады хәм көплеген батырлық хәм қахарманлық ислери менен журтты хайран қалдырады. Жазыўшы К.Мәмбетовтың “Посқан ел” роман-трилогиясында каракалпаклардың биринши аға бийи Ормамбет бий он төрт жасында жолбарыс аўлайды, найзасы менен хеш қорықтастан жолбарысты шаншып өлтиреди. Жазыўшы Т.Қайыпбергенновтың “Қаракалпак дәстаны” роман эпопеясында Маман бий, Айдос баба хәм Ерназар Алакөздің жас жигит ўақтынан баслап-ақ өзлериниң ақыллылығы, даналығы, зийреклиги хәм батырлығы менен көзге түсип, жәмийетлик-сиясий ўақыяларға белсене қатнасканлығы ҳаққында көплеп жақсы мағлыўматлар келтирилген. Мәселен, “Маман бий әпсанасы” китабында Ғайып ханның бийлерди хәм халықты жыйнап жаслар менен сораў-жуўап өткерийи, онда хан хәм бийлер тәрәпинен берилген сораўларға каракалпак жасларының берген жуўаплары сүүретленген эпизод бар. Хан ким берилген сораўларға дурыс хәм терең ақыл менен жуўап берсе, сол мениң ақылғөйим болады, оған дана деген титул беремиз дейди. Сонда берилген барлық сораўларға жас жигитлер арасынан Маман жақсы жуўап береді. Мысалы, “Иши дәртли адамды қалай билсе болады?” – деген сораўға жыйналған жас жигитлердің хеш бири жуўап бере алмай қыйналып атырған ўақытта Маман — Ханымыз, — деп ол әдетинше ханға келип тәжим етип жуўабын баслады. — Адамның ишки дәртин еки мүшесинен көрсе болады. Биреўи тил, екиншиси көз. Дәрт тилге урса көп сөйлейди, көзге урса жылайды.

— Таптың, бала[3].

Солай етип, бул жарыста Маман жеңимпаз болады. Хан Маманның мойнына бий белбеўин байлады. «Мениң кеңесгөйим, атшабар баҳадырым боласан», — деди.

Маман жас болыўына карамастан уллы бий болып, өзиниң даналығы хәм мәртлиги менен халық арасында кеңнен танылады. Оның шарапаты арқасында рус халқы менен мың жыллар бурын дүзилген, кейин ала түрли сиясий ойындар ақыбетинде үзиліп қалған дипломатиялық қатнасықлар қайта тикленеди. “Усылайынша 1743-жылдың март айының екинши ярымында, көп қоныстан айдалып, самал ушырған жапырақтай паян таппаған, каракалпак халқының уллы үмити қағазға түсип, бир баҳадыр улы Маманның қолында, орыс патшасына — Санкт-Петербургқа кетти...”[4]. Маман бий – тарийхый шахс, каракалпаклардың аға бийи болған адам. Ол туўралы жоқарыда берилген мағлыўматлар көркем әдебий шығармадан алынған болса да, олардың хәр бириниң астында тарийхый шынлық бар. Мәселен, Маманның басламасы менен каракалпаклар хәм рус мәмлекети арасында қайта тикленген дипломатиялық қатнасықлар шағында еки елдің бир-бирине жазысқан “ахиднама” (ант)лары тарийхый хужжетлер болып есапланады хәм “Маман бий әпсанасы” шығармасында булар тарийхшы С.Камаловтың мийнетлеринен алынғанлығы көрсетиледи[5]. Усы ахиднамалардан бири-ярымын мысал келтиремиз: «...Ошбу антта төбән каракалфак йуртының деңиз элиниң мен Ғайыпхан Әшим хан уғлы бәрчә меним руғым бирлә хәм қолым астындағы кишилерим илә ант ичтим хәм қуран шәрийфни офтум хәм инанмақ учун мен Ғайып хан бәрча қолум астындағылар учун мөхрүм бастум. Мен Әшнийаз ахун Ғайыпхан әмири илә йаздым хәм қолум қойдум»[6].

Т.Қайыпбергенновтың “Түсиниксизлер” романында Маман, Айдос бийлерден соң каракалпакларға аға бий болған Ерназар Алакөздің өмири, жас өспиримлик дәуири хәм ел ағасы болған жыллары сүүретленген. Ерназар жас ўақтынан ири денели, палўан, ақыллы жигит болып өседі. Ерназардың анасы Қумар аналық баласын жаслайыннан Маман бий хәм Айдос бабадан қалған туўды (еркинлик туўы) қайта тиклеў руўхында тәрбиялайды. Ерназар да соған ылайық болып өседі. Ол халық арасында бурыннан бар, бирақ, кейин ала умытылып кеткен “Аға бий” ойынын қайта тиклейди. Бул ойынның шәрти бойынша оған бир басшы сайланады, ол “аға бий”

болады, оның қазысы, жасауылары болады. Ойын арқалы жасларды тәртіпке, ел басқаруға үйретеді. Ойын уақытында сондай-ақ, хәр қыйлы ойын-зауықлар болады, жаңылтпашлар, даналықлар айтылады, қыссаханлар қысса оқыйды, шайырлар, баксылар қосық айтады, сазенделер саз шертеді, гүрес тудылады, хәр бир зыяпатта хабаршы белгиленип, ол дүньяда болып атырған жаңалықларды айтады. Усы “аға бий” ойынын Ерназар қайтадан жаңартады, оған өзі басшылық етип, көплеген жигитлерди тәрбиялайды. “Аға бий” ойынында басланған усындай хәрекеттер кейин ала үлкен халықлық мақсетлерге айланады. Жаслайынан дана хәм батыр болып тәрбияланған Ерназар Алакөз 1855-1856-жыллардағы қарақалпақтардың Хийуа ханлығына қарсы азатлық гүресине басшылық етеди. Демек, шаңарақтағы хәм жәмийетлик орталықтағы берилген тәрбия үлкен әхмийетке ийе болады хәм жаслардың кәмил инсан болып жетилисуйинде үлкен роль атқарады. Солай етип, қарақалпақ жасларының бул дәуирдеги жәмийетлик-сиясий уақыяларға араласыуы, халық мәпи ушын ислеген үлгили ислери келешек әуладларға өрнек болады. Демек, алдыңғы дәуірлерден баслап жаслар жәмийеттин келешеге сыпатында тәрбияланған.

1917-жылы Кеңес хукиметинде Комсомол комитети шөлкемлестириледи. Бул жаслар ушын арнаулы шөлкем еди. Сол дәуирдеги басқа союзлық республикалар сыякылы Өзбекстанда да жаслар сиясаты Коммунистлик партияның қадағалауында болған. Комсомол хәм пионер шөлкемлери арқалы жаслар тәрбиясы алып барылған. Жаслар өндиристе, қурылысларда актив қатнасқан.

Кеңес хукимети дәуиринде “қарақалпақ жаслары” деген түсиник өз алдына категория сыпатында қәлиплеспеди. Себеби, ол дәуирде хәзирги ҒМДА мәмлекетлери кеңес аўқамының курамында жасады. Мәмлекетте коммунистлик идеология хуким сүрди. Хәмме республикалар бир байрақ астында жәмлести. Сонлықтан, “қарақалпақ жаслары” деген түсиник “совет жаслары”, “комсомол” деген түсиниклердин кишкене бир бөлеги еди. Жаслар тәрәпинен әмелге асырылған барлық ис-хәрекеттер, олар ерискен жетискенликлер “совет жаслары” деген айдар менен аталды.

Өзбекстан өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейин жасларға болған итибар мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилди. Мәмлекетте жаслардың хуқықлары менен мәплерин қорғау, оларға зәрүр шараятлар менен имканиятларды жаратып бериу бағдарында беккем хуқықый база жаратылған хәм бул система заман талапларына үнлес түрде жетилистирилип барылмақта. Усы жыллар ишинде мәмлекетимизде жаслар сиясатының қәлиплесуу хәм раўажланыу эволюциясын қарастырып көрейик.

1991-жылы 20-ноябрьде мәмлекетимизде биринши қабыл етилген нызам – “Жаслар сиясаты ҳақында”ғы Нызам болды. Оған бола, жас пуқаралардың жас категориясы белгилениуи менен бирге, халықтың усы қатламын хуқықый хәм социаллық қорғау, исбилерменлигин қоллап-қуўатлау және бул бағдарда жуўапкер мәмлекетлик уйымларды белгилеу хәм бағдарламаларын ислеп шығыу мәселелери белгиленди.

Дәслепки институционал дүзилме сыпатында Өзбекстан “Жаслар аўқамы”[7, 82] өз жумысын 1992-1996-жыллар даўамында ағзалыққа тийкарланған төлемлер есабынан жолға қойған. Бирақ, Өзбекстан “Жаслар аўқамы” базар экономикасына өтиу жолында жедел жумыс алып бара алмаған хәм нәтийжеде бул кемшиликлери оның жумысын реформалау мәселесин күн тәртибине қойған. Нәтийжеде, сол дәуирдин базар қатнасықларына сай, жасларды социаллық жақтан қоллап-қуўатлау, оларда исбилерменлик көнликпелерин қәлиплестириу бағдарланған екнши структура – “Камолот” қоры (1996-2001) шөлкемлестирилди хәм жумысының шөлкемлестириу механизмлери белгиленди[8]. Бирақ, бул структура да мәмлекет жасларына жетекшилик етиу, жаслар жумысларын муўапықластыруу, әсиресе, жаслар арасында руўхый-ағартыушылық жумысларын атқару қәбилетине ийе шөлкем дәрежесине көтериле алмады. Усыларды есапқа алған ҳалда Өзбекстан Республикасының Биринши Президенти Ислам Каримов 2001-жылы 24-январьда жаслар мәселелерине бағышланған мәжлисте жаслардың белсендилегин тәмийинлейтуғын, оларды бир мақсет жолында шөлкемлестиретуғын жаңа шөлкем дүзиу идеясын алға қойды. Буның нәтийжесинде пүткиллей жаңа шөлкемлестириушилик хәм функционал жақтан жаңаланған “Камолот” жаслар жәмийетлик хәрекетти (2001-2016) пайда болды[9]. Бирақ, бул структура да жумысындағы айырым кемшиликлери, бар имканиятлардан пайдаланыудағы қыйыншылықлар, ең тийкарғысы, жәмлеспеген жаслар менен ислесуу системасындағы функционал машқалалар себепли заман талабына жуўап бере алмай қалды. Атап айтқанда, Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёевтин “Камолот” жаслар жәмийетлик хәрекетинин IV қурылтайындағы шығып сөйлеген сөзинде: “Камолот” пүткил Өзбекстан жасларын бирлестирген, шын мәнисиндеги ғалабалық хәрекетке айлана алмады...”, -[10] деп атап өтти. Жоқарыдағылардың барлығын есапқа алып Өзбекстан жаслар аўқамы (2017) - мәмлекетимизде жаслардың ҳақықый сүйениши хәм таянышы бола алатуғын пүткиллей жаңа шөлкем сыпатында шөлкемлестирилди. Өзбекстан жаслар аўқамының жумысы күтилген нәтийжелерди бермей атырғанлығы, соның ишинде, бул структураның шөлкемлестириушилик-хуқықый жақтан – мәмлекетлик емес коммерциялық емес шөлкем сыпатында тийисли ўәкилликлерге, яғный мәмлекетлик уйымлар қатарында ҳәкимшилик қурааларға ийе емес екенлиги себепли мәмлекетимизде жас әуладты бәркамал етип тәрбиялау, олардың жәмийетлик турмысқа еркин кәдем қойыуы ушын барлық зәрүр шараятларды жаратыуға қаратылған системалы жумысларды әмелге асыруда бир қатар машқалалар, жасларда заманагөй исбилерменлик көнликпелерин қәлиплестириу хәм жаңа жумыс орынларын жаратыу арқалы олардың бәнтлигин тәмийинлеу, жас өспиримлер арасында хуқықбузарлықлар хәм жынаятшылықтың профилактикасын нәтийжели шөлкемлестириу, ажырасулардың алдын алыу, жас әуладта беккем ўатансүйиушилик идеясы хәм қатаң пуқаралық позициясын қәлиплестириу бағдарында бир қатар машқалалар сақланып қалды. Соннан келип шыққан ҳалда Өзбекстанда жасларға байланыслы мәмлекетлик сиясатты жаңа басқышқа алып шығыу, жаслар тараўындағы машқалаларға нәтийжели шешимлер ислеп шығыу, ўәкилликли уйымлардың жумысын нәтийжели

шөлкемлестириў ҳам муўапықластыриў, сондай-ак, Ўзбекистан Республикасы Президентиниң 2019-жыл 27-декабрьдеги мәмлекет жаслары менен ушырасыўында белгиленген ўазыйпаларды әмелге асырыў мақсетинде Ўзбекистан Республикасы Жаслар ислери агентлиги және оның Қарақалпақстан Республикасы, ўәлаятлар, Ташкент қаласы басқармалары ҳам район (қала)лық бөлимлери шөлкемлестирилди.

Ўзбекистанның ғәрезсизликке ерисиўи менен оның қурамындағы суверен Қарақалпақстан Республикасы да өзиниң раўажланыў жолына түсти. Барлық тараўлар түптен жаңалана баслады. Соның қатарында жасларға деген итибар да күшейтилди. Демек, “қарақалпақ жаслары” деген түсиник шын мәнисинде ғәрезсизликтен кейин қәлиплести.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии в XVI-XVII вв. Ташкент, Изд. ФАН, 1985, с.65.
2. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи ҳам оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. Нөкис, ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы, 2001, 21-бет.
3. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Трилогия. Маман бий әпсанасы. Биринши кітап. Нөкис: Билим, 2018. 37-38-бетлер.
4. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Трилогия. Маман бий әпсанасы. Биринши кітап. Нөкис: Билим, 2018 154-бет.
5. Ахиднама — ант текстлери С. Камаловтың XVIII әсирдеги қарақалпақ-рус қатнасықлары» (1966-ж, Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы) кітабынан алынды.
6. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Трилогия. Маман бий әпсанасы. Биринши кітап. Нөкис: Билим, 2018. 146-бет.
7. Бўронова Д. “Ўзбекистонда ёшлар сиёсати: бош тамойиллар ва уларнинг моҳияти” – Т.: “Ғофур Ғулом” НМИУ, 2008.
8. Ўзбекистон ёшлариниң жамғармасы “Қамолот” тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентиниң Фармони // Халқ сўзи. 18 апрель 1996 йил.
9. Ўзбекистон Республикаси “Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасиниң 2001 йил 30 майдаги 240-сонли қарорига тегишли ҳужжатлар тўплами. –Т.: 2001.
10. Президент Шавкат Мирзиёевниң “Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатиниң IV қурултойидаги нутқи - <https://president.uz/uz/lists/view/729>

"Qoraqalpoq yoshlari" tushunchasining shakllanish va rivojlanish bosqichlari

Annotatsiya: Maqolada "qoraqalpoq yoshlari" tushunchasining turli tarixiy davrlarda shakllanishi va rivojlanish jarayoni tahlil qilingan. Muallif XVI asr oxiridan boshlab bugungi kungacha yoshlarning ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan o'rnini va vazifasini uch bosqichda ko'rib chiqadi: qoraqalpoq xalqining shakllanish davri, sovet davri va mustaqillik yillari. Shuningdek, xalq og'zaki ijodi va adabiyotida yoshlarning qahramonlik namunalari va tarbiya an'analari hamda O'zbekistonning mustaqillik yillarida yoshlar siyosatining rivojlanishi alohida yoritilgan. Tadqiqotda yoshlarning milliy o'zlikni anglashi, jamiyat va davlatchilik rivojlanishidagi o'rnini muhim ekanligi ta'kidlanadi.

Tayanch so'zlar: yoshlar siyosati, tarixiy bosqichlar, mustaqillik, tarbiya, ijtimoiy-siyosiy faollik.

Stages of formation and development of the concept "Karakalpak youth"

Abstract: The article analyzes the process of formation and development of the concept of "Karakalpak youth" in different historical periods. The author considers the place and role of youth in socio-political life from the end of the 16th century to the present day in three stages: the period of formation of the Karakalpak people, the Soviet period, and the years of independence. Also, examples of heroism and traditions of upbringing of youth in oral folk art and literature, as well as the development of youth policy during the years of independence of Uzbekistan, are highlighted separately. The study emphasizes the importance of young people's national self-awareness and their role in the development of society and statehood.

Key words: youth policy, historical stages, independence, upbringing, socio-political activity.

Этапы формирования и развития понятия "Каракалпакская молодежь"

Аннотация: В статье анализируется процесс формирования и развития понятия "каракалпакская молодежь" в разные исторические периоды. Автор рассматривает роль и задачи молодежи в общественно-политической жизни с конца XVI века до наших дней в три этапа: период становления каракалпакского народа, советский период и годы независимости. Также отдельно освещены примеры героизма и традиции воспитания молодежи в устном народном творчестве и литературе, а также развитие молодежной политики в годы независимости Узбекистана. В исследовании подчеркивается важность национального самосознания молодежи, ее роли в развитии общества и государственности.

Ключевые слова: молодежная политика, исторические этапы, независимость, воспитание, общественно-политическая активность.

TADBIRKORLIK MUNOSABATLARIDA O‘ZINI O‘ZI BAND QILGAN SHAXSLARNING HUQUQIY MAQOMI

Djadigerov T.M.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Hozirgi kunda jamiyatning ijtimoiy tuzilishi tez sur'atlarda o'zgarib, iqtisodiyotning deyarli barcha sohalarida jadal rivojlanayotgan bir sharoitda mehnat bozori ham bu jarayonlardan mustasno emas. U muttasil ravishda, katta shiddat bilan yangilanib, chuqur va sezilarli transformatsiyalardan o'tmoqda. Bunday o'ziga xos o'zgarishlar iqtisodiy tarkibda va ijtimoiy sohada kechayotgan tub islohotlar natijasi bo'lib, aholi bandligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Aholining bandlik darajasi esa har bir shaxsning turmush tarzi, iqtisodiy farovonligi va jamiyatdagi mavqei uchun hal qiluvchi omil hisoblanadi. Mehnat faoliyati, keng ma'noda, insonning moddiy ta'minlanishi, ijtimoiy barqarorligi va ruhiy holatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, bandlik masalalari va uning samaradorligini ta'minlash ham davlat organlari, ham jamoat tashkilotlari faoliyatida doimo ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib kelmoqda. Zero, har bir inson uchun munosib mehnat sharoitlari yaratish va ularni qo'llab-quvvatlash zamonaviy jamiyatning asosiy vazifalaridan biridir.

Rasmiy tarzda ishga joylashmagan holda o'z kasbiy faoliyatini amalga oshirayotgan shaxslar amalda "o'zini o'zi band qilganlar" qatoriga kiradi. Bunday fuqarolar tadbirkorlik subyektlari tomonidan taklif etiladigan ma'lum vazifalar yoki xizmatlarni bajarib, belgilangan tartibda haq oladilar. Ular bilan rasmiy mehnat shartnomalari tuzilmagan bo'lsa-da, ularning faoliyati, huquq va majburiyatlari qonunchilik doirasida nazarda tutiladi. Bu esa o'zini o'zi band qilgan shaxslar mehnat munosabatlaridan chetda emasligini, ularning huquqlari muayyan darajada huquqiy muhofaza va ijtimoiy kafolatlar bilan ta'minlanganligini anglatadi. Shu bilan birga, o'zini o'zi band qilgan shaxslarning huquqiy maqomi, ularning davlat organlari va tadbirkorlik subyektlari bilan o'zaro munosabatlari, huquqlari hamda majburiyatlari bilan bog'liq ko'pgina masalalar amaldagi qonun hujjatlarida to'liq aks etmagan. Bu esa ushbu toifa fuqarolarning faoliyatida qator muammolar, tushunmovchiliklar va huquqiy noaniqliklarni keltirib chiqaradi.

Shu sababli, mazkur sohani har tomonlama chuqur o'rganish, huquqiy tizimdagi bo'shliqlarni aniqlash va samarali huquqiy mexanizmlarni ishlab chiqish ayni paytda juda dolzarb hisoblanadi. Bu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlar o'zini o'zi band qilgan shaxslarning manfaatlarini himoya qilish, ularning iqtisodiy faoliyatini rag'batlantirish va o'zini o'zi band qilgan shaxslar institutining rivoji uchun mustahkam huquqiy asos yaratishga xizmat qiladi.

O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishi va raqamli texnologiyalarning jadal tatbiq etilishi natijasida mamlakatda o'zini "o'zini o'zi band qilganlar" deb ataladigan yangi ijtimoiy qatlam shakllandi. Bu toifaga kiruvchi shaxslar o'z mehnati bilan shug'ullanib, daromadni to'g'ridan to'g'ri mijozlardan oladilar. Mamlakatda har bir fuqaro qonunchilikda belgilangan soliq va yig'implarni to'lash majburiyatiga ega ekani mustahkamlangan. O'zbekiston qonunchiligi yildan yilga takomillashib, muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning eng maqbul yo'llari va mexanizmlarini izlashga intilmoqda. Davlat byudjeti daromad qismini shakllantirishda soliqlar asosiy manba hisoblanadi. Shu bois mamlakatning moliyaviy barqarorligini ta'minlash uchun fuqarolarning soliq majburiyatlariga rioya qilinishini ta'minlash, xususiy manfaatlar va jamoat manfaatlari o'rtasidagi muvozanatni topish muhim ahamiyat kasb etadi. Garchi, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida "tadbirkorlik faoliyati" tushunchasi berilmagan bo'lsa-da, "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonun ushbu tushunchaga ta'rif berilgan. Ushbu qonunning 3-moddasiga ko'ra "tadbirkorlik faoliyati (tadbirkorlik) tadbirkorlik faoliyati subyektlari tomonidan qonunchilikka muvofiq amalga oshiriladigan, o'zi tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olishga qaratilgan tashabbuskorlik faoliyatidir". Boshqacha aytgan tadbirkorlik faoliyati shaxsning shaxsiy xavf va mas'uliyat asosida, o'z mablag'lari evaziga, mulkdan foydalanish, savdo-sotiq, xizmat ko'rsatish yoki ishlar bajarish orqali muntazam ravishda foyda olishga qaratilgan mustaqil faoliyat sifatida ta'riflanadi.

Tadbirkorlik tushunchasiga berilgan ushbu ta'rif atrofida mutaxassislar orasida tortishuvlar hali-hamon davom etmoqda. Xususan, S.E. Jilinskiy tadbirkorlik faoliyati tavsifiga xavf omilini kiritish zaruratini shubha ostiga oladi. Uning fikricha, qonun hujjatlarida "xavf" tushunchasining aniq ta'rifi berilmagan, shuningdek, nima uchun tadbirkorlik tushunchasi xavf bilan chambarchas bog'lanishi shartligi asoslab berilmagan. Jilinskiy ta'kidlaydiki, xavf ko'p qirrali ijtimoiy hodisa bo'lib, murakkab va ziddiyatli munosabatlarni o'zida aks ettiradi. Shuningdek, har bir tadbirkorning faoliyati xavf bilan bog'liq emasligi sababli, xavfni majburiy belgidan biri, deb qarash to'g'ri emas [1].

Ye.G. Krilova esa o'zini o'zi band qilgan shaxslarning faoliyatining rasmiy emasligiga urg'u beradi va ularni tadbirkorlar qatoriga kiritadi: "bu – shaxsiy iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida foyda olish uchun individual tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan jismoniy shaxslardir; shuning uchun ularning rasman ishga joylashishi zarur emas" [1]. Ye.A. Chernix va N.V. Loktyuxina esa o'zini o'zi band qilishni boshqacha tushuntiradilar: "o'zini o'zi band qilishning mohiyati – ish beruvchi bilan mehnat shartnomasi tuzmasdan va yollanma xodimlardan foydalanmasdan, mustaqil tarzda mehnat faoliyati yuritish orqali daromad topishdir; bunday faoliyat mijozlar bilan to'g'ridan to'g'ri yoki vositachilar orqali amalga oshirilishi mumkin" [2]. Ushbu yondashuv o'zini o'zi band qilishning keng ma'nodagi mazmunini – boshqa shaxsga tobe bo'lmagan holda, shaxsiy mehnatga tayanilgan faoliyatni tushunish imkonini beradi [3]. D.V. Bondarenko fikricha, "fuqarolik-huquqiy pozitiv huquqda qonunan individual tadbirkor sifatida ro'yxatdan o'tmagan, ammo qonun doirasida o'z mehnati bilan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan shaxslar tadbirkorlik subyektlarining alohida guruhi sifatida e'tirof etiladi". Uning ta'kidlashicha, bu toifadagi shaxslar tadbirkor va yollanma xodim o'rtasidagi o'ziga xos "chegaraviy maqom"ga ega. Ular yollanma xodimlarga o'xshab ishni shaxsan bajaradilar, lekin mehnat munosabatlarining asosiy belgilarini – vazifalarni ish beruvchi manfaatida bajarish, ichki mehnat tartibiga bo'ysunush kabi shartlarni – o'z ichiga olmaydi. Shu jihatdan, ularning faoliyati tadbirkorlikka yaqin turadi. D.V. Bondarenkoga ko'ra, bu faoliyat shaxsning o'z irodasi asosida, o'z manfaati yo'lida amalga oshiriladi va muntazam daromad olishga qaratilgan. Bundan tashqari, bunday faoliyatda xavf ham mavjud: o'zini o'zi band qilish bilan shug'ullanuvchi fuqaro o'zining iqtisodiy xatari, bozor o'zgarishlarini noto'g'ri baholash oqibatlari va tashqi noqulay omillarning salbiy ta'sirini o'ziga yuklashiga to'g'ri keladi. Shu bilan birga, olingan daromad odatda shaxsiy va oilaviy ehtiyojlarni qondirishga yo'naltiriladi [4, 62-74].

Mutaxassislar tomonidan berilgan ta'riflar va normativ hujjatlardagi yondashuvlarni umumlashtirgan holda, "o'zini o'zi band qilgan shaxs" tushunchasini aniqroq shakllantirish mumkin. Fikrimizcha, o'zini o'zi band qilganlar toifasiga kiruvchi shaxslar – bu o'zining kasbiy faoliyatini to'liq ravishda shaxsiy mehnat va ko'nikmalarga tayangan holda, yollanma xodimsiz va ish beruvchi bilan formal mehnat munosabatlari o'rnatmasdan amalga oshiradigan fuqarolardir. Ularining faoliyati uchun maxsus ishlab chiqilgan soliq rejimi mavjud bo'lib, u soliq to'lash tartibini soddalashtirish va optimallashtirishga qaratilgan. Bunday mexanizm o'zini o'zi band qilganlarga moliyaviy resurslarini samarali boshqarish, ortiqcha ma'muriy yukdan qutulish va soliq organlari bilan munosabatlarni yengillashtirish imkonini beradi. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari mehnat munosabatlari bilan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni aniq tarzda farqlab qo'yadi. Kasbiy faoliyat sohasida ishchi va uning ish beruvchisi sifatida ishtirok etuvchi tashkilot yoki individual tadbirkor o'rtasida mehnat munosabatlari yuzaga keladi. Bunday munosabatlar

muayyan tartibga ega: bir tomon o'z mehnat quvvati va malakasini taklif etsa, ikkinchi tomon bajarilgan mehnat uchun haq to'laydi. Fuqarolik-huquqiy majburiyatlar esa ancha keng qamrovli bo'lib, ular fuqarolik huquqi subyektlarining har qanday shakldagi o'zaro munosabatlari asosida vujudga kelishi mumkin. Bu munosabatlar yuridik shaxslarni, jismoniy shaxslarni, shu jumladan individual tadbirkorlarni va o'zini o'zi band qilgan fuqarolarni qamrab oladi. Bunday holatlarda majburiyatlar tuzilgan shartnomalar, bitimlar yoki fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilgan huquqiy ahamiyatga ega harakatlar natijasida yuzaga keladi.

O'zini o'zi band qilgan shaxslarning faoliyatini huquqiy tartibga soluvchi asosiy hujjat – O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 8-iyundagi “Tadbirkorlik faoliyati va o'zini o'zi band qilishni davlat tomonidan tartibga solishni soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-4742-son Qarori hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 369-moddasi 9–10-bandlari va 408-moddasida tadbirkorlik faoliyatini yuridik shaxs tashkil qilmasdan amalga oshirayotgan shaxslar uchun maxsus soliq tartibi nazarda tutilgan. O'zini o'zi band qilgan shaxslar o'zini o'zi band qilgan shaxslar mehnat tajini hisoblab chiqarish uchun yiliga bazaviy hisoblash miqdorining kamida bir baravari miqdorida ixtiyoriy tartibda soliq to'laydilar. Bu ular uchun soliq yukini yengillashtirish hamda hisob-kitoblarni soddalashtirishga qaratilgan muhim yengillik hisoblanadi.

Mazkur mexanizm kichik biznes va o'zini o'zi band qilgan fuqarolarning rivojlanishi uchun qulay muhit yaratadi, daromadlarni qonuniylashtirishni rag'batlantiradi hamda soliq tizimida shaffoflik va soddalik ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlari va huquqiy adabiyotlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, yakka tartibdagi tadbirkorlar bilan o'zini o'zi band qilgan shaxslar faoliyati o'rtasida ayrim o'xshashliklar mavjud bo'lsa-da, ularning huquqiy va iqtisodiy maqomi bir qator o'ziga xos jihatlari bilan farqlanadi. Soliq qonunchiligida o'z aksini topgan bu jihatlari – yollanma xodimlarni jalb etmaslik, faoliyatning shaxsiy mehnatga tayanishini anglatadi. Odatda bunday faoliyat turlari katta daromad keltirmaydi va cheklangan iqtisodiy imkoniyatlarga ega bo'ladi.

Tadbirkorlik faoliyatining muhim belgi-laridan biri hisoblangan muttasillik (tizimlilik) o'zini o'zi band qilganlar faoliyatida doimo aniq ko'zga tashlanavermaydi [5]. Shu bois, o'zini o'zi band qilishni rasman ro'yxatdan o'tmagan yakka tartibdagi tadbirkorlik bilan tenglashtirish to'g'ri bo'lmaydi. O'zini o'zi band qilish – bu shaxsning o'z mehnati va tashabbusi asosida o'zi uchun ish joyi yaratishi bilan bog'liq iqtisodiy faoliyat turidir. Zamonaviy soliq siyosati esa, fuqarolarni majburiy tarzda ro'yxatdan o'tishga emas, balki o'z faoliyati haqida soliq organlariga ixtiyoriy ravishda ma'lumot berishga rag'batlantiradi. Shu bilan birga, soliq va ijtimoiy fondlarga to'lovlarni amalga oshirmaslik uchun huquqiy javobgarlik choralarini belgilaydi. Hozirgi soliq qonunchiligi ham ana shu yo'nalishda rivojlanib bormoqda.

Shuni ham qayd etish lozimki, amaldagi O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida o'zini o'zi band qilgan shaxslarning kommunal xizmatlar bo'yicha shartnoma tuzish tartibi aniq belgilanmagan. Masalan, o'z uyida sataroshlik xizmatlari ko'rsatayotgan o'zini o'zi band qilgan shaxs elektr energiyasi, suv ta'minoti va boshqa kommunal xizmatlardan foydalanadi, shu bilan birga qat'iy miqdorda maishiy chiqindilar ham hosil qiladi. Elektr va suv bo'yicha hisoblagichlar mavjud bo'lgan sharoitda fuqaro xizmatlardan foydalanilgan miqdorga qarab haq to'laydi. Biroq, qattiq maishiy chiqindilar masalasida vaziyat ancha murakkab.

Hozirgi kunda fuqaro uyida yashar ekan, u maishiy chiqindi hosil qiladi va belgilangan normativlar asosida chiqindilar uchun to'lovni amalga oshiradi. Biroq bu normativlar faqat aholi uchun belgilab qo'yilgan maishiy chiqindilarning standart hajmiga taalluqlidir. Uyida sataroshlik xizmatlari ko'rsatgan o'zini o'zi band qilganlar esa, qo'shimcha miqdorda chiqindi hosil qiladi va ularni umumiy konteyner maydonchalariga joylashtiradi. Lekin bunday chiqindilar hisobga olinmaydi va to'lanmaydi. Chiqindilarning me'yordan ortiqcha yig'ilishi atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadi hamda O'zbekiston Respublikasining sanitariya-epidemiologiya qonunchiligini buzilishiga olib keladi.

Qattiq maishiy chiqindilar bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solish sohasida amaldagi qonunchilikda “namunaviy shartnoma” tushunchasi mavjud. U maishiy chiqindi operator faoliyati boshlangan paytdan o'z kuchiga kiradi. Biroq ushbu “namunaviy shartnoma”ni o'zini o'zi band qilgan shaxslar faoliyatiga tatbiq etish bir qator sabablarga ko'ra murakkab.

Namunaviy shartnomani o'zini o'zi band qilganlik sohasiga tatbiq etish uchun, birinchi navbatda, qaysi normativni – aholiga nisbatan qo'llaniladiganmi yoki tadbirkorlik faoliyatiga xos me'yorlarnimi – tanlash zarur. Chiqindilarning normativi o'zini o'zi band qilgan shaxsning faoliyat turiga qarab belgilanadi. Ammo bugungi holatda uchinchi shaxslar o'zini o'zi band qilgan shaxsning aniq qaysi xizmat turlari bilan shug'ullanishini aniq shaklda bilolmaydi. Soliq organi sayti orqali muayyan jismoniy shaxs professional daromad solig'i to'lovchisi ekanini tekshirish mumkin. Buning uchun fuqaroning STIR raqami va ma'lumotni qaysi sanadan bilish kerakligi ko'rsatiladi. Biroq ma'lum bir davr uchun aniq ma'lumot olish imkoni yo'q: har bir so'rov uchun sanani alohida kiritish talab etiladi.

Namunaviy shartnomani Qattiq maishiy chiqindilar xizmatiga tatbiq qilish uchun esa, o'zini o'zi band qilish qaysi xizmat turlari bilan shug'ullanishini bilish zarur. Lekin bu ma'lumotni aniqlaydigan hech qanday servis mavjud emas. Bundan tashqari, professional daromad solig'i to'lovchisi sifatida ro'yxatdan o'tgan shaxsga beriladigan ma'lumotnoma (uchyotga qo'yilganligi yoki hisobdan o'chilganligi haqida) ham uning qaysi faoliyat turi bilan shug'ullanishini ko'rsatmaydi [6]. O'zbekiston Respublikasida o'zini o'zi band qilgan fuqarolar faoliyatini huquqiy tartibga solish jarayoni ikki asosiy omil ta'sirida shakllanuvchi murakkab tizimdan iborat. Bir tomondan, o'zini o'zi band qilgan shaxslar barqaror ish sharoitlarini yaratish, daromadlarining qonuniyligini ta'minlash va ijtimoiy kafolatlariga ega bo'lishni istaydilar. Ikkinchi tomondan, davlat tuzilmalari soliq tizimining samarali va shaffof bo'lishini ta'minlash, qonun talablariga rioya etilishini nazorat qilish hamda byudjetga mablag'lar tushumlarini kafolatlashga manfaatdor.

Davlat boshqaruvi nuqtayi nazaridan, o'zini o'zi band qilgan shaxslarning ro'yxatdan o'tkazilishi asosan nazorat va soliq funksiyalarini bajarishga qaratilgan. Buning sababi shundaki, O'zbekistonda mehnatga layoqatli 2 millionga yaqin fuqaroning qanday yo'l bilan daromad topayotgani davlat uchun aniq emas: ular mehnat shartnomalari tuzmaydi

va rasmiy biznes yuritmaydi. Shu bilan birga, ularning daromadlari davlat byudjeti va iqtisodiy fondlarni moliyalashtirishda muhim manba hisoblanadi. o'zini o'zi band qilgan shaxsni rasman ro'yxatdan o'tkazish ularga qator imkoniyatlar yaratadi: sug'urta stajini shakllantirish, biznesni rivojlantirishga oid imtiyozlardan foydalanish, huquqlarini himoya qilish mexanizmlaridan samarali foydalanish kabi.

Maxsus soliq rejimiga o'tish masalasi har bir fuqaroning shaxsiy tanlovi hisoblanadi. Bu qarorni qabul qilishda rejining afzalliklari va kamchiliklari kompleks baholanadi. Agar kimdir maxsus soliq rejimidan foydalanishni maqsadga muvofiq deb hisoblamasa, unga amal qilish majburiy emas – bunday fuqarolar ilgari qo'llab kelgan an'anaviy soliq tizimida ishlashda davom etadilar. Ular soliq majburiyatlarini avvalgi tartibda bajaradi, o'zlari uchun tushunarli va ko'nikilgan soliq qoidalariga amal qiladi, shu orqali faoliyatda barqarorlikni saqlaydi [7].

Professional daromad solig'i to'lovchilari bo'lib, ham yakka tartibdagi tadbirkorlar, ham yollanma xodimlarsiz mustaqil faoliyat yurituvchi jismoniy shaxslar ishtirok etishi mumkin. o'zini o'zi band qilgan fuqarolar o'z mehnatlari bilan, yollanma xodimlardan foydalanmagan holda ish yuritib, mijozlardan olgan daromadlarini ushbu soliq turi orqali to'laydilar. Soliq bazasi faqat shaxsning o'z mehnati evaziga olgan daromadidan shakllanadi, ya'ni yollanma xodimlar ishtirokida olinishi mumkin bo'lgan daromadlar bunga qo'shilmaydi. Biroq amaliyotda professional daromad solig'i barcha fuqarolar orasida ommalashib ketmagan. Ba'zi shaxslar turli sabablarga ko'ra o'z daromadlarini soliqdan yashirishga urinadilar. Daromad solig'ining asosiy maqsadi – fuqarolarning daromadlarini "soyadagi iqtisodiyoti"dan chiqarish, ya'ni rasmiylashtirishdir. Ammo bu vazifani amalga oshirishda muammolar ham mavjud. Masalan, ba'zi ish beruvchilar o'z xodimlarini soliq yukini kamaytirish maqsadida o'zini o'zi band qilgan shaxslar toifasi o'tishga qo'ymoqda. Bu ularga soliq va sug'urta to'lovlarini tejash imkonini beradi. Natijada o'zini o'zi band qilganlar soni oshadi, lekin soliq organlari bu munosabatlarni mehnat munosabatlari deb qayta kvalifikatsiya qilishga harakat qilishi mumkin. Bu esa, ayniqsa, ish beruvchilar uchun sug'urta badallarini to'lashda qo'shimcha soliq oqibatlarini keltirib chiqaradi. Shu bois, bunday vaziyatlarda soliq organlari bilan nizolar soni ortishi ehtimoldan xoli emas.

Tadqiqotlar o'zini o'zi band qilgan shaxslarning kuchli va zaif tomonlarini ham ko'rsatdi. Afzalliklardan biri – har qanday yosh va jinsdagi fuqarolar tomonidan o'zini o'zi band qilgan shaxslarga qiziqishning ortishi. Biroq kamchiliklar ham mavjud: o'zini o'zi band qilgan shaxslar ishlashi mumkin bo'lgan faoliyat turlari cheklangan. Demak, bu soliq rejimida ham imkoniyatlar, ham muayyan qiyinchiliklar bor va ularni yanada chuqurroq o'rganish talab etiladi.

Professional daromad solig'ini qo'llashda ayrim murakkabliklar ham saqlanib qolmoqda: sug'urta rezervlarini shakllantirish, soliq boshqaruvini takomillashtirish, nazorat mexanizmlarini yaxshilash zarur. Tadbirkorlikka oid qonunchilik soliq hisobini yuritishdan tortib soliq organlari qarorlarini bahslashtirishgacha bo'lgan barcha jarayonlarni to'g'ri tashkil etish bilan uzviy bog'liq bo'lishi kerak.

Garchi professional daromad solig'i nisbatan yaqinda joriy etilgan bo'lsa-da, uni takomillashtirish bo'yicha asosiy ustuvor yo'nalishlar allaqachon shakllantirilgan. Davlatning maqsadi – tadbirkorlarning katta qismini norasmiy iqtisodiyotdan chiqarib, ularga qonuniy va ochiq ish yuritish imkonini berish, shu bilan birga kichik va o'rta biznes uchun g'irrom raqobatni kamaytirish. Biznes faoliyatini rivojlantirish va qulay sharoit yaratish uchun zamin yaratilgan.

ADABIYOTLAR

1. Крылова Е. Г. Особенности экономического регулирования предпринимательской деятельности самозанятых в России и за рубежом // Юрист. 2017. № 6. С. 11–15.
2. Черных Е. А., Локтюхина Н. В. Актуальные социально-трудовые аспекты самозанятости в современной России // Экономическое возрождение России. 2021. № 1 (67). С. 136–151.
3. Абрамова Е. А. Кризисная самозанятость в России: классификация, структура и уровни развития. Современные наукоемкие технологии // Региональное приложение. 2012. № 4 (32). С. 6–15. см. также Воловская Н. М., Плюснина Л. К., Русина А. В., Иноземцева А. В. Безработица и самозанятость: ожидания и реалии (по материалам социологических исследований) // Теория и практика общественного развития. 2018. № 11 (129). С. 22–31.
4. Бондаренко Д. В. Самозанятые лица как субъекты предпринимательской деятельности // Право и политика. 2018. № 5.
5. Мухина И. И., Миракян Д. Г. Самозанятость в России: современные тенденции и перспективы развития // Социально-трудовые исследования. 2021. № 3 (44). С. 21–31.
6. Токар Е. Я. Самозанятые лица — субъекты предпринимательства. Цели и задачи правового регулирования их деятельности // Семейный бизнес & самозанятые: взгляд через призму малого предпринимательства: монография / отв. ред. И. В. Ершова, А. Н. Левушкин. М.: Проспект, 2021. С.188.
7. Бусел, А. С. Правовой статус самозанятых в предпринимательских отношениях / А. С. Бусел. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2024. — № 38 (537). — С. 75-80. — URL: <https://moluch.ru/archive/537/117679>.

Tadbirkorlik munosabatlarida o'zini o'zi band qilgan shaxslarning huquqiy maqomi

Rezyume. Maqolada O'zbekistonda o'zini o'zi band qilgan shaxslarning huquqiy maqomi, soliq rejimi va yakka tartibdagi tadbirkorlardan farqli jihatlari tahlil qilingan. Muallif sohadagi qonunchilik asoslarini o'rganib, maishiy chiqindilar bilan bog'liq noaniqliklar va mehnat munosabatlarini yashirish xavflari kabi dolzarb muammolarni yoritib bergan.

Tayanch so'zlar: huquqiy maqom, ijtimoiy soliq, tadbirkorlik faoliyati, yashirin iqtisodiyot.

Правовой статус самозанятых лиц в предпринимательских отношениях

Резюме. В статье анализируется правовой статус самозанятых в Узбекистане, их налоговый режим и отличия от индивидуальных предпринимателей. Автор рассматривает законодательную базу, а также поднимает актуальные проблемы, такие как неопределенность с вывозом бытовых отходов и риски сокрытия трудовых отношений.

Ключевые слова: правовой статус, социальный налог, предпринимательская деятельность, теневая экономика.

Legal status of self-employed persons in entrepreneurial relations

Summary. The article analyzes the legal status of self-employed persons in Uzbekistan, their tax regime, and distinctions from individual entrepreneurs. The author examines the legislative framework and highlights current issues, such as uncertainties regarding household waste disposal and the risks of disguising employment relationships.

Keywords: legal status, social tax, entrepreneurship, shadow economy..

UDC 10(09)4

GLOBALLASHUV JARAYONLARINING TIZIMLI TAHLILI IQTISODIY, SIYOSIY, MADANIY VA TEXNOLOGIK OMILLARNING O'ZARO INTEGRATSIYASI

Mambetkarimov R. R.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Globallashuv hozirgi kunda insoniyat hayotini mutlaqo o'zgarishlarga burayotgan jarayonlardan biri hisoblanadi. Globallashuv (globallashuv) - lotincha "glob" so'zidan olingan bo'lib, aynan uni "dunyoviy" deb tarjima qilish mumkin. Yer sharining fan-texnika yutuqlari tufayli insoniyat boshqaruvidagi xuddi bir butun sharga, yerga aylanishini tushuntirish uchun ishlatiladi. "Global" tushunchasi so'zma-so'z ma'nosi jihatidan fransuz tilida "umumiy," lotin tilida esa "globus - yer shari" degan ma'nolarni anglatadi. Demak, globallashuv tushunchasi ana shu ikki ma'noda ham bevosita insoniyat hayoti va taqdiri bilan bog'liq bo'lgan ulkan muammolarni, "planetar," "dunyoviy" muammolarni, global taraqqiyot istiqbollari o'z ichiga oladi. Globallashuv atamasi birinchi marta 1960-yilda Giddins tomonidan qo'llanilgan. Bu atama XX asrning 90-yillarigacha deyarli ishlatilmagan. 1985-yilga kelib amerikalik sotsiolog R.Roberson "globallashuv" atamasiga izoh bergan. Globallashuv atamasi birinchi bo'lib iqtisodchi olimlar tomonidan 1981-yildan buyon qo'llanib kelinmoqda. Ammo bu so'zning to'liq ma'nosi, konsepsiyasi 1990-yilning yarmida amerikalik olim Charlz Taz Rassel tomonidan to'liq ochib berilgan.

"Globallashuv" atamasi dastlab amerikalik olim T.Levitt tomonidan 1983-yilda "Garvard biznes revyu" jurnalida chop etilgan maqolasida qo'llanilgan. T.Levitt yirik transmilliy korporatsiyalar ishlab chiqariladigan turli xil mahsulot bozorlarining birlashish jarayonlarini "globallashuv" deb atagan [4, 8]. Ushbu ta'rifda globallashuv jarayonining iqtisodiy jihatlariga e'tibor qaratilgan. O'z davrida fransuz faylasufi Rene Dekart "Tushunchalar ma'nosini aniqlashtirish va bu insoniyatning yarmini adashishdan saqlaydi," deb yozgan edi. Ana shu ma'noda dastlab biz "globallashuv" tushunchasining istiqbolli ma'nosini tushuntirishga harakat qilamiz. Bu so'zga quyidagicha izoh berish mumkin: Globallashuv - jahon xo'jaligi rivojlanishining obyektiv jarayoni bo'lib, juda ko'p ijobiy xususiyatlarga ega: bular asosan turli mamlakatlar xo'jaligining o'zaro aloqasi, xorijiy investitsiyalarni jalb etish, fan-texnika va texnologiya yutuqlari almashinuvini tezlashtirish hamda mamlakatlarning ilmiy-texnik rivojlanishiga ko'maklashish bilan tasdiqlanadi. Globallashuv butun dunyo iqtisodiy-siyosiy, madaniy integratsiya va unifikatsiya (bir-biriga yaqinlashish) jarayoni hisoblanadi. Asosiy xususiyatlari xalqaro mehnat taqsimoti, kapital, ishchi kuchi va ishlab chiqarish resurslarining erkin harakati, qonunchilik, iqtisodiy va texnologik jarayonlarni standartlashtirish, shu bilan birga, turli mamlakatlar madaniyatining qo'shilishi va yaqinlashuvidir. Bu obyektiv jarayon bo'lib jamiyatning barcha sohalarini qamrab oluvchi tizimli xususiyatga ega. Globallashuvga qarshi harakatlar ham mavjud bo'lib, ular globallashuv natijasida yuzaga keladigan va yuzaga kelayotgan muammolarning natijasi salbiy deb ko'rsatiladi. Bunday tashkilot, uyushma, harakatlarga Green, AntiDaos kabi bir qancha antiglobalistlarni kiritish mumkin. Globallashuv bosqichiga mintaqaviy bosqichni bosib o'tish kerak.

Barchamizga ayonki, globallashuv yaxlit jarayonlarni o'z ichiga qamrab oladi. A. Ochildiyevning ta'kidlashicha,..."eng umumiy ma'noda, globallashuv, bir tomondan, muayyan bir hodisa, jarayonning barcha mintaqalar, davlatlar va butun yer yuzini qamrab olganini, ikkinchi tomondan, ularning insoniyat taqdiriga daxldorligini anglatadi"[6, 64]. V.I.Danilov-Danilyan esa "Globallashuv ko'proq mintaqadan emas, balki tarixiy paradigmadan kelib chiqqan so'z hisoblanadi. Globallashuv aspektlarining o'zaro bog'liqligiga aniq tahlillar yo'q"[1, 143] - deb yozgan edi. Yuqoridagi tushunchalardan ko'rinib turibdiki, globallashuv jarayoni o'zining murakkabligi va ko'p ma'noliligi bilan alohida ajralib turadi. Shuning uchun ham S.Otamuratov..."globallashuv tushunchasi haqidagi qarashlar turlicha davom etib kelmoqda. Bu tabiiy hol. Chunki uning makon va zamonda yuz berish xususiyatlari turlicha bo'lib, dunyoning o'zgarishiga o'tkazayotgan ta'sirida ham yangi-yangi imkoniyatlar namoyon bo'lmoqda"[5, 13]. 1980-1990-yillar bo'sag'asida "globallashuv" tushunchasi yangi izohga ega bo'ldi: Yaponiyalik keyinchalik mashhur amerikalik iqtisodchi K.Ome ta'riflaganidek, ushbu atamaning xalqqa tushunarli bo'lgan izohidan jahon xo'jaligi taraqqiyotiga yangi qirralari va izohlari, uning dastlabki taraqqiyot bosqichlaridan farq qiluvchi hozirgi holatni ko'rsatish uchun qo'llay boshlagan. Professor A.Katsoyich globallashuv jarayonini obrazli yoritib berishda va jahon xo'jaligining yangi tushunchasini yuzaga keltirishda: "globallashuv chegaralar orqali iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy aloqalarni intensivikasiya qilish orqali aniqlanishi mumkin. globallashuv - bu erkin savdo to'g'risidagi bitimlar uyg'unligi, shuningdek, dunyoni yagona va o'ta raqobatli bozorga aylantirgan Internet hamda moliyaviy bozorlarning birlashmasidir," degan taklifni kiritgan. Jahon olimlari tomonidan olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarda "Globallashuv" tushunchasiga turlicha talqinlar berilmoqda va unga turlicha qarash va yondashuvlar bildirish davom etmoqda. Lekin uning yer yuzining yaxlitligini tasvirlash va barcha sohalarining "bir xilligini" ta'minlash jarayoni, omili sifatida qarash umumiy qarashlardan ustun bo'lib kelmoqda. Xususan, rus olimi I.Burikova globallashuvga jarayon sifatida qaraydi va olimlar tomonidan unga nisbatan qarashlarni umumlashtirib, uning uchta asosiy tomonini ko'rsatadi: Bilim jihatidan - globallashuv jarayoni haqida nimalar ma'lum, emotsional - bu ma'lumotga qanday yondashish zarurati, axloqiylik - nima qilish kerak ekanligi. Olimning fikricha, Sankt-Peterburg universitetining siyosiy psixologiya fakulteti psixologlari yaqinda globallashuvni siyosiy hokimiyatning yangi shakli sifatida tushunadi. Bu siyosiy hukumatda yangi shakllarning instrumentlari quyidagilardir: axborot globallashuvi - axborot sohasidagi o'zgarishlar, iqtisodiy globallashuv - iqtisodiy sohadagi o'zgarishlar, mintaqaviy globallashuv - hududlar va chegaralar sohasidagi o'zgarishlar, demografik globallashuv - globallashuvning asosiy instrumenti bo'lib, insondagi barcha asosiy o'zgarishlarni o'z ichiga qamrab oluvchi o'zgarishlardir. Shu bilan birga, muallif ularning har birining o'ziga xos xususiyatlari haqida batafsil fikr yuritgan.

Globallashuvning boshlanish davri bo'yicha G'arb olimlari ham turli fikrlarni ilgari surib kelmoqda. Xususan, R.Kobden va J.Brayt kabi olimlar globallashuv to'liqlarini davlatlar o'rtasida erkin savdoning amalga oshishi va uning natijasida iqtisodiyotdagi o'sish bilan bog'laydilar hamda uning boshlanish davrini XIX va XX asrlar bilan chegaralab beradilar. Ularning fikriga ko'ra, Britaniya o'zining dengiz, sanoat va moliyaviy qudrati bilan globallashuv to'liqlarining birinchi bosqichini boshlagan. Ular globallashuvning ikkinchi bosqichi yoki tiklanishi 1970-yillarning oxirlarida informatika va telekommunikatsiyada yuz bergan inqiloblar asosida boshlanganini ta'kidlaydilar [7, 259]. Globallashuv erkin savdoning boshlanishi va uning natijasida iqtisodiyotdagi o'sish, informatika va telekommunikatsiya rivojida yuz bergan o'zgarishlar bilan bog'liq, deb ko'rsatadi. Xullas, globallashuv tushunchasi va uning boshlanish davri haqida turli fikrlar ilgari surilmoqda. Endi globallashuvning baynalmilallashuv va integratsiyalashuv tushunchalari va munosabatlari ustida to'xtalib o'tamiz. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, aksariyat falsafiy va siyosiy tadqiqotlarda globallashuv XIX asr oxiri va XX asr boshlarida kirib kelganligi haqidagi g'oyalar ilgari surilib kelgan. Ularga qo'shilgan holda shuni aytish kerakki, aynan shu davrda insoniyat aql zakovatining yuksaklikka ko'tarilish jarayoni yuz beradi. Natijada insonlar, millatlar, xalqlar va davlatlarni o'zaro majburiy ravishda bir-biriga bog'lab qo'yish, dunyoda ro'y berayotgan turli sohalaridagi yangiliklar, yangi kashfiyotlarning vaqt doirasida ommalashtirishga xizmat qiladigan aloqa vositalari - kompyuter, internet, uyali telefon va boshqalar xizmat qila boshladi. Buning natijasida dunyodagi barcha davlatlarning iqtisodiy jihatdan yaqinlashuvi tezlashdi. Bu jarayon haqida turli sohalar bo'yicha juda ko'p misollar keltirish mumkin. Lekin eng asosiysi u holda emas, balki globallashuv jarayoni sifatida jahon taraqqiyotining barcha bosqichlari uchun bor yoki yo'q degan savolga aniq javob topishdir. Insonlarning bir-biriga intilib yashashi, ularning o'z tajribalarini almashishi, bir-biriga yordam ko'rsatishi va o'zaro do'st sifatida munosabatlari, ular o'rtasidagi o'zaro integratsiyalashuv (yaqinlashuv) jarayonlariga amal qilishni ta'minlagan. Bu bir tomondan tabiiy kechgan bo'lsa, ikkinchi tomondan har bir subyekt uchun umumiy taraqqiyotning hayotiy zaruriyati sifati sifatida namoyon bo'lib kelgan. Uchinchidan, integratsiyalashuvda tomonlarning o'zaro manfaatdorligi ham amalda bo'lgan. Ya'ni undan bir tomon emas, balki bu jarayonda ishtirok etgan barcha tomonlar manfaatdor.

Globallashuv sharoitida tashqi aloqalar, xalqaro iqtisodiy munosabatlar rivojlanib, har bir shaxsning ma'naviyati va intellektual salohiyatiga yangicha talablar qo'yimoqda. O'z navbatida, O'zbekiston Respublikasi xalqaro munosabatlarning to'liq qonuniy a'zosi hamda uning ajralmas qismidir. Shuning uchun ham bugungi kunda mamlakatimizda oliy ma'lumotli va xalqaro talablarga mos keladigan mutaxassislarni tayyorlashga alohida e'tibor berilmoqda. Mamlakatimizda bunday mutaxassislarga bo'lgan ehtiyoj kelgusida ham oshib boradi. Shu bois yuksak ma'naviyatli shaxsni tarbiyalash, ularni xalqaro mezonlar asosida tayyorlash ustuvor vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Globallashuv - bu butunjahon iqtisodiy-siyosiy, madaniy integratsiya hamda unifikatsiyalashuv (bir-biriga yaqinlashish) jarayonidir. Asosiy xususiyatlari xalqaro mehnat taqsimoti, kapital, ishchi kuchi va ishlab chiqarish resurslarining erkin harakati, qonunchilik, iqtisodiy va texnologik jarayonlarni standartlashtirish, shu bilan birga, turli mamlakatlar madaniyatining qo'shilishi va yaqinlashuvidir. Bu obyektiv jarayon bo'lib jamiyatning barcha sohalarini qamrab oluvchi tizimli xususiyatga ega. Chunki biz A.Toynbi ta'biri bilan aytganda, insoniyat "umumiy uy," "umumiy taqdir" va umumiy xavotirlar bilan yashashga kirishib borayotgan [3, 221], bir so'z bilan aytganda, globallashuv deb atalayotgan jarayonlar yuz berayotgan zamonda yashamoqdami.

Shunday ekan, milliy mafkurani takomillashtirish masalasi ham kelgusida faqat milliy, balki global xarakterni ham kasb etadi. Biroq, globallashuv jarayoni N.Jo'rayev to'g'ri ta'kidlaganidek, hozircha faqat qandaydir mavhum ijobiy jihatlar bilan bog'liq emas, balki ko'proq "hozirgi davr global masalalarini" yuzaga keltirgani bilan xarakterlidir. Ko'pchilik mutafakkirlar bu davrni hatto global inqiroz davri deb ham atashadi. "XX asr inqirozi kuchli his-tuyg'u bilan boshlangan edi va shu his-tuyg'u bilan yakunlandi" [2, 132], - deb yozadi, masalan, rus faylasufi S.I.Dudnik. haqiqatan ham, globallashuv zamonaviy jamiyatga ko'plab ijobiy jihatlar olib kirish bilan birga, insoniyat taraqqiyotidagi shunday faslni ham o'zida aks ettirayotirki, keyingi dunyo xalqlari shakllanayotgan muammolarga qarshi yolg'iz kurasholmaydi, ularni birgalikda hal etish mumkin. Oksford universiteti direktori, professor Nik Bostrom bu ishlarning salbiy oqibatlari haqida o'ylab ko'rilmayotganligi haqida shunday deydi: "Texnologik taraqqiyotning tezlashishi tufayli insoniyat hozir o'z taraqqiyotining keskin burilish nuqtasiga katta tezlik bilan yaqinlashib kelayotgan bo'lishi mumkin. Insoniyatga yaxshi tanish bo'lib qolgan yadro tahdidi kelgusida nanosistemalar va mashina intellekti kabi sohalarining jadal rivojlana boshlagan texnologiyalari ulkan o'z imkoniyatlari va xatarlari bilan qo'shib ketmoqda. Bizning kelajagimiz, agar u mavjud bo'lsa, bizning ana shu jarayonlarga bo'lgan munosabatimizga bog'liq. Hali biz shiddat bilan rivojlanayotgan texnologiyalarga bog'liq ekanmiz, insoniyat jamiyatidan "post-insoniyat" (keyingi insoniyat) jamiyatga o'tish dinamikasini yaxshi anglab yetishimiz kerak. Ayniqsa, tuzoq qayerda joylashganini, aniq o'limga olib borishi mumkin bo'lgan yo'llarni payqab olishimiz zarur."

Bir necha yillik tadqiqotlari natijasida A.Chumakov "Globallashuv ijtimoiy hayotning barcha sohalarini, ma'naviy qadriyatlar, dunyoqarash yo'nalishlarini universalashtirishga olib kelishi bilan birga, an'anaviylik, o'ziga xoslik va madaniy xilma-xillikni saqlashni ham istisno qilmaydi," degan xulosaga keladi. Bunday davrda shaxs murakkab ijtimoiy muhit sharoitida faoliyat ko'rsatishga majburdir. Inson yashayotgan asosining, tinch va barqaror kechirayotgan hayotining ma'nosini to'liq anglashi, qadrlashi, ya'ni ijtimoiy muhitning obyekti sifatida namoyon bo'lishi kerak.

Global miqyosdagi masalalar ilmiy munozaralar mavzusi sifatida XX asrning 60-70-yillarida jahon hamjamiyatida jiddiy qiziqish uyg'otgan. 1930-yillarda E. Lerua, Teyyar de Sharden va V.I. Vernadskiylar nazariyalarida insoniyat jamiyatning global mohiyati va uning yerdagi yashash tarixi uchun mas'uldir, degan fikrlar ilgari surilgan. Keyinroq bu masalaga e'tibor biroq sustlashdi. 1970-1980-yillarga kelib ushbu masalaga oid tadqiqotlar jonlangani bizga ma'lum. Bugungi kunda globallashuv jarayonining jadallashuvi o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sir dialektikasi qonunlari asosida ilm-fan, madaniyat rivojiga ta'sir o'tkazib kelmoqda, bu o'z navbatida yoshlardagi ijtimoiy mas'uliyat jarayoni

zamonaviy ilm-fan yutuqlari, texnika-texnologiya, xalqaro axborot almashinuvining jadal rivojlanishi bilan o'zaro bog'liqlikda yuzaga keladi.

Hozirgi kunda "globalistika" atamasi zamonaviy fan tilining ajralmas qismi hisoblanadi, lekin uning ma'nosi haqida hali ham turlicha fikrlar bildirilib kelinmoqda. Ba'zilar bu yangi fan, u hali shakllanish jarayonida, deb fikr bildirs, boshqalar ilmiy bilish integratsiyasi natijasi, deb bilib, alohida fanlararo tadqiqotlar sohasi, deb e'tirof etmoqdalar [8, 77-80]. Globallashuv jarayoni kuchayib borayotgan hozirgi dunyoda mamlakatning raqobat shartlariga tez ko'nishi uning muvaffaqiyatli va barqaror rivojlanishining asosiy ustunligi - ta'lim tizimining holati bilan belgilanadigan, shaxsni ma'naviy rivojlantirish imkoniyatlari mavjudligi bilan bog'liq. Mamlakatning bugungi va istiqboldagi barqaror iqtisodiy o'sishini ta'minlaydigan omillar aynan ta'lim sohasi rivojiga bevosita bog'liq. Shu bois mustaqillikning dastlabki yillaridan iqtisodiyotni tubdan isloh qilish jarayonida ta'lim sohasida jahonda munosib o'rin egallashga qaratilgan yangi uzluksiz ta'lim tizimini yaratish va rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Bu borada alohida ahamiyatga ega bo'ladigan siyosiy globallashuv davlatlarning siyosiy tuzilishini, xalqlar va mintaqalar o'rtasidagi siyosiy aloqalarning kengayishini, o'zaro bog'liqligini anglatadi va pirovard natijada, ularning birlashuviga olib keladi. Bunda alohida siyosiy munosabatlar ko'lamiga ko'ra global va barcha davlatlarning ichki tuzilishi bitta tarmoqqa birlashganini ko'rish mumkin. Bu jarayonda milliy davlatchilik suverenitetga tahdid solishi mumkin bo'lgan bir qancha holatlar mavjud. Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

Birinchidan, jahon siyosiy maydonida transmilliy korporatsiyalar, nodavlat hamda xalqaro tashkilotlar, xalqaro kapital kabi yangi qudratli siyosiy subyektlar shakllanmoqda. Ular siyosatning an'anaviy subyekti - milliy davlatchilik suverenitetining ikkinchi darajaga tushib qolishiga sabab bo'lmoqda.

Ikkinchidan, globallashuv xalqaro huquq asoslariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa davlatlarning o'z hududida huquqiy suverenitetdan ajralib qolishiga olib kelmoqda. Natijada milliy davlatlarning faqat tashqi, balki ichki siyosiy masalalarini mustaqil tarqatib olish imkoniyatlari cheklanmoqda. Muayyan bir davlatning ichki siyosatini tashkil etuvchi muammo (ichki ziddiyat, siyosiy kurash, saylov jarayonlari va boshqalar) bugungi kunga kelib, global ahamiyat kasb etib, boshqa davlatlar manfaatlariga ham daxldor bo'lib qolmoqda.

Uchinchidan, odamlar ongida davlatchilik suvereniteti asosini tashkil etuvchi hududiy omil globallashuv natijasi bo'lib, o'zining an'anaviy ahamiyatini yo'qotmoqda va tabiiy davlat hokimiyati pozitsiyasiga ham putur yetkazmoqda. Boshqacha aytganda, milliy sarhadlar tobora oydinlashib bormoqda.

To'rtinchidan, dunyo bo'ylab bir qator G'arb davlatlari yetakchiligida "demokratlashuv" jarayoni jadal rivojlanmoqda va buning natijasida ayrim davlatlarning o'ziga xos demokratik taraqqiyotiga chetdan kuchli ta'sir o'tkazilmoqda. Ya'ni, bu jarayondan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishga urinayotgan globallashuv g'oyasi asoschilari boshqa davlatlarning siyosiy boshqaruv tizimini o'z qo'lga olishga urinmoqda. Misol uchun, MDHga a'zo qator mamlakatlarda 2005-yilda yuz bergan "inqiloblar," siyosiy globallashuv samarasi bo'lib, bu jarayon ta'sirining naqadar xavfli ekanligidan dalolat beradi. Bu voqealar shundan dalolat beradiki, yuksak taraqqiy etgan davlatlar boshqa davlatlarning suvereniteti va ichki ishlariga daxldor emasligi prinsipini niqoblangan shaklda buzmoqda. Bunda siyosiy globallashuv jarayonining yana bir mahsuli nodavlat tashkilotlarning resurslari va joyidan niqob sifatida foydalanish dunyo bo'ylab keng tarqalib bormoqda. Aynan shu ma'noda olib qaralganda A.V.Buzgalinning "Globallashuv siyosatga ta'siri kuchli bo'lib, xavfsizlik va iqtisodiyot sohasida davlatlarning bir-biriga ustunligini kuchaytirib, har birining jahon sahnasidagi ustun turadigan tomonlarining chuqur o'zgarishiga olib keladi. Tashqi siyosiy vositalar esa boshqacha nuqtayi nazardan qarashga majbur qilib, jahon siyosatining evolyutsionlashuvi jarayonining tezlashib ketishiga olib keladi," deb yozadi.

Globallashuv fenomeni obyektiv va ochiq ekanligini hisobga olsak, uning turli muqobillarda namoyon bo'lishi tabiiy tus oladi. Shunday ekan, globallashuv jarayonining biror-bir jihatini to'ldirib, unga to'liq ijobiy yoki to'liq salbiy jarayon sifatida qarash o'rinsiz hisoblanadi. O'z navbatida nemis sotsiologi OL.Bek "Globallashuv eng ko'p qo'llaniladigan va eng ko'p talon-taroj qilinadigan va eng kam o'rganilgan, ehtimol tushunarsiz abstrakt, siyosiy jihatdan samarali so'zdir (bahsda kuchli qurol, uran) " deb yozadi. Globallashuv jarayonida axborot olishning tezlashishi, shu bilan birga, internet orqali uzatiladigan turli yangiliklarning ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qilish masalalarini e'tibordan chetda qoldirmaslikni taqozo etadi. Masalan, globallashuv haqida 1998-yilda Nobel mukofotini olgan portugaliyalik yozuvchi J.Saramagu: "Men antiglobalistik harakatlar tarafdoriman. Chunki menga hozir sayyoramizda keskin sur'atda shakllanayotgan tartib, qoida yoqmaydi," - degan bo'lsa, J.Soros "globallashuvning shuncha kamchiliklariga qaramay, men uning hasadgo'y tarafdoriman. Men uni qo'llab-quvvatlayman, chunki faqat u beradigan qo'shimcha boyliklar, balki u odamlarga berishi mumkin bo'lgan erkinlik tufayli bo'lishi mumkin," deb yozadi. Umuman olganda, globallashuv murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, uni turli mamlakatlar hayotiga o'tkazayotgan ta'siri ham turlicha. Bu holat dunyo mamlakatlarining iqtisodiy, ma'naviy salohiyati va siyosati qandayligi bilan bog'liq. Dunyoda sodir bo'layotgan kuchli jarayonlarning har bir davlatga o'tkazayotgan salbiy ta'sirini kamaytirish va ijobiy ta'sirini kuchaytirish, davlatlar kelajagini belgilab beradigan asosiy omildir.

Globallashuvning asosiy ko'rinishlari, tendensiyalari va oqibatlari o'rtasidagi ziddiyatlar so'nggi yillarda faqat jonlandi, balki qizg'in tus olmoqda. Bugun birgina mamlakatda, balki dunyoda bir-biriga qarshi kurash olib borayotgan "globalistlar" va "anti-globalistlar"ga bo'lindi. Ayrim olimlar globallashuvni farovon hayot, tanlash huquqi va yanada ko'proq erkinlik, ya'ni ko'chib yurish, to'liq axborot olish, ko'proq haq to'lanadigan joyda ishlash, eng yaxshi universitetlarda ta'lim olish bilan bog'lasa, boshqalar uchun esa globallashuv insoniyatga tahdid soladigan, global iqlim isishi, atrof-muhitning ifloslanishi, nazoratsiz migratsiya omillarining paydo bo'lishi, ishsizlarning ko'payishi, an'anaviy qadriyatlarga zarar yetkazish kabi muammolarni keltirib chiqaradigan jarayon sifatida baholaydi. Bizning nazarimizda, globallashuv, avvalo, taraqqiyot sur'atlarining tezlashishi orqali butun insoniyat umumjahon taqdirini

birlashtiradigan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy, madaniy-ruhiy hodisa sifatida o'zini ko'rayotgan bir paytda, uning butun mohiyatini ijtimoiy-falsafiy jihatdan tadqiq etishni taqozo etmoqda. Aynan shu nuqtayi nazardan qaraganda, globallashuv odamlar o'rtasida ma'lum bir universal va umumiy ko'lamdagi aloqani o'rnatishni nazarda tutadi. Globallashuv tushunchasi uning ma'no-mazmuni va insoniyat taraqqiyotidagi o'rni masalasiga qiziqish ortib bormoqda. Globallashuv jarayoni yer yuzidagi davlatlar va xalqlarni shunchalik uzviy bog'lab qo'yayotganki, buni insoniyat tarixida shu paytgacha hech qaysi vosita amalga oshira olmagan. Bu jarayon shunchalik kuchayib ketmoqdaki, hozirdanoq dunyoning biror hududi uning ta'siridan hali qutulib qolayotgani yo'q. O'tgan asrning oxirlarida paydo bo'lgan globallashuv atamasi jahon mamlakatlari iqtisodiy va ma'naviy hayotining yalpi umumlashib borayotganini anglatadi. Globallashuv shunday jarayonki, undan chetda turadigan davlatlar aksincha uning ta'siriga ko'proq duch kelib qolishi mumkin. Bunday g'ayritabiiy ta'sir esa ko'pincha salbiy oqibatlariga olib kelmoqda. Mustaqillik davrida mamlakatlarimiz olimlari o'tkazgan va o'tkazayotgan tadqiqotlar tahlili bu sohadagi ishlar endigina boshlanayotganidan dalolat beradi.

Globallashuvga berilgan ta'riflar juda ko'p, lekin uning xususiyatlarini to'ldirish qamrab olganligi, bizningcha, fransuz tadqiqotchisi B.Bandi bergan ta'rifdir. U globallashuv jarayonining uch o'lchovini yaratadi. Birinch, globallashuv - doimiy davom etadigan tarixiy jarayon ikkinch, globallashuv - dunyoning gegemonlashuvi va universallashuvi jarayoni uchinch, globallashuv - milliy chegaralarning yuvilib ketish jarayoni.

Bu ta'rifga keltirilgan globallashuv o'lchovlari har bir o'lchovga nisbatan ham alohida e'tirozlar bildirishi mumkin. Lekin jahonda ro'y berayotgan jarayonlarni kuzatadigan bo'lsak, ularning har bir o'lchovi ham o'sha holatda amalda ekanini ko'ramiz. Globallashuv tarafdorlari globalistlar deb ataladi. Ular orasida davlat arboblari, siyosatchilar, biznesmenlar ko'proq uchraydi. Garvard universiteti olimi Kenichi Omae o'zining 1990-yilda nashr etilgan "Chegara bilmas dunyo" asarida bu atamaga keng ta'rif beradi. Uning fikricha, odamlar, firmalar va bozorlarning ahamiyati tobora ortib, davlatning o'rni qisqarib boradi. Globallashuv davrida barcha xalqlar va jarayonlar global bozor ta'siriga tushadi, an'anaviy davlat esa o'zining tabiiyligini yo'qotib, biznesdagi sherik sifatida yaroqsiz bo'lib qoladi. Xalqaro iqtisodiy sahnada asosiy harakatlanuvchi subyektlar sifatida global firmalar qoladi.

Bundan tashqari, globallashuvning demokratlashuv, axborotlashtirish kabi jarayonlari jamiyat taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etib qoladi. Xususan, demokratlashtirish jarayonida jamiyat elementlari ierarxiyasida barqaror o'zgarishlar yuz beradi. Bu ierarxiya quyidagicha tuzilishga ega bo'ladi: shaxs - jamiyat - davlat. Bunda davlat shaxs va jamiyat manfaatlarini ta'minlovchi vosita vazifasini o'taydi. Jahon maydonida o'z o'rmini egallashni istagan har qanday davlat bu ierarxiyaga amal qilishi kerak.

Bugungi kunda globallashuv atamasi shu qadar mashhur bo'lib ketganki, uni XXI asr mahsuli desak, mubolag'a bo'lmaydi. Shu o'rinda ta'rif berish uchun turli yondashuvlar, nazariyalar, paradigmalar ishlab chiqilgan bo'lib, ularning barchasini izohlab quyidagi xulosaga kelish mumkin: globallashuv xalqlar, davlatlar transformatsiyasi, insoniyatning bir butunlikka integratsiyasini keltirib chiqaradi. Shu ma'noda, muayyan bir jamiyat o'zini yomon deb hisoblagan boshqa jamiyatning mafkurasi, qarashlari, ilmiy-texnikaviy, madaniy yutuqlarini o'zlashtirishi globallashuv ta'siri ostida bo'ladi. Bundan tashqari, globallashuv masalasiga oid zamonaviy tortishuvlar bu muammoni yanada murakkablashtirib yubormoqda hamda yangi muqobil g'oya, nazariyalarning paydo bo'lishiga zamin yaratmoqda.

"Fransuz olimi Jak Le Dyumgi quyidagi yondashuvlarni ishlab chiqadi: Liberal yondashuv. Globallashuv nafaqat obyektiv jarayon, balki foydali fenomen sifatida iqtisodiy, ijtimoiy samaradorlikka olib keladi; Madaniy yondashuv. Milliy madaniyatlarning inqirozi tarixiy jamiyatlar to'qnashuvi, "aralashmadaniyat"ning paydo bo'lishi. Yuqoridagi yondashuvlardan alohida hisoblanuvchi Gollandiyalik tadqiqotchi Ya.N.Piters globallashuvga izoh berishda quyidagi paradigmalar tipologiyasini taklif etadi. Sivilizatsiyalar to'qnashuvi. Turli madaniyatga mansub jamiyat davlatlarining qarama-qarshiligi; Modernizatsiyalash. Transmilliy kompaniyalar amalga oshirayotgan modernizatsiya (vestnizatsiya, yevropizatsiya, amerikanizatsiya) ostida madaniyatlari gegemonlashuvi. Gibridlanish. Xalqaro munosabatlar ostida umumiy, aralash madaniyatning paydo bo'lishi.

Shunday qilib, globallashuv ko'p qirrali jarayon bo'lgani uchun uni izohlashda ko'plab masalalarga duch kelamiz. Buni bartaraf etish maqsadida jahonda globallashuv ta'siri ostida bo'layotgan jarayonlarni to'liq va mukammal tahlil qilib ko'rishga to'g'ri keladi. Xulosa o'rnida shuni ham aytish kerakki, globallashuv jarayoni zamonaviy fenomen sifatida o'z vazifasini qanday yo'l bilan bo'lsa-da bajarmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Danilov-Danilyan V.I.Ustoychivoe razvitiye-problema vijivaniya cheloveka//Nauka.Obshestvo.CHelovek.-M.,2004. -143 s.
2. Dudnik S. I.Paradigmi` istoricheskogo mi'shleniya XX veka: ocherki po sovremennoy filosofii kulturi`. SPb.: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshestvo, 2001.B.132.
3. Jo'raev N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. – T.: Ma'naviyat, 2008. – B.221.
4. Umarov B. Globallashuv ziddiyatlari. – T.: Ma'naviyat, 2006. 8-b.
5. Otamuratov S. Globallashuv va millat. – T., YAngi asr avlodi, 2008. – 13 b.
6. Ochiliev A. Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar. – T.: Muharrir nashriyoti, 2009. 64 b.
7. CHumakov A.N. Globalizatsiya. Konturi` tselostnogo mira. - M., Prospekt, 2005.S.259.
8. CHumakov A.N.Filosofiya globalnqx problem. - M.: Znanie, 1994. S.77-80.

Globallashuv jarayonlarining tizimli tahlili iqtisodiy, siyosiy, madaniy va texnologik omillarning o'zaro integratsiyasi

Rezyume: Bu maqolada geosiyosiy jarayonlar, globallashuv jarayoni hozirgi kunda insoniyat hayotini mutlaqo o'zgarishlarga burayotgan jarayonlardan biri ekanligi, mafkuraviy ta'sirlar va davlatning tizimli siyosiy pozitsiyalari faoliyatlarini berilgan bo'lib, ularning ijtimoiy hayotdagi munosabatlardagi o'rni va roli alohida ko'rsatib o'tilgan va chuqur ilmiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: globallashuv, fan, proces, geosiyosiy, tamoyil, demokratiya, gumanizm, teoriyalar, kontseptsiyalar, g'oya.

Системный анализ процессов глобализации экономического, политического, культурного и

Резюме: в статье рассматриваются геополитические процессы, процесс глобализации, являющиеся в настоящее время одним из процессов, полностью преобразующих жизнь человечества, идеологические влияния и деятельность системных политических позиций государства, их место и роль в отношениях в общественной жизни отдельно показаны и глубоко проанализированы.

Ключевые слова: глобализация, наука, процесс, геополитический, принцип, демократия, гуманизм, теории, концепции, идея, парадигма.

System analysis of globalization processes economic, political, cultural, and technological mutual integration of factors

Summary: the article presents geopolitical processes, the process of globalization, which is currently one of the processes turning human life into radical changes, the activities of ideological influences and systemic political positions of the state, their place and role in social relations are separately indicated and deeply scientifically analyzed.

Keywords: globalization, science, process, geopolitical, principle, democracy, humanism, theories, concepts, idea, paradigm.

O'ZBEK DAVLATCHILIK TARIXIDA G'OYA VA MAFKURANING SIYOSIY ZARURAT SIFATIDA NAMOYON BO'LISHI

Alimbetova G.A.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Yangi O'zbekiston xalqini ma'naviy birlashtirayotgan, uni xalq sifatida shakllanishiga muhim hissa qo'shgan milliy g'oya o'zining izchil tarixiy rivojlanish bosqichlarini boshdan kechirgan. Milliy davlatchilikning tarixan shakllanishi tajribasi, o'tgan yuz yilliklardagi turli siyosiy jarayonlar xulosasi o'laroq shakllangan milliy g'oya o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan davlat uchun juda muhim o'rin tutishi tabiiy. Zero, uning asosida milliy qadriyatlarni tiklash va insonni barkamollikka yetkazish kabi g'oyalar ustuvorlik kasb etadi. E'tiborli jihati shundaki, O'zbekiston xalqining milliy g'oyasi bunyodkor g'oyalar asosida shakllantirildi, taraqqiy topdi. Uch ming yillikdan ortiq izchil takomillashuv davrlarini o'z ichiga olgan mazkur g'oyalar, avvalo, insonparvar maqsadlarni o'zida mujassam etib, haqiqiy milliy siyosiy mafkuraga aylandi.

Yurtimiz tarixidagi ilk siyosiy g'oya va mafkuralar ildizi miloddan avvalgi birinchi ming yilliklarga borib taqaladi. Aynan o'sha paytlarda O'zbekiston hududida Baqtriya, Xorazm, So'g'diyona, Marg'iyona, Parkana, Parfiya, Zarafshon kabi o'lkalar mavjud bo'lib, sak-massagetlar, so'g'diylar, xorazmiylar, boxtarlar, parkanlar va boshqa elatlar yashaganligi qayd etiladi. Ajdodlarimizga xos dastlabki siyosiy mafkura va milliy g'oyalar afsona va rivoyatlar ko'rinishida ifoda etilgan mifologik qarashlardan iborat bo'lgan. Ilmiy adabiyotlarda ilk mafkuraviy g'oyalarga oid ma'lumotlar kam uchraydi. Shunday bo'lsada, bizga qadar yetib kelgan qadimgi ertak, rivoyat, doston hamda eposlarda o'sha davrda yashagan xalqlarning yurt tinchliligi, Vatan ravnaqi, xalq erkinligi va farovonligi yo'lidagi intilishlari aks etgan. Jumladan, miloddan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalarida sharqiy Eron elatlari orasida ko'p rivoyatlar tarqalgani haqida ilmiy qarashlar ilgari suriladi. Ammo ular yozma shaklda hujjatlarda qayd qilinmagan. Bu rivoyatlar asosan baxshilar tomonidan og'izdan og'izga o'tib tarqatilgan. Shu tarzda ular ajdodlardan avlodlarga o'tib, xalqimizning birdamligi, orzu-umidlari hamda qarashlarini ifodalagan.

Xususan, xalqimizning o'sha davrlarga oid tarixini o'rganishda Gerodot, Strabon, Plutarx, Polien, Elian kabi mutafakkirlarning asarlaridagi rivoyat va ma'lumotlar qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi. Tarix, geografiya, san'at, falsafa, axloq va ta'lim-tarbiyaga oid mazkur asarlarda jasorat va mardlikka intilish, tenglik, zulmga qarshi kurash, Vatan ozodligini asrab avaylashda erksevar qabilalarning hayot tarzi qanday bo'lganligi bayon etiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, qadimdan ajdodlarimiz odob-axloq, ta'lim-tarbiyani jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida qarab, islohotlarni shu mezon asosida baholaganlar. Qadimgi davrlardayoq yoshlar, umuman, jamiyatdagi har bir a'zoning mukammal ta'lim-tarbiyasiga oid qat'iy talablar mavjud bo'lgan. Misol uchun, qilichbozlik, jang san'ati, ov qilish, chorvachilik, otda chopish, kamon-bozlik, nayzabozlik bilan bog'liq ko'nikmalar yoshlarga hayot kechirishning asosiy talablari sifatida singdirilgan. Bu kabi ko'nikmalar va hayotiy zarur bilimlar zamirida esa xalqparvarlik, vatanparvarlik, mardlik, kamtarlik, jasurlik, asosiy fazilat sifatida shakllantirilgan.

Tarixiy dalillar, xususan, antik davr tarixchilari Gerodot, Efor va Ktesiyning ma'lumotlarida miloddan avvalgi VIII – VI asrlarda O'rta Osiyo hududida yashagan qabila va elatlar xususida so'z boradi. Ular Midiya va Eron kabi yurtlardan kelgan bosqinchilarga qarshi mardonavor kurash olib borganlar. Bunda xalq qahramoniga aylangan Zarina, Sparetra, To'maris kabi ayollarning yurt tinchliligini ta'minlash yo'lidagi jasorati sharaflanadi. Yunon tarixchisi Polienning "Harbiy hiylalar" nomli asarida esa sak qabilasining vakili (ba'zi manbalarda uning cho'pon bo'lganligi aytiladi) Shiroq uning mamlakatiga kirib kelgan hukmdor va uning askarlariga qarshi yolg'iz o'zi kurash boshlagani qayd qilingan. Uning o'tkir zehni va vataniga bo'lgan cheksiz muhabbati yuksak axloqiy qadriyat sifatida bayon etiladi.

Tarixiy eposlarimiz va xalq amaliy san'ati namunalaridan bo'lgan Rustam va Siyovush haqidagi eposlar, Alpomish, Qiriq qiz, Baysi-Beyrek, Bayon-Suluv, Kozu-Kerpech haqidagi epik dostonlar va rivoyatlarda ham aynan yurt tinchliligi yo'lida kurashgan yosh yigit va qizlarning yuksak ma'naviy-axloqiy xislatlari tarannum etiladi.

Xalqimizga xos milliy g'oya tarixini o'rganishda zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto" ham juda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi. Asarda zardushtiylik g'oyasi uch asosiy tushuncha: fikr, so'z va amal birligi kabi mezonlar asosida qurilgan. Unda "agar kishi o'z hayotida xursand va bahravar bo'lsa, yer yuzasini obod etsa, jahonga va jahon ahliga foyda yetkazsa, ana shular hammasi xudoga toat qilishning eng yaxshi ko'rinishi bo'lar edi, deb ta'kidlanadi. Zardusht "Xush va xurram yashashlik, hayotning yaxshiliklaridan bahra topishlik behishta yashamoq,

demakdir, yerni jannatga aylantirish kerak"[1], degan ta'limotni olg'a surdi. Bu borada Arrian, Plutarx, Yustin kabi antik davr tarixchi olimlari tomonidan qoldirgan tarixiy yozma manbalar ham e'tiborga molik. Ularning ma'lumotlariga ko'ra, milodgacha bo'lgan davrda, ya'ni 329-327-yillarda yunonistonlik Aleksandr sug'd xalqlarining yetakchisi Spitamen qo'shinlaridan mag'lubiyat alamini tortishga majbur bo'ldi[2]. Xuddi shuningdek, yana bir tarixiy misol:

Qadimiy yozma yodgorliklar turkumiga kiruvchi turk-runiy matnlarda tasvirlangan O'rxun-Enasoy va turk hukmdorlaridan Bilka Hoqon, uning ukasi Qul Tegin va sarkarda To'nuko'klarning qabr toshlariga o'yilgan bitiklarda ham milliy siyosiy g'oyalar mazmunidagi satrlarga duch kelish mumkin. Ularda ham xalqning ozodlik, milliy birlik, Vatan ravnaqi, yurt tinchligi va farovonligiga erishish, or-nomusini qayta tiklashga bo'lgan intilishlari ifodalangan. Yozma manbalar asrlar osha g'oyat katta g'oyaviy-tarbiyaviy vazifani bajarib keladi[3].

Dunyo tamadduniga nazar tashlaydigan bo'lsak, miloddan avvalgi VI asrdan milodiy V asrgacha gullab yashnagan, o'z davrining ilg'or madaniyati hisoblangan yunon madaniyati IV asrga kelib inqirozga yuz tutgan. 415-yilda esa yunon olimlari, umuman, fani qo'lga kiritgan muvaffaqiyatlar xazinasi bo'lgan Iskandariya kutubxonasi vayron qilingan. Natijada yuzlab, hatto minglab kitoblar yoqib yuborilgan. Buning salbiy oqibati o'laroq, dunyo fani taraqqiyotdan to'xtab, qo'lga kiritilgan ilmiy yutuqlar unutila boshlangan. Aynan shu davrda islom dinining yuzaga kelishi va tez orada katta hududga yoyilishi xalqlarning tarbiyaviy-ma'naviy hayotiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Buning amaliy samarasi o'laroq, ma'naviy hayotda yuz bergan o'zgarishlar tez orada nafaqat diniy, balki dunyoviy bilimlar taraqqiy etishiga ham turtki bo'ldi. Uyg'onish va Renessans davri sifatida tarixga kirgan bu davr xalqimizning milliy uyg'onish, siyosiy g'oyalar shakllanishi davri sifatida namoyon bo'ldi. O'sha davrlarda falsafa, astronomiya, matematika, fizika, geometriya, tibbiyot, tarix, adabiyot, pedagogika kabi aniq fanlar rivoj topishi, bu dunyoviy ilmlarning ko'zga ko'ringan qomusiy olimlarning yetishib chiqishi milliy mafkuramizning bunyodkor, tashabbuskor, islohotchilikka yo'g'rilgan g'oyalar bilan boyishiga xizmat qildi.

Vengriyalik mashhur sharqshunos olim Herman Vamberi o'zining "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi" nomli asarida Temuriylar davrining mafkuraviy shart-sharoitlari to'g'risida juda qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirgan. "Mafkuraviy salohiyati yuksak, siyosiy jarayonlarda ta'sir doirasi keng bo'lgan Temuriylar davri davlat mafkurasi asosini islom dini, xususan, hazrat Bahouddin Naqshband tariqati tashkil etgan. Mazkur ta'limotda ruhiy va jismoniy osoyishtalikning eng samarali yo'li – jamiyat baxt-saodati uchun yashab, mehnat qilishdan iborat ekanligi ustuvor g'oya sifatida keng targ'ib etilgan. Buyuk mutafakkir inson o'z mehnati bilan shaxsiy hayotini, jamiyatni, qolaversa, butun dunyoni obod qilish imkoniyatiga ega, degan taraqqiyparvar g'oyani ilgari surgan. Ayniqsa, "Dil ba yoru dast ba kor" degan ezgu fikr orqali o'z g'oyasini ifodalagan"[4]. Sohibqiron Amir Temur Bahouddin Naqshbandning bir necha aqidaviy qarashlarini va fikrlarini ma'nau o'z amaliy shiorlariga aylantiradi. Jumladan, "Kamar bar miyon va sano bar zabor", ya'ni "Belda kamar va tilda sano", shuningdek, "Muruvvat va mardi peshi xoliq va xaloyiq mahmud ast", ya'ni "Insonparvarlik, yaxshilik va mardlikni Olloh ham, xalq ham ulug'laydi", degan g'oyalarini o'z davrining ustuvor mafkurasiga singdirishga harakat qilgan. U o'zining g'oyaviy qarashlarini bayon etgan "Temur tuzuklari" asarida "Adolat kuchda emas, kuch – adolatdadir" degan haqqoniy g'oyani ilgari surdi"[5]. Ana shunday ma'rifatparvarlik g'oyalari asosida davlatchilik ishlari tashkil qilingan Temuriylar davrida Movarounnahrda taraqqiyot o'zining yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Mamlakatda ilm-fan rivojlandi, ko'plab maktablar va madrasalar barpo etildi. Bu davrda bir qator ilm fan va ma'naviyat namoyondalari shakllandi. Mashhur olim, matematik va astronom, o'z zamonasining Afrotuni deb nom olgan Salohiddin Mussa bin Mahmud Qozizoda Rumiy, yirik matematik va astronom G'iyosiddin Jamshid, Mirzo Ulug'bek asarlarining sharhlovchisi Qozizoda va o'z davrining Ptolomeyi deb nom olgan Alouddin Ali ibn Muhammad Qushchilar o'z asarlari bilan milliy g'oyaning rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar.

"Ayniqsa, ma'rifatparvar hukmdor Mirzo Ulug'bekning milliy va siyosiy bunyodkor g'oyalar tarixida tutgan o'rni beqiyosdir. Aynan uning davrida mintaqada ilm fan rivojlandi. Bunyodkor g'oya bilan uyg'unlashtirilgan tarbiya tizimi shakllanib, yuqori pag'onaga ko'tarildi. Ma'naviy-axloqiy tarbiya asoslari vujudga keldi, maktabxonalar va madrasalarda diniy fanlar bilan bir qatorda dunyoviy ilmlarni faol o'rgatishga keng yo'l ochildi. Xususan, o'sha paytlarda falakiyotshunoslik, riyoziyot, jug'rofiya, me'morchilik sohasida yirik kashfiyotlarga qo'l urildi. Jamiyatda ilm fanga bo'lgan e'tibor sabab quyosh, oy, sayyoralar va boshqa yoritgichlar, kecha-kunduzning istalgan vaqtidagi holatlarini aniqlaydigan sferik astronomiyaning aniq qoidalar, jug'rofiy yo'nalish asosida Quyosh balandligini tadqiq etishda amal qiladigan qoidalar va usullar sohasidagi kashfiyotlar dunyoga keldi. Bundan tashqari, ma'rifatga yo'g'rilgan mafkura sabab turli shaharlar orasidagi masofalarni aniqlash uchun geodezik o'lchovlarni amalga oshiradigan moslamalar, vaqt o'lchash asboblarini yasash, yer yuzi xaritasini tuzish va unga doir riyoziyotga taalluqli ko'rinish holatlarini aniqlash, metereologiya va geofizikaga oid bir qator yangi qurilmalar ishlab chiqildi"[6].

Bu davrda nafaqat ilm fan, balki adabiyot va ma'naviyat ham yuksaldi. Temuriylar davrining yirik namoyandalardan buyuk mutafakkir Alisher Navoiy fan va san'atning adabiyot, ta'lim-tarbiya, tarix, til bilimlari, musiqa, xattotlik, tasviriy san'atga oid o'z asarlarida bunyodkor g'oyalarni ilgari surdi. Uning "Xamsa", "Mahbub ul-qulub", "Munajat", "Vaqfiya", "Majolisun nafois", "Muhokamat ul-lug'atayn" kabi dunyoga mashhur asarlarida barkamol shaxs timsoli birinchi o'ringa olib chiqildi. Navoiy jamiyat hayotida faol ishtirok etadigan barkamol insonni tarbiyalash va kamolga yetkazish uchun zarur bo'lgan amaliy harakatlarning mazmuni ochib berishga harakat qildi. Ayniqsa, shoir inson kamolotida ilm-fanning o'rni, aql-idrok va bilishning ahamiyati qanchalik ulkan ekanligini aniq dalillar yordamida ko'rsatdi. U ilm va ma'rifat insonni, xalqni nodonlik va jaholatdan asrovchi, jamiyatning taraqqiy etishiga xizmat qiluvchi muhim milliy va siyosiy mafkuralardan biri ekanligi har tomonlama asoslagan mutafakkirdir"[7]. Alisher Navoiy o'zining milliy g'oya, milliy mafkurada ma'rifatni ulug'lashga yo'g'rilgan qarashlari bilan xalqimiz hayotida katta iz qoldirdi. Uning homiyligida ko'plab maktab va madrasalar qurildi, ulamolar yetishib

chiqdi. Navoiy davlat arbobi sifatida ham hokimiyat uchun o'zaro kurashlarga barham berish, xalqni yagona milliy g'oya atrofida birlashtirish kabi qarashlariga sodiq yashadi.

“Sharq uyg'onish” davrining ikkinchi bosqichi deb nomlangan bu davrda Abdurazzoq Samarqandiy, Abdurahmon Jomiy, Husayn Voiz Koshifiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi yirik allomalarning bunyodkor g'oyalar, hokimiyatdagi siyosiy jarayonlarni boshqarishga oid qarashlarni o'zida mujassamlashtirgan yirik asarlari dunyoga keldi.

Afsuski, XVII – XVIII asrlarga kelib xalqimiz tarixida umummilliy mafkura va ma'rifiy taraqqiyot o'miga tor doiradagi, har tomonlama cheklangan ma'naviy muhit paydo bo'ldi. Bu holat deyarli XIX asr oxiriga qadar davom etdi. Shaxsiy adovat, taxt vorislari o'rtasidagi hokimiyat talashuvlari, qarindoshchilik va sulolaviy manfaatparastlik aqidalari jamiyat hayotidagi milliy birlik, mafkuraviy yakdillikka jiddiy raxna soldi. Xususan, jamiyat, keng aholi qatlamlari hayotidagi ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirishga nisbatan bepisand kayfiyatning kuchayishi, shuningdek, ilm-ma'rifatning ravnaq topishiga e'tiborsizlik mafkuraviy tanazzulga zamin hozirladi.

Xonliklar madaniy hayoti, ayniqsa, maorif, adabiyot va san'at XVI asr an'analari bilan yashashda davom etdi. Ko'plab ko'hna madaniyat markazlari, ilm fan maktablari inqirozga yuz tutdi. Madrasalarda dunyoviy bilimlar o'qitilmaydigan bo'ldi, aqidaparastlik hukmronlik qildi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, XVII asr o'rtalarida Buxoro xonligi tasarrufida bir yuz ellikdan ortiq madrasa faoliyat olib borgan bo'lsa-da, ular o'z davriga nisbatan ilgari ketayotgan ilm-fan rivoji talabiga javob bera olmasdi. Birgina misol, “Falakiyot tili ilmi nujum bilan aralashtirib yuborildi, hatto eng o'qimishli kishilar ham xarita va jug'rofiyani yaxshi bilishmasdi”[8].

ADABIYOTLAR

1. Бобоев Х., Хасанов С, Авесто — маънавиятимиз сарчашмаси, Т.: 2001. – Б.163.
2. Гафуров Б., Сибукидис Д.И., Александр Македонский и Восток, М.: 1980. – С.85.
3. Зуев Ю.А. Ранние тюрки.: Очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002.-С.158-159; Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С.143.
4. Вамбери А. Бухоро ва Мовароуннахр тарихи I ва II китоб. Info Capital Group, 2022. – Б.134.
5. Кароматов Х., “Темур тузуклари”ни Ўзбекистонда ўрганиш муаммолари (Темурийлар даври маданият ёдгорликлари), Т.: 2003. – Б.91.
6. Улуғбек, Мирзо. Тўрт улус тарихи . (Б.Ахмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳририда; Форс тилидан Б.Ахмедов ва бошқалар. Т. Чулпон. 1993. – Б.352.
7. Алишер Навоий, Танланган асарлар, 13 том.Т.1981, — Б.115.
8. Жумабоев Ю. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари.Т. : «Ўзбекистон», 1980. – Б.24-33.

O'zbek davlatchilik tarixida g'oya va mafkuraning siyosiy zarurat sifatida namoyon bo'lishi

Rezyume. O'zbek davlatchilik tarixida g'oya va mafkuraning siyosiy zarurat sifatida namoyon bo'lishi , tarixiy rivojlanish bosqichlari haqida , dunyo olimlarning fikrlari o'rganilgan va ularning amaliy ahamiyatiga baha berilgan.

Kalit so'zlar: Mafkura , siyosiy mafkura, siyosiy g'oya, siyosiy jarayonlar.

Проявление идеи и идеологии как политической необходимости в истории узбекской государственности

Резюме. Изучены взгляды мировых ученых на проявление идей и идеологии как политической необходимости в истории узбекской государственности, этапы исторического развития, дана оценка их практической значимости.

Ключевое слово: Идеология, политическая идеология, политическая идея, политические процессы.

Manifestation of ideas and ideology as a political necessity in the history of Uzbek statehood

Summary. The manifestation of ideas and ideology as a political necessity in the history of Uzbek statehood, the stages of historical development, the opinions of world scientists have been studied, and their practical significance has been assessed.

Key words: Ideology, political ideology, political idea, political processes.

YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA MISSIONERLIKKA QARSHI KURASHNI RIVOJLANTIRISHNING STRATEGIK YO'NALISHLARI

Tanimov Sh.M.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Azaldan yurtimizda zardushtiylik, buddaviylik, nasroniylik, moniylik hamda islom dini vakillari o'zaro inoq va tinch – totuvlikda istiqomat qilishgan. Diyorimizdagi ma'naviyat va madaniyat markazlari hisoblangan ko'plab shaharlarda masjid, cherkov, sinagoglar faoliyat ko'rsatgan. Ushbu muqaddas maskanlarda turli dinga mansub millat va elatlar o'zlarining diniy marosimlarini emin-erkin ado etishgan. Binobarin, mazkur holatni hozirgi vaqtda mamlakatda yashovchi turli dinlarga e'tiqod qiluvchi barcha millatlar va elatlarning o'zaro munosabatlari misolida ham ko'rish mumkin. Ayniqsa, mamlakatimiz o'z mustaqilligini e'lon qilishi jarayonlarida bu borada tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashda barcha din vakillari o'rtasida diniy asosda mojarolar bo'lmaganligiga tarix guvohdir. Bu haqda, fikr yuritganda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev qayd etganidek: “...Bizning davlatimiz ko'p millatli va ko'p konfessiyali davlat. Bugungi kunda mamlakatimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari bir oila farzandlaridek ahil va inoq yashamoqda. Bu borada, hech shubhasiz, xalqimizga azaldan xos bo'lgan bag'rikenglik an'analari muhim rol o'ynamoqda”[1,3], – deya ta'kidlagani ayni haqiqatdir. Zero, bugungi kunda mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar sabab, diniy-ma'rifiy sohada ham bir qator o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy hayotning barcha sohalar qatori ma'naviy hayotda ham tub o'zgarishlarga zamin yaratdi. Ma'naviy hayotning tarkibiy qismi bo'lgan dinga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. Mamlakatimizda fuqarolarimizning vijdon erkinligini ta'minlash qonunan kafolatlandi. Mamlakatimizda 2023 yil 30 aprel kuni o'tkazilgan O'zbekiston Respublikasi referendumida umumxalq ovoz berish orqali qabul qilingan yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi xalqimiz hayotining barcha sohalarini yuksaltirish, xalqimiz manfaatlari va farovon turmushini ta'minlash, yurtimizni ilg'or

rivojlangan davlatlari qatoridan o'rin olish maqsadida bir qator qoidalar, huquqiy asoslar ishlab chiqilgan. Yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning 35-moddasida: "Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har kim xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi" deya belgilab qo'yilgan[2,20].

Din va dunyoviy davlat o'rtasidagi munosabat haqida fikr yuritilganda, uning asosida eng avvalo, dinning davlatdan ajratilishi tamoyili asosiy o'rin tutishini ta'kidlash lozim. Mamlakatimizning asosiy qomusi – Konstitutsiyamizning 75-moddasida: "Diniy tashkilotlar davlatdan ajratilgan hamda qonun oldida tengdirlar. Davlat diniy tashkilotlarning faoliyatiga aralashmaydi. Davlat qonunda belgilangan tartibda faoliyat ko'rsatayotgan diniy tashkilotlar faoliyatining erkinligini kafolatlaydi", – deya alohida ta'kidlangan.

Hozirda Respublikada turli e'tiqodga mansub diniy tashkilotlar o'rtasida o'zaro hurmat o'rnatilgan. Mamlakatning ko'p millatli va ko'p konfessiyaliligidan kelib chiqib, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash va qonuniy kafolatlashda O'zbekiston boy tajriba orttirgan. Ayniqsa, mamlakatimizda milliy o'zlikni anglash, millatlarning tili, madaniyati va urf-odatlarini asrab-avaylashga alohida e'tibor qaratib kelinadi.

O'zbekistonda yashovchi barcha millat va elatlarining birdamligini ta'minlashda diniy bag'rikenglikni mustahkamlash, bir g'oya atrofida birlashtirish hamisha ustuvor vazifa sifatida e'tibor qaratib kelinadi. Bu haqda davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning ta'biri bilan aytganda, "bizning qadimiy va saxovatli zaminimizda ko'p asrlar davomida turli millat va elat, madaniyat va din vakillari tinch-totuv yashab kelgan"[3,295]. Zero, xalqimizning buyuk qadriyati hisoblanmish bag'rikenglik va dinlararo totuvlik munosabatlari xalqimizning mentalitetini tashkil etadi.

Dunyodagi mavjud dinlar o'z mohiyatiga ko'ra, o'zida ezgulik, tinchlik, yaxshilik, do'stlik hamda bunyodkor g'oyalarni mujassam etadi. Din insonlarni halollik va poklikka, tantilikka, mehr-shafqat, birodarlik va bag'rikenglikka targ'ib etadi. Islom va xristianlik dinlari insonparvarlik g'oyalarini o'zida mujassam etuvchi axloqiy me'yorlar: saxovat, rahmdillik, halollik, qalb sofligi, mardlik hamda tantilikka da'vat etadi.

Demak, "barcha jahon dinlarida diniy bag'rikenglik masalasi ham umuminsoniy hamda diniy – axloqiy fazilatlar orqali singdiriladi"[4,36]. Shu tariqa, din insonlar ongiga ta'sir o'tkazishning eng samarali usullaridan biri sifatida namoyon bo'la boshlagan. Diniy ta'limotlar har qanday jamiyat hayotida madaniyat va ma'naviyatga ta'sir o'tkazish orqali insonlarda ishonchni mustahkamlaydi. Insonlarga hayotdagi sinovlar, muammolar va qiyinchiliklarni yengib o'tishda madad bergan. Hozirgi kunda yurtimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari o'zaro inoq va totuvlikda istiqomat qilishmoqda. Mamlakatimizda 16 ta diniy konfessiya mavjud bo'lib, ular bir oila a'zolaridek hamjihatlikda yashab kelmoqda. Bu hamjihatlik zaminida barcha din vakillarining tinchlik va barqarorlikni saqlash, diniy ekstremizm, fundamentalizm, terrorizm, missionerlikka qarshi kurashdagi o'zaro hamkorligi o'rin olgan. Bugungi kunda mamlakatimiz milliy taraqqiyoti millatlararo totuvlik va o'zaro hamkorlik ruhida rivojlanishining yangi bosqichiga chiqdi. Zero, dunyoviy davlatning konfessiyalararo munosabatlari borasida o'ziga xos murakkablik va qarama-qarshiliklar mavjud. Shu o'rinda, dinning ilmiy va obyektiv asosda o'rganilmaganligi turli siyosiy-mafkuraviy markazlar tomonidan dindan boshqa maqsadlarda foylanishga zamin yaratmoqda. Missionerlik tashkilotlari jamiyatda yoki davlat ichida o'z manfaatlarini ta'minlash maqsadida g'oyaviy-siyosiy markazlardan dinga bo'lgan nozik munosabatidan foydalanishga harakat qilishayotganligi namoyon bo'lmoqda.

Missionerlik tashkilotlarining "beg'araz" yordamlari "ayrim" siyosiy markazlar ko'magidagi muayyan mintaqa yoki mamlakatdagi diniy muvozanatni izdan chiqarishni maqsad qilayotganligi tobora oydinlashmoqda. Shu tariqa, "insonparvarlik" va "adoalatparvarlik" bayrog'i ostida o'zlarning ta'sir doiralarini kengaytirishmoqda[5,7].

Hozirda hukumat tomonidan olib borilayotgan targ'ibot-tashviqot ishlarining samaradorligi missionerlik ta'siriga tushgan adashgan fuqarolarga tushuntirish ishlarini olib borishga qaratilgan. Bu haqida Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev qayd etganidek: "Davrning, hayotning keskin talablaridan orqada qolmaslik uchun, barchamiz har kuni o'qib-o'rganishimiz, o'z ustimizda ishlashimiz, bilim va saviyamizni doimo oshirib borishimiz kerak. Bizning tomirlarimizda ulug' ajdodlarimizning qoni oqmoqda. Buyuk bobolarimizning munosib izdoshlari va davomchilari bo'lish biz uchun ham qarz, ham farz, desam, o'ylaymanki, barchangiz bu fikrga qo'shilasiz. O'z Vatanini, ona xalqini ravnaq toptirish uchun o'zini ayamadan mehnat qilish: bu – jasorat va mardlik, bu – ona yurtga muhabbat va sadoqat, bu – to'g'ri tarbiya va amaliy namuna demakdir"[6,4]. Zero, dunyoda yuz berayotgan voqea va hodisalarga teran nazar tashlasak, mamlakatimizda millatlararo totuvlik va konfessiyalararo hamkorlikni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Yurtimizda barcha din va konfessiyalar o'rtasida dinlararo hurmat, hamkorlik ruhidagi sog'lom muloqot olib borish amaliyoti joriy etilmoqda. Ammo, ayrim diniy jamoalar, konfessiyalar vakillari tomonidan boshqa e'tiqod vakillarini missionerlik harakatlari oqibatida oshkora yoki pinhona shakllarda kamsitish, mensimaslik orqali diniy adovat uyg'otishga sabab bo'layotgani kuzatilmoqda.

Bugungi kunda dunyo miqyosida diniy nifoq solish orqali tinchlik va barqarorlikka tahdid solishga intilayotgan missionerlikka qarshi kurashda yoshlarimizni milliy mafkuramizga sodiq etib tarbiyalash zamon talab etmoqda. Insoniyat uchun, uning taraqqiyoti uchun jiddiy xavf solayotgan missionerlik tahdidlari qarshisida hushyor va ogoh turishni hayotning o'zi taqozo etmoqda. Shavkat Mirziyoyev: "Biz yaratayotgan yangi O'zbekistonning mafkurasi ezgulik, odamiylik, gumanizm g'oyasi bo'ladi. Biz mafkura deganda, avvalo, fikr tarbiyasini, milliy va umuminsoniy qadriyatlar tarbiyasini tushunamiz. Ular xalqimizning necha ming yillik hayotiy tushuncha va qadriyatlariga asoslangan"[7,2], – deya ta'kidlagani bejiz emas. Zero, globallashuv jarayonida milliy mafkura turli dinga e'tiqod qiluvchi millat va elatlarni missionerlikka qarshi kurashda mafkuraviy-g'oyaviy, ma'naviy-axloqiy hamda ruhiy jihatdan yagona kuch sifatida birlashuviga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi" mavzusidagi anjumanda so'zlagan nutqi. Adolat 2017. № 24. – B. 1-3.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – B. 20.
3. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1- jild. – Toshkent; O'zbekiston, 2017. – B. 295.
4. Saidova S. Millalararo totuvlik va diniy bag'rikengilik. Imom Buxoriy saboqlari. 2016. №3. – B. 36.
5. To'xtarov I. Axborot almashinuv jarayonlarining globallashuvi sharoitida diniy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashning ayrim masalalari. "Globallashuv jarayonida axborot xavfsizligi: informatsion tahdid va mafkuraviy immunitet masalalari". Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Farg'ona. 2013-yil fevral. – B. 7.
6. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining yigirma sakkiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. <http://uza.uz/oz/politics/prezident-shavkat-mirziyoyevning-zbekiston-respublikasi-musta-31-08-2019>.
7. Biz yaratayotgan yangi O'zbekistonning mafkurasi ezgulik, odamiylik, gumanizm g'oyasi bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2021-yil 19-yanvar kuni ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari bo'yicha videoselektor yig'ilishi. <https://xs.uz/uzkr/post/agar-kimdir-manaviyat-masalasi-bu-faqat-manaviyat-markazi-yoki-tegishli-vazirlik-va-idoralarning-ishi-deb-ojlasa-khato-qiladi-shavkat-mirziyoyev>.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Yangi O'zbekistonda missionerlik harakati xavfini bartaraf etishning ijtimoiy-siyosiy omillari, global miqyosda xavfsizlik, barqarorlikka rahna solish maqsadida ma'naviy, siyosiy, iqtisodiy-huquqiy tahdid sifatida namoyon bo'layotgan missionerlikning g'oyaviy-mafkuraviy ko'rinishlari borasidagi fikrlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: missionerlik, prozeltizm, mafkuraviy intervensiya, manipulyatsiya, ekspansiya, terrorizm, tinchlik.

Аннотация. В данной статье освещены социально-политические факторы устранения угрозы миссионерского движения в Новом Узбекистане, идейно-идеологические проявления миссионерства как духовной, политической, экономико-правовой угрозы безопасности и стабильности в глобальном масштабе.

Ключевые слова: трансформация, идеологическое интервенция, манипуляция, экспанция, терроризм, мир.

Annotation. This article examines the socio-political factors of eliminating the threat of the missionary movement in New Uzbekistan, the ideological and ideological manifestations of missionary work as a spiritual, political, economic, and legal threat to security and stability on a global scale.

Key words: transformation, ideological intervention, manipulation, impact, terrorism, peace.

YANGI O'ZBEKISTON EKOLOGIK DIPLOMATIYASIDA MINTAQAVIY VA GLOBAL TASHABBUSLARNING O'ZIGA XOSLIGI

Nurmetov I. A.

Urganch davlat universiteti

Kirish. Ma'lumki, dunyoda global va mintaqaviy o'zgarishlar sodir bo'layotgan bugungi murakkab bir sharoitda mamlakatlararo mavqeini saqlab qolish va kelajak taraqqiyotini ta'minlash yagona mintaqaviy integratsiyalashuv asosida hal etilishi mumkin. Prezident Sh. Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutq so'zlar ekan, "Biz ajdodlarimizning donishmandlik an'alariga amal qilib, teran anglagan holda, qat'iy islohotlarni amalga oshirmoqdamiz, mamlakatimizning yangi qiyofasini shakllantirish yo'lidan bormoqdamiz", – degan edi [1].

Mazkur g'oyaning mantiqiy davomi sifatida yillar davomida o'z yechimini kutayotgan ishlar bo'yicha konstruktiv rejalar ishlab chiqilmoqda. Xususan, Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasining 98-maqsadi aynan ushbu yo'nalishga qaratilgan bo'lib, unda jahon hamjamiyatida respublikamiz imijini oshirishga qaratilgan axborotlar yetkazish samaradorligini oshirish masalasi muhim topshiriq sifatida ilgari surilgan.

XXI asr geosiyosiy jarayonlari shuni ko'rsatadiki, kichik va o'rta davlatlarning xalqaro maydondagi nufuzi nafaqat harbiy salohiyat yoki iqtisodiy qudrat bilan, balki tashabbuskorlik, mintaqaviy va xalqaro diplomatiyada faollik kabi omillar bilan ham belgilanmoqda. Shu ma'noda, so'nggi yillarda "Yangi O'zbekiston"ning tashqi siyosat modeli xalqaro ekspertlar tomonidan "initiative-based diplomacy" – tashabbusga asoslangan diplomatiya sifatida ta'riflanmoqda.

XX asrning oxirlariga kelib davlatlar o'rtasidagi muvozanatni saqlashda va o'zaro hamkorlik munosabatlarida - xalqaro tashkilotlarning roli katta ahamiyat kasb eta boshladi. Ayniqsa integratsiya sharoitida dunyo hamjamiyatining shakllanishi, xalqaro jinoyatchilik va uning turli ko'rinishlariga qarshi jiddiy kurash olib borishda xalqaro tashkilotlarning yaqin hamkorligi juda zarurdir [2]. Respublikamizning dunyodagi xalqaro tashkilotlar bilan anjumanlar o'tkazishlari, hamkorlik tajribalari ushbu hamkorlikning rivojlanish istiqbollari xususida ayrim xulosalarni chiqarish va uning yanada rivojlanishi uchun ayrim yo'nalishlarni belgilash imkonini beradi. Globallashuv jarayoni davlat imijini shakllantirish va saqlash texnologiyalarining o'zgarishiga yordam beradi. O'zbekistonning mintaqaviy va global tashabbuslardagi ishtiroki orqali xalqaro maydondagi nufuzining shakllanishi va mustahkamlanishini tahlil qilish uchun tadqiqotda tizimli va xronologik tahlil, qiyosiy tahlil, Diplomatik diskurs, manbashunoslik tahlili usullaridan foydalanilgan. Ular quyidagilardan iborat: Tizimli tahlil usuli. O'zbekiston tashqi siyosati bir-biri bilan bog'liq geosiyosiy omillar tizimi sifatida o'rganildi. Bu yondashuv mamlakatning mintaqaviy diplomatiyasi, global tashabbuslari va xalqaro tashkilotlardagi ishtiroki o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmini ochib berish imkonini berdi.

Qiyosiy tahlil usuli - O'zbekistonning tashqi siyosiy faoliyatini Markaziy Osiyoning mintaqasidagi integratsiya jarayonlari kontekstida tahlil qilish imkonini beradi. Bu orqali O'zbekistonning tashabbuskorlik, diplomatik dinamika va xalqaro nufuzning o'sish tendensiyalari aniqlandi. Diplomatik diskurs orqali Prezident nutqlari, BMT Bosh Assambleyasidagi chiqishlar, mintaqaviy sammitlar bayonotlari va xalqaro matbuot materiallari tahlil qilinsa,

manbashunoslik va rasmiy hujjatlar tahlili asosida BMT rezolyusiyalari, O'zbekiston tashabbuslarining normativ-huquqiy asoslari o'rganiladi.

Muhokama va natijalar. Avvalo, O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati va rivojlanish sur'atlari va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish borasidagi sa'y-harakatlari bugungi kunda jahon iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish, investorlarning bu boradagi davlat siyosatining izchilligiga bo'lgan ishonchini mustahkamlash va investorlar bilan ishlashda davlat tuzilmalarining mas'uliyati oshirilmoqda. Shu bois yurtimizga xalqaro kompaniyalar va investorlarning faol ravishda kirib kelishi ortmoqda.

O'zbekistonning xalqaro hamkorlik sohasidagi faoliyati ham diqqatga sazovor. Mamlakatning tashqi siyosati o'zaro ishonch va hamkorlikka asoslangan bo'lib, o'z navbatida, bu muhim omil xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan ikki va ko'p tomonlama hamkorlikning shartnomaviy-huquqiy asoslarini mustahkamlash imkonini berdi. Xususan, O'zbekiston BMT, YeXHT, Islom hamkorlik tashkiloti kabi xalqaro tashkilotlar doirasida o'z mavqeini mustahkamladi. Shu bilan birga, O'zbekistonning madaniy va ma'naviy merosi xalqaro maydonda alohida o'ringa ega. Xususan, Samarqand, Buxoro, Xiva kabi tarixiy shaharlar va ularning boy madaniy merosi dunyo jamoatchiligining diqqatini o'ziga jalb etmoqda. Turizm sohasidagi rivojlanish va sayyohlik infratuzilmasini yaxshilash natijasida O'zbekistonga keluvchi sayyohlar soni yildan-yilga ortib bormoqda.

Yangi O'zbekiston sharoitida mamlakat tashqi siyosati "faqat tashqi aloqalar emas, balki tashqi maydonda milliy nufuzni shakllantirish" tamoyili asosida qayta formatlandi. Bunda, O'zbekistonning xalqaro tashkilotlar faoliyatidagi ishtiroki passiv kuzatuvchi darajasidan tashabbuskor sub'ekt maqomiga ko'tarildi. Xususan, Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Maslahat uchrashuvlari, Orolbo'yi mintaqasi bo'yicha tashabbuslar, BMT Bosh Assambleyasining maxsus rezolyusiyalari O'zbekistonning global maydondagi diplomatik imijini mutlaqo yangi bosqichga olib chiqdi.

2016-yildan boshlab O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biri -Mintaqaviy integratsiya va qo'shnichilik diplomatiyasini institutsional darajaga olib chiqish bo'ldi. Xususan, O'zbekistonning qo'shni davlatlar bilan 2016-yilga qadar shakllangan barcha masalalardagi munosabatlarini qayta ko'rib chiqish taqozo qilinardi. Zero, suv resurslari, transport kommunikatsiyalaridan foydalanish, atrof-muhitni transchegaraviy ifloslanishlardan himoya qilish, chegaralar delimitatsiyasi va boshqa masalalarda murosaning yo'qligi yillar davomida kelishmovchiliklarga sabab bo'lgan edi. SHu sababli zamonaviy muloqotlarda Markaziy Osiyo davlatlarini qiziqtiradigan xavfsizlik, iqtisodiyot, investitsiya, turizm, madaniyat, sog'liqni saqlash va ekologiya sohalarida mintaqaviy va xalqaro ahamiyatga ega qo'shma qarorlar qabul qilindi [3]. Mintaqada suv-energetika bilan bog'liq masalalarni hal qilishda siljishlar kuzatildi. O'zbekiston Qambar-Ota va Rog'un GESi qurilishi loyihalarida ishtirok etish imkoniyatini ko'rib chiqishga tayyorligini bildirdi [4]. Yangi O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining bosh ustuvor yo'nalishi Markaziy Osiyo mintaqasidir. O'zbekistonning Markaziy Osiyodagi siyosati mintaqada tinchlik va barqarorlikni ta'minlashga, mintaqaviy xavfsizlikning muhim muammolarini hal etishga qaratilgan. O'zbekiston mintaqaviy savdo-iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlash, mintaqaning transport va tranzit infratuzilmasini rivojlantirish, Markaziy Osiyo transchegaraviy daryolarining suv-energetika resurslaridan oqilona va kompleks foydalanish hamda mintaqaning ekologik barqarorligini ta'minlash, chegaralarni delimitatsiya va demarkatsiya qilish jarayonini yakuniga yetkazish uchun barcha sa'y-harakatlarni amalga oshirad [5].

Xalqaro hamjamiyat bilan keng ko'lamli hamkorlik natijasida O'zbekiston bir qancha yutuqlarga erishdi. Jumladan, Yangi O'zbekiston sharoitida BMT bilan hamkorlikda yangi tendensiyalar, o'zaro munosabatlarda yangi bosqich boshlandi. 2017-, 2024-yillarda BMT Bosh kotibi Antoniu Guterrish rasmiy tashrif bilan O'zbekistonda bo'ldi. O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoev BMT Bosh Assambleyasining 72-, 75-, 76-, 78-, 80-sessiyalarida nutq so'zladı. Davlatimiz rahbari tashabbusi bilan BMT Bosh Assambleyasida qator rezolyusiya va deklaratsiyalar qabul qilindi. Jumladan, 2018-yil "Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik, barqarorlik va izchil taraqqiyotni ta'minlash bo'yicha mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash", "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik", 2019-yil "Markaziy Osiyoda barqaror turizm va barqaror rivojlanish", 2021-yil "Orolbo'yi mintaqasini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi deb e'lon qilish", 2022-yil "Markaziy va Janubiy Osiyo o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni mustahkamlash to'g'risida", "Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishni jadallashtirishda parlamentlarning rolini kuchaytirish to'g'risida", 2024-yil "Xalqaro sivilizatsiyalar o'rtasidagi muloqot kuni", "O'rmonlarni barqaror boshqarish asosida o'rmonlarni ko'paytirish va qayta tiklash bo'yicha harakatlar dekadasi" rezolyusiyasi hamda 29-aprelni "Xalqaro zilzila qurbonlarini xotirlash kuni" deb e'lon qilish to'g'risidagi rezolyusiyalar shular jumlasidandir [6]. Ushbu rezolyusiyalar nafaqat Markaziy Osiyoning iqtisodiy va siyosiy rivoji, balki butun dunyodagi global muammolarni hal etishga ham muhim ta'sir ko'rsatadi.

2018-yil 24-avgust kuni Turkmanboshi shahrida o'tgan Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasining ta'sischi davlatlari rahbarlari sammitida O'zbekiston Prezidenti Orol mintaqasidagi ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik vaziyatni yaxshilash borasida muhim tashabbuslarni ilgari surdi, jumladan, Orolbo'yini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi deb e'lon qilishni taklif etdi. Natijada, 2019-yilning noyabr oyida O'zbekiston rahbariyatining tashabbusi bilan BMT shafeligidagi Orolbo'yi mintaqasi uchun Inson xavfsizligi bo'yicha ko'p tomonlama sheriklik asosida Trast fondi tashkil etildi [7]. Shuningdek, Turkmanboshi shahrida bo'lib o'tgan OQXJ ta'sischi davlatlar rahbarlari kengashining majlisida Barqaror rivojlanish uchun atrof-muhit bo'yicha Mintaqaviy dasturi loyihasi, DBRKning Maslahat kengashini tashkil etish masalalari ko'rib chiqildi. SHuningdek, DBRKga raislik qilish vakolati Turkmanistondan O'zbekiston Respublikasiga berildi. 2019 yil oktyabr oyida Nukus shahrida DBRKning yillik sessiyasida Birlashgan Millatlar Tashkiloti Evropa iqtisodiyoti komissiyasi hamda Davlatlararo barqaror rivojlanish komissiya o'rtasida o'zaro anglashuv memorandumini imzolash marosimi bo'ldi. Ushbu hujjat Markaziy Osiyoda atrof-muhit bilan bog'liq

barqaror rivojlanish maqsadlari, atrof-muhitni boshqarishni kuchaytirish, yashil iqtisodiyot va resurslardan foydalanish samaradorligi, iqlim o'zgarishiga moslashish, bioxilma-xillik va ekotizimlarni boshqarish, suv sifati va chiqindilarni boshqarish, mintaqaviy va milliy ahamiyatga molik boshqa ustuvor yo'nalishlar bo'yicha taraqqiyotga erishishga qaratilgan [8]. 2024-yil 4-iyun kuni BMT Bosh Assambleyasi O'zbekiston tashabbusi asosida "Markaziy Osiyo davlatlarining g'iyohvandlik bilan bog'liq muammolarni samarali hal etish va bartaraf etish uchun yagona front bo'lib harakat qilish va hamkorlik qilishga tayyorligi to'g'risida"gi rezolyusiyani bir ovozdan qabul qildi. Rezolyusiyada Markaziy Osiyoda Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish mintaqadagi g'iyohvand moddalar savdosi va g'iyohvandlikka qarshi kurashish bilan chambarchas bog'liqligi ta'kidlangan.

2024-yil iyun oyida 2025-2027- yillar uchun BMT Iqtisodiy va ijtimoiy kengashi a'zoliciga o'tkazilgan saylovda O'zbekiston 185 mamlakat tomonidan qo'llab-quvvatlanib, EKOSOSga saylandi. BMT doirasida barqaror rivojlanishning barcha uch yo'nalishi – iqtisodiy va ijtimoiy sohalar, shuningdek, atrof-muhitni rivojlantirishga qaratilgan sa'y-harakatlarda EKOSOS muhim o'rin tutadi. 2024-yil 13-14-iyun kunlari "Ekologik tahdidlar: o'zgarayotgan dunyoda inson huquqlarining istiqboli va barqaror yechimlarni izlash" mavzusidagi Inson huquqlari bo'yicha IV an'anaviy Samarqand forumi o'tkazildi. Prezidentimizning Samarqand forumiga murojaatidagi g'oya va tashabbuslari O'zbekistonda iqlim o'zgarishlari bilan bog'liq inson huquqlari muammolariga yechim topish masalasiga alohida e'tibor qaratilayotganini yana bir bor tasdiqlaydi [9]. O'zbekistonning xalqaro maydondagi o'rni va ahamiyati yanada o'rinish mamlakatning barqaror rivojlanishi va xalqaro hamjamiyat bilan integratsiyalashuvida muhim omil bo'lmoqda. Bu jarayondagi islohotlar va sa'y-harakatlar mamlakatning kelajakda ham xalqaro maydondagi nufuzi va obro'-e'tibori yanada mustahkamlanishiga qat'iy ishonch bag'ishlaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutq so'zladi. 20.09.2017. // www.president.uz
2. Гаффоров Я. Халқаро ташкилотлар ҳамкорлиги. Тошкент, 2021. – Б. 54.
3. Замоновий дунёда Ўзбекистон ташқи сиёсатининг кун тартиби // Янги Ўзбекистон, 2020 йил, 27 август.
4. Қодиров А. Янгилаётган Ўзбекистон ташқи сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишлари // Халқ сўзи, 2020 йил, 9 август.
5. Madaminov O. O'zbekistonning davlat imijini shakllantirishda xalqaro tajribalarning qo'llanilish tarixi. PhD diss... avtoreferati. Urganch, 2025. – B.18.
6. Абдимўминов О. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти – Ўзбекистоннинг глобал ҳамкори. 25.09.2025. // www.uz.uz
7. Ўзбекистон дипломатияси тарихи. 6-жилд. Тошкент, 2019. – Б. 359.
8. UNECE and Interstate Commission on Sustainable Development strengthen cooperation for environmental protection in Central Asia Environment Sustainable Development. 23.10.2019 // www.uncece.org
9. Раҳматжанова Д. Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги нуфузи йилдан-йилга ортиб бормоқда <http://pravacheloveka.uz/uz/news/m13591>

Annotatsiya: Maqolada O'zbekistonning xalqaro maydondagi nufuzini mustahkamlash jarayonida mintaqaviy va global tashabbuslarning roli tizimli tahlil etiladi. Tadqiqotda Yangi O'zbekiston tashqi siyosati konsepsiyasida ilgari surilgan diplomatik faollik, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikning yangi modeli hamda "tashabbusga asoslangan diplomatiya" tamoyilining mazmun-mohiyati yoritiladi. Shuningdek, maqolada tashqi siyosiy tashabbuslarning xalqaro hamjamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, diplomatik diskursdagi ishtirok darajasi va milliy manfaatlarning global kun tartibiga integratsiyalashuvi jarayonlari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tashqi siyosat, diplomatiya, xalqaro nufuz, rezolyusiya, mintaqaviy integratsiya.

Аннотация: В статье проводится системный анализ роли региональных и глобальных инициатив в укреплении позиций Узбекистана на международной арене. В исследовании раскрывается сущность концепции «дипломатии, основанной на инициативе», нового формата сотрудничества с международными организациями, а также дипломатической активности, продвигаемой в рамках внешнеполитической стратегии Нового Узбекистана. Кроме того, в статье научно анализируются поддержка внешнеполитических инициатив международным сообществом, уровень участия в дипломатическом дискурсе и интеграция национальных интересов в глобальную повестку дня.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, международный престиж, резолюция, региональная интеграция.

Abstract: The article provides a systematic analysis of the role of regional and global initiatives in strengthening Uzbekistan's position in the international arena. The research explains the essence of the concept of "initiative-based diplomacy," the new model of cooperation with international organizations, and the diplomatic activity promoted within the framework of the foreign policy concept of New Uzbekistan. Additionally, the article scientifically examines the support of foreign policy initiatives by the international community, the level of participation in diplomatic discourse, and the integration of national interests into the global agenda.

Key words: foreign policy, diplomacy, international prestige, resolution, regional integration.

QUBLA ARAL BOYI TOPONIMLARI TARIYXTANISHILIGI

Abdirova G.

Qaraqlpag mámleketlik universiteti

Kóp milletli mámlekette milletlerara múnasibetler hám milletlerara tatıwlıq ıqlımı kóp jaqtan onda jasawshı etnik toparlardıń bir-birin túsiniwine hám olardıń ruwxıy dúnyası hám miyrasların húrmet etiwge baylanıslı bolıp, olar mudamı qúdiretli qural hám birlesiw deregi bolıp, xalıqlardı keleshek áwladlar ushın úlken jetiskenliklerge baǵdarlaydı. Hár bir xalıqtıń ayırıqsha materiallıq qásiyetleri bar, olardıń hár biri jáhán mádeniyatı gáziynesine óz úlesin qosqan. Izertlewler sonı kórsetti, yaǵnıy kóplegen xalıq kishi oazislerde tóplanǵan, jasalma suwǵarıwǵa tiykarlangan dıyxansılıq kóshpeli sharwashılıq penen uyǵınlasqan. Usınıń menen birge, etnik-materiallıq sintez processleri jedel

dawam etip, kóplegen xalıqlar joqarı hám ayırıqsha ruwxıy hám materiallıq mádeniyattı jarattı. Olardan biri qaraqalpaq xalqı bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq xalqınıń kelip shıǵıwı, onıń tariyxı, territoriyası, qala hám awıllarınıń atamaları, millet atamasınıń hám etnonimleriniń kelip shıǵıwına áyyemgi hám erte orta ásirlerden baslap házirgi dáwirimizge shekem kóplegen taraw alımları, tariyxshı hám geograflar, tilshiler hám etnograflar hám arxeologlar x.b qızıqqan hám óz miynetlerinde anaw yaki mınaw atama xaqında óz pikirlerin bildirgen. Olardıń arasında shet el antik avtorlarınan tartıp, Evropa hám Kishi Aziya, Rossiya, Oraylıq hám Orta Aziya alımlarınan: orta ásir dáwiri alımlarınan Al'—Makdisi, Ibn Xurdodbek, Ibn Yaqut, Abu Rayxan Beruniy, Babur, Pashidaddin, Maxmud Qashǵariy, Abulǵazı Baxadırxan, shet el sayaxatshıların Armeni Vamberi, Kun h.b. atap ótsek boladı.[1,443]. Rus alımlarınan tariyxshılardan P.Ivanov, B.Bartold, arxeologlardan S.P.Tolstov, L.S.Tolstova, T.A.Jdanko, geograflardan E.Murzaev, E.Pospelov, Ózbekstan alımlarınan - Ya. Ğulomov, H.Hasanov, S.Qoraev, P. Gulomov, Z.Dusimov., Kamoliddin SH.S, qaraqalpaq tariyxshı, arxeolog alımlarınan – S.Kamalov, V.N.Yagodin, M.Mambetullaev, X.Esbergenov, G.Xojaniyazov, B.Qochanov, O. Yusupov, tilshi alımlardan Q.Abdimuratov, D.Aytmuratov, O.Bekbaulov, K.Koshanov, K.Mambetov, Abdinazimov, Q.Paxratdinov., geograf alımlardan Q.Seyitniyazov, R.Ballieva, K.Allanazarov, jazıwshı hám shayırlar qaraqalpaq tariyxına, tiline, jaylasıwına hám toponimleri menen etimologiyasına qızıqqan. [2,26-36]

Al sońǵı jıllardaǵı ilimiy izertlewlerge itibar qaratsaq, tariyx, geografiya hám tilshilerden ibarat alımlar óz ilimiy temalarını Qaraqalpaqstan Respublikası toponimlerin jarıtıp, hár tárepleme úyrengen. Mısalı olardan O.Sayımbetov, YU.Xojalepesova, A.Allamuratov, M.Qurbanov, N.Sayımbetova, D.Yuldashev, G.M.Abishov, G.Mambetova hám O. Baltabaevlardı atap ótsek boladı. Mısalı, D.Yuldashev «Qaraqalpaqstannıń qubla rayonları toponimleri»[3.], G.M.Abishov «Shimbay rayonı toponimleri»[4.], G.Mambetova «Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimleri»[5.], O. Baltabaev Qaraqalpaqstan Respublikasınıń oykonimiyasınıń territoriyalıq quramınıń tariyxıy-mádeniy áhmiyeti xaqında izertlewler alıp barǵan.[6,240]. Xalqımız tariyxın, ondaǵı toponimlerdi úyreniwde dereklerdiń ornı álbette, óz aldına. Biz arab geografi hám sayxatshıları Ibn Xavkaldıń « Kitob ul-masolik va-l-mamolik»miyneti, Ibn Xurdadbektiń «Jollar hám mámleketler xaqında»kitabı, Istaxriydiń sol atamadaǵı miynetlerinen, Maxmud Qoshǵariydiń «Devonu luǵotit turk»paydalanıp, ondaǵı walayatlardıń, qalalardıń, iri awıllardıń atamaları, sol mámleketlerdiń xalqı ne menen shuǵıllanatuǵınlıǵın, olarǵa baratuǵın jollar x.t.b xaqında kóplegen maǵlıwmatlardı alamız. Olardıń miynetlerinde kórsetilgen atamalar menen sońǵı dáwir atamaların salıstıra otırıp olardıń qaysı biri xaqıyqatlıqqa tuwrı keledi, al qaysı biri bórttirilip jazılǵanlıǵın anıqlay alamız.[7]. Sovet dáwiri alımlarınan V.V.Bartold, S.P.Tolstov, L.S.Tolstova, A.YU.Yakubovskiy, V.L.Vyatkin, V.M.Masson, Ya.Gulyamov shıǵarmaları Opra Aziya xalıqlarınıń toponimlerin úyreniwde úlken tariyxıy áhmiyetke iye. Bul miynetlerdiń kópshiligi XX ásirdiń 30-60 jıllarında jazılǵan bolıp, ulıwma tariyxıy toplamlar qatarında toponimkaǵa baylanıslı bir qatar pikirler bildirip ketilgen. S.P.Tolstov óziniń «Áyyemgi Xorezm» dep atalǵan miynetinde, Xorezm hám qaraqalpaq jerindegi eski hám eń jańa dáwir toponimikalıq atamaları xaqında mısalı, Kyat qalası tuwralı «Kyat, Kyas degen sóz áyyemgi dáwirdegi xalıqlardıń tilinde qala, qonıs degen mánilerdi ańlatıp, al pecheneglerde bul sózdiń túbirles bolǵanlıǵı bayqaladı. Dnepr dár'yasınıń ótkeline jaqın bir orınlarda eski dáwirdegi bir neshe qalalardıń estelikleri bar. Bul qalalardıń atı pecheneglerde Krakpakatı, Salmakatı, Sankatı, Guzikatı dep atalıp kelgen. Demek pecheneglerdegi bul «kat» degen sózdiń ertedege orta ásir Xorezm tiliniń tásiiri ekenligi bizde úlken pikir tuwdıradı»[8,22-23]

Ya.Ğulamov óziniń «Áyyemgi Xorezmniń suwǵarılıw tariyxınan» degen miynetinde de júdá kóp gidrotoponimlerge hám onıń etimologiyasına itibar bergen. Onda Amudár'ya ataması xaqında tómendegi pikirler bildirilgen «Eń ertedege Amudár'ya ataması xaqında biz grek dereklerinde Oks (Oksos) atamasında ushıratamız. Grek avtorları Iskender Zulfarnayınǵa shekem Orta Aziyada bolıp kórmegen, biraq ózleriniń maǵlıwmatların basqa adamlardan jazıp alǵan. B.e.sh V ásirde jasaǵan Gerodot Amudár'ya atamasın Araks dep ataydı.

Gerodot táriyplegen dár'ya yaǵnıy Araks Amudár'ya menen megzestirilgen bolsa kerek, sebebi Avestoda ayılǵan «Arang» dár'yası, Amudár'ya ataması menen sózde teńdey esitiletuǵının esapqa alınsa, grek avtorları arasında shálkeslikte payda etken bolıwı múmkin».[9]- dep kórsetedi Ya.Gulyamov.Sunday-aq alım bul miynetinde bir qatar basqada gidronimler xaqında, Dár'yalıq, Sarıqamıs, Tunudar'ya, Zaykash, Davdan, Qılıshniyazbay, Besúyli, Nókis, uyǵır, Palwanbek kanalları, Kókózek, Kegeyli kanalı, Baǵjap, Amirabad,Sarıbiy x.b kóplegen suw atamaları menen birge oykonimler hám etnotoponimler xaqında maǵlıwmat bergen.

Akademik S.Kamalovtıń jazıwına qaraǵanda Quwanış degen qaraqalpaq jigiti ózektiń orta bóliminde dár'yanıń eski ańǵarına qaray kishkene etip jap qazadı. Tez arada aǵısınıń kúshliliginen eki jaǵasın juwıp, úlken jap tarmaqqa aylanıp ketedi hám ol quwanış jar mış bolıp ataladı. Ol XIX ásirde 30 jılları edi.Qaraqalpaqlarda eski ádetinde arnanı kim qazdırsa, kanal sol murabtıń atı menen atalıp ketken. Mısalı, Quwanışjarma, Usenjap, Esim jap hám t.b gidronimlerdi atap ótken.[10,27]. Qaraqalpaq tariyxınıń ayırım mashqalaların kórsetken hám sheshiwge járdem bergen alımlardıń biri T.A.Jdanko esaplanadı. Ol Xorezm etnografiyalıq ekspediciyasınıń 1945 jıldan 1959 jıllarǵa shekem qaraqalpaq etnografiyalıq otryadına basshılıq etti. T.A.Jdankonıń «Xorezm oazisi qaraqalpaqları» miyneti buringi Awqamnıń Ilimler Akademiyasınıń Xorezm etnografiyalıq ekspediciyasınıń qaraqalpaq bóliminiń dala materiallarınan ibarat bolıp, 1945-1948 jıllarda ámelge asırılǵan. Miynet kirisiwden, qaraqalpaqlar arasındaǵı etnografiyalıq izertlewler, otryad tárepinen jıynalǵan materiallardıń sholıwınan hám bes bólimnen ibarat.

«Urıwlardıń ishindegi, mısalı, múyten urıwındaǵı ayırım atamalar arasında, Aral boyı áyyemgi toponimikasına tiyisli etnonimleri ushrasadı»- dep kórsetedi alım. Mısalı, múyten urıwınıń «kerderli» ataması Kerder degen jerdiń atamasınan kelip shıqqan degen juwmaqqa keledi. Al tele, barın urıwların túrk qaǵanatı hám mongollar dáwirindegi atamalar menen usatadı. Ásirese oǵuz-pecheneg dáwirin úyrenden qaraqalpaq etnogenezinde Qashǵariydiń hám Gardiziydiń miynetlerine súylene otırıp yabı yamasa jabı urıwınıń qarluqlardıń yabagu-xallux xalıqları menen

baylanıstıradı. Sonıń menen birge bul bólimde, qaraqalpaqlardıń hár qıylı urıwlarınń atamalarınń etimologiyası xaqqında mısalı, qańlı, qıpshaq, qara qalpaq hám aq qalpaqlar xaqqında ańızlarǵa, quyn urıwınıń kelip shıǵıwı, bessarı, ashamaylı-ayıllı, keneges-nókis urıwları xaqqında maǵlıwmat beredi. Qaraqalpaqlardıń urıwlıq-qáwimlik bóliniwin, yaǵnıy onıń ekige bóliniwin, arıs ón tórtı urıw hám qonırat arısı xaqqında sóz etedi. Ón tórt urıw arısı Ámiwdár'yanıń óń jaǵasında Kegeyli kanalı átirapında jaylasqan. Al 1901 jılları 72050 adamnan ibarat ón tórt urıwdan tek 5000 Ámiwdár'yanıń shep jaǵasında jaylasqan.[11, 59] Al, Qonırat arısı urıwınıń adamları del'tanıw arqa tárepinde jaylasqan. On tórt urıw bolsa eki jup urıwdan ibarat bolǵan: qıtay-qıpshaq hám keneges-mañǵıt, al qonırat arısı eki bólimnen – shúllik hám jawıǵır bólimlerinen ibarat bolǵan. Bul qıtay-qıpshaq hám keneges-mañǵıt urıwlarınń shegarası Kegeyli kanalı bolǵan. Al qonıratlılardıń shúllik bólimi kóbirek respublikanıń arqa tárepinde, al jawıǵır bólimi qubla bóliminde jaylasqan. Miynette Qaraqalpaqstan respublikasınıń etnografiyalıq kartası qosımsha tigilgen, bul óz gezeginde etnografiyalıq bólimniń júda quramalı jumıs alıp barǵanlıǵınan derek beredi.

Miynettegi toponimikalıq maǵlıwmatlarında tiykarınan, qaraqalpaqlardıń kóship qonǵan territoriyları xaqqında sóz baradı. T.A.Jdanko izertlew barısında Qaraqalpaqlardıń tariyxıy dereklerinde ushıraspaǵan geografıyalıq atamalar kórgenligin atap ótedi.[12,58-63] Mısalı Volga-Edil, Jayıq-Ural jerleri xaqqında aytılsa, Turkstanǵa shekemgi territoriada hám Buxara xanlıǵı jerinde «Jiydeli baysın» jerine itibar bergen hám bul jerlerdiń qaraqalpaqlardıń qonırat urıwı menen baylanısı kóbirek ekenligin atap ótedi. Sonday aq «Ullı taw» xaqqında ańızlardı keltirip, onıń kóbirek qaraqalpaqlardıń qıtay urıwları menen baylanıstıradı. Ulıwma jası úlkenlerden alıńǵan maǵlıwmatlar menen birge Xiywa xronikalarınan alıńǵan materiallardı salıstırıp kórgende, olardıń uqsaslıǵın bayqaǵanlıǵın anıqlaǵan. Bir qatar gidronimler xaqqında da ayılǵan, mısalı, Jańadár'ya (jańadan qazılǵan), Kegeyli (kegey teregine baylanıslı), Qarakemir (kóldin reńine), Aqtuba kólleri, Tarlı (tarı egin), Sorkól, Qıyat-jap (urıw menen baylanıslı) atamalar berilgen.[13,74]. Qonırat hám Moynaq rayonları territoriayasında jasawshı qarıyalardıń eslewlerinde qaraqalpaq xalqınıń awır awxalı, salıqlardıń awırılıǵı, qaraqalpaq biyleriniń satqınlıǵı hám kóterilisler xaqqında ayıp bergen maǵlıwmatlardan ibarat. Oykonimlerden hám gidronimlerden – Qızılsha qala (Aybúyirdiń shıǵısında jaylasqan), Xan jap (xan qazdırgan jap), Qabasan-bóget (urıwdıń atına qoyılǵan), Qıpshaq dár'ya (urıwdıń atına qoyılǵan) Tallıq, Iyshan qala, Taxta qayır (awıl ataması) x.b boyınsha toponimik maǵlıwmatlardı ushratamız. Al antroponimlerge kelsek kóbirek qaraqalpaq adamlarınıń atları olardıń urıwları hám iyelegen lawazımına qaray ayılǵan, mısalı, atalıq qoldawlı, Oraz-atalıq, Qulen-bolıs, Awez-biy, Iyes-inaq, Qalila-qazı, Gulek-bay, Shárip-ishan, Qaraqum-ishan x.b.[14,78]. Demek T.A.Jdanko basqarǵan Xorezm tariyxıy-etnografiyalıq ekspediciyasınıń qaraqalpaq bólimi qaraqalpaqlar tariyxın, onıń mádeniyatın, urıw-qáwimshilik bóliniwin, jasaw sharayatların, úrp-ádetlerin, sonıń ishinde olardıń atamalarınń payda bolıw tariyxına da itibar bergenliginiń guwası bolamız.

Toponimika boyınsha arnawlı ilimiy jumıslar bolmaǵanlıǵı xaqqında toponomist alım Q.Abdimuratov «Qaraqalpaqstan territoriayası bay toponimikalıq maǵlıwmatlarǵa iye. Biraq ol tuwralı usı dáwirge shekem arnawlı ilim izertlew jumısları júrgizilmey, belgili miynet jarıqqa shıqpaǵan. Bir qansha avtorlardıń miynetlerinde jergilikli atamalar tuwralı bahalı pikirler aytılıp, bir qansha eske túsiriwler bolǵan»[15,42] - деп көрсетеді.

Qaraqalpaq shayırları hám dramaturgi, N.Dawqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyatı institutınıń ilimiy xızmetkeri Dawlen Aytmuratovtıń «Tyurkskie etnonimi»[16,236]atamasındaǵı miynetinde túrk etnonimleriniń bir-biri menen baylanısın qaraqalpaq, chernie klobuki, bashqurt, túrk, pecheneg, sak, massaget hám skif atamalarınń etimologiyası xaqqında óziniń bir qatar versiyaların da usınǵan.

Toponimist alım, geograf hám tilshi, geografiya ilimleri doktori, professor Suyun Qoraev bul taraw boyınsha 200 den aslam miynetler dóretti. Suyun Qoraevtıń sońǵı miynetleriniń biri «Ozbekiston viloyatlari toponimlari» miynetinde ulıwma Ózbekistan territoriayasında jaylasqan rayonlardıń toponimlari xaqqında keń túrde maǵlıwmat beredi. Onda geografıyalıq atamalar sanalǵan jer-suw atamaları, olardıń mazmunı, kelip shıǵıwı hám tariyxı úyreniledi. Toponimlar xaqqında óz pikirin bildire otırıp avtor «Xár bir toponimda qandayda bir máni - tariyxıy maǵlıwmat jasırınǵan. Sebebi hár bir atama óz mánisine iye, al negizinde mánissiz hesh bir atama bolıwı múmkin emes. Jay orın atamaları tereń siyasiy ámeliy hám tárbiyalıq áxmiyetke iye. Jámiyet tariyxında bolıp ótken xár qıylı waqıyalar jay atamalarında móxirlenip qalǵan», - деп көрсетеді. [17,236]. Tariyx ilimleriniń kandidatları, arxeologlar Ğ. Xojaniyazov hám J.Xakimniyazovtıń «Qaraqalpaqstanıń ájayıp jeti esteligi» miynetinde de, Qaraqalpaqstan territoriayasında jaylasqan eski qalalar menen birlikte olardıń atamalarınń kelip shıǵıw tariyxına da itibar bergen. Mısalı, Qoy qırılǵan qala, Shılpıq, Kat, Xorezm, Aqshakól usaǵan elatlar, qorǵan, qala hám kóllerdiń atamalarınń kelip shıǵıwına úlken itibar menen qaraǵan hám mánislerin ashıp beriwge xáreket etken. Mısalıǵa alatuǵın bolsaq, «Qoy qırılǵan qala» sóziniń etimologiyasın kórsete otırıp, 1938 jılı estelikte birinshi ret ilimiy baqlaw júrgizgen arxeolog S.P.Tolstovtıń jol kórsetiwleriniń biri tárepinen estelik ishinde ólip qalǵan qoyǵa baylanıstırılıp qoyılǵan atama dep kórsetedi. Sonday aq miynette Shılpıq, Kat, Xorezm, arna x.b sózlerdiń etimologiyasına toktap ótedi. [18,55-102].

T.Qilichevtıń «Кухна қалғалар диёри»atamasındaǵı qollanbasında Áyyemgi Xorezm territoriayasında antik hám orta ásirler dáwirinde qurılǵan eski qalalar, jańa qalalar tariyxı qızıqlı etip kórsetilgen. Onda avtor ózi toplǵan ózgeshe bir maǵlıwmatlar, arxeologiya, etnografiya, fol'klorǵa tiyisli izleniwler tiykarında áyyemgi Jipek jolı ótken qalalar hám olardıń jollarında qurılǵan jańa qalalar xaqqında qısqa hám qızıqlı tariyxıy maǵlıwmatlar beriwge xáreket etken.

Elimiz toponimleri tariyxın úyreniw úlken áhmiyetke iye, sebebi toponimler tariyxtıń janlı guwası bolıp, etnikalıq quram, xalıqlardıń migraciyası, ekonomikalıq hám mádeniy baylanısları, tábiyiy ózgeshelikleri, ata-babalarımızdıń turmısın ashıp beredi, aymaqtıń tariyxıy-mádeniy kelbetin qalıplestiredi, til hám jámiettiń rawajlanıwın kósheler, dáryalar hám urochishalar atamalarında sáwlelendiretuǵın watansúyiwshilik hám úlketanıwdıń gıltı bolıp tabıladı.

ADEBIYATLAR

1. Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. II жилд. Т., 2023.
2. Nakimov Q. Toponimika. - Y. 2016. 6 b.
3. Юлдашев Д.Т. Жанубий Қорақалпоғистон топонимларининг тарихий-этимологик тадқиқи: Филол. фан. номзод... дисс автореф. – Нукус, 2012.
4. Абишов Г. Шымбай райони топонимлари. Монография.-Нөкис:2020.-80б.; Чимбой тумани топонимларининг тарихий-лингвистик таҳлили. Ф.ф.ф.д (PhD)...дисс.автореферати.-Нукус: 2019-49 б.
5. Мамбетова Г.Ж. Қорақалпоғистоннинг шимолий туманлари гидронимлари: Филология фанлари бўйича фалсафа фактори (Doktor of Philosophy)... дисс автореф. – Нукус, 2018. – 51 б.
6. Turdimambetov I.R., Baltaev O.O. Qoraqalpogiston Respublikasi oykonimiyasining hududiy tarkibi va tarixiy-madaniy ahamiyati. T., 2024.
7. Manbashunoslk. Darslik. T., 2019.
8. Толстов С.П. Древний Хорезм. 22-23 стр. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л., 1948; Огузы, печенег, море Даукара.-СЭ. М.-Л. 1950; Города гузов. М.-Л. 1947. Приаральские скифы и Хорезм. Т. 1960.
9. Гуламов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихидан. Т.
10. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи ҳәм мәмлекетшилиги тарийхы. Н. 2004.
11. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.-Л., 1950.
12. Жданко Т.А. Родоплеменная структура и расселение каракалпаков в низовьях Амударьи в XIX – начале XX в. // Краткие сообщения Института этнографии. – М., 1949, вып. 6. – С. 58-63.
13. Жданко Т.А. О характере этнических процессов у тюркоязычных народов Средней Азии в XVIII – начале XIX вв. // Фольклор, литература и история Востока. (материалы III Всесоюзной тюркологической конференции) – Т.: Фан, 1984. –
14. Sol miynette. 78b
15. Ёбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.-80б. Н. 1970.; Топонимика Қарақалпакии. АКД. Н., 1966.
16. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы: каракалпак, черные клобуки, черкес, башкурт, кыргыз, уйгур, тюрк, печенег, сак, массагет, скиф.-Нукус: 1986.-23бс.
17. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Т. 2005.; Топонимика. Т. 2006.
18. Ғ. Хожаниязов., Ж. Хакимиязов. Қарақалпақстанның әжайып жети естелиги. Н., 2004.

Rezyume. Maqalada Qubla Aral boyında jaylasqan aymaqlardıń toponimiyasınıń alımlar miynetinde sáwleleniwı kórsetilgen.

Rezyume. Maqolada Janubiy Orol bo'yida joylashgan xalqlarning toponimiyasining olimlar tadqiqotlarida aks etishi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Orol, qoraqalpoqlar, tarix, tarixshunoslik, toponimika.

Резюме. В статье отражено исследование в работах ученых по топонимии народов проживающих в Южном Приаралье.

Ключевые слова: Арал, каракалпаки, история, историография, топонимика.

ЎЗБЕКИСТОНДА КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ СИЁСАТНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Адилходжаев Ш. Ш.

Тошкент давлат шарқишунослик университети

Коррупция давлат функцияларини лозим даражада амалга оширишга тўсқинлик қилувчи ўта салбий ижтимоий ҳодиса бўлиб, жамиятга тушган занг, давлат, унинг барча тузилмалари хавфсизлигига нисбатан таҳдид ҳисобланади. Коррупция ижтимоий кескинликни келтириб чиқариши ва барқарорликни бузиши мумкин, чунки у баъзи нопок кимсаларнинг ноқонуний бойиб кетишига ёрдам беради ва жамиятнинг табақаланишига олиб келади. Аммо, агар давлат унга қарши самарали курашмаса, эҳтимол, энг салбий жиҳати бу одамларнинг давлатга бўлган ишончига путур етказди. Эндиликда коррупция глобал муаммага айланиб, жаҳон ҳамжамияти хавфсизлигига таҳдид солган ҳолда, дунёда тобора кўпроқ ташвиш уйғотмоқда. Ёллон қилинган маълумотларга кўра коррупция кўлами ҳайратланарли даражада - дунё миқёсида ундан кўрилган зарар 3 трлн АҚШ долларини ташкил этиши бундан далолат беради. Ўз навбатида, бу коррупцияга қарши курашиш салбий ҳолатда қолаётганидан далолат беради [1]. Шунинг учун алоҳида давлатлар даражасида ҳам, халқаро ҳамжамият томонидан ҳам коррупцияга қарши кенг қамровда курашиш зарур.

Озми-кўпми барча мамлакатлар коррупцияга йўлликан. Афсуски, Ўзбекистон ҳам бундан мустасно эмас. Transparency International халқаро коррупцияга қарши курашиш ҳаракати 2024 йил учун коррупция бўйича рейтингини ёллон қилди ва Ўзбекистон 2023 йилга нисбатан 1 поғонага ёмонлашиб, 180 ўридан 121 ўринни эгаллади [2]. Коррупция ҳар доим мансабдор шахсларнинг ваколатлари билан боғлиқ бўлган. Ижтимоий функцияларни бажариш учун давлат мансабдор шахсларга ваколатлар беради. Аммо нопок амалдорлар ўз ваколатларини ғараз ниятда моддий ёки номоддий манфаатларга айлантиради. Содда қилиб айтганда, коррупция давлат органлари ваколатларини ноқонуний даромадга айлантиради. Агар унга қарши кураш олиб борилмаса, у ижтимоий-иқтисодий ислохотларга, умуман, ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилади; у давлат механизмидаги занг каби кўтариб турувчи конструкцияларни занглатади. 1990 йилда Гаванада бўлиб ўтган Конгресснинг таҳлилий материалларида таъкидланишича, коррупция саратон ўсимтаси каби давлат аппаратида шундай патологик ўзгаришларга олиб келадики, натижада уни фақат жарроҳлик йўли билан олиб ташлаш мумкин бўлади. Бироқ, коррупциянинг энг салбий жиҳатларидан бири бу уюшган жиноятчиликнинг ривожланишига олиб келишидир [3]. БМТ коррупцияни глобал таҳдид сифатида эътироф этди ва 2003 йилда Коррупцияга қарши конвенцияни қабул қилди ва Ўзбекистон уни ратификация қилди.

2025-йил 5-март куни Коррупцияга қарши курашиш бўйича Ўзбекистон миллий кенгашининг йиғилиши бўлиб ўтди, унда Ўзбекистон Республикаси Президенти нутқ сўзлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганидек, “Коррупция халқимизнинг давлатга, Конституция ва қонунларга бўлган ишончига путур етказди, барқарор тараққиёт ва хавфсизликка жиддий таҳдид солади” [4]. Ўзбекистонда коррупцияга қарши курашиш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича кенг қамровли ислохотлар амалга оширилмоқда. Амалга оширилган ишлар таҳлил қилиниб, мавжуд ҳолат танқидий баҳоланиб, коррупцияни камайтириш чора-тадбирлари белгилаб олинган ва муҳокама қилинган. Ўзбекистонда коррупцияга қарши курашиш бўйича муҳим комплекс институционал ва қонунчилик чора-тадбирлари қабул қилинган. Мамлакат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи тармоғи - парламентда Коррупцияга қарши курашиш Миллий кенгаши, парламентнинг ҳар икки палатасида тегишли ихтисослаштирилган қўмиталар, бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги таъсис этилди. Рақамлаштириш коррупцияга қарши курашишнинг самарали воситасига айланди, давлат харидлари тизими электрон платформага ўтказилди, бу йилига 14 трлн сўм бюджет маблағларини тежаш имконини берди. Давлат хизматларини электрон платформаларга ўтказиш фуқаролик жамияти субъектларига нафақат уларнинг вақтини ва транспорт харажатларини тежаш имконини беради, балки дуч келадиган бюрократик тўсиқларни, энг муҳими эса, товламачилик ва коррупция аломатларини четлаб ўтишга ёрдам беради. Охириги йилларда бир қатор қонунлар қабул қилинди ва ушбу иллатга қарши курашишнинг янги тизими яратилди. Парламент палаталарида масъул қўмиталар ташкил этилиб, “Давлат харидлари тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилиниши, сайлов ва тендер тизимларини рақамлаштириш, шунингдек, соғлом рақобатни йўлга қўйиш ўтган йилда 14 млрд. сум тежаш имконини берди. Ўзбекистонда 721 турдаги электрон давлат хизматлари кўрсатилади, аммо яқин келажакда ушбу кўрсаткич 1000 гача келтириш режалаштирилган.

Сўнгги йилларда коррупцияга қарши курашиш бўйича қатор самарали қонунлар қабул қилинди: масалан, давлат тузилмаларида ички назоратни жорий этиш устувор йўналишлардан бири бўлиб, бу Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28-январдаги ПФ-60-сон фармони билан тасдиқланган 2022 — 2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида устувор йўналиш сифатида кўрсатилган [5]. 2023 йил 25 январда эса Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Республика ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятини самарали йўлга қўйишга доир биринчи навбатдаги ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-14-сон фармони эълон қилинди. Фармон билан барча давлат органлари ва ташкилотларида коррупцияга қарши курашиш бўйича ички назорат тузилмаларини ташкил этишнинг мажбурий тартибини жорий этиш қатъий белгиланди. Ҳозирда бундай тузилмалар 120 дан ортиқ давлат ташкилотларида фаолият юритиб, ички назоратни амалга оширмоқда. [6].

Бироқ мазкур тузилмалар фаолиятини самарали ташкил этиш, коррупция хавфини аниқлаш ва бартараф этиш, ходимларни ўқитиш, коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабар бериш тизимини такомиллаштириш билан боғлиқ қатор муаммолар ҳамон ўз ечимини топмаган. Комплаенс – коррупцияга қарши ички назорат – коррупцияга қарши курашишнинг самарали воситаси сифатида бутун дунёда ўзини яхши томондан кўрсатди ва бу ҳорижда коррупцияга қарши курашишнинг энг кенг қўлланиладиган шаклларида бири ҳисобланади. “Комплекс назорат” тизими бир қатор афзалликларга эга бўлиб, бу унинг ривожланган мамлакатларда кенг қўлланилишини изоҳлайди.

Биринчидан, “комплекс-назорат” бозор иктисодиётга жуда мос келади ва бозор шароитида коррупцияга қарши курашишда самарали восита ҳисобланади. Иккинчидан, “комплекс-назорат” тизими оқибатларга қарши курашиш учун мўлжалланмаган, балки уларнинг олдини олишга қаратилган бўлиб, бу уни коррупцияга қарши таъсирчан превентив чорага айлантиради. Учинчидан, “комплаенс-назорат” превентив механизм сифатида давлат сектори ташкилотларига ҳам, хусусий корхоналар учун ҳам бирдай яхши мос келади. Бу тизимнинг илдизлари 1884-йилда “Бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш ва суғурталаш ассоциацияси” ташкил этилган Германияга бориб тақалади. Коррупцияга қарши “комплаенс-назорат” тизими АҚШда расман жорий қилинган. Ушбу тизим дастлаб 1906 йилда Қўшма Штатларда озиқ-овқат ва фармацевтика препаратларини ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятини назорат қилиш бўйича Федерал хизмат (FDA, Food and Drug Administration) ташкил этилиши натижасида яратилган. Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб то ҳозирги кунгача Baker Hughes Inc, Panalpina World Transport (АҚШ), Volkswagen, Daimler, Siemens (Германия), BAE Systems (Буюк Британия), Samsung Group, Hyundai Motor Co. (Корея Республикаси), Odenbrecht, Petrobras (Бразилия) компанияларида ва бошқ. зиддиятли вазиятларнинг юзага келиши уларнинг фаолиятида коррупцияга қарши курашиш бўйича кучли механизмларнинг йўқлиги билан боғлиқ, бу ўша даврда мавжуд бўлган коррупцияга қарши курашиш тизимни тубдан ислох қилишни талаб қилган [7]. Бугунги кунда 100 дан ортиқ мамлакатлар компанияларида коррупцияга қарши курашиш механизми сифатида “комплаенс-назорат” тизими жорий этилган. Масалан, Қозғистон, Франция, АҚШ, Сингапур, Германия, Словения, Малайзия, Бразилия, Туркия, Буюк Британия каби мамлакатларда “комплаенс-назорат” коррупцияга қарши таъсирчан превентив чораларидан бирига айланди. Маълумки, 2000-йиллар бошида Samsung Group, Hyundai Motor, Volkswagen, Siemens Odenbrecht, Petrobras, Daimler каби жаҳон брендларига эга бўлган таниқли трансмиллий компанияларда ҳам коррупция ҳолатлари қайд этилган. Таҳлил шуни кўрсатдики, ушбу компанияларда коррупцияга қарши ички назорат механизми етарли бўлмаган ва шунинг учун “комплаенс назорат” жорий этилган. Шубҳасиз, коррупциянинг олдини олиш унинг оқибатларини бартараф этишдан кўра анча афзал. Айнан шунинг учун 150 дан ортиқ мамлакатларда 5000 дан ортиқ компаниялар “комплаенс-назорат” механизмининг жорий қилганлар [8]. “Мувофиқлик” ва “мувофиқлик назорати” тушунчалари аниқ белгиланган қоидалар, стандартлар ва

йўриқномаларга розилигини, уларга мувофиқ бўлиш ва ишлашни англатади. Халқаро амалиётда “комплаенс-назорат” тизимининг бир неча шакллари мавжуд. “Комплаенс-назорат” тиббиёт, давлат хизмати, банк иши, божхона, жиноий даромадларни легаллаштириш, монополия ва коррупцияга қарши курашиш каби соҳаларда амалга оширилади [9].

Халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда “комплаенс назорат” тизимининг қуйидаги асосий қоидалари алоҳида таъкидланган: 1) шахсий намуна (top at top) — шахсий намуна билан бошқарув коррупцияга мурасасизликни, муассасада коррупцияга қарши курашишни кўрсатади; 2) коррупцияга мурасасизлик (zero tranquility to corruption) — ходимлар ўртасида коррупцияга мурасасизлик маданиятининг тўлиқ шаклланиши; 3) шаффофлик, ошқоралик, очиқлик ва (openness and transparentness) — фаолиятда очиқлик ва шаффофликни таъминлаш; 4) хабар беришнинг ички/ташқи сиёсати — қонун бузилиши, манфаатлар тўқнашуви ва коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабар бериш тартиби; 5) мувофиқлик дастури (compliance program) — коррупцияга қарши сиёсатни қамраб олувчи жараёнлар; 6) комплаенс-офицер - ташкилотда коррупцияга қарши курашишни самарали амалга ошириш учун масъул бўлган шахс; 7) мувофиқлик таваккалчилигини баҳолаш — фаолиятнинг турли коррупциявий хавфлардан ҳимоя қилинганлиги мониторинги ва уларни баҳолаш; 8) ўқитиш ва малака – ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш орқали коррупцияга қарши билим ва маданиятни мунтазам равишда ошириш; 9) тизимли мониторинг – “комплаенс назорат” тизимини, унинг таъсирчанлиги ва самарадорлигини мунтазам мониторинг қилиш; 10) due diligence-ни ҳолис баҳолаш - ҳамкорликни ўрнатиш чоғида учинчи шахсларнинг ишончилигини баҳолаш [10].

Шундай қилиб, давлатнинг коррупцияга қарши сиёсати ўзи билан чора-тадбирлар мажмуини ифодалайди, авваламбор, коррупцияга қарши курашиш механизми коррупцияга қарши қонунларни қабул қилиш ва ихтисослаштирилган самарали институционал органларни яратишдан иборат. Ўзбекистонда коррупцияга қарши курашиш сиёсати чоралари доирасида давлат харидлари нархлари мониторингини олиб боровчи ҳамда давлат харидлари доирасида харид қилинаётган товар ва хизматларни назорат қилувчи, нархларнинг бозордаги ўртача кўрсаткичлардан 20 фоизга ошиб кетишига йўл қўймайдиган рақамли платформани ишлаб чиқиш режалаштирилмоқда. Бундан ташқари, давлат хизматчиларининг даромадларини декларациялаш тўғрисидаги қонун лойиҳаси узоқ вақтдан бери муҳокама қилинмоқда ва, чамаси, яқин орада қабул қилинади. Мазкур ислохотлар самарадорлигини таъминлашда давлат бошқаруви тизимида коррупцияга қарши курашиш механизмларини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистонда коррупцияга қарши курашиш масалаларини такомиллаштириш стратегик вазифа ҳисобланади. Коррупцияга қарши курашиш сиёсатини такомиллаштириш доирасида Коррупцияга қарши курашиш агентлиги Ўзбекистон давлат органлари ва ташкилотларида коррупцияга қарши “комплаенс-назорат” тизимини жорий этиш ва унинг самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш бўйича янада самаралироқ махсус чора-тадбирларни кўриши лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Rosemary Carlson “The Enron Scandal That Prompted the Sarbanes-Oxley Act” Updated November 16, 2019 // URL: <https://www.thebancsmb.com/sarbanes-oxley-act-and-the-enron-scandal-93497> (дата обращения 02.04.2025 г.)
 2. Transparency International. Uzbekistan // <https://www.transparency.org/en/countries/uzbekistan> (дата обращения 31.03.2025 г.)
 3. Gil Troy Corruption like a Cancer Grows...// https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.
 4. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Коррупцияга қарши курашиш соҳасида юксак халқаро мукофотни топиши маросимидаги нутқи// <https://president.uz/ru/lists/view/6934>
 5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январ № ПФ-60 Фармони “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт Стратегияси тўғрисида” //lex.uz 30.04.2025 г.
 6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январ № ПФ-14 от 25 января 2023 года «Ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятини самарали йўлга қўйишга доир биринчи навбатдаги ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида» //lex.uz 30.04.2025 г.
- Ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятини самарали йўлга қўйишга доир биринчи навбатдаги ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида
7. M.Johnston “Syndromes of compliance” Colgate University, New York. Publisher: Cambridge University Press; Online publication date: September 2009 // <https://www.cambridge.org>.
 8. Primakov D. Compliance practices: anti-corruption, banking compliance, sanction compliance and asset tracing) // Специальные виды комплаенса: антикоррупционный, банковский, санкционный и розыск активов.— М.: Infotropic media, 2019 – Р.39. // <https://shop.infotropic.ru>.
 9. Will McSpadden “Compliance, Culture, and Confucius” | ComplianceLine // <https://compliance-line.com/a-strong-culture-can-make-all-the-difference>
 10. Jo Merfi “501 Ideas for Your Compliance and Ethics Program”//SCCE, 2008. – 42 // <https://assets.hcca-info.org>.

Ўзбекистонда коррупцияга қарши сиёсатни такомиллаштириш масалалари

Аннотация: Саратон ўсимтаси каби ўсиб бораётган коррупция ҳозирги куннинг глобал муаммоларидан бири ҳисобланади. Глобал коррупциядан етказилган зарар ҳалоқатли даражага етиб, 3 трлн доллардан ошиб кетди. Ушбу мақолада Ўзбекистон коррупцияга қарши сиёсат борасида кўраётган чора-тадбирлар умумий тарзда кўриб чиқилади. Хусусан, муаллиф “комплаенс-назорат” тизимини коррупцияга қарши превентив (олдини олувчи) чораларининг энг кенг тарқалган шаклларида бири деб ҳисоблайди, “комплаенс-назорат” принциплари келтирилган.

Калит сўзлар: коррупцияга қарши сиёсат, ислохотлар, коррупцияга қарши курашиш, “комплаенс-назорат” тизими.

Вопросы совершенствования антикоррупционной политики в узбекистане

Аннотация: Одним из глобальных проблем современности является разрастающаяся как раковая опухоль коррупция. Ущерб от глобальной коррупции достиг катастрофических масштабов – более 3 трлн долларов США. В статье обзорно рассматриваются меры по антикоррупционной политике, которые предпринимает Узбекистан. В частности, автор считает,

что система «комплаенс-контроля» является одной из наиболее распространенных форм превентивных мер против коррупции, приведены принципы «комплаенс-контроля».

Ключевые слова: антикоррупционная политика, реформы, антикоррупционная борьба, система «комплаенс-контроля».

Issues of improving anti-corruption policy in uzbekistan

Abstract: One of the global problems of our time is the growing corruption like a cancerous tumor. The damage from global corruption has reached catastrophic proportions - more than 3 trillion US dollars. The article provides an overview of the anti-corruption policy measures taken by Uzbekistan. In particular, the author believes that the "compliance control" system is one of the most common forms of preventive measures against corruption, and the principles of "compliance control" are given.

Key words: anti-corruption policy, reforms, anti-corruption fight, "compliance control" system.

ФИЛОСОФИЯ ВЕЛИКОГО ЭНЦИКЛОПЕДИСТА АВИЦЕННЫ

¹Бобоёров Б.Н., ²Бобоёрова П.

¹Первый заместитель директора по делам молодежи и духовно-просветительской работе Чирчикского филиала Ташкентской государственной медицинской университета

²Учащийся Академического лицея №2 ТГМУ, 100164, город Ташкент

Введение. Абу Али ал-Хусаин ибн Абдулла ибн Сина – родился примерно в 980 году в Афшане под Бухарой; умер в 1037 году в Хамадане. Сокращенное имя Ибн Сина, латинизированное имя Авиценна – многогранный врач, дальновидный министр, физик, выдающийся философ, математик, астроном, алхимик и музыкант, живший в эпоху Раннего Восточного мусульманского Ренессанса. Ибн Сина относится к выдающимся личностям в истории науки. В западном мире его считали известнейшим ученым исламского Востока [1].

Он оставил значительный след в различных областях знаний – медицина, политика, астрономия, поэзия, музыка и др. Особое свое внимание он обратил на философию. Его называли «князем философов» и «князем врачей». Авиценна создал свою собственную философскую систему, направленную на достижение единства мысли и дела, истины и блага, теоретического и практического разума. Рассуждая о сущности мира, он предпринял попытку проникнуть в природу вещей, постичь идеальные законы мироздания и его структуры. Ему удалось соединить естественно-научное и гуманитарное знание, во многом предвосхитив научную мысль будущего. Его можно считать предвестником междисциплинарной координации и синтеза наук – той тенденции, на которой выстраивается современное понимание науки будущего. Перу Авиценны принадлежат более 430 трудов, касающихся вопросов естествознания (более 30), философии (более 108), медицины (более 50) и других наук. Но в современном мире известно 104 его работы, из которых 58 философские трактаты, 20 по медицине, 14 по естественным наукам, и поэзии. Его самые известные работы — это «Книга исцеления», философская и научная энциклопедия, и «Канон медицины», медицинская энциклопедия, которая стала стандартным медицинским текстом во многих средневековых университетах и использовалась до 1650 года.

Научное наследие Авиценны после его смерти было подвергнуто глубокому и всестороннему рассмотрению и изучению как со стороны восточных, так и западных ученых. Особое место занимает интерес ученых к его философским взглядам. Например, метафизические аспекты философии Авиценны были рассмотрены Э.Жильсоном в работе «Авиценна и отправная точка Дунса Скота» (Avicenne et le point de départ de Duns Scot) [2]; а также А.М.Гойшоном в работе «Различие сущности и существования по Ибн Сине (Авиценне)» (A.M.Goichon. La Distinction de l'essence et de l'existence apres Ibn Sina (Avicenna) [3]. Помимо этого, специального внимания заслуживают исследования Г.Вольфсона и Э.Жильсона, которые раскрывают многие аспекты философии Авиценны и их взаимосвязи с общими проблемами средневековой философии [4]. Российский ученый Сагадеев А.В. в работе «Ибн Сина» анализирует естественно-научные, философские и социально-этические идеи мыслителя, прослеживает влияние созданных им энциклопедических трудов на различные философские школы Востока и Запада. В ходе анализа подвергаются критической переоценке традиционные представления о философии Ибн-Сины, как и о восточно-перипатетической философии в целом [5]. Фролова Е.А. в своей статье «Проблема метода в наследии Ибн Сины» анализирует истоки и особенности научного метода Авиценны [6]. Джибладзе Г. в своей монографии «Системы Авиценны. Абу Али Ибн-Сина: экзотерический очерк» Авиценну показал, как продолжателя перипатетики греческой философии [7].

Небольшой экскурс в исследование трудов восточных и западных ученых по вопросу о философии Авиценны показывает, что данная тема является весьма важной, актуальной и практически значимой в современных условиях устойчивого развития человеческого общества и требует еще более глубокого изучения. Исходя из специфики данной темы, использовались определенные методы исследования. В качестве основного был выбран исследовательский метод. Применялись также сравнительно-сопоставительный и системный анализ научной литературы по данной теме, индуктивный и дедуктивный методы в их единстве при обобщении материалов.

Авиценну считают одним из восточных мыслителей перипатетов, продолжавших философские традиции великого древнегреческого философа Аристотеля в области гносеологии, метафизики, логики, учения о причинности, первой причине, материи и форме, категориях, принципах организации мысли и знания. Авиценна также развивал идеи онтологической концепции неоплатонизма. Философские рассуждения Авиценна изложил в своем труде «Китаб аш-шифа» (Книга исцеления). Он считает, что в науке существуют три категории: высшая

–метафизика, средняя –математика, низшая –физика. Метафизика рассматривает все существующее, которое делится на две части: необходимое и возможное. В необходимом главное место отводится абсолютно необходимому (это –первопричина всего существующего, самый Абсолют или Бог, являющийся началом всего, он –всё, он –вечен), а в возможном –абсолютно возможное. «Просто необходимое –следствие, проистекающее из первопричины, так называемое, «возможное само по себе», то есть мысль. Эта мысль принимает в философии Авиценны форму первой интеллигенции (Мировой Души), тождественной по существу с мыслителем –Абсолютом, но вместе с тем представляющей как бы нечто отдельное от него, исходящее от него. Эта первая эманация служит началом длинной цепи дальнейших эманаций, конец которой –в нашем мироздании, вернее, в нашей планете, со всем на ней находящимся, одухотворённым мировой душой. Сама материя, на которую действует цепь эманаций, вечна, но не абсолютно, потому что первопричина, будучи единой, может вызвать только нечто единое и единичное, а именно –первое движение своей мысли.» [4]. Авиценна детально и глубоко проанализировал понятие человеческой души. Согласно его взгляду, она является одной из трёх разновидностей, в которых проявляется Мировая Душа, сила, исходящая из Абсолюта (Бога), возвращающая и возвращающаяся к нему. В самом материальном мире Мировая душа проявляется в более высоком виде –в форме человеческой души. В качестве низших форм Мировой души по Авиценне выступают душа животная и душа растительная. Человеческая душа включает в себя все свойства низших форм. В итоге души низшего порядка, переходя в высший разряд, возвращаются к своему первоисточнику, к первой эманации (Мировой Душе), чтобы затем слиться с нею и через неё –с Абсолютом (Богом). В таких взглядах Авиценны проявляется его суфистская позиция. Мыслитель в вопросах описания мира применял два подхода: метафизический и физический.

С позиций физики он объясняет мир, используя такие категории как движение, пространство, время, опирается на естественный детерминизм и располагает сущее от простого к сложному, от неживого к живому, и все, по его мнению, приходит к человеку, как самый сложный организм, способный разумно мыслить. В работе «Книга о душе» Авиценна говорит, что разум тесно связан с телом, с материей. Душа возникает в момент, когда возникает сама телесная материя, пригодная для использования ее душой. «Эта материя –мозг, разным отделам которого соответствуют разные психические процессы. Хранилище общего чувства есть силапредставления, и она расположена в передней части мозга. Вот почему, когда эта часть повреждена, сфера представления нарушается. Хранилищем того, что воспринимает идею, является сила, называемая памятью, и она расположена в задней части мозга. Средняя часть мозга создана в качестве места силы воображения». [8; с. 448.]

Согласно автору «Психологии», эти три указанных обозначения прилагаются к душе в разных аспектах. Она называется «потенцией» и постольку, поскольку она является принципом действия – [движения], и постольку, поскольку служит принципом претерпевания – [постижения], т. е. в том аспекте, в каком она воспринимает чувственные и умственные формы. Душа выступает формой (сӯра) относительно материи (мәдда), которую она принимает в качестве вместилища, вместе с ней образуя растительную или животную субстанции. Она служит энтелехией в аспекте родо-видовой реализации. Ибо именно через нее природа рода завершается, становясь тем или иным конкретным видом; а сам вид реализуется как собственно вид [8, 6–7].

Заметим, что само положение об орудийности тела – вполне аристотелевское; но в означенной интерпретации оно служит посылкой для утверждения об отрешенности души, в корне отличающейся от аристотелевской, гилеморфической, трактовки соотношения души и тела.

Развивая эту неоплатоновскую интенцию, Ибн-Сина выдвигает более широкую трактовку «энтелехии», при которой энтелехияльная (тамәмиййа, камәлиййа) причина охватывает как конечную / целевую (гә'иййа) причину, так и формальную (сӯриййа) и действующую (фә'илья, фә'илиййа) – трактовку, обстоятельно изложенную в метафизическом разделе «Исцеления» [8, гл. VI. 5].

Как показывает философ в разделе по психологии, обозначение души как «энтелехия» более адекватно, нежели «форма» и «потенция»; к тому же это обозначение шире и того и другого. Наименование «энтелехия» шире «формы», ибо всякая форма является энтелехией, но не наоборот. Например, царь будет энтелехией для града, а кормчий – для судна; однако и тот и другой не суть формы для града и судна. Отрешенная (муфәриқ) по своей самости энтелехия фактически не есть форма для материи или в материи. Таковую можно назвать формой только в случае, если условиться считать завершенность вида его формой. Ведь одна и та же вещь по отношению к материи называется формой, в отношении к совокупности формы и материи – конечной целью (гәйя) и завершенностью (камәль), а по отношению к движению – действующим / производящим (фә'иль) принципом и двигательной силой. Наименование «энтелехия» является и более адекватным, в большей степени указывающим на понятие души. Если форма соотносится с чем-то далеким от самости субстанции (т. е. с видом), которая образуется благодаря ей, с чем-то, через посредство которого полученная субстанция есть такова, какова она потенциально есть, с чем-то, к которому не могут быть возведены действия; словом, с материей, ибо форма является формой именно в плане наличия у нее материи, то энтелехия требует соотнесенности с чем-то, которое уже завершено (тәмм) и от которого исходят действия, так как энтелехия есть энтелехия в плане ее связи с видом.

Обозначение души как «энтелехия» более подходящее (әўля) и сравнительно с потенцией. [Оно шире], ибо «потенция» прилагается к душе и как к действующему принципу – началу движения, и как к претерпевающему – началу постижения. И ни один из указанных двух аспектов не приличествует ей более другого; посему при именовании ее «потенцией» и подразумевании под этим обоих аспектов данное обозначение будет только омонимическим. А если ограничиваются одним аспектом, то это было бы

неоправданным предпочтением одного – другому; более того, такое наименование не выражало бы самость души как души вообще, но лишь в определенном аспекте! Энтелехия же охватывает оба указанных аспекта потенции [8, 7–8]. Касательно самого понятия «энтелехия» следует отметить, что данное в аристотелевском трактате «О душе» выделение первой и [второй] энтелехий весьма нечетко. У Ибн-Сины же мы находим не только строгое определение, но и различение также «третьих» и [последующих] энтелехий.

Согласно авиценновской «Психологии», первая (‘авваль) энтелехия – это такая энтелехия, благодаря которой вид становится актуальным видом, подобно конфигурации (шакль) меча по отношению к нему. Вторая (сāнй) же энтелехия следует за реализацией вещи в качестве вида, выражая соответствующие действия или претерпевания: для меча, например, – резание. Как разъясняет философ, «вторыми» энтелехиями называются потому, что для актуализации вида (в частности, для актуализации «человека» как вида в рамках рода «животное») нет нужды в актуальной реализации у него подобных вещей (например, умопостижения); но когда у него актуально появляется принцип этих вещей (разумность как видовое отличие), такие завершенности у него возникают потенциально, прежде находясь в далекой потенции (как потенции данного рода), чье становление ближней, подлинной потенцией требует предварительного наличия чего-то (свойственной человеку разумности) [8, 10]. Об энтелехии более высокого порядка автор «Исцеления» упоминает в разделе по метафизике, где он обсуждает вопрос о теодицее, доказывая, что в мире преобладает благо, хотя там и много зла. Как здесь говорится, то зло, которое преобладает (‘аксарй) в подлунном мире, представляет собой разряд зла, трактуемого в смысле отсутствия третьих (сāлиса) энтелехий – таких, как знание геометрии, превосходящая красота. По аналогии можно было бы говорить и о четвертых, пятых и т. д. энтелехиях. Но в авиценнизирующей философии ислама все энтелехии, последующие за первой, обычно обозначаются как «вторые», т.е. вторичные.

Ибн-Сина конкретизирует традиционное аристотелевское определение души как первой энтелехии органического тела, прилагая его ко всем трем разновидностям [земной] души – растительной / вегетативной (набāтиййа), животной (хайвāниййа) и человеческой (‘инсāниййа). Растительная душа – это первая энтелехия естественного органического тела в той мере, в какой оно размножается, растет и питается. Животная душа – первая энтелехия естественного органического тела в том аспекте, в котором воспринимает единичные вещи (джуз’иййāt) и совершает волевые движения. Человеческая душа есть первая энтелехия естественного органического тела в той мере, в которой ему атрибутируется совершение действий, исходящих из осмысленного выбора (ихтийār фикрй) и умозрения (истинбāt би-р-ра’й), и в какой оно постигает универсалии (аль-’умūr аль-куллиййа) [8, 32]. В авиценновской «Психологии» обсуждается и вопрос, оставленный Аристотелем без внимания, – о характере указанной классификации души в плане родо-видовой иерархии. Представляя перечень психических сил (гл. I.5), Ибн-Сина скорее описывает «душу» в качестве общего понятия, нежели рода, ибо приводимую им классификацию он характеризует как «[установление] разрядов» (таснйф; единица деления – сынф), т. е. такое деление, которое ориентируется не на субстанциональные / сущностные признаки (как то имеет место при родо-видовом делении), а на акцидентальные. О такой классификации фактически речь идет и в «Спасении»: «Душа, как единый род (ка-джинс вāхид), делится согласно определенному делению на три части» [6, 319]. Правда, здесь душа обозначена как род; однако, заметим, вопрос остается открытым – употребляется ли здесь слово «род» в строгом техническом смысле.

Комментируя означенную классификацию, Ибн-Сина указывает, что предпочтительнее было бы сделать каждый разряд аспектом (шарт), входящим в определение (расм) последующего, [т. е. включить растение в определение животного, животное – в определение человеческого], раз речь идет об определении собственно души, а не психической силы, имеющейся у этой души в аспекте соответствующего действия – ведь энтелехия берется в определении (хадд) самой души, а не в определении ее силы. Сверх того, еще более адекватным, говорит далее философ, было бы «сделать растительную душу родом для животной, а животную – для человеческой, в определении (хадд) более частного беря более общее» [8, 32].

В работе «Указания и наставления» он обратил внимание на то, что «ряд причинной зависимости, восходящих одна к другой порождающих причин заканчивается первой причиной, которая, являясь активным началом (воля), высвобождает свою потенциальность, в результате чего, опосредованный рядом ступеней, возникает множественный тварный мир.» [8; 327.] Авиценна оставил свои взгляды и на понятие и сущность философской категории «материя». Говоря о вечности и сотворенности реального мира, он считал, что и материя, как сущность всех вещей, существует вечно, имеет различные формы, содержит в себе причину и следствие. Тела неотделимы от их форм, следовательно, нет телесной формы без материи, и нет материи без телесной формы. Бесконечную возможность всех форм бытия он считал независимой от бога и связывал ее с материей. Материя, по Авиценне, сама по себе существует и может существовать потенциально. Благодаря конкретной форме бытия она превращается в актуальную. Авиценна оставил и свое мнение на основной вопрос философии – о соотношении материи и сознания. И здесь он оказался дуалистом. Признавая Бога, Авиценна началом бытия провозглашает две субстанциональные основы – материальную и идеальную. Но мир, по его утверждению, возник не произвольной волей бога, а «необходимостью» природы божества, т. е. в силу непреложной необходимости. При этом мыслитель считает, что сам мир не абсолютно, а лишь относительно необходим. Мир, возникший из божества в силу эманации, по своей сути материален, также важен и вечен, как и сам Бог.

С позиций физики он объясняет мир, используя такие категории как движение, пространство, время, опирается на естественный детерминизм и располагает сущее от простого к сложному, от неживого к живому, и

все, по его мнению, приходит к человеку, как самый сложный организм, способный разумно мыслить. В работе «Книга о душе» Авиценна говорит, что разум тесно связан с телом, с материей. Душа возникает в момент, когда возникает сама телесная материя, пригодная для использования ее душой. «Эта материя – мозг, разным отделам которого соответствуют разные психические процессы. Хранилище общего чувства есть силапредставления, и она расположена в передней части мозга. Вот почему, когда эта часть повреждена, сфера представления нарушается. Хранилищем того, что воспринимает идею, является сила, называемая памятью, и она расположена в задней части мозга. Средняя часть мозга создана в качестве места силы воображения». [8; 448.]

Авиценна считал, что для объяснения причин сна, сновидений, способности внушения, предсказания, пророчества, понимания таинств и чудес, необходимо обращаться к законам природы. Как метафизикон строил картину мира, используя такие общие понятия, как первичная, непосредственно данная идея бытия и понятия Единого (Бога), дающего в наиболее общем виде представление о существующем и выражающего монистический взгляд на сущее в целом. В работе «Указания и наставления» он говорит: «Первое не имеет ни подобия, ни противоположности, ни рода, ни видового отличия, ни определения. Нельзя указать на него, кроме как при помощи гнозиса.» [8; 330.] Авиценна разработал свою концепцию упорядоченного мира, которая занимает одно из центральных мест в его философской доктрине. По его мнению, упорядоченный мир подчинен законам детерминизма. В работе «Указания и наставления» он обратил внимание на то, что «ряд причинной зависимости, восходящих одна к другой порождающих причин заканчивается первой причиной, которая, являясь активным началом (воля), высвобождает свою потенциальность, в результате чего, опосредованный рядом ступеней, возникает множественный тварный мир.» [8; 327.]

Авиценна оставил свои взгляды и на понятие и сущность философской категории «материя». Говоря о вечности и сотворенности реального мира, он считал, что и материя, как сущность всех вещей, существует вечно, имеет различные формы, содержит в себе причину и следствие. Тела неотделимы от их форм, следовательно, нет телесной формы без материи, и нет материи без телесной формы. Бесконечную возможность всех форм бытия он считал независимой от бога и связывал ее с материей. Материя, по Авиценне, сама по себе существует и может существовать потенциально. Благодаря конкретной форме бытия она превращается в актуальную. Авиценна оставил и свое мнение на основной вопрос философии – о соотношении материи и сознания. И здесь он оказался дуалистом. Признавая Бога, Авиценна началом бытия провозглашает две субстанциональные основы – материальную и идеальную. Но мир, по его утверждению, возник не произвольной волей бога, а «необходимостью» природы божества, т. е. в силу непреложной необходимости. При этом мыслитель считает, что сам мир не абсолютно, а лишь относительно необходим. Мир, возникший из божества в силу эманации, по своей сути материален, также важен и вечен, как и сам Бог.

Обсуждения. Теоретической философии предшествует логика, которая у Авиценны занимает особое место в его классификации наук. «Логика — наука-мерило, а другие науки — науки о пользе и ущербе. Спасение людей происходит путем очищения души, а очищение души происходит путем постижения форм ее бытия и предохранения ее от осквернения [человеческой] природы. Путь же к этим двум — через знание, а всякое знание, которое не взвешено на весах [разума], не является достоверным и, следовательно, не является истинным знанием. Поэтому необходимо изучать логику». [3] Авиценна определяет логику как науку о формах мышления. В ней он различает четыре основных части (учений) – о понятии, суждении, умозаключении и доказательстве. В работе «Книга знания» (Даниш наме) мыслитель определяет цель науки логики. «...все, чего мы не знаем хотим познать, мы познаем при помощи тех вещей, которые мы познали раньше, и все, что бы мы не познали, познается нами посредством познанного; но не всякое познанное, всегда ведет нас к познанию непознанного, хотя всякому непознанному соответствует нечто познанное, через которое мы это непознанное можем познать. Существует путь, которым необходимо пройти от познанного к непознанному, дабы познать его. Логика и является той наукой, в которой раскрывается, как непознанное познается через познанное, что является истиной, что ближе к истине, что ложно и скольких видов бывает каждое из них» [9]. Так же, как и Аристотель Авиценна затрагивает и вопрос о сущности силлогизма. Для него это – сопоставление, согласно которому для каждого непознанного существуют пути, посредством которых, оно познается. Для постижения и представления таким путем является определение и описание; но для убеждения и утверждения — довод. Доводы бывают трех вариантов: 1. силлогизм (умозаключение, вывод), 2. индукция (обобщение) 3. аналогия. Наиболее достоверным среди этих трех позиций для него является силлогизм. Авиценна считает, что логика должна базироваться на опытном исследовании природы [10]. Поэтому все примеры он берет из естественных наук, например, медицины, геологии, метеорологии и др.

Заключение. Таким образом, для Авиценны философия представляет собой совокупность наук, это – человеческая мудрость, с помощью которой познается вся полнота бытия. Его философия подрывала основы религиозного мировоззрения. Из-за этого его учение подвергалось жестокой критике со стороны идеологов ортодоксального ислама, которые часто подвергали его преследованию. Анализ только лишь философских взглядов Авиценны показывает, насколько разнообразен круг его интересов и насколько глубоки энциклопедические знания ученого. Глубоко и всесторонне исследовав и изучив, а в дальнейшем опираясь на научное наследие своих предшественников, Авиценна создал свою собственную философскую систему, представлявшую апогей теоретического знания в эпоху раннего мусульманского средневековья, и являвшейся для того времени весьма прогрессивной. Научные взгляды мыслителя в последующие эпохи широко использовались многими учеными как на Востоке, так и на Западе. Он не был последовательным материалистом, но в его философии прослеживаются материалистические тенденции, стремление

противопоставить религии научные знания, основанные на опыте и логических доказательствах. Ему принадлежит заслуга восстановления традиций античной философии. Еще более глубокое изучение философских наследие Ибн Сино будет способствовать дальнейшему укреплению духовно-ценностных основ современного развития цивилизации.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ибн Сина // Новая философская энциклопедия в 4 т. под ред. В. С. Стёпина. – М.: Мысль, 2001.
2. Gilson, Ét. "Avicenne et le point de départ de Duns Scot." Archives d'histoire Doctrinale et Littéraire Du Moyen Âge, vol. 2, 1927, pp. 89–149. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/44402851>. Accessed 6 Feb. 2024
3. A.M.Goichon, La distinction de l'essence et de l'existence d'après Ibn Sīnā (Avicenne).-Année 1947/5/, pp. 109-111.https://www.persee.fr/doc/phlou_0035-3841_1947_num_45_5_4096_t1_0109_0000_2
4. H.A. Wolfson. Gresscas' Critique of Aristotle. Cambridge (Mass.), 1929; E.Gilson. History of Christian Philosophy in the Middle Ages. London: Sheed and Ward, 1955.
5. Сагадеев А.В. Ибн-Сина (Авиценна). -М.: Мысль, 1980. —239 с.https://platonu.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_filosofii_arabskaja/ibn_sina_avicenna_sagadeev_a_v_1980/59-1-0-2924/
6. Фролова Е.А. Проблема метода в наследии Ибн Сины. -Вопросы философии. 1980. No9. С. 87-98. <https://www.gpntb.ru/win/mentsin/mentsin26448.html>
7. Джибладзе Г. Системы Авиценны. Абу Али Ибн-Сина: экзотерический очерк / Г.Джибладзе. –Тбилиси: Мецниереба, 1986. –199 с.
8. Ибн Сина (Авиценна). Избранные философские произведения. –М.: Наука, 1980.: а также см.: Ибн-Сина. Аш-Шифа': ат-Таби'ийат. Т. 6: ан-Нафс. Каир: аль-Хай'а аль-мисрийя аль-'амма ли-ль-китаб; 1975. 261 с. (На араб. Яз.)
9. Ибн Сина. Книга знания. (перевод А.Богоутдинова). Избранные философские произведения. -М., 1980.
10. Русская историческая библиотека. Философия Авиценны (Ибн Сины)–кратко. http://rushist.com/index.php/philosophical-articles/3502-filosofiya-avitsenny-ibn-siny-kratko#google_vignette: а также см.:Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане / Под. ред. акад. И. М. Муминова. – Ташкент: Фан, 1976..

Философия великого энциклопедиста Авиценны

Аннотация: Статья посвящена философии восточного мыслителя - Ибн Сины (Авиценны). В энциклопедическом труде крупнейшего философа Ибн-Сины (Авиценны, 980–1037) «Исцеление» (аш-Шифа') учение Аристотеля (384 г. до н. э. – 322 г. до н. э.) о душе было существенно переработано, прежде всего в плане ориентации на строго аподиктическую эпистемологию, и особенно на монотеизацию.

Ключевые слова: определение души, материя, перипатетизм, потенция, психология, форма, энтелехия.

Buyuk qomusiy olim Ibn Sino falsafasi

Annotatsiya: Maqola Sharq mutafakkiri - Ibn Sino (Avitsenna) falsafasiga bag'ishlangan. Buyuk faylasuf Ibn Sinoning (Avitsenna, 980-1037) "Shifo" (ash-Shifo) ensiklopedik asarida Aristotelning (miloddan avvalgi 384 - miloddan avvalgi 322) ruh haqidagi ta'limoti, birinchi navbatda, monoteizmga, ayniqsa, monoteizmga, epitezmgga yo'naltirilganligi nuqtai nazaridan sezilarli darajada qayta ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: ruh, materiya, peripatetizm, kuch, psixologiya, shakl, entelexiya ta'rifi.

The philosophy of the great encyclopedist Avicenna

Abstract: The article is devoted to the philosophy of the Eastern thinker - Ibn Sina (Avicenna). In the encyclopedic work of the greatest philosopher Ibn Sina (Avicenna, 980-1037) "Healing" (ash-Shifa'), the teaching of Aristotle (384 BC - 322 BC) on the soul was significantly revised, primarily in terms of orientation towards a strictly apodictic epistemology, and especially towards monotheism.

Key words: definition of soul, matter, peripatetism, potency, psychology, form, entelechy.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ: КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ СТАТУС И ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННОГО АГЕНТСТВА

Бердимуратов Н. М.

Каракалтакский государственный университет

Современная стратегия противодействия коррупции в Республике Узбекистан, начатая в 2017 году, характеризуется переходом от преимущественно реактивных мер уголовно-правового характера к построению комплексной системы, в которой центральная роль отводится превенции и созданию устойчивых институциональных механизмов. Принятие профильного закона, ратификация международных конвенций и реформирование законодательства создали необходимую нормативную базу, однако мировая практика убедительно доказывает, что эффективность антикоррупционной политики в решающей степени зависит не только от качества законов, но и от наличия и действенности специализированного, независимого органа, ответственного за их реализацию.

Создание в 2020 году Указом Президента Республики Узбекистан Антикоррупционного агентства ознаменовало собой важнейший этап институционализации государственной антикоррупционной политики. Этот шаг отражает глобальную тенденцию, в рамках которой формирование специализированных антикоррупционных органов (САО) признается одним из ключевых стандартов, рекомендованных, в частности, статьями 6 и 36 Конвенции ООН против коррупции [3]. Вместе с тем, мировой опыт демонстрирует значительное разнообразие моделей таких органов и неоднозначность результатов их деятельности. Успех САО зависит от множества факторов: от степени его реальной независимости от других ветвей власти и политического влияния до адекватности его мандата и ресурсного обеспечения. В этом контексте научный анализ конституционно-правового статуса, полномочий и первых результатов функционирования Антикоррупционного агентства Узбекистана приобретает особую актуальность. Новизна исследования

заключается в том, что оно является одной из первых попыток комплексного осмысления выбранной в Узбекистане институциональной модели в сравнительной перспективе, с целью выявления ее сильных сторон и потенциальных зон риска на начальном этапе становления. **Целью** данной статьи является анализ теоретических и практических аспектов функционирования специализированных антикоррупционных органов и определение места Агентства Республики Узбекистан в этой системе для выявления ключевых проблем и перспектив его развития. Появление специализированных антикоррупционных органов стало ответом на осознание того, что традиционные правоохранительные институты (полиция, прокуратура) зачастую неспособны эффективно бороться со сложными, системными и особенно элитарными формами коррупции. Причины этого кроются как в их перегруженности текущими задачами, так и в их собственной подверженности коррупционным рискам и политическому влиянию [7]. В современной науке и практике принято выделять несколько основных моделей САО, различающихся по объему полномочий и основному вектору деятельности.

1. Правоохранительная модель. Органы этого типа наделены полным набором полицейских и следственных полномочий: они могут проводить оперативно-розыскную деятельность, возбуждать уголовные дела, вести предварительное следствие и поддерживать обвинение в суде. Их основной фокус - выявление и расследование уже совершенных коррупционных преступлений. Классическим примером здесь могут служить структуры, созданные в некоторых странах Восточной Европы. Преимущество модели - в ее способности обеспечивать неотвратимость наказания, однако ее недостатком является концентрация на последствиях, а не на причинах коррупции.

2. Превентивная модель. Ключевая задача таких органов - предупреждение коррупции. Их инструментарий включает антикоррупционную экспертизу законодательства, мониторинг государственных закупок, анализ и устранение коррупционных рисков, разработку и внедрение стандартов этики, антикоррупционное просвещение и управление системой декларирования доходов. Как правило, такие органы не имеют правоохранительных полномочий и в случае выявления признаков преступления передают материалы в прокуратуру или полицию. Данная модель широко распространена в странах континентальной Европы, где функции САО часто выполняют специализированные управления в министерствах юстиции или офисы омбудсменов.

3. Универсальная (многоцелевая) модель. Эта модель считается наиболее эффективной и сочетает в себе как правоохранительные, так и превентивные функции. Такие органы действуют по трем основным направлениям: расследование, превенция и общественное просвещение. Эталонным примером является Независимая комиссия по борьбе с коррупцией (ICAC) в Гонконге, а также Бюро по расследованию коррупционных практик (СРІВ) в Сингапуре [6]. Именно благодаря комплексному подходу и высокой степени независимости эти структуры смогли добиться кардинального снижения уровня коррупции в своих странах. Успех сингапурского СРІВ во многом был обусловлен не только широкими полномочиями (включая право проводить аресты и обыски без санкции суда), но и прямой подотчетностью высшему политическому руководству страны — премьер-министру, что обеспечило ему защиту от любого ведомственного или политического давления [4].

Выбор той или иной модели для конкретной страны зависит от множества факторов: уровня коррупции, особенностей правовой системы, политических традиций и наличия политической воли. Однако международные стандарты и исследования, проводимые такими организациями, как Всемирный банк и ОЭСР, сходятся во мнении, что для эффективности любого САО критически важными являются три элемента: **независимость** (операционная, кадровая и финансовая), **широкий мандат** (сочетание превенции и расследований) и **подотчетность** (прозрачные механизмы контроля со стороны парламента и общества).

Формирование Антикоррупционного агентства Республики Узбекистан (далее - Агентство) стало логическим продолжением системных реформ, направленных на усиление борьбы с коррупцией, и явилось прямым ответом на вызовы, с которыми не справлялась существовавшая до этого многосубъектная система противодействия. До 2020 года функции по борьбе с коррупцией были распределены между различными ведомствами, включая Генеральную прокуратуру, Службу государственной безопасности и Министерство внутренних дел, что приводило к распылению усилий, проблемам межведомственной координации и отсутствию единого центра, ответственного за формирование и реализацию превентивной политики. Осознание необходимости создания единого, независимого органа привело к подписанию 29 июня 2020 года Указа Президента Республики Узбекистан № УП-6013 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы противодействия коррупции в Республике Узбекистан», который и учредил Агентство.

Согласно данному Указу, Агентство определено как **специально уполномоченный государственный орган**, ответственный за формирование и реализацию государственной политики в области предупреждения и противодействия коррупции. Этот статус подчеркивает его особое место в системе исполнительной власти. Для обеспечения независимости, являющейся, как было показано выше, ключевым фактором успеха САО, законодатель установил прямую подотчетность Агентства Президенту Республики Узбекистан, а его директор утверждается и освобождается от должности Сенатом Олий Мажлиса по представлению Президента. Такая модель подотчетности, с одной стороны, призвана защитить Агентство от ведомственного влияния и давления со стороны правительства, а с другой - обеспечить высший политический контроль над его деятельностью.

Анализ задач и направлений деятельности Агентства, закрепленных в законодательстве, позволяет классифицировать его модель как преимущественно административно-превентивную. В его мандат не входят полноценные правоохранительные функции, такие как ведение оперативно-розыскной деятельности или

предварительного следствия. Основной акцент сделан на предупреждении коррупции. Ключевыми задачами Агентства являются:

- **Системный анализ** коррупционной ситуации в стране, выявление причин и условий, способствующих коррупции, и разработка предложений по их устранению.
- **Обеспечение открытости и прозрачности** деятельности государственных органов и организаций, внедрение системы «E-Anticorruption», а также формирование и ведение Национального индекса восприятия коррупции.
- **Координация деятельности** государственных органов и институтов гражданского общества в сфере противодействия коррупции.
- **Проведение антикоррупционной экспертизы** нормативно-правовых актов и их проектов.
- **Развитие международного сотрудничества**, взаимодействие с международными организациями, такими как ПРООН, ОБСЕ, ОЭСР, и имплементация международных стандартов.

Несмотря на превентивную направленность, Агентство наделено правом проводить «административные расследования» по фактам коррупционных правонарушений. При выявлении признаков преступления Агентство направляет собранные материалы в правоохранительные органы для принятия процессуального решения. Эта функция является важным гибридным элементом, который приближает узбекистанскую модель к универсальной, однако отсутствие собственных следственных полномочий остается ее принципиальным отличием от таких структур, как СРІВ в Сингапуре.

Особого внимания заслуживает право Агентства на получение прямого доступа к электронным базам данных правоохранительных органов для мониторинга дел о коррупционных правонарушениях, а также право запрашивать и получать от государственных органов любую необходимую информацию. Эти полномочия являются важным инструментом для аналитической работы и контроля, однако их эффективность напрямую зависит от готовности других ведомств к сотрудничеству и предоставлению полных и достоверных сведений.

На нормативном уровне в Узбекистане была создана институциональная модель САО, ориентированная в первую очередь на превенцию, анализ и координацию, с элементами контрольных и квази-расследовательских функций. Выбранная модель позволяет избежать чрезмерной концентрации репрессивных полномочий в одном органе, но одновременно ставит эффективность его работы в прямую зависимость от качества взаимодействия с правоохранительным блоком. Несмотря на прогрессивность самого факта создания Агентства и заложенную в его основу превентивную идеологию, начальный этап его функционирования выявил ряд системных проблем и вызовов, которые могут существенно ограничить его эффективность в долгосрочной перспективе. Эти проблемы носят как институциональный, так и функциональный характер.

1. Ограничения административно-превентивной модели. Выбор модели, лишенной правоохранительных полномочий, является осознанным политическим решением, направленным на избежание создания очередного «силового» ведомства. Однако в условиях, когда уровень коррупции остается высоким, а коррупционные связи глубоко интегрированы в государственный аппарат, чисто превентивные меры могут оказаться недостаточными. Агентство, выявив коррупционную схему, вынуждено передавать материалы в другие органы, что создает риск утечки информации, затягивания расследования или даже его саботажа, особенно если в схеме замешаны представители самих правоохранительных структур. Отсутствие рычагов прямого воздействия на ход расследования ставит Агентство в зависимое положение и снижает его способность добиваться конечного результата - неотвратимости наказания.

2. Проблема межведомственного взаимодействия. Эффективность Агентства напрямую зависит от качества его сотрудничества с Генеральной прокуратурой, СГБ и другими структурами. На практике это взаимодействие может сталкиваться со скрытым и открытым противодействием, ведомственной конкуренцией и нежеланием делиться информацией. Как отмечает В.В. Астанин, межведомственные барьеры являются одной из главных угроз для эффективности антикоррупционной политики в странах постсоветского пространства [1]. Без законодательно закреплённого, четкого и обязательного для исполнения механизма взаимодействия, многие инициативы Агентства рискуют остаться на бумаге.

3. Недостаточная финансовая и кадровая независимость. Хотя Агентство подотчетно Президенту и парламенту, его бюджет формируется в общем порядке, установленном для органов исполнительной власти. Это создает потенциальный рычаг давления через финансовые механизмы. Не менее острой является кадровая проблема. Эффективная работа в САО требует наличия высококвалифицированных специалистов — аналитиков, юристов, экспертов по комплаенсу, которых необходимо не только привлечь, но и удержать, обеспечив им конкурентоспособную заработную плату и надежные социальные гарантии. В противном случае существует высокий риск как оттока кадров, так и их подверженности коррупционным соблазнам.

4. Вызовы в обеспечении общественного доверия и контроля. Для превентивного органа доверие со стороны общества и гражданского общества является ключевым ресурсом. Граждане должны быть уверены, что их сообщения о фактах коррупции будут рассмотрены объективно и беспристрастно, а их права как заявителей будут надежно защищены. На начальном этапе Агентство сталкивается с наследием недоверия к государственным институтам в целом. Для преодоления этого барьера требуется не только информационная открытость, но и демонстрация реальных результатов, в том числе в отношении высокопоставленных должностных лиц, что вновь возвращает нас к проблеме ограниченности его полномочий. На основе проведенного анализа и с учетом передового международного опыта можно сформулировать следующие

рекомендации по дальнейшему укреплению институционального потенциала Антикоррупционного агентства Узбекистана.

1. Поэтапное расширение мандата Агентства. Целесообразно рассмотреть стратегию постепенного расширения полномочий Агентства, двигаясь в сторону универсальной модели. На первом этапе это может быть наделение Агентства правом проведения доследственных проверок по всем сообщениям о коррупционных преступлениях с обязательным для правоохранительных органов статусом его заключений. В долгосрочной перспективе, по мере накопления опыта и кадрового потенциала, следует рассмотреть вопрос о создании в структуре Агентства собственного следственного подразделения, специализирующегося на расследовании сложных и резонансных коррупционных дел, по аналогии с ICAC (Гонконг).

2. Законодательное закрепление механизмов межведомственного взаимодействия. Необходимо разработать и принять отдельный нормативно-правовой акт (например, совместный регламент), который бы детально прописывал порядок, сроки и формы взаимодействия Агентства с правоохранительными органами. В регламенте следует предусмотреть обязательность предоставления информации по запросу Агентства, четкие критерии передачи материалов и механизмы разрешения межведомственных споров.

3. Укрепление финансовой и кадровой независимости. Для обеспечения реальной независимости следует рассмотреть возможность закрепления в законе особого порядка финансирования Агентства, например, утверждение его бюджета отдельной строкой в законе о государственном бюджете напрямую парламентом. Необходимо разработать специальный закон о службе в Антикоррупционном агентстве, который бы предусматривал особые условия отбора кадров на конкурсной основе, повышенные требования к их квалификации и неподкупности (включая проверку на полиграфе), а также высокий уровень оплаты труда и социальных гарантий, как это реализовано в Сингапуре [4].

4. Развитие механизмов общественного контроля и защиты заявителей. Следует создать при Агентстве независимый Общественный совет с реальными контрольными полномочиями, состоящий из авторитетных представителей гражданского общества, ученых и журналистов. Необходимо совершенствовать законодательство о защите лиц, сообщающих о коррупции, предусмотрев не только юридические, но и физические и социальные гарантии их безопасности, а также возможность анонимных сообщений через защищенные цифровые платформы. Институционализация противодействия коррупции через создание специализированного Агентства является безусловно прогрессивным и необходимым шагом для Республики Узбекистан. Выбранная на данном этапе административно-превентивная модель позволяет сосредоточить усилия на устранении причин и условий, порождающих коррупцию, и заложить основы системной аналитической и координационной работы. Однако, как показывает мировой опыт и первичный анализ функционирования Агентства, для достижения кардинального перелома в борьбе с коррупцией, особенно с ее элитарными формами, превентивных мер может быть недостаточно.

Дальнейшее развитие Агентства должно идти по пути укрепления его институциональной независимости, поэтапного расширения полномочий в сторону универсальной модели и налаживания эффективного взаимодействия как с государственными органами, так и с гражданским обществом. Успех этого нового и важнейшего для страны института будет напрямую зависеть от наличия последовательной политической воли для его поддержки и защиты, а также от способности самого Агентства завоевать доверие общества своими реальными делами. Только в этом случае оно сможет стать настоящим драйвером антикоррупционных реформ и ключевым элементом в построении правового и справедливого государства в Узбекистане.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Астанин, В.В. Антикоррупционная политика России: криминологические аспекты: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Москва, 2011. – 46 с.
2. Закон Республики Узбекистан «О противодействии коррупции» от 03.01.2017 г. № ЗРУ-419 // Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017.
3. Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции (принята в г. Нью-Йорке 31.10.2003 Резолюцией 58/4 на 51-ом пленарном заседании 58-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН) // Собрание законодательства РФ. – 2006. – № 26. – Ст. 2780.
4. Ли Куан Ю. Сингапурская история: из третьего мира в первый / Ли Куан Ю. – Москва: МГИМО, 2005. – 656 с.
5. Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по совершенствованию системы противодействия коррупции в Республике Узбекистан» от 29.06.2020 г. № УП-6013 // Национальная база данных законодательства, 30.06.2020 г., № 06/20/6013/1012.
6. Шаликова, Н.И. Особенности противодействия коррупции в Сингапуре / Н.И. Шаликова // Вестник Уральского юридического института МВД России. – 2017. – № 1. – С. 34-38.
7. Johnston, M. Political Corruption and Public Policy in America / M. Johnston. – Monterey, CA: Brooks/Cole Publishing Co, 2005. – 240 p.
8. Сотрудничество Агентства по противодействию коррупции Республики Узбекистан с международными организациями // Официальный сайт Агентства. [Электронный ресурс]. URL: <https://anticorruption.uz/ru/item/xalqaro-hamkorlik> (дата обращения: 10.10.2025).

O'zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashishni institutsionalizatsiya qilish: Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligining konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi va faoliyat yuritish muammolari

Rezyume. Maqola O'zbekiston Respublikasida Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligining yaratilishi va faoliyati orqali korrupsiyaga qarshi kurashishni institutsionalizatsiya qilish jarayonini tadqiq etishga bag'ishlangan. Ishda ixtisoslashtirilgan korrupsiyaga qarshi kurashuvchi organlarni (IKKO) shakllantirishning nazariy modellari va xalqaro tajribasi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: korrupsiyaga qarshi kurashish, institutsionalizatsiya, korrupsiya prevensiyasi.

Резюме. Статья посвящена исследованию процесса институционализации противодействия коррупции в Республике Узбекистан через призму создания и деятельности Антикоррупционного агентства. В работе анализируются теоретические модели и международный опыт формирования специализированных антикоррупционных органов (САО).

Ключевые слова: противодействие коррупции, институционализация, превенция коррупции.

Institutionalization of Combating Corruption in Uzbekistan: Constitutional and Legal Status and Problems of Functioning of the Anti-Corruption Agency

Summary. The article is devoted to the study of the process of institutionalizing anti-corruption efforts in the Republic of Uzbekistan through the prism of the establishment and activities of the Anti-Corruption Agency. The paper analyzes theoretical models and international experience in the formation of specialized anti-corruption bodies (SACBs).

Key words: combating corruption, institutionalization, corruption prevention.

UDC : 37.017.92.

ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШДА ПЕДАГОГИК ЁНДАШУВ

Дошниязов Ж.Қ.

Қорақалпоқ давлат университети

Ўтган аср ўрталарида авж олган экологик муаммолар бугунга келиб жиддий тус олди. Бинобарин, экологик муаммолар аввало инсоннинг табиатга кўрсатаётган салбий таъсирига бориб тақалади. Бутун дунёда бўлгани каби мамлакатимизда ҳам табиатни асраш билан боғлиқ муаммолар долзарб аҳамият касб этиб бормоқда. Унинг ечими эса аҳоли ўртасида экологик маданиятни юксалтиришга боғлиқ.

Шу ўринда ҳозирда башариятни ташвишга солаётган энг кучли ўнта экологик муаммоларни санаб ўтамоғимиз. Улар билан атрофлича танишиш баробарида бугун экологик маданият бизга нима учун кераклигини тушуниб етасиз. Жумладан, биринчи ўриндаги глобал муаммо бу – иқлим ўзгаришидир. Чунки, иқлим ўзгариши билан боғлиқ табиий жараёнлар, сув тошқинлари, ўрмон ёнғинлари, қургўкчилик каби фалокатлар кўпайиб бораётипти. Кейинги ўринда энергия ишлаб чиқаришдаги муаммолар туради. Бу мақсадда қазиб олинган ёқилғининг ёниши туфайли атроф-муҳитга етказилаётган зарар кўлами ортиб бораётипти. Кўмир, нефт ва газ билан ишлайдиган электр станциялари сайёраимиз бўйлаб атмосферада иссиқхона газлари миқдорининг ортиб боришини таъминлаётти. Учинчи ўринда сув муаммоси турибди. Ҳозирда дунё аҳолисининг деярли ярми ичимлик суви танқис ҳудудларда яшайпти ва бу муаммо кўлами янада кенгроқ қулоқ ёзайпти. Кейинги ўринларда биохилма-хиллик ва ердан фойдаланиш, кимёвий моддалар, токсик моддалар ва оғир металллардан фойдаланиш, ҳавонинг ифлосланиши, чиқиндиларни бошқариш, озон қатламининг емирилиши, океанлардан фойдаланиш ва балиқчилик, ўрмонларни тартибсиз кесиш муаммолари турибдики, уларнинг барчасига антропоген омиллар, яъни бевосита инсониятнинг атроф-муҳитга салбий таъсири сабаб пайдо бўлмоқда.

Таассуфки, бундай муаммолар қисман бўлса-да мамлакатимизда ҳам йўқ эмас. Орол денгизининг қуриши минтақавий аҳамият касб этса, ичимлик сувининг йил сайин камайиб бораётганлиги, тупроқларимизнинг унумдор қатламини емирилиши, чиқиндиларни бошқариш йўналишидаги камчиликлар, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни тартибга солиш сингари маҳаллий экологик муаммоларга алоҳида эътибор зарур. Бошқачароқ айтганда, бу борада табиатни асраб-авайлаш мақсадида қабул қилинган қонунлар асосида иш ташкил қилиш талаб этилади. Қонунларни билиш ҳуқуқий саводхонликни оширади, уларни ҳурматлаш эса экологик маданиятни юксалтиради. Айни йўналишдаги тадбирлар самарадорлигини таъминлашда давлатимиз раҳбари томонидан 2025 йил 15 май куни имзоланган “2030 йилгача бўлган даврда аҳолининг экологик маданиятини юксалтириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори муҳим ўрин тутди. Чунки, ушбу қарор билан қабул қилинган экологик маданият тарғиботи Концепциясида жойларда экологик маданиятни шакллантириш, юксалтириш юзасидан барча вазифалар аниқ-равшан белгилаб берилган.

Ўйлайманки, бу муҳим ҳужжат давлат бошқаруви органлари, жамоат ташкилотлари ва фуқароларнинг табиатни муҳофаза қилиш, аҳолининг қулай табиий муҳитда ҳаёт кечириши учун зарур шарт-шароитларни яратишга, табиий ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланишга, экологик хавфсизлик муаммоларининг олдини олишга хизмат қилади.

«Экологик маданият» тушунчасининг ривожланиши замонавий цивилизация табиатнинг ўзгариши натижасида бошдан кечириётган инқирозни бартараф этиш билан боғлиқ. Саноат ва постиндустриал жамиятга айланиш жараёнида инсоният инсоният мавжудлигига таҳдид соладиган атроф-муҳит ўзгариши оқибатларига дуч келди. Олимларнинг фикрича, бу инқироз табиий ресурслардан фойдаланиш оқибатлари, шунингдек, замонавий технологияларнинг табиатга таъсири ҳақида илмий билимларнинг етишмаслигидан келиб чиқади.

Сўнгги ўн йилликларда давлатлар миллий ва халқаро даражада экологик муаммоларга тобора кўпроқ эътибор қаратмоқдалар. Бироқ, экологик муаммоларни ҳал қилиш бўйича ҳаракатлар ҳар доим ҳам керакли натижаларга олиб келмайди. 2009 йилда БМТнинг иқлим ўзгариши бўйича конференциясидан бери углерод чиқиндилари дунё бўйлаб 10% га ошди, бу хорижий тадқиқотчилар Р. Максвелл ва Т. Миллер томонидан қайд этилган[1.174–185.]. Бу рақам 195 (потенциал) мамлакат 2015 йилги Париж иқлим шартномасини имзолаганлиги ҳақида тушқунликка солувчи эслатмачидир. Иқлим ўзгариши бўйича ҳукуматлараро Ҳайъат тавсияларига кўра, углерод чиқиндилари йигирма йил ичида 20 миллиард тоннага ва 2050 йилга келиб етти миллиард тоннага камайиши керак. Бу атроф-муҳитни яхшилаш учун нима қилиш кераклиги ҳақида энг

минимал тахминлар. Ҳозирги вақтда давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини барқарор келажак мезонларига мувофиқ қайта қуриш имкони бўлмади. Мавжуд вазият экологик инқирознинг моҳиятини ва ундан чиқиш йўллари белгилайдиган нарсани чуқурлаштириш зарурлигини кўрсатади.

«Экологик маданият» тушунчаси замонавий фан, таълим ва ижтимоий бошқарув амалиётида кенг қўлланилади. У замонавий цивилизация шароитида инсоният дуч келадиган экологик муаммоларни ҳал қилишга таъсир қилувчи воситалардан бирига мурожаат қилиш учун ишлатилади. Ушбу концепция инсониятнинг постиндустриал жамият ва табиат ўртасидаги қарама-қаршиликларни ҳал қилиш борасидаги саъй-ҳаракатларини тавсифлайди.

Мақоланинг мақсади экологик маданиятни педагогик жиҳатдан таҳлил қилишдир. Бу постиндустриал жамиятда инсоннинг табиий муҳит билан ўзаро таъсирининг ўзига хос хусусиятларини таъкидлашни англатади. Экологик маданиятни ўрганишга педагогик ёндашув, экологик маданиятнинг хусусиятларини аниқлашга имкон беради. Антропоцентризм ва гуманизм ғояларига асосланган маданиятнинг бошқа турлари билан таққослаганда, экологик маданиятни таҳлил қилиш уларни танқидий қайта кўриб чиқишни талаб қилади.

Инсонпарварлик ва антропоцентризм қадриятлари, экологик маданиятга педагогик ёндашувда мужассамланган. Кўпгина илмий нашрларда экологик маданият экологик таълим ва тарбиянинг мақсади сифатида қаралади. Экологик маданият маърифат натижасида ҳаракат қилади, у инсонпарварлик қадриятларига асосланади. Табиат, атроф-муҳит ҳолати ва замонавий саноат томонидан табиатга етказилган экологик зарар тўғрисидаги билимларни тарқатиш одамларнинг онгини ўзгартириши ва экологик маданиятга педагогик ёндашувга мувофиқ табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини фаоллаштириши мумкин.

Педагогика нуқтаи назаридан, экологик маданият инсоннинг тарбия натижасида олган ижтимоий-экологик тажрибасини тизимлаштирадиган билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш натижасида пайдо бўлади. В. Г. Кезин замонавий педагогикада экологик маданият икки йўналишда кўриб чиқишнинг таъкидлайди. «Биринчи экологик йўналиш доирасида-академик маданият таълим натижасида пайдо бўлади. Инсоннинг яшаш муҳитини муҳофаза қилиш соҳасидаги билим, кўникма ва малакаларни ўргатиш экологик таълимнинг устувор йўналишларидан биридир. Экологик таълим жараёнида билимлар табиатга ҳурматни тавсифловчи ахлоқий ва эстетик қадриятлар тизимини шакллантириш билан тўлдирилади. Экологик таълимнинг меъёрий жиҳати, экологик онга таъсир қилади, жамиятнинг атроф-муҳит билан ўзаро таъсирини белгилайдиган ҳуқуқий асос ҳақида ғояларни яратади. Экологик маданиятнинг фаолият йўналиши инсон фаолиятининг турли турларига бирлаштирилган экологик кўникмаларни шакллантиришни ўз ичига олади.

Иккинчи йўналиш, экологик таълимнинг мустақил аҳамиятини таъкидлаб, буни анъанавий таълим фаолияти турлари доирасида ҳал қилиб бўлмайдиган экологик маданиятни шакллантириш вазифаларининг мураккаблиги билан изоҳлайди. Экологик таълим шахсни ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган замонавий таълимнинг бошқа турларини тўлдиради. Экологик таълим талабалар томонидан экологик билимларни ривожлантириш, экологик кўникма ва кўникмаларни эгаллашга асосланган экологик онни шакллантиришга қаратилган» [2.55–62.].

В. Г. Кезин экологик муносабатларни экологик маданиятнинг универсал элементлари сифатида белгилайди. Улар учта намоён бўлиш шаклига эга: когнитив, ахлоқий ва эстетик. Табиатга когнитив муносабат табиат қонунларини илмий билишга, уларни жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тартибга солишда қўллашга асосланган. Илмий билимлар инсоннинг табиатдаги ўрнини аниқлашга, унинг ресурсларидан фойдаланишга масъулиятли муносабатни шакллантиришга имкон беради. Ахлоқий муносабат фаолиятни табиий объектларга онгли равишда тартибга солишни кенгайтиришни назарда тутди. Ушбу парадигмада табиатни асраб-авайлаш ва ривожлантириш истаги эзуликнинг намоён бўлиши вазифасини бажаради. Табиий ресурслардан назоратсиз фойдаланиш ва атроф-муҳитга зарар етказиш ёмонлик сифатида қаралади. Табиатга эстетик муносабат уни гўзаллик манбаи сифатида кўриб чиқишда, мукамалликка интилишда намоён бўлади. Санъатда акс еттирилган табиат тасвирлари миллий маданият анъаналарида мужассамланган.

Экологик муносабатларнинг турли жиҳатлари, экологик онга, ҳиссий ва ҳиссий соҳада, шунингдек амалий фаолиятнинг ҳар хил турларида акс этади. Экологик маданиятнинг қуйи тизимларига қараб, тадқиқотчилар экологик маданият мезонларини аниқлашга ҳаракат қилишади: ахборот-когнитив, ҳиссий-ҳиссий, фаолиятга асосланган. Улар педагогик фаолият натижаларини баҳолаш учун зарурдир. Экологик муаммоларга когнитив муносабат шахсларнинг экологик муаммоларнинг моҳияти ва уларни ҳал қилиш йўллари тўғрисида хабардорлигида намоён бўлади. Экологик маданиятнинг ахборот ва когнитив қуйи тизимини шакллантириш мезонлари шахснинг атроф-муҳит ҳолати тўғрисида билим олишга кизиқиши, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш фаолиятини тартибга солишчи меъёрий-ҳуқуқий базани билишидир. Табиатга ҳиссий ва ҳиссий муносабат шахснинг қадрият йўналишини ривожлантириш кўрсаткичлари билан ўлчанади. Унинг шаклланиш мезонлари, хусусан, ноёб табиий шароитларга нисбатан миллий маданиятнинг ўзига хос хусусиятларини тушунишдир.

Экологик маданиятнинг амалий жиҳатлари шахснинг ўз фаолиятида экологик стандартларни амалга оширишга тайёрлиги ва хоҳишида акс этади. Педагогикада экологик маданиятнинг амалий таркибий қисми мезонлари, инсоннинг табиий муҳитни сақлашга қаратилган тадбирларда иштирок этишга бўлган муносабатидир. Экологик маданиятнинг ушбу қуйи тизимлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар экологик қадриятларнинг бирлигини ва уларни амалда амалга ошириш усулларини белгилайди.

“Экологик маданият инсоннинг табиатга оқилона муносабатини белгилайдиган, табиий ресурсларни сақлаш ва қўпайтиришга қаратилган ажралмас тизим сифатида қаралади. Экологик маданиятнинг муҳим

йўналишлари, экологик кадрятлар тизимида асосланган экологик онгни, экологик масъулиятни шакллантиришди” [3.167–170.]. Замоновий педагогика фанида табиатга бўлган кадрят муносабатини кўриб чиқиш таклиф этилади. Шу билан бирга, унинг моҳияти антропоцентрик модел асосида очилади. Табиат кадрят сифатида инсон эҳтиёжлари ва манфаатлари призмаси орқали қаралади. Экологик маданиятга бўлган эҳтиёж табиат ва жамиятнинг ўзаро таъсирида юз берадиган чуқур ўзгаришлардан келиб чиқади. Улар инсон мавжудлигининг турли жиҳатлари даражасида намоён бўладиган бир қатор қарама-қаршиликларнинг кучайишида намоён бўлади.

Экологик маданиятнинг педагогик жиҳати табиий ва сунъий объектлар ва жараёнлар ўртасидаги қарама-қаршиликларни ҳал қилиш зарурати билан боғлиқ. Анъанавий маданиятда мавжуд бўлган “табиий” ва “сунъий” ўртасидаги фарқ ўз аҳамиятини йўқотмоқда. Саноат цивилизациясининг дастлабки босқичида табиат деганда табиатда ресурслар шаклида мавжуд бўлган ва одамларнинг эҳтиёжларини қондириш учун мослаштирилиши ва ўзгартирилиши мумкин бўлган нарса тушуниладиган. Шунга кўра, сунъий объектлар, материаллар ва жараёнлар табиатда мавжуд бўлмаган, аммо инсоннинг муайян манфаатларини амалга ошириш учун зарур бўлган нарсалардир. Масалан, замоновий кимё маҳсулотлари табиий моддаларнинг ўзгариши натижасида пайдо бўлади, лекин айни пайтда улар табиий ҳолатида бўлмаган хусусиятларга эга бўлади. Илмий-техник билимларнинг ривожланиши билан сунъий соҳа кенгайиб, табиий ва сунъий, шунингдек сунъий ва табиий ўртасидаги кескин чиқиқларни хиралаштирмоқда. Электр станцияси қурилишидан олдин дарё одамлар турли иқтисодий мақсадларда фойдаланадиган табиий ресурс эди. Дарёда электр станциясининг қурилиши дарёни сунъий, техник объект хусусиятларига эга бўлган объектга айлантирди. Гидроэлектростанция қурилиши дарё тубини ўзгартирди, унинг табиий хусусиятларини ўзгартирди. Электр энергиясини ишлаб чиқаришнинг техник функцияларини бажараётганда дарё дарё бўлиб қолди, аммо у ўзининг табиий хусусиятларини ўзгартирди: сув сифати, чуқурлиги ва сувда ва қирғоқларда яшовчи тирик организмларнинг таркиби, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг ҳавоси, иқлими ва яшаш жойларида одатда салбий бўлган ўзгаришлар юз берди. Одамлар техник функцияларни бажариш учун табиий объектдан фойдаланишлари сабабли атроф-муҳитни тартибга солиш билан боғлиқ муаммолар пайдо бўлади.

Бу жараёнда албатта олий таълим соҳасида фаолият олиб бораётган профессор-ўқитувчилар ҳам муҳим роль ўйнайди. Улар талабаларга билим бериш билан чекланибгина қолмасдан, балки ёшларни экологик соҳадаги онгини шакллантиришда етакчилик қилишади. Шунингдек, фармонда белгиланганидек, маҳаллаларнинг экологик қиёфасини яхшилаш, кўчаларда яшиллик даражасини ошириш, экологик жиҳатдан қулай ва фаровон яшаш муҳитини шакллантириш, аҳолининг саломатлигини яхшилаш, экологик турмуш тарзини шакллантириш ва инсон салоҳиятини рўёбга чиқариш учун шарт-шароитларни яратиш каби вазифаларни тарғиб қилиш мақсадида чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Шу билан бирга табиий ресурсларни тежаш ва улардан оқилона фойдаланиш, экологик барқарорликни таъминлаш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини асраш, кўпайтириш ва кейинги авлодга етказиш ҳамда биологик хилма-хилликни сақлашда янада масъулиятли бўлишга ундаб, ёшларни фаол бўлишга чақирилмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, экологик маданиятнинг педагогик жиҳатлари инсоннинг табиатга бўлган асосий муносабатини тубдан қайта кўриб чиқишни талаб қилади. Саноат цивилизацияси даврида истеъмолчиларнинг табиатга муносабати устунлик қилди. У иқтисодий фаолият учун ресурслар манбаи сифатида қаралди. Шунга кўра, табиатни муҳофаза қилиш ресурсларнинг айрим турларини тўлдиришга, ўрмонларни экишга, кўриқхоналарни яратишга, ҳайвонларни отишни тақиқлашга ва ҳоказоларга қаратилган эди. Табиатни муҳофаза қилиш фаолияти оммавий истеъмол жамиятида эҳтиёжларнинг ошиши ва ишлатилган ресурсларни тиклашга уриниш ўртасида ўзига хос келишув бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Maxwell R., Miller T. Greening cultural policy // International Journal of Cultural Poli- cy. 2017. № 23(2). P. 174–185.
2. Кезин В. Г. Экологическая культура и место экологических отношений в ее составе // Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. 2014. № 3(24). С. 55–62.
3. Багдасарян А. А., Овсепян А. Ю. Экологическое сознание как компонент экологической культуры // Вопросы науки и образования. 2018. № 10(22). С. 167–170.
4. То'хтаев А. Ekologiya. T.: O'qituvchi. 1998., 2001.
5. To'xtaev A.S., Haydarova H.N., Yakubjonova Sh.T., Xonxojaeva N.B., G'ulomova A.R. “Umumiy ekologiyadan laboratoriya mashg'ulotlari”. T., 2005 y.

Экологик маданиятни таҳлил қилишда педагогик ёндашув

Резюме. Мазкур мақолада экологик маданият инсоннинг тарбия натижасида олган ижтимоий-экологик тажрибасини тизимлаштиришда педагогик ёндашувнинг аҳамияти таҳлил қилинди.

Таняч сўзлар: экология, экологик маданият, тарбия, педагогика, кадрят, табиат, экологик таълим.

Педагогический подход к анализу экологической культуры

Резюме: В статье проанализировано значение экологической культуры в систематизации социально-экологического опыта личности как результата образования.

Ключевые слово: экология, экологическая культура, образование, педагогика, ценность, природа, экологическое образование.

Pedagogical approach to the analysis of ecological culture

Summary: The article analyzes the importance of environmental culture in systematizing the individual's socio-ecological experience as a result of education.

Key words: ecology, ecological culture, education, pedagogy, value, nature, ecological education.

МЕТАВЕРСДА ТОВАР БЕЛГИЛАРИНИ ХУҚУҚИЙ МАҚОМИНИ БЕЛГИЛАШНИНГ АМАЛИЙ МАСАЛАЛАРИ

Бабакулов З.К.

Жамоат хавфсизлиги университети

Кириш. Сўнгги йилларда рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши, хусусан блокчейн, сунъий интеллект, виртуал ва қўшимча реаллик (VR/AR), 3D муҳит, метаверс платформалари ва ноёб токенлар (NFT) каби инновацион ишланмалар интеллектуал мулк ҳуқуқи соҳасида анъанавий ҳуқуқий тушунчалар билан изоҳлаб бўлмайдиган мутлақо янги объектлар ва ўзаро боғлиқ, кўп йўналишли мураккаб муносабатлар тизimini шакллантирди.

Метаверснинг трансчегаравий ва ўзаро мослашувчан табиат, ундаги виртуал муҳитнинг моддий жисмга эга бўлмаган, бироқ реал иқтисодий қиймат яратадиган хусусияти, рақамли мулкнинг ноанъанавий муомала механизмлари, виртуал истеъмолчининг хулқ-атвор модели классик товар белгиси доктринаси учун принципиал янги ҳуқуқий масалаларни келтириб чиқармоқда [1].

Метаверсда товар белгиси – бу энди фақат график белги ёки логотипдан иборат эмас [2]. У аватарларда намоён бўладиган 3D моделлар, виртуал аксессуарлар, NFT-коллекциялар, метаверс-дўконлар ва виртуал кенгликдаги брендинг элементларининг комплекс уйғунлигида, интерфейсдаги идентификаторлар билан биргаликда шаклланадиган кўп компонентли ҳуқуқий муносабатга айланмоқда [3]. Бренд бундай муҳитда савдо манбаи вазифасидан ташқари, фойдаланувчининг виртуал аниқлигини, рақамли обрўсини ва метаверс иқтисодиётидаги субъект сифатидаги мавқеини белгилаб берувчи асосий ҳуқуқий восита вазифасини бажаради.

“Hermès International SA v. Mason Rothschild” иши [4] метаверс ва NFT муҳитида товар белгиларининг ҳуқуқий мақомини белгилашда илк фундаментал прецедентлардан бири сифатида намоён бўлиб, рақамли объектларнинг ҳуқуқий табиати, виртуал тижоратда товар белгиларидан фойдаланишнинг чегаралари ва истеъмолчининг адаштирилиши эҳтимоли каби масалаларга тубдан ёндашувни шакллантирди.

Низо Мейс Ротшильд томонидан “MetaBirkins” номи остида яратилган NFT-сумкалар “Hermès”нинг таниқли “Birkin” брендига визуал ва семантик жиҳатдан ўхшаш тарзда шакллантирилгани сабаб юзага келган. Ушбу NFTлар “Hermès”нинг расмий маҳсулотига алоқадор экан”, деган тасаввур уйғотиб, рақамли санъат платформаларида фаол тижорат муомаласига киритилгани Hermès томонидан товар белгиси ҳуқуқларининг бузилиши сифатида баҳоланди. Ротшильд эса ўз навбатида бу NFTлар “санъат асари” бўлиб, сўз эркинлиги билан ҳимоя қилинишини таъкидлади.

Суд мазкур низода ижод эркинлиги билан товар белгисининг тижоратда муҳофаза қилиниши ўртасидаги чегарани белгилашга алоҳида эътибор қаратиб, “MetaBirkins NFTларининг тасвирий ифодага эга бўлиши уларнинг аслида Hermès брендининг таниқлилиқ даражасини қасддан фойдаланган ҳолда бозорда обрў-эътиборга эга бўлаётганлик ҳақиқатини йўққа чиқармайди”, деган хулосага келди. Суднинг фикрича, “рақамли санъат киёфаси орқали товар белгисига оид ҳуқуқбузарликни яшириш мумкин эмас. Агар NFT реал брендга боғлиқлик тасаввурини вужудга келтирса ва моддий даромад олишга қаратилган бўлса, у ҳолда у “санъат асари” эмас, балки “товар белгисини тижоратда ноқонуний эксплуатация қилиш воситаси” сифатида қаралади.

Шу билан бирга, суд MetaBirkins NFTлари виртуал муҳитда мавжуд эканлиги уларни товар белгисининг ҳуқуқий муҳофазаси доирасидан чиқармаслигини таъкидлади. Метаверс ва NFT-маркетплейслар реал бозор каби тижорат муомаласига эга бўлган ҳудуд ҳисобланади ва унда истеъмолчи онгида манбага нисбатан боғлиқлик, ишонч ва брендингни қабул қилиш жараёни реал дунёдаги билан деярли бир хил амал қилади. Hermès тақдим этган далиллар ҳам буни тасдиқлади, яъни кўплаб фойдаланувчилар, блогерлар ва журналистлар MetaBirkins NFTларини Hermèsнинг расмий креатив лойиҳаси деб ўйлаган. Бу ҳолат суд учун рақамли муҳитда ҳам “адаштириш даражсида ўхшашлик” истеъмолчини адаштириш эҳтимоли тўла амал қилишини кўрсатди.

Адаштириш эҳтимолининг исботланиши судни MetaBirkins NFTларини рақамли контрафакт сифатида баҳолашга олиб келди. Суд ушбу NFTлар Hermès брендининг обрўси ва қийматига моддий ва номоддий зарар етказганини, брендинг мутлақлик хусусиятига путур етказиб, унинг тижорат мақсаддаги обрўсини пасайтирганини қайд этди. Натижада MetaBirkins NFTлари Hermès товар белгисининг ноқонуний нусхаси, яъни виртуал контрафакт деб топилди. Бу ишда яна бир муҳим доктринал мезон шаклланди, яъни “товар белгисининг фойдаланилиши” тушунчаси энди фақат моддий товарларнинг ишлаб чиқарилиши, импорт қилиниши ёки сотилиши билан чекланмайди. NFT яратилиши, NFTни маркетплейсларда жойлаштириш, унинг рекламиси, рақамли образ орқали истеъмолчини брендга боғлаш тасаввурини юзага келтириш буларнинг барчаси суд томонидан товар белгисини рақамли тижоратда фойдаланиш сифатида баҳоланди.

“Hermès v. MetaBirkins” ишининг илмий-ҳуқуқий аҳамияти шундаки, у NFT ва метаверсдаги объектларнинг ҳуқуқий табиатига оид асосий концептуал чегараларни белгилаб берди. Суд NFTларнинг моддий жисмга эга эмаслиги уларни товар белгиси муҳофазасидан чиқариб ташламаслигини, аксинча виртуал брендинг истеъмолчининг онгига таъсир этиш потенциали туфайли бренд ҳуқуқбузарликларига олиб келиши мумкинлигини эътироф этди. Натижада мазкур иш метаверс ва NFT муҳитида “фойдаланиш”, “контрафакт”, “брендни эксплуатация қилиш”, “адаштириш эҳтимоли” каби тушунчаларни қайта шакллантириб, виртуал тижорат ва рақамли активлар бозори учун ҳуқуқий доктринанинг мутлақо янги босқичини яратди.

Буюк Британияда қўрилган “Art Wars NFT” низоси [5] метаверс ва NFT виртуал тизимидаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда муҳим доктринал аҳамият касб этиб, “Hermès v. Rothschild” каби АҚШ суд прецедентларидан фарқли равишда “Art Wars NFT” иши рақамли санъат ва ижодкорлар манфаатларини кенгрок

химоя қилувчи ҳуқуқий ёндашувни шакллантирди. Мазкур ишда суд NFT платформаларининг жавобгарлик мақомини, санъат асарларининг рақамли тасвирга айлантирилишига нисбатан интеллектуал мулк ҳуқуқларининг қўлланилишини қайта баҳолаб, NFTнинг мазмун-моҳиятига кўра санъат асари сифатида ҳуқуқий тан олиниши мумкинлиги тўғрисида илк позицияни шакллантирди. Низо хунарманд рассомлар ва Art Wars лойиҳаси ташкилотчилари томонидан яратилган ҳайкалтарошлик фотосуратларининг уларнинг розилигисиз “Art Wars NFTs” номи остида рақамли токенларга айлантирилиб, турли NFT маркетплейсларда сотилиши натижасида келиб чиққан. Асар эгалари бундай токенлаштириш амалиёти уларнинг муаллифлик ҳуқуқларини бузганини, асарнинг бадий образини рухсатсиз ўзгартирганини ҳамда устига устак тижорат мақсадларида ноқонуний равишда фойдаланиш ҳолати юзага келганини таъкидлаб судга мурожаат қилишди. Бироқ суд ушбу низога “Hermes v. MetaBirkins” ишидаги каби тижорат-брендинг ёндашувини эмас, балки рақамли санъат, муаллифлик ҳуқуқи ва рақамли платформаларнинг функционал жиҳатига асосланган мутлақо бошқача позицияни қўлади ва ечимни тамоман фарқли доктринал асосда шакллантирди.

Биринчи навбатда суд NFT платформасининг ҳуқуқий мақомини баҳолаб, санъат асарининг рақамли талқини асосида яратилган NFTларни сотган шахс тўлиқ жавобгар эканини, аммо платформа бундай токенларни хостинг қилиш, савдоларни техник тарзда таъминлаш ёки транзакциядан комиссия олишнинг ўзи билан ҳуқуқбузар деб ҳисобланмаслигини таъкидлади. Суднинг фикрича, платформа контент яратиш ёки унинг ҳуқуқий табиати ҳақида қарор қабул қилмайди, балки фақат “нейтрал воситачи” сифатида хизмат қилади. Шу боис, унда тўғридан-тўғри муаллифлик ҳуқуқини бузиш нияти ҳам, NFT яратилишида ижодий иштироки ҳам мавжуд эмас. Суднинг ушбу ёндашуви метаверс ва Web3 экотизимларидаги платформаларнинг жавобгарлик чегараларини белгилаб, уларни мустақил ҳуқуқбузар эмас, балки контент назорати ва мониторинги функциясини бажарувчи техник инфратузилма сифатида баҳолаш мумкинлигини доктринал жиҳатдан мустаҳкамлади.

Иккинчидан, суд NFTнинг ҳуқуқий табиатига оид масалани атрофлича кўриб чиқиб, уни оддий рақамли нусха ёки виртуал тижорат объекти сифатида талқин қилиш чекланган ёндашув эканини таъкидлади. Суднинг фикрича, NFT – бу унинг асосида турган тасвирнинг рақамли акс эттирилиши бўлиб, айрим ҳолларда мустақил эстетик, бадий ва ижодий қийматга эга санъат асари сифатида намоён бўлиши мумкин. Унга кўра, NFT фақат товар белгисини бузиш ёки ҳуқуққа зид такрорлаш воситаси эмас, балки ўз мазмуни ва контекстидан келиб чиқиб, санъат асарига тенг ҳуқуқий мақом олиши ҳам мумкин. Суднинг бундай қарорлари Hermes ишидаги каби NFTларни автоматик тарзда “виртуал контрафакт” деб баҳолаш амалиётини чеклаб, рақамли токенларнинг бадий моҳияти ва ижодий қимматини инобатга олган ҳолда кенгрок, фалсафий-ҳуқуқий ёндашувни шакллантирди.

Учинчидан, суд мазкур ишда ифода эркинлиги ва рақамли санъатнинг мустақил қийматини таҳлилнинг асоси қилиб қўйди. Суднинг таъкидлашича, NFTлар тижорат муомаласига киритилган ҳолда сотилган бўлса ҳам, уларнинг бадий асар сифатидаги эстетик йўналиши, ижодий ғояси ва рамзий мазмуни инкор этилиши мумкин эмас. Суд буни рақамли санъатнинг замонавий шакли сифатида баҳолаб, NFT орқали етказилган бадий хабар, эстетик концепция ва ижодкорнинг индивидуал ифодаси ҳуқуқий аҳамиятга эга эканини қайд этди. Шу муносабат билан суд NFTларни Hermes ишидаги каби фақат “тўғридан-тўғри тижоратлаштириш воситаси” сифатида эмас, балки рақамли санъат объектлар сифатида кўриш мумкинлигини ўрнатди. Бу ёндашув ҳуқуқий доктринада янги категория – “асарнинг рақамлаштирилган бадий модели” тушунчасини амалий жиҳатдан мустаҳкамлаб, NFTларнинг ҳуқуқий мақомини тўғридан-тўғри товар белгиси ҳуқуқбузарлиги билан тенглаштириш мумкин эмаслигини кўрсатди. Бошқача қилиб айтганда, суд рақамли санъатнинг ижодий моҳиятини тижорат унсурларидан устун деб топиб, NFTларнинг ҳуқуқий баҳосида санъат, эстетика ва ифода эркинлиги каби омилларни инобатга олиш зарурлигини биринчи марта очиқ белгилади.

Шунингдек, ушбу ишда суд метаверс ва NFT платформаларида юзага келадиган муаллифлик ва товар белгиларига оид ҳуқуқий низоларда жавобгарликнинг функционал фарқини белгилаб берди. Яъни, платформалар асосан технологик воситачи бўлгани учун уларга нисбатан Hermes ишидаги каби қатъий бренд химояси билан боғлиқ ёндашувларни қўллаш ҳеч ҳам тўғри эмас. Асосий жавобгарлик NFTни яратган, сотган ёки муаллифлик ҳуқуқидан қасддан фойдаланган субъект зиммасига юкланиши лозим.

Art Wars нисоси Web3 ва метаверс ҳуқуқшунослиги учун бир қатор илмий-теоретик хулосаларни шакллантирди. Аввало, у интеллектуал мулк ҳуқуқидаги “нусха” ва “асар” тушунчаларининг анъанавий таърифи рақамли муҳитда ўз аҳамиятини тўла сақлаб қололмаслигини ва уларни NFT технологияси, блокчейн ишончилиги ва рақамли тасвир эстетикаси билан уйғун ҳолда қайта шакллантириш зарурлигини кўрсатди. Суд NFTларнинг ҳуқуқий табиатини уларнинг фақат техник ёки тижорат хусусиятидан келиб чиқиб эмас, балки уларда мужассам бўлган эстетик мазмун, бадий концепция ва ижодий ифода орқали баҳолашни илмий жиҳатдан асослади. Бу эса рақамли асарларнинг ҳуқуқий моҳиятини моддий санъат объектларига тенг даражада эътироф этишни назарда тутди. Шунингдек, иш метаверс экотизимидаги жавобгарлик масаласини ҳам янги илмий асосда белгилаб, NFT платформаларининг мақоми ҳуқуқбузар ёки ҳаммуаллиф сифатида эмас, балки контент яратишга аралашмайдиган, транзакция инфратузилмасини таъминловчи функционал технологик воситачи сифатида қаралиши лозимлигини мустаҳкамлади. Бундай ёндашув Web3 ҳуқуқшунослигида жавобгарликнинг субъектга эмас, балки функцияга боғлиқ равишда белгиланиши кераклигини кўрсатиб, интеллектуал мулк ҳуқуқига функционализм назариясини олиб кирди.

Ниҳоят, Art Wars иши рақамли санъатдаги ифода эркинлигининг устувор ҳуқуқий мавқеини тасдиқлаб, NFTларни сотиш ёки улардан иқтисодий фойда олишнинг ўзи рақамли бадий ифоданинг ҳуқуқий

мухофазасини йўққа чиқармаслигини таъкидлади. Суд NFT орқали етказилган эстетик ғоя, рамзий маъно ва бадий тўқима тижорат унсурларидан устун ҳуқуқий ҳимояга эга эканини илмий асос билан эътироф этди.

Хулоса. Метаверс ва NFT экотизимида юзага келган ҳуқуқий низолар, жумладан “Hermès v. MetaBirkins” ҳамда “Art Wars NFT” ишларининг таҳлили интеллектуал мулк ҳуқуқи назариясини янги босқичга олиб чиқиб, рақамли муҳитдаги бренд ҳимояси, рақамли санъатнинг ҳуқуқий табиати ва Web3 платформаларининг жавобгарлик чегараларини тубдан қайта кўриб чиқишга асос бўлди. Ушбу суд прецедентлари метаверс иқтисодиётида юзага келаётган мураккаб муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш учун бир қатор мутлақо янги илмий ғояларни илгари сурди.

Биринчи навбатда, “виртуал товар белгиси”нинг янги ҳуқуқий табиати шаклланди. Метаверс шароитида товар белгиси анъанавий график логотип билан чекланмай, аксинча 3D моделлар, аватар аксессуарлари, метаверс-дўконлар ва NFT брендинг элементлари каби кўп қиррали идентификаторлар мажмуасига айланимда. Бу эса товар белгисини мултимодал ва рақамли муҳитга мосланган янги ҳуқуқий объект сифатида талқин қилишни талаб қилмоқда.

Иккинчидан, суд қарорлари рақамли муҳитдаги ҳаракатларни товар белгисининг фактик “рақамли фойдаланиши” сифатида тан олди. Бунда NFT яратиш, уни маркетплейсларга жойлаштириш, виртуал муҳитда брендга боғлиқлик тасавури юзага келтириш, истеъмолчини адаштириш каби ҳаракатлар ҳам товар белгисининг амалдаги фойдаланиши деб баҳоланди. Бу ҳолат интеллектуал мулк ҳуқуқидаги “фойдаланиш” категориясининг мазмуни мутлақо янги босқичда қайта концептуаллашганини кўрсатади.

Учинчидан, “виртуал контрафакт” тушунчаси ҳуқуқий доктрина сифатида шаклланди. Hermès v. MetaBirkins иши NFT орқали брендга боғлиқлик тасавури яратилиши, эстетик шаклда бренд обрўсидан фойдаланилиши ва истеъмолчининг адаштирилиши каби омилларни биргаликда баҳолаб, контрафактликнинг рақамли шаклини назарий жиҳатдан мустаҳкамлади. Бу анъанавий контрафакт моделининг метаверс муҳитига мослаштирилган илмий кўринишидир.

Шу билан бирга, рақамли санъат ва товар белгиси ҳуқуқи ўртасидаги чегарани белгилайдиган янги доктрина шаклланди. Art Wars иши NFT объектларининг фақат тижорат воситаси эмас, балки мустақил эстетик қийматга эга санъат асари сифатида тан олиниши мумкинлигини асослади. Суд NFTнинг ҳуқуқий табиатини унинг тижорат йўналишига эмас, балки эстетик мазмуни ва ижодий концепциясига қараб баҳолаш зарурлигини таъкидлади. Бу эса санъат ҳуқуқи ва бренд ҳуқуқи ўртасида янги мувозанатни вужудга келтирди.

Тўртинчидан, Art Wars иши Web3 ва метаверс платформаларининг ҳуқуқий мақомини қайта белгилаб, уларни ҳуқуқбузарликнинг тўғридан-тўғри субъекти эмас, балки транзакциялар учун инфратузилма яратиб берувчи “нейтрал воситачи” сифатида баҳолаш лозимлигини кўрсатди. Бу Web3 ҳуқуқшунослигида функционализм доктринаси яъни жавобгарликни субъект эмас, функция бўйича белгилаш концепциясини шакллантирди.

Бешинчидан, Art Wars иши NFTларда мужассам бўлган эстетик образ, бадий хабар ва ижодий ғоялар тижорат айланмасига киритилган бўлса ҳам, улар ифода эркинлиги билан ҳимоя қилинишини тан олди. Бу рақамли санъатга нисбатан “ифода эркинлиги” доктринаси қўлланилиши мумкинлигини биринчи марта очик таъкидлади. Юқоридаги ҳолатлардан келиб чиқиб, метаверс ва NFTлар ҳақидаги мазкур суд прецедентлари анъанавий интеллектуал мулк ҳуқуқининг чегараларини кенгайтириб, рақамли муҳитга мослашган янги доктрина асосни шакллантирди. Натижада, “фойдаланиш”, “контрафакт”, “адаштириш эҳтимоли”, “брендни эксплуатация қилиш”, “санъат асари сифатида тан олиш” каби тушунчалар виртуал муҳитга мос равишда қайта талқин этилди ва интеллектуал мулк ҳуқуқининг мутлақо янги босқичи метаверс ҳуқуқшунослиги учун мустаҳкам илмий асос яратилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Hussein S. Legal challenges of intellectual property in the metaverse under uae intellectual property law: Trademarks, copyrights, patents //2024 2nd International Conference on Intelligent Metaverse Technologies & Applications (iMETA). – IEEE, 2024. – P. 246-252.
2. Kim S., Grady J., Ballouli K. Navigating emerging trademarks issues for sport brands in the metaverse //International Journal of Sports Marketing and Sponsorship. – 2025. – Т. 26. – №. 2. – P. 292-304.
3. Ramirez-Montes C. EU Trademarks in the Metaverse //IDEA. – 2022. – Т. 63. – P. 555.
4. Hermès International et al. v. Rothschild. Case No. 1:22-cv-00384-JSR. <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/new-york/nysdce/1:2022cv00384/573363/140/>. “Hermès International v. Rothschild, 2023 WL 1458126 (S.D.N.Y. Feb. 2, 2023)”. <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/588771>. NFTs, Art, and Trademark: The Hermès Decision <https://news.bloomberglaw.com>
5. <https://www.cryptocurrenciesnewz.com/2021/11/24/art-wars-collection-is-sold-as-an-nft-for-almost-7m-without-consent-artists/> <https://upravis.ru/news/detail.php?news=14000&ysclid=mifpafyea5437469225/>

Метаверсда товар белгиларини ҳуқуқий мақомини белгилашнинг амалий масалалари

Аннотация. Мақолада метаверс ва NFT экотизимининг жадал ривожланиши шароитида товар белгиларининг ҳуқуқий мақомини қайта белгилаш зарурати илмий-амалий жиҳатдан таҳлил қилинади. Тадқиқот натижасида метаверс учун мослашган янги ҳуқуқий концепция – “метаверс интеллектуал мулки” доктринаси шаклланиб, интеллектуал мулк ҳуқуқининг рақамли босқичга ўтишининг назарий-амалий асослари белгилаб берилган.

Калит сўзлар: метаверс, NFT, товар белгиси, интеллектуал мулк, MetaBirkins, Art Wars NFT, виртуал контрафакт.

Legal challenges of defining the trademark status in the metaverse

Abstract. This article provides a scholarly and practical analysis of the need to redefine the legal status of trademarks in the rapidly developing ecosystem of the metaverse and NFTs. As a result, the research establishes a new legal concept tailored to the metaverse—the doctrine of “metaverse intellectual property”—and substantiates the theoretical and practical foundations of intellectual property’s transition into the digital era.

Keywords: metaverse, NFT, trademark, intellectual property, MetaBirkins, Art Wars NFT, virtual counterfeiting.

Практические проблемы определения правового статуса товарных знаков в метавселенной

Аннотация. В статье проводится научно-практический анализ необходимости переосмысления правового статуса товарных знаков в условиях стремительного развития метавселенной и экосистемы NFT. В результате исследования сформирована новая правовая концепция, адаптированная к метавселенной, — доктрина «интеллектуальной собственности метавселенной», которая определяет теоретические и практические основы перехода права интеллектуальной собственности в цифровую эпоху.

Ключевые слова: метавселенная, NFT, товарный знак, интеллектуальная собственность, MetaBirkins, Art Wars NFT, виртуальный контрафакт.

XORAZM VOHASI KOMMUNIKATSIYA TIZIMIDA SUV YO‘LLARINING AHAMIYATI (ILK O‘RTA ASRLARDA)

Karimov Y. A.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Kirish. Milodiy III–IX asrlar oralig‘i Xorazm vohasi uchun siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan muhim davr bo‘lib, bu davrda vohaning tabiiy-geografik imkoniyatlariga tayangan holda sug‘orish tizimlari va kommunikatsiya inshootlari jadal rivojlangan. Ayniqsa, Amudaryo daryosi bo‘ylab shakllangan suv yo‘llari Xorazmning ichki va tashqi aloqalarini ta‘minlovchi asosiy vosita sifatida xizmat qilgan. Ushbu davrda Xorazm vohasi orqali o‘tgan savdo va karvon yo‘llari, bandargohlar, kechuvlar hamda turli sug‘orish inshootlari mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan. Shu bois Xorazmning kommunikatsion tizimlari, ayniqsa suv yo‘llari asosida shakllangan aloqalar tarmog‘ini o‘rganish, nafaqat mintaq tarixini chuqur anglash, balki uning Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari bilan bo‘lgan uzviy bog‘liqligini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada aynan shu davrda Xorazm vohasida suv yo‘llariga asoslangan kommunikatsiya tizimining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va strategik ahamiyati tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

Tahlil va dolzarbligi. Milodiy III–IX asrlar oralig‘i Xorazm tarixida muhim davrlardan biri hisoblanadi. Bu davrda vohada siyosiy barqarorlik nisbatan saqlanib qolgan bo‘lib, sug‘orish inshootlari va kommunikatsiya tizimlarining rivoji kuzatiladi. Yunon-rim manbalarida Chorasmii nomi bilan tilga olingan Xorazm vohasi Markaziy Osiyo mintaqasidagi muhim madaniy va savdo markazlaridan biri bo‘lgan. [Птолемей Клавдий, 1966. С.]

Xorazmning 3–9-asrlardagi rivojlanishida qadimiy Chorasmii an‘analari, Eron va Mesopotamiya madaniyati bilan aloqalar, shuningdek, Sharqiy Yevrosiyo mintaqasi bilan bo‘lgan savdo munosabatlari muhim rol o‘ynagan.

Mazkur davrda Xorazm vohasi qadimgi Qang‘ davlati bilan siyosiy-iqtisodiy aloqalarni davom ettirgan. 4–5-asrlarda esa tashqi tahdidlar kuchaygan bo‘lsa-da, Xorazm o‘zining siyosiy mustaqilligini saqlab qolishga harakat qilgan. Ayniqsa, Amudaryo bo‘ylaridagi qo‘rg‘on-qal‘alar va kommunikatsiya nuqtalarining mustahkamlanishi bunga misol bo‘la oladi. [Толстов, 1948. С. 78–83.]. 6–7-asrlarda Xorazm Turkiy xoqonliklar bilan yaqin aloqada bo‘lib, bu davrda Xorazmda turkiy unsurlar kuchayganligi kuzatiladi. Shu davrda savdo yo‘llari va bandargohlar faoliyati yanada jonlangan. [Бартольд, 1963. С. 45–47.]

Arablar istilosi davrigacha bo‘lgan davrda Xorazm vohasi yirik sug‘orish inshootlari, suv chiqarish tizimlari va tabiiy kommunikatsiya yo‘llari asosida rivojlangan. Xususan, Amudaryo orqali o‘tgan qadimiy yo‘llar va kechuvlar orqali voha ichida va tashqarisida iqtisodiy va ijtimoiy aloqalar mustahkamlangan. Arablar istilosidan so‘ng (VIII asr o‘rtalari), Xorazmda yangi inshootlar, xususan, karvonsaroylar, yo‘l uzellarida harbiy nazorat punktlari va suv omborlari qurilgan. Bu holat vohaning strategik ahamiyatini yana bir bor isbotlaydi. [Наршахи, 1897. С. 96–98.]

8–9-asrlarda esa Xorazm Arab xalifaligi tasarrufiga o‘tgan bo‘lib, bu davr vohaning siyosiy va iqtisodiy hayotida muhim o‘zgarishlarga olib kelgan. Arablar tomonidan qishloq xo‘jaligi tizimi takomillashtirilgan, sug‘orish inshootlari qayta qurilgan va yangi kommunikatsiya yo‘llari barpo etilgan. [Наршахи, 1897. С. 94.] Bular Xorazmning 3–7-asrlarda shakllangan sug‘orish an‘analariga tayangan.

Arablar tomonidan qishloq xo‘jaligi bilan bir qatorda harbiy-strategik infratuzilma ham rivojlantirilgan. Ayniqsa, strategik joylarda qal‘alar tiklangan yoki mavjud qal‘alar mustahkamlangan. Bu qal‘alar 3–6-asrlarda qurilgan qadimgi qal‘a-qo‘rg‘onlar asosida yangilangan. Arablar istilosi Xorazm vohasining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Sug‘orish tizimlari qayta tiklandi, ayrim bandargohlar va kechuvlar yangi kommunikatsion tarmoq doirasida qayta qurildi. [Наршахи, 1897. С. 99–100.]. 8–9-asrlarda Xorazm vohasining geografik joylashuvi tufayli Arab xalifaligi uchun strategik ahamiyat kasb etgan. Bu davrda ko‘plab karvon yo‘llari, harbiy yo‘nalishlar va savdo bandargohlari faoliyat yuritgan. [Бартольд, 1927. С. 53–56.]

Shuningdek, bu davrda Amudaryo orqali o‘tuvchi asosiy o‘zanlar bo‘yida joylashgan bandargohlar va qishloqlar Xorazmning ichki va tashqi aloqalarini ta‘minlovchi muhim nuqtalarga aylangan. Shuningdek, ushbu davrda Xorazm aholisi tomonidan foydalanilgan sug‘orish tizimlari – ariq va kanal tarmoqlari, daryo bo‘yidagi kechuvlar, mudofaa devorlari, quduqlar va suv omborlari voha taraqqiyotining asosiy negizini tashkil etgan.

IX asrga kelib, Xorazmda suv yo‘llariga asoslangan kommunikatsiya tarmog‘i kengaygan. Ayniqsa, Amudaryo o‘zanlari bo‘yidagi buloqlar, quduqlar va sun‘iy kanallar orqali voha ichidagi aloqalar rivojlangan. Bu holat sug‘orish tizimining takomillashuvi bilan bevosita bog‘liq edi [Толстов, 1962. С. 132.]

8–9-asrlarda bandargohlar va kechuvlar faollashdi. Amudaryo o‘zanining o‘zgaruvchanligi hisobga olinib, vaqtincha bandargohlar ham faoliyat ko‘rsatgan. Ayrim manbalarda bu bandargohlar harbiy yurishlar uchun ham xizmat qilgani tilga olinadi.

VIII–IX asrlarda Xorazmda arablar tomonidan harbiy strategik nuqtalar sifatida mustahkamlangan qal’alar mavjud bo’lgan. Ular orasida ilgari 3–7-asrlarda qurilgan mudofaa obidallari asosida tiklanganlari ham bor edi. [Бартольд, 1963.С. 62–64.]. 3–9-asrlar davomida Amudaryo bo’yida joylashgan bandargohlar (masalan, Kazoqtepa, Qo’shtepa) tashqi savdoda muhim ahamiyatga ega bo’lgan. Bu nuqtalarda harbiy va iqtisodiy faoliyat uyg’un holda olib borilgan. [Коровяков, 1990. С. 58–62.]. Milodiy III–IX asrlar oralig’i Xorazm tarixida muhim davrlardan biri hisoblanadi. Bu davrda vohada siyosiy barqarorlik nisbatan saqlanib qolgan bo’lib, sug’orish inshootlari va kommunikatsiya tizimlarining rivoji kuzatiladi. Yunon-rim manbalarida Chorasmii nomi bilan tilga olingan Xorazm vohasi Markaziy Osiyo mintaqasidagi muhim madaniy va savdo markazlaridan biri bo’lgan. VI–VII asrlarda Xorazm turkiy xoqonliklar bilan yaqin aloqada bo’lib, bu davrda Xorazmda turkiy unsurlar kuchayganligi kuzatiladi. Bu davrda savdo yo’llari va bandargohlar faoliyati yanada jonlangan. Xususan, Amudaryo o’zanlari orqali ichki va tashqi aloqalar kengayib borgan. Xorazmda faoliyat ko’rsatgan karvon yo’llari ham VIII–IX asrlarda rivojlangan. Bu yo’llar Amudaryodan kechib o’tuvchi nuqtalar orqali voha ichkarisiga chuqur kirib borar, yirik qishloq va sug’oriladigan hududlarni birlashtirardi. Bu holat 3–9-asrlarda shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy modelning davomiyligini ko’rsatadi.

Xorazm orqali o’tgan karvon yo’llari orqali Sharqiy Turkiston, Eron va Movarounnahr bilan madaniy va iqtisodiy aloqalar jonlangani ko’rsatilgan. Ayniqsa, IX asr oxirlarida bu yo’llar orqali zarbxonalar va ilmiy markazlarga xomashyo yetkazilgan. [Бичурин.1851. С. 174.]. Amudaryoning qadimgi o’zanlari 3–9-asrlarda ham faol bo’lgan. Xususan, Xorazmning janubiy va g’arbiy qismida joylashgan bandargohlar ushbu o’zanlarga qarab shakllangan. Arablar davrida bu yo’nalishlar bo’yicha savdo va harbiy aloqalar amalga oshirilgan. [Толстов,1962.С. 144–147.]

Xulosa. Xorazm vohasining milodiy III–IX asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida suv yo’llariga asoslangan kommunikatsiya tizimlari muhim o’rin tutgan. Amudaryo bo’ylab shakllangan bandargohlar, kechuvlar, sug’orish inshootlari va karvon yo’llari Xorazmni nafaqat mintaqaviy, balki xalqaro savdo va madaniy aloqalarning markaziga aylantirgan. Turli davrlardagi siyosiy o’zgarishlarga qaramay, vohaning tabiiy imkoniyatlariga mos ravishda kommunikatsiya tarmoqlari takomillashib borgan.

Arablar istilosidan so’ng Xorazmda bu tizimlar yanada rivojlanib, harbiy-strategik va iqtisodiy infratuzilmaning asosiy tayanchlaridan biriga aylangan. Suv yo’llari orqali amalga oshirilgan savdo-sotiq, madaniy almashinuv va mudofaa choralari vohaning barqarorligini ta’minlab turgan. Ushbu tarixiy jarayonlar Xorazm sivilizatsiyasining mustahkam asoslar ustida shakllanganini, uning boshqa yirik madaniy markazlar bilan uzviy bog’liqligini yaqqol namoyon etadi.

ADABIYOTLAR

1. Птолемей Клавдий. География. Книга VI. – М., 1966
2. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.-Л., 1948. – С. 78–83.
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М., 1963. – С. 45–47, 62–64.
4. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – М., 1927. – С. 53–56.
5. Наршахи. История Бухары. – Ташкент, 1897. – С. 94, 99–100
6. Толстов С.П. По древним дельтам Окса. – М.-Л., 1962. – С. 132., 144–147
7. Коровяков М.П. Портовые поселения древнего Хорезма. – Ташкент, 1990. – С. 58–62.
8. Наршахи. История Бухары. – Ташкент, 1897. – С. 96–98.
9. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – СПб., 1851. – Т. 1. – С. 174.

Annotatsiya. Ushbu maqolada milodiy III–IX asrlarda Xorazm vohasining suv yo’llari asosidagi kommunikatsiya tizimi tarixiy manbalar asosida o’rganiladi. Amudaryo daryosi bo’yida joylashgan bandargohlar, kechuvlar, sug’orish inshootlari va yo’l tarmoqlari orqali Xorazm ichki va tashqi savdo, harbiy va ijtimoiy aloqalar markaziga aylangani yoritib berilgan.

Kalit so’zlar: kommunikatsiya tizimi, suv yo’llari, Amudaryo, bandargohlar, karvon yo’llari, sug’orish inshootlari.

Abstract. This article examines the waterway-based communication system of the Khorezm oasis during the 3rd to 9th centuries AD, using historical sources. It highlights the role of ports, crossings, irrigation structures, and road networks along the Amu Darya River in transforming Khorezm into a center of internal and external trade, military, and social relations.

Keywords: communication system, waterways, Amu Darya, ports, caravan routes, irrigation structures.

Аннотация. В данной статье исследуется система коммуникаций на основе водных путей в Хорезмском оазисе в период III–IX веков н.э. на основе исторических источников. Освещается значение портов, переправ, ирригационных сооружений и дорожных сетей вдоль реки Амударья, благодаря которым Хорезм стал центром внутренней и внешней торговли, а также военных и социальных связей.

Ключевые слова: система коммуникаций, водные пути, Амударья, порты, караванные пути, ирригационные сооружения.

УДК. 331.5:378(575.1)

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ АКСИОМА ПОДГОТОВКИ КАДРОВ В РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Бозоров Б.У., Абдуллаева С.Ж.

Самаркандский Государственный Университет имени Алишера Навои

Введение. Человеческий капитал признается ключевым аспектом обеспечения устойчивого экономического роста в мире, достижения интенсивного развития. Умелое использование и владение человеческим капиталом определяет место и уровень экономики страны в мировом масштабе. Поэтому в развивающемся социально-экономическом трансформационном периоде необходимо понимать влияние качественных, количественных и качественных характеристик человеческого капитала на процессы оцифровки.

Категория человеческого капитала начала широко использоваться в науке со второй половины XX века. Человеческий капитал является основным ресурсом в современном мире, основанном на научно-техническом прогрессе. Однако это направление исследований, которое является всеобъемлющим и сложным, необходимо детально изучить, а также оценить все проявления человеческого капитала путем совершенствования методологических аспектов в определенной степени. При этом отсутствует даже целостная нормативно-правовая база, основанная на различных методологических подходах. Сегодня важным в практическом плане является развитие высокого уровня компетентности, совершенствование качественной структуры человеческих ресурсов, организация производства на основе высоких технологий, внедрение в производство инновационных технологий.

Человеческий капитал " стал в XXI веке главным критерием, определяющим судьбу человечества, каждого государства в обществе. Сейчас период стремительного роста использования информационных технологий. Ученые предсказывают конец этого периода в ближайшие десять-пятнадцать лет, и говорят, что третья стадия цивилизации может быть либо общекультурной, либо интеллектуально-духовной" [1].

Оценка резерва человеческого капитала способствует решению различных задач, а именно выявлению факторов, определяющих экономический рост, определению долгосрочной перспективы модели устойчивого развития республики, измерению эффективности сферы образования. Хотя все эти аспекты подчеркивают важность измерения общего запаса человеческого капитала, недавние дискуссии о "выходе за пределы ВВП" привели к повышенному вниманию к распределению человеческого капитала между домохозяйствами и отдельными лицами, а также к ситуациям, когда он не связан с выгодой в виде денег.

Обзор литературы. В воззрениях некоторых зарубежных и отечественных ученых-экономистов можно встретить следующие трактовки, выражающие сущность человеческого капитала.

Известный американский ученый-экономист Л.Туров рассматривает исследования человеческого капитала с точки зрения производительности. Ученый определяет это как " способность людей производить товары и услуги, которая влияет не только на отдельные производственные инвестиции человека, но и на эффективность других инвестиций " [2]. Р.Ромер также является сторонником этого подхода и " интерпретирует человеческий капитал как основной источник повышения экономической эффективности. Он утверждает, что источником новых знаний является "человеческий капитал"[3]. В своих взглядах Долан признает "человеческий капитал как умственные способности человека, приобретенные в процессе обучения и посредством практического опыта"[4]. Р.Основываясь на подходе Кроуфорда, "теория человеческого капитала расширяется с точки зрения определения его конкретных характеристик и аспектов. К ним относятся: масштабируемость, саморазвитие, портативность и совместное использование. Их проявление позволяет трансформировать содержание человеческого капитала. Расширение человеческого капитала, саморазвитие может увеличить его размер, в то время как портативность и совместное использование могут расширить сферу его реализации"[5].

В научных воззрениях зарубежных ученых-экономистов можно видеть, что категория человеческого капитала рассматривается с точки зрения совершенствования и проявления в себе определенных уровней качества человека. Т.Гараван отмечает, что "человеческий капитал неразрывно связан со знаниями, навыками, образованием и способностями" [6]. Р.Согласно взглядам расторги, "человеческий капитал определяется знаниями, компетенциями, отношениями и человеческим поведением " [7]. Р.В своих рассуждениях Фрэнк утверждает, что "человеческий капитал-это набор факторов, определяющих стоимость предельного продукта конкретного работника (образование, опыт, интеллект, привычки, инициативы и т. д.) " [8].

Формирование теории человеческого капитала базируется на достижениях институциональной теории, неоклассической теории и других частных экономических теорий. Возникновение человеческого капитала формировалось как ответ на все требования экономических и всех смежных наук к реальной экономике и жизни человека. В этот период возникла проблема познания роли личности и глубокого влияния обобщенных результатов ее интеллектуальной деятельности на темпы и качество развития человеческого общества и экономики территории. Анализ реальных процессов развития и экономического роста в современных условиях привел к увеличению спроса на человеческий капитал как основной производственно-социальный фактор развития экономики и человеческого общества страны[9].

Основная часть. О значении человеческого капитала можно судить по различным методикам. Обычно экономисты определяют человеческий капитал, связывая его с доходами тех, кто получил больше образования. Исследования показывают, что каждый дополнительный год обучения увеличивает доход человека в среднем на 10%. При этом качество образования также имеет значение. Например, замена неквалифицированного учителя на специалиста среднего уровня в отдельном классе начальной школы в США позволяет учащимся за всю жизнь заработать до 250 000 долларов совокупного дохода. Однако когнитивные факторы и возможности не являются единственным показателем развития человеческого капитала. Социально-эмоциональные навыки человека, такие как сила воли, храбрость и честность, обеспечивают высокий уровень экономической эффективности. Здоровье и благополучие также являются важными показателями. Работоспособность и производительность труда здоровых людей будут выше. Компетенции человеческого капитала определяются способностями и готовностью к эффективной деятельности в различных социально значимых ситуациях на основе применения основных компетенций. Основной целью повышения качества человеческого капитала является не только увеличение объема знаний, но и приобретение определенного оперативного опыта.

Некоторые из преимуществ развития человеческого капитала концентрируются, а не ограничиваются инвестициями, которые передаются из поколения в поколение. Например, обогащение знаний матери о перинатальном уходе за ребенком способствует улучшению здоровья детей с младенчества.

Важным признаком цифровой экономики является растущая популярность процессов цифрового производства и цифровых услуг. Реализация сетевого взаимодействия между создателями ценности разработана в соответствии с концепцией инновационного развития. Обмен информацией на основе инновационной технологии основан на ее распространенности, теоретическое описание которой нашло отражение в работах современных экономистов как структуры, позволяющей осуществлять взаимоотношения между многими компаниями. В соответствии с концепцией стратегии инновационного развития в нашей республике до 2030 года приведен механизм формирования национальной инновационной системы, состоящей из элементов организационно-экономического механизма настоящей стратегии развития, а также взаимосвязь и взаимосвязь их элементов. В настоящее время актуальна растущая потребность в использовании инноваций в современных отраслях и отраслях промышленности республики, что ставит задачу освоения современных инноваций в производственных процессах предприятий страны. Новая модель управления человеческими ресурсами предполагает переход от модели управления по руководящим принципам или объектам к модели управления по целям. Низкий технологический уровень развития, недостаточное финансирование, непонятные управленческие решения в стратегическом и операционном описании снижают инвестиционную привлекательность и инновационную активность, а также способствуют оттоку капитала из страны.

Безусловно, наиболее важной проблемой развития человеческого капитала, хотя об этом много говорят, является то, что большинство сотрудников малого и среднего бизнеса чувствуют себя неуверенно. На практике уровень ротации в крупных бизнес-структурах снижается с ростом размеров компаний, что также приводит к снижению уровня человеческого капитала и ограничению темпов роста ВВП страны.

В глобальной экономике, где конкуренция растет благодаря инновациям и лидерству в области цифровой трансформации, трудовые ресурсы сталкиваются с новыми возможностями и новыми проблемами, а также с быстрыми и долгосрочными изменениями в технологиях, торговых играх и потребительском спросе.

Мы считаем, что снижение уровня безработицы и содействие прибыльной занятости населения будут строиться на основе устойчивых макроэкономических реформ. Однако, чтобы продолжать развиваться в этой новой глобальной экономике и обеспечивать социальную справедливость – стать более справедливым и процветающим обществом-Узбекистану могут потребоваться квалифицированные, гибкие и конкурентоспособные трудовые ресурсы, готовые адаптироваться ко всем предстоящим вызовам.

Повышение квалификации всех молодых людей и взрослых, наметить амбициозные планы по реализации своего потенциала и добиться хороших результатов в этом вопросе-это требование периода. Но по мере ускорения темпов глобальных изменений спрос на конкурентоспособные трудовые ресурсы, соответствующие потребностям региональных, национальных и международных рынков труда, будет расти. Это может быть сделано на основе реформ и ускоренного экономического роста, а также государственных программ.

Оснащение контингента имеющихся в Узбекистане трудовых ресурсов на перспективу требует больших затрат труда и средств. Поэтому мы постоянно требуем, чтобы работодатели, частные лица, школы, колледжи, высшие учебные заведения работали в тесном сотрудничестве с реформаторами. Такие вопросы зависят от объема задач, которые можно решать только и только совместно.

На наш взгляд, формирование потребности отраслей и отраслей в профессионально-квалификационных видах связано с появлением возможностей глобализации и цифровизации. Основная цель реформ в отраслях и отраслях-сделать население прибыльным и формирование деятельности на основе принципов достойного труда, на основе которых предполагается дальнейшее развитие человеческого капитала, стимулирование непрерывного образования и повышение производительности труда.

На наш взгляд, взаимосвязь факторов в системе человек-труд служит важной методологической основой для анализа структуры подготовки кадров, исходя именно из потребностей рынка труда регионов. В этой связи отношения, возникающие между образованием и студентом, формируются между базовыми знаниями студента и его энтузиазмом по отношению к выбранной профессии, а также оценкой работодателей выпускника по отношению к профессии, которую он приобретает. Участие в этой связи факторов, участвующих в процессе формирования, состоит из этапов и процессов, охватывающих определенный период.

Действительно, взаимосвязь спроса и предложения на рынке труда, а также его место и участие в сегменте рынка принципиально отличаются от ситуации на других рынках труда. Именно в каких случаях проявляется эта разница. В данной картине в объективной системе образования психические особенности и способности студента, а также гарантия и продолжительность периода обучения выступают в качестве первоочередных базовых задач для подготовки кадров на основе потребностей рынка труда исследуемой территории в качестве объекта исследования. Т. е. соотношение спроса и предложения на рынке труда, т. е. вышеупомянутая первичная основа играет важную роль для формирования предложения в конъюнктуре рынка труда.

С этой точки зрения, неожиданная степень напряженности в трудовых отношениях и трудовых отношениях возникла в результате того, что психические свойства и способности ученика, а также гарантия и продолжительность периода обучения не рассматривались в период восстановления независимости не как отдельные системы, а как взаимозаменяемые системы не связанных между собой систем. Если ориентироваться на мировую практику, то в результате общегосударственной мобилизации в 1950-1960-х годах на рынке труда Японии психические особенности и способности выпускников в системе подготовки кадров, а также гарантии и

длительности периода обучения к последним годам 20 века страна кун Эн вошла в тройку развитых стран мира. В 2023 году созданы отраслевые и территориальные советы по развитию профессиональных компетенций и знаний с целью обеспечения международного признания рынка труда, профессиональных стандартов, отраслевых рамок квалификации и квалификационных требований, а также национальной системы оценки квалификации и знаний. Мы считаем, что, поскольку основная часть (90%) рабочих мест, создаваемых в нашей стране ежегодно, приходится на частный сектор, при подготовке кадров необходимо учитывать их более важно, чтобы потребности были более изучены. Становится все более важным прививать в сознание каждого национального инвестора важность создания благоприятной бизнес-среды для частного сектора, постоянной защиты частных владельцев и опоры на квалифицированный и обученный современным профессиям Персонал для развития предпринимательства. В настоящее время каждый конкурентоспособный работодатель в глобализации, определив свои лучшие идеи, работает над обменом и дальнейшим расширением бизнеса в новых областях, а также исследованием и внедрением новых инновационных технологий на практике. Для этого необходимо предлагать более комфортные и инновационные рабочие места для сотрудников и более современные инновационные услуги и товары для потенциальных клиентов.

Работодатели на внешнем рынке труда внедряют новые технологии с целью повышения производительности и внесения лучших изменений. Например, поиск технологических решений проблем с использованием новейших возможностей инноваций, таких как блокчейны, искусственный интеллект, который становится популярным сегодня, современная робототехника и аналитика, используемые на практике, являются одними из них. Вышесказанное считается способом работы успешных и конкурентоспособных работодателей, которые оказывают значительное преобразующее влияние на профессиональные потребности на рынке труда. Сегодня для них очень важны сотрудники с мягкими навыками, которые более умны, проворны и основаны на большей гибкости. Требования сегодняшнего дня активизируется работа по расширению круга активных мер (выделение грантов, субсидий и льготных кредитов), направленных на содействие занятости населения от неэффективных мер по реформе занятости (выплата пособий по безработице). Следовательно, путем обучения и подготовки трудоспособных безработных членов студенческой молодежи, женщин, лиц с ограниченными возможностями здоровья и нуждающихся семей к современным профессиям, включая предпринимательство, принимаются все необходимые меры для обеспечения их занятости и прибыльности.

На наш взгляд, тот факт, что официальная статистика показывает, что уровень безработицы в Самаркандской области в последние годы регулярно растет, а уровень занятости показывает тенденцию к снижению, можно считать следствием недостаточной популярности профессиональных навыков по отраслям и отраслям на внутреннем и внешнем рынке труда, недостаточного обеспечения конкурентоспособности имеющихся трудовых ресурсов. Конкурентоспособность трудовых ресурсов можно интерпретировать с разных точек зрения или измерений, и обычно становится важным измерять конкурентоспособность трудовых ресурсов в соответствии с их уровнем анализа. Уровень анализа может быть 5 типов: международный, общенациональный, отраслевой и отраслевой, корпоративный и индивидуальная конкурентоспособность.

Международная конкурентоспособность трудовых ресурсов объясняется системой образования страны, ее экономическим развитием и ее местом на международном рынке труда. Это зависит от уровня международной конкурентоспособности трудовых ресурсов. Второй уровень анализа, то есть общенациональная конкурентоспособность трудовых ресурсов, включает такие переменные, как макроэкономическая стабильность, выход на международные рынки или сложность регулирования делового сектора; третий уровень анализа, который представляет собой конкурентоспособность по отраслям и отраслям, - это конкурентоспособность по трудовым ресурсам. В инфраструктуре; четвертый уровень анализа объясняет конкурентоспособность трудовых ресурсов на уровне предприятия, при этом требуется прибегнуть к внутреннему анализу предприятия; пятый уровень анализа-это личная конкурентоспособность трудовых ресурсов. На этом он заканчивается, независимо от того, находится ли он под влиянием безработицы или бедности. Конкурентоспособный трудовой ресурс - это человек, способный получать более высокие доходы от трудовой деятельности и имеющий постоянную значительную замену и цену на рынке труда.

Мы считаем, что для того, чтобы трудовой ресурс считался конкурентоспособным, он должен отражать свою специфику при правильном использовании своих навыков, умений и возможностей, наниматься к работодателю качественно, в объеме спроса и по правильной, а также по приемлемой цене. Это позволяет ему эффективно коммерциализировать свой труд на основе современной профессиональной квалификации.

Развитие экономики страны зависит от того, насколько эффективно она функционирует. Однако эффективность также частично зависит от квалификации рабочей силы, известной как человеческий капитал. Человеческий капитал может влиять на производительность как прямо, так и косвенно, способствуя инновациям и инвестициям за счет повышения производительности труда. В нашей стране порой по сравнению с другими развивающимися странами наблюдаются случаи, когда современные неквалифицированные трудовые ресурсы в процессе своей деятельности не приносят достаточной прибыли для развития соответствующей отрасли и отрасли. Это объясняется некоторыми незначительными недостатками национальной квалификационной системы, в частности, неэффективностью подготовки без необходимости.

На самом деле стратегическое значение имеет подготовка высококвалифицированных кадров, адаптированных к условиям перехода к инновационной и цифровой экономике и обладающих навыками, достаточными для современных технологий, и содействие их прибыльной занятости.

Наиболее фундаментальной и опасной проблемой в обеспечении занятости поступающих на рынок труда,

готовых кадров является сохранение несоответствия между количеством профессионально подготовленных и потребностями рынка труда (вакансиями в соответствующей сфере). Основная проблема здесь не в несоответствии их подготовки, а в том, что среди выпускников профессиональных учебных заведений из года в год создаются непосредственно необходимые условия для роста числа безработных.

В результате выпускники с активными и теоретическими знаниями, окончившие учебное заведение, вынуждены оставаться без работы. Сегодня среди безработных, зарегистрированных в органах занятости Самаркандской области, каждый четвертый имеет высшее, а второй-среднее профессиональное образование.

Еще одной важной причиной безработицы выпускников и молодежи на рынке труда Самаркандской области является отсутствие у них профессионального опыта в той области, в которой они получили образование. Разумеется, любой человек профессии, не имеющий опыта работы, получит отказ в приеме на работу при условии несоблюдения требований, а при сокращении штата одним из первых получит письмо с предупреждением об увольнении. Большинство молодых людей не хотят работать по профессии из-за низкой заработной платы на работах, предлагаемых работодателем. Теоретические исследования показали, что высокая зарплата в первую очередь важна для подрастающего поколения, когда оно ищет, находит работу, а затем устраивается на нее. На самом деле им удается устроиться на работу по собственному профессиональному обучению чтобы они соответствовали требованиям контекста конкурентоспособности на рынке труда.

Закключение . Социально-экономическое значение подготовки кадров на основе потребностей рынка труда регионов растет день ото дня. Это можно объяснить не только нехваткой кадров в отдельных отраслях, но и тем, что рынок труда меняется вслед за изменениями в обществе. В частности, в некоторых отраслях экономики многие профессии исчезают, некоторые профессии претерпевают изменения по содержанию и содержанию, а также появляются все новые и новые инновационные профессии. Основной целью обеспечения социально-экономического развития каждого региона в стране является повышение доходов и уровня жизни населения, а также сокращение существующей бедности. Такие цели достигаются прежде всего за счет обеспечения эффективной, достойной и прибыльной занятости населения территорий. Поскольку меры по реформированию функционирования регионального рынка труда, содействию занятости населения разрабатываются с учетом уровня и условий естественного, социально-экономического развития территории, демографических аспектов, трудовых ресурсов и экономического потенциала территории, необходимо количественно и качественно оценить потребности различных отраслей и отраслей экономики конечной целью остается анализ на основе показателей качества. Важно, чтобы персонал был информированным, но еще более важным считается то, насколько его эффективность как трудового ресурса соответствует потребностям рынка труда. Несоответствие в квалификации кадров, которые готовятся исходя из требований рынка труда, служит фоном не только для экономических, но и для социальных проблем. В международных исследованиях несоответствие квалификации на рынке труда объясняется несоответствием описания навыков, выработанных в системах образования или обучения, требованиям рынка труда. Обосновано, что это можно оценить на основе механизма признания соответствия профессиональных квалификаций, знаний и умений.

Теоретические выводы о подготовке кадров, основанные на потребностях рынка труда в целом, предполагают лишь и только одну рекомендацию, а именно, что необходимо искать причины не только для подготовки, но и для целенаправленного обучения желающих и конкурентоспособных кадров.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/inson-kapitali-mohiyati-uning-davlat-va-jamiyat-taraqiyotidagi-ahamiyati>
2. Туров Л. Investment in Human Capital. Belmont, 1970. - 104 С.
3. Ромер П. Nogenous Technological Change // Journal of Political Economy. - 1990, Vol. 98(5). - Pp. 71–102
4. Долан Э. Д. Рынок Линдси: микроэкономическая модель - ST.- Петербург, 1992. - 477 С.
5. Кроуфорд Р. In Thew of Human Capital // Нью-Йорк: HarperCollins, 1991. - 242 С.
6. Гараван Т. Томас Н., Морли М., Gunnigle P. Human Capital Accumulation: the role of Human Resource Development // Journal of European Industrial Training. 2001, Vol. 25 (2). - Pp. 48–68
7. Растог П. В 1990 году в Москве был издан учебник "Основы управления человеческими системами". - 2002, Vol. 21 (4). - Pp. 229–240.
8. Фрэнк Р. Бернанке Б. Principles of microeconomics (3rd.) // Нью-Йорк: McGraw-Hill / Irwin, 2007. - 464 С.
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/inson-kapitali-mohiyati-uning-davlat-va-jamiyat-taraqiyotidagi-ahamiyati>.
10. Хавин Д.В. Инвестиции в человеческий капитал предприятия. Учебное пособие. Гриф МО РФ / Д.В. Хавин. – М.: ИНФРА-М, 2017. – 705С.

Аннотация. Мақолада инсон капиталини ривожлантиришда кадрлар тайёрлашнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилинган. Мақолада асосий эътибор инсон капиталининг шаклланиши ва ривожланишига таъсир этувчи омиллар таҳлилига қаратилган бўлиб, улар асосида хорижий олимларнинг тавсиялари шакллантирилган.

Калит сўзлар. Инсон капитали, сифат, рақамлаштириш, хусусият, ишлаб чиқариш, компетентлик, тажриба, мотор.

Аннотация. В статье анализируется социально-экономическая сущность подготовки кадров в развитии человеческого капитала с теоретической и практической точек зрения. В статье основное внимание уделяется анализу факторов, влияющих на формирование и развитие человеческого капитала, на основе которых были сформулированы рекомендации зарубежных ученых.

Ключевые слова. Человеческий капитал, качество, оцифровка, свойство, производство, компетентность, опыт, мотор.

Abstract. This article analyzes the socio-economic essence of workforce training in the development of human capital from both theoretical and practical perspectives. The main focus is on the analysis of factors influencing the formation and development of human capital, based on which recommendations from foreign scholars have been formulated.

Key words: Human capital, quality, digitization, property, production, competence, experience, driver.

**МИНИСТЕРСТВА В СИСТЕМЕ ОРГАНОВ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ
УЗБЕКИСТАН****Кутыбаева Е.Д., Турсынбаев М.О.***Каракалпакский государственный университет*

Целью административных реформ, проводимых в Республике Узбекистан является формирование исполнительного аппарата, который должен соответствовать потребностям социально-экономического развития республики. Административная реформа реализуется в государстве на сегодняшний день реализуется с определенными трудностями. Как известно, вопрос об исполнительной власти является одним из труднейших вопросов административно-правовой науки. Поэтому успешное проведение реформ в этой сфере зависит, прежде всего, законодательного определения нового порядка организации и функционирования исполнительной власти. Особую остроту сегодня приобрели вопросы содержания исполнительной власти в связи с реформой центральных звеньев исполнительной власти Республики Узбекистан.

В науке административного права существуют разные подходы при определении статуса центральных органов исполнительной власти. Так, Тангиев З., анализируя несоответствие федерального законодательства Конституции Российской Федерации в части ст. 71 п. «г» предлагает принять новый федеральный закон «О системе органов исполнительной власти» [1]. Он отмечает, что статус федеральных органов исполнительной власти определяется в зависимости от вида органа в его подчиненности и полномочий. При этом вид (организационно-правовая форма) органа исполнительной власти представляет собой основной дифференцирующий критерий, определяющий его статус, который устанавливается Президентом РФ по представлению Правительства РФ [2]. За последние годы в Республике Узбекистан появился ряд научных публикаций, в которых предприняты попытки по-новому осветить проблемы исполнительной власти, дать ее сущностную характеристику. Интерес представляет статья Хамедова И.А. [3], в которой автор анализирует ход административных реформ в Узбекистане. В статье отмечается, что административная реформа должна обеспечить кардинальную модернизацию функциональной и организационной структуры государственного управления, технологий межведомственного взаимодействия, а также кардинально улучшить механизм стратегического планирования и программирования развития. Аппарату государственного управления нужны необходимые и достаточные функции для выполнения поставленных перед ним целей и задач. В современном мире функции государственного управления, равно как и его организационные структуры, должны систематически пересматриваться с учётом меняющихся жизненных реалий.

Функциональный анализ аппарата управления позволяет дать ответ на такие вопросы, как: оптимальна ли действующая функциональная структура управления, насколько эффективны с учётом этого организационные структуры управления, какие функции избыточны, дублируются, какие функции следует упразднить, какие — перераспределить; какие функции можно перевести в режим государственно-частного партнёрства или полностью приватизировать; какие функции целесообразно децентрализовать и др. [3]. Административная реформа в нашей стране изменила характер административных отношений с участием органов исполнительной власти. В том числе произошла корректировка той части административных отношений, непосредственными участниками которых является современная система министерств Республики Узбекистан.

В процессе реформ министерства перестали осуществлять преимущественно организационно-распорядительную деятельность в системе отраслевых организаций и предприятий. Из органов, которые руководят отдельными отраслями экономики и социального обеспечения, министерства последовательно преобразуются в органы, которые призваны формировать государственную политику в определенных сферах жизнедеятельности общества и государства. На смену отрасли приходит понятие сферы управления. Как пишет российский ученый Покидов Д.: «Сферы управления — это новое явление в российском законодательстве и практически не исследованный аспект административного права. Прежде всего, каждая сфера государственного управления в настоящее время носит комплексное содержание, в ней находит выражение достаточно сложный комплекс проблем, которые затрагивают интересы Российской Федерации и субъектов в составе Федерации, интересы общества в целом и отдельных его представителей; интересы экономически самостоятельных субъектов и интересы государственных учреждений; предприятий [4]».

Фактически формируется качественно новая организационная модель управления в системе министерств. Можно сказать, что задача выработки административной политики объединяет содержание деятельности министерств в такое понятие, как выработка стратегии управления и определение тактики ее осуществления в системе неподчиненных учреждений, организаций, предприятий. Это, в свою очередь, приведет к изменению подхода к освещению сфер государственного управления. Начало было положено Указом Президента Республики Узбекистан от 21 декабря 2022 года «О мерах по реализации административных реформ Нового Узбекистана», который в качестве одного из приоритетных направлений административной реформы выделил организационное разделение функций, касающихся регулирования экономической деятельности, надзора и контроля, управления государственным имуществом и предоставления государственными организациями услуг гражданам и юридическим лицам [5]. В соответствии с идеей разделения функций исполнительная власть в Узбекистане будет представлена четырьмя типами органов: министерствами, комитетами, агентствами и инспекциями. В п.10 Указа определено понятие министерства: это республиканский орган исполнительной власти, разрабатывающий и реализующий единую государственную политику в соответствующих сферах, координирующий деятельность органов исполнительной власти в определенном направлении, а также организующий деятельность по внутрисистемному руководству на основе единоначалия.

Министерства — это центральные органы исполнительной власти, разрабатывающие и реализующие единую государственную политику в соответствующих сферах. Рассмотрим это на примере Министерства экономики и финансов, которое было образовано в соответствии с вышеуказанным Указом Президента Республики Узбекистан. На данное министерство дополнительно были возложены задачи и функции по реализации государственной промышленной политики и развитию базовых отраслей промышленности (ранее за это отвечало Министерство инвестиций, промышленности и торговли (МИПТ), которое сохраняет за собой сферы производства, инвестиций, экспорта, локализации и развития промышленных зон в местных промышленных отраслях). В качестве основных задач МЭФ по развитию промышленности определены:

реализация единой государственной промышленной политики и внедрение современных механизмов развития отраслей промышленности; определение направлений, стимулирующих развитие промышленности, и координация их реализации с учётом природного сырья, трудовых ресурсов и «сравнительных преимуществ» регионов; разработка стратегий и программ развития, конкурентоспособности, диверсификации и реформирования базовых отраслей промышленности, включая нефтегазовую, энергетическую, химическую, горнодобывающую и автомобилестроительную; обеспечение пропорционального распределения ресурсов между отраслями и регионами и сбалансированного развития инфраструктуры; производство энергоресурсов, драгоценных и цветных металлов, других стратегических ресурсов совместно с соответствующими министерствами, формирование и контроль баланса их потребления и оптимального размещения производственных сил; координация мер по использованию современных механизмов и подходов в отраслях промышленности для повышения производительности труда, экономии энергетических и других производственных ресурсов, снижения себестоимости продукции, повышения операционной эффективности; на основе изучения конъюнктуры рынка важной промышленной продукции разработка предложений и мер по удовлетворению спроса внутреннего рынка соответствующей продукцией и предотвращению резких изменений цен, а также эффективное использование действующих производственных мощностей промпредприятий.

В районных, городских отделах и областных управлениях экономики и финансов будут созданы сводные отделы промышленного развития и анализа ресурсного обеспечения экономики.

Министерство экономики и финансов вернуло на свой баланс акции 31 крупного предприятия с государственной долей для реформирования и повышения операционной эффективности в 2023-2025 годах. Министерство также взяло в управление доли 9 банков. В связи с реорганизацией системы министерств необходимо разработать новые положения о министерствах, в которых нужно конкретно обозначить сферу деятельности, в которой данное министерство осуществляет управление и координацию. К сожалению, во многих министерствах еще действуют старые положения.

Также необходимо учитывать то, что в составе министерств находятся агентства, инспекции, управления. Так, в ведении Министерства экономики и финансов Республики Узбекистан находится Таможенный комитет, Комитет казначейской службы, Комитет по управлению государственными резервами, Агентство по развитию страхового рынка, Агентство по развитию государственно-частного партнерства. Поэтому, при принятии новых нормативных актов, регулирующих функции министерств, нужно особо выделить функции по осуществлению координации и контроля деятельности находящихся в их ведении агентств, комитетов, инспекций.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Тангиев З.А. Федеральные министерства в условиях совершенствования системы и структуры органов исполнительной власти. С. 12
2. Они образованы в соответствии с Указом Президента РФ № 1274 от 24 сентября 2007 года
3. Хамедов И.А. Административные реформы: как проводить их правильно. <https://www.gazeta.uz/ru/2022/02/23/admin-reform/>
4. Покидов Д.М. Функции административных органов и их организационная структура: на примере федеральных министерств Российской Федерации.
5. Национальная база данных законодательства, 24.12.2022 г., № 06/22/269/1117

O'zbekiston Respublikasi ijro etuvchi hokimiyat organlari tizimida vazirliklar

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijro etuvchi hokimiyat organlari tizimida vazirlikning mohiyati va mazmuni tahlil qilinib, o'rganilgan. Muallif davlat hokimiyati organlari tizimida vazirliklarning huquqiy maqomi bilan bog'liq muammolarni yoritib bergan. Vazirliklar tizimining qayta tashkil etilishi munosabati bilan vazirliklar to'g'risidagi yangi nizomlarni ishlab chiqish zarurligi ta'kidlangan. Bu nizomlarda har bir vazirlik boshqaruv va muvofiqlashtirish ishlarini olib boradigan faoliyat sohasi aniq belgilanishi kerakligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: vazirliklar, davlat hokimiyati organlari tizimi, boshqaruv, ma'muriy islohotlar, davlat siyosati.

Министерства в системе органов исполнительной власти Республики Узбекистан

Аннотация: В данной статье анализируется и исследуется сущность, содержание министерства в системе органов исполнительной власти. В статье автором раскрываются проблемы правового статуса министерств в системе органов государственной власти. Указывается на необходимость в связи с реорганизацией системы министерств разработать новые положения о министерствах, в которых нужно конкретно обозначить сферу деятельности, в которой данное министерство осуществляет управление и координацию.

Ключевые слова: министерства, система органов государственной власти, управление, административные реформы, политика государства.

Ministries in the system of executive authorities of the Republic of Uzbekistan

Abstract: The article analyses and studies the nature, content of the ministry in the system of executive power bodies. In the article the author reveals the problems of the legal status of ministries in the system of public authorities. It is pointed out that in

connection with the reorganisation of the system of ministries it is necessary to develop new regulations on ministries, in which it is necessary to specify the sphere of activity, in which this ministry carries out management and coordination.

Key words: ministries, system of public authorities, management, administrative reforms, state policy.

MAHALLALARDA - JAMOAT TARTIBINI SAQLASHDA TIZIMLARNING ILG'OR XORIJ TAJIRBASINI ILMIY TAHLILI.

Ismailov K. K.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Dunyo davlatlarda ma'muriy hududlarda mahalla institutlari faoliyati turli yo'llar, usullar bilan amalga oshiriladi. O'zbekistonda mahalla hududlari rivojlanishi uchun alvatta tinchlik saqlash zarurdir. Ushbu sohada har bir davlat o'ziga xos ilg'or tajribaga ega bo'lib, ularni o'rganish hamda yurtimiz rivojini yuksaltirishni ta'minlash tizimiga tatbiq etish bugunning dolzarb talablaridan biridir.

«Biz faoliyatimizning birinchi kunlaridan hamma ishni mahallada, xalqimiz bilan birgalikda tashkil qilib kelayapmiz. Bu tizimni bosqichma-bosqich rivojlantirdik. Endi yana qo'shimcha kuch, imkoniyatlar berilyapti. Bu ham vakolat, ham mas'uliyat degani. Mahallalar - davlatimizning eng katta zamini», - dedi prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev [1]. Chet el davlatlarining tajribasini o'rganish jamiyatni rivojlantirishning muhim yo'nalishlari va yo'llarini belgilab olish, bashariyatning uzoq tarixiy taraqqiyoti jarayonidagi yanglishuvlar va xato yondashuvlarga qayta yo'l qo'yilishining oldini olish imkonini beradi.

Ma'muriy hududlarda jamoat tartibi saqlash profilaktikasini amalga oshirishda jamoatchilikning ishtiroki. AQSHda XX asrning so'nggi o'n yilligidayoq politsiya faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini o'rnatishga harakatlar boshlanishi politsiyani aholiga yaqinlashtirdi va ular bilan hamkorlikda ishlashga majbur qildi. Shu bois, keyinchalik turli shtatlarda politsiyaning jamoatchilik bilan hamkorligiga asoslangan turli faoliyat yuritish modellari ishlab chiqildi va hayotga joriy etildi. Hozirgi kunda politsiyaga ko'maklashish bo'yicha murojaat qilingan ko'ngilli fuqarolarga sheriflik bo'linmalari tomonidan: jamoatchilik tuzilmalarining hudud xavfsizligini kuzatish klubi; jamoatchilik akademiyalari ko'ngilli fuqarolari; patrullikda ishtirok etuvchi ko'ngillilar kabi dasturlar taklif etiladi. Shunday ko'ngilli guruhlardan biri - dastlab Nyu-York metrosida tartibni saqlashda politsiyaga yordam berish maqsadida tashkil etilgan «Qo'riqchi farishtalar» guruhi bo'lib, hozirgi kunda mamlakatning 30 dan ortiq shaharlarida faoliyat yuritmoqda [2].

AQSHda aholi turar joylarida jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlashda politsiyaning jamoatchilik bilan hamkorligi yuzasidan keyingi 12-15 yil ichida «kompyunti polising», ya'ni «jamoat politsiya xizmati» prinsipiga asoslangan konsepsiya faol amal qilmoqda. Bunda politsiyaning asosiy e'tibori mikrotumanlarga qaratilib, bir tomondan fuqarolarning turmush tarzini o'zgartirishga yordam berildi, ikkinchi tomondan har bir fuqaroning jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlash, jinoyatlarning oldini olishga hissasini qo'shishi mumkinligi haqida tushuntirish ishlari olib borildi. Natijada politsiya bilan fuqarolar o'rtasidagi o'zaro ishonchga asoslangan munosabatlar samara bera boshladi. Huquqshunos olim D.D. Shalyagin AQSH politsiyasining ijtimoiy xizmat ko'rsatuvchi xizmat sifatidagi roli yildan-yilga oshib borayotganligini e'tirof etadi [3]. Fuqarolarning huquq-tartibotni ta'minlashdagi faol ishtirokini rag'batlantirishda politsiya tomonidan bejirim, e'tiborni tortuvchi kiyimlar berish, ular mehnatini turli yo'llar bilan taqdirlash, bepul kechalar uyushtirish, pul mukofoti berish, ommaviy axborot vositalarida chiqishlar qilish, davlatning oliy mansabdor shaxslari tomonidan tashakkur e'lon qilish kabi turli usullar qo'llaniladi [4].

Germaniyada 1963 yildan buyon faoliyat yuritayotgan ko'ngilli politsiya xizmatiga politsiya vazifalarini bajarishga layoqatliligi tekshiruvdan o'tkazilgan va ikki haftalik dastlabki tayyorgarlikdan o'tgan ko'ngilli fuqarolar qabul qilinib, 10-15 nafari bir guruhga birlashgan holda xizmat olib borishi yo'lga qo'yilgan. Ko'ngilli politsiya xizmati a'zolari ommaviy tadbirsizliklar yuzaga kelganda, yo'qolgan insonlarni qidirish ishlarida hamda faoliyatni kuchaytirish talab etiladigan boshqa holatlarda politsiyaga yaqindan yordam ko'rsatadilar. Buning uchun ularga belgilangan miqdorda pul mukofotlari berib boriladi [5]. Yaponiya politsiyasi ham jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlash borasida jamoatchilik bilan hamkorlik qilish bo'yicha katta tajribaga ega bo'lib, «Akalar va opalar», «Ota-onalar va o'qituvchilar» jamiyatlari, o'zini o'zi boshqarish qo'mitalari hamda politsiya bilan aloqa punktlari bu boradagi hamkorlikning teng huquqli subyektlaridir. Huquq-tartibotni ta'minlash, voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasida o'z o'rniga ega bo'lgan «Akalar va opalar» jamiyati ilk marta 1947 yilda Kioto shahrida talabalar tomonidan tashkil etilgan. Hozirda jamiyat Yaponiyaning barcha hududlaridagi yuzlab mahalliy jamoalarda minglab a'zolar ishtirokida harakat qiladi [6]. Jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlash, huquqbuzarliklar profilaktikasida politsiyaga ko'maklashuvchi Ota-onalar va o'qituvchilar jamiyati bugungi kunda har bir maktabda o'z o'rniga ega. Ushbu jamiyatning butun davlat miqyosidagi faoliyati Ota-onalar va o'qituvchilar jamiyati Umumyapon Kengashi tomonidan muvofiqlashtirib boriladi. O'zini o'zi boshqarish qo'mitalari Yaponiyada Ikkinchi jahon urushi yillarida, II Vning ko'rsatmasiga muvofiq, II Oning funksiyalarini bajaruvchi quyi bo'g'in sifatida faoliyat ko'rsatib kelgan bo'lsa, 1952 yilga kelib, ular qonunga muvofiq o'z vazifalarini bajaradigan bo'ldi. Politsiyaning ushbu qo'mitalar bilan o'zaro hamkorligi ham katta ahamiyatga ega. Yaponiyada butun mamlakat hududi bo'yicha tarqalgan va tarkibiga fuqarolarning ixtiyoriy uyushmalari a'zolarini jamlagan «politsiya bilan aloqa punktlari»ning har biri 50 ga yaqin oilani qamrab olgan bo'lib, bunday punktlar soni Yaponiyada taxminan 700 000 ta [7].

RFda jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlash, huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshirishda jamoatchilik ishtirokini samarali ta'minlash maqsadida, zarur huquqiy baza yaratilgan bo'lib, unga RFning «Jamoat tartibini saqlashda fuqarolarning ishtiroki to'g'risida»gi 2014 yil 2 aprel kunidagi federal qonuni va 500 dan ortiq hududiy

normativ-huquqiy hujjatlarni kiritish mumkin [8]. Shu normativ-huquqiy hujjatlar asosida tashkil etilgan va faoliyat yuritayotgan politsiyaga ko'maklashuvchi jamoatchilik tuzilmalarini to'rt guruhga ajratish mumkin: a) jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlashda bevosita huquqni muhofaza qilish funktsiya- sini bajaruvchi jamoatchilik tuzilmalari - tartibni saqlash tayanch punktlari, ko'ngilli xalq drujinachilari, kazaklar jamiyati; b) korxona, muassasa va tashkilotlarning mehnat jamoalari negizida tashkil etilgan jamoatchilik tuzilmalari – komissiyalar, seksiyalar, kengashlar, markazlar; v) yashash joylarida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarishi tarzida jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlashga ko'maklashuvchi jamoatchilik tuzilmalari - mavzelar qo'mitalari, ota-onalar qo'mitalari, jamoatchi tarbiyachilar; g) muayyan masalalarni ko'rib chiqish va qaror qabul qilish vakolatiga ega bo'lgan jamoatchilik yurisdiksiyaviy organlari-ma'muriy komissiyalar, voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalar [9]. Ko'ngilli xalq drujinachilari - Rossiyada tarixan shakllangan jamoatchilik tuzilmasi bo'lib, hozirda mamlakat qonunchiligida ularning jamoat tartibini saqlash va huquq-tartibotni ta'minlash borasidagi faoliyatini yangicha sharoitda tashkil etishning huquqiy asoslari yaratilgan. Rus olimi T.V. Matuzkoning tadqiqotlarida qayd etilganidek, jamoat xavfsizligini ta'minlash bilan shug'ullanuvchi politsiya xodimlarining ko'pchiligi (54,2 %) drujinachilar bilan hamkorlik qilishni maqul ko'rishi ham ularning jamiyatda yuqori mavqega egaligini ko'rsatadi [10]. RFning ayrim hududlarida jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlash sohasida politsiyaga yordam beruvchi, faoliyati huquqiy ta'minlangan yana bir o'ziga xos tuzilma - kazaklar jamiyatidir [11]. Hozirgi kunda mamlakatning birgina Krasnodar o'lkasida 300 ga yaqin kazaklar jamiyatiga birlashgan 5000 dan ortiq ko'ngillilar jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlash, huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashda politsiyaga yordam ko'rsatmoqda [12].

Aytish kerakki, jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlashda politsiyaning jamoatchilik bilan muntazam hamkorligini ta'minlash orqali: *birinchidan*, mahalliy darajada huquq-tartibotni ta'minlash, jamoat tartibi va xavfsizligini samarali ta'minlashga; *ikkinchidan*, politsiya organlari faoliyati ustidan samarali jamoatchilik nazoratini o'rnatishga; *uchinchidan*, hududda jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlash, huquqbuzarliklar profilaktikasi uchun nafaqat politsiya, balki jamoatchilikning ham mas'ul ekanligini tushunib yetishga erishiladi.

Xulosa qilib aytganda kelgusida profilaktika inspektorlarining tayanch punkti negizida ichki ishlar organlarining boshqa sohaviy xizmatlari xodimlari, tegishli davlat organlari, muassasalari va jamoatchilik tuzilmalari bilan o'zaro hamkorligining asosiy yo'nalishlari, o'zaro hamkorlikni amalga oshirishda asosiy e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan masalalarni belgilab beruvchi uslubiy qo'llanmani ishlab chiqish hamda O'zR IIVning buyrug'i bilan amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir. Mahallalarda profilaktik hisobga olingan va ilgari sudlanganlar, huquqbuzarlik sodir etishga moyil voyaga yetmaganlar bilan yakka tartibdagi profilaktik ishlarni tashkil etish, oila-turmush doirasidagi huquqbuzarliklar profilaktikasida bu toifa shaxslarning ruhiyatini o'rganish orqali ularga tegishli profilaktik ta'sir ko'rsatish ishlarni samarali tashkil etish uchun TPda hududda yashovchi va ishlovchi mutaxassis-psixologlar imkoniyatlaridan samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. <https://www.gazeta.uz/uz/2023/09/27/mahalla/>
2. Васильев В.Д. Концепции организации деятельности полиции и возможности их использования в отечественной практике: По материалам США и некоторых стран Западной Европы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2005.
3. Шалыгин Д.Д. Полиция США – организационные и правовые основы деятельности: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – М., 1998. // [Эл. манба]. – URL: <http://dissercat.com/content/politsiya-ssha-organizatsionnye-i-pravovye-osnovy-deyatelnosti> (мур. вакти: 20.05.2016).
4. Иншаков С.М. Зарубежная криминология. – М., 1997. – С. 47.
5. Губанов А.В. Полиция государств Западной Европы: основные черты организации и деятельности: Учебное пособие. – М., 1990. – С. 38.
6. Кан Уэда. Преступность и криминология в современной Японии //Пер. с японск. О.А. Белявской. – М.: Прогресс, 1989.
7. Бухаров Д.З. Жиноятчиликнинг олдини олишда жамоатчилик иштироки: жаҳон тажрибаси //Миллий кадриятлар ва шахс ижтимоий ҳимоясининг ҳуқуқий механизмлари тақомиллаштириш: Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. - Т., 2007. - Б. 259.
8. Ильин П.О. Особенности деятельности народных дружин из числа реестровых казачьих обществ, привлекаемых органами внутренних дел МВД России к охране общественного порядка // [Эл. манба]. – URL: <http://cyberleninka.ru/article> (мур. вакти: 27.03.2016).
9. Попова Н.Ф., Овчинникова Л.И. К вопросу привлечения общественным объединениям к охраны общественного порядка // Российский следователь. - 2006. - № 10. - С. 39.
10. Матузко Т.В. Организация взаимодействия сотрудников милиции с гражданами на современном этапе //Психопедагогика в правоохранительных органах. - Омск. - 2006. - № 3. - С. 16.
11. Положение о привлечении казачьих обществ к государственной и иной службе, утв. Указом Президента РФ № 563 (16.04.1996 г.) //Собрание законодательства РФ. 1996. - № 17. - С. 1954.
12. Нечевин Д.К., Сапрунов А.Г. Организация обеспечения правопорядка казачьими обществами и пути их совершенствования // Уголовная политика и проблемы безопасности государства. Труды Академии управления.

Mahallalarda - jamoat tartibini saqlashda tizimlarning ilg'or xorij tajribasini ilmiy tahlili.

Annotatsiya: Maqolada mahallalarda jamoat tartibini saqlash va xavfsizlikni ta'minlashda xorijiy davlatlar tajribasi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. AQSH, Germaniya, Yaponiya va Rossiya Federatsiyasida politsiya va jamoatchilik hamkorligi asosida fuqarolarning huquqbuzarliklar profilaktikasidagi ishtiroki o'rganilgan. Tadqiqotda xorijiy tajribalarning huquqiy va tashkiliy asoslari qiyosiy tahlil qilinib, ularni O'zbekistondagi mahalla tizimi amaliyotiga mos ravishda joriy etish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Maqolada mahalla instituti faoliyatini takomillashtirish, ichki ishlar organlari va fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligini kuchaytirishning dolzarbligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: jamoat tartibi, xavfsizlik, politsiya, jamoatchilik hamkorligi, x ko'ngilli fuqarolar.

Научный анализ передового зарубежного опыта систем поддержания общественного порядка в махаллах.

Аннотация: В статье научно проанализирован опыт зарубежных стран в поддержании общественного порядка и обеспечении безопасности в махаллах. Изучено участие граждан в профилактике правонарушений на основе сотрудничества полиции и общественности в США, Германии, Японии и Российской Федерации. В исследовании проведен сравнительный анализ правовых и организационных основ зарубежного опыта и разработаны предложения и рекомендации по их внедрению в практику системы махалли в Узбекистане. В статье обоснована актуальность совершенствования деятельности института махалли, усиления сотрудничества органов внутренних дел и институтов гражданского общества.

Ключевые слова: общественный порядок, безопасность, полиция, общественное сотрудничество, добровольцы.

Scientific analysis of advanced foreign systems' experience in maintaining public order in mahallas

Abstract: The article provides a scientific analysis of the experience of foreign countries in maintaining public order and ensuring security in mahallas. In the USA, Germany, Japan, and the Russian Federation, based on cooperation between the police and the public, the participation of citizens in crime prevention was studied. In the study, a comparative analysis of the legal and organizational foundations of foreign experience was conducted, and proposals and recommendations for their implementation in accordance with the practice of the mahalla system in Uzbekistan were developed. The article substantiates the relevance of improving the activities of the mahalla institute and strengthening cooperation between internal affairs bodies and civil society institutions.

Keywords: public order, security, police, public cooperation, volunteer citizens.

TURAQLI RAWAJLANIW FAKTORI SIPATINDA QORSHAĞAN ORTALIQTI QORĞAW SIYASATI BASQISHLARIN QUBLA ARALBOYI AYMAĞINDA ÜYRENIW MASELELERI

Djumageldiev N.R.

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Áhmiyetliligi. Qubla Aralboyı regionındaǵı ekologiyalıq krizis tábiyat hám jámiyettegi metamorfizmlardıń óz-ara tıǵız baylanıslılıǵınan dárek beredi. Sonıń múnásibeti menen dilemma payda boladı: bul jaǵday qaytalanıwı múmkin be yamasa processlerde usınday ózgerisler boldı ma? Qanday bolmasın, ótmishte jámiyet hám tábiyat ortasındaǵı baylanıslar bar bolǵanda, «jámiyet-tábiyat» sistemasınıń bar qatnasları da házirgi hám keleshekte sociallıq-ekologiyalıq turaqlılıqqa erisiwge járdem beredi. Usı kúnge shekem Aralboyı regionında adamzat civilizaciyasınıń rawajlanıw tariyxı hám tábiyat tariyxın úyreniw bir-birinen gárezsiz túrde parallel' rawajlanıp kiyatırǵan bolsa, tábiyat hám jámiyettegi ekologiyalıq processlerdiń usınday óz-ara baylanıslarına itibar berilmegen. Tábiyattanıw hám tariyxıy maǵlıwmatlardıń júdá keń bazası bar ekenligin esapqa alıp, evolyucion teoriyanıń ajıralmas koncepciyasın jaratıw, ekologiyalıq krizistıń sebeplerin, olardıń qalıplesiw ózgesheliklerin, jámiyettiń ekologiyalıq hám sociallıq turaqlılıǵı kórsetkishlerin úyreniw wazıypası eleǵe shekem qoyılmaǵan.

Nátiye hám talqılawlar. 1990-2000-jıllardıń baslarında Ózbekstan Respublikasınıń ekologiyalıq siyasatınıń jańa strategiyası qalıplesiwi menen húkimet hám jámiyettiń ózi qorshaǵan ortalıqtıń pataslanıwınıń joqarı dárejesine ayırıqsha itibar qaratıwla başladı [1, 10]. Ilimiy ádebiyatlarda sanaat óndirisiniń rawajlanıwı hám qorshaǵan ortalıqqa, insaniyatqa onıń tásinin úyreniw, sonday-aq, kóklemzarlastırıw mashqalaları bárqulla áhmiyetli esaplanıp kelgen. Kópshilik avtorlar óz shıǵarmalarında global ısıw, ekologiyalıq krizis qawpınıń artıwı sıyaqlı mashqalalarǵa ayırıqsha itibar qaratqan. XX ásirdiń 1990-jılları baslarında dúń'ya jámiyetshiliginin demokratiyasıwı pútkil dúń'ya boylap ekologiyalıq mashqalalardı ashıqtan-ashıq dodalaw ushın zárúr sharayatlardıń qalıplesiwine alıp keldi. Ilimiy jumıstıń kúsheyiwı nátiyjesinde 1990-jıllardıń birinshi yarımında qorshaǵan ortalıqqa baǵıshlangan kóplegen kitaplar, maqalalar, (risola)broshyuralar, ilimiy toplamlar baspadan shıǵarıldı. Bir qansha izertlewler qorshaǵan ortalıqtı hám adamlardı zıyanlı sanaat toksikantlarınan qorǵawǵa qaratılǵan. Bazar ekonomikasına ótiwde ekologiyalıq siyasattıń jańa strategiyasın islep shıǵıw zárúrligin ekolog ilimpazları atap ótti. Jetekshi izertlewshiler áste-aqırın jámiyet hám tábiyat óz-ara tásininiń áhmiyetli maselelerin anıqladı, ekologiyalıq kriziske sheshim taptı.

Sonǵı jılları ekologiyalıq mashqalalardı sheshiwde toplanǵan unamlı hám unamsız tájiriye sinergetikalıq talqılaw hám abstrakciyaǵa mıtáj. Sol sebepli, házirgi waqıtta jámiyet qorshaǵan ortalıq ob'ekteriniń pataslanıw qawpı, toǵaylardıń azayıwı hám joq bolıp ketiwı, dár'yalar hám teńizlerdiń qurıwı, topıraqtıń pataslanıwı hám azayıwı, siyrek ushırasatuǵın haywanlar hám ósimlik túrleriniń joq bolıp ketiw qawpı haqqında ob'ektiv túsinikti qalıplestiriw oǵada áhmiyetli basqısh esaplanadı. Ekologiyalıq jaǵdaydan xabardar bolıw, bul biziń jámiyetimizdi qorshaǵan ortalıqtı hár qıylı pataslandırıwshı zatlardan qorǵaw ushın gúreske qosılıwına imkaniyat beredi, sonday-aq, sanaattıń rawajlanıwınıń xalıq salamatlıǵına qawıp tuwdıratuǵın unamsız aqıbetlerin saplastırıwǵa da óz járdemin beredi.

Ózbekstan Respublikasınıń ekologiyalıq qawıpsızlıq siyasatı tiykarınan, Konstituciya, nızam hújjetleri, Ózbekstan Respublikasınıń Milliy qawıpsızlıq koncepciyası, respublikanıń xalıqaralıq konvenciyalar hám kelisimlerden kelip shıǵatuǵın minnetlemelerin, sonday-aq, jetekshi mámleketlerdiń nızamshılıq tájiriyesin esapqa alǵan halda qorshaǵan ortalıq hám turaqlı rawajlanıw boyınsha Rio-de-Janeyro hám Yoxannesburg deklaraciyaalarınń principleri tiykarında ámelge asırıladı. [1, 4, 6]. Gárezsizlik jıllarında Ózbekstan Respublikası kóplegen global minnetlemelerdi, sonıń ishinde, ilimiy izleniwler alıp barıw, koncepciyalar, baǵdarlamalar hám hárketler rejelerin tayarlaw jumislari boyınsha óziniń úlken sadıqlıǵın kórsetti. Ámeldegi hújjetler arasında «1999-2005-jıllarda qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw boyınsha Milliy hárketler rejesi» (1998), «Shólleniwge qarsı gúresiw boyınsha Milliy hárket baǵdarlaması» (1999), «Biologiyalıq kóp túrlilikti saqlaw boyınsha Milliy strategiya hám hárketler rejesi» (1999), «Turaqlı rawajlanıw koncepciyası hám strategiyası» (2000), «Qorshaǵan ortalıq nátiyjeliliginiń úyreniw» (2001) eń tiykarǵı hújjetler bolıp tabıladı. Mámleketler aralıq dárejede Oraylıq Aziyada qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw strategiyasında Ózbekstan húkimeti

һәм басқа мәмлекетлер (Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан һәм Түркменстан) регионлық дәрежедегі шөлкөмlestiriwshilik ilajларды басқарıw ushın tiykar болған bir qatar һүјjetлерди қабıl etti.

Aral теңizi basseyni бағдарlamasını rawajlanıwı jaqsılanıwı menen бағдарlamanı muwapıqlastırw ushın Aral теңizi basseyni mashqalaları boyınsha мәмлекетler aralıq кеңes (AMMK) һәм finanslıq resursларды tartıw ushın Araldı qutqarıw xalıqaralıq fondı (AQXF) шөлкөmlestirildi. 1997-jılı fevral ayında Aral теңizi basseyni mashqalaları boyınsha мәмлекетler aralıq кеңesi (AMMK), Araldı qutqarıw xalıqaralıq qorı (AQXF) menen birlestirildi. Usı дәwirde respublikada 50 den aslam xalıqaralıq joybarlar juwmaqlandı һәм өз jumısın dawam ettirmekte, olardıń belgili bir bólegi investiciyalıq joybarlar, qalğan texnikalıq járdem joybarları resursларды saqlawğa, milliy yamasa regionlıq strategiyalarды islep shıǵıwğa, qorshağan ortalıqtı qorǵaw һәм ekologiyalıq bilimlendiriwge qaratılğan;

Ўзбекстандаǵı jańa siyasiy һәм sociallıq-ekonomikalıq ózgerisler strategiyalıq ilajларды, biokóptúrlilikti saqlaw, tábiyǵıy resursларды kompleksli basqarıw һәм paydalanıw jáne ekologiyalıq qáwipsizlikti támiyinlew boyınsha háreketler qabıl etiw ushın áhmiyetli imkaniyatlardı ashpaqta. Adamzat jámiyetiniń ulıwma insaniylyq juwapkershiligi-bul keleshek áwladlar ushın respublika landshaftlarıniń biytákirar gózzallıǵın, ósimlik һәм haywanat dúń'yasınıń baylıqların saqlawda belgilengen minnetlemelerdi orınlawğa sharayatlar jaratıw bolıp tabıladı.

Jámiyettiń turaqlı rawajlanıwı һәм global minnetlemelerge erisiw jolındaǵı tiykarǵı strategiyalıq tendenciya-lar Prezident Pármanları һәм Ministrler Kabinetiniń qararları menen támiyinlengen. Máselen, «Jámiyettiń siyasiy, ekonomikalıq һәм ruwxıy tarawların liberallastırw һәм tereńlestiriw, мәмлекet qáwipsizligin támiyinlew бағдарlamaların әmelge asırıw ilajları haqqında»ǵı, «Awıl xojalıǵında reformalarды tereńlestiriw haqqında»ǵı, sonday-aq, Ўзбекстан Respublikasınıń arnawlı nızamları, olardıń orınlanıwın tártipke salıwshı qaǵıydalar һәм normalar bar. Turaqlı rawajlanıwğa ótiwdiń conceptual tiykarları һәм kózqarasları мәмлекettiń бағдарlamalıq һүјjetlerinde sáwlelendirilgen. Birlesken Milletler Shölkeminiń Rawajlanıw Baғdarlaması һәм xalıqaralıq finans institutları (Jáhán banki, GEF) һәм ayırım investor мәмлекetlerdiń járdemi menen olar sociallıq, ekologiyalıq һәм ekonomikalıq бағdarlangan бағdarlama jumısında belsene qatnasadı һәм olardıń sheshimi menen turaqlı rawajlanıw ushın sinergiya sharayatlarıniń qalıplesiwine járdem beredi [4, 5]. Milliy strategiyalar, бағdarlamalar һәм háreketler rejelerin, sonday-aq, qorshağan ortalıqtı qorǵaw һәм turaqlı rawajlanıw tarawındaǵı regionlıq һәм xalıqaralıq birge islesiw joybarların әmelge asırıw ekologiyalıq siyasat һәм ekologiyalıq qáwipsizlik boyınsha birden-bir kózqarasларды islep shıǵıw ushın tiykar jaratadı. Olar konvenciyalar һәм milliy strategiyalarды islep shıǵıw arasındaǵı óz-ara baylanışlılıq һәм sinergiyanı kúsheytiw ushın siyasiy, nızamshılıq һәм institucionallıq tiykarларды һәм zárúr sharayatларды kórsetedi [1, 8, 11]. Basqarıw, muwapıqlastırw һәм málimleme almasıw sistemasındaǵı bar kemshilikler jańa innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw imkaniyatların tómendetedi. Máselen, suw һәм energiyanı únemleytuǵın texnologiyalardan, sonıń ishinde, qayta tiklenetuǵın energiya dárekleri һәм úskenelerinen sheklengen halda paydalanıw, texnologiyalarđıń joqarı energiya talap etiwine járdem beredi, bul dúń'yanıń rawajlangan мәмлекetlerindegi uqsas kórsetkishlerden bir qansha joqarı [1, 2, 10].

Global kataklizmler һәм ekonomikalıq krizis fonında BMSH qáweterleniw bildirmekte: pandemiya global densawlıq һәм abadanlıq, ekonomikalıq ósiw, ekologiya һәм klimat mashqalaların ashıp beredi һәм jáne de kúsheytedi, sonday-aq, turaqlı rawajlanıwğa erisiwdi qarjılandırıw máselesin de qoyadı [2, 3, 9]. Dúń'ya jámiyetshiligi turaqlı rawajlanıwdıń tiykarǵı бағdarların saqlap qalğan halda krizisti nátiyjeli saplastırıw jolların dodalamaqta. Usı múnásibet penen bir qatar мәмлекetler (Evropa Awqamı мәмлекetleri һәм Qubla Koreyanı da qamtıp alǵan halda) «jasıl» ekonomikanı tiklew rejelerin járiyaladı, olar milliy һәм transregionallıq ekonomikalıq sistemalarды jáne de qayta qurıw menen baylanışlı: ekonomikanıń «jasıl» tarmaqların qollap-quwatlaw, qayta tiklenetuǵın energiya dáreklerin rawajlandırıw, ciklge ajratılğan ekonomika elementlerin sanaat processlerine integraciyalaw, issixana gazleri shıǵındıların azaytıw boyınsha jańa maqsetlerdi belgilewden ibarat. Evropa Awqamındaǵı «Jasil jańa kelisim», sonday-aq, analitiklerdiń pikirinshe, rossiyalı islep shıǵarıwshılar һәм eksportshılar ushın ayrıqsha áhmiyetke iye болған transshegaralıq uglerod salıǵın engiziwdi názerde tutadı.

Ўзбекстан Respublikası ekologiyalıq siyasatınıń nátiyjelerinen biri insan salamathıǵı ushın joqarı дәрежедегі qáwip һәм qıyın ekologiyalıq jaǵdayларды saplastırıw ekosistemanı turaqlastırıw bolıp tabıladı. Aral теңizi krizisi aqıbetlerin tiklew boyınsha ilajlar jedel alıp barılmaqta. Aral теңizi regionında ekologiyalıq jaǵdaydı jaqsılaw ushın kishi jergilikli suw saqlaǵıshларды qurıw, ishimlik suwı támiynatı qubırların qurıw ilajları dawam etpekte. Sońǵı jigirma jıl ishinde zıyanlı zatlar shıǵındıların stacionar (1,2 den 0,6 million tonnaǵa shekem) һәм kóshpeli dáreklerden (avtotransport qurallarınan jılına ortasha 3-5 procentke shekem) azaytıw tendenciyası baqlanbaqta [5, 6]. Ozon qatlamnı qorǵaw haqqındaǵı Vena konvenciyası һәм ozon qatlamnı buzatuǵın elementler haqqındaǵı Monreal protokoli boyınsha usı Konvenciyadaǵı minnetlemelerdi әmelge asırıw sheńberinde paydalanıwdı joq etiw boyınsha milliy бағdarlamanı әmelge asırıw nátiyjesinde Ozondi jemiriwshı elementlerden ulıwma tutınıwı 99,85% ke qısqartıldı һәм Ўзбекстан Respublikası házirgi waqıtta Monreal protokolına muwapıq bolıp esaplanadı. [1, 9, 10].

Ўзбекстан Respublikası Húkimeti muwapıqlastırған halda jumısshı toparǵa aylandırılğan Turaqlı rawajlanıw boyınsha Milliy komissiyası (NCSD) 1997-jıldan berli jumıs alıp barmaqta. 1998-jılı Ўзбекстан ministrlikleri һәм uyımları qanıgeleri tárepinen NCSD tárepinen tastıyqlanğan Ўзбекстан Respublikasınıń turaqlı rawajlanıw koncepciyası islep shıǵıldı [2, 3]. Turaqlı rawajlanıwğa úles qosatuǵın áhmiyetli mexanizmlerden biri bul nızamshılıq-huqıqıy tiykarlar, sonday-aq, tábiyǵıy resurslardan paydalanıw һәм transshegaralıq tásir haqqında qararlar qabıl etiw boyınsha мәмлекetler aralıq һәм regionlar aralıq kelispewshiliklerdi saplastırıw mexanizmleri, regiondaǵı ekologiyalıq jaǵdaydıń jamanlasıwı aqıbetinde qorshağan ortalıq һәм xalıqtıń salamathıǵına jetkerilgen zıyandı qaplaw ushın finanslıq kepillikler sisteması bolıp esaplanadı [8, 10].

2008-jılı ideyalardı qollap-quwatlaytuǵın hám tábiyǵıy ortalıq hám insan salamatlıǵın qorǵawda belsene qatnasıwdı qálegen mámleket puqaraların birlestiriwge qaratılǵan Ózbekstan ekologiyalıq háreketi jaratıldı. Hárekettiń tiykarǵı maqseti jámiyettiń barlıq kúshlerin mámlekette ámelge asırılıp atırǵan reformalardı jáne de tereńlestiriw ushın mobilizaciyalaw hám Ózbekstan puqaralarınıń házirgi hám keleshek áwladları qolaylı tábiyǵıy ortalıqta jasaw huqıqların ámelge asırıwǵa hám olarǵa qatań ámel etiwge, xalıqtıń salamatlıǵın jaqsılawǵa, tábiyǵıy resurslardı qorǵawǵa hám olardan aqıl menen paydalanıwǵa qaratılǵan [5, 8, 10].

Ekologiyalıq mashqalalardı sheshiw ushın barlıq mápdar mámleketlerdiń birgeliktegi háreketleri, xalıqaralıq, regionallıq hám milliy sheriklerdiń óz-ara paydalı birge islesiw talap etiledi. Qubla Aralboyı regionına materiallıq xalıqaralıq járdemdi rawajlandırıwǵa rásmiy járdem kórsetetuǵın mámleketler, Úlken jetilik mámleketleri, hár tárepleme rawajlanıw agentlikleri (Evropa Awqamı, BMSH hám basqalar) hár qıylı regionallıq baǵdarlamalar hám joybarlar sheńberinde járdem berip kelmekte.

ÁDEBIYATLAR

1. Национальная стратегия и план действий по сохранению биологического разнообразия Республики Узбекистан. Ташкент, 1998
2. Национальная стратегия устойчивого развития Республики Узбекистан. Ташкент, 1999
3. Национальный доклад «О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов Республики Узбекистан» Госкомприрода РУз, Ташкент, 1995, 1998, 2000
4. Национальный план действий по охране окружающей среды, Ташкент, Госкомприроды, 1998.
5. Национальная программа действий по охране окружающей среды на 1999-2005 гг.
6. Национальная Программа действий по борьбе с опустыниванием в Республике Узбекистан, Ташкент, 1999.
7. Национальный доклад по борьбе с опустыниванием в Республике Узбекистан, Ташкент, 2000.
8. Стратегия повышения уровня жизни населения Республики Узбекистан на 2004-2006 годы и период до 2010.
9. Сохранение биологического разнообразия. Национальная стратегия и план действий, Ташкент, 1998
10. Национальный обзор по оценке прогресса, достигнутого Республикой Узбекистан по выполнению повестки дня на 21 век, 2001.
11. Субрегиональная программа действий стран центральной Азии по борьбе с опустыниванием в контексте КБО. Чуб В.Е. Изменение климата и его влияние на природно-ресурсный потенциал Республики

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda va xususan Janubiy Orolbo'yi mintaqasida atrof-muhitni muhofaza qilish va jamiyatni barqaror rivojlantirish sohasidagi siyosatni shakllantirishning tarixiy bosqichlarini o'rganish masalalari o'rganilgan. Milliy strategiyalar, dasturlar va harakatlar rejalarini, shuningdek tarmoq dasturlari va mintaqaviy hamkorlik loyihalarini amalga oshirish mamlakat ekologik siyosatiga yagona yondashuvlarni ishlab chiqish uchun asos yaratadi.

Kalit so'zlar: Orol dengizi mintaqasi, ekologik siyosat rivojlanish bosqichlari, milliy dasturlar, strategiyalar.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы изучения исторических этапов становления политики в области охраны природы и устойчивого развития общества в Узбекистане в целом и в регионе Южного Приаралья в частности. Реализация национальных стратегий, программ и планов действий, а также секторальных программ и проектов регионального сотрудничества обеспечивает основу для развития единых подходов природоохранной политики страны.

Ключевые слова: регион Приаралья, этапы развития экологической политики, национальные программы, стратегии.

Annotation. The article examines the issues of studying the historical stages of the formation of policy in the field of environmental protection and sustainable development of society in Uzbekistan in general and in the region of the Southern Aral Sea region in particular. Implementation of national strategies, programs and action plans, as well as sectoral programs and regional cooperation projects provides a basis for the development of unified approaches to the country's environmental policy

Key words: Aral Sea region, stages of development of environmental policy, national programs, strategies

JANA ÓZBEKSTAN JASLARINIŇ PUQARALIQ POZICIYASI: NORMATIV-HUQIQIY BAZA HÁM PRAKTIKALIQ BAǒDARLAR

Orinbetov N.

NMPI "Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları hám huqıq tálimi" kafedrası docenti.

Jaña Ózbekstan rawajlanıwınıń házirgi basqışında jaslar máselesi tiykarǵı baǵdarlardan biri sıpatında tán alınbaqta. Puqaralıq jámiyetiniń turaqlı rawajlanıwı tikkeley jas áwladtıń belsendiligi, siyasiy-huqıqıy sawathılıǵı hám puqaralıq poziciyasınıń qalıplesiwine baylanıslı. Usı kózqarastan, Ózbekstan Respublikası Konstituciyası, nızamlar, Prezident pármanları hám qararları, húkimet qararları tiykarında jaslar siyasatın ámelge asırıw mámleketlik siyasatınıń áhmiyetli baǵdarlarınan birine aylanǵan.

Ózbekstan Respublikası tárepinen jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasatı izbe-iz ámelge asırıw maqsetinde bir qatar normativlik-huqıqıy hújjetler qabıl etilgen. Bul hújjetler tikkeley jaslardıń jámiyette belsendi puqaralıq poziciyasın iyelewine xızmet etetuǵın huqıqıy hám institucionallıq tiykarlardı qalıplestirip bermekte. Sonıń ishinde, Konstituciyaǵa kirgizilgen jańa normalar, tarawlıq nızamlar, mámleketlik strategiyalar, Prezident pármanları, Ministrler Kabinetiniń qararlarında jaslar máselesine keń orın beriliwi bul tarawdıń ústinliginen dárek beredi.

Jaslardıń puqaralıq poziciyasın qalıplestiriwde tómendegi huqıqıy tiykarlar ayrıqsha áhmiyetke iye: olardıń jámiyetlik turmısta belsendiligin támiyinlewshi mexanizmlerdiń engiziliwi, mámleketlik basqarıwda qatnasıw imkaniyatlarınan keńeytiliwi, siyasiy hám huqıqıy sanasınıń joqarılawı ushın jaratılǵan sharayatlar. Sonıń ushın da bul maqalada jaslardıń puqaralıq poziciyasın qalıplestiriwge xızmet etip atırǵan tiykarǵı normativlik-huqıqıy hújjetlerdiń mazmun-mánisi, olardıń ámeliy áhmiyeti hám tásiiri bayan etiledi. 2023-jıl 30-aprelde qabıl etilgen Ózbekstan

Respublikasining ja'na redaksiyadagi Konstituciyasi jaslarğa baylanisli maselerdi tereñ sawlelendiredi. Asirese, Konstituciyanın XIV babı jaslarđn huqıqları, erkinlikleri hám olardı ámelge asırıw kepilliklerin óz ishine aladı:

Konstituciyanın ja'na redaksiyası ásirese jaslar máselesinde túpkillikli burılıs jasadı. Tiykargı nızamnın XIV babında jaslar hám sport maselerleri birinshi márte erkin bap sıpatında ajratılğan bolıp, onda mámleket tárepinen jaslarğa baylanisli siyasatı ámelge asırıwdıñ konstituciyalıq tiykarları belgilengen. Atap aytqanda, 77-statyada jaslarğa baylanisli mámleketlik siyasatıñ baǵdarların, olardı hár tárepleme qollap-quwatlaw, jámiyetlik-siyasiy turmista belsene qatnasıwın támiyinlew maselerlerin belgilegen bolsa, 78-statyada jaslarđn bilimlendiriw, miynet, densawlıqtı saqlaw hám basqa da tarawlardagi huqıqları hám olardı ámelge asırıw kepillikleri kórsetilgen[1].

Bul baptaǵı normalar mámleket tárepinen jaslarğa ǵamxorlıq etiw, olardıñ potencialın júzege shıǵarıw, siyasiy belsendiligin xoshametlew, zamanagóy bilimlendiriw, ilim hám texnologiyalardı iyelew imkaniyatların keńeytiwge qaratılǵanlıǵın kórsetedi. Sonıñ menen birge, Konstituciyanın basqa statyaları, sonıñ ishinde, 13-statya (insan huqıqları menen erkinlikleriniń ústinligi), 14-statya (demokratiyalıq mámleket principleri), 15-statya (nızam ústinligi) da jaslarđn puqaralıq poziciyasın qalıplestiriwge tikkeley tásir etetuǵın ulıwma siyasiy-huqıqiy tiykardı quraydı.

2016-jılı 14-sentyabrde qabıl etilgen "Jaslarğa baylanisli mámleketlik siyasat haqqında"ǵı Ózbekstan Respublikası Nızamı jaslarđn huqıqları menen máplerin qorǵaw, olardıñ hár tárepleme rawajlanıwın támiyinlewdiñ tiykargı principlerin belgileydi. Bul nızamda jaslarđn: bilim alıw, kásip-óner iyelew, miynet etiw huqıqları; huqıqiy, siyasiy, ekonomikalıq sawatlılıǵın arttırıwǵa baylanisli ilajlar; Ózbekstan jaslar awqamı hám basqa da jámiyetlik shólkemler jumısın huqıqiy tiykarları; mámleketlik basqarıwda qatnasıw imkaniyatları belgilep berilgen.

Bul nızam jaslarđn puqaralıq poziciyasın qalıplesiwinde áhmiyetli rol atqaradı, sebebi ol jaslarđ huqıqiy jaqtan qorǵawdı kepillaydı [2]. Jaslar siyasatı sheńberinde qabıl etilip atırǵan hár bir qarar hám baǵdarlama - ol bilimlendiriw, bántlik yamasa málimleme texnologiyalarına baylanisli bolsın - puqaralıq belsendilik hám sanalı qatnasıwdı qalıplestiriwge xızmet etiwı kerek. Áne usı tiykarda 2021-2025-jıllarǵa mólsherlengen "Jaslar siyasatın ámelge asırıw strategiyası" islep shıǵılǵan bolıp, onda jaslarğa baylanisli siyasatıñ barlıq baǵdarları boyınsha sistemalı kózqaraslar belgilengen [3].

Jaslarđn puqaralıq pozitsiyasında kóbirek tálim-tárbiya úlken rol atqaradı. Bul orında talim-tárbiya menen baylanisli normativ hújjetler áhmiyetli orın tutadı. Búgingi kúnde jaslarđn puqaralıq poziciyasın rawajlandırıwda siyasiy hám huqıqiy mádeniyatıñ ornı úlken. Bul mádeniyatqa erisiwde jaslarđn sapalı tálim alıwları baslı masele esaplanadı. "Bilimlendiriw haqqında"ǵı nızam jaslarđn puqaralıq poziciyasın qalıplestiriwde áhmiyetli rol oynaydı. Bul nızamnın 4-statyasında bilimlendiriwdiñ tiykargı principleri sıpatında insaniy hám demokratiyalıq, bilimlendiriwdiñ úziksizligi, sociallıq ádillik principlerine tiykarlanıwı belgilengen bolsa, 5-statyaǵa muwapıq, hár bir puqaraǵa bilim alıw huqıqı mámleket tárepinen kepillenedi. Nızamnın 9-statyasında bolsa bilimlendiriw sistemasınıñ tiykargı wazıypaları sıpatında - shaxstıñ intellektuallıq, ruwxıy, estetikalıq, fizikalıq rawajlanıwın támiyinlew, onıñ erkin turmısqa hám miynetke tayarlanıwına járdemlesiw, sociallıq belsendiligin qalıplestiriw sıyaqlı tárepler atap ótilgen. Bul tárepler jaslarđn tek bilimli emes, al sociallıq juwapkershilikli, sana-sezimli, intalı hám puqaralıq sana-sezimge iye shaxs sıpatında qalıplesiwine xızmet etedi. Sonday-aq, bul nızamnın 30-32-statyaları bilimlendiriw mákemeleri arqalı puqaralıq tárbiyasın ámelge asırıw, mámleket hám jámiyet aldındaǵı juwapkershilik sezimin rawajlandırıw, jámiyetlik-siyasiy turmista belsene qatnasıw kónlikpelerin qalıplestiriwdi názerde tutadı. Bul bolsa jaslar arasında puqaralıq poziciyasınıñ qalıplesiwinde áhmiyetli rol atqaradı [4].

"Ja'na Ózbekstan – 2030" strategiyasında jaslar máselesi tiykargı tiykargı baǵdar sıpatında belgilengen. Onda:

- hár bir jastıñ múnásip bilim hám kásip-óner iyelewı;
- startup hám innovaciyalıq joybarlardı qollap-quwatlaw;
- jaslarđn bántligin támiyinlew;
- huqıqiy sawatlılıq hám puqaralıq juwapkershilikti arttırıw sıyaqlı wazıypalar alǵa qoyılǵan [5].

Bul strategiya jaslarđn sanasında milliy maqtanış, puqaralıq poziciyası, sociallıq belsendilik sıyaqlı pazıyletlerdi rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Strategiyada "insan - jámiyet - mámleket" principı tiykarında jaslarđn huqıqiy, siyasiy, ekonomikalıq belsendiligin arttırıw, mámleketlik basqarıw processlerinde olardıñ qatnasın keńeytiw tiykargı wazıypalardan biri sıpatında atap ótilgen.

Prezidentimizdiñ "Ja'na Ózbekstan strategiyası" atamasında shıǵarmasında da jaslar mashqalası áhmiyetli baǵdarlardan biri sıpatında sawlelendirilgen. Shıǵarmada jaslar - ja'na jámiyettiñ tayanışı, zamanagóy Ózbekstanıñ háreketlendiriwshi kúshi ekeni tereñ tiykarlanǵan. Mámleketimiz basshısı bul shıǵarmada jaslarđ zamanagóy bilim hám kásip-ónerlerge iye, salamat, erkin pikirleytuǵın, Watanga sadıq, joqarı mánawiyatlı insanlar etip tárbiyalaw - milliy rawajlanıwdıñ tiykargı faktorlarınan biri ekenin atap ótedi. Sonday-aq, shıǵarmada jaslarđ hár tárepleme qollap-quwatlaw, olardıñ baslamaların júzege shıǵarıw ushın huqıqiy, ekonomikalıq hám sociallıq sharayatlar jaratıw zárúr ekenligi ayrıqsha kórsetip óitedi [6]. Prezident tárepinen alǵa qoyılǵan "Ja'na Ózbekstan - ja'na rawajlanıw basqışı" ideyasınıñ orayında áyne jaslar turadı. Olardıñ huqıqiy mádeniyatın arttırıw, mámleketlik basqarıwdaǵı qatnasın keńeytiw, erkin pikir hám baslamaları ushın imkaniyat jaratıw – milliy rawajlanıwdıñ tiykargı faktorlarınan biri ekenin atap ótedi. Sonday-aq, shıǵarmada jaslarđ hár tárepleme qollap-quwatlaw, olardıñ baslamaların júzege shıǵarıw ushın huqıqiy, ekonomikalıq hám sociallıq sharayatlar jaratıw zárúr ekenligi ayrıqsha kórsetip óitedi.

Sońǵı jılları jaslar máselesi boyınsha bir qatar qararlar qabıl etilgen bolıp, olardıñ mazmunı jaslarđn bilimli, kámil insan. fizikalıq jaqtan salamat áwlad bolıp jetisiwine xızmet etedi. Máselen: 2021-jıl 11-marttaǵı 132-sanlı qarar: "Jaslar dápteri" sisteması engizildi, bul arqalı jaslarđn sociallıq qorǵalıwı kúsheytildi [7], 2021-jıl 23-avgusttaǵı 536-sanlı qarar: "Jaslar menen islesiwde sektorlar jumısın jetilistiriw ilajları haqqında" - máhálle hám rayon dárejesinde jaslar menen islesiw sisteması kúsheytildi [8], 2021-jıl 18-yanvardaǵı 23-sanlı qarar: "Student-jaslar forumı"n ótkeriw

sistemalashtirilishi [3] ham basqa da normativ hujjatlar jaslardi socialliq turmishqa tartib, olardni belsendiligin arttirish orqali puqaraliq pozitsiyasini qaliplestirishga xizmet etmekte.

Juwmqlap aytqanda, joqarida tallangan normativlik-huquqiy hujjatlar, strategiyaliq bagdarlamalar ham basshiliq shigarmalari tiykarinda Ja'na O'zbekistonda jaslar siyosatini terefi oylangan ham sistemali tiykarda alip barilib atirganin koriw mumkin. Asirese, tiykaragi nizamimizda ayriqsha bap ajratilgani, Prezident strategiyalarida jaslar ustun dep tabilgani ham Ministrlar Kabinetini qaratlarida ameliy mexanizmlar belgilengeni - bulardni barligi jas awladti huquqiy jaqtan jetik, jamiyette belsendi, bekkem puqaraliq pozitsiyasina iye bolgan shaxslar etip tarbiyalawga xizmet etmekte. Keleshekte de bul bagdardagi jumalar dawam ettirilib, jaslar siyosatini amelge asirivda ham mamlekettin, ham jamiyethiliknin belsendiligi ayriqsha ahmiyetke iye.

АДЕБИЯТЛАР

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023. <https://lex.uz/docs/6445147>
2. "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. 14.09.2016. <https://lex.uz/docs/3026246>
3. "O'zbekistonda ishlariga oid davlat siyosatini 2025 yilgacha rivojlantirish konseptsiasini tasdiqlash to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasi 23-son Qarori. 18.01.2021. <https://lex.uz/docs/5234746>
4. "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. 23.09.2020. <https://lex.uz/docs/5013007>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11- sentyabrda PF-158-son Farmoni. // <https://lex.uz/ru/docs/6600413>
6. Sh. Mirziyoyev. "O'zbekiston – 2030: Taraqqiyot strategiyasi". 2023.
7. "Ishlarni ijtimoiy qullab-quvvatlash buyicha qushimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasi 132-son Qarori. 11.03.2021. // <https://lex.uz/docs/5328442>
8. "Xududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish buyicha sektorlar faoliyati samaradorligini baholash tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Vazirlar Mahkamasi 536-son Qarori. 23.08.2021 // <https://lex.uz/docs/5597287>

Yangi O'zbekiston yoshlarining fuqarolik pozitsiyasi: normativ-huquqiy baza va amaliy yo'nalishlar

Аннотация: Ушбу мақолада Янги Ўзбекистон шароитида ёшларнинг фуқаролик позициясини шакллантириш масалалари таҳлил қилинади. Ёш авлоднинг ҳуқуқий онги ва фаол фуқаролик позициясини ривожлантиришда амалга оширилаётган ислохотлар, давлат сиёсатининг асосий йўналишлари ҳамда уларни тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар кўриб чиқилади.

Таянч сўзлар: фуқаролик позиция, ёшлар сиёсати, ҳуқуқий онг, демократия, фуқаролик фаоллик.

Гражданская позиция молодежи Нового Узбекистана: правовая база и практические направления

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования гражданской позиции молодежи в условиях Нового Узбекистана. Проанализированы реформы, направленные на развитие правосознания и активной гражданской позиции молодежи, основные направления государственной молодежной политики и нормативно-правовые акты, регулирующие данную сферу.

Ключевые слова: гражданская позиция, молодёжная политика, правосознание, демократия, гражданская активность.

The civic position of the youth of New Uzbekistan: legal framework and practical directions

Summary. This article analyzes the formation of the civic position of youth in the context of New Uzbekistan. It reviews reforms aimed at developing legal awareness and active civic engagement among young people, outlines key directions of state youth policy, and examines the legal framework regulating this sphere.

Key words: civic position, youth policy, legal consciousness, democracy, civic activity.

УДК: 394

ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДА ДЭСТҮРИЙ МИЙМАНДОСЛЫҚ МҮНӘСИБЕТЛЕРИНДЕ «САРПАЙ» БЕРИҮ ДЭСТҮРИ

Тажетдинова Б.Н.

Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти

Орайлық Азия халықлары турмысында саўға бериў қарым-қатнасық қуралы сыпатында баҳаланатуғын өз-ара сыйласық ҳам мүнәсибетлерди бекемлеўши әҳмийетли дәстүр сыпатында көриледі. Бул дәстүрий әмелият халық арасында жақсы сақланып қалған болып, ол үлкенге ҳүрмет, кишиге иззет көринисинде тез-тезден тәкирланатуғын турмыслық өз-ара ҳүрмет, әдеп-экрамлылық нормаларына сай қәлиплескен.

Дәстүрий миймандослық мүнәсибетлеринде саўға бериў ямаса саўға алмасыў мәселелерин Н.Л. Жуковская [7], А.А. Бадмаев[4], М.М. Содномпилова [15], О.Б. Наумова[12] сыяқлы изертлеўшилер тәрәпинен үйренилсе, қонсы қазақлар турмысында өз-ара саўға алмасыў мүнәсибетлери ҳаққында, Н.Ж. Шаханова[17], С. Вернер[18], З.К. Сураганова[14] сыяқлы алымлар тәрәпинен изертленилген. Ал, өзбек халқы турмысында саўға мәселеси бойынша алып барылған изертлеўлерде Г.Зунунованың изертлеўлери дыққатқа ылайық.

Бундай дәстүрий саўға бериў мәселелери қарақалпақлардың да турмысында шанарақлық мәресимлерди атқарыўда ямаса қандай да бир жыйындарда өз-ара саўғаның ҳәр түрли усылларын ямаса оның тәртиптери, түрлери, қағыйдаларын ушыратамыз. Қарақалпақлардағы дәстүрий саўға бериў ҳаққында изертлеўлерден У.Кусекеев[8], А.Бекмуратова[3], Х.Есбергенов ҳам Т.Атамуратов[6] мийнетлеринде қәде, сыбаға бериў, енши бериў, сарпай бериў сыяқлы түрлерин ушыратамыз. Ал, заманакәй изертлеўшилерден З.Курбанованың изертлеўлеринде күйеў тәрәпинен келинге берилетуғын “бес кийим” саўғасына бағышланған мақаласында бул әмелияттың той дәстүрлеринен жерлеў дәстүрлерине айланыўы ҳаққында кең түрде пикир жүргизиледи. Сондай-ақ, келиншектің күйеў шаңарағына таярлайтуғын “сарпай” деп аталыўшы саўғасы талқыланады[9:127]. З. Курбанова, И. Октябрьская ҳам З. Сурагановалардың биргеликтеги мийнетинде Орайлық Азиядағы түркий

халықтардың көпшилигінде тоқымашылық өнімінен пайдаланған халда саўға алмасыў дәстүрий түрде көплеген социаллық әмелиятлар менен бирге алып барылғанлығы атап өтиледі[10:141-151].

Демек, биз мақаламызда қарақалпақтардың турмысында дәстүрий миймандослық қатнасықтарында «сарпай» беріўдің дәстүрий түрлерине, тәртіби хәм берилиў усыллары хаққындағы изертлеўлеримизди кеңнен ашып беріўди мақсет етип алдық. Себеби, заманағөй турмыста сарпай беріў тәртібининиң трансформацияға ушыраўы мақаламыздың актуаллығын асырады.

“Сарпай”- сөзиниң келип шығуы этимологиясына итибар қаратсақ араб тилиндеги “سarf” (sarf) сөзинен келип шыққан хәм қәрежет етиў, сарышлаў[2:548] мәнислерин аңлатады.

Өзбек тилиниң түсиндирме сөзligинде “сарпо”- бас хәм аяқ: бас аяқ кийим. 1. Белгили бир адамға ямаса көпшиликке атап көбинесе той мәресимлеринде яки хәр түрли дәрдебелерде саўға ушын таярланатуғын жаңа бас-аяқ либас. 2. Улыўма, кийим-бас. Сарпай тигиў[16:453] деп келтирилсе, қоңсы қазақ халқында бул саўға беріў тәртіби «кийит» деп аталған. Яғный қазақларда саўшылық ўақтында саўғалар – кийит тарқатыў мәресими жүдә әҳмийетли болып, әкесине кийит тапсырыў мәресими болған, кейин басқа туўысқанларға, келген мийманларға берилген[1:17-18]. Кийит атамасы түркий тиллерде “кийим”, “кийиў” түсиниклери менен байланыслы[13:12-13]. Әйjemги түркий тил сөзligинде “keñit” саўға сыпатында берилетуғын шапан, кийим[5:294] деп келтириледі.

Ал, қарақалпақларда болса, бул саўға түри “сарпай” деп аталады хәм оның қарақалпақ тили түсиндирме сөзligинде еки түрли мәнисте қолланылатуғынлығын көрсетеді. 1. Сыйлап берилген зат, саўға, кийим, сый. 2. Биреўдиң екінши биреўге берген пәнти, сыбағасы. (сыбыға-үлес, пай[11] деген мәнисти билдиреди). Бунда халық арасында аўыспалы мәнисте қолланылатуғынлығы түсиниледи.

Заманағөй қарақалпақлар турмысында сарпай беріў дәстүри бақлаўларымызға қарағанда жаңа басқышқа көтерілген. Буның себеби сыпатында, елимиздиң базар экономикасына өтиўи контекстинде халық турмысының жақсыланыўы сарпай беріў түрлериниң көбейгенлигин көрсетиўимизге болады.

Сарпай – күнделикли өз-ара қатнасықларда саўғалар топламын билдиреди. Бунда, экономикалық, социаллық хәттеки символикалық мәнилерди де өзінде жәмлейди. Халық арасында сарпайлап келди, сарпайлап жиберди сөзлери қолланылады хәм бул өз-ара хұрметти, итибарды билдиреди. Қуда-тамыр, жек-жат қатнасықларында сарпай –хұрмет, абырой, теңлик, дәрежесинен келип шығып бериледи. Х.Есбергенов хәм Т.Атамуратовлардың изертлеўлеринде үйлениў тойларында өткерилетуғын «қуда шақырыў» мәресиминде қәрежет жүдә көп сарыпланылатуғынлығын келтиреді. Себеби, келин тәрәптен келген ўәкиллердиң саны көп болып, олардың хәр бирине күйеў тәрәптен арнаўлы саўға – сарпай ат, шапан, көйлек хәм басқада нәрселер берилген[6:88]. Ал, өз гезегинде келин тәрәпте алып келинген қыздың жүги, хожалық буйымлары менен бирге, күйеўдиң ата-анасы хәм туўысқанлары ушын саўғалар-сарпай таярлайды[9:127].

Сондай-ақ, сарпайды беріўде халық арасында сақланып қалған үрп-әдет мәресим түрлерине итибар қаратып хәр түрли көринисте береді. Мәселен:

1. **Үйлениў тойларында берилетуғын сарпайлардың түрлери;** тазадан түсип атырған келинге берилетуғын сарпайлар, кийим-кеншеклер. Күйеўдиң сарпайы, яғный күйеў бала ушын арнаўлы исленген кийим-кеншек басқада сарпайлар; Жақын туўысқанларына берилетуғын сарпайлар, келин яки күйеў тәрәптиң ата-анасы, аға-иниси, қарындасы, ажапасы, апасы, дайы тәрәплерине берилетуғын сарпайлар, жағалы кийимлер (*пальто, куртка, шуба, жемпер, жеңсиз*).

2. **Бала туўылыўы менен берилетуғын саўғалар;** қайин ене тәрәпинен жас босанған келинине беретугын сарпайы (*заманағөй халат, жемпер, жеңсиз, орамал*); Жаңа туўылған баланы хәм оның жас анасын көриўге келгенлерге берилетуғын сарпай (*таўар, орамал*).

3. **Зыярат хәм саяхатларға шыққанда берилетуғын сарпайлар;** Бунда белгили уламаларға, мақымларға, хажыларға зыярат етип барғанда берилетуғын сарпайлар (*шапан жабыў*).

4. **Мийнет жетискенлиги, илимий атақ алғанлығы мүнәсибети менен берилетуғын сарпай;** үлкен лаўазымға тайынланғанында ямаса илмий атақлар, басқада елимизге белгили атақларды алғанында жақынлары тәрәпинен берилетуғын сарпайлар (*ер адамларға шапан, хаял адамларға жемпер, жеңсиз, орамал*) сыяқлы көринислерде сарпай түрлери келтириледі.

Сарпай хәм оның берилиў тәртіби тийкарынан той хәм әҳмийетли мәресимлерди әмелге асырыўда итибар қаратылады. Мәселен:

Сарпай алдын ала таярланады; кимге берилиўи кереклиги анықланады (*келинге, күйеўге, қайин ата, қайин ене, туўысқанларына*); Хәр бир шахс ушын арнаўлы түрде сарпай таярланады (*жағалы кийим, костюм шалбар, шапан, жемпер, жеңсиз, таўар, орамал*); Сарпайды беріўши тәрәптиң имканиятына қарап, оның баҳасы хәм сыпатына итибар қаратылады, сондай-ақ, сарпайды алыўшының социаллық орнына, мәресимниң әҳмийетине қарап бериледи.

Сарпайды беріў: үлкен тойларда сарпай мәресимниң ортасында, хәмме жыйналғанлардың гүўалығында, атпа-ат шақырылып хұрмет көрсетилип тапсырылады.

Сарпайды қайтарыў яғный жуўап сарпай да бар болып, бунда сарпай алыўшы сарпай беріўшиге жуўап сарпайын қайтарады. Бул процесс өз-ара мүнәсибетлерде даўам етилиўши социаллық байланыс көриниси сыпатында қабыл етиледі.

Көбинесе, той мәресимлеринде сарпай беріў той беріўши үйдиң шаңарақлық бюджетине үлкен тәсирин тийгизген. Дала жазыўлары даўамында әмелге асырылған сораўнамалар тийкарында информаторлардың жас

көрсеткішіне қарап сарпай беріу мұғдарын хәм оның трансформациясын үйренетуғын болсақ төмендегіше келтириуимизге болады:

1. 60-75 жас аралығындағы үлкен әулад үәкиллери өзлериниң турмыс қурған үақтында тойында сарпай беріуде тийкарынан 70 адамға мөлшерленген сарпайлар, тауарлар болса көп мұғдарда мәселен, 20 метр атлас, 12 метр шайы сыяқлы көринисте берилгенлигин еслейди. Бул информаторлар сарпай мәселесин дәстүр сыпатында бахалайды. Халық арасында «Атыңды атаса (*атап сарпай, саўға беріу нәзерде тутылып атыр Б.Т*) сыбағанды ийтке тасла[11:238]» деген гәпте усындай сарпай беріу, атын атау сыяқлы дәстүрлерден пайда болғанлығы сөзсиз. Бирақ, информаторлар оны беріу хожалық ушын аўыр қәрежеттиң ысырап болыуы, айырым үақытлары қарыздарлықты келтирип шығарыуы жағдайлары болғанлығы хәм ағайин-тууысқанлар тәрепинен жәрдем тийкарында да әмелге асырылғанлығын келтиреді.

2. 40-55 жас аралығы үәкиллериниң еслеуінде ысырапгершиликтиң тойларында жоқары болғанлығын, заманагөй тауар түрлериниң көбейгенлиги есабында той мәресимлерин өткеріуде қызды алып қашып үйленгенинен кейин қыздың изинен биринши «тәп берди» яғный қыздың жеңгелери ажапалары кемінде 4 я 5 хаял келип жақсы тауардан сарпайын алып кетеди. Оннан кейин «қуўғыншы» деп аталатуғын тойдан алдыңғы шақырық болып (*бул турмысқа шығып атырған қыздың тууысқанлары, әке, ана тәрепинен дайыларынан ибарат*) ең көби 40 - 50 адам қыз тәрептен күйеудің үйине мийманға келеди. Бул мийманларды хұрмет-иззет пенен күтип ең жақсы тауарлардан бирдей етип сарпайлап қайтарады. Қуўғыншы болып хаяллардың барыуы 2005 жылларға келип тойдың ықшамласыуы, артықша ысырапгершиликти жок етиу сыяқлы факторлардың тәсири менен азлы-кем тоқтайды. Бул жас үәкиллери үйленіу тойларында, сарпай беріу, алыу мәселесин керексиз деп билетуғынлығын келтиреді. Сарпай беріу мәселесинде тууысқан ажапалары, жеңгелери тәрепинен келиспеушиликлер (*маған орынсыз сарпай берди, меиң сарпайым сеникиннен төмен сыяқлы кишигирим кеуилсизликлер*) жүз беретугынлығы келтиреді. Әсиресе, келин болып түскен үйинде, ата-анасының үйинде сарпай беріу хәм жууап сарпай беріу үлкен қәрежетти, қарыздарлықты келтирип шығаратуғынлығын есапқа алып бул әмелиятты орынсыз дәстүр деп келтиреді.

3. 30 - 35 жас аралығындағы үәкиллер сарпай мәселесинде тойларында сарпай болмағанлығын, еки тәреп яғный қыз хәм жигиттиң ата-анасы өз-ара келисими тийкарында әмелге асырғанлығын қалалы жерлерде алып барған сораўнамаларымызда (Нөкис қаласы, Қараөзек районы орайы, Шымбай районы орайы) бақладық.

Олардың келтириуинше, өзлеринен алдыңғы ажапалары турмысында сарпай мәселеси аўыр болғанлығы, хожалық жағдайларының бундай шығынды көтермейтуғынлығын есапқа алып, турмыс қурып атырған жаслар ата-аналарына бул әмелияттың болмауына көндириуіне урынғанлығын келтиреді. Әлбетте, бул жағдай унамлы шешим есабында қабыл етилгенлиги хәм сарпай болмағанлығы келтиреді. Ал, аўыллы жерлерде бул сарпай беріуді дәстүр сыпатында әмелге асырғанлығы бақланды (Кегейли районы Қазаяқлы аўыл, Шымбай районы Майжап АПЖ, Қараөзек районы Қаршығалы АПЖ). Буны дәстүр сыпатын жаслардың кемпир апалары тәрепинен ендирилетуғынлығын бақладық.

4. 20, 25 жас аралығында турмыс қурмаған заманагөй жаслардың пикиринше бул сапрай беріу хәм сарпай алыу унамсыз характерге ийе. Турмыс қурып атырған жаслардың тойына келиушилер олардың тойын үлкен қәрежет тийкарында өткерип берип атырған ата-аналарын, жәнеде қәрежет сарыплауға мәжбүр етеди деп биледи. Бул жаслар тийкарынан үйленіу тойларының артықша ысырапгершиликлерсиз, шоу көринисинде қызықлы болып өтиуиниң тәрепдарлары. Керексиз дәстүрлер, әмеллердің орынсыз қолланылыуын қалемейди. Буған себеп жаслардың психологиясына интернет тармақлары арқалы инстаграм, тик-токларда берилетуғын киши метражлы рееллерде қоңсы Қазақстанда алып барылатуғын той дәстүрлериндеги шоулық хәрекетлерге қызығуы. Сарпай беріудің трансформациялық жағдайына итибар қаратсақ, биринши топар үәкиллери бул әмелиятты дәстүр деп биледи. Оған бойсынбау, оны ислеуеу уят саналады. Екинши топар үәкиллери бул мәселени хожалық ушын артықша шығын хәм ысырапгершилик деп биледи. Үшинши хәм төртинши топар үәкиллери бул сарпай беріу хәм жууап сарпай мәселесин керексиз әмелият сыпатында бахалайды. Демек, үшинши хәм төртинши топар үәкиллериниң бундай пикирге тоқталыныуына заманагөй қарақалпақ жәмийетинде базар экономикасының тәсири деп көрсетиуимизге болады.

Ал, той мәресимлеринде әмелге асырылатуғын базы дәстүрий саўғалар яғный сарпай беріуде қудағайлар арасында қымбат бахалы (*шуба жабыу, алтын бриллиант қаслы жүзик сырға тағыу*) саўғалардың берилиуі, дәмдебелер мийнет миграциясы тәрепинен Қазақстанға жумыс ислеуге кетип, ол жақта көргенин өзлериниң той мәресимлерин атқарыуда қолланыуға хәрекет етип еки тәрептің аналары бир-бирине сарпай есабында алтын жүзик ямаса алтын бриллиант қаслы жүзик хәм сырғаны сарпай орнына беретугынын бақлауымызға болады. Ал, қоңсы өзбек халқына елеклеуі нәгйжесинде саўға беріуде себеттерден (өзбеклерде тоғара) көбирек пайдаланыуға хәрекет етиледі. Тойдан алдын қызға сырға салыуға барып көплеген сарпайлардың алыс берис етилиуі кейинги дәуірде жүдә көбейген мәресим есапланады. Бундай мәресим қарақалпақларда алдын гүзетилмеген болып, жасларды жасы үлкенлер «атастырып», «қулағын тислетип», «нан сындырысып» қойған.

Деген менен, Қарақалпақстанның арқа районлары, аўыллық жерлеринде жасаушы қарақалпақлар сарпай беріу хәм жууап сарпай алыуды дәстүрий белги сыпатында қабыл етип, оны сақлап қалыуға хәрекет етиушилерде ушырасады.

Кегейли районы Қазаяқлы аўыл турғыны А.Сапаеваның келтириуинше: «2022 жылы ақлық қызымды узаттық. Балам менен келиним қуда тәреп пенен өз-ара келисип сарпай бермейтуғын болған екен. Мен бұған қарсы болдым. Сарпай усы үақытқа шекем болған. Сарпай берип оны алмағаннан той болмас, сарпай берилсин деп айтқанымды қылдырдым[АДЖ 33]» деп келтириледі. Бундай сарпай берилиуі тәрепдарлары жас

көрсеткиши үлкен болған ўәкиллер дала жазыўы даўамында өткерилген сораўнамаларда жүдә көпшиликти курады хәм олар бул сарпай бериў хәм сарпай алыўды дәстүр деп билетуғынлығын бақлады.

Замананағой турмыста, қарақалпақлар арасында бул сарпай мәселесине дәстүр деп емес, керексиз хәрекет деп баҳалаўшыларда табылады. Информатор Амангул Зарипбаеваның келтириўинше: «Той хәм мерекелерде берилетуғын сарпай мәселеси жүдә керексиз хәрекет деп ойлайман. Бул еки тәрәп (*қыз хәм жигит тәрәп нәзерде тутылып атыр*) арасындағы келиспеўшиликлерге себеп болатын үлкен қаржы жумсалатуғын ысырапгершиликтиң бир түри» [АДЖ 36] деп келтирсе, информатор Гулбадам Қалжанова «Сарпай мәселеси бул артықша шығын, той мерекелерден алынған бундай сарпайларды кейин хеш ким пайдаланбайды ямаса киймейди. Бул тек ортада жүриўши қәрежет талап етиўшы, шығынға алып келиўи хәрекет» [АДЖ 38] деп келтиреди. Бул келтирилген информаторлар тиккелей Нөкис қаласы хәм район орайында жасаўшы турғынлар болып, олар сарпай мәселесин «артықша шығын», «ысырапгершилиқ» деп баҳалайтуғынлығын гүзеттик.

Жуўмақлап айтқанымызда, сарпай бериў Орта Азия халықларының дәстүрий той мәресимлерин өткерийдеги ең әҳмийетли әдетлеринен бири есапланады. Социаллық жақтан сарпай бериў еки тәрәпти өз-ара байланыстырып ара қатнасықларын бекемлесе, мәдений жақтан бул мәселе айырым дәстүрлердиң әўладтан-әўладқа өтиўин тәмийнлеўши фактор деп баҳаланады. Қарақалпақларда сарпай бериў бул текана материаллық ресурс емес, бәлким, жигит хәм қыз тәрәптеги қудашылық институтын бекемлеўши символикалық белги сыпатында да хызмет етеди. Сарпай бериў саўға бериў емес, бәлким социаллық мүнәсибетлерди тәртипке салыўшы, өз-ара хұрмет, бирликти тәмийнлеўши механизм сыпатында тәрийплениди. Заманағой турмыста болса, той хәм басқада мәресимлерди әмелге асырыўда ықшамластырыў, тәртипке салыў мәселеси күнниң актуал мәселелериниң бири болып қалмақта. Соның нәтийжесинде той мәресимлерин ықшамластырыў бойынша бир қатар илажлар әмелге асырылмақта. Атап айтқанымызда, Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Нызамшылық палатасы кеңесиниң хәм Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Сенаты Кеңесиниң «Тойлар, шаңарақлық байрамлар, мереке хәм мәресимлер өткерилиўин тәртипке салыўды жәнede жетилистириў ҳаққында» қоспа қарарында[19] той-мерекелерди өткерийди ықшамластырыў мәселелери айқын көзге тасланады хәм бүгинги күнде усыған тийкарланып үгит-нәсият жумыслары әмелге асырылмақта.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алтынсарин И. Очерк обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства // Собр. соч. в 3-х т. Т. 2. Алма-Ата, 1976. С. 17-18
2. Арабско-русский словарь, составил Х.К. Баранов М., 1962. С. 548.
3. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус: Каракалпакия, 1969.
4. Бадмаев А.А. Дарообмен в социально-политических практиках забайкальских бурят во второй половине XVIII – первой половине XIX века // Вестн. Новосибир. гос. ун-та. Сер.: История, филология. – 2013. – Т. 12, вып. 7. – С. 276–280.
5. Древнетюркский словарь. Л., 1969. С. 294.
6. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус. 1975. –Б.88
7. Жуковская Н.Л. «Подарок – отдарок» и его место в системе социальных ценностей монголов // *Mongolica: памяти академика Б.Я. Владимирцова*. – М.: Наука, 1986.
8. Кусекеев У. Этнография ККАССР. Турткуль.1934г.// Рукописный фонд. Фундаментальной библиотеки ККО АН РУз., инв. № 932.
9. Курбанова З.И. Семейная обрядность каракалпаков: обычай *бес кийим* в динамике трансформаций традиционной культуры// Археология, этнография и антропология Евразии. Том 48. №3.2020.–С. 127
10. Курбанова З.И., Октябрьская И.В., Сураганова З.К. Текстиль как товар и символ. Ритуальный дарообмен у каракалпаков и его центральноазиатские параллели // Археология, этнография и антропология Евразии. 2024. Т. 52, № 4. С. 141–151.
11. Каракалпак тилиниң түсиндирме сөзлиги Нөкис-Қарақалпақстан - 1992.
12. Наумова О.Б. Кошумча – традиция взаимопомощи в современном кыргызском обществе // Вестн. антропологии. – 2023. – № 1. – С. 42–62.
13. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «В», «Г» и «Д». М., 1980. С. 12-13
14. Сураганова З.К. Традиционный обмен дарами у казахов. – Астана: КАМ Медиапринт, 2009. – 192 с.
15. Содномпилова М.М. Обрядовое использование одежды монгольских народов в прошлом и настоящем // Изв. Иркут. гос. ун-та. – 2018. – Т. 23. – С. 111–123
16. Ўзбек тилининг изоҳли луғоти. Тошкент. –Б.4536
17. Шаханова Н.Ж. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы: Казахстан, 1998. – 184 с
18. Werner C. Gifts, bribes, and development in post-Soviet Kazakhstan // Human Organization. – 2000. – Vol. 59, N 1. – P. 11–22
19. Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Нызамшылық палатасы кеңесиниң хәм Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Сенаты Кеңесиниң қоспа қарары, 14.09.2019-жылдағы 2736-III-сан <https://lex.uz/docs/5153833>
- АДЖ №33, 2025. Кегейли районы, информант Амангул Сапаева
- АДЖ №36, 2025 Нөкис қаласы, информант Зарипбаева Амангул
- АДЖ №38, 2025 Қараөзек районы, информант Қалжанова Гулбадам

Қарақалпақларда дәстүрий миймандослық мүнәсибетлеринде «сарпай» бериў дәстүри

Аннотация: Мақолада карақалпақлар ҳаётидаги аңьанавий совға бериш турларидан бири — «сарпай» ҳақида сўз боради. Шу билан бирга, «сарпай» сўзиниң этимологияси қўшни халқлар ҳаётидаги сарпай масаласи билан қиёсий ўрганилади. Бундан ташқари, майдонда ўтказилған тадқиқотларимиз нәтижасига кўра, замонавий карақалпақлар ҳаётидаги совға бериш аңьанаси янги босқичга кўтарилғани аниқланди. Шунингдек, мақолада мукофот турлари, мукофот бериш тартиби ва мукофотларга жавоб қайтариш усуллари, шунингдек, дала ёзувларида келтирилған информаторлар сўровномаси нәтижалари ҳам тақдим этилған.

Аннотация: В статье обсуждается один из традиционных видов дарения подарков в жизни каракалпаков – «сарпай». В то же время, этимология слова «сарпай» изучается аналогично вопросу о сарпай в жизни соседних народов. Кроме того, согласно нашим исследованиям полевых надписей, традиция дарения подарков в жизни современных каракалпаков вышла

на новый уровень. Кроме того, в статье представлены виды награждения, порядок награждения и ответы на награды, а также приведены результаты анкетирования информаторов по наградам, представленные в полевых записях.

Abstract: The article discusses one of the traditional forms of gift-giving in the life of the Karakalpaks — *sarpay*. At the same time, the etymology of the word *sarpay* is studied in comparison with the practice of *sarpay* among neighboring peoples. Furthermore, based on the results of our field research, it has been revealed that the tradition of gift-giving among modern Karakalpaks has reached a new level. In addition, the article presents the types of awards, the procedure for presenting them, and the forms of reciprocation, along with the results of questionnaires conducted with informants, as recorded in field notes.

ТРАНСФОРМАЦИЯ КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ КАРАКАЛПАКСТАНА И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА КОММУНИКАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ СВЯЗИ

Генжемуратов Я.

Каракалпакский государственный университет

С развитием и усложнением форм общественной жизни, с накоплением знаний во всех сферах человеческой деятельности поиск все более эффективных форм ретрансляции информации приобретает огромное значение. История средств массовой информации, в частности, радиовещания и телевидения в Каракалпакстане показывает, что этот процесс тесно связан с историческими процессами и уровнем социально-культурного развития. На рубеже 1980-1990-х годов произошли изменения правительственной политики в духовной жизни общества. Это выразилось, в частности, в отказе органов руководства культурой от административных методов управления литературой, искусством и наукой. Во многих случаях ученые-обществоведы и деятели культуры, журналисты в своих статьях предпринимали попытки разобраться в причинах «деформаций» социализма, определить свое отношение к «перестроечным» процессам. Обнародование неизвестных ранее фактов отечественной истории советского периода вызывало поляризацию общественного мнения. В этот период некоторая часть населения поддерживала реформаторский курс М.С.Горбачева, а некоторые выступали против. Различное отношение к происходящим в стране преобразованиям приводило к конфликтам в руководящих органах творческих объединений интеллигенции.

Начавшаяся «перестройка» вызвала к жизни мощное движение за освобождение культуры от идеологического нажима [1, 487]. Это выразилось, в частности, в отказе органов руководства культурой от административных методов управления литературой, искусством и наукой. Авторы публикуемых статей предпринимали попытки разобраться в причинах «деформаций» социализма, определить свое отношение к «перестроечным» процессам. Обнародование неизвестных ранее фактов отечественной истории советского периода вызывало поляризацию общественного мнения.

На рубеже 1990-х годов большое внимание уделялось укреплению межнациональных отношений в Узбекистане, взаимообогащению народных традиций и обрядов. В январе 1990 г. успешно прошли Дни литературы и культуры Каракалпакстана в Хорезмской области. 13 февраля 1990 г. было принято постановление Совета Министров Узбекистана за №90 «О проведении Дней культуры Каракалпакской АССР и областей Узбекистана в г.Ташкенте» [2, 15]. Итоги «перестройки» для отечественной культуры оказались многосложными, неоднозначными. Культурная жизнь стала богаче и разнообразнее. В то же время существенными потерями обернулись «перестроечные» процессы для науки, системы образования. Рыночные отношения стали проникать в сферу литературы и искусства.

Трансформационные процессы в жизни общества коснулись и систем коммуникации. Важно заметить, что во второй половине 1980-х годов средства массовой информации стали играть ключевую роль в продвижении идей государства, в частности, идей «перестройки». Как показала практика, средства массовой информации Каракалпакстана имели возможность влияния на общественное сознание столь интенсивно, что еще раз показало манипулятивное воздействие одной из важнейших функций средств массовой информации.

В эти годы эта отрасль только наращивает свои обороты и в эпоху глобализационных процессов приобретает актуальность не только с точки зрения перспективы увеличения каналов коммуникации, но и форм распространения информации. Укрепляется материально-техническая база, местными журналистами изучаются новые методы сбора и обработки информации, осваивается роль «универсального журналиста», ориентированного на все виды СМИ: редакторы одновременно выступали ведущими программ, газетные журналисты стали выдвигаться на телевидение, радио стало менее потребным, поэтому многие журналисты поменяли свой статус, оставаясь в рамках своей профессии. Как утверждает проф. С. Нуржанов, «в конце 1980-х годов процесс национального возрождения в республике, хотя и протекала в условиях социалистической формации со всеми её достоинствами и противоречиями, и не имел осязаемую четкую направленность. Одновременно данный процесс вбирал качественные тенденции пробуждения национального самосознания и ясно определил и обусловил необходимость формирования совершенно новой концепции национального возрождения на основе полной национальной независимости и государственного суверенитета, создания идеологического, методологического фундамента на основе глубокого изучения и использования позитивного национально-культурного своеобразия и духовного наследия народов республики» [3].

Однако, СМИ Каракалпакстана медленно перестраивались под новые условия общественного развития. Это для обладающего огромной силой воздействия средства массовой информации становится тормозом в развитии и снижает эффективность его функционирования. В переломные моменты истории это вполне естественно. Об этом утверждают и зарубежные исследователи. Так, в такие моменты истории воздействие в

отношении СМИ может быть когнитивным, поведенческим или аффективным, прямым или косвенным, кратковременным, долговременным или замедленным (Д.Брайант, С.Томпсон). Уже по этим характеристикам видно, как много подходов в изучении воздействия СМИ на общественное мнение. Среди них выделим исторический подход, воздействие СМИ с точки зрения силы воздействия (Г.Лассуэлл, К.Ховленд, Ф.Фентон, Г.Тард), изучение СМИ в качестве инструмента политического маркетинга с точки зрения телекоммуникационной революции (К.С. Гаджиев), влияние журналистики на аудиторию через призму массово-информационного процесса (Е.П. Прохоров, К.Шэннон, У.Уивер, У.Шрамм), что характерно для СМИ республики конца 1980-х годов.

Часто стало использоваться определение «масс-медиа», что обозначает в переводе с английского средства массовой информации (газеты, радио, телевидение), хотя в принципе ничего не поменялось, то есть, здесь важно лишь смысл, заключающийся в том, что они являются средством не только информации, но и коммуникации. Правда, телевидение и газеты стали более мобильными, нежели радиовещание. Как известно, формирование отечественной радиосистемы происходило в советское время, в специфических условиях партийного диктата, жесткой цензуры и отсутствия подлинной свободы слова, централизованного руководства деятельностью всех вещательных организаций, что наложило отпечаток на его деятельность в переходный период. Здесь важно заметить, что переформатирование политических и социально-экономических условий, которые сложились в СССР во второй половине 1980-х годов, привели к изменениям не только в системе средств массовой информации, но и вызвал интерес исследователей на сами массмедиа, на их историю.

Феномен воздействия СМИ на общественное мнение в конце 1980-х и начале 1990-х годов связан с их влиянием на общественное и массовое сознание, а также с огромной ролью государства в плане распространения пропагандистских установок. С обретением национальной независимости Республикой Узбекистан и государственного суверенитета Республикой Каракалпакстан широко стали обсуждаться проблемы развития культуры и искусства в стране. В среде научной и творческой интеллигенции, ответственных учреждений культуры и искусства, их представителей этот вопрос стал основной для необходимости формирования и принятия целостной Концепции развития сферы культуры и искусства. Необходимость данной Концепции выражалась в кризисном состоянии культуры и искусства Каракалпакстана в целом. Незадолго до провозглашения национальной независимости Республики Узбекистан – 14 июня 1991 года – в прессе был опубликован Закон «О средствах массовой информации», который стал основой для развития данной сферы в первые годы независимости. Между тем, Становление новых социально-экономических отношений оказывало глубокое воздействие на развитие отечественной культуры. Исчез идеологический диктат, была отменена цензура печати. Резко сократились размеры государственных ассигнований на нужды культурной сферы. СМИ требовали коренной реформации не только в интеллектуально-концептуальном, но и материально-техническом плане. Например, модернизация материально-технической базы телерадиовещательной системы Каракалпакстана была призвана решить основные проблемы, заключавшиеся в обновлении оборудования, не отвечающий современным требованиям, качества сигнала и проблемы его распространения. Она актуализировалась необходимостью перехода на цифровое вещание, при этом принципиальным моментом модернизации является унификация технологии телерадиовещания. Лишь в 2000-е годы во всей системе сферы коммуникации Узбекистана началось комплексное программно-аппаратное переоснащение. Новые программные продукты позволяют перейти на безбумажную технологию вещания и подготовки материалов, ускорить процесс создания, редактирования и распространения визуальной и аудиоконтента.

Становление новых социально-экономических отношений оказывало глубокое воздействие на развитие отечественной культуры. Исчез идеологический диктат, была отменена цензура печати. Резко сократились размеры государственных ассигнований на нужды культурной сферы. Широко стало обсуждаться проблемы развития культуры и искусства в республике. В среде научной и творческой интеллигенции, ответственных учреждений культуры и искусства, их представителей этот вопрос стал основой для необходимости формирования и принятия целостной Концепции развития сферы культуры и искусства. В то же время взаимодействие в сфере культуры центральноазиатского региона продолжались в духе советских времен. Например, на уровне глав государств отмечалось необходимость культурной интеграции народов региона [4, 529], что и нашла свое отражение в двусторонних и многосторонних соглашениях об экономическом и культурном сотрудничестве между странами Центральной Азии (Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан). Так, в 1994 году были проведены Дни культуры Казахстана в Узбекистане, в 1995 году – Дни культуры Узбекистана в Казахстане, в 1998 году – Дни культуры Кыргызстана и Таджикистана в Узбекистане [5, 19]. В то же время была выработана национальная модель культурного развития страны. По мнению Г.Табак, основными концептуально-методологическими принципами национальной модели культурного развития выступали и выступают возрождение духовности и духовных ценностей, сформировавшихся в процессе исторического развития, единство общечеловеческих и национальных духовных начал, культурное и духовное наследие нашего народа, возрождение исторических традиций и написание подлинной, истинной истории, приверженность идеям гуманизма, принципы развития национального языка, межнационального согласия, опора на духовно-нравственные начала религии, морали, идеологии национальной независимости, учет особой роли образования и просветительства [6, 13].

В то же время в культурной жизни республики все еще много было недостатков и сложностей. В первую очередь, большую обеспокоенность вызывало обеспечение материально-технической базы учреждений

культуры и искусства. Серьезных нареканий вызывала проблема репертуара музыкальных и театральных организаций, отсутствие новых сценических произведений на основе национальной культуры и национальных традиций. В связи с переходом к новым экономическим отношениям, значительно снизилось качество оказания услуг населению учреждениями культуры и искусства, уменьшились гастрольные поездки, что не могло не отразиться на общем уровне и профессиональном росте актеров, режиссеров, музыкантов, подготовке новых высококвалифицированных кадров.

В последние годы государство активно поддерживает восстановление и развитие традиционной культуры и в целом национально-культурного процесса, так как именно государство являлся «главным и единственным источником материального содержания всех постоянно функционирующих культурных учреждений: театров, клубов, библиотек, выставочных залов, художественных галерей, музеев, филармоний, концертных организаций, художественных вузов, научно-исследовательских институтов и т.п.» [7, 17]. Соответственно, автор делает вывод, что «каждая историческая ситуация реализовывала задачу сообразно своим политическим, экономическим, моральным меркам. К рыночным условиям применительны те из них, которые сохранили свою актуальность и оставили место для новых подходов» [7, 17]. Переход к рыночным отношениям обусловил ряд важных факторов национально-культурного возрождения Каракалпакстана. Важное значение уделялось проблемам духовного развития общества, гармонично развитой личности, обогащения духовной культуры. В целом по Узбекистану были проведены ряд серьезных мероприятий, которые служили основой для дальнейшего развития. В соответствии с этим социально-экономические и духовные преобразования, переход к рыночным отношениям, представляя собой всеобъемлющий и многоаспектный процесс, включают в себя как важнейший компонент и глубокие изменения в сфере культуры.

Естественно, весь этот процесс был отражен в масс-медиа. Современное развитие нашего общества невозможно представить без коммуникационных технологий. В последние годы эта отрасль только наращивает свои обороты и в эпоху глобализационных процессов приобретает актуальность не только с точки зрения перспективы увеличения каналов коммуникации, но и форм распространения информации.

До недавнего времени считалось, что несмотря на развитие интернета и возрастания в разы источников информации, одним из самых востребованных в стране остается телевидение. По мнению российского ученого-исследователя Я.Н. Засурского, в силу повышенной иллюстративности и аудиовизуализации материалов зритель считает телевидение неким зеркалом действительности [8]. Н новыми (высокотехнологичными, информационными, глобальными) условиями развития общества этот тезис уже устарел: современные технологии обуславливают использование их как замену традиционных видов СМИ вместе взятых. Официальные (традиционные) обычно финансируются государством, следовательно, наблюдается жесткий контроль масс-медиа со стороны государственных органов и правительства республики. Сформировавшийся подход к преподнесению информации или какого-либо материала сформировали определенные тенденции и силу восприятия у аудитории. Появление и количественный рост смартфонов и широкий охват аудитории интернет связью, которые все более становящиеся повседневной принадлежностью, поставило СМИ перед перспективой ориентации на освещение самых злободневных вопросов общественного развития, при этом выполнять функции мобилизации и идеологического воспитания, которые возложены на государственные телерадиоканалы. Не отдалены от этих функций и негосударственные телерадиоканалы, которые так или иначе связаны с государственными органами управления. Изменение характера обращенности к аудитории требует изменения стилистики вещания и уточнения содержания материалов СМИ.

В целом, изучение трансформационных процессов в культурной жизни позволяет найти ответы на актуальные вопросы современности, смоделировать возможные формы развития информационного мира как важнейшей составляющей современной цивилизации.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. История России. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – С. 487.
2. Уразова Л. История возрождения национальной культуры Каракалпакстана (1985-1991 гг.). автореф. ... канд. ист. наук. – Нукус, 2009. – С. 15.
3. Нуржанов С. Периодическая печать Каракалпакстана в системе общественных отношений – Нукус, 2015. С.
4. Каримов И.А. Узбекистан на пути к великому будущему. Т., 1998. – с. 529.
5. Зиямов Н. Роль Узбекистана в развитии межгосударственного, экономического и культурного сотрудничества стран Центральной Азии (1991-2001 гг.). АКД, - Т., 2002. – С. 19.
6. Табак Г.А. Роль культурных и исторических традиций во внешней политике Республики Узбекистан. АКД к.полит.н. – Т., 2004.
7. Абдурахимов Б.А. Культура как объект инвестирования. АКД. к.и.н – Т., 1998. – С. 17.
8. Цит. по: Гафурова П.А. Информационно-аналитические программы телевидения Узбекистана: история, особенности, принципы организации (на примере программ «Ахборот 24» (телеканал «Узбекистан 24») и «УзРепорт Ньюс» (телеканал «УзРепорт ТВ»). Автореф. дисс. ... к.филол.н. – Москва, 2021.

Rezyume. Maqolada Qoraqalpog'iston madaniy hayotining o'zgarishi va uning kommunikatsiya aloqa tizimlariga ta'siri taxlil qilingan.

Tayanch so'zlar: Qoraqalpog'iston madaniy hayoti, kommunikatsion aloqa tizimlari, musiqa va teatr tashkilotlari.

Резюме. В статье анализируются изменения в культурной жизни Каракалпакстана и ее влияние на системы коммуникации.

Ключевые слова: Каракалпакстанская культурная жизнь, системы коммуникационной связи, музыкальные и театральные организации.

Summary. The article analyzes the changes in the cultural life of Karakalpakstan and its impact on communication systems.

Key words: cultural life of Karakalpakstan, communication systems, musical and theatrical organizations.

ЁШЛАР ТАРБИЯСИДА МАЪНАВИЙ ТАРБИЯНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Ганиева Г.

Қорақалпоқ давлат университети

“Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир. Биз янги Ўзбекистонни барпо этишга қарор қилган эканмиз, иккита мустаҳкам устунга таянамиз. Биринчиси – бозор тамойилларига асосланган кучли иқтисодиёт. Иккинчиси – аждодларимизнинг бой мероси ва миллий кадриятларга асосланган кучли маънавият”[1], дейди президентимиз Шавкат Мирзиёев йиғилишда.

Маълумки, бугун дунёда кескин кураш ва рақобат ҳукм сурмоқда, манфаатлар тўқнашуви кучаймоқда. Глобаллашув жараёнлари инсоният учун бекиёс янги имкониятлар билан бирга кутилмаган муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Миллий ўзлик ва маънавий кадриятларга қарши таҳдид ва хатарлар тобора ортмоқда. Фақат ўзини ўйлаш, меҳнатга, оилага енгил қараш, истеъмолчилик кайфияти турли йўللار билан одамлар, айниқса, ёшлар онгига устамонлик билан сингдириляпти. Терроризм, экстремизм, кибер-жиноятчилик, одам савдоси, наркотрафик каби таҳдидлар хавфи ошиб бормоқда.

Маълумки, бугун дунёда кескин кураш ва рақобат ҳукм сурмоқда, манфаатлар тўқнашуви кучаймоқда. Бугунги кунда давлатимизнинг асосий мақсадларидан бири келажак пойдевори бўлган ёшларни ҳукукий, маънавий, маданий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва ахлокий етук мустақил фикрловчи баркамол авлод қилиб вояга етказишдир. Тарбия бола туғилган кундан бошланиб, умрининг охиригача давом этадиган жараёндир.

Буюк аждодларимиз тарбия оиладан бошланишини айтиб ўтишган. “Оилалар мустаҳкамлигини таъминлаш, оиланинг фарзанд тарбияси борасидаги масъулиятини ошириш, оилавий кадриятларни мустаҳкамлаш, жамиятда тинчлик ва барқарорликни сақлашда оиланинг тутган ўрнини кўрсатиш ҳамда оила институтининг мавқеини ошириш” [2] каби муҳим вазифаларни бажаришда ўзбек халқининг бола тарбиясига доир анъаналари ва оила ҳамда жамоа тарбияси жараёнида юз бераётган ўзгаришларни тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга. Оила асосий тарбиянинг учоғидир. Оила ҳар бир халқнинг, миллатнинг давомийлигини сақлайдиган, миллий кадриятларнинг ривожини таъминлайдиган янги авлодни дунёга келтириб уни маънавий ва жисмоний баркамол қилиб тарбиялайдиган, жамиятнинг асосий негизи ҳисобланувчи муқаддас маскандир. Боланинг ақлий, ахлоқий, эстетик, жисмоний, маънавий моддий тарбиясида асосий омил ва восита оила ҳисобланади. Авлоний тарбияни шундай тушунтиради: “Тарбия”, “педагогика”, яъни бола тарбиясининг фани демакдур... Болани саломати ва саодати учун яхши тарбия қилмак, танини пок тутмак, ёш вақтидан маслакни тузатмак, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан асраб ўсдурмакдур”. [3-12] Унинг фикрича, тарбия бола туғилган кундан бошланади ва умрининг охирига қадар давом этади. Тарбия икки босқичдан – оила ва мактаб тарбиясидан ташкил топади. Оилада тўғри йўлга қўйилган тарбия мактаб учун катта мададдир ва, аксинча, оилада тегишли тарбия ишлари олиб борилмаса, бу ҳол мактабнинг таълим тарбия ишини жуда қийинлаштириб қўяди. Авлоний тарбияга оид қарашларида тарбияни уч асосий кўринишга – бадан тарбияси, фикр тарбияси ва ахлоқ тарбиясига бўлади ҳамда улар ўртасида узвий бирлик бўлиши зарурлигини уқтиради. [4-276] Бу тарбияларнинг баъзиларида инсоннинг ички дунёсига аҳамият берилса, баъзиларида жисмига эътибор қаратилади. Маънавий тарбия эса, уламолар айтишига қараганда инсоннинг жисм ва руҳ уйғунлигига қаратилади. Покиза авлодларга муносиб издош бўлиш, ўтмишини ҳурмат қилиш, ёруғ келажак барпо этиш, оилавий ахлокий масалаларда ибратли ҳаёт эгаси бўлиш, жисмонан ва ақлан соғломлик, руҳий жиҳатдан поклик, булар барчаси маънавий тарбия асослари ҳисобланади. Ёшлар тарбиясида маънавий тарбиянинг ўрни катта.

Маънавий тарбия– юксак маънавиятни тарбиялаш воситаси, муайян шахс, жамоа, муайян гуруҳ, жамият, миллатда жисмоний баркамоллик, руҳий, ахлоқий, маънавий етуқлик каби сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий таълим-тарбия жараёнини ифодаловчи тарбия. Инсоннинг жамиятда яшаши учун зарур бўлган маънавий хусусиятларни тарбиялаш унинг энг асосий кадрият сифатидаги моҳиятини таъминлайдиган қадимий ва абадий кадриятдир. Юртбошимиз таъкидланганидек, маънавий тарбия масаласида ҳушёрлик ва сезгирлик, қатъият ва масъулият йўқотилса, бу ўта муҳим иш ўз ҳолига, ўзибўларчиликка ташлаб қўйилса, муқаддас кадриятларга йўғрилган ва улардан озиқланган минглаб йиллик миллий-этник асосларга эга миллат маъяти ва тарихий хотирасидан айрилиб, охир-оқибатда умумбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолиши мумкин. Ўзбекистоннинг тараққиёт дастури, узоқ ва давомли мақсадларни белгилашда халқнинг моддий ва маънавий оламини юксалтириш, ёш авлодни аждодлар қолдирган ўлмас меросни чуқур ўрганиш, англаш, қадрлаш билан бирга, умумбашарий кадриятлар, замонавий илм-фан чўққиларини эгаллаш руҳида тарбиялаш масаласи устувор вазифа қилиб олинган.

Чунки, эртага катталар ўрнини босадиган ёшлар айнан шундай озиқланган заминда вояга етган тақдирдагина комил инсонлар бўлиб, ҳақиқий таянч ва суянчга, енгилмас маънавий кучга айланиб, жаҳон майдонларида ҳар қандай беллашув ва синовларга тайёр тура оладилар. Инсон ва жамиятнинг мавжудлигини таъминлайдиган кадриятлар маънавий тарбия туфайли аждодлардан аста-секин тадрижий равишда авлодларга ўтади. Маънавий тарбия атамаси кенг маънода инсон шахсини шакллантиришга, унинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий, маданий, маърифий ҳаётда фаол иштирокини таъминлашга қаратилган барча маънавий таъсирлар, тадбирлар, ҳаракатлар, интилишлар йиғиндисини англатади. Бундай тушунишда маънавий тарбия фақат оила, мактаб, болалар ва ёшлар ташкилотларида олиб бориладиган тарбиявий ишларни эмас, балки бутун ижтимоий тузум, унинг етакчи ғоялари, адабиёт, санъат, кино, радио, ТВ, ОАВ ва б. фаолиятини ҳам ўз ичига олади. Шунингдек, кенг маънодаги маънавий тарбия таркибига бу соҳада таълим ва маълумот олиш ҳам киради. Тор

маънода, маънавий тарбия муайян шахснинг маънавий ривожини, дунёқараши, ахлоқий қиёфаси, эстетик дидини ўстиришга йўналтирилган педагогик фаолиятни англатади. Бундай маънавий тарбия оила ва тарбиявий муассасалар ҳамда жамоат ташкилотлари доирасида амалга оширилади. Ҳар қандай маънавий тарбия таълим билан чамбарчас боғлиқ ҳолдагина мавжуд бўлади. Чунки, таълим ва маълумот олиш жараёнида шахснинг билими кўпайибгина қолмай, балки маънавий-ахлоқий сифатларининг қарор топиши ҳам тезлашади. Шу боис ота-боболаримиз қадимдан бебаҳо бойлик бўлмиш илму маърифат, таълим-тарбияни инсон камолоти ва миллат раънақининг энг асосий шартини ҳамда гаровини деб билганлар. Президентимиз таъкидлагани каби, «Таълим-тарбия — онг маҳсули, лекин айтилиши вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам белгилайдиган, яъни, халқ маънавиятини шакллантирадиган ва бойитадиган энг муҳим омилдир. Бинобарин, таълим-тарбия тизимини ва шу асосда онгни ўзгартирмасдан туриб, маънавиятнинг ривожлантириб бўлмайди. Шу боис бу соҳада юзаки, расмий ёндашувларга, пухта ўйланмаган ишларга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Мактаб, таълим-тарбия масаласи давлат ва жамият назоратида бўлиши асосий қонунийликда белгилаб қўйилган. Шу билан бирга, бу кенг жамоатчилик, бутун халқимизнинг иштироки ва қўллаб-қувватлашини талаб қиладиган умуммиллий масаладир... Бу ҳақда фикр юритганда, мен Абдулла Авлонийнинг «Тарбия биз учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир» деган чуқур маъноли сўзларини эслайман. Буюк маърифатпарвар бобомизнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги вақтда ҳам биз учун шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарб аҳамият касб этади. Истиқлол йилларида мамлакат тимизда Маънавий тарбияни амалга оширадиган ўқув муассасалари ва умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга эътиборни кучайтириш энг муҳим ва жиддий масалага айланди.

Маънавий тарбиянинг миллий ва умуминсоний асосларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Маънавий ва жисмоний баркамол авлодни тарбиялаш масаласи бугунги Ўзбекистон учун умуммиллий, умумдавлат миқёсидаги вазифа бўлиб, бу эзгу мақсад йўлида амалга ошириладиган ишларни изчиллик ва қатъийлик билан давом эттириш мазкур соҳадаги асосий мезонга айланди. Бу борада жамиятнинг доимий ҳаракатга келтириб турадиган куч — миллий ғоя, миллий манфаатга хизмат қиладиган кадрларни, илғор демократик қоида ва тарбияларни аниқ-равшан тасаввур этиш, уларни ўрганиш, борини асраб-авайлаш, бойитиш, ривожлантириш, халқни, аввало, ўсиб келаётган ёш авлодни ана шу билим ва кўникмалар билан тарбиялаш — маънавий тарбия соҳасидаги энг устувор вазифа ҳисобланади. Масаланинг бу тарзда қўйилишининг асосий сабаби шунки, бугунги ёшлар нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио, ТВ, матбуот, интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмоқдалар. Жаҳон ахборот майдони кенгайиб бораётган шароитда, болалар, ёшлар онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма деб бир томонлама тарбия бериш, улар атрофини ахборот даврида темир девор билан ўраб олиш, замон талабига, жамият мақсад-муддolariга ҳам тўғри келмайди. Ёшларга интернетдан, ахборотдан фойдаланиш, ахборот истеъмоли маданиятини ўргатишда дунёнинг қайси бурчагидан қандай маълумот келмасин, қандай маънавий тажовуз таҳдид солмасин, ҳар қандай ҳолатда ҳам маънавий-руҳий жиҳатдан огоҳ ва хушёр, турли ахборот хуружлардан ўзларини йўқотиб қўймайдиган баркамол шахсларни шакллантириш бу соҳадаги маънавий тарбиянинг асосий мезони бўлмоғи лозим. Шу боисдан ҳам ўсиб келаётган авлоднинг маънавий тарбиясига жавобгарлик ҳисси билан ёндашиш масаласи доимо оила, маҳалла, мактаб ва таълим муассасалари, умуман, барчанинг диққат-марказида турмоғи лозим. Ёшларни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан тўғри тарбиялашда замонавий медицина, педагогика, психология фанлари тавсияларини ҳар бир оилада жорий қилиш аниқ зарур. Ҳар бир оила, ота-она, энг аввало, бола тимсолида шахсни кўриши, унинг учун шахсга тегишли барча ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаши борасида ўзининг масъул эканлигини доимо ҳис этиб туриши ниҳоятда муҳим. Маънавий тарбияда миллий ғоя, миллий ғурурни юксалтиришга хизмат қиладиган тимсоллар, рамзларнинг ҳар бири — катта бир дарелик, кучли тарбия воситаси ҳисобланади. Бундан ташқари, буюк аجدодлар таваллуд саналарини нишонлаш ҳам маънавий ва тарихий аҳамиятга эга. Бундай маросимларни ўтказиш орқали ёшлар янги кадрлар асосида тарбияланади, улар қалбига тарихни англаш ва қадрлаш, ўтмишга ҳурмат билан ёндашиш, уларни асраб-авайлаш, шу халққа мансублиги билан ғурурланиш туйғуларини сингдирилади. Умуман олганда, маънавий жиҳатдан яхши тарбия олган шахс ўз ақли, ўз тафаккури, ўз меҳнати, ўз масъулияти билан онгли равишда, озод ва ҳур фикрли инсон бўлиб яшайди. Бундай одамлар уюшган жамиятнинг, улар барпо этган маънавий-руҳий муҳитнинг, сохта ақидалар, вайронкор ғоялар ва маънавий тажовузлар билан бузиш қийин. Уларни ўзлари ақл-идрок ва қалб амри билан танлаб олган ҳаётнинг мақсадларидан чалғитиб ҳам бўлмайди. Ҳозирги даврда маънавий тарбия йўналишида мамлакат олдида турган муҳим вазифаларни бажариш, эл-юртга фидойи ва садоқатли, ҳақиқий ватанпарвар, чуқур билимли ва маънан баркамол шахсларни тарбиялаш бу борада хизмат қиладиган зиёли ва хизматчилар, ўқитувчилар ва мутахассислар, умуман, барча маънавият ва маърифат соҳаси ходимларининг муқаддас бурчига айланди. «Маънавий тарбия» тушунчаси, унинг моҳияти, зарурлиги ва мақсади ҳар бир халқда, ҳар бир жамиятда ўзига хос маънавий тарбия тизими мавжуд. Чунки маънавий тарбия инсоннинг ўзлигини сақлашга, унинг ботиний оламини маърифий бойитишга хизмат қилади. Маънавий тарбия олиб бормаган миллат бугуни ва эртасини бой беришга маҳкумдир. Шу маънода, ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, кучи ва қобилиятига таяниб яшайдиган, атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан бирга, ўз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда тасаввур этадиган эркин шахсни шакллантириш учун барча зарур шарт-шароитларни яратиш даркор муҳим аҳамият касб этади. Мана шу мезонларга асосан жамиятимизда тизимли маънавий тарбия олиб борилмоқда, баркамол авлод вояга етмоқда. Бирон-бир жамиятнинг тараққиёти, келажаги, аввало, унинг маънавий

пойдевори қанчалик мустаҳкамлиги билан белгиланади. Ҳар бир шахснинг, пировардида халқ ва миллатнинг маънавий юксалиши эса минг йиллар мобайнида шаклланган, сайқал топиб келган маънавий-ахлоқий қадриятларга содиқлик, миллий-маданий меросни эъзозлаш, муносабат, ўзликни англаш, инсоний комилликка интилиш, фан ва техниканинг замонавий ютуқларини эгаллаш орқали таъминланади. Мамлакат ва миллат тақдири билан боғлиқ жараёнларда фуқароларнинг чин эътиқоди, ҳушёрлик ва масъулияти, яхшини ёмондан, асли сохтадан фарқлай олиши маънавият даражасининг мезони сифатида майдонга чиқади. Маънавият инсон қалбининг туб-тубидан балқиб чиқадиغان энг тоза, нажиб туйғу, инсон ҳаётига маъно берадиган куч, уни шарафлайдиган сифатлар мажмуидир. Маънавий тарбия деганда, инсон иродаси, маънавий олами, тафаккури ва дунёқарашининг замон талаблари даражасида шаклланишини тушунамиз. Бу борада истиқлол йилларида кенг қўлланган ишлар амалга оширилди. Биринчидан, янгича таълим-тарбиянинг умумдавлат дастури ишлаб чиқилиб, у ҳаётга жорий этилмоқда. Иккинчидан, илдизлари қадим-қадимларга туташ шонли тарихимиз, бебаҳо маънавий-маданий меросимиз манбалари очилиб, улар халққа етказилмоқда. Учинчидан, қадимий шахарларимиз, обидалар билан бирга халқ руҳияти ҳам қайта тикланди, миллий қадриятлар янги ҳаёт топди. Тўртинчидан, мустақиллик йилларида ватанимиз қиёфаси тубдан ўзгарди, янги қурилишлар, обод қўчалар, саройлар, боғлар барпо этилди. Буларнинг ҳаммаси халқ ифтихори бўлиб, унинг қалби ва руҳини юксалтирмоқда, умид-орзуларига қанот бермоқда. Демак, маънавий тарбия учун барча шарт-шароит мавжуд. Маънавий тарбия кенг қўлланган, чуқур маъноли тушунчадир. Бунда адабиёт, санъат турлари, тарихий анъаналар, мумтоз фалсафа, халқ ижоди, авлодлар тажрибаси, яхши удумлар, одатларнинг биргаликдаги иштироки назарда тутилади. Албатта, умуминсоний қадриятлар ҳамма учун баробар. Ҳамма ерда ҳам инсон ахлоқи, унинг қамолоти учун кураш давом этади. Бироқ, бунда қадимий анъаналарга содиқликни, миллий менталитетни, халқнинг ўзига хос хислатларини ҳисобга олиш зарур. Халқ ўзлигини сақламаса, энг улуг ва энг азиз қадрият – мустақиллик хавф остида қолади. Шу маънода, «маънавий комиллик» тушунчаси «ватанпарварлик», «элсеварлик», «миллий ғурур» тушунчалари билан узвий алоқада олиб қаралиши керак.

Бунёдкор ғояларни ўз вақтида уларнинг онгига сингдириш, Ватанимиз равнақи, ёшларимиз бахт-саодатининг асосий шартларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун биз Ватанимиз равнақи, йўлида муносиб билим ва тарбияга эга бўлган, ҳалол, пок, меҳнатсевар, ўз ишини мустақил бажара оладиган одобли ёшлар бўлишимиз бугунги кун талабадир.

АДАБИЁТЛАР

- 1 Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2021и 19 январь куни маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича видеоселектор йиғилиши ўтказилди.
- 2 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастури /<http://lex.uz/pages>
- 3 Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. –Б. 12.
- 4 Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётдан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1996. –Б. 276.

Сиёсатшунослик ва маънавият асослари кафедраси стажёр ўқитувчи Ганиева Гулистан

Резюме: Ушбу мақолада ёшлар тарбиясида маънавий тарбиянинг ўрни, юксак маънавиятини тарбиялаш воситаси, муайян шахс, жамоа, муайян гуруҳ, жамият, миллатда жисмоний баркамоллик, руҳий, ахлоқий, маънавий етуклик каби сифатларни шакллантиришга қаратилган. Инсоннинг жамиятда яшаши учун зарур бўлган маънавий хусусиятларни тарбиялаш унинг энг асосий қадрият сифати ҳақида, ёшларни ҳукукий, маънавий, маданий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва ахлоқий етук мустақил фикрловчи баркамол авлод қилиб вояга етказишнинг, аҳамиятли жиҳатлари ҳақида фикр юритилган. Мақола илмий педагогик жамоатчилик, талабалар, профессор ўқитувчилар ва тадқиқотчилар учун манба сифатида хизмат қилади.

Таянч сўзлар: тарбия, маънавий тарбия, ахлоқ, маънавий етуклик, поклик, ўзликни англаш.

Роль и значение духовного воспитания в воспитании молодежи

Резюме: В данной статье рассматривается роль духовного воспитания в воспитании молодежи, средства воспитания высокой духовности, формирования таких качеств, как физическая подготовленность, умственная, нравственная и духовная зрелость у конкретного человека, общины, группы, общества, нации. В статье рассматривается важность воспитания духовных качеств, необходимых человеку для жизни в обществе, как его важнейшей ценности, а также важные аспекты воспитания молодежи как юридически, духовно, культурно, политически, экономически, социально и нравственно зрелого, самостоятельно мыслящего поколения. Статья может быть полезна научно-педагогическому сообществу, студентам, преподавателям и исследователям.

Ключевые слова: образование, духовное воспитание, нравственность, духовная зрелость, чистота, самосознание.

Department of political science and spirituality

Summary: This article discusses the role of spiritual education in the upbringing of youth, its significance as a means of cultivating high morality, and its contribution to shaping qualities such as physical fitness, mental, moral, and spiritual maturity within individuals, communities, specific groups, societies, and nations. It emphasizes the importance of developing spiritual characteristics necessary for living in society, and the essential aspects of nurturing youth into mature, independent thinkers with strong legal, moral, cultural, political, economic, social, and ethical awareness. The article serves as a valuable resource for the scientific and pedagogical community, students, professors, teachers, and researchers.

Keywords: education, spiritual education, morality, spiritual maturity, purity, self-awareness.

ҒАРЕЗСИЗЛИКТИҢ ДӘСЛЕПКИ ЖЫЛЛАРЫНДА БАЛЫҚШЫЛЫҚ ХОЖАЛЫҒЫНДАҒЫ МАШҚАЛАЛАР

Бекимбетов Қ.М.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер
илимий-изертлеу институты, Нөкис қаласы.*

Ғарезсизлик дәуиринде Әмиўдәря хәм Сырдәря бассейнлеринде қәлиплескен суў ресурсларынан аўыл хожалығы өндириси мәплери жолында пайдаланыў дәстүрлери Арал бассейниндеги балық шийки зат ресурсларына оғада унамсыз тәсир көрсетти хәм бул тәсир елеге шекем даўам етпекте.

Жылдың суўлылығы хәм ағыс көлемине байланыслы болған балық запасларының турақлылығы хәм муғдарына дәря хәм көллердин төменги бөлиmine бәхәр-ерте жаз мәўсиминде турақлы ағып келиў зәрүрлиги, дәря хәм көл суўларының физикалық-химиялық параметрлери сыяқлы факторлар тәсир ете баслады. Ихтиолог илимпазлардың көп жыллық бақлаўлары соны көрсетти, көбейиў дәуиринде (апрель айының ақырынан июль айының ақырына шекем) Тақыятас гидроузелине келетуғын балық личинкаларының улыўма саны хәр жылы 100 миллиард дана хәм оннан асламды курайды. Бул балықлар ағыс бойлап жүзип кететуғын, нәсил дерлик пүткиллей каналлар арқалы суўғарылатуғын атызларға келип түседи хәм набит болады.

Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң 1995-жыл 25-сентябрьдеги қарары менен суў бассейнлери хәм көллер аймақлық жақтан балық аўлаў кәрханаларына бириктирилди. 1995-1996-жыллары Қарақалпақстан Республикасының барлық районларында балықшылық хожалықлары шөлкемлестирилип, олардың тийкаргы ўазыйпасы медицина хәм балалар мәкемелерин (емлеўханалар, мектеплер, балалар бақшалары) жаңа балық пенен тәмийинлеўден ибарат болды. Раён хәкимликлери балықшылық хожалықларын транспорт хәм басқа да зәрүр қураллар менен тәмийинлеўи керек еди. Бул болса республика балықшылығын және де кризиске алып келди: енди хәр бир хәкимлик балық аўлаў хәм халықтың ең мүтәж бөлегин балық пенен тәмийинлеў мәселелерин шешти, бул болса қәнигелердин жетиспеўшилиги себепли үлкен хәм киши суў бассейнлеринде суў ресурслары хәм балық резервлеринен қадағалаўсыз пайдаланыўға алып келди.

Санаат тармағы сыпатында Өзбекстанның балықшылық хожалығы бурынғы аўқам хуқимети дәуири 1961-жылға шекем балық аўлаў тек Арал теңизинде әмелге асырылған. Теңизде мәмлекетлик хәм жеке меншик кәрханалар жұмыс алып барды. Бул жабық теңиз балыққа бай болып, хәр жылы Өзбекстанда орташа 25000 тонна балық аўланған[7;14]. Бирақ, 1960-жыллардан баслап антропоген тәсир нәтийжесинде Арал теңизиниң майданы тез қысқарып кетти хәм оның үстине оның дузлылығы жүдә жоқары (74-90 гл айырмашылықта 10-11 гл нормаль экогидрологиялық режимде 1961-жылға шекем). Нәтийжеде хәзирги ўақытта теңиз өзиниң балықшылық әҳметини ийе емес. 1970-жыллардан баслап балық аўлаў куўатлылықлары басқа ишки суў бассейнлерине жибериле баслаған. Бурынғы Аўқамның планлы экономика сыясаты Арал теңизи бассейни аймағында аўыл хожалығы егинлерин (тийкарынан пахта) жетистиреўи шийки зат база сыпатында пайдаланыўы себепли ысырапгершиликли суўғарыў тармағыда екстенсив технологиялар үстинлик етти.

Арал теңизи бассейни дәряларының дерлик барлық ағысы үстинен хуқимиранлық орнатылды. 1960-1980-жыллары ирригация тармағының кең раўажланыўы нәтийжесинде Арал теңизине ағатуғын суў муғдары 50-53 куб километрден 0-10 куб километрге шекем төменледиди[8;16]. Әмиўдәря хәм Сырдәря суўларының Арал теңизи үлеси ажратылмаўына алып келди. 1960-жыллары суўдың кәдди орташа 27 см ге пәсейген болса, 1970-жыллары жылына 71 см ге пәсейген. 1980-жыллардың ақырына келип Арал теңизи үлкен хәм киши теңизлерге бөлинди. 1990-жыллардың ақырына келип Арал теңизиниң майданы 30 мың квадрат километрге, көлеми болса 260 куб километрге азайды. Мәмлекетимизде балықшылық тараўында базар қатнасықларына тийкарланған жаңа реформалар алып барылыўы нәтийжесинде Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1994-жылы 18-августтағы 427-санлы «Өзбалық» мәмлекетлик-акционерлик корпорациясын дүзиў хәққинде»[1], 1998-жылы 11-майдағы 198-санлы «Республиканың тәбийий балық хожалығы суў айдынларынан пайдаланыўды жақсылаў хәм балық ресурсларын қорғаўды күшейтиў бойынша илажлар хәққинде»[2], 1998-жылы 7-июльдағы 277-санлы «Республика тәбийий балық хожалығындағы суў айдынларын бекитиў хәм пайдаланыў тәртибин тастыйықлаў хәққинде»[3], 2001-жылы 6-июльдағы 289-санлы «Балықшылық тараўын басқарыў системасын жетилистириў хәққинде»ғы[4] қаралары менен тәртипке салынған.

1997-жылы жүзеге келген жағдай себепли "Қарақалпақбалық" мәмлекетлик акционерлик бирлеспеси өз жұмысын қайта қурыўға мәжбүр болды. Соған қарамастан, "Қарақалпақбалық" 1997-жылдың он айында 1404,2 тонна балық тутты, бул болса 1996-жылдың усы дәуирине салыстырғанда 655 тоннаға көп. Мойнақ балық коньсерва комбинатында 1835 түп коньсерва ислепп шығарылған. Соның менен бирге, қәнигелер тийкаргы санаат көллери - Междурече, Жалтырбас, Мойнақ қолтығы, Сарыбас, Мақпалкөл, Даўыткөл, Судоче гидротехникалық объектлери хәм тосық дамбаларының жоқлығы себепли екстремал жағдайларда тәбийғий суў бассейнлери хәм көллерди турақлы суў менен тәмийинлей алмайтуғынын атап өтти. Порлатай-у аўылы жанындағы Междурече көлинде айрықша суў таслаў имаратын қурыў, ўайран болған көп аралықлы көпирди, Қазақдәря - Порлатай автомобиль жолын тиклеў, секундына 30 куб метр суў имаратын қурыўды жуўмақлаў хәм Жалтырбас көлиниң бар дамбасындағы жарықларды жабыў усыныс етилди. Сондай-ақ, Судоче көлинде зәрүр суў дәрежесин услап турыў ушын Урга мыйыны аймағынан төменде "Портлаўшы" каналында дәслепп топырақ тосық, кейин ала бетонлы суў таслағыш түриндеги ашық гидротехникалық имарат қурылыўы керек екенлиги айтылды.

1995-жылы 7-августта «Нөкис балық заводы» кәрханасы ашық түрдеги «Нөкис балық» акционерлик жәмийетине айландырылған еди. Тийкаргы бағдары балық өршитиў хәм товарлық балық етип халыққа сатыўға

кәнигелескен еди. Бир ўақытлары (1985-1988 жыллары) «Нөкис балық завод» жылына 300 тонна балық жетистирген болса, 2002-жылы жәмийет 15 тонна ғана балық аўлап тапсырған. Буның тийкарғы себеби, 2000-2001-жыллардағы суўсызлықтың ақыбетинде суў айдынларындағы балық қорлары кескин кемейип кеткен еди. Қала берсе, 1990-2000-жылларда балықшылық тараўына ҳүкметимиз тәрәпинен ҳеш қандай қаржы бөлип шығарылмаған. Материаллық-техникалық базаның кемислигинен, сондай-ақ, балықшылық бойынша жеке меншик формасындағы кәрханалардың жоқлығы кері тәсирин тийгизип келген. «Нөкис балық» акционерлик жәмийети балық аўлаў бойынша 2002-жылды 3655,9 мың сўм зыян менен жуўмақлаған[5;3]. Бундай қыйын жағдайдан шығыў ушын бар болған техникалардан кең пайдаланып, оларды исбилерменлерге ижараға берилген. Нәтижеде автомобиль хәм трактор хызметлери ушын 10492,0 мың сўмлық арендалық ҳақы алынып, жәмәәтти сақлап қалынған[6;2]. Цехлары тозып үскенелерди жарамсыз ҳалға келгеннен соң 1997-жылдан баслап балық өршитиў бир неше жылға тоқтап қалған. Оны тазадан қурыўға қәрежет жетиспегенлиги себеп болған. Суўсызлық жылларында балықтың барлық түрлери жоқ болып кетти. 2001-жылы август айында жәмийеттиң тийкарғы балық аўланатуғын орны «Даўыткөл» еки жыл даўамында бир тамшы да суў түспегенликтен қурып қалған еди. Суўсызлық жыллары Қарақалпақстанда бекире, суўен, марқа балықлары жоқ болып кетти. 2001-жыл октябрден баслап, 2002-жылы толығы менен балық «Сарықамыс» көлинен аўланған. Ол Нөкистен 300 километр узақлықта жайласқан. Бир бригада ҳәптесине 300-350 килограмм балық аўлаған. Март айынан октябрге айны шөкем балықлар дузланған хәм қақланған халында акелинген. Сонлықтан оны мәмлекетлик кәрханалар (әскерий бөлимлер, арнаўлы контингентлер, емлеўханалар) алмаған. Балықты қақлап, ыслап сататуғын саўдагерлерге берийге мәжбүр болған. Сонлықтан баҳасы жүдә арзан еди. Мәселен, 2002-жылы бир килограмм балықтың орташа баҳасы 200 сўм әтирапында болды. Жол қәрежетиниң шығынларын қоса есаплағанда қаппамады. «Даўыткөл»де тийкарынан сазан, ақ амур, толстолобик, ылақа балықларының шабақлары бар болған. Карп, сыла, жылан балық жүдә сийрек гезлеседи. Ал сүўен, бекире, марқа балықлары жоғалып кеткен. «Нөкис балық»қа қараслы 6 техника ийе еди хәм олар техникалық жақтан саз халында болған. Ал, қайықлар тозған, балықшылардың ямаса жәмийетте ислеўшилердиң меншигиндеги техникалардан да пайдаланып келинген. Бир сөз бенен айтқанда техникалары жетерли болған. 2003-жылдың дәслепки бес айы ишинде 9 тонна балық аўланып, табыс 2177,1 мың сомды қурады. Техника хызметинен 1866,4 мың сўм табыс алынған, бирақ балықшылық кәрханаларының мәмлекетлик бюджет хәм пенсия қорлары алдындағы қарызлары жүдә көбейип кеткен. Ең тийкарғы машқала – қаржы. Бюджет хәм пенсия қоры алдындағы қарызлардың көплиги себепли жыл даўамында банкте есап бети жабық турған. Хызметкерлердиң ис-хақылары балық өнимлерин берий арқалы ғана төлеп келинген.

Екинши – жанар май. «Қарақалпақ балық» ассоциациясына қараслы 18 балық хожалығы ушын бир жыл даўамындағы берилетуғын бензин 18 тонна ал, дизель жанылғысы 8 тонна. Бул жеткиликсиз еди, сондай-ақ, жанармай тек есап бетине пул өткерий арқалы ғана берилген, олда болса жабық ҳалда болған. «Аралды қутқарий қоры», Азия банки, Европа реконструкциялаў хәм раўажланыў банки сыяқлы инвестиция дәреклеринен кредит алыў ушын кәрхана жеке меншик формада болыўы тийис. Егер акционерлик жәмийеттен жеке меншикке өткерилсе ғана әмелге асыўы мүмкин еди.

Улыўма алғанда балықшылық тармағындағы кәрханалар толық меншиклестирилип, олар хәр қыйлы мүлкке тийкарланған, соның ишинде, жуўапкершилиги шөкленген жәмийетлер, киши хәм үлкен жеке меншик кәрханалар, фермер хожалықлары түринде жумыс алып зәрүр болып қалды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон давлат-акционерлик корпорациясини ташкил этиш тўғрисида», 18.08.1994 йилдаги 427-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/804250>
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Республика балиқчилик табиий сув ҳавзаларидан фойдаланишни яхшилаш ва балиқ ресурслари муҳофазасини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида», 11.05.1998 йилдаги 198-сонли қарори. <https://lex.uz/ru/docs/818938>
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Республика балиқчилик табиий сув ҳавзаларини бириктириб қўйиш ва улардан фойдаланиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида» 2.07.1998 йилдаги 277-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/805187>
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Балиқчилик тармоғини бошқариш тизимини такомиллаштириш тўғрисида» 06.07.2001 йилдаги 289-сонли қарори. <https://lex.uz/ru/docs/338449>
5. «Қарақалпақбалық» ассоциациясының 2002-жылғы есабаты
6. Еркин Қарақалпақстан газетасы, 26.07.2003-жыл, 81-саны (17827)
7. Каримов Б.К., Камиллов Б.Г., Мароти Упаре, Рэймон Ван Анрой, Педро Буэно и Д.Р. Шохимардонов аквакультура и рыболовство в Узбекистане: современное состояние и концепция развития. Ташкент, ФАО, 2008, 146с.
8. Камиллов Б.Г., Каримов Б.К., Салихов Т.В. Озерно-товарное хозяйство как перспективная система аквакультуры в Узбекистане. Ташкент-2014.

Резюме. Мақалада ғәрезсизликтин дәслепки жылларында балықшылық хожалығындағы машқалалар үйренилген. Сондай ақ, мақалада балықшылық хожалығын шөлкемлестириў, исбилерменликти жолға қойиў жоллары анализленген.

Таяныш сөзлер: балықшылық хожалығы, тармақлар, кәрханалар, жеке меншик, мүлик ийеси.

Резюме В статье рассматриваются проблемы рыбководства в первые годы независимости. Также в статье анализируются пути организации рыбководческого хозяйства и налаживания предпринимательства.

Ключевые слова: рыболовство, отрасли, предприятия, частная собственность, собственник.

Summary The article examines the problems in the fishing industry in the early years of independence. The article also analyzes ways to establish a fish farm and establish entrepreneurship.

Key words: fishing industry, industries, enterprises, private property, property owner.

БУХОРО АМИРЛИГИДА МАНҒИТЛАР СУЛОЛАСИ ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА ҚЎШИН ТУЗИЛИШИ, ҲАРБИЙ ИШНИНГ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТЛАР

Усмонов С. М.

Жамоат хавфсизлиги университети тадқиқотчиси

Кириш. Бухоро амирлиги Марказий Осиё тарихида муҳим ўрин тутадиган давлатлардан бири бўлиб, у XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида минтақадаги сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнларда фаол иштирок этган. Бу даврда Манғитлар сулоласи ҳукмронлик қилган бўлиб, уларнинг бошқаруви остида Бухоро амирлиги муайян ислохотлар, ташқи ва ички сиёсий алоқалар, шунингдек, маданий ва маънавий тараққиёт соҳасида бир қатор ўзгаришларга гувоҳ бўлган. Манғитлар сулоласи 1756 йилдан 1920 йилгача Бухоро амирлигини бошқарган бўлиб, бу давр ўзининг кўп қиррали тарихи, ноёб сиёсий муносабатлари ва жамият ичидаги ижтимоий таркиби билан тадқиқотчилар учун катта қизиқиш уйғотади.

Ушбу мақолада Бухоро амирлигида Манғитлар сулоласи ҳукмронлик даврининг тарихий ўрганилганлик даражаси таҳлил қилинади. Мавзу доирасида тарихчи ва тадқиқотчиларнинг ишлари, манбалар ва археографик материаллар асосида бу даврнинг қай даражада илмий ўрганилгани, қандай масалалар етарли ёритилгани ва ҳали тўлиқ тадқиқ этилмаган йўналишлар қайд этиб ўтилади. Шу орқали, мавзунинг бугунги тарихий билимлар тизимидаги аҳамияти ва уни янада чуқурроқ ўрганиш зарурати асосланади.

Муҳокама ва натижалар. Бухоро амирлигида Манғитлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврда ҳарбий соҳада ислохотларни амалга ошириш давлат бошқарувининг муҳим устунларидан бири бўлиб, уни ислох қилишга бир неча марта уринишлар қилинган. Хусусан, XIX асрнинг иккинчи ярмида, Россия империясининг Марказий Осиёдаги таъсири ортиши ва замонавий қуроли кучларга бўлган эҳтиёж Бухоро амирлигини ҳарбий соҳани ислох қилишга мажбур этган. Манғитлар сулоласи ҳокимият тепасига келган дастлабки йилларда Бухоро амирлигида мунтазам қўшинлар мавжуд бўлмаган. Уруш вақтлари ҳамда ҳарбий юришлардан олдин амирнинг буйруғи билан асосан ҳарбий тайёргарлик ва ҳарбий интизомга эга бўлмаган хунармандлар ва деҳқонлардан иборат халқ лашкарлари тўпланиб ҳарбий ҳаракатларга жалб этилган. XIX асрнинг бошларида ҳонликда қўшин тузишда уруғ-қабилачилик ананалари етакчилик қилиб келган.

Амир Ҳайдархон даври (1800-1826). Манғитлар ҳукмронлигида амир Ҳайдар тахтга келган даврда (1800-1826) келиб дастларки туб ўзгаришлар рўй бериб, яъни маълум маънода мунтазам армия ташкил этилди, дейишга асос бор [1:136]. Аммо бази тарихчилар бу фикрга қўшилмайдилар. Тадқиқотчи Б.Исмоилова Бухоро амирлигида қўшин ва ҳарбий ишларни ташкиллаштиришни икки босқичга бўлади ва I босқичини XIX асрнинг бошларидан шу даврнинг 30-йилларигача, яъни амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида ҳисоблаб, мазкур даврни мунтазам қўшин тузиш ва ҳарбий соҳада ислохотларни амалга оширишга асос қўйилганлигини, тўла мунтазам армияни ташкил этилиши эса II босқичда амир Насрулло даврига тўғри келиб то 1837 йилда охирига етказди, деб таъкидлайди [2:36]. Амирликда мунтазам қўшин ташкил этилишига асосий сабабларда бири бу Россия империясидан 1826 йилда Негри миссиясига ҳамроҳлик қилиб кузатиб келган рус аскарлари ва казакларнинг Бухорога келиши деган мулоҳазалар ҳам мавжуд.

Амир Ҳайдар ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун ўз қўшинларини бошқарувини марказлаштиришга интилди, бу орқали бекликларнинг таъсирини камайтирди. Амирликда тез-тез бўлиб турадиган ички қўзғалонларни бостириш мақсадида туркман ва тожик қабилаларидан ёлланма қўшинлар жалб қилинди, аммо бу қўшинлар фақат амирга содиқ бўлган амалдорлар томонидан бошқарила эди [3:192]. Шаҳарлар ва қишлоқларда тартибни сақлаш мақсадида “миршаб” ташкилотлари кучайтирилди, шунингдек саройда жосуслар ва разведка тармоғи яратилган [4:88].

Хулоса қилиб айтганда амир Ҳайдар ҳукмронлик даврида амирликда мунтазам қўшин тузилишига ҳамда ҳарбий ислохотларни амалга оширишга тўла эришилмаган. Бунга асосий сабаблардан меросхўрлар ўртасида ҳокимият учун курашлар, ички низолар, бўйсунмас амалдорларни жиловлаш бу йўлда катта тўсқинлик қилган.

Амир Насрулло даври (1826-1860). Амир Насрулло ҳукмронлиги даврида ўзининг ҳарбий, ижтимоий, сиёсий ислохотлари билан тарихда ном қолдирган шахс. У 1837 йилга келиб амирликнинг мунтазам қўшинини тузиш учун ислохотларни бошлайди. Ҳарбий асирлар орасида 800 нафардан иборат “сарбозлар” батальонини, шунингдек 250 нафардан иборат тўпчи (артилерия) батальонини тузади. Яъни дастлаб пиёда қўшин тузилади [5:213]. “Сарбозилар” батальони Марказий Осиёдаги биринчи ўқотар қурол билан қуроллантирилган, ҳамда казармаларда истиқомат қилувчи мунтазам қўшин ҳисобланади. Казармалар Ўғлон ва Талипоч қалъа дарвозалари орасида жойлашган. Амир Насрулло сарбозлар оилалари билан истиқомат қилишлари учун уйлар қурдирган. Шаҳар дарвозасидан бир чақирим узокда Сарбозхона деб номланган аҳоли пункти ташкил этилган [5:212]. Кейинчалик “сарбозлар” батальони қуйидагича таркибда бўлган: батальон 700 нафардан иборат қўшин, еттита рота (“даста”)га бўлинган, ҳар бир рота (даста) икки яримрота (ним даста)га бўлинган, уларнинг ҳар бир ярим рота (ним даста)да тўттадан взвод (расад) ва саккиз тадан ярим взвод (бара) деб номланган бўлинмалардан ташкил топган. Рота(даста)ни юз боши бошқарган, унинг ёрдамчиси қоровулбеги лавозимида бўлган, взвод (расад)ларни элликбоши (пенджахбаши) бошқарган, уларнинг ёрдамчиси пенджахбашихурд деб номланган. Шу тариқа ҳар бир рота (даста)да ўт нафар офицер (зобит)лар ва шунча унтерофицер (дахбаши) яъни ўнбошилар бўган. Ротадаги аскарлар сони 80 нафарни ташкил қилган. Бутун ротадаги қўшин (ҳарбий хизматчилар) сони 104 нафардан иборат бўлган, уларнинг таркибига 2 нафар ногорачи ва 2 нафар найчилар бўлган [5:213]. Амирликнинг мунтазам қўшинлари дастлаб ўз маошларини натурал маҳсулот тарзида олган. 1856 йилдан сўнг сарбозлар ва тўпчилар уч ойда бир маротаба тўланадиган ҳақ олганлар, бу бир тилла танга (4

руб), унтер офицерларга бир ярим тилла тангадан ҳақ тўланган. 1856 йилда икки яъни Зандане ва Кишти туман (округ)лардан тушадиган солиқлар мунтазам қўшинларга ҳақ тўлаш учун йўналтирилган.

Сарбозлар ва тўпчиларнинг хизмат муддатлари чекланган. Тинчлик даврида улар ўз оилалари билан уйларида истиқомат қилган. Ҳарбий машқларга кўп жалб этилмаган, деҳқончилик ва савдо-сотиқ билан шуғулланган. Мунтазам қўшин асосан асирлардан ташкил топганлиги сабабли амирнинг ишончи юқори бўлмаган. Шу сабабли тинчилик даврида сарбозлар қуролсиз юрган.

Мазкур даврда хонлик ҳисобидан 50 донга фойдаланишга яроқли, ҳарбий юришларда фойдаланиш учун тўлиқ жиҳозланган ҳар хил калибрдаги тўплар мавжуд бўлган. Мазкур қуроллар қуйидаги тартибда тақсимланган: 32 таси Бухоронинг ўзида, 2 таси Жиззахда, 1 таси Каркада, 10 таси Ўратепада, 1 таси Чоржуда ва 4 таси Зоминда. Бухородан ташқари барча шаҳарлада тўпчилар маҳаллий аҳолидан иборат бўлган.

Амир Насрулло қўшинларида ўқотар қуроллар фақат сарбозлар ва тўпчиларда бўлган. Сарбозларда найза пичоқли милтик, тўпчиларда тўппончалар ва рус аскарларининг қиличлари билан таъминланган. Қўшинлардаги офицерлар қўшотар (икки стволли) милтик билан қуролланган.

Сарбозларнинг устунлик тарафи улар ўқотар қуроллардан моҳирона фойдалана олган, бу эса ўз навбатида шу даврда Ўрта Осиёда давлатларидаги қўшинларда камдан-кам учрайдиган ҳолат бўлган. Ҳарбий юришлар давомида сарбозларнинг асосий вазифаси артилерия яъни тўпчиларни ўт билан паналаб турган, шу сабабли урушларда сарбозлар талофати кам кузатишган[6:155]. Ҳулоса қилиб айтганда Амир Насрулло ҳарбий ислохотлари Бухоро амирлигида марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва ҳарбий тизимни тартибга солишда муҳим босқич бўлди. У ўз замонаси учун нисбатан аниқ режали ва тузилган ҳарбий сиёсати билан ажралиб туради. У қўшинлар устидан амирлик назоратини кучайтирди, уларни марказга тобе қилди ва мамлакатнинг ички хавфсизлигини таъминлашга муваффақ бўлди. Амир Насрулло даврида мунтазам қўшин тузишга эҳтиёжнинг асосий сабаблари сифатида қуйидагиларни такидлаш мумкин: Биринчидан Ташқи таҳдидлар ва геосиёсий хавфлар яъни 19-асрнинг биринчи ярмида Россия империяси Туркистонга сўнгги босқичда яқинлаша бошлаган. Шунингдек, Афғонистон ва Эрон йўналишларида ҳам амирликнинг чегаралари таҳдид остида бўлган. Бундан ташқари Қўқон ва Хива хонликлари билан чегаравий низолар, ҳудудий даъволар ҳам ҳарбий ислохотларни талаб қиларди. Бу хавфларга қарши самарали муҳофаза тизимини яратиш зарурияти туғилган.

Иккинчидан Ички исён ва беқарорликлар Амирликда турли маҳаллий ҳокимлар ва қабила етакчилари марказий ҳокимиятга итоат қилмаслиги, вилоятларда содир этилган қўзғалон ва исёнларнинг авж олиши мунтазам ва қўшинга бўлган эҳтиёжни оширган.

Учинчидан номунтазам қўшинларнинг самарасизлиги, бунга қадар қўшин ҳарбий ҳаракатлардан олдин сафарбар этилган. Мазкур қўшин ҳарбий тайёргарликка эга бўлмаган деҳқонлар, хунармандлар, чорвадорлардан ташкил топган бўлиб, уларда ҳарбий интизом мавжуд бўлмаган.

Амир Музаффар даври (1860-1885). Амир ибн Насрулло даврида ҳарбий соҳада тўлиқ ислохотларнинг амалга оширилмаслигига асосий сабаблардан бири — Бухоро амирлигининг Россия империясига сиёсий жиҳатдан тобе ҳолга келиб қолгани эди. Бу жараён 1868 йилда Россия ва Бухоро амирлиги ўртасида тузилган шартнома билан расман мустаҳкамланган. Ушбу шартнома орқали Бухоро амирлиги ўз ташқи сиёсатини мустақил юритиш ҳуқуқидан фактик равишда маҳрум этилган ва вассал давлатга айланган.

1868 йилдаги шартномага кўра: Бухоро амирлиги Россия ҳимояси остидаги ҳудуд деб эълон қилинган.

➤ Россия тадбиркорлари ва савдогарлари учун амирлик ҳудудида эркин фаолият юритиш ҳуқуқи берилган.

➤ Амирлик ўз ташқи сиёсий алоқаларини Россиянинг розилигисиз амалга ошириши тақиқланган [7:97].

Бу шартлар Бухоро амирлигининг ташқи суверенитетини чеклаган ва ҳарбий соҳадаги ҳар қандай ўзгартириш, модернизация ёки қуролланиш жараёни Россия империяси розилигисиз амалга оширилиши мумкин эмаслигини аниқларди.

Амир Музаффар ҳарбий соҳада ислохот ўтказишни хоҳлаган бўлса-да, Россия томонидан солинган сиёсий чекловлар, ташқи сиёсатидаги эркинликнинг йўқлиги ва иқтисодий қарамлик туфайли бу жараён чекланган ҳолда амалга оширилган. 1868 йилдаги шартнома орқали амирликнинг мустақил давлат сифатида ҳарбий кучга эга бўлиши фақат расмий мақомда қолиб кетди, амалда эса Россия ҳимоясидаги, назоратдаги ҳудудга айланди.

Бу тизимнинг камчиликлари рус армиясига қарши курашда аён бўлиб қолди. Хусусан, 1868 йилда Тошкентнинг Россия томонидан забт этилиши ва шу йилнинг июнида Каттакўрғон жангида Бухоро қўшинларининг мағлубияти амирни ҳарбий ислохотлар зарурлиги ҳақида ўйлашга мажбур қилди[8:242]⁶.

Манбалардан келиб чиқиб XIX аср бошларида Бухоро амирлиги, Усмонийлар империяси ва Россия империяларнинг қўшинларини қуйидаги таққослаш мумкин

Йўналиш	Бухоро амирлиги	Усмонийлар империяси	Россия империяси
Ислохотчилар	Амир Ҳайдархон Амир Насрулло Амир Музаффар	Махмуд II Абдул Мажид I Абдул Азиз	Александр I Николай I Александр II
Қўшин сафига қабул қилиш тизими	Анъанавий (эски) уруғ қабила, асирлар орасидан, ёлланма	Яничарлардан воз кечилган, мунтазам армия (Низами Жадид) тузилган	Ҳарбий сафарбарлик (барча учун ҳарбий хизмат мажбурлиги)
Қўшинларни ҳарбий	Қўшинлар асосан турк ва	Ҳарбий мактаблар	Ҳарбий академиялар

⁶ Манба: История народов Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1967. Т. III. – Б. 242–244

тайёргарлиги	рус зобит (офицер)лари томонидан тайёрланган	ташкил этилган, чет элдан мутахассислар жалб этилган	ташкил этилган, офицерлар хорижда ўқитилган
Куруланиш	Чекланган, нисбатан эски	Европадан импорт қилиш орқали такомиллаштирилган	Ишлаб чиқариш саноати ривожлантирилган ва бошқа давлатларга сотилган
Ҳарбий бўлинмалар тузилиши	Асосан пиёда сарбозлар, тўпчилар	Европача услубда тузилган бўлинмалар, мунтазам армия корпусининг тузилиши	Қўшинлар штаби, қўшинлар корпуси

Хулоса қилиб айтганда Бухоро амирлигида ҳарбий ислохотларни ўрганиш Россия империяси томонидан ўлканинг забт этилишида кўпгина соҳалар билан бир қаторда ҳарбий соҳадаги қолоқлик ҳам сабаб бўлган эди. Тарих фанинг асосий қисмларидан бири саналмиш ҳарбий тарих, ҳарбий санъатни ўрганиш бугунги кунда нафақат Ўзбекистон балки бошқа мамлакатлар тарихида ҳам долзарб мавзу бўлиб келмоқда. Ушбу мавзу мамлакатимизнинг бугунги кунда ҳарбий соҳада қўлга киритиб келаётган ютуқларини баҳолашда муайян аҳамият касб этади. Мамлакатимиз давлатчилиги тарихида ҳарбий санъат ва қўшин ишларида қўлга киритган муваффақиятлари, мавжуд бўлган камчиликлари, ғалаба ҳамда мағлубиятлари сабабларини ўрганиш тарих фани учун долзарб мавзудир.

АДАБИЁТЛАР

1. Андреев М.С., Чехович О.Д. Арк Бухары// Душанбе, 1972 г. - В.136
2. Исмоилова Б.И. История Бухарского эмирата (вторая половина XVIII – середина XIX вв.): Автореф.дисс.канд.наук. – Душанбе, 2014 г. - В.36
3. Бартолд В.В. История туркестана//Сочинения. М:Наука, 1963. Т.2.Ч.1 - С.192
4. Хайдаров Н.Х. Бухоро хонлиги XIX асрда// Тошкент, 2002 г. - С.88
5. Троицкая А.Л. Военное дело в Бухаре первой половине XIX века// Труды АН Тадж ССР-Т, 16, 1953 - В.213
6. Б.Бабаев Ученые записки, Из истории организации регулярного войска в бухарском эмирате при эмире Насрулле (1827-1860)//Ученые записки Худжанского государственного университета им. академика Б.Гафурова, Душанбе, 2010 г.
7. Султанов В.Ю. Политика России в Бухарском ханстве//Ташкент 1999г. – С. 97–100
8. Тревер К.В., Якубовский А.Ю., Воронец М.Э. История народов Узбекистана// – Ташкент Фан, 1967 г. Т. III. – С. 242–244.

Аннотация: Мазкур мақола Бухоронинг мангитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида ҳарбий-сиёсий вазият, қўшинларни бошқариш ва унинг таркибини ўрганилганлик даражасини тадқиқи этишга бағишланган. Хусусан амир Насруллохон ҳукмронлиги давридаги ҳарбий бошқарув, турли мансаб ва унвон эгаларининг ҳарбий соҳадаги иштироклари, Бухоро амирлигида мавжуд бўлган қўшинларнинг таркибий қисмлари ва уларнинг асосий вазифалари ҳақида баён этилган.

Калит сўзлар: Бухоро амирлиги, ҳарбий ислохот, қўшин, навкар, тўпбоши, мунтазам армия.

Abstract: This article is devoted to the study of the military-political situation, the management of the army and the level of its composition during the rule of the Mangid dynasty of Bukhara. In particular, the military administration during the rule of Emir Nasrullah Khan, the participation of various positions and titles in the military sphere, the components of the armies that existed in the Bukhara emirate and their main tasks are described.

Keywords: Bukhara Emirate, military reform, army, sergeant, artilleryman, regular army.

Аннотация: Статья посвящена изучению военно-политического положения Бухары в период правления династии Мангитов, управлению войсками и уровню изученности их состава. В частности, описывается военное управление в период правления эмира Насруллы-хана, участие различных должностных лиц и званий в военной сфере, состав армий, существовавших в Бухарском эмирате, и их основные задачи.

Ключевые слова: Бухарский эмират, военная реформа, армия, сержант, артиллерист, регулярная армия.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ТУРКМАН АЁЛЛАРИНИНГ ҲОМИЛАДОРЛИК ДАВРИ БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ-ОДАТЛАРИ

Юлматов Ш.

Инновацион технологиялар университети, Нукус шаҳри

Ҳомиладорлик даври – бу инсон ҳаётида нафақат биологик жараён, балки катта маданий-маънавий маънога эга бўлган мураккаб бир ҳолатдир. Дунёдаги деярли ҳар бир халқда ҳомиладорлик жараёни ўзига хос анъана, урф-одатлар, ирим-симлар ва диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлиб, унинг ўзига хос маданий континуити мавжуд. Туркман этноси доирасида ҳам ҳомиладорлик жараёни нафақат шахсий ва оилавий аҳамиятга эга, балки умумжамиyat даражасида ҳам кенг қамровда маданий-маънавий тушунчалар ва ритуаллар билан бойитилган. Ушбу маданий тажрибалар, хусусан, Тахиятош ва Хўжайли туманларида “*баши гаранги*”, “*вимеза даўрий*”, жанубий ҳудудларда эса “*гәүрели*” деб юритилади. Бу номлар ҳомиладорлик ҳолатига нисбатан халқона қарашларнинг ўзига хос ифодаси сифатида намоён бўлади.

Ушбу даврнинг бошланиши одатда физиологик ўзгаришлар орқали билинади: ҳайз кўришнинг тўхташи, аёлнинг ҳар хил таомларга иштаҳа билдириши, ёғ ва ҳидларга нисбатан сезгирликнинг кучайиши, кайфиятдаги ўзгаришлар ва новча ҳолатларнинг пайдо бўлиши каби ҳолатлар бунда асосий белги сифатида қабул қилинади.

Ҳомиладорликнинг дастлабки ойларида токсикоз даврида (махаллий тилда “*йерик*”) аёлнинг хоҳлаган егуликларини топиб бериш ҳар бир эркак кишининг ўз аёли олдидаги миннатли вазифаси саналади. Агар у истаган таомни ўз вақтида истеъмол қилмаса, “*бола тўқсон билан туғилади*” деган халқона қарашлар мавжуд. Аёллар бу даврда турли егуликлар – мева-чевалар, ширин-аччиқ таомлар, гўшти оватлар ва ҳатто замонавий егуликлар (фаст-фуд)ни ҳам истеъмол қиладилар. Бу ҳолат физиологик эҳтиёжлар билан боғлиқ бўлиб, иррационал кўрингани билан халқ тажрибасида реал қарашлар билан уйғунлашади.

Туркман аёлларида ҳомиладорлик аниқ бўлган ҳолатда ҳам, бу кўпинча сир сақланади. Туркман аёллари ораисда бу ҳолат атрофдагиларга билдирмасликка ҳаркат қилинади, айниқса фарзандли бўлмаган, боласи турмаган ёки узоқ йиллар фарзандсиз юрган аёллардан узоқроқ бўлишга алоҳида эътибор берилади. Бунга асисий сабаб “куз тегиш” мумкинлиги сабабли, турли хил магик-символик чоралар билан она ичидаги ҳомила ҳимоя қилинади. Аёллар кўпроқ кенг кийимлар, кишда катта пальто ёки чодра каби кийимлар кийим йўли билан ҳомиладорликни пинҳон сақлашга уринадилар. Шу билан бирга, халқ онгида ҳомиллага таҳдид солувчи кўзга кўринмас ёвуз кучлар – *жинлар*, *ёвуз руҳлар*, *Аввасти* ва бошқада офатлардан асрашга қаратилган қатор чоралар кўрилади. Туркман аёллари ушбу ёвуз кучлар хуржидан ҳомилани асраш мақсадида турли хил магик воситалардан фойдаланадилар. Тунги пайтда, айниқса аёл киши ёлғиз қолганида, ёстиқ тагига *пишоқ*, *пиёз*, *бурч* ва *нон*лар қўйилади (МДТ, 2023, №6). Бу атрибутлар халқ ичида “сирли кучлардан” ҳимоя қилиб турадиган предметлар сифатида қадрланади. Масалан, пишоқ – металл симметрияси билан, пиёз ва бурч – қаттиқ ҳидга эгалиги билан, нон эса муқаддаслик рамз сифатида баҳоланади.

Туркманлар орасида олиб борилган этнографик изланишлар жараёнида шунга амин булдикки, ҳомиладорлик даврида аёлнинг озукаси билан боғлиқ қатор ирим-симлар ва табуларга амал қилинар, баъзи ҳайвонлар гўштини истеъмол қилиш қатъиян ман этилади. Мазкур егуликлар инсон физиологияси билан эмас, балки символик-мифологик тасаввурлар билан асисда шакалланган бўлиб, баъзи жониворларнинг гўштини истемол қилмасликки ҳаркат қиладилар. Жумладан, ҳомиладорлик даврида қуён гўшти еса, туғиладиган бола “қуён лабли” (яъни, туғма лаб ёриғи) бўлиб туғилиши мумкин деган қараш кенг тарқалган. Бу ҳолат халқ орасида “*tawsan agyz*” деб юритилади. Шу билан бирга, балиқ гўшти билан ҳам баъзи халқона тасаввурлар кенг тарқалган. Яъни, мазкур давр мобайнида ҳомладор аёл баликни истемол қилса, унинг юз тузилиши балиқ юзига (“*balyk agyz*”) уқшаб туғилади деган ишонч мавжуд (МДТ, 2024, №9, 14).

Шунингдек, туркман халқ орасида туя гўшти ва сутини истеъмол қилиш ҳам ҳомиладор аёллар учун номақбул деб ҳисобланади. Аёлларнинг мавжуд қаршларига қараганда, агар аёл туя маҳсулотларини истеъмол қилса, ҳомиладорлик муддати узаяди, баъзан ҳатто бир йилга чўзилиши мумкинлигига ишонилади. Бу ишонч, эҳтимол, туянинг физиологик хусусиятлари – узоқ ҳомиладорлик даври ва сабр-тоқат рамзи билан боғлиқ булса керак. Агар фарзанд ўз вақтида дунёга келмаса, яъни туғруқ кечикса, туркман аёллари бошқа қўшни халқлар каби бир қатор магик одатларни бажаради. Жумладан, турмуш тажрибасига эга бўлган ёши катта аёл бола тезроқ туғилсин деган ниятда томонидан ҳомиладор аёлни туянинг бўйни остидан уч марта ўтказиб ирим қилади. Сўнгги йилларда, урбанизация жараёнлари кучайичи ва туяларнинг шаҳар ва туман ҳаётида кескин камайиши сабабли, ушбу одат замонавий шаклларга эга бўлди: масалан, туя жуни эшик остонасига боғлаб қўйилади ва ҳомиладор аёл айнан шу эшикдан бир неча марта ўтказилади. ХХI аср бошларига келиб, туя расми чизилиб уни эшикка илиб қўйиш ҳолатлари ҳам халқ орасида кенг оммалаша бошлади (МДТ, 2024, №6).

Бундай тасаввурлар фақатгина туркманлар орасидагина эмас, балки Ўрта Осиёнинг бошқа этнослари — қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқлар орасида ҳам кузатилади.

Туғруқ вақти яқинлашганда ҳам туркман аёллари турли анъанавий маросимлар ва ирим-сиримларни амалга оширади. Бу маросимларда асосий урғу – аёллар ҳомийси сифатида эътироф этиладиган Айше-Патма (Фотима) култи, яъни аёллари пири билан боғлиқ ҳисобланади. Аёллари пирга эҳтиром кўрсатиш ва бўлғуси онанинг тўғриги енгил бўлсин деган ниятда Хўжайли тумани Саришунгул қишлоғидаги аёллар эшик олдида идишда дон (асосан жўғори) тўкиб қўйишади. Бир муддатдан сўнг, бу донни паррандаларга ташлаш ёки эҳсон сифатида муллага беришади (МДТ, 2024, № 9). Бу каби одатлар қорақалпоқ аёллари орасида ҳам мавжуд. Жумладан, Қорақалпоғистоннинг шимолий туманларида икки ҳафталик оғриқлар туфайли туғишда қийналаётган аёллар учун эшик олдида бир қоп тон (дон) қўйилади. Агарда дони эшик олдида қўйилса, аёлнинг туғруқ йўлини очиб, фарзанд туғилишини тезлаштиради, деб билишади.

Туркменистон туркманларида эса, мазкур иримни Паравбиби номли муқаддас аёл билан боғлиқ деб билишади. Туркман тадқиқотчиларининг қайд этишича, Паравбиби аёллар ва болалар ҳомийси саналади ва унга атаб бир пиёла ичида 1–1,5 кг унни тайёрлаб, уни энг муҳтож кишиларга – камбағалларга, етимларга тарқатишади ёки ундан нон тайёрлаб, қўшниларга тарқатиш орқали “йўл очиш” амалиётини бажаради. Бу маросим ўз вақтида бажарилса, туғруқнинг муваффақиятли ва енгил ўтиди деб ишанишади (Суюнова, 2016: 316–317). Бироқ, Қорақалпоғистонда истиқомат қилувчи туркманлар орасида Паравбиби билан боғлиқ эътиқодлар кенг тарқалмаган. Уларнинг тасаввур оламида аёллар ҳомийси Биби Фотима – пайгамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг қизи ҳисобланади. Аёллар туғруқхонага кетишдан олдин унга илтижо этиб, Биби Фотиманинг ҳимоясига эришиш ва туғруқ йўлини очиш мақсадида тандир атрофида айланиб ирим қилади (МДТ, 2024, № 5). Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, туркман аёллари туғруқхонага кетиш олдидан турли магик-символик характердаги магик амалларни ҳам бажаради. Ушбу амаллар аёлнинг туғруқ пайтида ҳимояда бўлиши, фарзанднинг соғ-саломат дунёга келиши ва дартдан омон қолишини таъминлашга қаратилганлиги билан характерланади. Бундай урф-одатлар ичида энг кўп кузатиладиганларидан бири – исирик (гормала) тутатиш, шунингдек, бола «боши билан туғилсин» деган ният билан аёлни кўрпачада юмалатиш амалидир. Бу одат кўпинча ёши улғу аёллар томонидан бажарилади ва туғруқ йўлини очиш, ёмон кучларни қувиб чиқариш мақсадида бажарилади (МДТ, 2024, №5.).

Туғруқ мураккаб кечаётган ҳолларда эса, баъзи туркман аёллари туғруқ оғриғи бошланган аёлни қўй териси устида юмалатиш одатини бажаради. Бу ерда табиий савол туғилади: нега айнан қўй териси? қўй туркман халқи тасаввурида муқаддас ҳайвонлардан бири ҳисобланади. Шу сабабли, унинг терисига туғруқ пайтида юмалатиш одати пайдо бўлган. Бу амал орқали аёллар ҳомиланинг осон туғилиши ҳамда ёвуз

рухлардан химояланишга ишонган. Қўйнинг «химоявий куч»ка эгаллиги ҳақидаги эътиқод ана шу магия амалиётнинг шаклланишига замин яратган. Туғруқ яқинлашганда туркман аёллари орасида қадимдан ривож топган, ханузгача ҳаётдаги аҳамиятини йўқотмаган муҳим амаллардан бири – “садақа қилиш”дир. Бу маросимда одатда ҳурматли кекса аёл ёки ота-она томонидан муайян миқдордаги танга ёки пул ҳомиладор аёлнинг боши устида уч марта айлантирилади ва кейинчалик бу садақа қўшниларга ёки мухтож кишиларга эҳсон қилинади. Халқ ишончига кўра, бу каби амал орқали фарзанд соғ-саломат ва омон-эсон дунёга келади, онага туғруқ вақтидаги қийинчиликлар енгиллашади. Бу одат халқнинг диний ва маънавий дунёқараши билан ҳамбарчас боғлиқ бўлиб, унда “садақа – ради бало” деган исломий эътиқоднинг таъсири намоён бўлади.

Шунингдек, туркман аёллари ҳомилани сақлаш ва она ҳамда болани ёмон кучлардан асраш мақсадида турли туморлар (амулетлар)дан ҳам фойдаланишган. Биз олиб борган этнографик тадқиқотларимиз жараёнида маълум бўлишича, баъзи ҳолларда аёллар ислом оятлари ёзилган қоғозларни тумор қилиб танасига тақиб юришган (МДТ, 2024, №...). Шу билан бирга Туртқўл туманида яшовчи Нурота уруғи вакиллари ҳомиладорлик даврида “йилан баш” (илон бош) деб аталган махсус туморларни ўзлари билан олиб юришган. Ушбу туморлар илоннинг бош қисмини эслатувчи шаклга эга бўлиб, халқ эътиқодига кўра, қора кучлар, Албасты, ва жинлардан химоя қилувчи магия восита ҳисобланган. Бундай туморлар қўшни халқларда ҳам кенг тарқалган бўлиб, қозоқ, қорақалпоқ ва Хоразм ўзбеклари орасида «жылан бас», «илон бош» деб номланади (Снесарев 1969: 38; Тохтабаева 1991: 93). Аёлларнинг фарзанд дунёга келтириш жараёни халқ онгида «ўтиш маросими» сифатида табул қилиниб, ҳар қандай ўтиш даври сингари, унинг хавф-хатарлардан холи бўлмаслиги эътироф этилган. Шу сабабли, туркман аёллари эҳтиёт чораси сифатида турли магия одатларни бажарганлар. Улар учун тумор тақиб, садақа бериш, исирик тутатиш, юмалатиш каби амаллар фақат маросимий эмас, балки муҳофаза ва руҳий таскин берган ва у сабабдан мазкур одатлар айниқса аёллар орасида яшовчанлиги билан бошқа урф-одатлардан фарқланиб турган. Демак, туморлардан фойдаланишдан асосий мақсад – бегона кўзлардан, бало-қазодан айниқса, Албасты хуружидан аёлни ва ҳомилани асраш ҳисобланган. Халқнинг анъанавий эътиқодий қарашларига кўра, Албасты – ҳомиладор аёлга, айниқса туғруқ вақтида унга зара етказувчи жин саналган. Агар унга қарши қандайдир бир магия қурулган чоралар туғриқдан олдин қўлланилмаса она ва бола бевақ ҳолок бўлади деб билишган. Албасты билан боғлиқ тасаввурлар ва унга қарши қурулган – туркий халқларда кенг тарқалган бўлиб, у исломгача бўлган диний-мифологик қарашлар билан боғлиқ бўлиб, Ўрта Осиё, Олтой ва Сибир халқлари орасида кенг тарқалган (Дыренкова, 2012: 135-240). Қорақалпоғистонда истиқомат қилувчи туркман аёллари ҳомиладорлик даврида бир қатор анъанавий маросимлар ва ишончларга амал қиладилар. Бу урф-одатлар қадимий мифологик ва диний тасаввурлар билан боғлиқ бўлиб, турли рамзий ва магия усуллар – тумор, исирик, садақа, ҳайвонларга оид маросимлар (туя, қўй териси) орқали амалга оширилади.

“Садақа ради бало”, “тумор ёмон кўздан асрайди”, “куён гўшти болага таъсир қилади” каби халқона тасаввурлар ва эътиқодлар туркман халқининг дунёқарашининг ифодаси ҳисобланади. Шунингдек, Биби Фотима каби аёллар пирига илтижо қилиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу урф-одатлар туркманларнинг умумтуркий маданий меросга дахлдорлигини ва ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ ҳамда қирғиз халқлари билан муштарак маданий қадриятларга эга эканини яққол намоён этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Дыренкова Н. П. Албасты в религиозных представлениях и фольклоре турецких племен // Тюрки Саяно-Алтая. Статьи и этнографические материалы. СПб.: Изд-во МАЭ РАН, 2012. С. 230–244.
2. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969. 336 с.
3. Союнова А., Башимова Н., Атаева Г. Семейные обряды туркмен и связанные с ними поверья // Туркмены (Народы и культуры) / Отв. ред. Н.А.Дубова. М.: Наука, 2016. С. 294-328.
4. Тохтабаева Ш.Ж. Семантика казахских украшений // Этнографическое обозрение. 1991. № 1. С. 90-102.
5. Муаллифнинг дала тадқиқотлари 2024 йил №5. Тўртқўл тумани А.Дурдиев ҚФЙ. Ахборотчи Аvezкличева Саят 1975 й. т.
6. Муаллифнинг дала тадқиқотлари 2024 йил №6. Тўртқўл тумани Безирген ҚФЙ. Ахборотчи Кошаева Аразбике 1961 й. т.
7. Муаллифнинг дала тадқиқотлари 2024 йил №9. Тахиятош тумани Акжак ҚФЙ. Ахборотчи Оразова Аразбике 1952 й. т.

Аннотация: Мақолада туркман этносига ҳомиладорлик даврига оид маданий-маънавий қарашлар, анъанавий урф-одатлар ва ирим-симлар атрофлича ўрганилган. Ҳомиладорлик жараёнидаги физиологик ўзгаришлар билан бирга халқ ҳаётидаги иримлар, табу ва магия амаллар қандай бажарилиши, шунингдек, ҳомиладорликни ёвуз рухлардан химоя қилиш мақсадида турли хил туморлардан фойдаланиш тафсилотлари билан баён қилинган. Мақолада шунингдек туғруқ вақтидаги маросимий тадбирлар ва садақа бериш каби диний-маънавий элементлар ҳам кенг қамраб олинган.

Калит сўзлар: туркман, ҳомиладорлик давр, ирим, магия, табу, амулет.

Аннотация: В статье подробно исследованы культурно-духовные взгляды, традиционные обычаи и суеверия, связанные с периодом беременности у туркменского этноса. Наряду с физиологическими изменениями в процессе беременности рассматриваются народные суеверия, табу и магические обряды, а также подробно описано использование различных амулетов для защиты беременной женщины от злых духов. В статье также широко охвачены ритуальные мероприятия и религиозно-духовные элементы, такие как подаяния, совершаемые в период родов.

Ключевые слова: туркмен, беременность, суеверие, магия, табу, амулет.

Abstract: The article examines in detail the cultural and spiritual views, traditional customs and superstitions associated with the period of pregnancy in the Turkmen ethnic group. Along with physiological changes during pregnancy, folk superstitions, taboos and magical rites are considered, and the use of various amulets to protect a pregnant woman from evil spirits is described in detail. The article also covers ritual events and religious and spiritual elements, such as alms given during childbirth.

Keywords: Turkmen, pregnancy, superstition, magic, taboo, amulet.

БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ РУҰХЫЙ АҒАРТЫҰШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАР

Худайбергенова У. К.

Қарақалтақ мәмлекетлик университети

Бердақтың әдебий хәм философиялық руұхый мийрасларында миллий бирликке, аўызбиршиликке, сергекликке, тыныш-татыўлыққа, ўатансүйиўшиликке, алға қарай раўажланыўға, дәретиўшиликке, билимли болыўға, кәсип-өнер үйрениўге, әдеп-иқрамлылыққа, кәмилликке, халық абаданлығы жолында пидайылыққа шақырыўшы идеялар өзиниң айқын көринисин тапқан.

Уллы шайыр өзиниң шығармаларында халқын, туўылған елин сүйиў идеяларын жоқары дәрежеде раўажландырады. Бердақта «**халық**» хәм «**ўатан**» ажыралмайтұғын бир пүтин түсиник болып келеди. Бердақтың патриотизми халықтың бахыты хәм жақты келешегі ушын оның ең жақсы перзентлериниң гүреси менен ажыралмас байланыслы. Халық патриотизминиң бур терең даналығының принципери шайырдың пүткил дәретиўшилигинде айқын сезилип турады: «Ер болсаң елинди бақла, / Елдиң берген дузын ақла» [1,87].

Бердақтың дыққат орайында тийкарынан **адам**, оның социаллық жағдайы, жәмийеттеги орны, бахытка ерисиў жоллары, жақсы турмыс ҳаққындағы әрманлары турады. Бул проблеманы ортаға қойыўда хәм шешиўде Бердақ Шығыстың уллы шайыр ойшыллары Наўайы, Низамий, Физулий, Мақтумкулы хәм басқалардың изинен жүрди. Бердақтың гуманизми абстракт характерде емес, ал конкрет ҳуқықларға, конкрет социаллық жағдайларға ийе болған конкрет адамға қаратылған. «Жақсылығынды халық билсин, / Халық билип солай десин...» [1,109]. Демек, адам өзиниң искерлигин жәмийеттиң талапларына сай белгилеўи керек. Егер пүткил халық бахытлы болса – адам бахытлы болады, халықтың бахытынан тыс – айырым адамның бахыты бахытлылық бола алмайды. Бердақтың бунндай пикирлери оның «Халық ушын», «Жақсырақ», «Болған емес», «Быйыл», «Салық» хәм басқа да шығармаларында баянланған. Бердақ инсан мәплери хәм заманның қатнасығы мәселесин ортаға қойған. Шайырдың атап көрсетиўинше, заман дегенде өз дәўириндеги жәмийетлик-сиясий дүзимди түсинген. Заман мийнет адамының езилген, ҳуқықсыз ҳалына жуўапкер ме, ҳәкимшилиқ етиўши сиясий дүзим адам ҳуқықларын қорғаўы, қурғын жасаўын тәмийинлеўи керек пе деген сораўларды ортаға қояды. Бул сораўлардың түпкиликли мәнисин түсине отырып, шайыр пуқара халықтың ҳуқықсызлығына хәм турмыс дәрежелериниң жаманлығына заман айыпкер деген жуўмақ шығарады, бул теңсизликти қорғаўшы заманды зиндан, қараңғылық деп жәриялайды, оны дүзелмейтеғын кеселге ушыраған деген жуўмаққа келеди.

Орта Азияның сол дәўирдеги жағдайларына Бердақтай болып заман туўралы ашық ҳақыйқатлықты айтыў ҳәр қандай шайырдың ямаса ойшылдың қолынан келмейтуғын еди. Бердақ объектив хәм субъектив жағдайлары бойынша мийнеткеш халықтың тәрәпинде турды, өмириниң ақырына шекем халық пенен бирге болды, халықтың айдын келешегине, өзиниң халық пенен бирге мәңги жасайтуғынлығына исенди.

Бердақтың **кәмил инсан** ҳаққында пикир хәм жуўмақларын оның дерлик барлық шығармаларында, әсиресе, «Амангелди», «Ерназар бий». «Айдос баба» поэмаларында, «Халық ушын», «Жақсырақ», «Маған керек», «Балам», «Қашан рәхәтланадурсаң» хәм басқа көплеген дәретпелеринде көриўге болады. Бердақ әрман еткен кәмил инсанға тән болған сыпатлар бул - халық ушын пидайы хызмет ететуғын, өзиниң пүткил барлығын, күш-ғайратын, билимин, өмирин халық хызметине бағышлаған халықтың мәрт перзентлери шайыр көз қарасында ҳақыйқый кәмил инсанлар болып табылады.

«Жумыс исле, туўылған соң ел ушын,
Жаныңды аяма, елде ер ушын,

Киндиктен қан тамып, туўған жер ушын,
Өлип кеткениңше хызмет жақсырақ» [1,82].

деп шайыр халық перзентлериниң Ыатан алдындағы миннетин уқтырып өтеди. Демек, Бердақ әрман еткен кәмил инсанның тәғдири халық хәм елдиң мәпи менен тығыз байланысқан.

Усы орында, яғный кәмил инсан мәселеси бойынша соны да айтып өтиўимиз орынлы болады. **Кәмил инсан** мәселеси ислам философиясында, әсиресе суфизм (тасаввуф) тәлийматында айрықша орынды ийелейди. Бердақтың суўпыға қол берип суфизмниң жолына киргенлиги мәлим. Демек, бул тәлийматтың шайырдың дүньяға көз қарасының қәлиплесиўи хәм раўажланыўында тәсири болғанлығы сөзсиз.

Суўпылардың (мутассаввифлер) пикиринше, барлықлар әлеми (тәбият, болмыс) Алланы билиў ушын жаратылған. Барлықлар ишинде **Алланы билиў** қәбилети тек **инсанға** ғана берилген. Бирақ инсанның усындай қәбилети наданлық, зулымлық сыяқлы перделер менен тосып қойылған. Адам ислеген ибадатлары, жақсы нийетлери хәм әмеллери арқалы өзиниң руұхын материаллық дүньяның тәсиринен, жаманлықларынан қутқарып, жоқарыда көрсетилген қәбилетин жүзеге шығарады. Бул инсанның өз өмиринде бир неше дәрежелерди, басқышларды (суўпылықтың төрт басқышы – шәрият, тариқат, маърифат, ҳақыйқат) басып өтиўи арқалы әмелге асады. Сапар соңында, дәрежелер басып өтилгеннен соң, адам өзлиги иләхий менен биригип, ҳақтың барлық сыпатлары сәўлеленип турған айнаға уқсайды. Усындай адамды «кәмил инсан» дейди. Биз билетуғын дүньядағы бәрше нәрселер Алланың сыпатларын сәўлелендиретуғын болса да, оларда кемшиликлер бар. Оның хәмме сыпатларын жетик өзлестиретуғын, қайталайтуғын барлық - кәмил инсандур деп уқтырады суўпылар. Олар Қурандағы «Биз бул аманатты аспанларға, жерге хәм таўларға бердик, олар оны көтериўден бас тартты хәм оннан қорықты. Инсан болса оны өз мойнына алды» – делинген көрсетпеге тийкарланады. Қараңыз: [Курыони карим. Ахзоб – 33:72. [3.427]. Демек, әлемниң жаратылыўынан мақсет - инсан, ал инсаннан мақсет - кәмил инсан екен. Инсанның ўазыйпасы – жети перде менен тосылған өз руұхын, нәпсиниң жети дәрежесиниң ҳәр биринен өтиўи арқалы перделерди тазалап, “кәмил инсан” болыўға умтылыў болып есапланады. Суфизм тәлийматы бойынша, инсан шарият қағыйдаларына әмел қылыўы арқалы жәннетке

ериседи. Суфийлик манастире руўхты тәрбиялап “мағрифат”қа ересе алса, оған әлемнің сырлары хәм иләхий ҳақыйқат ашылады. Кәмиликке жеткен адамның кеўил көзи ашылады хәм барлық нәрселердің жасырын мәнисин түсинип, тәсир ете алыў имканына ийе болады, яғный ҳақыйқат жолына өтеди.

Бердақ суфизмнің ең прогрессив руўхый әдеп-иқрамлық көрсетпелеринин тәрәпдары болды, ол адамды хәм адам өмирин жоқары қәдирлеп, оған үлкен хұрмет хәм сүйиспеншилик пенен қарады. Ол инсанларды өмирди сүйиўге, актив жасаўға, руўхый түскинликке түспеўге, ҳадал мийнет ислеўге, халықына хәм Ўатанына хызмет етиўге шақырады. Бердақ ҳақыйқый шын исенимнин тәрәпдары болды. Оның шығармаларында өзлеринин жеке мәплерине ерисиў ушын исламның улыўма инсанийлық әдеп-иқрамлық нормаларын бурмалаўшылары қараланады. Тек ғана ҳадал мийнет хәр бир инсаннын бахытлы турмысының, жоқары мәртебесинин, иззет-хұрметинин дереги деген идея Бердақ дәретиўшилигинде қызыл сызык болып өтеди. Ёлбетте, Бердақтың алға сүрген прогрессив идеялары, әсиресе оның «кәмил инсан» ҳаққындағы концепциясы хәзирги дәўирде де инсанның хәр тәрәплеме бәрқамал болып жетилисиўинде үлкен әҳмийетке ийе.

Бердақ халықты, әсиресе жасларды билим алыўға, кәсип өнер ийелеўге шақырды. «Ақылы кәмил, илими зор, Билимли ел болмай хор» деп шайырдың тастыйықлағанындай, адамның ақылы талантлылықтың, билимлигинин, сезгирлигинин, әдиллигинин көрсеткиши сыяқлы болып турады. [1,117]. Шайыр адамның ақылы ҳаққында айта келип, адамның ақылы абстракт ойлаў жолы менен, өз ақылының күши менен затларды, тәбияттың кубылысларын билип алатуғынлығына дыққат аўдарады. Сонлықтан, Бердақ адамларды ақыллы, парасатлы болыўға, мәселелерди ақыл-ойдың жәрдеми менен шешиўге шақырады. Шайыр адамның ақыллылығын, оның билимлиги, саўатлылығы, илимлиги менен байланыстырады

Шайырдың пикиринше, адамның ақылы оның сөзи менен белгиленеди. Сөз хәр қандай адамның билимлигинин, ақылының, илимлигинин өлшеми болады. Сөзи арқалы адам өз түсинигин айтады, дейди шайыр «Халық ушын» деген қосығында:

«Жақсыны пәхим әйле сөйлеген сөзден,
Жақсы-жаман парқ болмай рәңки хәм жүзден,

Ишки сырын айырып болмайды көзден,
Соны сынаў пайда уллы халық ушын» - дейди [1,81].

Бердақ өзинин шығармаларында адамгершиликти, кеңпейилликти, халықлар арасындағы дослықты, миллетлерара татыўлықты жоқары көтериңкилик пенен жырлайды. Диний көз-қарастан да, илимий көз-қарастан да адамзаттын шығысы бир деп есаплайды ойшыл:

«Тофрақдын яратды инсан,
Ана берди жисм илә жан,

Кимсә қәфир, ким мусулман,
Бәри адамның фәрзәнди». [2,164]

Бунда биз Бердақ шайырдың бәрше адамларға инсанийлық кеңпейиллик қатнасын көремиз. Барлық халықлар, динине, миллетине қарамастан, инсан сыпатында бир-бири менен тең, бәриде хұрметке ылайық деп есаплайды. Оның «Шежире» дәстанында түркий халықлардың, атап айтқанда, қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен халықларының түбинин бир қаналас екенлигин, туўысқанлығын исенимли баянлайды. Дәстан халықлар арасындағы дослықты беккемлеўге, қарым – қатнасты күшейтиўге, аўызбиршиликке шақырады. «Бул идея Бердақты Орта Азияның хәм пүткил Шығыстың биринши хәм ири ойшылларының қатарына шығарады, өйткени бул идеяны басқалардың дәретиўшилик мийрасында ушыратпаймыз, ал бул жағдай қарақалпақ ойшылын көрнекли халықлар бирлигин хәм дослығын жырлаўшы сыпатында даңқын шығарады». [4.251]

Солай етип, XIX әсирде жасап өткен қарақалпақ халқының уллы шайыры, ойшыл, философ Бердақ Ғарғабай улының әдебий дәретиўшилигинде, бизге қалдырып кеткен бай руўхый мийрасында сәўлеленген Ўатан, халық азатлығы хәм бирлиги, тынышлығы хәм пәраўанлығы, қахарманларының мәртлиги хәм пидайылығы, өз ўазыйпасына, буршына садықлығы, кәмилиги, жоқары адамгершилик пәзийлетлердин ең жоқарғы шыңы болып қалады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бердақ. Таңламалы шығармалары. –Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1987.
2. Бердақ. Сайланды шығармалары. –Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1997.
3. Қурьони Карим (маъноларнинг таржима ва тафсири). –Ташкент, «Тошкент ислом университети» нашриёти, 2004.
4. Худайбергенов К. Қарақалпақстанда жәмийетлик-сиясий хәм философиялық ой-пикирлердин раўажланыўы. (орыс тилинде). –Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1990.

Аннотация. В статье рассматриваются духовно-просветительские взгляды классика каракалпакской литературы XIX века, мыслителя Бердаха Гаргабай улы.

Abstrakt. Ushbu maqolada XIX asr qoraqalpoq adabiyotining klassiki, mutafakkir Berdaq Garg'abay ulining ma'naviy-ma'rifiy qarashlari o'rganiladi.

Abstract. This article examines the spiritual and educational views of the 19th-century classic of Karakalpak literature, the thinker Berdakh Gargabay ulu.

РОЛЬ КЮДЗО КАТО В АКТИВИЗАЦИИ УЗБЕКСКО-ЯПОНСКИХ СВЯЗЕЙ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Ктайбеков С.М.

Ургенчский государственный университет

С обретением Узбекистаном независимости узбекско-японские научные контакты приобрели качественно новые отношения. Многочисленные программы и проекты, в том числе «Комплексное изучение Великого Шелкового пути – пути диалога» и «Восток – Запад: международный диалог в Центральной Азии»,

способствовали подъему научных исследований Великого Шелкового пути и установлению плодотворных научных связей ученых Узбекистана и Японии.

Основными направлениями работы узбекистанских и японских ученых стали: проведение ряда экспедиций по изучению Великого Шелкового пути; организация и проведение большого числа научных конференций, симпозиумов, форумов, посвященных истории Центральной Азии и Шелкового пути, фестивалей («Шарк тароналари», «ASRLAR SADOSI» и др.), празднование юбилейных дат и т.п.; финансирование восстановительно-реставрационных работ; создание музеев под открытым небом (Фаязтепа) и др.; координация и организация археологических работ с международным участием (Старый Термези др.); популяризация истории и историко-культурного наследия Центральной Азии и Шелкового пути в мировом сообществе; реализация туристических проектов в странах региона Великого Шелкового пути, в том числе Узбекистане (Хорезм, Бухара, Самарканд, Шахрисабз); издание научных работ по истории и культуре Узбекистана, Центральной Азии, Шелкового пути; поддержка возрождения национальных традиций, ремесел (керамика, ковроткачество, фольклор, самаркандская бумага и т.д.) и сохранение и изучение рукописного наследия Центральной Азии. Вышеприведенные факты говорят о развивающемся поступательном сотрудничестве узбекистанских и японских ученых в деле сохранения и изучения богатого историко-культурного наследия Шелкового пути на территории Узбекистана, и в особенности в области археологии.

Большая заслуга в установлении плодотворного сотрудничества между исследователями двух стран принадлежит выдающемуся японскому ученому Кюдзо Като (18 мая 1922 – 11 сентября 2016 г.).

«Я, японец, считаю Узбекистан своей второй Родиной, горжусь тем, что являюсь почетным гражданином этой страны...» сказал как-то в интервью узбекским журналистам Кюдзо Като – выдающийся ученый, археолог, почетный профессор Национального этнологического музея Японии, кавалер ордена «Дустлик» и почетный гражданин города Термез.

Деятельность профессора К. Като в Узбекистане связана, прежде всего, с археологией, главным образом с исследованием буддийских памятников Бактрии и отчасти Семиречья. Впервые приехав в Узбекистан в 1963 году, он в 60–70-е годы XX века начал сбор материалов по культуре и быту населения Узбекистана для создаваемого по его инициативе в музее этнологии г. Осака, где он работал в ту пору заведующим отделом Узбекистана. Посетивший этот музей дважды в 1990 и 1998 гг. во время своих научных визитов в Японию академик Э.В. Ртвеладзе отмечал, «что подобного отдела по красоте и изяществу оформления нет даже в самом Узбекистане. В этом одна из больших заслуг профессора К.Като, благодаря стараниям которого многочисленные японские посетители музея смогли соприкоснуться с культурой Узбекистана» [1].

В 1988 г. в городе Нара, во время выставки, посвященной Великому Шелковому пути, на которой были представлены статуи Будд и бодхисатв из коллекции УзбекИскЭ (УзИскЭ) научно-исследовательского Института искусствознания АН РУз состоялась знаменательная встреча проф. К. Като и археолога из Узбекистана Б. Тургунова, положившая начало первому японско-узбекИскЭ сотрудничеству в области археологии. 4 января 1989 г. был заключен договор между Институтом искусствознания им. Хамзы в Ташкенте и Университетом Сока в Токио о проведении совместных археологических работ. Основным объектом исследований стало древнее городище Дальверзинтепа (Шурчинский район, Сурхандарьинская область), на котором в течение многих лет проводила свои исследования УзбекИскЭ Искусствоведческая Экспедиция (УзИскЭ), созданная и руководимая выдающимся исследователем академиком Г.А. Пугаченковой. Таким образом, Като стал локомотивом узбекско-японских исследований периода Кушанской империи, столица которой находился именно на территории Дальверзин-тепе, что на берегу реки Сурхандарья, в районе древнейшего города Денау на юге Узбекистана.

Наряду с археологическими раскопками на Дальверзинтепа, руководимыми К. Като и Б. Тургуновым, тогда же при участии японских и узбекИскЭ ученых была начата подготовка к изданию совместной книги-каталога, фактическое руководство которой осуществлялось академиком Э.В. Ртвеладзе (русский текст) и профессором К. Като (японский текст, переводы). Эта монография под названием «Древности Южного Узбекистана», была издана в январе 1991 г. в Токио на базе университета Сока на трех языках – узбекском, русском и английском, тиражом 4 тыс. экземпляров, половина которого была безвозмездно передана узбекИскЭ стороне. Она содержала аналитический текст по истории и культуре Бактрии, написанный Г.А. Пугаченковой и Э.В. Ртвеладзе, а также каталог, описывающий 346 предметов эпохи древности и средневековья из раскопок УзИскЭ более чем за 30 лет [2, 389]. Раскопки на Дальверзинтепа продолжались в течение нескольких лет, причем, основное внимание было уделено исследованию буддизма. Результаты совместной работы были изложены в монографии «Шахристан Дальверзинтепа», вышедшей в Токио в 1996 г. на японском и узбекИскЭ языках под общей редакцией проф. К. Като [3, 280]. Основной костяк японских ученых, работавших на Дальверзинтепа составили сотрудники Университета Сока: проф. Кендзи Дои, Тошио Хаяси, Мицури Кояма, Мотому Аота, заместитель директора Института археологии Кашивара Хиринобу Ишоно, научные сотрудники этого института Хироси Комада и Рико Цючихаши, сотрудники популярной газеты, ежедневного печатного органа общества Сока Гаккай «Сейкио симбун», Эйджиро Ишиока, Кадзуо Оя, Хироси Фудживара и студенты-практиканты, члены кружка «Шелковый путь» [4].

В ходе работ осуществлялся взаимообмен методиками ведения раскопок археологических памятников, фиксации и учета находок, обработки найденного материала. УзбекИскЭ стороне была предоставлена современная японская техника, реставрационное оборудование, проводилась дорогостоящая аэрофотосъемка

[5]. Так же проводился обмен учеными на безвалютной основе. В Японии побывал ряд видных узбекистанских ученых: академики Г.А. Пугаченкова и Э.В. Ртвеладзе, к.и.н. Б. Тургунов, а также сотрудники ИИАН РУз, аспиранты. Японский исследователь К. Кавасаки прошел курс обучения в аспирантуре ИИАН РУз и успешно защитил диссертацию по буддийским памятникам Северной Бактрии.

После завершения первого договора в 1994 г., в 1996 г. между Институтом Шелкового пути в Токио в лице его директора проф. Икуо Хираяма и Институтом искусствознания АН РУз в Ташкенте был подписан новый договор – с Музеем Востока в Токио о продолжении исследований различных проблем истории Великого Шелкового пути, истории буддизма в Средней Азии, а также историко-культурных проблем Бактрии (с японской стороны проф. Кадзуми Танабе, с узбекской стороны к.и.н. Б. Тургунов) [6].

Вторая совместная узбекско-японская археологическая экспедиция «История и развитие буддийской культуры в Центральной Азии» была создана в 1999 г. (руководители: с японской стороны проф. К. Като, с узбекистанской стороны – к.и.н. Ш. Пидаев). Она проводит свои исследования в уникальном пещерном буддийском монастыре Каратепа («Кхадевака вихара» – царском монастыре, как он именуется в одной из надписей) в Старом Термезе – главном центре буддизма в Центральной Азии, основанном, по-видимому, в I в. н.э. [7,]. За время работы этой экспедиции были сделаны уникальные находки объектов материальной и художественной культуры, в частности гипсовая и каменная буддийская скульптура, большая ступа, архитектурные детали, надписи бактрийской письменности, брахми и ххарошти. Научные итоги этих исследований изложены в совместной брошюре К. Като и Ш. Пидаева «Старый Термез», опубликованной в Токио на японском языке, а также в ряде статей, изданных на узбекском, русском, японском и английском языках [8]. Кроме того, были проведены работы по созданию современного перекрытия над одним из строений Каратепа, обеспечившим его сохранность от воздействия ветра и атмосферных осадков в городе Термезе. Японской стороной совместно с узбекскими строителями в Термезе был построен своеобразный Дом Ученых, иногда его называют «Дом Като». Второй «Дом Като» находится вблизи археологического памятника Дальверзинтепа [9]. 3 мая 2002 года за большие заслуги в изучении и пропаганде зарубежного духовно-нравственного наследия, истории, памятников архитектуры нашего народа, весомый вклад в развитие научных связей между Узбекистаном и Японией первый Президент Республики Узбекистан И.А. Каримов наградил ученого-археолога и общественного деятеля Кюдзо Като орденом «Дустлик» [10].

Начав в 1998 г. свою собственную работу на раскопках буддийского памятника, Каратепа и Фаязтепа близ Термеза, с тех пор два раза в год, весной и осенью, ученый приезжал в Узбекистан, чтобы продолжить археологические исследования на буддийских памятниках городища Дальверзинтепа (возле г. Шурчи в Сурхандарьинской области). Результаты научной деятельности Като изложены в книгах «Городище Дальварзинтепа», «Древности Южного Узбекистана» [11]. В них японский археолог рассказывает об истории распространения раннего буддизма на территории Центральной Азии. Почетный гражданин города Термеза, он также являлся автором многих исследовательских работ, среди которых: «На перекрестке Шелкового пути», «Путешествие по Евразийской цивилизации», «Выдающиеся люди Средней Азии». О его кропотливом труде повествуют также школьные учебники по истории Узбекистана [12]. В ведущих университетах Японии в феврале 2010 года под руководством К.Като и Э.В.Ртвеладзе прошли узбекско-японские международные симпозиумы, по итогам которых было принято решение о создании совместного научного общества [13].

Собравшие около 1200 представителей академических и общественных кругов международные симпозиумы «Древние цивилизации и религии Узбекистана - в поисках истоков культуры Японии», были организованы в Токийском университете ориенталистики «Тойо» и университете «Нара» в Кансайском регионе Фондом «Форум культуры и искусства Узбекистана» совместно с администрациями университетов, японо-узбекской археологической экспедицией, Академией наук Узбекистана, Посольством Республики Узбекистан в Японии. Симпозиумы стали первыми международными проектами 1300-летнего юбилея древней столицы Японии Нары и получили статус «спецпроектов юбилея древней Нары» [14].

В формате партнерства известных ученых-археологов, историков и этнографов Узбекистана и Японии с ведущими японскими университетами проекты впервые ознакомили общественность Японии с уникальным наследием древних буддийских памятников Узбекистана, очагами распространения культуры Великого Шелкового Пути в Японию, влиянии древних культов бактрийской, согдийской, хорезмской, фергано-чачской цивилизаций на формирование мировых культур и религий. На Дискуссионном совете симпозиумов академик Эдвард Ртвеладзе и японские ученые провели сравнительный анализ ряда древних письменных памятников буддизма и зороастризма в период расцвета буддийской культуры Кушанского царства на территории современного Узбекистана. Японские ученые полностью поддерживали научную теорию академика Эдварда Ртвеладзе, свидетельствующую о тесном взаимовлиянии и синтезе древних религий Узбекистана и Японии.

«По итогам симпозиумов зародилась новая инициатива о создании научного общества «Оксус» (Амударья) под руководством археолога Като Кюдзо. Также была достигнута договоренность о развитии сотрудничества между университетами «Тойо» и «Нара» с ТашГИВ и УМЭД. В ходе встреч в Японии было объявлено о новом проекте - публикации книги Эдварда Ртвеладзе «Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии» [15]. Перевод издания на японский язык осуществил профессор Като Кюдзо.

28 ноября 2010 года в Ташкенте во Дворце творчества молодежи состоялась узбекско-японская научно-теоретическая конференция «Древние цивилизации и религии Узбекистана – в поисках истоков культуры Японии» и Фестиваль азиатской музыки "Фантазии Айртама", посвященные 20-ти летнему юбилею деятельности в Узбекистане известного Кюдзо Като [16]. В ходе конференции академики провели

сравнительный анализ ряда древних письменных памятников буддизма и зороастризма в период расцвета буддийской культуры Кушанского царства на территории современного Узбекистана. Так подтвердилась научная теория академика Э.В. Ртвеладзе, свидетельствующая о тесном взаимовлиянии и синтезе древних религий Узбекистана и Японии. Ташкентское мероприятие 28 ноября стало продолжением узбекско-японских международных симпозиумов "Древние цивилизации и религии Узбекистана: в поисках истоков культуры Японии", которые впервые прошли по инициативе Фонда Форума в ведущих университетах Японии 15-18 февраля 2010 г. [16]. Деятельность профессора Кюдзо, направленная на развитие отношений с Узбекистаном, была высоко оценена внешнеполитическим ведомством Японии. В 2010 году он получил грамоту Министерства иностранных дел Японии, также награжден японским «Орденом Священного сокровища» («Дзуй хосё»). В эдикте об учреждении ордена отмечается, что им награждаются лица, оказавшие исключительные услуги государству. Эта награда присуждена ученому за многолетнюю исследовательскую и образовательную деятельность в Вузах и научно-исследовательских институтах, а также за развитие двустороннего научного обмена и дружественных отношений между Японией и Узбекистаном [17].

В марте 2015 года, будучи одним из международных наблюдателей на президентских выборах в Узбекистане, Кюдзо Като писал: «Каждое посещение Узбекистана для меня праздник. Эта страна имеет богатейшую историю, уходящую своими корнями в глубину веков. Находясь на перекрестке культур и религий, узбекский народ сформировал свою уникальную культуру, подарил человечеству много талантливых личностей. И сегодня в Узбекистане тщательно сохраняется богатое культурное наследие великих предков, исторических памятников, почитание ученых, внесших огромный вклад в развитие цивилизации, на уровень государственной политики поднято изучение их научного наследия. Я с большим удовлетворением наблюдаю достижения страны во всех сферах. Города и села приобрели свой неповторимый облик, сочетающий колорит Востока и современные градостроительные технологии. Растут уровень и качество жизни населения. Радует глаз большое число молодых людей – юношей и девушек, спешащих на учебу или на работу» [18].

Более 25 лет ученый сотрудничал с Академией наук и другими научными институтами Узбекистана, принимал участие в различных проектах, проводил археологические раскопки в Сурхандарьинской области (Дальварзинтепа, Каратепа, Холчаян, Фаязтепа). Перу ученого принадлежит ряд книг по истории и культуре Центральной Азии, включая «На перекрестках Шелкового пути», «Путешествие по Евразийской цивилизации», «Выдающиеся люди Средней Азии», «Дальварзинтепа шахристони» и другие. Он также перевел книги «Древний Панджикент», «Древний Хорезм» и другие, которые были изданы в Японии.

Результаты его исследований отражены в школьных учебниках по истории Узбекистана. Исследователь при жизни был удостоен ордена «Дустлик» («Дружба») и звания почетного доктора Научно-исследовательского института искусствознания Академии художеств Узбекистана. Японский археолог Като Кюдзо, скончался в больнице города Термеза (Сурхандарьинская область республики) в результате простуды, которая перешла в воспаление легких 11 сентября 2016 года. Его мечтой была идея быть похороненным в Сурхандарьинской области Узбекистана, где он долгие годы работал. Учитывая то, что Като являлся почетным гражданином города Термез, разрешение на его захоронение было получено.

В целях увековечивания памяти и научной деятельности в Узбекистане японского археолога Като Кюдзо, Президент нашей страны Ш.М. Мирзиёев выдвинул инициативу создания международного исторического музея имени Като Кюдзо на территории парка «Бахт» города Термеза [19].

Таким образом, в заключении можно отметить что Като Кюдзо внёс огромный вклад в развитие узбекско-японских связей в годы независимости. Его труды внесли существенный вклад в сохранение и реставрации памятников Великого Шелкового пути, изучение вопросов, связанных с геополитическими и экономическими аспектами его возрождения.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ртвеладзе Э.В. Научная деятельность проф. Кюдзо Като в Узбекистане. – Рукопись. – Л. 2.
2. Antiquities of Souther Uzbekistan. – Tokyo: Soka University – Copyright, 1991. – 389 p.
3. Дальварзинтепа шахристони (Қадимшунослик таджикотлари якунлари) / Тахририят Сока университетининг «Ипак йўли» маркази. Раҳбар Като Кюдзо. – Токио: Сока Университети, 1996. – 280 б.
4. НА Уз, ф.М-37, оп.4, д.202, л.18
5. Тургунов Б. Узбекско-японское научное сотрудничество // МАСКАН, 1992. – № 5-6. – С. 18;
6. НА Уз, ф.М-2, оп.1, ед.хр.98, л.183
7. Ртвеладзе Э.В. Вклад японских ученых в изучение древней и средневековой истории и археологии Узбекистана. – 2003. – Рукопись. – С. 3-4. См. также: Пидаев Ш. Каратепа – центр буддизма в Узбекистане // Эхо истории. – Ташкент, 2004. – № 1. – С. 30-33.
8. Exhibition of New Finds of Uzbek Archeology. – Tokyo, 2005. – 120 p.; Пидаев Ш.П., Като К. Новое в изучении буддийского центра Кара-тепе в Старом Термезе // Индия и Центральная Азия (доисламский период) / Научный редактор Э.В.Ртвеладзе. – Ташкент, 2000. – С. 193.
9. НА Уз, ф.М-37, оп.1, д.789, л.43
10. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-3066от 3 мая 2002 года «О Награждении Кюдзо Като орденом «ДУСТЛИК» <https://lex.uz/ru/docs/2382894>
11. <https://uzbekistan.travel/ru/o/vlyubleniy-v-uzbekistan-kato-kyudzo/>
12. История и музыка древних памятников // <https://uzreport.news/culture/istoriya-i-muzyika-drevnih-pamyatnikov>
13. Музыкальный фестиваль «Фантазии Айртама» с участием японских, узбекских, непальских музыкантов. Перед концертом был проведен мастер-класс по музыкальным инструментам стран-участниц фестиваля. Академик Като Кюдзо, который спел песню про Амударью собственного сочинения. В концерте были использованы такие национальные инструменты каждой из стран, как японская флейта - шинобуэ, японская лютия – сямисен, японская бамбуковая флейта – сякухати, непальские инструменты табула и бансули (флейта), узбекский канун, гиджак, дутар, дойра, сурнай и т.д. // <https://regnum.ru/amp/1256506>

14. НА Уз, ф.М-2, оп.1, д.90, л.13
15. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 300 с.
16. Организаторами мероприятий выступили Фонд Форум, Ассоциация антикваров Узбекистана "MEROS", Организационный комитет Японии во главе с Като Кюдзо, Японско-Узбекское научное общество «Оксус» при поддержке Посольства Японии в Республике Узбекистан
17. Кузнецов С.И. Вспоминая профессора Като Кюдзо// Известия Иркутского государственного университета. 2016. Т.18. Серия «История». – С. 69-76
18. Кюдзо Като: С большим удовлетворением наблюдаю достижения Узбекистана во всех сферах <https://uzreport.news/politics/kyudzo-kato-s-bolshim-udovletvoreniem-nablyudayu-dostizheniya-uzbekistana-vo-vseh-sferah>
19. 100-летие со дня рождения известного археолога Като Кюдзо широко отмечено в южнокорейском Национальном университете Кёнпук, <https://dunyo.info/ru/site/inner/100-letie-so-dnya-rozhdeniya-izvestnogo-arheologa-kato-kyudzo-shiroko-otmecheno-v-yuzhnokoreyskom-natsionalnom-universitete-kionpuk-FSm>

Резюме. Ушбу илмий мақолада япон олим, археолог Кюдзо Катонинг мустақиллик йилларида Ўзбекистон-Япония муносабатлари ривожига қўшган ҳиссаси таҳлил қилинган.

Таянч иборалар: Ипак йўли, археология, Като Кудхо, Сурхондарё, Далварзинтепа.

Резюме. В данной научной статье анализируется вклад японского ученого, археолога Кюдзо Като в развитии узбекско-японских отношений в годы независимости.

Ключевые слова: Шелковый путь, археология, Като Кюдхо, Сурхандарья, Дальверзинтепа.

Summary. In this scientific article, the contribution of the Japanese scientist, archaeologist Kyudzo Kato to the development of Uzbek-Japanese relations during the years of independence is analyzed.

Key words: Silk Road, archaeology, Kato Kudho, Surkhandarya, Dalverzintepa.

JANUBIY OROL HUDUDIDA YO‘L A‘LOQALARINING O‘RGANILISH TARIXIDAN

Jangabaev J.J.

Qoraqalpog‘istonda davlat universiteti

Hozirgi kunda respublikamizda tarix ilmidagi iqtisodiy rivojlanishning turli xil masalalarini, jumladan, ichki va tashqi transport kommunikatsiyasining rivojlanish tarixini tadqiq qilish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Respublikamizning muhim dengiz yo‘llaridan uzoqda bo‘lishi, butun dunyoviy okean suv yo‘llariga chiqish imkoniyatining mavjud emasligi, xalqaro savdoni kengaytirishda ma‘lum qiyinchiliklar paydo qilmoqda hamda transport kommunikatsiya tarmoqlarini kengaytirish va rivojlantirishning ahamiyatini orttirmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning takidlab o‘tganidek, “Bizning tashqi savdoga chiqaradigan yuklarimizning 80 foizi Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Rossiyaning transport koridorlari orqali o‘tadi. Jumladan, tayyor mahsulotlarimiz eksportining 50 foizi, ayrim tovarlar bo‘yicha 80 foizi Rossiya, Qozog‘iston va Qirg‘iziston ulushiga to‘g‘ri keladi” [3].

Mana shunday vaziyatda Markaziy Osiyo davlatlarining integratsion jarayonlarga va xalqaro dasturlarga ishtirokini kengaytirish faqatgina tarixiy zaruriyat bo‘lib qolmasdan, barqarorlik faktori hisoblanadi. Jamiyat rivojlanishining eng zaruriy shartlaridan biri xalqlar va tsivilizatsiyalar o‘rtasida yetarli darajada axborotlar almashuvini hisoblanadi. Madaniyatning yutuqlari xalqlar o‘rtasida savdo, hududlarni egallash, ko‘chib makon bosish natijasida tarqalgan. Natijada tarixiy rivojlanishda yangi o‘zgarishlar yangi mazmunga ega bo‘ladi, yangi shakllar rivojlanadi. Ushbu jarayonda karvon yo‘llari, chunonchi qadimgi va o‘rta asrlarda Sharq va G‘arb davlatlarini birlashtirgan Buyuk ipak yo‘li, suv yo‘llari hamda ota-bobolarimiz asrlar davomida foydalanib kelgan yo‘l tarmoqlari katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Bu borada hududning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida, transport kommunikatsiya tizimida Orol dengizining o‘rni juda muhim bo‘lgan. Orol dengiziga Sobiq Ittifoqdagi baliqning 7 foizi, O‘zbekistonda ovlanadigan baliqning 98,7 foizi to‘g‘ri kelar edi. Xalqaro bozorda nafaqat Orol baliqiga, balki Orol dengizi mo‘ynalariga talab yuqori edi. Shu bilan birga Orol dengizi mamlakatimizning yo‘l a‘loqalarida katta rol o‘ynadi. Uning yukni qabul qilib jo‘natuvchi bozorlari yiliga yuz minglab tonna yukni jo‘natardi.

Afsuski, XX asrda hozirgi kundagi eng katta global ahamiyatga ega ekologik muammolardan biri vujudga keldi. Amudaryo va Sirdaryo suvlaridan oqibatini o‘ylamasdan, me‘yorsiz foydalanish natijasida deyarli bir avlodning ko‘z o‘ngida Orol dengizi yo‘q bo‘ldi. Hududning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga, atrof-muhitga o‘rnini to‘ldirib bo‘lmaydigan zarar yetkazildi. Uning atrofida yashayotgan aholining salomatligini asrash, turmush sharoitini yaxshilash dolzarb global muammolardan biriga aylandi. 2010-yilda Qoraqalpog‘istonga kelib Orol dengizining bugungi holatini ko‘rgan BMTning sobiq Bosh kotibi Pan Gi Mun bu ekologik muammo haqida quyidagicha fikr bildirgan edi: “Men dunyodagi ofat yuz bergan juda ko‘p joylarni o‘z ko‘zim bilan borib ko‘rdim. Lekin bunday og‘ir ekologik vaziyatni birinchi marta ko‘rib turibman” [1. 212]. Bundan tashqari 2017-yil 19-sentyabrda Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida ishtirok etdi va ma‘ruza qildi. O‘z ma‘ruzasida ko‘pgina masalalar bilan bir qatorda Orol muammosiga ham to‘xtalib o‘tdi: “Bugungi kunning eng o‘tkir ekologik muammolaridan biri Orol fojiasiga yana bir bor e‘tiboringizni qaratmoqchiman. Dengizning qurishi bilan bog‘liq oqibatlarni bartaraf etish xalqaro miqyosdagi sa‘y-harakatlarni faol ravishda birlashtirishni taqozo etmoqda. Biz BMT tomonidan Orol fojiasidan jabr ko‘rgan aholiga amaliy yordam ko‘rsatish bo‘yicha joriy yilda qabul qilingan dastur to‘liq amalga oshirilishi tarafdorimiz” [2. 250]

Orol fojiasi jahon jamoatchiligi e‘tiboridagi eng katta ekologik muammolarning biriga aylandi. G‘arb manbalaridan biri “The Dayly Best”ning 2014-yil 6-iyun kuni sonida: “Terra” sun‘iy yo‘ldoshi tomonidan olingan suratlarda faqat suvning ayrim qismlari ko‘rinadi, bir paytlar dunyodagi to‘rtinchi yirik kontinental dengiz bo‘lgan Orol dengizidan qolgan narsa shu. 2001-yilda bu hududlar to‘q yashil rangga ega bo‘lgan, 2005-yilda yilda esa ular ochiq

yashil rangga aylangan, chunki dengiz sayozligi davom etgan va bu yil olingan vaqtda ular butunlay g'oyib bo'lgan. Bir paytlar 67 ming kvadrat kilometr maydonni egallagan dengiz endi cho'lga aylandi, - deb ma'lumot beradi [8. 75].

Dengizning transport ahamiyatini yo'qotishi, baliqchilik, chorvachilik va boshqa xo'jalik turlarining qisqarishi, yaylovlarning qisqarishi va yer unumdorligining pasayishi natijasida o'n minglab odamlar o'zlarining an'anaviy tirikchilik manbalaridan mahrum bo'ldi. Orol dengizining qurishi va Amudaryoda suvning kamayishi natijasida ulardan transport maqsadlarida foydalanish ham to'xtadi. Bu mamlakatimizning yo'l qatnovi tizimini, xalqaro savdo aloqalarini sezilarli darajada chekladi. So'nggi yillarda O'zbekistonning turli hududlari bo'ylab mintaqaviy transport tizimini rivojlantirish mavjud na infratuzilmani muvofiqlashtirish, takomillashtirish, yo'lovchi va yuk tashish tariflarining shaffofligini ta'minlash va yangi yo'nalishlarni ochish orqali mamlakat tranzit salohiyatini yanada oshirishga qaratilgan islohotlar olib borilmoqda. Shu munosabat bilan mintaqaning tranzit va logistika salohiyatidan yanada samarali foydalanish va ilg'or transport infratuzilmasining rivojlanishini ta'minlash munosabati bilan transport kommunikatsiyalarini rivojlantirishning mintaqaviy dasturini ishlab chiqish va qabul qilishga e'tibor qaratilmoqda [4]. Qoraqalpog'iston Respublikasi transport sohasidan samarali va manfaatli foydalanishda tarixiy tajriba va mavjud imkoniyatlarni tahlil qilish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Qadimdan Janubiy Orolbo'yi hududlarini boshqa mintaqalar bilan bog'laydigan yo'llar shakllangan bo'lib, Orolbo'yi hududlari Markaziy Osiyo mintaqasida ro'y bergan siyosiy-tarixiy jarayonlarda, xususan, xorazmliklarning Markaziy Osiyo ichki savdosida ham katta o'rin tutgan. Xorazmning Sirdaryoning quyi havzasi va Orolbo'yi ko'chmanchilari bilan savdo-sotiq aloqalari asosan uchta yo'l orqali amalga oshirilgan. Birinchi yo'l vohaning markaziy shaharlaridan boshlanib, Orol dengizi yaqinidan shimoli-sharq tomondagi Yangikent va Jand shaharlariga olib borgan. Ikkinchi yo'l Beltov qirlari janubidan o'tib, Sarlitomqal'aga yetib borgan. Arab-fors manbalarida Zamjon yoki "Bob-at-turk" ("Turklar darvozasi") rabotidan boshlanadi, deb ko'rsatilgan uchinchi karvon yo'li sharqiy Yevropaga qarab ketgan. Ustyurt qirlari orqali o'tib, bijanaklar, qipchoqlar, og'uzlar yashaydigan hududlariga eltuvchi bu yo'l Xorazmdan mol olib ketayotgan va tashib kelayotgan savdogarlar uchun juda serqatnov hisoblangan [9. 14].

O'rta asrlarda karvon yo'llarida joylashgan yo'lbo'yi inshootlari xizmat ko'rsatish tizimida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Odatda, yo'lbo'yi inshootlari savdo karvonlari va karvon yo'llarida xavfsizlikni ta'minlovchi maxsus harbiy guruhlariga mo'ljallab barpo etilgan. Ayniqsa, savdo karvonlari uchun yo'lbo'yi inshootlariga ehtiyoj cho'l va dasht hududlarida katta bo'lgan. Chunki bunday hududlarda savdo karvonlarida suv, oziq-ovqat va ulov maqsadida foydalaniladigan hayvonlar uchun yem-xashak yetishmovchiligi bilan bog'liq ayrim muammolar kuzatilgan va bunday muammolarni bartaraf etishda yo'lbo'yi inshootlari muhim hisoblangan. Shu sababli, O'rta Osiyoning barcha hududlarida bo'lgani singari Janubiy Orolbo'yi hududlarida ham muhim karvon yo'llari bo'ylab yo'lbo'yi inshootlari barpo etilgan va yo'lovchilarga xizmat ko'rsatish tizimi yo'lga qo'yilgan. Rivojlangan o'rta asrlarga kelib Janubiy Orolbo'yi hududlarida Xorazm davlatining siyosiy va iqtisodiy jihatdan yuksalishi natijasida karvon yo'llarida xizmat ko'rsatish tizimi yuksak darajada tashkil etilganligini ko'rishimiz mumkin. Tashqi savdo aloqalarini rivojlantirishda eng muhim jihatlardan biri karvon yo'llari faoliyatini takomillashtirish va xizmat ko'rsatish tizimini yuqori saviyada tashkillashtirish, shahar va yo'lbo'yi inshootlarida savdo karvonlari (shu jumladan, elchilar, sayohatchilar, choparlar, yo'lovchilar va boshqalar) uchun barcha zaruriy sharoitlarni yaratish davlat ahamiyatiga ega masalalardan biri hisoblangan. O'rta asrlarda Janubiy Orolbo'yi orqali Volga bo'yi, Xazar, Bulgor kabi davlatlar va Sharqiy Yevropaga olib boruvchi karvon yo'li o'tgan bo'lib, ushbu karvon yo'li eng muhim gavjum yo'nalishlardan biri bo'lgan. Ushbu hududlarga olib boruvchi Ustyurt orqali o'tgan karvon yo'li bo'yida juda ko'plab yo'lbo'yi inshootlari barpo etilgan va ularda savdo karvonlari uchun xizmat ko'rsatish tizimi yo'lga qo'yilgan. Arxeolog olim S.P.Tolstov tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida, Ustyurtdagi Uchquduq, Buloq, Qosbuloq, Beleuli kabi karvonsaroy va quduqlar orqali shimoli-g'arbga Ural va Volga daryolarigacha olib boradigan karvon yo'li faoliyat ko'rsatganligi va ushbu karvon yo'li bo'yidagi karvonsaroyning bir-biridan karvonlar bir kunda bosib o'tadigan masofada 25 kilometrcha oraliqda joylashganligi aniqlangan [9. 16]. Karvon yo'li bo'ylab harakatlanuvchi yo'lovchilar o'z manziliga yetib olishda turli qiyinchiliklarga duch kelmasligining oldini olishda yo'lbo'yi inshootlarinin ahamiyati katta bo'lgan.

Ustyurt karvon yo'li bo'yida joylashgan o'rta asrlarga oid juda ko'plab karvonsaroylar va rabodlar bunyod etilganligi aniqlangan. Ushbu karvonsaroylar orasida Beleuli karvonsaroyi o'zining qulay geografik joylashganligi, me'moriy jihatdan o'ziga xosligi va karvonsaroyda savdo karvonlari uchun xizmat ko'rsatish tizimining tashkil etilishi bilan ham ajralib turadi. Eng avvalo, ushbu inshoot karvon yo'lining muhim qismida joylashgan. Arxeologik izlanishlar mobaynida karvonsaroyning shimoliy-sharqiy qismidan sakkizta sardoba qoldiqlari topib o'rganilgan [9. 16]. Tarixdan ma'lumki, sardobalar suv tanqis hududlarda (asosan cho'l va dasht) uni to'plash va suv zaxirasini saqlash uchun maxsus bunyod etilgan gumbazli inshoot hovuz bo'lib sanaladi. Sardobalar asosan savdo karvonlarini toza suv ichimligi bilan ta'minlash manbai vazifasini bajargan. Beleuli karvonsaroyi atrofida topilgan sardobalarga suv to'plashda qor-yomg'ir suvidan foydalanilgan. Ya'ni, asosan bahor va kuz mavsumidagi yomg'ir natijasida karvonsaroy atrofida qatqirga yig'ilgan suvdan maxsus quvurlar orqali sardobalarga olib kelingan va barcha sardobalar bir-biriga bog'langan. Umuman, ushbu sardobalar Ustyurtdagi karvon yo'li orqali harakatlanayotgan savdo karvonlari va yo'lovchilar uchun toza ichimlik suvini saqlash vazifasini bajargan.

Karvon yo'llaridan tashqari, o'lkada qadimdan suv yo'llari xizmatidan ham foydalanishgan. O'rta asrlarda Amudaryo va Sirdaryo bo'ylab yuk tashish rivojlangan bo'lib, bu davrda suv yo'llarining rivojlanishi ko'p miqdorda va ommaviy tarzda ehtiyojni yuzaga keltiradi. Masalan, arab mualliflari ma'lumotlariga ko'ra, Afrig'itlar sulolasi davrida Xorazmning poytaxti bo'lgan Kat shahri muhim savdo yo'llari chorrahasida joylashgan, ko'plab sharq mamlakatlaridan savdogarlar kelib, savdo-sotiq ishlarini amalga oshirgan. Movaraunnaxr, Xuroson, Jurjoniya (Kaspiy bo'yi davlati) va shimoldagi Bulg'orlar mamlakati, slovyanlar yurtiga o'tuvchi hechbir karvon, hatto shimoldan Movaraunnaxr,

Xurosonga, u yerdan Hindiston va Xitoyga o'tuvchi harqanday savdo karvonlari Xorazmshohlar poytaxti Kat shahrida to'xtamasdan o'tmagan. Ushbu Shahar sharq va g'arb, shimol va janub mamlakatlari savdosida muhim ulgurji savdo markazi hisoblangan. Hatto o'zining ko'p yillik sasayohatlari davrida hechnarsadan hayratlanmaslikka o'rganib qolgan arab sayyohi va geografi Muqaddasiy Katda bo'lganida bu shaharning va umuman Xorazm shaharlarining savdo ko'lamidan chuqur hayratda qolganligini yozib qoldirgan. Muqaddasiyning ma'lumot berishicha, Kat shahrida daryo kemalari qurilgan va ta'mirlangan [7. 75]. Xorazmning savdo aloqalarida suv yo'lidan foydalanganligini 921-yilda xalifa Muqtadir elchiligi tarkibida Volga Bulg'oriyasiga ketish paytida shu yerda bo'lgan Ibn Fadlan ham yozib qoldirgan. Buyuk Ipak yo'li o'tgan yo'llar bo'ylab ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Karvon yo'llar bo'ylab ko'pgina sayohatchilar, savdogarlar o'tgan hamda o'z ko'rgan-bilganlarini, tarixiy asarlarni va afsonalarni yozib qoldirgan. Usturtidagi karvonsaroilar haqida daslabki yozma manbalar XVIII asrdagi rus sayohatchisi P.I.Richkovning "Топография Оренбургская то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии" (СПб, 1762) asarida berilgan. Bunda Belewli masjit, saroy va quduqlar bor ekanligi atab o'tilgan. XIX asr boshida A.I.Levshin "Описание киргиз-казацких или киргиз кайсацких орд и степей" (СПб, 1832) asarida Usturtning o'rtasida Belewli orolida masjid va madrasa, chuqurligi 64 metr bo'lgan quduq borligini yozib qoldirgan.

1892-yilgi Nikitin rahbarligidagi ekspeditsiya, 1899-yilgi Shtukenberg rahbarligidagi ekspeditsiyalar Usturtidagi karvonsaroilar haqida ma'lumotlar yozib qoldirgan. Qoraqalpoqlar va Qoraqalpog'iston tarixi haqida ko'pgina ma'lumotlar bergan olimlardan biri XIX asrdagi mashhur venger olimi Xerman Vamberi hisoblanadi. U XIX asrda qoraqalpoqlar orasida bo'lib, ularning hayot tarzini o'z ko'zi bilan ko'rgan. Uning asarlarida qoraqalpoq xalqining kelib chiqishi va etnografiyasi, to'g'risida, jumladan yo'l aloqalari haqida ma'lumotlar keltirilgan. X.Vamberi 1863-yil iyun oyida Xivadan Qo'ng'irotgacha boradi. U Xivadan Qo'ng'irotgacha Amudaryo orqali boradi, keyin Ko'hna Urganch orqali Xivaga qaytadi. Qoraqalpoqlar va qoraqalpoqlar yeri to'g'risida ma'lumotlar X.Vamberining "Путешествие по Средней Азии" 2 изд. (М., 1874), "Очерки Средней Азии" (дополнение к путешествию по Средней Азии) (М. 1868), "История Бухары или Трансаксонии (Мавреннахр) с древнейших времен до настоящего". т.1-2. (СПб, 1873) nomli asarlarida keltirilgan.

X.Vamberi "Очерки Средней Азии" (дополнение к путешествию по Средней Азии" (М., 1868) asarida: "Qo'ng'irotdan Xivaga ko'pchilik holatda qirg'oqdagi yo'l bilan qatnaydi, sababi, daryodan oqimga qarshi kema bilan suzish uchun daryoda 18-20 kun yo'l yurish kerak. Shuning uchun daryo bilan oqimga qarshi og'ir yuklarni kema bilan olib yuradi. Quruqlik bilan quyidagi yo'llar orqali yuriladi: 1. Yozgi yo'l deb nomlanadigan Ko'hna Urganch orqali, ushbu yo'l yozda Oksusdan oqib bo'linib chiqadigan barcha ko'llarni va tarmoqlarni aylanib o'tadi. Ushbu yo'l eng uzoq yo'l bo'lib, uzunligi 56 farsaxni tashkil qiladi. 2. Xo'jayli orqali, ushbu yo'l bilan qishda ko'llar muzlagandan keyin yuriladi, uzunligi 40 farsax. 3. Oksusning o'ng tomonidan o'tadigan aylanma va qumlik, dasht yo'l" [5. 119-132].

Vamberining yuqorida nomi tilga olingan asarida Xivadan Qo'ng'irotgacha boradigan qirg'oqdagi yo'llar haqida quyidagi ma'lumotlar beriladi: "Qo'ng'irotning darvozasidan yo'l shimoli-g'arbga qarab yuradi, avval yaxshi ishlangan ekinzor yerlar, undan so'ng dashtlik bilan yo'l ot yo'li degan kichik ko'lga keladi. Bu Qo'ng'irotdan 7 farsax uzoqlikdagi birinchi stansiya hisoblanadi. Ot yo'lining tor joyiga ko'priksoling, keyin yo'l ikkiga bo'linadi. Bu yo'l qozoq yo'rg'a deb ataladigan tog'ni yoqalab Usturtning ustidan Orenburgga qarab ketadi. Ikkinchi yo'l Ko'hna Urganchga ketadi" [5. 135-136]. Xorazm hududini tashqi dunyo bilan bog'lashda Amudaryo va Orol dengizi orqali amalga oshirilgan suv yo'lining xizmati alohida bo'ldi. Asrlar davomida Amudaryo va uning tarmoqlari, ko'llar va kanallar orqali kemalar, qayiqalar yordamida ichki va tashqi dunyo bilan aloqalar o'rnatilgan edi. 1847-yilda Orol harbiy flotiliyasiga asos solingandan so'ng paraxodlar, yelkanli kemalar paydo bo'ldi.

1848-1849-yillarda Orol ekspeditsiyasini boshqargan A.I.Butakov Orol dengizida gidrografik tadqiqotlar olib bordi. Ekspeditsiyaning to'plagan materiallar asosida Orol dengizining xaritasi nashrdan chiqarildi. A.I.Butakov Orol bo'ylaridagi tadqiqotlar natijasida birqancha ilmiy maqolalar e'lon qildi. A.I.Butakovning "1848-yilda Orol dengizini o'rganish bo'yicha tashkil qilingan ekspeditsiya haqida ma'lumot" mavzusidagi maqolasi Rus geografik jamiyatining "Вестник" jurnalida 1853-yilda, "Туркестанские ведомости" gazetasida "Orol dengizi bo'ylari" maqolasi va boshqa asarlari bosmada e'lon qilingan. A.I.Butakovning asarlari, xatlari, xotiralari Orol atrofining tabiati va va XIX asr oxiridagi tarixiy voqealar haqida ahamiyatli manbalar bo'lib hisoblanadi.

Chor Rossiyasi O'rta Osiyoni bosib olgandan so'ng, uning tabiati, yer osti va yer usti boyliklarini, tarixini o'rganish maqsadida ko'pgina ilmiy ekspeditsiyalar tashkil qilina boshlandi. 1873-yilda Amudaryoning quyi qismida tadqiqot ishlari ishtirok etgan A.V.Kaulbars tomonidan birnechta asarlar e'lon qilindi. A.V.Kaulbars "Низовья Амударьи описанные по собственным исследованиям в 1873 г." (СПб. 1881) kitobida qoraqalpoqlarning hayot tarzi, xo'jaligi, madaniyati, urf-odat va an'analari haqida ko'pgina ma'lumotlar beradi. Ushbu kitobda qoraqalpoq xalqining yo'l aloqalari va transporti, uning turlari, aravalar haqida ma'lumotlar berilgan.

Akademik V.V.Bartold "O'rta Osiyodagi g'ildirakli va qurg'oqlikdagi harakatlar" maqolasida keltirishisha, aravaning ilk turkcha atamasi "ganli" deb nomlangan. Akademik V.V.Bartoldning fikricha, "Eng avval O'rta Osiyoning ko'chmanchi xalqlarida aravalar bo'lgan. U Gerodot tomonidan aytilgan fikrni, ya'ni massagetlarda aravaning bo'lganligini eslatib o'tadi. Maxmud Qashg'ariy qanglilarda aravalar yuklarni tashish uchun qo'llanilgan deb ko'rsatadi. Rashid ad-din aravalar qo'lga kiritilgan o'ljalarni yig'ish uchun qo'llanilgan deb hisoblaydi. Abulg'ozii esa qangli nomi aravaning g'ildirigidan chiyillab chiqqan ovoz bilan bog'liq deb ko'rsatadi" [6. 406].

Amudaryoning quyi qismida sug'orish dehqonchilining rivojlanishi, paxta ekiladigan yer maydonlarining kengayishi Chor Rossiyasining agrar siyosatida asosiy yo'nalish bo'ldi. Paxta ekiladigan maydonlarning kengayishi, rus

mustamlakachilarining boyliklarining ortishi, xomashyo manbalarini O'rta Osiyoda joylashgan sanoat korxonalariga olib kelish yo'l aloqalarini yaxshilashni talab qildi. XIX asr oxiri – XX asr bo'ishlarida agrar aloqalar bo'yicha ko'pgina asarlar yozgan O.Shkapskiy “Амударьинские очерки. К аграрному вопросу на нижней Амударье” (Ташкент, 1900) kitobida Xorazm vohasida dehqonchilikning rivojlanishi, uning kelajagi haqida tadqiqotlar olib boradi.

Turkistonning, jumladan, Amudaryoning quyi qismi, Xiva vohasi hududining ichki va tashqi yo'l aloqalari, boshqa davlatlar bilan bog'lab turgan yo'llar haqida “Военно-статическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район” (Toshkent, 1912) kitobida to'liq ma'lumotlar berilgan.

Janubiy Orol bo'ylari, Usturt hududining tabiiy boyliklari, Sharq davlatlari bilan savdo aloqalari, sharvochilik, baliqchilik, sug'orma dehqonchilik, paxtachilik, bog'dorchilik, uzumchilikning rivojlanishi va ularning kelajagi haqida juda boy ma'lumotlar to'plangan “Каспийско - Аральская железная дорога в экономическом отношении. К проекту А.О.Брикельмейера и К.В.Николаевского” (S.Peterburg, 1914) kitobini ko'rsatib o'tgan maqul.

“Каспийско-Аральская железная дорога в экономическом отношении” (S.Peterburg. 1914) kitobida Amudaryoning quyi qismida yo'l holatlari va transporti haqida to'liq ma'lumotlar berilgan. Masalan, bu haqida bunday deb ko'rsatilgan: “Orol dengizida kema qatnovi 5 yildan buyon harakat qilmoqda. Oxirgi punkt sifatida bundan 6-7 yil avval paydo bo'lgan, 100 dan ortiq oilalar yashaydigan Orol dengizi stantsiyasidagi poselok xizmat qilmoqda. Hozirgi vaqtda Aralskda yelkanli yuk kemalari bor. Bundan boshqa Aralskda “Xiva” aktsiyadorlik jamiyati Sharjo'y, Xiva xonligi va Aralsk o'rtasida paraxod, kema qatnovini amalga oshirish uchun paydo bo'ldi. Ushbu jamiyat Orol dengizidagi stantsiya bilan Mo'ynoq poselkasi o'rtasida transport aloqasini ta'minlashni amalga oshiradi” [10. 5]. Bundan tashqari, ushbu kitobda Xiva vohasini tashqi dunyo bilan bog'lab turgan karvon yo'llar haqida ma'lumotlar beriladi: “Xiva vohasidan Orenburg, Krasnovodsk va Qozoliga karvon yo'li o'tadi, Orenburgga boradigan yo'l Usturt orqali o'tadi” [10. 11]. Amudaryo va Orol dengizi orqali amalga oshiriladigan suv yo'li va karvon yo'llari Xiva vohasidan Rossiyaga olib ketilib turgan xomashyo manbalarini, birinchi navbatda paxtaga bo'lgan rus manufakturasining ehtiyojlarini qanoatlantira olmaydigan edi. XIX asrning o'rtalarida rus xudojnigi N.A.Karazin o'z ko'zi bilan saldochilarni ko'rib, ularning ayanchli hayot tarzini rus saldochilarning hayot tarzi bilan solishtiradi. Rus xudojnigi va adabiyotchisi N.A.Karazinning ijodida (“Orol dengizining ko'rinishi”, “Amudaryo saldochilari” v.b) tabiat boyligi, mehnatkash aholining og'ir hayoti qoraqalpoqlar hayotida birinchi marta o'z aksini topdi.

Mamlakatimizning mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tishi bilan Sharq va G'arb davlatlari bilan iqtisodiy, diplomatik va madaniy aloqalarning yo'lga qo'yilishi yo'l aloqalari va transport tarmoqlariga bo'lgan talabning o'sishiga olib keldi. Bu o'z navbatida asrlar davomida insoniyatga xizmat qilgan va hozir ham muhim ahamiyatga ega yo'l munosabatlarining barcha tarmoqlariga, uning tarixiga, buguni va kelajagi masalasiga qiziqishni paydo qildi. Yo'l munosabatlarini, jumladan asrlar davomida Sharq va G'arb mamlakatlarini bir-biriga yaqinlashtirgan, butun jahon insoniyat sivilizatsiyasida ulkan iz qoldirgan Buyuk Ipak yo'lini, uning janubiy Orolbo'yi xalqlari hayotida tutgan o'rnini aniqlash, o'lkamiz orqali o'tgan karvon yo'llari va xalqimizning an'anaviy yo'l aloqa vositalari tarixini tadqiq etish dolzarb ahamiyatga ega masalalardan biriga aylandi. Transport kommunikatsiya tarixini o'rganish xalqimizning ko'p ming yillik o'tmishidagi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotida yuz bergan muhim voqealarni chuqurroq anglashga hamda yo'l aloqalarining insoniyat jamiyatida tutgan o'rnini aniqlashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажигимизни мард ва олижанов халкимиз билан бирга қураимиз. Т., «Ўзбекистон», 2017.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга бериган энг олий баҳодир. 2 жилд, Т., «Ўзбекистон», 2018.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga murojati. «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi. 2020-yil 28-yanvar.
4. "Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на международной конференции «Центральная Азия одно прошлое и общее будущее, сотрудничество ради устойчивого развития и взаимного процветания». President.uz. URL: <http://president.uz/ru/lists/view/1227> (дата обращения: 25.07.2020).
5. X.Вамбери Очерки Средней Азии... М., 1868.
6. Бартольд В.В. Асарлар тўплами. 4 том. М., 1966.
7. Мавлонов Ў., Махкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. Т., 2004.
8. Сулайманов С. Арал теңизи ҳам Өмиўдәрья суў жоллары тарийхы (XIX әсирдин 70-жыллары XX әсирдин 80-жыллардын биринши ярымы). Н., 2023.
9. Матжанов А. Қорақалпоғистоннинг транспорт тарихи (1925-2020 йй.). Н., 2023.
10. Каспийско-Аральская железная дорога в экономическом отношении. С. Петербург, 1914.

Janubiy Orol hududida yo'l aloqalarining o'rganilish tarixidan

Rezyume: Bu ilmiy maqolada Janubiy Orolbo'yi hududi yo'l aloqalarining tadqiq etilishi tarixiy manbalar asosida o'rganilgan. Janubiy Orolbo'yi hududida transport kommunikatsiyasining tutgan o'rni, karvon yo'llari hamda suv yo'llarining ahamiyati takidlab o'tilgan.

Kalit so'zlar: Karvon yo'llari, Orol dengizi, Amudaryo, Ustyurt, X.Vambieri, V.V.Bartold, A.I.Butakov.

Из истории изучения путей сообщения в регионе Южного Приаралья

Резюме: В данной научной статье на основе исторических источников исследуется история изучения путей сообщения Южного Приаралья. Подчеркнута роль транспортных коммуникаций, а также важность караванных и водных путей в регионе Южного Приаралья.

Ключевые слова: Караванные пути, Аральское море, Амударья, Устюрт, X. Вамбери, В.В. Бартольд, А.И. Бутаков.

From the History of Studying Road Connections in the Southern Aral Sea Region

Summary: This scientific article examines the history of studying road connections in the Southern Aral Sea region based on historical sources. The importance of transport communications, caravan routes, and waterways in the Southern Aral Sea region is emphasized.

Key words: Caravan routes, Aral Sea, Amu Darya, Ustyurt, H. Vambery, V.V. Bartold, A.I. Butakov.

РЕЛИГИЯ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ЮЖНОМ ПРИАРАЛЬЯ

Кдырниязов О.-Ш.

Каракалпакский государственный университет

Значение религии в истории народов Приаралья было известно еще со времен составления "Авесты". Научный мир, несмотря на разноречивые гипотезы, связывает с южным Приаральем один из ранних очагов зороастризма. Страна Арьянам Вайдж отождествлялась с Хорезмом. Этому способствовало сложение хорезмийского государства к рубежу VII-VI вв. до н.э. Потом, тысячи лет спустя ислам заменил религию "огнепоклонников". В средние века ислам в той или иной форме стал неотъемлемой частью культурной жизни народов южного Приаралья.

Хорезм в эту эпоху являлся одним из очагов духовности, просветительства и ислама, из него исходила миссионерская деятельность. Посланник халифа Мукдадира (908-932) к болгарскому царю Ибн Фадлан (921-922 гг.) подчеркивал, что на Итиле политическое и культурное влияние Хорезма весьма велика. Хазарского кагана (VII-X вв.) окружали духовенство, ученые и деловые люди из Хорезма. Ал Бекри (988-997 гг.) указывает на исламизацию печенегов под влиянием хорезмийских миссионеров. Этот процесс расширяется за счет миграции новых этнических элементов, проникших в Приаралье из Дешти-Кыпчака вместе с монголами. В этом, как и прежде, основную роль в качестве миссионеров играли представители суфийских общин, последователи известных шейхов. Суфийские шейхи-наставники со временем приобретают авторитет и политическую силу. В до- и монгольское время популярность святых, суфийских шейхов на Приаралье была очень велика. Имена Хаким-ата, Ахмед Яссави (XII в.), Наджим ад-Дин ал-Кубра, Сулейман Хадади Мусевий, Абдаллах Наринджаний (XIII-XIV вв.) были широко известны не только в Хорезме, но и в Мавереннахре и сопредельных странах. XII-XV вв. - время поступательного развития мусульманской религии, наложившей отпечаток на духовную жизнь феодального общества. В средневековом Хорезме больше значение придавалось религиозным учениям. Не случайно, в источниках часто упоминаются "великие праведники шейхи", "имамы", "правоведы". Монгольские правители также покровительствовали святым шейхам и суфиям. Создавались религиозные учреждения, строились минареты, мазары над могилами мусульманских авторитетов. Возросла роль суфийских общин и для них учреждались вакфы.

В процессе борьбы против монголов прославился один из виднейших суфийских шейхов, деятель дервишского ордена "кубровия" - Наджим ад-Дин аль-Кубра (1145-1121). Он родился в Хиве и погиб на стенах Ургенча во время осады монголов. По данным источников и агиологии, шейх пользовался большим авторитетом не только у своего народа, но и среди врагов. Рашидаддин (1247-1318) в "Сборнике летописей" приводит рассказ о патриотизме шейха: «Чингизхан велел предупредить шейха о монгольском походе на Хорезм и предложил ему покинуть город (Ургенч), при этом обещал полную безопасность. Но "шейх вместе с народом сражался на стенах Ургенча» [2,503]. Наджим ад-Дин Кубра побывал на западе мусульманского мира, общался с авторитетами суфизма, постоянно жил в Хорезме и имел последователей в лице шейхов Сададдин Хамави, Али ибн Аяла, шейх Сайфаддин Бохарзи и др. Под влиянием западного суфизма он перенес в Хорезм их учение, в частности, музыкальные радения ("зикри захрия"). Возможно, со времен шейха хорезмийский оазис, район Приаралья и Северная Туркмения стали в прошлом зоной классической "джахрия". Яркой личностью в просветительском деле был поэт, мыслитель и ремесленник Пахлаван Махмуд (1248-1326). Его, этико-философского содержания, месневи "Канз ал-Хакаик" ("Казна истины") и литературная слава распространились далеко за пределами Хорезма [9, 106]. Его поэтический талант сочетался с занятием скорняжным делом и народным видом спорта как "кураш". Вопреки некоторым мнениям творчество Пахлаван Махмуда было связано с суфизмом. Поэт и борец сделался патроном древней Хивы, впоследствии столичного города Хорезма. Широкая популярность Пахлаван Махмуда как святого борца сделала его еще и патроном правящей династии в ханстве. В.А. Булатова пишет: "развитие комплекса зданий (в мавзолее Пахлаван Махмуд) связано с возвышением Хивы как столицы молодой Кунградской династии и с популярностью самого имени Пахлаван Махмуда-народного героя и борца [4,33]. Усыпальница Пахлаван Махмуда превратилась в мощный комплекс культовых сооружений, который обслуживался большим числом духовных лиц, облагодетельствованных ханами.

В целом, в XIII-XV вв. возросла роль суфизма в исламизации местных племен Приаральского региона. Ненадолго прерванная исламизация степного Приаралья с новой силой развернулась с первого десятилетия XIV в., когда местные правители, духовенство и купцы стали играть важную роль в создании синкретической культуры Золотой Орды и исламизации Дешти-Кипчака. Просветителем был ученый имам Номанаддин аль-Хорезмий - один из шейхов, преподававший религию в Сарае [12, 307]. Уроженцем Хорезма был известный богослов Средней Азии середины XIII в. имам Нуратдин Хорезми. Имам в присутствии великого кагана Гуюка провел диспут с христианскими проповедниками, одержал блестящую моральную духовную победу [2, 556].

Интеллектуальная среда Хорезма развивалась и в Темуридскую эпоху. При Амире Темуре и Темуридах прибыли в Самарканд факихи Хафиз Махмуд Мухрик аль-Хоразми, Жамолууддин Ахмад ал-Хорезми и историк, поэт Хафизаддин Мухаммад ибн Насураддин Мухаммед ал-Хорезми (умер 1423-1424) [8, 152]. Исторический труд "Дил гараиб" ("Сердце редкостей") Худайберды ибн Кошмухаммеда Хиваки дополняет этот перечень. В нем упоминаются видные столпы учения Кубравия-Жанмухаммед Азизхан Хорезмий (умер в конце XV в.), шейх Комалладдин Хусейн Хорезмий (умер в 1427/35 г.), суфист, поэт и музыковед Шайх Абулвафо Хорезмий (первая половина XV в.) [1, 335]. В целом, еще в золотоордынское время постепенно сложились условия для создания школы культуртрегеров. Чтобы по достоинству оценить выдающийся вклад Хорезма в исламскую религию, достаточно назвать имена таких выдающихся деятелей ислама как Абул Касима Махмуд аз-Замахшари (1075-1144), Шихабалдин Хиваки (умер в 1220 г.), Наджимаддин Кубра (1145-1221), Бурханалдин аль Хорезми, Хафизы Махмуд Мухрик аль-Хорезми и Жамалуддина аль Хорезми (XIV-XV вв.). Письменные источники и археологические материалы позволяют всесторонне осветить историю религии и культово-мемориальные памятники городов Южного Приаралья в до- и послемонгольские периоды. В каждом городе, даже в небольшом селении была мечеть или медресе, где многие муэдзини славились знанием хадисов и фикха. В число первоисточников, упоминавших о мечетях и медресе региона, входит домонгольская арабо-персоязычная литература. В ней упоминаются соборные мечети и намазгахи Кыта, Дарган, Амуль, Садвара [11, 183, 187, 189], также сообщаются о "людях разумению науки, фикха, способной к образованию", «отличающиеся хорошим чтением Корана», "место собрания самых выдающихся мужей в мире" [11, 185; 3, 544]. Письменные источники XIII-XIV вв. дополняют сведения ранних авторов. Ибн Баттута пишет, что в золотоордынском Ургенче были мечети и медресе, среди которых особо выделяет медресе Кутлуг-Темур, мечеть и ханако Тюрбек Ханым, три загородных ханако (завия) шейхов Наджимаддина Кубра, Джелаладдина ал-Самарканди и Абул Касима аль-Замахшари [12, 309-310]. Согласно вакуфному документу Кутлуг-Темур от 1349 г. был сооружен мавзолей и ханако шейха Сулеймана Хадади в селении Мадыр около Ханки и на бугре Мазлумхан-сулу в Миздахкане (Ходжейли) [7, 129, 169]. По сообщению Ибн Баттута, складывавшаяся обстановка в Южном Приаралье в XIII-XIV вв. способствовала многообразию религиозных учений. Он отметил, что в здесь наряду с суннитским религиозным учением преобладала итизаль-(мутизаль)-рационалистическое течение в исламе, проповедующее о свободе воли [12, 310]. Учение мутазилитов, занесенное в Хорезм в XI в. имело многочисленных последователей, даже во второй половине XIV в., когда в Западной Азии мутазилитов не существовало, а в Хорезме была благоприятная почва для ислама и мусульманской науки [3, 549].

Либеральность вероисповедования в золотоордынском обществе - характерное явление. Мистико-религиозные компоненты в исламе - сунниты, мутазилиты и другие одинаково вольно существовали, проповедовались учения ханифитов и шафитского толка [12, 281, 284, 300]. Однако суть ислама не нарушалась, жители верили и строго соблюдали предписания шариата. По данным мусульманских и западноевропейских источников среди населения южного Приаралья, наблюдается конгломерат религий, местные жители исповедовали несколько религий. Здесь, в средние века, наряду с мусульманами, проживало христианское население, принадлежавшее несторианам. Ал Якут Хамавий (1219 г.), сообщая об огузах Приаралья, говорит о христианах-иноземцах на землях Хорезма и о том, что часть жителей из племени джикелей исповедуют христианскую веру. По данным ал Макдиси и ал Истахри (X в.), они были приезжими русскими купцами или невольниками [6, 264-265]. Археологические исследования на территории Южного Приаралья также свидетельствуют о распространении идей христианства среди населения. На городище Миздахкан (Ходжейли), среди погребальных построек, на оссуарных ящиках обнаружены изображения креста, звезды и листообразные полосы. Эти мотивы связываются с несторианским течением в христианстве [15, 146-147]. На фасадной стене пещерного города Бутентау южном чинке Устюрта, имеется несколько изображений креста. Здесь пещерные помещения по планировке также напоминают крестообразную форму. Пещерный город Бутентау – кала датирован XI-нач. XIII в. и XIII-XIV вв. К этому времени относятся сведения о христианской колонии в Хорезме. Плано Карпини указывает, что христианская колония в Ургенче состояла из хазар, русских и аланов [11, 46]. В XIV в. здесь существовала Ургенчская епархия, входившая в состав Ханбалыкской епархии и местные христиане (мелькиты) подчинялись антиохскому патриарху. Проникновение христианства в Южное Приаралье можно наблюдать и по нумизматическим материалам. В Адамли кале (Каракалпакстан) и в Шаватском районе (Хорезмская область) найдены местные монеты царя Шаушафана (VIII в.). На этих монетах на аверсе в диадеме или конце короны изображен равносторонний крестик по типу несторианского [5, 4, 10, 11]. Выдающийся нумизмат Г.А. Федоров-Давыдов в монетах Хорезма эпохи Золотой Орды установил изображение солнца в клещах рака (символ созвездия Рака) [13, 189-191]. Появление этих монет вызвано активностью католических миссионеров в городах Золотой Орды, в число которых входил и Гургандж.

В религиозно-обрядовых верованиях населения Южного Приаралья, как в эпоху Хорезмшахов, так и в эпоху Золотой Орды особых изменений не происходит. Однако, интересно отметить, что здесь наблюдаются использование деревянных гробов не зафиксированное в домонгольское время. Деревянные гробы достаточно представлены в погребениях XIII-XIV вв. Миздахкана, Жанпыккала, позднечетвертичных курганах Устюрта. Своеобразны и другие детали. В некрополе Миздахкана в отдельных погребальных оградах обнаружены остатки одежды (ткани коричневого и зеленого цветов с шитьем аппликаций растительного характера); сердоликовые бусы; амулеты и кольца; сероглиняные кувшины с яйцами, покрытые арабской надписью [10, рис.30, 1-3; 14, 118-121]. Перечисленные факты совершенно не свойственны мусульманским могилам

домонгольского Хорезма. Вся совокупность материала - своеобразный погребальный ритуал - позволяет отнести часть захоронений на бугре Миздахкан к числу погребений, оставленных мигрантами-кочевниками. Они, судя по наличию инвентаря, сохранили свои доисламские языческие обряды. Таким образом, в до- и послемонгольские периоды, кроме господствующего ислама в Южном Приаралье существовала своего рода благоприятная симбиотическая ситуация для развития различных религий и верований.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ахмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. Тошкент, 1994.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Том I. М.: Наука, 1963.
3. Бартольд В.В. Работы по исторической географии. Соч. Том. III. М.: Наука, 1965.
4. Булатова В.А., Ноткин И.И. Архитектурные памятники Хивы. Ташкент, 1965.
5. Ваинберг Б.И. Древние монеты Хорезма. М.: Наука, 1977.
6. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских с половины VII века до конца X века. СПб., 1870.
7. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма. Ташкент, 1957.
8. Ибн Арабшах. Темур тарихи. Жилд I. Ташкент, 1992.
9. Ибн Вали Махмуд. Море таин относительно доблестей и благородных (география). Ташкент: ФАН, 1977.
10. Клыршиязов М.-Ш. История материальной культуры Хорезма XIII-XIV вв. Нукус: «Каракалпакстан», 1989.
11. МИТТ. Материалы по истории туркмен и туркмени. Том. I. М.-Л., 1939.; Путешествия в восточные страны Г.Рубрика. М., 1957.
12. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящиеся к истории Золотой Орды. Том. I. СПб., 1884.
13. Федоров-Давыдов Г.А. Нумизматика Хорезма золотоордынского периода // Нумизматика и эпиграфика. М.: Наука, 1965.
14. Хожаниязов Г., Додохудаева Л. Уникальные находки из некрополя Миздахкана // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз. Нукус, 1998. № 3.
15. Ягодин В.Н., Ходжаиов Т.К. Некрополь древнего Миздахкана. Ташкент: ФАН, 1970.

Izoh: Maqolada Xorazm shaharlari aholisi o'rtasidagi hududlarning diniy ahvoli o'rganilgan. Maqolada dinning Janubiy Orolbo'yi shaharlarining rivojida tutgan urni haqida ma'lumotlar keltiriladi. Yozma manbalar va arxeologik ashyolar asosida o'rta asrlarda butparastlikning ma'nosi va unsurlari kuchli bo'lganligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: din, hududlar, Arxeologiya, manba, ko'chmanchilar, shaharlar.

Аннотация: В статье исследуется религиозное положение территорий среди населения городов Хорезма. В работе приводятся данные о роли религии в развитии городов Южного Приаралья. На основе письменных источников и археологических материалов утверждается, что в средние века значение и элементы язычества были сильны.

Ключевые слова: религия, территория, источник, кочевники, города.

Summary: The article examines the religious situation in the territories among the population of Khorezm cities. The work provides data on the role of religion in the development of cities in the Southern Aral Sea region. Based on written sources and archaeological materials, it is asserted that in the Middle Ages, the significance and elements of paganism remained strong.

Key words: religion, territories, Archaeology, source, nomads, cities.

KÚNXOJANIŇ SOCIALLIQ-FILOSOFIYALIQ HÁM ÁDEP-IKRAMLILIQ MIYRASI

Ernazarova S. K.

Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Ata-babalarımızdan bizge jetip kelgen biybaha miyras qanshadan-qansha áwladlardın mánawıy-ruwxıy sanasına hám turmıs tárizin qáılestirgen hám ol búgingi kúndede óz tásirin kórsetpekte. Bul máselede ele elimizdi, onıń ózine tán tariyxı, mádeniyatı, ullı alım ulamaların, shayırların, biybaha ruwxıy miyrasımızdı tolıq úyrenenimiz joq.

Elimizde ullı oyshıllardıń ilimiy hám ruwxıy miyrasın tereń úyreniw jas áwladtı iygilikli dástúrler ruwxında tárbıyalawǵa qaratılǵan keń kólemlı reformalar ámelge asırılmaqta. «Tariyxıy miyrastı qásterlep saqlaw, úyreniw hám áwladlardan-áwladlǵa qaldırıw mámleketimiz siyasatınıń eń áhmiyetli tiykarǵı baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı. Jańa qáwip-qáterler, sonıń ishinde, «ǵalabalıq mádeniyat» qáwpi payda bolıp atırǵan, ádep-ikramlılıq, qádiriyatlardıń joǵalıw qáwpi júzege kelip atırǵan házirgi globalıasw sharayatında bul oǵada ayrıqsha áhmiyetke iye bolmaqta». Usı múnásibet penen qaraqalpaq xalqınıń belgili shayı Kúnxojanıń sociallıq-filosofiyalıq kózqaraslarında ilgeri súrilgen insannıń ruwxıy kamalatı, keńpeyillik, miynet súygishlik, kishiyeıillik, ádillik sıyaqlı ádep-ikramlılıq máselelerin elede tereń izertlew zárúrligi payda bolmaqta [1, 29-30]. XIX ásirde jasad ótken oyshıl shayı, Kúnxoja Ibrayım ulı (1799-1880) bolıp esaplanadı. Onıń dóretken qosıqları xalıq táǵdiri menen tutasıp ketken ideyaları baslı orıńǵa shıqtı. Bul dáwirde xalqımız sociallıq teńsizliktiń shıdap bolmas dárejedegi qıynshılıqlardı óz baslarınan keshirip atır edı. Zamanındaǵı bunday qıynshılıqtı shayı óziniń «Jaylawım» qosıǵında «Alasat tabılsa barlıq el kósher, kóbeyip tur arasında qan isher», - dep keltiredi [3,3]. Kúnxoja xalqımızdıń jańa qonıs basqan mákanında klassikalıq ádebiyatımızdı ekinshi bir dáwir menen tutastırıwshı, xanlıq dúzimdegi hár qıylı teńsizliklerdi xalıqı tárepinde turıp kórsetip beriwshi birinshi shayı sıpatında tanıldı. Sonlıqtan da ol qaraqalpaq klassik shayırlarınıń ustazı dep tán alınǵan. Qaraqalpaq klassik shayırları, sonıń ishinde belgili oyshıl shayı Berdaq ta onı úlken ustaz shayı sıpatında tilge aladı. Shayı óziniń «Ómirim» degen qosıǵında Kúnxoja haqqında:

«Aytıp sózlerim tılatıp,

Kemis jerlerin hám óńlatıp,

Bir yarım ay birge jatıp,

Ház etip ótken ómirim» [4, 145].

Kúnxojanı aqıllı, tereń oy iyesi, sózdiń mánisin keltirip sóyletuǵın sheshen adam bolǵanlıqtan onı Jiyrenshe sheshenge teńegen. Mısalı Berdaq ózin tanıstırıw maqsetinde ózi haqqında: «...Jiyrenshedeý sózge sheber, Kúnxoja dep qaraǵaysań» - dep jazǵan edi. Solay etip Berdaq Kúnxojanı qaraqalpaq, qazaq, qırǵız xalıqlarınıń awızeki dóretiwshiliginde xalıq danalıǵınıń simvolı bolıp esaplanatuǵın Jiyrenshe menen teń qoyadı, sol arqalı onıń dana shayı sıpatında joqarı bahalaydı [5,25]. Kúnxoja Ibrayım ulı xalıqtıń abadan turmısqa erisiwiniń tiykarı adamlardıń tálim-

tárbiyasında dep qaradı. Ásirese oqıw bilimdi rawajlandırıw arqalı dúnyanı bilıw imkanıyatları keńeyetuǵınlıǵın bayanladı. Usınnan kelip shıǵıp, jaslardı aqıllı, bilimli, oqımıs bolıwına, bilim iyelewge shaqıradı. Kúnxojanıń jaslarǵa estetikalıq tárbıya beriw kóz-qaraslarında dıqqatqa ılayıq. Shayır gózzallıqtı durıs bahalawda mazmun hám forma máselesine ayırıqsha itibar berip sulıwlıqtı túsiniwdiń dáslepki ólshemi mazmun ekenligin gózzallıqqa tárbıyalawda kórkem sóz óneriniń poeziyanıń hám muzikanıń baqsıshılıq óneriniń áhmiyeti úlken ekenligin bayanladı.

Kúnxoja filosofıyasınıń áhmiyetli ózgesheligi onda ádep-ikramlılıq túsiniqlerdiń ózine tán analizlengenligi. Kúnxoja óz shıǵarmalarında tiykarǵı itibardı ádep-ikramlılıq máselelerine qarattı. Bunıń sebebi bolsa, XIX ásirde qaraqalpaq xalqınıń sociallıq-siyasiy jaǵdayı, ádalatsızlıq, insaniy qádiriyatlardıń ayaq astı bolıwı, basqada túrli qarama-qarsılıqlar, onıń aqıbetinde bul úlkeniń sociallıq-siyasiy, milliy-ruwxıy jaqtan tómeleniw. Bulardıń barlıǵı filosof-shayırdı biyparıq qaldırmaǵan. Onıń shıǵarmalarında sáwlelengen ádep-ikramlılıq kózqaraslardıń ayırmashılıǵı sonnan ibarat bolıp, onda ádep-ikramlılıq túsiniqler hám principler mazmunı bir-birine qarama-qarsı qoyılǵan halda ashıp berilgen. Mısalı jaqsılıq-jamanlıq penen, kishipeylik-qatańlıq penen, sabır-qanaat - nápsi, áshkózlik sıyaqlı illetlerge qarsı qoyılǵan halda, olardıń abızlıǵı, sonday-aq insan ómiri, ruwxıy kámilligine tásiiri ashıp berilgen.

Shayır jaman jel basqarıwshılardıń xalıq turmısına zıyan tiygizetuǵının óziniń «Bastı qor áyler» degen qosıǵında da «Jaqsınıń xalıq jer qalmaq keynine, Jamannan bas bolsa bası qor áyler», - dep atap kórsetedi. Kúnxoja insannıń pazıylet hám illet haqqında toqtar eken, ol pazıyletti jaqsılıq dep, illetlerdi bolsa jamanlıq dep qaralaydı.

«Dúnyaǵa biyqarar kelgenin bilmes, Joldıń uzaqlıǵın jigit bildirmes,
Ya alıs ya jaqın parqını bilmes, Sapar shekse jaqsı hadal dos penen», [3,38]. degen pikirlerler Kúnxoja qálemine tiyisli.

Sonlıqtan da Kúnxoja óziniń dóretiwshiligi menen qaraqalpaq klassik poeziyasınıń qalıplesiwine hám rawajlanıwına, jalpı qaraqalpaq xalqınıń sana-seziminiń, ruwxıy turmısınıń joqarılawına úlken úles qosa otırıp, qaraqalpaq shayırlarınıń ustazı sıpatında tanıldı. Shayır hesh waqıtta óz mápin, xalıqtıń mápinen ústin qoymadı. Kúnxoja xanlardıń, baylardıń islerin tuwrıdan-tuwrı áshkaralap kórsetti. Ol xalıqtıń turmısı menen ómir súrdi, qıynaldı, olda xalıqtıń bir aǵzası sıpatında jumıs izlep qańǵıdı, ashlıqta jasadı, shańaraq aǵzalarında azaplandı, biraq shayır xalıq haqqında jırladı, xalıq ushın qosıqlar dóretti, barlıq ómirin xalıq penen birge ótkerdi.

XIX ásirde qaraqalpaq turmısınıń xarakterli kórinislerinen biri – jer, suw, óndiris qurallarınıń urıw bası bay fiodallar, biylerdiń qolında bolıwı jaǵdayların tastıyıqlaytuǵın qatarlar derlik onıń hár bir qosıǵında ushırasadı.

«...Qayısıp baqqanı baydıń qoyları,	Miyнетimdi hesh kim esapqa almay,
Bir ılaqqa úsh jıl júrgen shopanlar...»	Bir ayǵa talabım jartı nan bolmay,
Baylar nalısıma qulaǵın salmay,	Jigerim qum boldı, tińlanbay zarım [2, 17].

Bul qatarlardan jarlı xalıqtıń jersizlik, malsızlıq saldarınan kúni ushın baylardıń qoyların baqqanı, adamlardıń islegen miynetini bahalanbaǵanın kórsetken. Kúnxoja Xiywa xanınıń buyırǵı menen kóp shayırlardıń biri bolıp Xiywaǵa baradı. Bunda tiykarınan xannıń arnawlı tapsırması boyınsha xandı, xanlıq dúzimdi, xan hámeldarların maqtaw baslanadı. Basqa shayırlar xan alǵısına miyasar bolıw ushın bar kúshin salıp, bar ónerin kórsetiwge háreket etip atırǵanda, Kúnxoja haqıyqatı aytadı. Álbette bul haqıyqat xanǵa jaqpaydı. Keyin xan Kúnxojanı masqaralap, ústinen kúlip, oǵan sıy retinde ólimtik túye beredi. Shayırdıń «Umıtpaspan», «Túye ekenseń» qosıqları usılay payda boladı. Mısalı «Umıtpaspan» qosıǵında:

«Úsh aǵash tur keń maydanda,	Turǵanların umıtpaspan.
Ornalasıp qızıl qanǵa,	Bul dar eken kóringen,
Qıyılıp hám shıbın jan da	Kóp adamlar ildirilgen... » [2.24].

Shayır óziniń háreketlerinde, shıǵarmalarında shayır xalıqtıń mápin qorǵaydı. Kúnxoja óz elin, óz xalqın, óz jeriniń barlıq tábiyatın, xalqınıń eń jaqsı dástúrleri menen minez-qulqın oǵada tereń súyedi. Shayır óz xalqınıń táǵdiri, el-xalıqqa óziniń tereń muhabbatın bayan etken hár bir orında xalıqtıń jaqsı ómiri haqqındaǵı sociallıq kózqarasları menen ideyalarında qosıp aytadı.

Xalıqtıń qatarda xalıq bolıwı,	Kókirektiń shadıqlarǵa tolıwı,
Qarańǵı tünektiń jariq bolıwı,	Talap etse, hújim etse el bilen [3.38].

Kórip turǵanıımızday, baxıtlı hám abadan turmısıımız hár birimizdiń ǵayratımızǵa, miynetsúygishligimiz hám pıdayılıǵımızǵa baylanıslı. Kúnxoja kózqaraslarında jámiyettegi túrli qatlamlardaǵı shaxslardıń turmısı haqqında sóz etilgen. Ol úlken tárbıyalıq áhmiyetke iye bolıp, ruwxıy kámillikke jetkeredi.

Sonday-aq, oyshıl ádillikti patshalarǵa da, ápiwayı adamlarǵa da tán bolǵan táreplerin ayırıqsha kórsetip beredi. Shayır hár qanday jaǵdayda da ádillikten júz burǵan, ádalatsızlıq qılǵanlar ómirde álbette óz jazasın alatıwına isenedi.

Qaraqalpaq oyshıl shayırları sonıń ishinde Kúnxoja da ádillikti tiykarlawda kóbirek lirikalıq-ruwxıy, ruwxıy-ádep-ikramlılıq jaqtan qatnas jasaǵan. Sebebi, Shıǵısta ázelden ádillik túsiniǵine únles tárizde «haq», «norma», «haqıyqat», «minnet» túsiniqleri de qádirlenip kelinggen. Sonday-aq, jámáániń mápi, shańaraқтаǵı tártip-intizam, isenim hám ruwxıylıq joqarı bahalanǵan. «Nege kerek» qosıǵındaǵı Kúnxojanıń el, xalıq hám ádillik haqqındaǵı pikirleri jáne de konkret túrde hám jáne de kúshlierek sezim menen onıń «El menen» dep atalatuǵın úlken kólemli didaktikalıq qosıǵında bayan etilgen. Qosıq sonıń menen birge xalıq filosofıyasınıń da júdá jaqsı úlgisi. Qosıqta el hám xalıqtıń mámleket turmısındaǵı sheshiwshi rolin, el-xalıqtıń joqarı qásiyetin usılayınsha filosofıyalıq hám demokratiyalıq pikirler menen súwretleydi. Sonday-aq, zalım xan, ámeldarlardıń menmenligin qaralar eken, Kúnxoja bunday menmenlik pás arsızlıq, hár qanday jaqsılıqtan jıraq shermendelikten basqa nárese emesligin uqtıradı. «Atqa minip dańqın kókke jetirgen, Qısımlıǵın kúnnen-künge ótirgen», dep keltirip, bul jerde de Kúnxoja takabbırлық, menmenlik, maqtanıshlıqtı uyatsızlıq dep esaplap, bul illetlerge qarama-qarsı insaniyлық, miriwbet ideyaların alǵa qoyadı.

Kúnxoja bärqulla zulımlıqtı, miyrimsizlikti, qáhár-ǵázepti qaralap kelgen. Oyshıl miyrim-shápáát, adamgershilik sıyaqlı ádep-ikramlılıq pazıyletler, álbette, zulımlıq ústinen jeńiske erisiwine isengen. Kúnxoja filosofıyasında Watandı súyiw insaniy minnet sıpatında qaralıp, ol insandı hár qanday jaǵdayda hám watandı súyiwge, onıń menen únles

bolıwǵa shaqıradı. Watannın basına awır kúnler kelgende janınıń ráhátın oylap, Watanın taslap ketetuǵınlardı qattı qaralaydı. Olarǵa bolǵan jek kóriwin jasırmaydı, Watanına, eline kelgen dushpanlardan qorǵawı zárúrligin shayır «Eldi jawlardan baqpa, Qurı batır nege kerek...», - dep túsındiredi. Ulıwma alganda, Kúnxojanıń alǵa súrgen ádep-ikramlılıq principleri biri ekinshisin toltıradı, olar bir-biri menen óz-ara baylanıslı halda rawajlanadı.

Kúnxoja ádep-ikramlılıqqa tiyisli túsınıklardıń insan ómirindegi áhmiyetine, bul pazıyetler insannıń shaxs sıpatında kamal tabıwında áhmiyetli ekenligine óz itibarın qaratadı. Kúnxojanıń bul kózqaraslarında ádep-ikramlılıqtıń názik qırları, kóp qırlı tartımları hám shıǵısqa tán ózgeshelikleri óz kórinisin tapqan.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatınıń ullı sóz zergeri, qaraqalpaq ádebiyatında salmaqlı orınǵa iye ádebiy tulǵa Kúnxoja Ibrayım ulınıń dóretiwshiligi XIX ásir qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatı, milliy mádeniyatımız, ruwxıy turmısımız tariyxında tákirarlanbas orın ieleydi.

ÁDEBIYATLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. –I jild, Toshkent, "O‘zbekiston," 2018. - B.29-30.
2. Kúnxoja. El menen. - Nókis, Qaraqalpaqstan. 1975. 17-bet.
3. Kúnxoja. El menen. Tańlamalı qosıqları. -Nókis, "Qaraqalpaqstan." 1984. 3-bet.
4. Berdaq tańlamalı shıǵarmaları. -Nókis, Qaraqalpaqstan. 1987. 145-bet.
5. Berdaqıń T.Ábdimuratov tárepinen jıyalǵan qosıqlarınan Qaraqalpaqstan Kompleksli ilim-izertlew institutınıń fondı, qoljazba.

Annotatsiya. Maqolada qaraqalpaq xalq shoiri Ko‘nxojaning merosida xalq taqdiri bilan bog‘lik g‘oyalar, ijtimoiy tengsizlik, xalqning chidab bo‘lmas darajadagi qiyinchiliklari, axloq bilan bog‘liq qarashlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Ko‘nxoja merosi, tarix, adolatsizlik, ijtimoiy tengsizlik, axloq.

Аннотация. В статье анализируются идеи, связанные с судьбой народа, социальным неравенством, невыносимыми трудностями народа, взгляды, связанные с моралью, в наследии каракалпакского народного поэта Кунходжи.

Ключевые слова: Наследие Кунходжи, история, несправедливость, социальное неравенство, мораль.

Annotation. The article analyzes the ideas related to the fate of the people, social inequality, the unbearable difficulties of the people, and views related to morality in the legacy of the Karakalpak folk poet Konkhoja.

Key words: The legacy of Konkhoja, history, injustice, social inequality, morality.

ЁШЛАР ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИГИГА АВЛОДЛАР АЛМАШИНУВНИНГ ТАЪСИРИ

Нуруллоев Ш. А.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат сиёсати ва бошқаруви академияси

Кириш. XXI аср жадал глобаллашув, ахборот технологияларининг тезкор ривожланиши ҳамда ижтимоий муносабатлар трансформацияси билан тавсифланади. Ушбу жараёнлар жамиятда авлодлар алмашинувини тезлаштириб, ёшларнинг ижтимоий фаоллиги, кадриятлари ва фуқаролик позициясига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Айниқса, рақамли муҳитда шаклланаётган янги авлодларнинг жамият ҳаётидаги иштирок шакллари, сиёсий ва ижтимоий жараёнларга муносабати илмий таҳлилни талаб қилади.

Жаҳон илмий адабиётларида авлодлар алмашинуви муаммоси Н. Хоу ва У. Штраусс томонидан ишлаб чиқилган авлодлар назарияси доирасида кенг ёритилган бўлиб, унда ҳар 20–25 йилда ижтимоий-иқтисодий шароитлар таъсирида янги авлод шаклланиши таъкидланади. Мазкур назарияга кўра, ҳар бир авлод муайян тарихий воқеалар, сиёсий муҳит ва маданий омиллар таъсирида ўзига хос кадриятлар тизимиغا эга бўлади. Бу эса авлодлар ўртасидаги ижтимоий тафовутлар ва қарашлар зиддиятини юзага келтиради.

Бугунги кунда айниқса “Z авлод” вакиллариининг ижтимоий фаоллиги, сиёсий жараёнларга қизиқиши ва фуқаролик иштироки масаласи долзарб аҳамият касб этмоқда. Турли социологик тадқиқотлар ёшлар орасида институционал сиёсатга нисбатан ишончнинг пасайиб бораётганини, бироқ норасмий коммуникация каналлари — ижтимоий тармоқлар, блогерлар ва инфлюенсерлар орқали ижтимоий таъсир кучайиб бораётганини кўрсатмоқда. Шу нуқтаи назардан, мазкур тадқиқотнинг мақсади — авлодлар алмашинуви жараёнининг ёшлар ижтимоий фаоллигига кўрсатаётган таъсирини таҳлил қилиш, турли авлод вакиллариининг ижтимоий жараёнлардаги иштирок хусусиятларини аниқлашдан иборат. Тадқиқот доирасида авлодлар назариясининг илмий асослари, ижтимоий ва ахборот муҳитининг роли ҳамда рақамли омилларнинг ёшлар фаоллигига таъсири ўрганилади.

Методология. Мазкур мақолада ёшлар ижтимоий фаоллигига авлодлар алмашинувининг таъсирини комплекс ўрганиш мақсадида сифат ва миқдорий тадқиқот усуллариининг уйғунлашган модели қўлланилди. Илмий таҳлилнинг назарий асосини Н. Хоу ва У. Штраусснинг авлодлар назарияси, шунингдек, ижтимоий фаоллик ва фуқаролик иштирокини изоҳловчи замонавий социологик ёндашувлар ташкил этди. Тадқиқот жараёнида қуйидаги методлардан фойдаланилди:

илмий манбалар таҳлили — авлодлар алмашинуви, ёшлар ижтимоий фаоллиги ва рақамли муҳит таъсирига бағишланган хорижий ва маҳаллий илмий адабиётлар, монографиялар, мақолалар ва ҳисоботлар ўрганилди;

қиёсий-таҳлилий метод — “Silent Generation”, “Baby Boomer”, “Generation X”, “Millennials” ва “Generation Z” авлодларининг ижтимоий фаоллик хусусиятлари ўзаро таққосланди;

иккиламчи маълумотлар таҳлили — халқаро ва минтақавий социологик тадқиқотлар (хусусан, Фридрих Эберт фонди, экспертлар ҳисоботлари) натижалари таҳлил қилинди;

контент-таҳлил — оммавий ахборот воситалари, ижтимоий тармоқлар ҳамда инфлюенсерлар фаолиятининг ёшлар қарашларига таъсири ўрганилди. Олинган маълумотлар тизимлаштирилди, умумлаштирилди ва илмий хулосалар чиқариш учун таҳлил қилинди. Қўлланилган методлар тадқиқот мақсадига эришиш, илмий асосланган натижалар ва хулосалар чиқариш имконини берди.

Бугунги кунда дунё ҳамжамиятини ўйлантираётган омиллардан бири бу XXI асрдаги авлодлар алмашинувидир. Франциянинг давлат хизмати миллий институти (INSP) профессори Фаустин Бентаберри томонидан “Франция давлат хизматини трансформацияси сиёсати” номи маърузасида бугунги кунда ёшларни Франция давлат хизматига жалб этишда ҳамда уларни ижтимоий жараёнларда фаолликларини оширишда қатор қийинчиликларга дуч келаётганини таъкидлаган[3]. Бунинг асосий сабаби сифатида бугунги авлоднинг кадриятлари ҳамда қарашларининг ўзгарганлигини таъкидлаган. Бугунги авлод ҳақида гапирганда аввало инсонинг шахсиятига тўхталиб ўтиш керак. Ҳар бир шахснинг шахсияти турли омиллар таъсирида шаклланади: оила, жамият, кундалик муҳит, меҳнат, мамлакатдаги тинчлик ва ривожланиш. Интернет технологияларининг ҳам жамиятга жиддий таъсир кўрсатиб, ижтимоий меъёрларга, миллий кадриятларга турли ғояларни сингдира олади. Шундай бўлсада, бир авлоддан бўлган шахсларни баъзи фундаментал кадриятлар бирлаштириб туради. Ҳар бир давр ораллигидаги воқеа ҳамда ҳодисалар натижасида инсонларнинг одатий ҳаёт тарзи ўзгариб боради, янги касблар, саноат тармоқлари кенгайди, жамият эҳтиёжлари кенгайиб ёки пасайиб боради. Муайян хронологик интервалдаги ҳар бир ўзгариш ёшларнинг ҳаётга бўлган қарашлари, кадриятлари, шахсий масъулиятларини ўзгариб боришига таъсир кўрсатади. Аммо, авлодлар кадриятлари тизими ўзгаришсиз қолади.

Авлод деганда муайян даврда туғилган, умумий ўхшаш иқтисодий, ижтимоий шароитларда катта бўлган шахсларнинг ижтимоий гуруҳи саналади. Шу орқали авлодлар ўртасида ёшга боғлиқ зиддиятлар пайдо бўлади. Ушбу муаммо дунё олимлари бир неча йиллардан бери қизиқтириб келади. Авлодлар орасидаги 10-20 ёш кадриятлар, ҳаёт қарашларига турлича шакллантирмоқда. Ушбу масалалар авлодлар назариясини шаклланишига асос бўлди дея оламиз [1, 20-24]. Авлодлар назариясининг асосчилари сифатида америкалик тадқиқотчилар Нил Хоу ва Уильям Штраусс тан олинган. Н.Хоу ва У.Штраусслар томонидан янги турли ёшдаги шахсларнинг умумий фалсафасини ўрганишга қаратилган тадқиқотлари натижасида ҳар 20-25 йилда умумий дунёқараш, кадриятлари, урф-одатлари ўхшаш бўлган авлодлар алмашинуви юз беради.

Нил Хоу ва Уильям Страусс авлодлар назариясига кўра ҳар бир миллат ўз даврининг 4 та босқичидан ўтади. Булар кўрсатилиш, уйғониш, пасайиш ва инқироз давлариридир. Олимлар ушбу фикрларини ўтган асрдаги ўзгаришлар таҳлили билан асослантиришган унга кўра, “жимлик авлоди” (Silent Generation) ушбу давр вакиллари 1920-1940 йилларга тўғри келади. Ушбу давр иккинчи жаҳон, улуғ ватан урушлари, репрессиялар даврига тўғри келади. Жимлик авлодлари учун жамоавийлик биринчи ўринга айланган, урушдан кейинги қайта тикланиш, ривожланиш даври бўлганлиги сабабли ушбу давр авлоди учун жамоавий фикрлаш ҳос бўлган. Барча қарорлар иерархия бўйича юқори турувчи шахсларнинг фикрлари билан қабул қилинган.

“Жимлик авлоди” вакиллари учун ҳос бўлган яна бир хислат бу бирор вазият юзасидан шахсий фикрларни билдиришга бўлган тақиқлар билан изоҳланади. Таниқли рус олими А.Афанасеванинг фикрига кўра жимлик авлод вакилларида олиб борилаётган давлат сиёсати, бошқарув қарорларига сўзсиз бўйсунининг асосий сабабларидан бири бу одамлар орасидаги ишончнинг йўқлиги билан изоҳланган. Айнан ўша давларда шахсларнинг ноўрин билдирилган фикрлари турли жиноий ишларни очилиши ҳамда сургунлик билан якунланган ҳолатлари фуқаролар орасида кучли кўрқув ҳиссини ҳам сингдирган. Партиялар фаолиятига шубҳасиз ишонч билдиришга қайсидир маънода мажбур бўлишган [1, 60-62]. Бу каби оммавий фикрлаш тарзининг аҳоли онига сингдирилиши натижасида қонунларни фуқаролар учун манфаатлими йўқми уларга тўлиқ бўйсунадиган, иерархия бўйича юқори турувчи шахсга нисбатан шубҳасиз муносабатда бўлувчи шахслар тарбияланган. Албатта, ушу даврнинг авлодларнинг ижобий жиҳатлари ҳам кўп бўлган. Турли урушлар давомида очарчиликни бошидан ўтказган ушбу авлод вакиллари учун ватан тинчлиги, унинг сарҳадларини ҳимоя қилиш, ён атрофдагиларга меҳр мурувватли бўлиш каби улуғ инсоний хислатлар ҳос бўлган.

Авлодлар назариясига кўра иккинчи даври 1944-1970 йиллар “беби-бумер” (Baby Boomer Generation) деб юритилади. Ушбу даврнинг бундай номланишига асосий сабаб урушдан кейинги йилларда АҚШда бир вақтнинг ўзида сўнги йилларга қараганда болаларнинг уч баробар кўп туғилиши сабаб бўлган. Бу ҳолат олимлар томонидан уруш вақтидаги ноаниқлик инсонларда оила кадриятларини тиклашга бўлган интилиш деб изоҳланади. Олимлар ушбу давр вакиллари самимийлик, ҳалоллик, ғояларга содиқлик билан ифодалашади. Умуммиллий ғояларга бўлган ишон ҳамда содиқлик ушбу авлод вакиллари бошқалардан ажратиб туради [2].

Ушбу даврнинг Собик иттифоқдаги ҳолати ҳам ўхшаш бўлган, Н.Хрушев даврига тўғри келган давлат бошқарувида коммунизм атамаси кириб келиши билан ифодаланади. Коммунизмни омма учун фуқаронинг имкониятларидан қатъи назар ҳамма учун бир ҳил шароитни яратиш ғоясини тарғиб этган. Ушбу давр вакиллари учун Собик иттифоқнинг ғоялари кучли таъсир кўрсатган. Инсонлар биргаликда ишлашлари натижасида эртанги кунларида тўлиқ ишонч билан катта бўлишган. “Беби-бумер” (Baby Boomer Generation) авлод вакиллари учун давлат томонидан иш ўринларини шакллантириб берилиши, душанбадан жумага қадар барқарорлик муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Ушбу давр авлодлари доим ижтимоий, ижтимоий жараёнларга тўлиқ ишонч билдиришган. Уларда эртанги кунга бўлган ишонч доимий бўлган. Кейинги авлодни тарбиялашда ҳам мана шу ёндошув устуворлик қилганю Янгилликларни қабул қилиш, глобал ўзгаришларга мослашиш ушбу давр вакиллари учун қатор қийинчиликларни келтириб чиқарган. Ундан кейинги давр вакиллари “Икс авлод” (Generation X) вакиллари деб номланади. Ушбу давр 1967-1985 йилларига тўғри келади. Ушбу давр вакиллари

турли ижтимоий ўзгаришларни гувоҳи бўлиши (фуқаролар урушлари, Собит совет иттифокидаги низоли вазиятлар) натижасида ушбу давр вакиллари учун барқарорлик тушунчаси ўзгариб кетди[3, 19].

Ижтимоий ва ижтимоий ўзгаришларга нисбатан ишончсизликни келтириб чиқарган. Лекин айнан “Икс авлод” вакиллари ўз мустақил фикрларига эгаликлари, иродавийлик ҳамда узоқ ва самарали меҳнат қила олишлари билан ажралиб турадилар. Ушбу давр вакиллари учун жамоавий фикрлаш ҳамда жамоавий қарор қабул қилиш хос эмас. Ушбу давр вакилларида кўпроқ ён атрофдаги жараёнлар учун масъулият шаклланган бўлиб, мамлакатдаги ижтимоий ижтимоий жараёнларга нисбатан фаоллик мавжуд. Нил Хоу ва Уилям Штраусс томонидан олиб борилган тадқиқотларга кўра 1985-2000 йиллар давомида дунё ҳамжамиятидаги турли инкирозлар, фуқаролар урушлари, Собит иттифокнинг қулаши ва х.к. ҳолатлар туфайли миграция жараёнларнинг кучайиши натижасида ушбу давр вакиллари “Игрик авлод” (Millennials, or Generation Y) деб номланган. Ушбу давр вакилларининг ривожига турли салбий омиллар ҳам таъсир этган. Хусусан, 1991 йилдан 2000 йилгача бўлган иқтисодий инкирозлар, мамлакатлардаги давлат бошқарувининг ўзгаришлари, хавфсизлик масалалари ушбу давр вакиллари учун старли ижтимоий имкониятларни яратишга қаршилик қилган. Сиёсатшуносларнинг фикрига кўра мамлакатларнинг геоижтимоий жойлашувига қараб ривожланиш ҳам турлича бўлган[1]. Ахборот технологияларининг ривожланиши айнан ушбу даврга тўғри келишига қарамасдан уларда турли вазиятлар юзасидан берилаётган ахборотларга нисбатан таҳлилий фикрлаш имунитети шаклланган. “Игрик авлод” вакиллари ўзларида ижтимоий ҳамда ижтимоий фаолликни ўзида сақлаб қола олган. 2000-2015 йиллар давридаги авлод “Зет авлод” (Generation Z) деб юритилади. Ушбу давр вакилларини шунингдек, Digital авлод деб ҳам юритилади. Бунинг сабаби сифатида ушбу давр ахборот технологиялари ривожининг юқори нутқасига тўғри келгани билан изоҳланади. Ушбу давр авлодларида интернет оламида ҳамда ижтимоий тармоқларда берилаётган ахборотларни таҳлил қилиш уларни ишончлигини аниқлаш даражаси анча паст эканлиги билан изоҳланади. “Зет авлод” вакиллари бошқа авлодларга қараганда қатор устуворликларга эга. Хусусан, вазифаларни автоматлаштириш, ҳаётнинг ҳар бир жабҳасини ахборот технологиялари билан уйғунлаштириш, вазифаларга ортиқча вақт сарфламаслик, юқори мослашувчанлик каби хислатлар ушбу авлодни бошқаларидан жаратиб туради. Шу билан бирга ушбу давр вакилларининг ривожланишида бир қатор қийинчиликлар ҳам мавжуд. “Зет авлод” вакилларининг ахборот технологияларига боғланиш натижасида психоэмоционал барқарорликнинг ёқолишига сабаб бўлмоқда. Бу эса ушбу давр ёшларининг турли ёш давр инкирозларига чидамсизлигини, берилган вазифаларни узоқ ва самарали бажаришларига тўсқинлик қилмоқда. Бу эса иродавийликнинг пасайиши, умуминсоний ҳамда миллий қадриятларнинг йўқолиши ҳамда янги замон қаҳрамонларини пайдо бўлиши билан изоҳланади.

Ушбу ёндашувни ўрганиш мақсадида Германиянинг Фридрих Эбрет фонди томонидан Европа, Россия, Кавказда 14-29 ёшдаги ёшлар орасида “Зет авлод қадриятлари” деб номланган қатор социологик тадқиқотлар олиб борилган[2]. Ушбу тадқиқотлар натижаларига кўра бугунги кунда “зет авлод”нинг 78% сиёсат билан умуман қизиқмаслигини билдирган. Хусусан, Россияда Москва, Новосибирск ҳамда Волгоград шаҳарларида ўтказилганида 19% россиялик ёшлар умумий сиёсат нима эканлиги ҳақида маълум бир маълумотларга эга эканликларини билдиришган. Қолган 81% ёшлар умуман сиёсатга қизиқмасликларини, билдиришган[5].

Юқорида келтирилган маълумотларга асосланган ҳолда шунини айта оламизки, ҳар бир жамият ўз ривожланишида асосий тўрт босқични кечиради.

Биринчи босқич кўтарилиш, ушбу босқич асосан давлат бошқарувининг алмашинуви, низоли вазиятларни яқунланиши билан бошланади. Инкироздан кейинги даврларда кучли миллий ғоянинг пайдо бўлиши, жамият биргаликда эришмоқчи бўлган мақсадларга ишонч шаклланади. Бунда фуқароларнинг индивидуализмдан жамоавийликка ўтиш босқичи кузатилади. Олиб борилаётган ислохотларга, қабул қилинаётган қарорларга тўлиқ ишонч пайдо бўлади. Иккинчи босқич уйғонишдир, жамиятни тиклаш ва барқарорликка олиб келиш билан бир қаторда фуқаролар тартиб-интизомдан чарчаб ўз шахсиятларини тиклашга уриш бошланади. Ушбу даврни олимлар “ўнг инкилоби” деб номлайдилар. Бунга мисол 1960 йиллардаги АҚШда университет талабаларининг демократик жамиятнинг шакллантиришга бўлган норозилик намойишлари мисол бўла олади. Учинчи босқич авлодлар алмашинувининг учинчи босқичи, бу пасайиш даври деб юритилади. Ушбу давр фуқаролик институтларининг заифлашуви, ишончсизлик, жамоавийликдан индивидуализмга ўтиш билан изоҳланади. Бу даврда жамиятда ҳаётдан завқланиш, “ўзинг учун яша” лозунгларининг пайдо бўлиши, жамиятдаги умуминсоний қадриятлари ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмай қолади. Тўртинчи босқич инкироз даври бўлиб, бунда жамиятдаги институтлар фаолияти бутунлай ёқолади. Жамиятдаги маданият турлари ўзликдан узоқлашади. Турли таъсирлар доирасида жамият парокандаликка дуч келади. Инкирознинг бошланиши жамиятдаги норози қайфиятда бўлган фуқароларнинг кўпайиши, бошқарув органлари, таълим муассасаларида тажрибалари кадрларнинг камайиши билан бошланади. Бунда асосий куч ёшлар қатлами саналади. Ёшлардаги мафқуранинг ўзгариши жамиятдаги инкироз даврини келтириб чиқаради.

Франциянинг давлат хизмати миллий институти (INSP) профессори Фаустин Бентаберрининг маълумотларига кўра бугунги кунда “Зет авлод” вакилларининг классик меҳнат фаолиятига мослаша олмасликлари, расмий таълим муассасаларидан кўра Instagram ҳамда Youtube платформаларида берилаётган маълумотларга бўлган ишончнинг юқориги келажакдаги давлат бошқаруви тизимини ўзгаришларига сабаб бўлмоқда[4]. Хусусан, Европа ёшларининг давлат сиёсатига бўлган қизиқишлари ҳам юқоридаги платформалардаги “қаҳрамонлар” орқали шакллантирилмоқда. Партия сиёсати бўйича етакчи эксперт Рейчел Гибсоннинг “Электрон почта хизматчиларидан блог ва интерактив технологиялар даврига қадар рақамли компанияларнинг эволюцияси” деб номланган тадқиқотида, бугунги кунда ёшларнинг ижтимоий фаоллигига

макро ва микро таъсирларни таҳлил қилган. Агарда ёшларнинг ижтимоий фаоллигига ижтимоий партиялар, таълим дастурларини макро таъсирга эга деб белгиласак бугунги кундаги микро таъсир асосан юз мингдан ортиқ кузатувчиларига эга бўлган инфлюенсерлар деб белгиланган[7]. Р.Гибсонинг фикрига кўра ушбу микро таъсир кучи асосан зет авлод вакиллари таъсири юқори эканлигини таъкидлайди.

Ушбу масалага Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Бошқарув самарадорлиги агентлиги (Давлат хизматларини ривожлантириш агентлиги) ҳам ўз муносабатини билдирган, берилган маълумотларга кўра авлодлар назарияси бу одамга туғилишидан то 10 ёшгача бўлган даврда шаклланган кадриятлар ва одатий хатти-ҳаракатлар ҳисобланади. Ушбу давр мобайнида боланинг ҳаёт қарашлари шаклланишига асосий тўрта омил таъсир кўрсатади, булар мамлакат тарихидаги катта воқеалар, масалан, жаҳон уруши; болага ота-оналар ва мактаб томонидан берилган тарбия; ОАВ сиёсати, матбуотда, радио ва телевидениедаги хабарлар; Дефицит (болаликда болага етишмаган нарса). Масалан, ҳозирда болаларда жонли алоқа йўқлиги авлод учун жуда муҳим фактор бўлади. Дарҳақиқат, ҳар бир ёшни шаклланиши ундаги ижтимоий, ижтимоий онгнинг шаклланишига ҳам биринчи навбатда мамлакатдаги ҳолат ўз таъсирини кўрсатади. Бугунга мисол тариқасида бугунги кунда мамлакатимизда ёшларни қўллаб қувватлаш бўйича яратиб берилган шарт шароитлар ёшларимиз учун кундалик ҳолатдек туйилади. Бундан олдинги авлод учун ушбу шароитлар бир орзу каби кўринар эди[8].

Шунингдек, ёшларнинг шаклланиши ўз қарашларини ривожланишига таъсир этувчи энг муҳим омиллардан бири бу унинг ота-онаси ҳамда мактабдаги ўқитувчиси саналади. Зеро, ёш даврлари психологиясида шахснинг онгини ривожланишида уни ўраб турган атроф муҳитнинг муҳимлиги доимий таъкидланиб келинади. Зеро, айнан бизнинг ота-онамиз ва қайсидир даврда ўқитувчимиз биз учун энг муҳим ҳамда энг доно инсонлар саналади. Юқоридаги маълумотнинг эътиборли жиҳати бугунги кундаги янги авлодни шаклланишида айнан оммавий ахборот воситалари ҳамда уларнинг сиёсатига алоҳида тўхталиб ўтмоқчимиз. Ҳақиқатдан ҳам бугунги кунимизни оммавий ахборот воситаларининг хабарлари, ижтимоий тармоқлардаги янгиликларсиз тасаввур этиб бўлмай қолди. Ҳар куни янги хабарлар келиб тушади. Бунчалик катта ахборот оқимида нафақат ёшлар балки ўз ҳаёт тажрибасига эга бўлган шахслар ҳам баъзида чарчаб қолади. Хусусан, бугунги кунда ёшлар орасида кенг таъсир доирасига эга бўлган ижтимоий тармоқ блогерларининг ижтимоий-ижтимоий қарашлари ҳам катта таъсир кўрсатмоқда. Шунингдек, авлодлар алмашинувида таъсир этувчи кейинги омил бу шахсдаги ижтимоий дефицитдир. Бунга мисол тариқасида бугунги кунда ёшларимиз ўз ота оналари томонидан вақт ажратишларига бўлган эҳтиёжни мисол келтиришимиз мумкин. Эътиборга бўлган муҳтожлик ҳар бир ёш ва болани турли нотўғри гуруҳларга бошлаш ҳам мумкин.

Юқорида келтирилган маълумотларга асосланиб қуйидаги хулосалар олинди. Биринчидан, ёшларнинг ривожланишига турли омиллар ўз таъсирини кўрсатади, хусусан, оила, жамият, кундалик муҳит, меҳнат, мамлакатдаги тинчлик ва ривожланиш. Мана шу омиллар бир авлод вакиллари бирлаштириб туради. Авлодлар алмашинувида албатта, катта авлод вакиллари фикрлари, кадриятлари ҳамда ҳаёт қарашлари маълум бир элементлар асосида ўтади. Булар, китоблар, фильмлар, сериаллар, мусиқа ва бошқалар саналади. Ҳар бир давр ораллиғидаги воқеа ҳамда ҳодисалар натижасида инсонларнинг одатий ҳаёт тарзи ўзгариб боради, янги касблар, саноат тармоқлари кенгайди, жамият эҳтиёжлари кенгайиб ёки пасайиб боради. Муайян хронологик интервалдаги ҳар бир ўзгариш ёшларнинг ҳаётга бўлган қарашлари, кадриятлари, шахсий масъулиятларини ўзгариб боришига таъсир кўрсатади. Иккинчидан, юқорида таъкидлаганимиздек авлодлар алмашинувида интернет технологияларининг таъсири сезиларли даражага чиқди. Шуни ишонч билан айта оламизки бугунги кунда ёш авлоднинг ҳаёт қарашлари, миллий кадриятларга бўлган муносабат, асрлар давомида авлоддан авлодга ўтиб келаётган маълум анъаналардан ҳам интернет оламидаги турли таъсирлари оқибатида узоқлашиш юз бермоқда. Хусусан, “зет авлод” вакиллари бунга ёрқин мисол бўла олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Афанасьева А.Н. Исторический процесс и смена поколений. Преемственность поколений как социологическая проблема. М.: Мысль, 2003. С. 20-24.
2. Population Reference Bureau. “Just How Many Baby Boomers Are There?” <https://www.prb.org/resources/just-how-many-baby-boomers-are-there/>
3. Kathleen Sh. The Crowded Nest Syndrome: Surviving the Return of Adult Children. L.: Clutter Fairy Publishing, 2004. Pp. 19
4. <https://insp.gouv.fr/>
5. <https://www.shell.de/ueber-uns/initiativen/shell-jugendstudie-2024.html#vanity-aHR0cHM6Ly93d3cuc2hlbGwUvanVnZW5kc3R1ZGllLmh0bWw>
6. <https://insp.gouv.fr/>
7. How technology is reshaping political campaigns <https://erc.europa.eu/projects-statistics/science-stories/how-technology-reshaping-political-campaigns>
8. <https://old.args.uz/oz/press-center/news/371>

Ёшлар ижтимоий фаоллигига авлодлар алмашинувнинг таъсири

Аннотация. Мазкур мақолада авлодлар алмашинуви жараёнининг ёшлар ижтимоий фаоллигига кўрсатаётган таъсири илмий таҳлил қилинади. Тадқиқот доирасида Н. Хоу ва У. Штраусс томонидан ишлаб чиқилган авлодлар назарияси асосида турли авлод вакиллари ижтимоий, сиёсий ва фуқаролик фаоллигидаги фарқлар ўрганилди. Шунингдек, ахборот технологиялари, оммавий ахборот воситалари ҳамда ижтимоий тармоқларнинг айниқса “Z авлод” вакиллари қарашлари ва ижтимоий иштирокига таъсири таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: авлодлар алмашинуви, ёшлар, ижтимоий фаоллик, Z авлод, рақамли муҳит.

Влияние смены поколений на социальную активность молодежи

Аннотация. В статье проводится научный анализ влияния процесса смены поколений на социальную активность молодежи. В рамках исследования на основе теории поколений Н. Хоу и У. Штраусса рассмотрены особенности

социальной, политической и гражданской активности представителей различных поколений. Особое внимание уделено роли информационных технологий, средств массовой информации и социальных сетей в формировании взглядов и моделей социального участия представителей поколения Z.

Ключевые слова: смена поколений, молодежь, социальная активность, поколение Z, цифровая среда.

The Impact of Generational Change on the Social Activity of Young People

Abstract. This article provides a scientific analysis of the impact of generational change on youth social activity. Based on the generational theory developed by N. Howe and W. Strauss, the study examines differences in social, political, and civic engagement among various generations. Special attention is given to the role of information technologies, mass media, and social networks in shaping the attitudes and forms of social participation of Generation Z.

Key words: generational change, youth, social activity, Generation Z, digital environment.

ЖӘМИЙЕТ ТУРМЫСЫН МОДЕРНИЗАЦИЯЛАҰ КОНЦЕПЦИЯЛАРЫНЫҢ ӘХМИЙЕТЛИ ҚӘСІЙЕТТЕРІ

Сейдабуллаева Н.Т.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Өтиў дәўири ызамлықлары ҳәм машқалаларын билместен турып, модернизациялаў процессин анализлеп болмайды. Өзбекстанда өтиў дәўири маселеси алымларымыз тәрәпинен еркин тема түринде дерлик аз үйренилген. Себеби, оның анық өлшеми, баслануы нокаты менен ақырғы басқышын белгилеў курамалы процесс. Негизинде өтиў дәўири барлық мәмлекетлердиң раўажланыўында жүз беретугын аралық дәўир есапланады. Мәмлекетлер жоқары раўажланыў дәрежесине бирден көтерилен алмайды, бәлки дәслең қәлипслесип белгили раўажланыў басқышын басып өтеди. Мысал ушын Латын Америкасы мәмлекетлеринде, тийкарынан Испания, Португалия, Грецияда ол бир әўлад өмирине тең ўақытты алғанлығының себеби сонда, батыс сиясий системасы дүзилесине сай стандартлар ҳәм қәдриятларды айырым мәмлекетлерде өзлестириў, көширип алыў өзин ақламады. Англиялы алым Л.Пай дәстүрий жәмийетлерди модернизациялаўда төмендеги 3 тәрәпке көбирек итибар қаратыўы зәрүрлигин усыныс етеди[1]: **бириншиси**, системалы дифференциациялаў дәўиринде пуқаралардың мийнет искерлиги ҳәм мәплерине сай турде жәмийеттиң экономикалық раўажланыўы менен бирге жаңа класслар (топарлар) қәлипслеседи. Социаллық топарлар ишинде келиспеўшилиқ жағдайлары жүз береді. Сонда сиясий ҳәкимият жаңа талапларға тез өз мүнәсибетлерин билдирмейди. Тек ғана демократиялық институтлар тарийхий миссиясын толық орынлаған жағдайда, бул исте нәтийжеге ерисиледи; **екиншиси**, жәмийет ағзаларының билимге, инновацияға қызығыўы кескин артады. Мәмлекет миллий раўажланыўға ерисиў мақсетинде қосымша финансылық ҳәм инсаний ресурсларды иске салады. Мәмлекет социаллық тараўларға жетерли шәрт-шәраят жаратады. Пуқаралар хабар коммуникация технологияларының раўажланыўының есабына сиясий қараслары әдеўир қәлипслесип, ҳүкиметтиң исенимине кире баслайды. Диний қәдриятлар ҳәм әдиллик принциптери қоллап-қуўатланады; **үшиншиси**, пуқараларға жәмәат искерлигинде сиясий, миллий шеклеўлерди алып таслаў, оларға мәмлекет басқарыўындағы орынларды теңлик тийкарында еркин ийелеў имканияты жаратылады. Пуқаралық жәмийетин басқарыўда, сиясий қарарларды қабыллаўда, тийкарынан, Европа мәмлекетлеринде теңлик ҳәм ызамлылық жақсы жәрдем береді. Сиясий партиялар, мәмлекетлик емес шөлкемлерине өзиниң топарлары, референдумлар, сайлаўлар болса жәмийеттиң мәплерине хызмет қыла баслады. Шығыс мәмлекетлеринде мәмлекет ҳәм жәмийет ортасындағы қатнасықлар адамлардың объектив мутәжликтери, жасаў шәраятларынан келип шыққан ҳалда, басқышпа- басқыш қәлипслестирилип барылып, узақ әсирлик дәстүрлер, үрп-әдетлер ҳәм қәдриятлар сақлап қалынады. Экономика илимтери докторы, ҳуқық теориясы бойынша қәниге Л. Левитинниң тәрийпине көре, «заманагөйлестириў белгили түрде жуўмақланып, мәмлекет турақлы экономикалық раўажланыў, сиясий турақлылық дәрежелерине ерисиўине шекемги болған дәўир өтиў дәўири деп аталады» [2]. Заман көз қарасынан қарағанда, бул тәрийп дурыс. Бирақ, жоқары турмыс дәрежесине тек ғана пуқаралық жәмийети қурылғанда ғана ерисиў мүмкин. Сол себепли, бундай жәмийетти соңғы мәнзил түринде алып болмайды әлбетте.

Өтиў дәўири, глобалласыў процесслери ҳаққында бир қатар китаплар жазған устаз, философия илимтери докторы, профессор С.Отамуродов жазғанындай: «Өтиў дәўирин жәмийеттиң өзи ерискен имканиятлар тийкарында раўажланыўдың тамамланыўы, өсип киятырған мутәжликтерди қанаатландыра алмай қалыўынан баслап, оннан жоқары имканиятлардың жүзеге келиўине шекем болған мүддет, деп белгилеў мүмкин. Бир социаллық-экономикалық, сиясий дүзимнен екншисине өтиў ушын керек болатугын «өтиў дәўири» ямаса анығырағы «аралық» басқышының мүддети мине усы жаңа социаллық-экономикалық, сиясий дүзим өз имканиятларын толық жүзеге шығарып, турақлы раўажланыў процессиниң жүзеге келиўи менен тамамланады» [3]. Айтып өтилгениндей, өтиў дәўиринде материаллық фактордан басқа, сиясий фактордың ролин анықлап алыў керек болады. Өтиў дәўири ҳәр бир мәмлекетте ҳәр түрли өтеди. Бул процессте унамлы өзгерислер менен бирге, айырым ўақытлары арқаға кетиўлер, үлкен финансылық кризислер жүзеге келиўи де мүмкин. Һәр бир мәмлекетте есапсыз имтиханлар, сынаўлар дәўири болады, илимий-техникалық раўажланыўда талап, мутәжлик ҳәм имканиятлардың парықланыўына қарап, қарама-қарсылықлар пайда болады. Егер олар ўақтында шешилмесе, жағдай тереңлесип барабереди.

Модернизация процессиниң анализинде «трансформация» түсиниги жетекши орында турады. Трансформация- системаның өзин сақлаў, қайта ислең шығарыў процесси. Онда турақсыз система басқа меғасистемаға өтеди ямаса ишки структурасын өзгертеди. Трансформация - социал системаның имманент

улыўма сапа қәсийети болып, система бир структуралық дүзилмеден әдеўир раўажланған, тураклы системаға алмасады. Изертлеўлерде ол «системаның пүткил мәнис-мазмунындағы өзгерис, шахс хәм институтлардың тәбийий раўажланыў ынамықлары тийкарында мақсетке бағдарланған искерлигиниң өзгериўи» [4], деп тәрийплениди. Трансформация процесси көп векторлы хәм өзгерислердиң әмелге асыў пәтиниң тезлескенлиги болып, бул өзгерислерде субъектив факторлардың тәсири жокары болады. Алымлар трансформацияны бир система екиншисине алмасып атырғандағы жағдай, деп атайды. Буны биз жәмийеттиң раўажланыўын тоқтатыўшы өз өтмишиндеги унамсыз жағдайлардан ўаз кешийи, жаңа мақсет хәм идеяларға қарай умтылыўы деп атаймыз. Жәмийетте өзгерис хәм ескилик ортасында гүрес барысында трансформация процессинде социал соқлығысыўлардың кушейийи хәм кескинлесиўи бақланады. Бул процесс өзинде деструктив хәм конструктив бағдарларға ийе болады. Конструктив трансформация процесси нәтийжесинде жәмийетте пүткиллей ямаса оның айырым тараўларының прогрессив раўажланыўы тәмийленеди.

Модернизация процессинде заманагөйликти түсинип жетпеслик, өзгерислерге қарсы турыў, жүдә әззилик, тураклылықлар менен гүрес сыяқлы жағдайлар көбейип барады. Басқаша айтқанда, бюрократиялық аппарат өзгерис хәм жаңаша қарасларды жақтырмайды. Философия илимлери докторы А.Қодиров ески аўқамнан мийрас болып қалған бюрократияның типик көринисин төмендегише түсиндиреди: «өз басшылық искерлигиниң социаллық-сиясий орны хәм әҳмийетине итибарсызлық; истиң мазмуны хәм нәтийжесине емес, бәлки көбирек формасына, көлемине итибар берий;өзинен төмен лаўазымларда ислеўши басшыларды қатаң қадағалаў астына алыў; тәўекелшилиқ, дөретийшилиқ қатнаса, тапсырмадан шетке шығыўға рухсат бермеў; өзинен жокары турыўшы әмелдар шахсқа жағыныўға умтылыў; еркин қарар қабыллаўдан қорқыў сыяқлылар бюрократиялық сананы жүзеге келтирийи себеплерден болып есапланады» [5].Мине усы унамсыз иллетлер бүгинги күнде жәмийетимиздиң ертеңги күнине тосқынлық қылып атырғанлығы сыр болмай қалды.

Бюрократия – бирде бир өзгерис хәм жаңалықларға пүткиллей умтылмайтуғын класс. Бундай классқа тийисли «аппаратшылар» қатаң консерваторлар болып, «муқаддес өтмиш» ти, дәстүрий тәртиплерди сақлаўды қәлейди хәм соған умтылады. Бюрократлар кескин социал – экономикалық хәрекетлер, реформалар орнына тураклылықты мақул көреди. Өтиў дәўиринде хәр бир мәмлекет сиясий системасында демократияның трансформацияласыўы процесси жүз береді. Тийкарынан, Өзбекстанда да узақ даўам ететуғын сиясий процесслер тезлик пенен даўам етпекте. Бундай курамалы өзгерислерге хәр бир жәмийет те басында таяр болмайды. Сиясий илимлер докторы, профессор Р.Жумаев 1997-жылда «Өзбекстан жәмийетинде халықтың миллий дәстүрлерине сүйенген өзине тәнликлери бар, бул жәмийет турмысын либералластырыўдың басқышпа-басқыш әмелге асырылыўын талап етеди» [6], деп жазған еди. Буган себеп ески аўқам дәўиринде либерализм идеялары жәмийет қатламларына синдирилмегенінде, деп билемиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Pye L.,Lucian W. Asian Power and Politics: The Cultural Dimension of Authority. -Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1985.-pp.20-22
2. Левитин Л. Вопросы философии. – М.: 2001, №3.-С.53.
3. Отамуратов С. Миллий ривожланиш фалсафаси (сиёсий-фалсафий кирралари). Тошкент.:Академия, 2005 -Б.219.
4. Данилов А.Н. Переходное общество:проблемы системной трансформации. –Минск, 1998; Заславская Т.И. Социентальная трансформация российского общества: деятельностно-структурнаяконцепция. –Москва, 2003; Ильин В.В., Ахиезер А.С. Российская государственность: истоки, традиции, перспективы.
5. –Москва,1997; Игрицкий Ю.И. Общественная трансформация в СССР и России после 1985 г.: Взгляды и концепции. – Минск,1998.
6. Қодиров А. Сиёсат фалсафаси. -Тошкент.: ТДЮИ,2005. -Б.115.
7. Жумаев Р. Сиёсий тизимни ислохлаштириш/Мустақиллик – бу ҳуқуқ. – Тошкент.: Ўзбекистон,1997. -Б.111-112.

Жәмийет турмысын модернизациялаў концепцияларының әҳмийетли қәсийетлери

Резюме. Мақолада ўтиш даври қонуниятлари ва зиддиятлари ҳақида сўз этилган. Жамиятни модернизациялаш жараёнлари борасидаги олимларнинг фикрлари келтириб ўтилган. Ижтимоий гуруҳлар ва сиёсий ҳокимият ўртасидаги муносабатлар ҳақида таҳлилий фикрлар келтирилган.

Таянч сўзлар: трансформация, ижтимоий гуруҳлар, фуқаролик жамияти, кадриятлар, тизим, бюрократия.

Модернизация общественной жизни важные свойства концепций

Резюме. В статье обсуждаются закономерности и противоречия переходного периода. Приведены мнения ученых о процессах модернизации общества. Представлены аналитические взгляды на взаимоотношения между социальными группами и политической властью.

Ключевые слова: трансформация, социальные группы, гражданское общество, ценности, система, бюрократия

Modernization of social life. Important properties of concepts.

Summary. The article discusses the patterns and contradictions of the transitional period. Scholars' opinions on the processes of societal modernization are presented. Analytical views on the relationship between social groups and political power are presented.

Key words: transformation, social groups, civil society, values, system, bureaucracy

GLOBALLASÍWDÍN TEORİYALÍQ TIYKARLARÍ

Alliyarov A. D.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kirisiw. Globallasıw – bul xalıqaralıq miynettiń bólistiriliwi, ekonomikalıq va [siyasiy](#) qatnasıqlardıń sisteması arqalı bir-biri menen baylanısqa milliy ekonomikalardıń kompleksi sıpatında túsinietuǵın, jáhán

ekonomikasınıń quramın ózǵertiriw processleriniń ózine tán qásiyetlerinen biri bolıp tabıladı. Transmilliylestiriw hám regionallastırıw tiykarında ekonomikanıń tıǵız baylanısı esaplanadı. Usı tiykarda birden-bir jáhán tarmaǵı, bazar ekonomikası, [geoekonomika](#) hám onıń infrastrukturaları qalıpspekte, kóp ásirler dawamında xalıqaralıq múnásebetlerdiń tiykarǵı xarakterı bolıp kelgen mámlekettiń [suvereniteti](#) [1,67], tásiriniń páseyiwi payda bolmaqta. “Globallasıw processı bul mámleket tárepinen qalıplestirilgen bazar sistemaları evolyuciyasınıń nátiyjesi bolıp esaplanadı” [2,102]. Bunıń tiykarǵı nátiyjesi – global miynetniń bólistiriliwi, [kapital](#), miynet, islep shıǵarıw resurslarınıń dúnyalıq kólemdegi [migraciyası](#) (sonday-aq, qaǵıyda sıpatında, koncentraciya), nızamshılıqtı, ekonomikalıq hám texnologiyalıq processlerdi standartlastırıw, sonday-aq, hár túrli mámleketlerdiń mádeniyatı bir-birine jaqınlasıwı hám birlesiwı bolıp tabıladı. Globallasıw sistemalı qásiyetke iye, yaǵnıy jámiyet turmısınıń barlıq tarawların qamrap alıwshı obektiv process esaplanadı. Globallasıw nátiyjesinde dúnya óziniń barlıq subektleri menen baylanısıp, ǵárezli bolıp barmaqta. Bir topar mámleketler ushın ulıwma bolǵan problemalardıń sanınıń kóbeyiwi hám birlestiriwshı subektleriniń sanı hám túrleriniń keńeyiwi bar.

Temaǵa tiyisli ádebiyatlardıń analizi. Amerikalı isbilermen Malkolm Maklin (inglisshe: *Malcom McLean*) hám injener [Keith Tantlinger](#) 1956-jıl aprel ayında birinshi júk tasıw menen zamanagóy intermodal konteyner sistemasın islep shıqtı. Tovarlardı júklew narqı bir tonna ushın 6 dollardan 0,16 dollarga shekem kemeydi [4,90-91]. [1947-jıldan baslap, Táriypler hám Sawda boyınsha Tiykarǵı kelisiw](#) (GATT), úlken kapitalistik hám rawajlanıp atırǵan mámleketlerdiń ortasındaǵı bir qatar kelisimler [xalıqaralıq sawdadaǵı tosiqlardı saplastırıwǵa qatnastı](#). Biraq, bul jónelistegi haqıyqıy jetiskenlik “Kennedi raundı” dan (1964-1967-jıllarda GATT sheńberindegi bir qatar xalıqaralıq konferenciya) keyin payda boldı. Ekonomika tariyxshısı P. Barok atap ótkenindey, “Batis Evropada sawdanıń haqıyqıy erkinlesiwı Kennedi raundıdan keyin payda boldı” [5,87]. [1995-jıl](#) GATTnıń 75 aǵzası Jáhán sawda shólkemin (JSSh) dúzdi. Úlken aymalıq ekonomikalıq integraciya zonaları da bar. [1992-jıl](#) [Evropa Awqamı Maastricht kelisimleri menen birden-bir](#) ekonomikalıq territoriyaǵa aylandı. Bul keńislik bajxana tólemlerin biykar qılwdı, isshi kúshi hám [kapitaldıń erkin háreketleniwın, evroǵa tiykarlanǵan birden-bir pul sistemasın názerde tutadı](#). Arqa Amerika erkin sawda aymaǵı aǵzaları: AQSh, Kanada hám Meksika ortasında kemirek [integraciya](#) gúzetiledi. Buringı Sovet respublikalarınıń ayırımları Ǵárezsiz Mámleketler Doslıq Awqamı bólingennen keyin oǵan qosıldı hám ulıwma ekonomikalıq keńislik elementlerin támiynledi. Globallasıw basqarıw subektlerin oraylastırıw (hákimiyatı oraylastırıw) processı menen tıǵız baylanıslı. Siyasatta globallasıw milliy mámleketlerdiń hálsirewi bolıp, olardıń [suverenitetin](#) ózǵertiriw hám kemeytiriwge járdem beredi.

Izertlew metodologiyası. Milliy mámleketlerdiń postmodern mámleketlerge aylanıw processı bar. Bul, bir tárepten, zamanagóy mámleketler Birlesken Milletler Shólkemi, Jáhán Sawda Shólkemi, Evropa Awqamı, [NATO](#), [XVF](#) hám Jáhán banki sıyaqlı abıraylı xalıqaralıq shólkemlerge barǵan sayın kóbirek wákillikler beriwleri menen baylanıslı. Basqa tárepten, mámleketniń ekonomikaǵa aralasıwın kemeytiriw hám salıqlardı kemeytiriw arqalı karxanalardıń (ásirese, úlken transmilliy korporaciyalardıń) siyasiy tásirı kúsheydi. Adamlardıń ańsat migraciyası hám kapitaldıń shet elde erkin háreketleniwı sebepli mámleketlerdiń óz puqaralarına bolǵan kúshi de páseyedi. Maqalada salıstırmalı hám empirikalıq metodlardan paydalanıldı.

Analiz hám nátiyjeler. Globallasıwdıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı kóz-qaraslar hár dayım tartıslı bolıp kelgen. Tariyxshılar bul processti kapitalizmniń rawajlanıw basqıshlarınan biri dep esaplaydı. Ekonomistler bul processti finans bazarlarınıń transmilliylesiwinen ekenligin atap kelmekte. Siyasatshılar demokratiyalıq shólkemlerdiń keń tarqalıwı dep atap ótekte. Mádeniyattanıwshılar bolsa, globallasıwdıń payda bolıwın mádeniyatnıń batıslasıwı, sonıń menen birge, Amerikanıń ekonomikalıq ekspansionıyası menen baylanıstıradı. Globallasıw processlerin túsindiriwde xabar texnologiyalarınıń jantasıwları bar. Siyasiy, ekonomikalıq hám sotsiallıq-mádeniy globallasıw bir-birinen pariqladı. Regionallastırıw globallasıw subektı bolıp, texnologiyalıq hám ekonomikalıq rawajlanıwdıń jáhán polyuslerin qalıplestiriwde kúshli kumulyativ nátiyje beredi. Sonıń menen birge, “globallasıw” sóziniń kelip shıǵıwınıń ózi sonı kórsetedi, bul processte jetekshi roldı málim tariyxıy basqıshlarda payda bolǵan xalıqaralıq sawdanıń jedel ósiwi iyeleydi. Birinshi márte “globallasıw” sózin (“xalıqaralıq sawda” degen mánisti ańlatadı). 1850-jıllardıń sońında [Fridrix Engelske jazǵan xatlardıń birinde Karl Marks](#) isletken dep jazǵan edi: “Endi jáhán bazarı haqıyqattan da bar. Kaliforniya hám Yaponiyanıń jáhán bazarına shıǵıwı menen globallasıw ámelge astı”. Globallasıw processlerinde xalıqaralıq sawdanıń áne usınday jetekshi roli, Marks dáwirinde baslanǵan aldınǵı globallasıw 1930-jıllarda, barlıq rawajlanǵan mámleketler qatań [protekcionizm](#) siyasatına ótkennen soń juwmaqlanǵanlıǵınan derek beredi.

Globallasıwdıń ayırım qásiyetleri [antik dáwirlerde payda bolǵan \(Aleksandr Makedonskiy, Ellinizm\)](#). Sonday qılıp, [Rim imperiyası](#) Orta jer teńizi üstinen óziniń [gegemonlıǵın tastıqladı](#), bul bolsa, hár túrli mádeniyatlardıń tereń óz-ara baylanısıwına hám Orta jer teńizinde aymaqlar aralıq miynet bólistiriliwiniń payda bolıwına alıp keldi.

Globallasıwdıń kelip shıǵıwı XII-XIII-ásirlerde, Batis Evropada bazar (kapitalistik) qatnasıqlarınıń rawajlanıwı menen bir waqıtta, Evropa sawdasınıń jedel ósiwi hám Evropa jáhán ekonomikasınıń qalıplesiwi menen ([Vallershteyn](#) táriypine muwapıq) baslandı. XIV-XV ásirlerde páseygennen keyin bul process XVI-XVII-ásirlerde de dawam etken. Usı ásirlerde Evropada turaqlı [ekonomikalıq ósiwi](#), navigaciya hám geografiyalıq ashılıwlarıń jetiskenligi menen birlestirildi. Nátiyjede portugal hám ispan sawdagerleri pútkil dúnyaǵa tarqalıp, [Amerikanı koloniya qılwǵa kiristi](#). XVII-ásirde Aziyanıń kóplegen mámleketleri menen sawda qılwshı Gollandiya Ost-İndiya kompaniyası birinshi haqıyqıy [transmilliy kompaniya](#) boldı. XIX-ásirde jedel sanaatlastırıw, Evropa mámleketleri, olardıń koloniyaları hám Qurama Shtatlar ortasında sawda hám [investiciyalardıń kóbeyiwine alıp keldi](#).

XX-ásirdiń birinshi on jıllıqlarında, globallasıw processleri dawam etti, hátteki, [Birinshi jáhán urısı da aldın alalmadı](#). Ulıwma alǵanda, 1815-jıldan 1914-jılǵa shekem bolǵan dáwirde Evropa mámleketleriniń ulıwma eksporti shama menen 40 esge astı. Biraq, xalıqaralıq sawdanıń ósiwi 1920-jıllarda, hátteki, Batis Evropa mámleketleriniń

сыртқы sawdasın biraz erkinlestiriw payda bolǵan dáwirde de dawam etti. Xalıqaralıq sawdadaǵı keskin krizis hám globalıasıwdıń qısqaıwı 1930-jıllarda Ullı Depressiya baslanǵanınan hám 1930-1931-jıllarda jetekshi Batus kúshleriniń kiritiliwinen keyin payda boldı [3,192]. Ekinshi jáhán urısınan keyin, globalıasıw tezliktegi dárejeler menen qayta baslandı. Oǵan texnologiyanı jetilistiriw járdem berdi, bul bolsa teńiz, temir jol hám hawa qatnawların tezlestiriwge, sonday-aq, xalıqaralıq telefon xızmetiniń barlıǵına alıp keldi. XXI ásirde globalıasıw processı menen bir qatarda territoriyalasıw processı de júz bermekte, yaǵnıy territoriya xalıqaralıq qatnasıqlar sistemasiniń halatına faktor sıpatında, global hám territoriyalıq qatnasıqlar ortasındaǵı qatnasıqlarǵa tási kúsheyip barmaqta. Jáhán siyasetiniń quramlı bólekleri ózgermekte, territoriyanıń, mámlekettiń ishki islerine tási de kúsheymekte. Bunnan tısqarı, territoriyalasıw tek ǵana federal formaǵa iye bolǵan mámleketter ushın bolıp qalmastan, bálkim unitar mámleketter, pútkil materikler hám dúnyanıń bir bólimi ushın da xarakterli bolıp esaplanadı.

Territoriyalasırıwdıń ayqın mısalı Evropa Awqamı bolıp, ol jerde territoriyalasırıw processiniń tábiyiy rawajlanıwı aymaqlardıń áhmiyetin sáwlelendiriwshi hám olardıń Evropa Awqamındaǵı ornın anıqlawǵa qaratılǵan «Aymaqlar Evropası» kontseptsiasın islep shıǵıwǵa alıp keldi. Evropa territoriyalarınń assambleyası, sonday-aq, territoriyalar komiteti sıyaqlı shólkemler dúzildi. Global siyaset problemaların tiykarınan eki klub sheshedi, máselen: Úlken jetilik hám Úlken jigirmalıq; ekinshisi bolsa tiykarınan ekonomikalıq problemalar menen baylanıslı.

Ekonomikanıń globalıasıwı jáhán rawajlanıwınıń nızamlılıqlarınan biri bolıp esaplanadı. Integratsiya menen salıstırǵanda túrli mámleketterdiń ekonomikasınıń óz-ara baylanısınıń júdá artıwı ekonomikalıq keńisliktiń qalıpsıwı menen baylanıslı bolıp, onda tarmaq dúzilisi, xabar hám texnologiyalardıń almasıwı, islep shıǵarıwshı kúshlerdiń jaylasıw geografıyası dúnyanı esapqa alǵan halda belgilenedi. Sonıń menen birge, jaǵday hám ekonomikalıq rawajlanıwlar hám páseyiwler planetalıq salıstırmalılıqqa iye boladı. Ekonomikanıń barǵan sayın kúsheyip baratırǵan globalıasıwı kapital háreketiniń kólemi hám dárejeleriniń keskin asıwı, jalpı ishki ónimniń ósiwine qaraǵanda xalıqaralıq sawda ósiwin artta qaldırıwı, real waqıt rejiminde kúni túni isleytuǵın jáhán finans bazarlarınń payda bolıwında sáwlelenedi. Sońǵı on jılıqlarda jaratılǵan xabar sistemaları finanslıq kapitaldıń tez háreket qılıw qábiletin joqarı dárejede asırdı, bul hesh bolmaǵanda turaqlı ekonomikalıq sistemalarǵı óz ishine aladı.

«Ekonomikalıq sózlik» te sonday delingen: «Ekonomikanıń globalıasıwı quramalı hám qarama-qarsı process bolıp esaplanadı. Bir tárepten, bul mámleketterdiń ortasındaǵı ekonomikalıq birge islesiwdi ánsatlastıradı, mámleketterdiń insaniyattıń aldınǵı jetiskenliklerinen paydalanıwı ushın sharayat jaratadı, resurslardı únemlewdi támiynleydi, jáhanniń rawajlanıwın xoshemetleydi. Basqa tárepten, globalıasıw unamsız nátiyjelerge alıp keledi: ekonomikanıń periferikalıq modelin birlestiriw, «altın milliard»qa kirmegen mámleketter tárepien olardıń resursların joǵaltıw, kishi biznestiń wayran bolıwı, básiwiniń tarqalıwı, globalıasıwdıń hálsiz mámleketteri, turmıs dárejesiniń páseyiwı hám basqalar. Globalıasıwdıń nátiyjesin kóbirek mámleketterge jetkeriw, jáhán jámiyetshiligi aldında turǵan wazıypalardan biri bolıp esaplanadı» [6, 94]. JSShniń atap ótiwınsh, «1950-jıldan baslap, sońǵı on jılıqlarda jáhán sawdasınıń kólemi pútkil dúnya islep shıǵarıwınan bir qansha tez ósip barmaqta». Sonday qılıp, 1950-2000-jıllar ushın «Jáhán sawdası 20esege, islep shıǵarıw bolsa, 6 esege astı». 1999-jıl «ulıwma eksport jáhán islep shıǵarıwdıń 26,4 % tin quradı, 1950-jılǵı 8 % ten. Globalıasıw tek ǵana xalıqaralıq sawdanı emes, bálkim, islep shıǵarıw processlerin bir mámleketten basqasına ótkeriw menen birge kapital eksportın da óz ishine aladı. Waǵıydaǵa kóre, [transmilliy korporaciya](#)lar islep shıǵarıwdı joqarı is haqı bolǵan (rawajlanǵan) mámleketterden is haqı pás bolǵan (rawajlanıp atırǵan) mámleketterge ótkeredi. Bul rawajlanǵan mámleketterdiń postindustrial jámiyetke aylanǵanına, rawajlanıp atırǵan mámleketter bolsa, sanaatlasıwına alıp keledi. Sonıń menen birge, xalıqaralıq islep shıǵarıwda shet el mámleketterdegi transmilliy korporaciyaǵa qarastı karxanalar, hám ǵárezsiz jergilikli islep shıǵarıwshılar menen dúzilgen shártnamlardıń tiykarında ([Meksika](#) hám basqa qatar mámleketterde maquiladora atı menen ataqlı) ámelge asırıladı.

Mádeniy globalıasıw dúnyanıń túrli mámleketteri ortasında biznes hám paydalanıw [mádeniyatınıń jaqınlasıwı hám](#) xalıqaralıq baylanıstıń kúsheyiwi menen xarakterlenedi. Bul, bir tárepten, milliy mádeniyattıń ayırım túrleriniń pútkil dúnyada massalasıwına alıp kelip keledi. Basqa tárepten, abıraylı xalıqaralıq mádeniy qubılıslar, milliy qubılıslardı sıǵıp shıǵarıwı yaki olardı xalıqaralıq kólemge aylandıırıwı múmkin [7,136]. Kópshilik bunı milliy mádeniy qádiriylardı joǵaltıw dep biledi hám milliy mádeniyattı tiklew ushın gúrespekte.

Zamanagóy filmler bir waqıttıń ózinde dúnyanıń kóplegen mámleketterinde shıǵarıladı, kitaplar awdarma qılınadı hám túrli mámleketterdiń kitapqumarları arasında ataqlı boladı. Mádeniy globalıasıwda internettiń keń tarqalǵanı úlken rol oynaydı. Bunnan tısqarı, xalıqaralıq [turizm](#) jıl sayın keńeyip barmaqta.

ÁDEBIYATLAR

1. Коренюшкина Светлана Ильинична, Соловьев Кирилл Анатольевич. [Суверенитет в эпоху глобализации: теория и практика](#) // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). - 2015. - № 1 (34). -С. 67.
2. Новикова И.В. Глобализация, государство и рынок: ретроспектива и перспектива взаимодействия. – Мп.: [Академия управления при Президенте Республики Беларусь](#), 2009. –С. 102.
3. Аттали Ж. Карл Маркс. Мировой дух. М., 2008. -С. 192.
4. Cambridge Economic History of Europe, Cambridge, 1989, Vol. VIII, pp. 1, 90-91
5. [Shipping Container History: Boxes to Buildings](#)* (inglis). Discover Containers (25-mart 2015-jıl). 11-yanvar 2020-jılǵı tiykarǵı nusqadan [arxivlengen](#). Qaraldı: 11-yanvar 2020-jıl. –Б. 87.
6. Cambridge Economic History of Europe, Cambridge, 1989, Vol. VIII, p. 94
7. Глобализация // Экономический словарь / А.И. Архипов и др.; отв. ред. А.И.Архипов – 2-е изд., перераб. И доп. – М.: Проспект, 2010. -С. 136.

Rezyume. Maqalada globalıasıwdıń kelip shıǵıwı, globalıasıwdıń dúnya siyasetına, xalıqaralıq ekonomikaǵa, mádeniyatlarına unamlı hám unamsız tásirleriniń teoriyalıq-metodologiyalıq tiykarları analiz qılınadı.

Tayanış sózler: globalıasıwdıń ólshemleri, xalıqaralıq siyaset, global ekonomika, mádeniyat, integraciya.

Резюме. В статье анализируются истоки глобализации, теоретико-методологические основы позитивного и негативного воздействия глобализации на мировую политику, международную экономику и культуру.

Ключевые слова: критерии глобализации, международная политика, мировая экономика, культура, интеграция.

Summary. The article analyzes the origins of globalization, the theoretical and methodological foundations of the positive and negative impact of globalization on world politics, international economics and culture.

Key words: criteria of globalization, international politics, world economy, culture, integration.

XX ҒАСИРДИҢ 60-80 ЖЫЛАРЫНДАҒЫ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙ ХӘМ ХАЛЫҚ ХОЖАЛЫҒЫНДАҒЫ ӨЗГЕРИСЛЕР

Ембергенова Г. К.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

1960-1980-жыллары Арал кризиси ақыбетинен жабир көрген Қарақалпақстанның ауыл хожалығы пахта шийки заты, салы хәм овош жетистириўге бағдарланған, суўғарыўға сүйенген, бирақ душшы суў жетиспейтуғын еди. Бул дәўирде ауыл хожалығы мүтәжликлери ушын жедел қурылыс хәм инфраструктураның раўажланыўы бақланып, өнімдарлықтың артыўына алып келди, бирақ Арал теңизиниң экологиялық машқаласын тереңлестирди. 1960-1980-жылларда ауыл хожалығы раўажланыўының өзгешеликлери егислик майданларын кеңейтиў есабынан, тийкарынан пахта жетистириў ушын жаңа жерлер пайдаланыўға киргизилди.

Суўғарыў системасында душшы суў жетиспейшилиги күшейип баратырғанына қарамастан, егин майданларын суў менен тәмийинлеў ушын ири ирригация системаларын раўажландыруў даўам етти. Тийкаргы ауыл хожалық егинлери пахта, салы хәм палыз егинлери болып, олар көп муғдарда жетистирилген. Суўғарыў хәм агротехникадан интенсив пайдаланыў есабынан пахта хәм салы өнімдарлығы сезилерли дәрежеде артып, экономикалық жақтан жақсы нәтийже берди. Қарақалпақстанның халық хожалығындағы 50-жыллардың басында «СССР дың пахта ғәрезсизлигине ерисиў» режеси үстем болды. Орай пахта өнимин 1950-жылдағы 139 мың тоннадан 1955-жылы 207 мың тоннаға жеткеріў хаққында қатты тапсырма берди. Бирақ Қарақалпақстан үш жыл (1951-1955-ж.ж.) даўамында пахта жобасын орындай алмады, тек 1954-жылы дийханларымыз 199 мың тонна пахта тапсырды. 1955-жылы пахтаға ажыратылған егис майданының көлеми 114,3 мың гектарға жеткенине қарамастан 207 мың тонна орнына тек 137 мың тонна өнім жыйнап алынды. Өзбекстанның басқа ўалаятларынан жәрдемге келген басшы хызметкерлердин де пайдасы тиймеди. 1951-1955-жыллары Арзы Махмудовтың партия шөлкемине басшы болып келиўи де нәтийже бермеди. Өзбекстанның ўалаятларынан келген жүзлеген басшы хызметкерлер районнан баслап республика көлеминде «биринши» лаўазымларда иследи. Бирақ республикамыздың географиялық хәм климатлық жағдайын, халықтың үрп - әдетлерин билмеўи, бул аймақта пахта егиў өзгешеликлерин тусинбеўи дийқанларымызға «исжақпас» деген айып тағылыўына, жобаларын орындамаған айрым дийқанларымызға репрессиялық жаза колланып, Сибирге жер аўдарыў дәстүри пайда болыўына алып келди [1; 290]. Сибирге барып келгенлердин биразы ол жақта бизиң елге қарағанда мийнет етиў әдеўир жеңил деген пикир билдирди.

1956-жылдың ишинде Пахтаарна каналының ретлестириўши бас имаратының қурылысы тамамланып, Қарақалпақстанның түслик жағындағы Қырыққыз массивинде 3177 гектар жаңа жер ашылды. 1956-1960-жыллары Төрткүл хәм Беруний районларында 30 км қашы хәм 90 км коллектор тармақлары салынды, Өмиўдәрияның шеп жағасында Хожелиден Қоңыратқа дейин қашы қурылысы питти. Ирригация қурылысына мәмлекетлик қаржы муғдары өсти (1956-жылы-32,2 млн.сом), Хожели (1951-жылы қурылған), Пахтаарна (1952-ж.), Шымбайда (1953-ж.) жайласқан Қарақалпақстан машина-экскаватор станциясы 65 экскаватор, 80 землесос, булдозер, скрепер, грейдер хәм т.б. техникаларға ийе болып, бул 1955-жылы ирригациялық тармақлардын 72,5 процентин тазалаўға мүмкиншилик берди. 50-жыллардын ортасында орай «мәкке-ең зүрәәтли дән өсимлиги, оны елимиздин барлық районларында кеңнен таратыў» зәрүрлигин көрсетти. КПСС Орайлық Комитетиниң Бас секретары Н.С.Хрущевтин көрсетпесине муўапық, бул өсимлик республикамыздың арқа районларында да егиле баслады: Караөзекте-432 гектар, Хожелиде-465 гектар, Қоңыратта-365 гектар, Шымбайда-171 гектар, Қыпшақта-77 гектар, Мойнақта-65 гектар егилди.

Усы жыллары жоңышқа егислигин көбейтиўге де жетерли дәрежеде дыққат аўдарылды. Бул өз гезегинде мал шарўашылығының жаңа от-шөп базасын бекемлеўге алып келди. Жоңышқа егислик майданы 1953-жылы 37400 гектар болса, 1958-жылы-57720 гектарды қурады. [2;247,248] Бирақ 50-жыллардын орталарынан баслап республика мал шарўашылығында үлкен қәтеликлерге жол қойылыўы себебинен маллардың бас саны азайып кетти. 1955-жылы колхозлар 159,2 мың ири бас мал, 358,2 мың бас кой, 1,9 мың бас шошқаға ийе еди. Ал, 26907 жеке хожалықлардың ири қара малы, 8775 хожалықлардын улыўма малы болмады. Республика бойынша жылқылар хәм ешкілер жоқ болып кетти. 50-жыллардағы Қарақалпақстан ауыл хожалығын тутасы менен алғанда, ол хәр түрли тәжирийбелер майданына айланып, Бирақ бул тәжирийбелерде қарақалпақ халқының әсирлер даўамында қәлиплескен дийқаншылық дәстүрлери, республикамыздың географиялық хәм климатлық шараятлары есапқа алынбады. Дийқанлардың жеке хожалықлары шеклене баслады. 1956-жылы колхозшы тек 15 сотых жерге, 1 сыйыр хәм 5-6 қойға ийе болған. Бундай сиясат дийқанлардын, шарўалардын, пиллекешлердин, балықшылардың мәпине жуўап бермеди.

Қарақалпақстандағы кадрлар сиясаты Насыр Махмудовтың (1956-1963-жж.) ўалаятлық партия шөлкеминиң биринши хаткери болып тайынланғаннан кейин өзгерди. Республика, қала, район, колхоз, совхозларда ислейтуғын басшылардың көпшилиги жас талантлы жергиликли кадрлар менен алмастырылды.

Бирақ, жаңадан келген басшының илажларының кемшиликтери де болды. Ол пахта шигитин жер бетине жақын егіуді енгизіп, арқа районларда колхозларды тарқатып, орнына совхозлар шөлкемлестірді. Нәтижеде 475 колхоздан тек 38 колхоз қалып, 437 колхоз орнына ири 20 совхоз дүзілді.

Мәселен, Кегейли районында тек бір ғана «Кегейли» совхозы құрылды. Республика совхозлары 1958-жылдың өзінде мәмлекетке 1080 миллион сом зыян келтірді. Совхоз бөлімлері қысқарып, орнына 250-500 гектар жерге иіе бригадалар дүзілді. Оның үстіне Хожели, Шоманай, Қанлыкөл, Қонырат районлары бір Хожели районына, ал Төрткүл, Беруний, Елликқала районлары-Төрткүл районына, Шымбай, Кеңес, Караөзек, Тахтакөпір районлары-Шымбай районына бириктирілді. Оғада үлкен район басшысына хожалықтар менен танысуының өзіне ярым ай керек болды. Хожалық қәнигелерінің қысқартылуы экономикамызға үлкен зыян келтірді. 1946-1960-жыллары ўақилшилик институты бұрынғыдан да бетер раўажланды. Мәкемелер хызметкерлерін ўәкил қылып хожалықтарға бір неше айлап удайына жиберилиўи хеш қандай пайда алып келмеді. Бул жағдай кейинги ўақытлары да даўам ете берді.

1962-жылы қабыл етилген жоқарыдан көрсетілген партия ұйымларының санаат хәм аўыл хожалық бөлімлеріне бөлінуі, халық хожалығының дүзилісі түсиниксиз хәм «басшылықты жетилистириў» концепциясына сыймайтұғын еди. Қарақалпақстанда санаат хәм аўыл хожалық обкомлары дүзиліп, районларда аўыл хожалық басқарма баслығы лаўазымлары пайда болып, бұрынғы райкомлардың басшылары екінши қатардан орын алды. Солай етип, районлардағы партия хәм хожалық басшылары:

Төрткүл районында Қ. Нурымбетов хәм М. Розумбетов, Әмиўдәрия районында- Ф. Басыгов хәм Р. Жапаков, Хожелиде- Д.Ожыраев хәм В.М.Донтсов, Кегейлиде-П.Халмуратов хәм Т.Наўрызбаев, Шымбайда- К.Абдреймов хәм Х. Мажидовлар районның басшысы ким деген сораўға жуўап бере алмай жүрді. Бул жағдай тек еки жыл даўам етти, Бирақ халық хожалығына үлкен зыян келтірді. 1960-жыллардан бастап Арал теңизінің суы төменлей бастады. Әлбетте, бул жағдайды жөнлеў хакқында илимий-әмелий усыныслар болды. Бирақ оларды сол дәўирдеги тоталитарлық дүзим есапқа алмады хәм қалай да болмасын суўғарыў ушын, әсиресе пахташылық ушын жаңа жерлерди хәр тәреплеме өзлестириўди даўам етти. Сөйтип, пахташылық биротала монокультураға айланды. Қарақалпақстанда басқа егинлер есабынан орай ушын пахта егіў хәм тапсырыў жылдан-жылға артып барды. Пахтаның бес жыллық жобалары орынланбаса да орай 1958-жылы 193 мың тонна, ал 1965-жылы 260 мың тонна Қарақалпақстан пахтасын алды. Қарақалпақстан мәмлекетке тек 1959-1965-жыллардың өзінде 1558 мың тонна пахта тапсырды. Бирақ, бул жыллары пахташылық тараўи бір тәреплеме раўажланды. Жер майданлары хәм улыўма өними көбейген менен, оның зүрәтлиги төмен еди. Нәтижеде Қарақалпақстанда пахташылық майданы 1963-жылы 135,4 гектарға жеткерилип, 1953-жылға қарағанда 42,5 мың гектарға көбейген еди. Ал хәр гектардан алынған өним 15,8 центнер ден аспады.

Бул бәринен де бұрын техника хәм жумысшы күшлерди пайдаланыўға кеңес басшылығының укыпсызлығына байланыслы болыўи менен қатар, колхозшы-дийканлардың материаллық қызығушылығының жетиспеўшилиги себебинен болған еди. Бирақ усыған қарамастан орай жер өзлестириў хәм суўғарыў жумысларын даўам етти. 1960-жыллары Арал тенізи суўының пәсейіўине итибар бермей, орай Әмиўдәрияның төменги ағысындағы жерлерди үлкен салыгершилик аймағына айландырыў хакқында қарарға келди. Солай етип, Қарақалпақстанда 1962-1965-жыллары тек салыгершилик ушын 7,5 мың гектар жаңа жерлер ашылды, сегиз арнаўлы совхоз хәм бир колхоз шөлкемлестірілді. Бул хожалықтарда 2,5 мыңнан асман механизатор хәм басқа да қәнигеликтеги салыкешлер жумыс иследи. Олардың пидәкерлик мийнети нәтижесинде салы тапсырыў көлемі 1961-жылғы 3,5 мың тоннадан 1965-жылы 27,9 мың тоннаға артты. [3;105]

Усы жыллары Қарақалпақстанда пахташылық хәм салыгершилик ушын жүдә үлкен ирригациялық жумыслар иске асырылды. Каттыағар хәм Бегжап насос станциялары құрылды. Жерлерди насослар менен суўғарыўға көбирек әхмийет берилди. Усы мақсетте 1963-жылы Әмиўдәрия делталық суўғарыў системасының басқармасы қасында машина менен суўғарыў басқармасы дүзілді. Егер 1958-жылға шекем қазыў жумысларында қол күшинен пайдаланыў даўам етсе, соң бул жумыслар механизм күши менен ислене бастады. Егер 1940-жыллары ирригация тараўында барлығы болып 21651,5 мың сом, оның 7446 мың сомы ғана мәмлекет есабынан жумсалып, қалған 14,205 мың сомы колхозшылар есабынан жумсалса, 1965-жылы ирригацияға сарп етилген 23000 мың сом ири қаржының хәммеси дерлик мәмлекет есабынан болды. Суў хожалығына қараслы трестлер хәм басқа да мәкемелер көплеп техникалар ала бастады. Бул суўғарылатұғын жерлерди өзлестириўди және де даўам етиўге мүмкиншилик туўдырды. Солай етип, 1913-жылға қарағанда 1965-жылы барлық егислик жерлер 3 есе, пахташылық 21 есе хәм салыгершилик 2 есе артты. Бирақ жерлердің мелиоративлик жағдайы төменлей бастады. Дренаж жумыслары қолға алынбады. Егер 1965-жылы консылас ўалаятларда хәр бир гектар жерге орташа 28 метр дренаж тармақлары туўра келсе, Қарақалпақстанда бул көрсеткиш 2,7 метрден аспады. Сонлықтан да Қарақалпақстан жағдайында жерлер өнимдарлығы төмен болды, хәтте көпшилик жерлер егиске жарамай да қалды. Бул жыллары тоталитар дүзими әдеўір кескинлесті. Орайдың пахташылық хәм салыгершиликти раўажландырыў талабы барған сайын күшейди. 1966-жылы орай 10 жылға арналған қарар қабыл етти, онда аўыл хожалығы ушын мелиорация хәм жаңа жерлер өзлестириў жумысларын жедел пәт пенен жургизиў ўазыйпасы қойылды. Орайдың талабына муўапық Орта Азияда, соның ишинде Өзбекстан хәм Қарақалпақстанда пахта, салы хәм басқа да аўыл хожалық өнимлерін көбейтиў бойынша жобалар хәм илажлар исленди. Солай етип, Қарақалпақстанда 1963-жылы басланған Такыятас ГРЕСи құрылысы даўам етти, 1970-жылы Түйемойын гидроузели құрылысы басланды. Каттыағар хәм Бегжап насос станциялары және де дәрйяда қалқып жүретұғын хәм турақлы насос станциялары құрылды. Ирригациялық

тараулар инженерлик тийкарында қайта курыла баслады. Қызкеткен хэм Ленин каналларына қосымша каналлар курылды. Пахтаарна суўғарыў тармағында жаңадан Түйемойын-Пахтаарна каналы курылысы иске асты. Аўыл хожалығы жоқары мағлыўматлы агроном хэм ирригация кәнийгелери менен тәмийнлене баслады. Аўыл хожалығына хызмет етиўши ири трестлер, басқармалар хэм басқа да мекемелер дүзилди. 1966-жылы шөлкемлестирилген салыгершилик совхозлар курылысының басқармасы жаңа жерлер ашыў хэм салыгершилик совхозларын дүзиў жумыслары менен шуғылланды. Нәтийжеде 1970-жылы салыгершилик жер майданы 60 мың гектарға жетти, ал барлық суўғарылып дийқаншылық егилетуғын жерлер 203 мың гектарды курады. 1966-1970-жыллары салы өними 27 мың тоннадан 57 мың тоннаға көбейди, ал пахта 24 процентке артып, орай 934,7 мың тонна Қарақалпақстан пахтасын алды. Бул жыллары дәрьянын жоқарғы хэм орта ағысы тәрәпинен де пахта ушын суўдан пайдаланыўдын хәдден тыс ысырапшылығына байланыслы Қарақалпақстан суў қәхәтшилигине ушырады. Қарақалпақстан хукимети Әмиўдәрьянын суў ресурсын тен пайдаланыў бойынша Нөкисте арнаўлы басқарма дүзиў мәселесин орайға бир неше рет усыныс етти. Бирақ бул мәселени орай шешпеди хэм Қарақалпақстанда суў қәхәтшилиги кушейди. Сонлықтан хаттеки. Такыятастың төменги тәрәпинен дәрья бәхәрде топырақ пенен бөгелип, каналларға суў ағызылған жыллары да болды. Және де насос пенен суўғарыўға көбирек әхмийет берилди. Бул жыллары халық Сибир дәрьяларының суўлары келеди деген үмит пенен жасады, себеби бул ўақытта орайдың тапсырмасы бойынша Сибир суўларын Әмиўдәрьяның төменги тәрәпине алып келиў бойынша жойбар исленип атыр еди, Бирақ ол да иске аспай калды.

Қарақалпақстан усындай аўыр суў қәхәтшылығы жағдайында пахта хэм салы ушын жаңа жерлер ашыўды даўам етти. 70-80-жыллары Елликқала, Жанбасқала, Қырққыз, Аязқала хэм басқа да массивлерди өзлестириў жумыслары әдеўир тезлетилди. Солай етип, Қарақалпақстанның кубла районлары пүткиллей пахташылыққа, ал арқа районлары пахта менен бирге салыгершиликке қәнигелесе баслады. [4; 86]Усы жыллары Қарақалпақстан аўыл хожалығындағы 140 хожалықтан 88 пахташылыққа, 17 салыгершиликке, 25 шарўашылыққа хэм калған 10 хожалық баў-бақша хэм басқа да дийқаншылыққа бейимлестирилди. Демек, Қарақалпақстан экономикасында пахта баслы орынды ийелеген еди. Хәттеки, орайдың талабы бойынша пахта өнимин 450 мың тоннаға жеткерий де жобаластырылды. Солай етип, жаңа жерлер ашыў тағы да даўам етти. Усы мақсетте 1973-жылдан баслап Елликқала массиви комплексли өзлестириле баслады хэм усы жылы Төрткүл хэм Беруний районлары есабынан 28 бригадadan ибарат 11 пахташылық колхозы дүзилди. Елликқаланың ең дәслепки атақлы пахтакешлері Искендер Алламбергенов, Нарбай Розумбетов, Саодат Курбанова, Ачил Розумов, Сухбан Жуманиязов еди. Елликқаланы кең көлемде өзлестириў, әсиресе 1977-жылы Елликқала районы дүзилгеннен кейин раўажланды.

Жуўмақлап айтқанда Аўыл хожалығындағы басқарыў системасы да курамалы қарама-қарсылықларға толы еди. Жергиликли географиялық хэм климат шараятлары есапқа алынбай, жоқарыдан жиберилген буйрықлар менен аграр тәжирийбелер өткерилди. Колхозларды совхозларға бириктириў, пахта егий режимин күшейтиў, дийқанлар үстинен қадағалаўды күшейтиў, материаллық мәпдарлықты шеклеў сыяқлы илажлар өнимнің сапасы хэм нәтийжелилигине кери тәсир көрсетти. Кадрлар сиясатындағы қыйыншылықлар, жергиликли тәжирийбениң есапқа алынбаўы, механизация хэм дренаж тараўындағы жетиспеўшиликлер де аграр сектордың нәтийжели раўажланыўына тосқынлық етти.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Қарақалпақстанның жаңа тарихы. Қарақалпақстан XIX екинши ярымынан XXI әсирге шекем Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 2003-жыл.
2. Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана, Нукус «Қарақалпақстан» 1995.
3. М.Нысанов «Бир әсирлик өмир» Нөкис «Jeti Iqlim» баспасы, 2024-жыл.
4. Қ.Камалов «Ел хызметинде» Нөкис: «Қарақалпақстан» 1995-ж. 86-б.

Резюме: Мақолада Қарақалпақстаннинг кишлoқ хўжалиги, Орол денгизи инқирозининг тобора чуқурлашиши муҳокама қилинади. Худуд иқтисодиёти пахта, шoли ва сабзавот каби сувга талабчан экинларни кўп миқдорда етиштиришга йўналтирилиб, аграр сектор тўлиқ суғориш тизимларига боғлиқ бўлиши. Бироқ табиий сув ресурсларининг тақчиллиги тобора кучайиб, сув танқислиги шароитида экин майдонларини кенгайтириш сиёсати экологик тенгсизликни чуқурлаштиради.

Калит сўзлар: солиққа тортиш, янги ерларни ўзлаштириш, сув танқислиги, ирригация, пахтачилик.

Резюме: В статье обсуждается сельское хозяйство Каракалпакстана, углубление кризиса Аральского моря. Экономика региона должна быть ориентирована на выращивание большого количества водоемких культур, таких как хлопок, рис и овощи, и аграрный сектор должен быть полностью зависим от ирригационных систем. Однако дефицит природных водных ресурсов усиливается, и политика расширения посевных площадей в условиях дефицита воды усугубляет экологическое неравенство.

Ключевые слова: налогообложение, освоение новых земель, дефицит воды, ирригация, хлопководство.

Summary: The article discusses the agriculture of Karakalpakstan, the deepening of the Aral Sea crisis. The region's economy should be oriented towards growing large quantities of water-intensive crops, such as cotton, rice, and vegetables, and the agricultural sector should be entirely dependent on irrigation systems. However, the shortage of natural water resources is intensifying, and the policy of expanding crop areas amid water scarcity exacerbates ecological inequality.

Key words: taxation, development of new lands, water scarcity, irrigation, cotton growing.

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDEGI ADAM ATLARINDA ERKELETIWSHI-KISHIREYTIWSHI AFFIKSLERDÍN QOLLANILIWI

Sarsenbaeva Q.M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Lingvistikanıń antroponimika bólimi (grekshe ἄνθρωπος — adam hám ὄνομα — at (isim) yaǵnıy adam atların, olardıń kelip shıǵıwın hám jámiyette ámelde qollanıwın izertlewshi tarawı bolıp esaplanadı. Menshikli atlar, laqaplar hám shaxstı nominaciyalawdın túrli usılları antroponimikanıń úyreniw dereklerine kiredi. Menshikli adam atlarında diminutiv (erkeletiwshi-kishireytiwshi) birlik affiksleriniń ushırasıwı oqıwshılardıń bul eki tarawdı da úyreniwine qızıǵıwshılıǵın arttırarı sózsiz. Adam atlarında erkeletiwshi-kishireytiwshi affikslerdın ushırasıwı sóylewshiniń tıńlawshıǵa bolǵan súysiniw, jaqsı kóriw, unatıw sıyaqlı emocional-ekspressivlik qatnasların ańlatadı. Biz bul maqalamızda salıstırma tipologiyalıq hám salıstırma tariyxıy metodlar arqalı adam atların erkeletip yamasa qısqartıp shaqırıwda paydalanılátıǵın affikslerdi hám affiksoidlardı (affikslik mánige ótken emocional xarakterdegi sózler) analizlep shıqtıq. Bir quramlı kóp buwınlı hám eki yamasa úsh quramlı menshikli adam atları barlıq dúnyalıq tillerde awızeki sóylew tilinde tolıq aytıw menen birge qısqartılǵan túrde de aytıladı. Awızeki sóylew tilinde adam atlarınıń qısqarıw qubılısın alımlar hár qıylı toparlarǵa bólip qaraydı. Olar geypara dara sózlerden bolǵan menshikli adam atlarınıń quramındaǵı ayırım seslerdın, buwınlardıń, morfemalardıń aytıwda túsip qalıwı nátiyjesinde, yamasa qospa menshikli adam atlarınıń qálegen bir komponentiniń túsip qalıwı, yáki menshikli adam atındaǵı soǵı buwınlardıń, komponentlerdın, morfemalardıń túsip qalıp, ornına subiektiv baha mánisin ańlatıwshı affikslerdın qosılıwı nátiyjesinde payda boladı.

Adam atların qısqartıp aytıw áyyemnen bar bolǵan usıl bolıp, bunda tiykarǵı maqset qospa menshikli adam atların aytıwdı jeńilletiw yamasa olardı erkeletip shaqırıw bolıwı múmkin. E.Begmatov ózbek tilindegi menshikli adam atlarınıń qısqarıw qubılısında tiykarǵı eki fakttı kórsetedi: 1) Menshikli adam atına erkeletiwshi mánı beriw arqalı; 2) Adam atın aytıwdı jeńillestiriw arqalı (ásirese qospa menshikli adam atların) [1;21]. G.F.Sattarov tatarsha menshikli adam atlarınıń qısqarıwında eki túrli usıldı kórsetedi: 1) Subiektiv baha mánisin bildiriwshı affiksler arqalı; 2) Adam atlarındaǵı geypara seslerdın, buwınlardıń, komponentlerdın qısqarıwı nátiyjesinde [10;39-40]. A.V.Superanskaya qısqarǵan adam atları menen erkeletiwshi hám subiektiv baha formalı menshikli adam atları arasındaǵı ayırmashılıq haqqında túsiniktiń ele de jeterli anıq emesligine toqtaydı. Bul haqqında onıń tómendegi pikiri dıqqatqa ılayıq: “Kishireytiwshi” termini de “erkeletiwshi” termini sıyaqlı sóylewshiniń atalǵan nársege subiektivlik qatnasın bildiretuǵın bolǵanlıqtan, onı adam atların qısqartıw procesin bildiriw ushın qolaylı dep qarawǵa bolmaydı. Qısqartıwdıń tiykarǵı ideyası- onı qollanıwı jeńillestiriw. Qálegen sózler qısqarıwı múmkin, al menshikli atlarda olar birewge qaratılıp ayılatuǵın bolǵanlıqtan ol jiyi qollanıladı. Atlardıń qısqarıwı- bul birinshi gezekte strukturalıq, morfologiyalıq hám haqıyqıy obiektiv process, al subiektivlik baha pútkilley basqasha plandaǵı faktor, emocionallıq, sociallıq, psixologiyalıq hám terminniń óziniń kórsetkenindey, hámme waqıtta subiektivlik plandaǵı faktor” [11;127]. Demek, kórinip turǵanıday ilimpazlar arasında bul másele ústinde kóplegen tartıslar bar, biziń pikirimizde bolsa E.Begmatov hám G.F.Sattarov aytqanıday, adam atları eki túrli maqsette qısqaradı: erkeletiw hám sóylewshige jeńillik jaratıw. Basqa túrkiy tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde adam atlarınıń affiksler arqalı jasalıwında kishireytiw hám erkeletiw mánisine iye formalar ayırıqsha orındı iyeleydi. Usı tiykarda Sayımbetov. O. óziniń “Qaraqalpaq tilinde menshikli adam atlarınıń quramı hám qurılısı” atlı kandidatlıq dissertaciyasında 9 affiks hám 8 affiksoid (affikslik mánige ótken emocional xarakterdegi sózler) arqalı menshikli adam atları jasalıwı múmkin ekenligin dálillep bergen [9;85-98]. Ol óziniń bul miynetinde subiektiv baha formaları arqalı jasalǵan adam atların 2 usılǵa alıp qarawǵa boladı dep kórsetken hám olar tómendegishe:

1 Affiksaciya usılı arqalı: -day, -dek, -sha/she, -sh, -ash/esh, ish/ish, -m, -im/im, -dan/den, -tan/ten, -et, -q, -aq/ek, -n, -an/en, -key.

-day, -dek affiksi qaraqalpaq tilinde tiykarınan atawısh sózlerge jalǵanıp, predmettiń túr-túsin, kelbetin, sımbatın h.t.b. qásiyetlik belgilerin bildiredi, al adam atlarında bolsa, erkeletiw, xoshametlew mánisinde qollanıladı hám kóbinese hayal-qızlarǵa baylanıslı adam atların jasaydı: *Ayday, Aqbalday, Palday* h.t.b.

Sonıń menen birge -day affiksiniń eski túrkiy tillerindegi “-tek” formasınıń da qaraqalpaqsha adam atlarında saqlanǵanlıǵın kóriwge boladı: *Aytek*. Biraq házirgi waqıtta bul affiks ónimsiz bolıp tabıladı. Ayırım tilshi ilimpazlar – day, -tek formaların eski túrkiy tilindegi “tek”- “ruwı”, “shıǵısı” sózinen kelip shıqqan dep qaraydı [9;87-88].

Durısında da “tek” sózi házirgi qaraqalpaq tilinde “tegi”, “shıǵısı” sıyaqlı sıpatlı mánilerde ushırasadı.

-sha/she tilimizde túbir atlıqlarǵa jalǵanatuǵın ónimli affikslerdın qatarına kiredi. Bul affiks adam atlarında kelgende “-day” affiksi menen jaqınday seziledi: *Aysha/Ayday, Gúlshe/Gúldey, Ulsha/Ulday* h.t.b. Ol kóbinese hayal-qızlardın atlarına jalǵanıp ónimli qollanıladı: *Aysha, Ayımsha, Gúlaysha, Orınsha, Xansha, Ayxansha* h.t.b. Erlerge baylanıslı adam atlarında házirgi waqıtta aytarlıqtay sezilmeydi, tek familiyalarda ǵana kórinedi: *Orınshaev, Sarıshaev* h.t.b.

-sh, -ash/esh, ish/ish- affiklari kishireytiw, erkeletiw mánisine iye bolıp, adam atların qısqartıwda paydalanıladı. Bul affiksler qaraqalpaq tilinde erlerge hám hayal-qızlarǵa baylanıslı adam atlarınıń quramında ónimli qollanılwı menen sıpatlanadı: *Allash, Baltash, Bekish, Jumash, Nurish, Qutish, Pirish, Orash, Ótesh, Sapash, Sultash, Ayash, Áytesh, Babash, Baltash, Ermash, Jaqash, Jumash, Qurbash, Qutish, Tóresh, Turdish, Allash* – er adamlarǵa baylanıslı, *Aymash, Almash, Baǵdash, Biybish, Gúlash, Kámish, Mırzash, Orash, Ulish, Toqtash, Perdeshe, Sapash, Sardash, Sırǵash, Biybish, Gúlpash, Dámesh, Qalqash, Máriyash* h.t.b.- hayal-qızlarǵa baylanıslı.

-m, im/im affiksleri qaraqalpaq tilinde tartım kategoriyasınıń birinshi betiniń kórsetkishisi. Adam atlarında bul affiksler adamnıń ishki emocionallıq sezimlerin bildirip, er hám hayal-qızlardıń atlarında erkeletiw mánisin bildiredi hám ónimli qollanılatuǵın affikslerdiń qatarına kiredi: *Begim, Palım, Pirim, Turım, Orazım, Satım, Sádım, Seytim, Dáwım, Dilim, Dosım, Doshım, Erim, Esim, Eshim, Jaqsım, Qutım, Nurım, Arzım*- er adamlarǵa baylanıslı, *Ayım, Baǵım, Gúlim, Nazım, Ulım, Xanım* h.t.b.- hayal-qızlarǵa baylanıslı.

-dan/den, -tan/ten affiksleri qaraqalpaq tilinde shıǵıs seplik formaları ekenligi málim. Olar qospa menshikli adam atlarınıń ekinshi komponenti qısqaǵanda birinshi komponenti jalǵanıp, erkeletiw mánisinde qollanıladı: *Serdan Sermuxammed, Seralı Serjan* h.t.b. sıyaqlı qospa atlardıń qısqaıwı arqalı: *Baydan Baymurat, Bayımbet, Bayjan* h.t.b. sıyaqlı qospa atlardıń qısqaıwınan, *Qaltan, Qalmırza, Qallıqoraz, Qaljan* h.t.b. *Toydan, Toydıq, Toynazar* h.t.b. *Aydan, Ayımgúl, Aymurat, Ayjamal, Aymırza* h.t.b. Bul affiksler menshikli adam atlarınıń quramında aytarlıqtay ónimli emes.

-et qosımtası adam atlarında ónimli emes. Ol geypara jaǵdaylarda “et” feyili menen omonimlik qatnasqa iye boladı: *Eset-* Es-birinshi komponent, et-affiks, *Eset-* birinshi komponent et-feyil, *Beket-* Bek-birinshi komponent, et-affiks, *Beket-* Bek-birinshi komponent, et-feyil, *Jámet-* Já-m-birinshi komponent, et-feyil h.t.b.

-q, -aq, -ek affiksleri qaraqalpaq tilinde adam atların qısqaıtwda qollanılıp, kishieytiw hám erkeletiw mánisin beredi. Bul affiksler hayal-qızlarǵa baylanıslı atlarǵa qaraǵanda er adamlardıń atlarında ónimli qollanıladı: *Aytaq, Perdek, Pirek, Seytek, Dáwek, Qudek, Tólek, Mirzek, Allaq, Babaq, Dosaq, Qosaq, Dúyse, Biyse, Berdaq, Seytaq, Jumeq, Mádek, Ozaq, Japaq, Allaq*- er adamlarǵa baylanıslı, *Jumaq, Gúlsaq* – hayal-qızlarǵa baylanıslı.

-n, -en affiksleri de qaraqalpaq tilinde adam atlarınıń quramında kishieytiw hám erkeletiw mánisin ańlatıp, qısqaıtw aytıwda paydalanıladı. Bul *Quden, Qulen*, affiksler de er adamlardıń atlarında ónimli qollanılardı: *Allan, Báwen, Berdan, Ájen, Tájen, Juman, Qaypan, Xojan, Nizan, Óten, Rzan, Seden, Seydan, Áben, Áyten, Álmen, Baban, Bekan, Báwen, Máden, Mirzan, Xoshan, Nuran, Dosan, Dúysen, Dáwlen, Tóren, Turdan* h.t.b.

Qaraqalpaqsha adam atlarınıń quramında –key qosımtası da ushırasadı. Ol kópshilik túrkiy tillerinde adam atlarınıń quramında bar. Máselen, tatarsha: *Kamilkey, Dáwletkey*; qırǵızsha: *Qanıkey*; bashqurtsha: *Minqay, Mirzaqay, Xanqay, Xanıqay, Ayukay* h.t.b.

2 Emocional sıpattaǵı sózlerdiń qosılıw usılı (affiksoidlar) arqalı: –tay, –áke/eke, –ay, –bay, –biy/beg, –biybi/biye, –gúl, –jan/xan.

-tay affiksoidı adam atlarınıń sońına jalǵanıp, erkeletiw mánisinde keledi. Bul affiksoidtı A.Ğulomov “tay”- “жеребенок” sózi menen baylanıslı dep qaraydı [3;22]. Al mongol tilinde “тайлар” sózi “tört-bes jasqa shekemgi erkek túye”ni ańlatadı [6;385]. Haqıyqatında, bul pikirge qosılıp, biz balanı “tayǵa-жеребенок” salıstırıw arqalı adam atlarınıń atına jalǵanıp, erkeletiw mánisin beretuǵın affikske aylanǵan dep qarawǵa boladı. Bul affiks er adamlarǵa baylanıslı atlarda ónimli qollanılardı: *Amantay, Ertay, Dostay, Nurtay, Joltay, Qaratay*- er adamlarǵa baylanıslı, *Sántay, Gúltay, Ultay* h.t.b. hayal-qızlarǵa baylanıslı.

-áke, -eke affiksoidları qaraqalpaq tilinde adam atlarınıń quramında húrmetlew mánisin beredi. Biz bul affikstiń shıǵıw tórkiniń tilimizdegi tuwısqanlıq terminlerin ańlatatuǵın “áke” yamasa “úke” sózleri bolsa kerek dep qaraymız.

-áke, -eke affiksoidları adam atlarınıń qısqaǵan túrine jalǵanadı hám er adamlarǵa baylanıslı atlarda ónimli qollanılardı: *Sáke, Táke, Ayeke, Dáweke, Doseke, Sáyeke, Náreke, Máteke, Pireke* h.t.b.

-bay affiksoidı qaraqalpaqsha adam atlarınıń quramında júda ónimli qollanılardı. Bul sóz revolyuciyaǵa shekemgi dáwirde adam atlarınıń sońınan aytılıp, sol adamnıń jámiyettegi sociallıq awhalın ańlatıp kelgen. Al sońın ala dáslepki mánisin joǵaltıp, adam atlarınıń quramında erkeletiw mánisinde affikslik xızmetke ótken: *Batırbay, Aqılбай, Muratbay, Jaqsıbay, Jeńisbay, Sabırbay, Turǵanbay, Dáwletbay* h.t.b.

-biy, -beg affiksoidları revolyuciyaǵa shekemgi dáwirdegi el basqarıwshı adamlardıń hámelin ańlatıp, sol adamlardıń atlarına qosılıp aytılǵan hám hár qıylı xızmetlerdi atqarǵan. Házirgi qolda bar materillarǵa qaraǵanda bul eki sózdiń shıǵısı bir degen juwmaqqa keliwge boladı. Máselen: A.Ğafurov “Buringı Turkiya imperiyasında “bey”- oblasttı basqarǵan, al “beylerbey” túrksheden awdarǵanda “beylerdiń ústinen bey” degendi ańlatıp, general-gubernator sıyaqlı bolǵan” -dep kórsetedi [2;63]. Demek, bunnan “bey”, “beylerbey” sóziniń revolyuciyaǵa shekemgi dáwirde tilimizde qollanılǵan “beg beglerbeg” sıyaqlı sózler menen jaqınlıǵı seziledi. Bul jerde “g” hám “y” sesleriniń fonetikalıq almasıwı bolǵan “bey-beg, bek”, “jigirma-jıyırma, двадцать”, “нигирик-нийирик, подпорка” [7;157].

-biybi, -biye affiksoidları házirgi qaraqalpaq tilinde arxaizmge aylanǵan. Revolyuciyaǵa shekemgi dáwirde bul sózler “biydiń, bektiń qızı yamasa hayalı” degen mánini ańlatqan [4;72]. Al házirgi waqıtta tilimizdegi hayal-qızlardıń atlarınıń quramında erkeletiw mánisin beredi: *Aybiybi, Janbiybi, Rabiyyi, Dáwletbiye, Jaqsıbiye, Mirzabiye, Palbiye, Ulbiye* h.t.b.

-gúl affiksoidı qaraqalpaq tilinde hayal-qızlarǵa baylanıslı adam atlarınıń quramında erkeletiw mánisin beredi hám ónimli qollanılardı: *Ajargúl, Dánegúl, Ziyneqúl* h.t.b. Geyde “gúl” sózi erlerge baylanıslı adam atlarınıń birinshi komponenti bolıp ta kele beredi: *Gúlmurat, Gúlmırza, Gúlimbet, Gúlman* h.t.b.

-jan hám -xan affiksoidları erlerge hám hayal-qızlarǵa baylanıslı adam atlarında erkeletiw mánisin ańlatıp, ónimli qollanılardı: *Aytjan, Bawjan, Axmetjan, Sálımjan, Kámiljan, Dosjan, Nazarxan, Nádirxan, Baytxan* h.t.b. –er adamlarǵa baylanıslı; *Gúljan, Narjan, Sánemjan, Biybijan, Húrimjan, Gúlimjan, Gúlimxan, Ulımxan, Sultıwxan* h.t.b. –hayal-qızlar atları. Shet el hám jergilikli ádebiyatlardı analizlese, lingvistikada diminutivler haqqında kóplegen izertlewler alıp barılǵan. Diminutiv birlikler 50 den artıq tillerde izertlew obiecti bolıp esaplanadı. Soǵan qaramastan onı lingvistik universal dep qaray almaymız, sebebi ol hámme tillerde óz aldına birlik sıpatında qaralmawı múmkin.

Inglis tilin morfologiyalıq jaqtan “sap” til dep qaraw múmkin emes. Sonday-aq onı analitikalıq yamasa sintetikalıq tiller qatarına da kirgizge almaymız. Tek ǵana inglis tilinde analizizm hám sintetizm elementleri ushırasadı dep

qaraǵanımız jǵn. Inglis tilinde sǵz dizbekleriniń ǵnimli qollanılıwı bul tilde analitikaniń elementleri kǵbirek ushırasatuǵınan derek beredi.

Inglis tilinde de menshikli adam atları diminutiv birliklerdiń affiksleri arqalı jasalıwı mǵmkin. Bundaǵı baslı maqset sǵylewshiniń sol adamǵa bolǵan emocional-ekespressivlik sezim-tuyǵıların (erkeletiw) bildiriw hām dostana atmosfera qalıplestiriw bolıp tabıladı. Bizge málím bolǵanıday, inglis tilinde diminutiv birlikler morfologiyalıq jaqtan tiykarınan affiksaciya usılı arqalı payda boladı. Bul affikslerge –ie/y (*girl-girlie, Tom-Tommy*), –let (*book-booklet*), –kin (*lamb-lambkin*), –ling (*duck-duckling*), –ule (*spher-spherule*), –ock (*bull-bullock*), –ette (*cigar-cigarette*) hām ǵnimsiz suffiksler –er (*foster-fosterer*), –rel/erel (*cock-cockerel*), –o (*kid-kiddo*). Joqarıda aytıp ǵtilgen suffikslerdiń ishinde adam atlarına jalǵanatıǵın suffiksler: ie/y. Mısalı: *Ann-Annie, Tom-Tommy, William-Willie/Willy/Billie, Elizabeth-Betty/Bettie/Betsy, Bernard/Bernie, Susan-Susie, Charles-Charlie, Katherine-Kathy/Katy/Katie*. Sonıń menen birge bul suffiks mensinbew, kek etiw sıyaqlı negativ mánilerde de qollanıladı. Ásirese er adam atlarında bul suffiks kemsitiw mánisin bildiriw, “ahmaq” adam degendi ańlatadı: Charley- Charles atınan, Dobby- Robert atınan, Tommy-Thomson atınan kelip shıqqan. Silly Billy dep atalǵan slengizm bolsa Angliyada XIX ásirde payda bolǵan bolıp, jergilikli yarmarkalardaǵı klounlarǵa qarata ayılǵan hām bul sǵz qayta tiklenip ahmaq adamlarǵa ayılatsuǵın bolǵan (silly-Billy) [8;29-43]. Sonday-aq sleng sǵzliklerinde diminutiv affikslerdiń (ie/y) adamnıń aqlıy qábiletlerin bildiriwshi jargonlardı ushıratıwımızǵa boladı: *stupidie, looney, buffy, divvy, dopey*.

Ayırım jaǵdaylarda ǵana adam atların atawda latin tilinen kirip kelgen mini- prefiksi kishireytiwshi mánini bildiriw keledi, minicelebrity celebrity sǵzinen- a *minor celebrity*. Sonday-aq bul leksema obektiv kishireitiwshilik mánisin (jeterli emes tanılıqlıq) penen birge, subektiv baha formasında ańlatadı. Yaǵnıy bul adam ǵziniń ortalıǵında jeterlishe ataqqa iye bolsa da, tanılıqlı juldızlarsha ataqlı emes degen mánide keledi.

P.M.Kuznecova ǵziniń “Категория диминутивности в современном англоязычном и испаноязычном интернет-дискурсе” dep atalǵan bakalavrlıq jumısında házirgi waqıtta –ette, –et, –let, –ling, –ster hām onıń variantları (–aster, –ister) suffiksleri ǵnimli emes ekenin, bul suffikslerdiń tiykarınan adam atlarına jalǵanatıǵın ayıp ǵtken [5;35]. Mısalı, –ette hayal-qızlar atlarında ushırasatuǵın suffiks: Lisette, Jeanette: 1) *Congratulations Lisette Black sin Gaming*; 2) *Wish you the same dear friend Jeanette. Thank you so much*.

Menshikli atlıqlarǵa qosılıp “–kin” suffiksi tiykarınan inglis familiyalarında qollanıladı: *Tomkin, Malkin*.

Juwmaqlap aytqanda inglis hām qaraqalpaq tilleri shıǵısı jaǵınan eki túrli til toparına kirse de, onomastikanıń bir tarawı bolǵan antroponimikada diminutiv (erkeletiwshi-kishireytiwshi) birlik affiksleriniń eki tilde de ushırasıwı, olardıń qollanılıw uqsaslıqları hām ǵzgeshelikleri til biliminde ayrıqsha orın iyeleydi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Бєгматов Э. Антропонимика узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965.
2. Гафуров А. Лев и Кипарис/о восточных именах/ М. , 1971.
3. Гуламов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. АДД. Ташкент, 1955.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского языка. М. –Л. 1960.
5. Кузнецова П.М Категория диминутивности в современном англоязычном и испаноязычном интернет-дискурсе. Бакалаврская работа. Красноярск 2020.
6. Монгольский русский словарь. М. , 1957.
7. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань, 1976.
8. Ососкова А.С. Лексические диминутивные наименования лица в английском языке № 3 (75) 2021 с. 42. УДК 811.11 DOI: 10.35854/2541-8106-2021-3-39-43
9. Сайымбетов О. Қарақалпақ тилинде меншикли адам атларының қурамы хәм қурылысы. Канд.дис. Нөкіс.
10. Саттаров Г.Ф. Антропонимия Татарской АССР. АДД. Казань, 1975.
11. Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. М. , 1969.

Ingliz va qoraqalpoq odam otlarida erkalatuvchi-kichiraytuvchi affikslarning foydalanishi

Rezyume. Ushbu maqolada qoraqalpoq va ingliz tillaridagi odam otlarining diminutive (erkalatish-kichiraytish) birlik affikslari yordamida yasaliş usullari haqida sǵz etiladi.

Kalit sǵzlar: diminutiv birlik, erkalatuvchi-kichiraytuvchi birlik, affiks, suffiks.

Употребление уменьшительно-ласкательных аффиксов в каракалпакских и английских именах

Резюме. В этой статье рассказывается о способах образования имен собственных в каракалпакском и английском языках с помощью уменьшительно-ласкательных аффиксов.

Ключевые слова: диминутивные единицы, ласкательно-уменьшительные единицы, аффикс, суффикс.

The use of diminutive suffixes in English and Karakalpak names

Summary. The article presents formation ways of people’s names in Karakalpak and English languages with the help of diminutive suffixes.

Key words: diminutive units, Diminutives, affix, suffix.

HUJJATCHILIKNING KOMMUNIKATIV TALABLARI

Babadjanov F.K.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Har qanday hujjat shakliy-mazmunıy jihatdan mukammal bo‘lishi uchun unga bir qancha lingvistik talablar qo‘yiladi. Hujjatlarni to‘g‘ri rasmiylashtirish uchun mazkur talablarni bilish lozim. Birinchi talab, hujjatni rasmiylashtirishga doir kognitiv talablari bo‘lsa, ikkinchi talab hujjat matnlarining kommunikativ sifatlari hisoblanadi. Kognitiv talablar hujjat rasmiylashtirishga tegishli bo‘lsa, kommunikativ talablar bevosita matnning shakliy-mazmunıy

jihtadan shakllanishiga tegishli. Hujjatchilik bilan shug'ullanuvchi xodimlar aylanma harakatda bo'lgan asosiy hujjatlarning namunaviy qoliplarini yaratib, kommunikativ talablarning matnday qanday aks etishini belgilab olishi lozim. Shundagina hujjatlarni tez va sifatli tarzda tuzish imkoni yaratiladi. Shuningdek, har bir tashkilotda murojaat shakllari va arizalarning qoliplarini shakllantirib, namuna sifatida tavsiya etish maqsadga muvofiq. Etalon sifatidagi hujjat qoliplarining elektron variantlarini ishlab chiqib, xodimlarga tavsiya qilish ish unumdorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu tarzda hujjatchilik bilan shug'ullanadigan odimlarning ish vaqtini tejashga va ish unumdorligini oshirishga erishiladi. Biz mazkur maqolamizda kommunikativ talablarning turlari, ularning xususiyatlari va hujjat matnini tayyorlashda kommunikativ talablarning o'rni xususida so'z yuritamiz.

Kommunikativ sifatlar hujjat matniga tegishli talablar bo'lib, ular matnning to'g'ri va xolis, aniq va tushunarli, qisqa va ixcham, to'liq va izchil bo'lishini ta'minlaydi [2,86]. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan "Davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga kiritiladigan normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini tayyorlash, yuridik-texnik jihtadan rasmiylashtirish va huquqiy ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risida uslubiy ko'rsatmalar"da [5] hujjat loyihalarining matniga qo'yiladigan huquqiy talablar bilan birga, lingvistik-kommunikativ talablar ham belgilangan:

Hujjat matni lo'nda, oddiy va ravon tilda bayon etilgan bo'lishi lozim. Matn turlicha sharhlash va talqin qilinishlarga olib kelmasligi kerak. Jumlar rasmiy til uslubidan va yuridik atamashunoslikdan foydalanilgan holda umume'tirof etilgan grammatik, orfografik va punktuatsiya qoidalari asosida tuziladi. Hujjatda foydalaniladigan tushunchalar va atamalar qonun hujjatlarida qabul qilingan mazmuniga muvofiq, turlicha sharhlash imkoniyatini istisno etadigan holda bir xilda qo'llaniladi [6].

Mazkur "Uslubiy ko'rsatma"da hujjat matnida qo'llash mumkin bo'lmagan til birliklari, shuningdek, notanish tushunchalar, atamalar, yangi yasalgan birikmalar qanday qo'llanilishi belgilab berilgan:

Loyihada quyidagilarning qo'llanilishiga yo'l qo'yilmaydi: og'zaki nutq shakllari; xorijiy tillarning atamalari, davlat tilida teng ma'noli so'zlar va tushunchalar bo'lgan taqdirida; eskirgan hamda ko'p ma'noni anglatadigan so'zlar va iboralar, majoziy taqqoslashlar, sifatlashlar, kinoyalar; abbreviatura va qisqartmalar (umumiy qabul qilingan abbreviatura va qisqartmalar, shuningdek qonunosti hujjatlarining ilovalaridagi tashkilotlarning qisqartirilgan nomlari bundan mustasno). Loyihada qonunchilikda mavjud bo'lmagan tushuncha va atamalar, shuningdek texnikaviy va boshqa maxsus atamalardan foydalanilganda, ularning ta'rifi beriladi. Qonunchilik amaliyotiga muvofiq umumqo'llaniladigan tushunchalarga ta'rif berish talab etilmaydi.

Tushuncha yoki atamaning ta'rifi uning mazmunini to'liq ochib berishi kerak. Tushuncha yoki atamani aynan shu tushuncha yoki atama bilan, shuningdek o'zlari ta'riflanishga muhtoj bo'lgan boshqa tushuncha va atamalar orqali ta'riflashga yo'l qo'yilmaydi. Loyihada ko'p marotaba qo'llanilgan uch va undan ortiq tushunchaga ta'rif berish zarurati bo'lganda, ular alohida bandda va loyiha matnining boshida keltiriladi.

So'z birikmalari bir necha marotaba qo'llanilgan taqdirida, ular birinchi bor qaysi bandda qo'llanilgan bo'lsa (kichik bandda, xatboshida) o'sha bandda to'liq tahrirda bayon qilinadi va mazkur tushunchaning loyiha keyingi o'rinlarida qo'llaniladigan qisqartirilgan ta'rifi qavs ichida bosh kelishikda ko'rsatiladi.

Til me'yorlariga muvofiqlik, xolislik, anqlik, ixchamlik, mazmuniy to'liqlik kabi talablarning aksariyati yuqoridagi me'yorda aks etgan. "Davlat tilida ish yuritish" qo'llanmasida: "Hujjat matniga qo'yiladigan eng muhim talablardan biri – xolislikdir" [1,17] – deya ta'kidlanib, xolislik talabi qisqacha izohlanadi. "Hujjatlar rasmiy munosabatlarni ifodalovchi va qayd etuvchi rasmiy yozma vositalar sifatida axborotni xolis aks ettirmog'i lozim. Shuning uchun hujjatlar tilida so'z va so'z shakllarini qo'llashda muayyan chegaralanishlar mavjud. Xususan, rasmiy ish uslubida kichraytirish-erkalash qo'shimchalarini olgan so'zlar, ko'tarinki tantanovor yoki bachkana, dag'al so'zlar, shevaga oid so'zlar, tor doiradagi kishilargina tushunadigan so'zlar, o'xshatish, jonlantirish, mubolag'a, istiora, tashxis kabi obrazli tafakkur ifodasi uchun xizmat qiluvchi usullar ishlatilmaydi. Ularning ishlatilishi hujjatlar matnidagi ifodaning noxolisligiga olib keladi" [1,18]. Biroq boshqa talablarni sanab o'tish bilan cheklanilgan, ularga izoh berilmagan. Hujjatning ixchamligi xususida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan "Namunaviy yo'riqnoma"da shunday deyiladi: "Hujjat mazmuni imkoni boricha lo'nda, qisqa iboralar bilan, qiyin bo'lmagan so'z tuzilishida bayon etiladi" (10-band) [4] – deya qayd qilinadi. Hujjatchilikning kommunikativ talablari ilmiy adabiyotlarda va huquqiy manbalarda muayyan darajada qayd etib o'tilgan.

Hujjat matnlarining kommunikativ sifatleri til me'yorlariga muvofiqlik, xolislik, anqlik, ixchamlik, mazmuniy to'liqlik kabi talablarni o'z ichiga oladi. Ularning asosiy vazifasi, yuqorida ta'kidlanganidek, matnning to'g'ri va xolis, aniq va tushunarli, qisqa va ixcham, to'liq va izchil bo'lishini ta'minlashdir.

1. Til me'yorlariga muvofiqlik. Hujjat matniga qo'yiladigan birinchi talab til me'yorlariga muvofiqlik, ya'ni savodlilik (xatosizlik) talabi hisoblanadi. "Yozma rasmiy matnlarda me'yoriylik adabiy til me'yorlariga rioya qilish, stantart namunalar, qoliplar asosida matnlarni shakllantirish kabilarni qamrab oladi" [3, 22-23]. Til me'yorlariga muvofiqlik hujjatning shakl va mazmuniga bir xil aloqador talabdir. Imlo va punktuatsiya hamda grammatik qoidalarga amal qilish shakliy talab bo'lsa, uslubiy me'yorlariga amal qilish mazmuniy talabdir. *Hujjat matnida o'zbek tilining imlo va punktuatsiya qoidalari, grammatik va uslubiy me'yorlariga to'liq amal qilinishi til me'yorlariga muvofiqlik talabi hisoblanadi.* Hujjat tuzuvchi til qoidalarni mukammal bilishi talab qilinadi. Matnda ishlatilgan har qanday so'z imlovij jihtadan to'g'ri yozilishi, qo'shimchalar maqsadli ishlatilishi va morfologik me'yorlarga muvofiq kelishi, so'zlar uslubij jihtadan o'rinli qo'llanilishi, so'z birikmalari va sintaktik qurilmalar grammatik me'yorlarga muvofiq tuzilishi lozim. Hujjat matnida tinish belgilari punktuatsiya qoidalari qat'iy muvofiq shaklda to'g'ri va maqsadli ishlatilishi kerak. Shuningdek, raqamlar, paragraf va boshqa yozuvli belgilar, shartli qisqartmalar o'z o'rnida til qoidalari muvofiq hujjatchilikning qat'iy talablari bo'yicha barcha hujjatlarda bir xil shaklda ishlatiladi.

Ko'plab hujjat turlari maxsus blankalarga yoziladi. Avvalo, tashkilot blankasi imloviy xatolardan holi bo'lishi kerak. Hujjat blankasida yoki uning matnida imloviy xatolarga yo'l qo'yilsa, bu holat mazkur tashkilot xodimlarining savodxonligi va saviyasi pastligidan darak beradi. Xato yozilgan har qanday hujjat qaytadan rasmiylashtirilishi lozim. Chunki hujjatning xatosini tuzatish mumkin emas, hujjatda xato ketsa, u qayta tayyorlanadi. Hujjat matnida imloviy xatolarning ko'payishi hujjat mavqeyiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, rahbarning yozma topshiriqlari savodsizlik bilan yozilgan bo'lsa, ijrochilarda topshiriqni bajarishga bo'lgan mayl keskin tushib ketadi. Hujjat matni imloviy xatolardan tashqari, uslubiy xatolardan, uslubiy g'alizliklardan ham holi bo'lishi kerak. Imloviy va uslubiy xatoliklar, g'alizliklar hujjatning aniqligiga putur yetkazadi hamda matnni tushunarsiz holga keltirishi mumkin. Tashkilotning har qanday rasmiy ish qog'ozidagi imloviy yoki uslubiy xatolar uning imijiga salbiy ta'sir o'tkazadi.

Bugungi kunda hukumat tomonidan hujjatlardagi savodsizlikni tugatish maqsadida alohida tadbirlar amalga oshirilmoqda. Barcha davlat tashkilotlariga normativ-huquqiy hujjatlarni lingvistik ekspertizadan o'tkazish talabi qo'yilgan [7]. Lingvistik ekspertiza talabi bo'yicha tilshunos-ekspertlar hujjat matnidagi imloviy va uslubiy xatolarni bartaraf qilish bo'yicha takliflar kiritishi, hujjat lingvistik talablarga javob bergandagina uni rasmiylashtirish to'g'risida xulosa berishi mumkin. Keyingi yillarda hujjatlar matnida yo'l qo'yilayotgan imloviy va uslubiy xatoliklar hukumat tomonidan tegishli choralar ko'rilishiga sabab bo'ldi. Demak, hukumat darajasida hujjat matnining to'g'riligiga e'tibor qaratilayotgan ekan, matnni bexato yozish hujjatchilikning dolzarb masalasiga aylanib ulgurgan.

Hujjatning savodli tarzda rasmiylashtirilishi uning mazmuniga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun hujjat tuzuvchi yoki ish yurituvchi til savodxonligiga, lingvistik kompetensiyaga ega bo'lishi talab etiladi.

2. Xolislik. Xolislik mazmuniy talab bo'lib, "Davlat tilida ish yuritish" qo'llanmasida: "Hujjat matniga qo'yiladigan eng muhim talablardan biri – xolislikdir" [1,17] – deya ta'kidlanib, xolislik talabi qisqacha izohlanadi. "Hujjatlar rasmiy munosabatlarni ifodalovchi va qayd etuvchi rasmiy yozma vositalar sifatida axborotni xolis aks ettirmog'i lozim. Shuning uchun hujjatlar tilida so'z va so'z shakllarini qo'llashda muayyan chegaralanishlar mavjud. Xususan, rasmiy ish uslubida kichraytirish-erkalash qo'shimchalarini olgan so'zlar, ko'tarinki tantanavor yoki bachkana, dag'al so'zlar, shevaga oid so'zlar, tor doiradagi kishilargina tushunadigan so'zlar, o'xshatish, jonlantirish, mubolag'a, istiora, tashxis kabi obrazli tafakkur ifodasi uchun xizmat qiluvchi usullar ishlatilmaydi. Ularning ishlatilishi hujjatlar matnidagi ifodaning noxolisligiga olib keladi" [1,17]. Hujjatda faqat obyektiv ma'lumotlar taqdim etilishi lozim. Ma'lumotning to'g'riligini, xolisligini ta'minlash maqsadida hujjat mas'ul lavozimli shaxslar tomonidan imzolanib, ma'lumotning to'g'riligi tasdiqlanadi. *Hujjatda aks etgan ma'lumotning haqiqatan to'g'ri bo'lishi, real voqelikka to'la mos kelishi xolislik talabi hisoblanadi.* Xolislik eng muhim talab bo'lsa-da, ba'zan amaliyotda uning buzilish holatlari ham kuzatiladi. Aslida hujjatlar voqelikning xolisligini ta'minlash maqsadida tuziladi. Zero, hujjatlarni rasmiylashtirishdan maqsad voqelikni xolis aks ettirish va unga javobgar shaxsni belgilashdan iborat. Demak, har qanday hujjat axborotni xolis aks ettirgandagina, ish yuritish tizimida o'z vazifasini bajara oladi.

3. Aniqlik. Aniqlik ham mazmuniy talab hisoblanadi. Hujjatlarning ko'pchiligida axborotlar rasmiy ravishda uzatiladi, tarqatiladi, taqdim etiladi. Axborotning uzatuvchidan qabul qiluvchiga tushunarli tarzda yetkazilishi uning to'g'ri talqin qilinishini, sifatli ijro etilishini ta'minlaydi. *Hujjatda taqdim etilgan axborotning to'liq tushunarli tarzda bayon etilishi hamda uzatuvchi va qabul qiluvchi tomonidan bir xil talqin etilishi aniqlik talabi hisoblanadi.* Hujjatda axborot aniq va tushunarli uzatilsa, ortiqcha savollarga ehtiyoj qolmaydi. Uning ijrosidagi tushunmovchiliklar, rasmiy so'rovlarga aniq javob berilmasligi, hujjat mazmunining noto'g'ri talqin qilinishi kabi muammolar, asosan, aniqlik talabining buzilishi natijasida yuzaga keladi. Hujjatning aniqlik mezoniga amal qilish uchun hujjat tuzuvchi yetarli darajada tildan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishi, har bir lug'aviy birlikning qaysi o'rinda qanday ma'no kasb etishini idrok qila olishi, jumla qurilishini mukammal va ixcham shaklda tuzish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim.

Hujjatlar matni qandaydir rasmiy axborotni yetkazishga, uni qayd etib qo'yishga va muayyan topshiriqlarni ijroga yo'naltirishga qaratiladi. Hujjat orqali axborotni qabul qiluvchi axborot uzatuvchi nazarda tutgan ma'noni to'g'ri anglashi uchun matn aniqlik talabiga javob berishi lozim. Har ikki tomon ham qayd etilgan axborotni bir xil tushunganda aniqlik talabi bajarilgan hisoblanadi. Boshqacharoq qilib aytganda, hujjat matnining aniqligi uning tushunarligini ta'minlaydi. Hujjatlar va ish qog'ozlari yozma nutq namunasi bo'lib, ular ham nutqqa qo'yiladigan umumiy talablarga bo'ysunishi lozim. Nutqning aniqligi – bu so'zning o'zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Bu xususda N.Mahmudov shunday yozadi: "Real voqelik, tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalarning nutqda to'g'ri va yaqqol ifodalanishi aniq nutqning asosiy mohiyatidir. Shuning uchun ham aniqlik kommunikativ sifati nutq va voqelik o'rtasidagi mutanosiblik zaminida belgilanadi" [8,90].

Hujjat matnida aniqlikni ta'minlash uchun g'aliz jumalardan qochish, uslubiy neytral so'zlardan unumli foydalanish, so'zlarni o'z o'rnida qo'llash, gapning grammatik qurilishini to'g'ri shakllantirish zarur. Matnlarda umumiste'moldagi so'zlardan foydalanish tavsiya qilinadi. Chunki iste'mol doirasi cheklangan so'zlarni hamma bir xilda tushunishi qiyin, shu bois hujjatlar matnida qo'llanilgan so'zlar barcha uchun tushunarli bo'lishi lozim.

Ish yuritishda rasmiy axborotni aniq va tushunarli tarzda yetkaza olmaslik hujjat tuzuvchining jiddiy qusuri hisoblanadi. Rasmiy axborotning uzatilishida aniqlik mezonining buzilishi, voqelikni boshqacha qabul qilinishiga olib keladi. Natijada, ijroga yo'naltirilgan topshiriq, uzatilayotgan axborot yoki so'ralayotgan ma'lumot noto'g'ri talqin qilinib, turli xil tushunmovchiliklarga sabab bo'ladi. Hujjat matni aniq bo'lmasa, ortiqcha ovoragarchiliklarga olib keladi. Demak, aniqlik hujjatda uzatilayotgan ma'lumotni qabul qiluvchiga tushunarli tarzda yetkazilishi bo'lib, mazkur talab ijroning sifatli tashkil qilinishini, so'rovning aniq javoblanishini, axborotni to'g'ri talqin etilishini ta'minlaydi.

4. Ixchamlik. Ixchamlik matnning shakl va mazmuni uchun umumiy talab hisoblanadi. Rasmiy axborotlar qanchalik qisqa shaklda ifodalansa, shunchalik samarali hisoblanadi. Rasmiy uslub talablaridan biri qisqalik, ya'ni ixchamlikdir. Har qanday hujjatda qayd etilgan axborot imkon qadar ixcham ifodalanishi kerak. Hujjat matnida axborot

tashishga xizmat qilmaydigan birliklar (soʻz, birlik) qoʻllanilmasligi lozim. Ixchamlikka rioya qilinsa, hujjat tayyorlovchi ham, uni qabul qiluvchi ham ish qogʻozi bilan ishlashishga kamroq vaqt sarflaydi. Hujjat matnida soʻz tejamlorligiga qatʼiy amal qilinadi. Odatda, hujjatlarning umumiy axborot sigʻimiga shakliy cheklovlar qoʻyiladi. Masalan, rasmiy xatlar bir betdan oshmasligi tavsiya etiladi. Bugungi kungacha amaliyotda qoʻllanilib kelinayotgan “*Ushbu arizam orqali shuni maʼlum qilamanki*”, “*arizam mazmuni shundan iboratki*”, “*berildi ushbu maʼlumotnoma, shu haqdakim*”, “*ushbu bildirishnoma orqali sizga shuni maʼlum qilamanki*” kabi ortiqcha birikmalar hujjat matnining ixchamligiga putur yetkazadi. Vaholanki, ular hech qanday axborot tashimaydi, asosiy matndagi maʼnoga taʼsir koʻrsatmaydi, shuningdek, oʻzbek tilining lingvistik tabiatiga mos emas.

5. Mazmuniy toʻliqlik. Matn hujjat ifodalashi kerak boʻlgan axborotni toʻliq qamrab olishi, matn mazmuniga doir biror savolga oʻrin qoldirmasligi kerak. Chunki hujjatda aks etishi lozim boʻlgan har qanday axborot u yoki bu adresantga tegishli maʼlumotni taqdim etadi. Hujjat matnining mazmuniy toʻliqligiga erishish uchun matnni uch qismdan tashkil topadi: 1) yetakchi axborot; 2) aniqlik kirituvchi axborot; 3) qoʻshimcha maʼlumot. [2,155] Yetakchi axborot hujjat matnidagi yetakchi fikrdir (*ishga qabil qilishingizni soʻrayman, lavozimidan ozod etilsin* kabi), biroq uni toʻldirish va aniqlik kiritish orqali mazmun toʻliqtiriladi. Aniqlik kirituvchi axborot sabab, muddat, shart, miqdor, manzil kabi nima uchun, qachon, qayerga, qanday shakldagi savollarga javob beruvchi maʼlumotlarni aks ettiradi. Qoʻshimcha maʼlumotda yetakchi va aniqlik kirituvchi axborotlarning oqibatlarini, ularga aloqador boʻlgan maʼlumotlar aks etadi. Mazkur qismlar toʻliq boʻlganda, mazmuniy toʻliqlikka erishiladi. Demak, muayyan hujjatda uzatilishi yoki aks etishi lozim boʻlgan axborotning toʻla qamrab olinishi mazmuniy toʻliqlik talabi hisoblanadi.

Til meʼyorlariga muvofiqlik, xolislik, aniqlik, ixchamlik, mazmuniy toʻliqlik kabi kommunikativ talablarning asosiy vazifasi matnning toʻgʻri va xolis, aniq va tushunarli, qisqa va ixcham, toʻliq va izchil boʻlishini taʼminlashdir. Kommunikativ talablar doirasida tuzilgan har qanday hujjat yuklatilgan vazifani meʼyorida ado eta oladi.

Xulosa qilib aytganda, hujjat matnlariga qoʻyiladigan talablar unda aks etayotgan maʼlumotning shaklan va mazmunan mukammal ifodalanishiga xizmat qiladi. Hujjat matnini tuzish kommunikativ talablar asosida bajarilsa, hujjat mukammal shakl va maʼno muvofiqligiga ega boʻladi. Shu bois hujjatchilikda kommunikativ talablarga rioya qilish muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N., Odilov Y. Davlat tilida ish yuritish. – Toshkent: “Oʻzbekiston” nashriyoti, 2021. B. – 528.
2. Babadjanov F. Davlat tilida ish yuritish va hujjatchilik taraqqiyotining ilmiy-nazariy asoslari. Filol. fan. d-r. ... diss. – Toshkent, 2025. B. – 261.
3. Narxadjayeva X.Sh. Rasmiy muloqot matnining lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi: Filol. fan. d-r (DSc) ... diss. avtoref. – Qarshi, 2023. B. – 254.
4. [Elektron manba] URL: <https://www.lex.uz/docs/-863120>. (Murojaat sanasi: 30.01.2025).
5. [Elektron manba] URL: <https://lex.uz/docs/-5006288>. (Murojaat sanasi: 30.01.2025).
6. [Elektron manba] URL: <https://lex.uz/m/acts/-1999242>. (Murojaat sanasi: 30.01.2025).
7. [Elektron manba] URL: <https://lex.uz/docs/-5701504>. (Murojaat sanasi: 30.01.2025).
8. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. Б. – 180.

Hujjatchilikning kommunikativ talablari

Annotatsiya. Mazkur maqolada oʻzbek tilida hujjat matnlarini mukammal tuzish va ularni toʻgʻri rasmiylashtirishga oid kommunikativ talablar xususida soʻz yuritiladi. Til meʼyorlariga muvofiqlik, xolislik, aniqlik, ixchamlik, mazmuniy toʻliqlik kabi kommunikativ talablar tavsiflanib, ularning xususiyatlari ochib beriladi. Hujjat matnini tayyorlashda kommunikativ talablarning oʻrni xususida soʻz yuritiladi.

Kalit soʻzlar: til meʼyorlariga muvofiqlik, xolislik, aniqlik, ixchamlik, mazmuniy toʻliqlik.

Коммуникативные требования к документации

Аннотация. В данной статье рассматриваются коммуникативные требования, необходимые для безупречной подготовки и правильного оформления текстов документов на узбекском языке. Описываются такие коммуникативные требования, как соблюдение языковых норм, объективность, точность, краткость, полнота содержания, и раскрываются их особенности. Обсуждается роль коммуникативных требований в подготовке текста документа.

Ключевые слова: соблюдение языковых норм, объективность, точность, краткость, полнота содержания.

Communication requirements for documentation

Abstract. This article examines the communicative requirements necessary for the flawless preparation and proper formatting of Uzbek-language documents. It describes such communicative requirements as adherence to linguistic norms, objectivity, accuracy, brevity, and completeness of content, and explores their specific features. The role of communicative requirements in document preparation is discussed.

Key words: compliance with language norms, objectivity, accuracy, brevity, completeness of content.

QORAQALPOQ BOLALAR QOʻSHIQLARIDA AXLOQIY MOTIVLAR

Abdullaeva S.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Kirish. Har bir xalqning maʼnaviy boyligi, madaniy merosi va milliy oʻzligini anglashda xalq ogʻzaki ijodi oʻta muhim ahamiyat kasb etadi. Ogʻzaki ijod — bu asrlar davomida xalq hayoti, mehnati, orzusi va ezgu niyatlarining ifodasi boʻlib, unda xalqning ruhiy olami, dunyoqarashi va axloqiy qadriyatlarini mujassamdir.

Shu maʼnoda, Qoraqalpoq xalqining bolalar folklori milliy madaniyatning eng qadimiy va maʼnaviy jihatdan boy qatlamlaridan biri hisoblanadi. Bolalar folklori, xususan, bolalar qoʻshiqlari, xalqning bolalikka boʻlgan mehrini, orzu-

umidlarini, hayotga estetik munosabatini ifodalaydi. Ular bolalarning ruhiy holatini aks ettirib, ularni hayotga, mehnatga, tabiatga, kattalarga hurmat va do'stlik ruhida tarbiyalaydi.

Qoraqalpoq xalqining bolalar qo'shiqlari turli janrlarga bo'linadi: alla, o'yin qo'shiqlari, mehnat qo'shiqlari, mavsumiy va marosim qo'shiqlari, tabiat haqidagi qo'shiqlar. Har bir janrning o'ziga xos tarbiyaviy yo'nalishi mavjud. Masalan, allalar — onaning mehr-muhabbatini, o'yin qo'shiqlari — jamoaviylik va tartibni, mehnat qo'shiqlari — halollik va sabrni, tabiat qo'shiqlari esa — ekologik madaniyatni targ'ib etadi [3, 264-269].

Shuningdek, xalq pedagogikasida bolalar qo'shiqlari tabiiy tarbiya vositasi sifatida qadrlanadi. Ular nafaqat o'yin yoki musiqiy ifoda, balki axloqiy bilim manbaidir. Bu jihatdan, Qoraqalpoq bolalar qo'shiqlari milliy ma'naviyatni yosh avlod ongiga singdirishning eng samimiy shaklidir.

METODOLOGIYA. Ushbu tadqiqotda interdisiplinar yondashuv qo'llanilib, folklor, pedagogika, psixologiya va madaniyatshunoslik fanlarining nazariy asoslari birlashtirildi. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlar asosiy vosita sifatida tanlandi:

Tahliliy-metodik yondashuv – bu usul orqali bolalar qo'shiqlarining matnlari tahlil qilinib, ularda aks etgan axloqiy motivlar (halollik, mehnatsevarlik, ota-onaga hurmat, mehr-shafqat, tabiatni asrash) aniqlanib, ularning badiiy va tarbiyaviy mazmuni ochib berildi.

Folkloristik tahlil – bu metod yordamida qo'shiqlar xalq hayoti, urf-odatlarini, marosimlari va mehnat an'analari bilan bog'liq holda o'rganildi. Har bir qo'shiqning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi o'rni tahlil qilindi.

Sotsiokulturn yondashuv – qo'shiqlarning bolalar ongiga, ularning axloqiy fazilatlariga ta'siri ijtimoiy-madaniy muhit bilan bog'liq holda ko'rib chiqildi.

Psixopedagogik yondashuv – bolalar qo'shiqlari orqali bolalarning his-tuyg'ulari, xotirasi, estetik didi va axloqiy qarashlarining shakllanish jarayoni tahlil qilindi.

Tadqiqot manbalari sifatida “Balalar ushın qosıqlar ha'm gúrınler” (Nókis, 2019) to'plami hamda zamonaviy tadqiqotchilar G. Elmuratova (2022), B. B. Kudaybergenova (2024), A. Ziba (2024), shuningdek “Qaraqalpaq balalar ádebiyatı antologiyası” (2018) kabi manbalardan foydalanildi.

NATIJALAR. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, Qoraqalpoq bolalar qo'shiqlari xalqning boy ma'naviy dunyosini, axloqiy qarashlarini, estetik didini va ko'p asrlik tarbiyaviy tajribasini o'zida mujassam etgan bebaho folklor qatlamidir. Ular nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki xalqning ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlarini yosh avlod ongiga singdiruvchi kuchli tarbiyaviy vosita sifatida ham xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, mazkur qo'shiqlar mazmunining tahlili ularning asosiy axloqiy motivlari va pedagogik yo'nalishlarini aniqlash imkonini berdi. Quyida ularning ayrim asosiy motivlari va ma'naviy mohiyatlari chuqurroq yoritiladi.

Avvalo, ota-onaga hurmat motivi Qoraqalpoq bolalar qo'shiqlarining eng asosiy ma'naviy tayanchi hisoblanadi. Ushbu motiv orqali xalq bolalarga ota-ona mehnatini qadrlash, ularning roziligini olish va mehrini qadrlash zarurligini uqtiradi. Quyidagi misralarda bu g'oya o'zining yorqin ifodasini topgan:

Sağan mudam anajan,

Xizmet etpey bola ma?

Aqlamasam sütünıdı,

Perzentim dep sanama [1].

Mazkur satrlar orqali ona obrazining muqaddasligi, uning suti hayot manbai sifatida tasvirlanadi. Bola onaning mehrini, mehnatini anglab yetishga, unga ehtirom bilan xizmat qilishga o'rgatiladi. Bu motiv xalqning ota-onaga hurmat, mehr va fidoyilik an'analari avloddan avlodga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan shu ruhiy ohang orqali bola o'zida minnatdorlik, rahm-shafqat va ehtirom tuyg'ularini shakllantiradi.

Bundan tashqari, mehnatsevarlik va halollik motivi Qoraqalpoq xalq qo'shiqlarining markaziy g'oyalaridan biridir. Xalq falsafasida “mehnat — baxt manbai” degan tushuncha keng tarqalgan bo'lib, bu g'oya aynan bolalar qo'shiqlari orqali ongga singdirilgan. Quyidagi misralar bunga yorqin dalildir:

Ulli hám quıdretli kúshlerdı tanı,

Iǵbal máртеbe dep bilgeyseń anı,

Sağan dáwlet bolmas atanıń malı,

Mıynetsız esaptan bayıwshı bolma [4].

Bu satrlar orqali bola mehnatning qadri, halollik va rostgo'ylik fazilatlarini haqida ibrat oladi. Qo'shiqning maqsadi — bolaga nafaqat mehnat qilishni, balki mehnatni sevrishni, halol yo'l bilan rizq topishni o'rgatishdir. Shuningdek, bu motiv orqali xalq bolalarda mas'uliyat, sabr-toqat, tirishqoqlik va odoblilikni shakllantirishga intilgan. Natijada, bunday qo'shiqlar tarbiyaviy jihatdan axloqiy fazilatlarining shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, tahlil jarayonida tabiatni sevrish motivi ham Qoraqalpoq bolalar qo'shiqlarida muhim o'rin egallashi aniqlandi. Quyidagi misralar orqali xalq bolalarda tabiatga mehr, shukronalik va ekologik mas'uliyatni uyg'otishga intiladi:

Qanday ıssı tuwǵan jerdıń qoyını,

Kórseń kókke sharıqlatar oyındı!

Adam sirá umıtar ma, ol jerde, —

Balalıqta bastan keshken oyındı [1].

Bu misralar inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni ifodalaydi. Bola tabiatni o'z hayotining ajralmas qismi sifatida qabul qiladi. Shu orqali u tabiatni asrash, unga shukr qilish va ekologik madaniyatni rivojlantirish g'oyalarini o'zlashtiradi. Natijada, xalq qo'shiqlari orqali tabiatga mehr-muhabbat va ekologik ong yosh avlod ongida barqaror shakllanadi.

Intizom, sabr va e'tibor motivi. Yana bir muhim motiv — bu intizom, sabr-toqat va e'tiborlik g'oyalaridir. Quyidagi misralarda ushbu tushunchalar bolalarga qiziqarli, hayotiy misollar orqali yetkazilgan:

Qızıl jansa: Tur! Toqta!

Sarı qoyar — zor talap;

Jasıl jansa, sol waqta,

O'te bergil, ma'rhamat! [1].

Ushbu qo'shiq orqali bolalarda tartib, ogohlik va sabr fazilatlarini shakllanadi. U hayotiy holatlarni — svetofor ranglarini misol qilib, bola ongida intizomga rioya qilish, o'zini boshqara bilish, shoshilmaslik g'oyalarini singdiradi.

Shu tariqa, xalq qo'shiqlari nafaqat ma'naviy-axloqiy tarbiyani, balki ijtimoiy mas'uliyat va o'zini tutish madaniyatini ham rivojlantiradi. Umuman olganda, tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Qoraqalpoq bolalar qo'shiqlari — xalq pedagogikasining noyob manbasi bo'lib, ular orqali yosh avlodda mehnatsevarlik, halollik, ota-onaga hurmat, tabiatga mehr va intizomlilik kabi fazilatlar shakllanadi. Bu qo'shiqlar nafaqat estetik zavq manbai, balki axloqiy tarbiya vositasi sifatida ham beqiyos ahamiyatga ega.

MUHOKAMA. Qoraqalpoq bolalar qo'shiqlari mazmunida aks etgan axloqiy motivlar xalqning milliy dunyoqarashi, qadriyatlarini va tarbiyaviy idealini ifoda etadi. Birinchidan, bu qo'shiqlar bolalarning ma'naviy shakllanishida muhim omil bo'lib, ularning ijtimoiy hayotga moslashuvini, kattalarga hurmat, mehnatsevarlik, halollik, mehr-oqibat kabi fazilatlarini o'zlashtirishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, qo'shiqlarda xalq pedagogikasining eng qadimiy qatlamlari mujassam bo'lib, ular xalqning axloqiy tajribasini avlod-dan-avlodga uzatish vositasi sifatida qaraladi [5, 169-172]. Ikkinchidan, bolalar qo'shiqlarida qo'llaniladigan badiiy obrazlar, metaforalar, takrorlar va qofiyaviy tuzilmalar orqali axloqiy g'oyalar bolalar ongiga oson singdiriladi. Shuningdek, ayrim qo'shiqlarda ota-onaga mehr, do'stlik va tabiatga g'amxo'rlik kabi ijobiy xulq me'yorlari ham ifodalanadi.

Bundan tashqari, qo'shiqlarning musiqiy ritmi va takroriy shakli ularning ta'sirchanligini oshirib, axloqiy mazmunning bola xotirasida mustahkam o'rnatilishiga yordam beradi. Xususan, qo'shiqlardagi takroriy iboralar bolalarda emotsional bog'lanish hosil qiladi, bu esa axloqiy me'yorlarning ichki qabul qilinish jarayonini tezlashtiradi. Ayniqsa, qo'shiqlarda xalq tilining soddaligi, xalqona iboralar va obrazlarning tabiiyligi ularni pedagogik jihatdan samarali vositaga aylantiradi. Shuningdek, gender rollari, ijtimoiy burch va madaniy an'analarga oid axloqiy motivlar ham tahlilga loyiq. Masalan, qiz bolalarga bag'ishlangan qo'shiqlarda sadoqat, uy ishlari bilan bandlik, kattalarga itoatkorlik kabi qadriyatlar targ'ib etilgan bo'lsa, o'g'il bolalarga mo'ljallangan qo'shiqlarda jasorat, mehnatsevarlik, oilani himoya qilish kabi fazilatlar kuylanadi. Bu esa, o'z navbatida, xalq orasidagi axloqiy me'yorlarning genderni xos tarzda shakllanganini ko'rsatadi.

Natijada, Qoraqalpoq bolalar qo'shiqlari nafaqat estetik zavq bag'ishlovchi folklor janri, balki axloqiy tarbiyaning qudratli vositasi sifatida ham e'tirof etiladi. Ular orqali bolalarda nafaqat xalqiy madaniyat, balki xalqona dunyoqarash, milliy o'zlik va axloqiy mas'uliyat shakllanadi. Shu sababli, ushbu qo'shiqlarni o'rganish nafaqat folklorshunoslik, balki pedagogika, psixologiya va madaniyatshunoslik uchun ham katta ilmiy ahamiyatga ega [2, 239-244].

Yana bir muhim jihat shundaki, zamonaviy axborot oqimi davrida an'anaviy bolalar qo'shiqlarining tarbiyaviy roli asta-sekin kamayib bormoqda. Shu bois, xalq og'zaki ijodi namunalarini o'rganish, ularni maktabgacha va boshlang'ich ta'lim tizimiga qayta tatbiq etish zarur. Bu orqali yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularning axloqiy dunyoqarashini boyitish mumkin bo'ladi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, Qoraqalpoq bolalar qo'shiqlari xalqning ma'naviy, estetik va axloqiy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan bebaho madaniy merosdir. Ular asrlar davomida xalqning ijtimoiy hayoti, mehnat faoliyati, urf-odatlarini, diniy e'tiqodlari hamda tarbiyaviy qarashlarini o'zida mujassamlashtirgan milliy pedagogikaning badiiy ifodasi hisoblanadi. Shu bois, bolalar qo'shiqlari nafaqat og'zaki ijod namunasi, balki xalqning axloqiy-madaniy tafakkurining o'ziga xos ko'zgusidir. **Birinchidan**, bu qo'shiqlar orqali yosh avlodda insonparvarlik, halollik, mehnatsevarlik, ota-onaga hurmat, tabiatni asrash, sabr-toqat, do'stlik va vatanparvarlik kabi fazilatlar shakllanadi. Ularning barchasi bola ongida ijobiy axloqiy qadriyatlarni mustahkamlab, uni jamiyat hayotiga moslashgan, madaniyatli va ma'naviy barkamol shaxs sifatida voyaga yetkazishga xizmat qiladi. **Ikkinchidan**, Qoraqalpoq bolalar qo'shiqlari milliy tarbiya tizimining uzviy qismi sifatida bolalarning estetik didini, eshitish madaniyatini, nutq boyligini va hissiy tafakkurini rivojlantiradi. Qo'shiqlarda uchraydigan ohangdorlik, qofiyadoshlik va takroriy ifodalar bolaning musiqiy idrokini kengaytiradi, ritm va so'z ohangini his etish qobiliyatini mustahkamlaydi. Shu tarzda, ularning badiiy-estetik tahlili orqali xalq musiqiy tafakkurining bolalar psixologiyasiga qanday ijobiy ta'sir ko'rsatishini kuzatish mumkin. **Uchinchidan**, bu qo'shiqlar milliy o'zlikni anglash jarayonida muhim rol o'ynaydi. Chunki ular orqali xalqning urf-odatlarini, qadriyatlarini, mehnat an'analari va hayot falsafasi avlod-dan-avlodga yetkaziladi. Aynan shu jihatdan, bolalar qo'shiqlari xalqning tarixiy xotirasi, madaniy uzviyligi va ruhiy merosini saqlovchi madaniy kod vazifasini bajaradi. Bundan tashqari, zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonida bolalar qo'shiqlaridan foydalanish o'ta muhimdir. Ularni bog'chalar, boshlang'ich sinflar va madaniy-ma'rifiy tadbirlarda kuylash orqali bolalarda milliy g'urur, Vatanga sadoqat va xalq merosiga hurmat hissi yanada chuqurlashadi. Shu bilan birga, bu qo'shiqlar yoshlarni global madaniy ta'sirlardan himoya qilib, milliy identifikatsiyani mustahkamlovchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Natijada, Qoraqalpoq bolalar qo'shiqlari xalqning axloqiy, estetik va tarbiyaviy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan holda, o'zbek va qoraqalpoq xalq pedagogikasining eng qadimiy, ammo doimo yangilanib boruvchi tarmog'iga aylanadi. Ularni o'rganish, ilmiy tahlil qilish va zamonaviy ta'lim tizimiga tatbiq etish nafaqat folklorshunoslik, balki pedagogika, psixologiya va madaniyatshunoslik uchun ham dolzarb ilmiy yo'nalishdir.

Shu sababli, bolalar qo'shiqlarini o'rganish, ularni ta'lim-tarbiya tizimida qo'llash, maktab va bog'chalarda kuylash milliy o'zligimizni asrash, yosh avlodni ezgulikka yo'naltirish va ularni ma'naviy barkamol insonlar sifatida tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega. Ana shunday xalq og'zaki ijod namunalarini kelajak avlodga yetkazish orqali biz milliy merosimizni asraymiz, yangilaymiz va uni ma'naviy taraqqiyot yo'liga xizmat qildiramiz.

ADABIYOTLAR

1. *Bolalar ushın qosıqlar hám gúrrińler.* – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2019.
2. Elmuratova, G. (2022). YOSHLAR TARBIYASIDA XALQ IJODIYOTINING MAQSADI. *Oriental Art and Culture*, 3(4), 239-244.
3. Kudaybergenova, B. B. (2024). QORAQALPOQ BOLALAR FOLKLORI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. *Oriental Art and Culture*, 5(1), 264-269.
4. QARAQALPAQ BALALAR ÁDEBIYATINIŇ ANTOLOGIYASI «Qaraqalpaqstan» bǎspası Nókis — 2018

5. Ziba, A. (2024). QORAQALPOQ FOLKLORINING YETUK SHAXSNI TARBIYALASHDA AHAMIYATI. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 4(4), 169-172.

Rezyume. Bul maqalada Qaraqalpaq balalar qosıqlarında kórinis tápqan tárbiyalıq motivler ilmiy túrde talqın etiledi. Sonday-aq, olardıń tárbiyalıq, estetikalıq, psixologiyalıq hám sotsiokul'turalıq máńisi jayında sóz bolıp, olar arqalı balalardıń sanasın qalıptlestiriw, tárbiyalıq qásiyetlerin dáwám etiriw hám milliy qádrıyatlardı singdiriw máseleleri qaraladı. Maqalada miynet suyiwsilik, xadallıq, mehir-muhabbat, ata-anaga húrmet, tábiyatti saqlaw, watanga sadıqlıq hám insániylıq siyaqlı idealar Qaraqalpaq balalar qosıqları misalında tereń analiz etilgen.

Tayanış sózler: xalıq awızeki shıǵarmashılıǵı, tárbiyalıq motiv, tárbiya, qádrıyat, milliy sana.

Резюме. В данной статье проводится научный анализ нравственных мотивов, отражённых в каракалпакских детских песнях. Рассматривается их воспитательное, эстетическое, психологическое и социокультурное значение. Также исследуется роль детских песен в формировании сознания детей, развитии моральных качеств и усвоении национальных ценностей. В статье глубоко проанализированы такие идеи, как трудолюбие, честность, милосердие, уважение к родителям, охрана природы, патриотизм и гуманизм на примере каракалпакских детских песен.

Ключевые слова: народное устное творчество, нравственный мотив, воспитание, ценность, национальное сознание.

Resume. This article provides a scholarly analysis of moral motifs reflected in Karakalpak children's songs. It explores their educational, aesthetic, psychological, and sociocultural significance, emphasizing the role of these songs in shaping children's consciousness, developing moral qualities, and instilling national values. The study deeply analyzes such ideas as diligence, honesty, compassion, respect for parents, protection of nature, patriotism, and humanism through the examples of Karakalpak children's songs.

Key words: folk oral creativity, moral motif, education, values, national consciousness.

ULIWMA BILIM BERIW MEKTEPLERINDE TARIYXTI ÚYRENIWDE OQIWSHILARDA MILLIY MAQTANISH SEZIMIN TÁRBIYALAW METODLARI.

Yaxiyayev J. K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Ózbekstan Respublikasında ámelge asırılıp atırǵan reformalardıń bas tiykarında zamanagóy, bilimlerde bekkem iyelegen, intellektual-potencial, bilimli, qábiletli básekige shıdamlı kadrlardı tayarlawda oqıwshılardı milliy hám ulıwma insaniylik qádrıyatlar ruwxında tárbiyalaw, olardıń ruwxıy-ádep-ıkramlılıq tárbiyası, aqlıy potencialı hám de individual-jeke pazıyletlerin rawajlandırıw ayrıqsha áhmiyetke iye. Demek, ulıwma bilim beriw mektep oqıwshıların ulıwma insaniylik qádrıyatlarǵa sadıqlıq ruwxında tárbiyalaw arqalı tálim-tárbiya jumısında jámiyetlik qatnasıqlarǵa kirisiwin esapqa alǵan halda milliy ózlikti anlawı, millet táǵdiri hám keleshegi ushın qayǵratuǵın, watansúyigish jaslarǵa tárbiyalaw máselesi áhmiyetli ornı iyeleydi. Elimizde tálim-tárbiya tarawında alıp barılıp atırǵan jumslardıń nátiyjeliligini arttırıw hám oqıwshılardıń bilimin milliy hám ulıwma insaniylik qádrıyatlarǵa sadıqlıq ruwxında tárbiyalawǵa búgingi kúnde ulıwma orta bilim beriw mákemeleri menen bir qatarda ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıw-tárbiya procesin nátiyjeli shólkemlestiriw, jaslarǵa zamanagóy bilimlendiriw talapları dárejesinde óz bilimlerin turaqlı arttırıp barıwı, joqarı ádep-ıkramlılıq, ruwxıy jetik, barksamal áwladtı, fizikalıq jaqtan salamat shaxstı tálim-tárbiya tiykarında kamalǵa keltiriw, olardıń kreativ-dóretiwshiligin, kásiplik-ádep-ıkramlılıq, ruwxıy-tárbiyalıq sıpatların birgelikte rawajlandırıw boyınsha sistemalı jumslar ámelge asırılıp kelinbeke.

Oqıwshılarda milliy maqtanış sezimin qalıptlestiriw hár qanday mámlekettegi bilimlendiriw procesiniń ajıralmas bólegi esaplanadı. Ásirese, bul Ózbekstan sıyaqlı bay tariyxıy hám mádeniy miyrasqa iye mámleketler ushın ayrıqsha áhmiyetke iye. Globalıasıw hám mádeniy almasıw sharayatında óz tariyxına, úrp-ádetlerine hám mádeniyatına bolǵan húrmetti saqlap qalıw hám keleshek áwladqa jetkerip beriw zárúr. Mektep oqıwshılarında watansúyiwshilik hám milliy maqtanış sezimin qalıptlestiriwde tariyxıy oqıtıw tiykarǵı orındı iyeleydi. Bilimlendiriw procesinde tek ǵana ótmish haqqında bilim berip qoymastan, al oqıwshılarda óz milletiniń jetiskenliklerine húrmet payda etiw, watan menen maqtanıw sezimin oyatıw hám olardıń mádeniy miyrasqa sezimin bekkemlew áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Atap aytqanda, Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev jámiyet turmısında jas áwlad hám olardıń xalıq aldındaǵı juwapkeshiligine itibar berip: "Jaslarımız, jámiyetimiz hám mámleketimizdiń keleshegi ushın strategiyalıq áhmiyetke iye" dep atap ótip, mámleketimiz bilimlendiriw hám ilim tarawında ámelge asırılıp atırǵan túpkilikli reformalarda da óz nátiyjesin kórsetpekte. Sonıń ushın, jas áwladtıń jámiyet óziniń intellektuallıq potencialın hám óz talantın kórsetiw ushın barlıq imkaniyatlar jaratıp berilmekte. [1; 30]

Bul izertlew Ózbekstan ulıwma bilim beriw mekteplerinde tariyx pánin oqıtıw arqalı milliy maqtanıştı tárbiyalawdıń usılların talqılawǵa baǵdarlanǵan. Onda watansúyiwshilikti tárbiyalawdıń teoriyalıq tiykarları, bilim beriw procesinde qollanılatuǵın usıllar hám usı usıllardı ámeliyatta nátiyjeli qollanıwdıń misalları qarap shıǵıladı. Sonıń menen birge, jumista Ózbekstannıń tariyxıy hám mádeniy ózgesheliklerin oqıwshılarda milliy maqtanıştı qalıptlestiriwdiń tiykarı sıpatındaǵı áhmiyetine ayrıqsha dıqqat awdarıladı. Pedagogikalıq teoriya hám ámeliyatta watansúyiwshilik hám milliy maqtanıştı tárbiyalaw máselesi dástúriy túrde oraylıq orındı iyeleydi. Pedagogikalıq kontekstte watansúyiwshilik kóbinese puqaralıq pazıylet sıpatında qaraladı, ol watandı súyiwdi, onıń mádeniyatın, tariyxın hám dástúrlerin húrmet etiwdi, sonday-aq jámiyettiń rawajlanıwına belsene qatnasıwdı óz ishine aladı. Bul tarawdaǵı izertlewler milliy maqtanıştı tárbiyalawdıń mektep oqıwshılarında óz milletine sezimin qalıptlestiriw hám mádeniy qádrıyatlardı saqlawdıń áhmiyetin túsindiriw menen baylanıslı ekenin kórsetedi.

Patriotizm hám milliy maqtanış, bir qansha izertlewshilerdiń pikirinshe, hár túrli faktorlardıń tásiriniń nátiyjesi bolıp esaplanadı: tariyxıy sana, mádeniy dástúrlər, jámiyetlik ortalıq hám bilimlendiriw ámeliyatı. Bul qásiyetlerdi

tárbiyalaw elimizdiń tariyxıy ótmishin tereń úyreniw, milliy qaharmanlarımızǵa, mádeniy jetiskenliklerimizge hám dástúrlerimizge húrmet ruwxın qalıplestiriwge baǵdarlangan bilimlendiriw procesi arqalı ámelge asırılawı múmkin.

Watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw teoriyası sheńberinde oqıwshılarda "tariyxıy sana" dep atalatugın túsinikti qalıplestiriwge úlken dıqqat awdarıladı. Bul túsiniq oqıwshılardıń tariyxıy waqıyalar hám shaxslardıń áhmiyetin, olardıń mámleket hám millet rawajlanıwına qosqan úlesin túsiniwinen ibarat. Tariyxıy sana Watan tariyxın úyreniw barısında qalıplese, bul balalardıǵa óziniń mádeniy hám tariyxıy bilimlerdiń áhmiyetin ańlawǵa múmkinshilik beredi.

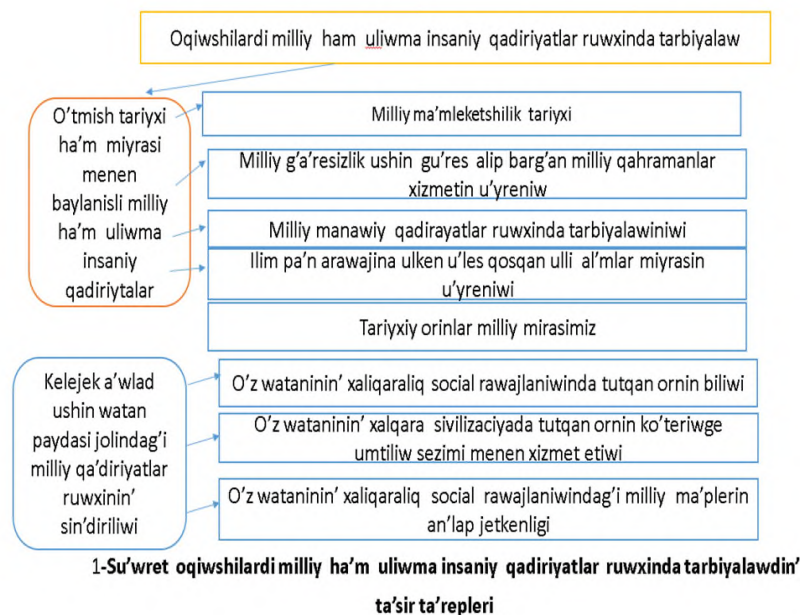
Pedagogikada milliy maqtanıştı tárbiyalawda mádeniy miyrası menen islesiw ayrıqsha orın tutadı. Pedagoglar hám izertlewshiler atap ótkenindey, milliy maqtanış xalıqtıń ózliginiń ajıralmas bólegi bolǵan tariyxıy hám mádeniy miyrastıń qádirin túsiniw arqalı qalıplese. Tariyxıy biliw, milliy dástúrler hám jetiskenliklerdi ańlaw oqıwshılarda óz eli ushın maqtanış sezimiń tárbiyalawdıń tiykari bolıp tabıladı. Bilim beriw procesinde milliy maqtanıştı tárbiyalaw usılların keltirib ótetugın bolsaq, oqıwshılarda milliy maqtanış sezimin rawajlandırıwda bilim beriw procesinde qollanılatusın oqıtıw usılları ayrıqsha áhmiyetke iye. Atap aytqanda, watandı muhabbat hám óz eli menen maqtanıw sezimin qalıplestiriwde eń tásirli bolǵan tómendegi usıllardı atap ótiw múmkin.

Tariyx sabaqlarında tariyxıy-mádeniy kontekstten paydalanıw. Ózbekstan tariyxınıń tiykargı waqıyaların úyreniwde tariyxıy-mádeniy kontekstten paydalanıw eń áhmiyetli usıllardan biri bolıp tabıladı. Oqıtıw procesi usı waqıyaların milliy sana-sezimniń rawajlanıwındaǵı áhmiyetine kóbirek dıqqat awdarıwı kerek. Mısalı, dúnya mádeniyatı hám iliminiń rawajlanıwına úlken úles qosqan ullı ilimpazlar, patshalıq etken tarixiy shaxslar hám mádeniyat ǵayratkerleri sıyaqlı tariyxıy shaxslardı úyreniw mektep oqıwshılarında óz watanı menen maqtanış sezimlerin oyatadı. Áliysher Nawayı, Abdiraxman Jámıy, Ámir Temur hám basqa da ullı shaxslardı úyreniwge kewil bóliw, oqıwshılardı olardıń miyrasınıń dúnya civilizaciyası ushın qanshelli áhmiyetli ekenin túsiniwge járdem beredi. Atap aytqanda, Watanımız óz rawajlanıwınıń jańa basqışına qádem qoyıp atırǵan búgingi kúnde biz ushın áyyemgi tariyxımız hám mádeniyatımızǵa baylanıslı jańa ilimiy izertlewler hár qashanǵıdan da úlken áhmiyetke iye.[2, 37]

Milliy maqtanıştı tárbiyalawdıń basqa bir nátiyjeli usılı - dásturiy jumsların qollanıw. Bul usıl oqıwshılardı tek ǵana óz mámleketiniń tariyxın tereń úyreniwge emes, al eń áhmiyetli tariyxıy waqıyalar túsiniw barısında belsene qatnasıwǵa da múmkinshilik beredi. Dásturiy jumslarına Ózbekstannıń ullı tariyxıy waqıyalarına yamasa kórnekli shaxslarına baǵışlangan izertlew joybarların islew, sonday-aq mektep is-ilajlarında kórsetiliwın múmkin bolǵan prezentaciylar, maqalalar, hátte spektakller tayarlap sabaq processinde kórsetiw múmkin. Bul usıl mektep oqıwshılarında milliy miyrastı saqlaw hám ken tarqatıw ushın juwapkershilik sezimin qalıplestiriwge járdem beredi.

Ekskursiyalar hám tariyxıy estelikler menen ámeliy tanısw. Tariyxıy hám mádeniy orınlarǵa sayaxatlar hám ekskursiyalar oqıwshılarda óz eli ushın maqtanış sezimin tárbiyalawdıń áhmiyetli bólegi bolıp esaplanadı. Qaraqalpaqstandaǵı Shılpıq, Nazlımxansulıw, Samarqandtaǵı Registan, Buxara hám Xıwadaǵı eski qalalar hám basqa tariyxıy estelikler menen ámeliy tanısw oqıwshılardı tek ǵana tariyx penen baylanıstı emes, al óz xalqı ásirler dawamında jaratqan dástúrler hám qádiriyatlar menen baylanıstı seziwge járdem beredi. Bunday is-ilajlar oqıwshılarda tek ǵana óz mámleketiniń miyrası ushın maqtanış sezimin emes, al mádeniy esteliklerdi keleshek áwladlar ushın saqlaw áhmiyetin túsiniwdi de rawajlandıradı.

Bilim beriwdiń interaktiv formalarına keletin bolsaq, debatlar, rolly oyınlar, viktorinalar hám diskussiyalar sıyaqlı interaktiv oqıtıw usılları milliy maqtanıştı tárbiyalawdıń nátiyjeli quralları bolıp esaplanadı. Mısalı, tariyx sabaqlarında tariyxıy waqıyalarǵa baǵışlangan debatlar shólkemlestiriw múmkin. Bunda mektep oqıwshıları milliy ózlik, ǵárezsizlik hám mádeniy miyras máselelerine baylanıslı óz pikirlerin bildirip, túrli kózqaraslar menen almasıw imkaniyatına iye boladı. Bul bolsa sın pikir júritiw qábiletin rawajlandırıwǵa hám tariyxıy processlerdi tereńirek túsiniwge járdem beredi.

Bul súwrette oqıwshılardı milliy hám ulıwma insaniyılıq qádiriyaqlar ruwxında tárbiyalawda, milliy sana-sezimniń hár tárepleme rawajlanıwında milletniń birden-bir tili, úrp-ádetleri, dástúrleri, qádiriyaqları hám mánawiyatınıń ápiwayıdan quramalığa qaray joqarılap barıwınıń áhmiyetli ólshemi ekenligi kórsetilgen.

Oqıwshılardı milliy hám ulıwma insaniyılıq qádiriyaqlar ruwxında tárbiyalaw da hár bir milletniń ózin-ózi ańlawı, watan keleshegi jolındaǵı juwapkershiligin tariyxıy bilimler arqalı arttırıw menen ayırıqsha ornı ıleydi.

Bul boyınsha izertlewler alıp barǵan H.Giesecke óz izertlewlerinde mekteplerde milliy hám ulıwma insaniyılıq qádiriyaqlar tálimi oqıwshılarda qalıplestiriliwi kerek bolǵan qádiriyaqlardı jetkeriwge qanday úles qosıwı múmkinliginiń úsh tárepini kórsetip ótedi. Birinshi gezekte, balalarda milliy hám ulıwma insaniyılıq qádiriyaqlardıń qalıplesiwiniń tiykarǵı bólegi olardıń jası hám zaman modasınıń kelip shıǵatuǵın tańlawlar menen baylanıslı bolıp, olardıń bir bólegin ǵalaba xabar quralları, yaǵnıy balalar óz ómirin alıp baratuǵın jámiyetlik tarawlar, tek kishkene bir bólegin muǵallimler quraydı. Basqasha aytqanda, oqıtıwshılar oqıwshılarda milliy hám ulıwma insaniyılıq qádiriyaqlardı qalıplestiriw processınıń ǵárezsiz túrde jarata almaydı, olar tek toltırıwshı hám dúzetiwshı poziciyada aralasa aladı.

Muǵallimlerdiń milliy hám ulıwma insaniyılıq qádiriyaqlar ruwxında tárbiyalaw hám qádiriyaqlar kózqarasınan mektepten tısqari tásir ete almawı bul tarawdaǵı pedagoglar tásiriniń shekleniwine alıp keledi. [3;236]

Tariyx sabaqların zaman talapları tiykarında oqıtıwda pedagoglar tiykarınan oqıwshılarda temaǵa baylanıslı dıqqatın kúsheytıp, itibardı tartıw kónlikpesin payda etedi. Sabaqtıń barlıq basqışında pikir alısıw arqalı oqıwshılarda oylaw kónlikpesin qalıplestiredi.

Maǵlıwmatlardı emocional, yaǵnıy sezimli, tásirshen etip tanıstırıw: sezimler qanshelli hár túrli bolsa, sabaq sonshelli nátiyjeli boladı. Muǵallım óz sabaǵın óz betinshe analizley almasa, ol sabaqtıń bir pütün sistemasın dúziw hám rejelestiriwge, óziniń pedagogikalıq sheberligi dárejesin sın kózqarastan bahalawǵa erise almaydı. Tariyx pánin oqıtıw procesinde muǵallım oqıwshılardıń tálim-tárbiya beriw hám olardı rawajlandırıw sıyaqlı bir-biri menen tıǵız baylanıslı wazıypalardı sheshiwı kerek. Bilimlerde tereń iyelew bolsa faktlerdi analizlew hám juwmaqlastırıw, waqıya hám qubılıslardı salıstırıw, olardı óz betinshe bahalaw hám juwmaq shıǵarıw kónlikpelerin rawajlandırıwdı, sonday-aq, tariyxıy derekler, kartalar menen óz betinshe islew boyınsha ámeliy kónlikpelerdi payda etiw, awızeki hám jazba sóylewdi rawajlandırıwdı talap etedi [4; 5]. Milliy maqtanıshtı qalıplestiriwdiń tiykarı el tariyxı hám mádeniyatın tereń túsiniwden ibarat. Ózbekstan milliy óz-ózin ańlawdıń qalıplesiwine negiz bolǵan bay tariyxıy miyrasqa iye.

Ózbekstan tariyxın úyreniwdegi eń áhmiyetli aspektlerdiń biri mámleket hám xalıqtıń qalıplesiwinde úlken áhmiyetke iye bolǵan tiykarǵı waqıyalarǵa itibar beriw. Misalı, ǵárezsizlik ushın gúres tariyxı, mádeniy hám ilimiy jetiskenlikleriń ornı, sonday-aq Ózbekstannıń islam mádeniyatı hám pútkil dúnya mádeniyatınıń rawajlanıwına qosqan úlesi. Milliy maqtanıshtı tárbiyalawda ózbek mámleketshilińin qurılıwı, Ullı jipek jolı, Ózbekstannıń ilim hám kórkem óner rawajlanıwına tásirı sıyaqlı tariyxıy burılıs dáwirlerine baylanıslı waqıyalar tiykarǵı ornı tutadı. Oqıwshılar óz mádeniyatı hám tariyxınıń áhmiyetin tereń túsiniw jetiwi ushın mektep baǵdarlamasında tariyxtıń usı táreplerine ayırıqsha dıqqat awdarıw kerek. Ulıwma bilim beriw mekteplerinde milliy maqtanıshtı tárbiyalaw usılların qollanıw tariyxıy bilimlerde oqıw bırınsına birlestiriwdi, sonday-aq oqıwshılar menen jumıs alıp barıwdıń mektepten tıs formaların belsendi paydalanıwdı talap etedi. Ámeliyatta mektep sharayatında watansúywshilik sezimin nátiyjeli tárbiyalaw usı usıllardıń qanshelli jaqsı ámelge asırılıwına baylanıslı boladı.

Ózbekstanda jaslar arasında milliy maqtanıshtı rawajlandırıwǵa baǵdarlangan kóplegen baǵdarlamalar hám joybarlar bar. Atap aytqanda, Ózbekstan Respublikası Mektepke shekemgi hám mektep bilimlendiriwı ministrliǵı tárepinen puqaralıq, watansúywshilik hám milliy mádeniyatqa húrmet sezimin qalıplestiriwge qaratılǵan jańa bilimlendiriw standartların belsendi túrde islep shıǵıp, ámeliyatqa engizdi.

Milliy maqtanıshtı tárbiyalaw usılların oqıw-tárbiya procesine tabıslı engiziw ushın mektep muǵallimleriniń bunday wazıypalarǵa jaqsı tayarlangan bolıwı, pán boyınsha tereń bilimge iye bolıwı hám oqıwshılardı oqıw procesine tartıwda hár túrli innovaciyaqlıq usıllardan paydalana alıwı áhmiyetli. Bul mádeniy hám ilimiy mákemeler, shólkemler, mámleketlik uyımlar menen birgelikte islesiwde de talap etedi.

Juwmaqlap aytqanda, oqıwshılarda milliy maqtanısh sezimin qalıplestiriwde tariyxıy úyreniw arqalı tárbiyalaw jaslarǵa óz Watanına suıspenshlik, onıń tariyxı hám mádeniyatına húrmet sezimin qalıplestiriwde ayırıqsha áhmiyetke iye ekenligin atap ótiw múmkin. Tariyxıy-mádeniy kontekst, joybar jumısları, ekskursiyalar hám interaktiv oqıtıw usıllarınan paydalanıwǵa qaratılǵan metodikalar Ózbekstan bilimlendiriw mákemeleriniń ámeliyatında óziniń nátiyjeliligini kórsetken. Bunnan bılay da watansúywshilik hám milliy maqtanıshtı tabıslı tárbiyalaw ushın bilimlendiriw baǵdarlamaların rawajlandırıwdı, metodikalıq materiallardı jetilistiriwdi, sonday-aq balalar hám jas óspirimlerde óz mámleketiniń turmısına belsene qatnasıwǵa tartıwdı dawam ettiriw áhmiyetli bolıp tabıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. –T.: O'zbekiston, 2017. – 30 b.
2. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: O'zbekiston, 2021. 37-b.
3. Giesecke H. Was kann die Schule zur Werteerziehung beitragen?, (Eds: Sabine Gruehn, Gerhard Kluchert, Thomas Koinzer), Was Schule macht: Schule, Unterricht und Werteerziehung. Basel:Beltz Verlag, 2004, p. 236.
4. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma - T.: Yangi nashr, Respublika ta'lim markazi, 2022, - 252 b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston umumta'lim maktablarida tarix fanini o'qitish orqali o'quvchılarda milliy iftixor tuyg'usini shakllantirish usullari ko'rib chiqiladi. Muallif mamlakatda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari doirasida maktab o'quvchilarida ma'naviy-axloqiy va umuminsoniy qadriyatlarni tarbiyalash muhimligini ta'kidlaydi. Vatanparvarlik tarbiyasining asosi sifatida tarixiy ong, madaniy merosga hurmat va milliy an'analarga e'tibor qaratishga alohida ahamiyat beriladi.

Kalit so'zlar: vatanparvarlik, tarixiy ong, madaniy meros, ta'lim usullari, maktab ta'limi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются методы воспитания чувства национальной гордости у учащихся в общеобразовательных школах Узбекистана через преподавание истории. Автор подчеркивает важность формирования у школьников духовно-нравственных и общечеловеческих ценностей в контексте образовательных реформ, реализуемых в стране. Особое внимание уделяется роли исторического сознания, уважения к культурному наследию и национальным традициям как основам патриотического воспитания.

Ключевые слова: патриотизм, историческое сознание, культурное наследие, образовательные методы, школьное образование.

Annotation: This article examines methods for cultivating a sense of national pride among students in Uzbekistan's general education schools through history teaching. The author emphasizes the importance of developing spiritual, moral, and universal values in schoolchildren within the context of educational reforms being implemented in the country. Special attention is given to the role of historical consciousness, respect for cultural heritage, and national traditions as foundations of patriotic education.

Key words: patriotism, historical consciousness, cultural heritage, educational methods, school education.

ERKIN VOHIDOV IJODIDA VATAN OBRAZINING POETIK TALQINI

Baltayeva Z.Sh.

Qoraqalpogʻ davlat universiteti dotsent

Ma'lumki, har qanday lirik janrning muhim xususiyatlaridan biri bu obrazlilik hisoblanadi. Unda badiiy yaxlitlik: ma'naviyat va milliylik, shaxs va ruhiyat, tasavvur va tuyg'u, hayajon va idrok muhim ahamiyat kasb etadi. Shoir ijod mahsuli bo'lgan she'r kitobxon yuragini zabt etishi barobarida obrazlilik shoir idrok qilayotgan predmet bilan moddiylashib boradi. Obrazlilik mohiyatida shaxs ruhiyati voqeliklari real voqelik bilan uyg'unlashib ketadi. «She'riyatning, hatto umuman adabiyotning asosiy sharti bo'lgan badiiy obraz yoki timsol chinakam milliy shaklda namoyon bo'lsagina o'quvchi qalbiga tezroq yetib boradi. Shundagina uning ta'siri umrbod unutilmasligi mumkin» [1, 47]. She'riyatda obrazlilik o'ziga xos tabiati bilan eng kuchli estetik, hissiy va ruhiy ta'sirga ega. Lirik she'riyatda obrazlarning o'ziga xos xususiyatlari va badiiyatini E.Vohidov ijodi misolida ko'rib o'tamiz. Yosh avlod shoir qalamiga mansub she'rlardagi badiiy obrazlar va ularning zamiriga singdirilgan ma'no va mazmunni to'liq anglab yetishlari uchun obrazlar tahlili muhim sanaladi. Shoir she'riyatida obrazlar rang barangligini kuzatishimiz mumkin: Vatan, bola, inson, do'st, tabiat, ayol va h.o

Iste'dodli ijodkorning mehr va muhabbatga limmo lim to'la ulug'vorlik ila yozilgan asarlari juda ham ko'p. Ayniqsa, ular orasida millatni, vatanni, xalqni va uning milliyligini ulug'laydigan she'rlari salmoqli o'rinni egallaydi.

Erkin Vohidov lirikasida ko'pincha xalqimiz tarixiga murojaat etish, milliy xarakter asoslarini anglab yetishga intilish, bolalik xotiralarini ko'z o'ngida jonlantirish, tiklash, ona yurt manzaralariga estetik munosabatda bo'lish orqali vatan obrazini bunyod etadi. Xususan, bolalik tasavvurlarining bokira xotiralaridan vatan sizib chiqadi. Lirik xarakterning mohiyatini, dunyoni his etish va tuyushining hayotiyligini ta'minlaydi:

Toleim bor ekan,
Senga hamnafas,
Otashin quyoshing bilan yo'g'rildim.
Yuz yil avval emas, yuz yil so'ng emas,
Tug'yonli asrda senda tug'ildim.
Gullar sochding men ilk bosgan qadamga
Bag'ring menga nurli koshona bo'lib.
Jahon ichra mening tengsiz jahonim – O'zbekistonim [2, 86].

«O'zbekiston» deb nomlanuvchi mazkur fahriyasida shoirning vatanini, xalqini, uning yuksak insoniylik fazilatlarini ulug'lashining guvohi bo'lamiz. Shuningdek, she'r to'liq holda tahlilga tortilsa unda vatanga sadoqat, sog'inch, faxr kabi tuyg'ular mavj urib turganini anglaymiz. Lirik qahramon shu vatanda tug'ilganidan xursandligi va bu vatanning o'z farzandiga bo'lgan mehr va muhabbati she'rning tagmatnini tashkil qiladi. Ya'ni, shu vatan – O'zbekiston bilan faxrlanish tuyg'usi she'r mazmunida barq urib turadi. Shoir ijodidagi har bir obraz milliy qadriyatlarni madh etish va inson ruhiyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Erkin Vohidov ijodi haqida atoqli adabiyotshunos olim, O'zbekiston Qahramoni Ibrohim G'afurov shunday deb yozadi: «Erkin Vohidov XX–XXI asrda keng quloch yozib ishladi. O'zbek xalqining farzandi bo'lganligi bilan hammadan ortiq faxrlanardi. Uning faxrlanishi buyuk amaliyot bilan belgilanardi. U hech qachon aravani quruq olib qochmasdi, hech qachon amaliy ish bilan mustahkamlanmagan quruq so'zlarni tiliga ham olmasdi. U yosh chog'idan ota-onadan ayrilib, qarindoshlari tarbiyasida o'sdi va xalqini ota o'rnida ko'rdi. Sadoqati va muhabbati faqat xalqqa edi. Xalq deb kuydi, yondi, tinim bilmay ijod qildi» [3, 283]. Yuqoridagi firklardan ko'rinadiki, shoirning ijodiy faoliyati, ona xalqiga, vataniga, eng muhimi insonparvarlikka qaratilgan. Chunki shoirning o'zi ham shu xalqning bir bo'lagi ekanini dildan his qilib yashab, buyuk bir shaxsga aylangan – inson edi.

Bu vatanda bir Vatan

Ko'rmoqni istaydir ko'ngil,

O'zni ozod qush kabi

Ko'rmoqni istaydir ko'ngil.

Bu manzumani vatanga bo'lgan muhabbat, ozodlik va orzu-umidlar ifodasi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Shoir mavjud vatan ichida yana bir orzu qilingan, yuksak axloqiy-ruhiy qadriyatlarga asoslangan vatanni tasvirlaydi. Bu orzudagi vatan – adolatli, inson qadri ulug'langan, ozod jamiyatdir. «Ko'rmoqni istaydir ko'ngil» – bu istak tinimsiz, to'xtovsiz, yurakdan chiqqan orzu. «O'zni ozod qush kabi» – bu yerda qush — erkinlik, parvoz, chegarasizlik ramzi. Inson o'zini hech kimga tobe bo'lmagan, ichki va tashqi ozodlikda yashovchi mavjudot sifatida tasavvur qiladi. Shoirning estetik mahorati shundaki, u ataylab so'zlarni ortiqcha bezamasdan, sodda, ammo mazmunan boy

misralardan foydalangan. She'ring har bir satri yurakka tegadi. Shoir mohirona uslubda ko'p gapni oz so'z bilan ayta olgan. Har bir satr o'zaro ma'nodosh va bir-birini to'ldiradi. Shoir ichki erkinlik, ruhiy osoyishtalik, adolatli vatan orzusini ko'ngil va qush obrazlari orqali tasvirlagan. Musiqa va ma'no uyg'unligi esa uni chinakam poetik asarga aylantiradi.

Ul vatanga bayroq- insof,
Tug'i sarhad muhri – mehr,

Sarhad uzra soqchidek
Turmoqni istaydir ko'ngil.

«Vatan istagi» she'ring keyingi bu misralari oldingi fikrni yanada mustahkamlab, ijodkorning vatanga bo'lgan munosabati yanada oydinlashadi. She'rda ifodalangan “bayroq” timsoli juda chuqur falsafiy ma'noga ega. Odatda bayroq davlat suvereniteti, g'urur, mustaqillik, shon-sharaf belgisi. Shoir bayroq = insof degan poetik tenglikni qo'llaydi. Bu juda kuchli ramziy metafora. Ya'ni adolat, vijdon, halollik (insof) — shu vatanni yuksak tutadigan bayroqqa aylansin, degan obrazli istak bor. Bayroq bu yerda xalq axloqiy mezonining timsoli sifatida talqin etiladi. “Tug'” – bu ham ramziy so'z: u yerda ham bayroq ma'nosida ishlatilgan, lekin hududiy yoki sarhadni belgilovchi timsol sifatida. “Muhri – mehr” – ya'ni sarhadlar kuch va urush bilan emas, mehr bilan “muhrlangan” bo'lsin. Bu satrda kuch o'rniga insoniylik, rahm-shafqat, mehr-oqibat qadrlanmoqda. Bu insonparvarlik g'oyasini ilgari suruvchi obrazli ifoda. “Soqchi” – bu timsol she'rga dinamik harakat olib kiradi. U hushyor, ogoh, himoyachi obrazidir. Shoir ko'ngilni sarhad uzra turayotgan soqchiga qiyoslaydi. Bu esa ko'ngilning hushyorligi, sadoqati, vatanga muhabbati ifodasidir. Bu obraz vositasida inson qalbining vatanga bo'lgan doimiy e'tibor va fidoyiligi ta'riflanadi. “Turmoqni istaydir ko'ngil” u satr yuqoridagi barcha obrazlarni birlashtirib, ko'ngilning orzusi — ya'ni insof, mehr, hushyorlik, sadoqat asosidagi vatanda turish istagini bildiradi. Ko'ngil – lirik qahramonning o'zi, xalq timsoli sifatida ishlatilmoqda. She'rda kuchli obrazlilik bor: bayroq, tug', sarhad, soqchi, ko'ngil kabi ramzlar orqali axloqiy va insoniy qadriyatlar bilan himoyalangan vatan timsoli chiziladi. Shoir bayroqni kuch emas, insof, sarhadni devor emas, mehr, soqchini urush emas, ruhiy hushyorlik bilan bog'laydi. Bu esa butun she'rni falsafiy va estetik yuksaklikka olib chiqadi.

Shoirning «Tush» she'ri 1991-yil, ya'ni mustaqillikning dastlabki yillari bitilgan bo'lib, bu davrda xalqni uxlab tush ko'rayotgan holatda tasvirlaydi. Bu davrda xalq mudrab, go'yoki nima qilishini bilmayotgandek. Dunyoqarashi keng, yurtini, vatanini chin dildan sevgan shoir har bir yurt farzandi vatanim deb borini tikishini, ajdodlarga xos bo'lgan avlodlar har bir xatti harakati bilan buni isbotlashini chin dildan istaydi. Mudrab emas, shu xalq, shu vatan uchun jonini berishga tayyor yurt merosxo'rlarini ko'rishni istaydi:

Bir oy bo'ldi,
Takror-takror
Men bir xil tush ko'raman,
Tushlarimda mudrab yurgan
El ichida yuraman.

Shoirning mahorati shundaki, u she'rda ijtimoiy hayot voqealarini hech kimning shaxsiyatiga tegmagan holatda boricha obrazli tarzda ifodalab, kitobxon diqqatini jamlashga yordamlashgandek go'yo:

Ular bilan
Men ham mudrab
Asta qadam sudrayman.

Bu — tush, deyman,
Uyg'on, deyman,
Uyg'onolmay mudrayman.

Mazmunan erk va ozodlik, millatparvarlik, ezgulik va go'zallik, muhabbat va fidoyilik bilan sug'orilgan bu manzuma har bir vatandoshimizni o'z eliga, yurtiga vafo va sadoqat ila xizmat qilishga chorlaydi. Shoirning faqatgina bu she'ri emas, uning har bir yozgan satrida ilgari surilgan g'oya, tasvirlanayotgan voqea hodisalar, tanlangan har bir obraz yoshlarni erk va ozodlikning qadriga yetishga chaqiradi, ana shu bosh g'oyani yosh avlod ongiga singdirishga harakat qiladi. «Vatan qadri» se'rhdida ana shu fikrlarni mazmunan davom ettirib, yosh avlodni vatan qadriga yetish kerakligini yana bir bora ta'kidlaydi:

Bilma, farzandim, vatan hajrini,
Lek qadrini bil –

Kim vatan qadrini bilmas,
Angla, komilmas kishi.

Ma'lumki, she'ring har qanday badiiy-tasviriy sifatlashlardan xoli uning o'zigagina tegishli muhim xususiyati bo'ladi. U ham bo'lsa tuyg'ularning realligidir. So'zni turli jimjimador tasvirlar bilan “ko'mib” tashlagan bilan undagi ma'no doirasi shunchalik tabiiylikdan yiroqlashadi. To'g'ri, san'atning mohiyati mutanosib o'xshashlikni topishdadir. Biroq she'r ilmining tabiatida haqqoniylik bo'lmasa, uning yashashi ham, yelkasidagi zalvorli yuk ham to'laqonli poetik talablardan uzoqlashadi. Erkin Vohidov inson iroda yo'nalishini – kundalik turmush bilan shu qadar ustalik bilan bog'laydiki, undan faqat o'quvchi o'zini, o'zligini topishi muqarrar. Tabiiy poetik mushohada zalvori juda uzoqlarga safar qilishini ko'pchilik to'g'ri anglaydi. Negaki, she'r mantiqida ko'lamdorlik bilan hissiy-shuuriy reallik yaxlitlik kasb etmasa maqsad hosil bo'lmasligi tayin. Shoir bu bosqichlarni o'ta ziyraklik bilan bosib o'tgan, natijada undan hayot haqidagi fikrlaringiz yanada tiniqlashadi:

Keksa qayrag'ochning
Ildizin ochib,
Tortdilar qo'sharqon solib belidan.
Lekin u tuproqqa panjasin sanchib,
Sira qo'zg'almasdi
Ungan yeridan...

Nihoyat gurs etib yerga quladi,
Butab, so'ng ko'tarib ketdilar, biroq –
U o'z panjasida olib jo'nadi
Yashagan yeridan
Bir siqim tuproq.

“Sadoqat” deb nomlangan mazkur sermazmun bu she'rda oddiy bir daraxtning o'sib-ulg'aygan zaminini nechog'li yaxshi ko'rishini qarang?! Vatanning nechog'li aziz va mukarram, e'zozli borliq ekanligi xususida teran o'ylashga shoshasiz. Axir, har birimizning vatanimiz aslida shunday qadru qiymatga ega emasmi? Dilimizning oromini

o'g'irlayotgan turli arzimas narsalardan nihoyat chekinamiz-da, she'rdagi falsafiy, real tuyg'ularga oshno tutinamiz. Erkin Vohidovning kuchli realistik nigohida men ulug' so'z san'atkorlarimiz Bobur, Cho'lpon, Pushkin singari daholarning ijodidagi kabi real manzaralardan she'r yaratish mahoratini ko'raman. Bular shunchaki o'xshatishlar emas! Negaki, she'rlaridagi kuchli drammatizm va falsafiy idrok yaxlitligi shunday deyishga asos bo'lmoqda.

Erkin Vohidov ijodida vatan obrazi xalq qalbining eng yuksak tuyg'ularini aks ettiruvchi ramzdir. Shoir uni ona timsolida, ajdodlar merosi, ozodlik va xalqning orzulari bilan bog'lab tasvirlaydi. Shu sababli E.Vohidov o'zbek adabiyotida vatan madhiyachisi sifatida o'ziga xos o'rin egallaydi.

ADABIYOTLAR

1. Nurboy Jabborov. E.Vohidov she'riyatida milliy ruh tasviri. // E.Vohidov ijodining turkiy xalqlar madaniyatida tutgan o'rni. //Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. T.,2022. B-47
2. Erkin Vohidov. Inson. «O'zbekiston». T., 2017. B-86
3. G'afurov I. Adabiyot – xalqning yuragi. “Adabiyot”, Toshkent., 2021. B-283

Erkin Vahidov poeziyasida vatan obrazini poetik talqilavi.

Annotasiya: Bul maqalada Erkin Vohidov dóretiwshiliginde vatan obrazini poeziyalıq talqilawı tallanadı. Shayır poeziyasında watan ana tımsalında, tariyxıy miyras hám ata-babalar esteligi, azatlıq hám xalıq ármanları menen únles halda súwretlengen. Poeziyalıq misallar tiykarında watan obrazini poeziyalıq ózgeshelikleri, kórkem quralları hám simvolikalıq kórinisleri sáwlelendiriledi.

Tayanish sózler: Watan, obraz, poetika, simvol, Erkin Vohidov, lirik qaharman, xalıq, azatlıq

Поэтическая интерпретация образа родины в поэзии Эркина Вахидова

Аннотация: В данной статье анализируется поэтическая интерпретация образа родины в творчестве Эркина Вахидова. В поэзии поэта родина изображена в образе матери, в гармонии с историческим наследием и памятью предков, мечтами о свободе и народе. На основе поэтических примеров освещаются поэтические особенности образа родины, художественные средства и символические выражения.

Ключевые слова: Родина, образ, поэтика, символ, Эркин Вахидов, лирический герой, народ,

Poetic interpretation of the image of the motherland in the poetry of Erkin Vakhidov

Abstract: This article analyzes the poetic interpretation of the image of the homeland in the works of Erkin Vakhidov. In the poet's poetry, the motherland is depicted in the image of a mother, in harmony with the historical heritage and the memory of ancestors, the dreams of freedom and the people. Based on poetic examples, the poetic features, artistic means, and symbolic expressions of the image of the motherland are highlighted.

Keywords: Homeland, image, poetics, symbol, Erkin Vakhidov, lyrical hero, people, freedom, heritage.

УДК 81'342

PHONATION AS AN INDICATOR OF EMOTIONAL STATES IN FILM DIALOGUE

Chimbergenova G. A.

Karakalpak State University

Summary: The aim of this research is to investigate how different phonation types—modal, breathy, creaky, falsetto, and whisper—function as indicators of emotional states in spoken language. This study focuses on the 1991 American romantic comedy *Father of the Bride* and examines the speech of the main characters to identify how phonation conveys emotions such as love, anxiety, excitement, and sadness. To achieve this, selected spoken utterances were analyzed using auditory phonetic analysis, noting the type of phonation, vocal fold vibration patterns, airflow, and emotional context. The findings indicate that variations in phonation not only reflect subtle emotional nuances but also enhance the audience's perception of character psychology and emotional expression.

Key words: phonation, modal voice, breathy voice, creaky voice, whisper, vocal, vibration, tone.

Phonation refers to the production of sound through the vibration of the vocal folds (vocal cords) as air passes from the lungs through the larynx. This process is fundamental to speech and singing, shaping voice quality and expressive potential. The characteristics of phonation—such as tension, vibration pattern, and airflow—directly affect the acoustic properties of voice and, consequently, the emotional impression conveyed to listeners.

According to Peter Ladefoged, phonation types represent different laryngeal settings, such as modal voice, breathy voice, and creaky voice, which influence speech quality[3;216]. In generative phonology, voicing is a major distinctive feature in sound classification[1;68]. As Gunnar Fant said, “Phonation is the source, vocal tract is the filter”, highlighting the interaction between vocal fold vibration and articulatory shaping[2;17].

Regarding the classification of phonation, Henry Sweet distinguished voiced vs voiceless phonation in English early studies of phonetics[6;31]. After that, Daniel Jones developed classification including breathy voice and creaky voice features in phonation. On the other hand, it was Ladefoged who provided a universal phonation system and emphasized the following primary types:

- Modal voice
- Breathy voice
- Creaky voice
- Falsetto
- Whisper

Types of Phonation and Emotional Function

1. Modal voice. The most common and typical type of phonation is modal voice, which is also known as normal voice. It is regularly used in everyday speech. Main feature of this voice is that it is produced by clear tone, natural

pitch, steady volume. Furthermore, vocal folds vibrate normally, so it is used in narrative or calm speech mostly. **Modal voice** appears in neutral narration, such as in the lines “*I used to think a wedding was a simple affair...*” and “*Then the day comes when she wants to get her ears pierced...*”. These utterances are produced with regular, unmarked vocal fold vibration, typical of standard narrative speech.

2. **Breathy voice.** Second type is breathy voice or murmur. It produces as vocal folds slightly open, vibrate and extra airflow passes. Thus, it sounds soft and airy voice like speaking with a quiet and gentle sigh. It can be found in emotional, soft, romantic, or sad speech. For instance, “I love you...” in a soft emotional way. Many lines in breathy voice can be found in the movie as it highlights love, nostalgia, or sadness:

“She said I was her hero...”

“She looks just fabulous, just fabulous. Different! She can’t wait to see you.”

“I think Annie’s the greatest person I’ve ever met.”

“That’s Annie.” - with teary eyes

“I love you, Nina!”

“I couldn’t love anything more!”

“-Oh, Brian.

-Oh, Annie.” - to show their missing each other after short break-up

“I’ll remember this moment for the rest of my life.”

More specifically, during the wedding vow “*With this ring as a token of my love and affection, I thee wed*” breathiness helps signal emotional vulnerability. In addition, the line “*I can’t sleep... I kept thinking about how this was my last night in my bed in my house...*” also demonstrates breathy phonation, reflecting sadness and anxiety. It is identified that most of the lines with breathy voice are said by the father of the bride in order to convey his deep emotional attachment to his daughter.

3. **Creaky voice.** Next type is creaky voice in which vocal folds tightly closed and irregular vibration is noticed. It sounds sough, low and crackly — for example “uh-huh” (first syllable) or end of tired, stressed, annoyed speech. Its distinctive feature is very low pitch, rough crackling sound and glottal tension[5;60]. In the film, the tense, irregular vibration typical of creakiness strengthens the speaker’s authoritative tone. Examples include:

“This is ridiculous. You are too young to get married.”

“Release! Good boys.” to make dogs go away.

-Who is George Bank?

-Me! Out of anger. - Here, irritated response “Me!” is said by George to show his anger.

4. **Falsetto.** Fourth type is falsetto, derived from Italian meaning “false”. In falsetto, vocal folds stretched thin with high pitch and it sounds light, airy, unusually high voice. It can be differentiated by sudden pitch jump (surprise, excitement). In speech, it is often used in emotional scenes.

“I’m engaged! I’m getting married” (Ann announcing that her boyfriend has proposed to her.)

-We’re lucky parents.

-Lucky?! Oh!

“Our plane’s about to take off... I love you very much.”(breathy emotional voice and soft emotional farewell.)

Franck: “Hello, I’m Franck. Pleasure to mat you. Howard has affer you sumding to drink, I hop.” (talks like Franglish.)

“-Who’s Franck Eggelhoffer?

-What?” (his wife wants to invite him, he is in disbelief because he is not their close friend.)

5. **Whisper.** In whisper vocal folds open and there is no vibration, only airflow. It sounds Quiet, breathy, soft. Mostly, speaker is hiding their voice like secret talking. For instance:

Lines	Reason of using whisper
“Brian McKenzie...”	He says to repeat the name of his daughter’s boyfriend making it inaudible to her.
“-I think he’s adorable. -I don’t like him. He is wearing Nikes.”	Brian and his wife whisper behind their daughter and her boyfriend making it inaudible to them.
“To George and Nina and the future of wonderful memories... Sharing the joy of our grandchildren together. Birthday parties, graduation...”	While proposing a toast, the father-in-law of his daughter starts crying emotionally.
What happened?	His daughter is crying and he doesn’t want to interrupt her.

Furthermore, in the movie we can notice several instances that demonstrate dynamic phonation changes within single utterances, reflecting nuanced emotional states. For example, the line “Dad! ... Hi! Where are you?” transitions from modal to falsetto, with a sudden pitch rise on “Dad!” conveying excitement. The question “What is this, 1958?” also moves from modal to slight falsetto, signaling shock through a brief pitch lift. Emotional tension is evident in the line “From that moment on, you’re in a constant state of panic,” which changes from modal to creaky, emphasizing anxiety and stress. Finally, the utterance “Oh my God. Talk about surprises” transitions from falsetto to modal, capturing the speaker’s astonishment and sudden return to a controlled tone. These phonation shifts illustrate how variations in vocal fold vibration and pitch are systematically employed to express complex emotional nuances in film dialogue.

Father of the Bride is a remake of the 1950 film of the same name. It follows George Banks (Steve Martin), an overprotective father struggling to accept his daughter Annie's (Kimberly Williams) engagement. The film explores emotional themes of parental love, anxiety, and the necessity of letting go, combining comedic and tender moments.

George's phonation patterns provide insight into his psychological state:

Modal voice reflects calm narrative or explanatory moments.

Breathy voice highlights emotional tenderness and vulnerability.

Creaky voice signals frustration or tension.

Falsetto conveys surprise or exaggerated emotional response.

Whisper denotes secrecy, intimacy, or private reflection.

This study employed a descriptive qualitative design to examine how phonation functions as an indicator of emotional states in the film *Father of the Bride* (1991). The primary data consisted of selected spoken utterances from the film, chosen through purposive sampling to ensure the inclusion of scenes containing clear emotional expression and noticeable variation in vocal quality. The film was viewed repeatedly, and key moments were replayed to accurately identify phonation types such as modal, breathy, creaky, falsetto, and whisper. During data collection, each relevant utterance was recorded with notes on the character, emotional context, and specific vocal characteristics, relying entirely on auditory phonetic analysis rather than instrumental measurements. The analysis followed the theoretical frameworks of classical and modern phoneticians, including Sweet, Jones, Fant, and Ladefoged, whose descriptions of vocal fold behavior and airflow patterns guided the classification of phonation types. To enhance reliability, selected utterances were cross-checked by a second listener, and all interpretations were compared with established phonation descriptions to minimize subjective bias. Emotional categorization was grounded in both vocal cues and narrative context, ensuring that the link between phonation and emotional meaning remained consistent and theoretically justified. As the study relied solely on publicly available film material and involved no human participants, no ethical concerns were present. The findings of this study demonstrate that phonation serves as a meaningful indicator of emotional states in film dialogue, particularly in *Father of the Bride* (1991). Across the analyzed scenes, shifts in vocal fold vibration—such as increased airflow in breathy voice or irregular vibration in creaky voice—directly correspond to changes in emotional tone. These results support the idea that phonation is not only a physical process of sound production but also a key expressive tool for conveying affective nuance.

A major finding is the central role of breathy voice in expressing tenderness, nostalgia, and emotional vulnerability. George Banks frequently uses breathy phonation in moments of sadness or affection toward his daughter, which aligns with Ladefoged's description of breathiness as soft and gentle speech associated with emotional intensity [4;297-317]. These observations also correspond with previous research suggesting that increased airflow and decreased glottal tension signal intimacy and sentimentality in spoken language. In this sense, the film supports established phonetic theory: breathy voice functions as an emotional amplifier.

Similarly, the use of creaky voice in scenes of frustration or tension is consistent with descriptions by Daniel Jones and later phonation researchers, who link creakiness to irregular vibration and low pitch. George's angry or irritated responses, delivered with creaky voice, show how speakers employ glottal tension to express resistance, authority, or emotional stress. This suggests that film dialogue mirrors real-life vocal behavior, strengthening the ecological validity of the findings. The study also found that falsetto phonation frequently appears in moments of excitement, surprise, or exaggerated emotional display. Annie's sudden pitch jumps when announcing her engagement illustrate how stretched vocal folds and heightened frequency help convey enthusiasm or shock. This aligns with the theoretical understanding of falsetto as a high-pitched register often associated with heightened emotional states.

Whisper phonation, characterized by absent vocal fold vibration, is used in scenes of secrecy or intimacy. Whispered dialogue between characters—especially in private or humorous situations—confirms Sweet's early observation that voiceless phonation functions as a cue for confidentiality. Thus, whispering becomes a narrative strategy for signaling hidden thoughts, private judgments, or emotional restraint.

Taken together, these patterns show that phonation consistently enhances character development and emotional clarity. The film's emotional arc—from calm narration to anxiety, joy, and sentimental reflection—is supported by systematic changes in vocal quality. This reinforces Fant's "source-filter" framework: while articulation shapes speech, it is phonation—the source—that primarily carries emotional weight.

However, the study has several limitations. First, it focuses on a single film and a small set of characters, which restricts the generalizability of the findings. Different genres or acting styles might employ phonation differently. Second, the analysis relies on auditory perception rather than acoustic measurements, meaning that some subtleties in fundamental frequency or airflow may not have been captured with complete precision. Lastly, emotional interpretation may be subjective, as viewers could perceive vocal qualities differently depending on cultural background or personal experience. Future research could address these limitations by incorporating acoustic software to measure frequency, jitter, shimmer, and airflow more accurately. Additionally, comparing phonation patterns across different genres—such as drama, horror, or animation—could shed light on whether certain phonation-emotion associations are universal or context-dependent. Expanding the study to include multilingual films may also reveal whether emotional phonation cues vary across cultures. Overall, the analysis confirms that phonation types—modal, breathy, creaky, falsetto, and whisper—play a crucial role in expressing emotional states in *Father of the Bride*. By revealing how vocal quality shapes audience interpretation, this study highlights the value of phonetic analysis for understanding emotion in cinematic dialogue. Through this phonetic lens, the study demonstrates how vocal quality in film dialogue can serve as a marker of emotional states, enhancing character development and audience engagement.

In conclusion, phonation types provide a powerful and nuanced tool for conveying emotional meaning in spoken dialogue, and this study has shown that in *Father of the Bride* (1991), the main characters use modal, breathy, creaky, falsetto, and whisper voices to express a wide range of emotions, including love, anxiety, excitement, frustration, and sadness. Modal voice is used for calm narration and neutral speech, breathy voice conveys tenderness and emotional vulnerability, creaky voice signals tension or authority, falsetto indicates surprise or heightened excitement, and whisper communicates secrecy or intimacy. Through detailed auditory phonetic analysis of selected utterances, this research demonstrated how variations in vocal fold vibration, glottal tension, and airflow correspond to emotional expression, including dynamic shifts within single utterances that reflect sudden changes in feelings. These findings confirm that phonation is not merely a physiological process but a deliberate expressive resource that enhances character development, guides audience perception, and enriches narrative experience. Moreover, the study highlights the relevance of phonetic analysis in understanding voice-emotion interplay in cinematic contexts, with potential applications in speech training, language teaching, and performance studies. While the research focused on a single film, the observed systematic patterns suggest that phonation consistently functions as an emotional marker, and future studies could expand on this by including acoustic measurements, diverse genres, and cross-cultural analyses to explore the universality of these phonation-emotion relationships. Overall, the careful use of varied phonation types in *Father of the Bride* illustrates how vocal quality shapes audience interpretation, reinforcing the crucial role of phonation in effective emotional communication on screen.

LITERATURE

1. Chomsky, N., & Halle, M. The sound pattern of English. Harper & Row, 1968. -p68-69.
2. Fant, Acoustic Theory of Speech Production: With Calculations Based on X-Ray Studies of Russian Articulations, 1971. -p17.
3. Ladefoged, P. A course in phonetics (5th ed.). Thomson/Wadsworth, 2005. -p216.
4. Ladefoged, P., Maddieson, I., & Jackson, M. Investigating phonation types in different languages, 1988. -p. 297-317.
5. Jones, D. An outline of English phonetics (9th ed.). Cambridge University Press, 1960. -p60.
6. Sweet, Henry. A Handbook of Phonetics: Containing the Physiological Description of Speech Sounds and Rules for the Transcription of English Sounds. Oxford: Clarendon Press, 1877. -p31.

Резюме. Мақолада фильм диалогда фонация ҳиссий ҳолатлар кўрсаткичи сифатида таҳлил қилинган.

Резюме. В статье анализируется фонация как показатель эмоциональных состояний в диалоге фильма.

Summary. In the article, phonation in film dialogue is analyzed as an indicator of emotional states.

COMPOUND SENTENCE FORMATION WITHOUT CONJUNCTIONS IN ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES

Khudaybergenova Z. O., Khudaybergenova G.
KarSU

Abstract. A major focus of the article is the formation of compound sentences in Karakalpak, which can be syndetic (with conjunctions) or asyndetic (without conjunctions). Asyndetic compound sentences are categorized into four semantic types: temporal, adversative, cause-effect, and explanatory. Examples from both Karakalpak and English illustrate how punctuation—especially semicolons, commas, dashes, and colons—signals relationships between clauses when no conjunction is used. The article further explains how English and Karakalpak express simultaneous and sequential actions in asyndetic compound structures. Temporal adverbs and intonation in Karakalpak correspond to similar structures in English, often marked by commas or participial phrases. Explanatory asyndetic sentences in English, marked by colons or dashes, also have parallels in Karakalpak through intonation-based explanatory constructions.

Introduction. The study of sentence structure occupies a central place in linguistic research, as it reveals how languages organize and connect ideas within discourse. Among the major syntactic categories, the compound sentence is especially important because it reflects a speaker's ability to coordinate independent thoughts into a coherent and logically connected whole. Although the fundamental concept of coordination is universal across languages, the structural and functional realization of compound sentences often varies from one language to another. This makes comparative investigation both meaningful and necessary.

English and Karakalpak, belonging to two distinct language families—Germanic and Turkic respectively—exhibit notable similarities and differences in their systems of coordination. English relies primarily on conjunctions such as *and*, *but*, and *or*, as well as punctuation, to form compound sentences. Karakalpak, on the other hand, employs its own set of coordinating particles, conjunctions, and intonation patterns that reflect typological characteristics typical of Turkic languages. A comparative analysis of these structures provides valuable insights into how each language organizes syntactic relationships, expresses logical connections, and achieves communicative clarity.

Among Russian linguists, A. P. Potseluyevsky refers to the synthetic type of compound sentences—those in which subordinate clauses are linked to the main clause through the predicate form—as “compound sentences.” He classifies constructions where simple sentences are connected by auxiliary words as analytical, since their relationship depends on word order and intonation. Meanwhile, compound sentences in which the subordinate clause is connected to the main clause by a conditional-mood form such as *jaeger*, *jaeger de*, *i-sa* are viewed by him as analytical-synthetic. [1; 70-86]. M. Sh. Shiraliev classifies sentences whose subordinate clauses are linked to the main clause through subordinating conjunctions and intonation as analytical. He regards those in which the connection is made by a predicate in the conditional mood or by personal verb forms with the interrogative markers *-we/-mi* as synthetic.

Sentences that combine both types of devices—using relative words together with the predicate form -sa/-se to connect subordinate clauses—are considered by him to be analytical-synthetic. [2; 157-158].

Materials and method. Compound sentence is formed by syndetically and asyndetically as it is structured in Karakalpak language. A simple sentence without a conjunction, connected by intonation is called a compound sentence. According to the semantic relationships of simple sentences within asyndetic compound sentences, asyndetic temporal sentences, asyndetic adversative sentences, asyndetic cause-effect sentences, and asyndetic explanatory compound sentences are studied being divided into four types.

Гирбиңсиз көкте умит ушқынларындай жұлдызлар ғана жылтырайды, шолақ құмлар шөккен ботадай қарауытып көринеді.

In an asyndetic compound sentence, the connection between the components is usually indicated by punctuation. In particular, a semicolon is one of the most common punctuation marks. For example:

Arthur looked at his watch; it was nine o'clock.

As there were no driving tests the new motor bus drivers were largely unskilled; their vehicles were clumsy, noisy and broke down frequently.

The bridge seemed to be among the things that last forever; it was unthinkable that it should break.

In English language comma is used when the connection between the components of a compound sentence without a conjunction is very close. For example:

The rain fell softly, the house was quiet.

I was throwing my clothes in my bag while I was on the phone, I was so anxious to get of there.

In this sentence the action and the happening was done at the same moment. This type of asyndetic compound sentence in Karakalpak language is explained by a simultaneous temporal asyndetic compound sentence. Words with temporal adverbs, such as *бир ўақытта, сол гезде, сол мәхәлде, соның арасында* etc., express their temporal meaning. For example:

Олар ес-түссиз жатырған Сәнемди көріп, аянышлы түрлер менен көзлерин сыпырып байдың сыртынан сөгип атыр еді, соның арасында ауылдағы мектеп молланы ертіп келген Зарипбайдың өзін көріп тым-тырыс болды. (Т. Кайыпбергенев)

This case is presented in English language as follows. For example:

These preparations happily completed, I bought a house in Goven Garden Market. (Dickens)

The predicative constructions of these sentences express actions and events that are close to each other in terms of time, meaning they have a temporal meaning where actions and events occur sequentially. This phenomenon is reflected in the Karakalpak language in compound sentences with consecutive tenses without conjunctions. For example:

Мурат пенен Есен бир-бирине қарасты, соңынан олар есиктен ийін қағыса шықты.

In this sentence, there is no mutual attribution or temporal characterization between the components; they possess a temporal meaning where actions and events occur sequentially. In English, if the subject of the initial component of a compound sentence without a conjunction is characterized and explained through the final component, a dash (-) or colon (:) used.

Breakfast over, aunt Polly had family worship: it began with prayer built from the ground up of solid courses of scriptural quotations.

Now at length the Marquesa had something to be anxious about: her daughter was to become a mother.

Once the absence had belonged to Grandma Baby a son deeply, mourned because he was the one who had bought her out of there.

This phenomenon is reflected in Karakalpak language with explanatory clauses without conjunctions. For example:

Мектеп директоры маған көбірек қосық жазыуды тапсырып қойды: қосықтарым тийкарынан колхоз алдыңғыларын мақтап, жалқауларды жаманлап тәрийплеуден ибарат. (Т. Кайыпбергенев)

Туұры еплер едим исти бәрхәма,

Атты әкелемиз бе әуел арбаға,

Бугин ақылым жетпес бир машақатқа:

Яки алды менен арбаны атқа?...

The initial component of these sentences is expressed in a general sense, while the final component is expressed individually and concretely. In intonational terms, the initial component is conveyed through a message intonation, while the final component is conveyed through a counting intonation.

Conclusion. In conclusion, the comparative analysis of compound sentences in English and Karakalpak demonstrates both the universality and the language-specific nature of syntactic coordination. Although compound sentences serve the same communicative purpose in both languages—linking independent ideas into a unified structure—their grammatical realization differs significantly. English relies predominantly on coordinating conjunctions and punctuation such as semicolons, commas, dashes, and colons to indicate relationships between clauses. Karakalpak, by contrast, often expresses coordination through intonation, temporal adverbs, and specific conjunctions or particles, reflecting the typological features of Turkic languages.

REFERENCES

1. Potseluyevsky A.P. Fundamentals of the syntax of the Turkmen literary language. Ashgabat, 1943.
2. Shiraliev M.S. The problem of a complex sentence in the Azerbaijani language. Collection. "Issues of compilation of descriptive grammars", Moscow, 1961.
3. Brown., Keith., Miller., Jim Syntax. A linguistic introduction to sentence structure, Second edition. Great Britain. Harpers Hollins Academic 1991
4. Chomsky N. Aspects of the theory of the syntax. The MIT Press. (1965)

5. H. Poutsma. A Grammar of the English Language. Croningen. 1996
6. Plysh B.A. The structure of Modern English. M.-L., 1971
7. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II, фонетика и морфология. М., 1952
8. Баскаков Н. А. . Сложное предложение в каракалпакском языке. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. III, Синтаксис. М. 1961
9. А. Даулетов., М., Даулетов., М.Кудайбергенов. Хазирги каракалпак адебий тили. Синтаксис Нокис. 2009
10. Мусаев А. А. Inglis ham qaraqalpaq tillerinde kauzativ qurilmalarinin sintatik-semantic sawleleniwi. Бердак номидаги Кораколпок давлат университети Хабаршысы 2023 4-сан 356-3596
11. Мусаев А. А. Каузативликни хосил килувчи лисоний бирликлар. Хоразм Мамун Академияси Ахборотномаси. 2022-й, 158-160-б

Summary: This given article represents the types of compound sentence and it's comparative study in English and Karakalpak languages.

Keywords: Complex Sentences, timing, opposite, reason-result, explanatory, relate, comma, semicolon, colon.

Резюме: В данной статье рассматриваются типы сложноподчиненных предложений и их сравнительное исследование в английском и каракалпакском языках.

Ключевые слова: Сложноподчиненные предложения, временные соотношения, противоположность, причина-результат, пояснительные, отношение, запятая, точка с запятой, двоеточие.

Annotaciya: Ushbu maqola qo'shma gapning turlarini ifodalaydi va uni ingliz va qoraqalpoq tillaridagi qiyosiy o'rganadi.

Таянч сўзлар: Murakkab gaplar, zamon, qarama-qarshi, sabab-natija, izohli, bog'lovchi, vergul, nuqta-vergul, ikki nuqta.

INGLIZ HÁM QARAQALPAQ TILLERINDE METAFORALARDÍŇ LINGVOKULTUROLOGIYALÍQ ÓZGESHELIKLERI.

Eshanova R.M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, assistent oqıtıwshısı

Metafora - bul tek gana kórkem sóylew quralı emes, al insan sanasında dúnya haqqında bilim hám túsiniklerdi quraytuǵın tiykarǵı kognitiv mexanizmlerden biri bolıp esaplanadı. Ol insannıń dúnyaqarası, pikirlew usılı hám mádeniy pikirlewı menen tıǵız baylanıslı. Kognitiv lingvistikada metafora abstrakt túsiniklerdi konkret túsinikler arqalı ańlaw quralı sıpatında qaraladı. Máselen, Time is money - bul ańlatpada waqıt finanslıq qádirge iye materiallıq zat sıpatında kórsetilmekte [1; 28]. Metafora arqalı waqıt abstrakciyası "pul" koncepti menen teńlestirilgen. Bul metaforada waqıt bahalı resurs, ekonomikalıq aktiv sıpatında túsiniledi. Adamlar waqıtı sarplaydı, únemleydi, joytıdı, únemleydi - tap aqshaǵa bolǵan múnásibet sıyaqlı. "Time is Money" metaforası kapitalistik ekonomikaǵa iye mámleketlerde (ásirese AQSh hám Britaniya) keń tarqalǵan. Bul jámiyetlerde jumıs ónimdarlıǵı hám nátiyjelilik birinshi orında turadı. Dásturiy mádeniyatlarda waqıt materiallıq resurs emes, al tábiyiy process, táǵdırıń bir bólegi sıpatında qabıl etiledi. Máselen, qaraqalpaq hám ózbek sıyaqlı túrkiy xalıqlar tilinde waqıt kóbinese sabır, intizarlıq hám táǵdır menen baylanıstırıladı. "Hár nárseniń óz waqtı bar," "Áwmet - sabır menen keledi" sıyaqlı ańlatpalarda waqıtın normallıq rawajlanıwı, insan háreketi menen emes, al tábiyǵıy aǵıs penen keliwin ańlatadı. Bul metaforalarda insan waqıt üstinen tolıq qadaǵalawǵa iye emes, kerisinshe, ol waqıtqa beyimlesiwi, sabır etiwı hám aqılǵa uǵras qarar qabıl etiwı kerek degen ideya üstinlik etedi. Sonday-aq, bul mádeniyatlarda waqıt - ómirdiń bir bólegi, ol insan emes, insan oǵan beyimlesiwshi subyekt sıpatında qabıl etiledi. TIME IS MONEY metaforası bolsa, kerisinshe, Batis mádeniyatındaǵı pragmatikalıq, mápdar hám racional pikirlew modelin bildiredi. Bul metaforada waqıt ekonomikalıq qunǵa iye bolǵan resurs sıpatında súwretlenedi: waqıt jumsaladı, únemlenedi, joǵaltıladı hám onnan payda alıw múmkin. Bul koncepciya industrializaciya hám kapitalistik dúzimde qalıplesken, onda insan waqıtı basqarıwshi subyekt sıpatında qabıl etiledi. Demek, TIME IS MONEY metaforası global ulıwma insaniylik túsinik emes, al belgili bir mádeniy ortalıqta júzege kelgen conceptual metafora bolıp tabıladı. Bul misal arqalı usı nárese ayqın belgili boladı, metaforalar hár bir xalıqtıń dúnyaqarası, qádiriyat sisteması hám turmıs tárizine qarap qalıplesedi.

"He invested a lot of energy into that project" sózinde "energiya" hám "investiciya" sıyaqlı ekonomikalıq túsinikler metafora sıpatında qollanılǵan. Bul misalda insannıń miynet, waqtı, dıqqatı hám kúsh-jigeri ekonomikalıq resursqa teńlestiriledi. Yaǵnıy insan óz kúshin joybarǵa "investiya etedi," sarplaydı, onnan nátiyje (return) kútilgen halda. Kóvecses atap ótkenindey, bunday metaforalar arqalı abstrakt túsinikler (máselen, háreket, is-háreket) materiallıq, esap-sanaqlı qatnaslar ishinde anlatıladı [2; 18]. Batis madeniyatında, ásiyese Amerikada, "investiciya," "nátiyjelilik" hám "qaytim" sıyaqlı túsinikler tek gana finanslıq qatnasıqlarǵa emes, al insan resurslarına da tiyisli esaplanadı. Kúshiti jumsaw da aqsha jumsaw sıyaqlı bahalanatuǵın process. Insan isleydi, háreket etedi, nátiyje kútedi - yaǵnıy "work hard = invest energy = expect results" formulasına súenedi. Bul kapitalistik individualizm modelinde insan jeke háreketleri hám resurslarına tiykarlangan halda nátiyjelilikke erisiwin belgileydi.

Qaraqalpaq hám ózbek sıyaqlı túrkiy mádeniyatlarda bolsa "energiya," "háreket" sıyaqlı túsinikler kóbirek ruwxıy qádiriyatlar - sadıqlıq, adamgershilik, parız, pidayılıq penen baylanıladı. Máselen, "ol ózin joybarǵa baǵısladı," "janın pida etti," "pútkil barlıǵın berdi" sıyaqlı ańlatpalarda insan háreketi materiallıq emes, al ruwxıy hám sezimlik júk arqalı ańlatıladı. Demek, Batis kúsh resurs sıpatında qaralsa, túrkiy mádeniyatta kúsh - ruwxıy kúshleniw, wáde hám wazıypanıń kórinisi esaplanadı. Metaforalar insan oylawınıń quram bólegi sıpatında, bir koncepti ekinshi koncepti tiykarında túsiniwge járdem beredi. Máselen, waqıt, muhabbat, ómir, ólim sıyaqlı abstrakt túsiniklerdi insan kóbinese fizikalıq háreket, jol, materiallıq baylıq, tábiyat obrazları arqalı túsinedi.

Metafora - bul tildegi súwretlew anlatpası emes, al insan sanasında dúnya kózqarasın quraytuğın kognitivlik qural. Ol arqalı insan óz tájiriyesin jańa jaǵdaylarǵa kóshiredi, yaǵnıy bilimler transferin ámelge asıradı. Sonlıqtan, tilde metaforalar qanshelli kóp hám ránbáreń bolsa, mádeniy oylaw sonshelli tereń anlatıladı.

Lingvokulturologiya ataması birinshi márte ilimiy aylanısqa rus tilshisi, professor V.V. Vorobyov tárepinen 1996-1997-jılları kirgizilgen. Ol bul atamanı óziniń "Lingvokulturologiya (Teoriya i metod)" atlı monografiyasında ilimiy tiykarlap, pán sıpatındaǵı maqset hám wazıypaların tolıq qalıplestirdi. Avtor lingvokulturologiyanı "sintezlewshi tiptegi kompleksli ilimiy pán," dep táriypleydi [3; 36]. Demek lingvokulturologiya pániniń kompleksli hám kóp qırılı ózgesheligin kórsetedi. Bul pán tek ǵana tildi emes, al mádeniyat, dúnyaqaras, qádiriyatlar sıyaqlı tarawlardı da qamtıp aladı. Ol túrli pánler - tıltańıw, mádeniyattanıw, etnolingvistika hám kognitiv pánler bilimlerin bir sistemada sintezleydi. Sonlıqtan, lingvokulturologiya til hám mádeniyat bir pútinlikte talqılaytuğın ilimiy baǵdar sıpatında qalıplesken. hám onıń wazıypası haqqında "mádeniyat hám tildiń óz-ara baylanısı hám óz-ara tásin onıń funkciyasında úyreniw" ekenligin atap ótedi [4; 36]. Atamanıń kelip shıǵıwı til hám mádeniyat birgelikte úyreniw principine tiykarlangan. "Lingvo-" bólimi latinsha lingua - "til," "kulturologiya" bolsa cultura - "mádeniyat" hám -logia - "ilim" degen mánilerdi anlatadı. Demek, lingvokulturologiya - bul til arqalı mádeniyat izertlewde názerde tutatuğın pán. Vorobyov atap ótedi: "Til ózi menen mádeniyat saqlaw, translyaciya hám rawajlandırıwdıń eń áhmiyetli mexanizmi bolıp tabıladı," yaǵnıy til mádeniyat saqlaw, jetkeriw hám rawajlandırıwdıń tiykarǵı quralı esaplanadı [5; 35].

Lingvokulturologiyanıń maqseti, V.V.Vorobyov anıqlamasında, tilde jámlengen milliy mádeniyat, mentalitet hám dúnyaqarastı tallawdan ibarat. Ol bul pánniń izertlew obyektı sıpatında lingvokulturemalardı, yaǵnıy tildegi mádeniy júkli birliklerdi belgileydi hám olardıń semantikalıq, pragmatikalıq hám de konceptual quramın izertleydi [6; 37-bet]. Sonıń menen birge, pán lingvistika, mádeniyat tanıw, etnolingvistika hám kognitiv pánlerdiń integraciyası sıpatında qaraladı. Metafora insan oylawınıń ajıralmas bólegi. Ol tek ǵana kórkem sóylew quralı bolıp qalmastan, al insannıń dúnya haqqındaǵı pikirlewı, ańlawı hám mádeniy qádiriyatları menen tıǵız baylanıslı. Sonlıqtan metaforalar tildiń lingvokulturologiyalıq ózgesheliklerin úyreniwde áhmiyetli rol atqaradı. Mádeniyat hár bir tilde metaforalar arqalı óz kórinisin tabadı. Máselen, qaraqalpaq tilindegi hám anglichan tilindegi metaforalar hár qıylı túsinipler menen anlatıladı. Metaforalar arqalı xalıqlar óziniń ishki dúnyasın, dúnyaqarasın hám ómir haqqındaǵı kózqarasların bildiredi. Qaraqalpaq hám anglichan tillerindegi metaforalardı tallaw sonı kórsetedi, hár eki tildegi metaforalar hár qıylı mádeniy qádiriyatlarǵa súenedi hám sol arqalı hár bir millettıń ózine tán oy-pikiri kórinedi.

Qaraqalpaq tilindegi metaforalar tiykarınan tábiyat, jámaát, ruwxıylıq hám dástúrlerge baylanıslı. Bul xalıqtıń turmıs tárizi tábiyǵıy ortalıq penen únles bolǵanın, insannıń jámiyet hám shańaraq ishindegi ornın joqarı qoyatuğının, sonday-aq, ruwxıy jaǵdaylarǵa itibar úlken ekenin kórsetedi. Buǵan qarama-qarsı túrde, inglis tilindegi metaforalar jeke erkinlik, waqıttı qádirlew, nátiyjelilik hám nátiyjelilik sıyaqlı túsiniplerge súengen. Bul bolsa anglo-sakson mádeniyatınıń individuallıq tábiyatın, jeke qararlar hám racional pikirlewge berilgen ústin áhmiyetin bildiredi.

Solay etip, hár bir tildegi metaforalar sol xalıqtıń ómirge, insańa, waqıtqa hám jámiyetke bolǵan qatnasın kórsetedi. Qaraqalpaq tilinde mádeniy qádiriyatlar awızbirshilik, tábiyat hám ruwxıylıq penen baylanısqa bolsa, anglichan tilindegi qádiriyatlar jeke erkinlik, mápdarlıq hám háraketke qaratılǵan. Metaforalar arqalı mádeniyatıń ishine názer taslaw, til arqalı millet oy-pikiriń ańlaw imkaniyatın beredi.

"I'm at a crossroads in my life" gápinde ómir "sayahat"qa salıstırılatuğın konceptual metafora qollanılǵan. Bul metaforada insan ómiri jol sıpatında súwretlenedi: qarar qabıl etiw - "kesilispe," tabıs - "maqsetke jetiw," qıyınshılıqlar bolsa - "tosqınlıqlar" sıpatında sáwlelenedi. YAǵnıy, insan óz ómirinde belgili bir noqatqa kelgende baǵdar tańlawı kerek boladı, bul bolsa ómirdiń hárket hám rawajlanıw procesi ekenligin anlatadı. Kówceses bunday metaforalardı turmıs túsiniwdegi keń tarqalǵan modellerden biri sıpatında bahalaydı hám olardı túsinipler aralıq kóshiriw tiykarında júzege kelgen kognitivlik qural sıpatında táriypleydi [7; 3-bet]. Bunday metafora Batis, ásirese anglo-amerikan mádeniyatındaǵı individuallıq qádiriyatlardı sáwlelendiredi. Onda insan óz táǵdirin ózi basqaratuğın, tańlaw etip, oǵan juwapkershilikti óz moymına alatuğın gárezsiz subyekt sıpatında kórinedi. "Crossroads" metaforası insan ómirindegi áhmiyetli qararlardı belgilew noqatın anlatadı hám bul jaǵday jeke erkinlik, erkin pikirlew hám óz jolın tabıw sıyaqlı mádeniy qádiriyatlar menen tıǵız baylanıslı. Metafora arqalı dúnyaǵa kózqarastaǵı racional hám subyektiv jantasıw kórinedi. Qaraqalpaq hám ózbek mádeniyatında bolsa usıǵan uqsas metaforalar "eki joldıń ortasında qaldı," "qaysı tárepke burılıwdı bilmedi" sıyaqlı anlatpalar arqalı súwretlenedi. Biraq bul jaǵdaylarda insan tańlawda kóbinese jeke ózi emes, al úlkenlerdiń másláháti, shańaraq yamasa jámaát tájiriyesine súenip hárket etedi. Sociallıq járdem, keńes hám kollektivlik pikirlew úlken áhmiyetke iye. Bul bolsa kollektivism mádeniyatınıń ózine tán belgilerinen biri bolıp, hár bir qarar jámiyetdiń bir bólegi sıpatında qabıl etiliwin kórsetedi.

Sonı aytıwımız kerek, qaraqalpaq til biliminde tildiń lingvokulturologiyalıq analizin sistemalı túrde ámelge asırıw boyınsha Sh.Abduazimov ha'm X.Tolıbaevlardıń avtorlıǵındaǵı oqıw qollanba da'slepki ta'jriybe bolıp tabıladı[8]. Lingvokulturologiya turaqlı sóz dizbeklerinde beriliwi boyınsha frazeologizmlerdiń lingvoma'deniy hám antropocentrik o'zgesheligine baylanıslı[9] ha'm qaraqalpaq xalıq ertekleriniń leksika-semantikalıq ha'm lingvoma'deniy analizi boyınsha dissertaciyalıq jumıslar jaqlandı[10]. qaraqalpaq folklorındaǵı adam atlarınıń[11], qaraqalpaq folklorındaǵı toponimlerdiń[12], lingvokulturologiyalıq o'zgesheligi boyınsha ayırım maqalalar da belgili.

Shekspirdiń "As You Like It" shıǵarmasında keltirilgen "All the world's a stage" metaforası inglis mádeniyatında insan ómirin saxna sıyaqlı túsiniw, sociallıq rol hám wazıypalardı qabıl etiw sıyaqlı kózqaraslardı kórsetedi. Bul metafora mádeniy jaqtan insannıń jámiyettegi ornı, ómirdiń waqıtsha ekenligi hám sociallıq strukturalarǵa baylanıslılıǵın tereń filosofiyalıq tárizde bildiredi. "All the world's a stage" And all the men and women merely players

[13; 83-bet]. Bul metaforada ómir - saxna, al adamlar tek aktyorlar dep qaraladı. YAǵnıy, dúnya tamasha saxnası sıpatında qaralıp, hár bir insan ózine ajratılǵan roldı atqarıwshı oyınshı sıpatında súwretlenedi.

Bul metafora inglis mádeniyatındaǵı qádiriyatlar hám filosofiyalıq kózqaraslardı kórsetedi. İnsan ómirde óziniń sociallıq statusına hám jámiyettegi ornına qarap hár qıylı rollerdi atqaradı. Máselen, kimdur perzent, kimdur ata, basqalar bolsa jetekshi yamasa qánige sıpatında kórinedi. Hár bir insan ómir saxnasında óz wazıypasın orınlap, keyin ol saxnadan ketedi. Usı mániste ómir waqtınshalıq, ótiw procesi sıpatında qaraladı. Bul pikir tirishiliktiń turaqlı emesligi, kerisinshe, ózgeriwshen hám waqtınshalıq ekenligin ańlatadı. Sonday-aq, Shekspir jasaǵan dáwirde jámiyettegi sociallıq status insannıń qanday "rol" oynaytuǵınına tásir eter edi. İnsan erkin háreket etiwshi shaxs emes, al jámiyettegi belgilengen scenariyge sáykes keliwshi shaxs sıpatında súwretlengen. Ol dúnyaǵa keledi, belgilengen rolin atqaradı hám keyin ketedi. Qaraqalpaq tilinde ómir jol, dárya yamasa táǵdır sıyaqlı metaforalar arqalı kóbirek ańlatıladı. İnsan ómiri - uzaq jol, awır sınaqlardan ótiw, yamasa jel sıyaqlı turaqlı háreket sıpatında súwretlenedi. Mısalı: "ómir joli,"

Bul maqalada metaforanıń lingvokulturologiyalıq ózgeshelikleri inglis hám qaraqalpaq tilleri mısasında tallandı. Izertlew dawamında málim boldı, metafora tek ǵana kórkem sóylew quralı bolıp qalmastan, al insan oy-pikiri hám mádeniy dúnyaqarasınıń áhmietli kognitivlik mexanizmi esaplanadı. V.V.Vorobyov tárepinen alǵa súrilgen lingvokulturologiya teoriiyası tiykarında til hám mádeniyat ortasındaǵı óz ara baylanıslılıq hám tásir formaları kórsetildi. Sonday-aq, Lakoff hám Kovecses sıyaqlı ilimpazlardıń konceptual metafora teoriiyasına súengen halda metaforalar arqalı milliy mentalitet hám qádiriyatlar qalay kórinwi tallandı.

Ingilis hám qaraqalpaq tillerindegi metaforalardıń salıstırmalı analizi sonnan derek beredi, hár bir xalıq dúnya haqqında óziniń kózqarasın túrlishe bildiredi. Máselen, inglis tilinde metaforalar kópshilik jaǵdaylarda jeke erkinlik, nátiyjelilik hám nátiyjelilikke baǵdarlangan bolsa, al qaraqalpaq tilinde jámáátlik, ruwxıylıq hám tábiyat penen únleslik ústin esaplanadı. Bul jaǵday hár bir tildegi metaforalardıń artında belgili bir milliy kózqaras hám mádeniy túsinipler jámlengenligin kórsetedi. Demek, metaforalardı lingvokulturologiyalıq jaqtan úyreniw arqalı tek ǵana tildi emes, al millettin ózine tán pikirlew usılı hám mádeniy sanasın da ańlaw múmkin.

ÁDEBIYATLAR

1. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 28, bet
2. Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford University Press, p. 18 bet
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология (Теория и методы 36-бет).—1997йил
4. Воробьев В.В. Лингвокультурология (Теория и методы 36-бет). — 1997йил
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология (Теория и методы 35-бет). — 1997йил
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология (Теория и методы 37-бет). — 1997йил
4. Kövecses, Z. copyright (2002). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford University Press. – chapter 1, 3-bet
5. Abdinazimov Sh, Tolibaev X. *Lingvokulturologiya*. Oqıw qollanba. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020.
6. Пирнязова А.К. Каракалпак тили фразеологик системасы ва унинг стилистик имкониятлари: Филол. фан. д-ри (DSc) ... дис.. – Нукус, 2020.
7. Кунназарова Ш. Каракалпак халк эртакларининг лексик-семантик ва лингвомаданий тахлили: Филол. фан. фалс. д-ри (PhD) ... дис. автореф. – Нукус, 2021.
8. Даниярова З. Каракалпак тилиндеги адам атларының лингвокультурологиялык анализи // Бердак атындағы КМУ Хабаршысы. – Некис, 2018. – № 4. – Б. 133-136.
9. Толыбаев Х. Топоним - халық дұнытанымының фольклордағы сзуелелениу формасы // Бердак атындағы КМУ Хабаршысы. – Некис, 2018. – № 3. – Б. 170-172.
10. William Shakespeare, As You Like It, said by JAQUES, Act II, Scene VII, 83-bet

Резюме. Ушбу мақолада инглиз ва қарақалпақ тилларидағы метафораларнинг лингвокултурологик хусусиятлари таҳлил қилинади. Метафора фақат тил воситаси эмас, балки халқнинг дунёқараши, маданияти ва фикрлаш услубини акс эттиради. Мақолада когнитив лингвистика назарияси асосида табиат, ҳис-туйғу ва миллий маданиятга оид метафоралар қиёсий таҳлил қилинади. Тадқиқот натижасида ҳар икки халқнинг маданий менталитети, умумий ва фарқли жиҳатлари аниқланади.

Таянч иборалар: лингвомаданият, концептуал метафора назарияси, қарақалпақ тили, инглиз тили.

Резюме. В данной статье анализируются лингвокультурологические особенности метафор в английском и каракалпакском языках. Метафора рассматривается не только как языковое средство, но и как отражение мировоззрения, культуры и стиля мышления народа. В статье на основе теории когнитивной лингвистики проводится сравнительный анализ метафор, связанных с природой, эмоциями и национальной культурой. В результате исследования выявляются культурный менталитет обоих народов, а также их общие и различающиеся черты.

Ключевые слова: лингвокультура, теория концептуальной метафоры, каракалпакский язык, английский язык.

Summary . This article analyses the linguocultural features of metaphors in English and Karakalpak. Metaphor is viewed not only as a linguistic device but also as a reflection of a nation's worldview, culture, and way of thinking. Based on the theory of cognitive linguistics, the article provides a comparative analysis of metaphors related to nature, emotions, and national culture. The study identifies the cultural mentality of both peoples, highlighting their similarities and differences.

Key words: linguoculture, conceptual metaphor theory, Karakalpak language, English language, cultural mentality.

HALIMA XUDOYBERDIYEVA LIRIKASIDA TABIAT OBRAZINING FALSAFIY VA ESTETIK TALQINI Tajibayeva L.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Poeziya va falsafa - inson tafakkuri va tuyg'ularining ikki yuksak shaklidir. Falsafa borliq, tabiat va inson haqidagi umumiy qonuniyatlarni tafakkur yo'li bilan o'rganar ekan, poeziya ana shu borliqni his, tasavvur va obrazlar

orqali angelaydi. Shu bois, ular bir-biridan shaklan farq qilsa-da, mohiyatan uyg'un jarayonlar bo'lib, insonning ruhiy, ma'naviy olamini yoritish yo'lida bir-birini to'ldiradi. Poeziya tabiiyki, falsafa kabi tushunchaviy anqlikda borliq mohiyatini izohlab bermaydi. Ammo uning kuchi hissiy idrok orqali falsafiy mazmunni badiiy shaklda ifodalashidir. Falsafa "fikrni fikr bilan", poeziya esa "fikrni tuyg'u bilan" anglatadi. Shu bois chinakam san'at namunasi, ayniqsa she'riyat, o'zida falsafiy mushohada unsurlarini mujassam etadi. Har bir yuksak poetik asarda hayot, inson, tabiat, vaqt, abadiyat singari falsafiy kategoriyalar badiiy shaklda ifodasini topadi.

Hazrat Alisher Navoiy ijodining umrboqiyiligi ham aynan shunda - uning she'riy tafakkuri nafaqat estetik, balki chuqur falsafiy mazmunga ega. Shoir inson, hayot va borliqni badiiy timsollar orqali idrok etar ekan, o'z davrining falsafiy qarashlarini ham o'zida mujassamlashtirgan. Navoiy "Xushdurur bog'i koinot guli, barchadan yaxshiroq hayot guli" degan mashhur baytida inson konsepsiyasini ilgari suradi. Bu baytda koinotning go'zalligi, uning muvozanati va hayotiyiligi "gul" timsoli orqali beriladi. Ammo shu bilan birga, inson hayoti foni, o'tkinchi ekanligi ham nazarda tutiladi. Demak, bu bayt falsafaning eng qadimiy kategoriyalaridan biri - "borliq va yo'qlik", "abadiyat va foniylik" muammosini poetik ifodada aks ettiradi.

Navoiyshunos olim Y. Is'hoqov shoirning borliqqa munosabatini tahlil qilar ekan, "Navoiyning borliqqa, hayotga munosabati bir qator g'azallarda uzoq kuzatish va mulohazalar yakuni bo'lmish qat'iy xulosa va shu xulosa asosidagi keskin tashviq, targ'ibot sifatida ko'rinadi"[1,33] deya ta'kidlaydi. Haqiqatdan ham, Navoiy qahramoni hayotning oshig'i, lekin shu hayotning o'tkinchiligidan dard chekayotgan, insoniy ong bilan tabiat qonuniyatlari o'rtasidagi tafovutni his etayotgan mavjudot sifatida gavdalanadi.

Shoirning tabiat obrazlariga murojaatida bu falsafiy qarashlar yaqqol ko'rinadi. Navoiy uchun tabiat - hayot va umrning ramzi, ammo bu hayot abadiy emas. U "dahr bog'i", "umr gulshani", "navbahori dahr" kabi istioraviy iboralar orqali inson umrini tabiat manzaralari bilan qiyoslaydi. Quyidagi baytda esa bu fikr poetik umumlashmaga aylanadi:

Xush gulshan erur dahr, budur,

Payvasta xazon elidin ozurdadur ashjor...[2, 35]

Shoir nazarida dunyo go'zal "gulshan", ammo u hech qachon mangu yashnaydigan bo'ston emas. Undagi har bir daraxt, har bir gul "xazon elidan ozurda", ya'ni o'tkinchilikdan, foniylikdan aziyat chekadi. Ana shu falsafiy mushohada Navoiyning dunyoqarashini belgilaydi: go'zallikning yagona kamchiligi uning abadiy emasligidir. Shu ma'noda Navoiy "bevafo dunyo" timsolini yaratadi, lekin bu bevafo dunyo nafrat emas, balki insonni hayotni qadrlashga, vaqtning qimmatini anglashga da'vat etuvchi poetik vositadir.

Navoiy tabiat manzaralarini o'ziga xos poetik laboratoriya sifatida qo'llaydi. U tabiat hodisalarini bevosita tasvirlamaydi, balki ular orqali hayot qonuniyatlarini falsafiy mushohadaga aylantiradi. Uning "gul", "xazon", "bahor", "bog'" kabi timsollari bir paytning o'zida hayotning go'zalligi va o'tkinchiligidan belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, tabiat obrazi Navoiy she'riyatida borliqni anglash vositasi, ruhiy-falsafiy mushohada maydoniga aylanadi. Umuman, poeziya va falsafa inson tafakkurining ikki tarmog'i bo'lsa-da, ularning maqsadi bitta - borliq mohiyatini anglash va insonni ruhiy kamolot sari yetaklashdir. Falsafa bu vazifani tushuncha, kategoriya va mulohazalar orqali bajarsa, poeziya uni obraz, his va tasvir vositasida amalga oshiradi. Shu bois Navoiy kabi mutafakkir shoirning ijodi san'at va falsafa sintezining eng yuksak namunasi hisoblanadi. Uning tabiat haqidagi tasvirlari nafaqat estetik zavq bag'ishlaydi, balki hayotning o'tkinchiligi, go'zallikning bevafoqligi, insonning borliqdagi o'rni haqidagi falsafiy mushohadani ham ifodalaydi. Ana shu uyg'unlik Navoiy poetikasining abadiy jozibasini ta'minlaydi.

Agar Navoiy ijodida tabiat inson umrining foniyiligi, go'zallikning o'tkinchiligidan ifodalovchi timsol bo'lsa, zamonaviy o'zbek she'riyatida bu obraz yanada murakkab ma'no kasb etadi. Endilikda tabiat shunchaki go'zallik manbai emas, balki inson va jamiyat ruhiyatining o'zgarishlarini aks ettiruvchi ma'naviy maydonga aylanadi. Xususan, H.Xudayberdiyeva she'riyatida tabiat obrazlari inson ruhiyatining in'ikosini ifodalovchi eng ta'sirchan poetik vosita sifatida alohida o'rinni tutadi. Shoir ijodida tabiat hodisalari, o'simliklar, qushlar, suv yoki shamol manzaralari ko'pincha tashqi tasvir emas, balki insonning ichki kechinmalarini ifodalovchi ramziy-belgili obrazlar darajasiga ko'tarilgan. Shu jihatdan "Majnunol" she'ri ham o'zining chuqur falsafiy mazmuni va lirizmga boy ifoda uslubi bilan ajralib turadi.

Majnunol, ey, egib shox
Sen kimlarga sir aytding.

Baridan bo'ldim ogoh,
O'n aytdingmi, bir aytding. [2,35]

She'rda majnunol obrazini oddiy o'simlik yoki manzara unsuri emas, balki inson qalbining iztiroblarini, sadoqat va izhor etilmagan dardlarini ifodalovchi ramziy obraz sifatida gavdalanadi. Lirik qahramon majnunol bilan go'yo suhbatlashayotgandek, unga "Sen kimlarga sir aytding?" deb murojaat qiladi. Bu murojaat shakli orqali insonning ichki monologi, kechinma va iztiroblarining tabiatga ko'chishi yuz beradi. Shu bilan tabiat - inson qalbining ruhiy hamdardi, sokin tinglovchisi sifatida she'rga kirib keladi.

Siringni suvga solma,
Bargindan g'am arisin.

Bir siringni ololmay
Yosh dunyolar qarisin. [2, 46]

Shoir majnunol obrazidan poetik umumlashma sifatida foydalanadi. Tabiat unsuri - tolni egilgan shoxi, uning suvga soya solishi, barglarining yig'layotgandek titrashi bularning barchasi sokin, ammo dardli inson ruhining tashqi ifodasidir. "Siringni suvga solma, bargindan g'am arisin" satri orqali tabiatning ham his-tuyg'uga ega mavjudot kabi tasvirlanishi, undagi har bir harakat inson kechinmasi bilan uyg'unlashib ketadi. Shoir shu tarzda inson va tabiat orasidagi ruhiy-psixologik parallelni yaratadi. She'rning keyingi bandlarida bu ruhiy bog'lanish yanada chuqurlashadi:

Sen ham ko'zin yoshini
Hech kim ko'rmas bir naysan.

Faqat ishqing yashirib
Mendek yig'layolmayсан. [2,56]

Bu satrlarda tabiat va inson o'rtasidagi munosabat o'zining eng nozik darajasiga yetadi: shoiraning "men"i majnunolni o'z dardiga sherik qiladi, lekin ayni paytda undan farqli jihatni ham belgilaydi - daraxt yig'lay olmaydi,

uning ko'z yoshi yashirin. Shu bilan tabiat sukut ramziga aylanadi, inson dardining timsoli, ammo izhor eta olmaydigan go'zallik darajasida talqin etiladi.

“Majnunol” obrazi o'zbek she'riyatida muhabbat, sadoqat va iztirob timsoli sifatida ko'p uchraydi. Biroq mazkur she'rda u ko'proq sokinlik va ichki iztirobni anglatgan ruhiy poklikning ifodasi sifatida keltiriladi. Shoir tabiat obrazini shunchaki manzara emas, balki insoniy holatning badiiy metaforasiga aylantiradi. Shu tariqa tabiat she'riyatda inson ruhining aks-sadosi, ichki kechinmalarni tashqi manzaraga ko'chirish vositasi sifatida faol badiiy vazifa bajaradi.

Shoiraning poetik uslubida tabiat hodisalari bilan inson hissiyotlari o'rtasida tugal uyg'unlik mavjud. U tabiatni inson ruhiyatining “ko'zgusi” sifatida talqin etadi: daraxtning egilishi - insonning ezilishi, shoxning titrashi - yurakning bezovtaligi, bargning to'kilishi - umidning so'nishi sifatida anglashiladi. Natijada tabiat inson ruhining eng nozik qatlamlarini ifodalovchi poetik til darajasiga ko'tariladi. Demak, “Majnunol” she'rda shoir tabiat obrazidan ramziy umumlashma sifatida foydalanadi. Tabiat inson dardiga hamdard, lekin uni izhor eta olmaydigan, sukut ichida yashovchi mavjudot sifatida tasvirlanadi. She'rda tabiat va inson o'rtasidagi bu ruhiy aloqadorlik orqali lirik kechinma va falsafiy mushohada uyg'unlashadi. Tabiat obrazi she'riyatda nafaqat manzara tasvirining vositasi, balki inson qalbining ruhiy holatini ochuvchi poetik mexanizm sifatida xizmat qiladi. “Majnunol” she'rda u insoniy dard, iztirob, sadoqat, sukut va his etilmagan ko'z yoshlarning badiiy ramziga aylanadi. Shoir shu tarzda tabiatni jonli, his-tuyg'uga ega mavjudot sifatida talqin etib, inson va borliq o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni teran falsafiy darajada ifodalaydi.

Shoiraning “Dorilamon kunlar keldi...” nomli she'ri ham o'zbek zamonaviy lirikasida inson va tabiat o'rtasidagi ruhiy uyg'unlikni, ona mehriining abadiyatga daxldor mohiyatini yuksak badiiy mahorat bilan ifodalagan asarlardan biridir. She'r inson hayotining eng go'zal daqiqalari - tinchlik, totuvlik, tabiat uyg'onishi va inson qalbidagi nurli umidlarni tarannum etadi. Unda ona obrazining lirik markazda turishi asarni chuqur hissiy ma'no bilan boyitadi.

“Shoir ona siymosini hayotning davomiyligi, ezgulik va barakat manbai sifatida gavdalandiradi. She'rning “Bu kunlarga yetganlar bor yetmaganlar bor” satri hayot va o'lim, umrning o'tkinchiligi haqidagi falsafiy mushohadani ifodalaydi. Bu satr onaning dardu shukronasi, hayot sinovlaridan o'tgan insonlarning ibratli so'zi darajasiga ko'tarilgan. Asarning lirik ohangi mehr, sog'inch va shukronalik tuyg'ulari bilan sug'orilgan. Onaning og'riqli, ammo duoga o'xshash so'zlari farzand qalbida chuqur aks sado beradi”. [3, 45]. She'rda tabiat manzaralari ham g'oyaviy-badiiy mazmunni to'ldirib, inson ruhiyatidagi uyg'onish bilan uyg'unlashadi. “Olcha gulin ko'zlaringga surtasan behol”, “Qizg'ish, lola rang qoplaydir bu kun dunyoni” kabi misralarda tabiatning bahoriy uyg'onishi inson qalbidagi quvonch, umid va yashash istagi bilan mushtarak ifodalangan. Shoir tabiatni insoniylashtiradi, undagi har bir belgi - gullar, quyosh, bog'lar, mevalar - hayotning go'zalligini, yashash zavqini eslatadi.

Lirik qahramonning ichki kechinmasi - onasiga mehr, uni asrash, unga tayanch bo'lish istagidir: “Belginangga tirgak bo'lay, onajonim, tur” misrasi farzandning sadoqatli yuragini, ona mehriga bo'lgan ehtiyojini chuqur ifodalaydi. Bu misralar orqali shoir insoniy munosabatlarning eng pok ko'rinishi - onaga bo'lgan muhabbatni poetik darajada ulug'laydi. Asarda lirizm bilan falsafa uyg'unlashgan. “Yashamoq — bir tansiq taom, unga ursang qo'l, Borgan sari ochiladir ishtahang saning.” satrlari hayotning qadriga yetish, yashash zavqini his etish haqidagi shoirona pand-nasihatdir. Shoir hayotni bir “taom” deb tasavvur etib, insonni undan to'yib yashashga, har bir onni qadrlashga undaydi. Bu yerda hayotga muhabbat va insoniy qadriyatlarni asrash g'oyasi ustuvor o'rin tutadi.

She'rning poetik tili ohangdor, ifoda uslubi yumshoq va samimiydir. Badiiy vositalardan tashbeh, tazod, takror, metafora kabi usullar samarali qo'llanilgan. “Yuzing ardoqli quyoshday issiq va mahvash.” misrasi onaning siymosini quyoshga qiyoslash orqali ona mehriining hayot manbai sifatidagi mohiyatini ochadi. “Goh sharobdan, goh og'udan qilar bizni mast” satrida esa hayotning shirin va achchiq lahzalari tazod asosida tasvirlanadi. “Dorilamon” so'zining o'zi asarga ramziy ma'no beradi. U “osoyshtalik, totuvlik, barakali hayot” degan ma'nolarni anglatar ekan, shoir hayotni ana shu dorilamonlik sari intilish sifatida tasvirlaydi.

Umuman, zamonaviy she'riyatda tabiat obrazining falsafiy talqini insoniyat va koinot orasidagi uzviy bog'liqlikni ifoda etadi. Shoir tabiatni shunchaki manzara emas, balki hayotiy haqiqatning timsoli sifatida ko'rsatadilar. Bunda insonning o'z “men”i bilan tabiat orasidagi nisbat, uyg'unlik va ziddiyatlar tahlil markaziga chiqadi. Shu jihatdan zamonaviy o'zbek she'riyatida tabiat obrazining falsafiy talqini Navoiy an'analariining mantiqiy davomidir - u ham insonni, ham borliqni idrok etishning badiiy va ruhiy makoniga aylanadi.

ADABIYOTLAR

1. Y. Is'hoqov. Navoiy poetikasi. T.1983. 33-34 betlar
2. Худайбердиева Х. Сайланма. жилд. – Тошкент: F.Фуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – 423 б
3. Жабборов Н. Замон, мезон, шеърият. – Тошкент: F.Фуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 304 б
4. Норматов У. Ижод сеҳри. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 352 б.
5. Норматов У. Кўнгилларга кўчган шеърият. –Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.

Halima Xudoyberdiyeva lirikasida tabiat obrazining falsafiy va estetik talqini

Annotatsiya: Ushbu maqolada poeziya va falsafa o'rtasidagi uzviy bog'liqlik, xususan, tabiat obrazining falsafiy-poetik talqini tahlil etilgan. Alisher Navoiy ijodida tabiat obrazi umrining foniyiligi va go'zallikning o'tkinchiligi timsoli sifatida yoritilgan bo'lsa, zamonaviy o'zbek she'riyatida u inson ruhiyatining in'ikosini ifodalovchi poetik vosita darajasiga ko'tarilgan. Halima Xudoyberdiyeva ijodida tabiat unsurlari inson kechinmalarini ochuvchi ramziy belgilar sifatida tahlil qilingan. Ayniqsa “Majnunol” va “Dorilamon kunlar keldi...” she'rlarida tabiat va inson ruhiyati o'rtasidagi uyg'unlik, hayotga falsafiy nigoh hamda lirizmning badiiy ifodasi chuqur tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: poeziya, falsafa, tabiat obrazi, falsafiy mushohada, lirizm, Halima Xudoyberdiyeva, Alisher Navoiy.

Xalima Xudayberdieva lirikasida tabiat obrazini filofosofiyaliq ham estetikaliq talqilaw

Annotaciya: Bul maqalada poeziya ham filofosofiya arasindagi uzliksiz baylanis, atap aytqanda, tabiat obrazini filofosofiyaliq-poetikaliq talqilaw tallangan. Aliysheer Naway do'retiwshiliginde tabiat obrazi insan omirini o'tkinshiligi ham go'zalliqtn

ótkinshiligi timsalı sıpatında sáwlelendirilgen bolsa, zamanagóy ózbek poeziyasında ol insan ruwxıy dúnyasınıń kórinisín sáwlelendiriwshi poetikalıq qural dárejesine kóterilgen. Xalima Xudayberdievaniń dóretiwshiliginde tábiyat elementleri insan keshirmelerin ashıwshı simvolikalıq belgiler sıpatında talqılانған. Ásirese, "Májnunat" hám "Dáwletli kúnler keldi..." qosıqlarında tábiyat hám insan ruwxıylığı arasındağı únleslik, ómirge filosofiyalıq kózqaras jáne lirizmnıń kórkemlik sáwleleniwı tereń tallanadı.

Tayanish sózler: poeziya, filosofiya, tábiyat obrazi, filosofiyalıq pikirlew, lirizm.

Философско-эстетическая интерпретация образа природы в лирике Халимы Худойбердиевой

Аннотация: В данной статье исследуется взаимосвязь поэзии и философии, в частности, философско-поэтическая интерпретация образа природы. В творчестве Алишера Навои природа представлена как символ бренности человеческой жизни и преходящей красоты, тогда как в современной узбекской поэзии этот образ отражает духовные переживания человека. В поэзии Халимы Худойбердиевой природные мотивы служат символами внутреннего состояния человека. Особенно в стихотворениях «Мажнунтол» и «Настали благословенные дни» раскрываются гармония между природой и душой человека, философское осмысление жизни и эмоциональная глубина лиризма.

Ключевые слова: поэзия, философия, образ природы, философское размышление, лиризм.

Philosophical and aesthetic interpretation of the image of nature in Halima Khudoyberdiyeva's lyrics

Abstract: This article explores the interrelation between poetry and philosophy, focusing on the philosophical and poetic interpretation of the image of nature. In Alisher Navoi's works, nature symbolizes the transience of human life and the impermanence of beauty, while in modern Uzbek poetry it reflects the spiritual world of the individual. In Halima Khudoyberdiyeva's poems, natural imagery serves as a metaphor for emotional experiences. Particularly, in "Majnuntol" and "The Days of Peace Have Come," the harmony between human soul and nature, the philosophical reflection on life, and the lyrical expression of inner feelings are deeply analyzed.

Key words: poetry, philosophy, image of nature, philosophical reflection, lyricism.

INGLIZ TILINI O'QITISHDA IKKI TILLILIKNING MOHIYATI, TAMOYILLARI VA YONDASHUVLAR Bekbosinova D. K.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Bugungi kunda O'zbekistonda ko'p tillilikni rivojlantirishga qaratilgan global tendensiya ichki va tashqi yo'nalishda tobora rivojlanmoqda. Avvalo, biz kichik xalqlarning o'z fuqarolik huquqlarini ushbu doirada to'liq amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lish uchun millat tili bo'lgan o'z xalqi tilini o'rganish istagi, ikkinchidan, biz qoraqalpoqlarning jahon axborot, ijtimoiy va boshqa munosabatlar tizimiga qo'shilish, xorijiy tillarni o'rganish orqali jahon madaniy merosi qadriyatları bilan tanishish istagini nazarda tutamiz (ingliz, fransuz, nemis, ispan, italyan va boshqa tillar).

Mamlakatda, shu jumladan Qoraqalpog'iston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim maktablarida xorijiy tillarni o'qitishning asosiy yo'nalishlari etib quyidagilar belgilangan: o'quvchilarning asosiy til ko'nikmalarini (tinglab tushunish, o'qish, yozish va gapirish) rivojlantirish uchun sharoitlar yaratish, shu jumladan oliy ta'lim muassasalarining xorijiy tillar kafedralarini maktablarga birlashtirish orqali o'quvchilarning xorijiy tillarni chuqur o'rganishini tashkil etish; o'qitish va o'quvchilarning bilimlarini baholashning xalqaro tan olingan uslublarini joriy qilish; ingliz tilini o'qitishda innovatsion (masofaviy, raqamli va boshqa) zamonaviy ta'lim shakllarini keng qo'llash hamda maktabda o'qitiladigan ayrim o'quv predmetlarini xorijiy tillarda o'qitishga erishish orqali o'quvchilarning bir tomondan-ushbu fanni tushunish darajasini o'stirish, ikkinchi tomondan-ona tilidan tashqari yana xorij tilida gapirish ko'nikmalarini rivojlantirish, uni o'rganishga motivatsiya hosil qilish; o'quvchilarning kamida ikkita xorijiy tilni mukammal o'zlashtirishi orqali ularning dunyoqarashi kengayishi, salohiyati oshishi hamda kelgusi faoliyati mobaynida mehnat bozorida raqobatbardoshligi oshirilishini ta'minlash [3, 301] va boshqalar. Qoraqalpog' maktablarining 6-9 sinf o'quvchilarini ingliz tiliga o'qitishda o'quv jarayonini metodik qo'llab-quvvatlash, o'quvchilarning asosiy til ko'nikmalarini mustahkamlash va qo'llashda ko'maklashish muhim bo'lib hisoblanadi. 10-11-sinf o'quvchilarini ingliz tiliga o'qitishda ta'lim jarayoniga malakali o'qituvchilarni jalb qilish va mahorat darslari sifati va sonini oshirishni tashkil qilish samarali natijalar beradi.

Til ko'p o'lchamli hodisadir. Uning birliklari o'rtasidagi bog'liqliklar, aloqalar ham turli-tumandir. Til birliklari o'rtasida bunday munosabatlarning mavjudligi uni yaxlit bir butunlikka, sistemaga aylanishga olib kelgan.

Nutq har bir alohida kishini individ va shaxs sifatida xarakterlovchi eng samarador vositalardan biridir. Nutq individual hodisa bo'lsa-da, aksariyat hollarda biz bir-birimizni tushunamiz. Tushunish so'zlashish faoliyatida ayrim o'ziga xos va umumiy xususiyatlarning mavjudligi tufayli yuz beradi. Bunday xususiyatlar muayyan til jamoasi ishlatadigan birliklar (fonemalar, morfemalar, so'zlar, gaplar) va ulardan foidalanish qoidalarining umumiyligidadir. Nutq elementlari ifodalayotgan fikr kechishiga qarab jumlar matnda ma'lum bir tartibda ketma-ket joylashadi. Xuddi shunday ketma-ketlik nutqni idrok qilish jarayonida ham kuzatiladi. Biz nutq axborotini aynan ana shunday ketma-ketlikda, birliklarning ma'lum qoidalarga bo'ysungani holda ifodalanishi asosida idrok qilamiz va to'g'ri tushunamiz.

Bilingvizm- ikki tillilik, insonning ikki tilda mukammal so'zlasha olish qobiliyati. Masalan, o'zbek-qozoq, o'zbek-qoraqalpog', o'zbek-ingliz, qoraqalpog'-ingliz, o'zbek-rus, belorus-polyak, fransuz-ingliz va h.k.

Bilingvizm atamasi lotin tilidan kelib chiqqan va ikki qismdan iborat: "bi" – "ikki, ikkilik" va "lingua" – "til". Ikki tillilik atamasi "bilingvizm" bilan sinonim hisoblansada, fanda yana "diglossiya" tushunchasini uchratamiz [1].

Diglossiya- sotsiolingvistik ta'rificha, ushbu atama jamiyat a'zolarining ikki yoki undan ortiq tilda gaplashishiga ishora qilish uchun ham foidalaniladi. Masalan Nu-York shahrida bo'lgani kabi, lotin hamjamiyatining ko'plab a'zolari ispan va ingliz tillarida gaplashib, bir tildan ikkinchisiga o'tishadi.

So'nggi yillarda Global integratsiyaning yangi to'liqini sharoitida ikki tillilik (bilingvizm) shakllanishi va faoliyati bilan bog'liq muammolar majmuasini o'rganish sezilarli darajada oshdi. Til aloqalarini faollashtirishda Internet global axborot tarmog'ining shakllanishiga olib kelgan ilmiu-texnikaviy taraqqiyoq bir xil darajada muhim rol o'ynadi.

H. Z. Bagirokovning "Bilingvizmning nazariy va amaliy jihatlar: adigey va rus tillari materiallari asosida" mavzusidagi dissertatsiyasida hozirda dunyoda o'n mingdan ortiq til va lahjalar mavjudligi, ammo sayyoramiz aholisining qariyb uchdan ikki qismi yigirma yetti tilda so'zlashayotganligi, shuning uchun iqtisodiy va siyosiy ehtiyojlar bilan tartibga solinadigan professional muloqot cheklangan miqdordagi tillarga tayanishi xaqida fikr bildirilgan bo'lib, muallif ishda ikki tillilikning tizimli ravishda taqdim etilgan ko'p koordinatali xususiatini til shaxsi tushunchalari bilan birlikda aniqlaydi [1].

B.M.Jandarning "Bilingvizm sharoitida chet tili monolog nutqini o'qitishning nazariy asoslari" mavzusidagi dissertatsiyasi (2012)da til darajalarining assimiliatsiyasi (aralashuvi) fonetik-fonologik, leksik-semantik, morfologik, sintaktik, frazeologik, stilistik, lingvistik, sotsial-lingvistik va lingvo-madaniy doiralar doirasida tasniflangan. Ushbu dissertatsiyada bilingvizm xususiyatlaridan foydalanish orqali turli ijtimoiy va demografik guruhlariga mansub ikki tilli xalqlarning og'zaki va yozma nutqida aniqlangan interferomlarni tahlil qilish, post-bilingualizmning lingvistik tipologiyasi, sotsiolingvistik modeli va lingvomadaniy paradigmasi bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan.[4]

N.L.Nizamievaning "Osobennosti formirovaniya inoyazichnoy kommunikativnoy kompetentsii v polilingvalnoy srede" mavzusidagi maqolasida ko'p tilli muhitda chet tilining kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish muammosi yoritilgan. Maqolada Rossiya Federatsiyasida ko'p millatli davlat sifatida rivojlangan ko'p tillilikning xususiyatlari keltirilgan. O'zlashtirilgan tillarni o'rganish tajribasiga tayanish, ijobiy o'tkazish va yangi tillarni o'rganishda shovqinlarni bartaraf etishga alohida e'tibor qaratiladi.[7]

Ko'rib chiqilgan zamonaviy gumanitar tadqiqotlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularda turli xil madaniy va tarixiy jamoalardagi odamlarning "ma'naviy olamini" qayta qurishga urinish mavjudligini payqaymiz.

Zamonaviy "bilingval ta'lim" tushunchasi o'zining an'anaviy talqinidan tashqariga chiqdi, chunki, endi u ta'lim oluvchilarning ikki tilli va ikki madaniyatli shaxs shakllanishida sodir bo'layotgan tabiiy ko'p tilli muhitda ikki til va madaniyatni bir vaqtning o'zida va teng ravishda egallashni nazarda tutmoqda[2].

Keng ma'noda olganda, ta'lim muhitida ko'p tilli shaxsni shakllantirishga qaratilgan "bilingval ta'lim" deganda, o'quvchilarga ikki tildan birgalikda foydalanish imkoniyatini berish, shuningdek, ikkinchi chet tilini o'qitish jarayonini yanada samarali tashkil etish va kerakli shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiluvchi tamoyillar majmui tushuniladi. Polilingvizm esa tabiiy muhitda ikki tillilik shakllanishi bilan bog'liq bo'lgan keng ko'lamli hodisalar to'plami sifatida G'arb olimlarining ilmiy izlanishlarida alohida o'rinni egallab kelmoqda. Biroq, ta'limdagi ko'p tillilik uchun bu yondashuvlarning hali to'liq o'rganilmagan imkoniyatlari ham mavjud. Shu bois, ko'p tillilik va ta'limdagi ko'p tillilik o'rtasidagi o'xshashliklardan kelib chiqib, ikkinchi chet tilini o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlarini muhokama qilish zarur. Birinchi navbatda, tabiiy va sun'iy ikki tillilik tushunchasi sof tilshunoslik masalasi emasligini ta'kidlash kerak. 1970-yillarda Uilyam Makki ikki tillilik fenomenini o'rganishda asosiy e'tiborni tilga emas, balki inson shaxsiga qaratish lozimligini urg'ulagan. Aynan shaxsga qaratilgan e'tibor til o'rganish jarayonlari va natijalariga qiziqishni kuchaytirib, lingvistik aloqa, kontaktologiya va lingvokontaktologiya kabi yangi ilmiy yo'nalishlarning rivojlanishiga turtki bo'lgan. Ikkinchi tomondan, tabiiy va sun'iy bilingvizm ta'lim mazmunida predmet va til komponentlarining uyg'unlashuvi bilan tavsiflanadi. Ushbu o'xshashliklarni inobatga olgan holda, tabiiy muhitga xos bo'lgan ayrim sharoitlarning mavjud emasligi sababli tabiiy va sun'iy ikki tillilikni farqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy manbalarda ko'rsatilishicha, 1) o'qituvchining samarali tillarni o'qitishdagi natijalari - birinchidan, yo'l-u'riq ko'rsatish, maslahat berish va o'quv vaziyatlarini modellashtirish orqali amalga oshiriladi; 2) o'quv jarayonining boshqa ishtirokchilari bilan o'zaro munosabat - guruhda ishlash orqali o'quv jarayonini birgalikda qurish tushuniladi; 3) kuchsizroq o'quvchini qo'llab-quvvatlash - bu holatda har ikkala ishtirokchi ham foyda ko'radi, shu jumladan kuchliroq o'quvchi ham o'z fikr va harakatlarini sherigiga imkon qadar yordam beradigan tarzda tashkil qilishi kerak; Bu borada muammoli ta'lim konsepsiyasi va uni chet tillarini, xususan ingliz tilini o'qitish amaliyotiga tatbiq etish masalalari o'zbek, qoraqalpoq va xorij olimlarining ishlarida o'z ahamiyatini yo'qotmadi va o'quvchilarning ingliz tilini o'qitish davomida hal qiladigan muammoli vazifalar tizimini ishlab chiqishga qaratilgan.[5] Qoraqalpoq maktab o'quvchilari ingliz tilini o'rganishlarida avvalo, lug'at sostavini tashkil etuvchi har qanday so'z ma'noga ega bo'lishini, ana shu ma'nosi nuqtai nazaridan so'zlar o'ziga xosliklarga egaligini his etishlari lozim. Buning uchun ingliz tili o'qituvchisi o'quvchilarni ingliz so'zining ma'nosi (semantikasi) va u bilan bog'liq masalalar leksikologiyadagi asosiy masalalardan biri hisoblanishini o'rgatadi. Har qanday tilning taraqqiyotida uning eng o'zgaruvchan, eng tez harakatdagi qismi leksikasidir. Demak, til taraqqiyoti protsessida lug'at sostavi yangi-yangi so'zlar hisobiga boyib borish bilan birga, undagi ayrim so'zlar eskiradi, shuningdek, iste'moldan chiqib boradi. Demak, lug'at sostavi avvaldan o'zlashib kelgan va hozirda iste'moldagi so'zlar bilan birga nisbatan yangi so'zlarga va eskirgan so'zlarga egaligi bilan ham xarakterlanadi. Leksikologiyada leksikaning ana shu tomoni ham o'rganiladi.[6]

Qoraqalpoq maktablarida tashkil qilinadigan Ingliz tili darslarida o'rta maktab o'quvchilarining (10-11-sinf) lingvistik kompetentsiyalari bilingvizmning o'ziga xos xususiyatlariga tayangan holatda rivojlantirish usuli zamonaviy dunyoda dolzarb bo'lib qolmoqda, bu erda bir nechta tillarda gapirish va turli madaniyatlarni tushunish qobiliyati tobora muhim rol o'ynamoqda. Ingliz tilini o'qitishda umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarining lingvistik kompetentsiyalarini rivojlantirish ta'limning keyingi bosqichlarida muvaffaqiyatli o'rganish uchun zarur bo'lgan til ko'nikmalarini samarali va tizimli ravishda rivojlantirishni ta'minlashdan iborat.

Bilingvizm masalalari zamonaviy ta'lim muhitida keng qiziqish uyg'otayotgan yo'nalishlardan biri bo'lib, bu sohada hali to'liq o'rganilmagan qator muammolar ham mavjud. Shu sababli bilingvizmning ishlash mexanizmlarini

hamda bilingval va monolingval o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi ishtiroki va til o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarni bartaraf etish bosqichlarini aniqlash zarurati tug'ilmoqda. So'nggi yillarda qo'sh tillilikning inson ongiga ta'sirini o'rganish maqsadida miya faoliyatini tasvirlashga oid ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shuni alohida ta'kidlash joizki, bilingvizmning o'ziga xos shakllanishi va rivojlanish tarixini, shuningdek, uning faoliyat xususiyatlarini sinxron va diaxron tadqiqot usullari orqali mukammal o'rganish mumkin. Metodik va sotsiologiyistik yondashuvlarni uyg'un qo'llash esa ikki tillilikning kelib chiqishi, shakllanish jarayonlari va boshqa ko'rinishlarini aniqlashtirib tahlil qilish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Aripova M.: Nosirova Sh., Ingliz tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish. Ж.:Путнайки// cyberleninka.ru/ article/n/ingliz-tilini-itishda.
2. Carlson, S. M., & Meltzoff, A. N. (2008). Bilingual experience and executive functioning in young children. *Developmental Science*, 11(2), 282–298. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2008.00675.x>
3. Galskova N.D. Teoriya obucheniya inostrannogo yazika: Lingvodidaktika i metodika // ucheb. posobiye. – M.: Akademiya, 2007.
4. B.M. Jandar. Teoretik asoslari chet tilidagi monologik nutqni o'qitishning bilingvizm sharoitidagi nazariy asoslari. – M. // J.: Fan va ta'lim axborotnomasi, 2023. №4. – B. 34–41. <https://cyberleninka.ru/artic>.
5. Hakuta, K., & Diaz, R. M. (1985). The relationship between degree of bilingualism and cognitive ability: a critical discussion and some new longitudinal data. In K. E. Nelson (Ed.), *Children's Languages*(pp.319-342). Hillsdale, NJ: L. Erlbaum.
6. Mohanty, A. K. (1994). Bilingualism in a multilingual society: Psycho-social and pedagogical implications. Mysore, India: Central Institute of Indian Languages.
7. N.L. Nizamieva. "Osobennosti formirovaniya inoyazichnoy kommunikativnoy kompetentsii v polilingval'noy srede" // Jurnal: Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki (VAK RF), 2018, – S. 103–107.

Ingliz tilini o'qitishda ikki tillilikning mohiyati, tamoyillari va yondashuvlar.

Rezyume. Ushbu maqolada ikki tillilik va chet tilini o'zlashtirish o'rtasidagi munosabat o'rganiladi. Shu bilan bir qatorda qoraqalpog' maktablarida bilingvizmning o'ziga xos xususiyatlari: kognitivlik, interferensiyani bartaraf etish asosida tilni o'zlashtirish, til sostavining o'xshash va mnemonik asoslari yordamida o'qitishdagi interferensiyani bartaraf etish kabilardan foydalangan holda maktab o'quvchilarini ingliz tiliga o'qitish, uning nazariy va uslubiy asoslarini tadqiq qilish masalalari tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Ikki tilli ta'lim, til, muhokama, o'tish, saqlash va boyitish modellari.

Сущность, принципы и подходы двуязычия в преподавании английского языка

Резюме.. В данной статье изучается взаимосвязь между билингвизмом и освоением иностранного языка. Кроме того, анализируются особенности билингвизма в каракалпакских школах, такие как когнитивные аспекты, освоение языка на основе устранения интерференции, а также преодоление интерференции в обучении с помощью сходства языкового состава и мнемонических принципов. Исследуются теоретические и методические основы обучения школьников английскому языку с использованием этих подходов.

Ключевые слова: билингвальное образование, язык, обсуждение, модели перехода, сохранения и обогащения.

The essence, principles, and approaches of bilingualism in English language teaching.

Abstract. This article examines the relationship between bilingualism and foreign language acquisition. Additionally, it analyzes the specific characteristics of bilingualism in Karakalpak schools, such as cognitive aspects, overcoming interference in language acquisition, and eliminating interference in teaching through similarities in language composition and mnemonic principles. The study also explores the theoretical and methodological foundations of teaching English to school students using these approaches.

Key words: Bilingual education, language, discuss, transitional, maintenance and enrichment models.

ISH YURITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O'RNI

Ibragimova U. Yu.

University of Business and Science Toshkent filiali Tillar kafedrası professor v.b.

Kirish. Globalizatsiya va raqamli o'zgarishlar jarayoni bugungi kunda jamiyatning turli sohalarda, xususan, davlat boshqaruvida, ta'lim tizimida, sog'liqni saqlashda hamda sud-huquqiy mexanizmlarda ish yuritish uslublarini va mazmunini tubdan o'zgartirib yubormoqda. Bu o'zgarishlar fonida, rasmiy til sifatida qonuniy e'tirof etilgan o'zbek tilining o'rni va unda tayyorlanayotgan hujjatlarning sifati alohida diqqat va nazoratni talab etadi. Chunki, Konstitutsiya va qonunchilik hujjatlariga asosan davlat tili maqomiga ega bo'lgan o'zbek tili hozirgi vaqtda zamonaviy raqamli texnologiyalar va platformalarga moslashish orqali yangi darajaga ko'tarilmoqda. Bu jarayon tilning kundalik ish yuritishdagi rolini kuchaytirib, uni raqamli muhitda samaraliroq qo'llash imkonini beradi.

Ushbu maqolada aynan shu masalalarga – texnologik taraqqiyot sharoitida o'zbek tilining rasmiy hujjatlarda va ish yuritishda amaliy qo'llanilishi, raqamlashtirish jarayonidagi mavjud muammolar, masalan, tilni raqamli tizimlarda to'g'ri ko'rsatish, tarjima va avtomatlashtirishdagi qiyinchiliklar, shuningdek, bu muammolarni hal etishga qaratilgan strategiyalar va takliflar – batafsil tahlil qilinadi. Masalan, globallashtirish ta'sirida o'zbek tili raqamli platformalarda, masalan, elektron hujjat aylanishi, onlayn xizmatlar va sun'iy intellekt asosidagi tizimlarda qanday integratsiyalashayotgani ko'rib chiqiladi. Shuningdek, tilning sifatini oshirish uchun zarur bo'lgan lingvistik resurslarni rivojlantirish, standartlashtirish va xalqaro tajribalarni qo'llash yo'llari muhokama etiladi. Natijada, o'zbek tilini raqamli davrda yanada mustahkam va samarali qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

O'zbek tili O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tili sifatida rasman tan olingan. Xususan, Konstitutsiyaning 4-moddasida aniq belgilanishicha: "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir"[1]. Ushbu konstitutsiyaviy norma o'zbek tilining nafaqat siyosiy va huquqiy maqomini mustahkamlabgina qolmay, balki uni davlat boshqaruvi, rasmiy hujjatlar yuritilishi, qonunchilik hujjatlari va rasmiy bayonotlarda asosiy til sifatida

qo'llanilishini qonuniy jihatdan ta'minlaydi. Bu qoida o'zbek tilining davlat idoralari va jamoat hayotidagi ustuvor o'rnini ta'kidlaydi. Bunga qo'shimcha ravishda, 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan va 1995-yilda yangi tahrirda tasdiqlangan "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun o'zbek tilining rasmiy ish yuritishdagi rolini yanada mustahkamlagan muhim hujjat hisoblanadi[2]. Ushbu qonunga muvofiq, barcha davlat organlari, tashkilotlar, korxonalar va muassasalarda ish yuritish, rasmiy hujjatlar tayyorlash va xizmat yozishmalarini faqat davlat tilida, ya'ni o'zbek tilida olib borish majburiy hisoblanadi. Qonun shuningdek, o'zbek tilining davlat boshqaruvi va ijtimoiy sohalardagi qo'llanilishini tartibga solib, uning amaliy jihatdan kengroq va samarali foydalanilishiga zamin yaratadi. Bu esa o'zbek tilining nafaqat rasmiy, balki kundalik va professional muhitda ham yetakchi til sifatida qo'llanilishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Zamonaviy global raqamlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanayotgan sharoitda o'zbek tilining O'zbekiston Respublikasining davlat tili sifatidagi maqomi nafaqat huquqiy va siyosiy ramz sifatida qolmasligi, balki zamonaviy kommunikatsiya vositasi sifatida faol rivojlanishi va keng qo'llanilishi zarur. Ayniqsa, davlat boshqaruvi, ish yuritish va rasmiy muloqotlarda o'zbek tili samarali, sifatli va aniq til sifatida o'z o'rnini mustahkamlashi lozim. Rasmiy hujjatlar, jumladan buyruqlar, farmoyishlar, xizmat yozishmalari, bayonnomalar, axborot xatlari va boshqa hujjatlar tilning fonetik, grammatik va uslubiy me'yorlariga to'liq rioya qilingan holda tayyorlanishi shart. Biroq, amalda ba'zi hollarda rasmiy yozishmalarda til me'yorlariga rioya qilmaslik, fonetik xatolar, grammatik noaniqliklar va uslubiy nomuvofiqliklar kuzatilmoqda. Bu holat nafaqat hujjatlar sifatiga, balki umumiy til madaniyatiga va davlat tilining nufuziga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu nuqtai nazardan, o'zbek tilida ish yuritish nafaqat qonuniy majburiyat, balki ijtimoiy va madaniy mas'uliyat sifatida ham qaralishi kerak. Davlat tili sifatida o'zbek tilining to'g'ri va samarali qo'llanilishi jamiyatdagi til madaniyatini yuksaltirish, professional muloqot sifatini oshirish va milliy o'zlikni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, davlat idoralari, tashkilotlar va muassasalarda xodimlarning o'zbek tilida savodli yozish, aniq va ravon so'zlash, rasmiy hujjatlar tuzish ko'nikmalarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biridir. Buning uchun xodimlarni muntazam ravishda til bo'yicha maxsus o'quv kurslari, seminarlar va attestatsiyalardan o'tkazish zarur. Bundan tashqari, raqamli platformalarda o'zbek tilining to'g'ri qo'llanilishini ta'minlash uchun maxsus dasturiy ta'minotlar, avtomatlashtirilgan tuzatish vositalari va tilni standartlashtirish bo'yicha qo'llanmalar ishlab chiqish ham muhim hisoblanadi. Bu choralar o'zbek tilining raqamli muhitda va rasmiy ish yuritishda yanada samarali va sifatli qo'llanilishiga xizmat qiladi.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari davlat boshqaruvi va korporativ tizimlarda ish yuritish jarayonlarini tubdan o'zgartirib, an'anaviy qog'oz asosidagi hujjat aylanishini asta-sekin raqamli formatga o'tkazmoqda. Elektron hujjat aylanish tizimlari, raqamli arxivlar, onlayn platformalar va avtomatlashtirilgan axborot tizimlari qog'oz hujjatlarni bosqichma-bosqich siqib chiqarib, ularning o'rnini egallamoqda[3]. Ushbu o'zgarishlar nafaqat hujjatlar bilan ishlash jarayonini tezlashtirib, samaradorlikni oshiradi, balki hujjat aylanishining shaffofligini ta'minlaydi, xarajatlarni kamaytiradi va til me'yorlariga rioya qilishni avtomatik nazorat qilish imkonini beradi. O'zbekiston Respublikasida "Elektron hukumat" tizimi, my.gov.uz portali, elektron imzo (e-imzo), id.gov.uz kabi platformalar orqali hujjatlarni rasmiylashtirish, tarqatish va kuzatish jarayonlari keng joriy etilgan. Bu tizimlar davlat idoralari va tashkilotlarda xodimlarga masofadan turib xizmat yozishmalarini yuborish, elektron imzo bilan tasdiqlash, hujjatlarni onlayn tarzda ro'yxatdan o'tkazish va ularning holatini kuzatish imkonini beradi. Bunday raqamli vositalar vaqt va resurslarni tejash bilan birga, o'zbek tilida yagona til standartlarini shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Zamonaviy dasturiy ta'minotlar, masalan, Grammarly, LanguageTool, Microsoft Editor kabi xizmatlar, shuningdek, o'zbek tiliga moslashtirilgan "Imlo.uz" kabi mahalliy platformalar hujjatlarining til jihatdan to'g'riligini tekshirishda muhim yordam beradi. Ushbu vositalar orfografik, grammatik va uslubiy xatolarni aniqlab, tuzatishni avtomatlashtiradi, bu esa til madaniyatini oshirishga va ish yurituvchilarning lingvistik savodxonligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, raqamli muhitda ko'p tilli tarjima xizmatlari, masalan, Google Translate, DeepL yoki Tilde kabi platformalar o'zbek tilidan boshqa tillarga (ingliz, rus va boshqalar) tarjima qilish imkonini kengaytirmoqda. Garchi bu xizmatlar ba'zida semantik noaniqliklar yoki kontekstual xatolarga olib kelishi mumkin bo'lsa-da, ular til to'siqlarini bartaraf etish, xalqaro muloqotni osonlashtirish va hujjat aylanishini tezlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, pandemiya davrida raqamlashtirishning ahamiyati yanada yaqqol namoyon bo'ldi. Masofaviy ish sharoitida hujjat almashinuvi to'liq raqamli muhitga ko'chdi, bu esa o'zbek tilida rasmiy yozishmalarning texnologik moslashuvchanligini oshirdi. Elektron platformalar orqali hujjatlarining barcha jarayonlari – tayyorlash, imzolash, yuborish va arxivlash – raqamli shaklda amalga oshirildi. Bu jarayon nafaqat davlat tilining zamonaviy axborot tizimlariga muvaffaqiyatli integratsiyalashganini ko'rsatdi, balki o'zbek tilining raqamli muhitda barqaror rivojlanishi va rasmiy ish yuritishda samarali qo'llanilishi uchun yangi imkoniyatlar ochdi. Shu bilan birga, ushbu tizimlarning yanada rivojlanishi uchun o'zbek tiliga moslashtirilgan dasturiy ta'minotlar va lingvistik resurslarni ko'paytirish, shuningdek, xodimlarning raqamli va til savodxonligini oshirishga qaratilgan doimiy ta'lim dasturlarini joriy etish zarurati dolzarb masalalar sifatida qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasida davlat tili sifatida o'zbek tilini barcha sohalarda keng qo'llash va mustahkamlash bo'yicha katta hajmdagi ishlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, raqamlashtirish jarayonida tilning qo'llanilishida bir qator jiddiy muammolar hali ham saqlanib qolmoqda[4: 497-501]. Ushbu muammolar asosan terminologik noaniqliklar, texnologik moslashuvchanlikning yetishmasligi, avtomatlashtirilgan tizimlarning sifati va mutaxassislarning til kompetensiyasi bilan bog'liq bo'lib, ular davlat tilining raqamli muhitda to'liq va samarali qo'llanilishiga to'sqinlik qilmoqda. Birinchi navbatda, terminologik muammolar o'zbek tilining zamonaviy raqamli muhitda aniq, to'g'ri va to'laqonli ifoda vositasi sifatida shakllanishiga sezilarli darajada xalaqit bermoqda. Yangi texnologiyalar, dasturiy ta'minotlar, sun'iy intellekt, axborot xavfsizligi va boshqa zamonaviy sohalariga oid atamalar ko'pincha ingliz yoki rus

tillaridan soʻzma-soʻz oʻzlashtirilmoqda. Bu atamalar oʻzbek tilida muqobil, milliy va meʼyoriy ekvivalentlar topish boʻyicha tizimli va izchil ishlar yetarli darajada olib borilmayapti. Natijada, rasmiy hujjatlarda, ish yuritish yozishmalarida va raqamli platformalarda “login qilish”, “screenshot yuboring”, “file yuklang” kabi yot tilda ifodalar keng tarqalmoqda[5: 497-501]. Bunday holat oʻzbek tili meʼyorlarining buzilishiga, tilning tabiiy rivojlanishiga putur yetishiga va noturgʻun, aralash til muhitining shakllanishiga olib kelmoqda.

Bundan tashqari, ushbu muammolar nafaqat tilning ichki sifatiga, balki raqamli tizimlarda oʻzbek tilining toʻgʻri va samarali qoʻllanilishiga ham salbiy taʼsir koʻrsatmoqda. Masalan, raqamli platformalar va dasturiy taʼminotlarda oʻzbek tiliga moslashtirilgan interfeyslar, terminlar va qoʻllanmalar yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Bu esa foydalanuvchilar uchun qulaylikni pasaytiradi va rasmiy yozishmalarda tilning yagona standartlariga rioya qilishni qiyinlashtiradi. Shu sababli, oʻzbek tilida standartlashtirilgan terminologik bazalarni yaratish, mahalliy dasturiy taʼminotlar va avtomatlashtirilgan tizimlarni rivojlantirish, shuningdek, mutaxassislarning til kompetensiyasini oshirishga qaratilgan tizimli choralar koʻrish zarurati dolzarb masalalar sifatida qolmoqda. Bu choralar oʻzbek tilining raqamli muhitda toʻliq funksional va milliy oʻziga xoslikka ega til sifatida rivojlanishini taʼminlashga xizmat qiladi.

Raqamlashtirish jarayonida oʻzbek tilining davlat tili sifatida samarali qoʻllanilishiga toʻsqinlik qiluvchi muammolar nafaqat terminologik masalalar bilan cheklanmaydi, balki texnologik, kadrlar malakasi va avtomatlashtirilgan tizimlarning sifati bilan bogʻliq bir qator jiddiy muammolarni ham oʻz ichiga oladi. Ushbu muammolar oʻzbek tilining raqamli muhitda toʻliq funksional va zamonaviy til sifatida rivojlanishiga xalaqit beradi.

Ikkinchidan, dasturiy taʼminotlarning oʻzbek tiliga yetarlicha moslashtirilmaganligi muhim toʻsiqlardan biridir. Hozirgi kunda matn tahrirlovchi yoki tekshiruvchi dasturlar (masalan, spellcheckerlar) oʻzbek tilining morfologik va sintaktik xususiyatlarini toʻliq taniy olmaydi. Natijada, rasmiy hujjatlar koʻpincha grammatik, orfografik va uslubiy xatolar bilan raqamli muomalaga kiritilmoqda[6]. Buning asosiy sababi, avtomatlashtirilgan tizimlarning oʻzbek tiliga toʻliq lokalizatsiya qilinmagani va tilning murakkab grammatik tuzilishini tahlil qila oladigan algoritmning yetishmasligidir. Bu holat hujjatlar sifatiga putur yetkazadi va rasmiy yozishmalarda til madaniyatining pasayishiga olib keladi.

Uchinchidan, mutaxassislarning til savodxonligi va raqamli texnologiyalardan foydalanish koʻnikmalari ham raqamlashtirish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Koʻplab xodimlar, ayniqsa yangi ish boshlagan yosh mutaxassislar, oʻzbek tilida rasmiy hujjatlar tuzishda tilning uslubiy va idoraviy meʼyorlariga rioya qila olmaydi. Notogʻri stilistik tanlovlar, noaniq yoki chalkash jumlarlar, rasmiy-idoraviy uslubdan chekinish kabi holatlar tez-tez uchraydi. Bu muammo xodimlarning til boʻyicha yetarli tayyorgarlikka ega emasligi va professional yozishma koʻnikmalarining kamligi bilan bogʻliq. Shu sababli, til savodxonligini oshirishga qaratilgan doimiy taʼlim va malaka oshirish dasturlari zarurati sezilmoqda.

Toʻrtinchidan, sunʼiy intellekt va avtomatik tarjima tizimlarining oʻzbek tilini yetarli darajada qoʻllab-quvvatlamasligi raqamli muhitda axborot almashinuvi sifatiga jiddiy taʼsir koʻrsatmoqda. Masalan, Google Translate, DeepL yoki shunga oʻxshash xizmatlar oʻzbek tilidagi murakkab grammatik tuzilmalar va kontekstual nozikliklarni toʻgʻri tarjima qila olmaydi. Bu esa rasmiy hujjatlarning notoʻgʻri yoki noaniq tarjima qilinishiga olib keladi, bu esa xalqaro muloqotlarda yoki rasmiy yozishmalarda jiddiy muammolar keltirib chiqaradi. Natijada, oʻzbek tiliga moslashtirilgan sunʼiy intellekt va tarjima tizimlarini ishlab chiqish zarurati yanada dolzarb boʻlib qolmoqda.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish uchun tizimli va kompleks yondashuv talab etiladi. Avvalo, davlat miqyosida terminologiyani standartlashtirish va yangi atamalar yaratish boʻyicha maxsus institutlar faoliyatini kuchaytirish lozim. Shu bilan birga, oʻzbek tiliga moslashtirilgan dasturiy taʼminotlar va avtomatlashtirilgan tizimlarni ishlab chiqish, raqamli platformalarni lokalizatsiya qilish boʻyicha loyihalarni til siyosati bilan integratsiyalashish zarur. Bundan tashqari, davlat idoralari va tashkilotlarda ishlaydigan xodimlar uchun til savodxonligi va axborot texnologiyalari boʻyicha muntazam malaka oshirish dasturlarini kengaytirish muhim ahamiyatga ega. Bu dasturlar xodimlarning rasmiy hujjatlar tuzishdagi koʻnikmalarini rivojlantirish, til meʼyorlariga rioya qilishni taʼminlash va raqamli muhitda oʻzbek tilining samarali qoʻllanilishini kuchaytirishga xizmat qiladi. Ushbu choralar oʻzbek tilining raqamli muhitda toʻlaqonli, aniq va zamonaviy til sifatida shakllanishini taʼminlaydi.

Xulosa. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, oʻzbek tilining davlat tili sifatidagi huquqiy maqomi qonuniy asosda mustahkam boʻlsa-da, uning raqamli muhitda toʻlaqonli va samarali qoʻllanilishi uchun hali koʻplab ishlarni amalga oshirish zarur. Raqamli platformalarda oʻzbek tilini texnologik jihatdan moslashtirish, avtomatlashtirilgan matn tahlili va tarjima vositalarini takomillashtirish, malakali til va IT mutaxassislarni tayyorlash, shuningdek, mavjud texnologiyalarni milliy til siyosati bilan uygʻunlashtirish orqali tilning raqamli muhitdagi pozitsiyasini mustahkamlash mumkin. Bu jarayon nafaqat tilning rasmiy ish yuritish va professional sohalaridagi rolini oshiradi, balki uning madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikka xizmat qilishini taʼminlaydi. Oʻzbek tilining zamonaviy axborot texnologiyalari bilan uzviy integratsiyasi milliy oʻzlikni mustahkamlash, til madaniyatini yuksaltirish va global raqamli muhitda uning nufuzini oshirish uchun muhim omil hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: Adolat, 2023. – 48 b.
2. Oʻzbekiston Respublikasi “Davlat tili toʻgʻrisida”gi Qonun. – Toshkent. – 1989.
3. Akhmedov D. *Oʻzbek tilida ish yuritish asoslari*. – Toshkent: Fan va Texnologiya nashriyoti, 2022. – 152 b.
4. Ibragimov J.Y. Oʻzbek tili matnlarida soʻzlarning bevosita (kontakt) va bilvosita (distant) birikuvchilari // “Akademik Vohid Abdullayev va Samarqand adabiyotshunoslik maktabi taraqqiyoti” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. – Samarqand, 2022. – B.428-436.

5. Ibragimov J.Y. O'zbek tili matnlarida so'zlarning bevosita (kontakt) va bilvosita (distant) birikuvchanligini dastlabki dasturiy modellashtirish. "Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: nazariya va amaliyot" nomli Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. – № 28. 2022. – B.497-501.
6. Ergashev T.T. The semantic features of neologisms in English and Uzbek // Education, science and innovations in the development of information technology: problems and solutions. 15.11.2024 y.

Ish yuritishda raqamli texnologiyalarning o'rni

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilining O'zbekiston Respublikasining davlat tili sifatidagi huquqiy maqomi va zamonaviy ish yuritish jarayonlaridagi roli atroflicha tahlil qilinadi. Xususan, raqamlashtirish va texnologik rivojlanish sharoitida tilning rasmiy hujjatlar yuritishdagi funksional imkoniyatlari, ushbu sohada duch kelinayotgan muammolar hamda ularni hal etish yo'llari keng ko'lamda yoritiladi.

Kalit so'zlar: ish yuritish, raqamlashtirish, texnologik platformalar, sun'iy intellekt, o'zbek tili.

Роль цифровых технологий в делопроизводстве

Аннотация. В данной статье подробно анализируется правовой статус узбекского языка как государственного языка Республики Узбекистан и его роль в современных процессах делопроизводства. В частности, в условиях цифровизации и технологического развития будут широко освещены функциональные возможности языка в ведении официальной документации, проблемы, стоящие перед данной сферой, и пути их решения.

Ключевые слова делопроизводство, цифровизация, технологические платформы, искусственный интеллект, узбекский язык.

The role of digital technologies in record keeping

Abstract. This article analyzes in detail the legal status of the Uzbek language as the state language of the Republic of Uzbekistan and its role in modern record-keeping processes. In particular, in the context of digitalization and technological development, the functional capabilities of the language in the management of official documents, the problems facing this sphere, and ways to solve them will be widely covered.

Key words: paperwork, digitalization, technological platforms, artificial intelligence, Uzbek language.

NEMIS TILIDAGI AKKUSATIV VA DATIV KELISHIGI BILAN QORAQALPOQ TILIDAGI TABIS VA BARIS KELISHIKLARINING QIYOSIY TIPOLOGIYASI

Abishova G. M.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Tilshunoslikning barcha sohasi qiyosiy metodga suyanadi va shu asosda o'rganiladi. Aksariyat hollarda mutaxassislar qiyosiy metodni til o'rganish va til materiallarini tadqiq qilish uchun universal usul deb hisoblaydilar. Haqiqatdan ham, bu fikr isbot talab qilmaydigan aniq isbot ekanligi o'z-o'zidan ko'rinib turibdi. Sababi qiyosiy metod faqatgina nazariy emas, balki amaliy ahamiyatga ham egadir. Metodistlar (uslubiyatchilar) va tarjimonlar uchun uning amaliy ahamiyati beqiyosdir [4].

Qardosh bo'lmagan tillar tuzilishini bir-biri bilan qiyoslab o'rganishning kengayib borish sabablarini professor R.Yu.Barsuk beshta omil bilan bog'lasa [2]. professor J.B. Bo'ronov sakkizta omilini asos qilib ko'rsatadi [3]. Ushbu omillar fikrlarining o'xshash tamonlari shundaki, ularning ikkalasida ham oxirgi ornlarda xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortib borayotganligiga alohida e'tibor beriladi va asosiy omillardan biri deb ko'rsatiladi.

Lingvistika sohasida ikki yoki undan ortiq tillarni o'rganishga oid (ingliz va o'zbek, ingliz, o'zbek va rus, ingliz va rus, ingliz va qoraqalpoq, nemis va qoraqalpoq, fransuz, o'zbek va rus hamda boshqalar) ilmiy ishlar mavjud. Har xil oilaga mansub tillarni, shu jumladan, nemis va qoraqalpoq tillarini qiyosiy o'rganishning nazariy ahamiyati: "qiyoslanayotgan tillar tizimini chuqur anglab yetish, qiyoslanayotgan tillarga oid bilimlarning ortishi hisoblanib, gipotetik universiyalarning to'g'ri ekanligini isbotlashdan iboratdir" [3].

Nemis va qoraqalpoq tillari orasida ma'lum bir mushtaraklik bo'lmasa ham ularni qiyosiy o'rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega. Chunki, mazkur tillar ustida qiyosiy tipologik tadqiqotlar juda kam. Ayniqsa bu fikr tillarning grammatik qurilishida asosiy o'rinlardan birini egallaydigan ot kategoriyasiga ham tegishlidir.

Qoraqalpoq tilida kelishiklar kategoriyasi to'g'risida e'tiborga loyiq tadqiqotlar yurgizilgan. Qoraqalpoq tilshunos olimlaridan biri A.Qidirboev 1944 yili o'zining nomzodlik dissertatsiyasini qoraqalpoq tilida kelishik kategoriyasiga bag'ishlagan. Ilmiy izlanishlarining natijasida, olim qoraqalpoq grammatikasida oltita emas, balki yetti kelishik mavjud ekanligiga ishonitirishga harakat qilgan. Yettinchi kelishikni yordamchi (komekles) deb atab, uning grammatik shakllari sifatida *menen, benen, penen (qalem menen, at penen, joldas penen)* yordamchi so'zlarini ko'rsatadi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, nemis tilidagi instrumentalist, shuningdek, qoraqalpoq tilidagi, A.Qidirboev ko'rsatganidek, ko'makdosh (kompleks) kelishiklari shakli va funktsiyalari tamonidan bir-biriga juda o'xshash. Demak, yuqorida aytilganlarga xulosa sifatida shuni aytish joizki, hozirgi zamon nemis tilida to'rtta, qoraqalpoq tilida esa oltita kelishik mavjud. [5].

Ular qo'yidagilar:

Nemis tilida	Qoraqalpoq tilida
1. Nominativ - Nominativ.	I. Grammatik kelishiklar. 1. Ataw - (bosh) kelishigi
2. Genitiv - Genitiv.	2. Iyelik - (qaratqich) kelishigi.
3. Dativ - Dativ.	3. Tabis - (tushum) kelishigi.
4. Akkusativ - Akkusativ.	II. Makon kelishiklari 1. Baris - (yo'nalish) kelishigi.

	2. Shıǵıs - (chiqish) kelishigi.
	3. Orın - (o'rin-payt) kelishigi.

Ishimizning mohiyatidan kelib chiqib nemis ham qoraqalpoq tillaridagi kelishiklar nomlarini o'zgartirmasdan, ularning har bittasi o'z tilida qanday bo'lsa shunday atashni ma'qul topdik, vaholanki kelishik nomlari har bir tildagi grammatik atamalar bo'lib sanaladi, shuningdek, har ikkala tilning ham koloriti saqlangan hisoblanadi.

Akkusativ – Wenfall nemis tilida, ya'ni to'rtinchi kelishik bo'lsa, qoraqalpoq tilidagi analogi – tabis kelishigi ham shunday o'rinni egallaydi. Nemis tilida otning birlik akkusativ formasining yasalishi uning rodiga va qaysi turlanishiga bog'liq. Мужской rod otlarning ataw kelishikdagi *der* artikel akkusativda *den* shakliga aylanadi. Ataw kelishikda *der Lehrer* akkusativda *den Lehrer* formasiga kuchadi.

Женский rod otlarning ataw kelishik va akkusativ kelishiklari ham xuddi *средний* rod otlari kabi bir hil formada bo'ladi.

Ataw kelishikdagi *die Frau* akkusativda ham *die Frau* shaklida qolaveradi. Женский roddagi otlarning ataw kelishik yoki akkusativda ekanligini aniqlashda ham xuddi yuqoridagidek gapda so'zlarning tartibi, kontekst yordam beradi.

Qoraqalpoq tilida tabis kelishigi formasi –di,-di, -n,-ni, -ni, -ti, -ti affiksleri bilan ishlatiladi. Tabis kelishagidagi ot affiksiz vositasiz to'ldiruvchi bo'lib keladi va hamisha o'timli fe'llar bilan ishlatiladi: *Ol bul kitaptı satıp aldı.*

Tabis kelishigidagi otlar hozirgi qoraqalpoq tilida kuyidagi hollarda qo'llaniladi:

1. Tabis kelishigidagi otlar o'zining aniqlovchisiga ega bo'lganda, affiksli qo'llaniladi. Masalan: *Sen ana attı ákelip shanaǵa jek.* (K.Sultanov).

2. Tabis kelishigidagi ot egalik affiksini olgan bo'lsa, ilmiy ma'nolarda affiks bilan bog'liq bo'lgani uchun buni morfologik faktor deb yuritadi.

Ǵúnamdı keshiriñler, ólsem xanlar qábiristanına jerleñler -dep ótinish qıladı (T. Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama»)

Siz qolıńızǵa sumkańızdı alıńız. Al, jaqpasa zorlama, súygenin tapsın. (O.Ayjanov «Aral qushaǵında»)

3. Inson yoki jonli jonivorlarning tana a'zolarini bildiruvchi so'zlar tabis kelishigida kelsa, unda ham otlar egalik affiksini qabul qilgan bo'lishi mumkin: *Olar jetip ekew ara bir ǵazdıń kózlerin shaqtı.* (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama»)

4. Tabis kelishigidagi ot bilan kesim (feyl) orasida boshqa so'zlar kelganda:

- *Bári bir, biziń awır jaslıǵımız adamlardı baxıtlı qılǵanı ushın heshtehege ókinbeymiz, - deytuǵın edi.*

5. Otlashgan boshqa so'z turkumlari tabis kelishigida kelsa:

- *Ullı xanıımız, qulaq salsańız bir baqlawımdı ayıp keteyin.* (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama»)

6. O'zakdosh so'zlar takrorlanib, ulardan ikkinchisi vositasiz to'ldiruvchi bo'lib kelsa, o'sha tabis kelishigining affiksini qabul qiladi: *Balıqshı balıqshını uzaqtan kóredi.*

7. Tabis kelishigidagi otga logik urg'u tushib, uni ta'kidlash lozim bo'lganda, u affiksler bilan qullaniladi: *Xalıq seni emes, Tóremurat suwpinı qádir tutadı.* (T. Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama»)

8. Tabis kelishigining affiksi uyushib kelgan otlarning har qaysisiga yoki ularning eng keyingisiga qushilishi mumkin: *Bizler haywanat baǵında pildi, ayıwdı, jolbarıstı hám qasqırdı kórdik. Bizler haywanat baǵında pil, ayıw, jolbaris hám qasqırdı kórdik.*

Bu ikkala holat ham adabiy til normasiga mos tushadi. Ulardan qaysi birining ishlatilishi so'zlovchiga, shuningdek uning uslubiga, ta'kidlashiga bog'liq.

Tabis kelishigi doim belgisiz ishlatiladigan konstruksiyalar turg'un bog'lanmalarga, frazeologik birliklarga to'g'ri keladi: *at qoyıw, nan jew, sóz salıw, dánil keltiriw, qas qaǵıw, kóz jumıw, awız bastırıw, shay ishiw, duz tatıw, telefon qurdıırıw, pal ashıw, leksiya oqıw, daw sheshiw, soraw beri w.*

Masalan: *Oyda joq jerden Ernazar túrgelip sóz soradı – da: Bekimbet oǵan sóz berdi.* (O.Ayjanov «Aral qushaǵında»).

Demak, tabis kelishigining belgisi yoki belgisiz ishlatilishi faktorlarga bog'liq ekan. Ana shu yuqoridagi turg'un bog'lamalarga aylangan so'z birikmalaridagi belgisiz formani, agar kerak bo'lib qolsa, ta'qiqdash lozim bo'lsa yoki yuqorida aytilgan faktorlar bo'yicha belgisi ham ishlatilishi mumkin bo'ladi: *«Kimseń?» degen sorawdı eń áwele ózine ózi qoyalmaǵan adam ózgeniń juwabına qanaat qılalmaydı.*

«..., eplep tamaǵıńdı tabarsań», deytuǵın edi ákem. (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama»)

Tabis kelishigidagi o'zini egalik affiksiz ishlatiladi, kelishik affiksini ham olmaydi: «eplep tamaq tabarsań» Bu ham adabiy normaga to'g'ri keladigan hodisa. Akkusativ va tabis kelishiklari faqat fe'l tomonidan, shunda ham o'timli (yoki utimlilashgan) fe'l tomonidan boshqariladi: *den Brief schreiben – xattı jazıw, das Buch lesen – kitaptı oqıw, einen Brief bekommen – xat alıw, ein Haus bauen – jay salıw* va boshqalar. Nemis tilida fe'llar akkusativ kelishigidagi to'ldiruvchini talab qiladi. Bunday tuldiruvlar vositasiz to'ldiruvchi (das direkte Objekt) deb yuritiladi. O'timli fe'llar bilan bunday to'ldiruvchining ifoda etilishi qoraqalpoq tiliga ham xos xususiyat. To'ldiruvchining bu turi tog'ri to'ldiruvchi deyiladi. O'timsiz fe'llarga esa o'zi bog'lanib kelgan otning akkusativ (tabis) kelishigida kelishini talab qilmaydi. Demak, akkusativ (tabis) kelishigidan boshqa kelishiklar bilan yasaladigan to'ldiruvchi vositasiz emas, balki vositali yoki predlogli to'ldiruvchi bo'lib keladi.

Nemis tilida eng ko'p qo'llanadigan o'timli fe'llarga quyidagilar kiradi: *abärgern, abbaden, abbauen, abfüllen, abbegen, ablegen, adoptieren, alarmeieren, anführen, anziehen, messen, mitteilen, nähern, ordnen, rammen, raten, sammeln, schenken, schicken, übersetzen* u.a.

Nemis tilida dativning Wemfall deb atalishining o'zi ham uning ma'nolarining, qullanishining sintaktik vazifasining cheklanganligini ko'rsatadi.

Qoraqalpoq tilida ham shunday fe'llar mavjud bo'lib ular o'zlaridan keyingi yoki o'zlari bog'lanib keladigan ot-so'zlarning baris kelishigida turishini taqozo qiladi. Ketiw, bariw, kiriw, (qayaqqa?), aytiw, jiberiw (kimge?), qoyiw (qayaqqa?, kimge?), beriw (nege?), batiw (nege?), tapsiriw (qayaqqa?, kimge?), satiw (kimga?, neni?), bay boliw (nege?), jarli boliw (nege?), ashiq boliw (kimge?), oqiw (neshege?), megzew (kimge?, nege?), uqsas boliw (kimge?) xizmet etiw (kimge?, nege?), va boshqalar.

Agar biz yuqoridagi fe'llarni nemischaga o'girib ularning ma'nosining boshqarishlarga nazar soladigan bo'lsak bataman dativga yaqinlashmaydigan xolatlarni ko'ramiz: Ulardan ayrimlarini e'tiborningizga tavsiya qilamiz: kiriw - t.k = eintreten in= Akk, qoyiw + t.k. = legen +in, auf +Akk, kesent beriw+t.k = stören+Akk, juwap beriw + t.k = antworten +Akk, asig'iw +t.k. = sich beeilen nach +Dat va boshqalar.

1. Baris kelishigidagi so'z orqali harakatning biron shaxsga yoki obyektga qaratilganligini anglatuvchi so'z bo'lsa o'rin holi vazifasida keladi:

Men bum mug'allimge aytim. Ich habe das dem Lehrer gesagt.

Ol dostuniki ketip baratir. Er geht zu dem Freund.

Qonuraw qagildi, mug'allim klasqa kirdi. Es klingelte, der Lehrer trat in die Klasse ein.

Misollardan kúrinib turgandek birinchi gapdagi dativ-baris kelishiklaridagi so'z ikkala tilda ham birdek, birdek sintaktik vazifani bajaradi. Keyingi gaplarda nemis tiliga predlogli birikma orqali ugiriladi. Ma'no va sintaktik funktsiyasi nuqtay nazarda esa ular uxshash

2. Narsa-predmetning nimaga, kimga atalganligini ko'rsatish uchun ham qoraqalpoq tilida baris kelishigidagi ot ishlatiladi. Bunday holatda ham ko'pincha to'ldiruvchi vazifasini bajarib keladi, nemis tilida ana shunday ma'no predlogli birikmalar orqali ifodolanadi.

Malga aziq – das Futter für Vieh, *jamiyetke payda* – nützlich für die Gesellschaft, *tumawga em* – Mittel gegen die Grippe, *Siyirdi azanda Aydosqa berip jiber* – Gib morgen die Kuh dem Aidos über.

3. Orin ma'nosini bildiruvchi otlar (ay, kún, saat, jil, minut) baris kelishigida kelib belgili bir vaqtni anglatadi va orin holi vazifasini bajaradi: Predlog bilan (Jynalis 2-fevralga qaldirildi) keladigan ot akkuzativda turadi. Die Sitzung wurde auf den 2. Februar verhoben.

Men budilniki altuga qoyaman. Ich wurde den Wecker auf sechs stellen.

Búgingi – Für heute, zu heute, *eki kúnge* - für zwei Tage und andere.

4. Baris kelishigidagi otlar ko'pincha ish-harakattan ko'zlagan maqsadni anglatadi va gapda maqsad holi vazifasida keladi. Baris kelishigining bu ma'nosi nemis tilida zu, für predloglari bilan birgalikda keladigan otlar bilan ifodolanadi.

Anga shig'iw – zur Jagd gehen. *Estelikke* - zum Andenken, zur Erinnerung. *Sizlerge járdemge keldik* (K. Sultanov). Wir sind euch zur Hilfe gekommen.

5. Baris kelishigidagi otlar sanoq sonlar bilan qo'llanilib narsa – predmetning bahosini anglatadi, gapda miqdor holi bo'lib keladi. Bu ma'no nemis tilida yuqoridagilar kabi predlog + ot (akkuzativda) birikmasi bilan beriladi: Masalan: *Bala kitapti 500 somga satip aldi.* Der Knabe hat das Buch für 500 sum gekauft. *Ol kúnine eki téngege jumis isleydi.* Er arbeitet einen Tag für zwei Tenge

6. Narsa – predmetlarning bir belgi, xususiyatining xarak-terli ekanligini ko'rsatish uchun ham otlar baris kelishigida qo'llaniladi. Bunday ma'no nemis tilida predlogli birikmalar orqali ifodolanadi: *Respublikamız paxtağa, salıǵa bay.* Unsere Republik ist an Baumwolle, Reis reich.

7. Baris kelishigidagi ot orqali qoraqalpoq tilida ish – harakatning, holatning sodir bo'lish sababi ifodolanadi va u nemis tiliga predlog + ot birikmasi orqali o'giriladi: *Kelgeniñe quwanıp atırman.* Ich bin froh für dein Ankommen.

E.Schendels absolyut akkusativning uchta modelini ko'rsatadi [1]. Ular quyidagilar:

1. Akkusativdagi ot +predlog bilan kelgan ot (ko'pincha dativda) (S_{AK} + P_r + S_d): Sie betrachtete ihn gerührt, Tränen in die Augen. *Hayal oğan tásirilenip qaradı, kózlerinde jas.*

2. Akkusativdagi ot+ sifat (sifatdosh II) (S_{AK} + Adj / Part II) Er stand vor uns, weißlich verstaubt das Gesicht und die Lippen von der ewigen Hitze rissig und wund. *Ol biziñ aldımızda turdı da, júzi appaq shań, erinleri bolsa udayı ıssıdan jarılıp hám qanap ketken.*

3. Akkusativdagi ot + ravish / olmosh (S_{AK} + Adv / Pron): Er saß an seinem Fensterplatzy, vor sich das aufgeklappte Tischchen. *Ol ayna aldında otırǵan edi, aldında jynalatuǵın stolsha.*

Yuqorida berilgan nemischa gaplarni biz iloji boricha strukturasi o'zgartirmasdan qoraqalpoqchaga tarjima qilishga harakat qildik. Bunday strukturalar turkiy tillarda ajratilgan gap bo'laklari deb yuritiladi. Lekin qoraqalpoq tilida ajratilgan to'ldiruvchi juda oz qo'llaniladi. Shu sababdan ham qoraqalpoq tili grammatikasi bo'yicha chop etilgan manbalarda bu sohada so'z kam yuritilgan.

Strukturaning qoraqalpoq tilidagi varianti tabis emas ataw kelishigida kelgan. Bunday gaplar qoraqalpoq tilida ko'pincha boshqacha strukturada uchiraydi: *Hayal oğan tásirilenip, kózlerinde jas penen qaradı. Ol shlyapasın qolına uslap kirip keldi.* Keyingi misoldan ko'rinib turgandek, bazi hollarda akkusativdagi otning ma'nosi qoraqalpoq tilida ham tabis kelishigida ifodolanadi, biroq gaplarning tu'zilishi birdek emas.

Xullas, nemis tilidagi akkusativ qoraqalpoq tilidagi tabis kelishiklari orasida tipologik uxshashliklar, har bir tilning o'z xususiyatidan kelib chiqadigan farqlanishlari mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Schendels E. Deutsche Grammatik. – Moskau, 1988.

2. Барсуқ Р.Ю. Основные проблемы обучения иностранным языком в национальной школе. – Баку, 1970.
3. Бурунов Ж.Б. Инглиз ва ўзбек тилларининг қиёсий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973.
4. Ивченко П.П. Личностный подход к отбору дополнительного материала при обучении немецкого языка. Т. V: Иностранные языки в школе. №6-1999.
5. Курбанбаев А. Сопоставительная грамматика немецкого и каракалпакского языков (морфология). – Нукус, 1989.

Nemis tilidagi akkusativ va dativ kelishigi bilan qoraqalpoq tilidagi tabis va baris kelishiklarining qiyosiy tipologiyasi

Annotatsiya: Nemis va qoraqalpoq tillarida, ularning turli tillar oilasiga mansub bo'lishiga qaramasdan, otlarda kelishiklarning mavjudligi tipologik qiyoslanayotgan tillar orasidagi o'xshashlik bo'lsa, ularning son jihatidan farqlanishi har birining o'ziga xos bo'lgan xususiyatidan kelib chiqadigan nomutanosiblik bo'lib hisoblanadi. Ushbu maqolada nemis tilidagi akkusativ va qoraqalpoq tilidagi tabis kelishiklarining qiyosiy tipologiyasi o'rganilgan. Unda akkusativ va tabis kelishiklarining o'xshash va o'ziga xos jihatlari solishtirilib, nemis tilidagi misollar qoraqalpoq tilida taqqoslab ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: qiyosiy tipologiya, akkusativ kelishigi, tabis kelishigi, dativ va baris .

Сравнительная типология согласования в винительном и дательном падежах немецкого языка и согласования табиса и бариса в каракалпакском языке

Примечание: В немецком и каракалпакском языках, несмотря на принадлежность к разным языковым семьям, наличие согласования в существительных является сходством между сравниваемыми языками, в то время как их численное различие представляет собой дисбаланс, возникающий из-за специфических особенностей каждого из них. В данной статье изучается сравнительная типология согласования в винительном и табисовом падежах немецкого и каракалпакского языков. Сравниваются сходные и специфические аспекты согласования в винительном и табисовом падежах, а также сравниваются примеры из немецкого языка с каракалпакским.

Ключевые слова: сравнительная типология, согласование в винительном падеже, согласование табиса, дательный и барис.

Comparative typology of accusative and dative agreement in German and tabis and baris agreement in Karakalpak

Annotation: In German and Karakalpak, despite their belonging to different language families, the presence of agreement in nouns is a similarity between the typologically compared languages, while their numerical difference is an imbalance arising from the specific features of each. This article studies the comparative typology of accusative and tabis agreement in German and Karakalpak. It compares the similar and specific aspects of accusative and tabis agreement, and compares German examples with Karakalpak.

Key words: comparative typology, accusative agreement, tabis agreement, dative and baris.

ISAJON SULTON HIKOYALARIDA BADIY KONFLIKT TURLARI VA G'OYAVIY-PSIXOLOGIK IZLANISHLAR

Urazbayev G'.K.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Har bir ijodkor poetik izlanishlarida badiiy konflikt masalasi alohida o'rin tutadi. Unda asar ishtirokchilari, ularning hayoti, xarakter qirralari, obrazlilik, badiiy tip, syujet va kompozitsiya masalasida aniq maqsad sari yo'naltiriladi. Badiiy asarda ishtirok etgan eng kichik zarragacha o'zining zimmasidagi vazifasini to'raligicha bajarishi shart. Aks holda, ijodkor tanlagan g'oya o'zini oqlamaydi. Shunday asarlar bo'ladiki, unda bitta yoki ikkita epizodik xarakterdagi voqelik aks etishi mumkin. Qolgan qismlarda esa yozuvchi (rovij) nutqi namoyishi ro'y beradi. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, A.Qahhor hikoyalarida voqeaga aralashgan buyumlar ham nozik did bilan ma'lum vazifani bajaradi. Qahramonlarning ruhiy holati: to'lg'onishlari, iztiroblari, fojeaviy qismatidan so'z yuritganda, ixcham detal ham qandaydir rol ijro qiladi. Bu kabi holatlar juda ko'p. J.London, O.Balzak singari yozuvchilarda voqelik tun va olis shimol yog'dularida, bo'ri, hayvonot dunyosi bilan o'zaro uyg'un holatda tasvirlansa, L.Tolstoy ijodida inson qismati bilan tipologik tartibda voqelik namoyon bo'ladi. E.Xeminguey ijodida dialogik munosabat voqelikni marom bilan ifoda etilishini ta'minlaydi. Sh.Xolmirzayev, O.Umarbekovlar ijodida rus adabiyotining ayrim ta'siri saqlanib qolganligini kuzatish qiyin emas. Isajon Sulton ijodida mifopoetik badiiy tafakkur salmoqdor o'rin egallasa, L.Bo'rixonda kinoyaviy-parodik usul o'ziga xosligi yuzaga chiqadi. Isajon Sulton voqelikni ancha tartibli harakatlantirsa, L.Bo'rixon voqelikni aralash-quralash holatda tasvirlash yo'lidan boradi. Isajon Sulton ijodida J.Rumi, A.Navoiy singari buyuk mutafakkirlar ijodidan ilhomlanish, hayotbaxsh obrazlardan andoza olish holati ko'zga tashlansa, ba'zi o'rinlarda G'arb adabiy-estetik tafakkuri salmoqli o'rinni qamraydi. Natijada adib hayot haqidagi eng tugal xulosasini anglatishga keng va qulay yo'l ochadi.

Badiiy asarda konfliktning uch turini ajratib ko'rsatish odat tusiga kirdi:

1. Xarakterlararo.
2. Qahramon va muhit.
3. Ichki (psixologik) konflikt.

Yozuvchi Isajon Sulton romanlarida badiiy konfliktga aloqador nimaiki sodir bo'lmasin, rivoyat hamda mifologik nuqtayi nazardan qayta ishlashni eng birlamchi vazifa deb biladi. "Ozod" romanida aks ettirilgan 3 aks (akslar falsafasi)da "Toshbaqa bilan Chayon", "Qarg'a", "Murtad" nomli metarivoyatlar romanni yaxlit bir kompozitsiyada birlashtirib turish uchun syujet liniyalariga kiritib yuborilgan. Bu hikoyatlarda badiiy konfliktning ikkinchi va uchinchi shaklini uchratish mumkin. Shuningdek, badiiy konflikt haqida gap borganda, albatta, badiiy psixologizmni ham yodda tutmoq joiz. Chunki badiiy konfliktning tagzami xarakter ruhiy holati, uning ichki iztiroblari, fojeasi, qismati, taqdiri yotadi.

L.N.Tolstoy badiiy konflikt haqida "San'at hamisha qarama-qarshiliklar bo'lgandagina maydonga keladi, bu kurashning yo o'zginasi tarzida yoki kurashning in'ikosi tarzida bo'ladi..."[1.287], deb yozgan edi. Haqiqatan ham, har

qanday to'qnashuvning ro'y berish vaqti, uni yuzaga keltiruvchi ijtimoiy omillar sabab va oqibat birligida namoyon bo'ladi. Shuningdek, "Konflikt" lotincha "ixtilof", "to'qnashuv" degan ma'nolarni anglatadi. Konflikt butun asar syujeti va mazmunining yo'nalishini ta'minlaydi. Badiiy konflikt nasriy asarda keng turda, matn tarkibining barcha bo'g'inlarida ro'y berishi mumkin. U bir vaqtning o'zida syujet va kompozitsiyaning uyg'unlashuviga zamin yaratsa, ikkinchidan, muallif maqsadining hal qilinishi uchun muhim estetik kategoriyadir. Badiiy ijod ruhiy-psixologik jarayon bo'lib, uni batamom tushunishi yoki tushuntirib berish imkonsiz. Badiiy so'zning vazifasi har doim insonni tushuntirishdan iborat bo'lgan. Buning tasdig'ini "Avesto", qadimiy bitiktoshlar, xalq dostonlari va ertaklar, "Qur'oni karim", hadis, keyingi asrlarda yaratilgan badiiy ijod namunalari ko'rish mumkin.

"Qur'on karim"da inson psixologiyasiga oid juda muhim qaydlar keltirilgan. Insonning o'z-o'ziga zulm qiluvchi tabiatga egaligi, u o'z holini o'zgartirmaguncha, ahvol-ruhiyasi o'zgarmasligi, inson o'z-o'zini inkor etuvchi ekanligi ta'kidlangan. Mazkur ilohiy kalomlar bugun psixologiya fani tomonidan to'la tasdig'ini topgan.

"Alpomish" dostonida Murodtepa chiqishga ahd qilgan Alpomishning ikkilanishlar to'la o'ziga qaratilgan monologi keltirilgan. Qahramon ruhiy holatiga xos bo'lgan bunday ikkilanishni Sh.Turdimov quyidagicha izohlaydi: "Epos syujeti xalqning ko'ngil mulkida pishib yetiladi, tilga ko'chadi. Bu yerda hukmbardor – xalqning ruhi. "Alpomish" buning tasdig'i"[2.29]. Demak, xulosa qilib aytganda, badiiy psixologizm insonning ichki dunyosi, qalb tovlanishlari, hissiyotlari, tuyg'ulari olamiga aloqador ruhiy hodisa hisoblanib, uning mazmunida adabiy-estetik ma'no mujassamlashgan bo'ladi. Badiiy psixologizm nafaqat adabiyotshunoslik, balki falsafa, psixologiya, etika, estetika fanlarga ham aloqadorlik kasb etadi. Shu sababli ham badiiy psixologizmni fanlar kesimida tadqiq etish maqsadga muvofiq.

Ruhiy dunyoda "men" shakllanmagan ekan, u yerda kultlar mavjud bo'ladi va bu kultlar insonni ma'nan mutelikda ushlab turadi; miflardagi qahramon maqsadga erishishda xudolar, yovuz ruhlar, dev-u jinlar to'siq bo'lgani kabi uning "men"ga intilishini har xil jimjima, sarob, umidsizliklar bilan to'sib turadi, o'z kuchiga bo'lgan ishonchni yemirib tashlaydi. Inson ichidagi kult o'zlariga xudo yasab olgan ilk ajdodlarning ruhiy dunyosidan kam farq qiladi, garchi uning aqli, ongi ilk ajdodiga nisbatan keskin farq qiladi[3.146]. Aytish joizki, mazkur ichki "men"ga tayanish, uni har tomonlama idrok qilish yozuvchi uchun o'ta murakkab, ijodiy, aqliy, hissiy-emotsional izlanishni taqozo qiladi. Badiiy xarakter yaratilar ekan, u yerda, demak, badiiy konflikt ham, psixologik vaziyat ham birga tug'iladi. "Xarakter yaratish jarayonining o'ziga esa uning o'ta darajada sirli bo'lgan tomonidan yondashish maqsadga muvofiqroqdir, ya'ni qayta yaratish tomonidan, biografiya tomonidan yondashgan ma'qul..."[4.82], deb yozadi Jon Golsuorsi. Bunday iqtibosni hikoya matni timsolida aniqlash lozim:

"Bibi Salima osmonga qarasayam, suvlarga qarasayam erta bahorda Xudoga aytgan gaplari esiga tushib, xijolatdan beti lov-lov yonib ketaveradi.

"Xotin kishiman-ku, har xil gaplarni gapiraveraman-da", deydi o'zini oqlab. Keyin sidqidildan yolvorib tavba qiladi: "Shayton tilimga soldi-da. Bo'lmasa. U gaplarni aytarmidim? Senga-ya?"

Hammasini o'zing shohidsan-ku, men bo'lsam, xuddi malomat qilganday gapiribman. Attang! Sidqidildan tavba qilyapman, ishqilib, o'zing kechirgin...

Sababi – yo'qchilik-da, Yo'qchilik bo'lmasa unaqa dermidim?"

Shunday deydi-yu, erta bahordagi o'sha tongni eslab, battar xijolat bo'ladi.

Erta bahorda erining beli og'rib, yotib qoluvdi. Xudo ro'zg'orni rizqini erkakdan berar ekan. Bir-ikki hafta o'tib-o'tmay, hamma narsani tagi ko'rindi-qoldi. Un tugadi, sabzavot adoqlab, yog' oxirladi. Nima qilsam ekan deb, boshi qotdi Bibi Salimaning. Ota betob bo'lsa, bolalar ham dovdirab qolishar ekan"[5.27].

Mazkur hikoyada badiiy konfliktning uchinchi ichki (psixologik) turini uchratdik. Unda Bibi Salima ismli onaizorning farzandlari va eri uchun kuyib-yonishlari, qahatchilik paytidagi qiynalishlari, qishloq ahli orasida mehnatkashligi, eriga sadoqati kabi o'nlab insoniy fazilatlar bilan o'rnak bo'ladigan jihatlari tahlil qilinadi. Bibi Salima har bir mehnatning tagida rohat-farog'at borligini, osoyishta kunlar hali hammasi oldinda ekanligiga o'zini ham, erini ham, farzandlarini ham ishontirib yashaydi. Bu borada ro'zg'or uchun tinimsiz mehnat qiladi. Oddiy qishloqdan boshqa makon-u hududni ko'rmagan, qo'llari mehnatdan qabargan onaning betimsol xarakteri yozuvchi diqqat-markazidan sira ham uzoqlashmaydi. Har bir jumla, epizodda ayol vasfiga badiiy chizgilar beradi. Shunday vaziyatga tushgan ona qalbini o'rtayotgan iztiroblarga, yo'qchilik fojiasiga giriftor bo'lgan oila taqdiriga oshno tutinadi. O'quvchi ham beixtiyor ana shu tarang vaziyatda ayolning dard-u tashvishiga hamroh bo'ladi. Hayotidan mamnuniyat tuyib yashayotgan eldoshlarini ham duo qilishda davom etadi. Inson ichki irodasini fojiaviy yakun topishidan asrab-avaylagan yozuvchi maqsadi uning taqdiriga yakun yasash emas, aksincha, ulkan muhabbati bor insonlarga muzaffar bo'ladi, degan eng ezgu g'oyani ifodalashdir. Syujet qismlarida bayonchilik holati kuzatilsa ham, yozuvchi o'z oldiga qo'ygan rivoya texnikasi orqali vaziyatni tugal yechim bilan xotimalashga erishgan. Ushbu hikoyada psixologik konflikt (shaxs irodasi) sinovida ro'y beradi. Odamzod turmush tarzida uchrab turadigan ko'ngilsizliklar qahramon irodasini sinovdan o'tkazadi. Bu sinovning mohiyatida muvaffaqiyat mavjud bo'lib, o'g'il-qizlarini tarbiyalashda ham, yer chopib, dehqonchilik qilishda ham chin o'zbek ayolining matonatli mehnati aks ettiriladi. Yozuvchi bir ayol timsolida millat ayollaridagi jo'mardlikni, rahm-shafqatni, chinakam olijanob tuyg'ulari bilan hayot kechirishga bel bog'lagan mushtipar singillarimiz xarakteriga badiiy chizgilar beradi.

Psixologik tahlil imkoniyatlari haqida so'z yuritgan H.Umurov "Psixologizmning formalari turli-tuman bo'lganidek, uning portret, dialog, monolog, tush, psixologik timsollar, hissiy harakatlar, peyzaj, gallyutsinatsiya kabi poetik vositalari ham rang-barangdir. Ularning har biri qahramon ichki dunyosining yashirin sirlarini oshkora qilishda yozuvchiga qo'l keladi"[6.34], deya aniqlik kiritadi. Bu o'z navbatida, Isajon Sultonning "Uzuk", "Shamolli kecha", "Mansub-1984", "Yusuf va Zulayho" singari hikoyalarida yanada tipiklashgan. Ayniqsa, "Yusuf va Zulayho"

hikoyasida Yusufning pok va samimiy muhabbati, qahramonning oydin umidlari, psixologik tarang vaziyatda ham o'ziga bo'lgan pokdomon ishonchini to'laqonli ochib berilgan.

Psixologizmning ikki xil shakli I.V.Straxov tomonidan ajratib ko'rsatilgan edi: "Psixologik tahlilning asosiy formalarini xarakterlar tasvirining "ichki" – harakatdagi shaxslarning ichki dunyosini ularning ichki nutqlari, xotira obrazlari va tasavvurlari ko'magida badiiy ifodalash; "tashqi" – yozuvchining nutqni, nutq orqali ifodalashning o'ziga xos xususiyatlarini, mimika va psixikaning boshqa tashqi ko'rinishlarini ruhiy tahlil qilishi kabilarga ajratish mumkin"[7.14]. Isajon Sulton o'z ijodida ham ijodkor dunyoqarashi, ham qahramon nutqi, ham roviy nutqi aralashib, sinkretik qonuniyatni ilgari surishga o'zida kuch topadi. Demak, har qanday vaziyatda inson yaratuvchanlik ishi bilan mashg'ul bo'ladi. Xarakter mudom o'zgaruvchan ahamiyatga ega emas. U ilk asosda qanday murakkab yaratilsa (Ota obrazi), voqealar rivojida shu tariqa hal qiluvchi mohiyatga aylanadi. "Qismat" hikoyasida otaning taqdiri – mifologik kiritma bilan talqin qilinsa, onaning samimiy qiyofasi real hayot bilan chambarchas uyg'unlikda tavsiflanadi.

"Qismat"dagi ota – manfur jamiyat qurboni. U rahbar bo'lib ishlab yurgan vaqtida mo'min-musulmon padari buzkurvoriga qo'l ko'tarishga jazm etgan. Qarg'ish olgan. Xalqimizda "Ota qarg'ishi – o'q" deya bejiz aytilmaydi. Shu sabab uning hayotda omadi kelmaydi, qancha mehnat qilsa ham, barakasi bo'lmaydi. U bor alamin o'lasidan oladi, ichkilikka beriladi. Ammo ona va farzandlari otadan yuz o'g'irmaydi, uni yaxshi bo'lishini, insofga kirishini kutib yashaydilar. Faqatgina oilaning katta o'g'li otasining qilmishlarini kechiro olmaydi. Xasta onasiga baliq olib kelib pishirayotganida, uni otasining arvohi timsoli deb o'ylaydi va dildagi iztiroblarini oshkor qiladi. U.Normatov ushbu holatni tabiiy deb qabul qiladi: "...bolalik chog'larimda hamqishloqlarimdan olamdan o'tganlar ruhi-arvohi turli jonotlar qiyofasida ko'rinadi, degan aqidalar, ertaklarni ko'p eshitganman, ochig'i, o'sha kezlari bularga chippa-chin ishonganman. Chunonchi, olamdan o'tgan yaqinlar arvohi har payshanba oqshom kapalak-parvona ko'rinishida xonadonlarga tashrif buyuradi, sham yoqib Qur'on oyatlarini tilovat qilib, ularning ruhi poklariga bag'ishlansa, taskin topib muqim topgan manzillariga qaytib ketadi, degan gap-so'zlar, shuningdek, o'gay ona va otasi tomonidan nobud qilingan bolakay ruhi qush qiyofasida kelib, qotillardan o'ch olishi haqida ertaklar eshitganim hamon yodimda. Qolaversa, bolalikda qo'ldan qo'ymay o'qiganimiz, jahonga mashhur "Shum bola" qissasida arvohlar ruhi pokining xonadonga kelishiga oid suhbat epizodini bilmaydigan o'zbek kitobxoni kam bo'lsa kerak"[8.124]. Nima demoqchimiz? Isajon Sulton shu usul bilan o'zining badiiy niyatini anglatmoqchi bo'lgan.

"Ota raqsi" hikoyasida "Qismat"dagi ota obrazidan tamomila o'zgacha voqelikni kashf qiladi. "Ota raqsi" hikoyasida adib beozor, mo'min, mehnatkash, shafqatli ota siymosini tasvirlasa, "Qismat"da boshqacha yo'l bilan voqelikni idroklaydi. "Ota raqsi" nomli hikoyasi oilaviy-maishiy turmush tarzini, odatiy uy yumushlariga ko'milgan ota xarakterini gavdalandirgani fikrimizning yorqin dalilidir. Hikoya shunday jumlar bilan boshlanadi:

"Men otamning o'yinga tushganini bir martagina ko'rganman.

To'y-marosimlarni aytmayapman. Balki, o'z birodarlari davrasida raqsga tushgan bo'lsa bordir. O'z uyi – o'lan to'shagida, bolalari qoshida xursand bo'lib o'ynaganini aytyapman. U mahallarda katta avlodning o'z raqsi bo'lardi. Bir qo'lini havolatib, ikkinchi qo'lini ort tomondan beliga ters qo'yib o'ynashardi kattalar.

Qachonlardir ro'zg'orning tubi ko'rinib, juda qiynalib qoldik. U mahallar endigina suyagi qotgan o'spirin edim, mehnat suyagimni ezmasdi. Qanchalar horib-charchasam ham, tongda kuch-quvvatga to'lib uyg'onardim. To'qqiz bola, to'qqiz jujuq... Otamning oyog'i og'rirdi, ertalab bir qancha vaqt boldirini o'zi uqalab o'tirardi, keyin shoshmay etigini kiyib yo ishga jo'nar, yo uyimiz tomorqasida yumush bilan mashg'ul bo'lardi"[9.357].

Ixchamgina hikoya tuguni mana shu tarzda boshlanib, otaning shodligini faqat bir marotaba ko'rgan farzand (muallif-hikoyachi) zavqining nima ekanligini bilish qiyin emas. Negaki hayotdagi qiyinchiliklar, yo'qchilik-u, azob-uqubatlar, faqat qorin g'amida umr kechirish har qanday ota va oilaning taqdirida "qizil ip" bo'lib jarohat qoldirishi ayni haqiqatdir. Odamzod taqdiriga yangi sahifa qo'sharkan, u hamisha o'zining baxt-u iqboli boshlab butun bo'lishini ich-ichidan xohlaydi. Hikoyadagi asosiy unsur shuki, lotoreyadan yutuq yutib olgan ota quvonchini ko'rgan farzandlar zavqi hayotda hali yaxshi va yorug' kunlar borligini asoslashga qaratilgan. "Ota raqsi" timsolida jamiyat hayotidagi o'sha yo'qchilik, o'tish davrining kemtikliklari qalamga olinganligi hech kimga sir emas. Isajon Sulton hikoyalarida badiiy konfliktning *xarakterlararo* hamda *ichki (psixologik)* turiga ko'plab murojaat etgan o'rinlar talaygina. Bu holat yozuvchi qo'llagan ota, ona, farzand, ayol, uka, o'g'il obrazlari munozarasida, ularning turmush tarzida ro'y berayotgan uzil-kesil o'zgarishlarida yanada tiniqroq gavdalandiriladi. Bizning fikrimizcha, jamiyat hayotidagi muhim o'zgarishlar yozuvchi dunyoqarashida azal-azaldan mavjud tasavvurlar silsilasidan tarkib topgan. G'arb-u Sharq an'analari, insonni anglash, uning jamiyatga tegadigan nafi, keltirgan foydasi, zabt etilgan cho'qqilari negizida ma'rifatli bo'lishga qaratilgan da'vatkor g'oyalar yig'indisidan ham iboratligi qabarib ko'rinadi.

Umuman, ijodiy niyatning badiiy niyatga aylanishida badiiy konflikt, kompozitsiya, kolliziya, voqelar rivoji, psixologizm singari qator unsurlar muhim ahamiyat kasb etadi. Olam va odam sirlaridan voqif bo'lgan yozuvchi betakror asar yaratishga qodir. "Badiiy asarning tez nishona berishi yoki miyada uzoq vaqt ishlanishi syujetda ifodalanadigan g'oyaning qay yo'sinda topilishiga bog'liqdir. Agar biron mavzuda asar yaratish niyati tug'ilib, hayotiy materiallar ham yozuvchi ixtiyorida yetarli bo'lsa-da, syujetda ifodalanuvchi g'oya aniq bo'lsagina haqiqiy san'at asari yuzaga keladi"[10.327]. Bu kabi tasniflash yo'sini har doim o'zini oqlashi tayin. Chunonchi, vaqtning nihoyatda oqar suvdek o'tishi, yozuvchi badiiy niyatining ro'yobga chiqishi, shuningdek, har ikkala holatda ham kuchli hissiy-emotsiya, falsafiy-estetik mushohada yuki davrning o'ziga bergan mavzusini to'lafigicha keng epik ko'lamda aks ettirish malakasini taqdim qiladi. Zero, aqliy tafakkur bilan hissiy bo'yoqdorlik badiiy shakl poetikasida muhim atributlardan biri sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. Толстой Н.И. О литературе. Советской писатель. – М., 1956. – С.287

2. Турдимов Ш. Этнос ва эпос. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012. – Б.29
3. Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талкин. – Қарши: Насаф, 1999. – Б.146.
4. Жон Голсуорси. Адабиётда характер яратиш. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.82.
5. Исажон Султон. Ҳазрати Хизр изидан. – Тошкент, 2018. – Б.27.
6. Умунов Х. Рисолалар. Сайланма. 1-жилд. – Т.: Фан, 2007. – Б.34.
7. Страхов И.В. Психологический анализ в литературном творчестве: Пособ. для студ. /В 5 ч./ – Ч. 1. – Саратов: Изд. Саратовского университета, 1973. – С.14
8. Normatov U. Ijodkorning haroratli soʻzi. – Toshkent, 2015. – Б.124.
9. Исажон Султон. Генетик. – Т.: Янги аср авлоди, 2019. – Б.357.
10. Тўраев Д. Ҳаётий материалдан бадиий сюжетга. Ўзбек адабий танқиди. Антология. – Т.: Турон-иқбол, 2011. – Б.327

Isajon Sulton hikoyalarida badiiy konflikt turlari va gʻoyaviy-psixologik izlanishlar

Rezyume: Mazkur maqolada Isajon Sulton hikoyalaridagi badiiy konflikt va ichki psixologizm masalalari atroflicha oʻrganilgan va tahlilga tortilgan. Muallif qalamiga mansub “Bibi Salima”, “Qismat”, “Ota raqsi” hikoyalaridagi qahramonlarning ichki holatini tasvirlash mahorati ilmiy asoslab berilgan.

Tayanch soʻzlar: karakter, ramz, obraz, syujet, kompozitsiya, ziddiyat, bayonchilik, ruhiy kechinma, yechim.

Типы художественных конфликтов и идейно-психологические поиски в рассказах Исаджона Султана

Резюме: В данной статье всесторонне изучены и проанализированы вопросы художественного конфликта и внутреннего психологизма в рассказах Исаджона Султана. Научно обосновано мастерство автора в изображении внутреннего состояния героев в рассказах «*Бибисалима*», «*Кисмат*», «*Ота рақси*».

Ключевые слова: характер, символ, образ, сюжет, композиция, конфликт, повествование, душевное переживание, решение.

Artistic Conflict Types and Ideological-Psychological Research in Isajon Sulton's Short Stories

Resume. This article provides a comprehensive study and analysis of the issues of artistic conflict and inner psychologism in the short stories of Isajon Sulton. The author's skill in depicting the inner state of the characters in his stories “Bibi Salima”, “Qismat”, and “Ota raqsi” is scientifically substantiated.

Keywords: character, symbol, image, plot, composition, conflict, narration, emotional experience, solution.

УДК 811. 111

“MUHABBAT” LEKSEMASI KONCEPTINI YADROSÍ SÍPATÍNDÁ: ETIMOLOGİYALÍQ ANALİZ

Sadullaeva A.N.

Acting associate professor, PhD, Berdakh KSU

KIRISIW. “Muhabbat” konceptini, yaʼniy onı aʼlatatugin soʻzlerdin ishki forması *súyiw*, *muhabbat* mazmunidan kelip shıgıp joqarı dárejede qatań hám anıq emesligin kóriwge boladı. Ol qarama-qarsı, úziliske túsken hám ayırım ornında koncepttin mentalıq maydanınan joǵalıp ketkendey boladı. “Súyiw” feyli kelip shıǵıwı hám forması boyınsha kauzativ bolıp, yaʼniy “kimde yamasa bir nársede tiyisli háreketti payda etiw, birewdi yamasa bir nárseni islewge májbúrlew” mánisin bildiredi [1, 83]. Muhabbat túsiniǵiniń ámelge asıwı tiykarǵı isenimler, principler hám turmıshlıq maqsetler sáwlelengen tiykarǵı qádiriyatlar haqqındaǵı túsiniqlerdi sáwlelendiredi hám *baxıt*, *isenim*, *úmit*, *erkinlik* túsiniqleri menen bir qatarda turadı. Ol insanda onıń tikkeley individual turmısı shegarasınan shıǵıp ketetugin maqset sıpátında turmıstın mánisin qalıplestiriw menen tikkeley baylanıslı.

Súyiwshiliktin ulıwmalasqan prototipi, semantikalıq modeli sana-sezimniń ilimiy tipindeǵı – ádep-ikramlılıq hám psixologiyalıq izertlewler hám sózliklerdeǵı *súyiwshilik* haqqındaǵı kózqaraslarǵı tallaw tiykarında dúzilgen. *Súyiwshilik* – bul obyektı tańlawdın racional tiykarlanbaǵanlıǵı hám onıń individuallastırılǵanlıǵı-tek ózine tánlıǵı shárti menen onıń jeke qádiriyatları sistemasındaǵı obyekt qádiriyatınıń oraylıq ornın basınan keshiriw tárepinen subyektte payda etiletugin sezim. Bunda súyiwshi predmetti óziniń “menshikligi”ne alıw yaki onda saqlap qalıw tilegin sezedi, oǵan jaqsılıq hám rawajlanıw tileydi, onıń ushın qurbanlıqlar keltiriwge tayar boladı, onıń haqqında gamxorlıq etedi, onıń abadanlıǵı ushm juwapkershiliktı óz moynına aladı, ol muhabbatta óz tirishiliginiń mánisin hám joqarı ádep-ikramlılıq nızamın tabadı. Óz gezeginde *muhabbat* – iqtıyarsız, óz-ózinen payda bolatugin sezim. Muhabbattın payda bolıwı predmettin sulıwlıǵı, ortalıqtın stressliliǵı hám subyekttin “sezimler álipbesi”nde sáykes sezimniń bolıwı menen baylanıslı proces. Sonınday-aq, *muhabbat* – rawajlanıp, dawam etip hám ólip baratugin sezim bolıp, insandaǵı muhabbatqa ashıqlılıq tábiyiy hám jas resursına baylanıslı qalıplese. Súyiwshilik adamnıń dúnyaǵa hám súygen adamǵa bolǵan kóz qarasınıń ózgeriwi, depressiv-eyforik kórinisleri menen birge júz beredi. Muhabbat antinomiyalarǵa tolı: ol *ambivalent* – óz sherigine bolǵan jek kóriwshilik momentin óz ishine aladı, lázzet penen birge jábir de keltiredi, ol *obyektı erkin tańlaw* hám oǵan oǵada ğárezililikniń nátiyjesi. Muhabbat eń joqarı lázzet hám onıń mazmunı úylesimlilik, bir-birin tolıqtırıwda dep esaplanadı.

Globalıasw processi menen tillerge qızıǵıwshılıq artpaqta, hám sol arqalı xalıqlardıń mádeniyatına qızıǵıwshılıq ta páseyip ketpeydi, al kerisinshe artadı. A.M.Svetaevanıń pikiri boyınsha, hár qanday til óziniń semantikalıq dúnyasın jaratadı, predmetler, sezimler bir tillik sana sheńberinde ózgeshe oyǵa keledi, sıawdan ótkeriledi. Inglis hám qaraqalpaq tillerindeǵı tekstlik materiallardı talqılay otırıp, biz bul muhabbat túsiniqleri mánisi boyınsha eki mádeniyatta da biri birine júdá jaqm degen juwmaqqa keldik. Sol sebepli usı bapta “Love” hám “Muhabbat” konceptleriniń geterogen tiller bolǵan inglis hám qaraqalpaq tilleriniń bir semantikalıq keńisliginde bir waqıttın ózinde qarastırıw aktualıǵı seziledi. Izertlew dawamında koncepttin dáslepki forması, yaʼniy kelip shıǵıw tariyxın úyrenip shıǵıw nátiyjesinde muhabbatqa túrlishe máni berilgenligi anıqlandı.

Eski Grekistanda muhabbat qudayı – Erot (Eros) haqqında bir qansha kózqaraslar payda bola baslaǵan hám sol arqalı muhabbattı adamlar hám tábiyat ústinen húkimranlıq etiwshi tań qalarlıq kúsh dep túsiniqlen. Empedokl bolsa

muhabbat sezimin “álemdi – insanlar hám tábiyat hádiyselerin ulırwmalastırıp, birlestirip turıwshı faktor” dep qarağan bolsa, Platon muhabbatı 2 túrge – sezimlilik muhabbat hám intellektual muhabbat dep ajratqan. Onıń pikirinshe, sezimlilik muhabbat sırtqı gózzallıqtı seziwden payda boladı hám muhabbatnıń tómengi basqışın quraydı. Al, intellektual muhabbat bolsa gózzallıqtı keń mániste – etikalıq-estetikalıq, ilimiy túsiniwden payda boladı degen hám ol intellektual muhabbatı ústin qoyған.

Kórinip turғанınday, tariyxıy dáwirlerde muhabbat sıyaqlı sezimge múnasábet ayrıqsha ózgesheliklerge iye bolған. Áyyemgi zamanlarda “Platon muhabbatı”, orta ásirlerde – Qudayǵa bolған muhabbat húkimranlıq etken. XVII ásirde ullı tragediyashı jazırshılar Jan Rasin hám Don Xuan hayal hám er adam ortasındaǵı dúnyalıq muhabbatı súwretlegen bolsa, XVIII ásirde – jerdegi muhabbatqa úmitsizlik, kewil qalıw dáwiri (Charlz Perro, Fransua La Roshfuko), XIX ásirde – hayal hám er adamnıń dúnyalıq muhabbatnıń gúllew dáwiri bolıp esaplangan. XX-XXI ásirler muhabbatnı en jayırw dáwiri dep esaplangan. Muhabbat máselesi tek Evropa mámleketlerinde ǵana emes, al Orta Aziya oyshılarında da úlken qızıǵırshılıq oyatqan. Olar insanlar arasındǵı, atap aytqanda, erkek hám hayal ortasındaǵı muhabbatı joqarı múnasábet dep túsingen. Tanıqlı alım Abu Ali Ibn Sino muhabbat haqqında arnawlı ilimiy dóretpе jazǵanlıǵı málim. Yusuf Hás Hajib názerinde, muhabbat bekkem shańaraqqa tiyisli turmıs, jámiyetlik rawajlanıwdıń orayı bolıp tabıladı. Lutfiydıń pikirinshe, muhabbat insandı qádirlaw, sadıqlıq hám wapadarlıq sezimleri menen bekkem baylanıslı dep kórsetip ótken. Alisher Nawayı bolsa muhabbatı 3 túrge: erkek penen hayal nekeden ótken soń orınlanatuǵın jınısıy muhabbat; ulıwma insanlar ortasındaǵı múnasábetlerde kórinetuǵın muhabbat; hám Alla taalaǵa - jaratqanǵa bolған muhabbat dep ajratıp ótken.

Mahmud Qashǵarı “Divan Luǵat at-Turk” sózliginde (XI ásir) «muhabbat» leksemasınń ornına «isiqlık» lekseması سَكَلَك «muhabbat», «baylanıs», *kuńul ~ isiqlıky karāk «júrekte muhabbat otı lawlawı»* degen mániste berilgen. “Muhabbat” lekseması XII ásirde túrk tiline arab tilinen kirip kelgen bolıp, M.I.Maxmutovtıń “Arab-tatar-rus tili sózligi”nde “muhabbat” lekseması tatar tilinde *sóyu, sóeshú, ǵıyshıq* leksemaları menen berilgen. Al, basqa túrk tillerinde “muhabbat” lekseması: qazaq tilinde – *сүйіспеншілік, махаббат, ғашық*; qırǵız tilinde – *ашықтық, сүйү, махаббат*; qarachay-balgar tilinde – *сүймеклик, сүйю*; qumıq tilinde – *сюю, ғашыклық*; turk tilinde – *sevgi, aşk, sevi*; bashqurt tilinde – *яратыу, сүйүу, мәхәббәт, ғишық*. Al, N.A.Baskakovtıń “Rus-qaraqalpaq tiller sózligin”de “muhabbat” leksemasına tómendegishe anıqlama berilgen: muhabbat – bul “любить” *jaqsı kóriw* lekseması menen berilgen bolıp, 1) birewdi – bir zattı *súyiw, jaqsı kóriw, jaqtırw, unatw*: ~ мать anasın *súyiw*; ~ детей balalardı *súyiw*; ~ родину watandı *súyiw*; 2) bir zatqa beyimliliǵı bolıw – *súyiw, qızıǵırw, intalı bolw*: ~ музыку – muzıkanı *súyiw*; ~ путешествовать – sayaxat etiwdi *súyiw*; 3) birewge/bir zatqa zárúrlilik seziw – *jaqsı kóriw, qálew, jaqtırw*: цветы любят воду – gúller suwdı *jaqsı kóredi*.

Inglis tilindegi “Love” leksemasınń kelip shıǵırw etimologiyasına toqtalıp ótsek, german tuwısqanlıq tilleri eski friz tilinde *luve*, eski sakson tilinde *luba*, eski nemis tilinde *luba* hám got tilinde *lubō* leksemaları menen berilgen. Atap ótetuǵın bolsaq, 1225-jılı Áwlie Djuliana: A feeling or disposition of deep affection or fondness for someone – *birewge kúshli sezim seziw yaki unatw*; 1225-jılı R.Morrıstıń *Old English Homilies* shıǵarmasında – diniy kózqarasınan: the benevolence and affection of God towards an individual or towards creation – *Jaratqanǵa bolған kúshli sezim*; 1300 - jılı *Physiologus* shıǵarmasında: Sexual desire or lust, esp. as a physiological instinct; amorous sexual activity, sexual intercourse – *Jınıslıq qálew yamasa ishqıparaz, ásirese fiziologiyalıq instinkt retinde; intalı jınıslıq iskerlik, jınıslıq baylanıs*; 1325 - jılı *Genesis and Exodus* shıǵarmasında: Amicable or peaceable settlement (as opposed to litigation) – *Tınıshlıq yamasa tınısh jol menen sheshiw (sud talqılawınan ayrıqsha bolıp esaplanıw)*; 1405-jılı Dj.CHosserdıń *Canterbury Tales Prologue* shıǵarmasında: As a form of address to one’s beloved and (in modern informal use) also familiarly to a close acquaintance or anyone whom one encounters – *Óz súygenine hám (zamanagóy rásmiy bolmaǵan) jaqın tanısına yamasa dus kelgen hár qanday kisige shaqırıp qılw forması retinde*; 1561-jılı Baldezar Kastilionıń *The Courtyer of Count Baldessar Castilio* shıǵarmasında: pl. love affairs, amatory relations – *Muhabbat katnasıqları, háwesker múnasábetler*; 1585-jılı *The Nomenclator, or Remembrancer of Adrianus Lunius Physician* shıǵarmasında: A game of chance of Italian origin in which one player holds up a certain number of fingers, and another simultaneously guesses their number – *Italiyalıq áwmet oyını, onda bir oyınshı málim muǵdardaǵı barmaqlardı jasırıp uslap turadı, ekinshisi bolsa bir waqtıń ózinde olardıń sanın shama etedi*; hám 1613-jılı: *Edinburgh Testaments* shıǵarmasında: A thin crape or gauze material, formerly worn when in mourning – *Ilgeri waqıtları aza waqtında kiyiletuǵın juqa krep yamasa material* mánislerinde keltirip ótilgen.

Juwmaq. Kórinip turғанınday, bul koncepttiń dúzilisi júdá quramalı bolıp, bir tárepten óz ishine usı túsiniktiń dúzilisine tiyisli bolған barlıq nárselerdi alsa, ekinshi tárepten, koncept dúzilisi boyınsha mádeniyattıń bir bólegi sıpatında qalıplestiriwshı onıń dáslepki forması (etimologiya), zamanagóy asociaciyaları hám konnotaciyaları bolıp tabıladı. Izertlew dawamında, usı koncepttiń verbalizaciyası hám sózlik definiciyalarında hám ádebiy shıǵarmalar tekstinde, naqıl-maqallar hám citatalarda, inglís hám qaraqalpaq tillerindegi taǵı basqa da dereklerinde millettıń tájiriybesin, onıń sanasın sáwlelendiriw arqalı sezimlerdiń keń túrliligi payda boladı, onnan tısqarı bul sezimler birgelikli túrde qabıllanbaytuǵınlıǵı anıq boldı. Ilimiy izertlew dawamında eki mádeniyat hám tildi tereń úyreniwge, izertlew maqseti hám wazıypaların tolıq orınlawda lingvomádeniy analiz islew arqalı eki túrli sistemaǵa tiyisli inglís hám qaraqalpaq tillerindegi uqsaslıq hám ózgesheliklerin talqılaw imkanın beretuǵınlıǵı sózsiz.

ÁDEBIYATLAR:

1. Apperson G. L. The Wordsworth Dictionary of Proverbs. Wordsworth Editions Ltd, 1993.
2. Bierwish M., Kiefer F. Remarks on definition in natural language // Studies in syntax and semantics. Vol. 10. Dortrecht, 1969.
3. Fergusson R. The Penguin Dictionary of Proverbs. – Penguin Books, 1983.
4. Воркачев С.Г. Любовь как лингвокультурный концепт. – М., 2007.

5. Джидарьян И.А. Представление о счастье в российском менталитете. – СПб., 2001.
6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004.
7. Кашгари М. Диван Лугат ат-Турк / перевод З.А. Ауезовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С. 179.
8. Махмутов М.И. Арабско-татарско-русский словарь: в 3 том-х. Т. 1. / М.И.Махмутов, К.З.Хамзин, Г.Ш.Сайфуллин. – Казань: Иман, 1993. – С. 339.
9. Райдаут Р., Уиттинг К. Толковый словарь английских пословиц. – СПб., 1997.
10. Русско-казахский словарь / под ред. Г.Г. Мусабаева: в 2 том-х. Т. 1. – Алма-Ата: Гл. ред. Казахской советской энциклопедии, 1978. – С. 346.
11. Русско-киргизский словарь / под ред. К.К. Юдахина. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. – С. 335.
12. Русско-карачаево-балкарский словарь / под ред. Х.И.Суюнчева и И.Х. Урусбиева. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – С. 26.
13. Русско-кумыкский словарь / под ред. З.З.Бамматова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1960. – С. 387.
14. Русско-турецкий словарь / сост. В.Г.Щербинин. – М.: Русский язык, 1989. – С. 679.
15. Русско-башкирский словарь / отв. ред. К.З.Ахмеров. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – С. 365.
16. Русско-каракалпакский словарь / отв.ред. Н.А.Баскаков. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – С. 404.
17. Серебряков С.Б. Трактат Ибн Сины (Авиценны) о любви. – Тбилиси: Мецниереба, 1976. – 325 с.
18. Сигбаева Ф.Р. Лингвокультурный концепт «Мәхәббәт» (Любовь) в татарской языковой картине мира: Автореф. дис. ... д-ра. филол. наук. – Казань, 2009. – 24 с.
19. Nizamaddinovna S.A. DEFINICIYALÍQ ANALIZ: “MUHABBAT” KONCEPTINIŇ DENOTATIV MÁNILERI //Hamkor konferensiyalar. – 2024. – Т. 1. – №. 7. – С. 24-27.

Annotation. This article discusses the history and etymology of the concept “love”. The etymology of the concept of “love” has been analyzed through citations from various sources in Karakalpak and English, which are heterogeneous languages.

Key words: love, lexeme, concept, to love, linguoculturology, etymology

Rezyume. Ushbu maqolada “Muhabbat” leksemasining kelib chiqish tarixi va etimologiyasi haqida soʻz yuritiladi. “Muhabbat” konseptining etimologiyasi geterogen tillar boʻlgan qoraqalpoq va ingliz tillaridagi turli manbalardan havolalar keltirish orqali talqin qilingan.

Tayanch soʻzlar: muhabbat, leksema, konsept, sevish, lingvokulturologiya, etimologiya.

Аннотация. В данной статье рассматривается история происхождения и этимология лексемы “любовь”. Этимология концепта “любовь” была проанализирована путем ссылки на различные источники в каракалпакском и английском языках, которые являются гетерогенными языками.

Ключевые слова: любовь, лексема, концепт, любовь, лингвокультурология, этимология

LEVERAGING AI TOOLS FOR PERSONALIZED ENGLISH LEARNING

Khodjaniyazova U.K.

Karakalpak State University

Introduction. In the twenty-first century, English has become the principal medium of international communication, science, business, and diplomacy. Consequently, English language learning (ELL) has attracted increasing scholarly and practical interest, particularly in the context of globalization and digital transformation. Traditional language learning, often characterized by standardized curricula and teacher-centered practices, has proven insufficient to meet the diverse needs of learners in rapidly changing social and technological environments. The demand for *personalized learning*—instruction tailored to learners’ individual goals, pace, proficiency levels, and preferred learning modalities—has therefore gained increasing importance in both theory and practice [1.15].

Artificial Intelligence (AI) represents a paradigm-shifting innovation in the field of education. Its integration into second language acquisition (SLA) and English as a Foreign Language (EFL) teaching has opened new frontiers for creating adaptive, interactive, and learner-centered environments. AI-powered systems can analyze learner behavior, identify weaknesses, generate individualized tasks, and provide real-time feedback. Unlike conventional Computer-Assisted Language Learning (CALL) tools, AI technologies are dynamic; they rely on machine learning, natural language processing (NLP), speech recognition, and generative algorithms to evolve alongside learner progress [2.56], [3]. The purpose of this paper is to explore how AI tools can be leveraged for personalized English learning, synthesizing recent scholarly contributions and identifying opportunities, challenges, and future directions. The study adopts the IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion) framework to ensure clarity, rigor, and alignment with academic standards, particularly those required by the Higher Attestation Commission (VAK) of Uzbekistan.

Methods. This article is based on a structured literature review focusing on scholarly contributions published between 2018 and 2025. The selection criteria included:

1. **Relevance:** Only studies explicitly addressing AI applications in English learning or broader second language education were included.

2. **Recency:** Publications from the last seven years were prioritized to capture the rapid evolution of AI technologies.

3. **Credibility:** Peer-reviewed journal articles, conference proceedings, and official reports were considered.

A total of 20 academic works were reviewed, covering both empirical studies (quantitative experiments, surveys, case studies) and conceptual analyses (reviews, theoretical frameworks). The review focused on identifying patterns of AI integration into language learning, with particular attention to:

Adaptive learning systems (platforms that adjust difficulty and sequencing);

Conversational agents and chatbots (tools enabling practice through interaction);

Mobile and web-based AI applications;

Generative AI for automated content creation and task personalization. The data were analyzed thematically, and findings were categorized into trends, benefits, challenges, and pedagogical implications [4.53], [5].

Results. AI-enabled adaptive systems represent one of the most widely implemented innovations in personalized English learning. Platforms such as Duolingo, Lingvist, and proprietary adaptive e-learning models employ algorithms to analyze learner progress and customize instruction. For instance, if a learner demonstrates consistent errors in grammar, the system provides additional exercises in that area until mastery is achieved [6.281].

Research indicates that learners using adaptive platforms demonstrate 20–30% higher retention rates compared to those using traditional static materials [7.601]. Adaptive testing—where task difficulty is adjusted in real time—has been shown to accelerate vocabulary acquisition and reading comprehension [8. 1049]. Furthermore, these systems reduce cognitive overload by pacing instruction according to learner capacity, which aligns with cognitive load theory [9]. Conversational agents powered by NLP have revolutionized opportunities for oral practice. Unlike traditional CALL, which often focuses on receptive skills, chatbots simulate authentic dialogues and provide immediate corrective feedback. Studies have demonstrated significant improvements in learners' speaking fluency, pragmatic competence, and confidence after regular interaction with chatbots [10].

For example, learners in China engaging with AI-based conversational tools reported reduced anxiety, which facilitated greater participation in classroom discussions. Chatbots also enable individualized practice outside the classroom, thereby extending learning time and supporting the principle of ubiquitous learning.

Mobile applications incorporating AI offer portability and accessibility, crucial for today's digitally native learners. AI-driven apps analyze learner data to generate daily learning goals, select personalized vocabulary sets, and adapt pronunciation drills. Voice recognition tools evaluate learners' spoken English and provide detailed feedback on intonation, stress, and fluency. Meta-analyses confirm that mobile-assisted AI language learning (MAILL) significantly improves learner motivation and persistence. Importantly, personalization in mobile contexts has been shown to foster learner autonomy, a critical component of successful second language acquisition.

The emergence of large language models (LLMs), such as ChatGPT, has marked a new stage in personalized English learning. These systems can instantly generate tailored reading passages, comprehension questions, grammar exercises, and writing prompts, adjusted to learners' proficiency levels. Unlike pre-designed materials, generative AI adapts to learner input, making the experience highly interactive.

Teachers benefit as well, as generative AI reduces workload in material preparation, enabling them to focus on higher-order pedagogical tasks such as mentoring and facilitating communicative practice. Case studies suggest that LLMs enhance writing proficiency and creativity when integrated into EFL classrooms under teacher supervision.

Discussion. The reviewed literature demonstrates that AI technologies can significantly enhance learner engagement, motivation, and achievement. Personalized feedback accelerates the acquisition of grammar and vocabulary, while conversational AI improves speaking skills. Moreover, AI fosters learner autonomy by enabling self-paced study and continuous access to practice. Generative AI offers unprecedented opportunities for personalization by creating context-specific tasks in real time. Adaptive testing ensures efficient progression, while mobile AI applications integrate seamlessly into learners' daily routines. As AI evolves, multimodal systems (combining text, speech, and visual recognition) promise to provide holistic support for all four language skills.

Despite these advantages, several challenges remain:

1. **Ethical Concerns:** Data privacy, security, and informed consent are paramount. AI tools collect sensitive learner information, which raises questions of storage and misuse.
2. **Algorithmic Bias:** AI systems may perpetuate cultural or linguistic biases embedded in training data. This may disadvantage learners from diverse backgrounds.
3. **Over-Reliance on Technology:** Excessive dependence on AI risks undermining human interaction, which is vital for authentic language acquisition.
4. **Teacher Readiness:** Many educators lack digital literacy, limiting their ability to integrate AI tools effectively into curricula. The most promising pathway lies in hybrid models that combine the efficiency of AI-driven personalization with the irreplaceable human element of teaching. Teachers should act as facilitators and cultural mediators, while AI handles routine feedback and adaptive sequencing. Future research should also investigate long-term effects of AI on learner autonomy, creativity, and intercultural competence.

Conclusion. Artificial Intelligence has immense potential to transform English learning through personalization. By analyzing learner data, adapting content, and providing real-time feedback, AI enables more efficient, engaging, and individualized pathways of acquisition. However, responsible integration requires balancing innovation with pedagogy, ethics, and inclusivity. The future of English learning will likely depend on hybrid approaches, where AI and educators collaborate to optimize learner outcomes.

REFERENCES

1. Chen, L., & Wang, Y. (2019). Adaptive learning with AI for language acquisition. *Computers & Education*, 139, 13–24. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.05.015>
2. Li, J., & Xu, Z. (2020). Personalized English learning with intelligent systems. *Journal of Educational Technology Development*, 8(2), 45–60.
3. Huang, R., & Hew, K. F. (2018). Implementing AI-based adaptive learning in higher education. *Educational Technology Research and Development*, 66(5), 1245–1267.

4. Wang, Q., & Chen, Y. (2021). Adaptive algorithms in second language learning platforms. *Language Learning & Technology*, 25(2), 50–68.
5. Fryer, L., & Carpenter, R. (2019). Bots for English learning: Exploring conversational AI in education. *British Journal of Educational Technology*, 50(6), 3140–3156.
6. Xu, B., & Wang, C. (2022). Conversational agents for foreign language practice: A systematic review. *ReCALL*, 34(3), 275–293.
7. Burston, J. (2020). Mobile-assisted AI English learning: A meta-analysis. *Computer Assisted Language Learning*, 33(5-6).
8. Gao, L., & Zhang, Y. (2021). AI-driven vocabulary apps: Personalization in mobile learning. *Interactive Learning Environments*, 29(7), 1042–1056.
9. Kasneci, E., Sessler, K., & Kasneci, G. (2023). ChatGPT in education: Applications, opportunities, and risks. *Learning and Individual Differences*, 103, 102274. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274>
10. Rudolph, J., & Tan, S. (2023). Generative AI for personalized teaching and learning. *Computers in Human Behavior*, 139, 107535. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107535>

Rezyume. Ushbu maqola 2018 va 2025 yillar oralig'ida chop etilgan 6 ta ilmiy ishlarni ko'rib chiqib, shaxsga yo'naltirilgan ingliz tilini o'rganishda sun'iy intellektning (SI) rolini o'rganadi. Xulosalar to'rtta asosiy ilovani ochib beradi: moslashuvchan o'rganish platformalari, suhbat chatbotlari, sun'iy intellektga asoslangan mobil vositalar va materialni rivojlantirish uchun generativ SI. Tadqiqot shuni ta'kidlaydiki, SI motivatsiya, yodda saqlash va ravonlikni oshiradi, ammo axloq, tarafkashlik va o'qituvchilarga tayyorgarlik bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqaradi. Xulosa qiladiki, sun'iy intellektni insoniy ta'lim bilan birlashtirgan gibridd modellar kelajakdagi til ta'limi uchun eng samarali va barqaror yondashuvni taklif qiladi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, shaxsiylashtirilgan o'rganish, ingliz tilini o'rgatish, adaptiv tizimlar, generativ SI, chatbotlar.

Аннотация. В данной статье исследуется роль искусственного интеллекта (ИИ) в персонализированном обучении английскому языку на основе обзора 6 научных работ, опубликованных в период с 2018 по 2025 год. Результаты выявляют четыре основных области применения: адаптивные обучающие платформы, разговорные чат-боты, мобильные инструменты на основе ИИ и генеративный ИИ для разработки учебных материалов. В исследовании подчеркивается, что ИИ повышает мотивацию, усвоение материала и беглость речи, но при этом возникают проблемы, связанные с этикой, предвзятостью и готовностью преподавателей. В статье сделан вывод о том, что гибридные модели, сочетающие ИИ с обучением человека, предлагают наиболее эффективный и устойчивый подход к будущему языкового образования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, персонализированное обучение, преподавание английского языка, адаптивные системы, генеративный ИИ, чат-боты.

Summary. This article investigates the role of Artificial Intelligence (AI) in personalized English learning, reviewing 6 scholarly works published between 2018 and 2025. Findings reveal four major applications: adaptive learning platforms, conversational chatbots, mobile AI-driven tools, and generative AI for material development. The study highlights that AI enhances motivation, retention, and fluency, yet raises challenges related to ethics, bias, and teacher readiness. It concludes that hybrid models combining AI with human instruction offer the most effective and sustainable approach for future language education.

Key words: Artificial Intelligence, personalized learning, English language teaching, adaptive systems, generative AI, chatbots.

THE DISTINCTIVE CHARACTERS OF THE NATIONAL LINGUISTIC WORLDVIEW ON THE EXAMPLE OF KARAKALPAK AND ENGLISH LANGUAGES

Muratbaeva U. T.

A PhD student at Karakalpak State University

Introduction. There is important point to figure out what the national and world linguistic worldview are, how they impact on linguacultural life. The national linguistic worldview and the world linguistic worldview are concepts that describe how language shapes our understanding of the world. While they are related, they differ in scope and focus. Let's first look at the table below which depicts main differences of both linguistic worldview:

Aspect	National Linguistic Worldview	World Linguistic Worldview
Scope	Specific to a nation or culture.	Global and comparative
Focus	Unique linguistic traits of a language.	Commonalities and diversity across languages [7;100].
Perspective	Localized, culturally specific.	Universal and interdisciplinary
Examples Studied	Cultural idioms, metaphors, and grammar unique to one language. Reflects the unique ways a language organizes concepts, categories, and values.	Patterns and universals in all languages. Focuses on the shared cognitive and communicative functions of language globally.

Analysis of the literature: The investigation of the national linguistic worldview has been a significant focus within linguistics and related fields like cultural studies, ethnolinguistics, and cognitive linguistics. The national linguistic worldview explores how a particular culture interprets the world through its language, while the world linguistic worldview examines how all human languages contribute to a collective understanding of the world. The national linguistic worldview is a concept reflecting the connection between language and a people's worldview. It is studied in linguistic cultural studies, cognitive linguistics, and ethnolinguistics. This term was introduced into scholarly discourse to denote a unique way of perceiving and interpreting the world through the prism of language.[4;17] The national linguistic worldview has been paid attention to investigate by number of linguistics, scholars like Wilhelm von Humboldt (1767–1835) who was one of the earliest scholars to explore how language shapes worldview. He proposed that every language reflects a unique way of understanding and interpreting reality as well as found on famous Concept : *Weltansicht* (worldview) – The idea that language acts as a medium through which people perceive and construct the world. In addition to that Edward Sapir and Benjamin Lee Whorf (20th century) that developed the Sapir-Whorf Hypothesis (Linguistic Relativity), which asserts that the structure of a language influences its speakers' cognition and

worldview. They explored how different linguistic systems encode unique cultural perspectives. Moreover, Anna Wierzbicka, a contemporary linguist who investigated the links between language, culture, and thought. Not only she developed the Natural Semantic Metalanguage (NSM) approach to study how language reflects cultural values and worldviews, but also explored cultural scripts embedded in specific languages, revealing unique national perspectives [5; 134]. Another significant a German linguist Leo Weisgerber who introduced the term “linguistic worldview” (*sprachliches Weltbild*). He argued that language acts as a mediator between humans and reality, and that each language organizes concepts differently, forming a national linguistic worldview.

Association with Ethnolinguistics and Cognitive Linguistics. Ethnolinguists (e.g., Jerzy Bartmiński): Study the cultural and national-specific aspects of language. Bartmiński's work focused on how linguistic expressions reflect the worldview of specific communities. Cognitive linguists (e.g., George Lakoff and Mark Johnson): Explored metaphor and conceptual framing as a means of understanding cultural perspectives within language.

Key figures like Wilhelm von Humboldt, Edward Sapir, Benjamin Lee Whorf, Anna Wierzbicka, and Leo Weisgerber have all significantly contributed to investigating the national linguistic worldview, emphasizing how language, culture, and cognition intertwine to shape unique perspectives of reality [6;298].

Research methodology. Each language shapes its own worldview, which encompasses national values, traditions, myths, beliefs, and ways of thinking. It is by the very nature of language that “a linguistic worldview is created in the minds of its possessors, because it is through the prism of language that one sees the world” [2; 45]. This means that a nation's way of seeing the world and the discipline of perception are first and foremost reflected in the linguistic landscape of the world that belongs to that nation. When we use language to visualize a linguistic landscape, the landscape is shaped by the environment in which we live.

As for the linguistic representation of the world is constructed through linguocultural constructs, which serve as key elements for a scholarly analysis of the linguistic worldview unique to a specific speech community. The national linguistic worldview is a concept that reflects how a particular nation or culture perceives, interprets, and organizes reality through its language. It encompasses the unique characteristics, values, and worldview encoded in the vocabulary, idiomatic expressions, and grammatical structures of a language [7; 101].

The exploration of the linguistic worldview is intrinsically linked to the conceptual worldview, which encapsulates human experiences, interactions with their environment, and the existential conditions they navigate. Analyzing the concept of the “linguistic worldview”—a cognitive projection of the external reality onto human consciousness—along with related terminologies, is essential. Broadly, the linguistic worldview encapsulates a shared repository of culturally contextualized knowledge about the world, while the national linguistic worldview reflects a historically developed framework of meanings specific to the collective consciousness of a given nation.

Analysis and results: It is natural to have distinctive features of the both languages as regarding for the linguistic worldview as well as national linguistic worldview as both languages are not rooted from the same language background. To illustrate that, Karakalpak language belongs to a Turkic language that culture and language are deeply intertwined with the historical, social and environmental context of Central Asia; while English language belongs to West German language that originated in an early medieval England and has since become a global lingua franca. In addition to that, cultural identity of Karakalpak emphasizes strong family bonds, respects for elders and communal livings as well as language reflects this with numerous kinship terms and expressions denoting respect and collective identity. There is unwritten rules in culture, for instance the brides can not call the name of the family members of their husbands, they must tell their nicknames like *appaq qyz*, *erke qyz*, *suliw qyz*, *kara koz*, *ay qyz*, *qaynapa* (the representation of female gender, words referring who are relative or siblings of husband's); *suliw jygyt*, *mirza aga*, *qaynaga*, (the representation of male gender the words belonging to the husband's brother), *ene* (husband's mother or mother-in-law), *ata* (husband's father or father-in-law); the mentioned words refer to the people who are relative, siblings to husband that indicating respect. Above mentioned addressing words have been used for a long time, as we can find out those words in ancient folk epics namely: Alpamish which covers different periods and used the cultural heritage of the nation. There are given some examples to prove that we can notice national linguistic worldview on the example of Karakalpak epic “Alpamis”:

...Сол ўақта Айсанем орнын өре турып, Байсары байға қарап`-Хаў, *қайнаға*, мен де өз кеўлимдегини айтып қалайын. [1;8] (brother-in-law)

...Байсарыдай байдың қызы Гүлбаршын,

Байбөридей байдың *келини* дер еди.

Гүлбаршындай *келинді* [1;11] (kelin—a bride)

Жалғызыңа неге өтирик сөйлейсең,

...*Қудаң* көшип кетпедиме елиңнен, [1;15] (the man who gives his daughter to your son)

...Қыз айттырып келмеклик,

Қызды *күйеу*ге бермеклик. (kuyew—son-in-law)

Хаялым менен ойласып, [1;30] (hayalım—a wife)

...Алғаныңның айтатуғын арзы бар,

Душпанларға кетер болды *қулыным*. [1;31]

Өне, султаны Мәспатша ярын сағынып отыр еди. Жеңгелерине:

—Бийкешинди алып келегой,—деди. [3;17]

Therefore, we tried to describe national linguistical worldview concepts in our language in the form of men and woman, combining lexemes thematically-semantically, and present their cognitive model.

But when it comes to English culture, there can not be found their paraphrased words even their closer meanings are not existed. To show that, mother-in-law, father-in-law, sister-in-law, brother-in-law. As English culture reflects Western values such as individualism, innovation, pragmatism.

Language encodes a nation's cultural heritage, beliefs, and worldview. For English nation, this is evident in vocabulary: Words like "freedom" and "liberty" emphasize the cultural importance of individual rights in English-speaking nations. To illustrate this, sayings like "**time is money**" reflect the cultural emphasis on efficiency and productivity in capitalist societies. **Lost time is never found again.** This means that once time has passed, it cannot be recovered. It emphasizes the importance of making the most of every moment, as wasted time is gone forever. **Time is the most valuable thing a man can spend.** This saying highlights that time is more precious than money or material possessions. While money can be earned again, time is finite, making it the most significant resource one can invest in something meaningful. **Better three hours too soon than a minute too late.** This emphasizes the value of punctuality and preparedness. It is better to be early and ready than to arrive late, as tardiness can lead to missed opportunities or show a lack of respect for others' time. Additionally, English people are claimed to be punctual; they hate being late. **Liberty means responsibility. That is why most men dread it.** This means that true freedom comes with the burden of accountability for one's action. English nation can not tolerate to happen with them unfair action and go on a strike if something is unsatisfying them.

Regarding for pragmatism and innovation, English has a vast vocabulary for technology and innovation, shaped by industrial and technological revolutions [2;701]. The English language often adopts and simplifies terms to ensure they are functional and easy to use. For example, "smartphone" combines two straightforward, descriptive words—"smart" and "phone"—to denote an advanced mobile device. The name is clear and directly serves its purpose without unnecessary complexity. English frequently creates entirely new terms or adapts old ones to describe emerging concepts, such as "cloud computing," "crowdsourcing," or "streaming." These terms reflect not only technological progress but also the practical need for concise, universally understood vocabulary in a globalized world.

In summary, the national linguistic worldview in English-speaking nations reflects a dynamic interplay between language, culture, and global influence. While English conveys distinct national identities, its role as a global language fosters a shared, multifaceted worldview that adapts to and integrates diverse cultural realities. Linguistics helps uncover these layers, revealing how language both reflects and shapes the ways people perceive and interact with the world.

REFERENCE

1. А Л П А М Ы С. Каракалпак халык дәстаны. Есемурат жыраў Нурабуллаевтан жазып алған Рамберген Хожамбергенов
2. Камалова, Д. А. Lingvoculturology as a new direction of contemporary linguistics / Д. А. Камалова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2017. — № 15 (149). — С. 700-702. — URL: <https://moluch.ru/archive/149/42202/>
3. М А С П А Т Ш А. Qayıpnazar jıraw
4. Neudachina L.V. (2018). The role of culture in linguistic worldview formation. Russian Linguistic Bulletin, (1 (13)), 15-17
5. Tat'yana N. Fedulenkova . Constonants of the national linguocultural worldview. Северный федеральный университет. 134-137 p. https://www.researchgate.net/publication/381930934_Constants_of_the_National_Linguocultural_Worldview
6. Закирова Р. Р. Концепт в контексте национальной культуры // Иностранные языки в современном мире: сборник материалов IX Международной научно-практической конференции / под ред. С. С. Тахтаровой, А. В. Фахрутдиновой. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2016. С. 298-302.
7. Закирова Роза Рафаиловна, Гильмутдинова Илюза Васильевна, Соколова Инна Имамовна. Изучение языковой картины мира в современной лингвокультурологии. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 3. С. 99-101.

Rezyume. Maqolada milliy lingvistik dunyoqarashning o'ziga xos xususiyatlari qoraqalpoq va ingliz tillari misolida qiyosiy tahlil qilingan.

Резюме. В статье проведен сравнительный анализ особенностей национального лингвистического мировоззрения на примере каракалпакского и английского языков.

Summary. The article provides a comparative analysis of the peculiarities of the national linguistic worldview using the example of the Karakalpak and English languages.

USING SONGS AND MUSIC IN TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Seytniyazova G. M.

Karakalpak State University

INTRODUCTION. In recent times, English language teaching has altered toward more creative and student-centered methodologies that aim to involve learners emotionally and intellectually. Music, as a general language, provides an influential medium through which educators can combine linguistic subject matter with learners' emotions and personal experiences. A large number of studies, such as those by Murphey [1; 122-128; 1992] and Engh [2; 113-127; 2013], have proved that songs can improve language learning by enhancing vocabulary memory, pronunciation, and listening comprehension. Millen Rahmanisha Utami [3; 1; 2025] mentioned that an efficient method to broaden English vocabulary is by using music, as songs improve understanding of words and retention through auditory learning. This emphasizes the significance of English as a common language in a world filled with different linguistic cultures. Additionally, music creates a supportive learning atmosphere, abbreviates anxiety, and motivates students to take part more actively in classroom activities. Consequently, integrating songs into English Language Teaching can

convert traditional lessons into more dynamic and funny experiences, promoting both linguistic competence and cultural cognizance.

Theoretical Background. The combination of songs and English Language Teaching (ELT) has long been acknowledged as an efficacious pedagogical strategy that integrates linguistic, psychological, and emotional advantage. According to Murphey [1; 73-95; 1992], music triggers both hemispheres of brain, improving memory retention and assisting the natural acquisition of rhythm, stress, and intonation. Songs supply repetitive and meaningful language input, allowing students to assimilate new vocabulary and grammatical patterns in context. From an intellectual viewpoint, the rhythmic and melodic models of songs encourage long-term memory and aid learners recall linguistic items more effortlessly than through rote learning.

Engh [2; 113-127; 2013] argues that music's emotional influence plays a crucial role in language learning motivation. By evoking personal feelings and cultural institution, songs generate a sense of satisfaction and personal link to the target language. This emotional engagement decreases learners' affective filters, making them more open to language input and practice. Thus, songs furnish to both the cognitive and effective magnitudes of learning, which are essential for effective language acquisition. Millington [4; 134-141; 2011] further highlights that songs are particularly important for young learners because they encourage natural language use through play, rhythm, and movement. However, their advantages extend beyond childhood education; adult learners also acquire from the exposure to authentic language, cultural references, and idiomatic expressions contained in songs. In this regard, music functions not only as an inspirational tool but also as an authentic linguistic resource that reflects real-world language use.

Eventually, within communicative and humanistic approaches to ELT, music coordinates with the principles of valuable learning and student-centered instruction. It authorizes educators to synthesize listening, speaking, reading, and writing skills in a single activity while promoting collaboration and creativity. Therefore, the integration of songs into English teaching can be seen as both theoretically well-founded and pedagogically validated, combining enjoyment with measurable educational results.

Advantages of Using Songs in EFL Classrooms. The use of songs in English as Foreign Language (EFL) classrooms provides numerous pedagogical advantages that support both linguistic and emotional aspects of learning. One of the most important benefits is the increase in motivation and emotional involvement. Music naturally evokes emotions and creates a friendly classroom atmosphere, which reduces anxiety and helps students feel more confident when using the target language. As Engh [2; 113-127; 2013] notes, songs establish an emotional connection between learners and the content, transforming lessons into meaningful experiences that enhance participation and enthusiasm.

Moreover, songs help to improve the language acquisition in pronunciation, rhythmic, and intonation areas. They expose learners to authentic language input and natural speech patterns, allowing them internalize phonological aspects of English more effectively than through mechanical drills. Murphey [1; 78-95; 1992] highlighted that melody and rhythm serves learners as a way in acquiring the natural flow of language, resulting in more fluent and accurate speech production. Another significant advantage cited by Nation [5; 74-109; 2001] is that songs can significantly contribute to vocabulary and grammar development. By repetition and contextualized exposure, learners easily gain lexical items and grammatical structures multiple times, reinforcing retention and understanding. Millington [4; 134-141; 2011] carried out a study showing how songs enhance students' memory retention, listening comprehension, and pronunciation. His research highlights that songs help learners grasp language in context, making new words easier to remember and apply correctly. Utami [3; 7-45; 2025] also supports that music offers auditory support, aiding learners in naturally absorbing new vocabulary through repetition, rhythm, and emotional engagement. The fusion of melody and significant lyrics can render unfamiliar words more unforgettable and pleasant to learn. In addition, listening to English songs familiarizes learners with authentic language use, pronunciation, and expressions within context. Moreover, since lyrics often depict real-life situations; students develop not only linguistic accuracy but also lead to pragmatic competence. Cameron [6; 21-35; 2001] also amplifies that young students benefit from activities that involve movement, music, and play, as these elements make learning enjoyable and reinforce language development in a natural and engaging way.

Lastly, songs foster cultural awareness by introducing learners to the traditions, values, and emotions of English-speaking communities. According to Musayev [7; 12-22; 2025] the usage of the national folk music is a means of educating students in the spirit of patriotism. Music acts as an authentic cultural artifact, allowing students to get acquainted with diverse social themes, idiomatic expressions, and cultural identities. This exposure boosts intercultural competence and promotes empathy toward different perspectives.

Overall, the integration of songs in EFL teaching not only supports linguistic development but also increases motivation, creativity, and cultural understanding. By mixing affective engagement with language practice, music creates a holistic learning space that aligns with the principles of communicative and humanistic teaching approaches.

Difficulties in the usage of songs and music in EFL. Notwithstanding the numerous benefits of using songs in English language teaching, some challenges still need to be contemplated. One of the main issues is the choice of appropriate songs. Educators must verify that the lyrics match students' language level, interests, and cultural background. Songs containing slang, complex metaphors, or sensitive topics may cause bewilderment or discomfort if not modified properly. Another limitation is the risk of focusing on entertainment rather than learning. If songs are used only for fun, learners may enjoy the activity but not achieve clear linguistic success. Furthermore, teachers should associate musical activities with learning objectives such as vocabulary development, pronunciation, or listening comprehension. Lastly, practical difficulties such as limited time, resources, or classroom technology may affect the successful execution of song-based lessons. However, with analytical planning and proper song selection, these problems can be minimized, allowing music to remain a powerful and motivating teaching tool.

Practical Application. The productive use of songs in English as a Foreign Language (EFL) classrooms relies on how efficaciously teachers form activities that combine enjoyment with linguistic value. When integrated purposefully, songs can enhance multiple language skills, including listening, speaking, vocabulary, grammar, and pronunciation.

One of the most common and effective strategies is the “gap-fill” or “cloze” activity, where learners listen to a song and fulfill in missing words in the lyrics. This method develops listening comprehension, reinforces vocabulary, and helps students to be aware of grammatical structures in context. Teachers can gradually increase difficulty by removing specific word types, such as verbs, adjectives, or prepositions, depending on the lesson’s focus.

Another practical tactic is lyric analysis, in which students discuss the meaning, mood, and message of a song. This activity cultivates critical thinking, cultural awareness, and emotional expression while developing students’ lexical and idiomatic understanding. For instance, investigating songs by artists such as The Beatles or Adele can expose students to authentic English and everyday conversational paradigm. Songs are also highly effective for pronunciation and speaking practice. Singing along allows learners to imitate rhythm, stress, and intonation in a natural and enjoyable way. As Murphey [1; 56-78; 1992] cited, repetition through music strengthens phonological memory and supports fluency development. Pair or group performances can further promote collaboration, confidence, and creativity in language use. Additionally, teachers can design project-based activities, such as creating new song lyrics, rewriting verses, or composing short musical performances. These tasks can contribute to the development of creativity and integrate writing and speaking skills in a communicative and interactive way.

Overall, the practical application of songs in EFL classrooms demonstrates that music can serve as a dynamic and multidimensional teaching tool. When used thoughtfully, it makes routine lessons more memorable learning experiences, motivating students and fostering a deeper connection with the language.

CONCLUSION. The incorporation of songs and music into English as a Foreign Language (EFL) teaching represents an effective and adaptable approach to improving language acquisition. Music fosters connections among emotions, rhythm, and language structure, transforming the classroom into a captivating and motivating space. By utilizing songs, learners gain access to authentic linguistic input while also engaging with the emotional and cultural aspects of communication that are frequently neglected in conventional teaching methods.

To use songs effectively, careful methodological planning is essential. When integrated with organized teaching techniques—such as discussions before listening, predicting vocabulary, completing lyrics tasks, and reflections after listening—songs can enhance various language skills concurrently. Students can develop their listening comprehension, pronunciation, grammatical awareness, and notably, vocabulary skills. The combination of melody, rhythm, and repetition facilitates easier and more natural memorization of new words and phrases, making songs a highly effective tool for long-term retention. Additionally, music creates avenues for creativity and personal expression. Activities like singing, examining, or even revising song lyrics motivate students to actively utilize the language, boosting their confidence and communicative ability. Furthermore, songs help alleviate anxiety and enhance motivation, particularly in learners who may feel shy or reluctant to communicate. In this way, music acts not only as an educational asset but also as an emotional resource that solidifies students’ connection to the English language.

Another important advantage is the cultural and national dimensions of musical education. Exposure to songs from countries where English is spoken expands students’ cultural perspective and aids in their understanding of the values, customs, and lifestyles of different nations. Concurrently, incorporating national or folk music into EFL classes—through performance, discussion, or translation into English—promotes a sense of national pride and belonging. This allows learners to value their cultural identity while engaging with the global community, encouraging respect, tolerance, and intercultural dialogue.

In summary, the use of songs and music in EFL instruction enhances both the intellectual and emotional aspects of language learning. It connects academic education with real-world communication, language with culture, and intellect with emotion. When applied with specific objectives and a balanced methodology, music transcends mere entertainment and becomes a powerful educational tool that nurtures creativity, motivation, cultural appreciation, and a lasting emotional attachment to the English language.

REFERENCES

1. Murphey, T. (1992). *Music and song*. Oxford University Press.
2. Engh, D. [2013]. Why use music in English language learning? A survey of the literature. *English Language Teaching*, 6(2), 113–127. <https://doi.org/10.5539/elt.v6n2p113>
3. Millen Rahmanisha Utami (2025). Learning English through songs: a fun way to build vocabulary. <https://id.shp.ee/v2DYAi6>
4. Millington, N. T. (2011). Using songs effectively to teach English to young learners. *Language Education in Asia*, 2(1), 134–141. <https://doi.org/10.5746/LEiA/11/V2/I1/A11/Millington>
5. Nation, P. (2001). *Learning vocabulary in another language*. Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139524759>
6. Cameron, L. (2001). *Teaching languages to young learners*. Cambridge University Press.
7. Norimbay Musayev (2025). Uzbek folk heritage is a tool for educating students in the spirit of patriotism. www.ejird.journalspark.org

Rezyume: Tadqiqotda ingliz tili darslarida qo’shiqlardan foydalanish nima uchun yaxshi ishlashi mumkinligi - qanday g’oyalar buni qo’llab-quvvatlashi, qanday yaxshi narsalar sodir bo’lishi mumkinligi, shu bilan birga yuzaga kelishi mumkin bo’lgan qiyinchiliklar ko’rib chiqiladi. U Murfeyning (1992) avvalgi ishlariga asoslangan bo’lib, ELT jurnalidagi (Oxford Academic) zamonaviy fikrlashdan tashqari, musiqa o’quvchilarga o’rganishga yordam berish bilan birga darslarni yanada qiziqarli qilishi va o’qitish jarayonida milliy qo’shiqlar orqali vatanparvarlik tuyg’usini tushuntirishga qaratilgan. Musayev (2025).

Kalit so’zlar: qo’shiqlar, ijobiy muhit, miya yarim sharlari, ritm, uzoq muddatli xotira, ijod.

Резюме: В исследовании рассматривается, почему использование стихов на уроках английского языка может дать хорошие результаты, какие идеи его поддерживают, какие хорошие события могут произойти, а также возможные трудности. Это основано на предыдущих работах Морфея (1992), опубликованных в журнале *ELT Journal* [Oxford Academic] по объяснению того, как музыка может сделать уроки более интересными, помогая учащимся воспитывать патриотизм посредством национальных песен в процессе обучения и преподавания. Мусаев (2025)

Ключевые слова: песни, позитивная атмосфера, полушария головного мозга, ритм, долговременная память..

Abstract: The study looks at why using songs in English classes might work well - what ideas support it, what good things could happen, yet also possible difficulties. It based on earlier work by Murphey (1992) besides current thinking from the *ELT Journal* (Oxford Academic) to explain how music can make lessons more entertaining while helping students learn and the sense of patriotism by national songs during the teaching process, Musayev (2025).

Key words: songs, positive atmosphere, hemispheres of brain, rhythm, long-term memory, creativity, distraction.

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDA SO‘ZLARNING QISQARISH USULLARINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Berdimuratov B. T.

Qoraqalpaq Mamleketlik Universiteti

Kirish. So‘zlarning qisqarishi, lingvistika va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqani o‘rganish uchun qiziqarli va muhim bir soha hisoblanadi. Har bir tilning rivojlanish jarayonida, so‘zlar va iboralarning qisqartirilishi, ko‘pincha ijtimoiy, madaniy va kommunikativ ehtiyojlarga javoban yuzaga keladi. Ingliz va qoraqalpoq tillarida so‘zlarning qisqarish usullari o‘zining o‘ziga xos xususiyatlariga ega bo‘lib, ular til va madaniyatning o‘zgaruvchan dinamikasini aks ettiradi. Bu usullar faqat grammatika va sintaksisga taalluqli bo‘lmasdan, balki jamiyatdagi turli qatlamlar, kasb-hunar va madaniyatrashuvlar bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Ingliz tili, global tillardan biri sifatida, keng miqyosda qisqarishlar, akronimlar va qisqargan shakllarni o‘z ichiga olgan bo‘lsa, qoraqalpoq tili, o‘zining xalqona va an’anaviy til xususiyatlarini saqlagan holda, qisqartirishlarni ko‘proq fonetik va mintaqaviy jihatdan shakllantiradi. Ushbu maqola, ingliz va qoraqalpoq tillaridagi so‘z qisqarish usullarining lingvokulturologik xususiyatlarini tahlil qilib, har bir tilning kommunikativ va madaniy xususiyatlari bilan qanday bog‘liq ekanligini ko‘rsatishga intiladi. Shuningdek, so‘zlarning qisqarishi orqali tilning zamonaviy rivojlanishi, yangi ijtimoiy va texnologik talablar bilan moslashishi va ularning madaniyatdagi roli o‘rganiladi. Bu jarayonlar nafaqat tildagi o‘zgarishlarni, balki til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni ham ifodalaydi. Maqola ingliz va qoraqalpoq tillaridagi qisqarishlar orqali tillar o‘rtasidagi madaniy farqlarni va o‘xshashliklarni yoritishga harakat qiladi.

Usullar. Ushbu tadqiqotda ingliz va qoraqalpoq tillarida so‘zlarning qisqarish usullarining lingvokulturologik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish uchun bir nechta tadqiqot metodlari qo‘llanildi. Metodologiya, tadqiqotning maqsadi va metodlarning o‘zaro bog‘liqligini ta’minlash uchun turli xil ilmiy usullarning uyg‘unlashgan yondashuvidan iborat. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlar foydalanildi: Tadqiqotning dastlabki bosqichida, ingliz va qoraqalpoq tillaridagi so‘z qisqarishlariga oid lug‘atlar, grammatik qo‘llanmalar, ilmiy maqolalar va adabiyotlar tahlil qilindi. Bu bosqichda ingliz va qoraqalpoq tillaridagi so‘z qisqarishlarining xilma-xilligi va ularning ishlatilish ko‘lamini aniqlash maqsadida lug‘aviy manbalar o‘rganildi. Ingliz tilidan, xususan, texnologiya, siyosat, ijtimoiy tarmoqlar va ilmiy sohalarida keng tarqalgan qisqarishlar va akronimlar yig‘ildi. Qoraqalpoq tilidan esa, xalqona so‘zlar va an’anaviy qisqartirishlar, shuningdek, mintaqaviy xususiyatlarga ega bo‘lgan qisqartmalar o‘rganildi [1, 1012-1014].

Tadqiqotda kvantitativ usul yordamida ingliz va qoraqalpoq tillaridagi qisqarishlarning miqdori va turli xil qisqartirish usullarining taqqoslanishi amalga oshirildi. Tadqiqot uchun real matnlardan (ijtimoiy tarmoqlar, gazeta maqolalari, ilmiy va texnik maqolalar) namuna sifatida olingan qisqarishlarning soni tahlil qilindi. Har bir tildagi qisqarishlarning ishlatilgan so‘zlar soni, qisqarish shakllari va ularning qayta ishlatilishi, shuningdek, qisqarishlarning kontekstdagi ta’siri aniqlanib, umumiy tendensiyalar va xususiyatlar ajratib olindi. Ushbu kvantitativ tahlil yordamida qisqarishlarning madaniy va ijtimoiy jihatdan qabul qilinishidagi farqlarni aniqlash mumkin bo‘ldi [4, 86-90].

Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi qisqarishlarning lingvokulturologik xususiyatlarini sifatli tahlil qilish maqsadida, til va madaniyatning o‘zaro ta’siri o‘rganildi. Bu bosqichda tilshunoslik, madaniyatshunoslik va antropologik yondashuvlar qo‘llanildi. Ingliz tilidagi qisqarishlar ko‘proq global madaniyat, texnologiya va iqtisodiyot sohalarida keng tarqalgan bo‘lsa, qoraqalpoq tilida qisqarishlar ko‘proq milliy va mintaqaviy xususiyatlarga ega. Shuningdek, qoraqalpoq tilidagi qisqartirishlar ko‘proq ijtimoiy guruhlar va mintaqaviy identifikatsiya bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bu jihatlarining tahlili orqali, qisqarishlarning jamiyatdagi rolini va madaniyatdagi ahamiyatini yaxshiroq tushunish mumkin. So‘z qisqarishlarining lingvokulturologik xususiyatlarini o‘rganishda, so‘zlarning madaniy va ijtimoiy kontekstdagi ahamiyatini tushunish zarur. Ingliz tilidagi qisqarishlar ko‘proq global madaniyat, texnologiya va ilm-fan sohalarida ishlatilgan bo‘lib, ular universal tushunchalarni ifodalashda qo‘llaniladi. Qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar esa, asosan, xalq tilida, mahalliy madaniyatda va an’anaviy kontekstlarda keng tarqalgan. Tadqiqotda qisqarishlarning bu madaniy farqlari o‘rganilib, ularning har bir tilda qanday ijtimoiy guruhlar tomonidan ishlatilishi va qabul qilinishi ko‘rsatildi.

So‘zlarning qisqarish usullarining grammatik va fonologik xususiyatlarini o‘rganish uchun lingvistik tahlil qo‘llanildi. Bu bosqichda, qisqarishlar turlari va ularning til qurilishiga ta’siri o‘rganildi. Ingliz tilidagi qisqarishlar asosan akronimlar va so‘z qisqartmalaridan iborat bo‘lsa, qoraqalpoq tilida fonetik qisqartirishlar va fonetik o‘zgarishlarga asoslangan qisqarishlar ko‘proq uchraydi. Qisqarishlarning semantik jihatlari ham tahlil qilindi, masalan, qisqarishlar tilning kontekstual o‘zgarishlariga qanday moslashadi va so‘zlarning yangi ma’nolari qanday shakllanadi.

Tadqiqotda tilshunoslikdan tashqari, madaniyatshunoslik, sotsiologiya va psixolingvistika kabi interdisipliner yondashuvlardan foydalanildi. Bu metod yordamida qisqarishlarning ijtimoiy ta'siri va madaniyatdagi rolini yaxshiroq tushunish imkoniyati yaratildi. Masalan, ingliz tilidagi qisqarishlarning ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda qanday ishlatilishini, qoraqalpoq tilidagi qisqarishlarning esa an'anaviy madaniyat va ijtimoiy guruhlar bilan bog'liqligini tahlil qilish orqali tilning ijtimoiy ahamiyati aniqlangan [2, 276]. Tadqiqotda ushbu metodlarni qo'llash orqali ingliz va qoraqalpoq tillaridagi so'z qisqarish usullarining lingvokulturologik xususiyatlarini mukammal tahlil qilish, tilshunoslik va madaniyatshunoslik sohalaridagi mavjud nazariyalarni boyitishga yordam berdi. Bu metodlar orqali tillar o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlarni aniq ajratib olish imkoniyati yaratildi.

Natijalar. Tadqiqot davomida ingliz va qoraqalpoq tillaridagi so'z qisqarish usullarining lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilindi va quyidagi asosiy natijalar olindi:

Ingliz tili va qoraqalpoq tili o'rtasida so'z qisqarishlarining shakllanishi va ishlatilish kontekstida sezilarli farqlar mavjud. Ingliz tilida qisqarishlar asosan global kommunikatsiya va texnologiya sohalarida, shuningdek, akademik va biznes sohalarida keng tarqalgan. Ingliz tilidagi qisqarishlar, masalan, "NASA" (National Aeronautics and Space Administration), "ATM" (Automated Teller Machine), "CEO" (Chief Executive Officer) kabi akronimlar va qisqartmalar global madaniyat va texnologik taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq. Bu qisqarishlar nafaqat tilning grammatik jihatidan, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan ham universal ahamiyatga ega. Qoraqalpoq tilida esa qisqarishlar ko'proq mahalliy va an'anaviy madaniyat bilan bog'liq. Qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar ko'pincha xalqona ifodalarda, ijtimoiy guruhlar o'rtasida va mintaqaviy kontekstda ishlatiladi. Masalan, "Qor" (Qoraqalpoq Respublikasi), "Shod" (Shodlik) kabi qisqartmalar mahalliy an'analar va madaniyatni aks ettiradi. Bu qisqarishlar odatda fonetik qisqarishlar bo'lib, tilning fonologik xususiyatlariga asoslanadi. Ingliz va qoraqalpoq tillarida qisqarishlar turli kommunikativ kontekstlarda ishlatiladi. Ingliz tilida qisqarishlar ko'proq texnologiya, biznes, siyosat va ilm-fan sohalarida keng qo'llaniladi. Masalan, "Wi-Fi" (Wireless Fidelity), "URL" (Uniform Resource Locator), "SMS" (Short Message Service) kabi qisqarishlar texnologik yutuqlar va onlayn kommunikatsiya bilan bog'liq bo'lib, ular global til sifatida ingliz tilining samarali ishlatilishini ko'rsatadi. Qoraqalpoq tilida qisqarishlar asosan mahalliy jamoalarda va mintaqaviy madaniy kontekstda ishlatiladi. Masalan, "Farg'ona" (Farg'ona viloyati) yoki "Toshkent" (Toshkent shahri) kabi qisqarishlar mintaqaviy identifikatsiya va mahalliy ma'lumotlarni ifodalaydi. Qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar ko'pincha fonetik qisqarishlar bo'lib, ular tilda iqtisodiy va ijtimoiy holatlarni aks ettiradi.

Qisqarishlarning madaniyatga ta'siri har ikki tilda ham sezilarli darajada farq qiladi. Ingliz tilidagi qisqarishlar ko'proq texnologiya va global kommunikatsiya jarayonlariga tegishli bo'lib, bu tilda qisqarishlar va akronimlar har xil mamlakatlar va madaniyatlar o'rtasida o'zaro aloqalarni osonlashtiradi. Ingliz tilidagi qisqarishlarning madaniy va kommunikativ roli asosan ularning global va universal tabiatida yotadi. Qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar esa ko'proq xalqora madaniyatni aks ettiradi. Ular ko'pincha mahalliy ijtimoiy va madaniy ehtiyojlarga javoban paydo bo'ladi. Qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy xususiyatlarini aks ettiradi. Masalan, qoraqalpoq tilida qisqarishlar ko'pincha an'anaviy kasb-hunarlar, tabiat bilan bog'liq ifodalarda ishlatiladi va bu tilda qisqarishlar o'zining fonetik xususiyatlari orqali madaniy identifikatsiyani ta'minlaydi.

Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi qisqarishlarning ijtimoiy qabul qilinishi o'rtasida farqlar mavjud. Ingliz tilida qisqarishlar ko'pincha o'rta va yuqori qatlamdagi ijtimoiy guruhlar tomonidan ishlatiladi, ayniqsa, texnologiya, ilm-fan va biznes sohalarida. Bu qisqarishlar, shuningdek, ijtimoiy tenglik va ommaviy axborot vositalarida ham keng qo'llaniladi. Qoraqalpoq tilida esa qisqarishlar ko'proq ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi aloqalarda, ko'chmas mulk, kasb-hunar va boshqa madaniy an'analar bilan bog'liq bo'ladi. Bu qisqarishlarning ishlatilishi odatda faqat mahalliy kontekstda va muayyan ijtimoiy guruhlar o'rtasida aniq bo'ladi. Qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar ko'proq xalq orasida an'anaviy ma'nolarga ega bo'lib, ular tilning pragmatik jihatiga alohida ta'sir ko'rsatadi.

Ingliz va qoraqalpoq tillarida qisqarishlar sintaktik va fonetik jihatdan ham farq qiladi. Ingliz tilida qisqarishlar ko'pincha aniq va qat'iy grammatik qoidalar asosida shakllanadi va ularning sintaktik ishlatilishi ko'proq formal va texnik kontseptsiyalarni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, "CEO" (Chief Executive Officer) yoki "ATM" (Automated Teller Machine) kabi qisqartmalar ingliz tilida asosan biznes va texnologiya sohalariga tegishli bo'lib, ular aniq, standartlashgan shakllarda ishlatiladi. Qoraqalpoq tilida esa qisqarishlar fonetik jihatdan ko'proq moslashuvchan va mintaqaviy xususiyatlarga ega. Qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar, masalan, fonetik qisqartirishlar va talaffuz o'zgarishlariga asoslanadi. Bu qisqarishlar tilning fonologik xususiyatlari orqali shakllanadi va ularning sintaktik joylashuvi ko'proq xalqona va an'anaviy tarzda ifodalangan.

Tadqiqotning natijalari ingliz va qoraqalpoq tillaridagi so'z qisqarishlarining lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganishning ahamiyatini ko'rsatdi. Ingliz tilidagi qisqarishlar global madaniyat va texnologiya sohalariga, qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar esa mahalliy va an'anaviy madaniyatga bog'liq bo'lishi bilan ajralib turadi. Har ikki tildagi qisqarishlarning o'ziga xos ijtimoiy, madaniy va pragmatik jihatlari mavjud bo'lib, ular tilning zamonaviy rivojlanishi, kommunikatsiya jarayonlari va madaniy identifikatsiya bilan chambarchas bog'liqdir [5, 1431-1438].

Muhokama. Tadqiqot davomida ingliz va qoraqalpoq tillaridagi so'z qisqarish usullarining lingvokulturologik xususiyatlari o'rganildi va natijalar to'plandi. Endi ushbu natijalarni chuqurroq tahlil qilib, qisqarishlar orasidagi o'xshashliklar va farqlarni, ularning til va madaniyatdagi ahamiyatini muhokama qilamiz. Bu bo'limda ingliz va qoraqalpoq tillaridagi qisqarishlarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning ijtimoiy, madaniy va pragmatik o'lchamlaridagi farqlarni tahlil qilamiz.

Tadqiqot natijalari, ingliz va qoraqalpoq tillaridagi qisqarishlarning tilshunoslik va madaniyatshunoslik jihatdan katta farqlarga ega ekanligini ko'rsatadi. Ingliz tilidagi qisqarishlar ko'proq global madaniyat va texnologiya sohalariga tegishli bo'lib, ular universal tushunchalarni ifodalashda xizmat qiladi. Ingliz tilida qisqarishlarning ishlatilishi global

kommunikatsiyani osonlashtiradi, chunki ular ko'plab mamlakatlarda tushuniladi va qo'llaniladi. Masalan, "CEO" (Chief Executive Officer) yoki "ATM" (Automated Teller Machine) kabi qisqartmalar xalqaro miqyosda qo'llanilib, turli madaniyatlar o'rtasida oson aloqani ta'minlaydi. Boshqa tomondan, qoraqalpoq tilida qisqarishlar asosan mahalliy va an'anaviy madaniyatga asoslanadi. Qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar ko'proq ijtimoiy guruhlar va mahalliy kontekstlarda ishlatiladi. Ular ko'pincha xalqona so'zlar va an'anaviy ma'nolar bilan bog'liq bo'lib, mintaqaviy madaniyatni aks ettiradi. Masalan, qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar, masalan "Farg'ona" (Farg'ona viloyati) yoki "Shod" (Shodlik), xalq orasida keng tarqalgan va ularning ishlatilishi faqat ma'lum bir madaniy guruh uchun tushunarli bo'lishi mumkin. Bu farq, qisqarishlarning til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqligini yanada aniqroq tushunishga yordam beradi. Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi qisqarishlar pragmatik jihatdan ham farq qiladi. Ingliz tilida qisqarishlar ko'proq texnologiya, biznes, va siyosat kabi sohalarida ishlatiladi. Ular keng tarqalgan va har xil ijtimoiy guruhlar tomonidan tushuniladi. Bu qisqarishlarning ishlatilishi ko'pincha aniq va qat'iy kontekstlarga asoslanadi. Masalan, "Wi-Fi" (Wireless Fidelity) yoki "SMS" (Short Message Service) kabi qisqarishlar zamonaviy texnologiyalar va kommunikatsiya vositalarining ajralmas qismi sifatida keng qo'llaniladi. Qoraqalpoq tilida esa qisqarishlarning pragmatik ishlatilishi ko'proq mahalliy va an'anaviy kontekstlarga bog'liq. Masalan, qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar ko'proq mintaqaviy madaniyatni aks ettiradi va faqat o'zaro tanish bo'lgan guruhlar orasida ishlatiladi. Bu qisqarishlar, ko'pincha faqat mahalliy ma'nolarni anglatadi va ular ijtimoiy aloqalar va guruh identifikatsiyasini ta'minlaydi. Bu, qoraqalpoq tilidagi qisqarishlarning madaniy o'ziga xosligini yanada ta'kidlaydi.

Tadqiqotda ingliz va qoraqalpoq tillarida qisqarishlarning fonetik va sintaktik jihatlari ham ta'kidlandi. Ingliz tilidagi qisqarishlar, asosan, standartlashtirilgan va aniq grammatika qoidalariga asoslanadi. Bu qisqarishlar ko'pincha akronimlar va so'z qisqartmalaridan iborat bo'lib, ular grammatik jihatdan qat'iy va oson tushuniladi. Masalan, "URL" (Uniform Resource Locator) va "ATM" (Automated Teller Machine) kabi qisqarishlar ingliz tilida aniq ma'nolarni ifodalaydi va ularning ishlatilishi keng tarqalgan. Qoraqalpoq tilida qisqarishlar esa fonetik jihatdan ko'proq moslashuvchan bo'lib, ular fonetik qisqarishlarga asoslanadi. Qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar ko'pincha an'anaviy talaffuz va fonetik o'zgarishlarga asoslanadi, bu esa ularning fonetik va sintaktik tuzilishini o'zgartiradi. Masalan, "Qora" (Qoraqalpoq) yoki "Shod" (Shodlik) kabi qisqarishlar, ko'pincha fonetik jihatdan o'zgaradi va ular mahalliy guruhlar tomonidan tushuniladi. Ingliz va qoraqalpoq tillarida qisqarishlarning ijtimoiy qabul qilinishi ham farq qiladi. Ingliz tilidagi qisqarishlar global miqyosda keng qo'llaniladi va ularning ishlatilishi ko'pincha o'rta va yuqori ijtimoiy guruhlar tomonidan amalga oshiriladi. Bu qisqarishlar ko'plab mamlakatlar va madaniyatlar o'rtasida oson aloqani ta'minlaydi. Qoraqalpoq tilida esa qisqarishlar ko'proq mahalliy ijtimoiy guruhlar o'rtasida ishlatiladi va ularning ishlatilishi faqat ma'lum guruhlar va mintaqaviy madaniyatlar o'rtasida keng tarqalgan. Bu, qoraqalpoq tilidagi qisqarishlarning mintaqaviy va madaniy xususiyatlarini yanada ajratib ko'rsatadi [3, 41-43]. Tadqiqotda ko'plab qiziqarli xulosalar chiqdi, ammo bir nechta cheklovlar mavjud. Birinchidan, tadqiqotda faqatgina ingliz va qoraqalpoq tillariga e'tibor qaratildi, shuning uchun boshqa tillarda qisqarish usullari qanday ishlatilishini o'rganish zarur. Kelajakda, boshqa tillarda ham qisqarishlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganish, ularning tilshunoslik va madaniyatshunoslikdagi o'rnini yanada chuqurlashtirishi mumkin. Ikkinchidan, qisqarishlarning pragmatik va madaniy jihatlari hamda ularning ijtimoiy kontekstdagi rolini o'rganishga alohida e'tibor qaratish zarur. Tadqiqot ingliz va qoraqalpoq tillaridagi so'z qisqarishlarining lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganishning ahamiyatini ko'rsatdi. Ingliz tilidagi qisqarishlar global madaniyat va texnologiya sohalariga bog'liq bo'lsa, qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar mahalliy va an'anaviy madaniyatga asoslanadi. Har ikki tilda qisqarishlarning ijtimoiy va madaniy kontekstlardagi farqlari, ularning til va madaniyatga ta'sirini tushunishga yordam beradi. Tadqiqotning davomida olingan natijalar, tilshunoslik va madaniyatshunoslik sohalaridagi kelajakdagi izlanishlar uchun muhim yo'nalishlar ko'rsatadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot ingliz va qoraqalpoq tillaridagi so'z qisqarish usullarining lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, qisqarishlarning til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarini, pragmatik va sintaktik jihatlari, shuningdek, ularning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi ahamiyatini aniqladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ingliz tilidagi qisqarishlar global madaniyat, texnologiya va biznes sohalariga bog'liq bo'lib, keng tarqalgan va turli mamlakatlar o'rtasida oson tushuniladi. Qoraqalpoq tilida esa qisqarishlar mahalliy va mintaqaviy madaniyatga asoslanadi, ular ko'proq an'anaviy va ijtimoiy kontekstlarda ishlatiladi. Ingliz tilidagi qisqarishlar ko'proq universal tushunchalarni ifodalasa, qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar mahalliy guruhlar o'rtasida aloqani osonlashtiradi. Bu farq, til va madaniyat o'rtasidagi bog'lanishni yanada ravshanlashtiradi. Shuningdek, qisqarishlarning fonetik va sintaktik xususiyatlari ham farqlanadi: ingliz tilidagi qisqarishlar grammatik jihatdan qat'iy va standartlashtirilgan, qoraqalpoq tilidagi qisqarishlar esa fonetik jihatdan moslashuvchan va mahalliy talaffuzga asoslanadi. Tadqiqot, ingliz va qoraqalpoq tillaridagi qisqarishlarning ijtimoiy, madaniy va pragmatik jihatlari chuqur tahlil qilish orqali, tillarning o'ziga xos xususiyatlarini va ularning global va mahalliy miqyosdagi ahamiyatini ko'rsatdi. Kelajakda boshqa tillarda qisqarish usullarining lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganish, ularning tillar va madaniyatlar o'rtasidagi aloqalarni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Akbarovna, Sayfullayeva Fotima. "THE COMPARATIVE STUDY OF ABBREVIATIONS IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES." *Hamkor konferensiyalar* 1.14 (2025): 1012-1014.
2. Aytjanovna, Sakbergenova Ulbosin. "COMPARISON OF NOUN PARTS OF SPEECH IN KARAKALPAK AND ENGLISH LANGUAGES." *INTELLECTUAL EDUCATION TECHNOLOGICAL SOLUTIONS AND INNOVATIVE DIGITAL TOOLS* 3.36 (2025): 274-276.
3. Mirtimurovich, Djalilov Ma'rufjon. "STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF ABBREVIATIONS IN DIFFERENT LANGUAGES." *Web of Teachers: Inderscience Research* 2.6 (2024): 41-43.

4. Tugelbaevich, Berdimuratov Bakhtiyar. "The Usage of Abbreviations In Different Spheres." *American Journal of Philological Sciences* 3.12 (2023): 86-90.
5. Yuldasheva, Nargiza Ergashbayevna, et al. "Pragmalinguistic aspects of compound nouns in English and Uzbek." *Linguistics and Culture Review* (2021): 1431-1438.

Rezyume. Maqala inglís hám qaraqalpaq tillerindegi sóz qısqartıw usıllarınıń lingvokulturologiyalıq ózgesheliklerin úyreniwge qaratılǵan. Izertlewde qısqartpalardıń til hám mádeniyat arasındaqı baylanısı, pragmatikalıq, sintaksislik hám fonetikalıq tárepleri, sonday-aq, olardıń jámiyetlik hám mádeniy konteksttegi ornı tallaw etilgen. Sonıń menen birge, maqala tiller hám mádeniyatlar arasındaqı parıqlardı tereńirek túsiniwge hám til bilimi tarawındaqı keleshekтеgi izertlewler ushin negiz jaratıwǵa xızmet etedi.

Tayamish sózler: Inglis tili, qaraqalpaq tili, lingvokulturologiya, qısqartpalar, sociallıq kontekst, regionallıq mádeniyat.

Резюме. Статья посвящена изучению лингвокультурологических особенностей способов сокращения слов в английском и каракалпакском языках. В исследовании анализируется связь сокращений с языком и культурой, их прагматические, синтаксические и фонетические аспекты, а также роль в социальном и культурном контексте. Кроме того, статья способствует более глубокому пониманию различий между языками и культурами и создает основу для будущих исследований в области лингвистики.

Ключевые слова: Английский язык, каракалпакский язык, лингвокультурология, сокращения, социальный контекст, региональная культура.

Abstract. This article focuses on studying the linguocultural characteristics of word abbreviation methods in English and Karakalpak languages. The research analyzes the connection between language and culture, examining the pragmatic, syntactic, and phonetic aspects of abbreviations, as well as their role in social and cultural contexts. Furthermore, the article aims to provide a deeper understanding of the differences between languages and cultures, while establishing a foundation for future research in the field of linguistics.

Keywords: English language, Karakalpak language, linguoculturology, abbreviations, social context, regional culture.

ТАРИЙХЫЙ ШЫҒАРМАЛАР АҰДАРМАСЫНДА ЭКВИВАЛЕНТ БИРЛИКЛЕРДИ ОРЫНЛЫ ҚОЛЛАНЫҰ Байниязов А. Т.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Түркий халықлар узақ тарийхый дәуірлерден берли бир-бирине жақын қонсы, туысқан болып жасап келмекте. Олардың тамыры бир, үрп-әдетлери, мәдениеті хәм көркем өнеринде өз-ара үнлес тәреплер көп. Шығыс халықлары әдебиеттаныуында әйне көркем әдебиет, аудармашылық тарауындағы жақынлық хәм уқаслық ҳақында, әдебий дәреклер тийкарында изертлеулер алып барылған. Бирақ Арал бойы этномәдений ареалында қонсы болып жасап киятырған өзбек, түркмен хәм каракалпак халықлары әдебиетиндегі типология хәм аудармашылыққа байланыслы тәреплерди салыстырмалы аспектте үйрениў улыўма филологиялық әҳмийетке ийе актуал мәселе болып табылады. Усы мәниде биз бул мақалада өзбек әдебиетинде тарийхый роман жанрының жетик үлгилеринен бири Пиримкул Қодировтың “Жулдызлы түнлер” романын түркмен тилиндегі аудармасы менен салыстырыўды, туысқан тиллерде альтернатив сөз таңлаў машқаласы ҳақында салыстырмалы таллаўларымызды берийди орынлы деп билдик. Өзбек, түркмен тиллериндегі уқаслық барлық ўақытта да оригиналдың көркемлик өзгешелигин бере бермейди. Себеби хәммеге таныс болған әпиўайы сөзлер тексте ҳәр қыйлы мәнилерде келеди. Оларға альтернатив түркмен сөзлерин излеп табыў аңсат емес. Себеби аударма - көркем өнер. Аудармада бир тилдегі бирлик екиншисине қуры алмастырылмайды.

Аудармашының шеберлиги оригиналдағы сөзге эквивалент - мәниси жағынан тең (толық сәйкес) келетуғын сөзди пайдаланыўға байланыслы. Илимий-теориялық әдебиетларда аудармада альтернативлик машқаласы төмендегише түсиндириледі: “Дәрек тили менен аударма тили арасында мазмунлық, структуралық хәм функционал жақтан уқаслық альтернативлик болып есапланады. Дәрек текст мәнис-мазмунын жеткерип берийши аударма текст тил бирликлерине функционал жақтан альтернативлер (сәйкес бирликлер) сыпатында дәрек текст бирликлери орнында қолланылады. Тил бирликлери нормативлик мәнисте қолланылғаны ушын дәрек тили бирликлериниң аударма тилинде белгили бир альтернативлери болып, олар ҳәр қыйлы аударма текстлерде сол бирликлердиң орын алмастырыўшылары болып қолланылады. Басқаша айтқанда, дәрек текст пенен аударма текст арасындағы альтернативлик дәрек текст контекстиниң ҳәр қыйлы бөлимлеринде қайта ислениўине тийкарланған болыўы мүмкин”[1,52].

Изертлеулеримиз тийкарында соны анықладық, түркменше аудармада аудармашы (Ш.Чориев) альтернатив сөз таңлаўда жәмийетлик турмыстың барлық тараўларына байланыслы көплеген түркменше лексикалық бирликлерди орынлы қолланған. Себеби көркем шығармада қолланылған барлық сөзлер де сүүретлеу қураллары болып табылады. Мине усы сөзлер арқалы жазыўшы көркем шығарманың образлылығын, эмоционаллық-экспрессивлигин, идеясын сөзлер арқалы оқыўшыға жеткереді, көркем шығармада сүүретленип атырған ўақыя-ҳәдийселерге оқыўшының мүнәсибетин оятады. Бунысыз көркем шығарма-көркем аударма ҳақында да сөз болыўы мүмкин емес [2,22]. Ҳақыйкатында да, аударма ислеуден максет екинши тилге сөзлер дизбегі ямаса гәплер дизбегин көширийў емес, ал олардың ядросында жасырынып атырған мәнисти жүзеге шығарыўдан ибарат.

Мысаллар тийкарында жоқарыда билдирилген теориялық пикирлерди әмелде түсиндирийўге ҳәрекет етемиз. Төмендегі салыстырыўымызда *хуфия* сөзиниң түсип қалыўы нәтийжесинде Самарқандтан келген хат қалай қолға киргизилгени ҳақындағы мағлыўмат аударма вариантта анық болмай қалған:

Түп нускада:	Аўдармада:
-Қулингиз Самарқанддан хуфиялардан келган бир хабарни амирзодамга кўрсатишдан тортинган эдим. (Ю.Т. 78)	-Гулыңыз Самаркандт бир нома алды велин, оны ша хезретлерине гөркезмәге-де чекинйэр. (Й.Г. 94)

Буларға уқсас оригиналда бир лексикалық бирлик орнында оған сәйкес келмейтуғын сөзлерди қолланыў, ең зэрүр сөзди түсирип қалдырыў сыяқлы кемшиликлер аўдармада көплек өршиди. Бундай кемшиликлер болса күтилип атырған көркемлик талабына толық жуўап бермейди. Аўдармашыдан өз алдына излениўди талап етеди. Төмендеги салыстырмаларымызда *тўриқ от, ўра, улуфа ботқоқлик* сөзлериниң мәниси негизине салыстырғанда улыўма парықланатуғын вариантларда берилген:

Түп нускада:

Мавлоно Фазлиддин подшоҳнинг хос меъмори қилиб тайинланган, унга яхшигина улуфа белгиланган эди. (Ю.Т. 85)

Аўдармада:

Ша хезретлери молла Фазлиддиниң гадырыны билди. Ол көче нақашы эдилеп белгиленди, оңа ишлер хем яшар ялы чаклаңжа жай гуруп бердилер. (Й.Г. 104)

Түп нускада:

1.Бериғи ёқдағи оёқлари узун тўриқ қашқа отни анжомлари билан Бобур мирзо инъом этган эди. (Ю.Т. 85)

Аўдармада:

Бери тарапдакы аяқлары узун дор аты Бабыр мўрзе ахли эер-әнжамы билен арзылы нақаша совгат берипди. (Й.Г. 104)

2. Қувасой батқоғиниң устидан... (Ю.Т.5)

Қувасай дерясының үстүндәки... (Й.Г.65)

3. Бўш ўрангиз борми почча? (Ю.Г.50)

-Йығнара ериңиз бормы гиев? (Й.Г. 65)

Көркем аўдармада тарийхый миллий колоритти сақлаў принципери бойынша илимий изертлеў жумысын алып барған филология илимлери бойынша философия докторы Барно Буранова эйне усы шығарманың түркмен тилине аўдармасында эквивалент сөзлер таңлаўда аўдармашының шеберлигине былай тоқтап өтеди: “Шығарма тилинде қолланылған лексикалық бирликлерди түркмен тилине аўдарыўда аўдармашы Шодурди Чориев белгили дәрежеде түп нусканың көркемлигин, образлылығын, эмоционаллығын билдириўде түркмен тилинен сәйкес бирликлер таңлаўға ҳәрекет еткен. Мысалы: өзбек тилинде ҳәрекет-халдың орынланыў дәрежесин аңлатыўшы *аста, оҳиста, суст, секин* сөзлерине (мысалы: *секин ўрнидан турди*) аўдармашы түркменше *ховлукмазлык, гыссанмазлык, әвмезлик, алаңсамазлык* сыяқлы синонимлик қатардан эквиваленти сыпатында *әвмезлик* сөзин таңлап, оригиналдағы мазмунды, жазыўшының мақсетин дурыс аңлатқан.” [3,118].

Илимпаздың пикирине қарсы шықпаған ҳалда соны қосымша етпекшимиз, тийкарғы нускадағы айырым лексикалық бирликлерге дәл сәйкес келетуғын синонимлерди таңлаўда аўдармашы айырым историзмлерди заманагөйлестирген, гейде түркмен тилинде бар сөзлерди актив вариантында берген. Және салыстырыўларға жүгинейик:

Түп нускада: *Бобур хиргоҳ тўрида тўртта олтин зина билан чиқиладиган баланд шоҳсуна устида ёлғиз ўтирибди. (Ю.Т. 84)*

Аўдармада: *Бабыр дөрт саны басгканчак билен галынян белент шасыпаның үстүнде айбоғдашыны гуруп еке өзи отырды. (Й.Г. 102).* Әлбетте, жоқарыға шығыў, төменге түсиў ушын арналған арнаўлы қурылма мәнисин аңлатыўшы предметтиң атамасы оригиналда да, аўдармада да синонимлерди қолланыў принциплерине толық сәйкес келеди.

Бизге белгили, “аўдарма мақсети тек ғана текстти оқыўшының қабыл етиў дәрежесине бейимлестириў менен шекленбестен, түп нусканың мазмуны, стильлик, көркемлик қунына зәрре зыян тийгизбестен қайта жаратыў илажларын көриўге бағдарланыўы керек. Болмаса, тексттиң тийкарғы тилдеги тәсири хәм тартымлылығы аўдарма текстте өз күшин жоғалтады.” [4,15]. Усы ҳәдийсениң әмелий дәлилин төменде метафоралық образлы қолланылған *суңқар* хәм *бүркит* сөзлериниң альтернативинде салыстырамыз:

Түп нускада: -Тез бориб шункорларимга айт, “Бобурнинг бошини кесиб келган одамга боши борабарлик олтин бераман!”

Аўдармада: -Тиз ет-де, бүргүтлериме айт, “Кимде-ким Бабырың башыны алып гелсе, хан шоңа шол кәлләниң аграмына барабар алтын бержек дий.” (Ю.Т. 218, Й.Г. 235)

Бизге белгили, суңқар-күшли, жыртқыш қус - аўыспалы мәнисте мәртлик, батырлық, епшил, шаққан, батыр, оғада ғайратлы, жигерли мәнисинде унамлы бояўға ийе. Ал бүркит болса жыртқыш аңшы қусы аўыспалы мәнисте жыртқыш, жаўыз адам мәнисинде қолланылады. Қысқаша лексикографиялық салыстырыўларымыздан мәлим болыўынша, түркмен тилинде суңқардың эквиваленти болмағанлықтан жыртқышлық қәсийети менен улыўма мәнилес болған бүркит эквиваленти дурыс таңланған.

“Жулдызлы түнлер” хәм оның түркмен тилине аўдармасында да *қасқыр, шер, бөри, кийик* сыяқлы жабайы хайўан атамаларының атамалары да көшпели мәнисте қолланылған. Әсиресе Бабур мырзаның тажы-тахттың мийримсиз океанына жаңа қәдем қойған нәресте жүрегі, гүлдей нәзик сезимлерден ўаз кешип опасыз мәмлекет азапларына мәрдаңа гүресийге таяр таяр екенлигин сүўретлеўде жоқарыдағы сөзлер өз-ара муўапықлық пайда еткен. Текстти бақлаң:

1. Бобур бўрилар тўдаси орасида **кийик** бўлиб кун кўролмаслигини ич-ичидан ҳис қиларди. (Ю.Т. 80)

Бабыр мәжсек сурисиниң арасында кейик болуп яшап болмаздығыны билди. (Й.Г.97)

2. Бобур **қашқирлар** қуршовига түшиб қолгандек безовталанар эди. (Ю.Т. 80)

Эдил гөлегүртлар ордасының арасына дүшен ялы Бабырың йүреги битақат урунды. (Й.Г.96)

3. Бобур...**бўрилар** билан шер бўлиб олишишни истар эди. (Ю.Т. 80)

Мәжсек сүрүсиниң арасында шир болмак герек. (Й.Г. 97)

Салыстырыуларымыздан белгили, аудармашы түп нускаға үнлес түрде түркмен әдебий тилинде де, жанлы тилинде де актив қолланылатуғын *кейик-кийик, қасқырлар-зөлегуртлер, бөри-мәжек* эквивалент бирикпесин орынлы қолланған. Себеби, “Алтернативлик оригиналдағы жағдайды аудармада толық сәулелендириуге болған хәрекеттен жүзеге шығады. Аудармашы текстти өз тилинде қайта жаратып, негизги оқыушы шығарманы қалай түсинген хәм тәсирленген болса, аударма текстти оқыушы да сондай тәсирге ийе болуына ерисиуди мақсет етип қояды. Бирақ еки тил ийелери арасындағы лингвистикалық, мәдений, социаллық хәм т.б. айырмашылықлар аударманың тек ғана лингвистикалық өлшемлерине сүйенип әмелге асырылуына жол қоймайды. Аудармада альтернатив түсиниклерди бериу хәм оқыушы тәрәпинен тийкарғы мәнисти дәл қабыл етиуине имкәният бериуи ушын аудармашы өз тили байлықларынан өнимли пайдаланыуы зәрүр” [5,13].

ӘДЕБИЯТЛАР

- 1.Рахимов Ғ. Таржима назарияси ва амалиёти. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – Б. 52.
- 2.Кўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 22.
- 3.Бўронова Б. Бадиий таржимада тарихий миллий колоритни сақлаш принциплари. Ф.ф.ф.д.дисс.–Тошкент. 2021. –Б.118
- 4.Сирожиддинов Ш. Одилова Г. Бадиий таржима асослари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2011. –Б. 15.
- 5.Сирожиддинов Ш. Одилова Г. Бадиий таржима асослари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2011. –Б. 13.
- 6.Қодиров П. Юлдузли тунлар. – Тошкент: Ўзбекистон. 1981. – Б.496.
- 7.Қадыров П. Йылдызлы гижелер – Ашгабат: Түркменистан, 1988.–Б. 558

Резюме. Мазкур мақолада Пиримкул Қодиров қаламига мансуб “Юлдузли тунлар” романининг туркмен тилидаги таржимаси таққосланади, қардош тилларда муқобил сўз танлаш муаммоси ҳақида қиёсий таҳлиллар берилади.

Резюме. В данной статье сравнивается перевод романа Пиримкула Кадырова “Юлдузли тунлар” на туркменский язык, дается сравнительный анализ проблемы выбора альтернативных слов в родственных языках.

Қалит сўзлар: тасвирий воситалар, эквивалентлик, оригиналлик, бадиий таржима, қахрамон рухияти.

Ключевые слова: изобразительные средства, эквивалентность, оригинальность, художественный перевод, психология героя.

Summary. This article compares the Turkmen translation of the novel “Yulduzli tunlar” by Pirimkul Kadyrov, provides a comparative analysis of the problem of choosing alternative words in related languages.

Key words: figurative means, equivalence, originality, literary translation, hero's psyche.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТ ТИЛИНДЕ МЕТОНИМИЯ ХӘМ СИНЕКДОХАНЫҢ ҚОЛЛАНЫЛУҢЫ

Балтабаева Д. Б.

Қарақалпақ Мәмлекетлик Университети

Кирисиу. Көркем әдебият тили лексика-семантикалық көзқарастан тил бирликлериниң хәм сүүретлеу қуралларының шеберлик пенен өз орнында қолланылуың талап етеди. Бул өз нәубетинде көркем шығарманың оқыушыға тәсиршен жетип барыуың тәмийинлейди хәм сол арқалы көркем шығарманың эстетикалық дәрежеси хәм қунылығы артады. Бунда метафора менен қатар теңеу, метонимия хәм синекдоха сыяқлы троплар жәрдемге келеди. Олар эстетикалық категориялар сыпатында өзине тән орынды ийелейди. Көркем әдебият шығармалары тилинде теңеу көбирек қолланылады. Ал, метонимия хәм синекдоха кемирек ушырасады. Деген менен, олардың көркем әдебият тилинде өзине тән орны бар хәм тилдиң эстетикалық функциясын кеңейтиуде әҳмийетли факторлардан бири есапланады.

Метонимия логикалық қәсийетине ийе болуу менен бирге, пикир-лердиң хәр түрлигиң тәмийинлеуи қурал ұзыйпасың да атқарады. Ол -поэтикада кеңнен жайылған троптың бир түри, бунда сөз ямаса түсиник басқа бир сөз бенен қайта аталған болады[3,158]. Метонимиялар да метафоралар сыяқлы ауыспалы мәниске тийкарланған болып, олар арасындағы парық – предмет, ұақыя-хәдийселер арасында ұқсатыу емес, байланыс тийкар етип алынады. Метонимияда бир нәрсе ямаса ұақыя-хәдийсениң аты басқа ұақыя ямаса хәдийсеге көшириледі. Нәтижеде, дәслепки атаманың мәнисине қарағанда өзгеше екінши мәни пайда болады. Демек, метонимия тилде сөз семантикасына, оның турмыслық зәрүрлигине сәйкес сөзлик қурамның тарихый раўажланыуының барысында сөз мәнисиниң кеңейиуине, әдебий тилдиң структуралық, семантикалық жақтан жетисиуине, функционаллық раўажланыуына себепши болатуғын семантикалық қубылыслардың бири деген сөз[2,187]. Ал, синекдоха болса, бир объекттиң өз-ара байланыслы болған пүтин бир бөлек, бирлик хәм көплик тийкарында мәни ауысыуы менен айырықша-ланады. Олар көркем шығармада қахарманның сөйлеу тилинде прагматика-лық мәнисти ашып бериуде қолланылатуғын көркем сөз қуралы. Базы изертлеулерде метафораның бир түри сыпатында қаралатуғын синекдоха, тийкарынан метонимияның бир түри ямаса көриниси есапланады. Себеби, онда ұқсаслыққа қарағанда көбирек байланыс нәзерде тутылады.

Изертлеудеги тийкарғы мақсет - метонимия хәм синекдоханың лингвопоэтикалық өзгешеликлерин, олардың көркем текстте беретугың семантикалық-функционаллығын, олардың тил байлығын хәм көркем сүүретлеуге қосқан үлесин анықлау.

Изертлеу объекти - Қарақалпақ хәм инглиз жазыушылары шығармаларының тили.

Әдебиятлар анализи хәм методлар: Бул изертлеу лингвопоэтикалық хәм салыстырмалы таллау ұсылларына тийкарланып алып барылды. Метонимия хәм синекдоха көркем текст контекстинде изертленди, олардың семантикалық-функционал қәсийетлери анықланды, жазыушылардың индивидуал сөз жаратыу өзгешеликлери салыстырылды. Изертлеу материалы сыпатында қарақалпақ хәм инглиз көркем әдебиятынан

алынған тексттерден пайдаланылды. Әсіресе, Т.Қайыпбергеновтың "Бахытсызлар", сондай-ақ, У.Шекспирдің "Romeo and Juliet" хәм Н.Готорнның "The Scarlet Letter" шығармалары талқыланды.

Теориялық тийкар сыпатында Ф.М.Селиванов, Л.Нуржекеева, Г.Қарлыбаева хәм А.Шомаксудова сыяқлы илимпазлардың мийнетлери пайдаланылды. Бул мийнеттерде метонимия хәм синекдоханың тәбияты, олардың поэтикалық функциялары хәм тил системасындағы роли ҳаққында белгиленген пикирлер изертлеу ушын теориялық базаны тәмийинледі.

Анализ усылы сыпатында: семантикалық анализ - сөз мәнісиниң өтиу механизмлерин анықлау; лингвопоэтикалық анализ - көркем образлар жаратыўда эстетикалық тәсирди анықлау; салыстырмалы таллау - қарақалпақ хәм англис тиллериндеги улыўмалық хәм айырмашылық белгилерин салыстырыу усылы қолланылды. Бул методлар арқалы көркем тексттерде метонимия хәм синекдоханың қолланылыу тийкарлары, олардың эстетикалық тәсири, образ жаратыўдағы роли системалы түрде изертленди.

Метонимия - зат ямаса ҳәдийселер арасындағы логикалық байланысқа тийкарланған троп. Ол поэтикалық образ жаратыўда, пикирди қысқартып бериўде хәм образлы сүүретлеуді тереңлестиреуде пайдаланылған. Мысалы, англис жазыўшысы Н.Готорн өз шығармасында:

- «... *we could hardly do otherwise than **pluck one of its flowers**, and present it to the reader*»[12.44].

Аўдармасы:- Оның бир гүлин үзип, китап оқыўшысына усыныўдан басқа илажын таба алмадық.

-«*The **pen** is mightier than the **sword***»[11.4].

Аўдармасы: Қәлем қылыштан күшлирек.

Инглис тилинде берилген бул еки мысалда да жаўызлық, зорлық тымсалында берилген, яғный, сонша қыйыншылық ишинде жүрген адамлардың ишинен бирин таңлап көрсетип турғанын **pluck one of its flowers** сөз дизбегі арқалы англис жазыўшысы Натаниел Готорн, және де, сөз күдиретиниң қәншелли дәрежеде жаўызлықтан үстем екенлигин **pen** хәм **sword** сөзлери жәрдемінде англис жазыўшысы хәм сыясатшысы көркем тәризде жеткерип берген.

- «- *Малларыңды жыйнай бер, иним, - деди атлы оның ашыўлы нәзеринен сескенип, өзін ақлағысы келгендей*»[7.3].

- «*Қудайға шүкир **түтин түтеткенлердің** көпшилигинде бир-бирден саўын сыйыры бар*» [7.12].

Ал, қарақалпақ тилиндеги бул мысалларда **атлы** хәм **түтин түтеткенлердің** сөз хәм сөз дизбеклери жәрдемінде метонимия жүзеге келген, бунда ат минген адам, усы үйде жасаўшы адам деп толығы менен бермей, оны көркем тәризде, бир-бириниң арасындағы байланысларды есапқа алып, аўыспалы мәнисте сүүретлеген. Бул - метонимияның тилдеги тәбийй байланыс тийкарында пайда болыўын дәлиллейди.

Усы орында атап өтиўимиз керек, метафорада бир-бирине уқсас предметлердің белгилери көширилсе, метонимияда еки предмет ишки хәм сыртқы белгилери менен қандайда бир байланысы болса, бирақ та, улыўма бир-биринен парық қылыўшы предметлердің белгилери менен салыстыры-лады[6,237], яғный, метафора уқсаслықты, ал метонимия байланысты нәзерде тутады. Мысалы:

«*We have as yet hardly spoken of the **infant that little creature**, whole innocent life had spring, by the indestructible decree of providence **a lovely and immoral flower***» [12.8].

Аўдармасы: Биз еле жаңа туўылған бөпе-кишкене жаратылыс ҳаққында айтпадық, пүткил айыпсыз өмири тағдирдің сырлы ҳүкими менен айыплы интаның турпайы себеплеринен сулыў хәм өмирлик гүл сыпатында өнип шықты.

«... *I have a soul of lead*

So stakes me to the ground I cannot move»[14.51].

Аўдармасы: Мениң руўхым қорғасыннан,

Сонлықтан мени жерге шегелеп қояды, мен қыймылдай алмайман

Жоқарыдағы биринши мысалда метафораның тиккелей өзи келгениниң хәм оның уқсаслықлар тийкарында жасалғанының гүясы боламыз, ал екінши мысалда болса, метафора менен метонимияның қатар келгенин көрсек болады: *soul of lead* – метафора, *stakes me to the ground I cannot move* – гәпи метонимия сыпатында алынған, яғный, мухаббаты себеп азап шеккенлиги ушын физикалық хәм руўхый жақтан әззи болып, ҳәрекетлениўди де қәлемейди.

-«*Әй, **түркмен**, билит қой, **бүркітти ғарға** менен қорқытпас болар*» [7.253].

-«... өмиринше **төрт туяқлыдан** өз пышығы болмаған соқыр ғаррының қуғанғаны соншелли, ғайыптан көзи ашылып кеткендей ушып түргелди»[7.41].

Биринши мысалда англис тилиндеги мысалымыздағыдай хәм метафораны, хәм метонимияны ушыратамыз. Себеби, **түркмен** сөзи арқалы сол миллетиң ўәкилин айтып турғаны ушын метонимия, **бүркіт**, **ғарға** сөзлери жәрдемінде болса, метафоралар жасалған, яғный уқсаслықларына қарап қатар қойып сүүретленген. Ал, екінши мысалда болса, жазыўшы **төрт туяқлы** метонимиясын қолланыў арқалы малдың бас санын билдирмекши хәм усы түсиник пенен байланыстырмақшы болады.

Солай етип, қарақалпақ көркем әдебият тилинде метонимия көпшилик орынларда төмендеги тийкаргы мәнилерде қолланылады:

1. Адам денеси мүшелери сол шахстың өзін аңлатыў ушын: *қара көзлер, пышық мурын*;

2. Адамның дене ағзаларынан ол атқаратуғын функцияларын белгилеу ушын пайдаланыў: *тилге келиў, қулақ салыў*;

3. Абстракт түсиниклерди айтыўда адам дене мүшелеринен пайдаланыў: *киндик (Хорезм киндиги), жүрек (қаланың жүреги)*;

4. Ұрәкет атын сол ұрәкет ұақтына көшириў ушын пайдаланыў: *бир кесе шай ишим, қуяш тикке келгенде;*

5. Ұрәкет атын ұрәкет жүз беретугын аралыққа көшириўде пайдаланыў: *ийт өлген жерде, найза созым*[1,99-100].

Ал, англис көркем әдебият тилинде метонимиялар:

1. Орын, мәкән атлары менен онда жасаўшылар нәзерде тутқанда: *The village slept.*

2. Предмет арқалы социаллық мәртебе аңлатылғанда: *The chair she sat in, like a burnished throne.*

3. Предмет арқалы искерликти билдириўде: *The bottle killed him.*

4. Автор арқалы шығармасын билдириўде: *I read Shakespeare.*

5. Дене ағзалары арқалы искерлигин билдириўде: *lend me your ears*

кең қолланылады хәм олар жәрдеминде реалистик эффект, символик мәнис жарата алады, қахарманның ишки дүньясын сүүретлей алады. Тийкарғысы, жәмийет, сиясат, мәдениятты критикалық хәм астарлы тәризде аңлата алады.

Синекдоха анализи бул троптың көбинесе пүтин хәм бөлек арасындағы санлы ямаса мәнилик байланысты кеңейтетуғынын көремиз.

Метонимия көбинесе логикалық байланысқа, синекдоха болса сан ямаса бөлек - пүтин қатнасына тийкарланған. Бул айырмашылық олардың поэтикалық ролин белгилейди. Мәселен, метафораны теңеўге алмастырыў мүмкин, бирақ метонимияны бундай өзгертиў мүмкин емес. Бул жағынан метонимия тилдің логикалық дүзилисин сақлаған ҳалда, сөз мәнисин кеңейтеди хәм жаңа естетикалық дәрежени жаратады.

Ф.М.Селиванов өзиниң "Поэтика былин" мийнетинде метонимия хәм синекдоханы поэзиялық ұсыллар қатарында қарап, бул троплар қахарманның күши хәм образлы көркемлигин арттырыўда, поэзиялық тәсирди күшейтиўде әҳмийетли рол атқаратуғынын белгилейди. Метонимиялар зат яки қубылыстың, белги ямаса ұрәкетлердің ишки болмаса сыртқы ұқсаслықларының, байланысларының бириниң екншисине өтиўи, араласыўи нәтижесинде пайда болады. Синекдоха - бул араласыў, сан байланысы хәм қатнасы бағдарында болса, метонимияда сапа байланысы хәм қатнасы бағдарында иске асады[5,57]. Мысалы,

Синекдоха: *count every head, give me a hand, жүз бас қой, ақ желкең көринди* – бул мысалларда бир бөлеги арқалы пүтини нәзерде тутылып атыр, **Метонимия:** *The White House announced, He reads Shakespeare, шәйнек қайнап атыр, зал қоллап-қуўатлады* – бул жерде орын жәрдеминде ишиндеги шахслар хәм автор арқалы шығармасы, ал, қарақалпақ тилиндеги мысалда болса, ыдысы ямаса орны арқалы ишиндеги адамлар, нәрселер нәзерде тутылып атыр.

Қарақалпақ әдебиятында метонимия көбинесе турмыслық реаллықлар хәм сөйлеў тили элементлери тийкарында жасалған болса, англис әдебиятында ол символикалық – тымсаллық характерде көринеди. Мәселен, англис жазыўшылары көбинесе *The White House, The Bottle, The Crown* сыяқлы мәдений-символикалық метонимияларды қолланса, қарақалпақ жазыўшылары *түтин түтеткенлер, төрт туяқлы, қара көзлер* сыяқлы турмыслық образлар арқалы естетикалық тәсир жаратқан.

Метонимияны тиллик қубылыс ретинде қазақ тилинде бириншилерден болып, изертлеген илимпаз Л.Нуржекеева илимде метонимияны синекдоха-дан бөлип, екеўин троптың еки басқа түри деп қарайтуғынлар да бар екен-лигин айта келип, өзиниң соңғы пикирге қосылатуғынын айтады, яғный, ол метонимия менен синекдоханың тийкарғы тәбияты бир-бирине ұқсас екенлигин тастыйықлап, синекдоха метонимияның бир түри деген пикирде қалады[6,15]. Изертлеў нәтижелерине тийкарланып, метонимия хәм синекдоха көркем әдебият тилинің лексика-семантикалық байлығын арттыратуғын, поэзиялық образ жаратыўда әҳмийетли рол атқаратуғын естетикалық категориялар қатарынан орын алады.

Метонимия тил системасында логикалық байланысқа тийкарланған, синекдоха болса бөлек хәм пүтин қатнасына сүйенген. Бул троплар сөз мәнисиниң кеңейиўине, жаңа естетикалық рең жаратыўға жәрдем береді.

Қарақалпақ хәм англис көркем әдебиятында метонимия хәм синекдоха троплары аз ушырасса да, олардың функционал роли жоқары. Олар көркем текстти ықшамластырып, эмоционаллық тәсирди күшейтеди, символикалық образлар жаратады хәм жазыўшының идеялық мақсетин терең ашыўға жәрдем береді.

Илимий анализ нәтижесинде анықланды: - Метонимия хәм синекдоха тилдің естетикалық функциясын кеңейтеди; - Олар сөзди эмоционал, символикалық мазмун менен байытады; - Көркем шығармада образ жаратыўдың күшли поэтикалық қуралы болып хызмет етеди.

Солай етип, бул изертлеў метонимия хәм синекдоханың қарақалпақ хәм англис көркем әдебий тиллериндеги көркем сүүретлеўде қаншелли әҳмийетке ийе екенин дәлиледи. Изертлеў нәтижелери поэзиялық тилди изертлеўде, лингвопоэтикалық классификациялар жаратыўда хәм метафора, метонимия, синекдоха қатнасықларын анықлаўда пайдалы методологиялық тийкар бола алады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абдалиева Г.Р. Структурно-семантические и стилистические особенности языка произведений Т.Каипбергенов. Докт. дисс. -Нукус, 2024.-С.99-100.
2. Қарлыбаева Г.Е. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликлери. Филол.илим.док. дисс... Нөкис. 2017.-Б.187.
3. Квятковский А. Поэтический словарь.-Москва: Советская энциклопедия, 1966.-Б.158.
4. Нуржекеева Л.Б. Лингвистическая природа метонимии. Афтореф.канд.филол.наук...дисс. - Алма-Ата.1991.
5. Селиванов Ф.М. Поэтика былин.-Москва: Изд.МГУ, 1977.-Б.57.

6. Шомаксудова А., Расулов И.,... Ўзбек тили стилистикаси. –Т.:Ўқитувчи, 1983.Б.237.Қаранг: Миргаджиев М.М. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке. Авт. дисс... докт. Фил. наук.-Т.,1989.С.11. Шукуров И.К. Перенос значения слов в узбекском языке. Авт. Дис...канд. фил. наук. –Т., 1978. С.8.
7. Қайыпбергенов Т. Бахытсызлар.-Нөкис,2019.-Б.399.
8. Edward Bulwer-Lytton. Cardinal Richelieu. The University of Wisconsin Press. Madison,1961.-P.46.
9. Nathaniel Hawthorne. The Scarlet letter A. Boston: James R. Osgood and company, Late Ticknor&Fields, and fields, Osgood&Cj, 1878.-P.323.
10. William Shakespeare. Romeo and Juliet. The University of Society. New York.1901.-P.48.

Annotatsiya: Ushbu maqolada qoraqalpoq va ingliz badiiy adabiyoti tillarida metonimiya va sinekdoxaning lingvopoetik xususiyatlari oʻrganiladi. Tadqiqot lingvopoetik va qiyosiy tahlil usullariga asoslangan. Material sifatida T.Qayipbergenov, U.Shekspir va N.Gotorning asarlari olingan. Tadqiqot natijalariga koʻra, metonimiya mantiqiy bogʻliqlik, sinekdoxa esa qism va butunlik munosabatlari yordamida obraz yaratadi. Ushbu tropalar badiiy matnga emotsional taʼsir, ramziy ohang va estetik boylik beradi.

Tayanch soʻzlar: badiiy adabiyot tili, metonimiya, sinekdoxa, lingvopoetika, semantik-funksional xususiyatlar.

Аннотация: В данной статье рассматриваются лингвопоэтические особенности метонимии и синекдохи в каракалпакской и английской художественной речи. Исследование основано на лингвопоэтическом и сравнительном анализе. В качестве основного материала использованы произведения Т. Каипбергенова, У. Шекспира и Н. Готорна. Результаты показывают, что метонимия формируется на основе логической связи, тогда как синекдоха опирается на соотношение части и целого. Эти тропы обогащают художественный текст эмоциональной выразительностью, символическим значением и эстетической глубиной. Полученные выводы вносят вклад в развитие лингвопоэтического подхода к изучению языка художественной литературы.

Ключевые слова: язык художественной литературы, метонимия, синекдоха, лингвопоэтика, семантико-функциональные особенности.

Abstract: This article explores the linguopoetic features of metonymy and synecdoche in Karakalpak and English literary languages. The research is based on linguopoetics and comparative analytical methods. The works of T. Kaipbergenov, W. Shakespeare, and N. Hawthorne were used as the main material. The results show that metonymy is formed through logical association, while synecdoche is based on the relation between the part and the whole. These tropes enrich literary texts with emotional expressiveness, symbolic meaning, and aesthetic value. The findings contribute to the development of linguopoetic approaches in the study of literary language.

Key words: literary language, metonymy, synecdoche, linguopoetics, semantic and functional peculiarities.

UZAQBAY PIRJANOV LIRIKASÍNDÁ FORMALÍQ IZLENISLER

Bawetdinov M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Professional shayırlar óz dóretiwshiliginde kóbinese birdey formadan paydalanıwdan qashadı. Sebebi, bir formalılıq dóretiwshilik shtampqa aylanıp ketedi, bul bolsa shayırdı óziniń pikirlew qabıǵında oralıp qalıwına alıp keledi. Jańa formalar, yaǵnıy formalıq izlenisler bolsa jańa mazmun, jańa kózqaras, jańa oy menen irgeles júretuǵını belgili. Ótken ásirdeń 60-80-jıllar qaraqalpaq lirikasında insannıń sezim-tuyǵıların, ishki keshirmelerin, oy-pikirlerin jańa formalarda beriwge umtılwshılıq kórinedi. Buǵan tiykarǵı sebep sıpatında insan táǵdiri hám ishki dúnyasın ashıp beriwde jańa tendenciylardıń qalıplesip en jayıwın atap ótsek boladı. Sol dáwirdeń shayırları kórkem sózde ózine tánlik hám tájiriýbeni, tuyǵı-sezimniń keskinligin hám kúshliligin, aktual pikirlew hám konkretlikti tiykarǵı itibarǵa aldı.

Uzaqbay Pirjanov lirikasında tórt qatarlı qosıqlar basım kópshilikti quraydı. Tórt qatarlı qosıqlarınıń tiykarǵı ózgesheligi sıpatında olarda shalıs uyqastıń (a-b-a-b) basım ekenligin kóriw múmkin. Sonday-aq, shayırdıń shubırtpa qatarlı (qosıq qatarlarınıń bántlerge bólinbey keliwi) formada kelgen qosıqların da tórt qatarlı qosıq formasına kirgizsek boladı. Biz bilemiz, shubırtpa qatarlı forma qaraqalpaq lirikasına xalıq dástanları hám jırawlardıń terme-tolǵawlarınan ótken bolıp, málim bir pikir-oy yamasa sezim-tuyǵı bir pütün halda, bir temperamentte tamam bolmaǵansha sozılıwı múmkin. Yaǵnıy, «...bul forma arqalı waqıya, hádiyse hám ol haqqındaǵı sezim tuyǵılar úziksiz túrde intensiv tóǵıp salınadı, pikir aǵımı tasqınlı beriledi. Nátiyjede, bir tutas epkinli qosıq ırǵaǵı júzege keledi, bul ırǵaq tereń oy hám pikirlewge qurılǵan kórkem mazmunniń sáwleleniwine oǵada mas túsedi» [4, 21]. Al, Uzaqbay Pirjanov lirikasında shubırtpa qatarlı formadaǵı qosıqlar tórt qatarlı qosıqtıń formasın tolıq saqlap, hár tórt qatarı «a b a b» tárizinde uyqasıp keledi. Hár tórt qatardan málim bir pikir yamasa sezim-tuyǵını uǵıp alıwımız múmkin. Misalı:

Jıltıldaǵan jıldırımniń ózindey,
Sen dúnyaǵa tez keldiń de, tez kettiń.
Qápelimde ushqın túsken benzindey,
Tez alıstıń, tez lawladıń tez óshtiń.

Óshkenińe qıynalaman gey waqta,
Sum ájelge aybat shegip táp berdiń.
Qáytken menen, qáytken menen biraq ta,
Ózińdi ózin keń dúnyaǵa kóp kórdiń. [11, 43]

Qosıqtıń dáslepki tórt qatarında lirikalıq obektin (Sergey Esenninıń) qısqa ómiri obrazlı sáwlelenedi de, keyingi tórt qatar lirikalıq subektin lirikalıq obektin ólimine qarata qıynalıw sezimi menen onıń qásiyetleri tolıqtırılıp barıladı. Hár tórt qatar da (yaǵnıy, eki bánt te) «a b a b» tárizinde uyqasadı. Sonlıqtan, bunday shubırtpa qatarlı formada kelgen qosıqlardı tórt qatarlı qosıq formasına jatqarıwǵa boladı. Bunday qubılıslardı shayırdıń «Gúzgi kórinis», «Türkmenfirmada», «Ándiyshe kóp kitapta», «Jasımda», «Etyud», «Báhár», «Eskertiw», «Qızdıń kóz jası», «Aymerekeniń qız kúlinde aytqanlarınan» hám basqa da birqansha qosıqlarında kóriwimizge boladı.

60-80-jıllar lirikası formalıq izlenisler maydanı boldı. Batıs hám Shıǵıs xalıqları lirikasındaǵı kórkem formaların milliy ádebiyatqa kirip keliwi lirikamızdı jańa rawajlanıw basqışına kóterdi. Atap aytqanda, shayır Uzaqbay Pirjanov óz dóretiwshiliginde jańa formalarǵa qol urıp kórdi. Misalı, erkin qosıq forması sol dáwir lirikası ushın jańalıq sıpatında

öziniñ «eksperimental basqış»ın basınan keshirdi. Keyin ala bul forma zamanagóy lirikanı belgileytuğın qubılıs sıpatında en jaya basladı.

Qaraqalpaq lirikasındaǵı dástúriy emes qosıq formaları, sonıñ ishinde erkin qosıq forması tuwralı professor Q.Orazımbetov: «...qaysı xalıqtıñ poeziyası bolmasın, dástúriy qosıq formasında rawajlanadı. Usı forma tiykarında rawajlanıwdıñ belgili basqışın basıp ótkennen keyin endi jaña forma, jaña dástúr, jaña usıl zárúrlıǵı tuwıladı. Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı erkin qosıqtı da usınday zárúrlıkten kelip shıqqan kórkem forma dep esaplawǵa boladı» [8, 11], – dep atap ótedi hám «Erkin formadaǵı qosıqlarda dóretiwshi shayırlarǵa uyqas-ırǵaq tañlawda erkinlik beriletuǵının, bunday qosıqlarǵa dástúriy qosıqlardaǵı sıyaqlı belgili bir qatañ talaplar qoyılmaıtuǵınlıǵın, olar belgili bir qalıpkı salınbaytuǵınlıǵın esapqa alatuǵın bolsaq, bunday qosıqlardı usılay, yaǵnıy «erkin qosıq» dep ataw maqsetke muwapıq...» [7, 114] degen ańqlamanı beredi.

Ádebiyatshı O.Gaylieva bolsa dástúriy emes formadaǵı qosıqlardı poeziya hám prozanıñ qásiyetlerin ózinde jámlestirgenligin, bul formalar sol eki túrdiñ ózara tásiriniñ jemisi sıpatında bahalaǵanlıqtan, olardı aralıq formalar dep ataydı, onıñ erkin hám nasırıy qosıq túrlerin ayırıqsha kórsetip ótedi. Erkin qosıqlarǵa tómendegishe ańqlama beredi: «Erkin qosıq forması – bul uyqas, bánt, ólshem hám basqa da qosıq qurılısın payda etiwge qatnasatuǵın elementlerdiñ erkin bolıwınan júzege shıǵatuǵın janr» [5, 17]. Al ádebiyatshı A.Dosımbetova shayır Shawdırbay Seyitov lirikasını kórkem formalıq tárepten izertlew barısında erkin qosıqlar menen bir qatar da dástúriy hám jaña formaların sintezi sıpatında payda bolǵan aralas formadaǵı qosıqlar bar ekenligin dálilleydi [2, 43-49].

«Aralas formadaǵı qosıqlar 60-70-jıllarda dástúriy forma menen jaña formanıñ sintezi sıpatında júzege kelgen» [2, 49] dep durıs atap ótedi filologiya ilimleri kandidatı A.Dosımbetova. Ádebiyatshı aralas formadaǵı qosıqlardı izertler eken, Uzaqbay Pirjanov lirikasında «Júregimiz qosılıp izler», «Ushırısqı», «Rudakiy esteligi aldındaǵı oylar», «Qayırılar», «Qarlıǵash» qosıqların aralas formadaǵı qosıqlar sıpatında qaraydı [2, 47]. Shınında da, Uzaqbay Pirjanov lirikasında erkin hám aralas formadaǵı qosıqlar kópshilikti quraydı. Bunda shayırdıñ forma salasındaǵı jetiskenlikleri kózge taslanadı. Ulıwma alganda, aralıq formaların lirikamızǵa enisiwinde dóretiwshiligin jazıwshılıq penen qatar alıp barǵan shayırlardıñ roli kúshli boldı. Múmkın, bul aralıq formaların lirika hám prozanıñ elementlerin ózinde biriktiriwinen, bul qubılıstı bolsa usı eki tarawda teńdey qálem terbetkenlerdiñ jaqsı túsingenliginen shıǵar. Erkin qosıq formasın qaraqalpaq lirikasına dáslepki kilerden alıp kirgen hám rawajlandırǵan shayırlardan biri Sh.Seyitov esaplanadı. «Sh.Seyitov dóretiwshiligindegi formalıq izlenisler onı individual stili tolıq qalıplesken shayır sıpatında tanıtadı. Shayırdıñ óz shıǵarmalarında jaña forma tabıwǵa bolǵan dóretiwshilik izlenisleri onıñ stillik ózinsheliklerin de ańlatadı» [4, 11]. Bul pikirlerdi biz Sh.Seyitov penen bir ortalıqta dóretiwshilik etken Uzaqbay Pirjanov dóretiwshiligine de málim dárejede tiyisli dep qarawımızǵa tiykar bar. Óytkeni, shayırdıñ aralas hám erkin formadaǵı qosıqlarında onıñ ózgesheliklerin tanıtatuǵın qubılıslardı ushırıatıwımız múmkın.

Shayırdıñ erkin qosıqlarınıñ birqansha ózgeshelikleri bar. Birinshiden, mazmun jaǵınan alıp qaraǵanda U.Pirjanovtıñ erkin qosıqlarında publicistikalıq, satiralıq sıpat basım. Mısalı, «Geologlar», «Xokkey», «Vasilıy Ivanovich!», «Arablarǵa tilekleslik», «Jası úlkenniñ saqalın sen qaytıp ber!» qosıqlarında shayır jasaǵan dáwirdegi hár túrli processler publicistikalıq xarakterde jazılsa, «Epigrammalar», «Citata», «Gramafonǵa», «Alasañ» qosıqlarında allegoriya, sarkazm usılları arqalı lirikalıq qaharmannıñ ayırım zamanaslarına degen sın kózqarasları beriledi.

Uzaqbay Pirjanovtıñ ómiri, pútkil dóretiwshilik jolı qarama-qarsılıqlar ishinde ótti. Biraq, soǵan qaramay ol kórkem ádebiyat, ásirese, dóretiwshiliktiñ úlken juwapkershiligi haqqında óz kózqarasların erkin hám batılıq penen qosıqlarında bayan etti. Mısalı, onıñ «Citata» qosıǵında:

Shappattay maqala jazsa da – citata,
Sala qulash etip jazsa da – citata.
Tómeninde istochnik,
Joqarısında citata,
Ortasında da citata,
Ta-ta-ta,
Citata!!!

Óytkeni bul birdeyine
Belinskiy bılay degen dep bolıp,
Citatanı keltirip,
Qostırnaqtı jabadı –
Jabadı da sońına:
«Desek qátelespeymiz» dep,
Shireniñkirep aladı.
Citata! [12, 45-46]

– degen qatarları arqalı ádebiyattanıw ilimindegi ayırım ilimpazlardıñ sapasız jumsların sıǵa alıp, olardıñ ústinen kúledi, basqa ilimiy jumslardan iri-iri citatalar keltirip, óziniñ ilimiy koncepciyasını anıq hám ashıq kórsete almaytuǵın, hátte bunnan qorqatuǵın alımlar obrazın ashıp beredi. Shayırdıñ bul qosıǵına polyak jazıwshısı Stanislaw Eji Lectiñ «Ol qorqaqlıǵının sebebinen óz pikirlerin birewlerdiñ gellesinde saqlaytuǵın edi» degen gápin epigraf sıpatında paydalanıwı bolsa qosıqtıñ mánisin ele de ashıq sáwlelendiriwge xızmet etken. Qosıqtaǵı shayır obrazındaǵı lirikalıq qaharman óz pikirine iye bolmaǵan alım-sınshılardıñ hárezketlerinen narazı boladı, olardı óz izertlewlerin citatabazlıq penen sáwlelendirmey, ilimniñ tıp mazmunın túsindiriwge shaqıradı. Usı sıyaqlı kórkem ádebiyattaǵı mashqalalar shayırdıñ «Epigrammalar»ında ele de anıq kózge taslanadı. Bul tuwralı ádebiyatshı J.Saǵıydullaeva: «Shayırdıñ epigrammalarında ádebiyat, sonıñ ishinde poeziyanıñ áhmiyetli máseleleri ótkir túrde sáwlelendiriledi» [9, 161], – dep atap ótken edi.

Ekinshiden, U.Pirjanovtıñ erkin qosıqlarınıñ jáne bir ózgesheligi sıpatında olardıñ kóbinese bántlerge bóliniwin atap ótsek boladı. Biz bilemiz, «bánt qosıqtaǵı ózara uyqasqa túsken qatarlarda ayılǵan oy-pikirdi keñ ashıp beriwge, sol pikirlerdiñ juwmaǵın belgili bir formaǵa túsiriwge xızmet etedi» [10, 343]. Yaǵnıy, qosıq málim bir mazmundı ózinde sáwlelendirgen hár 4, 5, 6, 7, 8 qatardan bir bántke bólinip otıradı. Mısalı:

Endi olardı tiriltpeydi,
Estelikke – qulı tasqa jazılǵan
Altın sıya, altın háripler,

Biraq tariyx bulardı
Sońǵı áwladqa usı jazıw arqalı,
Óz aldına táriyipler.

Azamatlar ketti

Türk etip üyin.

Moskvadan Berlinge deyin –

Bir kúni okop,

Bir kúni qábir qazğanlardıń...

Tiri qalğanları

Jeńis degen kúni,

Quwanǵanınan jıladı. [12, 31]

Qosıqta buwın sanları saqlanbay, erkin formada kelgen. Birinshi bánt altı qatarlı bolıp, onda watandarlıq urısta sheyit bolǵanlardıń qaharmanlıǵı heshqashan umıtlımaqı tiyis degen pikir jetekshilik etse, ekinshi bánt segiz qatarlı bolıp, jeńistiń qunı hám quwanıştı óz sáwleleniwın tabadı.

Shayır menen zamanlas bolǵan Sh.Seyitov dóretiushiliginde bunday qubılıs onsha kóp gezlespeydi. Sh.Seyitovtıń erkin qosıqları joqarı emocióalıq hám kúshli temperament esabınan kóbinese qatarlar izbe-iz shubırtalı formada keledi. Mısalı:

Sen iship qoyǵansań ıǵbal,

Baxıttı!..

Diywalǵa waz aytqan –

Men de májigún!..

Sen iship qoyǵansań –

Ómir – waqıttı,

Ómir qayıtıp kelme ketse búgin!.. – dep usı tárizde joqarı pikir hám emociya aǵımı, yaǵnıy debdiw eń joqarı sıızıǵına jetemen degenshe qosıq qatarları izbe-iz bántlerge bólinbesten dawam ete beredi. Qosıqta lirikalıq qaharmanńıń lirikalıq obektiń (máskúnemniń) halatına keskin múnásibeti tiykarǵı orındı iyeleydi. Usı jerde shayırdıń «Sen iship qoyǵansań», «Donjuannıń esine engendegi ariyası» qosıqları menen Uzaqbay Pirjanovtıń «Alasań», «Más Góruǵlınıń sud aldındaǵı ariyası» qosıqları kóterip shıqqan problemsı boyınsha bir-birine únles keliwin de atap ótken orınlı. Bunı bir ortalıqta dóretiushilik etken shayırlardıń bir-birinen ilhamlanǵan hám tájiriye almasqan dep túsinen maqul.

Úshinshiden, Uzaqbay Pirjanovtıń erkin qosıqlarınıń ózinsheliklerinen jáne biri – olarda inversiyanıń hálsizligi yamasa pútkilley joq ekenligi seziledi. «Gápte sózlerdiń jaylasıw tártibiniń buzılıw qubılısı inversiya dep ataladı. Inversiya qosıq tiliniń tásir kúshin asıradı» [1, 112]. Yaǵnıy, inversiya qosıq qurılısında uyqas hám ırǵaqtı payda etiwde belsene qatnasadı hám poeziyanıń tiykarǵı kórinislerinen biri esaplanadı. Usı kózqarastan alıp qaraǵanda, inversiya hálsizliginen Uzaqbay Pirjanovtıń erkin qosıqlarında prozalasıw procesi kózge taslanadı. Bul processti ádebiyatshı Turdıbay Mámбетnıyazov «Shayırlıq bul júyriklerdiń jarısı» atlı recenzıyasında unamsız bahalaydı [6]. Bizdiń oyımızsha, bul process shayırdıń erkin qosıq formasındaǵı izleniwshiliginen kelip shıqqan, shayırdıń ózinsheligin tanıtatuǵın qubılıslardan biri. Ádebiyatshı O.Gaylievanıń «...bul formadaǵı shıǵarmalar (erkin qosıq, nasırıy qosıq) poeziyanıń hám prozanıń qásiyetlerin ózinde jámllestirgen. Bul formalar sol eki túrdiń ózara tásiriniń jemisi» [5, 17], – degen pikirleri bolsa sózimizdi tastıyıqlaydı.

Shayırdıń bunday xarakterdegi erkin qosıqlarında ırǵaq hám uyqastı payda etiw xızmetin gáptiń birgelikli aǵzaları menen qospa gápler atqaradı. Mısalı:

Ol qosıq jazsa útir qoyıwdı da,
Qıdırǵısı kelse – Kavkazǵa barıwdı da,
Bizler novatorlıq dep júrgen:
Jańa forma,
Jańa teńewlerdi de,
Shayırsı qusap tebireniwlerdi de
Pushkinnen úyrendi.

Hátte, Mixaylovskoeǵa barıp,
Pushkin otırǵan skamyada dem alıp,
Táme etip Mámleketlik sıyıqtan
Endi qıyalǵa berile bergende,
Anna Kern júrgen kósheler menen
Natalya kelip:
– Áy, shermende!
Bul jerden turıp ketińiz! – dedi. [12, 51]

Shayırdıń biz mısálǵa keltirgen «Gramafonǵa» qosıǵında birinshi bántti bir gáp dep alatuǵın bolsaq, usı gáptegi «qosıq jazsa útir qoyıwdı da, qıdırǵısı kelse – Kavkazǵa barıwdı da, bizler novatorlıq dep júrgen: jańa forma, jańa teńewlerdi de, shayırsı qusap tebireniwlerdi de» degen birgelikli aǵzalar dizbeklewshi dánekerleri arqalı ózara uyqasıp keledi. Bul qubılıstı ilimde polisindeton degen termin menen ataydı. «Gápte birgelikli aǵzaların bulayınsha dánekerler arqalı qatar kelip qollanıwı shıǵarmanıń intonacıyasına tásir jasaydı, qosıqtıń ózine tán oqlıw ırǵaǵın payda etedi, sonıń menen birge, ayırım sózlerge ayırıqsha mánilik salmaq taslanadı, poetikalıq wazıypa júklenedi» [3, 52-53].

Ekinshi bánt birgelikli qospa gáp tiykarında qurılǵan bolıp, 1 hám 2-qatar, 4 hám 7-qatarlarda ózara uyqas bar ekenligin kóriw múmkin. Qosıqtaǵı bunday qubılıs erkin forma ushın normal esaplanadı. Ulıwma alǵanda, sarkazm usılı menen lirikalıq obektti ótkir sına alıw ushın qosıqtıń forması mazmunı menen sáykes keledi. Yaǵnıy, shayırdıń erkin pikirlew onı erkin formaǵa jetelegen. Uzaqbay Pirjanov dóretiushiliginin sońǵı dáwirlerinde dástúriy tórt qatarlı qosıq formasına qaytqanlıǵın kóriw múmkin. Bunı biz formalıq regress dep túsinbewimiz tiyis. Óytkeni, klassikalıq forma heshqashan eskirmeydi. Sonday-aq, klassikalıq formanıń da ózine jarasa shayırdı izlenisge májbúrleytuǵın tárepleri kóp. Mısalı, tórt qatarlı qosıq formasında buwın sanlarınıń teńligin saqlaw hám hár tórt qatarda málim bir sezim-tuyǵı, pikirdi joqarı kórkemlikte, ıqsham jetkere alıw da shayırdan izlenisti hám sheberlikti talap etedi. Búǵan ataqlı qaraqalpaq shayırsı Ibrayım Yusupovtıń joqarı talǵamlı dóretiushiligin mısál sipatında keltiriw múmkin. Sonıń menen birge, Shıǵıs hám Batis kórkem formalarınıń (ǵázzel, rubayı, sonet h.t.b.) shártli, qatań talapları da shayırlardan usı formaǵa sáykes joqarı izleniwshilikti talap etedi. Demek, shártli hám qatań talaplarǵa tiykarlangan kórkem formalar óz gezeginde shayırdı mazmun salasında da izleniwshilikke májbúrleydi.

Solay etip, U.Pirjanov dóretiushiliginde formalıq izlenisler áhmiyetli rol atqaradı. Bul izlenislerde shayırsı ózine tán jetiskenliklerge eristi.

ÁDEBIYATLAR

1. Бобоев Т., Бобоев З., 2001. Бадий санъатлар. –Тошкент: ТДПУ.
2. Досымбетова А., 2008. Шаўдырбай Сейитов лирикасында көркем форма (дәстүрий хәм жаңа формалардың синтези, сүўретлеў усыллары, еркин қосықлардың формалық өзгешеликleri). Кандидатлық диссертация. –Нөкис.
3. Dosimbetova A., 2017. Ádebiyatta kórkemlew quralları. –Nókis: Qaraqalpaqstan.
4. Dosimbetova A., 2021. Shawdırbay Seyitov lirikasında erkin qosıqlar. –Nókis: Ilimpaz.

5. Гайлыева О., 2006. Ҳазирги қарақалпақ поэзиясында аралық формалардың жанрлық ҳам формалық қасиетлери (1970-2000-жыллардағы еркин ҳам насырый қосықлар). Кандидатлық диссертация. –Нөкис.
6. Мәмбетниязов Т., 1984. Шайырлық бул жүйриклердің жарысы. // Совет Қарақалпақстаны газетасы, №69.
7. Оразымбетов Қ., 1992. Ҳазирги дәуирдеги қарақалпақ лирикасында көркем ізлениўшилиқ. –Нөкис: Билим.
8. Оразымбетов Қ., 2004. Ҳазирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳам типологиясы. –Нөкис: Билим.
9. Sagidullaeva J., 2011. U. Pirjanov qosi'qlari'nda adebiyat ma'seleleri. // Ha'zirgi filologiya iliminin' a'hmiyetli ma'seleleri (Wo'zbekstan Respublikasi' g'a'rezsizliginin' 20 ji'lli'gi'na bag'ishlangan ilimiy-teoriyalı'q konferenciya'si'ni'n' maqalalar toplami'). –No'kis.
10. Султон И., 1980. Адабиёт назарияси. –Тошкент: Фан.
11. Пиржанов У., 1977. Онда бәхәр еди... –Нөкис: Қарақалпақстан.
12. Пиржанов У., 1983. Гүзги жапырақлар. –Нөкис: Қарақалпақстан.

Rezyume. Maqalada qaraqalpaq lirikasındaǵı formalıq izlenisler belgili qaraqalpaq shayı Uzaqbay Pirjanov lirikası mısasında izertlenilgen. Bul izertlewdi alıp barıwda ádebiyattanıw iliminde keń qollanıwdaǵı ilimiy-teoriyalıq ádebiyatlardan paydalanıldı. Ulıwma alganda, Uzaqbay Pirjanovtıń formalıq izlenisleri onıń dóretiwshilik stilin kórsetiwde áhmiyetli ekenligi anıqlandı.

Gilt sózler: lirika, dástúriy forma, aralas forma, erkin forma, stil.

Резюме. В статье формальные исследования каракалпакской лирики изучаются на примере лирики известного каракалпакского поэта Узакбая Пиржанова. При проведении данного исследования были использованы результаты научно-теоретических исследований, которые широко используются в литературоведении. В целом исследования формы Узакбая Пиржанова оказались важными для проявления его творческого стиля.

Ключевые слова: лирика, традиционная форма, смешанная форма, свободная форма, стиль.

Summary. In the article, formal studies of Karakalpak lyrics are studied using the example of the lyrics of the famous Karakalpak poet Uzakbay Pirzhanov. When conducting this study, the results of scientific and theoretical research were used, which are widely used in literary criticism. In general, Uzakbay Pirzhanov's studies of form turned out to be important for the manifestation of his creative style.

Key words: lyrics, traditional form, mixed form, free form, style.

SIROJIDDIN SAYYIDNING ADABIY-ESTETIK QARASHLARI

Doshanova G. I.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Sirojiddin Sayyid zamonaviy o'zbek adabiyotining yorqin vakilidir. Uning ijodida milliy qadriyatlar va xalqning ma'naviy merosi liroepik tasvir orqali ta'sirli tarzda ifoda etiladi. Shoirning dostonlari lirik va epik unsurlar uyg'unligi bilan ajralib turadi, bunda shaxsiy kechinmalar va ijtimoiy kurashlar bir-birini to'ldiradi. S.Sayyid o'z asarlarida milliy ruhni, xalqning orzu-intilishlarini, sevgi va sadoqat kabi mavzularni teran badiiy vositalar orqali tasvirlaydi. Uning dostonlari o'zbek xalqining milliy o'zligini saqlab qolish, ma'naviy qadriyatlarini yuksaltirishga xizmat qilib, xalqning ichki dunyosini epik voqealar bilan uyg'unlashtirish orqali boy adabiy meros yaratgan. Ushbu maqola Sirojiddin Sayyidning liro-epik tasvirdagi o'ziga xos yondashuvini, uning adabiy-estetik ahamiyatini tahlil qilishga qaratilgan.

Sirojiddin Sayyidning dostonlari o'zbek adabiyotida liro-epik tasvirning yorqin namunasi sifatida katta e'tiborga loyiqdir. Bu dostonlarda lirik va epik unsurlar o'zaro uyg'unlashib, xalqning ma'naviy hayotini, milliy qadriyatlarini va umumiy insoniy tuyg'ularini badiiy ifodalashda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shoirning lirik qahramonlari shaxsiy hissiyotlari va kechinmalarini epik voqealar fonida namoyon qilib, xalq hayotiga doir asosiy g'oyalarni chuqur badiiy tahlil etadi. Aynan shu uyg'unlik Sirojiddin Sayyid dostonlarini o'ziga xos qiladi va o'quvchiga kuchli ta'sir qiladi [1. 43]. Dostonlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, lirik va epik unsurlar Sayyid asarlarida bir-birini to'ldiruvchi ikki asosiy qism sifatida mavjud. Epik syujetlar keng ko'lamli voqealarni tasvirlab, xalqning umumiy hayoti, kurashlari va orzu-intilishlarini aks ettirsa, lirik qahramonlar o'zlarining ichki dunyosi, his-tuyg'ulari orqali epik voqealarning badiiy-estetik mazmunini chuqurlashtiradi. Bu lirik qahramonlarning ichki kechinmalari epik qahramonlarning kurashlari bilan bog'liq holda ifodalanib, dostonlarning badiiy qimmatini oshadi.

Sirojiddin Sayyidning dostonlarida lirik va epik uyg'unlik orqali xalqning ijtimoiy hayotiga oid muhim masalalar yoritiladi. Masalan, sevgi, sadoqat, vaf o kabi mavzular lirik obrazlar orqali ifodalanib, ularning epik tasvirlari xalqning ijtimoiy kurashlari, tarixiy voqealar va milliy qadriyatlari bilan chambarchas bog'langan. Dostonlarda lirik qahramonlar, o'zlarining shaxsiy kechinmalari orqali xalqning umidlari, baxt va adolatga bo'lgan intilishlarini ifodalaydi. Bu intilishlar epik syujetlar orqali keng miqyosda tasvirlanib, xalqning tarixiy va ijtimoiy hayotiga xos bo'lgan muhim voqealar orqali ifodalanadi.

Sirojiddin Sayyidning liroepik dostonlarida lirik obrazlarning ichki kechinmalari ko'pincha xalqning milliy qadriyatlar bilan bog'liq bo'lib, bu qadriyatlar o'z navbatida epik voqealar orqali namoyon bo'ladi. Masalan, xalqning ozodlikka, adolatga va baxt-saodatga bo'lgan intilishlari, ijtimoiy tenglik va jamoaviy qadriyatlar dostonlarning asosiy mavzularidan birini tashkil qiladi. Lirik qahramonlar orqali ifodalangan sevgi va sadoqat epik syujetlar yordamida xalqning ijtimoiy hayotidagi muhim burilishlar, kurashlar va tarixiy voqealar bilan uyg'unlashadi.

Dostonlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Sayyidning lirik obrazlari faqat shaxsiy kechinmalarini emas, balki xalqning umumiy ma'naviy holatini ham aks ettiradi. Ularning individual tuyg'ulari milliy madaniyat va qadriyatlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, xalqning umumiy kayfiyati, orzu-intilishlari va umidlarini ifodalaydi. Bu lirik qahramonlarning ichki dunyosi va ularning epik syujetlarga bog'lanishi badiiy mazmunni yanada boyitadi, o'quvchiga ta'sirchan va teran his-tuyg'ularni yetkazadi.[2.91]

Sirojiddin Sayyidning dostonlaridagi liro-epik tasvirning yana bir muhim jihati shundaki, u o'zbek xalqining madaniy va tarixiy an'analarini zamonaviy voqealar bilan uyg'unlashtirib, adabiy merosni boyitishga xizmat qilgan. Shoirning dostonlari xalqning madaniy merosi va milliy qadriyatlarini asrab-avaylash, ularni kelajak avlodlarga yetkazish g'oyasini ilgari suradi. Bu dostonlarda epik voqealar orqali milliy qadriyatlar, xalqning tarixi, madaniyati va ma'naviyati ta'sirchan ifodalanadi. Shu bilan birga, lirik qahramonlarning shaxsiy kechinmalari, ularning sevgi, sadoqat va kurashlari bu umumiy epik tasvirni boyitib, dostonlarning badiiy-estetik qimmatini oshiradi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Siroyiddin Sayyidning liro-epik dostonlari o'zbek adabiyotida milliy va universal qadriyatlarni birlashtirgan noyob badiiy asarlar hisoblanadi. Shoirning ijodi xalqning ma'naviy merosini boyitish va milliy o'zlikni saqlab qolishga qaratilgan bo'lib, uning liro-epik tasvir usuli o'zbek adabiyotida yangi badiiy yo'nalish yaratgan. Lirik va epik unsurlar uyg'unligi, xalqning ijtimoiy hayoti, shaxsiy va jamoaviy qiziqishlar o'rtasidagi to'qnashuvlar, milliy qadriyatlar va shaxsiy kechinmalarning birlashuvi Sayyid dostonlarining asosiy badiiy xususiyatlari hisoblanadi. Shoirning ijodiy yondashuvi milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va rivojlantirishga xizmat qilgan bo'lib, uning dostonlarida o'zbek xalqining tarixiy va madaniy merosi badiiy obrazlar orqali ta'sirchan tasvirlanadi. Shu jihatdan, Siroyiddin Sayyid dostonlari o'zbek adabiyotining eng muhim badiiy-estetik yutuqlaridan biri bo'lib, xalqning madaniy va ma'naviy hayotini chuqur aks ettirgan asarlar qatoriga kiradi. Tahlil va natijalarimizda Siroyiddin Sayyidning liro-epik dostonlarida ko'tarilgan asosiy mavzular va tasvirlar bir-biri bilan bog'langan holda, o'zbek xalqining umumiy tarixiy, madaniy va ma'naviy rivojlanishidagi rolini yanada aniqroq ko'rsatadi. Ularning ichki muammolari, orzu-intilishlari, va maqsadlari shoirning ijodida yuksak badiiy darajada tasvirlanadi. Bu esa, shubhasiz, o'quvchilarni va keng ommani fikr va his-tuyg'ularga chorlashda katta ahamiyatga ega.

S.Sayyidning dostonlarida odatda quyidagi asosiy mavzular va motivlar ko'rinadi: Sevgi va Sadoqat: Shoirning asarlarida sevgi mavzusi o'ziga xos ahamiyatga ega. Lirik qahramonlar o'z sevgi tuyg'ularini epik syujetlar orqali ifodalagan holda, hayotdagi sinovlar va qiyinchiliklar bilan yuzma-yuz kelishadi. Bu sevgi, sadoqat va insoniy munosabatlar doimo xalqning tarixiy va ijtimoiy hayoti bilan bog'liqdir.[2.121]

Adolat va Haq uchun Kurash: Sayyidning dostonlarida odatda adolatga erishish, haq va haqiqatni himoya qilish kabi g'oyalar ham muhim o'rin tutadi. Lirik qahramonlar o'z kelajagini va baxtini izlashda, adolat yo'lida kurashishga tayyorligini ko'rsatadi. Bu holat, shoirning xalqining ijtimoiy kurashlari va orzu-intilishlarini aks ettiradi.

Milliy Qadriyatlar va Madaniyat: Sayyid o'z dostonlarida o'zbek xalqining madaniy an'analarini, urf-odatlarini va tarixiy voqealarini jonlantirib, ularni badiiy obrazlar orqali keng targ'ib etadi. Bu esa o'zbek madaniyatining yuksak darajada saqlanishiga, avlodlarga yetkazilishiga xizmat qiladi.

Sirojiddin Sayyid dostonlarida tasvirlar va sifatlar o'rtasidagi muvofiqlik va uyg'unlik o'quvchining diqqatini tortadi. U o'z ijodida lirik tasvirlar va epik voqealarni bir butun sifatida namoyon etadi. Masalan, lirik qahramonlar, o'zlarining ichki kechinmalari va his-tuyg'ulari orqali voqealarning ahamiyatini ochib beradi. Bunda, shoir qahramonlarni ko'rsatib, ularning haqiqiy his-tuyg'ulari, shaxsiy kurashlari va ijtimoiy masalalarini badiiy til orqali keltirib o'tadi. Siroyiddin Sayyidning dostonlari, albatta, o'ziga xos va o'zbek adabiyotida muhim o'rin tutadigan asarlardir. Ularning badiiy va estetik jihatlari, xalqning urf-odatlari va qadriyatlari, shuningdek, xalqning tarixiy xotirasi bilan bog'liqdir. Sayyid ijodida liro-epik tasvirlarning uyg'unligi nafaqat dostonlarning badiiy mazmunini boyitadi, balki o'quvchiga chuqur hissiy ta'sir ko'rsatadi. Siroyiddin Sayyid dostonlarining ta'siri ko'plab mualliflar va tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Ular, albatta, adabiyotimizda zamonaviy ko'rinishlarni, yangi badiiy talqinlarni taqdim etgan. Sayyid ijodining hozirgi kunga qadar ahamiyati shundaki, u o'zbek adabiyotida milliy va umuminsoniy qadriyatlar o'rtasidagi muvozanatni saqlab qolishga yordam berib, bu qadriyatlarni zamonaviy o'quvchilarga taqdim etadi. Ushbu tahlil natijasida, Siroyiddin Sayyid dostonlarida liro-epik tasvirlarning ahamiyati o'zbek adabiyotining rivojlanishida muhim o'rin tutishini ko'rsatdi. Shu bilan birga, kelajakda shoirning ijodini yanada chuqur o'rganish, dostonlardagi lirik va epik unsurlarni kengroq tahlil qilish, shuningdek, ularni zamonaviy talqinlarda ko'rsatish muhimdir. O'quvchilar va talabalar uchun bunday asarlarni o'rganish, xalqning madaniy merosini saqlab qolish va ularga yangicha yondashish imkonini beradi. Shuningdek, adabiyotshunoslar, professor-o'qituvchilar va talabalar Siroyiddin Sayyidning ijodini yanada kengroq tahlil qilib, o'zbek adabiyotining boyligiga hissa qo'shishlari mumkin. Sayyid ijodi xalqning orzu-intilishlari va ma'naviy hayoti bilan bog'liq bo'lgan holda, adabiyotimizning eng yaxshi an'analarini davom ettirish va rivojlantirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, Siroyiddin Sayyid dostonlari o'zbek adabiyotida yangicha o'rin tutadi va uning ijodi o'zbek xalqining ruhiy-madaniy merosini boyitishda davom etadi.

Shoir she'riyatida poetik mazmun teran va rang-barangdir. "Jarohat" dostonida Vatan tasviri yana ham keng qamrovli tasvirlangan. Dostonda shoir Vatanni turli poetik timsollar vositasida ifodalaydi. Bular: "*sigir sog'ayotgan ayol*", "*xayol surayotgan kelin*", "*beshikda yotgan bolalar*", "*yangi ko'ylak kiygan qizaloq*", "*unib chiqqan ismaloq*", "*olisga termulgan tol*", "*dasht-u qirlardagi lolalar*", "*sokingina yonayotgan gulxanlar*", "*Yor-yor*"lar ham o'lanlar"dan iborat.

Milliylik zamiridagi rangin tasvirlar jilosi poetik mazmun haqida keng mushohada yuritish, Vatanni lirik qahramon kabi teran anglash va chuqur his eta olish imkonini beradi. Bir qaraganda, badiiy talqin sodda bo'lib tuyuladi. Shoir she'riyatidagi Vatan obrazining poetik ifodasi xalqona ruh hamda mumtoz an'analarining yangilanishi mahsulidir. Siroyiddin Sayyid she'riyatimizga o'ziga xos uslubi, o'z aytar so'zi hamda estetik konsepsiyasi bilan kirib kelgan. Vatan mavzusidagi she'rlarida shoir yangi poetik ifodalarni san'atkorona qo'llaydi, hayot falsafasini shakl va mazmun yaxlitligida betakror talqin etadi.[3.43]

"Menga ham tinchlik kerak. Tanka minib kelsang ham hech qayerga ketmayman. Yetti pushtim shu yerda ko'milgan bo'lsa... Dushox cho'qqisiga chiqib chodir tikib o'tiramanki, illo bu tog'lardan ketmayman. Urushda

qatnashgan bo'lsam, indivalid bo'lsam, katta o'g'lim muallim, kenjam o'quvchi bo'lsa. Yana birovni armiyada yuribdi. Erta-indin kirib kelsa-yu "Ota, uyimiz qani?" deb so'rasa, sening bulduzo'ringni ko'rsatamanmi?!" [3.61].

Yuqoridagi parchada ham shoir Surxondayo xaqlining o'ziga xos bo'lgan urf-odatlarini, soddadilligi orqali Surxon koloritini yaratadi. Bu esa o'z navbatida doston voqeligining estetik-ekspressivligini oshirishga xizmat qilmoqda. Keltirilgan badiiy matn ham "To'polondaryo bilan xayrlashuv" dostonidan olingan bo'lib, unda sodda va sofko'ngil Surxon xalqining o'z yerini, uy-joyini tashlab boshqa joyga ko'chib o'tishni o'ziga or deb bilishi ifodalangan bo'lib, muallif bu fikrlarni urush qatnashchisi Narziqul Norovning mahalla majlisida so'zlagan nutqidan yozib olganligini aytib o'tadi. Bunda voha xalqining o'ziga xos odatlaridan bo'lmish ota uyni qadrlash, bu aziz dargohni farzandlarga meros qoldirish vazifasi otaning burchi ekanligi anglashiladi. Ushbu parcha bir qarashda doston tarkibida lirik chekinish kabi berilgan bo'lsa-da, diqqat bilan tahlil qilsak, chuqurroq razm solinsa, unda oddiy xalq vakilining shijoati, o'z uyining buzilishidan jahl otiga minganligi hamda haq-huquqini talab qila olishi bevosita shovqin solib oqayotgan To'polondaryoga qiyos qilinayotgandek go'yo.

Adib she'riyatida va dostonlarida estetik idealini badiiy isloklar asosida qayta shakllantirdi, estetik ideal obrazlar xarakteri va ruhiyatida, tabiat tasvirida falsafiy, ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy muammolar yechimiga tegishli maqsad va muddaolari, shuningdek, ezigulikni tarannum etuvchi konsepsiyasini obrazlar zimmasiga yuklash orqali so'z san'atining yangicha qirralarini ochishga muvaffaq bo'ldi. Ijodiy jarayon mohiyatining diqqatga loyiq evolyusion bosqichlarini umumlashtirib ifoda etuvchi muhim kategoriya bo'lgan estetik ideal, uning muhim halqalari sanalgan estetik nuqtai nazar va konsepsiya Sirojiddin Sayyid ijodi mumtoz va milliy adabiyot, jahon adabiyoti rivojlantirgan tamoyillardan oziqlanib shakllanishiga turtki berib keldi. Estetik ideal, shuning bilan birga, uning mantiqiy asoslarini targ'ib qiladigan kuch sifatida maydonga chiqadigan badiiy g'oyalar tizimi alohida mohiyat kasb etishini ta'minladi, natijada yangicha badiiy-estetik shakl va mazmun kasb etayotgan adib ijodi o'zgacha falsafiy me'yorlar doirasida, real voqelikni talqin qilish barobarida, noreal voqelik bilan ham aloqaga kirishdi, alal-oqibat bu holat, ya'ni olam va odam hayotiga xos yaxshilik va yomonlik, haqiqat va uydurma, adolat va nohaqlik, sadoqat va xiyonat, tantilik va nomardlik kabi estetik tushunchalarning noma'lum qirralarini kashf etish ko'nikmasini zaruratga aylantirdi.

Badiiy kashfiyotlar tug'ilishi bilan bog'liq murakkab ijodiy jarayonda shoir muayyan asarning ko'tarinki estetik xislatini kuchaytirish niyatida muhim komponent hisoblangan pafosga me'yorida murojaat qiladi, ya'ni lirik kechinmaning emotsional asoslarini mustahkamlash uchun alohida izlanish jarayonini kechiradi, natijada badiiy-estetik va falsafiy mushhodalar va dunyoviy hamda ruhoniy qarashlari bilan ehtirolari, kechinmalari va og'riqlari birlashib ketadi, zero shu tutashuv orqali muayyan asari botini va zohirida mujassam bo'lgan estetik idealni ilg'ab olamiz.

Pafos xususiyatlarini badiiylilik mezonini bilan uyg'unlashtirish jarayonida esa adib qobiliyati, mahorati va estetik ideali dialektik mazmun kasb etuvchi psixologik davomiylik kategoriyasi asosida qayta-qayta sinovdan o'tadi, binobarin, estetik ideal, nuqtai nazar va konsepsiya ko'lamini tasavvur qilish, his-hayajonga berilish, soddalik va murakkablik o'rtasida ruhiy esankirash, mahoratni bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tkazish, badiiy shaklning zaruriy qiyofasini yaratishga sarf etish orqali muttasil bir xil qiyanoq hamda zavqu shavqqa chulg'anish shoir tafakkuri va dunyoqarashida ro'y beradigan aqliy-hissiy tug'yonlar bilan omuxta holda kechadi. Sirojiddin Sayyid dostonlari o'zbek adabiyotida liro-epik tasvirning o'ziga xos namunasi sifatida ajralib turadi. Shoirning ijodida lirik va epik unsurlar o'zaro uyg'unlashib, xalqning ma'naviy qadriyatlarini, orzu-intilishlari va tarixiy voqealarini chuqur badiiy ifoda etadi. Sayyidning dostonlarida sevgi, sadoqat, adolat va milliy qadriyatlar kabi asosiy mavzular keng ko'lamda yoritilgan bo'lib, lirik qahramonlar orqali insonning ichki dunyosi va ijtimoiy hayoti tasvirlanadi. Sayyidning ijodiy yondashuvi o'zbek xalqining tarixiy merosini saqlash va rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, uning asarlari milliy va universal qadriyatlarini birlashtiradi. Dostonlarining badiiy va estetik jihatlari, xalqning ijtimoiy hayoti bilan bog'liq muammolarni badiiy ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, Sirojiddin Sayyid dostonlari o'zbek adabiyotida yuksak mavqega ega bo'lib, zamonaviy o'quvchilarga xalqning ma'naviy merosini yetkazishda davom etadi.

ADABIYOTLAR

1. Rahimov A. Sirojiddin Sayyid: Adabiy meros va tarixi. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti., 2005.
2. Mustaqimov A. Liro-epik adabiyot: nazariy asoslar va amaliyot. Toshkent: Sharq nashriyoti. 2010.
3. Payzullayeva R. Sirojiddin Sayyid ijodida vatan obrazining poetik talqini. PhD diss... – Jizzax, 2024.

Sirojiddin Sayyidning adabiy-estetik qarashlari

Rezyumye. Maqolada ijodkor qalamiga mansub dostonlarda estetik ideal masalasining ifodalaniishi, zamon va makon borasidagi dunyoqarashi, ajdodlarimiz xotirasi va ularga bo'lgan hurmatining badiiy jihatdan o'ziga xos tarzda bayon qilinishi tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: she'riyat, estetik tafakkur, manzuma, faxriya, an'ana, badiiy tafakkur

Литературно-эстетические взгляды Сирожиддина Саййида

Резюме. В статье говорится о взглядах поэта относительно времени и пространства, постижении сущности его стихов на пересечении аллегорического через его художественно-эстетические особенности, свойственные форме и содержанию его произведениям.

Ключевые слова: стихи, эстетические мышления, баллада, традиция, литературное чутье.

Literary aesthetic views of Sirojiddin Sayyid

Abstract The article analyzes the expression of the aesthetic ideal in the poems of the creator, his worldview on time and space, the memory of our ancestors and the artistic expression of respect for them in a unique way.

Key words: poetry, aesthetic thought, verse, honor, tradition, faxriya, manzuma, artistic thgout.

ПРИМЕНЕНИЕ АССОЦИАТИВНОГО ЭКСПЕРИМЕНТА В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

Бектурсынова А. М.

Каракалпакский государственный университет

Ассоциативный эксперимент занимает особое место среди методов лингвистических исследований, так как он позволяет проникнуть во внутренние механизмы функционирования языкового сознания и выявить закономерности его проявления в речи. В отличие от традиционных описательных методов, данный эксперимент опирается на эмпирические данные, полученные в ходе работы с носителями языка. Результаты, полученные при его проведении, отражают не только системные связи между словами, но и ассоциативные поля, обусловленные когнитивными и культурными особенностями личности [8].

В современной лингвистике ассоциативный эксперимент широко используется для построения ассоциативных словарей, анализа семантических полей, выявления особенностей билингвальной личности и сравнительного изучения языков. Он становится неотъемлемым инструментом психолингвистики [6], когнитивной лингвистики и лексикографии, обеспечивая исследователей достоверными данными о динамике языкового мышления. Актуальность его применения объясняется необходимостью интеграции экспериментальных методов в гуманитарную науку и потребностью в более глубоком понимании процессов речеобразования и языкового моделирования мира.

Целью данного исследования является анализ возможностей применения ассоциативного эксперимента в лингвистической практике для выявления когнитивных структур языкового сознания, национально-культурных особенностей речемышления и специфики семантических ассоциаций носителей языка.

Методологическая основа работы опирается на комплексный подход, включающий положения психолингвистики, когнитивной лингвистики и экспериментальной лексикографии. Основным методом является ассоциативный эксперимент, предполагающий предъявление испытуемым стимульных слов и фиксацию их реакций. Полученные данные подвергаются количественному и качественному анализу: выделяются наиболее частотные реакции, определяется спектр индивидуальных и коллективных ассоциаций, выявляются закономерности в организации ассоциативных полей. В рамках исследования применяются также методы статистической обработки (для подсчета частотности и силы ассоциативных связей), сравнительно-сопоставительный анализ (для выявления межъязыковых различий и общих закономерностей), а также методы когнитивного моделирования, позволяющие интерпретировать результаты в контексте ментальных репрезентаций. Такая методология обеспечивает комплексное понимание роли ассоциативного эксперимента в лингвистической практике и позволяет рассматривать его не только как инструмент эмпирического сбора материала, но и как способ моделирования процессов языкового сознания.

Ассоциативный эксперимент как метод исследования языкового сознания имеет более чем столетнюю историю. Первые систематические опыты относятся к началу XX века и связаны с психологическими исследованиями, однако уже в 1950–1960-е годы метод прочно вошёл в лингвистику.

В зарубежных исследованиях основополагающую роль сыграли работы К. Юнга и Г. Эббингауза, где ассоциативные опыты применялись для выявления особенностей памяти и мышления [1].

В середине XX века метод получил развитие в рамках психолингвистики (Ч. Осгуд, Г. Кент, А. Розанов), где акцент делался на изучении семантических связей и межъязыковых различий в ассоциативных реакциях [2].

Американские и европейские исследователи использовали эксперимент для выявления когнитивных структур, характерных для носителей разных культур, что дало начало кросс-культурным ассоциативным исследованиям [4]. В русскую и постсоветскую традицию большой вклад в развитие метода внесли труды Ю. Н. Караулова, В. П. Белянина, А. А. Леонтьева, А. Е. Супрун. Они рассматривали ассоциативный эксперимент как средство изучения языковой личности и описания национальной картины мира.

Особое значение приобрели проекты по созданию ассоциативных словарей русского языка, среди которых «Русский ассоциативный словарь» под редакцией Караулова (М., 1994–1998) стал знаковым трудом.

В постсоветских республиках (Украина, Беларусь, Казахстан, Узбекистан) активно развивались сопоставительные исследования ассоциативных полей, что позволило выявить как универсальные, так и специфические особенности билингвального сознания. Говоря о современных тенденциях, то следует отметить, что в последние десятилетия метод используется в когнитивной лингвистике, социолингвистике, межкультурной коммуникации. Исследователи применяют ассоциативный эксперимент для анализа концептов («семья», «честь», «свобода»), гендерных различий, а также для изучения речевого поведения билингвов. Всё большую популярность получают компьютерные технологии обработки ассоциативных данных и создание онлайн-ассоциативных баз данных. Таким образом, ассоциативный эксперимент превратился из психологического теста в мощный междисциплинарный метод, активно применяемый в лингвистике для изучения как индивидуального, так и коллективного языкового сознания.

Ассоциативный эксперимент (АЭ) обладает широким спектром практического применения, охватывающим различные области науки и образования, особенно в условиях обучения иностранным языкам. В работе с иноязычными студентами он выступает не только как метод научного исследования, но и как эффективный диагностический, педагогический и методический инструмент, способный значительно повысить качество лингводидактического процесса.

1. Диагностика уровня языковой компетенции. Результаты ассоциативного эксперимента позволяют объективно оценить степень сформированности лексических и когнитивных связей у иностранных студентов.

Полученные реакции демонстрируют, насколько глубоко учащиеся усвоили значения слов, их коннотативные и стилистические особенности, а также в какой мере в их лексиконе присутствует интерференция родного языка. Это особенно ценно при определении уровня владения языком (A2–C1) и выявлении индивидуальных пробелов в лексическом развитии [3].

2. Разработка учебных пособий и методических материалов. Ассоциативные поля, полученные в результате эксперимента, могут быть использованы для создания адаптированных учебных текстов, лексико-семантических заданий, тренажёров и тематических словарей, учитывающих ассоциативную специфику учащихся. Учебные материалы, составленные на основе реальных данных, полученных от студентов, становятся более релевантными, мотивирующими и эффективными для изучения.

3. Индивидуализация и дифференциация обучения. АЭ способствует созданию индивидуальных образовательных траекторий, особенно при обучении в полиэтнической аудитории. Анализ ассоциативных реакций позволяет преподавателю учитывать не только уровень владения языком, но и особенности ментальности и культуры обучающегося, что в свою очередь даёт возможность корректировать темп и содержание обучения.

4. Межкультурная коммуникация и формирование социокультурной компетенции. Сравнительный анализ ассоциативных полей студентов разных национальностей позволяет выявить кросс-культурные особенности в восприятии базовых концептов, таких как «дом», «свобода», «любовь», «учёба», «родина» и т.д. Эти различия можно использовать как базу для формирования социокультурной и межкультурной компетенции, обучения толерантности, развития эмпатии и понимания «другого».

5. Создание билингвальных и межкультурных ассоциативных словарей. Полученные данные могут быть включены в проекты по созданию ассоциативных словарей, отражающих особенности языкового сознания билингвов. Такие словари позволяют лексикографам выявить неочевидные связи между словами в сознании носителей разных языков, что особенно важно для педагогов, переводчиков, лингвистов и разработчиков языковых программ.

6. Разработка тестов и цифровых диагностических инструментов. На основе данных АЭ возможно создание интерактивных диагностических платформ, позволяющих преподавателям автоматически определять ассоциативную активность студентов, их уровень языковой подготовки, а также типичные ошибки и межъязыковые влияния. Такие платформы могут включать визуализацию ассоциативных сетей, автоматический анализ результатов и рекомендации по обучению.

7. Поддержка исследований в когнитивной лингвистике и психолингвистике. Результаты АЭ способствуют углублённому изучению структуры языкового сознания, ментальных репрезентаций, механизмов категоризации и концептуализации у представителей разных языковых и культурных групп. Эти данные применимы не только в преподавании, но и в научных исследованиях по сравнительной лингвистике, лингвокультурологии, этнолингвистике.

8. Применение в процессе преподавания русского языка как иностранного (РКИ). Ассоциативный эксперимент позволяет выявлять наиболее трудные для усвоения лексемы и выражения, устанавливать связь между лексико-грамматическими ошибками и особенностями мышления студентов. Это знание используется для составления компенсаторных упражнений и повышения эффективности обучения РКИ [5].

9. Использование в образовательной аналитике и педагогической рефлексии. АЭ можно рассматривать как средство педагогической аналитики, позволяющее преподавателям отслеживать динамику языкового развития студентов, корректировать собственные методики, выявлять скрытые факторы неуспеваемости и адаптировать подходы к преподаванию в реальном времени. Таким образом, ассоциативный эксперимент выступает как мощный междисциплинарный инструмент, обеспечивающий связь между теорией и практикой, между научными данными и реальными образовательными задачами. Его широкие функциональные возможности делают его незаменимым элементом в системе преподавания русского языка иностранным студентам, способствуя углублённому пониманию механизмов усвоения языка и межкультурной интеграции обучающихся. Подводя итоги, можно отметить, что ассоциативный эксперимент представляет собой мощный инструмент изучения когнитивных и лингвистических особенностей сознания иностранных студентов. Его применение в образовательной практике позволяет не только более точно определять уровень языковой подготовки, но и учитывать культурные особенности обучающихся при формировании учебных материалов. Правильно организованный АЭ даёт возможность углублённого анализа межъязыковой интерференции, раскрывает структуру индивидуально-лингвистической картины мира студентов и способствует оптимизации преподавания РКИ. В условиях глобализации метод АЭ становится значимым компонентом гуманитарного образования и лингвокультурной интеграции.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Cramer P. Word Association. — Oxford: Pergamon Press, 1968.
2. Galton F. Psychometric Experiments. — Brain, 1879.
3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. — М.: Наука, 1987.
4. Нарушевич А. М. Методика проведения свободного ассоциативного эксперимента с носителями разных культур // Психолингвистика. — 2020. — №1.
5. Рыжова Е. И. Ассоциативные словари и преподавание РКИ // Вестник МГУ. Серия 9. Филология. — 2021. — №2.
6. Стернин И. А. Ассоциативная психолингвистика. — Воронеж: ВГУ, 2010.
7. Тарасов Е. Ф. Языковое сознание: структура и функционирование. — М.: Изд-во РАН, 1999.
8. Уфимцева Н. В. Слово в ассоциативной структуре языка. — М.: Наука, 1986.

9. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. — М.: Прогресс, 1972.

10. Щерба Л. В. О тройном аспекте языковых явлений и экспериментальной лингвистике // Избранные работы. — М.: Просвещение, 1974.

Associativliq eksperimentin til biliminih ameliyatida qollanilishi

Annotatsiya: Maqolada assotsiativ eksperimentning zamonaviy tilshunoslik amaliyotida qo'llanilishi tahlil qilingan. Eksperiment o'tkazishning metodologik xususiyatlari, olingan ma'lumotlarni qayta ishlash bosqichlari va shaxsning lisoniy ongi va kognitiv tuzilmalarini o'rganishda undan foydalanish sohalari ko'rib chiqiladi. Assotsiativ tajriba nutqiy faoliyat qonuniyatlarini, olamni milliy-madaniy idrok etishning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, so'z va uning mental reprezentatsiyalari o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish imkonini berishi ko'rsatilgan. Metodning leksikografik faoliyat, psixolingvistik tadqiqotlar, assotsiativ lug'atlar tuzishdagi amaliy ahamiyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: assotsiativ eksperiment, lisoniy ong, kognitiv lingvistika, lingvistik amaliyot, assotsiativ lug'at.

Применение ассоциативного эксперимента в лингвистической практике

Аннотация: В статье анализируется применение ассоциативного эксперимента в современной лингвистической практике. Рассматриваются методологические особенности проведения эксперимента, этапы обработки полученных данных и сферы его использования при изучении языкового сознания и когнитивных структур личности. Показано, что ассоциативный эксперимент позволяет выявить закономерности речевой деятельности, специфику национально-культурного восприятия мира, а также установить связи между словом и его ментальными репрезентациями. Подчеркивается практическая значимость метода для лексикографической деятельности, психолингвистических исследований и разработки ассоциативных словарей.

Ключевые слова: ассоциативный эксперимент, языковое сознание, когнитивная лингвистика, лингвистическая практика, ассоциативный словарь.

Application of an associative experiment in linguistic practice

Abstract: This article analyzes the application of associative experiments in modern linguistic practice. It examines the methodological features of the experiment, the stages of data processing, and its applications in studying linguistic consciousness and personality cognitive structures. It demonstrates that associative experiments allow us to identify patterns of speech activity, the specifics of national and cultural perceptions of the world, and establish connections between words and their mental representations. The practical significance of the method for lexicographic work, psycholinguistic research, and the development of associative dictionaries is emphasized.

Key words: associative experiment, linguistic consciousness, cognitive linguistics, linguistic practice, associative dictionary.

УДК 81'373.2

СПЕЦИФИКА ЦВЕТООБОЗНАЧАЮЩИХ ЛЕКСЕМ В СОСТАВЕ АНТРОПОНИМОВ КАРАКАЛПАКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Оразымбетова Ш. А.

Нукусский государственный педагогический институт

Цветообозначения в антропонимах выходят за рамки номинативной или дифференцирующей функции, становясь мощным инструментом выражения этнического мировосприятия. У каждого народа формируется уникальная система имен, отражающая национальные традиции именования и церемоний. В каракалпакской антропонимике цветовые компоненты часто связаны с внешними признаками ребенка (цвет кожи, глаз, волос) или семами благожелания. В русской традиции, преимущественно в фамилиях и прозвищах, они подчеркивают практицизм, наблюдательность и мифологическое мировоззрение, включая защитные (обереговые) мотивы.

Ключевые цветообозначения в каракалпакских именах: ақ (белый), кара (черный), сары (желтый), кызыл (красный), ала (пестрый), көк (синий/зеленый), алтын (золотой), боз (серый). В русских — бел- (белый), черн- (черный), син- (синий), зелен- (зеленый), пестр- (пестрый), красн- (красный).

В каракалпакском языке цветообозначение **ақ** встречается в нескольких значениях: 1) обозначение цвета; 2) чистый, непорочный; 3) успешный, счастливый [8.21]. Следовательно, имена, в состав которых входит цветообозначение **ақ**, даются ребенку исходя от цвета кожи или с благими желаниями. Среди имен с цветообозначением **ақ** в словарях имен Г.Альниязова [9.76], О.Доспанова, М.Календерова [3.93] встречаются следующие: **Ақбай** — ақ «белый», «благородный» + бай «богатый» (компонент мужских имен). **Ақнийет**, **Ақтилеу** — ақ «благо» + нийет, тилеу «благожелание». **Ақполат** — ақ + полат «сталь» — пожелание крепкости как сталь. **Ақхожа** — благородный, честный человек. **Ақмурат** — ақ «светлый», «добрый», «священный» + мурат «цель», «желание». Также среди мужских имен с цветообозначением **ақ** встречаются имена **Ақжан**, **Ақман**, **Ақназар**, **Ақмырза** и др.

Весьма распространенной тенденцией является употребление цветообозначения **ақ** в составе женских имен, которые функционируют как для определения внешних признаков, так и для пожелания блага. Среди них такие, как: **Ақбийке** — ақ «белый», «светлый», «чистый», «непорочный» + бийке «госпожа», «хозяйка» (компонент женских имен). **Ақшолпан** — ақ «белый, светлый» + шолпан «звезда» (Венера). **Ақалтын**, **Ақгумис** — драгоценные металлы. **Ақдәулет**, **Ақжарқын** — пожелания достатка и блага. **Ақсулыу** — «белый», «невинный», «светлый» + сулыу «красивый». Среди женских имен с компонентом **ақ** встречаются также имена **Ақгенже**, **Ақжанай**, **Ақмарал**, **Ақсүнгүл**, **Ақтомы**, **Ақбийби**, **Ақбота**, **Ақтомы**, **Ақзыйра**, **Ақдәуреш**, **Ақмаржан** и др.

Цветобозначение **кара** является многозначным в тюркских языках. В каракалпакском языке вышеупомянутое цветообозначение, помимо своего основного значения обозначения цвета, встречается в таких значениях как «сильный», «могучий», «грозный» [8.21]. Среди мужских имен с компонентом **кара** можно встретить следующие: **Карабай** — кара «чёрный», «силный», «могучий», «грозный» + бай (компонент мужских

имён). В именах *Қараман, Даўқара, Қаратай* также выступают семы «могучий», «храбрый». Имена *Қарақұл, Қаражан* возможно проявляют значение «простой».

В составе женских имен цветообозначение **қара** встречается крайне редко. Лишь в некоторых именах для характеристики внешних качеств: *Қарақас* – «чернобровая», *Қарашаш* – «черноволосая», *Қаракөзайым* – «черноокая девица». Цветообозначение **қара** особо предпочтительна в тюркских стандартах красоты, что соответствует вышеупомянутым примерам женских имен.

Цветообозначение **сары** наряду с **ақ**, **қара** является одним из наиболее распространенных цветокомпонентов в составе каракалпакских имен. Историк Н.А.Аристов о желтом цвете говорит следующее: «Это на Востоке цвет царский, аристократический» [1.302-303]. Сары в антропонимах в большинстве случаев обозначения человеческих качеств обозначает «бледный», «русый», «рыжий». Вышеупомянутые значения встречаются в составе следующих имен: *Ерсары, Сары, Сарыбай, Сарыжан*. В составе женских имен: *Сарыалтын, Сарыгүл, Сарыхан, Гүлсары, Сарыбийке*.

В некоторых тюркских языках цветообозначение **қызыл**, помимо основного значения (обозначение цвета) встречается в значении «золото». Некоторые языковеды склонны считать, что раньше слово **қызыл** встречалась в значении «красивый». Не случайно в каракалпакских антропонимах цветообозначение **қызыл** употребляется только в составе женских имен: *Қызылгүл, Қызылхан, Қырмызы* (пурпурный).

Колоратив **көк** и **қызыл** также выступают как показатели гендерного отличия в именах. Соответственно **көк** встречается в составе мужских имен *Көкленбай, Көкленбек, Көкиибай*. В данных именах. На наш взгляд, **көк** выступает также как репрезентант сем «весна», «растительность», «обновление».

Компонент **боз**, встречающийся в мужских именах *Бозжигит, Бозуглан, Бозақ* отражают семы «холостой», «вольный», «молодой».

Цветообозначение **алтын** в составе женских имен *Алтынай, Алтынбийби, Алтынбийке, Алтынгүл*, символизируя достаток, власть, благополучие, проявляет семы «благородный», «ценный». С составе имени *Алтыншаш* используется в значении «рыжий»

Цветообозначение **ала** встречается в составе таких имен и прозвищ как *Аламин, Алакөз*.

В русской культуре использование цветообозначений в составе имён (главным образом, фамилий, которые произошли от прозвищ-предков) преследует несколько целей, отражающих практицизм, наблюдательность и специфическое мировосприятие русского человека.

Модификаторы от корня **Бел-** встречаются чаще чем другие «цветные» имена. Как пишет Кюршунова И.А., компонент **Бел-** в составе русских антропонимов указывает на связь с белым цветом, который способен означать сакральность, чистоту, плодородие, свет и т.п. [5.130]. Белый цвет защищает от дурного глаза, порчи. Думается, что человек, носящий имя с корнем **Бел-** мог продуцировать такие действия. К примеру, одна из семантических реконструкции имени языческого бога поморских славян Белобога, как доброго бога, противостоящего черному, а также известный в белорусской мифологии название доброго духа Белуна, который ассоциировался с источником богатства. Стоит также учесть и ритуальные действия, относящиеся к белению дома и то, что мифологическая семантика белого цвета проявляется в гаданиях, предзнаменованиях, поверьях. Еще один из мотивов именования - пожелательный. Неслучайно компонент **Бел-**отмечен в составе имен *Беловод, Белослав, Белимир, Белонег*. Не менее вероятным представляется мотив отражающий внешние данные ребенка. Например: антропоним *Белянка* в значении «светловолосая или белокожая женщина, девушка». Возможно, также существовали апеллятивы *Беляй, Беляна, Белова, Белева*. Сюда же относятся прозвища *Белобород, Белобров, Белогуб, Белоголов, Белобок, Белорук, Белонос, Белоцек* и др.

Антропонимы с цветовым компонентом **Черн-** указывают на связь с черным цветом.

Главной причиной реализации черного цвета в наименованиях ребенка была магиико-защитная функция (функция «оберега»). Это очень важная цель, уходящая корнями в языческие верования. Считалось, что «плохое» имя может обмануть злых духов, которые пройдут мимо и не станут вредить ребёнку. Согласно Супренской А.В. ребенку давали имена, производные от неудачных и неприятных слов, в целях защиты от злых духов [7.29]. Например, имена *Горе* (қайғы, хәсирет), *Грязнуха* (ыплас, пасманда), *Мертвый* (өли, жансыз) давались ребенку чтобы уберечь его от сглаза и порчи. Имена *Черна Чернуха, Чернавка* такие же защитные. Для предотвращения похищения злыми силами, ребенку давали такое отпугивающее имя. Черный ребенок считался некрасивым и даже страшным. По описанию внешних данных использовались следующие имена с компонентом **Черн-**: *Чернобровка, Черногуб, Черноскул, Черноус* и т.п.

Цвет **синий** в антропонимике Руси в составе имени *Синец* и фамилии *Синцов* соотносится с мифологическим персонажем *Синец*, что означает «бес» [2.187]. Как пишет Журавлев А.Ф., «негативные ассоциации синего цвета для славянской культуры отмечались не раз, подобно черному, синий противостоит белому и красному» [4.520]. Под прозвищем *Зеленя* с цветовым компонентом «зеленый», согласно Кюршуновой И.А., подразумевается мотив незрелости именуемого [5.201]. Прозвище *Пестрик*, производное от слова *пестрый*, также используется для описания морально-этического качества человека и мотивирует сему «сварливый». Имена и прозвища относящиеся к семантическому полю колоратива «красный» служат для характеристики как внешних, так и внутренних качеств обладателя: *Краснозоб, Красношея, Рудачко, Рудной* (рудый-оттенок карсного цвета). Говоря о красном цвете в составе русских имен, стоит особо подчеркнуть имена, связанные с раннесоветской революционной идеологией как *Красарма* («Красная Армия»), *Красномира* («Красный мир») [6.284].

Таким образом, цветообозначения в антропонимах обоих народов выступают не только маркерами идентичности, но и носителями культурного кода: у каракалпаков — через гармонию пожелания и природы, у русских — через прагматизм, защиту и символику дуального мира (свет/тьма, добро/зло). Это подтверждает универсальность цвета как универсального семиотического инструмента в этнической картине мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. — Живая старина, СПб., 1896. — Вып. 3, 4.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. — Т. 4. — Москва : Изд. общ-ва любителей Российской словесности, 1866.
3. Доспанов О., Календеров М., Доспанов Е. О., Календеров Г. М. Каракалпак исимлери. — Нөкис: Билим, 1994.
4. Журавлев А. Ф. Язык и миф: лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу» / А. Ф. Журавлев; отв. ред. С. М. Толстая ; Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения. — Москва: Индрик, 2005. — 1004 с.
5. Кюршунова И. А. Историческая антропонимия Карелии в новых парадигмах лингвистического знания : диссертация ... доктора филологических наук : 10.02.01 / Кюршунова И. А. — Петрозаводск, 2017.
6. Петровский А. Н. Словарь русских личных имен: около 2600 имен / А. Н. Петровский. — Москва: Советская энциклопедия, 1966.
7. Супренская А. В. Как вас зовут? Где вы живете? / А. В. Супренская. — Москва: Наука, 1964.
8. Файзуллина З. С. Этнокультурные особенности цветообозначения в современном башкирском языке : автореферат диссертации ... кандидата филологических наук : 10.02.02 / Файзуллина З. С. ; Башкир. гос. ун-т. — Уфа, 2005.
9. Өлниязова Г. А. Каракалпак исимлери. — Нөкис: Каракалпакстан, 2003.

Qoraqalpoq va rus tillari antroponimlari tarkibidagi rang ifodalovchi leksemalarning o'ziga xosligi

Rezyume. Maqola qoraqalpoq va rus tillari antroponimikasidagi rangni ifodalovchi leksemalarning qiyosiy lingvomadaniy tahsiliga bag'ishlangan. Tadqiqotning maqsadi shaxsiy ismlar tarkibidagi rang komponentlarining etnomadaniy o'ziga xosligi va funktsional xususiyatlarini aniqlashdir. Metodologiya asosiy rang leksemalarining semantikasi (masalan, *aq/bel-*, *qara/chern-*, *qizil/krasn-*) ni qiyoslashga asoslangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, qoraqalpoq an'anasida rang ismlarda asosan yaxshi tilaklarni ifodalash vazifasini bajaradi va estetik ideallarni aks ettiradi, rus antroponimikasida esa (familiya va laqablar asosida) tasvirllovchi xususiyatlar va sehrli-himoya (tumor) ramzlari bilan bog'liq. Rangni ifodalovchi leksemalar etnik dunyoqarashning universal, lekin madaniy jihatdan o'ziga xos kodi sifatida ishlashi haqida xulosa chiqariladi.

Специфика цветообозначающих лексем в составе антропонимов каракалпакского и русского языков

Резюме. Статья представляет собой сопоставительный лингвокультурологический анализ цветообозначений в антропонимии каракалпакского и русского языков. Цель исследования — выявить этнокультурную специфику и функциональные особенности цветовых компонентов в составе личных имён. Методология основана на сопоставлении семантики ключевых цветолексем (например, *aq/bel-*, *qara/chern-*, *qizyl/krasn-*). Результаты демонстрируют, что в каракалпакской традиции цвет в именах выполняет преимущественно функцию благих пожеланий и отражает эстетические идеалы, тогда как в русской антропонимии (в основе фамилий и прозвищ) он связан с описательными характеристиками и магико-защитной (обереговой) символикой. Делается вывод о том, что цветообозначения выступают универсальным, но культурно-специфичным кодом этнического мировосприятия.

The specifics of color-designating lexemes in anthroponyms of the karakalpak and russian languages

Summary. The article provides a comparative linguoculturological analysis of color designations in the anthroponymy of the Karakalpak and Russian languages. The aim of the study is to identify the ethno-cultural specificity and functional features of color components in personal names. The methodology is based on a comparison of the semantics of key color lexemes (e.g., *aq/bel-*, *qara/chern-*, *qyzyl/krasn-*). The results show that in the Karakalpak tradition, color in names primarily serves the function of expressing good wishes and reflects aesthetic ideals, while in Russian anthroponymy (in surnames and nicknames) it is associated with descriptive characteristics and magical-protective (apotropaic) symbolism. It is concluded that color designations act as a universal, yet culturally specific code of ethnic worldview.

QARAQALPAQ PAREMIOLOGIYASINDA KÖRKEM TEKSTTE QOLLANILGAN NAQIL-MAQALLARDIN IZERTLENIWI

Esemuratova N.

Özbekstan Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti

Tilimizdegi naqil-maqallardi, olardın ózine tán tillik ózgesheliklerin, naqıllardıń til sistemasında tutqan ornın arnawlı túrde paremiologiyada úyrenemiz. XIX ásir paremiologiyasınan baslap tap búgingi kúnimizge shekem ilimdegi eń aktual máselelerdin biri – naqıl-maqallardıń sóylewdegi, kórkem teksttegi, tildegi iskerligi, xızmeti esaplanadı. Naqıl-maqallardıń sóylewde hám teksttegi tábiyatı, tiykarınan, olardıń til sistemasındaǵı iskerligin támiynlew menen sheklenbesten, kórkemlik hám estetikalıq ózgeshelikleriniń pútin birligin payda etedi. Usı ózgeshelikleri tiykarında naqıl-maqallar dóretiwshilerdin tekst jaratıwdaǵı eń jaqın járdemshisi, pikirdi jetkeriw quralına aylanadı. Naqıl-maqallar ilimpazlar diqqat-itibarındaǵı “gónermeytuǵın” temalardıń biri sıpatında qaraladı.

Naqıl-maqallar hám olar menen baylanıslı bolǵan máseleler dúnya til biliminde tereń túrde úyrenilgen. Al qaraqalpaq til iliminde jaqın aralıqqa shekem naqıl-maqallardıń kórkem shıǵarmada qollanılwı, danalıq sózlerdin dóretpedege funkciyaları, olardıń lingvopoetikalıq hám lingvokulturologiyalıq analizi jóninde óz aldına arnawlı túrde, iri kólemli ilimiy izertlewler alıp barılmadı. Ilimpazlar izertlewlerde azlı-kem bul máselege toqtalıp ótiw menen sheklendi. Búgin maqalamızda mine usı máselege keńnen toqtalıp ótemiz.

Ilimde eń birinshilerden bolıp bul temanı izertlewdi A.Pirnazarov qolǵa alǵan. Ol Jiyen jırawdin xalıq awızeki dóretpelerin paydalanıwı haqqında sóz ete otırıp, naqıl-maqallargá da ayrıqsha toqtalıp ótedi [7. 151]. Ilimpaz naqıl-

maqallardı xalıq awızeki dóretpeleriniń eń úlken tarawlarınıń biri sıpatında atap, Jiyenniń naqıllardan retı kelgen jerlerinde paydalanıwın mısallar járdeminde analizleydi.

Bul boyınsha f.i.d., professor Sh.Abdinazimovtıń da birneshe jumısları bar. Ol “Qırq qız” dástanınıń tilin izertley otırıp, dástanda qollanılğan naqıl-maqallargá da toqtalıp ótedi. Ilimpaz professor E.Berdimuratovtıń klassifikaciyasına súyengen halda, naqıl-maqallardı frazeologiyalıq sózlerdiń qurılısında qarastıradı. Dástan qosıq formasında jazılğanlıqtan, onda uyqastı saqlaw ushın, buwın teńligin támiynlew maqsetinde atqarıwshılar tárepinen naqıl-maqallardıń strukturasına ózgeris hám qosımshalar kirgizilip otırған. Ilimpaz sózlerdiń orın tártibi ózgerse de, pikirdiń emocionallıq-ekspressivlik tásiiri kemeymeytuǵınlıǵın mısallar menen dáliyllep kórsetedi [1. 145]. Professor 2006-jılı “Mahmud Qashqariydiń “Devonu-luǵat-it túrk” miynetini hám qaraqalpaq tilindegi ayırım naqıl-maqallar” atamasındaǵı maqalasın keń jámiyetshilikke usınadı [2. 124]. Ol bul shıǵarmada qollanılğan naqıl-maqallardı úyreniw “tilimizde jumsalatuǵın naqıl-maqallardıń kelip shıǵıw deregin túsiniwge hám olardıń qurılısında, sonday-aq, semantikasında júz bergen ózgerislerdi ańlawǵa járdem beredi”, -dep keltirip ótedi. Jumısta “DLT” miynetinde hám qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın naqıllar úsh topargá ajratıp úyrenilgen: 1. “DLT” miynetini hám qaraqalpaq tilinde birdey, ózgerissiz qollanılatuǵın naqıl-maqallar. Bul topargá ilimpaz jámi 31 naqıldı kirgizedi; 2. “DLT” miynetini hám qaraqalpaq tilinde mánisi jaǵınan sáykes keletuǵın turaqlı sóz dizbekleri. Bul topargá 14 turaqlı dizbek kiritilgen; 3. Miynettiń S.Mutallibov tárepinen awdarmalanған variantında naqıllardıń mánilerin túsindiriwde bazı kemshiliklerge jol qoyılған. Bul topargá 8 naqıldı kiritip, Sh.Abdinazimov naqıllardıń negizgi ańlatatuǵın mánilerin keń túrde túsindirip ótedi. Ilimpaz “Devonu-luǵat-it túrk” miynetini menen qaraqalpaq tilindegi naqıl-maqallardı salıstırmalı baǵdarda úyreniw arqalı qaraqalpaq tilinde qollanılıp júrgen ayırım naqıllardıń kelip shıǵıw dáreǵin túsiniwge, naqıl-maqallardıń quramındaǵı ayırım sózlerdiń etimologiyasın ańqlawǵa erisedi.

Bunnan soń, X.Abdullaev “Qutadǵu bilig” shıǵarmasında naqıl-maqallardıń ornı haqqında maqalasın járiyalaydı [3. 105]. Jumısta “Qutadǵu bilik”te naqıllardıń qollanılıwında eki usıl ajratıp kórsetiledi: 1. Arnawlı siltemeler arqalı naqıl-maqallargá súyeniw; 2. Pikir hám súwretlew aǵımına tábiyiy halda sińisip ketetuǵın naqıl-maqallar.

Al, Ilimpaz G.Qarlıbaeva bolsa Ájiniyaz shıǵarmaları tilindegi naqıl-maqallardıń úsh ózine tán ózgeshelik belgilerin atap kórsetedi: 1. Naqıl-maqallardıń xalıq awızeki sóylew tilinde qalay jumsalsa, sol túrde qollanılıwı; 2. Jeke stikistikalıq maqsetlerde, qosıq qurılısına baylanıslı ózgeritilip jumsalıwı; 3. Ájiniyazdıń qosıq qatarlarınń xalıq arasında naqıl-maqalǵa aylanıp ketiwi [9. 103]. Ilimpaz Ájiniyazdıń tereń mánili, joqarı kórkemligi menen xalıqta keńnen tanımálılıqqa iye bolıp, aforizmlerge aylanıp ketken qatarlarınan kóplep mısallardı keltirip ótedi.

D.Qurbaniyazov gazeta tilin úyreniw barısındaǵı jumıslarında naqıl-maqallardıń gazetada jumsalıw ózgesheliklerin de analizleydi [11. 201]. Durıs, gazeta tili kórkem dóretpeler tilinen ózgeshelenip turadı. Kórkem shıǵarma tili menen publicistikalıq dóretpeleriniń tilinde ayırmashılıqlar barshılıq. Solay bolsa da, bul maqalǵa toqtalıp ótsek maqsetke muwapıq boladı. Maqalada naqıllardıń gazetada tema xızmetinde jumsalıp, naqıllar emocionallıq-ekspressivlikti asırıwshı qural xızmetinde keliwin ayırıqsha atap ótedi. Ilimpaz gazeta temaları retinde jumsalған naqıl-maqallardı úsh topargá ajratıp qaraydı: 1. Xalıqtıń awızeki sóylew tilinde qanday bolsa, sol túrinde tolıq qollanılған naqıl-maqallar; 2. Gazeta temaları retinde jumsalған ayırım naqıl-maqallardı qısquartıp, bir komponenti yamasa sóz dizbegin qollanıw; 3. Naqıl-maqallardı ózgeritip yamasa transformaciya jasap, maqalanıń maqsetine sáykeslendirip qollanıw. Songı jılları til iliminde bul másele izertlewshilerdiń diqqatın ózine tartıp, tema sheńberinde ilimiy jumıslar alıp barılғанlıǵın ayırıqsha atap ótiw lazım. 2022-jılı D.Erjanova “Ibrayım Yusupov poemalarınń lingvopoetikalıq analizi” temasında doktorlıq dissertaciyasın (PhD) jaqlaydı [6]. Jumıstıń II babı “I.Yusupov poemalarında frazeologizmler hám naqıl-maqallardıń lingvopoetikalıq imkaniyatları” dep atalıp, bapta naqıl-maqallardıń lingvopoetikalıq ózgesheliklerine ayırıqsha toqtalıp ótilei. Avtor I.Yusupovtıń poemaları tilin úyrene otırıp, onıń poemalarında pikirdiń kórkemligi hám ótkirliǵi ushın naqıl-maqallardan paydalanıw sheberligin analizleydi. Jumısta shayır poemalarında ushırasatuǵın naqıl-maqallardı qollanılıw ózgesheliklerine qaray eki topargá ajratadı. 1. Ózgerissiz qollanılған naqıl-maqallar; 2. Ózgeritilip qollanılған naqıl-maqallar.

I.Yusupov tárepinen ózgeritilip qollanılған naqıllarda óz aldına toparlarga ajratılıp úyreniledi: 1. Quramında ózgeris bolıp, qosımtalar menen qayta dúziw; 2. Naqıl quramındaǵı belgili bir bólekti túsirip qaldırıw; 3. Sózlerdiń orın almasıwı; 4. Mazmun saqlanıp, naqıl formasın ózgeritiw; 5. Naqıldı qosıq ishinde keńeytip qollanıw; 6. Naqıllardıń qısquartılıp qollanıwı; Bunda naqıldıń mazmunın saqlap, formasın ózgeritip qollanılıwı sıpatında keltirilip ótilgen mısallar naqıllardıń transformaciyanıwına durıs keledi. Biraq jumısta shayır tárepinen transformaciyanıp qollanılған naqıllar haqqında sóz barmaydı.

Kórkem tekste qollanılған naqıl-maqallar boyınsha ilimiy pikirlerdi J.Buxarbaevanıń miynetinde de kóriwimizge boladı. Ol 2024-jılı “T.Mátmuratov shıǵarmalarınń lingvopoetikası” temasında doktorlıq dissertaciyasın (PhD) tabıslı qorǵap shıqtı [4]. Jumıstıń III babı “Tólepbergen Mátmuratovtıń shıǵarmalarında xalıq awızeki dóretpeleri ǵaziyneri” dep atalıp, bul bapta frazeologizmler menen bir qatarda naqıl-maqallargá da toqtalıp ótilei. Avtor T.Mátmuratov shıǵarmalarındaǵı naqıllardı poeziya janrıńń talapları hám shıǵarma ideyasına muwapıq ózgerissiz hám ayırım orınlarda emocionallıq-ekspressivlik ǵasıyetlerin sáwlelendiriw maqsetinde ózgeritilip, mazmunı saqlanған naqıllar dep ajratıp úyrenedi. Miynette T.Mátmuratov hám I.Yusupov shıǵarmalarındaǵı naqıl-maqallardıń qollanılıw ózgeshelikleri salıstırılıp úyreniledi. Ayırıqsha shayırdıń “Xalıq sózleri” qosıǵında naqıllardıń qatar qollanıw sheberligi tilge alınadı. Sonday-aq, T.Mátmuratov dóretken ayırım qatarlar hikmetli sózler sıpatında óz aldına bólek túrde úyrenilgen. Solay etip, avtor “shayır shıǵarmalarındaǵı naqıllar shıǵarmanıń kórkemligin, tásiirshenligin, pikirdiń dáliyli sıpatında kórkem obrazlı túrde qollanılған” degen juwmaqqa keledi.

Naqıl-maqallardıń qollanılıw órisi keńligi sonshelli, folklorda bul danalıq sózler aralaspaǵan janrdıń ózi joq. Kishi kólemli xalıq erterklerinden baslap, úlken kólemdegi xalıq dástanlarına shekem sol dáwirdiń koloritin, xalıqtıń turmıslıq

jaǵdayın, úrp-ádet dástúrlerin ashıp beriwde naqıl-maqallardan ónimli paydalanıladı. Bulardıń bárshe Sh.Qunnazarovanıń “Qaraqalpaq xalıq erteklerindegi naqıl-maqallardı lingvomádeniy úyreniwdiń áhmiyeti” maqalasında tereń úyreniledi [10. 20].

Erteklerdi de, naqıl-maqallardı da folklordıń bir janrı sıpatında alıp qaraytuǵın bolsaq, bir janrdıń quramında ekinshi bir janrdıń keliwi ilimpaz ushın qızıǵıwshılıq oyatatuǵın másele. Ásirese, bul eki janrdıń da milliylik penen baylanıslılıǵı, xalıqtıń turmısın ashıp beriw jumıstıń qunlılıǵın asırǵan. Ilimpaz ertekler tilindegi naqıl-maqallardı analizley otırıp, tómendegishe juwmaqqa keledi: 1. Naqıl-maqallarda xalıqtıń milliy dástúrleri sóz etilgen; 2. Olar aradan birneshe ásirler ótse de, óz mánisin saqlap qalǵan; 3. Olardıń ayırımlarınıń qollanıwı házirgi kúnde ónimsiz; 4. Naqıl-maqallarda dástúrler menen birge xalıq pedagogikasındaǵı tárbiya, ádep-ikramlılıq máselesi de sóz etilgen.

Kórkem teksttegi naqıl-maqallardıń úyreniliwi haqqında sóz barganda, f.i.k. A.Qazaqbaevanıń da izertlewlerine toqtalıp ótiwimiz zárúr. Ilimpazdıń 2018-jılı “T.Qayıpbergenov shıǵarmalarında naqıl-maqallardıń stillik qollanıw ózgesheligi” atamasındaǵı maqalası jarıq kórdi [8. 129].

T.Qayıpbergenov shıǵarmalarınń leksikası qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına tiykarlangan obrazlı til. Onda xalıq tilindegi túrli leksikalıq qatlamlarǵa tán bolǵan stillik birlikler keńnen paydalanılıp, kórkem shıǵarmanıń estetikalıq qásiyetin júzege shıǵarıwǵa baǵdarlanadı. Sol tiykarda ilimpaz bul maqalasında T.Qayıpbergenov shıǵarmaları tilinde jumshalǵan naqıl-maqallardıń stillik qollanıw ózgesheliklerine toqtalıp ótedi. Dóretiwshi tárepinen kúndelikli turmsta jiyyi qollanılatuǵın naqıl-maqallardan tısqarı, eń jaqsı hám siyrek paydalanılatuǵın naqıl-maqallardı da kórkem tekstke sheberlik penen sińdirilgenligine ayrıqsha itibar qaratılǵan. Avtor bunı, birinshiden, T.Qayıpbergenovtıń jazıwshılıq sheberligi menen tutastırsa, ekinshiden, dóretiwshiniń ózine tán stili sıpatında bahalaydı.

F.i.k., docent U.Dawletova I.Yusupov shıǵarmalarında naqıl-maqallardıń qollanıw ózgesheligin úyrengen [5. 131]. Ilimpaz kórkem shıǵarmada naqıl-maqallardıń qollanıw ózgesheliklerin, onıń kórkem tekstte atqaratuǵın funkciyaların Ibrayım Yusupov poeziyası tiykarında izertleydi.

Maqalada shayır shıǵarmalarında qollanılgan naqıl-maqallar úsh úlken toparǵa ajratılıp úyrenilgen: 1. Ózgerissiz qollanılgan naqıl-maqallar; 2. Ózgerilip qollanılgan naqıl-maqallar; 3. Ózlestirilip qollanılgan naqıl-maqallar.

Avtordıń toplaǵan maǵlıwmatlarına qaraǵanda, I.Yusupovtıń birǵana “Xalıq sózleri” dóretpesiniń ózinde jigirmaǵa shamalas naqıl-maqallar qosıq tekstine sińdirilgen. Álbette, bul da I.Yusupovtıń sóz tańlawdaǵı sheberliginen derek beredi. Ulıwmalastırıp aytqanda, biz jumısımız barısında kórkem shıǵarmadaǵı naqıl-maqallardıń izertleniw dárejesi menen jaqınnan tanısa otırıp, bul baǵdarda til iliminde óz sheshimin kútip turǵan máseleler oǵada kóp ekenliginiń gúwasi boldıq. Óytkeni kórkem tekstte naqıl-maqallardıń qollanıwı hárbir dóretiwshiniń jeke stillik ózgesheliklerine qaray ayrıqshalanadı. Naqıl-maqallardıń bolsa kórkem shıǵarmada atqaratuǵın funkciyaları oǵada kópshilikti quraydı. Joqarıda kórip shıqqan izertlew jumıslarınan málim bolıp turǵanınday, hár bir ilimpaz tekstte naqıllardıń jumalıwın túrlishe úyrenip, hárqıylı kózqarasta bahalaydı.

Dúnya til biliminde naqıl-maqallardıń ornı, qalıplesiw jolları, kórkem shıǵarmalarda túrli funkciyalardı atqarıwı hám bul arqalı xalıq turmısı, dúnyaqarası, úrp-ádetleri menen baylanıslılıqtı kórsetiw, bul tarawdaǵı ilimiy-ámeliy kózqaraslardı ulıwmalastırıp máselesine dıqqat qaratılmaqta. Naqıl-maqallardıń kórkem teksttegi xızmeti, lingvokulturologiyalıq, mental hám kognitiv ózgeshelikleri boyınsha birqatar ilimiy izlenisler alıp barıldı.

Dáwirdiń talabı menen naqıl-maqallar hámıyshe kúndelikli turmsta qayta islenip, transformaciyanadı. Kórkem shıǵarma tilindegi transformaciyalardıń sózdiń kommunikativ jónelisin ózgeriwdegi ornı oǵada girewli. Bul ózgeristi izertlew bolsa zamanagóy paremiologiyanıń tiykarǵı máseleleriniń biri sanaladı.

Sonlıqtan da, bul qaraqalpaq paremiologiyasında ele arnawlı túrde úyreniliwi kerek bolǵan temalardıń biri degen pikirdemiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдиназимов Ш., Лингвофольклористика. –Нөкис. 2015.
2. Абдиназимов Ш., Махмуд Қашқарийдің “Девону-лугат-ит түрк” мийнети хәм қарақалпақ тилиндеги айырым нақыл-мақаллар// ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 2006. №4.
3. Абдуллаев Х., “Кутадғу билиг” поэтикасында нақыл-мақаллардың орны хақында// ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 2006. №6.
4. Buxarbaeva J., T.Mátmuratov shıǵarmalarınń lingvopoetikası. Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD) dissertaciyası. –Nókis, 2024.
5. Даўлетова У., И.Юсупов шығармаларында нақыл-мақаллардың қолланылыў өзгешелиги. // “Хэзирги қарақалпақ филологиясының әхмийетли мәселелери” атамасындағы республикалық илимий-теориялық конференция материаллары топламы: – Нөкис, 2019.
7. Ержанова Д., Ибраһим Юсупов поэмаларининг лингвопоэтик тахлили: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Нукус, 2022.
8. Пирназаров А., Аўызки халық дәретпелеринен пайдаланыўдағы Жийен жыраўдың шеберлиги// ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 1993. №1.
9. Қазақбаева А., Т.Қайыпбергенов шығармаларында нақыл-мақаллардың стильлик қолланылыў өзгешелиги. // ҚМУ хабаршысы. 2018.
10. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинин семантика-стилистикалық өзгешеликleri (Монография). –Нөкис: Қарақалпақстан. 2017.
11. Qunnazarova Sh., Qaraqalpaq xalıq erteklerindegi naqıl-maqallardı lingvomádeniy úyreniwdiń áhmiyeti. // Илим хәм жәмийет. 2018, №4.
12. Курбаниязов Д., Газета темаларында нақыл-мақал, фразеологизм хәм афоризмлердин стильлик қолланылыўы. // ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 2021. №4.

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq paremiologiyasında kórkem tekste qollanılǵan naqıllardıń úyreniliw máselesi dodalanadı. Temanıń izertleniw tariyxındaǵı ilimpazlardıń pikirleri talqıǵa alınǵan.

Gilt sózler: paremiologiya, naqıl-maqallar, tema, kórkem tekst, emocional-ekspressivlik.

Аннотация: В данной статье рассматривается «вопрос изучения пословиц, употребляемых в произведениях» в паремиологии каракалпакского языка. Изучены мнения ученых в истории изучения предмета.

Ключевые слова: паремиология, пословицы, тема, художественный текст, эмоционально-выразительность.

Abstract: This article examines the question of studying proverbs used in works in the paremiology of the Karakalpak language. The opinions of scientists in the history of studying the subject are studied.

Key words: paremiology, proverbs, theme, artistic text, emotional expressiveness.

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ С ПОМОЩЬЮ МУЛЬТИЛИНГВАЛЬНЫХ МЕТОДОВ И СРЕДСТВ НА ПЕРВЫХ КУРСАХ БАКАЛАВРИАТА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ

Жумамуратова Ю. Б.

Каракалпакский Государственный Университет

Введение. Современная методика преподавания английского языка базируется на классических принципах обучения иностранным языкам, однако под влиянием психолого-педагогических и цифровых факторов она претерпела существенные изменения [3, 240]. Получение знаний в XXI веке рассматривается как взаимодействие преподавателя и студента, а не как односторонний процесс передачи информации. В связи с этим репродуктивные формы обучения уступили место интерактивным, коммуникативным и мультимедийным методам. Организация учебного процесса в вузе — это, прежде всего, планомерное и целенаправленное управление обучением, включающее разработку индивидуальных планов и учебных программ с учетом возраста, уровня владения языком и когнитивных особенностей студентов [4, 352]. Особенно важно это для студентов-первокурсников, для которых обучение иностранному языку становится фундаментом профессионального становления и межкультурной компетенции.

Эволюция методических подходов к обучению иностранным языкам. Традиционные методы преподавания английского языка, характерные для конца XX века, предполагали главным образом репродуктивные действия: заучивание слов, чтение текстов, выполнение упражнений, написание писем, прослушивание аудиозаписей [4]. Эти формы, безусловно, способствовали развитию базовых навыков, но были ориентированы на механическое запоминание, а не на формирование коммуникативной компетенции.

В современных условиях акцент смещается в сторону активного, интерактивного и деятельностного обучения, где основное внимание уделяется развитию у студентов способности думать, выражать мысли и взаимодействовать на изучаемом языке. Использование мультилингвальных методов позволяет обогатить языковую среду, опираясь на межъязыковые связи, перенос лексико-грамматических структур и осознание общих закономерностей между языками [5, 287].

Мультилингвальное обучение как педагогическая стратегия. Изучение нескольких иностранных языков одновременно способствует ускоренному развитию языковых и когнитивных навыков [10, 258-260]. Для студентов филологических и педагогических направлений на первых курсах бакалавриата такая практика особенно ценна: они осваивают не только английский, но и второй язык — немецкий, французский, испанский, итальянский или китайский. Межъязыковые параллели, например между английским и немецким языками, относящимися к западно-германской группе, облегчают усвоение грамматики и лексики. Освоение прошедшего времени или структуры предложения в одном языке способствует переносу навыков на другой. Таким образом, мультилингвальный подход усиливает эффективность обучения, снижая когнитивную нагрузку и развивая языковую интуицию.

Психологические и методические аспекты. Как отмечает М. В. Щербакова, овладение вторым иностранным языком на базе первого сопряжено с проблемами интерференции и одновременно открывает возможности положительного переноса [1, 112-118]. При правильной методической организации преподаватель способен минимизировать отрицательное влияние родного языка и использовать преимущества многоязычного сознания. По мнению А. А. Прохоровой, важнейшим элементом системы мультилингвального обучения является мотивационно-потребностный компонент, который объединяет современные концепции, подходы и модели преподавания иностранных языков в логике высшей школы [2, 15-21]. Это требует не только знаний лингвистики, но и понимания психологии и педагогики — именно эти дисциплины позволяют преподавателю адаптировать методы обучения к особенностям восприятия студентов.

Интерактивные методы и погружение в языковую среду. Наиболее эффективными сегодня признаются интерактивные методы обучения, ориентированные на развитие речевой активности [6]. Метод полного погружения, при котором обучение ведётся исключительно на английском языке, формирует способность мыслить на иностранном языке. Использование ИКТ и визуальных материалов помогает преподавателю создавать языковую среду даже для студентов, не достигших уровня B2.

Современные студенты предпочитают занятия, включающие цифровые ресурсы, мультимедийные упражнения и онлайн-коммуникацию. Среди популярных форм — языковые клубы, круглые столы, дебаты, конференции, олимпиады, которые превращают процесс обучения в живое межкультурное взаимодействие.

Формы и средства реализации мультилингвальных методов. Применение ИКТ позволяет расширить спектр методов преподавания английского языка [5, 280-287].

Наиболее распространённые формы и подходы включают: Просмотр фильмов и видеоматериалов на английском языке, способствующих развитию аудирования и произношения. Общение с носителями языка через онлайн-платформы, что формирует социокультурную компетенцию. Анализ песен, работа с подкастами и аудиокнигами, которые развивают навыки восприятия речи. Компьютерные и обучающие игры, развивающие словарный запас и грамматику в игровой форме. Проектное обучение, направленное на развитие самостоятельности, исследовательских навыков и творческого мышления. Эти методы позволяют реализовать принцип «обучение через действие», что особенно важно для молодых студентов, нуждающихся в динамике и вовлечении.

Мультилингвальные методики и педагогические инновации. К мультилингвальным методикам обучения отдельные ученые- методисты [7,8,9] относят такие как: Методика Зайцева, Монтессори, Методика Домана и др., где **главное не заучить, а заинтересовать** и иметь все необходимые дидактические материалы. Важным принципом в этих методиках является: **«Последовательность-залог успеха»**. Желательно определить особенности обучаемости студента и развивать каждое из важных умений: письмо, устную речь, знание грамматики. Рассмотрим несколько методик, которые активно используются для работы со студентами.

Методика Домана. Суть методики заключается в быстром запоминании слов на английском языке с помощью карточек с изображениями. Обучаемому показывают картинки с животными, предметами обихода, едой, а он произносит названия. Основная цель — сформировать ассоциацию между предметом и его названием на английском языке. [7, 224] У этого метода есть положительные и отрицательные стороны. На наш взгляд, использование одной методики непродуктивно, к тому же работает один вид памяти - визуальный. Такое обучение является скорее дополнительным или начальным. Таким образом, карточки Домана — один из вариантов обучения, которое в дальнейшем стоит дополнять другими видами знакомства с языком. Английский язык учат с помощью кубиков, на которых написаны слоги и слова. В основном этот метод используется, чтобы научить обучаемого читать. Красивые яркие кубики и специальные контрольные таблицы помогают обучаемому правильно произносить слова. Методика больше подходит для учеников начальной школы как дополнительный способ изучения языка. Более того, современные зарубежные исследования показывают, что изучать английский язык можно с помощью других предметов — так обучаемый получает больше актуальных знаний и учится сразу использовать язык в реальной жизни.

Обучение по методике Монтессори. Главной целью является поощрение обучающего учить язык самостоятельно. Как правило, для этого оформляется отдельное помещение, где размещают картинки, книги, кубики, музыкальные игрушки и т. д., которые могут вызвать интерес к учебе. Следует оговориться, что данный метод подходит для детей дошкольного и школьного возраста, а для студентов первокурсников можно лишь позаимствовать отдельные элементы данной методики. [8, 176]. Целью методики является развитие интеллектуальных способностей обучаемого. Отрицательными моментами во внедрении данного метода можно выделить: отсутствие последовательности; невозможность проверить результат; привитие обучаемому привычки учиться свободно и без правил, что может повлиять на успеваемость в дальнейшем; невозможно предсказать результат такого обучения и простимулировать интерес обучаемого.

Преподавание с помощью игр. В процессе изучения английского игровым способом преподаватель может использовать любые возможности: рисование, компьютерные обучающие игры, активные игры. Такой подход лучше, чем заучивание языка по учебникам, однако стоит обратить внимание на то, как он воспринимается обучаемыми. Если уровень самодисциплины позволяет не только играть, но и учить предмет, то такой метод может успешно использоваться.

«Говорящая аудитория». Преподаватель выступает в роли наблюдателя, в то время как студенты общаются между собой на заданную или свободную тему, используя свои знания. Этот способ поощряет самостоятельное изучение языка и закрепление пройденного материала с другими в таком формате. Больше подходит для студентов или в качестве дополнительного способа совершенствования разговорной речи.

Проектное изучение. В ходе проектного обучения студенты могут смотреть фильмы на английском языке, читать литературу в оригинале, а также самостоятельно собирать необходимую для проекта информацию. Этот подход, помимо прочего, тренирует навыки самообразования, что остается актуальным на всю дальнейшую жизнь.

Обучение по Мещеряковой. Официально название звучит как «I love English». Она направлена на простое изучение языка, которое будет вызывать радость и удовольствие. Программа насчитывает несколько блоков, которые зависят от возраста обучающегося. Английский язык изучается с помощью веселых песен в исполнении native спикера, где происходит погружение в языковую среду — преподаватель говорит только на английском языке [6, 160]. Даже те действия, которые не относятся к занятию, тоже описываются на изучаемом языке. На следующем этапе ведется работа по чтению, письму, анализу учебного материала в устной и письменной формах. Эффективность методики в последовательном изучении языка.

Методика общения. Важным фактором обучения студентов является развитие не только языковых навыков, но и умения общаться со сверстниками, выстраивать собственную систему ценностей, придерживаться выбранных целей [4, 350-352]. Таким образом, преподаватель должен подавать материал, который бы параллельно воспитывал цельную, счастливую и образованную личность.

Также к таким методам можно отнести: CLIL (Content and Language Integrated Learning — это предметно-языковое интегрированное обучение) — изучение других предметов на английском — это может быть математика, литература, биология и другое [15, 273]. Преимущества этого метода: всестороннее развитие обучающегося; параллельное изучение других предметов, интересная подача материала; совокупность разных приемов: слушание, говорение, письмо, аудирование.

В рамках CLIL допускается проводить уроки психологии, социологии, этики и культурологии, чтобы охватить не только английскую грамматику, но и фундаментальные азы воспитания личности студента.

Билингвальный метод. Особенность в параллельном переводе всего, что говорит педагог. Метод предполагает просмотр видео с субтитрами, чтение книг-билингв, синхронном переводе прямой речи. Эффективность усиливается, если студент имеет возможность и дома разговаривать с родными на английском языке. Как правило, преподаватель ориентируется на социокультурные материалы, чтобы студент понимал разницу употребления слов и параллельно знакомился с культурой той страны, язык которой он изучает. Данный метод особенно полезен тем студентам, которые планируют академическую мобильность и желают получить образование за рубежом.

Целевое обучение. Популярный метод, используемый в группах студентов на практических занятиях. Педагог предлагает выбрать тему, которую студенты должны самостоятельно проработать и представить — после выступления учитель дает рекомендации, которые надо внедрить для улучшения усвоения темы.

Прямой разговорный метод. Целью этого способа является усвоение разговорной речи и активное использование языка в повседневной жизни. Такое изучение используется зачастую на курсах и для экспресс-английского языка. Особенности речи, произношение и лексика усваиваются быстро, однако в грамматике могут быть пробелы. Отличным вариантом считается комбинирование прямого метода и переводного.

Эмоционально-смысловой метод. Относительно новый метод, в основе которого лежит свободное общение преподавателя со студентами с первого занятия. Идея в том, что студент выбирает себе личную историю, роль, имя, которые подходят для носителя языка и рассказывают о себе, как о жителе Англии. Успех таких занятий будет зависеть от мастерства педагога, который должен научить человека не только рассказывать вымышленные истории, но и ориентироваться в грамматике.

Коммуникативная методика преподавания. В названии заложен смысл — научиться общаться. Преподаватель проходит со студентом всевозможные ситуации из реальной жизни: лексика, общепринятые фразы, поведение [4, 355]. Студент учится коммуницировать на английском языке в повседневной жизни, грамматику проходят для правильной разговорной речи — детально она не изучается. Популярность связана с достаточно быстрыми результатами — студент заучивает разговорные клише, базовые схемы предложения, стандартную лексику и, по идее, должен уметь общаться с носителями языка на элементарные темы. [Эта методика](#) также скорее является благоприятным дополнением к базовому изучению грамматики и правил.

Таким образом, обзор литературы [6,7,8,9] по искомому вопросу позволил нам резюмировать, что обучение английскому языку с помощью мультилингвальных методов ярко выражается как тенденция развития образования. Исходя из этого, целесообразно учитывать, что одним из главных требований в обучении английскому языку с помощью мультилингвальных методов с применением информационно-коммуникационных технологий как тенденция развития образования должна быть гарантированность достаточно высокого уровня качества обучения и воспитания при их воспроизведении. Исходя из вышеизложенного следует подчеркнуть, что в формате использования современных педагогических и цифровых технологий учитель должен правильно формулировать учебные цели, организовать учебный процесс и достичь запланированный результат. Но следует помнить, что в синтезе традиционных и инновационных подходов успешность любых нововведений обеспечивается режимом благоприятного индивидуального совершенствования деятельности педагога. Следовательно, обучение английскому языку с помощью мультилингвальных методов с применением информационно-коммуникационных технологий может быть эффективна при условии: создание и использование информационно-коммуникационной предметной среды, которая представляет собой совокупность условий, способствующих возникновению и развитию процессов учебного информационного взаимодействия между субъектами образовательного процесса; формирование познавательной активности обучаемого при условии наполнения компонентов среды предметным содержанием; обеспечения деятельности с информационным ресурсом предметной области с помощью интерактивных средств информационных и коммуникационных технологий; информационное взаимодействие со средствами интерактивных информационных и коммуникационных технологий, взаимодействующих с пользователем как с субъектом информационного общения и личностью и др.

Таким образом, мультилингвальные методы и средства на первых курсах бакалавриата в педагогических вузах оказывают благотворное влияние на обучение студентов английскому языку. Организация данного учебного процесса предполагает:

- во-первых, взаимодействие и сотворчество преподавателя-мультилингва и обучающегося;
- во-вторых, самостоятельное эффективное использование изучаемых языков для решения личных и профессиональных проблем на основе имеющегося опыта мультилингвального общения;
- в третьих, происходит диалогичность и переход от преподавательской деятельности к мультилингвальной и коммуникативно-познавательной деятельности обучающегося;

- в четвертых, выход в область «смысла» и «содержания» межкультурного общения; самооценку и саморефлексию, открытие нового мультилингвального знания, а также творческое усвоение иностранного языка.

Роль преподавателя и цифровой среды. В эпоху цифровизации преподаватель перестаёт быть единственным источником информации. Он становится медиатором, фасилитатором и наставником, который организует обучение, направляет студентов и создаёт благоприятную мультилингвальную среду [11, 256].

Эффективность обучения повышается при создании информационно-коммуникационной предметной среды, включающей электронные ресурсы, интерактивные платформы, базы данных и виртуальные языковые лаборатории [14, 112]. Такая среда обеспечивает: активную познавательную деятельность обучающихся; постоянную обратную связь; развитие цифровых и коммуникативных компетенций; индивидуализацию обучения.

Условия эффективности мультилингвальных методов. Успех внедрения мультилингвальных технологий в обучение английскому языку зависит от соблюдения ряда условий [12, 13]

1. Создание ИКТ-среды, стимулирующей межкультурное взаимодействие.
2. Формирование познавательной активности обучающихся.
3. Использование интерактивных инструментов для развития всех видов речевой деятельности.
4. Обеспечение диалога культур и развитие критического мышления.
5. Наличие высокого уровня методической и цифровой компетенции преподавателя.

Заключение. Мультилингвальные методы и средства обучения на первых курсах бакалавриата педагогических вузов оказывают значительное влияние на качество преподавания английского языка. Они обеспечивают погружение в языковую среду, стимулируют самостоятельность студентов и формируют основы межкультурной коммуникации.

Эффективная организация учебного процесса в мультилингвальном формате предполагает: взаимодействие и сотворчество преподавателя и обучающегося; использование изучаемых языков для решения профессиональных задач; развитие способности к саморефлексии и осознанному применению языковых знаний. Таким образом, успех мультилингвального обучения определяется синтезом традиционных и инновационных методов, в котором гармонично сочетаются педагогическое мастерство, психологическая чуткость и использование современных информационных технологий.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Щербакова М. В. Особенности обучения второму иностранному языку студентов языковых факультетов // Вестник РУДН. – М., 2019. – № 4. – С. 112–118.
2. Прохорова А. А. Мотивационно-потребностный этап в системе мультилингвального обучения студентов // Иностранные языки в школе. – М. 2020. – № 6. – С. 15–21.
3. Милруд Р. П. Современные концепции языкового образования. – М.: Academia, 2020. – 240 с.
4. Гальскова Н. Д., Пассов Е. И. Методика обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 2017. – 352 с.
5. Крюков А. Н. Информационные технологии в образовании. – М.: Юрайт, 2021. – 287 с.
6. Мещерякова О. В. I Love English: методика обучения английскому языку дошкольников и младших школьников. – М.: Владос, 2018. – 160 с.
7. Доман Г. Как научить ребёнка читать. – СПб.: Питер, 2016. – 224 с.
8. Монтессори М. Помоги мне это сделать самому. – М.: Карьера Пресс, 2015. – 176 с.
9. Зайцев Н. А. Обучение чтению по методике Зайцева: теория и практика. – М.: Просвещение, 2014. – 144 с.
10. Cook V. Multilingual Competence and Language Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – 258 p.
11. Kramsch C. The Multilingual Subject. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 256 p.
12. Dudeney G., Hockly N., Pegrum M. Digital Literacies. – London: Pearson, 2013. – 208 p.
13. Warschauer M. Technology and Language Learning: Historical Overview and Future Directions // Language Teaching. – 2013. – Vol. 46, No. 1. – P. 81–104.
14. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO, 2018. – 112 p.
15. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR). – Strasbourg: Council of Europe, 2001. – 273 p.

Организация обучения студентов английскому языку с помощью мультилингвальных методов и средств на первых курсах бакалавриата педагогических вузов

Резюме. В статье рассматриваются особенности организации обучения английскому языку студентов педагогических вузов с использованием мультилингвальных методов и современных информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Определяются преимущества мультилингвального подхода на начальных курсах бакалавриата, раскрываются основные формы и методики работы, а также анализируются их психолого-педагогические основания. Показано, что сочетание традиционных и инновационных методов, включая интерактивные формы обучения, игровые и проектные технологии, способствует повышению мотивации, формированию коммуникативной компетенции и развитию когнитивных способностей студентов.

Ключевые слова: мультилингвизм, методика преподавания, английский язык, бакалавриат, ИКТ.

Organization of Teaching English to Students through Multilingual Methods and Tools in the First Years of Bachelor's Programs at Pedagogical Universities

Abstract. The article examines the peculiarities of organizing English language teaching for students of pedagogical universities through multilingual methods and modern information and communication technologies (ICT). The advantages of the multilingual approach in the early stages of bachelor's studies are identified; the main forms and teaching methods are described, and their psychological and pedagogical foundations are analyzed. It is shown that the combination of traditional and innovative methods, including interactive forms of learning, game-based, and project-based technologies, contributes to increased motivation, the development of communicative competence, and the enhancement of students' cognitive abilities.

Keywords: multilingualism, teaching methodology, English language, bachelor's degree, ICT.

Pedagogika bakalavriati talabalari uchun ingliz tilini o'qitishni multilingual usullar va vositalar orqali tashkil etish

Rezyume. Maqolada pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun ingliz tilini o'qitishda multilingual usullar va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanish xususiyatlari yoritilgan. Bakalavriatning dastlabki bosqichlarida multilingual yondashuvning afzalliklari aniqlanadi, asosiy o'qitish shakllari va metodlari ochib beriladi hamda ularning psixologik-pedagogik asoslari tahlil qilinadi. An'anaviy va innovatsion usullarni, jumladan, interaktiv, o'yin va loyihaviy texnologiyalarni uyg'un qo'llash talabalarning motivatsiyasini oshirishi, kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishi va kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: multilingvizm, o'qitish metodikasi, ingliz tili, bakalavriat, AKT.

ПРЕСС-РЕЛИЗ ХАМ ОНЫҢ ТИЙКАРҒЫ КОМПОНЕНТЛЕРИ

Глеуов Қ.Ж.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Ҳазирги ўақытта жәмийетшилик пенен байланыслар (*Public Relations - PR*) тараўы шөлкемлер, компаниялар хэм мәкемелердиң стратегиялық коммуникация процесслерин тәмийинлеўши әҳмийетли тараўлардан бири сыпатында барған сайын үлкен әҳмийетке ийе болмақта. PR хызметиниң нәтийжелилиги, ең дәслеп, оның әмелий механизмлери, информация айланысы системасы хэм хызмет бабында қолланылатуғын хўжетлердиң илимий-теориялық тийкарланғанлығы хэм олардың мазмун хэм форма жағынан жетилискенлиги менен белгиленеди.

Усы көзқарастан, пресс-релиз PR коммуникация процесинде әҳмийетли орын тутатуғын тийкарғы хўжет түрлеринен бири есапланады. Ол жәмийет, ФХҚ хэм кең жәмийетшиликке социаллық әҳмийетке ийе жаңалықлар, ўақыялар ямаса басламалар ҳаққында системалы, анық хэм исенимли мағлыўмат жеткерийге қаратылған стратегиялық информация қуралы сыпатында көриледі. Пресс-релиз тек ғана жаңалықты таркатыўға хызмет етип қоймастан, ол PR субъектиниң (*мәкеме, кәрхана, шөлкем, уйым, жекке шахс*) ашық-айдынлық хэм исеним принциплерине тийкарланған мәлимлеме сиясатында тийкарғы орын ийелейди.

Глобал санлы орталық хэм мәлимлеме технологияларының жедел раўажланыўы шараятында пресс-релиз жанрының мазмуны хэм формасы дәстүрий көринистен өзгеше түрде жетилисип, интернет-платформалар, социаллық тармақлар хэм корпоратив веб-сайтлар арқалы таркатыў имканиятлары менен байыды. Бул жағдай заманагөй PR әмелиятында пресс-релизди тек ғана жаңалық таркатыў хўжети емес, ал PR субъектиниң корпоратив имиджин беккемлеў хэм жәмийетшилик пенен нәтийжели қарым-қатнас орнатыўға хызмет ететуғын стратегиялық коммуникация қуралы сыпатында қайта талқылаўды талап етпекте.

Бул мақала пресс-релиздиң тийкарғы компонентлерин илимий-теориялық жақтан анализлеўге бағышланып, онда пресс-релиздиң дүзилиси, тийкарғы бөлимлери, информация бериўдеги функциялары хэм PR әмелиятындағы орны сәўлелендирилген. Сондай-ақ, пресс-релиздиң ҳәр бир структуралық компонентлериниң коммуникация нәтийжелилигине тәсири, оның заманагөй санлы медиа орталығында қолланылыўы хэм жетилисиў тенденциялары изертленеди.

Пресс-релиз (инглис тилинде “press release”) — ФХҚ хэм жәмийетшиликтиң белгили бир топары ушын таярланған, сондай ақ хабарларды/мағлыўматларды анық, қысқа хэм системалы тәризде жеткерип бериўге қаратылған тийкарғы PR хўжет болып есапланады. Оның тийкарғы ўазыйпасы жәмийетшилике, ФХҚ хэм контент жаратыўшыларға әҳмийетли жаңалықлар, ўақыялар ямаса шөлкем хызмети ҳаққында исенимли мағлыўмат бериў болып есапланады. Бүгүн пресс-релиз PR коммуникацияның тийкарғы қуралы сыпатында тек ғана дәстүрий ФХҚда емес, ал санлы орталықта да актив қолланылмақта.

Пресс-релиз бул PR коммуникацияның ең әҳмийетли хэм тийкарғы жанрларынан бири болып, оның мақсети қандай да бир PR субъекттиң (*шөлкем, компания, кәрхана, уйым, жекке шахс ғ.т.б*) хызметине тийисли жәмийетлик әҳмийетке ийе болған жаңалықлар хэм ўақыяларды жәмийетшилике, ФХҚ хэм контент жаратыўшыларға тез, анық хэм исенимли тәризде жеткерий болып есапланады. Заманагөй PR әмелиятында пресс-релиз тек ғана жаңалықларды/хабарларды таркатыў қуралы болып қалмастан, ол PR субъектиниң имиджин қәлиплестириўдеги стратегиялық хўжет сыпатында да қаралады. Сонлықтан да оның структурасы хэм ўазыйпасы қатаң тәртипке салынған хэм халық аралық стандартларға муўапық ислеп шығылған. Пресс-релиздиң тийкарғы ўазыйпалары төмендегилерден ибарат: -PR субъектиниң хызметине тийисли болған жәмийетлик әҳмийетке ийе жаңалықларды/мағлыўматларды жәмийетшиликтиң белгили бир топарына қысқа, структуралық хэм исенимли түрде жеткерий, сондайақ журналистлер хэм жәмийетшиликтиң қызығыўшылығын оятыў; -PR субъектке журналистлер, блогерлер хэм контент жаратыўшылар менен тиккелей байланысыў мүмкиншилигин жаратыў; -PR субъектиниң искерлигине тийисли болған жәмийетлик әҳмийетке ийе жаңалықларды/ мағлыўматларды рәсмий хэм системалы тәризде баянлаў мүмкиншилигин бериў; -Ашық хэм анық информацияларды бериў арқалы PR субъектиниң исенимliliгин арттырыў; -PR субъектиниң унамлы имиджин қәлиплестириў хэм беккемлеў.

Дәстүрий хэм заманагөй пресс-релизлер классикалық структураға тийкарланады. Төменде оның тийкарғы бөлимлери хэм олардың ўазыйпалары атап көрсетиледи:

1) **Релиз логотиби.** Бунда тийкарынан субъект аты, адреси, веб-сайт мәнзили хэм байланыс координатлары орын алады.

2) **Атама (Headline).** Атама пресс-релиздің ең тийкаргы бөлімі есапланып, ол қысқа, анық хәм дыққатты тартыушы болыуы шәрт. Буган қосымша дурыс таңланған атама жергиликли әхмийетке ийе болыуы хәм ўақыяның тийкарга мазмунын түсиндирип бериу керек. Тарау экспертлериниң пикирлерине қарағанда, атаманың ишинде имканы барынша тартымлы хәм логикалық тәризде субъектиңиздиң атын ямаса өнимиңизди де тилге алыу мақсетке муўапық деп атап көрсетеди [1, 23]. Пресс релиз ушын атама жазыу аңсат емес. Айырым қәнийгелердиң пикиринше, пресс релиз жазыу ушын сарпланатуғын улыўма ўақыттың шама менен 50 проценти атама таярлауға кетеди [2, 82]. Себеби атама қысқа хәм креатив болыуы соның менен бирге, оқыўшыны текстти даўам етирип оқыўға шақыра алыуы керек. Идеал тема 6-12 сөзден ибарат болыуы усыныс етиледі. Ал айырым тарау қәнийгелери социал тармақлар бойлап тарқатылыуы нәзерде тутылған пресс релиздиң атамасы 80-100 шәртли белгиден аспаўын усыныс етеди. Сондай ақ излеу системаларында оптимал нәтийже (SEO) ушын атама текст бойлап стратегиялық тәризде тәкирарланыўшы гилт сөзлерди өз ишине алыуы хәм хабардың мазмунын түсиндириу усыныс етиледі. Атама пресс-релиздиң тийкаргы идеясын қысқа хәм анық тәризде түсиндиреди [3, 38].

3) **Сәне (Dateline).** Бул бөлімде пресс-релиздиң орны хәм сәнеси көрсетиледи. Даталайн журналистлер, блогерлер, контент жаратыўшылар хәм информация тутыныўшыларына хабардың географиялық хәм хронологиялық контексти ҳаққында анық мағлыўмат береді.

4) **Лид (Lead).** Лид пресс-релиздиң биринши абзацы болып онда тийкаргы фактлар жәмлениуи тийис. Әдетте лидлер 30-35 сөзден ибарат болыуы мүмкинлиги, сондайақ олар анық хәм түсиникли болыуы кереклиги атап өтиледі [4, 21]. Айырым тарау қәнийгелериниң пикирине қарағанда лидде бир ямаса үш гәп арқалы сиз оқыўшыға пресс релиздеги тийкаргы мағлыўматты бериуиңиз ямаса оны екнши абзацты оқыўға қызықтырыўыңиз кереклиги атап өтиледі [5, 84]. Бул бөлімде журналистик 5 W+H қағыйдасы (Who? What? Where? When? Why? How?) қолланылады: ким, не қылды, қай жерде, қашан, неге хәм қандай?. Бул сораўларға жуўап бериу пресс-релиздиң жаңалық қунын арттырып оның жәнеде түсиникли болыўын тәмийинлейди. Бул бөлімде, яғный лидте тек ғана тийкаргы фактлар келтирилиуи керек, артықша бөрттириу яки субъектив баҳа берилиўине жол қоймау атап өтиледі. Текст әпиўайы форматта 12 пунктли Arial ямаса Times New Roman шрифтінде бир интервалда жазылыуы керек [6, 57]. Лид пресс релиздиң «жүреги» есапланып журналистлер, блогерлер, контент жаратыўшылар хәм информация тутыныўшылары көп жағыдайларда пресс релиздиң усы бөлегин оқып онда берилген хабардың/мағлыўматтың әхмийетлигин баҳалайды. Тарауда пресс релизде қолланылатуғын лидтиң бир неше түрлери бар. Олар әпиўайы лид, рәсмий болмаған лид хәм фитч лид болып қайсы түрдеги лидтиң қолланылыуы көбинесе темаға байланысly болады. Әпиўайы лид тийкарынан дағаза бергенде қолланылады. Мысалы: *«Бүгин жаслар орайы алдында гала концерт шөлкемлестириледи»*. Рәсмий болмаған лид әдетте фактларды нарәсмий усылда, анығырақ айтқанда, бир қанша әпиўайы формада усынады. Бундай лидлер жәмийетшилик илажларын сәўлелендириу ямаса сораўнамалардың нәтийжелерин усыныўда пайдаланылады. Мысалы: *«Кеше қала орайында өткерилген қайырхымлық ярмаркасында көплеген адамлар қатнасты. Илажда жергиликли художниклердиң мийнетлери хәм үйде таярланған азықлық өнимлер сатыўға қойылды»*. Бул мысалда фактлар әпиўайы хәм анық келтирилип жәмийетлик илажы сәўлелендирилген. Үшинши түр - фитч лид, ол контент пайдаланыўшының қызығыўын оятады. Анығырақ айтқанда, бул түрдеги лидтиң ўазыйпасы пресс релиздиң екнши абзацын оқыўға үндеу есапланады. Бул түрдеги лидлер өзінде эмоционал тәсир, қызықлы факт ямаса образлы көринисти жәмлейди. Фитч лидлер көбинесе күнделикли газеталардың арнаулы бөлімлерине (*саяхат, авто, турмыс тәризи, мода, қулынария бөлімлери х.т.б*) жиберилетуғын пресс-релизлерде қолланылады. Мысалы: *«Дүньядағы ең құрғақ аймақлардан бири - енди туризм орайына айланбақта»*.

Тийкаргы бөлім (Body). Тийкаргы бөлімде жаңалық толық сәўлелендириледі. Онда, яғный тийкаргы бөлімде хабардың толық мәниси, ўақыяның ямаса илаждың себеплери хәм әхмийети, қосымша мағлыўматлар, санлар, статистикалық мағлыўматлар хәм силтемелер келтириледі. Сондайақ, пайдалы мағлыўматлар системалы хәм логикалық тәризде жайластырылады. Усыныс етилиўинше, тийкаргы бөлім бир неше қысқа абзацлардан ибарат болып олардың хәр бири белгили бир аспектти сәўленендириуи керек. Айырым илимпазлардың пикирлерине қарағанда пресс релиздиң тийкаргы бөліминдеги хәр бир абзац еки- төрт гәптен ибарат болыуы кереклигин атап өтеди [7, 57]. Бул усылдың тийкаргы мақсети хабарды/мағлыўматты контент пайдаланыўшысына (ресепиентке) жеңил қабыл етилетуғын формада усыныу болып есапланады. Тийкаргы бөлімдеги хабарды/мағлыўматларды контент-пайдаланыўшылары ушын жеңил қабыл етилетуғын формаға алып келиу ушын инверт пирамида усылынан пайдаланылады. Бул усылда пресс-релиз жазыу принципи журналистика хәм PR әмелиятында кең қолланылатуғын әмелият есапланады. Бул усылдың илимий тийкары хабарды/мағлыўматты иерархиялық тәртіпте жайластырыуға барып тақалады. Яғный әхмийетли фактлар хәм жаңалықтың мәниси текстиң басында, ал кемирек әхмийетке ийе болған детальлар текстиң соңында бериледи [8, 107]. Инверт пирамида методын Стерин хәм Винстон (2018) төмендегише тәриплейди: *«ең әхмийетли фактлар текстиң басындағы гәплерде бериледи, соңынан усы фактларды қоллап қуўатлаушы толық мағлыўматлар бериледи»* [9, 19]. Бүгинги информация орталығында контент дәретиўшилер хәм пайдаланыўшыларда (*журналистлер, блогерлер, инфлуенсерлер х.т.б*) ўақыт жетиспеушилик (дефицити) феномени бар. Сонлықтан да пресс-релиздиң тийкаргы бөліминиң басында тийкаргы жаңалықты/мағлыўматы усыныу нәтийжелиликти тәмийинлейди. Илимий көз қарастан бул когнитив жүкти кемейтип контент дәретиўшилер хәм пайдаланыўшыларына тийкаргы месседжди (*хабарды*) қысқа мүддетте қабыл етиу

мүмкіншілігін береді. Пресс релиздің тийкаргы бөлімінің инверт пирамида ұсылында жазылуының және бір әхмийетлі тәрепін бул аудиторияға хабарды селектив рәуиште қабыллауға қолайлық жаратыу есапланады. Себеби классикалық ғалабалық коммуникация теориясында аудитория хабарды селектив тәризде қабыл етеди, яғный инверт пирамида ұсылы ең әхмийетлі хабарды биринши дәрежели орында қабыллау процесін жеңиллестиреди. Мәселен, журналистика бойынша journalistics.com блогының тийкаргышы Жереми Портер инверт пирамида үш бөлімнен ибарат деп есаплайды. Биринши бөлім: кирис абзацы ямаса лид бул жерде тийкаргы хабарды жеткеріу ушын зәрүр болған «ең әхмийетлі» мағлыұмат бериледи. Екинши бөлімде қосымша, жәрдемши, бирақ мәжбүрий болмаған мағлыұматлар орын алады. Бул жерде тийкаргы хабарды кеңейтиуши хәм оны қоллап қууатлаушы мағлыұматлар келтириледи. Үшинши бөлімде онша әхмийетлі болмаған, бирақ қосымша мағлыұмат беріуши мағлыұматлар орын алады [10, 85-86].

Сондай ақ пресс релиздің тийкаргы бөлімінің екінши ямаса үшінши абзацында мазмунлы хәм итибарды тартыушы цитаталаран пайдаланыу тарау кәнийгелери тәрепинен ұсыныс етиледі. Бундай цитаталар пресс-релизді және де мазмунлы етип оны, журналистлер хәм аудитория ушын тартымлы көриниске алып келеди. Цитаталар текстке уникаллық, эмоция хәм жекке пикир сыяқлы элементлерди енгизеди [11, 107]. Тийкаргы бөлімдеги параграфлер оның экранда және де жақсы хәм тез оқылуы ушын маркерленген бәнтлерди өз ишине алыуы мүмкін.

5) **PR субъекти хәққында мағлыұмат (Boilerplate).** Бунда PR кәнийгелер өз субъекти хәққындағы мағлыұматларды 100 сөзден көп болмаған өлшемде **журналистлер, блогерлер, контент жаратыушылар хәм информация тутыныушыларына** жеткеріп беріуи керек. PR субъекти хәққындағы мағлыұматларда оның базардағы халаты, мақсети, көлемі, бизнес искерлиги, географиялық қамтып алыуы, веб сайт хәм социал тармақлардағы бетлери сыяқлы элементлер орын алады [12, 86]. Буннан көринип турғанындай, бул бөлім PR субъектинин миссиясын, тийкаргы фактлерин хәм көп жағыдайларда тарыйхын қысқаша ұлыұмаластырып беріуши абзац саналады [13, 33]. Және де айырым илмий әдебиятларда бул бөлім 2 ямаса 3 қысқа абзац арқалы субъект хәққында толық мағлыұматты беріуи тийислиги атап өтиледі [14, 88]. Бул бөлім турақлы рәуиште хәм зәрүрлік тууылғанда, әсиресе мағлыұматлар өзгергенде жаңаланып турылыуы лазым.

6) **Байланыс мағлыұматлары (contact information).** Бул компонентте егер де **журналистлер, блогерлер, контент жаратыушылар хәм информация тутыныушылары** пресс релиз мазмунына тийисли болған қосымша сорауларды сорап, мүрәжәт еткенінде, оған жууап беріуши шахстың толық аты, байланыс мағлыұматлары хәм электрон почтасы орын алады. Бул ұазыйпаға жууапкер шахс **журналистлер, блогерлер, контент жаратыушылар хәм информация тутыныушыларының** телефон қоныраулары хәм электрон хатларына жууап беріуге таяр болуы, сондай-ақ сорапқан мағлыұматларды толық түсиниуи хәм оларды дурыс жеткеріп беріуи көнликпелерине ийе болуы керек.

Пресс-релиз заманагөй PR коммуникацияның ажыралмас составлық бөлеги сыпатында информация айланысының нәтийжелілігін тәмийинлейтуғын, журналистика хәм жәмийетшилик пенен байланыслар тарауында стратегиялық әхмийетке ийе болған тийкаргы хұжжет есапланады. Оның тийкаргы ұазыйпасы жәмийетшиликке, ғалаба хабар қураалларына хәм контент жаратыушыларға социаллық әхмийетке ийе болған жаңалық ямаса ұақыя хәққында исенимли, анық хәм турақлы хабарды жеткеріуден ибарат.

Пресс-релиздің дүзиліси, ондағы мағлыұматлардың логикалық дурыслығы хәм ұсынылуы формасы оның коммуникативлік нәтийжелілігін белгилейди. Илимий анализлерге қарағанда пресс-релиз текстіндегі хәр бир составлық бөлім - логотип, атама, сәне, лид, тийкаргы бөлім, субъект хәққындағы мағлыұмат хәм контакт мағлыұматы бул ұлыұма контенттің белгили мақсетли аудитория тәрепинен толық хәм тез қабыл етилиуине хызмет етеди. Сондай-ақ, хәр бир бөлім журналистлик стандартларға, мәлимлеме коммуникациясындағы халықаралық нормаларға хәм когнитив психология принциплерине мууапық түрде қәлиплестірилиуи зәрүр.

Изертлеу нәтийжелери соны көрсетеди, пресс-релиздің нәтийжелілігі, оның структурасындағы инверт пирамида ұсылын дурыс қолланыу, яғный ең әхмийетлі фактларды тексттің бас бөлімінде жайластыруу хәм кейинги бөлімлерде оларды түсиндириуши қосымша мағлыұматлар менен байытуу арқалы тәмийинленеди. Бул ұсыл тек ғана информацияны селектив қабыллауды жеңиллестірип қоймастан, ал аудитория дыққатын сақлап қалуу хәм хабардың тийкаргы идеясын тез өзлестіриу мүмкіншілігін жаратады.

Бүгинги санлы коммуникациялар шараятында пресс-релизлер тек ғана дәстүрий ФХҚ ушын емес, ал интернет платформалары, блоглар, социаллық тармақлар хәм корпоратив веб-сайтлар ушын да бейимлестірилмекте. Сол себепли, олардың мазмун хәм формасы жағынан халықаралық мәлимлеме орталығының талаптарына жууап беріуи әхмийетли. Сапалы таярланған пресс-релиз субъекттин унамлы имиджин қәлиплестіриу, оның жәмийетшилик пенен байланысларын беккемлеу хәм медиа мәканда исенимли мәлимлеме дәрегі сыпатында танылуына хызмет етеди.

Жуумақлап айтқанда, пресс-релиз - жәмийетшилик пенен байланысларда стратегиялық әхмийетке ийе илимий тийкарланған мәлимлеме хұжжети болып, ол тек ғана жаңалық тарқатыу қуралы емес, ал шөлкем ямаса шахстың коммуникациялық жұмысының нәтийжелілігін белгилейтуғын әхмийетли PR инструменти есапланады. Соның ушын да оны таярлауда теориялық билимлер, илимий қатнастар хәм әмелиятта сыналған стандартларды үйлесимли түрде қолланыу заманагөй PR хызметинин ажыралмас талабы есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Charles Marsh, David W. Guth, Bonnie Poovey Short. *Strategic writing : multimedia writing for public relations, advertising and more* / Fourth edition. | New York : Routledge, 2017. p-123
2. Dennis L. Wilcox, Bryan H. Reber., *Public Relations Writing and Media Techniques* —8th edition. 2016., 82-p

3. Janet Mizrahi., *Writing for Public Relations: A Practical Guide for Professionals.*, Copyright © Business Expert Press, LLC, 2016. p-38
4. Janet Mizrahi., *Fundamentals Public Relations A Step-by-Step Guide for Quick and Effective Results.*, Copyright © Business Expert Press, LLC, 2010. p-21
5. Dennis L. Wilcox, Bryan H. Reber., *Public Relations Writing and Media Techniques* —8th edition. 2016., 84-p
6. Eggensperger, Jim, Salvatore, Jeanne, *Strategic public relations writing : proven tactics and techniques* / New York, NY : Routledge, 2022. p-57.
7. Eggensperger, Jim, Salvatore, Jeanne, *Strategic public relations writing : proven tactics and techniques* / New York, NY : Routledge, 2022. p-57.
8. Angie Hendershot, Lisa Loewen, Charles Marsh, David W. Guth, Bonnie Poovey Short. *Strategic Writing : Multimedia Writing for Public Relations, Advertising and More.* |Sixth edition. New York, NY : Routledge, 2024., p-107.
9. Whitney Lehmann, Ph.D., APR., *The Public Relations Writer's Handbook*/ © 2020 Taylor & Franci., p-19.
10. Dennis L. Wilcox, Bryan H. Reber., *Public Relations Writing and Media Techniques* —8th edition. 2016., 85-86 p
11. Angie Hendershot, Lisa Loewen, Charles Marsh, David W. Guth, Bonnie Poovey Short. *Strategic Writing : Multimedia Writing for Public Relations, Advertising and More.* |Sixth edition. New York, NY : Routledge, 2024., p-107.
12. Dennis L. Wilcox, Bryan H. Reber., *Public Relations Writing and Media Techniques* —8th edition. 2016., 86-p
13. Whitney Lehmann, Ph.D., APR., *The Public Relations Writer's Handbook*/ © 2020 Taylor & Franci., p-33.
14. Susan Haswell., *PR Superstar: The ultimate toolkit for writing killer press releases*/ © 2012 CreateSpace Independent Publishing Platform., p-88.

Пресс релиз ва унинг асосий компонентлари

Резюме: Мазкур мақолада пресс-релизнинг асосий компонентлари илмий-назарий нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Унда пресс-релизнинг тузилиши, мазмуни, элементлари ва коммуникация жараёнидаги функциялари ёритилган, жамоатчилик билан самарали алоқа ўрнатишдаги ўрни ва аҳамияти очиқ берилган. Шунингдек, рақамли муҳитда пресс-релиз жанрининг такомиллашув тенденциялари ҳам таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: жамоатчилик билан алоқалар, пресс-релиз, коммуникация, компонентлар, ахборот сиёсати.

Пресс-релиз и его основные компоненты

Резюме: В данной статье рассматриваются основные компоненты пресс-релиза с научно-теоретической точки зрения. Анализируются структура, содержательные элементы и функции пресс-релиза в процессе коммуникации. Раскрывается его роль и значение в установлении эффективных связей с общественностью. Также исследуются тенденции совершенствования жанра пресс-релиза в условиях цифровой среды.

Ключевые слова: связи с общественностью, пресс-релиз, коммуникация, компоненты, информационная политика.

Press release and its main components

Summary: This article provides a theoretical and analytical examination of the main components of a press release. It explores its structure, content elements, and communicative functions within the PR process. The study highlights the press release's role and importance in establishing effective public communication. Furthermore, it analyzes the trends in the development of the press release genre in the digital media environment.

Keywords: public relations, press release, communication, components, information policy.

ПРОБЛЕМА АДЕКВАТНОСТИ ПЕРЕВОДА ИМЕН СОБСТВЕННЫХ

Аташова Ф.Д atashovaferuza@gmail.com

Введение. В современной лингвистике собственные имена часто определяются, как называющие лексические единицы, в отличие от нарицательных слов, которые считаются обозначающими единицами. Таким образом, у имен собственных на первый план выступает функция номинативная - называть, чтобы отличать их одностипные объекты друг от друга, в противоположность именам нарицательным, основная функция которых - называть, чтобы сообщать значение, коннотацировать. Кроме того, именования людей и географические названия не являются первичными лексическими единицами по своему происхождению, так как они образованы на базе нарицательных слов.

В повседневном общении и в любых контекстах, где имена собственные выполняют свои обычные функции, внутренняя форма этих слов, как правило, не воспринимается. Её пренебрегают, так как, даже если смысл этой формы вполне ясен, ей не вменяются в речи характеристические, оценочные функции, хотя потенциальная сценичность в таких словах всегда сохраняется. Внутренняя форма остается частью собственной структуры слова, предназначенного, как уже говорилось, для называния конкретных объектов, а не для их определения через понятия и лексическое значение. Именно поэтому с теоретической точки зрения смысловой перевод «обычных» имен собственных, у которых есть в языке оригинала нарицательные «двойники», чреват значительными информационными искажениями, а с точки зрения практической он привел бы к величайшей путанице, прежде всего в топонимике. [1]

Перевод имен собственных на английский язык, осуществляется с использованием правила транскрипции, транслитерации, транспозиции или калькирования. Рассмотрим их особенности более подробно.

Методы. 1.Транскрипция. При транскрипции слово записывается буквами кириллицы, при этом упор делается на точное соответствие исконному звучанию слова на языке оригинала. Из-за различия некоторых звуков в русском и иностранных языках, как правило, существует несколько вариантов транскрипции. Приживаются обычно варианты более близкие природе английского языка более употребительны. В целом большинство имен и названий передается в настоящее время средствами графики, то есть способом транскрипции.

Транскрипции подлежат различные собственные имена (названия лиц, географических объектов, небесных тел, учреждений, организаций, морских и речных судов, фирм, гостиниц, ресторанов, газет, журналов, сценических постановок и т.д.). Несомненно тот факт, что далеко не все в транскрипции может быть формализовано; в частности, когда транскрипция выступает как компонент в обширной системе художественного перевода, нормы транскрипции не могут быть полностью унифицированы и многое остается на долю художественного чутья переводчика и редактора. В данном случае полностью применим тезис Л.В. Щербы относительно того, что «...авторов, вовсе не отступающих от нормы, конечно, не существует... Когда чувство нормы воспитано у человека, тогда-то он начинает чувствовать всю прелесть обоснованных отступлений от нее». [3]. «Под транскрипцией, понимают передачу звуков или начертаний языка системой знаков, отличных от принятых в этом языке письменных единиц». В лингвистических исследованиях для научных целей применяется фонетическая транскрипция, использующая условную систему знаков. «При практической транскрипции используется исторически сложившаяся орфографическая система того языка, на который передаются иностранные имена и названия».

Во-первых, причиной транскрипционных трудностей является то, что историческое развитие английской орфографии привело к ее значительному расхождению с произношением, к обилию непроносимых или произносимых в различных словах по-разному букв и буквосочетаний. Кроме того, отличительной чертой английской орфографии и, прежде всего, орфографии собственных имен является часто усвоение иноязычных буквосочетаний с полным или частичным сохранением особенностей их произношения.

Второй трудностью, существенной для транскрипции английских имен и названий, является отсутствие в русском языке ряда фонем, имеющих в английском. В качестве примера можно назвать фонемы [θ] и [ð], представленные буквосочетанием th; далее, в каракалпакском языке нет фонематического противопоставления долгих и кратких гласных, нет фонемы [ж] и т. д. [2]

В-третьих, имена могут иметь различное произношение в разных странах английского языка. Известно, например, что английская буква «a» в той же позиции, где в южно-английском произношении она соответствует произношению [a:], например, last, в ряде диалектов на севере Англии, в Австралии или на юге США и произносится как [ж]. Очевидно, что во многих случаях нельзя игнорировать особенности произношения географических названий местными жителями, особенности произношения личных имен носителями этих имен во многих странах английского языка, где имеют распространение преимущественно связанные с ним разновидности американского (в США и Канаде), австралийского и т.д. произношения. Например, топоним wrath обычно произносится англичанами как [rɒθ], но в Шотландии он произносится как [га:θ], и иногда это произношение имитируется англичанами в виде [га:θ] или [rɒθ]. [5]

В-четвертых, является скорее правилом, а не исключением такое положение, когда к транскриптору попадает английское собственное имя в его графической форме, без фонетической транскрипции или специальных указаний на произношение. В таких случаях, особенно если в состав собственного имени входят сочетания, произношение которых может быть различным, желательно уточнить чтение имени по каким-либо специальным справочникам, среди которых можно привести, например, списки фамилий с транскрипцией в словаре Вебстера. Многие имена собственные пришли давно и не всегда из первоисточника. Это особенно касается исторических, религиозных, фольклорно-мифологических и литературных имен и названий. Не все из них читаются и пишутся так, как предполагают современные нормы и рекомендации в области практической транскрипции. Также транскрибированию подлежат следующие группы имен собственных: личные имена людей, уменьшительные имена, прозвища, фамилии, клички животных, топонимы, астрономы, названия судов, самолетов, космических кораблей, названия организаций и учреждений, журналов, книг, кинофильмов и т. д.

2.Транслитерация –“формальное побуквенное воссоздание исходной токсической единицы с помощью алфавита переводящего языка; буквенная имитация формы исходного слова” [7]

Транслитерация отличается от практической транскрипции своей простотой и возможностью введения дополнительных знаков. Транслитерация часто применяется при составлении библиографических указателей и при организации каталогов, например, когда надо собрать в одном месте каталога описание всех произведений отечественного автора на иностранных языках. Как способ включения иностранного слова в тексте транслитерации менее употребительна, так как при транслитерации сильно искажается звуковой облик иноязычного имени. Рассмотрим теперь принцип транслитерации.

Транслитерации применяют тогда, когда языки пользуются различными графическими системами (например, английский, русский, греческий, армянский, грузинский), но буквы (или графические единицы) этих языков можно поставить в какое-то соответствие друг другу, и согласно этим соответствиям происходит межъязыковая передача имен собственных. Так как, например, латиница, греческий алфавит и кириллица имеют общую основу, то большинство букв этих двух алфавитов могут быть поставлены в соответствие друг другу с учетом тех звуков, которые они регулярно обозначают. [6]

При транслитерации в еще большей степени, чем при прямом переносе, заимствующий язык навязывает имени произношение по собственным правилам. Особенно ярко эта тенденция проявляется в отношении античных и других историко-мифологических имен, чтение которых в западноевропейских языках почти стопроцентно следует правилам принимающего языка: например, по-английски Афродита (Aphrodite) - [afrə 'daiti] [9]. Сегодня транслитерация в чистом виде в языковой практике не применяется. Дело в том, что в английском, французском, немецком, венгерском и других языках многие буквы латинского алфавита либо изменили свое звуковое значение, либо читаются нестандартно в определенных буквосочетаниях и словах.

Поэтому транслитерация их буквами, если ее проводить последовательно, будет порождать варианты этих имен, мало похожие при чтении на оригиналы. При заимствовании имен собственных их передача может ориентироваться и на письменную (графическую) форму. Возможен простой перенос графической формы имени без изменений из текста на одном языке в текст на другом языке. Такое чаще всего практикуется, когда языки пользуются общей графической основой письменности. Такой практики придерживаются в большинстве стран, пользующихся латинской графикой. В западноевропейских языках имена собственные, заимствуемые из одного языка в другой, как правило, не меняют орфографию: так удобнее читателям, которые благодаря этому подходу могут легко ориентироваться в любых письменных источниках. Например, при использовании в англоязычном тексте имени из языка, письменность которого основана на латинице, имя собственное не претерпевает изменения. При этом в принципе желательно, чтобы воспроизводились и те буквы, которые отсутствуют в английском алфавите. Недостаток практики прямого переноса состоит в том, что говорящие на другом языке часто не могут определить по написанию, как произносится иноязычное имя собственное.

Переноса имя в неизменной форме, носители принимающего языка нередко навязывают имени произношение, соответствующее правилам чтения на их родном языке. Например, французы произносят имя Моцарта (Mozart) так, как если бы это было французское именование, - [mozar]. В английском языке широко распространено чтение немецкого имени собственного Munchhausen (Мюнхгаузен) как [mʌn'tʃo:zn]. [10]

3. Транспозиция. Транспозиция заключается в том, что имена собственные в разных языках, которые различаются по форме, но имеют общее лингвистическое происхождение, используются для передачи друг друга. В одних случаях транспозиция применяется регулярно, в других - эпизодически. При транспозиции или часть оригинального слова передается в русском языке, используя те же самые лексические средства, как и в языке носителя и заключается в том, что имена собственные в разных языках, которые различаются по форме, но имеют общее лингвистическое происхождение, используются для передачи друг друга. Как правило, используются варианты имён, восходящие к именам-прототипам (библейским, латинским или греческим).

Например, если внутренняя форма имени не обыгрывается, личные и географические имена передаются по новым или старым правилам транскрипции или традиционно. Традиционные соответствия зафиксированы в словарях (Moskau - Москва) [2]. Изначально они представляют собой слова с транскрибированной корневой морфемой: Тироль (Tyrol) - тирольская шапочка. Но затем исходное имя собственное может измениться или исчезнуть из употребления, а прилагательное сохраняет ту же корневую морфему, поскольку обозначает устойчивый признак или качество, потерявшие локальную привязку: Персия (Persia) - персидский ковер-Persian. Прилагательные такого рода, как правило, интернациональны и переводятся с помощью эквивалентных соответствий. Однако иногда у этих прилагательных развивается оценочная функция, что естественно, поскольку представление об уникальности предмета часто связывается с представлением о его высоком качестве; тогда при переводе в качестве соответствия может выступать прилагательное, наделенное в этом языке положительной оценочной коннотацией: Damaskus steel - булатная сталь. [4]

Результаты. 4. Калькирование. Наряду с переводческой транслитерацией для языковых единиц, не имеющих непосредственного соответствия в переводящем языке иногда применяется калькирование - воспроизведение не звукового, а комбинаторного состава слова или словосочетания, когда составные части слова (морфемы) или фразы (лексемы) переводятся соответствующими элементами переводящего языка. Калькирование как переводческий прием послужило основой для большого числа разного рода заимствований при межкультурной коммуникации в тех случаях, когда транслитерация была неприемлема из эстетических, смысловых или иных соображений. Историческое развитие языков показывает многочисленные примеры межъязыковой корреляции, чаще всего по функциональному признаку, например, русские суффиксы -ель, -чик/щик/ник, -ец и т. п. коррелируют с английскими суффиксами — er/or, -ist; русские префиксы не-, без- прямо ассоциируются с английскими приставками un-, in/im-, non-. Благодаря интенсивному межъязыковому взаимодействию многие европейские языки включают общие строевые морфемы, например: -ист, -изм, -ор, -дис, -ион, и т.д. Многие корневые морфемы также имеют прямое соответствие в русском и английском языках, например: скамья – bench, война – war, money – деньги. [1]

Большое количество словосочетаний в политической, научной и культурной областях практически представляют собой кальки: глава правительства – head of government, верховный Суд – Supreme Court, mixed laws - смешанные законы. В отличие от транскрипции, калькирование не всегда бывает простой механической операцией перенесения исходной формы в переводящий язык; зачастую приходится прибегать к некоторым трансформациям. В первую очередь это касается изменения падежных форм, количества слов в словосочетании, аффиксов, порядка слов, морфологического или синтаксического статуса слов и т. п. Например, английское слово skin heads калькируется с изменением как семантического значения слова skin, так и с общей трансформацией - бритоголовые; английское выражение two-thirds majority требует как морфологической, так и синтаксической трансформации, оставаясь, тем не менее, калькой в русском языке - большинство в две трети (голосов). Некоторые аффиксы в английском языке соответствуют самостоятельному признаку, выражаемому прилагательными, что также включает необходимые трансформации в процесс калькирования, например: wrong distribution of costs - неправильное распределение затрат, non-taxable income не облагаемый налогом доход. [5]. Калькированию обычно подвергаются термины, широко употребляемые слова и словосочетания: Зимний дворец - Winter Palace, White House - Белый дом; названия художественных произведений: "Белая гвардия" – "The White Guard".

В некоторых случаях, особенно в отношении исторических событий и периодов или культовых объектов, действуют несколько параллельных соответствий, например: две разных кальки или калька и транскрипция: смутные времена – the period of unrest или the Time of Trouble, Успенский собор – Uspensky Sobor или the Cathedral of the Assumption, раскольники-староверы – raskolniki или Old Believers. [8]

Титул великого князя Киевской Руси вообще передается в разных источниках, по крайней мере, тремя разными вариантами: великий князь Киевский – the Kievan Grand Duke, the Great Prince of Kiev, Kiev Grand Prince. Географические названия гор, озер, морей и т. п. переводятся путем калькирования, если в них входят “переводимые” компоненты: Ivory Coast – Берег Слоновой кости, the Salt Lake – Соленое озеро, the Black Sea – Черное море. Если же в название входят слова, значение которых забыто или по каким-либо причинам не может быть переведено, употребляется смешанный способ, когда часть названия переводится транскрипцией, однако в целом сохраняется принцип калькирования: Ладожское озеро – Lake Ladoga, River Dart – река Дарт. [10]

Обсуждение. Выбор калькирования, транслитерации или смешанного способа часто задается словарем, однако многие случаи, особенно связанные с историко-культурными именами, редкими географическими названиями, новыми терминами, требуют самостоятельного решения переводчика. Существует несколько соображений, которые могут помочь сформулировать переводческую позицию: во-первых, выбор в пользу точности (буквальности) перевода не всегда бывает самым удачным, поскольку в результате создается слишком неудобное для восприятия слово – это нередко случается при дословном калькировании (например, перевод Лондонский Тауэр предпочтительнее, чем Тауэр Лондона, хотя по структуре последний ближе к исходной единице).

Во-вторых, калькирование нередко становится более предпочтительным способом перевода, чем транскрипция, поскольку в результате транскрипций создаются неудобочитаемые и, что гораздо хуже, слова, не имеющие смысла в переводящем языке. Если транскрипции вообще не удастся избежать, то ее, как правило, сочетают с калькированной формой, что часто встречается при переводе имен-прозвищ.

Специфическим осложнением при использовании этого способа является необходимость развертывания или свертывания исходной структуры, то есть добавления в нее дополнительных элементов или сокращения исходных элементов: Юрий Долгорукий – Yury the Long Hands. [5]

В целом можно констатировать, что выбор той или иной возможности передачи собственных имен, сохранивших определенную семантику, т. е. выбор транслитерации или перевода, обуславливается традицией, с которой не могут не считаться переводчики даже в тех случаях, когда они встречаются с именами вымышленными или прозвищами, хотя здесь колебания значительно часты. Что касается собственных имен, не имеющих своей семантики в современном языке, то по отношению к ним вопрос о переводе, естественно, не встает, и аналогия с формами передачи реалий здесь прекращается.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Артюнова Т.В. История литературы битников. М., 2007.
2. Блох М.Я., Семёнова Т.Н. Имена личные в парадигматике, синтагматике и прагматике. М., 2001.
3. Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур. М., 2005.
4. Ермолович Д.И. Функционально-семантические особенности индивидуализирующих знаков: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. М., 1981.
5. Живоглядов А. А. Поэтические имена собственные личные в системе национального антропонимикона современного английского языка. // Словообразование и лексические системы в разных языках. Вып. 2. Уфа, 1996.
6. Живоглядов А.А. Семантико-стилистические особенности и поэтическая функция подсистемы английских индивидуализирующих имён собственных личных (индивидуализаторов). // Словообразование и лексические системы в разных языках. Вып. 2. Уфа, 1996.
7. Кухаренко В.А. Лингвистическое исследование английской художественной речи, Одесса, 1973.
8. Марьянова Н.В. Символика личных имён в языке и переводе // Межкультурная коммуникация и перевод: Материалы межвузовской конференции. М., 2002.
9. Перкас С.В. О взаимосвязи между собственными и нарицательными именами в современном английском языке. - Иностр. языки в школе, 1975, № 2
10. Ириханова К.М. Функционирование топонимов в художественной литературе (английский язык). Автореферат диссертации... М., 1978.

Xulosa. Matn badiiy asarda atoqli otlarning ahamiyatini ko'rib chiqadi. Ular haqiqiy va xayoliy dunyolar chegarasida ishlashi, bu esa o'quvchiga so'zlarning ma'nosini qayta idrok etish va muallif niyatini chuqurroq tushunish imkonini berishi ta'kidlanadi. Atoqli otlar muhim ifoda vositasi sifatida xizmat qilib, badiiy olam ichida aloqalarni va voqelik bilan o'xshashliklarni yaratadi. O'quvchi shaxsiy tajribasiga asoslanib, obrazlarga qo'shimcha ramziy va ruhiy ma'nolar yuklaydi, bu esa badiiy matnning ko'p qatlamliligi kuchaytiradi.

Kalit so'zlar: atoqli otlar, badiiy matn, semantika, assotsiatsiyalar, muallif g'oyasi/

Резюме. Текст рассматривает роль имён собственных в художественном произведении. Подчёркивается, что они функционируют на границе реального и вымышленного миров, позволяя читателю заново осмысливать семантику слов и глубже понимать авторский замысел. Имена собственные выступают важным средством выразительности, создают связи внутри художественного мира и аналогии с действительностью. Читатель, опираясь на собственный опыт, наполняет образы дополнительными символическими и психологическими смыслами, что усиливает многослойность художественного текста.

Ключевые слова: имена собственные, художественный текст, семантика, ассоциации, авторский замысел/

Resume. The text examines the role of proper names in works of fiction. It emphasizes that these names function at the boundary between real and fictional worlds, allowing readers to reconsider the semantics of words and gain a deeper understanding of the author's intention. Proper names serve as an important means of expression, creating connections within the fictional world and

drawing analogies with reality. Readers, drawing on their own experiences, imbue the characters with additional symbolic and psychological meanings, which enhances the multilayered nature of the literary text.

Key words: proper names, literary text, semantics, associations, author's intention/

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ АНГЛИЙСКИХ ЗАГАДОК

Сагатова З. Б.,

Каракалпакский государственный Университет

Введение. Изучение языка фольклора как особой подсистемы общенационального языка со своими специфическими особенностями и характеристиками — относительно молодое направление в языкознании.

Фольклорная картина мира как основополагающая часть концептуальной картины этноса, языковой и фразеологической картины мира, привлекает внимание исследователей к фольклорным текстам. Загадка восходит к древнейшим жанрам фольклора, тайной магической речи, табу. Фольклористы признают, что загадка — «один из древнейших “малых” жанров славянского фольклора» [3: 233]. С течением времени она обрела полифункциональность. В современной лингвистике загадка исследуется, в первую очередь, как факт устного народного творчества. Особое внимание при этом уделяется стихотворной загадке, которая не только отражает идеологические, мифологические, религиозные, бытовые воззрения общества, складывающиеся в фольклорную картину мира, но и порождает уникальный вид поэтического дискурса, который, благодаря компактности стихового ряда, особым образом воздействует на читателя.

Загадки как устойчивые текстотипы культуры характеризуются определенными функциями. В качестве ключевых функций английской загадки выделяются кодовая и коммуникативная, которые соединяются в игровой функции загадки как языковой, поэтической игры, с одной стороны, и как диагностирующего испытания на знание культурного и языкового кода - с другой. Под загадкой понимается игровое высказывание, иносказательно кодирующее обозначение какого-либо объекта или явления действительности и предполагающее актуализацию прямого наименования этого объекта в реакции адресата. Термин «загадка» (и его аналоги-«народная загадка», «истинная загадка») употребляется в фольклористике, этнологии, этнолингвистике, лингвокультурологии и относится к текстам малых форм, входящим в корпус традиционных текстов культуры, в которых находит свое выражение традиционная (мифопоэтическая в своей основе) картина мира.

Методология и методы исследования. Избранный для анализа предмет исследования предполагает использование дескриптивного, концептуального методов исследования загадок английского языка. Коммуникативная цель загадки - побуждение к называнию конвенционального номинанта кодируемого объекта. Стимулирующую роль в получении ответной реакции играют характеристики загадки как фасцинирующего текста. Семантическая фасцинация репрезентативной части загадки создается посредством образов-сигналов, связываемых с определенными инстинктивно или культурно обусловленными реакциями на них и провоцирующих активную работу ассоциативного мышления по дешифровке проблемного смысла.

Результаты исследования и их обсуждение. Выделяются древние английские загадки, которые выступают образной репрезентацией моральных ценностных представлений (о родительском долге, священности знания, вере и душе), в иносказательной форме разъясняют христианские принципы жизни, в чем сближаются с катехизисом. Такова, например, загадка, в которой некое существо (птенец кукушки) рассказывает о том, как осиротело еще до своего рождения, было брошено родителями бездыханным (т.е. в яйце) и стало родным для чужой матери: *I was an orphan before I was born; Cast without breath by both parents; Into a world of brittle death, I found; The comfort of kin in a mother not mine.*

История развития жанра загадки в английской лингвокультуре обнаруживает переход от аксиогенного характера мифопоэтических текстов, отсылающих к знанию о начале мира, его устройстве, иерархии его ценностей, к игре-забаве, развлечению, шутке. Логико-смысловая структура загадки отражает соотношение концептуальной и языковой картин мира и образует единство кодирующей и кодируемой частей. Кодирующая часть представляет собой иносказательную репрезентацию фрагмента действительности, сопровождаемую побудительными формулами-обрамлениями: *Riddle me, riddle me* (Отгадай, отгадай меня); *Say what I am called* (Скажи имя мое); *Say what it is called* (Скажи, что это); *Say who I am* (Скажи, кто я); *Find out what I am called; Interpret what I mean* (Угадай, что я имею в виду). Обращение с призывом дать ответ может не присутствовать эксплицитно, но всегда подразумевается. В силу своего жанровокомпозиционного построения (репрезентативная и побудительная части) загадка ориентирована на исполнение в ситуации дискурса, диалогическая связь между действиями участников которой (загадывающего - *riddler* и того, кому загадывают - *riddlee*) образует интеракционное единство в виде загадки как инициативного действия и отгадки как реакции на него. Загадка выступает в качестве инициативного речевого действия, погружаясь в интерактивное пространство коммуникативного события, которое может рассматриваться с позиции объектного (о чем идет речь), субъектного (кто является участником общения) и инструментального (каковы способы осуществления коммуникации) подходов к изучению дискурса [2:129].

Объектный подход фокусирует внимание коммуникантов на традиционном содержании английской загадки. Субъектный подход – на участниках в ситуации общения как представителях тех или иных социальных групп. С данных позиций загадка служит инструментом влияния, демонстрации или смены статуса, а также узнавания статуса другого. Инструментальный подход к описанию действия направлен на обстоятельства образа действия, а также рассматривает загадку как коммуникативное действие в теологическом (стратегическом), драматургическом и нормативном аспектах [4:188]. Репрезентативная иносказательная часть загадки требует усилия по декодированию смысла. В этом усилии заключается игровая эвристическая сущность загадки. При этом загадка, как коммуникативное действие, должна быть разгадываемой. Ее референции должны быть известны участникам коммуникативной ситуации. Более того, она должна содержать достаточное количество ключей, чтобы привести к отгадке и, вместе с тем, не эксплицировать все семантические переходы от референта к его образному уподоблению. Загадка предполагает включение культурного кода, в случае утраты которого она может восприниматься абсурдной и произвольной. Как стратегическое действие загадка заключает в себе диагностирующую трудность, испытание на знание культурного кода, на принадлежность отгадывающего к кругу «своих». С данных позиций интерес вызывает английская загадка, представляющая собой манипулятивное действие, характеризующееся интенциональной и интерпретативной двуплановостью. Такая загадка – разновидность провокационного общения, осуществляемого с целью наведения на определенный ответ, который выступает в качестве «ловушки» и выставляет того, кто в нее попадает, в невыгодном для него свете. Такого рода загадки-ловушки связаны с табуированными темами и включают тексты с двойным смыслом, образующие группу провокативных загадок. Разгадавший загадку демонстрирует не столько свое остроумие, сколько сообразительность и зрелость, не назвав зашифрованный в загадке предмет и нанеся поражение манипулятору (провокатору) невинной отгадкой.

Играющие роль «спускового механизма», фасцинирующие образы могут быть использованы с целью наведения на непристойный ответ. Тексты древних английских загадок содержат целую систему фасцинирующих сигналов, вызывающих напряженное внимание адресата и создаваемых изобразительными средствами языка. Выделяются сигналы обольщения, вкусового, тактильного и иного сенсорного прельщения (*I am sweeter than bee-bread laced with honey* – Я слаще соты с медом), устрашения (*I am hotter than Vulcan's flickering fire* – Я горячее вулканической лавы), жалости (*I am a lonely thing, wounded with iron* – Я сирота безродный, изуродованный железом), сигналы доминантной фасцинации, демонстративы превосходства. Характер фасцинирующего сигнала обуславливает тональность загадки. Можно разграничить устрашающие, хвастливые, провокативные, грустные и веселые английские загадки.

Цель отгадывающего загадку – не прийти логическим путем к решению или собрать все части воедино, а увидеть скрытое за изображаемым. В зависимости от разновидности когнитивной метафоры как ключевого способа смыслопостроения английских загадок в их корпусе выделены *антропоморфные, биоморфные, зооморфные, фитоморфные, реиморфные, комплексные и генеалогические* загадки. Самой частотной по употреблению в английских загадках является антропоморфная метафора. Мир в английской загадке изображается как живое существо, подобное человеку и вступающее с ним в игровую коммуникацию, что говорит об антропоморфизации и субъективации как базовых принципах построения языковой картины мира в английских загадках. В зависимости от субъектно-объектной репрезентации реальности выделяются инверсивные и неинверсивные английские загадки. В инверсивных загадках материальные объекты наделены способностью занимать место субъекта в социальном взаимодействии и коммуникативной потенцией: *Often I must war with the waves, fight with the wind* – Долг мой с волнами воевать, с ветром биться (о якорю); *Trees on t y back. Nails in my ribs* – На спине моей деревья, гвозди в моем боку (о корабле). В неинверсивных загадках вещи встраиваются в ту или иную ситуацию, изображаемую в загадке, в качестве ее маркеров: *As I was going over London Bridge, / I met my brother Will, /1 cut off his head and sucked his blood, /And threw his body away* (a bottle of wine) – На пути через Лондон Бридж я повстречал своего брата Вилла. Я сшиб ему голову, высосал его кровь и выбросил его тело прочь (о бутылке с вином).

Заключение. Таким образом, загадка – уникальный жанр фольклора, богатый материал для исследования специфики и особенностей языка фольклора в целом. Будучи жанром, требующим от адресата определенного знания традиционной картины мира, она демонстрирует свою жанровую картину, презентируемую особым устройством своего текста. С одной стороны, текст загадки, как все фольклорные произведения, является открытой структурой, с другой, – имеет все признаки «законсервированного» текста: ритм, рифма, устойчивые соотносительные ряды (вопрос → отгадка).

ЛИТЕРАТУРА

1. Воробьева С. В. Концептосфера повседневности в средневековой английской лингвокультуре. – Волгоград: Волгоград. науч. изд-во, 2012. – 191 с.
2. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
3. Славянские древности: этнолингв. словарь в 5 т. Рос. акад. наук, Ин. славяноведения; под общ. ред. Н. И. Толстого. — М.: Международные отношения, 1995-2012. — 2 том, 233 стр.
4. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. СПб.: Наука, 2001. – 380 с.

Ingiliz topishmoqlarining semantik xususiyatlari va reprezentatsiya xarakteristikalarini

Annotatsiya: Ushbu maqolada inglizcha topishmoqlarning semantik xususiyatlari va tuzilmasi tahlil qilinadi. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, topishmoqlar barcha folklor janrlari singari ochiq struktura bilan ajralib turadi, shu bilan birga matnga xos bo'lgan barcha belgilarni ham o'zida mujassam etgan. Har bir xalqning topishmoqlari o'ziga xos bo'lib, unda shu xalqning mentaliteti va dunyoqarashi aks etadi.

Kalit so'zlar: semantika, konnotatsiya, karakterizatsiya, folklor matni, janr, an'anaviy dunyo manzarasi

Аннотация: В статье анализируется семантические особенности и структура английских загадок. Приведённый анализ показал, что загадки, как все фольклорные произведения, является открытой структурой, с другой, — имеет все признаки текста. Загадки каждого народа уникальны, в котором отражаются менталитет народа.

Ключевые слова: семантика, коннотация, характеризовать, фольклорный текст, жанр, традиционная картина мира.

Semantic features and representational characteristics of english riddles

Abstract: The article examines the semantic features and structural composition of English riddles. The conducted analysis reveals that, like all folkloric genres, riddles are characterized by openness of structure, while simultaneously possessing all the defining traits of a complete text. Riddles of each culture are unique in form and content, reflecting the worldview and mentality of the corresponding people.

Key words: semantics, connotation, characterization, folkloric text, genre, traditional worldview.

СИСТЕМА ЗАДАНИЙ И УПРАЖНЕНИЙ ПО ОБУЧЕНИЮ ИДИМАТИЧЕСКИМ ВЫРАЖЕНИЯМ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ Калабаева М.А.

Традиционно основным средством обучения иностранному языку, как и любой другой дисциплине, является упражнение. Действительно, ни лекция, ни объяснение или рассуждение, не могут выполнить тех учебных функций, какие выполняет в учебном процессе упражнение. Однако в современных реалиях, с учетом развития и совершенствования учебных методик нам представляется необходимым изменить традиционное понимание упражнения как периодически повторяемого набора действий, выполняемых с целью закрепить полученные теоретические знания. В особенности это касается упражнений при обучении иностранному языку, в связи с тем, что новейшие педагогические подходы и технологии смещают акценты с теории на формирование практических умений и навыков, используя компетентностный подход как основную концепцию современного образования. Таким образом, возникает необходимость в определении упражнения как узловой части системы, которая разрабатывается с целью формирования / развития / совершенствования определенной компетенции и реализует определенный метод обучения.

Для предпринимаемого нами исследования методологическую важность имеет также определение термина «задание». Мы принимаем в качестве рабочего определения дефиницию этого термина: «Задание – письменная или устная инструкция по работе с учебными материалами. Является одним из средств обучения. Формулировки во многом определяют эффективность упражнений» [2:448]. Из данного определения следует, что понятие «задание» относится к понятию «упражнение» как часть к целому. Исходя из этого, с нашей точки зрения, упражнение состоит из:

А) учебного материала;

Б) заданий – учебных действий с использованием учебного материала.

Учебный материал, на наш взгляд, должен отбираться с учетом нескольких факторов:

1) максимальная приближенность к реальным речевым ситуациям;

2) соответствие жанра и стиля учебного материала достигаемому уровню владения иностранным языком;

3) реализация не только информативной функции языка, но и проникновения в культуру и менталитет народа, носителя изучаемого языка.

В соответствии с этим, мы предлагаем на уровне обучения английскому языку студентов-филологов использовать в качестве учебного материала не специально составленные учебные тексты, а художественную литературу на английском языке, как оригинальную, так и переводную. Такой учебный материал имеет ряд огромных преимуществ перед обычным учебным текстом.

Во-первых, при работе с отрывками из художественного произведения студент погружается в симуляцию реальности, создаваемую автором произведения, в подобие конкретной реальной ситуации. При этом студент не изучает ее со стороны, как это бывает при работе с учебным текстом, а становится как бы свидетелем и даже участником событий, описываемых в тексте.

Во-вторых, каждое литературное произведение – это отражение авторского мировоззрения, следовательно, студент знакомится непосредственно с мыслительными (когнитивными) процессами лучших носителей английского языка.

В-третьих, ознакомившись даже фрагментарно с художественной литературой, студент может составить представление об английской культуре и соотнести ее с родной языковой культурой. Тем самым осуществляется межкультурный подход к изучению английского языка.

В то же время при использовании художественных текстов, особенно текстов произведений классической английской литературы, возникают определенные затруднения. В числе таких затруднений находится проблема понимания идиоматических выражений. Тем не менее, идиоматические выражения являются неотъемлемой частью английской речи, причем не только художественной, но и публицистической и разговорной. Поэтому, на наш взгляд, их изучение требует специальных методических решений.

В разрабатываемых нами упражнениях английские идиоматические выражения являются учебным материалом, представленным в виде разработанного нами «Англо-узбекского и узбекско-английского учебного словаря соматических идиом», состоящего из двух частей:

1) «Соматические идиомы в узбекском языке» (выборка из «Толкового фразеологического словаря узбекского языка» Ш.Рахматуллаева 1978 г. (всего 258 случаев);

1) «Соматические идиомы в английском языке» (выборка из «Большого англо-русского словаря фразеологизмов» А.В. Кунина 1984 г. (всего 453 случая).

Мы исходим из положения, что упражнения для изучения определенного аспекта языковой культуры должны быть организованы в единую систему, и поэтому задания образуют учебный цикл для обучения определенной тематической группе идиоматических выражений. Поэтому прежде чем описать разработанные нами задания и упражнения, рассмотрим определение понятие «система упражнения». Заметим, что среди исследователей нет единства относительно определения этого термина. Так, И.Ф. Мусаелян дает ему следующее определение: «Система упражнений – это направленная на определенные условия обучения совокупность необходимых видов и типов упражнений с целью формирования и развития у конкретного контингента обучаемых определенного уровня и объема навыков и умений в различных видах речевой деятельности» [7:38-41]. В справочнике Э.Г. Азимова и Н.Н. Щукина система упражнений имеет следующее определение: «Совокупность типов, родов и видов упражнений, объединенных по назначению, материалу и способу их выполнения (например, языковые, речевые, аспектные, комплексные упражнения)» [8:288]. Наиболее развернутое определение этого термина представлено в статье Д.И. Изаренкова. Автор понимает под системой упражнения «ориентированную на конкретные условия обучения оптимальную организацию упражнений для формирования у заданного контингента обучаемых коммуникативных умений в определенном объеме и определенного уровня» [4: 77].

Опираясь на приведенные выше определения, а также исходя из целей нашего исследования, нами была построена система заданий и упражнений, которую мы назвали «**Somatic idioms**». Данное название, прежде всего, фиксирует тот факт, что используемый в данных упражнениях учебный языковой материал представляет собой выборку соматических идиом английского языка, включая их лексикографические описания. При составлении данной системы упражнений мы ставили перед собой следующие задачи:

1. Определить объем и размер системы упражнений, исходя из количества соматических фразеологизмов, приведенных нами в составленном нами учебном словаре «Соматические идиомы в английском языке» (выборка из «Большого англо-русского словаря фразеологизмов» А.В. Кунина 1984 г.). Также принимался во внимание объем учебной нагрузки, предусматривающей часы для самообразования по дисциплине «Практикум по чтению и письму» для второго курса студентов образовательного направления 60230100 – Филология и обучение языкам (английский язык).

2. Разработать схему и структуру системы заданий и упражнений, исходя из этапов проблемного обучения.

3. Использовать методы интерактивной технологии и технологии РКМЧП, описанные в предыдущих главах.

Приняв во внимание, что количество образуемых соматическими лексемами идиом, приведенных в составленном нами учебном словаре «Соматические идиомы в английском языке» (выборка из «Большого англо-русского словаря фразеологизмов» А.В. Кунина 1984 г.) равно 453, это количество разделено на 60 часов, отведенных на самообразование. Тем самым получено в результате среднее арифметическое значение, равное приблизительно 7,5. Таким образом, установлено, что за один час самообразования необходимо усвоить 6-8 идиом. Таким образом, наша система упражнений состоит из шестнадцати проблемных ситуаций, по одной для изучения каждого концентратора. Поскольку исследование каждой проблемной ситуации осуществляется в шесть этапов, мы использовали на каждом этапе конкретный прием РКМЧП или интерактивной технологии. Всего объем системы упражнений «**Somatic idioms**» составляет 96 упражнений.

Разработанные нами система проблемных заданий и упражнений «**Somatic idioms**» по определению уровня сформированности идиоматической компетенции мы считаем целесообразным использовать для корректировки имеющейся у студентов самооценки уровня сформированности лингвистической и речевой компетенции. Комплекс проблемных заданий и упражнений «**Somatic idioms**», нацеленных на усовершенствование идиоматической компетенции по английскому языку у студентов-филологов, за счет активизации различных способов создания проблемных ситуаций (побуждение к теоретическому объяснению и проведению различных видов анализа фактов идиоматики; выдвижение гипотез относительно фактов идиоматики; побуждение к сравнению, сопоставлению и обобщению фактов идиоматики; организация межпредметных связей), оказался эффективным инструментом обучения студентов идиоматическим выражениям английского языка.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Азимова Ф.С. Инглизча-ўзбекча-русча фразеологизмларнинг қисқача луғати. – Т.: Fan va texnologiya, 2010. – 160 б
2. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: Изд-во ИКАР, 2009. – 448 с.
3. Ахмедова Л.Т., Лагай Е.А. Современные технологии преподавания русского языка и литературы. – Ташкент: Fan va texnologiya, 2016. – 296 с.
4. Изаренков Д.И. Аппарат упражнений в системном описании // Русский язык за рубежом. – Москва, 1994. – №1/94. – С. 77-85.

5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: Уч. пос. для ин-тов и фак. иностр. яз.– 3-е изд., стереотип. – Дубна: Феникс, 2005. – 488 с.
6. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка: Опыт систематизированного описания. – Москва: Международные отношения, 1972. – 288 с.
7. Мусаев И.Ф. Понятие «система упражнений» и попытки ее усовершенствования в методике преподавания иностранных языков // Современное педагогическое образование. – Москва, 2020. - №4. С. 38-41.
8. Щукин А. Н. Методика преподавания иностранных языков: учебник для студ. учреждений высш. образования / А. Н. Щукин, Г. М. Фролова. – Москва: Академия, 2015. — 288 с.
9. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 407 б.

Резюме. Разработанные нами система проблемных заданий и упражнений «Somatic idioms» является эффективным средством для формирования идиоматической компетенции, а также целесообразным использовать для корректировки имеющейся у студентов самооценки уровня сформированности лингвистической и речевой компетенции

Ключевые слова: задание, концентр, идиомы, лексема, лингвокультура

Rezyume. Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan "Somatic idioms" muammoli topshiriqlar va mashqlar tizimi idiomatik kompetensiyani shakllantirishning samarali vositasi hisoblanadi, shuningdek, talabalarda mavjud bo'lgan o'z-o'zini baholash, lingvistik va nutqiy kompetensiyani shakllantirish darajasini tuzatish uchun foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Kalit so'zlar: topshiriq, konsentr, idiomalar, leksema, lingvokultúra

Summary. The system of problematic tasks and exercises "Somatic Idioms" developed by us is an effective tool for the formation of idiomatic competence, and it is also advisable to use it to correct students' existing self-assessment of the level of formation of linguistic and speech competence.

Key words: task, focus, idioms, lexeme, linguoculture

ФОЛЬКЛОР ТЕКСТИ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ИЗЕРТЛЕҰ ОБЪЕКТИ СЫПАТЫНДА

Темирбаева М.

ҚМУ, Журналистика кафедрасы ассистенти

Тилди мәденият пенен өз-ара байланыста илимий үйреніу зәрүрлиги гуманитар илимлердің түрлі тараўлары – тил билими, мифология, фольклористика, социология, философия хәм этнография кесилиспелеринде раўажланып атырған бир қатар жаңа илимлердің пайда болыўының зәрүрли шәртинде айланды. Демек, ҳәзирги ўақытта фольклор тексти тек ғана фольклористика хәм текстологияны емес, соның менен бирге, оларға байланысы бар илимлер – этнолингвистика, лингвофольклористика, лингвокультурологияның да баянлаў объекти есапланады.

Ҳәзирги дәўирде илимий әдебиятларда халық аўызеки дәретпелериниң барлық түрлери, исеним хәм үрп-әдетлерди билдириўши «фольклор» атамасы менен бир қатарда «аўызеки халық дәретпелери», «халық әдебияты», «халық прозасы», «халық поэтикасы», «мәресим-дәстүр комплекси», «халық мәденияты» атамалары да кең таралған болып, изертлеў жумысында актив пайдаланылған. Олардың қолланылыў өзгешелигин анықлаў тил билиминдеги әхмийетли мәселелердің бири есапланады.

Аўызеки-поэтикалық текст тилин үйреніуде көпшилик тилши алымлар, фольклористлер А.Н.Афанасьев, Ф.И.Буслаев, А.Н.Веселовский, Е.М.Мелетинский, С.Ю.Неклюдов, В.Я.Проплардың фундаментал мийнетлеринде типология, сюжетлер, персонажлар мәселелери хәм ҳәрәкеттиң раўажланыў өзгешеликлери және ҳәр қыйлы фольклорлық шәртиликтиң тәбияты ашып берилген. Айырым алымлар фольклор дүнәясының келип шығыўын аўызеки халық дәретпелеринен бурынғы мифологиядан излейди. Мифология жабық символлық система болып, оның ислеў тәбияты хәм этираптағы дүнәяны моделлестириў усылы менен бирлестирилген [12]. Мифологиялық дәстүрлер барлық фольклор жанрларында өз көринисин тапқан, соның ушын когнитив, мәдений, социаллық, психикалық өзгешеликлер, биринши гезекте, сана хәм мифологиялық ойлаў менен байланысы, әсиресе, мифологиялық ойлаў, сезим, ўақыт хәм тарийхты билдириўдің спецификалық формасы болып табылады. Әлбетте, дәстүрий халық мәдениятында ҳәр бир халықтың этникалық менталитети өз көринисин табады.

Б.Н.Путилов фольклорды жанрлар хәм тестлер жыйындысында көрип шығып, оның «хәр тәрәплеме толықлығын» айтып өтеди хәм «Фольклор бир ўақыттың өзінде тастыйықлаў ямаса бийкарлаўда актив болып есапланады. Соны да атап өтиў керек, бизиң анализимизде халық дәретиўшилиги жанрларының пүткил жыйындысы, көркем әдебияттан парклы рәўиште, бирден-бир тутас текст сыпатында қаралады, бунда ҳәр бир әдебий шығарма өз алдына семантикалық пүтинлик сыпатында көрип шығылады. Фольклор текстлериниң туйық емеслигинде фольклордың тилге уқаслығы көзге тасланады: тексттиң ҳәр бир айтылыўы белгили бир социаллық, әдеп-иқрамлылық принципери менен нормаларының варианты болып есапланады және ҳәр түрли көринислерде ол яки бул дәрежеде көзге тасланады», – деген пикирди билдиреди [18].

Фольклор тексти әдебий тексттен мазмуны жағынан да, формасы жағынан да өзине тән турақлы формасы менен ажыралып турады. Т.М.Николаеваның пикиринше, «...аўызша текст жазба тексттен әдеўир дәрежеде өзгеше болады. Әпиўайы етип айтқанда, текстте сәўлеленген кеңислик бул ўақыттың өзи болып, созылыққы хәм сызықлы болады, даўыфс субстанциясы метр және ритм менен шекленбейди. Сонлықтан да денотатив қатнастар биринши планға шығады» [17]. Фольклор текстин лингвистикалық изертлеў тюркологияда жедел алып барылмақта. Лингвокогнитологияның тийкарғы бағдарында татар тил билиминде Р.Р.Замалетдиновтың «Татар дүнәясының миллий-лингвистикалық көриниси» атлы докторлық диссертациясы жазылды [9]. Онда татар халқының өзине тән материаллық хәм руўхый дүнәясын ашып бериўдеги концепцияның лингвистикалық

сәулеленіуі үлкен орын иелейди. Алымның итибарында тек көркем әдебиат материаллары ғана емес, соның менен бирге, халық паремиологиясы да бар.

Татар тил билиминде алым лингвокультурология тарауындағы изертлеулердің тийкарын салған Р.Р.Замалетдиновтың мақалалары хәм монографиясында татар лингвокультурологиясының тийкарлары, теориялық хәм әмелий аспектлери ислеп шығылған хәм көп мәдениатлы тил билими анализленип хәр тәрәппе изертленген [10, 11]. Р.Р.Замалетдиновтың илимий басшылығында этномәдений мағлыұматлар дәреги сыпатында татар тилинің лексикасын анализ етиўге бағышланған бир қатар диссертациялар қорғалды.

Г.Р.Галиуллина татар тилинің антропонимикалық системасын лингвокультурологиялық аспектте үйрениўге үлкен үлес қосқан. Алымның мийнетлеринде татар лексикологиясы адам исмлери мысалында этникалық мәдениаттың көриниси хәм миллий менталитеттің проекциясы сыпатында изертленеди [6].

Солай етип, хәзирги татар тил билиминде илимлер аралық бағдарларда изертлеу алып барыўшы жаңа илимий мектеплер қәлиплести. Атап айтқанда, этнолингвистика бойынша (М.З.Закиев, Г.Ф.Саттаров, А.Ш.Юсупова, Г.К.Хадиева хәм басқалар), лингвокультурология, функционал-коммуникатив хәм когнитив лингвистика бойынша (Р.Р.Замалетдинов, Г.Р.Галиуллина, Р.С.Нурмухаметова, М.Р.Саттарова хәм басқалар), ареал лингвогеография бойынша (Ф.Ю.Юсупов хәм басқалар) изертлеулер жедел алып барылмақта.

Түркий тил билиминде фольклордың түрли жанрларын илимий сыпатлау хәм анализлеу бойынша салмақлы жумыслар әмелге асырылды. Бир қатар диссертациялар халық эпосының лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлерин анализлеуға арналды. Бул бағдарда Е.К.Жубановтың [8], Г.Кусимованың [13], Ш.Н.Абдиназимовтың [1], Л.С.Этезова [21], Л.Л.Габышева [5] хәм т.б. мийнетлери жазылды.

Халық қосықларының тил қурылысы А.Р.Биктимированың «Лингвистическая и ономастическая поэтика татарских народных песен» [2] диссертациясында изертленген болса, М.А. Кумахов хәм З.Ю. Кумахованың «Язык адыгского фольклора. Нартский эпос» [13] атлы монографиясы адыг фольклорының тилин изертлеуға арналған. Тюркологияда фольклор текстлерин сүўретлеуға айрықша дыққат қаратылған. Бул бағдарда башқурт (Ф.Г.Хисамитдинова, Г.Х.Бухарова, Л.Х.Самситова хәм т.б.), қазақ (А.Т.Кайдаров, Р.Н.Шойбеков, Е.Н.Жанпеисов хәм т.б.), қарашай-балқар (А.К.Аппоев хәм т.б.) тил билиминде әдеўир жумыслар исленди.

Хәзирги түркий илиминің өзине тән өзгешелиги, бизиңше, текстти үйрениўде түрлише жантасыўлардан пайдаланыў болып табылады. Жоқарыда атап өткенимиздей, көпшилик алымлардың мийнетлеринде текст мәдениат бирлиги сыпатында қаралады. Улыўма алғанда, фольклор сөзи соңғы изертлеулерде арнаулы лексемаларда хәм олардың жыйындысында этникалық менталитеттің экспликантлары сыпатында топланған мәдений мәнилерди есапқа алған халда ашып бериледи.

Н.С.Болотнованың әдил көрсеткеніндей, текст қандай да бир мәниде дәўирдің мәдений бос орнына, қабыллаўшының мәдений тезаурусына сиңип кеткен, автордың өзине тән өзгешеликлерин, оның билими, сөз байлығы, дүнья көриниси, анық мақсет хәм мотивлерди сәулелендиреди хәм усылайынша жәмийет тарийхының белгилери бир баскышы, дәстүрлери, тийкарлары, менталитети менен қандай да бир халықтың мәдениаты тамғасын алады. Н.С.Болотнова мәдениат хәм текстке бирдей дәрежеде тән болған, текстти мәдениат яки мәдениат бирлиги сыпатында көриўге имкан беретугын антропоцентристлик, диалогиялық характер, искерлик шеберлиги, символлық, функционал улыўмалық, нормативлик, идеологиялық хәм бир тутаслықты тийкарғы өзгешеликлер сыпатында ажыратып көрсетеди [3]. Усыған байланыслы текстлердің этнолингвистикалық баянланыўы жаңаланады, бул жерде белгилери бир халықтың мәдений кодын өзине сиңдирген лексикалық бирликлерге итибар қаратылады. Бундай бағдарда бир қатар түркий тиллери үйренилген. Қазақ алымларынан А.Ж.Мухатаеваның диссертациясы [16] қазақ тилиндеги материаллық мәдениаттың лексикасын анализлеуға бағышланған. М.Әўезов шығармалары тийкарында қазақ тилинің этномәдений лексикасы Е.Н.Жанпеисовтың мийнетинде [7] үйренилген болса, А.Н.Сыдыкованың кандидатлық диссертациясында [16] рус тили хәм қырғыз тиллери лексикасы салыстырмалы анализленген. Ал З.К.Магомедованың кандидатлық диссертация жумысында [15] даргин тили лексикасы хәм фразеологиясының мәдений концептлери нақыл-мақаллар, жаңылтпашлар, тилек, пәтия, ғарғыс хәм т.б. материалында репрезентативли көрсетилген. ХХІ әсир тилшилери алдына текстти үйрениўши тутас комплекс илимлерди бирлестириўди талап ететуғын бир қатар қыйын мәселелер қойылған. Башқурт тили изертлеўшиси Г.Х.Бухарова төмендегише түсиник береді: «хәзирги ўақытта лингвистлерди когнитив изертлеулер теориясы менен методологиясының улыўма мәселелери, тил хәм мәдениаттың өзара байланысы хәм өзара тәсири, этномәдений феномен сыпатындағы тил хәм мәдений концептлер, тиллик сана-сезим, тиллик өзін-өзи аңлау хәм менталитет, лексика, фразеология хәм т.б. дәрежедеги когнитив аспектлер, тилде әлемди категориялау хәм коллнцентцалластырыў, когнитив моделлестириў хәм т. б. мәселелер қызықтырмақта. Хәзирги лингвистика илиминде тил тек коммуникация хәм билиў куралы сыпатында ғана емес, ал миллеттің мәдений коды сыпатында да үйренилмекте» [4].

Жоқарыда айтылғанлардың барлығы өзине тән болған концептуал хәм когнитив-дискурсив анализди талап қылатуғын фольклор текстлерин үйрениўге тийисли. Хәзирги изертлеулерде текст инсанның когнитив искерлигин сәулелендириўши ең жоқарғы бирлиги болып табылады: «Тилди баян етиўдің когнитив парадигмасында текст дискурс бирлиги, яғный коммуникатив акт бирлиги сыпатында, ал дискурс – текс дәрежесинен кейинги және бир дәреже, текстти пайда ететуғын коммуникатив хәдийсе сыпатында көриледі. Бундай жандасыўда текст лингвистикалық аспектте ғана емес, экстралингвистикалық, социомәдений, тарийхий, психологиялық, прагматикалық контекст пенен тығыз байланыста анализленеди» [4].

Фольклор тексти – бул лингвистикалык (сөйлөү) искерлик нәтижеси болып, ол коллектив тил ийесинин когнитив қабилетин сәулелендіреді. Когнитив қабилет, когнитив тил билими көзқарасынан, мәнилерді пайда етіуші хәм трансформациялаушы болып табылады. Соның ушын ондағы ең әхмийетли изертлеу объекти концепт есапланады. Концепция фольклор текстинде дүньяны концептуалластыруу хәм категорияластырууда билимлерді көрсетіудің бирлиги ұазыйпасын атқарады. Халық дәретіушилиги текстлеринде концепт әдетте сөзде жәмленеді хәм тек ауызеки код жәрдемінде емес, сондай-ақ, түрли мәдений кодлар жәрдемінде де үйреніледі. Жуұмақлап айтқанда, фольклор текстинің лингвопозтикасын жанрлары бойынша анализлеу славян тиллеринде де, түркий тиллеринде де алып барылды. Қазирги заман илимпазларының фольклор сөзи феноменин өз алдына лексемаларда хәм олардың жыйнағында этникалық менталитеттің экспликантлары (түсиндирип беріушілері – М.Т.) сыпатында топланған мәдений мәнилерин есапқа алып ашып беріуге болған умтылысларын унамлы бахалауға болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абдиназимов Ш.Н. Лексический состав эпоса «Кырк кыз» («Сорок девушек»): автореф. дисс. канд. филол. наук. – Нукус, 1992. – 25 с.
2. Биктимирова А.Р. Лингвистическая и ономастическая поэтика татарских народных песен: дисс. канд. филол. наук. – Казань, 2003. – 195 с.
3. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста. – М.: Флинта; Наука, 2007. – С.115–120.
4. Бухарова Г.Х. Концепт КОНЬ в башкирской лингвокультуре (на материале башкирского мифологического эпоса) / Г.Х. Бухарова // Вопросы когнитивной лингвистики. 2012. № 2. – С. 51.
5. Габышева Л.Л. Семантические особенности слова в фольклорном тексте. На материале якутского эпоса Олонхо: дисс. канд. филол. наук. – Якутск, 1986. – 207 с.
6. Галиуллина Г.Р. Личные имена татар в XX веке. – Казань: «Матбугат йорты», 2000. – 114 с.
7. Жанпейсов, Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М. Ауэзова). – Алма-Ата: Наука КазССР, 1989.
8. Жубанов Е.К. Литературно-лингвистические особенности эпоса «Козы Корпеш-Баян сулу»: дис. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1967.
9. Замалетдинов Р.Р. Национально-языковая картина татарского мира: дисс. докт. филол. наук. – Казань, 2004.
10. Замалетдинов Р.Р. Теоретические и прикладные аспекты татарской лингвокультурологии. – Казань: Магариф, 2009. – 351 с.
11. Замалетдинов Р.Р. Внутренний и внешний мир носителей татарской культуры через призму языка. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2003. – 207 с.
12. Кошарная С.А. Миф и язык: Опыт лингвокультурологической реконструкции русской мифологической картины мира. – Белгород: Изд-во Белгородского гос. ун-та, 2003.
13. Кумахов М.А., Кумахов З.Ю. Язык адыгского фольклора. Нартский эпос. – М.: Наука, 1985. – 223 с.
14. Кусимова Г. Фразеологизмы в казахском эпосе: дисс. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1991. – 201 с.
15. Магомедова З.К. Культурные концепты в даргинской языковой картине мира: дисс. канд. филол. наук. – Махачкала, 2012.
16. Мухатаева А.Ж. Этнолингвистическое изучение лексики казахского народа: сфера материальной культуры: дисс. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1989.
17. Николаева Т.М. Единицы языка и теории текста. Исследования по структуре текста. – М.: Наука, 1987. – С.31
18. Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. – СПб.: Наука, 1994. – С.57.
19. Роббек Л.В. Функционально-семантические особенности языка олонхо: автореф. дисс. канд. филол. наук. – М., 2009.
20. Татарская лингвокультурология: концепты материального мира человека / Под ред. Р.Р. Замалетдинова. – Казань, 2012.
21. Этезова Л.С. Особенности языка и стиля карачаево-балкарского нартского эпоса: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Нальчик, 2008. – 23 с.

Фольклор матни лингвистик тадқиқот объекти сифатида

Аннотация: Фольклор асарларининг тилини тадқиқ қилиш лингвофольклористиканинг назарий масалаларини тўлдириб боради. Мақолада фольклор матнларини лингвистик йўналишда тадқиқ қилишнинг аҳамияти таъкидлаб ўтилган. Фольклор асарларининг тилини ўрганишга бағишланган рус ва туркий тиллардаги илмий асарлар таҳлил қилинган. Тил ва маданият алоқалари масаласи кўриб чиқилган.

Таянч сўзлар: *тюркология, фольклор матни, лингвокультурология, концепция, когнитив фаолият.*

Фольклорный текст как объект лингвистического исследования

Аннотация: Исследование языка фольклорных произведений дополняет теоретические проблемы лингвофольклористики. В данной статье говорится о важности изучения фольклорных текстов в лингвистическом аспекте. Анализируются научные работы, посвященные изучению языка фольклорных произведений на русском и тюркских языках. Рассмотрена проблема связи языка и культуры.

Опорные слова: *тюркология, фольклорный текст, лингвокультурология, концепция, когнитивная деятельность.*

Folklore text as an object of linguistic research

Abstract: The study of the language of folklore works complements the theoretical problems of linguofolkloristics. This article discusses the importance of studying folklore texts from a linguistic perspective. Scientific works devoted to the study of the language of folklore works in Russian and Turkic languages are analyzed. The problem of the connection between language and culture was considered.

Key words: *Turkology, folklore text, linguoculturology, concept, cognitive activity.*

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ МИКРОСИСТЕМАЛАРДЫ АЖЫРАТЫҰДА ФЕЙИЛЛИК ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БИРЛИКЛЕРДІҢ СЕМА-СӨЗЛИК ТАЛҚЫЛАНЫҰЫ

Бердимуратов Д. У.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Тилимизде өзинин раўажланыў тарийхы бойынша бирқанша ўақытлар даўамында бир-бири менен биригип қәлиплескен, бир неше сөзлерден куралған сөз дизбеклери ушырасады. Булар ҳәзирги тил билиминде фразеологиялық сөз дизбеклери, сондай-ақ «идиома»лар деп жүритиледи.

Тил билиминде фразеологиялық бирликлер аҳмийетли орынды ийелейди. Фразеография фразеологизмлердин лексикографиялық баянның теориясы ҳам әмелияты есапланады. Тилдин сөзлик материалының жыйнағы ҳам систематизациясы менен шуғылланатуғын лексикография сыяқлы фразеография фразеологиялық материалдың топланыўы ҳам систематизациясы менен шуғылланады.

Фразеологиялық бирликлердин өзіне тән бирқанша белгилери бар: 1. Фразеологиялық бирликтин мәніси курамындағы сөзлердин (компонентлердин) қайсысы болмасын, биреўинин мәнісине жақын келеди; 2. Булардың ишинде лексикалық мәніси түсиниксиз ескирген сөзлер аз гезлеседи; 3. Фразеологиялық бирликтеги сөзлердин гейпараларын мәніси жақын сөзлер менен (ямаса синонимлери менен) алмастырыўға (өзгертйўге) болады; 4. Фразеологиялық өтлесиўлерге қарағанда жай мәниде келеди; 5. Фразеологиялық өтлесиўлердей тужырымлы болып келместен, образлылық басымлаў келеди.

Фразеологиялық микросистемаларды ажыратыў идеясы немис тили фразеологиясы бойынша жаңа изертлеўлерде барған сайын өз көринисин таппақта [1, 106]. Бунда микросистемалардың ажыратылыўы белгили бир фразеологиялық микросистеманың барлық ағзаларына тийисли болған семаға тийкарланады. Бул сема семантикалық разряд микроструктурасында тийкарғы болып табылады ҳам классификациялаў ўазыпасын орынлайды [2, 80-81]. Фейил фразеологиялық бирикпелеринин семантикалық разрядын (бәринен бурын эмоционал аҳмийеттеги) анықлаў ушын биз сөзлик дефиниция методикасынан пайдаланамыз. Ол көбирек улыўма, асбтракт ҳам нейтрал формадағы түсиниклерди сәўлелендиретуғын сөзлик дефиницияларында базалық сөз-идентификаторды излеўге алып барады [3, 4-5]. Базалық сөз-идентификатор анаў яки мынаў мәнили бирикти белгили бир семантикалық разрядқа жатқарыў мүмкиншилигин береді. Биз тәрепимизден таңлап алынған эмоционал мәнили 200 фейил фразеологиялық бириклеринин ишинде **empfinden** ҳам **fühlen** фейиллери менен **Empfindung** ямаса **Gefühl** атлықлары усындай сөзлер болып табылады.

Фразеологиялық бирикпелердин семантикалық разрядын ажыратыў бир неше басқышта әмелге асырылады. Биринши басқышта фразеологиялық бирикликлердин эмоционал бириклерге тийислигин анықлаўда сөзликте тек тийкарғы сөз сыпатында қолланылатуғын эмоционал фейиллер ғана таңлап алынады. Ол биринши идентификатор болып есапланады. Соң сөзлик дефинициялар шынжыры тийкарғы фейилге, яғный, төменги базалық сөз-идентификаторға жеткенше биринши идентификатор ушын екінши, екіншиси ушын үшінши идентификатор жазылып бара береді: *Sich Asche aufs Haupt streuen – etw. bereuen, trauern – bereuen – Reue empfinden über, trauern – Trauer fühlen*. Қаралып атырған фейиллик фразеологиялық бирикпелердин семалық дүзиліси хәр қыйлы дәрежедеги семалық қатнасықтан туратуғын иерархияны дүзеді. Көрсетилген иерархиялық шөлкемди таңлап алынған фейиллик фразеологиялық бириклерде сүүретлегенде фразеологиялық актуалластырылып атырған сөзлердин семантикалық өзгешелигинен келип шығыў керек.

Соңғы ўақытларда изертлеўшилер сөзлердин мәнісин еки бөлімге бөледі: 1) айрықша, тек берілген сөзге тийисли, ҳам 2) улыўма, сөзлердин барлық семантикалық разрядына тийисли ҳам хәр бир айрықша сөзден айрым категориялық қабық сыпатында қатнасуғын, сөз семантикасының жеке бөліми кирген [4, 54-55].

Сөз шақаплары дәрежесиндеги сөз разрядларының улыўма категориялық семантикасы сөзлердин семантикалық дүзилісинде көбирек улыўмаластырылған сөзлерди ажыратып алыў мүмкиншилигин береді [5, 99]. Мысалы, фейил дәстүрий түрде ўақыт бойынша белгини билдиретуғын сөз шақабы сыпатында анықланады [6, 231]. Буннан сондай жуўмақ шығарыў мүмкин, барлық фейиллердин микродүзилісинде «ўақыт бойынша белгили фейиллилик» парадигматикалық категориялы сема бар. Себеби, фразеологиялық бирик семантикасы элементлери менен оның компонентлери арасында айрым категориялық муўапықлылықлар болады, олар изертленип атырған барлық фразеологиялық бирикпелердин семантикалық дүзилісинде усыған уқсас семаның бар екенлигин нәзерде тутады.

Ҳақыйқатында да, барлық таңлап алынған фразеологиялық бириклерди түсиндириў фейиллерден (олар көпшиликти курайды) ямаса сөз дизбеклеринен турады, олардың курамына тийкарғы, сөз сыпатында минетли түрде фейил киреди. «Ўақыт бойынша белги» семасы изертленип атырған фразеологиялық бириклер микродүзилісинде семалар иерархиясының жоқары текшесин ийелейди. Семалар иерархиясының екінши текшесин «эмоционал-психикалық процесс» парадигматикалық разрядлы сема ийелейди. Бунда **fühlen**, **empfinden** базалық сөз идентификаторы эмоционал мәнистеги фразеологиялық бирикпелер микродүзилісинде разрядлы сема (ямаса архисема) сыпатында қатнасады. Фразеологиялық бирикпелердин анықланған подгруппаларының арамындағы айырмашылық абстракцияның үшінши дәрежесиндеги семаларға группалық семаларға тәсир етеді.

Фразеологиялық бирикпелердин қаралып атырған микродүзилісинде төмендеги семантикалық категориялар ажыралып шығады, олар эмоционал-психикалық процесске характеристика береді:

1) Эмоционал – психикалық процессте эмоцияны баҳалаў характери унамсыз ҳам унамлы болып бөлинеді.

Адамның талабын қанаатландырыўға жәрдем беретуғын ҳам оның талапларына муўапық келетуғын предметлер ҳам кубылыслар унамлы эмоцияларды (куўаныш, муҳаббат, зауықланыў, шады-қоррамлық) келтирип шығарады. Унамлы эмоцияларды билдиретуғын фразеологиялық бирикпелер парадигматикалық

группалық «унамлы» семаны курайды [C+]. Булар төмендегі фразеологиялық бирикпелер: jmdm. zu tief ins Auge [in die Augen] sehen, jmdn. in Herzen tragen, an jmdm. (etw.) einen Narren gefressen haben хәм т.б.

Адамның талабын қанаатландырыуға тосқынлық ететугындардың барлығы (қайғы, үмйтсизлик, қорқыныш, ғәзепленіу, муң хәм т.б.) унамсыз эмоциональ кеширмелерди келтирип шығарады. Унамсыз эмоцияларды билдиретуғын фразеологиялық бирикпелер [C-] парадигматикалық группалық «унамсыз» семасын курайды: jmdm. Die Nerven zerfetzen, jmdm. Das Herz abdrücken (zerreissen).

Эмоцияны билдиретуғын айырым фразеологиялық бириклерде эмоционал-психикалық процессти бахалау характери анық билинбейди [C+\C-], ямаса олар контекстке қарай хәм унамлы, хәм унамсыз эмоцияларды билдиреди. Мысалы: кууаныш \ қорқыныш - vom Stuhl fallen; ауырыу \ кууаныш – die Engel (im Himmel) singen (pfeifen) hören хәм т. б.

C+ хәм C- семалырын ажыратыу Ф. Дорнзейфтиң [Fr. Dornseiff, 2009] сөзлигиндегі мағлұматларға тийкарланды, бунда эмоциялардың атамалары „gut“, „schlecht“ грифлери астында бериледи.

2) Эмоционал-психикалық процесстин жеделлиги хәм турақлылығы. Эмоциялар [унамлылары да, унамсызлары да] [тезлик, күш хәм турақлылықтың бирикпесине қарай] аффектлер, ышқыпазлық хәм кейпиятқа бөлинеди. Әдетте, адамның шахсын ийелеп алатуғын қысқа мүддетли, бирақ айрықша күшли (қызғын) сезимлер аффектлер деп аталады. Ышқыпазлық – бул күшли, тик хәм терең сезим. Кейпият салыстырмалы түрде әззи сезимлерди билдиреди. Жоқарыда келтирилген классификацияның тийкарында эмоционал-психикалық процесс ағымының жеделлиги хәм турақлылығы [дауамлылығы] жайласқан болады. Изертленип атырған фразеологиялық бириклер шамасы, өзиниң микродүзилисінде аффектлерди билдиретуғын фразеологиялық бириклердің «жеделлик» хәм «қысқа мүддетлик» семаларын, ышқыпазлықты билдиретуғын фразеологиялық бириклерде «жеделлик» хәм «дауамлылық» семаларын сақлайды. Кейпиятты билдиретуғын фразеологиялық бириклерде хәм турақлылық белгили бир характеристикаға ийе болмайды.

Жоқарыда көрсетилгенлерге байланысly эмоционал-психикалық процесс ағымының төмендегі [семалық көринисте] жеделлик хәм турақлылық [дауамлылық] избе-излиги: жеделлик \ бийтәреплилик [жеделлик көз-қарасынан] хәм дауамлылық \ қысқа мүддетлилик \ бийтәреплик [турақлылық көз-қарасынан] болыуы мүмкин. «Жеделлилик» семасы буннан былай конкретлесип бара береді. Жеделлиликтің норматив дәрежеси» хәм «жеделликтің жоқары дәрежеси» оны конкретлестіриушилер болып табылады.

Эмоционал-психикалық процесс ағымының жеделлилик дәрежеси сөзлик дефиницияларды талқылау тийкарында анықланды. Түсиндириуде **sehr, außerordentlich, leidenschaftlich, ganz** бириклері «жеделлилик» семасының конкретлестіриушилери деп еспалауға тийкар жаратты: jmdn: auf die Palme bringen – jmdn. sehr wütend machen; auf Hochtouren sein – leidenschaftlich sein [7, 617].

3) Каузативликтің барлығы\жоқлығы [«солай ислеу керек, себеби»].

Сөзлик дафиницияларды талқылау микродүзилесте 34 фразеологиялық бирикти ажыратып көрсетиу мүмкиншилигин береді, мысалы: jmdn. In Fahrt bringen - jmdn. wütend machen [7, с. 330]; jmdn. die Nerven zerfetzen - jmdn. sehr nervös machen [7, 242] хәм басқалар.

Қаралып атырған фразеологиялық бириклер разрядында бир-биринен «каузативликтің» барлығы\жоқлығы менен айырылып туратуғын фразеологиялық бириклер жуплығын ажыратып көрсетиу мүмкин. Мысалы: jmdn. aus dem Häuschen bringen – aus dem Häuschen sein. Бул семалар фразеологиялық бириклердің валентли-дистрибутив характеристикасын орнатыуға қатнаспайды хәм тек эмоциональ халат хәм эмоциональ тәсир фразеологиялық бириклерин ажыратыу үшін хызмет етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Burger, Harald. Phraseologie. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2010. – 239 S.
2. Трипольская Т. А. Эмотивно-оценочный дискурс: Когнитивный и прагматический аспекты. -Новосибирск: Новосиб. гос.пед. Ун-т, 1999.-166 с.
3. Степанов Ю. С. Функции и глибонное\Вопросы языкознания.-М., 2002. №5. –С.3-18.
4. Hartmann, Dietrich. Onomasiologische Strukturen im phraseologischen Wortschatz des Deutschen [\Deutschunterricht-Leipzig](#), 2005. -#5. –S. 54-61.
5. Романов Д. А. Психоллингвистические обоснование эмоциональной идентификации\Вопросы языкознания.-М., 2005.- №1.-С.98-107.
6. August G. Wie stark sind die starken Verben // Untersuchungen zum Morpheminventar der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen, 2010. – S. 231-281.
7. Dornseiff, Franz. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. – Berlin: Gruyter, 2009. -660 S.

Frazeologik mikrotizimlarni ajratishda fe'l frazeologik birliklarning sema-so'z tahlili

Annotatsiya: Maqolada frazeologik mikrotizimlarni ajratishda fe'l frazeologik birliklarning sema-so'z tahlili haqida so'z yuritiladi va ushbu mavzuning dolzarbligi va ahamiyati ko'plab tadqiqotchilar va olimlar tomonidan ko'tarilgan. Unda frazeologik birikmalarning semantik razryadini ajratish bir necha bosqichda amalga oshirilishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: frazeologik birikma, frazeologik birlik, sema, frazeologiya.

Сема-речевой анализ глагольных фразеологических единиц в разделении фразеологических микросистем

Аннотация: В статье речь пойдет об сема-речевом анализе глагольных фразеологических единиц в разделении фразеологических микросистем, и актуальность и значимость данной темы затрагивались многими учеными и исследователями. В ней отмечается осуществление деления семантического разряда фразеологических сочетаний в нескольких этапах.

Ключевые слова: фразеологическое сочетание, фразеологическая единица, сема, фразеология.

Seme-speech analysis of verbal phraseological units in division of phraseological microsystems

Abstract: In the article there is a question of the seme-speech analysis of verbal phraseological units in division of phraseological microsystems and relevance and importance of this issue have been touched upon by many researchers and scholars. In it is noted the realization of division of semantic discharge of phraseological combinations in several stages.

Keywords: phraseological combination, phraseological unit, seme, phraseology.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СЕМАНТИКА СТРУКТУР С ЗАЛГОВЫМ ЗНАЧЕНИЕМ

Сатуллаева Н.Ж

Каракалпакский государственный университет

Категория залога является одной из центральных в грамматической системе любого языка, поскольку она отражает отношение между действием и его участниками — субъектом и объектом. Изучение функциональной семантики залоговых структур позволяет выявить не только грамматические, но и когнитивные особенности языка, а также установить способы репрезентации действия в речевом и ментальном пространстве. В современной лингвистике понятие залога трактуется не только как формально-грамматическая категория, но и как функционально-семантическое поле, включающее разнообразные конструкции, выражающие изменение роли участников ситуации в действии.

Залог (voice) представляет собой грамматическую категорию, выражающую отношение между субъектом и действием, а также между действием и объектом. Основными залоговыми значениями в английском языке являются:

Активный залог (Active Voice) — субъект является производителем действия: *The teacher explained the rule.*

Пассивный залог (Passive Voice) — субъект подвергается действию: *The rule was explained by the teacher.*

Однако система залоговых форм в английском языке не ограничивается простым противопоставлением активной и пассивной конструкций. Существуют также **среди́нные, возвратные и безлич́ные** употребления, а также конструкции, близкие к залоговым по смыслу, но не имеющие формального выражения залога.

Широкая полисемия вспомогательного глагола пассива *be* и многообразие синтаксических структур, в состав которых он входит, обуславливают особый интерес к его изучению со стороны многих лингвистов [1,24]. Глагол *be* выполняет не только функцию вспомогательного элемента при образовании пассивного залога, но и проявляет себя как носитель различных аспектуальных, модальных и временных значений.

Некоторые лингвисты [2,21] считают, что *be + причастие II* во всех случаях является именным сказуемым и следовательно *be* в этом случае является глаголом –связкой. Так, И.Я.Гросул в своем исследовании пишет, что «семантика глагола *be* во всех разновидностях, свойственных ему синтаксических окружений может быть обобщена как значение перехода в новое состояние предмета, выраженного грамматическим подлежащим глагола *be*. [3,13]. Рассмотрим функционально-семантический аспект глагола *be* в качестве глагола-связки. Глагол-связка *be* в сочетании с прилагательным в положительной степени и адъективированным причастием выражает появление определенного признака у грамматического подлежащего. *The book was written by Dickens.* Однако формы с *be* могут выполнять различные функции: состояние (stative passive): *The door is closed* (дверь закрыта — состояние, результат действия); действие (dynamic passive): *The door is being closed* (дверь закрывают — процесс); результативный пассив: *The work is done* (работа выполнена — завершённое действие). Эти различия отражают **функциональную семантику** залоговых структур, где значение определяется не только формой, но и контекстом.

Семантические функции пассивных конструкций обладают широким спектром функций: **Акцент на объекте действия** — смещение фокуса высказывания с субъекта на объект: *A new bridge was built last year.* **Деагентивность** — устранение или нейтрализация агента: *The problem has been solved.* **Имперсонализация** — выражение общего, безличного характера действия: *It is said that he is a good teacher.* **Официальность и объективизация** — характерно для научного и официально-делового стиля: *The experiment was conducted under strict conditions.* Таким образом, функциональная семантика пассивных структур выходит за рамки чисто грамматического значения и охватывает **прагматический и стилистический уровни**.

Глагол-связка *get* в сочетании с прилагательным в сравнительной степени выражает усиление и изменение признака у грамматического подлежащего. Например: *Pa said, seems like his language gets worse every year. (His language is worse)* (J.Steinbeck, GOW,p.118) *Girl with a baby always gets*

Выше и дальше мы приводим примеры формы и с глаголом-связкой *be* для сравнения функциональной семантики глаголов в схожих контекстах.

The sheriff's race is getting hotter every day now, though I've got to count all the time I can. (The race is very hot now) (E. CaldwellGA.p.25)

Глагол-связка в сочетании с прилагательным может указывать на переход из одного качественного состояния в другое. Например: *We can be there when it gets light. (J.Steinbeck, GOW.p.426) .It was also getting dark and Roy's energy was endless when he was facing darkness. (J. Aldridge.H.p.81)*

Здесь обычно употребляются прилагательные, имеющие явные антонимы (типа: black-white; long-short; dark-light; old-young). Надо заметить, что во всех случаях наше внимание обращается не на само действие, а на его результат, на то, к чему направлен процесс становления, то есть момент, когда предмет, выраженный подлежащим, приобретает новый признак или этот признак претерпевает изменения. Таким образом, *be* и в этой функции, как отличается, сохраняет долю присущей ему результативности [4,24].

В аналитической форме происходит как бы полное семантическое слияние ее компонентов. Однако это признается не всеми необходимыми. В таких случаях ситуация кажется нам более сложной, чем думают грамматисты. Мы присоединяемся к точке зрения М.Я. Блоха о том, что категориально-семантические признаки служебных слов по существу исчерпывают их обобщающую семантику, [5,67] и поэтому вполне справедливо утверждать, что собственная индивидуализирующая часть семантики служебных слов настолько обобщена, что трудно поддается истолкованию в порядке словарного определения, но определенное семантическое наполнение все же сохраняется.

В большинстве случаев слова конкретного лексического значения являются смысловым центром пропозиции, поэтому неудивительно, что именно они становятся господствующими членами в составе словосочетания, а слова общей отвлеченной семантики превращаются в простые выразители отношений, теряют способность выступать самостоятельно, становятся показателями общих категорий. При словах конкретного значения, т.е. грамматизируются [6,8]. Естественно, возникает проблема критериев, на основе которых можно определить, в каких случаях. Исследуемое сочетание можно считать аналитической формой наряду с остальными аналитическими формами и в каких случаях это невозможно.

Как известно, проблема аналитической формы посвящено много работ [7,173]. Однако до сих пор еще не существует единой точки зрения по вопросу о критериях аналитической формы [8,163].

Так В.М.Жирмунский дает, например, такое ее определение:

«Аналитическими конструкциями принято называть сочетание слов служебного и знаменательного в которых служебное слово самостоятельно или вместе с аффиксом знаменательного выражает грамматическое значение знаменательного слова и тем самым всей конструкции в целом [9,72]. В основу точки зрения В.М. Жирмунского положено грамматическое единство сочетания служебного элемента и знаменательного слова, при котором служебное передает основной грамматический смысл, а также способность служебного и знаменательного компонентов выполнять совместно одну и ту же синтаксическую функцию.

Например: 1. *He was no longer breaking the law.* (E.Hemingway, *Selected stories*, p. 175) Здесь мы наблюдаем аналитическую форму длительного аспекта в прошедшем времени (*was breaking*) 2. *Peduzzi had been watching it closely* (E.Hemingway, *Selected stories*, p. 175)

В этом примере мы имеем дело с двумя аналитическими формами в одной глагольной словоформе, т.е.

- аналитическая форма перфекта прошедшего времени *had been*

- аналитическую форму длительного времени *had been watching*

3. *I had not learned my grammar* (E.Hemingway, *Selected stories*, p. 87) Здесь мы находим чистую перфектную форму в прошедшем времени, еще в отрицательной форме.

4. *Henry's had ben made over from a saloon into a lunch counter* (E.Hemingway, *Selected stories*, p. 67) 5. *You will hit a tiron about two miles up the track* (E.Hemingway, *Selected stories*, p.62) Здесь мы находим аналитическую форму будущего времени, вспомогательного глагола *will* и основного глагола *hit*.

Как мы видим в номенклатуре аналитических форм слов английский язык представлен набором АФС (аналитико-фразеологическое сочетание) представляющих почти все категориальные формы глагола.

В.Н. Ярцева приводит следующие структурные критерии выделения аналитической формы:

1) стабильность; 2) универсализация; 3) включение в систему (парадигма)

Согласно этим более строгим критериям некоторые сочетания который В.М. Жирмунский назвал аналитическими формами, у В.Н. Ярцевой, как и у А.И. Смириницкого, остаются вне рамок аналитический формы, то есть сочетания: артикль + существительное.

Критикуя аналитизм, М.М. Гухман использует в основном семантические критерии, а именно:

1) особую взаимосвязь компонентов создающих их реальную неразложимость; 2) идиоматичность как основу этой неразложимости; 3) охват всей лексической системы глаголов в данном языке, включенность в систему соотносительных форм любого глагола в качестве элементов парадигматического ряда [10,341]

Образование личных глагольных аналитических форм оказывается, по мнению М.М.Гухман (М.М.Гухман, указ сог. 343) возможным только в силу определенных взаимосвязей компонентов внутри каждого сочетания, благодаря чему один или тот же компонент в условиях различного рода соединений выполняет практически как бы различные функции, образует разные соединения и маркирует знаменательный глагол с точки зрения различных категорий.

Иную трактовку мы находим у М.Я.Блоха. Если все упомянутые выше лингвисты особенно подчеркивали семантическую, функциональную или структурную слитность компонентов аналитической формы, то в работе М.Я. Блох [11,87] указывается на необходимость учёта и раздельности этих компонентов внутри формы, необязательность абсолютного грамматического идиоматизма аналитической формы; на то, что корень смысла аналитичности должен лежать в отражении составного характера, т.е. раздельности, «дисклюзивности» выявления некоторого морфологического признака как признака, замыкающегося на едином вещественном слове. М.Я.Блох также не отрицает ни одного из критериев, но выступает против неоправданной жесткости их применения. Несмотря на несомненный интерес к проблеме аналитизма и её важности для английского языка, обычно считающегося аналитическим, отсутствует единство мнений о том, какие формы английского языка следует признавать аналитическими. Так, например, Л.С.Бархударов пишет, что «аналитической формой» следует считать не любое сочетание служебного со знаменательными, при которых само знаменательное слово подвергается словоизменению. [12,68]

Сочетания *shall/will + Infinitive*, *should/would + infinitive*, модальный глагол + *Infinitive*, (т.е. *can + Infinitive*, *must + Infinitive*, *may + infinitive*, *to be + infinitive*, *to have + infinitive*, *dare + infinitive*, *need + infinitive*, *could + infinitive*, *ought + infinitive* и другие) не относятся Л.С.Бархударовым к аналитическим формам на том основании, что у них второй компонент (т.е. инфинитив) остаётся без изменения. Рассмотрим примеры:

№	Конструкция	Пример	Перевод	Значение / Функция
1	<i>shall / will + Infinitive</i>	She will come tomorrow.	Она придёт завтра.	Будущее действие
2	<i>should / would + Infinitive</i>	You should see a doctor.	Тебе следует обратиться к врачу.	Совет, рекомендация, условность
3	<i>can + Infinitive</i>	He can play the guitar.	Он умеет играть на гитаре.	Возможность, умение
4	<i>must + Infinitive</i>	You must be careful.	Ты должен быть осторожен.	Необходимость, обязанность
5	<i>may + Infinitive</i>	It may snow tonight.	Сегодня ночью, возможно, пойдёт снег.	Разрешение, вероятность
6	<i>to be + Infinitive</i>	We are to meet at noon.	Мы должны встретиться в полдень.	Запланированное, предписанное действие
7	<i>to have + Infinitive</i>	I have to work tomorrow.	Мне нужно работать завтра.	Необходимость, обязанность
8	<i>dare + Infinitive</i>	He didn't dare to ask her.	Он не осмелился спросить её.	Смелость / неосмеливание сделать что-то
9	<i>need + Infinitive</i>	You need to study more.	Тебе нужно больше заниматься.	Необходимость
10	<i>could + Infinitive</i>	I could swim when I was five.	Я умел плавать, когда мне было пять лет.	Возможность, умение в прошлом
11	<i>ought + Infinitive</i>	You ought to tell the truth.	Тебе следует говорить правду.	Моральный долг, совет

На этой основе им выделяются лишь три аналитические формы в английском языке:

1) аналитическая форма перфекта; 2) аналитическая форма пассива; 3) аналитическая форма продолженного вида [12,68].

1. Аналитическая форма перфекта (Perfect Form) Структура: *have / has / had + Participle II (V3)* She has finished her work. — Она закончила свою работу.

Значение: выражает **завершённость действия** к определённом моменту времени. 2. Аналитическая форма пассива (Passive Form) Структура: *be + Participle II (V3)* Пример: *The letter was written yesterday.* — Письмо было написано вчера. **Значение:** действие совершается **над подлежащим**, а не им самим.

3. Аналитическая форма продолженного вида (Continuous Form) Структура: *be + Participle I (V-ing)* Пример: *They are reading a book now.* — Они читают книгу сейчас. **Значение:** действие **продолжается в данный момент** или в определённый период времени.

Однако большинство лингвистов, как нами было уже упомянуто выше, относят *shall + infinitive* к аналитическим формам. (В.Н.Ярцева и другие). Значителен список аналитических форм также у В.М.Жирмунского. [13,24] Широкий спектр аналитических форм представлен также в работах М.Я.Блоха. (М.Я.Блох, с 88).

М.Я.Блох относит к аналитическим формам формы субъюнктива, интенсивного индефинитума (форма с эмфатическим “do”), АФ (аналитическая форма) инфинитива (*to + infinitive*); АФ (аналитическая форма) глагольного лица (специфическая «совместная форма», выполняющаяся в сочетаниях глагола с личными местоимениями), АФ (аналитическая форма) восходящей и нисходящей степеней сравнения, АФ (аналитическая форма) артиклевой детерминации существительного, что вполне оправдано, если приять в качестве исходного положения, даваемую им трактовку аналитической формы в сравниваемых языках.

Если сопоставить все рассмотренные точки зрения, то представляется, что в качестве ограничивающих признаков, т.е. критериев определения аналитической формы, следует признать, по крайней мере, следующее:

1. Возможность противопоставления соответствующей синтетической форме с одинаковым категориальным значением в пределах выражаемой ею грамматической категории.

2. Структурная стабильность компонентов формы в пределах выражаемой ею грамматической категории.

3. Необходимость наличия идиоматичности, т.е. того, чтобы общее значение сочетания не рассматривалось как простая сумма значения его составляющих.

4. Функционально-семантическая целостность структуры в пределах предложения, в которое оно входит.

5. Возможность употребления структуры в большинстве форм видовой и временной парадигмы глаголов английского и каракалпакского языков.

ЛИТЕРАТУРА

- Вейхман Г.А. Новые и малоизвестные в личных формах английского глагола. - ИЯвшколе, 1986 v1, с. 24-31 Kirchner G. Die syntactischen Eigentümlichkeiten des Amerikanischen. English, Band 2, - VEB, Verlag Enzyklopedie, Leipzig, 1970, - 632 s.

2. Гросул Л.Я. Широкозначные глаголы динамического состояния в английском языке. - АКД-М, 1978-21 с
3. Гросул И.Я. указ. соч. с.13
4. Лапоногова Н.А. глагольное аналитическое слово в современном английском языке. АКД, Л, 1998, 24с.
5. Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. М.ВШ. 2010, 408с, с.67.
6. Бархударов Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка. - М.ВШ., 1975, 176с.
7. Адмони В.Г. О портативности грамматических структур. - В. ОН. Морфологическая структура слова в языках различных типов. М-Л.: Изд.АН СССР, 1963, с.173-179.
8. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики.- М.: ВШ.1986-160с.
9. Жирмунский В.М. О границах слова в книге: Морфологическая структура слова в языках различных типов. - М.Л.: издательство АН СССР, 1963. Стр 6-32.
10. Гухман М.М. Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетаний частичного или полного слова. -В кн: Вопросы грамматического строя, М.: Наука, 1965, с 322-361, с 341)
11. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. М. ВШ. 2009, 160с.-с.87
12. Бархударов Л.С. Очерки по морфологии английского языка, М, ВШ, 2006, с.68.
13. Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях. - В сб.: Аналитические конструкции в языках различных типов.: - М., Л., Наука, 1965, с.5-57. С. 24.

Xulosa: Maqola ingliz tilidagi nisbat ma'nosiga ega tuzilmalarning funksional semantikasini o'rganishga bag'ishlangan. Nisbat konstruksiyalarining asosiy turlari, ularning semantik vazifalari, ko'makchi fe'llarning, xususan, be fe'lining passiv va analitik tuzilmalarni shakllantirishdagi roli ko'rib chiqiladi. Be fe'lining bog'lovchi va passiv shakllarning yordamchi elementi sifatidagi vazifalarini farqlash muammosiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ish ingliz tili analitizmini tavsiflashda nazariy ahamiyatga ega bo'lib, grammatika va tarjima fanlarini o'qitishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: nisbat, funksional semantika, analitik shakl, be fe'li, passiv konstruksiya, bog'lovchi fe'l, ingliz tili, kognitiv aspekt.

Резюме: Статья посвящена исследованию функциональной семантики структур с залоговым значением в английском языке. Рассматриваются основные виды залоговых конструкций, их семантические функции и роль вспомогательных глаголов, в частности глагола *be*, в формировании пассивных и аналитических структур. Особое внимание уделяется проблеме разграничения функций глагола *be* как связки и как вспомогательного элемента пассивных форм. Работа имеет теоретическое значение для описания аналитизма английского языка и практическую ценность для преподавания грамматики и перевода.

Ключевые слова: залог, функциональная семантика, аналитическая форма, глагол *be*, пассивная конструкция, глагол-связка, английский язык, когнитивный аспект.

Summary: The article is devoted to the study of the functional semantics of voice structures in the English language. It examines the main types of voice constructions, their semantic functions, and the role of auxiliary verbs, particularly the verb *be*, in the formation of passive and analytical structures. Special attention is given to distinguishing the functions of *be* as a linking verb and as an auxiliary element of passive forms. The work has theoretical significance for describing the analyticism of the English language and practical value for teaching grammar and translation.

Keywords: voice, functional semantics, analytical form, verb *be*, passive construction, linking verb, English language, cognitive aspect.

QARAQALPAQ TILINDE YURIDIKALIQ TERMINLERDIN QURAMI BOYINSHA KOMPONENTLIK TURLERI

Allamuratov N.E.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa, á sirese, qurama yuridikaliq terminler kópshilikti quraydı. Kóbinese yuridikaliq termin degen yuridikaliq túsinikti bildiretuǵın bir sóz túsiniledi. Bızı terminlerdin birneshe sózlerden dúziliwi múmkin ekenligine itibar qaratılmaydı. Sol sıyaqlı yuridikaliq terminler de bir sózden hám birneshe sózlerden dúziliwi múmkin. Misalı: *sudlanıwshı* yuridikaliq terminini *isi sudta kórilip atırǵan puqara* degen máni bildiredi. *Recedivist* yuridikaliq termininde *eki yamasa onnan artıq sudlangan puqara* túsiniledi.

Dúzilislik ózgesheligine qaray yuridikaliq terminler bir sózden yamasa birneshe sózlerden dúziliwi múmkin. Yuridikaliq terminlerdin qurılısına dıqqat awdarıp qaraǵanımda olar bir sózden hám birneshe sózlerden kelgenligin kóremiz. Misalı: *neke, urlıq, gúwa, sud, yurist* sózleri bir sóz benen kelgen yuridikaliq terminler. Házirgi qaraqalpaq tilinde qurılısı boyınsha dara sózden kelgen yuridikaliq terminler kópshilikti quraydı. Demek, yuridikaliq terminler de sóz esaplanadı, biraq barlıq sóz termin bola almaydı[1.64]. Tilde quramı boyınsha bir sózden kelgen terminler menen barlıq yuridikaliq túsinikti ańlatıw múmkin emes. Sonlıqtan da, qanday da bir jańa túsinikti ańlatıw ushın qospa yuridikaliq terminler de qollanıladı.

Qaraqalpaq tilinde songı jılları sóz qosılıw modeli arqalı jasalǵan yuridikaliq terminler ónimli qollanıla basladı. Qospa sózler, olardıń jasalıw jolları boyınsha ilimiy miynetlerde birqansha pikirler bildirilgen. Qaraqalpaq tilinde qospa sózlerdin bir toparı jup hám tákirar sózler A.Najimov tárepinen arawlı izertlendi[2]. Qospa sózler qurama, birikken, jup, tákirar hám qısqaǵan qospa túrlerge bólip úyreniledi[3]. Ayırım ilimiy miynetlerde sóz jasalıwdıń bul modelin sintetikaliq usılǵa kirgizse[4], basqalarında sóz jasalıwdıń morfologiya-sintaksislik usılı dep qaraydı[5].

Qaraqalpaq tilinde sóz qosılıw modeli menen jańa máni degi yuridikaliq terminlerdin jasalıwı basqa modellerge qaraǵanda bir qatar ózgeshelikleri menen ajırılıp turadı. Bul model arqalı sózler jasalǵanda birneshe sóz hár qıylı grammatikalıq qurallardıń járdemi menen baylanısıp, komponentleri óz-ara leksika-grammatikalıq birlikte turadı[6.37]. Yuridikaliq terminlerdin sóz qosılıw modeli menen jasalıwında: a) qurama, b) birigiw, s) juplasıw, d) qısqaırıw jolı

menen kelgen túrlerin kóremiz. Bulardan qurama yuridikalıq terminler kóbirek ushırasadı. Qurama yuridikalıq terminler komponentleri sanına qaray eki, úsh, tórt hám onnan da kóp komponentli bolıp keledi. Olardıń komponentleri bir-biri menen hár qıylı grammatikalıq qurallar arqalı baylanısadı. Bazı yuridikalıq terminlerdiń quramındaǵı sózler heshqanday grammatikalıq formalarınń járdemisiz-aq orın tártip arqalı mánilik jaqtan bir-biri menen baylanısıp keledi. Bunday qurama yuridikalıq terminlerdiń dáslepki komponenti ataw sepliginde turadı hám anıqlawshılıq xızmette qollanıladı. Misalı: *anonim arza, hákimshilik jaza* hám t. b.

Házirgi qaraqalpaq tilinde qurama yuridikalıq terminler komponentleri sanına qaray eki, úsh hám onnan da kóp komponentli bolıp keledi. Bul yuridikalıq terminlerdi óz gezeginde úlken eki toparǵa: a) eki komponentli qurama yuridikalıq terminler; b) kóp komponentli qurama yuridikalıq terminler sıyaqlı túrlerge bóliwge boladı.

Bul maqalada kóp komponentli yuridikalıq terminlerge toqtaymız. Kóp komponentli yuridikalıq terminler óz gezeginde úsh, tórt, bes hám onnan da kóp komponentlerge iye bolıp keledi.

1. Úsh komponentli yuridikalıq terminler: Bular eń kemi úsh mánili sózlerdiń dizbeginen turıp, óz-ara bir-biri menen hár qıylı grammatikalıq qurallar arqalı baylanısıp bir huqıqıy túsinikti bildiretuǵın yuridikalıq terminlerdi payda etedi. Komponentlerdi baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallardıń ózgesheligine qaray tómendegidey túrlerge bólinedi. a) úsh komponenti de ataw sepliginde keledi. Misalı: *ashıq akcionerlik jámiyeti, diniy isenim erkinligi, nızam shıǵarıwshı hákimiyat, puqaralıǵı bolmaǵan shaxslar, sud medicinalıq ekspertizası* hám t.b. Bul túrdegi yuridikalıq terminlerdiń ayırımları qısqaǵan formada da qollanıladı. Misalı: *Birlesken Milletler Shólkemi – BMSH, ǵalaba xabar quralları – ǴXQ* hám t.b. b) úsh komponentli yuridikalıq terminlerdiń birinshi komponenti seplik qosımta qabil etip keledi. Misalı: *baǵıwshısınan ayırılǵanlıq pensiyası, ómirge qarsı jinayat, nekeniń huqıqıy tárepi, shaxsqqa qarsı jinayat* hám t.b. v) úsh komponentli yuridikalıq terminlerdiń ekinshi komponenti seplik qosımtalı keledi. Misalı: *belgili huqıqtan ayırılıw, venerik keselliklerdi tarqatıw, ómirlik erkinen ayırıw* hám t.b. g) úsh komponentli yuridikalıq terminlerdiń birinshi hám úshinshi komponenti sóz jasawshı qosımta qabil etip keledi. Misalı: *deputatlıq qol qatılmaslıq* hám t.b. d) úsh komponenti de sóz jasawshı qosımta arqalı keledi. Misalı: *puqaralıq huqıqıy uqıplıq* hám t.b.

2. Tórt komponentli yuridikalıq terminler: Bunday komponentke iye yuridikalıq terminler hár qıylı grammatikalıq qurallar járdeminde baylanısıp bir huqıqıy túsinikti bildiredi. a) tórt komponenti de ataw seplik formasında keledi. Misalı: *onsha awır bolmaǵan jinayatlar, xalıqaralıq teńiz huqıqı kodeksi* hám t.b.; b) birinshi komponenti seplik qosımtalı keledi. Misalı: *jinayatıń jámiyetlik qáwiplilik dárejesi, puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organları, puqaranı ólgen dep tabıw* hám t.b.; v) ekinshi komponenti seplik qosımta arqalı kelip baylanısadı. Misalı: *jinayıy jazadan azat etiw, miynet shártnamasın biykar etiw* hám t.b.; g) úshinshi komponenti seplik qosımtalı keledi. Bunday baylanısta kelgen yuridikalıq terminler ónimli emes. Misalı: *jeńilirek basqa jumısqa ótkeriw* hám t.b.

Sóz jasawshı qosımtalar menen kelgen tórt komponentli yuridikalıq terminler: a) birinshi komponentine atlıq jasawshı qosımtalar qosılıwı arqalı dúzilgen yuridikalıq terminler. Misalı: *abaysızlıq nátiyjesinde islengen jinayatlar, parlamentlik qol qatılmaslıq huqıqı* hám t.b.; b) birinshi komponenti kelbetlik jasawshı qosımtalar qosılıwı arqalı dúzilgen yuridikalıq terminler. Misalı: *jinayıy jazadan azat etiw, jergilikli ózin-ózi basqarıw organı* hám t.b.

3. Bes komponentli yuridikalıq terminler. Bunday komponentke iye yuridikalıq terminler de úsh hám tórt komponentli yuridikalıq terminler sıyaqlı ataw sepligi, tuwra hám qıya seplik qosımtalı, bazı sóz jasawshı qosımtalardı qabil etip huqıqıy túsiniń mánisin bildiretuǵın yuridikalıq terminlerdi dúzip keledi. Misalı: *insan huqıqları ultıwma jáhán deklaraciyası, deputatlarınń saylawshılar aldında esabat beriwı, úshinshi shaxs paydasına dúzilgen shártnama* hám t.b.

4. Altı komponentli yuridikalıq terminler. Bul terminler de úsh, tórt, bes komponentli yuridikalıq terminler sıyaqlı ataw sepligi, tuwra, qıya seplikleri hám sóz jasawshı qosımtalardı qabil etip huqıqıy túsiniń mánisindegi yuridikalıq terminler mánisinde qollanıladı. Misalı: *áskeriy xızmetti ótew tártibine qarsı jinayatlar, jinayat processinde kórsetpe beriwden bas tartıw, is haqı saqlanbaǵan halda dem alıs, jazanı ótew múddetinen burın azat etiw* hám t.b.

Házirgi qaraqalpaq tilinde yuridikalıq terminlerdi quramı jaǵınan analizlegenimizde kópshilik yuridikalıq terminler, tiykarınan, dara sóz hám eki komponentten turatuǵınlıǵın kóremiz. Úsh hám onnan artıq komponentten turatuǵın yuridikalıq terminler samı jaǵınan az ushırasadı. Qaraqalpaq tilindegi yuridikalıq terminlerdi qalıplestiriwde olardıń qısqa dúziliwine (bir sóz yaki eki sózden) ayırıqsha itibar qaratıw kerek. Ásirese, tórt onnan artıq komponentke iye terminlerdiń qollanıwı tilde unamlı qubılıs esaplanbaydı. Sebebi kóp komponentli yuridikalıq terminler huqıqıy-normativlik hújjetlerde teksttegi huqıqıy normanıń túsiniwini qıyınlastradı. Sonlıqtan yuridikalıq terminler (hátteki, basqa terminler) qısqa hám túsiniikli bolıwı qollanıwshılar ushın qolaylı. Yuridikalıq terminler komponentlik quramı jaǵınan bir, eki hám onnan da kóp sózler menen keledi. Biz olardı tómendegi toparlarǵa bólip úyrendik. 1. Bir komponentli: túbir (*sud, jinayat, huqıq*) hám dórendi (*jinayatshı, shártnama, tonawshılıq* hám t.b.); 2. Eki komponentli: (*sud qararı, jinayat quralı, huqıq sisteması* hám t.b.); 3. Kóp komponentli: úsh, tórt, bes hám onnan artıq komponentke iye (*shártnamanı biykar etiw, insan huqıqları ultıwma jáhán deklaraciyası*) yuridikalıq terminler.

Qaraqalpaq tilindegi yuridikalıq terminlerdiń kópshiligi bir hám eki komponentli sózlerden ibarat. Olardıń hár biri jasalıwı boyınsha ózine tán ózgesheliklerge iye.

ÁDEBIYATLAR

1. Кўчимов Ш.Н. Юридик тил назарияси ва амалиёти. Тошкент. 2003.
2. Нажимов. А Способы образования парных и парно-повторных слов в каракалпакском языке. Авторефер. Дисс. ... канд. фил. наук. – Нукус. 1971.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. - Nókis: Bilim. 2010.
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Е. II, Ч.1, (фонетика и морфология), – Москва. 1952.
5. Шарипова Е.Н. Аффиксальное словообразование имен существительных. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Ғылым 1959.
6. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида сўз ясаиш тизими. – Тошкент: О'қитувчи. 2007.

Qoraqalpoq tilida qo'shma yuridik terminlar komponentlarining turlari

Rezyume. Ushbu maqolada qoraqalpoq tilida murakkab yuridik terminlarning yasaliishi o'rganilgan. Zamonaviy tilda yuridik terminlar turlarining qo'llanilishi izohlangan. Tarkibiy yuridik terminlarning o'zi ikki, uch, to'rt va undan ortiq komponentlarga ega. Ular sodda va so'z yasovchi qo'shimchalar bilan ishlatiladi. Maqolada qoraqalpoq tilidagi murakkab sinov terminlarining tuzilishi tahlil qilingan.

Tayanch iboralar: yuridika, atama, murakkab yuridik atamalar

Типы компонентов сложных юридических терминов в каракалпакском языке

Резюме. В данной статье изучены образование сложные юридических терминов в каракалпакском языке. Дано объяснение употреблению разновидностей юридических терминов в современном языке. Сами составные юридические термины имеют два, три, четыре и более компонентов. Они используются просто и с словообразующими добавками. В статье анализируется структура сложных провавых терминов на каракалпакском языке.

Ключевые слова: юридика, термин, сложные юридических терминов

Types of components of complex legal terms in the Karakalpak language

Summary: In the neighbourhood the usage of compound juridical terms has been learnt in the Karakalpak language. There are given the use and differences of Karakalpak terms on a present day. Complex legal terms themselves have two, three, four and more components. They are used simply and with word-forming and form-forming additives. The article analyzes the nature of the construction of complex legal terms in the Karakalpak language.

Key words: legal, terms, compount juridical terms

TÜRKİY ÁLEM KLASSIKLERİNİN DOSLÍĞI HAQQÍNDÁ

Turdibaev Q.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatının klassigi, óz xalqının sóyler tili, jarshısı bolğan I.Yusupov poeziyası kewillerdi terbededi. Shayırın qosıqlarının bir bólegin – doslıq poeziyası dep atasa boladı. Shayır poeziyasında ásirese, tuwısqan qırğız elinin qulırğan ájayıp jeri, Íssıq kól tábiyatı, usı xalıqtı dúnyağa tanıtqan ájayıp perzentleri – Súyin Eraliev, Toqtaǵul, Shıńǵıs Aytmatovlar haqqında tolıp-tasıp qosıqları quyılıp qulaqqa, aǵılıp tilge kelgen. «Alatawdan samal» (Aalı Toqambaevqa), «Arashan», «Qırǵızlarǵa», «Men súyemen qırǵızdıń Alatawın», «Narın», «Sanat», «Sáwbet» (Súyinbay Eralievke), «Soń kólde», «Alarsha», «Plaxa izlep», «Bir aq qalpaq astında», «Qashqın» (Súyinbay Eralievke) «Qırǵız qosıǵı» qosıqları arqalı shayır I.Yusupov tuwısqan taw xalqı – qırǵızlarǵa bolğan doslıq gúldástelerin usınadı. Bul qosıqlarda bawırman qırǵız xalqının miymandoshlıǵı, Shuw alabınday kórkem, keń kewli asqar tawday bálent azamatlıq adamgershiligi, arqar-buǵılar oynaqlap, quslar shıqılıqlasqan otlaqlı taw jılǵaları, gúrkiregen dárya, harlağan sarqıramalar, Arashannıń ayna kózli bulaqları, Máńgi biyik Manas tawı, Adamzattıń bir biyik ármanınday Alatawı, júzden jıyırık, mınnan tulpar sóz sheberleri ilham-yosh berip, qaǵazǵa sóz benen súwretin saldıran.

Shayır «Qırǵızlarǵa» qosıǵınan «meniń qırǵız eline ashıqlıǵım baslandı. Bul shayırılıq sezim qaraqalpaqtıń tuwısqan taw eline degen áyyemnen kiyatırğan ádiwli seziminin bir jarq etken sawleli kórinisi edi», dep jazadı. Qırǵız mádeniyatı menen ádebiyatının jedel rawajlanıwı Manas batır mingen tulpardıń shabısına usatadı.

Shayır qırǵız xalqına arnap jazǵan hár shıǵarmasında, álbette, bul xalıqtı dúnyağa tanıtqan jazıwshı dostı Shıńǵıs Aytmatov haqqında toqtap ótedi. Shayırın «Qırǵızlarǵa» qosıǵı erterekte Sh.Aytmatovtıń jazǵan bir xatına qaytarǵan juwabı eken. Qosıqta tuwısqan eki xalıqtıń ullı tulǵalarınıń tawlarǵa teńles talantı «eki suńqar», «torala ǵaz», «eki dárya», «Kún hám Sholpan juldız» metaforaları arqalı sheber súwretlep berilgen. Qosıqta eki xalıqtıń túbi bir tuwısqanlıǵın milliy bas kiyim - qalpaq simvolikalıq obrazında beriwı (Ata-anamız ajırata almay balların, Bir qalpaqtı eki boyap kiydirgen) júdá sátlı shıqqan. Bul qosıq «Qırǵızlarǵa» dep atalǵan menen, shayır dostı Shıńǵıs Aytmatovqa salemnama qosıǵı edi. Sonlıqtan qosıqtıń sońǵı shuwmaqlarında shayırın júrekteń shıqqan jıllı sezimleri beriledi:

*Eki Shıńǵıs jawlap aldı elimdi,
Birewin men jek kóremen ólgen she,
Ekinshisin - ashıp júrek tórimdi,
Saǵınaman, asıǵaman kórgen she.*

*«Tuw» bolayın tuwısqanlar erinse,
Biziń elge kelmegen she tinbayman.
Ala tawdan aq qalpaǵın kórinse,
Qara tawdan qara qalpaq bılǵayman. [1, 235]*

Shayırın «Bir aq qalpaq astında» qosıǵında da aq qalpaq qırǵızlardıń simvolıq obrazı bolıp, qosıq qırǵız jarshısı Toqtaǵulǵa arnalǵan. Bul qosıq ta shayır qırǵız xalqına degen bulaqtay máwjiregen tuwısqanlıq sezimlerin tógip saladı. Qırǵız xalqının ótmishi, tariyxı, xalıqlıq mentaliteti, mádeniyatı, dúnya jámiyetshiliginde ornı tuwralı oy-pikir júritedi.

*Ala tawǵa usatıp,
Aqqa boyap tóbesin,
Tigip bergen uqshatıp
Manastıń choń enesi.*

*Qansha tariyx dáwir bar,
Inabatlı ómir bar,
Keń daladay kewil bar
Bul aq qalpaq astında.*

Al shayır qálemles dostı Sh.Aytmatovtıń ájayıp talantın, qáleminiń qúdiretin, Ala tawdıń asqar shıńınday dańqın tómendegishe táriypleydi:

*Astına ay-juldızdıń,
Dańqın jayǵan qırǵızdıń,*

*Danalıǵı Shıńǵıstıń
Bul aq qalpaq astında. [2, 300]*

Shayır I.Yusupovtıń júreklardi lárzege salatuǵın shıǵarması – bul «Plaxa» izlep...» qosıǵı. Bul qosıq 1988-jılı jazılǵan. Qosıq Sh.Aytmatovtıń «Plaxa» romanınan keyin dóretilgen. «Plaxa» qaraqalpaqsha ólim jazasına húkim etilgen adamnıń basın shabıwǵa arnalǵan dúńke aǵash, qassaplar onı «jan aǵash»dep te ataydı. Qaraqalpaq tiline «Plaxa» romanı «Ájel dastıǵı» dep awdarma etilgen. Sh.Aytmatovtıń «Plaxa» romanında insaniyattıń ájel qurıǵı bolğan narkomaniya illetiniń qorqınıshlı aqıbetlerin súwretleydi. Roman búgingi kúnde tábiyat-jámiyet-insan-iyman arasındadı

öz-ara qatnasıqlardıń keskinlesiwı aqıbetinde iyman-isenimniń joǵalıwı, ruwxıy manqurtlıq, náshebentlik, tábiyatqa bolǵan misli kórimegen miyrimisizlik sıyaqlı adamdı tereń oylandıratúǵın ulıwma insaniyлық mashqalalarǵa baǵışlangan. Shıǵarma waqıyaları bir qaraǵanda bir-birine baylanıslı bolmaǵan hár qıylı syujet sıızqlarınan qalıplesken sıyaqlı kórinse de, ortaǵa qoyılǵan mashqalalar biri-birin tolıqtırıp baradı.

Jazıwshınıń ózine tán novatorlıǵı táǵdirleri bir-birine júdá jaqın eki qaharmannıń ómiri dawamında haqıyqatshılıǵı, iymanı pútinligi, isenimi bekkemligi menen basqalarǵa órnék bola alıwın kórsetiw menen sheklenip qalmastan, waqıtlar ótiwi menen olar arasındaqı ayırmashılıqtıń sonshelli uzaqlasıp ketkenligin, pútkil bir jámiyet, tábiyat, insan táǵdiri qıyamet kúnine jaqınlasıp qalǵanlıǵına roman arqalı ishara bergenliginde ayqın kórinedi.

Iyman ushın gúreste mın jılıqtıń basında bir neshe ruwxanıylardıń qarsılıǵına ushırıp, Iysa krestke tartılǵan bolsa, aradan eki mın jıl ótip Avdiy pútkil jámiyettiń qarsılıǵına ushırıp aqır-aqıbetinde terekke baylanadı. Avdiy XX ásirdiń iyman júzli adamı, sonlıqtan ol ózi jasaǵan jámiyettiń iymansız adamları tárepinen ólimge húkim etiledi. Moyınqum dalasında ómirde iymannıń kemisligi sebepli durıs jolınan adasqan hám ishkilikke berilip ketken, qursaqınan basqa menen isi joq adamlar tárepinen krestke tartılǵanday terekke baylanadı. Bul romanda «Iysa tartılǵan krest» hám «Avdiydiń krestke tartılǵanday baylangan teregi» «Plaxa» (qaraqalpaqsha «jan aǵash») dep túsindiriledi. Al shayır I.Yusupovtıń «Plaxa izlep...» qosıǵında «jan aǵash» soǵıw ushın dúnya gezgen XX ásirdiń ilimli-bilimli adamınıń jawızlıq isleri súwretlenge.

Sumlıq hám ilimdi qatırıp jumsap,

Bir plaxa soǵıp shıǵardıq sonday...

Soǵıw ańsatlıqqa túspe di biraq:

... Kóp tartıstan, keyin shıqtıq aralap

Aǵash tuǵımı bar hámme jaqlardı,

Livan kedrlerin qırıqtıq jarǵılap,

Savannada ullı baobablardı .

Tayǵa qaraǵayın biyigin saylap,

Aydık emenlerdi qıyratıp shıqtıq.

Túbine záhárli izew suw aydap.

Sayalı gújimdi quwratıp jıqtıq.

Mine, tayar boldı!

Planetanıń jan aǵashı

Shayır XX ásir ayaǵında júz berip atırǵan apatshılıqlar menen zulımlıqlar, terror, mafiyalar, narkotiklerdi «aybalta»lı adamlarǵa, «qara qanatlı ájel quzǵınları»na usatadı. Dúnya júzindegi xalıqlardıń globalıq problemaları insannıń iymansızlıǵı hám insapsızlıǵı, ashkózligi, nápsiqawlıǵı, nadanlıǵı aqıbetinde júzege keledi. Shayır óz xalqınıń turmısındaǵı apatshılıqtı pútkil Jer sharınıń tragediyası menen baylanıstırıp, insaniyattıń ilimiy ashılıwıdan bir tárepten jábir shegip atırǵanlıǵın «ilim pidákerleri» sóz dizbegi arqalı beredi. «Ilim pidákerleri» ilimiy ashılıwlar ushın izlengen, miynet etken alımlar. Biraq shayır qosıqta «ilim pidákerleri» sózin awıspalı mániste qollanadı («Ájeldiń binarlı urıǵın tawıp, Alǵıs alar «ilim pidákerleri»»).

Qosıqtı XX ásir aqırlarında alasapıranlı, dawıllı, tınıshlıǵı joǵalǵan planetanıń tolǵawı, insaniyattıń jırı desek te boladı. Qosıqtaǵı «gúrsiniw» (Nevada, Semey shólleri), «podshipnigi maylanbaǵan mashın» (Jer planetası) «Jawraǵan» (Missisipi, Ámiw dáryalar, Araldıń qurıwı), «dir-dir qaltıraǵan tallar» (Chernobil apatshılıǵı) – jer sharındaǵı insannıń tragediyasını sáwlelendiredi. Insanlardıń bir-birin «ájelge iytermelewı» túrlishe ámelge asırılátuǵın jawızlıq isi. Shayır Afrikalılar turmısın

Iship dáryadaǵı záhárli suwdan,

Jaǵısta qan qusıp óler negrlar,

– dep súwretlese, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan turmısındaǵı «ájel qurıǵın» «aq altın» siyasatınan izleydi:

«Paxtadan «aq altın» alıw qastında,

Záhár shashqan samolettıń astında,

Bawırı shanship, inırsıydı balalar

Jolda ólip atqan torǵaylar qalar...

Qosıqtıń ataması, teması, probleması, ideyası Sh.Aytmatovtıń «Plaxa» romanı menen únlesedi. Bul únleslik eki xalıqtıń tariyxıy, jámiyetlik-siyasiy, sociallıq jaǵdaylarınıń bir-birine jaqınlıǵı bolsa, ekinshiden eki dóretiwshiniń psixologiyasınıń, kózqaraslarınıń uqsaslıǵınan kelip shıqqan bolsa kerek.

Al shayırdıń «Mánǵı biyik Manas taw», «Ala tawdan esken samal» maqalalarında Sh.Aytmatovtıń talantı, dóretiwshiliginiń tábiyatı tuwralı bayqawların ortaqlasadı. XX ásir qırǵız xalqı arasınan Sh.Aytmatovtay jazıwshınıń jetilisip shıǵıwın «qunarlı tıń jerdiń hasilına» uqsatadı: «Xalıqtıń ruxıy aqıl kúshi tınıǵıp jatqan qunarlı tıń jerdey boladı. Olar jer keń jazıq dalama, taw eteginde yamasa toǵay arasında ma, úlkenbe, kishi kólemde me, báribir, zamanı kelip, suw aǵıp oǵan bolıq dın yaki jemis urıǵı tússe, eginı órre turıp, gúller ırǵalıp bostanǵa aynaladı. Sol degendey, ásirese kóp zamanlar dawamına tariyxtıń úlken jolınan shette ózi menen ózi bolıp jasaǵan xalıqlar azatlıqqa oyanıp, civilizaciyaǵa súykele qoysa, onıń boyında tınayıp jatqan ruxıy energiyası oǵada kúshli háreketke kiredi, ol xalıqtıń intellektual ruxıy kúshi hátte pútkil adamzattıń ańsarı awarlıq ájayıp ǵázinelar beriwi múmkin. Tuwısqan qırǵız xalqına Shıńǵıs Aytmatovtıń shıǵıwı usıǵan táqabbıl qubılıs dewge boladı» [3].

«Jámiyla», «Janıwarım Gúlsarat», «Aq keme», «Boranlı Edigey», «Plaxa» sıyaqlı prozalıq shıǵarmalarında usı dáwirlerde kórkem ádebiyatta qalıplesip shablondı, sxematizmdi buzıp, waqıyalar logikasınan kelip shıǵıp konfliktlerdi sheshimin beriwi, insan jámiyetindegi zorlıq, zombılıq, jawızlıq, máńǵúrlık psixologiyasını súwretlewın jazıwshınıń jolbarıs júrekliligi, batırılıǵı dep jazıwshıǵa joqarı baha beredi. Maqala avtorı Shıńǵıs Aytmatov dóretiwshiligindegi ayırıqsha ózgeshelik insannıń tábiyiyлық, adamlardıń ózara sociallıq, minez-qulıq qarama-qarsılıqlardı ekologiyalıq ortalıq penen ótlesken birlikte súwretlewı, ...qaharmanlarınıń janı menen tábiyattı sezıp súyiwi, al basqa personajlarınıń tábiyattı joq ettiwge umtılwında degen juwmaq shıǵaradı.

I.Yusupov penen Sh.Aytmatovtın doslıq qatnasıqları jurnalist, jazıwshı Sh.Usnatdinovtın «I.Yusupov» roman-essesinde de (2019) óz súwretleniwın tapqan. Roman-essede Sh.Aytmatovtın portreti júdá anıq hám kórkem jetkerilgen. Dáslep shayır úyine kelgen miyman onıń hayalı Biybızadanın tilinen tómendegishe tanıtırıladı: «*Boı biziń Ibrayımǵa jetgaba, biraq tolıq, palwan deneli eken. Qalın shashları da onı ǵaybar etip kórsetetuǵın, qoy kóz, murınlas jigít eken, dep oylap qoydı Biybızada, bul da sál tamaǵın qırıp sóleydi eken. Kózi kúlimlep, adamdı birden ózine tartadı. Ekewiniń minezleri de jaqın shıǵar*» [4, 382]. Al roman-essenin keyingi ornında jáhange tanılǵan ullı tulǵa Sh.Aytmatovtı shayırdın qızı Shazada sol waqıttaǵı qaraqalpaqtın belgili palwanı Satıbaldı Mıltıqbaevqa usatadı: «*Bulardıń tuńǵış qızı Shazada ... ásten aǵası jatqan jaydın esigin ashıp qarasa, qasında bir adam jatır. Kim eken dep jaqınnan kórip edi, Satıbaldı Mıltıqbaevqa usattı. Awa dál ózi. Bulardıń úyinde Ózbekistan hám Orta Aziya respublikalarınń erkin ǵúres boyınsha bir neshe márte chempioni Mıltıqbaev salınǵan úlken plakat qıstırılǵı*» [4, 383].

Sh.Usnatdinovtın bul roman-essesinde eki tuwısqan xalıqtın ullı tulǵalarınń doslıq qatnasıqların, bir-birine húrmetin, miymandoshlıǵın súwretlew ushın olardıń xatları, sáwbetleri, qırǵızlar tuwralı jazılǵan I.Yusupov qosıqlarınń («Qırǵızlarǵa», «Bir aq qalpaq astında», «Alarsha», «Plaxa izlep ...») dóreliw tariyxı sheberlik penen kompoziciyaǵa kiritilgen. Shıǵıs Aytmatov Qaraqalpaqstanǵa eki márte kelgen eken. Roman-esse de Sh.Aytmatovtın qaraqalpaq dostı I.Yusupov úyine keliwi tosınnan boladı. Sh.Aytmatov mingen samolyot hawa rayına baylanıslı Nókiske qonadı. Bul ushırısqan aldın olar Moskva qalasında kórisken. Olardıń sáwbeti júdá uzaq sozıladı. I.Yusupovtın dóretiwshiligi, qaraqalpaq ádebiyatınń rawajlanıw baǵdarları, sol waqıtta tanılǵan jazıwshı T.Qayıpbergenovtın povestleri («Muǵallıǵe raxmet» penen «Dáslepki muǵallım» povestlerinń uqsaslıǵı) haqqında uzaq pikirlesedi. Roman-essede Sh.Aytmatovtın shayır Ibrayımǵa jazǵan doslıq xatları da berilgen. Roman-esse eki xalıq dóretiwshisinń doslıǵın súwretlewshi ájayıp shıǵarma sıpatında oqırwshılar kewlinen orn aladı.

Solay etip, bul eki ullı tulǵanın ómirdegi doslıǵı xalıqlar doslıǵı hám ádebiyatlar doslıǵına aylanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Yusupov I. Tańlamalı shıǵarmaları. Úsh tomlıq. I tom. –Nókis, «Bilim», 2018. – 352 b.
2. Yusupov I. Tańlamalı shıǵarmaları. Úsh tomlıq. II tom. –Nókis, «Bilim», 2018. – 347 b.
3. Yusupov I. Máńgi biyik Manas taw. //«Sovet Qaraqalpaqstanı» 1988, 14-dekabr №242
4. Usnatdinov Sh. Ibrayım Yusupov. Roman-esse. –Nókis: «Bilim», 2019. – 576 b.

Резюме. В статье анализируются стихотворения народного поэта Узбекистана и Каракалпакстана, Героя Узбекистана Ибрайима Юсупова, написанные на тему дружбы народов. В этих стихотворениях мастерски изображены кыргызский народ, его уникальная история, менталитет, этнография, природа и «портреты» великих личностей. Анализируя стихотворения о кыргызском народе, мы назвали их песней дружбы между известным кыргызским писателем Ч. Айтматовым и Ибрайимом Юсуповым.

Ключевые слова: лирика, литературные связи, каракалпак, киргиз, Айтматов, Юсупов.

Summary. The article analyzes the poems of Ibrayim Yusupov, the People's Poet of Uzbekistan and Karakalpakstan and Hero of Uzbekistan, written on the theme of friendship among peoples. These poems masterfully depict the Kyrgyz people, their unique history, mentality, ethnography, nature, and the «portraits» of great personalities. In analyzing the poems about the Kyrgyz people, we have characterized them as a song of friendship between the famous Kyrgyz writer Ch. Aitmatov and Ibrayim Yusupov.

Key words: lyrics, literary connections, Karakalpak, Kyrgyz, Aitmatov, Yusupov.

Rezyume. Maqolada O'zbekiston va Qoraqalpog'iston xalq shoiri, O'zbekiston Qahramoni Ibroym Yusupovning xalqlar do'stligi mavzusida yozgan she'rlari tahlil qilingan. Bu she'rlarda qirg'iz xalqi, uning o'ziga xos tarixi, mentaliteti, etnografiyasi, tabiati, buyuk shaxslarning "portret"lari mahorat bilan tasvirlangan. Biz qirg'iz xalqi haqidagi she'rlarni tahlil qilar ekanmiz, ularni mashhur qirg'iz yozuvchisi Ch.Aytmatov bilan Ibroym Yusupov o'rtasidagi do'stlik qo'shig'i deb atadik.

Tayanch so'zlar: lirika, adabiy aloqalar, qoraqalpoq, qirg'iz, Aytmatov, Yusupov.

QARAQALPAQ HÁM QAZAQ XALÍQ AÑIZLARÍNDÁǴÍ DINIY MOTIVLER TIPOLOGIYAŚÍ.

Allambergenova I. X.

Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti

Qaraqalpaq awız ádebiyatın ózara basqa xalıqlardıń fol'klorı menen salıstırıw, uqsas qubılıslarǵa baha beriw ótken ásirde baslap qolǵa alınǵanı belgili. Salıstırıp izertlew túrlishe túrli maqsetlerde júrgiziledi. Ol túrli teoriyalarǵa, kózqaraslarǵa, birdey pikirlerden baslap, waqıtlıq, ornınlıq ayırmashılıqları bar qubılıslarǵa shekem qollanıladı.

Añızlar kólemi jaǵınan hár qıylı, turaqlı mólsherge iye emes. Geyparaları bayanlawlarǵa bay bolıp, bir ideyalıq baǵdar ushın biriktirilse, ayırımları bir yamasa eki túsindiriwshi maǵlıwmatlar menen sheklenedi. Biraq, olar kólemi az ya kópligine qaramastan tariyxıy haqıyqatlıqqa tiykarlangan, ayırım jaǵdaylarda dástúrli toqıma syujetler menen bayıtılǵan ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Máselen, «Xoja Axmed Yassawı» degen añızda «Türkstanda jasawshı Xoja Axmed Yassawı Muxammed payǵambardan sońǵı áwliye adamlardıń biri bolıp tabılǵan» degen tariyxıy epikalıq maǵlıwmatlardı dálillew maqsetinde «Ol hár waqıt payǵambarına zıyaratlap barıp-kelip turǵan. Xoja Axmed Yassawı úsh mártebe Muxammed payǵambardıń juma namazına qatnasqan. Allatalanıń bergen qúdiretli kúshi menen aq qus bolıp ushadı eken» degen tipologiyalıq mazmundaǵı syujetlerden paydalanǵan. Xoja Axmed Yassawıdıń bul tilsimli háreketlerin sezıp qoyǵan suwpsına «- Kelesi juma namaz kúni tań namazdı oqıp bolǵan soń men aq qusqa aylanaman. Sol waqıtta arqama asıl, kózińdi jum, ózim alıp ushaman. Biraq mınanday shártim bar. Aspan álemine kóterilgen keyin órkesh -órkesh bultlardıń, shaxmaq shaǵılǵan gúldirmama gúrkiregen, jimińlasqan juldızlardıń arasında ushamız. Arqama min de hesh waqıtta kózińdi ashıwshı bolma. Eger kózińdi ashsań men saǵan, sen maǵan joqsañ-deydi». Bunnan keyin ádettegidey shárt buzıladı. Suwpı jerge qulap túsip Mısır sháhárinin patshasınıń ǵáziynexanasına urlıqqa túsken degen ayıp penen tutqınǵa alınadı. Olar «urın» basshısı menen qosa uslap alıw ushın suwpınıń qol ayaǵın bir

shinar terekke baylap bántlep taslaydı da keletuǵın adamdı kútip otıradı. Xoja Axmed qayıp kiyatırıp káramatı menen suwpını tutqınnan bosatıp eline aman alıp qaytadı. Bundaǵı tipologiyalıq syujet Xoja Axmedtiń aq qusqa aylanıp, suwpısın arqasına mindirip ushıwı hám ushıp baratırǵan waqıtlarında ústindegi adamnıń tómengе (jerge) qarawdıń qadaǵan etiliwı menen belgilenedi. Bul motiv qaraqalpaqlardıń múyten urıwınń tıp babası Tamine haqqındaǵı ańızda da qaytalanadı. Olardıń birinde úylengen jas shákirt ustazınıń tapsırması menen biyik tawlarda jasaytuǵın jeti periyge tálim-tárbiya beriw ushın atlanadı. Aradan bir neshe jıllar ótkennen keyin ol óz eli –jurtın saǵımp, sarsıqqa ushıraydı. Periylerdiń birewi ustazınıń awhalıń kórip onnan «ne boldı?»-dep soragánında ol periyge «öz watanıma qaytqım keledi» degen juwaptı aladı. Sonda periylerdiń ákesi qızlarınń birine olardı arqasına mingizip eline aparıp qaytıwdı buyıradı. Periy qusqa aylanıp ushardan aldın ustazınan onıń ústinde otırǵanda kózin jumıp otırıwdı, jerge qaramaw kerekligin eskertedi. Olar uzaq ushqannan keyin ustaz shıdamay kózin ashıp tómengе názer taslaydı. Qarasa jer jalın bolıp janıp atır eken. Sol waqıtta periy- qus ústindegi ustazın jerege taslap jiberip ózi qayıp ushıp ketedi. Ol jerge jabayı júzimler, almalar ósetuǵın toǵaylıqqa aman saw túsip bir ózi jasay beredi. Bir neshe jıllardan keyin onıń tula bedeniniń jún basıp ketedi. Ol shańaraǵına qayıp kelip qosılǵannan keyin onıń áwladları Múyten atalıp ketedi [5.91]. Bul ańızdıń basqa variantlarında da usı motiv qaytalanadı. Biraq bunda periy-qus ornına Periy ustazınıń eline jetiwi ushın bult tayarlap berip «kózińdi ashıp jerge qaramaysañ» degen shárt penen oǵan mingizip jiberedi. Shárt buzılıp ustazı jerdegi toǵaylıqqa tusedi [1.100] tariyxshı qániygelerdiń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda periy-qus motivı erte dáwirlerdegi kosmogoniyalıq isenimler tásiyinde payda bolıp onıń izleri muxaddes kitap «Avesto» da hám «Shaxnama» da saqlanıp qalǵan. [5.178]. Demek, burınnan qalıplesip kiyatırǵan qus kul' ti orta ásirlerdegi tariyxıy sharayatlarga baylanıslı xalıqtıń sanasında tiplesip úlgergen syujet dárejesinde Xoja Axmed Yassawiydiń káramatlı kúshin dálillew maqsetinde paydalanılǵan degen juwmaq shıǵarıwımızǵa imkan beredi.

Qazaq xalqı ańızlarında da qusqa aylanıw motivı ushırasadı. Usınday ańızlardıń biri Beket ataǵa baylanıslı ańızlar bolıp, onıń qusqa aylanıwın kóriwimizge boladı. Bekettiń kus bolıp ushıwı haqqındaǵı mına bir ańızda: Beket Álim awıllarınıń qalıń ortasına kelip, bir el aǵasınıń úyine atınıń basın baylaptı. Sol úyde bir qansha el aǵaları jıynalǵan eken. Ústine kelgen jolawshı menen sálemlesip, "sen kimseń?" dep sorasa, Beket: "Adayman" depti. Sol jerde onıń ne qılıp júrgeni haqqında soramay-aq: "Adaylar kóplegen adamlarımızdı óltirip, mallarımızdı talan-taraj etken. Elege shekem qun tólemey, teńlik bermey atır edi. Seni qudaydıń ózi aydap kelgen shıǵar, házir dalaǵa shıǵarıp óltiremiz!" dep hámme úyden shıǵadı. Dalaǵa shıqqannan keyin Beket sol el aǵası aqsaaqlaǵa: "Hámmebiz de musulman balasımız goy. Sizler meni óltiretuǵın bolsańız, aqırǵı rakat namazımdı oqıp alıwıma múmkinshilik beriń, soń óltiretsizler" dep ótinish etipti. Ayırım tenteklerdiń shawqımlasıwına qaramastan el aǵası Bekettiń tilegin qabıl etip, "namazına ruxsat" depti. Beket awıldıń aldındaǵı tóbeshikke shıǵıp, óz aldına turıp oqıwdı qáleytuǵının aytadı. Tóbeniń eteginde qazıqqa arqanlap qoyılǵan atın kórsetip, «eger qashıp ketedi" deseńiz tóbeni dógeregin qorshap turıń. Tek namazımdı buzbańlar» dep ótinish etken. El aǵası onıń bul tilegine qarsılıq etpegen. Sonnan Beket tóbeshiktiń basına shıǵıp jaylasıp, namazın oqıwǵa kirisipti. Awıl adamları tóbeni qorshap alǵan.

Beket bir rakat namazın oqıp bolıp, ekinshisine kiriskende tóbeni qorshap turǵan adamlardıń bası aylanıp, hár kim turǵan jerine otırıp qalǵıp ketkendey bolıptı. Birazdan keyin olar esin jıynap, kózlerin ashıp qarasa, tóbeshiktegi Beket joq. Baylawlı at sol turǵan jerinde. Kókke ushtı ma, jerge kirdi me, belgisiz... Sonnan Álimler Beketke namaz oqıwǵa ruxsat bergen adamdı jamanlap, sóginedi, "onıń qashıp ketiwine sen múmkinshilik berdiń. Sol jerde óltirip taslaw kerek edi." Desedi. El aǵası "atı arqanlawlı tur goy, jayaw qashıp qayaqqa ketedi dersen? Onnansha jan-jaqtı qarap tawıp alayıq!" depti. Sońınan jan-jaqqa bólinip, awıl adamları Beketti izlewge kirisedi. Biraq, taw-taslardı, say-salalardı, oy-jıralardıń hámme sin tintken menen Beket tabılmaı. Beketti izlewshilerdiń bir toparı óriste mal baǵıp júrgen shopangá jolıǵıp sorasa, shopan "Biysáwbet júrgen atlın da, piyadanı da kórmedim. Sizler "namaz oqıdı" degen máhálde bir topar quyn awılǵa qaray bet aldı. "Oypırmaı, mınaw quyn awılǵa barıp urılsa, úylerdi jıǵıp, ábigershilikke saladı-aw" dep qarap turdım. Bul quyn awılǵa jaqınlaǵanda óz-ózinen joq bolıp ketti. Biraq, joqarıdan bir úlken alaqaanatlı quw ushıp shıǵıp, tuwrı túslikke qaray ushıp ketti. Jańaǵı quw maǵan sol quynnan bólinip shıqqanday bolıp kórinde" depti.

Beketti izlep taba almaǵan adamlar awılǵa qayıp kelipti. Kún kesh bolıp qalǵan waqıt, piyada adamnıń bunshelli alıslap ketiwi múmkin emes. Buǵan hayran bolıp, ángimeleri hár túrli bolıp atırǵan adamlarǵa el aǵası: "Anaw baylawlı turǵan atına barayıq" dep Bekettiń qazıqlanǵan atına kelipti. Arqan baylanǵan qazıqtı jerden suwırıp alsa, qazıq altınnan soǵılǵan eken. Onıń bahası qarańǵı awıldıń barlıq malınıń bahasına teń edi. Attıń erinin basındaǵı qorjındı aqtarıp qarasa, ishinen qımbat bahalı gezlemeden tigilgen bir neshe shapan shıqqan. Sol jerde úlken bir ǵarrı turıp: "Haw, jámaát, bul kelgen tegin adam emes. "Adayman" dedi, bilsem, bul Adaydıń Beketi eken. Hámmeńiz onıń áwliyeligi haqqında gáp-sózlerdi esitip júrsiz. Bizler dáslep onı menen durıs sóylespeı, biykar aralastıq. Usı altın qazıq, qorjındaǵı shapanları hám atın arqanlap taslap ketiwi onıń áwliyeliginiń ájayıplıǵın sezdirgendey emes pe? Ol biz benen pitimge kelgen boldı. Altın qazıq - ólgen adamlardıń qunı bul at hám shapanlar - at-shapan ayıbı boldı.

Bizler onıń durıslı sóz aytıwına múmkinshilik bermey, birden "óltiremiz" dep hawlıqqanbız. Bayaǵı shopan aytqan quyn bizlerge Bekettiń qúdiretin kórsetip atırǵan joq pa? Hámmeńizdiń basıńız aylanıp, esinizden ayrılıp atırǵanda ol atına minip ketiwge tolıq imkanıyatı bar edi, biraq, onday etpedi. Bul onıń jaqsı niyet penen kelgeniniń, jaqsı niyet penen ketkeniniń belgisi emes pe? Awılǵa quyn bolıp kelip urılsa, qaysımız ne isler edik? Arǵamız bir tuwısqan aǵayınbız. Adaylar arasındaǵı jáńjel bunnan bılay toqtatılıp, qaytadan tuwısqanlıq qatnasıqlar dawam ettirilse, durıs bolar edi. Beket te sonı tilep kelgenin kórsetip atır dep oylayman. Árwaqtan alıs bolmań, aqmaqlıq etpeń, toqtańlar. Men sizlerden usını tileymen" depti. Bul sózge qarsı shıǵıwshılar tabılmaıptı. Bekettiń qúdiretiligi haqqında ańız Álim awıllarına tez tarqalıp, tuwısqanlar arasındaǵı alawızlıq sonnan keyin birotala basılǵan," deydi jası úlkenler.

«Beket ata 3 márte ushqan eken», dep aytadı Sarıbek áwliye. Beket atanıń ustazı hám piri Baqırǵaniy óler aldında óziniń jolın tutqan shákirtlerine: «Meniń namazıma Mańǵıstawdaǵı súyikli shákirtim Beket kelgenshe irkip kútińler! Ol

janaza namazına jetedi" dep násiyatlap tapsırǵan eken. Onıń namazınıń qashan hám qay jerde bolıwı haqqında Beketke ayan berilgen. Sonnan pirdiń janaza namazına jıynalǵanlar Beketti kútedi. Olar qayta-qayta dalaǵa shıǵıp qaraydı. Adamlar arasında «Mańǵıstawdan Beket kelgenshe kúte beremiz be? Múmkin, ol kelmes. Qarańǵı jerden jayawlap júrip, qashan keletuǵını belgisiz goy» dep, kútkisi kelmegenler arasında gúbirli sózler kóbeyip ketedi. Biraq, pirdiń amanatın orınlawshılar olardı sabırlılıqqa shaqıradı. Bir waqıtları daladan bir jigit úyge kirip kelip: «Batis tárepten bir úlken qaraqus uship kiyatır» dep xabar beredi. Adamlar ǵawırlasıp dalaǵa shıqsa, anaw jerde piyadalap Beket kiyatır eken. «Beket kelgen soń pirdiń namazı oqılıp jerlengen», deydi.

Ekinshi márte onıń Álimler «óltiremez» degende namaz oqıwǵa ruxsat alıp, onnan quyn bolıp aspanǵa kóterilip, alaqańı qurı bolıp qutılıp ketiwi haqqında joqarıda ańızda berilgen. Al, Bekettiń úshinshi márte el aldında ushiwı Adaylar menen Tabınlar arasındaǵı bir kelisimge baylanıslı sóz etiledi. Tabın Baraq batırdıń balası Asaw da ushiw qásiyetine iye adam bolǵan. Bir úlken jıyında Tabınlar Adaylar menen jarısıptı. Tabınlar tárepinen abıraylı birew turıp: «Áy, Adaylar, biziń Asaw menen básekilesip ushatuǵın adam bar ma?» depti. Sol jıynalısqı Adaylardıń arasında Beket te barǵan eken. Ol mámleketiniń abırayı ushın ushiwǵa kelisim beripti. «Aǵa balası» dep jol Asawǵa berilipti. Ol jerdi tewip jiberip, qaraqus bolıp aspanǵa kóterilip, awıl átirapın bir aylanıp kelip jerge túsip. Gezek Beketke kelipti. Ol jıynalǵanlardan bólegirek shıǵıp, jeti adım atıp, aspanǵa alaqańat quw bolıp kóterilip, aldında Asaw aylanıp qaytqan jerden de keńirek alıp barıp qaytqanda, jıyınǵa qatnasqan xalıq onıń keyninde uship kiyatırǵan jeti aqquwdıń palapanın kórip hayran qalıptı. Sonnan «Bekettiń qásiyeti jeti áwladqa jetedi eken»[5]degen ańız xalıq arasında tarqalǵan.

Ulıwma qus kultı qaraqalpaqlar arasında oǵada keń taralǵan. Solardıń birinde Suymırıq qus haqqında sóz etiledi: «Burında jerdiń astın-ústin soraǵan Zulqander degen patsha ótken. Zulqander bir kúni jer astındaǵı soramın aralap kóreyin dep, jer astına túsedi. Jer astındaǵı biyi (wáziri) oǵan bir kese un beredi. Aldın usı undı nan etip je, káramatın sonsoń kóreseń deydi. Biraq Zulqanderdiń jerdiń üstine qaytaldan shıǵıwı qıyın boladı. Wázir oǵan Suymırıq degen qustı beredi. Usı qus mágár seni jerdiń üstine alıp shıǵar deydi. 80 qoydı pútinley úytip Suymırıqtıń üstine artadı. Suymırıq Zulqanderge shárt aytadı. «Sen meniń üstimde otırıp kózińdi ashıwshı bolma. Eger ashsań ekewimizde nabıt bolamız. Men «qan» degen waqıtta qoydıń etin kesip alıp awzıma taslay ber deydi. Zulqander bul shártke qayıl boladı. Suymırıq patshasın arqasına jaylastırıp jerdiń astınan üstine kóterile baslaydı. Patsha Suymırıqtıń aytqanın islep «qan» degen waqıtta bir kespe góshti Suymırıqtıń awzına salıp kózin jumıp otıra beredi. Bir waqıtta shıdamay «kózimdi ashıp kóreyinshı, qay jerlerde baratır ekenbiz» dep kózin ashsa dógereginiń bári janıp turǵan jalın eken. Suymırıq «kózińdi jum, bolmasa kúyip baratırımız» dep baqıradı... Zulqander kózin tastay jumıp qádimgi ádetinshe soraǵan waqıtta qoydıń góshin Suymırıqtıń awzına salıp otıra beredi. Bir jerlerge kelgende shıdamı jetpey taǵı kózin ashadı. Qarasa dógereginiń barlıǵın suw qaplap kiyatırǵan eken. Kózińdi tez jum, bolmasa suwǵa ǵarq bolamız» dep baqıradı Suymırıq...» Ápsananıń dawamında Suymırıq patshanı óz sarayınıń aldına aman, saw-salamat túsirip qaytıp ketedi [3.21-22b]. Bul motiv «Aq qus» degen xalıq erteginde bilay sawlelengen: Alıs jaqlarda jasaytuǵın Kúnbóbek degen arıwǵa ashıq bolǵan jigitti genje ájapasınıń kúyewi Aq qus (jezdesi) alıp bariwǵa kelisim beredi. Ol jigitke –sen meniń arqama minesen. Men seni alıp ushaman, jolda ot teńizi, suw teńizi degen qáwipli jerler bar, usı jerlerge barganda kózińdi jum dermen. Eki kózińdi tastay jumǵaysań. Ash degen waqıtında ashqaysań. Onıń ber jaǵında ashıp qoysań sen de, men de ólemiz, dep balanı arqasına mingizip, Aq qus Kúnbóbek sulıwǵa jol tartadı. Aq qus balanı alıp uship, bir waqıtları ot tawına jaqınlaydı. Balaǵa kózińdi jum deydi. Bala eki kózin jumıp kete beredi. «Bul jerde ne narse bar eken, kózimdi ashсам ne qılar eken» dep oylap, kózin ashıp jibergeni sol, janıp turǵan ot Aq qustıń qanatın sharpıp ótedi. Aq qus «jum kózińdi» dep pát penen joqarıǵa shıǵıp aman qaladı. Sol ushiw menen suw teńizine jaqınlaydı. Biz endi suw teńizine keldik. Kózińdi ashıwshı bolma dep eskertip qoyadı. Suw teńiziniń üstinde ketip baratırıp bala- «Bul jerde ne bar eken» dep jáne kózin ashıp jiberedi. Sol waqıtta Aq qus kók tolıqnıń astına kirip ketip, óziniń qarıwlılıǵı menen úlken bir bayterektıń basına barıp qonadı. Bay terek Aq qustı kótere almay úsh sapar iyilip, úsh sapar tiklenedi». Usılay etip olar aman saw diydilegen mánzillerine jetedi [2.193]. Keltirilip ótilgen ańızlardaǵı, ápsanalardaǵı, erteklerdegi mısallardıń óz-ara uqsaslıqları, motivleriniń birdeyligi onıń tipologiyalıq mazmunlarınń keń óris jayǵanlıǵınan dárek beredi. Álbette, quslardıń adamlarǵa ǵamxorshılıq motivi yamasa adamlardıń ózleriniń tiyisli payıtlarda qusqa aylanıp (metamorfoza) háreket etiw jaǵdayları ańız janrı ushın xarakterli emes. Olar basım tárepi menen ápsanalıq yaqı erteklik materiallar bolıp tabıladı. Biraq «Xoja Axmed Yassawiy» ańızındaǵı qus–adam, onıń üstinde minip ushatuǵın adamǵa qoyǵan shártı burınnan dástúrlı tipologiyalıq usıllardıń tásirinde engizilgen jasalma syujetlerdiń toparınan orın alıp, ol ańızdaǵı qaharman obrazınıń tásirshenligin kúsheytiwge baǵdarlanǵanlıǵın túsiniw ushın xızmet etedi. Aytıwshı tınlawshını isendiriw maqsetinde, ózi sóz etip otırǵan qaharmanınıń is háreketlerin ǵayrı-tábiyi jollar menen börttirip onı barınsha ideallastırıwdıń tárepinde boladı. Usınday jaǵdaylarda el arasında ayılıp júrgen qulaqqa qanıq tipologiyalıq syujetlerdiń ańız mazmunına saykeslendirilip paydalanılatuǵınlıǵı dawsız. Ańız waqıyalarına aralasıp ketken fantaziyalıq, giperbolizmlik, metaforalıq usıllar onıń kórkem-estetikalıq mazmunın bayıtıwǵa xızmet etedi. Olar tariyxıy haqıyqatlıqtı gúńgırllestirgeni menen birotola shekley almaydı. Kerisinshe, geypara tınlawshılardıń sanasında isenim tuyǵıların tereńlestiriwshı xızmet atqarıwı múmkin. Bul keltirilgen ańızlarda qıyalıy syujet belgili dárejede orın iyeleydi. Olarda Xoja Axmed Yassawiy hám Beket atalardıń óz dáwirinde qudiretli kúshke iye adamlar bolǵanlıǵınan dárek beredi.

JUWMAQ. Ulıwma, qaraqalpaq xalıq prozasındaǵı ańız janrında qollanılatuǵın tipologiyalıq usıllar áyyemgi dáwirlerden beri qarayǵı hár qıylı jámiyetlik qatlamlardıń ózine tán ózgesheliklerin mazmunlarına sińirgen hám olarǵa milliy tús bergen, etnikalıq óz ara mádeniy, tariyxıy, ekonomikalıq baylanıslar nátiyjesinde bayıtılǵan waqıyalar, obrazlardı, syujetlerdi jergilikli sharayatlarǵa ılayıqlastırılǵan ózgeshelikleri menen daralanıp turadı.

АДЕБИЯТЛАР

1. Jdanko T.A. Ocherki istoricheskoy etnografii karakalpakov. M, L: izdatelstvo ANSSSR, 1950, 100-b
2. Qaraqalpaq xalıq ertekleri. Qaraqalpaq fol'klori. Kóptomlıq, 2-tom, Nókis, «Qaraqalpaqstan» 1977, 193-194-bb

3. Öz RIAQQ Bölümü N.Dáwqaraev atındağı til hám ádebiyat institutınıń fol'klor bóliminiń qol jazbalar fondı. №6 dala jazıwları, 1986, 25-avgust, 21-22-b
4. Tolstova L.S. Istoricheskaya predaniya uynogo priaral'ya. M, «Nauka», 1984.
5. Internet materialı.

Tayanış sózler. Qaraqalpaq, qazaq xalıq ańızları, tipologiya, Xoja Axmet Yassawiy, Beket ata, motiv, tipologiya.

Annotaciya. Bul maqalada qaraqalpaq hám qazaq xalıq ańızları sóz etilgen. Maqalada qaraqalpaq hám qazaq xalıq arasında keń taralğan Xoja Axmet Yassawiy, Beket ata haqqındağı ańızlar, olardıń qusqa aylanıwı haqqındağı ańızlar analizge tartılğan.

Kalit sózlar. Qoraqalpoq, qozoq xalıq rivoyatlari, tipologiya, Xoja Ahmad Yassaviy, Beket ota, motiv, tipologiya.

Annotatsiya. Bu maqolada qoraqalpoq va qozoq xalıq rivoyatlari sóz etilgen. Maqolada qoraqalpoq va qozoq xalıq orasında keng tarqalğan Xoja Ahmad Yassaviy, Beket ota haqidagi rivoyatlar, ularning qushga aylanishi haqidagi syujetler tahlilga tortilgan.

Ключевые слова. Каракалпакские и казахские народные предания, типология, мотив, типология.

Аннотация. В этой статье рассматриваются каракалпакские и казахские народные преданий. В статье анализируются предания о Ходже Ахмеди Яссави и Бекет-ата, широко распространенные среди каракалпакского и казахского народов, а также предания об их превращении в птиц.

Keywords Karakalpak and Kazakh folk legends, typology, motif, typology.

Annotation This article discusses Karakalpak and Kazakh folk legends. The article analyzes legends about Khoja Ahmed Yasawi, Beket Ata, and their transformation into birds, which are widespread among the Karakalpak and Kazakh peoples.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РАДИОСЫНДА «КҮННИҢ ТЕМАСЫ» ЕСИТИРІҮІ: МАҚСЕТИ ХӘМ СТИЛЬЛИК ӨЗГЕШЕЛІГІ

Қутлымуратов М.Қ.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Бүгінгі күнде Қарақалпақстан радиосы өз аудиториясына мәмлекет хәм халықаралық майдандағы хәр қыйлы темаларда, яғный жәмийетлик-сиясий, экономикалық, мәдений тараўдағы жаңалықларды, ўақыя-хәдийселерди ўзликсиз жеткерип турыўы менен халықтың бирден-бир исенимли қуралы болып келмекте.

Соңғы жылларда Қарақалпақстан радиоситтириўлери көлеми жағынан да, еситтириўлердиң сапасы жағынан да бираз кеңейди хәм жетилисти. Мәселен, 1991-жылға шекем суткалық көлеми 3,5 саатты қураған болса, ал 1992-жылдан баслап 6 саатқа жеткерилген, 1993-жылдан еситтириўлердиң көлеми 6,5 саатқа ұзайтырылған. 2024-жылдан баслап болса, радио толқынларында еситтириўлер ўақты толық 24 саатқа өтти.

Информациялар ағымы тез пәт пенен күшейип баратырған хәзирги заманда жәхән ғалаба хабар қуралларында глобалласыў хәм интеграциялар дәўиринде журналистикада жүз берип атырған процесслер, шеберлик мәселелери, жанрлар трансформациясы машқалалары тараўдағы изертлениўи зәрүр мәселелердиң бири болып қалмақта. Ғалаба хабар қуралларының оператив түри есапланған радио журналистиканың басқа түрлерине қарағанда өзине тән өзгешелиги менен ажыралып турады. Себеби мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған кең көлемли реформаларды халқымыз хәм халықаралық жәмийетшилиқ ушын ашық-айдын сәўлелендирип барыўда радиожурналистиканың орны айрықша.

Радиоситтириў мақсетлери хәр түрли болып, аудиторияны хабардар етиў, кеўил ашар, үгит-насиятлаў, билимлендириў, сондай-ақ, финанслық пайда алыў яки социаллық ўазыйпаларды орынлаў сыяқлыларды өз ишине алады. Стилистикалық өзгешеликлерине келетуғын болсақ: жаңлаўшы сөздиң тийкарғы қурал сыпатында қолланылыўы, информацияны реал ўақытта бирден жеткерип бериў мүмкиншилиги, кең аудиторияға туўрыдан-туўры мүрәжат етилиўи, хабардың туўрыдан-туўры эфирде берилиўи себепли оны бир мәрте қабыллаў өзгешелигине байланысly болады. Бүгінгі күнде “Күнниң темасы” еситтириўи Қарақалпақстан радиосының жәмийетлик-сиясий бағдарламалар редакциясына қарасly болып, онда республикамыз турмысындағы барлық тараўлар өз ишине қамтып алынған әхмийетли еситтириўлердиң бири есапланады. Бул еситтириўге хәштеде бир мәрте 20 минут ўақыт ажыратылған. Тийкарынан онда республикамыздың жәмийетлик-сиясий, жәмийетлик-экономикалық хәм мәдений турмысын, жүз берип атырған жәмийетлик әхмийетке ийе ўақыялар, жергиликли хәкимият хәм өзін-өзин басқарыў органлары, пуқаралардың жәмийетлик-сиясий белсендилегин асырыў, олардың конституциялық ҳуқық хәм еркинликлерин қорғаў хызметлерин шөлкемлестириў мәселелери орын алған. Еситтириў редакторы Қундыз Жумағалиева.

“Күнниң темасы” еситтириўи атынан да мәлим болып турғанындай, жәмийетте жүз берип атырған хәдийселерди ғалаба хабар қуралларында қалыс жарытып барыўда, ўақыяларды халыққа түсиндириўде, қойылған машқаланың мағызын шағып, оны шешиў жолларын излестириўге хәрекет етип киятырған еситтириўлердиң бири. Еситтириў: “Ассалаўма-әлейкум қәдирли радиотыңлаўшылар, еситтириўимиздиң эзийз ықласбентлери! 104.6 толқынында Қарақалпақстан радиоканалы өз еситтириўлерин даўам етеди. Эфирде «Күнниң темасы» еситтириўи”, мине усындай сөзлер менен басланады. Бул еситтириўдиң дәслепки стильлик өзгешелигиниң бири десек болады.

Бәршемиздиң хабарымыз бар, стиль бул – медиа өнимниң дүзилиси, контентти қурайтуғын хәм оны жеткерип бериўдиң өзгешеликлерин белгилейтуғын элементлердиң параметрлери топламына айтылады. Аудиовизуал медиада контентти қурайшы элементлер (блоклар) қандай да бир жанр бойынша жаратылыўы мүмкин. Бирақ олардың саны, избе-излиги, даўамлылығы, айланыўы, эфирге шығыў ўақты, реклама блокларының көлеми, саны хәм эфирге шығыў ўақты хәм усыныў усылы арқалы форматын белгилейди. Көбинесе форматлар маркетинг бағдарламасын белгилеп береді. “Музыкалы радио”, “информациялық радио”,

"байланыс радио", "кеўил ашар радио" сыяклы форматлар радионың тийкаргы жанрын нәзерде тутады, бунда хәр бир айрықша формат басқаларына бөлиниўи мүмкин. Радиоеситтириўдиң усылы болса, оның форматы - жанрлық мазмун, бағдары хәм белгили бир мақсетли аудиторияға бағдарланған материалды усыныў усылы жыйнағы менен белгиленеди. Тийкаргы стильлер: музыкалық форматлар (поп, рок, кантри, классика, CHR – Contemporary Hit Radio), информациялық (жаңалықлар, спорт), сөйлесиў (ток-шоу, интервью) хәм де арнаўлы (диний, жәмийетлик, балалар) хәм хәтте көркем (радиопостановкалар, саунд-арт) болып бөлинеди.

Еситтириўди талқылаўды даўам еттиремиз. «Күнниң темасы» еситтириўиниң 2024-жыл 10-январь күнги санында Президент қарары ҳақында айтылады. Мәселен, журналист өз пикирлерин былай дейди: “- Өзбекстан Республикасы Президентиниң Пәрманы менен “Өзбекстан - 2030” стратегиясы тастыйықланды хәм де оны 2023-жылда өз ўақтында хәм сапалы әмелге асырыў бойынша Президент қарары қабыл етилди. Пәрманға муўапық, “Өзбекстан – 2030” стратегиясы 5 баслы бағдар хәм де 100 мақсеттен ибарат. Стратегияда хәр бир инсанға өз потенциалын жүзеге шығарыў ушын мүнәсип шараятлар жаратыў. Турақлы экономикалық өсиў арқалы халықтың пәрәўанлығын тәмийинлеў. суў ресурсларын тежеў хәм қоршаған орталықты қорғаў. Нызам үстинлигин тәмийинлеў, халық хызметиндеги мәмлекетлик басқарыўды шөлкемлестириў; “Қәўипсиз хәм тынышлық сүйер мәмлекет” принципине тийкарланған сиясатты басқышпа-басқыш даўам еттириўден ибарат. Қарарға муўапық, 2024-жыл 1-январьдан баслап мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлери тәрбияланыўшыларына белок, витамин хәм минераллар менен байытылған сүт, йод пенен тойындырылған нан өнимлери берилиўи жолға қойылады”. Бунда журналисттиң күнниң әхмийетли темасын анық таңлап алғаны хәм оны радио тыңлаўшыларға жеткерип бериўге ҳәрекет еткен. Бул бир тәрәптен жаңалық болса, және бир тәрәптен халыққа жақсы хабар ўақтында хәм түсиникли етип жеткерилип берилиўинде. Соның менен бирге бул тема бойынша тийисли қәнигелерди шақырып, олар менен интервьюлер шөлкемлестиреди. Журналист өз шеберлигин иске қосып, актуал мәселеге хәр бир пуқара немқурайды қарамаўы ушын қәнигеден бул бағдардағы жұмысларды анық хәм түсиникли етип жеткерип бериўине шараят жаратады.

Усы орында журналисттиң шеберлиги мәселесине тоқтап өтетуғын болсақ, журналист өз ықласбентлерин зериктирип жибермеў ушын көбирек өз үстинде излениўге ҳәрекет еткенин көриўге болады. Себеби, бүгинги информация ағымы күшли бир шараятта аудиторияны жойтып алыў ҳеш гәп емес. Сонлықтан аудиторияны жалықтырмайтуғын, қайта ўақыялар тереңлесип, изи не менен жуўмақланады деген пикирди пайда етиў ушын излениўге, тәжирийбе топлаўға, ең баслысы аудиторияны услап қалыў мәселеси турады. Әлбетте, бунда ең дәслеп журналист өз үстинде көп ислеўине хәм излениўине туўра келеди. Журналисттиң бул тараўда бираз тәжирийбеге ийе екенлигин есапқа алсақ, ол радиотыңлаўшыларды өзине қаратыўда, еситтириўди мазмунлы және әпиўайы етип узатыўға баслы дыққат қаратады. Бундай стиль тыңлаўшыларды ҳеш қашан зериктермейди хәм узақластырмайды.

Еситтириўдиң 2023-жыл 16-сентябрь күнги санында журналист Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институтының директоры Мақсет Қарлыбаев пенен сәўбетлесиўди шөлкемлестиреди. Еситтириў былай басланады: “Бир адам Имам Бухарий ҳәзиретинен зейинди күшейтетуғын дәри ҳақында сорап келгенинде Имам Бухарий: “Китапларға даўамлы нәзер салыў зейинди күшейтеди”, – деп жуўап берген екен.

Илим излеў, китап, газета-журналлар оқыў инсанның дүнья көз қарасын кеңейтеди, өзине тән руўхый ләззет бағышлайды, өзгелер алдында инсанның илими, мәдений, тәрбиялық дәрежесин жоқары көтереди. Себеби көп оқыған, билимли инсанның хәр тараўда имканияты көп болады.

Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институтының хәм ол жерде жұмыс алып барып атырған, илим менен шуғылланыўда пайдайлық көрсетип киятырған илимпазлардың халқымыздың мәдениатын, руўхый дүньясын байытыўда, қарақалпақ халқының аўызеки әдебияты менен тарийхын үйрениўде тутқан орны уллы. Бүгинги күнде институтта үлкен илимий изленислер алып барылмақта”.

Итибар бергениңиздей, журналист дәслеп китапқа оқыўға болған қызығыўшылық хәм оның нәтийжеси, илимниң тутқан орны ҳақында айтып келип, соң сөзди респондентке береді. Әлбетте, бундай стиль журналистикада әлле қашан пайда болған, қалаберсе бүгинги күнде де даўам етип атырғанын көриўге болады. Бизиңше усы орында институт ҳақында қысқа мағлыўмат ямаса түсиник берип өткенде, соң респондентке сөз берилгенинде мақсетке муўапық болған болар еди. Себеби, көпшилиқ илим изертлеў институты екенлигин билген менен не менен шуғылланатуғынлығын биле бермейди. Әпиўайы тыңлаўшыға түсиникли етип, жеткерип бериўдиң жолларын излестиргенде медиа өнимниң стиль дүзилисине сай болған болар еди. Соның менен бирге қысқа, бирақ тыңлаўшы ушын жеткиликли элементлерден пайдаланғаны мақул. Және бир журналисттиң утқан жери, респондент - тарийхшы илимпаз Мақсет Қарлыбаевтың ораторлық өнери жоқары. Ол тыңлаўшыны зериктермейтуғын кең информацияға ийе қәниге сыпатында жоқары дәрежеде сөйлей алыў қәбилитине ийе. Мине усы тәрәпи менен еситтириў жүдә қунлы шыққан. Еситтириўдиң 2023-жыл 9-сентябрь күнги санында Қарақалпақстан Республикасы Ден саўлықты сақлаў министрлигине қараслы Саламатлық орайының шыпакери Тамара Рахметова менен зыянлы әдетлерден ўаз кешип, ғалабалық спорт пенен турақлы шуғылланыў, дурыс аўқатланыў принциплерине әмел етиў кереклиги бойынша қәниге мәсләхәти берилген. Атап айтқанда, қурамында дуз, қант хәм май мұғдары көп болған және қамырлы аўқат хәм кондитер, нан өнимлерин нормасынан артық пайдаланбаў арқалы саламат турмыс тәризин күнделикли турмысымызға айландырыў зәрүр екенлиги хәм бул бүгинги күнниң актуал мәселеси екенлигин уқтырыўға ҳәрекет етеди.

Радиосеситтириулердин максети - аудиторияны ўақыялардан тез ҳам сезимли хабардар етиў, сондай-ақ, жаңалықларды сәулелендириў, инсанның жәмийетлик турмыста толық қатнасыўы ушын шараят жаратыўдан ибарат. Ал стилистикалық өзгешеликлери бағдарлама элементлериниң өз-ара байланысы, аўызеки хабар ҳам репортажлардан пайдаланыў, турақлы түрде мағлыўмат алыўға таяныў арқалы өзине тән орталық жаратыў, аудиторияның мәмлекет ҳам дүньяда жүз берип атырған жаңалықлардан хабардар болыўын тәмийинлейди.

Сондай-ақ, еситтириўдин 2022-жыл 14-июнь күнги санында “14-июнь-Халықаралық донорлар күни” мүнәсибети менен қан системасы кеселликлерин емлеўге байланыссы медицинадағы соңғы жаңалықлар, донорлық, қанның қәуипсизлигин тәмийинлеў ҳам донорларға көрсетилип атырған итибар бойынша таярлаған еситтириўи де жүдә мазмунлы шыққан. Журналисттиң хәр бир еситтириўи заманағөй талғамға сай, тыңлаўшыларды билимге умтылыўға, логикалық ойлаў, талқылаў, критикалық пикирлеў, пикирди жуўмақлаў арқалы шешимин қабыл етиўге бағдарлайды. Әлбетте, тез пәт пенен раўажланыўлар жүз берип атырған бир ўақытта журналист креативлик ҳам дәретиўшилиқ пенен жумыс алып барыўды заманның өзи талап етпекте.

Улыўмаластырып айтқан, “Күнниң темасы” еситтириўин анализ етер екенбиз, онда таңлап алынған темалар қайталаныўлары бар екенлигиниң де гүўасы болдық. Бул бир тәрәптен усы көтерилген теманың әҳмийетлигиниң де болыўы мүмкин. Соның менен бирге, тыңлаўшы берилип атырған мағлыўматты қабыл етип алыўы ушын пикирди қурғақ баянламастан, түсиникли ҳам қысқалыққа да итибар қаратыўы лазым. Себеби, айырым еситтириўлерде пикирдиң созылып кетиўи, факт ҳам мысаллардың азлығы, солардың себебинен айырым пикирлердиң түсиниксиз болып қалыўы жағдайлары ушырасады. Солай етип, Қарақалпақстан радиосының жәмийетлик-сиясий бағдарламалар редакциясының “Күнниң темасы” еситтириўи жәмийетимиз турмысындағы барлық тараўларды өз ишине қамтыған әҳмийетли еситтириўлердиң бири есапланады. Анализлерден келип шығып ҳам бүгинги күндеги әҳмийетлигин есапка алып, бул еситтириўдин хәптедеги еситтириў ўақтың еле де арттырыў зәрүрлиги бар екенлиги көзге тасланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Лашук О. Р. Формат СМИ: определение термина // Методический семинар «Динамика развития форматов и жанров в современных СМИ». 2009.
2. Солганик Г. Я. Общие замечания о формате и жанре // Методический семинар «Динамика развития форматов и жанров в современных СМИ» / 20.05.2009
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. <https://uz.uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyevning-oliy-25-01-2020>.
4. Абдуазизова Н.А. История национальной журналистики. – Ташкент, Шарк. 2012.
5. Рихсиев Б. Тўлқинлар қанотида. – Ташкент. 1967.
6. Қарақалпақстан радиосына 60 жыл (60 лет Радио Каракалпакстан). (Подготовлено к публикации: Рустем Даулетмуратов, Сағындық Ембергенов) НПК-Б-92 г., (70 лет Радио Каракалпакстан). – Нукус. Билим 2002.
7. Марзияев Ж.К., Дауенова. Н.О. Қарақалпақстан радиосы тарийхынан. // Материалы Республиканской научной конференции молодых ученых Каракалпакстана. – Нукус. Наука. 2012.

Аннотация: Бул мақалада Қарақалпақстан радиоканал арқалы эфирге узатылып киятырған «Күнниң темасы» еситтириўиниң максети ҳам стильлик өзгешелигине итибар қаратылады. Еситтириў ўақыяларды халыққа түсиндириўде, қойылған машқаланың әҳмийетин түсиндирип, оны шешиў жолларын излестириўге хәрәкет етип атырған журналист шеберлиги анализге тартылған. Сондай-ақ, еситтириўдин заманағөй талғамға сай, тыңлаўшыларды билимге умтылыўға, логикалық ойлаў, талқылаў, критикалық пикирлеў, пикирди жуўмақлаў арқалы шешимин қабыл етиўге бағдарлайды.

Таяныш сөзлер: Каракалпақстан радиосы, еситтириў, эфир, мәселе, тема, журналист, шеберлик, талқылаў.

Аннотация: В данной статье основное внимание уделяется цели и стилистическим особенностям передачи "Тема дня," транслируемой по радиоканалу Каракалпакстана. Проанализировано мастерство журналиста, пытающегося объяснить события народу, разъяснить важность поставленной проблемы и найти пути её решения. Кроме того, передача соответствует современным стандартам, направляя слушателей к стремлению к знаниям и принятию решений посредством логического мышления, анализа, критического мышления и подведения итогов.

Ключевые слова: Радио Каракалпакстана, вещание, эфир, вопрос, тема, журналист, мастерство, анализ.

Annotation: This article focuses on the purpose and stylistic features of the "Topic of the Day" broadcast on the Karakalpakstan radio channel. The journalist's skill in explaining the events to the public, explaining the significance of the raised problem, and searching for ways to solve it has been analyzed. Furthermore, the broadcast aligns with modern standards, encouraging listeners to strive for knowledge and make decisions through logical thinking, analysis, critical thinking, and concluding thoughts.

Key words: Karakalpakstan Radio, broadcast, broadcast, issue, topic, journalist, skill, analysis.

DÁSTÚRIY HÁM ZAMANAGÓY BAĞDARLARINDA FEYIL SEMANTIKASIN IZERTLEWDİN TEORIYALIQ TIYKARLARI

Djoldasova G.B.

QMU doc., PhD

Teoriyalıq materiallarga qaraǵanda til biliminde kishi klass taypadaǵı semantikalıq tárepten jaqın bolǵan feyillerdi birlestirip kórsetedi, biraq olardıń hár biri ulıwma mániske qosımsha túrde túrli reńlerdi sáwlelendiredi, yaǵnıy hár qıylı formalardıń orınlanıwında sintaksisti qóllanıwda dep belgileydi.

Úyrenilip atırǵan kishi klasstıń feyilleri úsh kishi gruppaga bóliniwi múmkin

Birinshi gruppaga: olardıń semantikalıq dúzilisine transform, formulate, formalize, reform, etc belgileri kiredi. Ekinshi gruppaga: "islep shıǵarıw, dóretiwshilik" komponentlerin óz ishine alǵan feyiller kiredi - create, establish, produce, etc.

Úshinshi gruppamı semantikalıq strukturasında- form, shape, fashion, model hám taǵı basqa belgilerin birlestiretugin feyiller quraydı.

Ekinshiden, bul gruppadaǵı feyillerdiń tańlanıwı teoriyalıq qızıǵıwshılıq oyatadı, sebebi feyillerdiń kópshiligi latin hám frantsuz tillerinen alınǵan, shape, frame, set feyillerinen tısqari.

Saylanǵan feyiller keń tarqalǵan emes hám ayrıqsha leksik mánis hám usılda qollanıwı menen ajralıp turadı, sebebi olar rásmiy hám ilimiy usıllarǵa xos bolıp tabıladı.

Sóǵan qaramastan, sózler anglichan tili normalariga maslawdı hám bul feyillerdiń kishi klası barlıq feyiller ushın ulıwma bolǵan nızamlar boyınsha qalıplesken. Jumıstıń ámeliy ma`nisi onıń nátiyjeleri anglichan tiliniń teoriyalıq grammatikası, kognitiv semantika boyınsha kurslardı oqılıwında, sintaksis hám leksik semantika boyınsha arnawlı kurslardı tayarlawda, sonıń menen birge, anglichan tiliniń ámeliy grammatikasını oqıtıwda qollanıwı múmkinligi menen belgilenedi.

Tómendegi qaǵıydalar qorǵaw etilip atır:

1. Jaratıwshı hám forma beretuǵın feyiller zamanagóy anglichan tili leksik-semantikalıq sistemasında bólek kishi klasstı quraydı. Olardıń barlıǵı qalıplesiw hám jaratılıw mánislerin ańlatadı; olardıń úlesi quramalı kóp qatlamlı dúzilisi menen xarakterlenetuǵın "qalıplesiw" kontseptsıyası bolıp tabıladı.

2. "qalıplesiw hám jaratılıw "ramkası birdey haqıyqat bóleginde ózgeris dinamikasını sáwlelendiredi, bul bolsa kóplegen leksik mánisli variantlardı payda etedi. Feyil leksemalarinin' mánisleri kóp belgili bolıp, ayırım túsini belgileri kóbirek, geyparaları bolsa kemrek anıq boladı.

3. "formalaw hám jaratıw "frami eki subframi [manipulativlik] hám [kreativlik] den ibarat bolǵan shólkemlestirilgen strukturamı ańlatadı. Eki subframe belgilerin birlestirgen feyillerdiń úshinshi toparı ajratıladı. Subyekt, predikat hám ob'ekt ramkanıń májburiy komponentleri bolıp, háreket quralı, háreket jayı, háreket maqseti hám háreket xarakteristikası fakultativ esaplanadı.

4. Jaratıw hám qalıplesiw feyilleri shólkemdiń prototipik principini menen baylanıslı bolǵan leksik taypanı payda etedi, ol óz ishine yadro (form feyili) hám bawırılás átiraptı aladı. (глаголы create, fashion, figure, fix, frame, model, set, shape) hám uzaq shetke (formalize, formulate, transform, reform).

5. Hár qıylı qalıplesiw hám jaratıw jaǵdaylarınń til dárejesinde ańlatılıwı kommunikatsion niyet, jaǵday qatnasıwshılarınıń semantikalıq qásiyetlerine baylanıslı bolıp, feyillerdiń semantikalıq, kombinator hám paradigmatic xarakteristikaların aldınan belgileydi. B.Gumboldtıń pikirine kóre, oylaw hesh qashan bólek bóлиндiler menen shuǵıllanmaydı, ol baylanıslar, qatnaslar, kózqaraslardı qayta jaratadı hám olardı birlestiradi. Sóǵan kóre, sóz bos substrat emes, bálki mánisli ob'ekt tek pikirlew mıtajlikleri ushın usınıs etiliwi kerekligini kórsetetuǵın sezim forması bolıp tabıladı [4,301-306]. Ózbekstan Respublikası fon Gumboldt, sonıń menen birge, tildiń eń keń kólemde islewin úyreniw kerekligini ayıp ótken edi. Bul tekǵana sóylewqa salıstırǵanda, bálki pikirlew hám sezimlerdi qabıllaw iskerligine de tiyisli. Til - bul pikirlerdi qalıplestiriw quralı, intellektual iskerlik hám pikirler bir-birinen ajıralmaytuǵın bolıp tabıladı [4, 75]. F. De Sosyura (1977) da tildiń tiykarǵı tiykarların ashıp beretuǵın ideyalardı bildirgen. Til apparatınıń dialektikligini ańǵarıw, F.De Sossur tildiń qarama-qarsılıqlı qásiyetleri haqqında ayıp ottı. Ol til hám sóylew arasındǵı qarama-qarsılıqqa qaramay, olar arasında dialektik baylanis bar ekenligin ayıp ótken.

Bul baylanisliqtı tapqanınan keyin,de Sossur til hám pikirlew iskerligi arasında da baylanisliqlıq bar ekenin, tilde insan pikirlewiniń tiykarǵı nızamları sawleleniwın, ol jaǵdayda kontseptsiyalar formasındaǵı psixik ámelde barlıqlar bar ekenligin shama etken. Sóylew iskerligi hám an bir-birine óz-ara tásir etedi

Pikirlewdiń joqarı forması retinde sananı rawajlandırıw tilden paydalanıw menen baylanisli, sebebi tildi keńeytiw hám toltırıw sananı jetilistiriw hám rawajlandırıwǵa alıp keledi. F. dıń shubhasız xızmetlerin de Sossurnin' pikirine kóre, " sistema" hám " quramı" túsiniqleri tekǵana tilde, bálki insan sanasında da málim bir tárzde tártiplestiriledi hám dúziledi. Til hám pikirlewdi baylaw bólek ideyalar hám postulatl G.Giyoma (1992), sonıń menen birge L.Elmslev " Til insan sanasınıń ajıralmaytuǵın bólegidir" dep ayıp ótken [6,264]. Yaǵnıy, N.Xomskiy, birinshiden, til kognitiv sistema ekenligin hám insannıń kognitiv qábiletin sáwlelendiriwın ayıp ótdi. Ekinshiden, ol insannıń kognitiv qábileti retinde til, insannıń kognitiv iskerliginde isleytuǵın psixik strukturalar menen baylanisli ekenine itibar qaratdı. Taǵı keyin tilge formalist jantasıwǵa generativ semantika (Ch. Filmora, O.Cheyf hám basqalar), onıń tiykarǵı qaǵıydaları tildi jaratıwdı mental processlerdi ámelge asırıw retinde oyda sawlelendiriw imkaniyatın beredi.

Tildiń basqa kognitiv qábiletler hám psixik processler: sezim qılıw, yad, pikirlew hám basqalar menen keń baylanisliqlıǵın anıqlaw zárúrshiligi payda boldı. Insan sanasına sistemalı túrde úyreniwge bolǵan zárúratni ańǵarıw hám onnga birden-bir isenimli kirisiw jolin tek til támiyinley alıwın ańǵarıw ilim-pánniń rawajlanıwındaǵı zárúrli jıldam boldı [2, 20]. Kóplegen izertlewshilerdiń (J. Lakoff, Ch R. Filmor tárepinen Langaker, J.Fokonyer, S. D. Qaraqov,Katnelson, Kubryakov, N. A.Kobrin hám basqalar) tiykarınan tildi pútkil kognitiv iskerliginiń orayı dep tán aladı. Ol jaǵdayda barlıq kognitiv processler hám qábiletler ańlatıladı. Usınıń menen birge, til bul processler hám qábiletlerdi ámelge asırıwdı támiyinleytuǵın arnawlı sistema bolıp tabıladı. Til bizge ashıq sistema retinde kórinedi, onıń qásiyetleri insan tájiriybesiniń túrli tarawlarına tiyisli bolǵan ulıwma kontseptualizatsiya processleri menen belgilenedi. Solay etip, lingvistik faktlarnı kognitiv kóz-qarastan úyreniwdiń quramalılıǵı sonda, bir tárepden, biz tildi kóplegen kognitiv sistemalardan biri retinde kórip shıǵamız, biraq basqa tárepden, basqa barlıq sistemalarǵa salıstırǵanda tildiń üstinligi anıqlanadı, sebebi tildiń tikkeley funkciyası intellektual iskerliginiń túrli táreplerin sáwlelendiriw hám atap kórsetiw bolıp tabıladı. Intellektual haqqında sóylegende, biz bilim hám aqıldı názerde

qamtımız, dúnıanı qabıllaw nátiyjeleri hám adamlardıń predmetli intellektual iskerligi mánisli hám málim bir sistemaǵa keltirilgen maǵlıwmatlar formasında toplandı, olar ongimizda usınıs etiledi hám intellektual (aqly) processlerdiń tiykarın quraydı. Zamanagóy jónelis barlıq túrdegi bilimlerdi esapqa alatúǵın eksperimental jantasıw menen baylanıslı [2, 22]. Kognitiv lingvistikada insannıń tildi hám sóylew mexanizmlerin jaratıw hám islewdegi rolin sistemalı xarakteristikalar hám túsindiriw itibar orayında turadı.

Kognitiv pán til belgileri hám kognitsiyanın' óz-ara baylanısıwın úyrenedi "insan sanasınań tilde kórinetuǵın bolıwı [8,34-37]. Solay etip, " kognitsiya" túsiniǵı kognitiv processtıń ózin óz ishine aladı "bilim alıw procesi jáne bul processtıń nátiyjesi "bilim onı da esapqa alıw kerek, bul túsiniq tekǵana maqsetke baǵdarlangan, teoriyalıq bilimlerdi, bálki insannıń kúndelik turmısındaǵı dúnıanı ápiwayı, ádetiy (mudamı da sanalı bolmaǵan) ańǵarıwdı, insannıń átirapdaǵı dúnıa menen kúndelik baylanısındaǵı eń ápiwayı tájiriybeni alıwdı da óz ishine aladı. Bul maǵlıwmattı, bilimlerdi alıw, olardı ózgertiw, eslep qalıw, yaddan alıw, paydalanıw menen baylanıslı hár qanday process.

Demyankov, kognitiv ilim-pánniń tiykarǵı wazıypalarınan biri bul til bilimleri strukturaları informaciyanı qayta islewde qanday qatnasıwı hám qanday sáwlelendiriliwi haqqındaǵı sorawǵa juwap beriw bolıp tabıladı [5, 21].

Insannıń kognitiv qábiletleri hám ózlestirgen bilim modelleri tikkeley hám úziksiz túrde tilde anlatıladı, sol sebepli til strukturaları tiykarǵı intellektual qıyallar haqqında maǵlıwmatlardıń zárúrli dáregi esaplanadı. Bunnan tısqari, "Insannıń aktiv, sanalı -dóretiwshilik iskerligi "aytnadı Insan tekǵana haqıyqattı ózlestiredi, bálki onı arnawlı bir maqsetler ushın arnawlı bir tárzde aktiv hám maqsetli túrde quraydı. [5, 24]. Joqarıda aytıp ótilgeni sıyaqlı, kognitiv lingvistika - bul til dúnıanı sáwlelendirmeydi, bálki dúnıa haqqındaǵı bilimlerdi anlatadı.

Tiykarǵı mashqala-insan sanasında onıń dúnıaǵa kóz qarası hám dúnıaǵa kóz qarası qanday sawlelengenligi [3,11]. Dúnıa haqqındaǵı insan bilimleri aynan til formasında saqlanadı, sol sebepli bul bilimler tildiń semantikalıq sisteması esaplanadı. Bul bilimler insan sanasında túsiniqler formasında ámeldegi bolıp, olar arnawlı bir sistemaǵa jaylastırıladı. Solay etip, " kontseptsiya" túsiniǵı kognitiv izertlewlerde zárúrli áhmiyetke iye bolıp, ol haqıyqattıń zárúrli tárepleri, ádetiy jaǵdayları tuwrısındaǵı bilimlerimizdi anlatıw menen baylanıslı [Babenko 1998: 4]Sol sebepli bul ishda bul túsiniqke itibar qaratıw kerek. M. V.Nikitin sonıń menen birge, kontseptsianıń keńligin aytıp otedi jáne onı stokastik (itimallıq) dúzilisi bolǵan diskret polifaktorli mental birlik retinde belgileydi.

Kontseptsiyalar hár túrlı quramalılıq dárejesindegi belgiler, ózgeshelikler hám qatnaslardıń strukturalıq jıynaqları bolıp, olar bul klasstaǵı janzatlarǵa xos bolıp tabıladı [9,53-54]. " Ideya" nıń hár túrlı tariyplerin analiz etip, juwmaq qılıw múmkin, túsiniqler ideal, abstrakt birlikler, insan pikirlew processinde isleytuǵın mánisler retinde kórinetuǵın boladı. Olar alıńǵan bilimler, tájiriybeler, insannıń barlıq iskerligi nátiyjeleri hám átirapdaǵı dúnıanı málim pikirli janzatlar formasında ańǵarıw nátiyjelerin sáwlelendiredi. Insan obiektler hám olardıń qásiyetleri tuwrısındaǵı maǵlıwmatlardı anlatatuǵın túsiniqler menen o'laydi, yaǵnıy túsiniq "kognitsiyanın' nátiyjesi bolıp tabıladı. Solay etip, leksik mánis menen salıstırıwlaganda, bul erda temanıń tek ǵana mánisti jetkiziw ushın etarli bolǵan ayırım qásiyetleri tiyisli boladı, kontseptsiya haqıyqat temasın keńlew kóriniste sáwlelendiredi, kóbinese tásirinleri menen. Sol qatnas penen, kontseptni anlatıwda tekǵana leksik, bálki grammatik xarakteristikalar da qatnasadı5 (túrli-waqtınshalıq sırtqı kórinisler yamasa olardıń itimallıǵı / itimallıǵı, ayırım túrdegi konstruksiyalardıń joq ekenligi hám basqalar).

Zamanagóy kognitiv izertlewlerde "proposition "túsiniǵı de aktiv qollanıladı (misalı, Ch.D. Filmor atlı Anderson hám basqalar)usınısı, bir tárepden, mazmunli mánis retinde kórip shıǵıladı, sebebi ol ontologik jaǵday menen baylanıslı bolǵan mental model parametrlerin sáwlelendiredi, basqa tárepden, onıń sxemalastırılǵan ózgesheligi belgilengenler etiledi, sebebi ol mental modeldiń mazmunli parametrlerin tiplashtırılǵan dúzilıwǵa baylanıstıradı. Juwaplar haqqında sóylegende, M.B. Nikitinnin' atap ótiwishe, olar túsiniqlerge iye bolǵan maqsetke baǵdarlangan pikirlew háreketlerinen ibarat bolıp, olardıń wazıypası arnawlı bir obiektlerde (denotatlar) qandayda bir belginiń bar ekenligin yamasa joq ekenligin tastıyqlaw yamasa arnawlı bir sharayatlarda qandayda bir obiektiń (denotatlarnın') bar ekenligin yamasa joq ekenligin tastıyqlaw yamasa zatlar, belgiler hám waqıyalardı kognitiv hám pragmatik bahalaw bolıp tabıladı [9, 62].

Insannıń kognitiv iskerligi kategoriyalash hám kontseptsiyalaw sıyaqlı klassifikaciyalaw háreketlerisiz múmkin emes. Tildi kognitiv mánis retinde úyreniwde onıń semantikalıq táreplerine bólek itibar qaratıladı. Sol qatnas penen kognitiv semantika - mánis teoriyası aldında kóteriledi, eń kerekli hár qanday kognitiv baǵdarlangan pánlerde bolǵanı sıyaqlı, adamǵa gúzetiwshi, "kontseptualizator "hám "taypalastırıwshı "retinde beriledi. Til birlikleriniń mánislerin qalıplestiriwde insan aktiv rol oynaydı : insan mánislerdi tayın formada emes, bálki qalıplestiredi.

Sonıń menen birge, ol hár qanday jaǵdaydı súwretlew ushın til quralların tańlawda jáne bul tańlawdıń sebeplerin túsiniwde aktiv rol oynaydı [2, 19]. Ayırım avtorlardıń sózlerine kóre (J.Lakoff, Ch.E. S. Filmornin' sózleri,Qubryakov, N. A. Kobrina N. N. Baltırev hám basqalar), til hádiyesiniń tolıq xarakteristikası kognitiv semantika kóz-qarasınan xarakteristikalanǵan jaǵdaydıń tekǵana obiektiv xarakteristikaların, bálki onı qabıllaw qásiyetlerin, tiyisli bilimler, niyetler, anıq birliklerdiń ajralıp turıwı hám qaraw kózqarasın (perspektivini) tańlaw, itibardı málim zatlarǵa qaratıwdı názerde tutadı. Solay etip biz sóz etip atırǵan feyiller óz mánis mazmunı,strukturası, forması, gruppalarına qaray hár túrlı mánislerde óz sáwleleniwiniń tabatúǵınlıǵına jáne bir márte isenimimiz kámil boladı.

АДЕБИЯТЛАР

1. *Бабенко, И. А. Тайманов, "О существовании неформальных односвязных симплектических многообразий", УМН, 53:5(323)*
2. *Балтырев, Т.С.Есенова. –Текст: электронный// Вестник Калмыцкого №1.2.-с 45-51.2004*
3. *Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. – Тамбов, 2001.*
4. *Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. // М.: «Прогресс». 1984. 398 с. («Языковеды мира»)*
5. *В.З. Демьянков Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода.. 1994. №4, 17*
6. *Ельмслев л пролегомены к теории языка новое в лингвистике вып 1 м 1960 — статьи и видео в Дзене. С. 264.1960*

7. Кацнельсон Соломон Давидович: трудов по скандинавистике, германистике. с- 135.1986
8. Кудрякова, Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика — психология — когнитивная наука. 1994. №4.
9. Никитина С.Е. Симонтика. — М.: Академ. Проект 2006.

Annotaciya. Bul izertlew inglís tilinde form, shape, fashion, model, figure, transform, formulate, formalize, frame, reform, deform, fix, set, create, etc. feyiller menen kórsetilgen feyiller kishi klasınıń semantikalıq, morfologiyalıq hám sintagmatik qásiyetlerin úyreniwge arnalğan. Bul feyillerdiń kishi klasıdaǵı mánislerdiń tiykarǵı (ulıwma) strukturalıq bólegi manipulativlik, dóretiwshilik belgileri bolıp tabıladı.

Tayanış sózler: morfologiyalıq, sintagmatik, manipulativlik, dóretiwshilik, gruppalarǵa ajratıw.

Annotation. This study is dedicated to studying the semantic, morphological, and syntagmatic properties of the verb subclass represented by the English verbs form, shape, fashion, model, figure, transform, formulate, formimize, frame, reform, deform, fix, set, create, etc.

Key words: morphological, syntagmatic, manipulative, creative, grouping.

Аннотация: Данное исследование посвящено изучению семантических, морфологических и синтагматических свойств подкласса глаголов, представленного английскими глаголами form, shape, fashion, model, figure, transform, formulate, formimize, frame, reform, deform, fix, set, create и т.д.

Ключевые слова: морфологическая, синтагматическая, манипулятивная, творческая, группировка.

КЕҢЕСБАЙ РАХМАНОВТЫҢ "ПАХТА МОНОЛОГИ" ҚОСЫҒЫНДА КОМПОЗИЦИЯ ДҮЗИҮ ШЕБЕРЛИГИ

Мамутова Н.Х

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкіс қаласы

Көркем шығармалардың ишкі хәм сыртқы дүзилісі, оны дүзиуші элементлер, улыўмаластырып айтқанда, оның баянланыуы – композициялық структурасын курайды. Лирикада эпикадағы сыяқлы кең көлемдегі ўақыялар хәм ҳәдийселер баянланбастан, лирикалық субъекттиң кеширмелери жетекши орын ийелейди. Композиция (латынша. kompositio - du'zip shig'iw, ta'rtipke salıw) – шығарманың дүзилісі, бөлімлердің жайласыуы, ўақыялардың баянланыу тәртіби [1,81] есапланып, көркем шығарманың идеясы хәм автордың жеке индивидуаллығына байланысly композиция да қәлиплеседи. Мине, лирикалық шығарманың усындай композициялық дүзилісин дурыс жобаластыруў, ўақыяларды усы тийкарда шебер пайдалана билиў көркем сөз шебери болған шайырдан үлкен шеберликти талап етеди.

Изертлеуші Г.Б.Тлеўниязова: "Композиция шығарманың эпийайы қурылысы (дүзилісі) емес, бәлким, усы қурылыстың мақсети, оның не тийкарында дүзилгенлиги болып табылады. Шығарма атамасынан баслап антитеза, градация, инверсия, параллелизм сыяқлы көркем сүүретлеу усыллары, экспозиция, лирикалық шегинислер, уйқас, ырғақ, өлшем, бәнт сыяқлы қосық қурылысы элементлери де лирикалық шығарма композициясына хызмет етеди,"- деп орынлы атап өтеди [2,115].

Хақыйқатында да, шығармада көтерилген мәселениң қалайынша баянланыуы, ямаса сүүретлениуі, айтылажақ ойдың қалайынша жайластырылыуы дөретіушиниң шеберлигин көрсетеди.

Лирикалық шығармаларды композициялық жақтан таллау, улыўмалық теориясы, жиклениуі мәселелери рус, өзбек хәм басқа халықлар әдебиятында арнаўлы ислеп шығылған болса, бизиң әдебиятымызда да бул курамалы мәселе соңғы жылларда үлкен монография көлеминде үйренилип шығылды. Г.Б.Тлеўниязованың «Хәзирги қарақалпақ лирикасында композициялық изленислер» (1990-2010-жыллар) монографиясында лирикалық шығармаларда композиция қурыу, ишкі хәм сыртқы композиция түрлери, аспектлери, лирикалық шығармаларда қолланылатуғын композициялық усыллар сыяқлы дүзиліслик процесслерди бир неше жыллар көлеминде бир неше авторлардың дөретпелери мысалында жақсы ашып бериўге ерисе алған. Деген менен, монографияда К.Рахмановтың лирикасы бойынша композициялық таллаулар азы-кем болғанлықтан, бу мәселе арнаўлы түрде үйренилиуі зәрүр актуаль мәселелер қатарына киреди деген пикирдемиз.

XX әсирдің орталарынан баслап хәм оннан соңғы жыллардағы қарақалпақ жазыушы хәм шайырларының дөретпелеринде идея-тематикалық, жанрлық хәм көркемлик изленислерди сюжет хәм композициялық дүзилісинен де аңлауымызға болады. Мысалы, XX әсирдің 80-90-жылларындағы жәмийетшилигимизде жүз берип атырған дәуирдің қыянкески ўақыяларын бурмаламастан сынға алып, ашықтан-ашық әшкаралауға хәм жәриялауға бағдарланған, сондай-ақ, өтиў дәуири ҳәдийселерин сөз етиуші қәлеген жанрдағы әдебий шығармалар дөретиле баслады. Солардың қатарында Т.Қайыпбергеновтың «Көздің қарашығы», И.Юсуповтың «Арал элегиялары», «Хұждан монологи», К.Алламбергеновтың «Қуслар қайтқан күн» повестлери хәм басқа да шығармаларда қарақалпақ халқының басынан кеширген реаль ҳәдийселердің гүўасы боламыз.

Әсиресе, бул жылларда аўыл хожалық саласына көбирек күш салыу, инсанларды мийнетке массалық жегиу ўақыялары сөз етилетуғын әдебий шығармалар кескин арта баслады. Дерлик барлық шайыр хәм жазыушылар пахта хаққында бир неше шығармалар дөретти. Мысалы, И.Юсуповтың «Пахтакеш баба», «Пахтакеш досларыма», Ә.Әжиниязовтың «Пахта хаққында тәрийп қосық», «Монокультура хаққында еки монолог», «Қызлар пахта атызында» хәм басқа да шайырлардың дөретіушилигинде бул теманың түрлише бағытта жазылғанлығын көриўимизге болады. Олардан дәслепкилерден И.Юсуповтың «Пахтакеш баба» қосығында мийнет етиу процессин мақтаса, «Пахтакеш досларыма» қосығында пахта териу барысы машақатлы кешип, ол инсан қәдиринен де биринши дәрежеге қойылды деп атап өтиледі. Сол дәуирлерде өзлери сонша

мийнет ислесе де, мийнетлериниң рәхәтин көре алмай, «дийқан көксин ызы-ар кернеген» заманда теңсизлик курбанлары болғанлығын атап өтеди. Буны сол дәуірлерде жасап өткен адамлар жүдә жақсы биледи. Бул қосықта да жаңа заманға өтиў басқышы мийнет темасында баянланады:

Айтшы дийқан достым! Сол бир заманда,
Сен ким едиң, ислеп едиң ким ушын?

Жат курсаклар ушын жумсалған сонда,
Жумыр билегинде қайнаған күшиң [3,11].

Бул қосықта да ескилик пенен жаңаланыў контрастлы тәризде баянланса, ал Ш.Сейтовтың «Жоллар» топламына киритилген «Туңғыш хасыл» қосығында болса өзгеше түсиниклер жәмленген. Қосық мазмунынан лирикалық қахарманның туңғыш өнип шыққан пахта хасылы хәм де туңғыш ақлығының туўылыўына байланыслы сезимлери баянланғанлығы көринеди. Шайыр бул еки жағдайды параллель қойған халда туңғыш ақлығының туўылыўындағы қуўаныш сезимлери менен бирге өтмиш дәуірдеги халықтың аўыр мийнет машақатларын ой елегинен өткереди:

Туңғыш гүзде
Туңғыш мәрте билип қой:
Пешанаңа басылғаны басылған!

Ақ пахтасыз –
Ақ жолларың илик ғой
Тәғдириңе жазылғаны жазылған [4,35]!

Бул қатарлар арқалы автор жеке турмысындағы хәм жәмийетимиздеги социаллық хәдийселерди қатар қойыў арқалы пахта инсан турмысында соншелли әхмийетлиликке ийе болғанлығы, пешанаға жазылған тәғдири екенлиги айтылып, оннан қашып қутыла алмайсаң деген пикирди айтады.

Хақыйқатында да, дәслепки жыллары пахта териў ушын инсан мийнет күши ретинде жегилди хәм ол хәттеки адам жанына жәбир келтирген. Оған жасы үлкенлерден баслап жасы кишилер де тартылды. Яғнай, жәмәәтлик түрде мобилизация (тартылыў, атландырылыў) етилди. Бул болса инсан қадир-қымбатын затлық буйымнан пәс қойылыўына себепши болған болса, урыс жылларында пахта мүтәжлик ушын зәрүр болды. Өйткени, пахта урыс майданындағы ер азаматларына кийимлер тигиўде пайдаланылған.

Ал, соңғы жыллары дәретиўшилиқ еткен Ә.Әжиниязовтың пахта туўралы жазған бир неше шығармаларында пахта хәм оны териў процессин барынша ақлаў, хәттеки сол дүзим дәуиринде оған «тил тийгизип пүтыр жеткизген» ўақытлар да болды деп атап өтеди де, оның егилиўи хәттеки экологиялық машқалалардың келип шығыўына себепши болды деп сол өтмиш ўақыялары еске түсириледі:

Сен айыплы емес, еккеним ушын,
Гербо-пестицидти төккеним ушын,

«Монокультура» деп «сөккени» ушын,
Мен, ақлаўшың болып қаламан пахта [5,251].

Демек, бул қосықтың өзинен де көринип турғанындай сол жыллары жеке хұкимиранлық еткен пахта сиясаты қоңсы өзбек, қазақ, хәттеки бизиң әдебиятымызды да шетлеп өткени жоқ.

Бул жыллары усындай мазмундағы әдебий дәретпелер кескин артып кетти десек те болады.

Белгили шайыр хәм драматург К.Рахмановтың «Пахта монологи» қосығы да мине усындай шығармалардың қатарына киреди. Шығармаға «Пахта монологи» деп атама қойылыўынан биз оның не хаққында сөз етилмекши болғанлығын бирден аңғармасақ та, қосықтың бир пүтин мазмунын оқыў арқалы тийкаргы идеясы жақын өтмишимиздеги халқымыз турмысын, басып өткен машақатлы жолларын айқын ашып бериўге бағдарланғанлығын көремиз. Онда мийнет темасы сөз етилип, шайыр бул теманы өзгеше усылда сәўлелендиреди. Өйткени, усы дәуирдеги айырым шайыр хәм жазыўшылардың дәретиўшилигинде мийнет темасы хәм пахта териў мапазы көпшилиқ жағдайда мақтаўлардан, яки сол жыллардың қыйыншылығын сүўретлеўден ибарат болды. Мысалы, шайыр К.Рахмановтың «Мен - дийқанман» қосығында да дийқаншылықты кәсип еткен инсанның мийнети хәм соның арқасында ерискен табыслары мақтаныш етип былайынша жырланады:

Мен-дийқанман, топырақтан нәр татып,
Туўылдым хәм өстим дала таңында,

Бул дүньяның наны менен аўқаты,
Үйилип тур күсли алақанымда [5,45].

Мине, көрип турғанымыздай, дерлик шайырларымыз дийқаншылық кәсипин усы бағдарда сәўлелендиріўге умтылды. Ал, «Аўылдағы гүз» қосығында пахта хаққындағы өз түсиниклерин қарапайым аўыл адамларының руўхый кеширмелери менен байланыстырып, онда пахта териў машақатлары сол дәуирдин мәжбүрий тәриздеги жегилиўи деп қаралмастан, ал керисинше «ел қазанын бүлкілдетип қайнатқан» байлық ретинде қаралды. ...Мал арқанлап қайтқан кемпирге шекем,

- Жарықлық! – деп терип шашылған пахтаны,
Жол жөнекей жыйнап кетеди екен [6,97].

Ал, шайырдың соңғы жыллардағы дәретилген «Пахта монологи» қосығы пүткиллей өзгеше бағытта жазылады. Бир шайырдың еки шығармасында да мийнет темасы сөз етилсе де, лекин еки түрли мазмунда бериледи. Әдебиятшы И.Султанов: «Хәттеки, хәр бир жазыўшы бирдей материалға қайта-қайта мүрәжәәт еткенде де темасы жағынан бир-бирине жақын, бирақ мазмуны тәрәпинен бир-бирине уқсамайтуғын шығармалар жаратады» [7,173], – деп дурыс атап өткеніндей, шайырдың еки дәретпеси де мийнет темасында жазылған болса да, екеўиниң мазмуны, жазылыў усылы еки түрли.

Шайыр пикирди жеткерип бериўде көркем әдебияттағы усыллардан бири болған монолоғлық усылды қолланған. Себеби, шайырдың ўақыяларды өз тилинде баянлап бериўинен көре жансыз предметти тилге келтирип, өз кеширмелерин сәўлелендиріўи қосықтағы эмоционаллықты арттырады.

Көркем шығармаларда автор идеясын монолоғлық усылда бериў ең дәслеп Европа әдебиятында қәлиплесип, соңынан әдебий тәсир хәм дәретиўшилиқ байланыслардың нәтийжесинде бизиң әдебиятымызда да бул үлгидеги шығармалар әдеўир арта баслады. Хәттеки, олардың көпшилиги монолоғ атамасы менен берилди. Мәселен, И.Юсуповтың «Хүждан монологи», «Әжинияздың монологи», Т.Сейтжановтың «Жер сөйлейди», Т.Қабуловтың «Айтылмай қалған монолоғ», Н.Төрешованың «Жийен жыраў монологи», М.Жуманазарованың

«Күнге баққан айғабағарман», К.Рахмановтың «Сен хақында қосық», «Шөл дәстаны» монологлық баянлау типіндегі шығармалары оның ең жақсы үлгілері болып табылады.

К.Рахмановтың «Пахта монологи» қосығына да «монолог» атамасының тиркелиуінен де пахта образының мысалында жақын өтмиш тарихымыздағы пүткіл дәуір шынлығын ашықтан-ашық сәулендириуіге хәрекет еткен лирикалық қахарманның ишки монологи артында бір неше дәуірлік ашшы хақықатлар жасырынғанлығын көриуимізге болады. Онда автор өмір қубылыстарын контрастлы халда сүүретлеп, предметтерди бир-бирине қарама-қарсы қойыу арқалы объектив дүньядағы унамсыз иллеттерге, көз-қарасларға өз позициясын билдирип отырады.

Көркем шығармалардағы бөлімлер композициялық жақтан шығарма идеясы хәм сүүретлеу ұсылына қарай хәр қыйлы жайластырылыуы мүмкін. Атап айтқанда, «Пахта монологи»нде ишки тәртип (баслау, (дәслепки жағдай менен таныстыру), ен жайыу хәм жуұмақ) сақланған болып, ондағы хәр бир бөлім қахарманның психологиясын, ишки гүйзелістерин ашып беріуіге хызмет етип келген.

Шығарма композициясында пахта образы шайырдың өз заманына болған қатнасын билдириу ұшын белгили бир мақсеттерде қолланылған. Шайыр халықтың басынан өткерген аұыр өтмишин құрғақ баянлап қоймастан, өзгеше ұсылда беріуіге, яғный, пахтаның монологи көринисінде субъектив тәрізде сәулендириуіге умтылған. Композиция көркем шығарманың тәсиршеңлигин, эмоционналлығын күшейттириуіши, автордың ойларын жәмлеп, бир пүтин тәрізде жанландырыушы категория болып, ол ең дәслеп шығарма идеясына байланыссы келип шығатуғын болса, шайыр лирикалық субъект (пахта) образы мысалында бир неше дәуірлік хақықатларды ашып беріуде шығарма композициясы орайына ескилик хәм жаңаланыу түсиниклерин қарама-қарсы бағытта қойып, пахта образы әтирапына жәмлестиреди. Бунда ол бир неше бөлімлерден ибарат дәстүрий қосық қурылысындағы композицияны таңлайды. Демек, композиция ең дәслеп шығарма идеясы, мазмун хәм формасына байланыссы қәлиплеседи.

Көпшилик лирикалық шығармаларда кеширмелер «мен» тилинен баянланады. Деген менен, бул кеширмелер жеке автордың ғана емес, ал көпшиликке тийисли ортақ руұхый жағдай саналады.

Шайырдың бул қосықты жазыудағы мақсети – оның ойларына тәсир еткен, толғандырған лирикалық объект – заман арпалысы, ескилик хәм жаңаланыу дәуири ұақыялары есапланады. Автор лирикалық субъект сыпатында пахтаны бийкарға таңламайды. Шайыр өз пикирлерин эмоциональ тәрізде жеткерип беріуде баянлауды пахта образына жүклейди.

Жоқарыда атап өткениміздей, бул лирикалық қосықтың композициясы төрт бөлімге мәзи бөлінбеген. Шайыр бир пүтин қосықты бөлімлерге бөлиу арқалы хәр бир дәуірди салыстырып алып қарайды. Мәселен, баслау бөліми есапланған биринши бөлімде лирикалық субъект сол алыс өтмиш ұақыяларын еске түсиреди. Тамтарыссы, ашаршылық заманда жасап атырған инсанлар келбетин, жай-жағдайын көркем әдебияттағы ұсыллардың бири – еске түсириу хәм ишки монолог ұсылларында береді. Еске түсириу формасы әдебиятта ретроспектив композиция деп аталып, ол шайырдың индивидуаль стилинен келип шыққан халда шығарма композициясын қуруу барысында көзге тасланады. Демек, шайыр ұсы ұсылды шебер пайдаланыу арқалы кирису бөліминде дәуір хақында мағлыұмат беріп, ұсы дәуірдегі халықтың аұхалы менен жақыннан таныстырады. Оқыушы дәслепки бөлімди оқыу арқалы ортаға тасланып атырған мәселениң бағдарын, лирикалық қахарманның кеулинен кешкен кеширмелерин қабыл етиуіге, сол бир ғаұғалы жыллардың қыйыншылығы менен оның аұыр ақыбетлерин пахтаның монологи, (лирикалық субъект) еске түсириулерин арқалы билип алыуға ериседи:

Бул-питпес шежире, жыллар-жалғасы,

Әсирлер телмирип қалды артымда,

Мойны ұзақ бул жолда ханлар арбасы,

Маған емес, шапты ылғый алтынға [8, 41].

Ал, кейинги ен жайыу бөліминде жақтылы күнлердің келиуі менен журт, әсиресе, дийқанлар турмысы анағұрлым өзгеріп, арзыу-ұмитлерге жол ашылғанлығын сәулендиреди. Бул бөлімде жансыз предметтің тилинде инсаниятқа қарата мүрәжәт етиу мотиви де пайдаланылған. Бундай дәретиушилик ұсыллар шығарманың еле де көркемчилигин арттырады:

Сол аұыр жылларды есине салсам,

Пахтакешим тағы, тағы әпиу ет,

Елим, жерим енди көрмегей хаслан,

Сен ұшын, мен ұшын ондай ақырет! [9, 43].

Үшинши бөлім болса өз алдына. Онда жаңа заман – техника әсириниң инсаният турмысын анағұрлым өзгерткенлигин көрсетеди. Алдын инсан күшинен пайдаланылған болса, енди техника көмеги адамлардың аұыр мүшкилликлерин жеңиллестирди. Техниканың жәрдеминде тың жерлер гүлленип, сахраларға жан ениу ұақыялары шығарма композициясында ескилик дәуірден қутылып, жаңа дүзимге өтиу процессиндегі өзгерістердің жедел пәтин сүүретлейди.

Онда бир инсанның арзыу-ұмитлерин ғана емес, пүткіл халық тәғдири, жақтылы күнлер ұшын кушақ ашқан, хәрекеттен тоқтамаған сан-мыңлаған инсанлар гүреси жырланады. Бул көриністерди монологлық ұсылда жеткеріп беріу қосықтың өзгеше түрде тәсирли шығыуына хызмет етип келген. Өйткени, «Монолог сөз хәр бир адамның өз арзыу-әрманлары менен ойларын, қууанышлы хәм қайғылы жағдайлардағы кеуил-кеширмелерин сүүретлеуіге жәрдем беріуіши көркем сөз формасы есапланады» [10, 82].

Лирикалық шығармада ұақыт хәм мэкән категориялары да шексиз, яғный, бир неше дәуірлік хәдийселер бир шығарма көлемине сыйдырылып сүүретленген. Шығарма композициясында хәр бир бөлімнің өзінде бир неше әсирлік тарихый ұақыялар өтмиш елеслерин менен жаңаланыулар сәулендирилгенлиги көзге тасланады. Автор ескилик пенен жаңаланыуды параллель қойып сүүретлеу арқалы да жәмийетлик-сиясый көз қараслардың да дүгисиуін хәм олардағы үлкен өзгерістер инсаният турмысын анағұрлым өзгертип

жибергенлигин айта келип, техника эсири ескилик салдарында мантигып жатырған халықтың рухый санасын да, аўыл хожалық турмысын да пүткиллей жаңартқанлығын мақтаныш етеди. Өйткени, жансыз предмет хеш қашан сөйлей алмайды, ал К.Рахманов бар ҳақыйқатлықты өз қаҳарманы тилинде баянлаўға урынады. Бул да көркем әдебияттағы өзгеше бир усул. Шайыр лирикасында бир неше дәўирлер менен қатар инсанлар дүнья қараслары да қарсы қойып сүүретленген. Қосықта ҳәр бир дәўир параллель қойып салыстырылып, олардың абзаллықлары ортаға қойылады.

Әдебиятшы П.Дабыловтың атап өткеніндей: «К.Рахмановтың лирикалық қаҳарман жасаў өзгешеликлериниң бири сонда, ол бир қанша шығармаларында контрастлық сүүретлеў усулларын орынлы пайдаланыў арқалы да поэтикалық шеберлик мақсетине ерисип барады» [11,162].

Автордың лирикалық қаҳарманы өмир ушын гүресийден шаршамайды, «кеўлин думан басқан сол баяғы заманлар»дан мәртлерше жеңип өтип, «тоқлық кәрўанының дизбегин теңдей тартыўға» миясар болады. Жуўмақлаўшы бөлим саналған төртинши бөлимде болса жоқарыда келтирилген пикирлер улыўмаластырылады ҳәм шайырлық жуўмақ жасалады. Техникасы бар, мийнети дурыс баҳаланған заманда хеш бир дийқан мийнети, дақыллар жерде қалмайды деген түсиник келип шығады. Ал, қосықтың сыртқы композициясы дәстүрий қосық формасында, 11 буўыннан куралған, а-б-а-б формасындағы шалыс уйкастан ибарат. Шайырдың жеке стили сонда көринеди, ол дәстүрий қосық формасы арқалы да өз көз қарасларын, кеширмелерин ҳәр қыйлы усуллар жәрдеминде жеткерип бере алған.

Жуўмақлап айтқанда, К.Рахманов лирикасының композициялық дүзилиси, жеке дөретиўшилиик изленислери мәселеси қарақалпақ әдебиятында өз алдына тереңирек үйренилиўи зәрүр актуаль мәселелердиң бири болып, биз бул мәселениң кишигирим бир бағдарын К.Рахмановтың бир ғана қосығы мысалында талықлап шығыўға ҳәрекет еттик. Қосықты үйренип шығыў барысында шайыр дәстүрий қосық қурылысына ийе композицияға қурылған, деген менен, өз қаҳарманының психологиясын ашып берий ушын еске түсирий (ретроспективли), инсаныятқа қарата мүрәжәет етий, қарама-қарсы қойыў, жанландырыў, ишки монолог усулларын, сондай-ақ, әҳмийетли дәўирлик ҳәдийсени жарытып берийде көркем әдебияттағы қатара қойыў (параллелизм) усулларын орынлы пайдалана алғанлығын көремиз. Хәттеке, лирикалық объект сыпатында өтий дәўириндеги ескилик ҳәм жаңаланыў түсиниклерин қарама-қарсы бағытта қойып, заманға деген өз антипатиясын билдирий мақсетинде жансыз предметти жанландырып сүүретлей алғанлығы шығарманың утымлы тәрәплеринен бири болған десек қәтелеспеймиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Хомийдий Х, Абдуллаева Ш, Иброҳимова С. Адабийтшунослик терминлар луғати. – Тошкент: Ўқитувчи. 1967.– Б.81.
2. Тлеўниязова Г.Б. Лирикалық шығармалар композициясында фольклоризм. ӨзРИА «Хабаршысы», 2015. №4.– Б.115.
3. Юсупов И. Таңламалы шығармалары Үш томлық I том. – Нөкис:Билим. 2018. –Б.11.
4. Сейтов Ш. Жоллар. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1987. –Б.35.
5. Әжиниязов Ә. Аманат. – Нөкис: Билим. 2009. –Б.251.
6. Рахманов К. Таң ашығы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1978.– Б.45.
7. Рахманов К. Мәнзилім алыс. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1995.– Б.97.
8. Султанов И. Адабийт назарияси. – Ташкент: Ўқитувчи. 1986. – Б.173.
6. Рахманов К. Таң ашығы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1978.– Б.41.
7. Рахманов К. Таң ашығы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1978.– Б.43.
9. Бекбергенова З.У. Әдебияттану илиминде монологтиң қаҳарман психологиясын ашыўдағы көркемлик хызмети мәселесине. ӨзРИА «Хабаршысы», 2013, №4.– Б.82.
8. Дабылов П. Қарақалпақ әдебиятында лирикалық қаҳарман концепциясы. (лирикалық субъект ҳәм лирикалық объект мәселеси): филол. илим. доценти. дисс... – Нөкис. 2024. – Б.162.

Кенгесбай Рахмановнинг «Пахта монологи» шеърисида композиция тузиши маҳорати

Резюме. Мазкур мақолада қарақалпақ адабиётисида, айниқса, поэзия жанрида ўз ўрнига эга Кенгесбай Рахмановнинг қарақалпақлар турмишида энг оғир ва ачинарли даврлар ҳисобланған давр воқеалари ҳақида сўз этувчи «Пахта монологи» шеърининг композициявий тузилиши ва қаҳармон яратышда қулланилған услуб ҳақида илмий-назарий жиҳатдан ўрганилиб чиқилди. Айниқса, мақолада шорининг шеърининг композициясини тузиштаги индивидуаллиги яққол очиб берилған. Бу шеърининг мазмунини анализ қилиш жараёнида шоирнинг шеърининг бутун мазмунига, шу жумладан, унинг атамасига ҳам қатта этибор қаратганлигини қўрамыз.

The skill of composition in Kengesbay Rakhmanov's poem "Cotton monologue"

Summary. This article scientifically and theoretically studies the compositional structure and the style used in creating the character of Kengesbay Rakhmanov's poem "Cotton Monologue", which tells about the events of the most difficult and sad period in his life as a Karakalpak, which has its place in Karakalpak literature, especially in the genre of poetry. In particular, the article clearly reveals the poet's individuality in composing the poem. In the process of analyzing the content of this poem, we see that poet paid great attention to the entire content of the poem, including its terminology.

Мастерство композиции в поэме Кенесбай Рахманова «Хлопковый монолог»

В данной статье научно-теоретически исследуется композиционная структура и стиль, использованный при создании образа героя поэмы Кенесбай Рахманова «Хлопковый монолог», которая имеет место в каракалпакской литературе, особенно в жанре поэзии, и повествует о событиях периода, считающегося самым трудным и печальным в жизни каракалпаков. В частности, в статье ярко раскрывается индивидуальность поэта в сочинении поэмы. В процессе анализа содержания этой поэмы мы видим, что поэт уделял большое внимание всему содержанию поэмы, в том числе и ее теме.

Jumaniyazova F. I., Baxergenova A. Sh.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Soʻz oʻzlashishi - tillararo aloqa jarayonida yuzaga keladigan eng faol va dinamik lingvistik hodisalardan biridir. U bir tilning leksik tizimiga boshqa tilga mansub birliklarning kirib kelishi, fonetik va morfologik jihatdan moslashishi hamda yangi til tizimida faol qoʻllanishini anglatadi.

Mazkur maqolada soʻz oʻzlashishining nazariy asoslari, sotsiolingvistik va psixolingvistik omillari hamda ingliz tilidan koreys va qoraqalpoq tillariga oʻzlashmalarning qiyosiy xususiyatlari yoritiladi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy asosini keng qamrovli manbalar, nazariy konsepsiyalar, empirik kuzatuvlar va qiyosiy tilshunoslikka oid materiallar tashkil etadi. Tadqiqot materiali quyidagi asosiy guruhlariga tayanadi:

Til aloqasi va soʻz oʻzlashishi boʻyicha klassik nazariy manbalar. Tadqiqotning nazariy poydevori soʻz oʻzlashish jarayonini izohlovchi mashhur lingvistik konsepsiyalar asosida shakllandi:

– Thomason va Kaufman (1988) tomonidan ishlab chiqilgan til aloqasi va interferensiya modeli, unda aloqa intensivligiga koʻra oʻzgarishlarning bosqichma-bosqich chuqurlashuvi koʻrsatiladi [1]. Myers-Scottonning “Matrix Language Frame” (MLF) modeli, leksik oʻzlashishning grammatik integratsiya jarayonini tushuntiradi [2]. Muyskenning Borrowing Ierarxiya konsepsiyasi, qaysi turdagi lingvistik elementlar (leksik, funksional, grammatik, sintaktik) eng oson yoki eng qiyin oʻzlashishini tavsiflaydi [3]. Haugen (1950, 1953) ning “importation–substitution” modeli, oʻzlashma soʻzning manba til elementlari bilan qanchalik darajada saqlanishi yoki qabul qiluvchi til tizimiga moslashuvini tushuntiradi [4]. Weinreich (1953) tomonidan ishlab chiqilgan “*til kontaktida interferensiya*” nazariyasi, bilingvizmning oʻzlashishga taʼsirini yoritadi [5]. Poplack (1980) ning kod-almashish grammatikasi modeli, ayniqsa oʻzlashgan birliklar va qoʻshma nutqdagi strukturaviy cheklovlarni oʻrganishda muhim ahamiyat kasb etdi [6].

Koreys va qoraqalpoq tillarida inglizcha oʻzlashmalarning fonetik, morfologik va semantik tahlil materiallari. Tadqiqot materiali sifatida koreys va qoraqalpoq tillaridagi quyidagi oʻzlashma soʻzlar korpusi tahlil qilindi:

- Fonetik moslashuv: boʻgʻin tuzilishi, undosh klasterlari, unli uygʻunligi, urgʻu va intonatsiya oʻzgarishlari.
- Morfologik integratsiya:

Koreys tilida inglizcha ildizlarga - *ᄒᆞᆫ* (*hada*) qoʻshimchasining qoʻshilishi orqali feʼl yasash;

Qoraqalpoq tilida inglizcha oʻzlashmalarning -*la/-lash* feʼl yasovchi qoʻshimcha bilan keng qoʻllanishi;

- Semantik oʻzgarishlar: maʼno kengayishi, torayishi, metaforik maʼno paydo boʻlishi.

Sotsiolingvistik materiallar va empirik kuzatuvlar; tadqiqot soʻz oʻzlashishining sotsial motivlarini tahlil qilishda quyidagi materiallarga asoslandi:

- Globalizatsiya jarayonida ingliz tilining lingua franca sifatidagi roli;
- Koreyada inglizcha oʻzlashmalarning prestij, texnologiya, Pop-madaniyat (K-Pop, K-Drama) orqali ommalashuvi;
- Bilingvizm, koʻptillilik va kod-almashish hodisalari;
- Qoraqalpoq jamiyatida rus tili orqali ikki pogʻonali oʻzlashish jarayonlari.

Korpus materiallar

Tadqiqotda qoʻshimcha ravishda:

- Koreys tilining *국립국어원* (Korean National Corpus) dagi zamonaviy oʻzlashmalar;
- Qoraqalpoq tilining yozma matnlari (matbuot, rasmiy hujjatlar, reklama tili, internet muhitidagi yozuvlar);
- Oʻzbek va qardosh turkiy tillardagi inglizcha oʻzlashmalar bilan qiyosiy korpus materiallari ham yordamchi manba sifatida ishlatildi.

Metodlar: Mazkur tadqiqotda ingliz tilidan koreys va qoraqalpoq tillariga kirgan oʻzlashma soʻzlarning fonetik, morfologik, semantik va sotsiolingvistik xususiyatlarini tahlil qilish uchun kompleks metodologik yondashuv qoʻllanildi. Tadqiqot quyidagi metodlar asosida olib borildi:

Deskriptiv-lingvistik metod

Soʻz oʻzlashishi, leksik adaptatsiya, fonologik moslashuv va morfologik integratsiya jarayonlari mavjud ilmiy adabiyotlar asosida tavsiflandi. Bu metod:

soʻz oʻzlashishining nazariy tamoyillarini aniqlash,
asosiy terminlar va kategoriyalarni sharhlash,
koreys va qoraqalpoq tillaridagi mavjud oʻzlashma birliklarni tasvirlash
uchun qoʻllandi.

Qiyosiy-tipologik metod

Koreys va qoraqalpoq tillarining tipologik xususiyatlari fonida inglizcha oʻzlashmalarning:
fonetik moslashuvi,
morfologik integratsiyasi,
sotsiolingvistik qoʻllanishi
qiyosiy ravishda tahlil qilindi.

Nazariy-modellashtirish metodi

Soʻz oʻzlashishini chuqurroq tushuntirish va tadqiqot natijalarini ilmiy modellar bilan bogʻlash maqsadida quyidagi nazariy modellar qoʻllanildi:

Thomason & Kaufman modeli – aloqa intensivligi va til oʻzgarishi bosqichlari aniqlashda;

Myers-Scottonning “Matrix Language Frame” (MLF) – leksik o‘zlashmalarning grammatik integratsiyasini tahlil qilishda;

Haugenning “importation–substitution” modeli – o‘zlashma so‘zlarning shakliy va mazmuniy moslashuv darajasini belgilashda.

Psixolingvistik tahlil metodi

O‘zlashma birliklarning til egasi tomonidan qabul qilinishi va faol ishlatilishi psixolingvistik jarayonlar bilan izohlandi. Tahlilda quyidagilar asos bo‘ldi:

O‘zlashmalar fonologiyasi — o‘zlashgan so‘zning fonologik qayta ishlanishi;

Kognitiv qulaylik — qisqa va eslab qolish oson bo‘lgan so‘zlarning tezroq o‘zlashishi;

Leksik bo‘shliqni to‘ldirish — tilda mavjud bo‘shliqni o‘zlashma bilan to‘ldirish tendensiyasi.

Korpus-lingvistik metod

Tadqiqotda zamonaviy matnlardan olingan real ma’lumotlar tahlil qilindi:

Koreys tilining NIKL (국립국어원) korpusi,

Qoraqalpoq matbuoti va elektron matnlari,

ijtimoiy tarmoqlardagi qo‘llanish namunalari,

texnik, iqtisodiy, ta’limiy diskurslardan olingan real o‘zlashmalar.

Struktural-semantik tahlil

O‘zlashmalarda yuzaga kelgan:

ma’no torayishi,

ma’no kengayishi,

metaforik o‘zgarish,

semantik farqlanish

jarayonlari tahlil qilindi.

Ushbu keng qamrovli metodlar kombinatsiyasi koreys va qoraqalpoq tillarining inglizcha o‘zlashmalarni qabul qilish jarayonini chuqur, tizimli va ilmiy asoslangan holatda o‘rganishga imkon berdi.

Natijalar

Tadqiqot davomida ingliz tilidan koreys va qoraqalpoq tillariga o‘zlashma so‘zlarning kirib kelish mexanizmlari fonetik, morfologik, semantik va sotsiolingvistik nuqtayi nazardan qiyosiy o‘rganildi. Thomason va Kaufman modeliga ko‘ra, aloqa darajasi oshgan sari o‘zlashishning chuqurligi ham ortadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki:

– Koreys tilida inglizcha o‘zlashmalar asosan madaniy, texnologik va ommaviy axborot vositalari orqali kirgan.

– Qoraqalpoq tilida esa inglizcha birliklar ko‘proq texnik, iqtisodiy, IT va ta’limiy sohalar orqali kiradi, ko‘pincha rus tili vositachiligidan.

Fonologik tizim farqlari o‘zlashma so‘zlarning shaklini sezilarli o‘zgartiradi:

Koreys tilida undosh klasterlarini qabul qilmaydi va ular bo‘linadi:

strike - seutoraikue (스트라이크)

Bo‘g‘in tuzilishi (CV) qoidalariga sababli inglizcha oxirgi undoshlar odatda unli bilan tugallanadi: bus - beoseu (버스)

Qoraqalpoq tilida: Turkiy unli uyg‘unligi ta’sir qiladi va o‘zlashmalar uyg‘unlashadi:

format - formatlar / formatlaw. Rus tili orqali o‘tgan so‘zlarda ruscha talaffuz saqlanadi: kompyuter, biznes, sport.

Bu farqlar tilning fonologik tizimi so‘z o‘zlashishini qanday shakllantirishini ko‘rsatadi.

Morfologik integratsiya jarayonlari

Koreys tilida inglizcha otlarga - *하다* (hada) qo‘shimchasi qo‘shilib fe’l yasaydi:

service - *서비스하다* (servis qilish), check - *체크하다* (tekshirmoq), v.h. Bu holat “Matrix Language Frame”

(MLF) modeliga ko‘ra, ML - koreys tili, EL - ingliz tili ekanini ko‘rsatadi.

Qoraqalpoq tilida inglizcha ildizlarga -la/le / -law/lew qo‘shimchalari qo‘shiladi: print – printerla, scan – skanerlaw v.h.. Bu Turkiy tilning derivatsion xususiyatlarining ustunligini tasdiqlaydi.

Semantik o‘zgarishlarning qiyosiy natijalari

Tadqiqotda koreys va qoraqalpoq tillarida inglizcha o‘zlashmalar quyidagi semantik o‘zgarishlarga uchrashi aniqlandi:

Ma’no torayishi: game koreys tilida ko‘proq online o‘yinlarni anglatadi.

Ma’no kengayishi: Qoraqalpoq tilida market so‘zi nafaqat bozor, balki “do‘konlar tarmog‘i” ma’nosida ham qo‘llanadi.

Metaforik ma’no rivojlanishi: trend - "modaga aylangan narsa" ma’nosida kengaygan.

Muhokama

Tadqiqot natijalari ingliz tilidan koreys va qoraqalpoq tillariga o‘zlashma so‘zlarning kirib kelish jarayoni bir vaqtning o‘zida universal va lingvistik xususiyatlarga ega ekanini yaqqol ko‘rsatdi.

Lingvistik modellar natijalar bilan uyg‘unlashadi

Thomason va Kaufman modeli o‘zlashishning aloqa intensivligiga bog‘liqligini ta’kidlaydi. Tadqiqot ma’lumotlari bu nazariyani tasdiqladi:

- Koreyada ingliz tilining **kuchli madaniy ta’siri** mavjud va bu yuqori darajadagi leksik o‘zlashishni k o‘rsatadi.

• Qoraqalpoq jamiyatida inglizcha o'zlashmalar **texnologik va ilmiy terminlar sifatida** kiradi, bu o'rtacha intensivlikdagi aloqani ko'rsatadi.

Bu holat modelning real til holatlariga mos kelishini ko'rsatadi.

“Matrix Language Frame” (MLF) modeli esa koreys va qoraqalpoq tillarida inglizcha so'zlar qabul qilinishi jarayonida morfologik ramkaning mahalliy til tomonidan boshqarilishini tasdiqladi:

Koreys tilida *service* - *서비스* shakllanishi ML hukmronligini ko'rsatadi.

Qoraqalpoq tilida *print* - *принтер* bo'lishi ham shu tendensiyaning aniq dalilidir.

Natijada inglizcha o'zlashmalar odatda professional, texnik yoki rasmiy sohada ko'proq qo'llanadi.

Psixolingvistik jarayonlar o'zlashmalarining qabul qilinishini tezlashtiradi

Tadqiqot psixolingvistik omillarning ham muhim o'rin tutishini ko'rsatdi:

– **Kognitiv qulaylik**: qisqa, talaffuzga oson so'zlar (scan, print, file) tezroq o'zlashadi.

– **Leksikal bo'shliqni to'ldirish**: yangi tushunchalar uchun mavjud so'z bo'lmaganda inglizcha birliklarni qabul qilish eng oson yo'l bo'ladi.

– **O'zlashmalar filologiyasi**: o'zlashayotgan so'z qabul qiluvchi tilning fonologik tizimi orqali qayta shakllantiriladi.

Bu jarayonlar til egalarining ongida o'zlashmalarining tabiiy ravishda moslashishini ta'minlaydi.

Semantik moslashuv har ikki tilda izchil davom etmoqda

Tahlil inglizcha o'zlashmalar koreys va qoraqalpoq tillarida quyidagicha semantik o'zgarishga uchrashini ko'rsatdi:

– ma'no kengayishi (*trend, market*);

– ma'no torayishi (*game* koreys tilida ko'proq onlayn o'yin);

– metaforik o'zgarish (*virus* — internet kontekstida ham ishlatiladi).

Bu semantik o'zgarishlar inglizcha o'zlashmalar til tizimiga chuqur kirib borayotganidan dalolat beradi.

O'zlashishning universal va lokal xususiyatlari

Ushbu tadqiqot globalizatsiya til tizimlarini bir-biriga yaqinlashtirayotgan bo'lsa-da, har bir tilning o'ziga xos strukturaviy xususiyatlari o'zlashish jarayonining yakuniy ko'rinishini belgilab berishini ko'rsatdi.

Universal jihatlar:

– otlar eng oson o'zlashadi;

– texnologiya va media bilan bog'liq so'zlar eng ko'p kiradi;

– sotsial prestij o'zlashishni tezlashtiradi.

Lokal jihatlar: Koreys tili fonotaktik cheklovlari - o'zlashmalarining kuchli fonetik o'zgarishi;

– Qoraqalpoq tili turkiy morfologiyasi - affiksatsiya orqali integratsiya.

Xulosa. Mazkur tadqiqot ingliz tilidan koreys va qoraqalpoq tillariga so'z o'zlashishi jarayonining lingvistik, sotsiolingvistik va psixolingvistik mexanizmlarini qiyosiy tahlil qilish orqali bir nechta muhim ilmiy xulosalarga keldi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, inglizcha o'zlashmalar har ikki tilda globalizatsiya ta'sirida faol kengayib borayotgan bo'lsa-da, ularning til tizimida qanday shakllanishi va qaysi bosqichlardan o'tishi har bir tilning tipologik va ijtimoiy xususiyatlari bilan belgilanadi. Ingliz tilidan koreys va qoraqalpoq tillariga o'zlashmalar globalizatsiyaning lingvistik ko'rinishi sifatida namoyon bo'lib, har ikki tilda: leksik boylikni kengaytiradi; yangi tushunchalar va texnik birliklarni ifodalash imkonini beradi; tilning rivojlanish dinamikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Ammo o'zlashmalarining yakuniy shakli har bir tilning fonologik tuzilishi, morfologik xususiyatlari, sotsial ehtiyojlari, psixolingvistik mexanizmlari va madaniy konteksti bilan belgilanadi. Shunday qilib, inglizcha o'zlashmalar koreys va qoraqalpoq tillarining zamonaviy lingvistik manzarasini shakllantiruvchi asosiy omillardan biriga aylangan.

REFERENCES

1. Thomason, S. G., & Kaufman, T. (1988). *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. University of California Press.
2. Myers-Scotton, C. (2002). *Contact linguistics: Bilingual encounters and grammatical outcomes*. Oxford University Press.
3. Muysken, P. (2010). *Scenarios for language contact: An overview*. Cambridge University Press.
4. Haugen, E. (1950). The analysis of linguistic borrowing. *Language*, 26(2), 210–231. <https://doi.org/10.2307/410058>
5. Haugen, E. (1953). *The Norwegian language in America: A study in bilingual behavior*. Indiana University Press.
6. Weinreich, U. (1953). *Languages in contact: Findings and problems*. Mouton.

Annotatsiya: Maqolada so'z o'zlashishi jarayonining lingvistik tabiati, uning fonetik, morfologik va semantik integratsiya mexanizmlari ilmiy nazariyalar asosida tahlil qilinadi. Thomason va Kaufman modeli, Myers-Scottonning “Matrix Language Frame” (MLF) nazariyasi hamda Muyskenning “O'zlashish iyerarxiya”si orqali tillararo aloqaning chuqurligi va o'zlashish shakllari izohlanadi. Shuningdek, ingliz tilidan koreys va qoraqalpoq tillariga o'zlashgan birliklarning fonetik, morfologik va sotsiolingvistik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: so'z o'zlashishi; leksik integratsiya; til aloqasi; fonetik moslashuv.

Аннотация: В статье анализируется лингвистическая природа процесса заимствования слов, механизмы его фонетической, морфологической и семантической интеграции на основе научных теорий. Модель Thomason и Kaufman, теория "Матричной языковой рамки" (MLF) Myers-Scotton и "Иерархия заимствования" Muysken объясняют глубину межъязыковой коммуникации и формы заимствования. Также проводится сравнительный анализ фонетических, морфологических и социолингвистических особенностей единиц, заимствованных из английского языка в корейский и каракалпакский языки.

Ключевые слова: заимствование слов; лексическая интеграция; языковая коммуникация; фонетическая адаптация.

Abstract: The article analyzes the linguistic nature of the word borrowing process, the mechanisms of its phonetic, morphological, and semantic integration, based on scientific theories. Thomason and Kaufman's model, Myers-Scotton's Matrix Language Framework (MLF) theory, and Muisken's Borrowing Hierarchy explain the depth of interlingual communication and borrowing forms. A comparative analysis of the phonetic, morphological, and sociolinguistic features of units borrowed from English into Korean and Karakalpak languages is also carried out.

Key words: borrowing words; lexical integration; linguistic communication; phonetic adaptation.

EKOLOGIK MADANIYATNING POETIK IFODASI

Kabulova Z.

Qorqaqalpoq davlat universiteti

She'riyat - bu inson qalbining nozik torlarini chertuvchi, davr ruhini, jamiyat dardlarini o'zining badiiy misralarida mujassam etuvchi mo'jizalar olamidir. Unda zamon nafasi, insoniyat iztiroblari va hayotdagi muammolar badiiy so'z jilosida yangraydi. Har bir davrda she'riyatning mavzu doirasi kengayib, insoniyat ongida paydo bo'lgan muhim ijtimoiy hodisalarga javoban yangi estetik yo'nalishlar yuzaga keladi.

XX asrning o'rtalaridan boshlab, inson va tabiat o'rtasidagi nozik muvozanat buzila boshladi. Sanoat taraqqiyoti, texnik inqilob, iqtisodiy manfaatlar yo'lida tabiat boyliklarining a talon-taroj qilinishi natijasida ekologik falokatlar sodir bo'ldi. Shu o'rinda she'riyat insoniyatni ogohlantiruvchi kuch, badiiy ongning axloqiy "vijdoni" sifatida maydonga chiqdi. Shoirilar ekologik fojialar ortida turgan ruhiy, ma'naviy muammolarni yoritib, insoniyatni tabiatga mehr bilan qarashga da'vat etdilar. Ekologik poetik tafakkurning shakllanishida insoniyatning o'z xatolarini anglab yetishi, tabiatni "g'olib etiladigan kuch" emas, balki "ona" sifatida idrok eta boshlagani muhim rol o'ynadi. Adabiyotda bu holat texnika ustuvorligi davrida yo'qotilgan tabiiy uyg'unlikni qayta tiklash, ya'ni tabiat va inson birligini badiiy anglash jarayoni sifatida namoyon bo'ldi.

She'riyatda ekologik g'oya jamiyat tafakkurining yuksalish bosqichini ifodalaydi. Zero, tabiatga beparvo munosabat insonning o'z ildizlariga befarqligi, vijdoniga qarshi chiqishdir. Shu ma'noda, ekologik she'riyat bu nafaqat tabiatni madh etish, balki axloqiy ogohlantirish, ruhiy inqirozning badiiy ifodasidir. O'zbek she'riyatida ekologik motivlar avvalo Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Asqad Muxtor kabi so'z san'atkorlari ijodida yangradi. Ularning she'rlarida tabiat oddiy manzara emas, balki inson qalbining oynasiga, vijdonining aksiga aylandi.

Masalan, Erkin Vohidov ijodi "Orol o'layotir" kabi she'rlari bilan she'riyatda ekologik ogohlantirishning ramziga aylandi: *Orol o'layotir, Sir o'layotir,*

O'layotir zahardan tuproq.

Shoir bunga qarshi ne qilayotir?

- Shoir daftarida kattakon so'roq.

Bu misralar oddiy poetik ohang emas, balki millat vijdonining nidosidir. Shoir "katta so'roq"ni qo'yarkan, bu bilan insoniyatning o'z tabiatiga, o'z kelajagiga qarshi qilgan jinoyatlarini tan olishga da'vat etadi. Uning "ko'z yoshlari bilan Orol to'lmaydi", ammo bu yig'i ruhiy uyg'unishning boshlanishidir.

U faqat qichqirar:

Bundoq bo'lmaydi.

Alam bilan yosh to'kar, biroq

Uning ko'z yoshidan Orol to'lmaydi,

Faqatgina yer bo'lar sho'rroq... Ekologik she'riyatda poetik obrazlar nafaqat tabiat manzaralarini tasvirlaydi, balki insoniy mas'uliyatni ham eslatadi. Daraxt, suv, tuproq, quyosh kabi timsollar endilikda ma'naviy belgilarga aylanadi. Shoir tabiatni estetik predmet sifatida emas, balki axloqiy mavjudot sifatida talqin etadi.

Bu yondashuv shoir tafakkurining falsafiy yuksakligidan dalolat beradi. Chunki zamonaviy ekologik she'riyatda so'z - nafaqat tasvir, balki pozitsiya; obraz - nafaqat manzara, balki ogohlilik belgisidir. Ekologik she'riyat insonni tabiat bilan, tabiatni esa inson bilan ma'naviy birlashtiruvchi kuchga aylanib bormoqda. Shu bois, bu yo'nalish adabiyotdagi eng muhim ijtimoiy-badiiy hodisalardan biri sifatida o'rganilishi lozim.

Erkin Vohidov - o'zbek she'riyatida tabiat va inson uyg'unligi, vijdon va mas'uliyat, mehnat va ijod mavzularini chuqur falsafiy asosda yoritgan shoirlardan biridir. Uning "Qo'ng'irotda aytilgan aliyor" she'ri insoniyatning tabiat oldidagi burchi va san'atkorning jamiyat oldidagi javobgarligini o'zida mujassam etgan falsafiy-lirik asardir.

Bu she'r zamirida insonning yer, suv, tabiat va xalq oldidagi axloqiy, ma'naviy, ijtimoiy qarzini anglash g'oyasi yotadi. Shoir o'z so'zi orqali nafaqat tabiatni, balki inson qalbini ham poklashga da'vat etadi.

She'rning markazida tabiat va inson o'rtasidagi azaliy rishta turadi. Shoir insonni tabiat in'om etgan ne'matlar - yer, suv, o'simlik, hayot mo'jizasiga nisbatan mas'uliyatli bo'lishga chaqiradi. Bosh g'oya - insonning tabiatdan minnatdor bo'lishi, lekin o'z burchini unutmasligidir.

Shoir!

Sen bu ne'matlarning yoqut ko'rkiga

Boqdingmi, ularga labing tegdimi?

Demak, sen qarzdorsan.

Bu misralarda "qarzdorlik" so'zi asosiy semantik markazga aylanadi. Shoir tabiat go'zalligidan bahra olgan har bir inson, xususan, ijodkor uni asrash, avlodlarga yetkazish, uni madh etish orqali o'z burchini ado etmog'i kerakligini uqtiradi.

She'rda murojaat shakli ("Shoir!") vositasida o'z-o'ziga savol berish, vijdon bilan muloqot qilish holati yaratilgan. Lirik qahramon bu yerda nafaqat shoir sifatida, balki insoniyatning ramziy vakili sifatida maydonga chiqadi. U o'zini ham, o'quvchini ham mas'uliyatga chorlaydi.

She'rd a E.Vohidovning fuqaro-ijodkor sifatidagi pozitsiyasi yaqqol ko'rinadi. U ijodni shunchaki go'zallik yaratish emas, balki vijdoniy javobgarlik, ruhiy poklanish jarayoni deb biladi:

*Suv urgani yo 'qmi nogoh yeringni,
Bosib ketmadimi begona o'tlar?*

Bu misralar ramziy ma'noda axloqiy buzilish, ma'naviy ifloslanishni bildiradi. "Suv urgan yer", "begona o'tlar" timsollari inson qalbining holatini, vijdonning e'tiborsizlikdan qurib borishini ifodalaydi.

Erkin Vohidov bu she'rd a bir nechta metaforik obrazlarni mahorat bilan qo'llagan:

1) Yer - inson vijdoni, qalbi timsoli.

"Bu tuproqqa qara", "Ishlov berol'dingmi sen ham shu qadar?" misralarida yer faqat tabiiy manzara emas, balki insonning ruhiy olami, vijdonidir.

2) Shoir dehqon obrazida. Shoir o'zini dehqon bilan tenglashtiradi: dehqon yerga urug' sochadi, shoir esa qalblarga. Bu orqali mehnat falsafasi va ijod falsafasi birlashadi.

3) Sho'r suv ifloslik, vijdotsizlik, inson qalbidagi g'ubor ramzidir. "She'rlaring zamiridagi sho'r suvlarni quva oldingmi?" degan satrlar ijodning poklovchi vazifasini ko'rsatadi.

4) Nihol ezgulik urug'i, inson qalbiga ekiladigan muhabbat va mehr timsolidir.

"Qo'ng'irotda aytilgan aliyor" she'rida ekologik motivlar faqat tashqi manzara darajasida emas, balki ma'naviy-ruhiy holat bilan qo'shilib ketgan. Shoir tabiatni asrash haqida gapirar ekan, aslida odamni asrash, insoniylikni saqlash haqida so'zlaydi. Chunki tabiat va inson bir-biriga uzviy bog'liqdir.

*Biz ming yil umr ko'rib,
Ming yil she'r bitsak,
Ming yil bayon etsak yurak arzimiz,
Dehqon mehnatini sharaflab o'tsak,
Har tup g'ozasini bir doston etsak —
Bo'ynimizda ketar qarzimiz."*

Bu yakuniy bayt insonning abadiy mas'uliyatini, ijodning cheksiz burch ekanini ifodalaydi. Shoirning nazarida inson tabiatga qanchalik xizmat qilmasin, uning oldidagi burchi hech qachon tugamaydi.

Umuman, Erkin Vohidovning "Qo'ng'irotda aytilgan aliyor" she'ri ekologik madaniyat, ma'naviy uyg'onish va inson mas'uliyati haqidagi ijodkor nidosidir. Shoir bu asarda tabiatni asrashni insonning eng oliy burchi, eng yuksak vijdon mezonini sifatida talqin qiladi. Uning "qarzdorlik" tushunchasi faqat ekologik ma'noda emas, balki axloqiy va fuqarolik pozitsiyasi sifatida yangraydi. She'r o'quvchini nafaqat tabiatni sevrishga, balki uni anglashga, asrashga va uni o'zining bir bo'lagi deb bilishga chorlaydi.

Shu jihatdan "Qo'ng'irotda aytilgan aliyor" Erkin Vohidov ijodining eng yuksak badiiy-falsafiy cho'qqilaridan biri bo'lib, tabiat, inson va ijodkor vijdonining uzviy birligini yuksak poetik shaklda ifoda etgan asardir.

"Adabiyotimizda ming yillar davomida shakllangan an'analar asosida yangi bir davr ruhi va ruhiy hasratlarini o'zida mujassamlashtirgan yangi inson konsepsiyasi shu tariqa yaratildi. Ekologik muammolariga bag'ishlangan she'riyat tabiat bilan inson munosabatlarining o'ziga xos badiiy ifodasini topgan. Zamonaviy badiiy asarlarda bu mavzu yanada rivojlangan" [6, 67]. Erkin Vohidovning "Umrin daryosi", "Ishq savdosi" kabi to'plamlaridagi she'rlari bunga yorqin misoldir. E.Vohidov asarlarida inson bilan tabiat hayotining negizi yoritilgan. Tabiat muvozanatini saqlash, uning oromini buzmaslik, ona-zaminni asrash muhim vazifa sifatida ko'rsatilgan.

Xulosa o'rinda aytish joizki, inson va tabiat o'rtasidagi azaliy uyg'unlik hayotning muvozanat manbaidir. Bu uyg'unlik buzilganda, nafaqat tabiat, balki inson ruhiyati ham jarohatlanadi. Shu bois zamonaviy adabiyotda ekologik masalalarning badiiy talqini alohida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. O'zbek she'riyatining yirik namoyandalardan biri Erkin Vohidov ana shu mavzuni chuqur falsafiy mushohadalar bilan ifodalagan ijodkor sifatida e'tirof etiladi. Shoir tabiatni shunchaki manzara sifatida emas, balki inson ruhiyatining, milliy qadriyatlarning, vijdon va mas'uliyatning ramzi sifatida tasvirlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Yo'ldashev N Cho'lpon she'riyatida peyzaj ; Filol.fan.nomz....diss. -T., 1994
2. Nabiye F "Peyzaj va ma'naviy san'atlar // Adabiy meros, 1977.
3. Кауштов X. Художественное изображение природы и человека в узбекской детской литературе. – Тошкент, 1983.
4. Салаев Ф.Ёзувчи ва табиятни мухофаза қилиш. Тошкент, Ўзбекистон-1988.
5. Raximjonov N. Asqad Muxtor she'riyatida tun ramzlari // O'zbek tili va adabiyoti. – 1998.
6. Farmonova M. Tabiat va she'riyat. – Toshkent; G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1999.

Ekologiyaliq madaniyatni poetikalik korinisi.

Annotatsiya: Bul maqalada o'zbek poeziyasida ekologiyaliq poetikalik pikirlewdin qaliplesiwi ham onin kirkem-estetikalik ozgesheliklari analiz etiledi. Tabiat ham insan ortasidagi ruwxiy-adeb-ikramlilik baylanisliq, ekologiyaliq mashqalalardin kirkem suvretleniwi, Erkin Vahidov siyaqli shayrlar doretivshiliginde ekologiyaliq motivlerdin ruwxiy mazmuni sawlelendiriledi.

Tayanish so'zlar: Ekologiyaliq poetika, ekologiyaliq tehsalmaqliq, estetikalik sana, poeziyada eskertiwhilik.

The poetic expression of ecological culture

Annotation: This article analyzes the formation of ecological poetic thinking in Uzbek poetry and its artistic and aesthetic features. It explores the spiritual and moral relationship between nature and human beings, the artistic expression of ecological issues, and the moral meaning of ecological motifs in the works of poets such as Erkin Vohidov.

Keywords: Ecological poetics, ecological balance, aesthetic consciousness, ecological awareness, warning in poetry.

Поэтическое выражение экологической культуры

Аннотация: В данной статье рассматривается формирование экологического поэтического мышления в узбекской поэзии и его художественно-эстетические особенности. Анализируется духовно-нравственная связь между природой и

человеком, художественное отражение экологических проблем, а также нравственное содержание экологических мотивов в творчестве таких поэтов, как Эркин Вохидов.

Ключевые слова: экологическая поэтика, экологическое равновесие, эстетическое сознание, экологическое сознание, предупреждающая функция поэзии.

BASPA ISINDE MARKETING HÁM MENEDJMENT

Nzanova S. K., Sarsenbaeva G. B.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Baspa isi – baspaxanalar shólkemlestiriw, kitaplar, gazeta, jurnallar, súwretlew óneriniń úlgileri hám basqa da baspa ónimlerin tayarlaw, baspadan shıǵarıw hám onı tarqatıwǵa tiyisli taraw. Baspaxana – baspa ónimlerin bastırıp shıǵarıwshı kárxana yamasa shólkem. Baspaxanalar shıǵaratuǵın ónimleriniń túrine qaray birqansha túrlerge bólinedi: 1. Kitap baspası. Kitap baspası da óz gezeginde sabaqlıqlar, ádebiy kitaplar, ilimiy, ilimiy-texnikalıq ádebiyatlar hám basqalar bolıp bólinedi; 2. Gazeta baspası – siyasiy, jámiyetlik-siyasiy, kewilashar gazetalar hám basqalar; 3. Jurnal baspası - ilimiy jurnallar, ádebiy-kórkem jurnallar, balalar jurnalları, kásiplik jurnallar hám basqalar bolıp bólinedi.

Baspadan shıǵarılǵan ónim qanday oqıwshılardıń mólsherlengenine qaray – ilimiy ábiyat, jámiyetlik ádebiyat, balalar hám óspirimler ádebiyatı baspası hám basqalar bolıp bólinedi. Al mazmunına qaray – universal hám belgili tarawǵa qánigelesken baspalar sıyaqlı túrleri bar. Máselen universal baspalar (“Ózbekiston”) hárqıyıl túrdegi baspa ónimlerin bastırıp shıǵarsa, “Ibn Sino” baspası belgili bir tarawǵa qánigelesken kitaplardı bastırıp shıǵaradı [1;4].

Baspaxanalar iskerliginiń tabısı durıs islengen marketing strategiyaları hám puqta menedjment sistemasına baylanıslı. Marketing (inglis. “market” - bazar, bazardaǵı háreket, iskerlik) kárxananiń tovarlar islep shıǵarıw hám satılıwın shólkemlestiriw hám de basqarıw forması esaplanadı. Marketing termini tutınıwǵa XX ásirdeń 60-jıllarında Makkovern tárepinen kiritilgen bolıp, teoriyalıq koncepciya hám kommerciya iskerliginiń ayırıqsha hádiyesi sıpatında XX ásir baslarında AQShta birinshi ret qollanıldı. Islep shıǵarıw hám kapitaldıń joqarı dárejede toplanıwı, ekonomika tarmaqlarında monopolıyalar hókimranlıǵınıń, xalıqaralıq bazarda keskin básekiniń payda bolıwı ónim hám xızmet túrlerin satıw mashqalasın obyektiv tárizde birinshi orıńǵa shıǵardı. Bul bolsa dúnyada marketingniń qalıplesiwine sebep boldı. 1908-jılda AQShta marketing máselelerin úyrenetuǵın birinshi qánigelesken firma payda boldı. 1911-jılda bolsa sol dáwirdegi bir qatar iri kompaniyalar kommerciyalıq izertlewler menen shuǵıllanatuǵın dáslepki bólimleri ashıldı. Kompaniyalar janında bazardı úyreniw, reklama, qarıydarlarǵa xızmet kórsetiw hám basqarıwdıń basqa wazıypaları menen shuǵıllanatuǵın marketing bólimleri shólkemlestirile basladı. Mısalı, 1931-jılda Amerika Marketing jámiyeti, 1937-jılda bolsa Amerika Marketing milliy awqamı dúzildi. XX ásirdeń 50-60-jıllarında xalıqaralıq Marketing federaciya, jámiyetshilik pikiri hám de marketing boyınsha Evropa jámiyeti hám Evropa marketing akademiyası sıyaqlı xalıqaralıq marketing shólkemleri dúzildi.

Bazardı biliw hám analizew (qarıydarlardı hár tárepleme úyreniw, ónim yamasa xızmet túrlerin qarıydarardıń talap hám tileklerine tiykarlangan halda islep shıǵarıw), bazarǵa iykemlesiw, bazarǵa tásir ótkeriw - marketingniń tiykarǵı principleri bolıp tabıladı. Sonıń menen birge, marketingdi qollaw menen baylanıslı máselelerdi kompleks túrde úyreniw, ónim assortimentin jobalastırıw, ónimge bolǵan talaptı hám sawdanı rawajlandıratuǵın ilajlardı jetilistiriw, sawda hám bólistiriw, basqarıw hám baqlaw marketing iskerliginiń mazmunın belgileydi.

Ózbekstanda 1980-jıllardan baslap joqarı oqıw orınlarında marketing kursları oqıtıla basladı. Sol jılları marketing máseleleri menen S.Salimov, S.Gulomov, A.Bekmurodov, J.Jalolov, M.Qosimova, D.Muhiddinov, M.Nasriddinova, X.Raimov sıyaqlı ilimpazlar ilimiy izertlew jumısların alıp bardı [1;78]

Marketing - bul qarıydarlar, sherikler hám jámiyet ushın baha jaratıw, jetkiziw hám almasıw procesi bolıp tabıladı. Marketing menejmenti bolsa maqsetli bazarlardı tańlaw hám qarıydarlarǵa qolaylı baha jaratıw, jetkiziw hám baylanısıw arqalı olardı tartıw, uslap qalıw hám rawajlandırıw óneri hám ilimi bolıp tabıladı. Baspa isinde marketing - oqıwshılardıń mıtajliklerin úyreniw, olarǵa zárúrli baspa ónimlerin jaratıw hám olardı nátiyjeli tárizde en jaydırıwdı ańlatadı. Marketing jobaları strategiyalıq hám taktikalıq túrde ámelge asırıladı.

1. Strategiyalıq marketing jobası: Maqsetli bazarlardı ańıqlaw hám baha usınısın belgilew.

2. Taktikalıq marketing jobası: Ónim, reklama, bahalaw, sawda kanalları hám xızmetlerdi belgilew.

Baspa isinde marketing strategiyaları oqıwshılardı tek ǵana kitaplardı usınıp qoymastan olardıń mıtajliklerin úyreniw hám olarǵa tiyisli xızmetler kórsetiwdi ańlatadı. Sonday-aq, sanlı marketing kompaniyaların qalay jaratıw hám basqarıw haqqında sóz etiledi. Bul, internet, sociallıq tarmaqlar hám mobil qurılmalar arqalı qarıydarlarǵa (klient) qanday usıllarda jetip barıw kerekligin úyretedi [2].

Menedjment (inglis. “management” - basqarıw, shólkemlestiriw) arawlı basqarıw iskerligi haqqındaǵı ilim. Menedjmenttiń jaǵdayı islep shıǵarıw nátiyjeliligine, texnika hám texnologiya dárejesi hám de jumısshı kúshiniń sapasına tásir kórsetedi. Menedjment pániniń mazmunı basqarıw sisteması hám basqarıw obykti arasındǵı óz-ara qatnas bolıp, onıń tiykarǵı wazıypası basqarıwdıń zamanagóy usılların úyreniwden ibarat.

Basqarıw - tańlaw, qarar qabıllaw jáne onıń orınlanıwın qadaǵalaw procesi bolıp tabıladı. Onıń tiykarǵı maqseti bazar qatnasları sharayatında barlıq buwınlarda isley alatuǵın joqarı maman basqarıwshılardı tayarlawdan ibarat.

Ózbekstanda menedjmenttiń teoriyalıq tiykarları jáne onıń tiykarǵı principleri XIV-XV ásirlerde Ámir Temur dáwirinde-aq qalıplese baslaǵan. Ulı sárkarda «Temur tuzukleri» miynetinde mámleketti hám áskerlerdi basqarıw óneri haqqında óz pikirlerin bildirgen. Menedjment iliminiń teoriyalıq tiykarın bir neshe júz jıllar dawamında toplanǵan ámeliy tájiriye nátiyjeleri quraydı, olardı teoriyalıq tárepten tiykarlap hár qıylı koncepciylar, teoriyalıq ideyalar, jumıs

principileri hám usılları islep shıǵılǵan. Biraq óz aldına ilim tarawı retinde XIX ásirge kelip qalıplese basladı. Basqarıw iliminiń tiykarın salıwshı amerikalıq injener hám izertlewshi F.Teylor esaplanadı. Basqarıw principlerin Teylordıń zamanası francuz alımı Anri Fayol islep shıqtı. Dúnya baspa isinde marketing hám menedjment máseleleri menen shuǵıllanıp, birqansha jetiskenliklerge erisken insanlar bar [3]. Benjamin Franklin (1706-1790) AQShtaǵı birinshi redaktor, jazıwshı hám baspa tarawında jańalıq oylap tabıwshı sıpatında belgili. Ol marketing hám biznes basqarıwına tiyisli kóplegen jańa ideyalarǵı ilgeri súrgen. Atap aytqanda, “The Pennsylvania Gazette” gazetasınıń iyesi hám redaktori bolǵan. “Poor Richard's Almanack” kitabın basıp shıǵarıp, onı marketing arqalı dúnya xalıqlarına tanıtqan. Reklama hám kreativlik pikirlewı nátiyjesinde gazetaǵa jazılıwdıń hám onıń satılıwınıń ilgerilewine sebepshi bolǵan.

Joseph Pulitzer (1847-1911) Avstriya-Vengriyadan AQShqa kóship kelgen redaktor hám jurnalist sıpatında baspa tarawında bir qatar jetiskenliklerge erisken. Atap aytqanda, “New York World” gazetasın basıp shıǵarıp, onı kópshilikke arnalǵan gazetalardıń birine aylandırǵan. Óz gazetasınıń auditoriyasını keńeytiw maqsetinde birinshi betinde júdá tásirli, oqıwshınıń dıqqatın birden tartatúǵın sensaciyalıq hám vizuallıq materiallardan paydalanǵan.

Joseph Pulitzer jurnalistika, ádebiyat, drama hám muzıka tarawında ayrıqsha jetiskenliklerge eriskenler ushın “Pulitzer” sıylıǵın shólkemlestirgen. Bul jurnalistika hám baspada eń joqarı sıylıq bolıp esaplanadı.

William Randolph Hearst (1863-1951) AQShqa jaylasqan iri xalıqaralıq media hám xabar kompaniyasına tiykar salǵan baspa magnatı esaplanadı. Ol baspalar arasında básikini kúsheytiw hám keń jámáátshiliktiń dıqqatın ózine qaratıw maqsetinde jańalıqlardı kúsheytiw, faktlerdi asıra súwretlep, “Sarı jurnalistikani” rawajlandırǵan. Baspa jumısın keńeytiw ushın hárqanday media biznesin qollap-quwatlaǵan, onıń túrli tarawlarına qarjı kirgizgen.

Rupert Murdoch 1931-jıldan házirgi kúнге shekem zamanagóy media magnatı, eń sońǵı jańalıqlardı járiyalawshı “News Corporation” hám “Fox News” sıyaqlı gazeta, jurnal hám telekanallardı tiykar salǵan, Britaniya, AQSh hám Avstraliyada kóplegen gazetalar hám telekanallardıń iyesi sıpatında belgili. Atap aytqanda, The Wall Street Journal, The Times hám The Sunday Times, New York Post, Harper Collins sıyaqlı iri media kompaniyaları basqarǵan. Zamanagóy media hám baspa sanaatında reklamalı, sanlı media tarmaqların rawajlandırǵan [4].

Marketing hám menedjment bir-birin tolıqtırıwshı sistemalar esaplanadı. Marketolog ónimdi qanday bazarǵa shıǵarıwdı jobalastırsa, menedjer bul rejeniń orınlanıwın ámelge asıradı. Olar arasındaǵı uyqaslıq tabıslı baspa iskerliginiń gıltı bolıp tabıladı. Baspa isinde bul ekewi tabısqa erisiwdiń eki tayanışı bolıp, hár eki sistema óz-ara uyǵınlasqanda zamanagóy bazarda básikege shıdamlı bola aladı.

Ózbekstan ǵárezsizlikke eriskennen keyin poligrafiya hám baspa tarawında túpkilikli ózgerisler júz berdi. Mámleket monopolıyasınan jeke menshik baspalar payda bola basladı. Qaraqalpaqstanda da “Qaraqalpaqstan” hám “Bilim” mámleketlik baspaları menen bir qatarda kóplegen jeke menshik baspalar jumıs alıp barmaqta. Biraq, kópshilik baspalar ele shekem klassikalıq baspa texnologiyalarınan shıǵa almay atır. Olarda marketing bólimleri joq yamasa nátiyjesiz jumıs alıp barmaqta. Basıp shıǵarılǵan kitaplar bazar talabına tolıq juwap bermeydi, nátiyjede tirajı tómén, paydası az. Solay etip, marketing strategiyasınıń joqlıǵı, ekonomikalıq rejelestiriw hám boljawdıń jetispewshiligi, kitap sawdası hám reklama jollarınıń sheklengenligi, básikege shıdamlı ónim jaratıwdıǵı mashqalalar, qánigelerdiń, ásirese marketing hám IT tarawlarında tájiriybeli kadrlardıń jetispewshiligi búgingi kúnde poligrafiya hám baspa tarawında óz sheshimin kútip turǵan mashqalalardan esaplanadı. Sonlıqtan baspaxanalardıń ele de güllep rawajlanıwı hám dúnya standartlarına juwap beriw ushın tómendegi ilajlardı ámelge asırıw maqsetke muwapıq bolar edi:

1. Marketing bólimlerin shólkemlestiriw: Hár bir baspaxanada keminde bir marketing qánigesi bolıwı zárúr.
2. Sanlı marketingdi rawajlandırıw: Sociallıq tarmaqlar, e-mail marketing, onlayn reklama platformaları (Google, Facebook) arqalı kitaplardı úgit-násiyatlaw.
3. Satıw strategiyasını qayta kórip shıǵıw: Kóbirek internette satıw, tuwrıdan-tuwrı qarıydarǵa (D2C) jetkerip beriw modellerin eńgiziw.
4. Qánigeler tayarlaw: Joqarı oqıw orınlarında baspa isi marketing hám menedjmenti boyınsha kurslar shólkemlestiriw.

Egerde joqarıdaǵı máseleler óz sheshimin tawsa Qaraqalpaqstanda baspaxanalardaǵı marketing úlesi joqarılaydı hám básike kúshenedi. Sonıń menen birge, aldınǵı tájiriybelerdı úyreniw, sanlı texnologiyalardan paydalanıw hám puqta menedjment usılların engiziw baspa jumısınıń rawajlanıwına xızmet etedi.

АДЕБИЯТЛАР

1. Davronov A.S. Noshirlik asoslari. T:2021. -B176
2. Kotler, P. (2017). Marketing Management. Pearson Education.
3. Fayol, H. (1916). General and Industrial Management.
4. <https://www.amazon.com>
5. Wikipedia

Аннотация: Бул мақалда баспа isinde marketing hám menedjmenttiń ornı, olardıń zamanagóy processlerge tásiри hám de nátiyjeli basqarıw usılları sóz etilgen, AQSh hám basqa rawajlangan mámleketler tájiriybesi tiykarında zárúrli teoriyalar hám ámeliyatlar analiz etiledi.

Таянış сөзлер: баспа ónimleri, marketing hám menedjment, bazardı biliw, reklama, qarıydar, kommerciya, finans.

Аннотация: В статье рассматривается роль маркетинга и менеджмента в издательском деле, их влияние на современные процессы и эффективные методы управления, а также анализ важных теорий и эффектов в опыте США и других развитых стран.

Ключевые слова: издательская продукция, маркетинг и менеджмент, знание рынка, реклама, потребитель, коммерция, финансы.

Summary: This article discusses the role of marketing and management in publishing, their impact on modern processes and effective management methods, and an analysis of important theories and effects in the experience of the United States and other developed countries.

Key words: publishing products, marketing and management, market knowledge, advertising, consumer, commerce, finance.

QARAQALPAQ AYTISLARINDA GÓNERGEN SÓZLERDİN QOLLANILIW ÓZGESHELİKLERI

Qazaqbaeva A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Til bir pútin sistema bolıp, ol bir neshe bóleklerden turadı. Onda tildin leksikalıq qurılısı da bir pútinliktiń bólegi sıpatında tanıladı. Leksikologiya tildin fonetika, sóz jasalıw, morfologiya, sintaksis sıyaqlı tarawları kibi bir pútin sistemanı payda etiwge qatnasadı. Tildin sistemasın dúzetuǵın birlikler bir neshe bóleklerden quraladı. Olardan tildin leksikalıq quramın sistema sıpatında dúziwge leksikalıq birliklerdin túrleri qatnasadı. Leksikalıq quram usı leksikalıq birliklerdin jıyındısınan turadı.

Tilimizdegi sózlerdin qollanılıw dárejesi de birdey emes. Máselen, joqarıda misal retinde kórsetip ótken jegde, kiyimeshek, túrme, aydınlı, qazı, qusbegi, bolıs biy usaǵan sózler kúndelikli turmısımızda derlik qollanılmadı. Olar tek kórkem yamasa tariyxıy ádebiyatlarda ǵana belgili bir maqsette paydalanılıwı múmkin. Sonday-aq, jaqında ǵana payda bolıp, kópshilik ele tanıs bola almay turǵan ayırım sózler de qollanılıwı páseń. Usıǵan baylanıslı sózlik quramdaǵı sózlerdi **jedel sózler** hám **siyrek qollanılatauǵın sózler** dep eki toparǵa bólemiz.

Gónergen sózler ádebiy shıǵarmada ótken dáwirdi súwretlew, dáwir koloritin beriw ushın jiyi qollanıladı. Tariyxıy romanlarda, povestlerde, gúrrińlerde, sonday-aq xalıq awızeki dóretpeleriniń úligerinde olardıń janrlıq ózgesheliklerine sáykes gónergen sózler shıǵarmanıń leksikasında ónimli sóz toparların quraydı. Tariyxıy waqıyanı durıs súwretlew ushın kórkem sóz ustası soǵan sáykes qubılıslardı, zatları sol dáwirdegi ataması menen atawǵa májbúr boladı. Sol arqalı oqıwshınıń kóz aldına ótken tariyxıy dáwirdin anıq kartinası elesleydi.

Maqalada kórkem sóz ustaların, sheshenleriniń, shayırlarınıń gónergen sózlerdi aytısta qollanıw ózgeshelikleri úyreniledi. Jumısımızdın maqseti qaraqalpaq aytısları tilinde gónergen sózlerdin stilistikalıq qollanılıwın, aytıs tilinde kórkemlew quralları sıpatında xızmetin anıqlaw, lingvistikalıq analizlew barısında dıqqatqa alınǵan kórkem shıǵarma dóretywshileriniń olardı kerekli orınlarında paydalana biliw sheberligi hám basqa da táreplerin úyreniw bolıp esaplanadı. Sonday-aq, jas áwladqa gónergen sózlerden orınlı paydalana alıw, óz ana tilinde kórkem, shıraylı, tásirli, anıq hám taza sóyley alıwına, gónergen sózlerdin parqın anıay alıwına erisiw bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq aytısları awızeki dóretpelerdin ishinde óziniń kórkemliliǵı, tillik ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Onıń leksikasına itibar bersek, onda xalqımızdın ótmish dáwirine tiyisli derekler, kún-kóris jaǵdayı, úrp-ádet hám dástúrleri, basqa xalıqlar menen mádeniy hám ádebiy baylanısları óz sáwlesin tapqan til birlikleri bar ekenligin anıaymız. Solardıń qatarında gónergen sózler dáwir koloritin, kartinasın ashıp beriwshi til birlikleri esaplanadı. Olardı aytıs tilinde kóplep ushırıwǵa boladı. Biz olardıń mánilik ózgesheliklerin esapqa ala otırıp, tematikalıq jaqtan bir neshe toparlarǵa ajıratıq.

1. Kiyim-kenshek atamalarına baylanıslı tariyxıy sózler. Xalıqtın bir neshe dáwirden beri saqlanıp kiyatırǵan kórkem awızeki dóretpeleriniń biri aytıslar bolıp, onıń tilinde kiyim-kenshek atamalarınń tómendegi túrleri jumshalǵanlıǵın kóriwimizge boladı:

Bas kiyim atamaları: bórik, sáwkele, shaqmaqı qurash, hám t.b.

Bórik sózi DLT miynetinde de bas kiyim maǵanasın bildirgen: Boshsız bork bólmās [6.326].

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde bul sózge tómendegishe túsiniq beriledi: «Hár túrli teriden tigilgen bas kiyim, malaqay, tumaq, qurash, telpek, degeley» [3.350]. Malaqay, tumaq, qurash, telpek, degeley – bulardıń hámmesi ulıwmalastırıp aytqanda er adamlardıń bas kiyimleri.

Aytıslar tilinde bul bas kiyimler atamalarınń tómendegi misalda jumshalǵanlıǵın kórsek boladı:

Bórik alıspaǵ oynasań,
Tazdıń janı qalmaydı [4.146]

Shaqmaqı qurash kiyseń de,
Keshegi júrgen gedeyseń [4.177]

Misallardı tallap qaraǵanımda, «bórik» hám «shaqmaqı qurash» er adamlardıń bas kiyimi bolıp, olar ózleriniń tuwra mánisinde jumshalǵan. Erte de qurashtıń «shaqmaqı» túrin bardamlı adamlar kiygen. Misalda bul sóz arqalı sol waqıttaǵı adamlar arasındadı klasslıq jikleniwshilik jaǵdayları sóz etiledi. Al, tómendegi misalda bolsa hayal-qızlardıń bas kiyimi bolǵan «sáwkele» sózi beriledi:

Góne bolsa da, **sáwkelemizdi** kiyeyik, / Ğarrı da bolsa sháwjeylige tieyik [4.221]

Sáwkele – kelinshektiń uzatılǵanda kiyetuǵın bas kiyimi. Halaqası kestelengen, shekeligi, mańlayı, boydası gúmis hám marjanlar menen áshókóylengen. Júda siyrek saqlanǵan óner úlgisi [2.50]. Bul bas kiyim shlem úlgisindegi eń áyyemgi bas kiyimlerdin biri bolıp, ayırım maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda biziń eramızǵa shekemgi I ásirlerde ásker basıldardıń basına kiyetuǵın kiyimi bolǵan. Bizge belgili qaraqalpaqlardaǵı sáwkele hayal-qızlardıń toyda kiyetuǵın qımbat bahalı metallardan islengen bas kiyimi. Kóbinese qızlar uzatılǵanda basına sáwkele kiygizgen. Aytıstaǵı «sáwkele» sózi keltirilgen misal da uzatılatauǵın qız tilinen bayanlanǵan.

Ústki kiyim atamaları: shekpen, parsha ton, zer jaǵalı ishik, mawıtı, boyama kóylek, shatırash kóylek, túrme, hám t.b. Bul atamalar ishinde *ishik* sózi DLT de ichuk – haywanlardıń terisinen tigilgen postın delinse [6.259], ton – sırttan kietuǵın kiyim mánisin beredi [6.166].

Aytıslar tilinde «parsha ton», «zer jaǵalı ishik», «mawıtı ton» dı xannıń, patshanıń perzentleri kiygenligi aytıladı. Mısalı:

Parsha ton, zer jaǵalı ishik kiyip,
Xannıń qızı otırǵan jaylarǵa kósh [4.28]

At jaqsısı yawmıtı,
Ton jaqsısı **mawıtı**, [4.28]

Al «túrme» – qız-kelinshekler basına oraytuǵın yamasa jigittler beline buwatuǵın jipekten islengen gezleme [3.367]. Bul sóz mısalda jigittiń beline buwatuǵın belbewi mánisinde jumsaladı: ...**Túrme** buwǵan jigittiń,

Maqpaldan bılǵawı bar [4.104]

«Shatırash kóylek» kerege kózli gezlemeden tigilgen kóylek bolsa [3.514], «boyama kóylek» hár qıylı reń berip boyalǵan gezlemeden tigilgen kóylekti bildiredi [3.340]. Olar tómendegi mısallarda beriledi:

Shatırash kóylek kiyipsiz ústinińge,
Aq oramal jarasqan betinińge...[4.164]

Hawadan ushqan láple qar,
Boyama kóylek jeńi tar...[4.166]

«Shekpen»- jún jibinen, hár qıylı materiallardan ishine jún, paxta salıp yamasa paxta, jún salmay astarlı etip, sıırıp toqılǵan sırttan kietuǵın uzın kiyim [3.524]. Aytısta bul sóz tómendegishe beriledi:

Jaz kiyiwge **shekpen** kerek, / Kerilip urıwǵa ketpen kerek...[4.162]

Ayaq kiyim atamaları: shariq, tıstaban, sawırı etik, hám t.b.

Aytıslar tilinde jumsalǵan ayaq kiyim ataması bolǵan «shariq» Sh.Allaniyazovannıń miynetinde úsh túrli máni bildiretuǵınlıǵı aytıladı hám ayaq kiyim mánisindegi shariqtı teriden islengen dep kórsetedi [1.27].

Aytısta ayaq kiyim sıpatında shariqtı kún-kórisi tómén, jarlı, diyqan, kúnlikshi, shopanlar kiygenligi aytıladı:

Bir waqıtta shańnıń sońında ayaǵında jaman **shariq**, betleri bídım-bídım bir jigitti kóredi ...(111-b.)

Ayaǵında jaman **shariq**, / Baǵqa seyl etipseń...[4.229]

«Shariq»qa usaǵan ayaq kiyimniń jáne biri «tıstaban» bolıp, ol ayaq kiyimniń eń ápiwayı túri sanaladı [3.380]. Mısaldaǵı bul sózdiń mánisi de joqarıdaǵı «shariq» sóziniń mánisi menen únles:

Ayaǵında **tıstaban**, / Neǵıp júrgen gedeyseń?! [4.177]

Solay etip, aytıs tilindegi bul toparǵa kırıwshi sózler ózleriniń qollanıw ózgeshelikleri menen ajırılıp turadı.

2. Diyqanshılıqqa baylanışlı tariyxıy sózler. Qaraqalpaq xalqı diyqanshılıq penen de kún kórgen. Olardıń usı kún kóris jaǵdayı awızeki dóretpelerinde óz sáwlesin tapqan. Solardıń biri aytıs bolıp, onda tómendegidey diyqanshılıqqa baylanışlı gónergen sózler ushırasadı: -Bunnan barıp baylarǵa diyqan tursaq,

Biyik jerde **kerizine shıǵır** qursaq, [4.50]

Telegen arba júrmestey,

Dińgelekpedi jerińiz? [4.161]

Mısallardaǵı «keriz» - shıǵırdıń suw alatıǵın, suw jıynalıp turatuǵın jeri, shuqanaǵı, oyı, suw saqlaǵıshı [3.329], «shıǵır»-kerizdiń joqarıǵa suw alıp shıǵıp, nawa arqalı salmaǵa shıǵaratıǵın hám biyik jerlerdi suwǵaratıǵın qural [3.554], «telegen arba»-tört dóńgelekli arba [3.303] mánilerin bildiredi. Bul sózlerdiń mısaldaǵı mánileri de usı túsiniqlerge say keledi.

3. Bezeniw buyımlarına baylanışlı tariyxıy sózler. Zergerler tárepinen jaratılǵan bezeniw buyımları xalıq awızeki dóretpelerinen biri aytıslarda da óz sáwlesin tapqan. Biz olardıń ishinen házirgi waqıtta atamaları gónerip qollanıwdan shıǵıp qalǵan bezeniw buyımların mısallarda kórip, semantikalıq ózgesheliklerine itibar qaratpaqshımız:

Onı qolıma salǵanıw **qola** meken yar-yar,

Qola salsam qollarım talar meken yar-yar [4.156]

Bilezigim, júzigim qola meken,

Qola júzik qolıma tola meken, [4.164]

Árebekti soqqan zerger,

Hám buzarlar, hám dúzerler...[4.129]

-Qız bala patsha boladı,

Basında **jıǵası** bolsa...[4.189]

Dáslepki mısaldaǵı «qola», sózi metonimiyalıq usılǵa berilgen sóz bolıp, onda júziktıń islengen materialı arqalı júziktıń ózi názerde tutılǵan. Al sońǵı mısalda bul sóz anıq etip «qola júzik» dep beriledi. Sonday-aq bezeniw buyımlarınıń jáne biri «bilezik» bolıp, ol bilekke taǵatuǵın bezeniw zatı. Bilezik naǵıslanıp, qas qoyılıp qımbat bahalı materiallardan islenedi. Túrkiy tillerinde bilezik sózi **bilek** hám **júzik** sózleriniń birigiwinen payda bolǵan. V.V.Radlov sózliginde bilezik sózi **bilek uzuk** túrinde berilgen. Al, basqa túrkiy tillerden qırǵız tilinde *bilezik*, noǵay tilinde *bilezik*, bashqurt tilinde *bilázik*, qarachay-balkar tilinde *buwiluk*. Tek ózbek tilinde ǵana «*bilákuzuk*» túri saqlanǵan [7.538-539].

«Árebek» - murınnıń bir shetine taǵılatıǵın altın yaqı gúmisten islengen sırǵa túrindegi bezeniw zatı. Mısalda bul sóz tuwra mánide beriledi. Sońǵı mısaldaǵı «jıǵa» da bezeniw buyımlarınıń biri bolıp, ol burınǵı waqıtta sán ushın qızlardıń bas kiyiminiń tóbesine qıstırıp qoyatuǵın qustıń qawırsınlı iri pári esaplanadı. Sonıń menen birge bul sóz bas kiyimniń tóbesine qıstırılıp qoyılatıǵın hákimshilik belgisin de bildirgen [3.228]. «Jıǵa» sóziniń mısaldaǵı mánisi sońǵı berilgen túsinikke sáykes keledi. Solay etip, bul topardaǵı gónergen sózler aytıs tiliniń kórkemligin támiynlep, mánilik ózgeshelikleri menen ajırılıp turadı. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq aytısları tilinde jumsalǵan gónergen sózler ózleriniń shıǵarma tilinde qollanıwı arqalı xalıqtıń milliy ózinsheligin, tariyxın, sonıń menen birge qaraqalpaq tiliniń rawajlanıw basqıshlarınan derek beretuǵın bay material sıpatında joqarı bahalanadı. Olar aytıs tilinde ózleriniń tuwra hám awıspalı mánide keliwi menen shıǵarma tiliniń kórkemligin támiynlep, tásiriligin arttırǵan.

ADEBIYATLAR

1. Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилинің қол өнер лексикасы. Нөкіс, 1997.
2. Алламурастов А., Доспанов О., Тилеумуратов Г. Қарақалпақша көркем өнер атамаларының сөзлігі. Нөкіс, 1991.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Жети томлық. Нөкіс, Қарақалпақстан, 2023.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. XI том, Нөкіс, 1982.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық XII том, Нөкіс, 1983.
6. Махмуд Қашқарий. Девону луғат ит турк. Т.І., 1963.
7. Севортян Е.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974.

Резюме. В статье рассматриваются особенности употребления древних слов, связанных с одеждой, украшениями и сельским хозяйством, в каракалпакских диалектах.

Ключевые слова. Устаревшее слово, архаизм, историзм, лексический состав.

Summary. The article examines the features of the use of ancient words related to clothing, ornaments, and agriculture in Karakalpak dialects.

Key word. Obsolete word, archaism, historicism, lexical composition.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХӘМ НЕМИС СІЯСИЙ ТЕРМИНЛЕРІНИҢ ӨЗИНЕ ТӘН ЛИНГВИСТИКАЛИҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Нажимов А. Ш.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Хәр бир тилде мәлим тараў ушын арналған атамалар әмелде хәм бул басқа тиллердеги қайсыдур атама болып табылады. Термин келип шығыўы ямаса лингвистик қәсийетлери менен уқсас ямаса бир биринен туптен парк етеди. Биз төменде сол уқсас хәм айрықша тәреплерин немис хәм қарақалпақ тилиндеги сиясий атамалардың анықламасында көрип шығамыз. Қарақалпақ тилиндеги сиясий атамалар лингвистик тәрептен бир қанша қызықлы айрықшалықларға ийе. Бул айрықшалықлар төмендегилерден ибарат болыўы мүмкин:

1. Келип шығыўы: Көплеген сиясий атамалар шет тиллерден, атап айтқанда, араб, парсы, рус хәм инглиз тиллеринен кирип келген. Мысалы, «демократия» (грекше «демос» хәм «кратос» сөзлеринен), «президент» (латынша «президенс» сөзинен), «парламент» (фран. «парлер» сөзинен) хәм тағы басқа.

2. Сөзге сөз қосылыў усыллары: Сиясий атамалар соғыўда аффиксация (қосымшалар қосыў), қоспа сөзлер соғыў хәм қысқартпалар кең қолланылады. Мысалы, «мәмлекет ғайраткери» (мәмлекет хәм ғайраткер сөзлериниң қосылыўы), «халықаралық қатнастар» (халық аралық хәм қатнас сөзлериниң қосылыўы) сыяқлы.

3. Семантик өзгерислер: Айырым атамалар ўақыт өтиўи менен жаңа мәнислер қәсип еткен. Мысалы, «революция» дәслеп тек ғана революциялық өзгерислерди англатқан болса, хәзирде көбинесе технологиялық хәм мәдений өзгерислер ушын да қолланылады.

4. Фонетикалық хәм морфология: Шет ел атамалар қарақалпақ тилине өзгертирилген фонетикалық хәм морфологиялық формада киреди. Мысалы, «конституция» сөзи тийкарынан латынша «constitutio» сөзинен келип шыққан болса-да, қарақалпақ тилине өзлесип, айтылыўы хәм жазыўы өзгертирилген.

5. Стилистик айрықшалықлар: Сиясий атамалар рәсмий усылда кең қолланылады хәм бул атамалар әдетде анық хәм түсиникли болыўы керек. Усының себепинен, сиясий сөйлеўлерде хәм хўжетлерде бундай атамалар көп ушырайды.

6. Қарақалпақ тилиндеги өзлеспелер: Жаңа сиясий атамаларға тийкарланып шет тиллерден қарақалпақ тилине аўдарма етиледі ямаса жаңа сөзлер жаратылады. Мысалы, «глобализация» сөзи «глобалласыў» деп аўдарма етилиўи мүмкин. Улыўма алғанда, Қарақалпақ тилиндеги сиясий атамалар тили өзине тән лингвистик айрықшалықларға ийе болып, олардың келип шығыўы, сөз жасалыў усыллары хәм стилистик қәсийетлери Қарақалпақ тилиниң раўажланыў процессинде зәрүрли рол ойнайды.

Немис тилиндеги сиясий атамалар (Politische Begriffe) өзине тән лингвистик айрықшалықларға ийе болып, олар тийкарланып сиясий система, хўкимет, ыызамшылық, хәм социал басқарыў принциптерды сўўретлеў ушын қолланылады. Төменде немис тилиндеги айырым сиясий атамалар хәм олардың лингвистик қәсийетлери хаққында мағлыўматлар келтириледі:

1. Атамалардың қурамы : Немис тилиндеги көплеген сиясий атамалар қурамалы сөзлер болып, еки ямаса одан артық сөзлердиң биригиўинен пайда болады. Мысалы, «Bundeskanzler» (федерал канцлер) сөзи «Bund» (бирлеспе) хәм «Kanzler» (канцлер) сөзлеринен шөлкемлескен.

2. Жоқары мағлыўматтың көрсетиўши сөзлер: Көплеген сиясий атамалар жоқары дәрежедеги рәсмий хәм мағлыўматлы сөйлеўде қолланылады. Мысалы, «Verfassungsgericht» (Конститутцион суд) хәм «Landtag» (мәмлекет парламенти).

3. Үлкен хәрип менен жазылыў: Немис тилинде барлық атлар үлкен хәрип менен басланады, соның менен бирге, сиясий атамалар да. Мысалы, «Demokratie» (демократия), «Republik» (республика).

4. Жергиикли айрықмашылықлар: Немис тилиндеги сиясий атамалар жергиикли (Германиядағы түрли федерал штатлар) хәм миллий дәрежедеги сиясий системаларды сөўлендиреди. Мысалы, «Bundestag» (Германия федерал парламенти) хәм «Landesregierung» (федерал штат хўкимети).

5. Тарийхый контекст: Немис тилиндеги сиясий атамалар көбинесе тарийхый ўақыялар хәм шахслар менен байланыслы болып, оларға лингвистик хәм мәдений мәнис жүкленеди. Мысалы, «Reichstag» (тарийхый парламент жайы, хәзирде Бундестаг деп аталады) сөзи тарийхый мәниске ийе.

6. Қысқартпалар : Немис сиясий атамалары қысқартпалар формасында да кең қолланылады. Мысалы, «SPD» (Sozialdemokratische Partei Deutschlands - Германия сотциал-демократиялық партиясы) ямаса «CDU» (Christlich Demokratische Union - Христиан-демократиялық бирлеспе).

7. Сыртқы тиллер тәсири: Айырым сиясий атамалар басқа тиллерден, атап айтқанда, латын хәм француз тиллеринен алынған. Мысалы, «Präsident» (президент) ямаса «Bürokratie» (бюрократия).

8. Рәсмий хәм рәсмий болмаған усыллар: Сиясий атамалар рәсмий хўжетлерде хәм баспасөзде көбирек қолланылады, рәсмий болмаған сөйлеўде болса гейде қысқартырылған ямаса әпиўайы сыртқы көринислерде

дүс келиуи мүмкин. Мысалы, «Kanzler» (канцлер) сөзи көбнесе рәсмий болмаған сөйлөуде «Mutti» (ана) деп те аталады, бул Ангела Меркел дәуиринде кең тарқалған.

Бул лингвистик айрықмашылықлар немис тилиндеги саясий атамаларды өзине тән хәм байытады, бул тилдің өзине тийислиги хәм тарийхый раўажланыўын хәкис еттиреди. Қарақалпақ хәм немис тиллериндеги саясий атамалар түрли мәдениятлар хәм тарийхый тәжирийбелер менен байланыслы болса-да, олар арасында бир қанша улыўма тәрәплер бар. Төменде айырым улыўма тәрәплерди көрип шығамыз:

- Латинишган терминология: Еки тилде де саясий атамалар көбнесе латын ямаса грек тилинен келип шығыўы болған терминлер менен аңлатылады. Мысалы, «демократия» (Demokratie) хәм «республика» (Republik) сөзлери хәр еки тилде де латынша «демократия» хәм «республика» сөзлеринен келип шыққан.

- Миллий институтлар хәм структуралар: Саясий структуралардың аталыўында улыўмалықлар бар. Мысалы, парламент (Parlament), президент (Präsident), хукимет (Regierung) сыяқлы атамалар хәр еки тилде де уқсас структураларға ийе.

- Халық аралық хуқық хәм шөлкемлер: Халық аралық саясий шөлкемлер хәм хуқықый түсиниклер атлары да уқсас. Мысалы, БМШ (UNO - Vereinte Nationen) ямаса НАТО (NATO - Nordatlantische Allianz) сыяқлы халық аралық шөлкемлер атлары хәр еки тилде бирдей аңлатылады.

- Тарийхый тәсирилер: Германия хәм Өзбекстанның түрли тарийхый дәуирлерде түрли мәмлекетлер менен байланыслары болған. Бул байланыслар нәтийжесинде саясий атамалар алмаслаўы жүз береді. Мысалы, бурынғы Совет аўқамы дәуиринде рус саясий атамалар қарақалпақ тилине кирип келген болса, немис тилине инглиз тилиндеги атамалар көбнесе қолланылады.

- Жаңа түсиниклер хәм неологизмлар: Глобализация хәм технологиялық раўажланыў нәтийжесинде пайда болған жаңа саясий түсиниклер хәр еки тилге бирдей тәрзде кирип келеді. Мысалы, «глобализация» (Globalisierung), «терроризм» (Terrorismus) сыяқлы жаңа түсиниклер.

Жуўмақ етип айтқанда, еки тилде де өзиниң мәдениятына турмыс тәризине тийисли саясий атамалар жеткиликли. Жоқарыда айтылған улыўма тәрәплер болса тил хәм мәдениятлар аралық уқсаслықларды көрсетеді. Соның менен бирге, хәр бир тил айрықшалықларды сақлап қалған болса да, глобал саясий байланысда бир-бирине жақынласыўын көриў мүмкин.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Jumaev, A. A. (2024). The Typological and Specific Analysis of the Eagle Cult in German and Uzbek Folklore. *Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education* (2994-9521), 2(5), 569-573.
2. Jumayev, A. (2021). LITERARY FEATURES OF MYTHOLOGICAL BIRDS IN UZBEK AND GERMAN FAIRY TALES. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ* (buxdu.uz), 8(8).
3. Axmatovich, J. A. (2021). Features of literary interpretation of the image of parrot in german and Uzbek fairy tales. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(6), 28-33.
4. Axmatovich, J. A. (2020). Ertaklardaqush larningonatisolidafodalanishi. *Ilm sarchashmalari"* Urganch davlat universitetining ilmiy-metodik jurnali.–Urganch, 55-58.
5. Jumaev, A. A. ARTISTIC INTERPRETATION OF NIGHT BIRDS IN FOLK TALES. *Тил, адабиёт, таржима, адабий танқидчилик халқаро илмий форуми: замонавий ёндашувлар ва истикболлар*, 643.
6. Jumaev, A. A. ARTISTIC INTERPRETATION OF NIGHT BIRDS IN FOLK TALES. *Тил, адабиёт, таржима, адабий танқидчилик халқаро илмий форуми: замонавий ёндашувлар ва истикболлар*, 643.
7. Jumayev, A. A. ARTISTIC INTERPRETATION OF RELIGIOUS VIEWS RELATED TO BIRD FEATHER IN UZBEK AND GERMAN FAIRY TALES. *Тил, адабиёт, таржима, адабий танқидчилик халқаро илмий форуми: замонавий ёндашувлар ва истикболлар*, 648..
8. Zarifovna, Ruziyeva Nafisa. "A Bit of Honeyed Talk: Exploring Euphemisms for Spouses." *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development* 3, no. 1 (2024): 443-445.
9. Zarifovna, R. N., & Alisherovna, A. Z. (2023). NONVERBAL EUPHEMISMS: UNDERSTANDING THE POWER OF BODY LANGUAGE. *INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM*, 3(29), 480-483.
10. Ruziyeva, N. (2022). Euphemisms as a means of manipulation in the language of the news media. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ* (buxdu.uz), 10(10).
11. Zarifovna, R. N., & Alisherovna, A. Z. (2023). APPLICATIONS OF SARCASTIC EUPHEMISMS IN MODERN LINGUISTICS. *FORMATION OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY AS INTERDISCIPLINARY SCIENCES*, 2(20), 247-250.
12. Саидова, З. Х. (2016). Использование новых технологий на уроках английского языка. *Молодой ученый*, (7), 703-706.

Annotatsiya: Ushbu maqola qoraqalpoq va nemis tillaridagi siyosiy terminlar, ularning kelib chiqishi, terminlarning o'ziga xos lingvistik xususiyatlarini va ikki tildagi siyosiy terminlarning o'xshash va farqlarini o'rganish jihatlarini haqida.

Tayanch so'zlar: respublika, partiya, demokratiya, Reyxstag, Bundestag, federal, konstitutsiya, davlat.

Аннотация: Данная статья посвящена политическим терминам в каракалпакском и немецком языках, их происхождению, специфическим лингвистическим особенностям терминов, а также аспектам изучения сходств и различий политических терминов в обоих языках.

Ключевые слова: республика, партия, демократия, Рейхстаг, Бундестаг, федеральный, конституция, государство.

Annotation: This article discusses political terms in Karakalpak and German, their origins, the specific linguistic features of terms, and the similarities and differences between political terms in both languages.

Key words: republic, party, democracy, Reichstag, Bundestag, federal, constitution, state.

QORAQALPOQ VA INGLIZ MAQOL VA MATALLARINING LINGVOMADANIY VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Babanazarova G. J.

KIRISH. Har bir xalqning ogʻzaki ijodi – bu uning maʼnaviy boyligi, tarixiy xotirasi hamda milliy tafakkurining oʻziga xos ifodasidir. Xalq maqollari, naql va hikmatli soʻzlar xalqning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlarini yorituvchi eng qadimiy va sermazmun janrlardan biridir. Shu sababdan ham maqollar nafaqat til hodisasi, balki madaniyat, psixologiya va xalq falsafasining ham ajralmas qismi sifatida oʻrganiladi [4]. Qoraqalpoq va ingliz xalqlari oʻzining uzoq tarixiy taraqqiyotida jamiyat, tabiat, mehnat, inson va axloq haqidagi tushunchalarini turli shakllarda, xususan, maqol va naql orqali ifoda etgan. Biroq bu ikki xalqning hayot tarzi, dunyoqarashi, diniy qarashlari va ijtimoiy muhitidagi farqlar ularning maqollarida ham oʻz aksini topgan. Shu bois, qoraqalpoq va ingliz maqol-nasihatlarini lingvomadaniy va semantik jihatdan tahlil etish orqali biz ikki xalqning tafakkuridagi oʻxshashliklar va farqlarni, shuningdek, ularning qadriyat tizimini chuqurroq anglash imkoniga ega boʻlamiz. Shuni ham taʼkidlash joizki, maqollar milliy tafakkurning ifodasi boʻlish bilan birga, xalqning oʻziga xos mantiqiy tizimini va dunyoni anglash uslubini ham aks ettiradi. Ingliz maqollarida koʻproq individualizm, mehnatsevarlik, vaqtga hurmat va intizom singari qadriyatlar ustuvor boʻlsa, qoraqalpoq maqollarida jamoaviylik, mehnat, sabr-toqat va doʻstlik kabi insoniy fazilatlar koʻproq targʻib etiladi.

Shunday qilib, ushbu maqolada qoraqalpoq va ingliz maqol-nasihatlarining lingvomadaniy hamda semantik xususiyatlari tahlil qilinadi, ularning mazmuniy oʻxshashliklari va farqlari izohlanadi hamda xalq tafakkuri va qadriyat tizimi bilan bogʻlanadi. Bu tadqiqot til va madaniyat oʻzaro aloqasini yanada chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Tarbiya va oila qadriyatiga oid maqollarni koʻrib chiqamiz. Qoraqalpoq maqoli: “Oʻnar uydin balasi on besinde baspan der, oʻnbaʼganni balasi otizinda jasper der.”

Maʼnosi: Tartibli, tarbiyali oila farzandi yoshligidan mustaqil boʻladi, tartibsiz oila farzandi esa katta yoshda ham yoʻlini topa olmaydi. Bu maqolda xalqning eng muhim qadriyatlaridan biri – oila va tarbiya gʻoyasi yotadi. Qoraqalpoq xalqida bola tarbiyasi ota-onaning obroʻ-eʼtiborining koʻzgusi sifatida qaraladi. Shu boisdan, tarbiyali bola yoshligidan masʼuliyatni his qiladi, mustaqil boʻlishni oʻrganadi va hayotda oʻz yoʻlini topadi.

Ingliz tilidagi oʻxshash maqol: “The apple doesn’t fall far from the tree.” (Olma daraxtidan uzoqqa tushmaydi.) [5, 137-143]. Har ikkala maqolda ham ota-onaning fazilati, axloqi va tarbiyasi farzand xulq-atvorida namoyon boʻlishi taʼkidlanadi. Demak, bu maqollar jamiyatda oila qadriyatlarining ijtimoiy ahamiyatini chuqur ifodalaydi.

Kamtarlik va botirlik falsafasiga oid maqollarga quyidagi maqollar kiradi.

Qoraqalpoq maqoli: “Batir – aʼnqaw, er – gódek.”

Maʼnosi: Haqiqiy qahramon oddiy, kamtar, baʼzan sodda boʻladi.

Mazkur maqol xalqning psixologik kuzatuvlariga asoslangan. Qoraqalpoq xalqining fikricha, haqiqiy botir oʻzini koʻrsatmaydi, u kamtar va samimiy boʻladi. Bu xalqning kamtarlikni yuksak insoniy fazilat sifatida qadrlashini bildiradi.

Ingliz tilidagi oʻxshash maqol: “Still waters run deep.” (Tinch suv ostida chuqurlik bor.)

Har ikkala maqolda ham insonning tashqi soddaligi ortida yuksak aql, kuch yoki fazilat yashiringanini ifodalaydi. Bu esa milliy tafakkurda ichki poklik va halollikni qadrlash gʻoyasining mavjudligini koʻrsatadi.

Saxovat va doʻstlik qadriyatini ifodalovchi maqollarga quyidagilar kiradi.

Qoraqalpoq maqoli: “Saʼiy – dos kóbeyter, baʼqil – mal kóbeyter.”

Maʼnosi: Saxovatli inson doʻst orttiradi, baxil inson esa faqat mol-dunyo yigʻadi.

Bu maqolda xalqning axloqiy va ijtimoiy qadriyatlari – saxovat, ochkoʻzlik, mehr va insoniylikka munosabat ifodalangan. Qoraqalpoq jamiyatida doʻstlik va yordam koʻrsatish insonning haqiqiy boyligi sifatida eʼtirof etiladi.

Ingliz tilidagi oʻxshash maqol: “A generous heart enriches itself.” (Saxiy yurak oʻzini boyitadi.)

Bu maqol ham saxiylik va mehrning inson hayotidagi oʻrni haqida. Shunday qilib, har ikkala xalqda ham saxovat – nafaqat moddiy, balki ruhiy boylik manbai sifatida talqin qilinadi.

Ochkoʻzlik va dangasalikning oqibatini ifodalovchi maqollarga misollarni quyidagicha berish mumkin.

Qoraqalpoq maqoli: “Dámikkennen qunıqqan jaman.”

Maʼnosi: Ochkoʻz odam hech qachon toʻymas, u har doim koʻproq narsa istaydi. Bu maqol inson nafs, ochkoʻzlik va qanoat masalalariga oid chuqur maʼnoga ega. U xalqning hayotiy tajribasidan kelib chiqib, ochkoʻzlik insonni maʼnaviy nochorlikka olib kelishini ifodalaydi.

Ingliz tilidagi oʻxshash maqol: “Greed breaks the sack.” (Ochkoʻzlik oʻz egasini halokatga olib keladi.). Har ikkala maqol ham haddan ortiq nafsning yomon oqibatlarini koʻrsatadi va qanoatni fazilat sifatida ulugʻlaydi.

Dangasalikning tanqidi quyidagi maqollar orqali ifodalanadi.

Qoraqalpoq maqoli: “Jalqaw óz úyine ózi qonaq.” [6].

Maʼnosi: Dangasa inson oʻz uyida ham mehmondek, yaʼni faol hayot kechirmaydi. Bu maqolda mehnatsevarlik qadriyati va dangasalikning ijtimoiy zarariga urgʻu berilgan. Qoraqalpoq xalqining qadimiy turmush tarzida har bir aʼzo oilaviy va jamoaviy mehnatga masʼul boʻlgan, shuning uchun dangasalik qoralangan.

Ingliz tilidagi oʻxshash maqol: “An idle mind is the devil’s workshop.” (Boʻsh ong yovuzlikning ustaxonasi.)

Har ikkala maqolda mehnatning hayotiy zarurligi, dangasalik esa halokatga olib boruvchi omil sifatida tasvirlanadi.

Jadval 1. Qoraqalpoq va ingliz tillarida maqollarning umumiy tahlili

Asosiy mavzu	Qoraqalpoq maqoli	Inglizcha oʻxshash maqol	Umumiy gʻoya
Tarbiya va oila	“Oʻnar uydin balasi...”	“The apple doesn’t fall far from the tree.”	Tarbiya va oilaning ijtimoiy ahamiyati

Kamtarlik va botirlik	“Batir – aňqaw, er – gódek.”	“Still waters run deep.”	Ichki kuch, halollik, kamtarlik
Saxovat va do‘stlik	“Sağıy – dos kóbeyter...”	“A generous heart enriches itself.”	Mehr va saxiylıknıng qadri
Ochko‘zlik	“Dámıkkennen qunıqqan jaman.”	“Greed breaks the sack.”	Nafs va qanoat masalasi
Dangasalik	“Jalqaw óz úyine ózi qonaq.”	“An idle mind is the devil’s workshop.”	Mehnatsevarlikning ustunligi

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, qoraqalpoq va ingliz maqollarining lingvomadaniy hamda semantik tahlili ularning milliy tafakkuridagi o‘xshashliklar va farqlarni aniq ko‘rsatib berdi. Har ikkala xalqning maqollarida hayotiy tajriba, donolik, mehnatsevarlik, to‘g‘rilik va sabr-toqat kabi qadriyatlar yuksak baholanadi. Biroq ularni ifoda etish uslubi, ramziy obrazlari va semantik strukturasida milliy dunyoqarashning o‘ziga xos belgilarini ko‘rish mumkin. Masalan, qoraqalpoq maqollarida tabiat, hayvonlar, mehnat jarayoniga oid obrazlar ko‘p uchrasa, ingliz maqollarida esa vaqt, pul, shaxsiy intizom va muvaffaqiyatga erishish bilan bog‘liq iboralar ustuvorlik qiladi. Bu esa ingliz xalqining pragmatik tafakkurini, qoraqalpoq xalqining esa jamoaviylik va hayotiy tajribaga tayangan dunyoqarashini aks ettiradi. Demak, maqollar tili – bu xalq madaniyatining ifodasi bo‘lib, u insonlarning hayotiy qadriyatlarini, tafakkur doirasini va milliy xarakterini ochib beradi. Shu sababdan qoraqalpoq va ingliz maqollarini lingvomadaniy va semantik jihatdan o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, psixologiya va etnologiya sohalarini uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Xulosa qilib aytganda, har bir maqol – xalq tafakkurining timsoli, milliy o‘zligining aks-sadosidir. Ularni qiyosiy tahlil qilish orqali biz nafaqat tillararo o‘xshashlik va farqlarni, balki insoniyatning umumiy ma‘naviy qadriyatlarini ham chuqurroq anglaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Aytmiyazova, N. (2024). O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA OZIYQ-OVQAT MAVZUSIDAGI MAQOLLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI. O ‘ZBEK TILINING XORIJD A O ‘QITILISHI: TA‘LIM NAZARIYASI VA AMALIYOTI, 1(01), 66-69.
2. Komilovna, X. N. (2024). INGLIZ VA O ‘ZBEK TILLARIDA YAXSHILIK VA YOMONLIKNI IFODALOVCHI MAQOLLAR SEMANTIKASI. TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATION G ‘OYALAR, 1(1), 67-69.
3. qizi Tojiddinova, S. F. (2025, June). MAQOLLARDAGI OXSHATISHLARDA LINGVOMADANIY MUAMMOLAR. In *International Conference on Global Studies* (Vol. 1, No. 1, pp. 120-132).
4. Uralova, O. (2025). TURKIY VA TURK XALQ MAQOLLARINING LINGVISTIK TADQIQI. *Uzbekistan language and culture*, 1(1).
5. G‘afforov, X., & Asqarova, M. (2024). INGLIZ XALQ MAQOLLARINING O ‘ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHDA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARINI ANGLASH. TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATION G ‘OYALAR, 1(1), 137-143.
6. Каракалпак; фольклоры 88-100 том. -Некис,"Илим" 2015.

ANNOTATSIIYA. Mazkur maqolada qoraqalpoq va ingliz maqol ham matallarining lingvomadaniy hamda semantik xususiyatlari tahlil etilgan. Har bir xalqning og‘zaki ijodi, xususan maqollar, uning milliy tafakkuri, qadriyatlari va ijtimoiy hayotining in‘ikosi sifatida qaraladi. Qoraqalpoq va ingliz xalqlarining maqollarini solishtirish orqali ularning dunyoqarashi, axloqiy me‘yorlari, tarbiya, mehnat, saxovat, dangasalik va kamtarlik haqidagi qarashlari yoritilgan. Shuningdek, maqollarda ifodalangan milliy obrazlar, ramzlar, madaniy konnotatsiyalar hamda umumiy semantik g‘oyalar tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, qoraqalpoq maqollarida jamoaviylik, mehnat va sabr-toqat qadriyatlari ustuvor bo‘lsa, ingliz maqollarida individualizm, intizom va vaqtning qadrlash g‘oyalari yetakchilik qiladi. Maqol xalq tafakkuri, madaniyati va tilining o‘zaro bog‘liqligini chuqur yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: maqol, matal, lingvomadaniyat, semantika, xalq donoligi, milliy tafakkur, qadriyat.

Rezyume. Bul maqalada qoraqalpoq ham ingliz naqil ham matallarining lingvomadaniy ham semantikahq o‘zgesheliklari analiz etilgan. Har bir xalqning awizeki doretpesi, asirese naqillar, onin milliy oy-orisi, qadriyatlarini ham socialliq turmisinin korsechkishi retinde qaraladi. Sonin menen birge, qoraqalpoq naqillarında jamaatshilik, miynet ham sabir-taqat qadriyatlarini ustinlik etse, ingliz naqillarında individualizm, intizam ham waqtin qadirlew ideyalari jetekshilik etedi. Maqala xalq oy-orisi, madaniyatini ham tilinin oz-ara baylanishligin tereh jaqtilandirwga xizmet etedi.

Gilt so‘zler: naqil, mata, lingvomadaniyat, semantika, xalq danaligi, milliy oy-oris, qadriyat.

Резюме. В данной статье анализируются лингвокультурные и семантические особенности каракалпакских и английских пословиц и поговорок. Устное творчество каждого народа, в частности пословицы, рассматривается как отражение его национального мышления, ценностей и социальной жизни. Отмечается, что в каракалпакских пословицах преобладают ценности коллективизма, трудолюбия и терпения, тогда как в английских пословицах доминируют идеи индивидуализма, дисциплины и ценности времени. Статья служит глубокому освещению взаимосвязи народного мышления, культуры и языка.

Ключевые слова: пословица, поговорка, лингвокультура, семантика, народная мудрость, национальное мышление, ценность.

TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADVERBIAL CLAUSES OF PLACE AND TIME IN ENGLISH AND KARAKALPAK

Khudaybergenova Z. O., Khudaybergenova G.

Karakalpak state university

Introduction. With regard to the semantics of these clauses, it is important to emphasize that at the level of generalized clause meanings, semantics is of direct and fundamental syntactic relevance. For this reason, the traditional classification of major types of adverbial clauses based on semantic criteria remains linguistically well-grounded and practically effective. Numerous attempts to challenge this approach by appealing to allegedly more “objective” and

scientifically rigorous principles have so far failed to produce an alternative system capable of rivaling the traditional one in the analysis of actual texts.

At the same time, it would be incorrect to dismiss the value of findings obtained through more recent research. Even though their initial critical aim was not achieved, these studies have made a significant positive contribution to theoretical linguistics. In particular, they have advanced the understanding of the complex system of subordinate clauses by closely examining their real properties, especially the multifaceted relationship between structural forms and functional meanings that determines the systemic status of each clause type as a distinct subtype.

On the basis of these observations, the entire system of adverbial clauses can be classified into four groups.

Materials and method. The first category comprises temporal and locative clauses, which share a common semantic foundation described as “localisation” in time and space respectively. Each of these clause types is further divided according to two main criteria: local identification and functional scope.

Local identification is primarily determined by the choice of subordinating connectors. On this basis, clauses of time and place are classified as either general or particularising. General localisation is expressed through non-specific conjunctions such as *when* and *where*, which, on their own, do not convey any additional detail about the temporal or spatial relationship between the main and subordinate events. In contrast, particularising localisation provides a more precise specification of these relationships, indicating whether the subordinate event occurs before, simultaneously with, or after the principal event, as well as allowing for finer distinctions within these correlations.

With subordinate clauses of time the particularising localisation is expressed by such conjunctions as *while*, *as*, *since*, *before*, *after*, *until*, *as soon as*, *now that*, *no sooner than*, etc. For instance:

We lived here in London when the war ended. While the war was going on we lived in London. We had lived in London all through the war until it ended. After the war ended our family moved to Glasgow.

With clauses of place proper the particularising localisation is expressed but occasionally, mostly by the prepositional conjunctive combinations *from where* (bookish equivalent — *whence*) and *to where*. For instance:

The swimmers gathered where the beach formed a small promontory. The swimmers kept abreast of one another from where they started.

D. Biber states that for the most part, however, spatial specifications in the complex sentence are rendered not by place-clauses proper, but by adverbial-appositive clauses [1, 234-235]. For instance:

We decided not to go back to the place from where we started on our journey.

From the functional point of view, clauses of localisation should be divided into “direct” (all the above ones) and “transferred”, the latter mostly touching on matters of reasoning. For instance:

When you speak of the plain facts there can't be any question of argument. But I can't agree with you where the principles of logic are concerned.

I. P. Ivanova and etc. identifies that a special variety of complex sentence with a time clause is presented by a construction in which the main predicative information is expressed in the subordinate clause, the actual meaning of temporal localisation being rendered by the principal clause of the sentence [2, 102]. For instance:

Alice was resting in bed when Humphrey returned. He brought his small charge into the room and presented her to her “aunt” (D. E. Stevenson).

The context clearly shows that the genuine semantic accents in the first sentence of the cited passage is to be exposed by the reverse arrangement of subordination: it is Humphrey's actions that are relevant to the developing situation, not Alice's resting in bed: → Humphrey returned when Alice was resting in bed...

This type of complex sentence is known in linguistics as “inversive”; what is meant by the term, is semantics taken against the syntactic structure. The construction is a helpful stylistic means of literary narration employed to mark a transition from one chain of related events to another one. According to its semantic and structural peculiarities the adverbial clause is mostly used among other types of complex sentence in Karakalpak language. In academic grammar its subdivision to semantic types indicates from 7 to 12. But today in books they are learnt dividing into 8 forms of them. They are adverbial clause of time (ўакыт), place (орын), manner (сын), comparison (салыстырмалы), cause (себеп), purpose (мақсет), condition (шәрт) and result (нәтижес).

Many research are carried out by M. Awezov and E. Dawenov on the topic of adverbial clause of time in Karakalpak language [3]. An adverbial clause of time shows the time of the action expressed in the principal clause.

Men kelsem, Murat shay iship otr eken. (Sh. S.). Quyash ele kóterile qoymağan máhálde, Nesibeli sırtqa shıqtı. Báhar baslanıwdan, bizler jaylawğa kóshemiz (Ó. X.).

The simple sentences of this complex sentence are connected to each other in time meaning and subordinates clause denotes the action in the principal clause happens in one moment.

In adverbial clause of time the predicate of the subordinate clause is expressed in the following ways:

1. a) the predicate of subordinate clause is formed by the form of *-ğan/-gen* participle word and by adding to this word modal words and particles. *Qonaqlar atlarınan túsip atırǵanda, awqatta pisip shamalasqan edi. Sabaq pitkennen, ol bizlerdi shaqırıp aldı (T. Q.) Aydana menen traktorshı awqatlanıp bolǵan waqıtta, Nurjan keldi (Ó. X.). Bizler ádewir jer júrgennen soń aspannan jawın tamshısı tamshılay basladı.*

b) the predicate of subordinate clause is formed by the forms of *-ar/-er*, *-r* and double *-ar-mas*.

Orınbay áskerlikke keterinde, anası Tájiǵúl onıń mańlayınan shorp-shorp sıydi (X. S.). Qalıń muz keter-ketpeste, sheshinip tústik suwlarǵa (Jiyen juraw). Sarımbet kazarmaǵa keter waqıtta, kempir apam gáp taptı. Adamlar jolǵa túser

aldında, Sinebryukov jigitlege házir awhaldıń jaqsı emesligin ayttı (A. Á). Tań atıp, adam oyer-buyerdi kórer-kórmes máhálde, Bekman menen qońısı Erniyaz baxet izlep, ań awlamağa áketti (B. B.)

2. the predicate of subordinate clause is formed by the forms of –ip/ ip, –p, –a, –e, –may/mey, –ğansha, –ǵalı, –mastan, and adding particles to the form of –ǵalı, –mastan.

Ay batıp, qalıń toǵayǵa qarańǵılıq shókti (Sh.S.). Tın jarıp awa kele, Serjan az ǵana esin jiynaǵanday boldı (T.Q.). Jumagúl oydan qutılmay-aq, oyın Jamilanıń túshkirigi bólip jiberdi (A.Á.). Ol sóylep bolǵansha, Serkebay sóz qospay biyparwa otırdı (T.Q.). Bıylǵı báhár kelgeli, umıpasam usı dáslepki tońıwım shıǵar (Sh.S.). Bular barmastan aldın, otawdaǵı kátqudalar menen jasawıllar sırtqa shıqqan eken (K.S.).

Adverbial clause of place is placed in the research of E. Dawenov in the middle of 70's [4, 477], since 90's it's been learning in the textbooks of school [5, 65]. An adverbial clause of place shows the place of the action expressed in the principal clause. Clauses in adverbial clause of place in karakalpak language is linked in two ways: syndetically and asyndetically. In asyndetical way the subordinate clause is formed by the words *qayda*, *qay jerde* (*qayerde*), *qalay* and principle clause is formed by *sonda*, *sol jerde* (*soyerde*, *solay*).

Bolis qayda bar dese, ol sonda barıp aytqanın qılıp júretuǵın edi (Q. E.). Qay jerde aqsha kóp bolsa, sol jerde gózzallıq penen ibratlı sóz passıqqa shıǵadı (Sh. A.). Qay jerde iske shıntlap kirisilse, sol jerde nátiye kózge kórinedi (E. Q.). Men onıń basın qalay bursam, ol solay burıladı (J. S.).

In syndetical way the predicate of subordinate clause is formed by the suffix –ǵanda/-gende and the word in subordinate clause (which means place) performs the the meaning of place.

Bizler Taqıyatastıń tusına kelgende, jol ekige bólindi (Sh. S.).

The primary meaning of place is in the subordinate clause *Taqıyatastıń tusına*

A contrastive analysis demonstrates that despite substantial differences in their formal means of expression, English and Karakalpak share a unified functional-semantic basis centered on the localisation of actions in time and place. In both languages, a distinction is made between generalized and more specific meanings, and adverbial clauses perform not only a localizing function but also play an important role in organizing discourse and shaping interpretation. Consequently, the variations identified are primarily typological rather than semantic, arising from broader differences in syntactic structure and grammatical encoding.

Conclusion. To conclude, the comparative study of adverbial clauses of place and time in English and Karakalpak underscores the interaction between universal semantic concepts and language-specific grammatical forms. The results enhance our understanding of subordination patterns in typologically diverse languages and provide a valuable theoretical basis for further investigations in contrastive linguistics, translation studies, and the pedagogy of complex sentence structures in both English and Karakalpak.

REFERENCES

1. Biber D. Student grammar of Spoken and Written English. Harlow: Longman 2003. 234-235 p
2. И. П. Иванова., В. В. Бурлакова., Г. Г. Почепцов Теоретическая грамматика английского языка. – М. Высш. Школа 1981. 102 стр
3. Awezov M. Házirgi dáwir qaraqalpaq tilinde baǵınıńqı qospa gáppler hám olardıń strukturası. Nókis, 1972, 53-101-pages; Dawenov E. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sintaksis. Nókis, 1992, 461-477 pages;
4. Dawenov E. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Nókis, «Bilim», 1992, 477-482 betler.
5. Dawenov E, Dawletov M. Qaraqalpaq tili. 9-klass ushın sabaqlıq. Nókis, «Bilim», 1991, 65-b.

Резюме. В статье обстоятельственные придаточные предложения рассматриваются как сложная и обширная область синтаксиса, с акцентом на их функциональной семантике и классификации, а не только на чисто структурных характеристиках.

Annotaciya. Maqolada ergash gaplar sintaksisning murakkab va keng doirasi sifatida ko'rib chiqiladi, bunda ularning sof tarkibiy xususiyatlariga emas, balki ularning funksional semantikasiga va tasnifiga etibor beriladi.

Summary. The article studies adverbial clauses as a complex and extensive branch of syntax, with an emphasis on their functional semantics and classification, rather than just their purely structural characteristics.

Key words: syndetically and asyndetically, typological, semantic, functional-semantic, localization, discourse, interpretation

Ключевые слова: синдетически и асиндетически, типологический, семантический, функционально-семантический, локализация, дискурс, интерпретация

Таянч сўзлар: sindetik va asindetik, tipologik, semantik, funksional-semantik, lokalizatsiya, nutq, talqin.

BASLAWISH KLASLARDA ANA TILINEN KLASTAN TIS JUMISLARDI SHÓLKEMLESTIRIW TIL ÚYRENIWDIŇ ZÁRUR SHÁRTLERINIŇ BIRI SIPATINDA

Saburova S.

NMPI «Pedagogika» kafedrası stajyor oqıtıwshısı

Baslawış klass oqıwshıları oqıp biledi, biraq oqıǵanın tusinip bilmeydi, oqıtıwshı kitaptı oqıtıp shıǵadı, biraq ol tuwralı aytp bere almaydı. Solay eken oqıp biliw hám oqıp biliw kónlikpesi bir birinen ajraladı.

Funksional sawatlılıq termini birinshi bolıp sovet psixologı hám filisofi hám pedagogı Aleksey Leontıv ilimge kirgizgen bolıp, ol funksional bul xabar menen islesiw mumkinshiligi, al xabar oqıw menen baylanıslı. Hárgi zaman neyrolingvistikası psixolingvistikası hám neyrodirektikası oqıwdıń kiyingi kognitivlik protess ekenin dálilleydi. Funksional “sawatlılıq” termini 1957-jıl YUNESKO tárepinen kiritilgen bolıp bul jerde “sawatlılıq”, “minimal

sawatlılıq”qa da tusinik berilgen. Sawatlılıq- bul oqıw, jazıw, hujjetler menen islese biliw kónlikpesi, al minimal sawatlılıq- bul oqıwshınıń ápiwayı xabardı oqıy alıw hám jasa biliw uqıplılıǵı.

Funksional sawatlılıq bolsa oqıwshınıń oqıw hám jazıw kónlikpesin jámiyette qollana biliwi. Sawatlılıq bul insańǵa tán qásiyet bolsa, funksional sawatlılıq usı qásiyetti belgili situaciyaǵa qollanıp biliwdi ańlatadı.

Funksional sawatlılıq:

1. Oqıw hám jazıw konlikpeleriniń tiykarǵı basshılıǵı
2. Kúndelikli xojalıq jumısların sheshiwge baǵdarlanǵanlıǵı
3. Belgili bir konkret waqıyalardı oqıwshınıń jaǵdayın kórsetip bergengligi
4. Bir qıylı standart, steorotip maqalanı sheshiwge baǵdarlanǵanlıǵı
5. Funkcional sawatlılıqtıń bar ekenin kóbinese biz hár qıylı jaǵdaylardıń ózgeriwinde kóremiz [1.22]. Biziń izertlewimizde funksioanal sawatlılıqqa toqtap ótemiz xalıqaralıq (PISA, TIMSS, PIRLS) sıpatı barlaw baǵdarlamaları birinshi gezekte funksional sawatlılıqtı tekseriw menen baylanıslı.

PISA hám PIRLS izertlewlerinde oqıw sawatlılıǵı dep oqıwshınıń berilgen jazba tekstti túsinip hám oǵan múnasebet bidiriwshi teksttiń mazmunın óz maqsetlerine qollana biliwi bilim hám múmkinshiliklerin jámiyet rawajlanıwında paydalana biliwi názerde tutılǵan. “Sawatlılıq” sózi oqıwshılardıń oqıwdı iyelewı olrdıń aldına qoyǵan maqsetlerine jetiw ushın ámeliyatqa jámiyetlik miynetke tayın bolıwın ańlatadı.

PISA baǵdarlaması boyınsha oqıw sawatlılıǵı tómendegi dárejelerge bólinedi:

1. Tekstke kerek xabardı izlew (eń tómén dáreje)
2. Tekstke kerek xabardı hár qıylı qálegen dárejeler boyınsha izlew.
3. Tekstke kerek xabardı izlew, úzindide bergen xabardıń tekst penen baylanısın tabıw, belgili biraq qarama-qarsı xabardı izlew xabarda jazılǵan málimleme boyınsha.
4. Ózinde bar xabarlardıń izbe-izligin hám onıń izlew hám tekstli tapsırmanı orınlaw ushın kerek sheshimlerdi taba biliw.
5. Qıyın tekstlerdiń dúzilisi hám beriliwın túsiniw.
6. Tekst boyınsha isenimge keliw, juwmaq shıǵarıw.

Funksional oqıw degen túsinikke de túsinik berip ketemiz funksional oqıw- bul tekst penen islep biliw uqıbı, onı durıs oqıw, xabardı durıs bóleklerge bóliw hám durıs qollanıp biliw.

Funksional oqıw tiykarında baslawısh klass oqıwshılarınıń tiykarǵı kónlikpeleri rawajlanadı. Bul ushın birinshi oqıtıwshını oqıwǵa úyretiwimiz. Oqıwdıń ózi qıyın process. Eger oqıw mexanizimi oqıwshıǵa qıyın bolsa oqıwǵa energiyası kóp jumsap, túsiniwge kúshi qalmaydı. Oqıp biliwdi talim emes, oqıwshınıń sanasında tekseriw kerek. Durıs oqıw hám oqıǵanın túsiniw ekewi eki basqa túsinik.

Funktsionallıq oqıw- kóp basqıshlı kónlikpe bolıp tekstiń analizin hár qıylı dárejede ótkeredi. Baslawısh klass oqıwshısı oqıp atırıp barlıq sózlerdi túsiniwı kerek.

Hámme sózler túsinikli boldı ma?

Hámme is háreketti túsinidıńizbe?

Klasta bul mumkinshiliktiń bir jolı bul soraw juwap. Klasta kim mexanikalıq oqıp atır, kim túsinip oqıp atır biliw qıyın. Durıs hám tez oqıwı itibardı kúsheytıp mazmunın tusiniwge itibarsız qalıp qoyamız. Bul protsessti ámelge asırıw ushın klastan tıs sabaqlardıń róli kúshli. Klasstan tıs sabaqlardı úyden ózi jaqsı kórgen kitabın ákeliwi hám onı oqıwı arqalı funksional oqıw kónlikpesin rawajlandırıwǵa boladı. Qalay oqıwshını oqıwǵa majburliq alamız? Ulgi kórsetiw arqalı:

1. Oqıǵan kitaplardıń mazmunın ayıp beriw arqalı
2. Uy kitapxanasın dúziwge úyretiw
3. Ózlerine kitap saylawǵa mumkinshilik beriw.

Sabaq protsessi mine klastan tıs jumıslardıń baylanısı putkil pedagogikalıq protsestiń sapasın jetilistiriwge xızmet etedi. Klastan tıs jumıslar oqıw protsesiniń áhmiyetli bólegi sıpatında “Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı” oqıtıwdıń sapalı ótiwi menen birge ana tilin ámeliyatqa qollana alıw mumkinshiligin jaratadı.

V.I.

Kazarenkovtıń pikirinshe [1] “Klastan tıs jumısı sabaq protsesi menen baylanıslı mektep- mektepten tıssistemasın jaratıp bul jerde differenciyal hám jeke oqıtıwdıń optimal sheshimin tabadı”

Atalar sózi – aqıldıń kózi. Ańlamay sóylegen, Awırmay óler. Tayaq etten ótedi,

Sóz súyekten ótedi. Til ushı menen sóyleme, Ózińe azar sóz keler. Jılı-jılı sóyleseń, Jılan inine kiredi. «Jaqsı- jaqsı» derseń, Ísin tússe bilerseń. Kórinip bále kelmeydi, Báleniń bári tilińnen. Mal shaqınan, Adam tilinen. Otız tisten shıqqan sóz, Otız urıwlı elge jayıladı. Dım bilmesen úndeme. Sózindı sóyle abaylap,

Sózden tuwar ashshılıq. Oq jarası piter, Sóz jarası pitpes. Aytıwshı aqıl bolsa,

Tıńlawshı dana. Jaqsı sózge jan semiredi, Jaman sózge jan sekiredi. Ísin haq bolsa, Kópshilik saǵan jaq boladı.

Adamnıń júzine qarama, Sózine qara.

Ángime súymegen, Digirman quradı. Qonaq súymegen, Balasın uradı.

Naqıldı bir aytpasa, Aqılsız aytpaydı. Aqıllı adam ángimesin, Naqılsız aytpaydı.

Jamannıń barsań qasına, Ash jolbarıstay aqırar. Jamannan qash, Jaqsıǵa jantas.

Aldıńǵı arba qaydan júrsen, Sońǵı arba da sonnan júredi. Bilgen bilgenin isler,

Bilmegen barmaǵın tıslar.

Klastan tıs jumıslardıń bir túri sıpatında “Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı” páninen ótkeriletuǵın jumıslardı aytsaq boladı. Bul jumıslar baslawısh klass oqıwshılarınıń jeke hám fiziologiyalıq, psixikalıq ózgesheliklerin esapqa alıp ótkeriledi.

Ana tili ham o'qiw sawatligi panini hazirgi jagdayi baslawish klaslarda klastan tis jumislar krujoq tarizinde o'tkeriw turleri ham o'tkeriw metodikasini jetistiriwin talap etetuginin korsetedi. Klastan tis jumislarning mazmuni gezekte baslawish klass o'qiwshilarining qizig'iwshiligina kelip shig'ip sholkemlestiriliwi ,olarning doretiwshiligin rawajlandirip o'qiwga motivin kuseytiwi menen ajralip turwi kerek [1.25]

Sonliqtan hazirgi Ana tili ham o'qiw sawatligina panleri boyinsha klastan tis jumislar mazmunli, turin ozgertiwi, krujokti klastan tis jumislardi alip bariwning tiykargi turi sipatinda qabil etiwdi talap etedi.

Ana tili ham o'qiw sawatligi paninde teksti o'qiw, onin tiykarinda shiniwi, tasirima orinlaw arqali o'qiwshiga o'qiw konlikpesin rawajlaniwina ana tiline baylanisli bilimlar payda boladi. YUNESKO ekspertlari, Alisher Navoiy atidagi Tashkent mamleketlik O'zbek tili ham adbiyati universiteti ham ameliyatshi o'qitwshilar qatnaswlarida jaramligin "Milliy o'qiw bagdarlamasida" tiykargi waziyta etip o'qiwshilardi oqip ham tihlap tusiniw, pikirin bayan etiw, jaziw konlikpelerin rawajlaniw belgilengen. Xalqaraliq PIRLS, PISA bahalaw dasturlerinde de baslawish klass o'qiwshilarining sawatligin bahalaw usi kriteriyalar tiykarinda bahalanadi. Filandiya, Ulli Britaniya, AQSH, Turkiya sonday-aq Qazaqstan ham Tajikistan tajiriybelerinen kelip shig'ip, baslawish klaslarda integratsiyalasqan bagdarlama tiykarinda "Ana tili ham o'qiw sawatligi" pani sholkemlestirilgen. Bul panlerdi oqitwda klastan tis jumislarning maqseti ham waziyplarına ana tilinen algan bilimlerin bekkemlew, tilimizning bayligi menen tanisw, sabaqta paydalana almag'an materiallardan paydalaniw, ozi qalegen teksti saylaw mumkinshiligin beriw kiredi. Ana tili ham o'qiw sawatligi paninen klastan tis jumislari ana tilinde soylesiw, sozlik qorin baytiw, duris funksional o'qiw konlikpelerin rawajlandirwdi oz aldina maqset etip qoyadi.[2.34]

Bul maqsetti amelge asiriw ushin tomondagi waziyplardi orinlaw:

1. Bagdarlamadagi materiallardi bekkemlew
2. Oqitwshilarning bilimin keneytiw ham bekkemlew
3. Awizsha ham jazba tilin rawajlandiriw
4. Ana tilin uyreniwge degen qizig'iwshilikti oyatiw ham rawajlandiriw.
5. Ana tilinde o'qiwga tarbiyalaw
6. Funksional sawatliqti rawajlandiriw
7. Oqiwshilarning jeke qabiletligin rawajlandiriw
8. Adip-ikramliq, estetikalq, watan suyiwsilik tuyg'ularin tarbiyalaw.

"Ana tili ham o'qiw sawatligi" paninen klastan tis jumislardi sholkemlestiriwde tomondagi didaktikalq prinsiplerge suyenemiz.

1. Klastan tis jumislarning ana tili ham o'qiw sawatligi sabaqlari menen baylanisligi prinsipi. Bul prinsip boyinsha klastan tis jumislar ana tili ham o'qiw sawatligi paninen alingan bilimlar tiykarinda bolwi kerek.

2. Til materiallarning sistemali beriliwi klastan tis jumislarning mazmuni "Milliy o'qiw o'qiw bagdarlamasina" say bolwi: materiallarning izbe izligi saqlanwi, klastan tis jumislar ham sabaqtin til konlikpelerin rawajlaniwga xizmet etiw.

3. Baslawish klass o'qiwshilarining jeke qizig'iwshiligi ham qabiletin esapqa aliw prinsipi. Bul prinsip tiykarinda klastan tis jumislar mazmuni baslawish klass balalarining qizig'iwshiligina qarap tanlanip, bir neshe variantlarda bolwi, kushli ham tom balalarning mumkinshiligine qarp beriledi, klastan tis jumislarning baslanwin klass o'qiwshilarining jeke qizig'iwshiligi ham talabina qarap sholkemlestiriwi quraydi.

4. Klastan tis jumislarning har turli bolwi prinsipi. Har turli klastan tis jumislar sholkemlestiriw arqali baslawish klass o'qiwshilarida qizig'iwshilq artiw.

5. Klastan tis jumis turlerinin bir-biri menen baylanisli prinsipi. Bul prinsip arqali har bir klastan tis jumis turi ornina iye bolip bir putinlikti keltirip shig'aradi

6. Klastan tis jumislarning irtiyarligi prinsipi. Bul prinsip klastan tis jumislarga qatnasw har bir o'qiwshi ushin oz qalewi boyinsha ekenligin anlatadi. Klastan tis jumislarning mazmuni 2 mashqalaga bolinedi:

1. Klastan tis jumislarning teoriyalq bilimlerdein ameliyatta qollanw konlikpesine baylanisli mashqalalarga.

2. O'qiw materiallarina baylanisli, o'qiw dunya qarasini baytatuwin, til shiniwqlarin rawajlandiriwga qaratilgan qosimsha mashqalalar. Bul eki mashqalaga baylanisli klastan tis jumislarning tematikasi har turli bolip, jas ozgesheliklerin esapqa aliwdi oz ishine aladi. Har bir til ham soylew materiallari teoriyanin ameliyat penen baylanisligi prinsipi tiykarinda tanlanar. Klastan tis jumislar turlerine "Ana tili dogeregi", "Ana tili ham o'qiw sawatligi muyeshi", diywal gazetası, viktorina, olimpiyadalar kiredi. Klastan tis jumislar:

1. Til materiallarin beriw joli awizsha ham jazba turde

2. O'tkeriw waqtına qarap sistemali (keste boyinsha) epizodli (bir marteli) Qatnasqan o'qiwshilar sanına qarap jeke qosiqti yadlaw, saxnaliq korniste, ertek o'qiw, topar ekuskursiya, viktorina, krujok, massaliq bayramlar, korgizbeler, konkurislar, olimpiyadalar[3.31].

Baslawish klass balalari o'qiwga albette tayin turde kelmeydi. Duris, ular soylewge bir qansha konlikken. Biraq, bul ele onin soylew madeniyatnini jetuskenliklerin korsetpeydi. Al soylewdi ozinshe gana paydalana biledi. Bul soylewdin apiwayi turlerinen (bir quramli gap, toliq emes gap, keneytilmegen gap) gana paydalanwi. Al mektepke kelgennen baslap o'qiwshidan adbiy tilimizning normasina saykes keletugin (bul jerde har bir klastin ozgesheligin esapqa aliw nazerde tutiladi). Soylewdin har qiyli turlerinen paydalanip otirw talap etiledi. Bul waziypa sheshiw kelgen kunnen baslap, o'qiwini barliq barisinda otiledi ham sol talapqa juwap beretugin til faktlari uyretilip bariladi. O'qiwshining bilim aliwi o'gan konligiwi, tarbiya aliwi solar arqali o'qiwshilarning rawajlaniwshiliq uqibin osirip bariw, soylew jazba tilin osiriw- ana tilining aldinda turgan turgan tiykargi waziypa. Bul tuwrali K. D. Ushinskiy bilay degen edi: Ana tilin uyretiwdе ush maqset bar:

- birinshiden, balaniń ózinde bar ruwxıy uqıplıqtı rawajlandırıw, ekinshiden, ana tiliniń sarqılmas baylıqların sanalı meńgeriwge úyretiw, úshinshiden, sol tildin logikasin, yaǵnıy, logikalıq grammatikalıq nızamlıqların bildiriw. Mine, bul talaplar birinen keyin biri emes, al birlikte iske asiriladi. Sonlıqtan, muǵallım oqıwshılardıń mektepke kelgen kúnnen baslap, ana tili kursın oqıp tamamlaganga shekem usı maqsetti orınlaw ústinde jumıs alıp baradı. Mektepte ana tilin oqıw balalardıń sóylewge bolǵan talap hám múmkinshiliklerin keńeytip baradı. Oqıwsılar muǵallımniń basshılıǵında tábiyat kórinislerin sayaxatqa shıqqanda ondaǵı janlı qubilislar ústinde baqlaw jasaydı, buni oqıwdıń barısında baylanistırıp otıradı. Óz klasındaǵı hám basqa joldasları menen aralasadı, muǵallımniń hár qiyli sózlerin tińlaydı, kitap, jurnal, gazetalar oqıydı hám.t.b. dógerindegi barlıq qubilislarǵa aralasıp qatnasıp otıradı. Bulardıń barlıǵı qosılıp balaniń ruwxıy dúnyasin bayıtadı, bilimin keńeytedi, sóylewin ósiriwge jaǵdaylar tuwdıradı. [5.46]

Mektepte til faktların úyrenip ol ústinde hár qiyli jumıs isleydi. Bunday til faktlarınıń qaǵıydasın úyreniw, onı jazba, sóylew tili menen baylanistırıp bariw, olardıń sóylewiniń turaqlı túrde, izbe-izlik penen ósip bariwına mumkinshilikler jasaydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Казаренков В.И, Взаимосвязь урочных и внеурочных занятий школьников И.М: Педагогика, 1993 № 3 стр 25

Tayanch sózlar: Sinftan tashqari oqısh darsları, tárbiya, ona tili, grammatika, sintaksis, fonetika, morfimika, tálim, sóz, gáp.

Ключевые слова: в не классное чтение, воспитание, родной язык, грамматика, синтаксис, фонетика, морфемика, образование, словосочетание, слово, предложение.

Key words: Except training classes, Torthiya, native language, grammar, syntax, phonetics, morphemics, words, word.

Rezyume. Maqolada kichik maktab yoshidagi oquvchilarning ona tili darsliklarini organish va oquvchilarga til organishning zarur shartlari haqida fikr yuritilgan.

ÁJINIYAZ SHAYIRDINIŇ NOVATORLIǴI

Kojikbaeva Z. A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Insandı, onıń ruwxıy dúnyasin úyrenetuǵın jáne bir kúshli qural bar, olda bolsa, sóz óneri, kórkem ádebiyat esaplanadı. Ádebiyattıń insantaniwshılıq dep, shayır hám jazıwshılardıń bolsa insan ruwxınıń injenerleri dep táriplenıwi biykardan-biýkargá emes, álbette. Xalqımız arasına mine usınday mashaqatlı tarawǵa tolıq ómirin hám biybaha talantın baǵıshlap, ádebiyatımızdıń ǵáziyesinen múnásip orın iyelegen ólmeytuǵın dóretpeler jaratqan ullı sóz sheberleri – olardıń barlıǵınıń atların atap ótiw dáwir hám waqıt talabı bolıp esaplanadı.

Ájiniyaz poeziyası qaraqalpaq milliy ádebiyatında ornı úlken. Ol sarqılmas baylıq. Onı ádebiyatshılar da, tariyxshılarda, filosoflar da, pedagoglar da, kórkem ónertaniwshılar da izertlep kelmekte. Joqarı oqıw orınlarında qaraqalpaq klassik shayırların úyreniwde arawlı kurslar shólkemlestirilgen. Bular - Berdaqtanıw, Ájiniyaztanıw kursları. Sońǵı jılları Ájiniyazdıń bay miyrasın milliy ǵárezsizlik hám gumanizm ideyaları kózqaraslarınan úyreniwge umtıwshılıq bayqaladı. Bul boyınsha bir qatar qaraqalpaq ilimpazları, Q.Baynıyazovtıń, A.Karimovtıń, A.Murtazaevtıń, K.Qurambaevtıń, K.Mámбетovtıń, B.Genjemuratovtıń, Q.Járimбетovtıń, P.Allambergenovanıń, T.Kerwenovtıń [2] hám basqalardıń maqalaların dissertatsiyaların, monografiyaların, ilimiy ocherklerin kórsetip ótiwge boladı. Ájiniyaz poeziyasınıń kórkem-estetikalıq dárekleri boyınsha professor Q.Járimбетovtıń maqalasınıń qunı úlken. [6.114]. Ájiniyaz shayırdıń ádebiy til baylıǵınan sheberlik penen paydalanǵanlıǵı, buniń shayır poeziyasınıń xalıq arasında jáne de belgili bolıwǵa tásir etkenligi haqqında materiallardı gazeta betlerinde jıy ushıratıwımızǵa boladı. Mısal sıpatında, akademik J.Bazarbaevtıń «Ájiniyazdıń sóz marjanları – biybaha miyras» [3] atamasındaǵı materialdı atap ótiwimizge boladı. Avtor Ájiniyaz shayırdıń sóz marjanlarınan sheberlik penen paydalanıwı nátiyjesinde onıń qosıqlarınıń tartımılıǵı joqarı bolǵanlıǵın atap ótedi:

«Ájiniyaz dóretiwshiligi tereń mazmunlı, ótkir pikirli, filosofıyanıń astarlı ekenligin tán alıp, onı táriplegende, yaǵnıy xalıqqa sol turısında barlıq maǵız menen kórsetiwde bizde ele qáte-kemshilik ushırap atırǵan sıyaqlı. Onıń maǵızın shaǵıp, tásirin páseytpey, kúshliliǵı hám saldamlılıǵı túrinde kórsetip, onı dúnyaǵa tanıtwı, onıń házirgi perzentleriniń wazıypası hám ruwxıy ármanlarınıń dál qaraw kerek». Shayır dóretiwshiligin úyreniw baǵdarları boyınsha, onıń dıqqat awdarılmaı atırǵan yamasa az úyrengenligi tárepleri haqqında pikirler gazeta betlerinde járiyalanıp, telekórsetiwler arqalı waqıt-waqtı berilip kelinbekte. Biraq bul baǵdardaǵı mateiallarda máselege házirgi dáwir ilimiy kózqaraslarınan jantasıp konkret usınıslar jasaw jetispeydi. Konkret ilimiy usınıslar ǵana maqalanıń qunın kóteredi, shayır dóretiwshiliginiń elede ashılmaı kiyatırǵan táreplerin kópshilikke tanıstıradı hám oqıwshılardıń dıqqatın tartadı. Ájiniyaz shayır jasaǵan dáwir sońǵı jıllarda tariyxıy orınlar, sharayatlar, faktlar menen baylanısları izertleniwi arqalı ilimpazlarımızdıń izleniwshiliginen derek beredi. Mısalı: «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan filologiya ilimleri doktorı Qırıqbay Baynıyazovtıń «Ájiniyaz shayır oqıǵan Elmurat Axun meshiti qashan salınǵan?» dep atalǵan maqalalarda klassik shayır Ájiniyazdıń ómirine baylanıslı tariyxıy shınlıqtı, burın málim bolmaǵan yaqı tartıslı bolıp kiyatırǵan faktlardı, maǵlıwmatlardı anıqlawǵa háreket seziledi. Shınında da, Ájiniyaz hám onıń dóretpeleri haqqında durıs bilmey turıp, olardıń ideyalıq, tematikalıq, tariyxıy mazmunın ashıw qıyın. Avtor óz maqalasında burınnan bar faktlerdi bir qatar qatıqulaq adamlardıń bergen maǵlıwmatları menen salıstırıp, anıq juwmaqlar islewge háreket etedi. Ájiniyazdı jaqsı biletuǵın úlken jasaǵı adamlardıń maǵlıwmatların keltiredi: «Úlken jasaǵı ǵarrılardıń aytıwına qaraǵanda, bunnan segiz ata burın qıyat urıwı, balǵalı suwmurın kóshesin Buxara jaqtan Sarjalǵa Qudıyar axun kóshirip ákelgen. Jolda olarǵa qaraqshılar topılıs jasaydı. Atıspada Barjash batırǵa oq tiyıp, sol jerde jan tapsıradı. Qoshqar axun awır jaraqatlanıp, Aral teńiziniń túsligindegi atawlarıń birinde qaytıs boladı. Qudıyar

axun mal-mülkinen ayrılıp, bala-shağaları menen Moynaq atawına zorğa jetip qulaydı. Tazadan kóship kelgen qıyat balğalırlar eki-úsh túrli qıyınshılıqlarğa duslasadı.

İlimiy izertlew jumıslarında ájiniyaztanıwda hár qıylı kózqaraslardan jantasıw, polemikalıq pikirler ushırasadı. Máselen, shayır Baxtıyar Genjemuratovtıń «Dúnya ádebiyatı maydanında Hajiniyaz Saadiy hám Hafız benen teń» atlı maqalası aldınğı dáwirdegi baspasózde sáwlelengen maqalalardan XIX ásir qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyaz poeziyasına pútkilley jańasha jantasıwı menen keskin parıqlanıp turadı. Avtor Ájiniyaz poeziyasın gumanistik jolğa baǵdarlanǵan jańa kózqaraslar menen tallaydı. Ájiniyaz lirikada muhababattı jırlaǵanda lirikalıq qaharmannıń Allatalaǵa bolǵan muhabbatın názerde tutqanın bilay beredi:

«Joqarıda majaziy muhabbatın adamnıń gózzalıǵına baǵıshlanǵan ıshqı ekenligin ayıp ótken edik. Al, adamnıń gózzalıǵına muhabbat-bul, Allatalaǵa degen muhabbat, yaǵnıy insannıń gózzalıǵı-bul, Allatalanıń gózzalıǵınıń kórinisi.»[4]. Ájiniyaz shıǵarmaları boyınsha jarqın pikirler bildiriwshi ilmpaz filologiya ilimleriniń doktori, professor Á.Paxratdinov esaplanadı. Onıń «Ájiniyaz shayırdıń eller boylap sayaxatı» maqalasında Ájiniyaz shayır boyınsha bildirilgen N.Dáwqaraevtıń, A.Karimovtıń, S.Niyetullaevtıń pikirlerine qosımsha jańa ilimiy boljawdı usınadı. Shayır shıǵarmaların analiz etip onıń el aralap, xalıqlar turmısın kóriwden dóregen qosıqlarındaǵı adalattı izlegenligin atap ótedi.

«Ájiniyaz usaǵan dóretiwsilik iyeleri el gezip, dúnya kórip, basqa xalıqlar ómirleri menen tanısıp, ilim, pán, ádebiyat, mádeniyattıń ádillik, ádalatlıqtıń qaysı ellerde, qaysı xalıqlarda bar ekenligin kórgen.Ol kórgenlerin óz eline, xalqına ayıp kelgen, alıp kelgen. Ájiniyazdıń «Shıqtı jan» degen shıǵarmasında

Gezdim ol Noǵay, orıstı hámday Kıpshaq, Estek...

...Jaqaým Jekeyni gezdim, kırıǵızıw-uwıq bilan,

Shıjuwıt, Shúyitti gezdim hám Tilewqabaq bilan...

Ashshı oyıl, Kishik oyıl, Qobda, Elek, gezdim Jayıq!

Ah dariǵa, wah dariǵ, mın sanı árman shıqtı jan! – degen qatarlarına qarap, kóp adamlar Ájiniyaz óz qalınlıǵın tappaǵanı haqqında anıq aytqan» dep kórsetedi. Al mahbub sózi arabshada, parsishada jaqtı nur, «jol kórsetiwshi juldız» degenli bildiredi. Al túrkshede «Eń súygenimdi» ańlatadı. Ájiniyaz shayırdıń basqa ellege jasaǵan sayaxatlarındaǵı baslı maqset, qalınlıǵın izlew emes, óz eliniń kóp jıllardan berli ádalatsızlıq, teńsizliklerden qıynalıp atırǵanlıǵın kórip, basqa ellerdi aralap olarda qanday jámiyetlik basqarıw sistemaların barlıǵın kóriw edi.

Tappadı mahbubimni, gezip jáhándı hesh xabar, / Ah dariǵa, wah dariǵ, mın sanı árman shıqtı jan! – dep jazıp júrgeniniń sebebi usında. O’ytkeni, ol óziniń izlegen úmitin, idealın, kútken máselerdiń sheshimin xesh jerden de, hesh xalıqtan da tappaydı. Ol usı nurdı izlewdiń sergizdanlıǵında boladı» [6- 61]. İlmpazdıń «Sóz zergeriniń Watan, ádalatlıq hám insaniylyq ideyaları»[7] degen maqalası diqqatqa ılayıq. Ol óz maqalasında klassik shayır Ájiniyazdıń Watan haqqındaǵı qosıqların tallap ótedi. Avtorıń kórsetiwi boyınsha Ájiniyaz shayır óziniń kóplegen shıǵarmalarında Watan, ádalatlıq, xalıqlar doslıǵı, azatlıǵı, ulıwma insaniylyq haqqındaǵı ideyalarlı xalıqlıq, jámiyetlik túsiniqler retinde birinshi jobaǵa shıǵardı hám birinshi gezekte, óz dóretiwsiliginiń usı ideyalarǵa qurıwdı óz aldına wazıypa etip qoyadı. Maqala sońında avtor Ájiniyazdıń qosıqların turaqlı oqıp barsaq hám oqıǵanlarımız boyınsha tereń pikirler júritsek, sonda ǵana shayır miyrasları ruwxıy baylıǵımızǵa aylanadı dep juwmaq jasaydı.

Usı baǵdardaǵı jáne bir materialǵa itibar qaratıp óteyik. Tariyx ilimleriniń doktori, professor Baxıt Qoshanovtıń «Ájiniyazdıń jaslar tárbiyasına kózqarası» [5]- dep atalatuǵın materialda avtor klassik shayırmız Ájiniyazdıń qosıqlarınıń jaslarda Watanǵa, el-xalıqqa súyiwsilik, sadıqlıq sezimlerin hám basqada mángilik qádiriyatlarǵa húrmet sezimlerin tárbiyalawdaǵı roline toqtap ótken. Avtor maqalada qurǵaq gáplerden qashıp, óz pikirlerin tastıyıqlaw ushın shayır dóretiwsiliginen misallar keltiriwge olardı maqsetke ılayıq tallawǵa háreket etken.

Biz insandı hár tárepleme kamal taptırıw tálim-tárbiyanıń kúshi menen ámelge asatuǵınıń, sebebi tálim-tárbiya insandı hámme nárseden joqarı kóterip turatuǵın hám áwladtan- áwladqa ótip otıratuǵın mángilik miyras ekenligin uǵamız. Adamlar tuwılǵanda jaman yaki jaqsı bolıp dúnyaǵa kelmeydi, hámme nárese tárbiyaǵa baylanıslı. Hár bir xalıqtıń keleshegi, mámlekettiń kúsh-qúdireti kóp jaǵınan áwladlar tárbiyası menen baylanıshlıǵın kórsetedi». Avtor durıs pikirdi bildirgen. Shayırdıń hár bir tásirli qatarın jaslarımızdı ruwxıy tárbiyalawda nátiyjeli paydalanıw múmkin.

Hár qanday millittiń milliy mánewiyatı onıń tariyxı, ózine tán úrip-ádeti hám dástúrleri, turmıslıq qádiriyatlarınan bóleklep kóz aldımızǵa keltire almaymız. Bul baǵdarda, tábiyiy túrde, manawiy miyras, mádeniy baylıqlar, eski tariyxıy estelikler eń tiykarǵı kriteriyaların bir bolıp xızmet etedi.

Xalqımızdıń mádeniy miyraslarınń qatarında Ájiniyaz babamızdıń ólmes shıǵarmaların tusinemiz. Kórkem sóz ustası jamiyettegi hádiyselerdi obektiv bayanlawı menen xalıq dártin ózinde sińdire alǵan. Ol gózzallıq qubılıslardı súwretlep hám sezimlerin janlardı bildi, gózzallıqtı túsinebwshilerdi qaraladı. Onıń dóretiwsiliginde úlken miyras sonnan ibarat, milliy úrip-ádet hám dástúrlirimizdi shıǵarmalarına sińdiriwdi hám basqalar sanasına kirgize aldı. Ájiniyaz shıǵarmalarınń ǵalabalıǵına erisiw ushın tek baspasózde emes, radio hám televideniye de turaqlı násiyatlanıw zárúr.

АДЕБИЯТЛАР

1. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. 1988-жыл.
2. Байниязов Қ. Қосықтың кúши. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977, 42-53 бб; Каримов А. Адебиятымыздың гейпара мәселелери. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 139-149 бб; Муртазаев А. Шайырдың муҳаббаты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 86-116 бб; Хамидий Х. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер ҳәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. Нөкис, «Билим», 1991, 145-170 бб; Қурамбаев К. Взаимное обогащение литератур. Нукус, «Билим», 1993, сс. 41-55, 84-111; Мамбетов К. Наўайы ҳәм қарақалпақ әдебияты. Нөкис, 1991; Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, «Билим», 1997; Жәримбетов Қ. Ашық Зийәр. Нөкис, «Билим», 1998; Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, «Билим», 2004, 139-бет; Алламбергенов П. Традиции

- Махтумкули в каракалпакской литературе. Автореферат канд. дисс. Нукус, КГУ, 1999; Керёнов Т. Мифлер ҳам аңызлардың каракалпак жазба әдебиятында қолланылыуы. Нөкис, «Билим», 2013.
3. Базарбаев Ж. Әжинияздың сөз маржанлары – бийбаха мийрас. // Еркін Қарақалпақстан. 2004-жыл, 12-август
 4. Генжемуратов Б. Дүнья әдебияты майданында Ҳажинияз Саадий ҳам Ҳафыз бенен тең.// Қарақалпақстан жаслары. 1992-жыл, 19-ноябрь
 5. Қосқанов Б. Әжинияздың жаслар тәрбиясына көзқарасы.//Қарақалпақстан жаслары. 2014-жыл,24-июль
 6. Пахратдинов Ә.Әжинияз шайырдың еллер бойлап саяхаты. «Әмиўдәрә» журналы. 2014-жыл, №2.
 7. Пахратдинов Ә. Сөз зергериниң Ұатан, әдалатлық ҳам инсаныйлық идеялары. // Устаз жолы. 2014-жыл,15-ноябрь

Аннотация: В данном материале мы рассматриваем отдельные стороны творчества классика каракалпакской поэзии Ажинияза Косыбай улы, оставившего неизгладимый след в истории родной культуры. Темы и проблемы творчества Ажинияза настолько разнообразны и привлекательны, что они из разных точек зрения привлекали внимание национальных литературоведов.

Ключевые слова. поэт, философическая мышления, мастерство, образ, тема, эмоция

Annotation. In this material we consider individual aspects of the work of the classic Karakalpak poetry Ajiniyaz Kosybay uly, who left an indelible mark on the history of his native culture. The themes and problems of Ajiniyaz's work are so diverse and attractive that they attracted the attention of national literary scholars from different points of view.

Key words. poet, philosophical thinking, skill, image, theme, emotion.

QORAQALPOQ TILIDAGI SILLABIK HODISALARNING LINGVO-MATEMATIK MODEL VA UNI ALGORITMLASH METODIKASI.

Jorabekov T. K.

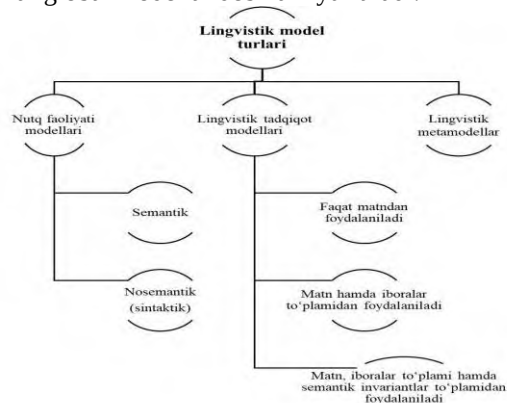
timurjorabekov16@gmail.com

Ayni vaqtda qoraqalpoq grammatikasidagi mavjud modellar faqatgina tilni o'qitish usullari uchun yaratilgan modellar bo'lib, mazkur modellarga tayangan holda qoraqalpoq tilining formal grammatikasini yaratish mumkin. Ma'lumki, lingvistik modellar aslida amaliy lingvistikaning tadqiqot mahsuli bo'lib, ushbu modellar asosida tilning kompyuterga yo'naltirilgan modellari ishlab chiqiladi, ya'ni boshqacha aytganda, lingvistik modellar matematik qonuniyatlar asosida qayta shakllantiriladi.

Lingvistik model tabiiy tillarning turli jihatlarini (fonetika, morfologiya, sintaksis, semantika va boshqalar) matematik, mantiqiy yoki algoritmik asosda formallashtirib, uni kompyuter yoki nazariy tahlil uchun qo'llay oladigan tarzda ifodalash usulidir [1]. Ya'ni, lingvistik model til haqidagi nazariy bilimlarni aniq qoidalar, formulalar yoki algoritmlar ko'rinishida berib, ulardan avtomatik tarjima, nutqni taniy olish, yoki lingvistik tahlil qilish kabi vazifalarda foydalanish imkonini yaratadi [2]. Tilning murakkab tabiatini soddalashtirib, formal tavsif berish, raqamli mashinaga til qoidalarini "o'rgatish" (Machine Learning), tildagi o'zgarishlar va qonuniyatlarni tadqiq etish (Linguistic Research), tabiiy tillarga avtomatik ishlov berish (NLP, speech-to-text, machine translation, grammar checking) uchun asos yaratish kabilar lingvistik modelning asosiy maqsadi va vazifalarini tashkil etadi [3]. Qisqacha aytganda, lingvistik modelni tilning nazariy qonuniyatlarini kompyuter orqali tahlil qilishga yordam berish uchun formal ifodada aks ettiruvchi tizim deb tushunish mumkin.

Lingvistik modellar muayyan mezonlarga ko'ra bir nechta turlarga bo'linadi va har bir turdagi lingvistik model o'ziga xos funksiyalarni bajarishga mo'ljallangan (2.1- rasmga qarang):

- 1) tabiiy tillarning strukturaviy holatiga ko'ra: umumiy va xususiy turdagi lingvistik modellar;
 - 2) tipologik holatiga ko'ra: universal va maxsus turdagi lingvistik modellar;
 - 3) tadqiqot maqsadiga ko'ra: nazariy va amaliy turdagi lingvistik modellar;
 - 4) funksional holatiga ko'ra: abstrakt-umumlashtiruvchi modellar va amal-dagi lingvistik modellar.
- Umumiy turdagi lingvistik modellar global modellar deb ham yuritiladi.

Aniq bir tabiiy til doirasida matnni avtomatik qayta ishlashga oid lingvo-matematik modellarni ishlab chiqish uchun, eng avvalo, shu tilning grammatikasi, leksikasi va fonetikasini matematik lingvistika nuqtayi nazaridan chuqurroq tadqiq etishga to'g'ri keladi [4]. Chunki bu tadqiqot negizida amaliy lingvistika, informatika, matematik fanlar va algoritmlar nazariyasining o'zaro uyg'unlikdagi fundamental qonuniyatlari asosida tilning formal modellarni ishlab chiqish masalasi yotadi [5]. Lingvo-matematik model – bu til birliklarini (so'z, gap, matn va hokazo) matematik

vositalar yordamida ifodalash va tahlil qilish uchun tuzilgan nazariy va amaliy sxema hisoblanadi. U tilshunoslik va matematika yo'nalishlari birlashgan sohada – matematik lingvistikada qo'llaniladi [6].

Lingvo-matematik model tilning muayyan jihatini: fonetika, morfologiya, sintaksis, semantika yoki pragmatika sohasini matematik tilda tavsiflaydi. Bu orqali tildagi jarayonlar va qoidalar formal, aniq va algoritmlashtirilgan tarzda tasvirlanadi. Shu bois til qonun-qoidalarini formallashtirish (til qoidalarini matematika yordamida ifodalash, masalan, grammatik qoidalarini formal grammatikalarda yozish), avtomatlashtirish (til birliklari bilan ishlaydigan dastur va algoritmlar tuzish), tahlil va modellash (tilning so'z yasashi, gap tuzilishi, ma'no aloqalari kabi turli jarayonlarini matematik usullarda tadqiq qilish) masalalari lingvo-matematik modelning asosiy maqsad va vazifalarini belgilaydi.

Har bir tabiiy til matematik jihatdan aniq bir tuzilmaga ega bo'lmagan va formallashtirish elementlardan tashkil topgan murakkab tizimdir. Tilshunoslikda tadqiq etiladigan lingvistik hodisalar shu qadar murakkab jabhalarni o'zida mujassamlashtirganki, ularni modellash jarayonida ko'proq noqatilik, dinamik va diskret ko'rinishdagi murakkab matematik modellar bilan ishlashga to'g'ri keladi. Hech qaysi tabiiy til uchun uning barcha jabhalarini o'ziga qamrab olgan yagona va universal modelni qurish mumkin emas, balki tilning turli jabhalari uchun bir-biridan farqli bir nechta formal ko'rinishdagi alohida-alohida diskret modellar bilan ish ko'rishga to'g'ri keladi. Shu nuqtayi nazardan, har qanday lingvo-matematik modelni tabiiy tilning kompyuterga yo'naltirilgan modeli deb qarash mumkin. Umuman olganda, lingvistik va lingvo-matematik modellar sun'iy intellekt uchun mo'ljallangan lingvo-dasturiy ta'minotni yaratish uchun bir asos vazifasini o'taydi.

ADABIYOTLAR

1. Aripov M., Norov A.M. O'zbek tili fonologiyasidagi supersegmental vositalar va ularni avtomatlashtirishning algoritmik asoslari // «TATU xabarlar» ilmiy-texnika va axborot-tahliliy jurnali. – Toshkent, №3 (51), 2019. B. 104-113.
2. Norov A. O'zbek tilshunosligining ayrim sohalarida informatsion texnologiyadan samarali foydalanishning dolzarb muammolari // Ta'lim, fan va innovatsiya». Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal. – T.: 2015. – №3. B. 63-66
3. Norov A.M., Murodov Sh.A. O'zbek tili prosodik elementlarini sonli modellash va dasturlash / «Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va dasturiy ta'minot yaratishda innovatsion g'oyalar». Respublika ilmiy-texnik anjumani ma'ruzalari to'plami. – Samarqand, 2019. B. 118-121.
4. Qoraqalpoq tili bo'yicha monografiyalari va grammatikalar — lokal nashrlar va Respublika til va adabiyot instituti materiallari (Nukus).
5. Korpus yaratish va annotatsiya: maqolalar va qo'llanmalar — “Corpus Linguistics” umumiy manbalari.
6. Fonetik protsesslarni matematik modellashga oid maqolalar va qo'llanmalar (graph theory, finite-state methods) — umumiy adabiyotlar (masalan, “Finite-State Phonology” manbalar to'plami).

Аннотация: В статье предлагается лингво-математическая модель слоговых явлений каракалпакского языка и методика её трансформации в алгоритмы. Исследование комбинирует корпусный анализ слоговой структуры (типология слогов, правила формирования и изменения слогов) с формальными средствами — конечными автоматами, графами и вероятностными моделями.

Ключевые слова: каракалпакский язык, фонетика, произношение, цифровые технологии, интерактивное обучение, мобильные приложения, фонетический анализ, методика преподавания, мотивация, эффективность обучения.

Annotation: This paper presents a linguo-mathematical model of syllabic phenomena in the Karakalpak language and a methodology for transforming the model into practical algorithms. Combining corpus-based analysis of syllable typology and phonological alternations with formal tools (finite automata, graph representations, and probabilistic models), the study formalizes syllable units and the operations that affect them (assimilation, vowel reduction, syllable boundary shifts, etc.).

Keywords: Karakalpak language, phonetics, pronunciation, digital technologies, interactive learning, mobile applications, phonetic analysis, teaching methodology, motivation, learning efficiency.

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNDA «BET ASHAR» JANRÍNÍN ÚYRENILIW

Joldasbaev A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq xalqı túrkiy tilles xalıqlar ishinde ózine tán uzaq dáwirlik tariyxıy jolı bar, óz aldına qalıplesip, rawajlanıp kiyatırǵan úrp-ádet dástúrlerine, milliy turmıshlıq mádeniyatına iye xalıq. Ata-babalarımızdın biziń kúnimizge shekem jetip kelgen mádeniy miyrasları erte waqıtlardan baslap-aq, olardıń ózlerine tán ózgesheliklerin, xalqımızdın ruwxıy kelbetin, dástúrlı qádriyatlarımızǵa sadıqlıǵın, dóretiwsilik uqıplıqlarınıń nátiyjelerin baqlawǵa, bahalawǵa hám házirgi jámiyetimiz talaplarınan óz ornında úylesimli paydalanıwǵa imkaniyatlar bere aladı. Mine, usınday ózligimizdi anlatıp turatúǵın milliy ruwxıy miyraslarımızdın biri-qaraqalpaq salt-dástúr jırı «Bet ashar» janrı bolıp esaplanadı.

Bet ashar-kópshilik túrkiy tilles xalıqlarda ushırasatúǵın turmıs-salt jırlarınıń biri. Onı kelinshek túskende, kelinshekti túskene eline tanıstırıw retinde ayıladı [1:17]. Bet ashar dástúri úyleniw toyına baylanıslı dóregen salt-dástúr jırınıń bir túri. Aytım arqalı jańa kelgen kelinshekke aql-násiyat beriledi, kelgen jeriniń jaǵdayı, geografıyası menen, adamları hám jigittiń tuwısqan-tuwǵanları, jora-joldas, qatarları menen tanıstırıladı.

Qaraqalpaq ádebiyatınw iliminde salt-dástúr jırlarınıń biri bolǵan Bet ashar dástúri arnawlı túrde izertlenbedi. Solay eken, házirgi qaraqalpaq bet asharlarınw idealıq, tematikalıq, janrlıq ózgesheliklerin úyreniw áhmiyetli máselelerden biri bolıp tabıladı. Usı kúnge shekem bet ashar janrı boyınsha tek ǵana ilimiy miynetlerde ulıwmalıq mazmunda ayılıp ótkenligin kóriwimizge boladı. Eń dáslep salt-dástúr jırların jıynaw olardı úyreniw 1926-27-jıllardan baslap Qaraqalpaqstan territorıyasında rus ilimpazı N.A. Baskakovtıń basshılıǵında folklorlıq ekspediciyada bolıp, kóplegen salt-dástúr jırlarınıń úlgerin jıynaydı. Onıń ádewir bólegin ol 1951-jılı shıqqan óziniń «Qaraqalpaq tili» atlı

kitabında dialektologiyalıq materiallar sıpatında jariyalaydı. Onnan soń 1930-jılı Ilimler Akademiyasınıń xabarshı aǵzası S.E. Malovtıń basshılıǵı astında, 1932-jılı professor A.A. Sokolovtıń basshılıǵında júrgizilgen folklorlıq lingvistikalıq ekspediciyalar dáwirinde salt-dástúr qosıqlar kóp muǵdarda jıynaldı. [2:76-112]

Bunnan tısqarı qaraqalpaq ilimpazları da N. Dawqaraev, Q. Ayımbetov, R. Qosbergenov, Q. Maqsetov, Á. Tájimuratovlar, salt-dástúr jırların jıynap, ózleriniń izertlewlerinde bul janr haqqında pikirler ayttı. Mısalı: N. Dawqaraev «Revoluciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» degen miynetinde (Nókis:1961-jıl) «Salt-dástúr jırları adamnıń ómirindegi hár qıylı jaǵdaylarǵa baylanıslı kelip shıqqan: tuwılıw, erjetiw, úyleniw, óliw...» h.t.b dep kórsetedi. Professor Q. Ayımbetov «Xalıq danalıǵı» (Nókis, 1968) kitabında «Salt-dástúr jırları dep, xalıqtıń saltı, dástúri menen baylanıslı qosıq jırlardı aytamız»-deydi. Professor Maqsetov «Qaraqalpaq folklorınıń estetikasi» (Nókis, 1971), tariyx ilimleriniń doktorı R. Qosbergenov «Qaraqalpaq xalqınıń kolonial dáwirdegi mádeniyatı hám turmısı» (Nókis, 1970) degen miynetlerinde xalıqtıń dástúrlerine baylanıslı bolǵan toy baslaw, hawjar, sınsıw, bet ashar, besik jırı hám basqalar xalıqtıń mádeniy turmısında úlken rol atqaradı» dep kórsetedi [2:113]. Bet ashar dástúri tuwralı folkloristika iliminde birinshilerden bolıp professor Q. Ayımbetovtıń «Xalıq danalıǵı» atlı kitabında «Bet ashar janrı haqqında qısqasha maǵlıwmat berilgen bolsa, Q. Maqsetovtıń «Qaraqalpaq folklorı» atlı kitabında ulıwma «Bet ashar» janrı haqqında maǵlıwmat berilip, bir qansha mısallar keltirgen.Q. Mámбетnazarovtıń 1990-jılı jariq kórgen «Qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpeleri» atlı kitabınıń 55-63- betlerinde «Bet ashar» janrına mısallar keltirgen. Q. Ayımbetovtıń «Qaraqalpaq folklorı» (1977j.632-36-b.), Bunnan basqa Á.Tájimuratov tárepinen baspaǵa tayarlanǵan «Qaraqalpaq folklorı» nıń V tomında (31-261-b.) «Bet ashar» janrına mısallar keltirgen [3:18]. Erte dáwirdegi Qaraqalpaq xalqınıń tariyxı yamasa xalıq bolıp qalıplesiwinen baslap qaraǵanımda XV-XVI ásirlerden baslap-aq qaraqalpaq xalqınıń arasında «bet ashar»lar aytilatuǵın bolǵan. Al, onnan aldın túrkiy tilles xalıqlar menen jasaǵan ózbek, qazaq, túrkmen, qırǵız, qaraqalpaqlar basqa da urıw-qáwimler jasaǵanı menen XIV-XV ásirge deyin bolmaǵan bolıwı itimal. Sebebi. Orxon-Enisey jazba estelikleriniń payda bolıwınan baslap, bunnan basqa Orta Aziyadaǵı túrkiy tilles xalıqlardıń payda bolıwı, gunnlardıń kóship keliw dáwirleri, yaǵnıy eramızdan burınǵı ásirlerge tuwra kelgen bolsa, bul dáwirde gunnlar Jetisuw hám Sırdárya boylarına kóship kelip, jergilikli Skif hám Massaget qáwimleri menen aǵayın tuwısqanday bolıp ketkenligin tariyxtan bilemiz. Al, sak-massaget qáwimleri bolsa, qaraqalpaqlardıń ata-babaları ekenligi málim. [3:19]

Bul ásirlerde túrkiy xalıqlardıń basqa qáwimler menen bolıp turǵan urısları Orxon-Enisey jazba esteliklerinen xalıqtıń búlginshilikte bolǵanın bilemiz. Usınnan juwmaq shıǵara kelip, sol dáwirlerdegi qıynshılıqlar sebebinen «Bet ashar» bolmaǵan bolıwı itimal. Al, XI-XIV ásirlerde,-dep jazadı TA. Jdanko, qaraqalpaq xalqınıń qalıplesiwiniń tiykarǵı basqıshına qıpshaq qáwimleriniń tásiiri basım boldı, degen. Ondaı bolsa, «Qoblan» dástanı XII-XIII ásirdegi qıpshaqlardıń eposı, «Edige» XIV-XV ásirlerdegi mańǵıtlar eposı. «Alpamıs» qonıratlar eposı bolıp, sóz etip otırǵan dáwirlerge «Qoblan» hám «Alpamıs» dástanlarındaǵı tek ǵana kelin ushın kórimlikti, kelin túsirip atırǵan eldin iri baslı adamları ǵana emes, al kelinniń ózi de júzin kórsetiw ushın kórimlik sorǵanı súwretlenedi. Mısalı, «Qoblan» dástanında Qurtqa sulıw ózin elden eń aldı menen kelip kórgen Quralay qaynaǵasına:

Jaqın kelshi qaynaǵam,
Kórimligiń sol bolar,
Jawsap turǵan ker biye,
Arısım baylasań,

Qaynaǵam bildim ózińdi,
Tıńla meniń sózimdi,
Alıp kelseń biyeni
Kórseteyin júzimdi.

dese, «Alpamıs» dástanında:

Alpamıstıń ákesi,
Baysın eldin dákesi,
Baybórigе bir sálem,

Kelinli boldıń degenge,
Quwanıp júr enehiz,
Jantileske bir sálem, dep aytıladı.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında da bet ashar janrınnıń úlgielerin kóriwimizge boladı. Bunnan son, XIX ásirde jasaǵan ullı klassik shayırlarımızdıń biri Berdaq Ǵarǵabay ulı dóretiwshiliginde de kóriwimizge boladı. Mısalı:

Qulaǵında altın sırǵa,
Tiliń shiyrin kewliń jorǵa,
Keldim saǵan, zordan-zorǵa,
Qarsı aldında, turman, kelin.

Burıńdan alınǵan ósh,
Ornınnan, qozǵalma hesh,
Qaptalıńda eki biykeshe,
Siyne-sánli, tursañ kelin. [4:90]

Shayırdıń «Kelin» qosıǵında bet ashar qosıqlarınıń eń sheber úlgielerin kóriwimizge boladı.

Ilimpazlardıń izertlewine qaraǵanda salt-dástúr jırları hár qıylı dáwirlerge sáykes keledi. K. Allambergenov «Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs» monografiyalıq miynetinde, toy baslar, bet ashar, aytıs bári de feodallıq salt óris alǵan gezde tuwadı deydi [5:20]. Juwmaqlap aytqanda, «Bet ashar» janrınnıń izertleniw tariyxı yamasa qaysı ásirde, dáwirde baslanatuǵınlıǵı aytilmay kelgen. «Bet ashar» xalıqtıń neshe júz jılap dástúr bolıp kiyatırǵan saltınıń biri yaǵnıy bet ashar dep kiyatırımız. Sonlıqtan ele de bolsa «Bet ashar» janrınnıń payda bolıwı hám qashannan baslap qalıplese baslaǵanın tereńirek izertlewdi talap etedi.

АДЕБИЯТЛАР

1. Ахметов С., Бахадирова С. Фольклорлық терминдердің қысқаша сөзлігі. –Нөкіс, «Билим», 1992.
2. Мақсетов К.,Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. –Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1979.
3. Qazaqbaev S. Qaraqalpaq salt-dástúr jırları. –Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.
4. Бердақ. Таңламалы шығармалары. –Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1987.
5. Qazaqbaev S. Qaraqalpaq salt-dástúr jırları. –Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.

Резюме. В данной статье содержится много информации по изучению жанра каракалпакской устной литературы.

Ключевые слова: Домашняя страница, фольклор, жанр, традиция.

Summary. This article provides a lot of information on the study of the genre of Karakalpak oral literature.

Key words: Homework, folklore, genre, tradition.

МЕСТО РУССКО – ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЕ

Саидноманов А.С.

University of Business and Science

Медицина как «совокупность наук о болезнях, их лечении и предупреждении» [1, 278] зародилась в мире еще с древнейших времен. Узбекская медицина не исключение уже в прошлом началось формирование медицинской терминологии. Естественно, в данном процессе свидетельство медицинские понятия обозначались современными для каждого периода ресурсами узбекского языка. Этого известный словарь Махмуда Кошгари, творения Абу Райхана Беруни, Абу Али ибн Сина (в Европе и России Авиценна) и многих других ученых и лекарей. Таковыми например, являются, такие термины, как *шиши* («опухоль»), *без* («железа»), *ола* («тестрота»), *кал* («плешистый»), *босқи* («скарлатина») и др. Поскольку труды этих ученых были созданы на персидско-таджикском и арабском языках, так и понятия разных отраслей науки, в том числе и медицинских, обозначались терминами этих языков, многие из которых употребляются и по настоящее время: *бод* («ревматизм»), *ногирон* («ослабевший»), *бетоб* («больной»), *асаб* («нервы»), *касал* («болезнь, недуг»), («больной, нездоровый»), *иштаха* («аппетит») и польщением возможной общения с русской медицинской наукой, введением медицинских учреждений, с созданием средних и высших учебных заведений и существенные изменения произошли и в медицинской терминологии узбекского языка. Так, еще со второй половины XIX - начала XX в. В узбекской прессе, а также в других изданиях вместе с отраслевыми терминами стали употребляться и медицинские. Подобные термины были зафиксированы в замечательном труде А. Усманова и Ш. Хамитова [2]: *операция, врач, госпиталь, скарлатина, чума*. Кроме того, в данном источнике зафиксированы калькированные или полукалькированные термины: *амалиёти жаррохия* («операция»), *дорухона* («аптека»), *жисмоний тарбия* («физическая культура»), *хастахона* («больница»), *ҳифзи сиҳат* («здоровоохранение») и др.

На современном этапе узбекская медицинская терминология пополнилась русско-интернациональными медицинскими терминами. В узбекском они усваивались языке тремя путями: а) заимствование без изменения, б) полное калькирование, в) полукалькирование. Рассмотрим каждый из них в отдельности.

I. Заимствование без изменения. В многочисленных учебниках, учебных пособиях, научно-исследовательских работах, а также в других изданиях о опубликованных на узбекском языке, употребляется большое количество заимствованных терминов.

Кроме того, важную роль в пополнении терминологическом играют такие словари, как «Русско-узбекский медицинский словарь» (1978) и четырех томный толковый словарь, составленный Азимжоном Касимовым, объемом около 150 п.л. [3, 4]. Во втором томе этого словаря не только зафиксированы, но и обеспечены толкованиями около 7000 терминов вместе с синонимами, русско-интернациональными заимствованиями. Обратимся к конкретным данным. Для наглядности нами преанализировано около двухсот терминов на букву «Б». Вот некоторые из них: *базедовизм, базис, базофобия, бактериemia, бактериология, бактериоскопия, бактериостаз, бактериофобия, бактериохлия, бактериурия, бактерия, баланит, бальнеология, бальнеотерапия, безоар, бери-бери, бета-терапия, бивалент, билитряст, бромизм, бронх, бруксизм, бруксомания, бруцеллез* и много др.

Обратимся ещё к одному источнику-учебнику по психологии Э. Газиева: *психология, психика, реориентация, мотив, мотивация, характер, темперамент, эмоция, монотония, клиника* и др. [4]. В «Толковом словаре узбекского языка» включены следующие русско-интернациональные медицинские термины: *аберрация, аборт, авитаминоз, автоклав, агглютинация, акинезия, акклиматизация, аккомодация, акушер-гинеколог, акушерка, аллерген, аллергия, алергология, анатомия, анатомик, ангина, ангиома, аномалия, антибиотик* и др [5].

II. Полное калькирование. Как известно, в языках полному калькированию подлежат и производные термины, и термины словосочетания. Подобное явление относится также и к медицинской терминологии узбекского языка.

1. Полнокалькированные медицинские термины стали употребляться в большинстве случаев с двадцатых годов прошлого века по настоящее время. Вновь обратимся к словарям А. Касимова, в которых зафиксированы полнокалькированные производные либо сложные медицинские термины:

а) *соғломлаштириш* (<о оздоровление), *сарғайма* (<желтуха), *боғлов* (<повязка), *буғлатгич* (<испаритель), *вазнсизлик* (<невесомость), *жабрланиш* (<мучение), *арақхўрлик* (<пьянство), *касалхона* (<больница), *руҳшунос* (<психолог) и др.

б) *бигизсимон ўсимта* (<шилообразный отросток), *билак суяги* (<лучевая кость), *бирламчи жароҳат* (<первичная рана), «*вабо кўзойнаги*» («очки холеры» - *кўз косасининг ичи-ичига тушиб кетиши*), *захарловчи моддалар* (<отравляющие вещества), *иккинчи нафас* (<вторичное дыхание), *ичак таёқчаси* (<кишечная), *овоз титраши* (<дрожание голоса) и др.

III. Полукалькированные термины. В узбекской медицинской терминологии употребляется большое количество терминов, образованных способом полукалькирование. Этому процессу подвергнуты следующие типы терминов языка-донора: *а)* производные термины; *б)* сложные и сложносокращенные термины; *в)* термины-словосочетания. Рассмотрим каждый из них в отдельности.

1. Полукалькирование производных терминов. В русской медицинской терминологии употребляется большое количество производных терминов, которые образованы различными терминообразующими элементами. Так, из языка-донора в узбекском языке полукалькированные термины, образованные следующими суффиксами (префиксами, префиксе-суффиксами):

1) термины, образованные суффиксом *-ость*. В данном случае суффиксу *-ость* соответствует узбекский суффикс (в узбекском языкознании все суффиксы обозначаются термином «аффикс»): *абстрактность - абстрактлик, активность - активлик*, (синоним: фаоллик), *аморальность - амораллик, гигиеничность - гигиеналик, гормональность - гармонлилик, гуманность - гумонлилик, инвалидность - инвалидлик, интенсивность - интенсивлик, инфекционность - инфекционлик* и др [6].

2. Термины, образованные суффиксом *-ция (-ация)*. Этому суффиксу в узбекском языке в роли эквивалента выступают суффиксы

-ш (-иш), -лаш, -лаштириш: *газификация-газлаштириш, гибридизация-гибридлаш, дистилляция - дистилаш, интенсификация-интенсивлаш, абсорбция-абсорблаш, консервация-консервалаш* и др.

II. Полукалькированные термины-словосочетания. Русская медицинская терминологическая система характеризуется терминами-словосочетаниями. Среди терминов-словосочетаний особо выделяются образования по модели «**прилагательное-существительное**». Известно, что в русском языке прилагательные образуются при помощи большого количества суффиксов. Из них нас интересуют только такие суффиксы, как *-н, -и, -кс*. Эти суффиксы со многими производными суффиксами образуют прилагательные как от исконно русских, так и от иноязычных основ. Отметим, что именно прилагательные, образованные от иноязычных основ указанными суффиксами, которые являются препозитивным компонентом терминов словосочетаний, становятся «объектом» полукалькирование на узбекский язык. Необходимо учесть, что данные суффиксы в узбекском языке переоформляются на свой лад (один из признаков - окончание исключается). Так производные от суффикса *-н* в узбекском языке приобретают следующие формы: *-льн-, -альн-, -ональн-, -ал-, -иви -ив-, -озн-, -оз-, -онн-, -ион*; производные от суффикса *-кс*: *-(е) ск-* и др. Для наглядности обратимся к медицинским терминам, препозитивный компонент которых образован указанными производными суффиксами (постпозитивный компонент является узбекским):

суффиксом *-ион*: *авиацион тиббиёт* (авиационная медицина), *вибрион ташувчи* (<вибрион-носитель>), *демаркацион халқа* (<демаркационная петля>), *инкубацион давр* (<инкубационный период>), *интубацион пайча* (<интубационная трубочка>);

суффиксом *-ив*: *агрессив суюклик* (<агрессивная жидкость>), *афектив локайдлик* (<аффективное безразличие>), *вегетатив тугён* (<вегетативное волнение>), *импульсив хатти-харакат* (<импульсивное действие>).

суффиксом *-ал*: *артериал эгатлар* (<артериальная база>), *вербал эшитув* (<вербальный слух>), *гуморол омиллар* (<гуморальные факторы>), *кардиопортал вақт* (<кардиопортальное время>),

суффиксом *-оз*: *варикоз кизилўнғач* (<варикозный пищевод>), *венот тур* (<венозная сетка>), *кариоз ковак* (<кариоз (кариозное углубление)>),

суффиксом *-ик*: *биологик таъсир* (<биологическое воздействие>), *гемолитик сарғайма* (<гемолитическая желтуха>), *гемолимфатик тугунлар* (<гемолимфатические узлы>), *генелогик усул* (<генеалогический метод>), *географик тиббиёт* (<географическая медицина>);

Как в других терминосистемах, так и в медицинской употребляется ещё один тип полукалькированные терминов-словосочетаний. Это препозитивный компонент, образованный производными суффиксом, который от суффикса усекается *-н*, отставшая часть приобретает формы основы. Следующие примеры свидетельствуют об этой «операции»: *гинофиз оёқчаси* (<гинофизная ножка>), *доминант ўчоқ* (<доминантный очаг>), *изотоп ташувчи* (<изотопный носитель>), *иммун жавоб* (<иммунный ответ>), *копилляр босим* (<капиллярное давление>), *компенсатор жараён* (<компенсаторный процесс>).

Как известно, в медицинской терминологии употребляется большое количество так называемых «фамильных» терминов. Поскольку определенная часть определяемого компонента фамильных терминов состоит из узбекским лексем, мы вправе назвать их полукальками. Следуют заметить, что русские фамильные термины-словосочетания оформлены моделью «**существительное+фамилия**». При полукалькировании данная модель приобретает обратный вид, т.е. изменяется порядок компонентов терминов-словосочетаний. Обратимся к примерам: *Альфелд белгиси* (<признак Альфелда>), *Бабкин синамаси* (<проба Бабкина>), *Бакулев игнаси* (<игла Бакулева>), *Венкебах тутами* (пучок Венкебаха), *Гаесер касаллиги* (<болезнь Гаесера>), *Зонне ичбуруғи* (<дизентерия Зонне>), *Кайзерлин суюклиги* (<жидкость Кайзерлинга>), *Лиоро аралашмаси* (<смесь Леоро>) и т. п.

Подытоживая анализ, отметим, что как сама медицина, так и её терминология зародились еще в далеком прошлом. В формировании и дальнейшем развитии узбекской медицинской терминосистемы основным источником были собственные ресурсы, а также заимствования. Так, в узбекском языке усвоены термины персидско-таджикского и арабского происхождения. В обогащении данной терминосистемы важное место занимают русско-интернациональные заимствования. В арсенале узбекской медицинской терминологии имеются термины, заимствования, во-первых, путём прямого заимствования (т.е. без изменений графики), путём полного калькирования и путём полукалькирование. Полукалькирование подвергнуты русские

производные термины, а также термины–словосочетания. Моделями полукалек являются «прилагательное + существительное», «существительное + фамилия».

ЛИТЕРАТУРА

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: «Русский язык», 1987. С.278.
2. Усмонов О., Хамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан (XIX асринг охири –XX асринг бошлари) Тошкент: Фан, 1981. (Из истории узбекской лексики- конец XIX-начало XX в).
3. Қосимов А. Тиббий терминларнинг изоҳли луғати. IV жилди, Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2002-2006. (Толковый словарь медицинских терминов. В 4 то.).
4. Ғозиев Э. Умумий психология (Общая психология). Тошкент: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашрети, 2010.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди (Толковый словарь узбекского языка. В 5 то.). Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашрети, 2006–2008.
6. Здесь и далее примеры привлечены из указанной работы А. Касымова.

Rezyume. Maqola o‘zbek tibbiyot terminologiyasida ruscha-baynalmilal terminlarning o‘rni va rolini aniqlashga bag‘ishlangan. Rus tibbiyot terminologiyasi o‘zbek tibbiyot terminologiyasini boyitishning eng muhim yo‘llaridan biri ekanligi ko‘rsatib berilgan. O‘zbek tilida to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘zlashtirish, to‘liq kalkalash va yarim kalkalash orqali ko‘plab tibbiy terminlar o‘zlashgan. Yarim kalkalash orqali donor til terminlari asosida ko‘plab yasama terminlar va termin-so‘z birikmalari yaratildi.

Kalit so‘zlar: atamalar, tibbiyot, ruscha-baynalmilal atamalar, to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtirish, to‘liq kalkalash, yarim kalkalash.

Резюме. Статья посвящена определению место и роли русско-интернациональных терминов в узбекской медицинской терминологии. Показано, что русская медицинская терминология является одним из важнейших путей обогащения узбекской медицинской терминологии. В посредством узбекском языке усвоено немало медицинских терминов прямого заимствования, полного калькирования и полукалькирование. Полукалькированием были созданы многочисленные производные термины и термины-словосочетания на основе терминов языка-донора.

Ключевые слова: термины, медицина, русско-интернациональные термины, прямое заимствование, полное калькирование, полукалькирование.

Summary. The article is devoted to define a place and role of Uzbek international terms accepted from Russian in medical terminology. It is shown that Russian medical terminology is one of the most important ways to enrich Uzbek medical terminology. In Uzbek assimilated a lot of medical terms through direct borrowing, full and half tracing. The half tracing created numerous derivatives terms and phrase terms on base of the terms of the donor language.

Key words: terminology, medicine, international terms accepted from Russian, direct borrowing, full tracing, half tracing.

БЕРДАК ШАЙЫРДЫН БАКСЫШЫЛЫК ӨНЕРИ

Турсынмуратова Б.М.

Қарақалпақстан Республикасы тарихы жәм мәдениеті мәмлекетлик музейи илимий хызметкері

Қарақалпақ халқының тарихында терең из қалдырған, миллеттің мақтанышы туына айналған ел перзентлерінің бири Бердақ шайырдың бақсышылық хызметі усы ўақытқа шекем толық изертленбей киятыр. Ол тек уллы шайыр ғана емес, ал қарақалпақ халқының өз алдына мектеби бар үлкен бақсысы да.

Қарақалпақ халық жыршыларының дуўтар шертип, қосық айтып, атқаратуғын өнер ийесинің бири бақсы деп аталады. Қарақалпақларда бақсышылық жыраўларға қарағанда бираз кейин пайда болған. Бақсышылық халқымыз Орта Азияға көшип келгеннен кийин, әсиресе Хорезм ойпатына көшип келип жайласқаннан соң кеңнен тараған. Бақсылар өзинің репертуары, шертетуғын сазы, хаўазы бойынша жыраўлардан кескин ажыралып турады. Жыраўды «жырлады» бақсыны «айтты» дейди, яғный күндүклики сөйлесимде «жыраў жырлаттық», «бақсы айттырдық» деп айтылады. Бақсышылық өнери қарақалпақларға Орта Азия халықларынан кирген, қарақалпақлар бақсылықты Хорезмдеги өзбеклерден, түрменлерден үйренген. Қарақалпақлар бул өнерди бақсы десе, қазақлар жыраў дейди. Қазақ тилинде бақсы аўырыў емлеўши порқан мәнисине ийе. Қарақалпақлар арасынан Ақымбет, Муўса, Еденбай қусаған атақлы бақсылар шығып, бақсылық өнерди жоқарғы басқышқа көтерген. Бақсыларға шәкирт шығарыў дәстүр болған. Олар шәкиртти ҳәр тәрәплеме сынап таңлағаннан кейин өз өнерин үйрете баслаған, шәкирти дуўтар шертиўди үйрене баслағаннан кейин оны той-тамашаларға барғанда изине ертип жүрген. Бақсы дуўтар шертип қосық айтқанда бақсының шәкирти устазының қасында жанапайға дуўтар шерткен. Қарақалпақ бақсыларының айтатуғын репертуарларында жыраўлар жырлайтуғын батырлар дәстаны болмайды. Бақсылардың репертуарында шығыс әдебиятында сүйиўшилиқ дәстанлары менен «Горуғлы» дәстанының түрли вариантлары киреди. Қарақалпақ бақсылары бурын тек өзи дуўтар шертип, қосық айтатуғын болған. Ал, сонлаў-қоңсы халықлардың тәсири менен қарақалпақ бақсылары қасына баламаншы, гиржекши ерткен, олардың баламаншылары өзбек, гиржекшилері түркмен миллетине тән болған. Мине усындай қарым қатнасықлар аркалы қарақалпақларда саз шертиў өнери өскен.

Өйдемги түрклерде «бахшы» сөзи аўырыўға дуўа салатуғын, палкерлик ететуғын, порхан сыяқлы адамды аңлатқан. Н.Дәўқараев XIX-әсирдеги қарақалпақ әдебияты ўәкиллеринің творчестволық өзгешеликлерин белгиледи ҳәм «XIX-әсирде жасаған қарақалпақ шайырларының барлығы дерлик сазенде болған деген пикирге келди.

Бул дәүирдеги каракалпак шайырларының көпшилиги халықтың тутас сауатсыз жағдайында өзлеринин қосықларын дуұтарға қосып айтыу аркалы көпшилик арасына таратыуда мәжбүр болған. Сонлықтан да шайырлар «баксы» деп аталған. Бердақ баксы деген лақап усыннан шыққан.

Бердақ жас гезлеринен баслап-ақ дуұтар шертиұди үрдис еткен. Халық аўзында айтылып жүрген қосықларды намаға салып хош хаўаз бенен атқарып өз талантын раўажландырып, халықтың даналық сөзлерин өзлестире баслаған. «Кем-кемнен-камал» дегендей Бердақ той-мерекелерде де қосық хәм бир қанша дәстанларды ядлап айтып баксышылықтың терең сырларын үйренген. Бул оның шайырлық талантын раўажландырыўға, хәттеки өзи қосық шығарып, оны намаға салып айтыўшылық укубына да ерисиўине себепши болған. Шайыр өзиниң «Заманда» деген қосығында былай деп келтиреді:

Дуұтарымды шертип, қосық айтаман,
Нама салып дуұтарыма қосаман,

Бул қосық қатарларынан оның баксышылық пенен шуғылланғанын толық көриўге болады. Бердақ баксышылықты Ақымбет баксыдан үйренген. Ол өзиниң бирқанша шығармаларында Муўса хәм Еденбай баксыларды үлкен хұрмет пенен тилге алады.

Филология илимлериниң докторы ӨзССР Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы И.Т.Сағитовтың дәлиллейинше Бердақ шайыр болыўы менен бир қатар композитор да болған. Өзи жазған қосықларына өзи нама шығарып айта билген. Ол бирқанша жақсы намалар дөреткен. Оның бул намаларын ақлығы Қаражан баксы Бердақтың баласы Ниязбектен үйренген. Қаражан баксының репертуарында Бердақтың намалары айрықша орынды ийелеген. Намалардың пайда болыў тарийхы музыка изертлеўшилеримиз тәрәпинен елеге шекем толық изертленип болған жоқ. Бердақ шайырдың республикамыздың музыкалық мәдениатына мазмун хәм форма жағынан қосқан үлеслери үлкен дәрежеде тарийхый хәм эстетикалық әхмийетке ийе. Оның ұатандарлық, патриотлық, нәсиятлық ҳадал мийнетке, ҳаял-қызлар теңлигине, халықлар дослығына, муҳаббатқа хәм балаларға арналған тематикалық қосықларын халық намаларына салып айтыў атадан балаға өтип үрдиске айланып кеткен. Шайырдың сөзи менен сазына шын ықласы менен берилип үйренген жас-өспиримлеримиз белгили жазыўшы хәм композиторлар дәрежесине ерисип атыр. Бердақтың музыкалық-эстетикалық көз қарасын оның «Халық ушын», «Жақсырак», «Өмирим», «Қашан рәхатланадурсаң», «Алты қыз», «Келин», «Бир жигитке», «Тары», «Муўса баксыға» хәм тағы басқа да көплеген шығармаларынан көриўге болады. Бердақтың өмири хәм творчествосы жырыў-баксылар, драматург хәм композиторлар дөретпелеринде кеңнен ен жайдырылып киятыр. Онын 20 ға жақын қосықлары В.Шафранников хәм А.Халимовтың «Қаракалпак халық намалары» (1959) топламларына киргизилген. Бердақ дөретиўшилигин үйренген көп ғана көркем өнер ғайраткерлери өзлериниң ең жақсы дөретпелери ушын Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың лауреатлары атағын алыўына миясар болды. Олардан Жапақ Шамуратов, Әлимжан Халимов, Құдайберген Турдыкулов, Әбдирейм Султанов хәм тағы басқалар.

Ал, Қ.Айымбетов болса «Бердақ тек ғана бир шайыршылық өнерине ийе болмастан қосықшы хәм болған. Ол баксы сыпатында дәстанларды айтқан. Ол халық дәстанларын хәм өзиниң шығармаларын дуұтарға қосып айтыўы аркалы Бердақ баксы деген лақапка ийе болған. Бердақтың досты, оның менен творчестволық байланыста болып рети келгенде айтысып көркем сөз жарастырған XIX-әсирдеги Қаракалпак әдебиятының белгили ўәкили, Өтеш өзиниң Бердаққа арнап жазған қосығында дәллек пенен «Мен бир сөз айтайын Бердақты мақтап, кимге сын тағасан дуұтар кушақлап»-деп баслайды. Бердақ XIX- әсирдин үлкен баксылары болған Ақымбет хәм Муўса менен тығыз творчестволық байланыста болған оларға көп нәрсени үйреткен хәм олардан көп нәрсени үйренген де. Оларға шайырлығы хәм баксылығы менен Бердақ үлкен тәсир жасаған. Бердақ олардың творчестволық табысына жүдә жоқары баға берген. Буған мысал етип Бердақтың Ақымбет баксыға, Муўса баксыға арнап жазған қосықларын көрсетиўге болады. 1960-жыллары март-апрель айларында Шымбай, Тахтакөпир районларында шөлкемлестирилген фольклорлық экспедиция ўактында Тахтакөпирде Аманша Матов деген адамнан Бердақтың Ақымбет баксыға арнап шығарған қосығын жазып алған. Бердақтың уллы баксы болғанын қызы Хұрлиманның дөретиўшилиги, оның баласы Қаражан баксының эпикалық хәм музыкалық репертуары, сондай-ақ Қаражанның шәкирти Айтжанның сазлары менен де дәлиллейге болады. Бердақтың баксы болып жетилисиўинде сол дәүирдеги Қаракалпактың атақлы баксылары ғана емес, ол қоңсылас узбек хәм түркмен баксылары, қазақ жыршылары да үлкен тәсир еткен болыўы керек. Шайырдың баксышылықты таңлаўы усы дәүирдеги халықтың әрманлары менен идеясына тиккелей байланыслы екенин байқаўға болады. Қаражан баксының айтыўына қарағанда Бердақ «Ашық Нәжеп» дәстанын жас жигит ўактында айтып жүрген, кейнинен қызы Хұрлиманға үйреткен. «Ашық Нәжеп» дәстаны өзиниң жанрлық өзгешелиги бойынша лироэпикалық дәстанларға жакын турады. Бирак та дәстан улыўма алғанда баксышылық искусствосын сөз етеди. Баксылардың кәсибине арналған бул дәстанда семья, муҳаббат мәселелери де сүүретленеди. Бул дәстанның каракалпакша версиясының кәлиплесиўинде Бердақ баксы мектебиниң роли айрықша үлкен. Дәстанның айрым қосықларының халықтың арасына сиңип кеткенлиги соншелли, оларды халықтың түпкилики қосықларынан айруу мүмкин емес.

Бердақ баксы репертуарында «Дәўлетярбек» дәстаны да тийкарғы орынды тутқан. Бердақтың репертуарына «Дәстанының кириўине оның Қоңыратлы баксы хәм қыссаханлар менен, әсиресе Арзы баксы менен жакын қатнастары себепши болыўы мүмкин. Оның үстине Қоңыратлылар «Дәўлетярбек» дәстанын сүйип тыңлайтуғын болғанлықтан, олардың арасында жийи баксышылық еткен Бердақ буған айрықша қызыққан да болыўы мүмкин. Қаражан баксы Бердақтың «Горуғлы» ны, әсиресе, усы дәстанның «Қырмәндали», «Бәзирген» бөлимин жақсы көрип айтатуғыны хаққында мағлыўмат береді. Бердақтың

дэстанлық шығармаларын тереңірек үйреніу мақсетінде жас бақсылар арасында жарыс өткерилип, нәтижеде «Айдос Баба», «Ерназар бий», «Шежире», «Рәушан», «Ақмақ патша» дэстанлары халық намаларына салып атқарылып, көпшиликтің нэзерине усынылды. Бердақ ең талантлы бақсышылықты шайырлық пенен бир қатарда елге, халыкка жаксы нийет, жаксы тилекке жоқары эстетикалык сезимге, жэмийетлик мәплерге хызмет етиудің үлгиси деп қараған. Сонлықтан болса керек, ол шайыршылық пенен бирге бақсышылықты өзине теңдей таңлаған.

Халық тарийхын, мәдениатын хэм рухый мийрасын сақлаушы мәскан, Қарақалпақстан Республикасы тарийхы хэм мәдениаты мәмлекетлик музейинде Бердақ шайырдың услап туткан Дуўтары (КП 3464) 1978-жылы тапсырылған. Бердақтың бақсы болғанын оның қызы Хұрлиманға, Хұрлиманнан баласы Қаражанға бақсыға мийрас болып қалған дуўтар менен дәлилленеди Дуўтарды халқымыздың атақлы бақсысы Ақымбет, шәкирти Бердаққа саўға еткен. Қаражан бақсының баласы Құндызбайдың бизге берген мағлыұматына қарағанда, Бердақтың дуўтары хэзирге шекем үш рет сынған, оның айтыўынша дуўтардың соңғы сыныўына Қаражан бақсы себепши болған. Мәмлекетлик радионың шақырыўы бойынша бақсы дуўтарын мылтықтай етип мойнына асып, атлы жолға шығады. Аўылдан жети-сегіз шақырым шықпай атырып-ақ аты әлле нәрседен үркіп, Қаражан бақсыны жығып кеткен. Ол кеткен «сапарынан» пиядалап үйине зорға жетеди хэм көп кешикпей дуўтардың сынған қақпағын Ақтубадағы Сейтнийаз устаға салдырып алады.

Бердақ өз қосықларын дуўтарында нама шертип отырып дөрететуғын болғанлықтан (ол төкпе шайыр болған) оның шығармаларын аўылласы хэм ағайини Қоразбек молла деген хатқа түсирип отырған. Қартайған шағында Бердақ дуўтарын қызы Хұрлиманға мийрас етип қалдырған. Шайырдың бес қызының ишинде Хұрлиман дуўтар шертиўге, қосық айтыўға оғада қумар болған. Ол шайырдың өлмес қосықларын халық арасына кең таралыўына айтарлықтай үлес қосқан. Хұрлиман өз гезегинде әкесинің көзиндей көрип кәдирлеген дуўтарын баласы Қаражанға саўға етип қалдырады. Қаражан бақсының дәстинде ярым әсирден асламырақ жаңлады. Усы дуўтар менен Қаражан бақсы айтқан қосықлар хэм сазлар илим хам техниканың күшинде Қарақалпақстан радиосының фонетикасының алтын фондынан орын алып тур. Бердақтың дуўтарының күдиретли хаўазы, Қаражан Кабуловтың атқарыўындағы сазларда жаңлап заманласларымыздың күшине күш қосып, оларды мийнетлеринде жигерлендирип келген. Бердақтың дуўтары халықтың жанлы шежиресине уқсайды. Бердақтың дуўтары шайырдың өзине илхәм булағы болып хызмет еткен сыяклы, шайырдың әўладлары болған бизлерге де йош берететуғынына хеш гүман жоқ.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Н.Дәўқараев шығармалары, 3 том нөкис, 1979, 44-бет
2. И.Сағыйтов, «Сахра бұлбили», Нөкис, 1974, 38-39бет
3. С.Рузымбаев. Хорезм достонлари. Тошкент, «Фан» нашриети, 1985, 36-бет
4. Н.Дәўқараев «Бердақ шайыр» (1950-ж)
5. М.К.Нурмухамедов «Бердақ-великий поэт каракалпакского народа» (Ташкент, 1977)
6. Б.Курбанбаев «Бердақ ижоди» (Тошкент, 1977)
7. Өзбекистан ССР илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хэм әдебият институты «Бердақ ҳақында сөз» 1987
8. Өзбекистан ССР илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хэм әдебият институты «Бердақ» 1977
9. Өзбекистан ССР илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хэм әдебият институты «Бердақ тандамалы шығармалары» 1987

Аннотация. Мақалада қарақалпақ халқ шоири Бердақның бахшичилик аңғаналари билан боғлиқ ижодий хизмати хамда ушбу масала юзасидан олимлар томонидан билдирилган илмий фикрлар таҳлил қилинади. Бердақ шеърлятида эпик тафаккур, оғизаки ижодга хос услуб ва мусикий оҳангдорлик бахшичилик маданияти билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлиши асослаб берилади. Илмий манбалардаги турли қарашлар киёсий таҳлил қилиниб, Бердақ ижодида бахшичилик аңғаналари муҳим эстетик ва маънавий манба экани кўрсатилади. Шунингдек, музей фондларида сақланаётган Бердаққа тегишли дутар-шоирнинг мусикий муҳит билан чамбарчас боғлиқлигини тасдиқловчи моддий далил.

Аннотация. В статье анализируется творческая деятельность каракалпакского народного поэта Бердаха, связанная с традициями бахши, а также научные мнения, высказанные учеными по этому вопросу. Обосновано, что в поэзии Бердаха эпическое мышление, стиль устного творчества и музыкальная мелодичность проявляются в неразрывной связи с культурой бахши. Сравнительный анализ различных взглядов в научных источниках показывает, что традиции бахши в творчестве Бердаха являются важным эстетическим и духовным источником. Также, материальные доказательства, подтверждающие тесную связь дутара-поэта Бердаха с музыкальной средой, хранящиеся в фондах музея.

Abstract. The article analyzes the creative work of the Karakalpak folk poet Berdak related to the traditions of bakhshi, as well as the scientific opinions expressed by scholars on this issue. It is substantiated that in Berdak's poetry, epic thinking, the style characteristic of oral creativity, and musical melodiousness are inextricably linked with the culture of bakhshi. A comparative analysis of various views in scientific sources shows that the traditions of bakhshi in the work of Berdak are an important aesthetic and spiritual source. Also, material evidence confirming the close connection of the dutar-poet of Berdak with the musical environment, stored in the museum funds.

ILIM HÁM AǴARTIWSHILIQ NURIN SHASHQAN ÓMIR
PROFESSOR ALIM A BERDIMURATOVA 60 JASTA!
Kojageldiev A.U. - Sociallıq pánler kafedrası docent, siyasiy ilimler doktori

Ómirde sonday insanlar boladı, olardıń bar ekenligi - jámiyet ushın nur, pikirlew ushın ilham, jaslar ushın ibrat mektebi bolıp esaplanadı. Usınday tulǵalardan biri - filosofiya ilimleriniń doktori, professor Berdimuratova Alima Karlıbaevna bolıp, filosofiya ılı́mı tarawında mektep jaratqan alımlardıń biri sanaladı. Ustaz Áliyma apanıń ómiri - ilim, mánawiyat, adamgershilik hám pıdayılıq únlesliginen ibarat biytákirar jol dep aytsaq asırıp aytpaǵan bolamız. Búgin ol 60 jastı qarsı alar eken, bul tek ǵana bir insannıń ómiri emes, al pútkil bir áwladtıń ruwxıy rawajlanıw principlerin tarbiyalawshı tariyxı bolıp esaplanadı. 1965-jılı, Aralboyı topıraǵınıń taza hám qasiyetli hawasında dúnyaǵa kelgen Alima Karlıbaevna jaslıq gezlerinen kitap oqıwǵa, oy-pikir hám ómir mazmunıń tereń ańlawǵa qızıǵıwshılıq penen jasadı. Onıń ushın bilim - tek úyreniw emes, al insannıń ruwxıy rawajlanıw jolıń belgilewshı muqaddes tusınk sıpatında qadırlendi. Bul ishki qumarlıq onı 1987-jılı Moskva mámleketlik universitetiniń filosofiya fakultetine alıp keldi. Áne usı jerde jas Alima oy-pikir dúnyasınıń sheksizligi, filosofiya arqalı ómirdiń mánisin ańlaw ushın dáslepki imkaniyatlar esigın asha basladı.

Búgin ol Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń "Sociallıq pánler" kafedrasınıń baslıǵı, professor, qanıygelestirilgen ilimiy keńeslerdiń aǵzası, tájiriyebeı basshı hám pıdayı ustaz bolıp jetilisti. Ustazdıń sabaqları tek bilim emes, al ruwxıy tájiriyebeı mektebi esaplanadı. Ol oqıtatuǵın "Filosofiya," "Ilimiy izertlew metodologiyası," "Filosofiyaǵa kiriw," "Ekologiyalıq qáwipsizlik filosofiyası" pánleri jaslardıń oy-pikiriń sáwlelendiretuǵın dárek bolıp esaplanadı. Hár bir temada ol tek teoriya emes, al turmıslıq mánis, insanıyılıq qádiriyatlar, milliy ideya hám sociallıq juwapkershilikti pıdayılıq penen jaslar qálbine sińdiredi.

Professor Berdimuratovanıń ilimiy kózqaraslarında insan oraylıq orında turadı. Ol filosofiyanı "insandı insan qılıwshı óner" sıpatında tusinedi, duniyanıń rawajlanıwıń filosofiya nızamlıqları menen belgileydi.

Onıń filosofiya ılı́mı - bul turmıstı ańlaw, jaqsılıqqa iseniw, ádillik hám ruwxıyılıqqa sadıq qalıw óneri sıpatında qálbinen jay alǵan. Onıń jazǵan shıǵarmaları, shıǵıp sóylewleri, konferenciyalardaǵı bayanatları áne usı ideya menen suwǵarılǵan. Áliyma apa óziniń ilimiy jolın insanıyattıń ruwxıy jetilisiwine baǵıshladı. Sonıń ushın da, onıń shákirtleri búgin pútkil respublika boylap ustazı menen birge islesip baslaǵan jollarıń dawam ettirip atır, sol arqalı olar milliy filosofiyalıq oy-pikir mektebiniń wákillerine aylanǵan.

Professor Áliyma Berdimuratova óz baslaması menen Qaraqalpaqstan tariyxında birinshi márte filosofiyalıq mektep jaratqan shólkemlestirgen ilimpaz. Onıń basshılıǵında Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik universitetinde "Filosofiya" qanıygeligi bakalavriat hám magistratura basqıshları ashılıp, qaraqalpaq tilinde ilimiy bilimlendiriwdiń jańa betleri jazılmaqta. Bunnan tisqari, ontologiya, gnoseologiya hám logika qanıgeligi boyınsha tayanısh doktorantura jolǵa qoyıldı. Áliyma apa tárepinen jaratılǵan 6 monografiya, 3 sabaqlıq, 15 oqıw qollanba hám 200 den aslam maqalalar búgin ózbek hám qaraqalpaq filosofiyalıq oy-pikir tarawında biybaha baylıǵı bolıp esaplanadı.

Onıń "Filosofiya," "Etika," "Nafosatshılıq," "Ilim metodologiyası," "Málimleme qáwipsizligi filosofiyası" sıyaqlı sabaqlıqları qaraqalpaq tilinde basıp shıǵarılǵan bolıp, "jańa áwlad ádebiyatları" talapları tiykarında jazılǵan.

Bul jumıslar tek ǵana ilimiy áhmiyetge iye bolıp qalmastan, dúniyalıq filosofiyalıq oy-pikirdiń teoriyalıq máseleleriń ana tilinde úyreniwde jańa usıllardı jarattı. Insanıyattıń aldınǵı qatarları oy-pikirleriń milliy filosofiya derekleri tiykarında kórsetip beriw, hám olardı milliy principler menen bayitiw ruwxıy mártlik - milliy oy-pikirdi ana tilinde sawlelendiriw, jolındaǵı pidákerlik miynet bolıp esaplanadı. Professor Alima apa óz jumısın bárqulla jańalıq hám birge islesiw ruwxında alıp bardı. Ol Budapesht, Sankt-Peterburg, Tashkent, Samarqand universitetleri menen birgelikte xalıqaralıq bilimlendiriw grantları, ilimiy joybarlarda belsene qatnasqan.

Atap aytqanda, "DECIDE - imkaniyatı sheklengenler ushın xızmet kórsetiw sistemasın jetilistiriw" atamasındaǵı Evropa Awqamınıń joybarında belsene qatnasıp, ozınıń insanıyılıq hám pidákerlik pazıyletlerin kórsette aldı.

Búgin professor Qaraqalpaqstan Respublikası Aymalıq izertlew orayınıń direktori sıpatında jumıs alıp baradı.

Ol "Global qáwipsizlik sistemasında Ózbekstan ekologiyalıq qáwipsizliginiń filosofiyalıq tiykarları" hám "Jaslardıń ideologiyalıq qáwipsizligin támiyinlew" sıyaqlı mámleketlik joybarlarǵa basshılıq etip kelmekte.

Bul izertlewler tiykarında bir haqıyqat jámlengen: filosofiya - turmıs ushın zárúr pikirlew mádeniyatı bolıp, ol ilim hám náziklik únlesligi, aqıldıń, danalıqtıń úlgeriń dóretdi. Professor Berdimuratova Alima Karlıbaevna - ilimiy jetiskenlikleri menen birge, hayalǵa tán ar-namıs, náziklik hám mehir tımsalı sıpatındaǵı ornına iye. Ol óz shákirtlerine tek ǵana ilim emes, al insanıyılıq qádiriyatlardı, hadallıq, ádillik hám páklikti sińdiredi. Hár bir shákirti ushın ol tek ustaz emes, al ómir jolında jol kórsetiwshi juldız. Onıń oqıw procesindegi qarım-qatnası, sabaqtaǵı mádeniy ırǵaǵı, salmaqılı sózleri kópshilik ushın ilham dáregi. Olardıń jetiskenlikleri - ustazdıń pıdayılıǵınıń eń ayqın jemisi sıpatında tán alınadı.

Professor Berdimuratovani ilimge qosqan úlesi, ruwxıy hám pedagogikalıq xızmetleri mámleket kóleminde múnásip bahalangán: 2003-jılı "Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken ilim ğayratkeri" húrmetli ataǵı; 2022-jılı "Dostlik" ordeni - Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń pármanı menen; 2023-jılı "Ózbekstan joqarı bilimlendiriw aǵlası" kókirek belgisi; "Ózbekstan Respublikası Ğárezsizliginiń 30 jıllıǵı" estelik belgisi; Ózbekstan Filosofiya jámiyetiniń Húrmet jarlıǵı - filosofiyalıq pikirlewdiń rawajlanıwına qosqan úlesi ushın.

Bul sıyıqlar ustazdıń miynet, sadıqlıǵı hám adamgershiligine xalıqtıń tán alıwı sıpatında jańlaydı. Búgin Áliyma apanıń júzlegen shákirtleri respublika boylap ilim, bilimlendiriw, mádeniyat tarawlarında jumıs alıp barmaqta. Bul 60 jıl - tınımsız miynet, sabır, izleniw hám hadallıq jılları. Ustazlıq pidákerligi menen ótken bul ómir - mınlaǵan júreklerde jaqsılıq shıraǵın jaqqan ómir.

Professor Berdimuratova Alima Karlıbaevna - tek ǵana bilim beriwshi emes, al ruwxıy kúsh, ruwxıy nur, adamgershilik tımsalı sıpatında mángi húrmetke ie.

60 jas múbárek bolsın, húrmetli professor Alima Berdimuratova!

Ислом Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети “Нефть ва газ конлари геологияси ва геофизикаси” кафедраси профессори, геология-минералогия фанлари доктори, профессор, Халқаро ахборот академияси (МАИН) ва Турон фанлари академиялари академиги

ХАЙИТОВ ОДИЛЖОН ҒАФУРОВИЧ 60 ЁШДА

Хайитов Одилжон Гафурович 12 ноябрь 1965 йил Ўзбекистон Республикаси Бухоро вилояти Шофиркан туманида зиёлилар оиласида таваллуд топган.

О.Ғ.Хайитовни илмий фаолияти Тошкент Политехника институтида ўқиб юрган талабалик давридаёқ профессорлар – Бахшилло Шафиевич Акрамов, Ирмухаммад Холисматов, Абдужамил Содиков, Аваз Ҳамидуллаевич Агзамов каби устозларининг тавсиялари билан 1989 йилдан бошлаган.

О.Ғ. Хайитов Тошкент давлат техника университетининг Нефть ва газ факультетида муҳандис, аспирант, катта ўқитувчи, декан муовини, кафедра мудири лавозимларида ишлаб келган.

О.Ғ. Хайитовнинг илмий педагогик фаолияти нафақат Тошкент давлат техника университети, балки Бухоро технология университети, Қарши иқтисодиёт-муҳандислик институти, Бердах номидаги Қорақалпоқ давлат университети, И.М. Губкин номидаги Россия нефть ва газ университетининг Тошкент филиали, Нукус давлат техника университети, Ўзбекистон Республикаси Давлат Геология ва минерал ресурслар қўмитасининг тоғ-кон саноати ходимларининг малакасини ошириш институлари билан ҳам боғлиқ бўлиб, у номлари қайд этилган олийгоҳларда мутахассислик фанларидан маъруза машғулотларини олиб борган.

2021 йилда О.Ғ. Хайитов "Бухоро-Хива ўлкасининг жануби-шарқий қисмидаги углеводород конларини ўзлаштириш ва захираларини самарали қазиб олишнинг геологик асослари" мавзусида геология-минералогия фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация ишини геология-минералогия фанлари доктори, профессор Ғайбулло Сайфуллоев Абдуллаевнинг илмий масхатчилигида мувоффақиятли ҳимоя қилган.

2022 йилда нефть ва газ конларини геология, излаш ва разведкаси мутахассислиги бўйича профессор илмий унвонига сазовор бўлди. Хайитов О.Ғ. 2016 йилда Турон Фанлар Академиясининг академиги, 2024 йилда Халқаро ахборот Академиясининг (МАИН) академиги этиб сайланган.

Профессор Хайитов О.Ғ. 4 та монография, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Интеллектуал мулк агентлиги томонидан олинган битта патент ва 12 та дастурлаш гувоҳномасига муаллифдир. Хайитов О.Ғ. 31 та дарслик ва ўқув қўлланмалар, шунингдек 40дан ортиқ ўқув-услубий қўлланма ва услубий кўрсатмаларни тайёрлаш чоп этишга мувоффақ бўлган, унинг раҳбарлигида 20дан ортиқ фундаментал, давлат бюджети лойиҳалари ва ҳўжалик шартномалари асосида илмий-тадқиқотлар ишлари амалга оширилган. Жами 450 дан ортиқ илмий ишлар муаллифи.

Хайитов О.Ғ. юқори малакали кадрлар тайёрлашда фаол иштирок этиб келмоқда, жумладан Тошкент давлат техника университети ҳузурида ташкил этилган PhD.03/31.03.2023.Т.03.06 рақамли 04.00.15 – "Геологик разведка ишлари техникаси ва технологияси" ва 04.00.17 – «Кончиликда физик жараёнлар» ихтисосликлари бўйича техника фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун докторлик диссертациясини ҳимоя қилиш бўйича Илмий Кенгашига аъзо, (ушбу Илмий Кенгашда Илмий семнар раиси), «Минерал ресурслар институти» ДМ ҳузурида ташкил этилган DSc24/30.12.2019.ГМ.40.01 рақамли 04.00.15 – Геологик разведка ишлари техникаси ва технологияси ихтисослиги бўйича Илмий Кенгаш аъзоси, Қозғистон Республикасининг Актау шаҳри, Ш.Есеенов номидаги Каспий инженеринг ва технологиялар университети ҳузуридаги 8D07210 (6D0700800) – «Нефть ва газ иши» ихтисослигига бўйича, техника фанлари соҳасида фалсафа доктори илмий даражасини бериш бўйича ташкил этилган Илмий Кенгашда ҳам аъзо.

Ҳайитов Одижон Ғафурович 2023 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат Геология ва минерал ресурслар қўмитасининг "Нефть ва газ конлари геологияси" фанини ўқитишдаги фаол фаолияти учун фахрий ёрлик билан тақдирланган. 2023 йилда Навоий давлат кончилик технологиялар университетининг Нукус филиалида «Халқаро Ер куни» муносабати билан **"Ерни сақлаш ва унинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш"** мавзусидаги анжуманда фаол иштироки учун Ҳайитов Одижон Ғафурович фахрий ёрлик билан тақдирланди. 2024 йилда «Халқаро кончилик саммити дастурига қўшган қимматли ҳиссаси учун диплом билан мукофотланган. 2024 йилда Халқаро ахборот фанлар академияси, дунё ҳамжамиятининг илм-фанга қўшган муносиб ҳиссасини инобатга олиб, академиянинг 30 йиллик қўрак нишони билан тақдирланган.

Ҳайитов О.Ғ. хорижий олий таълим муассасалари билан ҳамкорликни ривожлантиришда қўшган ҳиссаси муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги кунда талабаларининг хорижий олий таълим муассасаларида қисқа ва узок муддатли ўқув-курслари, конференция ва семинарларда иштирокини таъминлаш, хорижий ОТМлар билан ҳамкорликда таълим дастурларини жорий этиш, таълим жараёнига хорижий малакали мутахассисларни жалб этиш каби бир қатор муҳим вазифалар ҳам ҳамкорлик доирасида амалга оширилмоқда. Малакали ва замонавий технологияларни яхши ўзлаштирган рақобатбардош кадрлар тайёрлашда халқаро ҳамкорликни йўлга қўйиш масаласига жиддий эътибор қаратди.

Дунё университетларининг юқори рейтингини эгаллаган Т.Ф.Горбачев номидаги Кузбасс давлат техника университети, К.И.Сатпаев номидаги Қозоғистон Миллий тадқиқотлар техника университети, Қозоғистон Республикасининг Актау шаҳри, Ш.Есеенов номидаги Каспий инженеринг ва технологиялар университети, Караганда техника университети, Жанубий Қозоғистон университети, Азарбайжон Нефть ва газ институти, Тожикистон кон-металлургия институтлари билан мустаҳкам ҳамкорлик йўлга қўйишга муносиб ҳисса қўшди. Ушбу олий таълим муассасаларида бўладиган илмий назарий анжуманларда бориб фаол қатнашиб келмоқда. Хорижий тадқиқотчиларнинг диссертация ишларини баҳолашда тақризлар, Олимлар гуруҳларини давлат мукофотларини олишга хорижий эксперт сифатида тавсияномалар бериб, хорижий тадқиқотчи-олимлар билан ҳамкорликда 20 га яқин дунёнинг нуфузли рейтингги юқори илмий журналларида мақолалар чоп этириб келмоқда, ҳозирги вақтда 3 нафар хорижлик докторантларга илмий раҳбарлик қилиб келмоқда.

Ҳайитов О.Ғ. «Таълим, фан ва инновация» (Ўзбекистон, 2018), Горный журнал Казахстана» (Қозоғистон, 2021), Ўзбекистон композицион материаллари Илмий-техник ва амалий журнали (Ўзбекистон, 2021), Вестник Научного центра ВостНИИ по промышленной и экологической безопасности» (Россия, 2024), «Вестник Кузбасского государственного технического университета» (Россия, 2025) каби илмий журналларда таҳририят аъзосидир.

О.Ғ. Ҳайитов-таникли олим, иқтидорли тадқиқотчи, устоз ва педагог-ўқитувчи бўлиб, қидирув ва разведка ишлари, нефть ва газ конларини ўзлаштириш, фойдали қазилма конларини очиқ усулда қазиб олиш соҳасида бир неча авлод мутахассисларини тайёрламоқда, фан ва олий таълим ташкилотчисидир. Унинг юксак ташкилотчилик қобилияти, талабчанлиги ва принципиал муносабати, илм-фан ғояларига камтарлиги ва садоқати унга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳам, хорижда ҳам ҳурмат, кенг эътироф ва муносиб обрў - эътибор қозонди.

СОДЕРЖАНИЕ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МАТЕМАТИКА. ФИЗИКА.
ТЕХНИКА.

Jumabaev A.B., Kunnazarova A. R. Application of information modeling technology at the operational stage bridge structures	4
Nurullaev J.A., Qazimbetova M.M. Python programmalastiriv ortaliginda bot jaratiw ham bilimlendiriv tarawinda natijeli paydalaniv	8
Samatov G. A., Jurayev M. N., Kunnazarova A.R. Shahar avtobuslarini yo'nalishlarga samarali taqsimlash uslubining nazariy asoslash	10
Тураев А.Р., Бурханов Р.Р., Исмаилов К.А. Теоретическое описание процессов диффузии кислорода в кремнии	12
Toreshov D. B., Kunnazarova A. R. Yo'l muhandisligi bo'yicha dasturiy ta'minotni rivojlantirish tendensiyalari	14
Жумабаева Г.К. Энергетические и угловые зависимости коэффициента зеркального отражения жесткого гамма-излучения от шероховатых поверхностей	17
Aytmuratov N. K., Abdikadirov S. M. Ayirim geometriyalik masalelerdi birlik shenber jardeminde sheshiw	21
Abdikadirov S. M. Darejeli kompleks qatardi jiynaqlilik oblastini shegarasinda uyreniw	25
Бекиев А.Б., Тажимуратова А.К. О разрешимости одной краевой задачи для уравнения четвертого порядка в прямоугольной области	28
Orinbayev P. R., Abdikadirov S. M. Kompleks tegisliktegi eki noqat ayirmasi modulini geometriyalik manisi	33
Djoldasov A.B. Karvonsaroylar va savdo infratuzilmasining arxitekturaliy tipologik xususiyatlari (xorazm vohasi misolida)	37
Allambergenov A. The automorphism group of the three-dimensional nilpotent lie algebra	38

ХИМИЯ.БИОЛОГИЯ.
ГЕОГРАФИЯ.

Turekeev X. S. Galli va fosfor kirishma atomlari bilan legirlangan kremniyning sirtini tadqiq etish	41
Kudiyarova A.D. Ципрофлоксацинни dft квант-кимёвий ҳисоблашлари	44
Jurayeva N. B. Navoiy viloyatida o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limining rivojlanish tendensiyalari	46
Абдукодиров Ф.Б., Ахмедов С.И., Хабибуллаева Ж., Мавлонова М.Э. Нефть-газ омборларини ҳавфсиз сақлаш учун махсус оловбардош цемент композиция	49
Султашова О.Г., Наурузбаева Г.Т., Бахрамова Г.Б. Мониторинг и картографирование влажности и температуры почвы: методы и применение	52
Оразбаева А.А., Закиров Б.С., Джуманова З.К. Комплексное изучение взаимодействия моноэтаноламина с моногидратом ацетата меди	55
Kudiyarova A.D. Ципрофлоксациннинг кадмий билан комплекс бирикмасининг хиршфельд сирт юзаси тахлили	57
Утемуратов Н. А. Оролбўйи минтақаси мўйноқ туманида жойлашган №2-, №3-мактаблар ўқувчиларида қўл қафт кучи (динамометрия) кўрсаткичи тахлили	59
Usmonov S.B., Sanetullayev E.E., Abdullayev A.S., Joldasbayeva G.B., Rametullayev A.A., Satullayev N.J. Burg'ulash eritmasi uchun surkov moyi namunalarning kimyoviy tahlili	63
Sattorova S. Z., Xudoyorova E'. A., Abduraxmonov S. F., Umarov B. B. Atsetoatsetanilidning m-nitrobenzoilgidrazoni va cu(ii) kompleksining termik tahlili	65
Nizamov I. G'. Metan kislota va butin-2-diol-1,4 larning o'zaro tasirlashuvi natijasida butin-2-diol-1,4 diformiat hosil bo'lishi reaksiyasi energiyasini gaussian dasturining dft blyp 6-31g bazis to'plami yordamida tahlil qilish	67
Ismailova Sh. A. MIS(II) ionining, geteroauksin va atsetamid bilan koordinatsion birikmasi sintezi hamda tadqiqoti	71
Esanov R. R., To'rayev X.X., Tojiyev P.J., Bozorov L. U. Polietilen kompozitlarning antipirenlar bilan modifikatsiyalanishi va ularning yonuvchanlik guruhini pasaytirish mexanizmlari	75

ЭКОНОМИКА. ФИНАНС.

Abdukadirov A. A., Vorobyev K. A. Oliy ta'lim muassasalarining xalqaro faoliyatini rivojlantirishda talabalar mobilligining o'rni	78
Buzrukxonov S. M. Xorijiy mamlakatlarning davlat byudjetini shakllantirishdagi ilg'or tajribalari va ularning afzalliklari	81
Berdimuratov K. G., Umirov I. F. Davlat budjet siyosatini modernizatsiya qilishning ustuvor yo'nalishlari	88
Berdimuratov K. G. Transport korxonalarida innovatsion salohiyatni shakllantirish va baholash tendensiyalari	94
Ibragimov A. M. Oliy ta'lim sifatini oshirish va xalqaro reytinglarda raqobatbardoshlikni ta'minlash	99
Калбаев Б. Единая цифровая декларация как инструмент ускорения экспортных поставок республики Узбекистана	101
Jaqsibaev R.N., Imamalikova D.B. Chimboy tumanining yashillik darajasini GAT texnologiyalari va geofazoviy ma'lumotlar asosida tadqiq qilish uslubini takomillashtirish	105
Urazbaeva L. M. Eksternaliylarni ta'sirini tartiblashtirish asosida go'sht yetishtirishda chorvani oziqlashtirishning optimal variantlarini tanlash	108
Xoliqov N. A., Sultonov A. A. Integrating medical and pilgrimage tourism in samarkand region: opportunities for sustainable development	111
Аимбетов А. Д. Растущий темп просроченных задолженностей как одно из показателей не качественной	

автоматизаций при кредитовании малого и среднего бизнеса в коммерческих банках	114
Kaypnazarova G. X. Turizmda strategiyaliq taraw sipatinda rawajlandirivdın obyektiv zárurligi	117
Ismailov B.A., Jumaniyazov R.A. Xızmet kórsetiw tarawında sanlı xızmetlerdın social-ekonomikalıq áhmiyeti	120
Pirnazarova J. D. Auditte áhmiyetlilik túsiniğiniñ teoriyalıq tiykarları	123
Karajanova R. J. Paxta jetistiriwde innovatsiyalıq texnika hám aralıqtan basqariw	126
Ruzieva D., Sarsenbaev S. Qoraqalpog'iston Respublikasida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar tahlili va rivojlanish istiqbollari	128
Najimov I. P. Qurılıs industriyası kárxanalariniñ turaqlı innovatsiyalıq rawajlanıwın támiyinlewdiñ konseptual tiykarları hám nátiyjeli usılları	130
Утемуратова Г. Х. Проблемы и перспективы развития государственно-частного партнерства в Узбекистане	132
Kalenov K. T. Respublikamiz qishloq xujaligi korxonalarini yashil moliyalashtirishga utish sharoyitida sug'urtalash metodologiyasini takomillashtirish	134
Madenova E. N. Klimat ózgeriwı sharayatında qaraqalpaqstan respublikasi aymaqlariniñ social-ekonomikalıq rawajlanıwiniñ házirgi jagday	136
Аллиянйазов П. А. Перспективы использования автоматизированных информационных систем в финансах и учете	139
Kalbaev M. A. Qoraqalpogiston agrar korxonalarida aylanma mablag'lardan samarali foydalanish: tahlil va tavsiyalar	142
Jumanova V. A. Sanlı ekonomika shárayatında finanslıq nátiyjelerdın ekonomikalıq mazmunı hám esabın shólkemlestirivdın normativ tiykarları	146

**ОБРАЗОВАНИЕ. МЕТОДОЛОГИЯ.
ПСИХОЛОГИЯ**

Aynazarova A. J. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishda tizimli pedagogik hususiyatlari	149
Begmanova G., Ajieva M.B., Sultonov D.Q., Ajieva Z.B. Maktab kimyo kursi uchun didaktik materiallar bilan "Davriy qonunning kashf etilishi. D.I.Mendeleyevning hayoti va faoliyati" mavzusini o'qitishni takomillashtirish	153
Normurodov S. S. Texnologik ta'limda raqamli media matn va tasvirlardan foydalanib amaliy topshiriqlarni loyihalashning ba'zi jixatlari	156
Allanazarova A. B. Bo'lajak erkin kurash bo'yicha murabbiylarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalari	158
Kalikenazarova Z.M. Talabalarda diskursga yo'naltirilgan kommunikativ malakalarni rivojlantirishning metodik konsepsiyasi	160
Ismailova G. F., Bektursinova L. O'spirinlik davrida shaxs rivojlanishining psixologik xususiyatlari	163
Bektursinova L.X. Pedagogning professional imijini shakllantirish	166
Asamatdinova J., Perdebaeva M. B. Hayallarda tuwıwdan keyingi depressiyanıñ sebep hám aqibetlerin ilimiy psixologiyalıq kózqarastan úyreniw	168
Umarov B. B., Abduraxmonov S. F., Sattorova S. Z., Xudoyorova E. A. Atsetoatsetanilidning m-nitrobenzoiłgidrazoni va CU(II) kompleksining termik tahlili	171
Jurayeva N. B. Navoiy viloyatida o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limining rivojlanish tendensiyalari	173
Sabirova Sh. Nemis tili darslarida maqollardan foydalanish	176
Taekeeva A.T. Nemis tili sabaqlarında naqil-maqallardan paydalanıw usıllari	178
Shixova I. O. Psychological characteristics of the development of logical thinking in different age periods (on the example of small and high school age periods)	182
Raximberdiyev Q.B., Jo'rabekov T.K. Awıl xojalığı islep shıǵariw ónimlerin optimal bólistiriw procesin ekonomikalıq - matematikalıq modellestiriw	185
Asamatdinova J. P., Seytnazarova A. T. Sociofobiyanıñ zamanagóy jámiyettegi aqibetleri	189
Sayimbetov Z. J., Najimatdinov Q. M., Shaulemetov T.U., Nurniyazov P. K. Kadirova G.K., Tilavxanova L. R. "Elektr texnologiya asoslari fanini o'qitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining roli"	191
Uzakbayeva S. H., Bektursinova L. X. Xavotirlanishning psixologik mexanizmlari va kelib chiqish sabablari	193
Karimov Z. A. Ta'lim falsafasi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari	195
Sagindikova N.J., Tohibeva F.Q. Óspirinlerdın óz-ózine isenimin eksperimental úyreniw	197
Абатов Ж. О. Тасвирий санъат асарларини тушунишда ранглар ва раамларнинг аҳамияти	201
Qazaqbaev A. Adam xarakteriniñ ózine tán qásiyetleri hám olardıñ sport iskerligindegi áhmiyeti	203
Альджанова Г. А. К вопросу формирования экономической компетентности у бакалавров педагогического образования	205
Қурбанова Р. Ўзбекстанда эстетикалық мәденият жоқарылауының миллий хәм улыўмаинсаный өзгешеликleri	207
Қурбанов О. Х. Замоनावий таълимда глобал муаммолар таҳлили: назарий ва методологик асослар	209
Muxammadiev K.B. Kurashchilar maxsus harakat faoliyatining biomexanik mezonlari asosida tezkor-kuch tayyorgarligi metodikasi takomillashtirish	211
Kaliquazarova G. Ta'lim muasassalarida to'qimachilik hunariga o'rgatishni tashkil etishning akmeologik jihatları	214
Abdimuratov J. Yoshlarni axloqiy-estetik tarbiyalashning psixologik omillari	217
Qayrov S. B. Sport maktablarida dzyudo kurashining ijtimoiy-pedagogik jihatları	220
Пирниязова Н. В. Использование инновационных технологий в процессе преподавания психологии	221
Пирниязов И. К. К вопросу о современном управлении школ Узбекистана	224
Davlatova S. T. Talabalarda ekologik xavfsizlik madaniyatiga oid yondashuvlarning psixologik – pedagogik asoslari	227
Jumabaev A.B., Kunnazarova A.R. The relevance and scientific and practical basis of the use of rigid cable-stayed superstructures on high-speed highway bridge structures	229
Utebaeva A.D. Ekologiyalıq pedagogika tiykarında ekologiyalıq sananı rawajlandırıwdın áhmiyetli ózgeshelikleri	232
Yedenbayev J.M., Qurbanbayev A.D., Masharipov R.R. Dene tárbiyası hám sport sabaqlarında zamanagóy pedagogikalıq	

texnologiyalardan paydalaniv	236
Najimov I.I., Najimov P.I., Yedenbayev J. M. Inklyuziv bilimlendiriwde adaptiv dene tárbiyanıń áhmiyeti	238
Asamatdinova U. M. Inklyuziv ta'lim muhitini shakllantirishda o'qituvchining roli	241
Xodjaeva G.A., Jiemuratova G.O. Geografiya darslarida o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda akt ning o'rni	243

**ИСТОРИЯ. СОЦИОЛОГИЯ.
ФИЛОСОФИЯ. ЮРИСПРУДЕНЦИЯ.**

Reymov R.M. Shańaraq tárbiyasında ruwxıy qádiriyatlardıń úzliksizligi: jaslardıń ádep-ikramlılıq mádeniyatın rawajlandiriv faktorlari	246
Аметов А. Н. Профессор С. Баҳадырова мийнетлеринде атларға (жылкы) байланыслы мағлыўматлар	249
Tilevov E. O'zbekiston hududida avestoda ozodlikdan mahrum qilishga muqobil jazolarga oid normalarining rivojlanishi tarixi	251
Усенов Ж. “Қарақалпақ жаслары” түсинигиниң қәлиплесиў хәм раўажланыў басқышлары	253
Djadigerov T.M. Tadbirkorlik munosabatlarida o'zini o'zi band qilgan shaxslarning huquqiy maqomi	256
Mambetkarimov R. R. Globallashuv jarayonlarining tizimli tahlili iqtisodiy, siyosiy, madaniy va texnologik omillarning o'zaro integratsiyasi	260
Alimbetova G.A. O'zbek davlatchilik tarixida g'oya va mafkuraning siyosiy zarurat sifatida namoyon bo'lishi	264
Tanimov Sh.M. Yangi o'zbekiston sharoitida missionerlikka qarshi kurashni rivojlantirishning strategik yo'nalishlari	266
Nurmetov I. A. Yangi o'zbekiston ekologik diplomatiyasida mintaqaviy va global tashabbuslarning o'ziga xosligi	268
Abdirova G. Qubla aral boyi toponimlari tariyxataniwshiligi	270
Адилходжаев Ш. Ш. Ўзбекистонда коррупцияга қарши сиёсатни такомиллаштириш масалалари	273
Бобоёрв Б.Н., Бобоёрва П. Философия великого энциклопедиста Авиценны	276
Бердимуратов Н. М. Институционализация противодействия коррупции в Узбекистане: конституционно-правовой статус и проблемы функционирования антикоррупционного агентства	280
Дошнинязов Ж.Қ. Экологик маданиятни таҳлил қилишда педагогик ёндашув	284
Бабақулов З.К. Метаверса товар белгиларини ҳуқуқий мақомини белгилашнинг амалий масалалари	287
Karimov YA. A. Xorazm vohasi kommunikatsiya tizimida suv yo'llarining ahamiyati (Ilk o'rta asrlarda)	290
Бозоров Б.У., Абдуллаева С.Ж. Социально-экономическая аксиома подготовки кадров в развитии человеческого капитала	291
Кутыбаева Е.Д., Турсынбаев М.О. Министерства в системе органов исполнительной власти республики Узбекистан	296
Ismailov K. K. Mahallalarda - jamoat tartibini saqlashda tizimlarning ilg'or xorij tajribasini ilmiy tahlili	298
Djumageldiev N.R. Turaqli rawajlaniv faktori sipatında qorshağan ortalıqtı qorğaw siyasati basqishlarin qubla aralboyi aymagında úyreniw máseleleri	300
Orinbetov N. Jańa Ózbekstan jaslariniń puqaralıq poziciyasi: normativ-huqıqiy baza hám praktikalıq bağdarlar	302
Тажетдинова Б.Н. Қарақалпақларда дәстүрий миймандослық мүнәсибетлеринде «Сапай» бериў дәстүри	304
Генжемуратов Я. Трансформация культурной жизни каракалпакстана и её влияние на коммуникационные системы связи	308
Ганиева Г. Ёшлар тарбиясида маънавий тарбиянинг ўрни ва аҳамияти	311
Бекимбетов Қ.М. Ғарезсизликтин дэслепки жылларында балықшылық хожалығындағы машқалалар	314
Усмонов С. М. Бухоро амирлигида манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида қўшин тузилиши, ҳарбий ишнинг ҳақида маълумотлар	316
Юлматов Ш. Қорақалпоғистон туркман аёлларининг ҳомиладорлик даври билан боғлиқ урф-одатлари	318
Худайбергенова У. К. Бердақ шығармаларындағы руўхый ағартыўшылық идеялар	321
Ктайбеков С.М. Роль кюдо като в активизации узбекско-японских связей в годы независимости	322
Jangabae J.J. Janubiy Orol hududida yo'l a'loqalarining o'rganilish tarixidan	326
Кдырнинязов О.-Ш. Религия в средневековом южном приаралья	330
Ernazarova S. K. Kúnxojaniń socialliq-filosofiyalıq hám ádep-ikramlılıq miyrasi	332
Нуруллоев Ш. А. Ёшлар ижтимоий фаоллигига авлодлар алмашинувнинг таъсири	339
Сейдабуллаева Н.Т. Жәмийет турмысын модернизациялаў концепцияларының әҳмийетли қәсийетлери	343
Alliyarov A. D. Globallasıwdıń teoriyalıq tiykarları	344
Ембергенова Г. К. XX әсирдиң 60-80 жылларындағы социал-экономикалық жағдай хәм халық хожалығындағы өзгерислер	347

ФИЛОЛОГИЯ. ЖУРНАЛИСТИКА.

Sarsenbaeva Q.M. Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi adam atlarında erkeletiwshi-kishireytiwshi affikslerdiń qollaniliwi	350
Babadjanov F.K. Hujjatchilikning kommunikativ talablari	352
Abdullaeva S. Qoraqalpoq bolalar qo'shiqlarida axloqiy motivlar	355
Yaxiyayev J. K. Uliwma bilim beriw mekteplerinde tariyxıı úyreniwde oqiwsılarda milliy maqtanish sezimin tárbiyalaw metodlari.	359
Baltayeva Z.SH. Erkin Vohidov ijodida vatan obrazining poetik talqini	362
Chimbergenova G. A. Phonation as an Indicator of Emotional States in Film Dialogue	364
Khudaybergenova Z. O., Khudaybergenova G. Compound sentence formation without conjunctions in English and Karakalpak languages	367
Eshanova R.M. Ingliz hám qaraqalpaq tillerinde metaforalardıń lingvokulturologiyalıq ózgeshelikleri	369

Tajibayeva L. Halima Xudoyberdiyeva lirikasida tabiat obrazining falsafiy va estetik talqini	371
Bekbosinova D. K. Ingliz tilini o'qitishda ikki tillilikning mohiyati, tamoyillari va yondashuvlar	374
Ibragimova U. Y. Ish yuritishda raqamli texnologiyalarning o'rni	376
Abishova G. M. Nemis tilidagi akkusativ va dativ kelishigi bilan qoraqalpoq tilidagi tabiiy va baris kelishiklarining qiyosiy tipologiyasi	379
Urazbayev G'.K. Isajon Sulton hikoyalarida badiiy konflikt turlari va g'oyaviy-psixologik izlanishlar	382
Sadullaeva A.N. "Muhabbat" leksemasi konceptni yadrosi sifatida: etimologiyaliq analiz	385
Khodjanizayeva U.K. Leveraging ai tools for personalized english learning	387
Muratbaeva U. T. The distinctive characters of the national linguistic worldview on the example of Karakalpak and English languages	389
Seytniyazova G. M. Using songs and music in teaching english as a foreign language	391
Berdimuratov B. T. Ingliz va qoraqalpoq tillarida so'zlarning qisqarish usullarining lingvokulturologik xususiyatlari	394
Байниязов А. Т. Тарийхий шығармалар аудармасында эквивалент бирликлерди орынлы қолланыў	397
Балтабаева Д. Б. Көркем әдебият тилинде метонимия ҳәм синекдоханың қолланылыўы	399
Bawetdinov M. Uzaqbay Pirjanov lirikasida formalıq izlenisler	402
Doshanova G. I. Sirojiddin Sayyidning adabiy-estetik qarashlari	405
Бектурсынова А. М. Применение ассоциативного эксперимента в лингвистической практике	408
Оразымбетова Ш. А. Специфика цветообозначающих лексем в составе антропонимов каракалпакского и русского языков	410
Esemuratova N. Qaraqalpaq paremiologiyasında kórkem tekstte qollanılğan naqıl-maqallardıń izertleniwı	412
Жумамуратова Ю. Б. Организация обучения студентов английскому языку с помощью мультилингвальных методов и средств на первых курсах бакалавриата педагогических ВУЗов	415
Тлеуов Қ.Ж. Пресс-релиз ҳәм оның тийкары компонентлери	419
Аташова Ф.Д. Проблема адекватности перевода имен собственных	422
Сагатов З. Б. Семантические особенности и характеристики репрезентации английских загадок	426
Калабаева М.А. Система заданий и упражнений по обучению идиоматическим выражениям английского языка студентов-филологов на основе инновационных технологий	428
Темирбаева М. Фольклор тексти лингвистикалык изертлеў объекти сыпатында	430
Бердимуратов Д.У. Фразеологиялык микросистемаларды ажыратыўда фейиллик фразеологиялык бирликлердин сема-сөзлик талкыланыўы	432
Сатуллаева Н.Ж. Функциональная семантика структур с залоговым значением	435
Allamuratov N.E. Qaraqalpaq tilinde yuridikaliq terminlerdin qurami boyınsha komponentlik túrleri	438
Turdbaev Q. Türkiy álem klassikleriniń doslıǵı haqqında	440
Allamberganova I. X. Qaraqalpaq hám qazaq xalıq ańızlarındaǵı diniy motivler tipologiyası.	442
Қутлымуратов М. Қ. Қарақалпақстан радиосында «күннің темасы» еситириўи: мақсети ҳәм стильлик өзгешелиги	445
Djoldasova G.B. Dástúriy hám zamanagóy baǵdarlarında feyil semantikasın izertlewdiń teoriyaliq tiykarları	447
Мамутова Н.Х. Кеңесбай Рахмановтың "Пахта монологи" қосығында композиция дүзиў шеберлиги	450
Jumaniyazova F. I., Baxergenova A. Sh. Koreys va qoraqalpoq tillarida ingliz tilidan so'z o'zlashish jarayoni: nazariy va qiyosiy tahlili	453
Kabulova Z. Ekologik madaniyatning poetik ifodasi	457
Nzanova S. K., Sarsenbaeva G. B. BASPA ISINDE MARKETING HAM MENEDJMENT	459
Qazaqbaeva A. Qaraqalpaq aytislarında gónergen sózlerdin qollaniliw ózgeshelikleri	461
Нажимов А. Ш. Қарақалпақ ҳәм немис сиясий терминлериниң өзине тән лингвистикалық өзгешеликleri	463
Babanazarova G. J. Qoraqalpoq va ingliz maqol va matallarining lingvomadaniy va semantik xususiyatlari	464
Khudaybergenova Z. O., Khudaybergenova G. Typological characteristics of adverbial clauses of place and time in english and karakalpak	466
Saburova S. Baslawish klaslarda ana tilinen klastan tis jumislardi shólkemlestiriw til úyreniwdiń zárur shártleriniń biri sipatında	468
Kojikbaeva Z. A. Ájlnlyaz shayirdinln novatorlıǵı	471
Jorabekov T. K. Qoraqalpoq tilidagi sillabik hodisalarining lingvo-matematik modeli va uni algoritmlash metodikasi	473
Joldasbaev A. Qaraqalpaq ádebiyatında «Bet ashar» janriniń úyreniliwi	474
Саидноманов А.С. Место русско – интернациональных терминов в узбекской медицинской терминосистеме	476
Турсынмуратова Б.М. Бердак шайырдын баксышылык өнери	478

ЮБИЛЕЙ

Ilm hám aǵartiwsiliq nurin shashqan ómir - professor Alima Berdimuratova 60 jasta!	481
ХАЙИТОВ ОДИЛЖОН ҒАФУРОВИЧ 60 ЁШДА	482